

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR VE ÇALIŞMALAR DERGİSİ

Journal of Academic Researches and Studies

YIL 17 | SAYI 32 | MAYIS 2025

YEAR 17 NUMBER 32 MAY 2025

E-ISSN 2149-1585

AKAD

AKADEMİK ARAşTIRMALAR VE ALIşMALAR DERGİSİ

JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCHES AND STUDIES

Yıl 17 • Sayı 32 • Mayıs 2025
Year 17 • Number 32 • May 2025

e-ISSN: 2149-1585

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kilisiibfakademik>
iibfdergi@kilis.edu.tr

Bu dergi Kilis 7 Aralık Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi yayınıdır.

This journal is published by Faculty of Economics and Administrative Sciences, Kilis 7 Aralık University.

İndeksler / Indexes

Akademik Araştırmalar ve alışmalar Dergisi (AKAD), ULAKBİM TR DİZİN, Index Copernicus, Open Academic Journals Index (OAJI), International Scientific Indexing (ISI), CiteFactor, Infobase Index, Cosmos, Research Bible, Systematic Impact Factor (SIF), Arastirmax, Türk Eğitim İndeksi, SOBİAD veri tabanlarında taranmaktadır.

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR VE ÇALIŞMALAR DERGİSİ
JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCHES AND STUDIES

Sahibi (Owner)

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığı Adına
Prof. Dr. Mehmet ŞENTÜRK

Baş Editör (Editor in Chief)

Prof. Dr. Mehmet ÖZÇALICI

Editörler (Editors)

Prof. Dr. Mehmet ÖZÇALICI
Doç. Dr. Bayram KOCA
Dr. Öğr. Üyesi Özcan ÖZKAN
Dr. Öğr. Üyesi Hasan Emin GÜRLER
Dr. Öğr. Üyesi Can Gümrah BAŞDAĞ

Yabancı Dil Editörleri (Foreign Language Editors)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZER

Mizanpaj Editörü (Layout Editor)

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AVAR
Arş. Gör. Merve ÇELİK

Yayın Kurulu (Publication Board)

Prof. Dr. Tayfur BAYAT (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Sumru BAKAN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Prof. Dr. H. Murat MUTLU (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Selim KAYHAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZÇALICI (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Prof. Dr. Selami SEZGİN (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Burak Tuğberk TOSUNOĞLU (Anadolu Üniversitesi)

Danışma Kurulu (Advisory Board)

Prof. Dr. Berrin KOYUNCU-LORASDAĞI (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Muharrem GÜNEŞ (Mustafa Kemal Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayfur BAYAT (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. H. Murat MUTLU (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Selim KAYHAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur ADIGÜZEL (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Selami SEZGİN (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Burak Tuğberk TOSUNOĞLU (Anadolu Üniversitesi)

Adres (Address)

Kilis 7 Aralık Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
79100 Kilis / TÜRKİYE

Tel: +90 348 813 93 34

Fax: +90 348 813 93 36

E-mail: iibfdergi@kilis.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kilisiibfakademik>

Bu Sayının Hakemleri* / Referees

Unvan, Ad-Soyad	Kurum / Üniversite
Prof. Dr. Abdullah ÖZDEMİR	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Bahadır YÜZBAŞI	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Ebru ÖZGEN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih KONAK	Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas KARABIYIK	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof. Dr. Kadir Caner DOĞAN	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa KISAKÜREK	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Nasif ÖZKAN	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Selim KAYHAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Tekin AKGEYİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Tuğba YOLCU	Tarsus Üniversitesi
Prof. Dr. Türker ŞİMŞEK	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Zefer YILDIZ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Fethi DURMUŞ	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet KAYA	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Aydan YÜCELER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Bayram Sönmez ÜNÜVAR	KTO Karatay Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal SOLAK	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Devran ŞANLI	Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Emre Esat TOPALOĞLU	Şırnak Üniversitesi
Doç. Dr. Erdal EKE	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Erol TEKİN	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Gözde Türköz BAKIRCI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Haydar KARAMAN	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Doç. Dr. İlker AKYÜZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Kerem YAVAŞÇA	Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. M. Esra ATUKALP	Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Vahit EREN	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Doç. Dr. Meltem KILIÇ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Cem OĞUZ	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Necmettin GÜL	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Nural Erzurum ALIM	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer Faruk DEMİRKOL	Harran Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer Faruk GÜLEÇ	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Osman AKGÜL	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Osman ÖZDEMİR	Şırnak Üniversitesi
Doç. Dr. Özcan DEMİR	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Özkan SARISOY	Namık Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Serdar YAY	İzmir Demokrasi Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman ÇELİK	Siirt Üniversitesi
Doç. Dr. Tolga ÖZTÜRK	Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Doç. Dr. Uğur Yasin ASAL	İstanbul Ticaret Üniversitesi
Doç. Dr. Ulukan BÜYÜKARIKAN	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Umut Tolga GÜMÜŞ	Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Yahya DEMIRKANOĞLU	Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Yasemin Coskun ERDOĞAN	Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Yasin ŞEKER	Hitit Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf ATASEL	Trabzon Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Celal Oral ÖZDEMİR	Erzincan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ferhat UĞURLU	İskenderun Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kürşad GÜÇ	Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖKSÜZ	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Talha NARCI	İstanbul Aydın Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Musa ÖZÇELİK	Tarsus Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZER	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Şükrü DILSIZ	Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Orkhan GAFAROV	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selman SAÇ	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tuba BIYIKBEYİ	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Uğur PEKTAŞ	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ülkü ÖZBAY	İstanbul Arel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zülküf ÇEVİK	Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğretim Görevlisi Aykut Can DEMİREL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. İbrahim Atilla KARATAŞ	Muş Alparslan Üniversitesi

* Hakemler; unvan ve isim esas alınarak alfabetik sıraya göre dizilmiştir.

Akademik Araştırmalar ve alışmalar Dergisi yılda iki kez Mayıs ve Kasım aylarında yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmeksizin kısmen ya da tamamen iktibas edilemez.

Bu dergide yayınlanan çalışmaların bilim ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir.

Dergimize gönderilen çalışmalar, alanında uzman iki ayrı hakem tarafından incelendikten sonra uygun görölenler yayınlanmaktadır.

Yazım kurallarına ilişkin bilgilere dergimizin web adresinde yer verilmiştir.

Bu derginin tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin almaksızın hiçbir iletişim ve kopyalama sistemi kullanılarak yeniden kopyalanamaz, oğaltılamaz ve satılamaz.

Journal of Academic Researches and Studies

is a peer-reviewed journal which is published twice a year in May and November.

The articles cannot be cited partly or entirely without showing resources.

The responsibility about scientific and grammatical issues is belong to authors.

The papers sent to the journal are reviewed by two referees and after their approval, they will be sent to edit before being published.

Writing & Publishing Policies can be found in the journal's website.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system without prior written permission.

MAKALELER / ARTICLES

Araştırma Makalesi / Research Paper

Şirketlerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Yabancı Uyruklu Öğrenciler Üzerindeki Etkisi: Selçuk Üniversitesi Örneği

The Impact of Companies' Corporate Social Responsibility Practices on Foreign Students: Selcuk University Example

Afnan ABDRAHBOU & Melek Sermin EFEOĞLU & Adnan ÇELİK

1-15

Role of Market Liquidity in Stock Prices and Expected Returns: A Test on the Borsa İstanbul

Piyasa Likiditesinin Pay Fiyatlarındaki ve Beklenen Getirilerdeki Rolü: Borsa İstanbul'da Bir Test

Gönül ÇİFÇİ

16-38

Borsa İstanbul'da İşlem Gören Ana Metal Sanayi Firmalarının Du-Pont Analizi ile Finansal Performanslarının Karşılaştırılması Üzerine Bir Araştırma

A Research on Comparison of Financial Performance of Basic Metal Industry Companies Traded in Borsa İstanbul with Du-Pont Analysis

İsmet BOLAT

39-51

Sosyal Medya Kullanım Yoğunluğunun, Çevrimiçi Sosyal Karşılaştırmanın ve Psikolojik Sağlamlığın Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı Üzerindeki Rolü

The Role of Social Media Usage Intensity, Online Social Comparison, and Resilience on Online Shopping Addiction

İlknur SARAL

52-71

Sosyal Politika Aracı Olarak Asgari Ücret: Türkiye Üzerine Bir İnceleme

Minimum Wage As A Social Policy Tool: A Study On Türkiye

Mahmut İNAN & Rıza DEMİR & Murat DEMİR

72-95

Pandemi Süreci Beslenme Davranışını Kalıcı Olarak Değiştirdi Mi? Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde Bir Araştırma

Has the Pandemic Period Permanently Changed Nutritional Behavior? A Research at Manisa Celal Bayar University Faculty of Economics and Administrative Sciences

Satı Hasibe AKDENİZ & Neriman Yaren ARTUN & İrem AKKAYA & Burcu KOCARIK GACAR

96-118

Üretim İşletmelerinde Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Uygulamalarının Rekabet Açısından Önemi: Trabzon Örneği

The Importance of Cost and Management Accounting Applications in Manufacturing Enterprises for Competition: Trabzon Example

Ahmet Emre PEHLİVAN & Alirıza AĞ & Kübra ELMALI

119-133

Pollution Haven, Pollution Halo, or Pollution Hell? The Impact of Foreign Direct Investment on CO2 Emission and Temperature Rise in Fragile Five Countries

Kirlilik Cenneti, Kirlilik Halesi veya Kirlilik Cehennemi? Doğrudan Yabancı Yatırımların Kırılgan Beşli Ülkelerindeki CO2 Emisyonu ve Sıcaklık Artışı Üzerindeki Etkisi

Emre ÖZSALMAN & Ömer Faruk DERİNDAG & Tayfur BAYAT

134-149

Türkiye'de Sera Gazı Salınımı ve Borsa Performansı Arasındaki İlişki: BIST 100 ve BIST Sektör Endeksleri Üzerine Bir Araştırma

The Linkage between Greenhouse Gas Emissions and Stock Market Performance in Türkiye: A Study on BIST 100 and BIST Sector Indices

Çağrı KORKMAZGÖZ & Serkan ŞAHİN & İlhan EGE

150-164

Socio-Economic Development and Voter Preferences in Türkiye: The 28 May 2023 Presidential Election

Türkiye'de Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik ve Seçmen Tercihleri: 28 Mayıs 2023 Cumhurbaşkanlığı Seçimi

Umut Turgut YILDIRIM

165-180

Finansal Kararlarda Motivasyon ve Risk Algısı: Kumar ve Yatırım Eğilimlerinin Karar Alma Süreçlerine Etkileri

Motivation and Risk Perception in Financial Decisions: The Impact of Gambling and Investment Tendencies on Decision-Making Processes

Melih Sefa YAVUZ

181-194

Exploring the Nexus Between Financial Literacy and Women's Economic Empowerment: A Bibliometric Analysis

Finansal Okuryazarlık ile Kadınların Ekonomik Güçlenmesi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Bibliyometrik Bir Analiz

Muhammed Mustafa Tuncer ÇALIŞKAN

195-218

Sağlık Sigortası Okuryazarlığı Düzeyinin Ölçümüne Yönelik Bir Model Çalışması

A Model Study on The Measurement of Health Insurance Literacy

Doğancan ÇAVMAK

219-231

A Review of Economics and Refugee Research in Türkiye: A Bibliometric Analysis

Türkiye'de Ekonomi ve Mülteci Araştırmalarına İlişkin Bir İnceleme: Bibliyometrik Bir Analiz

Nuh OKUMUŞ

232-244

Erken Cumhuriyet Döneminde Gaziyantâb'da Tarım ve Ticaret (1924-1926)

Agriculture and Trade in Gaziyantâb in the Early Republican Period (1924-1926)

Celal PEKDOĞAN

245-257

Battue in Cyber Domain: Fighting Lone Wolves' Online Activities

An Important Agenda on Climate Change: Displacement and Resettlement

Emre ÇITAK & Mehmet Emin ERENDOR

258-270

Türk Toplumsal ve Siyasal Hayatına Etkileri Bakımından Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatı

Futuvvet and Ahi Organization in terms of Their Effects on Turkish Social and Political Life

Serpil YILDIRIM

271-293

Satın Alma Davranışına İlişkin Yayınların Vosviewer ile Bibliyometrik Analizi

Bibliometric Analysis Of Publications Related to Purchasing Behavior Using Vosviewer

Tuğçe METİN & İbrahim ARSLAN

294-305

Eleştirel Jeopolitik Perspektiften Çin'in Değişen Arktik Politikası*China's Changing Arctic Policy from a Critical Geopolitical Perspective***Ayşe Gülsüm ÇALIK****306-319****Ekolojik Ayak İzi: İİBF Öğrencilerinin Farkındalığı Üzerine Bir Araştırma***Ecological Footprint: A Study On The Awareness Of Faculty Of Economics And Administrative Sciences Students***Seyhan ÇİL KOÇYİĞİT & Şükran GÜNGÖR TANÇ & Fatma TEMELLİ****320-337****İkinci Cumhuriyet Tartışmalarının İki Momenti: Cumhuriyetçilik Açısından Bir Değerlendirme***Two Moments of Second Republic Debates: An Assessment from the Perspective of Republicanism***Aydoğan KUTLU****338-358****Arktik Bölgesinin Jeopolitik-Ekonomik Öneminin Küresel İklim Değişikliği Perspektifinden Değerlendirilmesi***Evaluation of the Geopolitical-Economic Significance of the Arctic Region from the Perspective of Global Climate Change***Sercan YAVAN****359-377****Corporate Social Responsibility and Financial Performance Relationship in Healthcare Institutions: International Evidence***Sağlık Kurumlarında Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Finansal Performans İlişkisi: Uluslararası Kanıtlar***Hüseyin TEMİZ & Fatih ŞANTAŞ & Gülcan ŞANTAŞ****378-389****Duygusal Manipülasyonların Tüketim Sürecine Etkileri: Tüketici Davranışları Üzerindeki Psikolojik Yansımalar***Effects of Emotional Manipulations on the Consumption Process: Psychological Reflections on Consumer Behavior***Hilal MOLA****390-406****Psikolojik İyi Oluşun Genel Öz Yeterlik Üzerindeki Etkisi: Demografik Değişkenlerin Moderatör Etkisi***The Effect of Psychological Well-Being on General Self-Efficacy: The Moderating Role of Demographic Variables***İbrahim FIRAT****407-427****Sahiplik Yapısı ve Denetim Kalitesinin Karbon Emisyon Açıklamalarına Etkisinde İnovasyonun Rolü: Türkiye'den Kanıtlar***The Role of Innovation in the Effect of Ownership Structure and Audit Quality on Carbon Emission Disclosures: Evidence From Türkiye***Ali DERAN & Filiz ÖZŞAHİN KOÇ & Banu BEYAZ SİPAHİ****428-446****Government Support and SME Growth in Türkiye: A Romer Model Approach with Ridge Regression***Türkiye'de Devlet Desteği ve KOBİ Büyümesi: Ridge Regresyon ile Bir Romer Modeli Yaklaşımı***Serkan ŞENGÜL & Pınar KARAHAN DURSUN****447-463**

Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yöntemi ile Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Karşılaştırılması: Özel Bir Eğitim Kurumunda Uygulama

Comparison of Time-Driven Activity Based Costing Method and Activity-Based Costing Method: Application in a Private Educational Institution

Mehmet Murat GUTNU & Zeynep TÜRK

464-490

Şirketlerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Yabancı Uyruklu Öğrenciler Üzerindeki Etkisi: Selçuk Üniversitesi Örneği

The Impact of Companies' Corporate Social Responsibility Practices on Foreign Students: Selcuk University Example

Afnan ABDRABOU¹ Melek Sermin EFEOĞLU² Adnan ÇELİK³

Öz

Amaç: Bu araştırmanın amacı, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının, yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranış düzeyleri üzerindeki etkisinin incelenmesidir.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada, tesadüfi olmayan örneklem yöntemlerinden kolayda örneklem yöntemiyle belirlenen 342 yabancı uyruklu öğrenci ile yüz yüze anket yapılmıştır. Elde edilen veriler, SPSS 23.0 programı ile analize tabi tutulmuştur.

Bulgular: Analizler sonucunda; şirketlerin kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranışları üzerinde anlamlı ve pozitif yönde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, yabancı uyruklu öğrencilerin, şirketlerin sosyal sorumluluğu üstlenme gerekliliğine yüksek bir farkındalığa sahip olduklarını ortaya koymuştur. Ayrıca çalışmada, yabancı uyruklu öğrencilerin, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarına yönelik algılarının ve sosyal sorumluluk davranış düzeylerinin “sınıf düzeyi, ailelerinin aylık gelir seviyesi ve aylık kişisel gider” seviyelerinin anlamlı farklılık gösterdiği de tespit edilmiştir.

Sınırlılıklar: Örneklem tek bir üniversitenin yabancı uyruklu öğrencilerinden oluşması ve kesitsel niteliğe sahip olmasından dolayı belirli bir zaman dilimini yansıtmaması araştırmanın sınırlılıklarıdır.

Özgünlük/Değer: Kurumsal sosyal sorumluluk başka kapsam ve içeriklerde yoğun olarak çalışılmasına karşın, şirketlerin kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının yabancı uyruklu öğrenciler üzerindeki etkisinin araştırılarak ilgililer nezdinde farkındalık oluşturulması, araştırmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS), Sosyal Sorumluluk Davranışı, Yabancı Uyruklu Öğrenciler

Abstract

Purpose: The purpose of this research is to examine the effects of corporate social responsibility practices on the social responsibility behavior levels of foreign students.

Design/Methodology: A face-to-face questionnaire was conducted with 342 foreign students who were determined by the convenience sampling method, which is one of the non-random sampling methods. The data obtained were analyzed with the SPSS 23.0 program.

Findings: As a result of the analysis; it was concluded that the corporate social responsibility practices of companies have a significant and positive effect on the social responsibility behaviors of foreign students. This situation revealed that foreign students have a high awareness of the need for companies to undertake social responsibility. In addition, it was determined in the study that the perceptions of foreign students towards corporate social responsibility practices and their social responsibility behavior levels differ significantly according to their grade level, monthly income level of families and monthly personal expenses levels.

Limitations: The limitations of the research are that the sample consists of foreign students from a single university and that it reflects a specific time period due to its cross-sectional nature.

Originality/Value: Although corporate social responsibility has been studied extensively in other scopes and contents, the original value of the research is to investigate the impact of corporate social responsibility practices of companies on foreign students and to raise awareness among the relevant parties.

Keywords: Corporate Social Responsibility (CSR), Social Responsibility Behaviour, Foreign Students

¹ Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme, afnan.abedrabou28@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9861-6561

² Dr., ms.efeglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7277-7260

³Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, adnancelik@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8538-9937

1. GİRİŞ

Küreselleşme ve teknolojik gelişmeler, şirketleri değişime zorlamaktadır. Bu durum, yönetim tarzından, pazarlama olgusuna kadar etkisini hissettirmektedir. Günümüz, özellikle genç nesil tüketicileri çekmek için büyük bir rekabete sahne olmaktadır. Kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) sergilenmesi, tüketici tercihlerini yakından etkileyebilmektedir. Bu durum, genç nesil tüketicilerin kararları için de geçerlidir. Şirketlerden, toplumsal ve çevresel konulara duyarlılık sergilemeleri beklenmektedir. Onlardan, KSS uygulamalarını içselleştirmeleri istenmektedir. Bu duruma, iş stratejilerinin unsurları arasında yer verilmesi de vurgulanmaktadır. Şirketler, artık sadece mal ve hizmet sağlayıcı birer ünite olarak görülmemektedir. Sürdürülebilir toplum düzeninin önemli bir sosyal paydaşı olarak kabul görmektedirler. Bu durum, tüketiciler nezdinde de gündem oluşturmaktadır. Çünkü tüketici, arz ve talep döngüsünün temel bir unsurudur.

Şirketlerin, sosyal sorumluluk içinde faaliyet göstermeleri önemlidir. Tüketicilerin tutum ve kararlarının da yakından takip edilmesi gerekmektedir. Bunların etkisini anlayıp, hedef kitle ile güçlü ilişkiler kurulmasında yarar vardır. Bu, firma stratejilerinin doğru belirlenebilmesi için gereklidir. Tüketici grupları, değişik ölçüler açısından gruplandırılabilir. Örneğin, genç tüketicilerin tercihleri ve kararları incelenip, analiz edilebilir. Şirketlerin toplumsal sorumluluk stratejileri, her tüketici grubunu etkilediği gibi, gençleri de yakından etkiler olmuştur. Özellikle üniversite öğrencileri nezdinde duyarlılıklar yükselmektedir. Eğitim, öğretim, teknolojik gelişmeler, iletişim teknolojisi ve sosyal medya okuryazarlığı bu durumu daha da ötelere taşımaktadır. Öğrenciler, kurumların toplumsal sorumluluk davranışları hakkında bilgi sahibi olabilmektedirler. Sosyal sorumluluk ve toplumsal katkı alanlarında farkındalıklar artmıştır. Doğal olarak tüketim tercihleri de etkilenmektedir. Öğrencilerin, toplumsal sorumluluk ilkelerini benimseyen şirketlerden ürün ve hizmet satın almaları beklenir olmuştur. Sivil toplum ve diğer ilgili çevre, bu gelişmeleri bir tür pozitif baskı unsuru olarak değerlendirmektedir.

Bu çalışmada, şirketlerin kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ile yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranışı arasındaki etkileşime odaklanılmıştır. Bu nedenle, yabancı uyruklu üniversite öğrencilerinin tutum ve tercihleri öne çıkarılmıştır. Bunların, kurumsal sosyal sorumluluğu benimseyen şirketlere bakış açıları önemsenmiştir. Dolayısı ile üretim tarzı, pazarlama stratejileri ve yeni ürün geliştirme süreçlerinin önemine de dikkat çekilmiştir. Araştırmanın evreni, Selçuk Üniversitesi'ndeki yabancı uyruklu öğrencilerden oluşmuştur. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının, tüketici tercihleri ile kararlarına olan etkisi, buradaki öğrenciler üzerinde ölçülmüştür. Çalışma, kendi içinde üç ayrı bölümden oluşmuştur. Literatür bilgileri olarak sosyal sorumluluk, kurumsal sosyal sorumluluk ile kurumsal sosyal sorumluluk ve yabancı uyruklu öğrencilerin davranışları etkileşimi ele alınmıştır. Yöntem kapsamında araştırmanın gerçekleştirilmesinin amacı, önemi, evreni, örnekleme, ölçekleri, yöntem ile tekniği paylaşılmıştır. Dördüncü bölüm, bulgulardan oluşmuştur. Katılımcıların demografik nitelikleri, güvenilirlik analizi ile geçerlilik analizi, tanımlayıcı istatistikler, normallik testi, fark testleri, korelasyon analizi ve regresyon analizlerine bu kısımda yer verilmiştir. Sonuç ve öneriler kısmında ise ilgili çevreler için yararlı bilgi üretilme gayretine girilmiştir.

2. LİTERATÜR BİLGİLERİ

2.1. Sosyal Sorumluluk

Şirketlerde kavramsal olarak sosyal sorumluluk, sınırlı standartlara dayalı basit bir kavramdan daha kapsamlı ve geniş bir kavrama doğru evrim geçirmiştir. Bu evrim, kuruluşlardaki çalışanların iç durumunu ölçen daha kapsayıcı ve geniş bir kavramı içerir. Bu gelişme, çeşitli paydaşları (ortaklar, tüketiciler, toplumun genel olarak) içeren çevre ve toplumla ilgili konulara sosyal sorumluluğun kapsamını genişletmiştir. Sosyal sorumluluk kavramı, bireyin etik bir taahhüdünü ifade eder; bu taahhüt, kişiyi diğerlerine yardım etme ve onların refahına ilgi gösterme görevi hissetmeye yönlendirir. Bu taahhüt, bireyin topluma aidiyet hissini yansıtan ve toplumun içinde dayanışmayı ve iş birliğini güçlendiren bir dizi uygulama ve davranışı içerir (Scales vd., 2000).

Sosyal sorumluluk hem beşerî hem de toplumsal bir bütündür. İçinde, daha yaşanabilir bir çevre yaratma hedefi vardır. Sosyo-ekonomik kaynakların, toplumun tümü için seferber edilmesini de

gerektirir. Bireysel açıdan ahlaki, kurumsal düzenlemeler açısından ise etik ilkeleri de gerektirmektedir. Kamu kurumları ile birlikte, özel sektöre düşen görevleri de içermektedir. Kârlılık, şüphesiz her işletme için önemlidir. Lakin toplumsal yarar oluşturmak ve çevreyi korumak da gerekmektedir. Bu durum da sosyal sorumluluk kavramını gündeme getirmiştir. Bir kurum veya kuruluş amacına ulaşırken, çevreyi de korumak durumundadır. İlerleyen dönemlerde, sosyal sorumluluğun kapsamı daha da genişlemiştir. İnsan hakları, ekolojik yapıya duyarlılık, sosyal katkılarının optimizasyonu, paylaşımsal adalet ve kurumsal hesap verilebilirlik gibi konular da vurgulanır olmuştur (Carroll, 1999; Celik & Oltulu, 2016; Tamvada, 2023).

2.2. Kurumsal Sosyal Sorumluluk

2.2.1. Kurumsal sosyal sorumluluk kavramı ve kapsamı

Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS), şirketlerin kâr elde etmesinin ötesinde, toplum için olumlu ve yapıcı bir etki sağlamayı amaçlayan uygulamaları ve davranışları olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda, KSS sadece çevre koruma, çalışanlara değer verme, ticarete etik olma ve yerel topluma dahil olma gibi faaliyetleri değil, aynı zamanda insan haklarının desteklenmesi, topluluk katılımı, insan kaynakları yönetimi, sosyal açıdan sorumlu yatırım ve sosyal raporlama gibi daha geniş bir kapsamı içerir (Dusuki & Abdullah, 2007; Davies, 2003).

KSS, sanayi devrimlerinin gelişimi kapsamında da değerlendirilebilir. Endüstri 1.0 ve Endüstri 2.0 dönemlerinde daha çok yığın üretim ve pazarlama ön plana çıkmıştır. Sosyal sorumluluktan çok, maliyet-kâr ilişkisine odaklanılmıştır. Yani, KSS uygulamalarına pek rastlanılmamaktadır. Endüstri 3.0 dönemi ile birlikte, bu konu da gündeme girmiştir. Yani, bazı olumlu gelişmelere tanıklık edilmiştir. Chester Barnard, John Maurice Clark, Theodore John Kreps öncüller arasında sayılabilir (Clark, 1926; Barnard, 1938; Kreps, 1962; Carroll, 1999). Amerikalı ekonomistler H. R. Bowen ve F. E. Johnson, geliştirdikleri “Kurumsal Sosyal Sorumluluk Teorisi” ile önemli katkılar sağlamışlardır. İşletme faaliyetleri ile insan yaşamı arasındaki etkileşime dikkat çekmişlerdir. Bu nedenle, örgütsel faaliyetlerde, sosyal ve çevresel etkilerin de gözetilmesi gerektiğini belirtmişlerdir (Bowen & Johnson, 1953).

Bazı şirketler, sosyal sorumluluk çağrılarını uyararak, topluma olan negatif etkilerini azaltmaya başlamışlardır. 1960’lardan itibaren dönüşümler başlamıştır. Özellikle, 1970’lerde etik, iş ahlâkı ve sorumluluk kavramları ivme kazanmıştır. KSS, bu çağrılara bir yanıt olarak gelişmeye başlamıştır (Aydemir-Gedük, 2017; Gedik, 2020). 1980’lerde süreç devam etmiştir. Bu kapsamda Archie B. Carroll’ın “A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Performance” ve akabinde Leeora D. Black’in “Towards Understanding Corporate Social Responsibility in Australia” başlıklı çalışmaları kayda değerdir (Carroll, 1979; Black, 2001). Endüstri 4.0 ve Endüstri 5.0 kapsamında, KSS anlayışı daha da kabul görmeye başlamıştır.

KSS, kuruluşların iç çevresi ve dış çevresini içine alan tüm paydaşlarına “etik” ve “sorumlu” bir şekilde davranma taahhüdü olarak tanımlanabilir. Bu taahhüdün ışığında kararlar almak ve uygulamak, bu olgunun temelini oluşturur (Aktan & Börü, 2007). KSS, işletmelerin ticari uygulamaları ve kaynak katkıları aracılığıyla toplum refahını artırmaya olan taahhütlerine de işaret eder (Kotler & Lee, 2005). Bir nevi, şirketlerin toplum ve çevre ile ilgili görevleri üstlendiklerine de işaret eder. Bu durum ise şirketler ile ekosistemdeki unsurlar arasındaki ilişkilerin analizini gerektirir (Uğur & Sayılı, 2016; Uddin vd., 2008). Şirketlerin Toplumsal Sorumluluğu, sadece kâr elde etmekle sınırlı olmayan bir kavramı temsil eder. Aynı zamanda iş yönetimi ile topluma hizmet arasında etkin bir entegrasyonu ifade eder. Bu, şirketlerin tüm kararlarında ve uygulamalarında etik prensipleri entegre etme taahhüdünü işaret eder, bu da toplumsal kalkınmanın ve genel refahın artırılmasına katkıda bulunur (Banerjee & Magoo, 2006).

2.2.2. Kurumsal sosyal sorumluluğun önemi

Bugün şirketlerin hedefleri, satışlarını ve karlarını artırmaktan ibaret değildir, aynı zamanda iç iş ortamına ve dış çevreye önem verme, başarılarını ve sürekliliğini temellenen müşterilere odaklanma gibi öncelikler arasına girmiştir. Bu nedenle, şirketlerin sosyal sorumluluk uygulamalarının önemi ortaya çıkmaktadır. İş örgütlerinin sosyal sorumluluklarına bağlı kalmaları, örgütün toplum nezdinde imajını iyileştirmesine, müşteriler, çalışanlar ve toplumun genelinde pozitif bir algı oluşturmaya

birçok avantaj sağlar. Sosyal sorumluluk, iş örgütündeki çalışma ortamına olumlu bir hava kazandırır ve çeşitli paydaşlar arasında iş birliği ve dayanışmanın yayılmasına katkıda bulunur. Sosyal sorumluluğun farkına varmanın birçok olumlu yönü vardır ve bu önem, bu taahhüdün fayda sağlayacak üç ana taraftan oluşan toplum, devlet ve kuruluş açısından gerçekleşen getiriden anlaşılmaktadır. Organizasyon için, yukarıda belirtilen avantajlara ek olarak, maddi getiri, gelişmiş performans, toplumsal kabul ve toplumla olumlu ilişki gibi başka faydalar da bulunmaktadır.

2.2.3. Kurumsal sosyal sorumluluğun boyutları

KSS boyutları kapsamında Carroll'ın çalışmaları önemlidir. Carroll, dört ayrı boyut üzerinde durmuştur. İşletmenin, sosyal sorumluluklarını yerine getirmesini, bu sorumlulukların gerçekleştirilmesine bağlamıştır. Bunların ayrı ayrı açıklanmasında yarar vardır (Carroll, 1991):

1. Ekonomik Sorumluluklar: İş örgütü, verimlilik ve etkinlik elde etmek amacıyla ekonomik faaliyetlerde bulunur ve kaynakları etkili bir şekilde kullanarak yüksek kaliteli mal ve hizmetler bu şekilde üretmek daha karlı gelir elde etmeyi sağlar.

2. Yasal Sorumluluklar: Şirketler faaliyetlerini yürütürken yasalara uygun olarak hareket etme sorumluluğundadırlar. Yasalar da toplum için koruyucu tedbirler almaktadır. Bu bakımdan kurumlar yasal sorumluluklarını yerine getirmeleriyle beraber toplum refahının artmasına da katkı sağlarlar (Ramasastry, 2015).

3. Etik ve Ahlaki Sorumluluklar: Yasal kurallardan ayrı bir şekilde toplumun işletmelerden uygulamasını beklediği belirli standartlar/normlar vardır. Bunlar ise ahlâki sorumluluk odağında değerlendirilmektedir (López-González vd., 2019).

4. Gönüllü Sorumluluklar: Bireylerin vicdan ve tercihleri ile biçimlenen sorumluluklardır. Kazanç sağlamayı hedeflemeyen, topluma hizmet eden bağışlar, yardımlar ve sosyal yardım projelerini içeren bu sorumluluk, örgütün temel toplumsal konuları destekleme ve takip etme çabalarını içerir (Akmeşe & Aras, 2016; Yılmaz-Sert, 2012). Sosyal sorumluluk ihtivasında öncelikle; “iş yaşamı, tüketiciler ve ekolojik çevreye karşı sosyal sorumluluklar” faktörleri incelenebilir. Bu kapsam özelde ise; “ülkeden ülkeye, toplumdan topluma, işletmeden işletmeye” farklılık gösterebilir. Burada genel kabul gören temel ölçütler şunlardır (Şahin, 1984; Çepel, 1992; Celik & Canbulat, 2024); “1.Tüketicinin korunması, 2.İstihdam olanaklarının artırılması. 3.Çalışma koşullarının iyileştirilmesi, 4.Ortakların haklarının korunması, 5.İş ahlâkı ve etik ilkelere uyulması, 6.Ekolojik yapıya duyarlılık sergilenmesi, 7.Çevre kirliliğinin önlenmesi. 8.Topyekûn iyileşme hedefi”.

2.2.4. Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin dezavantajları ve avantajları

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile şirketler sosyal düzenin biçimlenmesine olumlu katkı sunmalarıyla avantajlar edinebilirler. Şirketlerin edinebileceği avantajlar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Şimşek vd., 2020):

-Her şeyden önce çevre dostu işletmelere ulaşılır ve sürdürülebilir kalkınma sağlanır, böylece çevreyi sanayi tesislerinden kaynaklanan zararlardan korumaktadır.

-Diğer taraftan sanayi şirketlerinin gönüllü çalışmaları sayesinde sosyal bir ortam oluşturulabilir ve bu da şirketin itibarını artırabilir. Aynı zamanda, başkalarının güvenini artırabilir, çünkü bugün iyilik yapan herkes başarılı ve iyi bir kişi olarak kabul edilmektedir.

-Üretimde kullanılan malzemelerden kaynaklanan maliyetleri azaltma, örneğin geri dönüştürülebilir veya tekrar kullanılabilir torbalar gibi üretimde kullanılan malzemelerin maliyetlerini azaltmak için bu yaklaşımı kullanmak, şirketin ürünlerine olan talebi artırabilir.

-Bu tutum, farklı toplum kesimleri arasında artan sosyal dayanışmayı artırır ve engeller, azınlıklar, kadınlar vb. özel gereksinimli bireyler arasında yüksek bir aidiyet duygusu yaratır.

-Pazara yeni giren şirketler için de önemlidir. KSS kapsamında faaliyet gösterenler, daha çabuk kabul görebilirler. Bunların ürün ve hizmetleri daha çok kabul görebilirler (Erentürk, 2021).

-Tüketicilerin de kazanmasını sağlar.

-İş ortamının iyileştirilmesine fırsat tanır.

- Üretkenliğin artmasında faydalıdır.

-Kurumsal sosyal sorumlu olan şirketlerin marka değerleri ve bunun etkisiyle piyasa değeri artmaktadır (Sak, 2019; Argüden, 2002).

Kurumsal sosyal sorumluluğun dezavantajları ise aşağıdaki gibi sıralanabilir:

-Bu yapının oluşması yeni uzman çalışan istihdamını gerektirir. Bu ek bürokrasi uygulamalarına yol açabilmektedir. Ayrıca, ürünlerin maliyetlerinin fiyatlarını artırmaya yol açar.

2.3. Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Davranışları Etkileşimi

Çok sayıda akademik araştırma, şirketlerin sosyal sorumluluk faaliyetleri ile tüketicilerin o şirket ve ürünlerine yönelik satın alma eğilimleri ve kararları arasında olumlu bir ilişki olduğunu göstermektedir. Selçuk Üniversitesi'ndeki yabancı uyruklu öğrenciler, bu tüketicilerin bir kategorisini oluşturmaktadırlar. Şirketlerin faaliyetlerini yürütürken üstlendikleri sosyal sorumluluklar, bunların da davranışlarını ve kararlarını etkileyebilmektedir. Çünkü, tüketicilerin bilinçli sosyal sorumluluk davranışları yakın seyredebilmektedir. Bunlar alışveriş yaparken, karar verirken veya diğer eylemlerinde benzer davranışlar gösterebilmektedirler. Bu da bilinçli sosyal sorumluluk davranışlarını yükseltmektedir (Uğurhan, 2017).

Günümüzde, tüketicilerin, şirketlerin topluma karşı sorumluluklarının farkında olma düzeyinde belirgin bir artış yaşanmaktadır. Bunun kaynakları arasında aşağıdaki faktörler öne çıkmıştır (Rahim vd., 2011):

-Eğitim: Eğitim, iş etiği ve sürdürülebilirlik prensiplerini müfredatlara entegre ederek şirketlerin sorumlulukları konusundaki farkındalığı artırmada önemli bir rol oynamıştır. Bilgilendirme ve sürekli eğitim programları, tüketicilerin şirket faaliyetlerinin sosyal ve çevresel etkileri konusunda daha bilinçli bir nesil oluşturmaya yardımcı olmuştur.

-Medyanın Etkisi: Medya, şirketlerin sorumlulukları konusundaki farkındalığı yayma konusunda önemli bir rol oynamıştır.

-Haber Kapsamı: Medya, işçi hakları, sosyal koşullar ve şirket faaliyetlerinin çevresel etkileri gibi konuları ele alarak kamuoyunun farkındalık düzeyini artırmıştır.

-Bilgilendirme Kampanyaları: Birçok kuruluş ve dernek, şirket sorumlulukları konusunda farkındalık yaratmayı amaçlayan bilgilendirme kampanyaları başlatmış ve sorumlu şirket uygulamaları hakkında bilgi yaymış, tüketicileri bu şirketleri desteklemeye teşvik etmiştir.

-Sosyal Medya Platformları: Sosyal medya platformları, şirket sorumlulukları konusunda farkındalığı artırmak için etkili bir araç olarak ortaya çıkmıştır; çünkü şirket uygulamaları hakkında bilgi ve deneyim paylaşımına katkıda bulunmuş ve etik ve sürdürülebilir değerleri destekleyen sanal toplumlar oluşturmuştur.

Tüketici sosyal sorumluluk davranışı, bireylerin ve toplumun refahı için oldukça önemli bir husustur. Tüketiciler, bilinçli-sorumlu davranarak daha adil, sürdürülebilir ve etik bir dünya inşa etmeye katkıda bulunabilirler.

Melniková (2021)'in tez çalışmasında Çek Cumhuriyeti'nde bir şirketin kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının tüketici davranışları üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Bu amaçla gerçekleştirilen çalışmadaki 105 katılımcının çoğunluğu öğrencilerden oluşmuştur. Araştırma sonucuna göre, şirketlerin kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının, tüketici davranışlarına yansıdığı tespit edilmiştir. Araştırmada, şirketlerdeki kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının varlığının, tüketiciler nezdinde şirket itibarını ve imajını artırdığını, şirkete olan sadakati artırdığını ve rakiplerine göre tercih edildiği bulgular arasında yer almıştır (Melniková, 2021).

Koç-Kaplan (2022), gerçekleştirdiği tez çalışmasında kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının, tüketicilerin bir markaya yönelik iyi ya da kötü değerlendirmesi ve davranışını belirlediği marka tutumuna etkisini 147 akademisyen ve 245 öğrenci üzerinde araştırmıştır. Araştırma bulguları kapsamında, kurumsal sosyal sorumluluğun marka tutumunu yordadığı tespit edilmiştir (Koç-Kaplan, 2022).

Domingues ve Fernandes (2023) tarafından Portekiz'deki şirketlere yönelik 128 katılımcıyla gerçekleştirdikleri çalışmalarında, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının tüketici memnuniyetini ve davranışlarını olumlu yönde etkilediğini tespit etmişlerdir (Domingues & Fernandes, 2023).

Tehci ve Şenbursa (2023) tarafından Türk armatör şirketinin 353 müşterisine yönelik bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının davranışsal niyetler üzerindeki etkisine yönelik gerçekleştirilen çalışmada, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının müşteri memnuniyeti ile kurum imajını yordadığı tespit edilmiştir (Tehci & Şenbursa, 2023).

Jesevičiūtė-Ufartienė ve Maščinskienė (2024), Litvanya'da 339 tüketici ile gerçekleştirdikleri araştırmalarında kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının tüketicilerin sosyal sorumluluk davranışları üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Araştırma sonucuna göre, şirketlerin çevresel uygulamalarının tüketicilerin sosyal sorumluluk davranışlarını güçlü bir şekilde etkilediği tespit edilirken; örgütlerin ekonomik, etik ve hayırseverliğe yönelik sorumluluk girişimleri tüketicilerin sosyal sorumluluk davranışlarıyla kısmen ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmanın sonucunda yazarlar, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının tüketicilerin sosyal sorumluluk davranış kararlarını önemli ölçüde etkilemediğini ifade etmektedirler (Jesevičiūtė-Ufartienė & Maščinskienė, 2024).

Barkakati vd. (2016) tarafından gerçekleştirilen Hindistan'daki çalışmada, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının 117 tüketici davranışı üzerindeki faktörü incelenmiştir. Araştırma sonucuna göre, tüketicilerin sosyal sorumluluk davranış eğiliminin olumlu ancak oldukça düşük düzeyde olduğu bulgulanmıştır. Araştırmada tüketicilerin kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarından ziyade, finansal beklentiler, ürünleri tedarik etme kolaylığı gibi faktörlere göre davranışta bulundukları tespit edilmiştir (Barkakati vd., 2016).

Alanyazındaki çalışmalardan (Kozanlıoğlu, 2010; Barkakati vd., 2016; Uğurhan, 2017; Melniková, 2021; Domingues & Fernandes, 2023) hareketle bu araştırmanın hipotezleri geliştirilmiştir:

H1. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranış düzeyleri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde bir etkisi vardır.

H2. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları yabancı uyruklu öğrencilerde cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H3. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları yabancı uyruklu öğrencilerde yaşa göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H4. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları yabancı uyruklu öğrencilerin sınıf düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H5. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları yabancı uyruklu öğrencilerin ailelerinin aylık gelir seviyesine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H6. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları yabancı uyruklu öğrencilerin aylık kişisel gider seviyesine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

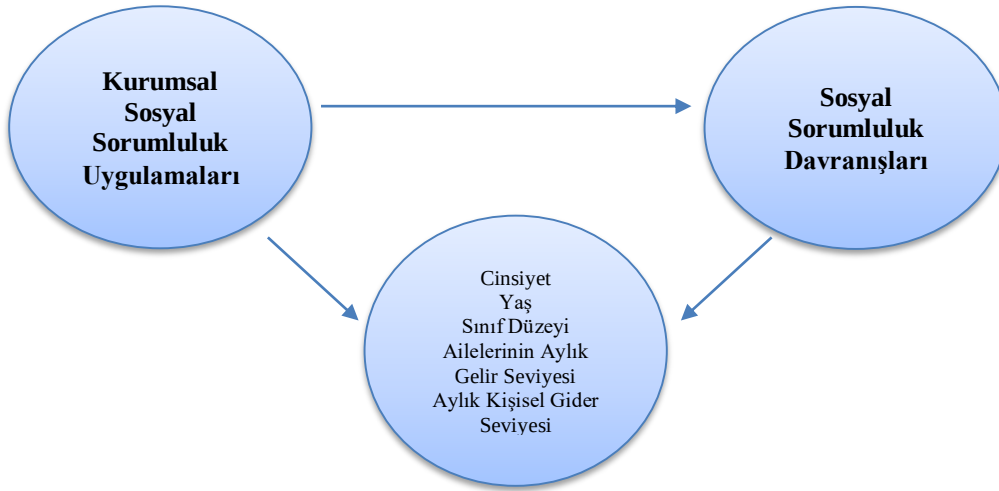
H7. Yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranış düzeyleri cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H8. Yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranış düzeyleri yaşa göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H9. Yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranış düzeyleri sınıf düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H10. Yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranış düzeyleri ailelerinin aylık gelir seviyesine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H11. Yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranış düzeyleri aylık kişisel gider seviyesine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir.

şekil 1: Araştırmanın Modeli

3. YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranış düzeyleri üzerindeki etkisini belirlemektir.

Endüstri devrimlerinin günümüzde ulaştığı şişletmecilik boyutu, büyük ve küresel şişletmelerin güçlerini artırmıştır. Birçok sanayi şişletmesi, dünya ölçeğinde üretimlerde bulunmaktadır. Doğal olarak toplumsal yapı da gelişmiştir. İstenen boyutlarda olmasa da paydaşlık hukuku da konuşulmaktadır. Sosyal yapıdaki bu bilinç ve duyarlılık, şirketler üzerinde önemli etkiler oluşturmaya başlamıştır. Bu durum, başta sanayi kuruluşları olmak üzere, şişletmelerin sosyal sorumluluk anlayışı ile ilgilenmesini gerektirmiştir. Sosyal sorumluluğa sahip olmayan ve iş etiğine uymayan şişletmeler, birtakım sorunlar ile karşı karşıya kalabilmektedir. En azından ürünlerine olan talepler, negatif etkilenebilmektedir. Bu alışma ile konuya farklı bir açıdan yaklaşılmıştır.

Araştırmanın evrenini Selçuk Üniversitesi’nde eğitim görmekte olan yabancı uyruklu üniversite öğrencileridir. Selçuk Üniversitesi’nde 2023-2024 eğitim-ğretim yılı bahar döneminde eğitim gören 2208 yabancı uyruklu ğrenci bulunmaktadır. Araştırmanın evrenine bağlı olarak %95 güven aralığı ve %5 hata payıyla örneklem sayısı ise 327’dir (Baş, 2013). Öğrenciler arasından 342 kişiye ulaşılmıştır. Ankete gönüllü 327 kişi katılım göstermiş olup, tüm veriler değerlendirilmiştir. Dolayısıyla, araştırmanın örneklemi 327 katılımcıdır.

Araştırma, tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda (keyfi) örnekleme yönteminden yararlanılmıştır. Katılımcıların gönüllülük esasına bağlı olarak yürütölmüştür. Araştırma, nicel araştırmanın anket yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara anketler, yüz yüze gerçekleştirilerek, soru sorma tekniği kullanılmıştır.

Çalışmanın verileri anket yöntemiyle elde edilmiştir. Anket formu üç ana bölüm ile toplam 36 ifadeden meydana gelmiştir. Anket formuna ait ilk kısımda katılımcıların demografik özelliklerini tespit etmeye (cinsiyetiniz, yaşınız, sınıf düzeyiniz, ailenizin aylık geliri nedir, aylık kişisel gideriniz nedir) ilişkin ifadeler bulunmaktadır. Anket formuna ait ikinci kısımda, katılımcıların nezdinde kurumların sosyal sorumluluk eylemlerine yönelik tutumlarını ölçmek amacıyla Kozanlıoğlu (2010) tarafından derlenen 15 ifadeden oluşan “Tüketicilerin Kurumların Sosyal Sorumluluk Eylemlerine Yönelik Tutumları Ölçeği” yer almaktadır. Ölçek, “1-Hiçbir Zaman; 5-Her Zaman” şeklinde 5’li likert ölçeğe uygun tasarlanmıştır. Anket formunun üçüncü bölümünde katılımcıların sosyal sorumluluk davranışını tespit etmeye yönelik Roberts (1996) tarafından geliştirilen 18 ifadeden oluşan “Tüketici Sosyal Sorumluluk Davranışı Ölçeği” bulunmaktadır. Ölçek Uğurhan (2017) tarafından 16 ifade ile Türkçe’ye uyarlanmıştır. Ölçek, “1-Kesinlikle Katılmıyorum; 5-Kesinlikle Katılıyorum” şeklinde 5’li likert ölçeğe uygun tasarlanmıştır.

Bu çalışmada yayın etiğine uyulmuştur. Ayrıca Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Bilimsel Etik Değerlendirme Kurulunun 16.04.2024 tarih ve 06/43 sayılı Etik Kurul Kararı vardır.

4. BULGULAR

4.1. Katılımcıların Demografik Nitelikleri

Çalışmanın katılımcılarının demografik niteliklerini belirleyebilmek amacıyla frekans analizi yapılmıştır. Buna göre katılımcıların %62,4'ü erkek, %37,6'sı kadın; %81'i 18-25, %18,3'ü 26-35, %0,6'sı 36-45 yaş aralığında; %43,1'i birinci sınıf, %44'ü ikinci sınıf, %7,6'sı üçüncü sınıf, %5,2'si dördüncü sınıf; %6,1'i 6500₺ ve altı, %6,1'i 6501₺-10000₺, %25,7'si 10001₺-13000₺, %62,1'i 17001₺ ve üzerinde aileleri aylık gelir seviyesinde; %19'u 5000₺ ve altı; %8,6'sı 5001₺-7000₺; %5,8'i 7001₺-8000₺; %66,7'si 8001₺-8500₺ arası aylık kişisel gider seviyesinde olduğu tespit edilmiştir.

4.2. Güvenilirlik ve Geçerlilik Analizi

Ölçeklerin güvenilirliğini belirlemek amacıyla Cronbach's Alpha değerleri irdelenmiştir. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ölçeği ile sosyal sorumluluk davranışı ölçeği güvenilirlik analizlerine ilişkin bulgular Tablo 1 aracılığıyla gösterilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlere Ait Güvenirlik Analizi Bulguları

Ölçekler	İfade Sayısı	Cronbach's Alpha
Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları	15	0,921
Sosyal Sorumluluk Davranışı	16	0,910

Tablo 1 incelendiğinde, ölçeklere ilişkin güvenilirlik değerleri beklenen değer (0,70) üzerinde tespit edilmiştir. Bu kapsamda araştırma kullanılan ölçeklerin yeterli düzeyde güvenilirliğe sahip olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma kullanılan ölçeklerin geçerliliklerinin tespit edilebilmesi için açımlayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Elde edilen KMO test değeri kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ölçeği için 0,946 ve sosyal sorumluluk davranışı ölçeği için 0,922 olarak tespit edilmiştir. Barlett test değerleri ise her iki ölçek için de istatistiksel açıdan anlamlı bulunmuştur (Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları Ölçeği; $\chi^2=2100,143$, $df=105$, $p=0,000$ ve Sosyal Sorumluluk Davranışı Ölçeği; $\chi^2=2148,658$, $df=120$, $p=0,000$).

4.3. Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmanın değişkenlerinin ortalamaları, standart sapma verileri, minimum ve maksimum değerleri sırasıyla şu şekildedir. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ölçeğine ait ortalama 4,1760; standart sapma 0,59068; minimum değeri 2,33; maksimum değeri 5,00 olarak tespit edilmiştir. Sosyal sorumluluk davranışı ölçeğine ait ortalama 3,9817; standart sapma 0,52621; minimum değeri 2,06; maksimum değeri 4,81 olarak tespit edilmiştir.

4.4. Normallik Testi

Verilerin analizi gerçekleştirilmeden önce verilerin normal dağılıma uygunluğu irdelenmiştir. Bu kapsamda Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testlerinin sonuçları ile çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ile sosyal sorumluluk davranışı ölçeklerine ait normallik testi bulguları ile çarpıklık ve basıklık değerleri Tablo 2 ve Tablo 3 aracılığıyla gösterilmiştir.

Tablo 2: Normallik Testi Bulguları

Ölçekler	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları	0,252	327	0,000	0,820	327	0,000

Sosyal Sorumluluk Davranışı	0,233	327	0,000	0,815	327	0,000
-----------------------------	-------	-----	-------	-------	-----	-------

Tablo 2’de yer alan veriler normal dağılıma uygun değildir ($p<0,05$). Ancak verilerin normal dağılıma uygunluğunun tespiti için K-S testi her zaman yeterli değildir. Bununla birlikte başka kriterler de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle ölçeklere ait basıklık ve çarpıklık değerleri de irdelenmiştir.

Tablo 3: Ölçeklere Ait Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

Ölçekler	Skewness	Std. Error	Kurtosis	Std. Error
Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları	-1,286	0,137	0,560	0,273
Sosyal Sorumluluk Davranışı	-1,553	0,137	1,859	0,273

Tablo 3’e göre, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ile sosyal sorumluluk davranışı ölçek ifadelerine ait çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) katsayılarının -2,0 ile +2,0 arasında yer almaktadır. -2,0 ile +2,0 aralığındaki değerlerin normal dağılıma uygun olduğu ifade edilmektedir (George & Mallery, 2010). Elde edilen sonuçlara göre, ölçeklere ait çarpıklık ve basıklık değerleri irdelendikten sonra, verilerin genel anlamda normal dağılıma uygun olduğu tespit edilmiştir.

4.5. Fark Testleri

İki grup karşılaştırılması yaparken; t testi gerçekleştirilmiştir. Cinsiyet ifadeleri için t testi yapılmıştır. Ancak iki seçenektan fazla karşılaştırma yapılırken; yaş, sınıf düzeyi, ailelerinin aylık gelir seviyesi ve aylık kişisel gider seviyesi ifadelerine yönelik tek yönlü Anova testi gerçekleştirilmiştir. Fark testleri kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ile sosyal sorumluluk davranışı için ayrı ayrı test edilmiştir.

Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları için yapılan t testi ve tek yönlü Anova testleri şu şekildedir:

Cinsiyete yönelik yapılan t testi sonucuna göre, $p=0,985>0,05$ olduğu için cinsiyet açısından erkekler ve kadınlar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunamamıştır. *Sonuç olarak H2 hipotezi reddedilmiştir.*

Yaş değişkenine yönelik yapılan tek yönlü Anova testi sonucuna göre, $p=0,815>0,05$ olduğu için yaş değişkeni açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunamamıştır. *Sonuç olarak H3 hipotezi reddedilmiştir.*

Sınıf düzeyine ilişkin yapılan tek yönlü Anova testi sonucuna göre, $p=0,007<0,05$ olduğu için sınıf düzeyi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. Bu sonuca göre, homojenlik katsayısına bakılmış ve gruplar arasındaki anlamlı farklılıkların tespit edilmesi için Scheffe testi gerçekleştirilmiştir. ‘1.sınıf ($\bar{x}=4,24$)’ ile 4.sınıf ($\bar{x}=3,72$)’, ‘2.sınıf ($\bar{x}=4,18$)’ ile 4.sınıf ($\bar{x}=3,72$)’ grupları arasında kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarına yönelik tutum anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. *Sonuç olarak H4 hipotezi kabul edilmiştir.*

Gelir seviyesine ilişkin yapılan tek yönlü Anova testi sonucuna göre, $p=0,000<0,05$ olduğu için ailelerinin aylık gelir seviyesi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. Bu sonuca göre, homojenlik katsayısına bakılmış ve gruplar arasındaki anlamlı farklılıkların tespit edilmesi için Games-Howell testi gerçekleştirilmiştir. ‘6500 ve altı ($\bar{x}=3,57$)’ ile ‘10001-13000 ($\bar{x}=4,11$)’, ‘6500 ve altı ($\bar{x}=3,57$)’ ile ‘17001 ve üzeri ($\bar{x}=4,30$)’, ‘6501-10000 ($\bar{x}=3,58$)’ ile ‘10001-13000 ($\bar{x}=4,11$)’, ‘6501-10000 ($\bar{x}=3,58$)’ ile ‘17001 ve üzeri ($\bar{x}=4,30$)’ grupları arasında kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarına yönelik tutum anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. *Sonuç olarak H5 hipotezi kabul edilmiştir.*

Gider seviyesine ilişkin yapılan tek yönlü Anova testi sonucuna göre, $p=0,000<0,05$ olduğu için aylık kişisel gider seviyesi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. Bu sonuca göre, homojenlik katsayısına bakılmış ve gruplar arasındaki anlamlı farklılıkların tespit edilmesi için

Games-Howell testi gerçekleştirilmiştir. ‘5000 ve altı ($\bar{x}=3,56$)’ ile ‘7001-8000 ($\bar{x}=4,29$)’, ‘5000 ve altı ($\bar{x}=3,56$)’ ile ‘8001-8500 ($\bar{x}=4,37$)’, ‘5001-7000 ($\bar{x}=3,71$)’ ile ‘7001-8000 ($\bar{x}=4,29$)’, ‘5001-7000 ($\bar{x}=3,71$)’ ile ‘8001-8500 ($\bar{x}=4,37$)’ grupları arasında kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarına yönelik tutum anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. *Sonuç olarak H6 hipotezi kabul edilmiştir.*

Sosyal sorumluluk davranışı için yapılan t testi ve tek yönlü Anova testleri şu şekildedir:

Cinsiyete yönelik yapılan t testi sonucuna göre, $p=0,951>0,05$ olduğu için cinsiyet açısından erkekler ve kadınlar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunamamıştır. *Sonuç olarak H7 hipotezi reddedilmiştir.*

Yaş değişkenine yönelik yapılan tek yönlü Anova testi sonucuna göre, $p=0,741>0,05$ olduğu için yaş değişkeni açısından istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunamamıştır. *Sonuç olarak H8 hipotezi reddedilmiştir.*

Sınıf düzeyine ilişkin yapılan tek yönlü Anova testi sonucuna göre, $p=0,001<0,05$ olduğu için sınıf düzeyi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. Bu sonuca göre, homojenlik katsayısına bakılmış ve gruplar arasındaki anlamlı farklılıkların tespit edilmesi için Scheffe testi gerçekleştirilmiştir. ‘1.sınıf ($\bar{x}=4,04$)’ ile 4.sınıf ($\bar{x}=3,52$)’, ‘2.sınıf ($\bar{x}=4,00$)’ ile 4.sınıf ($\bar{x}=3,52$)’ grupları arasında sosyal sorumluluk davranışı anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. *Sonuç olarak H9 hipotezi kabul edilmiştir.*

Gelir seviyesine ilişkin yapılan tek yönlü Anova testi sonucuna göre, $p=0,000<0,05$ olduğu için ailelerinin aylık gelir seviyesi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. Bu sonuca göre, homojenlik katsayısına bakılmış ve gruplar arasındaki anlamlı farklılıkların tespit edilmesi için Scheffe testi gerçekleştirilmiştir. ‘6500 ve altı ($\bar{x}=3,48$)’ ile ‘10001-13000 ($\bar{x}=3,96$)’, ‘6500 ve altı ($\bar{x}=3,48$)’ ile ‘17001 ve üzeri ($\bar{x}=4,07$)’, ‘6501-10000 ($\bar{x}=3,53$)’ ile ‘10001-13000 ($\bar{x}=3,96$)’, ‘6501-10000 ($\bar{x}=3,53$)’ ile ‘17001 ve üzeri ($\bar{x}=4,07$)’ grupları arasında sosyal sorumluluk davranışı anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. *Sonuç olarak H10 hipotezi kabul edilmiştir.*

Gider seviyesine ilişkin yapılan tek yönlü Anova testi sonucuna göre, $p=0,000<0,05$ olduğu için aylık kişisel gider seviyesi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. Bu sonuca göre, homojenlik katsayısına bakılmış ve gruplar arasındaki anlamlı farklılıkların tespit edilmesi için Games-Howell testi gerçekleştirilmiştir. ‘5000 ve altı ($\bar{x}=3,40$)’ ile ‘7001-8000 ($\bar{x}=3,98$)’, ‘5000 ve altı ($\bar{x}=3,40$)’ ile ‘8001-8500 ($\bar{x}=4,17$)’, ‘5001-7000 ($\bar{x}=3,53$)’ ile ‘8001-8500 ($\bar{x}=4,17$)’ grupları arasında sosyal sorumluluk davranışı anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır. *Sonuç olarak H11 hipotezi kabul edilmiştir.*

4.6. Korelasyon Analizi

Araştırmanın değişkenleri arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Değişkenlere ait elde edilen korelasyon analizi bulguları Tablo 4’te gösterilmiştir.

Tablo 4: Korelasyon Analizi Bulguları

Ölçekler	Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları	Sosyal Sorumluluk Davranışı
Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları	1	0,785**
Sosyal Sorumluluk Davranışı	0,785**	1

Korelasyon, 0,01 düzeyinde anlamlıdır; $p < 0,01$ (**); $n = 327$.

Tablo-4 incelendiğinde, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ile sosyal sorumluluk davranışı arasında güçlü düzeyde, pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($r=0,785$; $p<0,05$).

4.7. Regresyon Analizi

Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkisinin belirlenebilmesi için regresyon analizi yapılmıştır. Değişkenlere ilişkin regresyon analizine ait bulgular Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5: Regresyon Analizi Bulguları

Bağımsız Değişken	B	Beta(β)	t	R ²	Düzeltilmiş R ²	F	p
Kurumsal Sosyal Sorumluluk Uygulamaları	0,700	0,785	22,525	0,617	0,616	507,367	0,000

Bağımlı Değişken: Sosyal Sorumluluk Davranışı

Tablo 5 incelendiğinde, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ile sosyal sorumluluk davranışı ($\beta=0,785$; $p=0,000$) arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki vardır. Sosyal sorumluluk davranışına ilişkin toplam değişimin %61,7'si ($R^2=0,617$; $p=0,000<0,05$) kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ile açıklanmaktadır. Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları, sosyal sorumluluk davranışının pozitif yönde anlamlı bir yordayıcısıdır. *Sonuç olarak, H1 hipotezi kabul edilmiştir.*

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranış düzeyleri üzerindeki etkisini belirlemeyi amaçlamıştır. Ayrıca çalışmada, yabancı uyruklu öğrencilerin kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarına yönelik algılamaları ile sosyal sorumluluk davranış düzeylerinin demografik niteliklere göre farklılığı da incelenmiştir.

Selçuk Üniversitesinde eğitim gören yabancı uyruklu 327 misafir öğrenciden elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular kapsamında, kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranış düzeylerinin pozitif yönde anlamlı bir yordayıcısıdır. Böylelikle H1 hipotezi kabul edilmiştir. Kurumların sosyal sorumluluk uygulamaları yabancı uyruklu öğrencilerin sınıf düzeyi, ailelerinin aylık gelir seviyesi ve aylık kişisel gider seviyelerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Bu kapsamda H4, H5, H6 hipotezleri kabul edilmiştir. Ancak, kurumların sosyal sorumluluk uygulamaları yabancı uyruklu öğrenciler için cinsiyet ve yaş değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermemiştir. Bu bakımdan, H2 ve H3 hipotezleri reddedilmiştir. Yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranış düzeyleri sınıf düzeyi, ailelerinin aylık gelir seviyesi ve aylık kişisel gider seviyelerine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Bu kapsamda H9, H10, H11 hipotezleri kabul edilmiştir. Ancak, yabancı uyruklu öğrencilerin sosyal sorumluluk davranışları yaş ve cinsiyet değişkenlerine göre bir farklılık göstermemiştir. Bu bakımdan, H7 ve H8 hipotezleri reddedilmiştir. Alanyazındaki; Uğurhan (2017), Şahin ve Aydın (2018), Melniková (2021), Domingues ve Fernandes (2023) tarafından gerçekleştirilen çalışmalar ile bu çalışmanın sonuçları benzerlik gösterirken; Barkakati vd. (2016) ile Jesevičiūtė-Ufartienė ve Maščinskienė (2024)'ün çalışmaları ile bu çalışmanın sonuçları farklılık göstermektedir.

Bu makale, kurumsal sosyal sorumluluk girişimleri ile yabancı uyruklu öğrencilerin tüketiciler olarak davranışları arasındaki ilişkiyi aydınlatmaya yöneliktir. Çalışmanın bireyler, şirketler ve toplum açısından çeşitli yararları söz konusudur. Her şeyden önce, ilgili çevreler açısından farkındalık oluşturma gayretine girilmiştir. Çalışma sonucunda, paydaşların yararlı olarak kullanabilecekleri sosyal katkı ve etkiler belirmiştir.

İstatistiksel analizler, şirketlerin benimsediği kurumsal sosyal sorumluluk uygulamaları ile yabancı uyruklu öğrencilerin bu şirketlere yönelik sosyal sorumluluk davranışları arasında önemli ve pozitif bir ilişki bulunduğunu ortaya koymuştur. Bulgular, kurumsal sosyal sorumluluğun yabancı uyruklu öğrenciler arasında tüketici algıları ve tercihlerini şekillendirmedeki önemini vurgulamıştır. Bu kapsamda bireylerin, daha bilinçli bir bakış açısına ulaşmaları söz konusudur. Şirketler açısından, etkin bir kurumsal sosyal sorumluluk yönetimi anlayışının önemi ortaya çıkmıştır. Tüketicilerin, özellikle bilinçli gençler ve üniversite öğrencilerinin; şirketlerin sosyal sorumluluk uygulamalarındaki yerine dikkat çekilmiştir. Tüketici gruplarının hile ve aldatma yoluyla yanıltılmamaları öne çıkarılmıştır. İnsanlara veya çevreye zarar veren üretim ve pazarlama faaliyetlerinden kaçınılması vurgulanmıştır. Ayrıca, ürünler hakkında tam ve açık bilgi verilmesinin tüketiciler tarafından çok

olumlu değerlendirileceği ifade edilmiştir. Sosyal sorumluluklara duyarlı davranan ve etik ilkelere uyan şirketlerin, itibarlarında artışlar beklenmektedir. Bunlar için müşteri ilişkileri yönetimi de daha etkin olabilir. Çalışmanın toplumsal yararları da belirtilebilir. Bu anlamda, kurumsal sosyal sorumluluk bilinci oluşturma ve refah kazançlarında artışlar sağlanabilir.

Bu çalışma sonunda, aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

-Kurumsal sosyal sorumluluk, her şeyden önce yaşamsal bir olgu olarak kabul edilmelidir. Özel sektör ve kamu idareleri, üzerlerine düşeni yapmalıdırlar. Medeni bir toplum olmak ve bunu sürdürebilmek için buna gerek vardır.

-Sektörler veya işkolları KSS hareketini içselleştirmelidirler. Başta sanayi şirketleri olmak üzere, her işletme bu alandaki gelişmeleri yeterince takip etmelidir. Bununla birey, örgüt ve toplumsal düzeyde çok fazla kazanımlar oluşacağına inanılmalıdır.

-Politikacılar ve karar vericiler, sahada aktif olmalıdırlar. Hükümetler, ulusal ve küresel düzeydeki sosyal sorumluluk mevzuatlarını takip etmelidirler. Süratle, hukuki alt yapıyı geliştirmelidirler. Kanun, tüzük ve yönetmelikler toplumun tüm kesimlerini bağlayıcı şekilde güncellenmelidir.

-Devlet, şirketleri sosyal sorumluluk yatırımları konusunda cesaretlendirmelidir. Bu alandaki yatırımlara, hibe veya teşvik destekleri sağlanmalıdır. Şirketlere bir yandan yasal mevzuat uygulanırken, bir yandan da sosyo-ekonomik destekler artırılmalıdır. Şirketlerin, KSS departmanları oluşturmaları desteklenmelidir. Buradaki uzman istihdamları için, özel fonlar devreye sokulmalıdır.

-KSS ile yakından ilgili olan kamu kuruluşları, üniversiteler, araştırma enstitüleri ve gönüllü organizasyonlara düşen görevler de vardır. Eğitim müfredatları bu konuları kapsayacak şekilde güncellenebilir. İlgili paydaşların iş birliğinde çalıştaylar düzenlenebilir. Arama konferansları ve beyin fırtınası teknikleri yaygınlaştırılabilir.

-Kamu kurumları ve üniversiteler dışındakilerin desteği de önemlidir. Örneğin Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu (TESK) ile Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), işveren-işçi sendikalarından bir icra heyeti oluşturulabilir. Bu heyet, yerel temsilcileri aracılığı ile ülke genelinde topyekûn KSS mükemmelleşmesi hareketi başlatabilir. Eğitimler ve kurslar verilebilir. Bu heyet, kamu kurumları ve üniversitelerden destek alarak, KSS yetkinlik ve mükemmellik ödül törenleri de düzenleyebilir.

-Medya desteği de önemlidir. Medya organlarının yardımıyla KSS'ye yönelik farkındalıklar oluşturulur. Sosyal sorumluluk kültürü yerleşip, uygulamalar yaygınlaştırılabilir. Kamuoyu desteği ile konu daha popüler hale dönüşebilir. Bu alana yönelik ilgiler arttıkça, sahadaki paydaşlar arasında olumlu rekabetler de yükselebilir. İdeal bir model oluşturmak veya daha fazla kamuoyu desteği almak misyon veya vizyon konusu dahi olabilir.

Çalışmanın belirli sınırlılıkları bulunmaktadır. Araştırma zaman ve maliyet kısıtları nedenleriyle tek bir üniversitenin yabancı uyruklu öğrencilerinin katılımıyla gerçekleşmiştir. Ayrıca araştırma, kesitsel niteliğe sahiptir. Bu nedenle belirli bir zaman dilimini yansıtmaktadır. Bu durum çalışmanın bir diğer sınırlılığıdır. Gelecek araştırmalarda konunun boylamsal uygulamalarla ele alınması, daha farklı örneklem grupları üzerinde yürütülmesi önerilmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan anket yöntemi için Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Bilimsel Etik Değerlendirme Kurulu'ndan 16/04/2024 tarihli ve 06/43 sayılı kararı ile izin alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde AKAD Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %34, 2. Yazarın katkı oranı %33, 3. Yazarın katkı oranı ise %33'dür.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: Permission for this study was obtained from the, Ethics Committee of Faculty of

Economics and Administrative Science in Selçuk University with at the meeting dated 16/04/2024 and numbered 06/43 of the relevant board. In case of detection of a contrary situation, AKAD Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate is 34%, 2nd author's contribution rate is 33%, 3rd author's contribution rate is 33%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Akmeşe, H., & Aras, S. (2016). Borsa İstanbul'da İşlem Gren Turizm İşletmelerinin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Farkındalıkları ve Uygulamaları. *Muhasebe Bilim Dnyası Dergisi*, 18(zel Sayı-1), 917-942. <https://acikerisim.erbakan.edu.tr/server/api/core/bitstreams/e40340c2-dc98-42b3-9b50-ddf81482c386/content>
- Aktan, C. C., & Br, D. (2007). Kurumsal Sosyal Sorumluluk. İçinde C. C. Aktan (Ed.), *Kurumsal Sosyal Sorumluluk: İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk* (1. Baskı, ss.11-36). İgiad Yayınları.
- Argüden, Y. (2002). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk* (1. Baskı). Arge Danışmanlık Yayını.
- Aydemir-Gedük, E. (2017). Hastanelerde Kurumsal Sosyal Sorumluluğun nemi. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 4(2), 136-141. <https://doi.org/10.17681/hsp-dergisi.281993>
- Banerjee, P. K., & Magoo, P. (2006). Corporate Social Responsibility (CSR): Some Points to Ponder. *Growth*, 34(1), 87-92. https://www.researchgate.net/profile/Arjen-Van-Witteeloostuijn/publication/46683993_Nations_and_Firms_in_the_Global_Economy_an_introduction_into_international_economics_and_business/links/00b4952ca901531f95000000/Nations-and-Firms-in-the-Global-Economy-an-introduction-into-international-economics-and-business.pdf#page=87
- Barkakati, U., Patra, R. K., & Das, P. (2016). Corporate Social Responsibility and its Impact on Consumer Behaviour - A Consumer's Perspective. *International Journal Of Sustainable Society*, 8(4), 278-301. <https://doi.org/10.1504/IJSSOC.2016.082366>
- Barnard, C. I. (1938). *The Functions of the Executive* (1st Edition). Harvard University Press.
- Baş, T. (2013). *Anket, Nasıl Hazırlanır?, Nasıl Uygulanır?, Nasıl Değerlendirilir?* (7. Baskı). Seçkin.
- Black, L. D. (2001, 15-18 March). Towards Understanding Corporate Social Responsibility in Australia. *Proceedings of the International Association for Business and Society 12th Annual Conference* içinde (pp.131-141). Sedona, Arizona, USA.
- Bowen, H. R., & Johnson, F. E. (1953). *Social Responsibility of the Businessman* (2nd Edition). Harper & Brothers Publisher.
- Carroll, A. B. (1979). A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Performance. *Academy of Management Review*, 4(4), 497-505. <https://doi.org/10.5465/amr.1979.4498296>
- Carroll, A. B. (1991). The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders. *Business Horizons*, 34(4), 39-48. [https://doi.org/10.1016/0007-6813\(91\)90005-G](https://doi.org/10.1016/0007-6813(91)90005-G)
- Carroll, A. B. (1999). Corporate Social Responsibility: Evolution of a Definitional Construct. *Business & Society*, 38(3), 268-295. <https://doi.org/10.1177/000765039903800303>
- Celik, A., & Canbulat, F. (2024, 2-3 March). Social Responsibility Vision for Smes. *11th Eurasian Conference on Economics and Social Sciences (E&S 2024)* içinde (pp.310-311). Ahmad Dahlan University, Indonesia.
- Celik, A., & Oltulu, E. E. (2016, 2-3 June). The Effects of Corporate Social Responsibility on Brand Image: A Sample Practice in Food Sector. *Proceedings of 5th Global Business and Finance Research Conference, World Business Institute* içinde (pp.501-505). Sydney, Australia.

- Clark, J. M. (1926). *Social Control of Business* (1st Edition). University of Chicago Press.
- Çepel, N. (1992). *Doğa, Çevre, Ekoloji ve İnsanlığın Ekolojik Sorunları* (1. Baskı). Altın Kitaplar Yayınevi.
- Davies, P. L. (2003). *Gower & Davies: The Principles of Modern Company Law* (7th Edition). Sweet & Maxwell.
- Domingues, M. M., & Fernandes, C. C. (2023). The Impact of the Implementation of Crm Strategy on Consumer Behaviour. *Polish Journal of Management Studies*, 27(2), 240-259. <https://doi.org/10.17512/Pjms.2023.27.2.15>
- Dusuki, A. W., & Abdullah, N. I. (2007). Maqasid Al-Shari`Ah, Maslahah, and Corporate Social Responsibility. *American Journal of Islamic Social Sciences*, 24(1), 25-45. <https://doi.org/10.35632/ajis.v24i1.415>
- Erentürk, M. K. (2021). İşletme ve Toplum İlişkileri Bakımından Sosyal Sorumluluk Kavramının Önemi ve Kapsamı. *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, 2021(2), 56-67. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/insan/issue/65620/767085>
- Gedik, Y. (2020). Kurumsal Sosyal Sorumluluk: Tanımları, Tarihi, Teorileri, Boyutları ve Avantajları Üzerine Kuramsal Bir Çerçeve. *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 265-304. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hsbd/issue/58132/776380>
- George, D., & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference, 17.0 Update* (10th Edition). Pearson.
- Jesevičiūtė-Ufartienė, L., & Maščinskienė J. (2024). Initiatives of Organizational Social Responsibility: What Makes Impact on Consumer Socially Responsible Behaviour. *Marketing i Rynke*, 4, 19-32. <https://doi.org/10.33226/1231-7853.2024.4.2>
- Koç-Kaplan, S. M. (2022). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Tüketicilerin Marka Tutumu Üzerindeki Etkisi: Akademisyenler ve Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Kotler, P., & Lee, N. (2005). *Corporate Social Responsibility: Doing the Most Good for Your Company and Your Cause*. John Wiley & Sons, Inc. https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=f6k9ycrf6b8C&oi=fnd&pg=PT8&ots=r0pDbjBVbf&sig=NPfs-WBfmojCvhpGCPHTjyg_ahg&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- Kozanlıoğlu, B. (2010). *Sürdürülebilir Temelli Kurumsal Sosyal Sorumluluk Projelerinin Tüketici Tercihleri Üzerine Etkisi* [Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Kreps, T. J. (1962). Measurement of the Social Performance of Business. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 343(1), 20-31. <https://doi.org/10.1177/000271626234300104>
- López-González, E., Ferrero, J. M., & Meca, E. G. (2019). Corporate Social Responsibility in Family Firms: A Contingency Approach. *Journal of Cleaner Production*, 211, 1044-1064. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.11.251>
- Melníková, J. (2021). *Impact of Corporate Social Responsibility on Consumers: A Case Study of Kaufland Česká Republika V.O.S.* [Master's Thesis, University of Vaasa]. https://osuva.uvasa.fi/bitstream/handle/10024/12730/UniVaasa_2021_Melnikova_Jitka.pdf?sequence=2&isAllowed=y
- Rahim, R. A., Jalaludin, F. W., & Tajuddin, K. (2011). The Importance of Corporate Social Responsibility on Consumer Behaviour in Malaysia. *Asian Academy of Management Journal*, 16(1), 119-139. https://ejournal.usm.my/aamj/article/view/aamj_vol16-no-1-2011_6

- Ramasasthy, A. (2015). Corporate Social Responsibility Versus Business and Human Rights: Bridging the Gap Between Responsibility and Accountability. *Journal of Human Rights*, 14(2), 237-259. <https://doi.org/10.1080/14754835.2015.1037953>
- Roberts, J. A. (1996). Will the Real Socially Responsible Consumer Please Step Forward? *Business Horizons*, 39(1), 79-83. [https://doi.org/10.1016/S0007-6813\(96\)90087-7](https://doi.org/10.1016/S0007-6813(96)90087-7)
- Sak, E. (2019). *Firmaların Sosyal Sorumluluk Projelerinin Müşteri Bağlılığı Üzerindeki Etkilerini İncelemeye Yönelik Bir alışma* [Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Scales, P. T., Blyth, D. A., Berkas, T. H., & Kielsmeier, J. C. (2000). The Effects of Service-Learning on Middle School Students' Social Responsibility and Academic Success. *The Journal of Early Adolescence*, 20(3), 332-358. <https://doi.org/10.1177/0272431600020003004>
- şahin, E., & Aydın, F. (2018, 11-12 Ekim). Sürdürülebilir Rekabet Boyutuyla İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin Tüketici Davranışları Üzerine Etkisi. 2. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Öğrenci Kongresi ISERSC* içinde (ss.37-61). Antalya, Türkiye.
- şahin, M. (1984). İşletme Yönetimi ve Sosyal Sorumluluk Kavramı. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 55-61. <https://iibf.erciyes.edu.tr/kutuphane/petas/petas.php?keyword=MEHMET+%C5%9EAH%C4%B0N&skip=25&type=5>
- şimşek, M. ř., elik, A., Akgemci, T., & Diken, A. (2020). Sosyal Sorumluluk ve Örgütsel Etik. İçinde M. ř. şimşek, A. elik, T. Akgemci, & A. Diken (Eds.) *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi* (1. Baskı, ss.131-138). Eğitim Yayınevi.
- Tamvada, M. (2023). Synthesising Synergies Between CSR and BHR for Corporate Accountability: An Integrated Approach. *International Journal of Corporate Social Responsibility*, 8(9), 1-15. <https://doi.org/10.1186/s40991-023-00084-6>
- Tehci, A., & Senbursa, N. (2023). Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Kurum İmajı ve Ağızdan Ağıza İletişim: Bir Deniz İşletmesi Müşteri Perspektifi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 455-470. <https://doi.org/10.48146/Odusobiad.1180106>
- Uddin, M. B., Hassan, M. R., & Tarique, K. M. (2008). Three Dimensional Aspects of Corporate Social Responsibility. *Daffodil International University Journal of Business and Economics*, 3(1), 199-212. <https://doi.org/10.36481/diujbe.v03i1.dwmeww77>
- Uğur, U., & Sayılı, M. (2016). Çalışanların Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algılarının, Carroll'un Sosyal Sorumluluk Boyutlarına Göre Değerlendirilmesi: Sivas Belediyesi'nde Bir Uygulama. *International Journal of Social Science*, 4(46), 359-372. <https://doi.org/10.9761/JASSS3150>
- Uğurhan, Y. Z. (2017). *Tüketicilerin Sosyal Sorumluluk Davranışlarının Kurumların Sosyal Sorumluluk Eylemlerine Yönelik Tutumları ile İlişkisi: Anadolu Üniversitesi Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma* [Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yılmaz-Sert, N. (2012). *Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Aktivizm İlişkisinin Araştırılması: Türkiye'de Özel Sektör, Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Aktivizm İlitisi* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Role of Market Liquidity in Stock Prices and Expected Returns: A Test on the Borsa Istanbul¹

Piyasa Likiditesinin Pay Fiyatlarındaki ve Beklenen Getirilerdeki Rolü: Borsa İstanbul’da Bir Test

Gönül ÇİFÇİ²

Öz

Amaç: Bu araştırma piyasa likiditesinin pay piyasası fiyatları üzerinde bir etkisinin olup olmadığını ve ek getirileri tahmin etmede kullanılabilir mi sorusunu Borsa İstanbul özelinde incelemeyi hedeflemektedir.

Tasarım/Yöntem: Çalışmada altı faktör olarak isimlendirdiğimiz bir varlık değerlendirme modeli ile likiditenin piyasa fiyatları üzerindeki etkisi test edilmiştir. Bu altı faktör; piyasa getirisi faktörü, büyüklük faktörü, temerrüt primi, vade primi, piyasa likiditesi ve piyasa/defter değeridir. Veri seti BIST 100 endeksinde yer alan 57 şirketin 130 aylık verisini kapsamaktadır. Araştırmanın zaman aralığı ise Ocak 2011 ile Ekim 2021 aralığında sınırlandırılmıştır.

Bulgular: Araştırma dönemi içerisinde piyasa likiditesinin piyasa getirileri üzerinde etkili olduğu bulunmuştur. Uzun dönemde piyasa likiditeye duyarlıdır. Likiditenin, fiyatlar için en önemli faktör olduğu bulunmuştur. Piyasa likiditesi ile fiyat arasındaki ilişki uzun dönemde pozitif iken bu ilişki kısa dönemde negatiftir. Kısa dönem ilişkisinde likidite anlamlı olsa da piyasanın likiditeyi fiyatlandırmadığı sonucu elde edilmiştir. Likiditenin getiriler üzerindeki etkisi hem kısa hem de uzun dönemde anlamlıdır. Ancak bu etkiler sınırlıdır.

Sınırlılıklar: Altı faktör modeli bir gelişen piyasa olan Borsa İstanbul’un BIST 100 endeksi içerisinde işlem gören paylar için gerçekleştirilmiştir. Sonuçlar likiditesi daha düşük paylar ve farklı piyasalar için farklılıklar gösterebilir.

Özgünlük/Değer: Piyasa likiditesinin paylar üzerindeki fiyat etkisi koşulsaldır ve ek getiriler likiditenin sıfıra yakın olabilme ihtimali nedeni ile değişebilir. Her ne kadar likidite riski piyasalar için bir risk faktörü olsa da bazı içsel ve dışsal faktörler likiditenin piyasa üzerindeki gücü değişiklik gösterebilir. Bu sonuçlar piyasalar ve yatırımcılar tarafından dikkate alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Piyasa Likiditesi, Likidite Riski, Piyasa Getirisi, Gelişmekte Olan Piyasalar, Beklenen Piyasa Getirisi

Abstract

Purpose: This study searches if market liquidity impacts the stock market prices and forecasts excess returns for Borsa Istanbul.

Design/Methodology: The six factors’ effects over the market are tested. The factors are market return factor, size factor, default premium, term premium, market liquidity, and market-to-book values. The data set covers 130 monthly data of the fifty-seven stocks of BIST100 index. The research period is delimited from January of 2011 to October of 2021.

Findings: The market liquidity is significant for the returns over the research period. The market was sensitive to the liquidity in the long-term. It is the most important factor for the prices. The market liquidity and price relation is positive in the long-term, whereas it is negative in the short-term. Even though the liquidity is significant for the short-term, the market didn’t price the liquidity. Its effects on the returns are significant both for the short and long-term. However, those effects are limited.

Limitations: The model tested for stocks that traded on BIST100 index which is one of emerging markets. The results may be dissimilar for less liquid stocks and for different markets.

Originality/Value: The price effect of market liquidity for stocks is conditional and the excess return changes because of liquidity around the zero. Though liquidity risk is a risk factor for the markets. Some internal and external factors may affect the liquidity’s power over the market. Those results should be taken attention by markets and investors.

Keywords: Market Liquidity, Liquidity Risk, Market Return, Emerging Markets, Expected Market Return

¹ This research paper is an updated from the author’s working paper which was presented on “International Congress on Economics and Administrative Sciences: Crises, Uncertainties, Interrogations” between 11 and 13 of the November, 2021.

² Adıyaman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, cifgonul@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5788-7461

1. INTRODUCTION

Liquidity is an indispensable factor for financial markets because it is necessary to succeed in long-run development with market efficiency and to promote asset trading and fund transferring (Butler et al., 2005). It is also important for market returns and prices. The relationship of liquidity, price, and return is a kind of vicious circle. Market returns (Acharya & Pedersen, 2005) and asset prices are affected by liquidity (Amihud, 2019; Sterenczak, 2021) and vice versa.

Investors and markets are interested in liquidity. The investors monitor liquidity to evaluate the market risks, to understand how market prices will be, and to save their rights (Okoroafor & Leirvik, 2024). On the other hand, many markets such as bond markets (Lin et al., 2011; Goldberg & Nozawa, 2021) and stock markets (Li et al., 2019) do that to predict future returns (Bekaert et al., 2007). Under conditions of illiquidity, investors will demand excess returns, especially for liquidity-sensitive assets (Amihud & Mendelson, 2006; De Jong & Driessen, 2006; Pereira & Zhang, 2010; Lin et al., 2011). Therefore, illiquidity (or liquidity risk) should have a positive relation with market prices and returns as Pastor and Stambaugh (2003) mentioned.

High liquidity risk means high expected returns for investors. The markets should fulfill the investors' demands as a reward for bearing liquidity risk if they want to convince the investors to stay in the markets. Otherwise, investments will be shifted to liquid markets that causes a worse liquidity risk for the illiquid market (Subramanian & Jarrow, 2001). Those effects of liquidity are valid for the developed (Marozva, 2019; Iwanaga & Hirose, 2022) and emerging markets (Ma et al., 2020; Chen et al., 2023). However, its effects vary beyond the markets which are more intense in emerging markets (An et al., 2020).

The emerging markets are characterized by the lower quality of available data, political and institutional instability, and greater vulnerability to speculative capital (Leite et al., 2018) which makes their structures risky. Beyond those factors, the markets have close structures due to low integrations with the global markets. Those restrictions doubt investors (especially international investors) to enter the markets, the markets have difficulty finding funds, thereby fund cost increases (Hearn, 2010; Donadelli & Prosperi, 2012), and increase the liquidity's adverse effects on the prices and returns. Additionally, Bekaert et al. (2007) and Donadelli and Prosperi (2012) expressed that emerging markets are ideal for determining the effects of market liquidity on stock returns. However, there is a gap in the role of liquidity in asset pricing in emerging markets. There is a bunch of studies on of liquidity and returns or prices. The domination of those studies verifies inverse relations of liquidity, prices, and returns in the developed markets but the relations are not accurate in emerging markets. This study aims to fill that gap by highlighting if the market liquidity is an effective factor for asset prices in emerging markets. The Turkish stock market was selected for that purpose.

Turkiye is one of the emerging-7 (E7) markets which struggled with local and international liquidity crises. Besides its experiences with the crises, the Turkish stock market (Borsa Istanbul)'s efforts in liquidity management lead this study to Borsa Istanbul (BIST). BIST had adopted new rules and established a new trading platform to accelerate the transactions for increasing liquidity. Relying on its features and efforts, the Turkish stock market is eligible to reveal the role of liquidity for the prices.

Despite the effects of liquidity among market prices and returns, the mass of the asset pricing theories; like as Sharpe (1964) and Lintner (1965)'s capital asset pricing model (CAPM), Fama and French (1993) three-factor model (FF3F), and Fama and French (2015) five-factor model (FF5F) ignores the liquidity. That may cause asset mispricing, inaccurate return expectations, and/or investor loss. Plus, the vast of emerging markets are not exactly satisfied the standart of the CAPM (Altay and Çalgıcı, 2019). Thus, another approach which was proposed by Lin, Wang, and Wu (2011) is adopted in this study. Lin, Wang, and Wu (2011)'s six-factor model (LWW6F) created a new asset pricing model by incorporating liquidity factor to CAPM and FF5F models. The international investors monitor blue chip indices and stocks to decide whole markets' liquidity levels (Hearn, 2010). Because of that leading position of the BIST100 as a blue chip index, the LWW6F was run for the stocks in the BIST100 index.

This study may be the first one to contribute to how the market liquidity impacts the stock prices in an emerging market by running LWW6F; moreover, it showed the utility of the LWW6F model for the stock markets. The results demonstrated the market is sensitive to the *MKT*, *SMB*, *HML*, *L*, and *DEF* factors in the long-term test. The market liquidity is the most effective factors and it affects the stock prices both in the short and long-run on the Borsa Istanbul (BIST). However, its effect over the prices is negative in the short-run and positive in the long-run. The liquidity is effective over the expected returns, as well. Whereas, that effect is not as strong as the other significant factors. Those outputs demonstrated if the liquidity impacts the stock prices and how its effect changes on time-basis. Therefore, the results are important for the investors and markets to use in asset pricing, risk management, portfolio selection, and wealth management who cares liquidity and return relationship on the BIST and the results may be helpful for the other emerging markets. The policymakers can adjust the rules of markets to attract international funds by using those results.

The remaining of the study is organized as follows: The section 2 is the methodology. The dataset, sampled stocks, liquidity and return measures, and econometric methods are defined in that section. The section 3 shows the econometric results and discussion, section 4 is the conclusions.

1.2. Literature Review

Many factors like as the volatility of markets (Akbaş, 2011) or economies (Moshirian et al., 2017), value and size of the market (Foran et al., 2014), company-size (Çakıcı & Zaremba, 2021), book-to-market value, and asset's risk, being a bear/ bull market, market risk premium, and value risk factors (Sterenczak, 2021) can cause liquidity risk in financial markets. The markets' reactions decide the prices and returns of the assets. Fund managers' abilities for liquidity timing in a company (Yalçın & Dube, 2023), market announcements (Baglioni et al., 2022), and positive / negative liquidity shocks (Iwanaga & Hirose, 2022) impact markets' reactions to the liquidity risks. The markets' reactions shape the relationship of liquidity with prices & returns. If investors negatively react to illiquidity, the prices should be enlarged. That inverse relationship isn't valid for every markets according to previous studies results.

The domination of existing studies verifies inverse relations of liquidity risk, prices, and returns in the developed markets but the relation is not accurate in emerging markets. The returns have an asymmetric movement with liquidity risk on the Tokyo Stock Exchange (Chang et al., 2009), but Iwanaga and Hirose (2022) deduced that positive shocks will have higher expected returns than the stocks with negative shocks in Japanese stock markets, while the investors mostly react to positive shocks than negative shocks. The inverse relation exists on the NASDAQ (Zhang & Ding, 2018), on the Johannesburg Stock Exchange (Marozva, 2019), on the UK markets (Hubers, 2012; Foran et al., 2014), on the Australian market (Vu et al., 2014), on the NYSE (Bradrania et al., 2015), on the AMEX (Chordia et al., 2001; Uddin, 2009; Kim & Na, 2018), and on crude oil market of the USA (Okoroafor & Leirvik, 2024), as well. In compare of the developed and emerging markets, Moshirian et al. (2017) tested liquidity- return relationship among 39 markets and concluded the liquidity has effects over the returns of the all markets but its effect is stronger in the developed markets than the emerging markets. Bekaert and Harvey (1997) and Batten and Vo (2014) expressed the necessity of the liquidity for the developed markets. The developed markets should be much more worried for the liquidity than the emerging markets, due to intense integration with the global economies. Because of that connectedness of the developed markets they are more fragile than emerging markets to liquidity risk (Bekaert & Harvey, 1997; Batten & Vo, 2014). The high integration with the global markets may harm the domestic markets because of risk transferring from the global to domestic markets. In addition to global economy's effects, liquidity level of a domestic and developed market impacts the returns, unlike emerging markets. Therefore, the developed markets may face the liquidity risks more often. On the other hand, Bekaert et al. (2007) and Donadelli and Prosperi (2012) expressed that emerging markets are ideal to observe how market liquidity can impact stock returns. Unlike the developed markets, the inverse relation is not valid for the all emerging markets. There are some different results among the emerging markets. China is one of the biggest emerging market and there are some studies researched how the liquidity risk and returns are related in Chinese markets. Narayan and Zheng (2011) revealed an inverse relation between the return and liquidity both on the Shanghai Stock Exchange (SHSE) and Shenzhen Stock Exchange (SZSE). Shih and Su (2016) concluded that relationship is valid just if the

market liquidity declines. Unlikely, the returns don't change while the liquidity is rising. Ma et al. (2020) mentioned that the liquidity risk of a portfolio can have structural changes over time and the liquidity risk premium is negative between 2002 and 2016. That negative liquidity risk premium can be a result of sellers preferences to compensate buyers when stock prices crash. An et al. (2020) deduced the liquidity risk is more important for returns on the Chinese stock market in compare of the US markets. The liquidity premium had increased since 2011 while it was decreasing on the US market. Zhang and Lence (2022) found that the effects of liquidity over the stock returns was more remarkable sub-periods of 1994–2004 and of 2005–2019 on the SHSE and SZSE. Kumar and Misra (2019) revealed the systematic liquidity risk is significant for asset returns through various channels on the Indian stock markets, as well. However, Chen et al. (2023) showed Thailand stock market was suffered because of extreme illiquidity. Therefore, investors demand higher returns as the compensate of their worries. Extreme illiquidity causes a significant return premium for stocks and it can forecast the stock returns to at least for one-year horizon.

In a common sense, the excess returns should be higher in emerging and frontier markets than the developed markets to prevent liquidity gap. Nonetheless, illiquidity doesn't necessarily mean low returns for every markets. Some markets may be neglected to liquidity risk or have different connection with the liquidity. Quirós et al. (2017) concluded that the market liquidity and returns doesn't have a relationship on the Euronext Lisbon Stock Exchange. Musneh et al. (2020) supports that opinion by concluding that liquidity risk doesn't impact the returns, because the illiquidity was not priced on the Malaysian stock exchange. Whereas, Musneh et al. (2021) showed that relation changed in different sectors. The most of the returns are positively correlated with market illiquidity, whereas it is negatively correlated with stocks illiquidity. Maharani and Narsa (2023) demonstrated there is a significant relationship between the six-factor capital asset pricing model, intellectual capital, and excess stock returns on the Indonesia Stock Exchange. Carvalho et al. (2022) deduced the Latin-American emerging stock markets (Brazil, Chile, Colombia, Mexico, and Peru) priced the market liquidity between the July of 2000 and the June of 2018 according to FF3F, FF5F, and Carhart four- factor models.

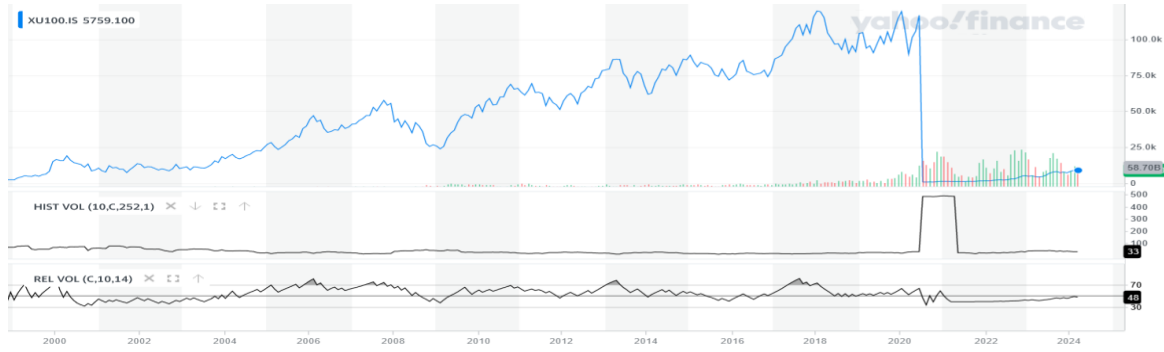
The inverse effect of the illiquidity over the returns and prices is not clear though it is common for every stock markets. The different conclusions of the existing studies are concerning markets' different characteristics (Maharani & Narsa, 2023). The dilemma over the results inspired us to test the relation for the Turkish stock market. Demir et al., (2008) concluded that the liquidity positively impacted the weekly returns of the stocks both of highest and lowest book-to-market value companies during 1994 economic crisis on the Turkish stock market. Ünlü (2013) mentioned importance of the liquidity risk for prices on the BIST. Atılgan et al. (2015) revealed neither the firm size nor book-to-market ratio is important for returns. The market liquidity is the most important factor for expected returns. Kaya (2021) tested FF5F on the Borsa Istanbul. The regression estimations findings provide evidence that the size and value premiums are significant, but these premiums are not strong. On the other hand, the market premium is an important factor for the BIST. This finding demonstrates profitability premium of liquidity but liquidity isn't unambiguously strong in explaining the stock returns on the BIST.

2.METHODOLOGY

The sample, data, variables, and methods are explained in this section. The data set covers 130 monthly data of the fifty-seven stocks of BIST100 index. The Amihud (2002) illiquidity ratio (AIR) and LWW6F models were discussed. The relationship of liquidity and stock prices was tested with Fama and MacBeth (1973) cross-sectional regression test.

2.1.Time Range and Sample Selection Process

Türkiye is one of market of Emerging-7 (E7) markets. It had faced local liquidity crises in 1994 and 2001 and a global economic crisis in 2008. The liquidity have been an influent factor for the returns (Demir et al., 2008; Atılgan et al., 2015) and prices (Ünlü, 2013). Probably because of its importance, Türkiye efforts to increase the market liquidity. The market announced BISTech what is a new trading platform in 2015 to accelerate the transactions and accepted “continuous trading” and “liquidity providing” rules to increase the liquidity. The figure 1 summarize the last 24 years for price, historical volatility (HIST VOL.), and relative volatility (REL VOL.) on the BIST.

Figure 1: Prices and Volatility of Borsa Istanbul for Last 24 Years

Source: www.yahooofinance.com

The market prices had been increased until to 2009. The first price decline happened on the 2009 for a short-time. The highest price rises happened between the years of 2009-2011 and 2017-2018. However, the prices crashed around end of the 2020 and the prices couldn't recover after that moment. In addition to price crash, historical volatility jumped from 33 to 500 at same period of the price crash. That volatility continues until to 2011. Those important events let this study to cover the time range with them. However, the time span is delimited from the January of 2011 to the October of 2021 because of limitations.

The reason behind the selection of BIST100 is related with its coverage of blue chip stocks. Generally, the blue chip stocks are the most traded and demanded stocks in financial markets and they are the most interested stocks of the international investors (Hearn, 2010). The market indices which cover the blue chip stocks like as BIST100, S & P500, DAX30...etc. can impact whole market. They are leaders in a market and the market follows them. Thereby, risks, returns, and trends of a market can be forecasted just by following blue chip stocks (Annaert et al., 2011). Moreover, blue chip stocks and indices are the most likely met the CAPM assumptions (Hearn, 2010) which is the root of this study's methodology. The only criteria for the stock selection process in this study is being traded in BIST100 index between the years of 2011 and 2021. Thereby, the sample covers fifty-seven company stocks of that had continuously involved in BIST100 index between the January of 2011 and the October of 2021. Not all stocks of the index are in the sample, since the forty-three stocks hadn't consistently involved in the index during the research period. The Table-1 shows the sampled companies' stock codes and operation sectors.

Table 1: Sampled Stocks

Sector	Stock Code	Sector	Stock Code
Bank	AKBNK	Electricity, Gas and Water	ZOREN
	ALBRK		AKSEN
	GARAN	Real Estate Corporations	ALGYO
	ISCTR		EKGYO
	SKBNK		TRGYO
	HALKB		ISGYO
	TSKB	Food, Beverages and Tobacco	AEFES
	VAKBN		ULKER
	YKBNK	Mining	KOZAL
Chemistry, Pharmacy, Petrol, Plastic Products and Tires	AKSA		KOZAA
	GOODY		IPEKE
	GUBRF	Retail Trade	BIMAS
	PETKM		MGROS
	SASA	Communication	TCELL
	TUPRS		TTKOM
Holdings and Investment Companies	ECILC	Main Metal Industry	EREGL

	ECZYT		KRDMD
	GLYHO	Technology - Army	ASELS
	GSDHO	Wholesale Trade	DOAS
	SISE	Public Works and Construction	ENKAI
	TAVHL	Entrepreneur Capital Corporation	GOZDE
	TKFEN	Paper and Paper Products, Publishing and Distribution	KARTN
	ALARK	Technology - IT	NETAS
	DOHOL	Transportation and Storage	THYAO
	KCHOL	Metal Utilities, Machine, Electrical Tools, Transportation Vehicles	TTRAK
	SAHOL		
Metal Products, Machine, Electrical Tools, Vehicles	VESTL		
	OTKAR		
	TOASO		
	KARSN		
	FROTO		
	ARCLK		

Notes: The table is created by the author. The data were gathered from www.bist.com.tr

The stocks are from twelve different sectors. The sectors are (1) Bank, (2) Chemistry, pharmacy, petrol, and plastic products and tires, (3) Holdings and investment companies, (4) Metal products, machine, electrical tools, and vehicles, (5) Electricity, gas, and water, (6) Real estate corporations, (7) Food, beverages, and tobacco, (8) Mining, (9) Retail trade, (10) Communication, (11) Main metal industry, (12) Technology-army, wholesale trade, public works and construction, entrepreneur-capital corporation, paper and paper products, publishing and distribution, technology- IT, transportation and storage, and metal utilities, machine, electrical tools, and transportation vehicles.

2.2. Price Factors

The price factors were estimated with LWW6F. Lin et al. (2011) generated that model by adding liquidity factor to CAPM and FF5F asset pricing models. Fama and French (1993) defines the asset prices with term premium (*TERM*), size factor (*SMB*), and market-to-book value (*HML*), while CAPM preferred to default premium (*DEF*) and market excess return (*MKT*). It defines the prices as a function of excess return ($r_{it} - r_{ft}$). LWW6F incorporated those two asset pricing models and the liquidity factor (*L*) to them. The LWW6F model seen at the eq. (1).

$$r_{it} - r_{ft} = \alpha_i + \beta_{iMKT}MKT_t + \beta_{iSMB}SMB_t + \beta_{iHML}HML_t + \beta_{iDEF}DEF_t + \beta_{iTERM}TERM_t + \beta_{iL}L_t + \varepsilon_{it} \quad (\text{eq.1})$$

In eq. (1), *MKT* is the market excess return. It shows the difference of market and stock returns. The market return is the average return of the BIST100 on monthly basis. The average stock returns were calculated for all twelve sectors in the sample. *DEF* is the default premium which compares the returns of the stocks and the long-term government bonds. *TERM* is the return difference of the long and short-term government bonds. The ten-year government bond rates were used for the long-term, while three-months government bond rates were used for the short-term government bond returns in this study. *SMB* is the excess returns of small stocks' over the big stocks and sorted the stocks by transaction volumes. In *SMB* calculation, the average transaction volume of the sample was taken by the months to sort the stocks as small or big. Then, each stock's transaction volume was compared with the sample's transaction volume. If the stock's transaction volume is less than the sample's, the stock is small. While, if a stock's transaction volume is equal or more than the sample's transaction volume, the stock was accepted as a big stock. *HML* classifies the stocks as high and low on basis of market-to-book values (*MV/BV*). It is equal to high and low stocks' return differences. The low stocks' average *MV/BV* is less than the sample average *MV/BV* and the high stock's average *MV/BV* is higher than the sample average *MV/BV*. *L* is the liquidity ratio of the market. It was appraised with the Amihud illiquidity ratio (*AIR*).

r_{it} is the market return and r_{ft} is the risk-free rate. The Treasury bill (T-bill) rates were used for the r_{ft} . The Table 2 shows the variable definitions and data sources.

Table 2: Variables-Lin, Wang, and Wu (2011) Six Factors

Variable	Definition	Sources
MKT	Stock market excess return. It is differences of the stock and market returns.	www.bist.com/ datastore
SMB	Small stock return- big stock return. It is calculated by sorting the stock as big and small.	www.bist.com/ datastore
HML	High stock return- low stock return. It is calculated by sorting the stock as high and low.	www.bist.com/ datastore
DEF	Default premium. It is difference of the ten- year government bond and market returns.	www.evds2.tcmb.gov.tr www.bist.com/ datastore
TERM	Term premium. It is difference of the ten- year government bond and three- month government bond returns.	www.evds2.tcmb.gov.tr www.investing.com
L	Liquidity level of the market. The Amihud (2002) illiquidity ratio was used.	www.bist.com/ datastore
β	Beta (coefficients of the variables). Fama and MacBeth (1973) cross-sectional regression test was used to estimate the beta values of each variable.	www.evds2.tcmb.gov.tr www.investing.com www.bist.com/datastore
γ	Expected stock return coefficients. It is estimated with a regression test.	www.evds2.tcmb.gov.tr www.investing.com
r_{it}	Stock market return. It is average monthly return of the BIST 100.	www.bist.com/ datastore
r_{ft}	Risk- free rate. The Treasury bill (T-bill) rates were used.	www.evds2.tcmb.gov.tr

Notes: The table is created by the author. The variables are used to define Lin, Wang, and Wu (2011) six-factor model.

β values are the coefficients of the variables and they show sensitivities. β_{iL} is the liquidity sensitivity that is the most important β value because of this study's purpose. β_{iL} can be explained as the sensitivity of each sector return to creation in market liquidity (Lin et al., 2011).

The β values are also important for the expected return estimation. The eq. (2) represents to expected return regression model. γ values are the stocks' expected return coefficients.

$$r_{it} - r_{ft} = \gamma_0 + \gamma_1\beta_{iMKT} + \gamma_2\beta_{iSMB} + \gamma_3\beta_{iHML} + \gamma_4\beta_{iDEF} + \gamma_5\beta_{iTERM} + \gamma_6\beta_{iL} + \varepsilon_{it} \quad (\text{eq.2})$$

γ_6 is the coefficient of the β_{iL} and it should be significantly positive if the liquidity level is important for the market prices (Lin et al., 2011).

2.3. Liquidity Factor

The Amihud (2002) illiquidity ratio was used for estimating the liquidity. The return and transaction volume are the two main variables of the illiquidity ratio. The daily return (R_{it}) and monthly illiquidity ratio ($ILLIQ_{im}$) are calculated as seen in eq. (3) and eq. (4), respectively.

$$R_{it} = 100x \frac{P_t - (P_{t-1})}{(P_{t-1})} \quad (\text{eq.3})$$

$$ILLIQ_{im} = \frac{1}{D_{im}} \sum_{t=1}^{D_{iy}} \frac{|R_{imd}|}{VOL_{imd}} \quad (\text{eq.4})$$

Where P_t is the stock price at day t and P_{t-1} is the price at day $t-1$, $|R_{imd}|$ is the absolute value of the cumulative daily returns. VOL_{imd} is the cumulative daily transaction volume and D_{im} is the actual trading days in a month. $ILLIQ_{im}$ is multiplied by 10^6 (Amihud, 2002). The Table 3 shows the variable definitions and data sources for the liquidity.

Table 3: Variables-Liquidity Factors

Variable	Definition	Source
P_t	Stock price in day t .	www.bist.com/ datastore
P_{t-1}	Stock price in day $t-1$.	www.bist.com/ datastore
VOL_{imd}	Transaction volume on monthly basis.	www.bist.com/ datastore
D_{imd}	Trading days in a month.	www.bist.com/ datastore
R_{it}	Daily returns of the market. It is equal to $\frac{P_t - P_{t-1}}{P_{t-1}} \times 100$	www.bist.com/ datastore
$ R_{imd} $	Absolute value of monthly returns of the market.	www.bist.com/ datastore
$ILLIQ_{im}$	Amihud Illiquidity Ratio. Monthly illiquidity ratio of the market. It is equal to $\frac{1}{D_{im}} \sum_{t=1}^{D_{im}} \frac{ R_{imd} }{VOL_{imd}}$	www.bist.com/ datastore

Notes: The table is created by the author. The variables are used to define the Amihud Illiquidity Ratio model.

The daily data of the BIST100 index was used for the monthly illiquidity level of the market calculation. The index's daily price and transaction volume data were gathered from the www.bist.com/datastore. The market trading days was found by excluding holidays and weekends from the thirty-days for each month.

3. RESULTS and DISCUSSION

Table 4 shows the summary statistics and the correlation matrix for the six factors and excess returns used in the cross-sectional regression test. The observation number is 1560 for each factor and the all data were Winsorized to reduce the effect of the outliers during the analysis.

Table 4: Summary Statistics and Correlations of the Variables

Summary Statistics							
	<i>MKT</i>	<i>SMB</i>	<i>HML</i>	<i>L</i>	<i>TERM</i>	<i>DEF</i>	<i>ri-rf</i>
Mean	0.007	0.019	0.034	0.016/10 ⁴	-0.001	0.012	0.002
Median	0.005	0.007	-0.005	0.011/10 ⁵	-0.010	0.010	0.000
Std.Dev.	0.049	0.099	0.186	0.014/10 ⁵	0.101	0.083	0.116
Min	-0.080	-0.168	-0.159	0.001/10 ⁵	-0.200	-0.150	-0.220
Max	0.115	0.270	0.680	0.049/10 ⁵	0.200	0.170	0.210
Obs.	1560	1560	1560	1560	1560	1560	1560
Correlations							
<i>MKT</i>	1.000						
<i>SMB</i>	0.481	1.000					
<i>HML</i>	-0.285	-0.236	1.000				
<i>L</i>	-0.028	0.008	-0.002	1.000			
<i>TERM</i>	-0.038	-0.189	0.103	0.003	1.000		
<i>DEF</i>	0.105	0.266	-0.148	0.005	-0.474	1.000	

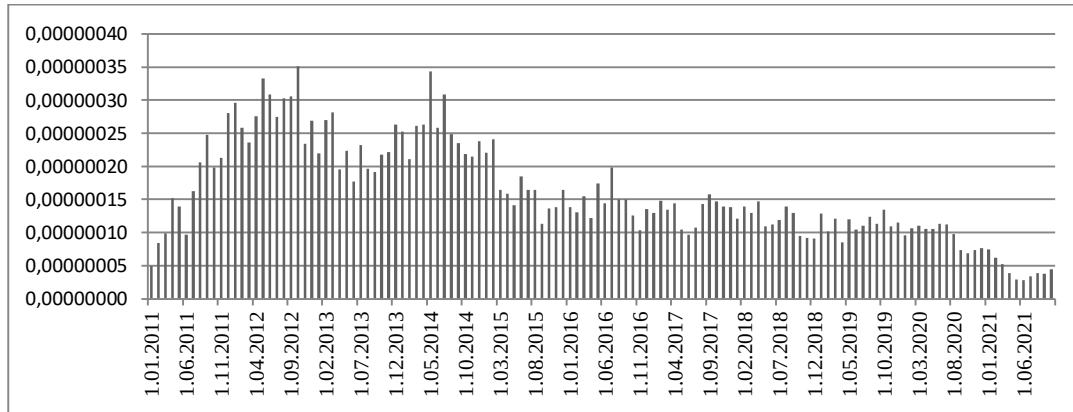
Notes: The correlations were tested under 95% significance level. *MKT* is the stock market excess return, *SMB* is the size factor, *HML* is the market-to-book value, *L* is the liquidity factor, *TERM* is the term premium, *DEF* is the default premium, *ri-rf* is excess return of the market.

The summary statistics show that the average $r_i - r_f$ is 0.002 (0.2%) with a 0.116 (11.6%) standard deviation. The average $r_i - r_f$ is relatively low. *MKT*, *SMB*, *HML*, and *DEF* have higher averages. A similar structure can be seen on the minimum values. $r_i - r_f$ has the least minimum value (-0.220 or -22%). *HML* has the highest standard deviation, average, and maximum values. Although its average is 0.034 (0.34%) and its maximum value is 0.680 (68%), its standard deviation is 0.186 (18.6%). *TERM* has the least average value with -0.001 (-0.1%) and *L* has the least maximum value with 0.049/10⁵ (or

0.00000049). Further, L has the lowest standard deviation ($0.014/10^5$ or 0.00000014). According to those results, HML has more tendencies to show volatility and L is more stable than other factors.

There is no any multi-collinearity was found between the factors. The correlations are low. The highest correlation of the factors is 0.481 and it is between MKT and SMB factors. The fig. 2 shows the average monthly market-wide liquidity level over the period.

Figure 2: Average Monthly Liquidity Level

Source: The figure was generated by the author based on the Borsa Istanbul's data with Amihud (2002) illiquidity ratio.

According to the fig. 2, the average liquidity level ranges from 0.00000003 to 0.00000035. The highest liquidity level in the market was observed on the July of 2012 and the lowest liquidity was observed on the February of 2012. The average liquidity level of the market had shown volatility and it gradually had decreased in the time.

3.1. Cross-Sectional Regression Estimations

The Fama and Macbeth (1973) cross-sectional regression test was run to reveal the six factors' effects over the prices and to estimate β values. Two different processes were followed for the β estimations. At the first process which is accepted as a long-term, every twelve months were added to the previous months. In that way, eleven β s were estimated for each factor. The β estimations of the long-term are in Panel A of the Table 5. According to the test results, the market had been sensitive to all factors except $TERM$. The market's interest in $TERM$ disappeared after 2019. The significance level of the β_{TERM1} had decreased between the years of 2011 and 2018. β_{TERM1} is significant in 2011 and between years of 2011-2012 and 2011-2013 (at 0.20% significance level), between 2011-2014 (at 0.10% significance level), and between 2011-2015, 2011-2016, 2011-2017, and 2011-2018 (at 0.02% significance level). β_{MKT1} , β_{L1} , β_{HML1} , β_{SMB1} , and β_{DEF1} are significant throughout all periods, whereas the significance levels are not same. β_{MKT1} , β_{L1} , β_{HML1} , β_{SMB1} (for all time ranges), and β_{DEF1} (for years of 2011, 2011-2012, and 2011-2014) are significant at 0.20% significance level. β_{DEF1} is significant at 0.10% between 2011-2013, 2011-2015, 2011-2016, 2011-2017, and 2011-2018, at 0.05% between the years of 2011-2019, and at 0.02% between 2011-2020 and 2011-2021.

From the perspective of liquidity, this study argues with Zhang and Lence (2022) and Carvalho et al. (2022) over the periods of liquidity's relationship with the prices. Zhang and Lence (2022) found that the effects of liquidity were more remarkable in sub-periods of 1994–2004 and 2005–2019 on the SHSE and SZSE and Carvalho et al. (2022) concluded that liquidity was priced between the July of 2000 and the June of 2018 on the stock markets of Brazil, Chile, Colombia, Mexico, and Peru. However, L impacted the prices from the January of 2011 to the October of 2021 on the BIST. Therefore, liquidity is priced on the BIST for all periods. Those dissimilarities between the emerging markets can be explained by Maharani and Narsa (2023)'s results which mentioned the importance of the characteristics of the markets over the relationships of liquidity and price. Moreover, integration levels of the markets with the global market can explain that difference by following Bekaert and Harvey (1997) and Batten and Vo (2014).

Table 5: Beta Estimations

<i>Panel A</i>										
Time Range	α_1	β_{TERM1}	β_{SMB1}	β_{HML1}	β_{L1}	β_{MKT1}	β_{DEF1}	P	Num. of Obs.	Num. Of Period
2011	0.000	-0.501 (-1.28)*	0.119/10 ³ (1.00)*	0.105/10 ³ (1.00)*	29.854 (1.00)*	-0.099/10 ³ (-1.00)*	-0.051 (-0.34)*	0.42	144	12
2011→2012	-0.030 (-1.00)*	-0.144 (-0.54)*	0.059/10 ³ (1.00)*	0.052/10 ³ (1.00)*	14.927 (1.00)*	-0.050/10 ³ (-1.00)*	0.510 (1.01)*	0.59	288	24
2011→2013	-0.020 (-1.00)*	-0.168 (-0.88)*	0.039/10 ³ (1.00)*	0.034/10 ³ (1.00)*	9.956 (1.00)*	-0.033/10 ³ (-1.00)*	0.521 (1.53)**	0.24	432	36
2011→2014	-0.015 (-1.00)*	-0.246 (-1.45)**	0.029/10 ³ (1.00)*	0.026/10 ³ (1.00)*	7.466 (1.00)*	-0.025/10 ³ (-1.00)*	0.384 (1.30)*	0.15	576	48
2011→2015	-0.186 (-1.07)*	-0.317 (-2.17)****	0.002/10 ² (1.00)*	0.020/10 ³ (1.00)*	6.038 (1.00)*	-0.020/10 ³ (-1.00)*	0.349 (1.46)**	0.02****	720	60
2011→2016	-0.155 (-1.07)*	-0.342 (-2.54)****	0.019/10 ³ (1.00)*	0.017/10 ³ (1.00)*	5.032 (1.00)*	-0.016/10 ³ (-1.00)*	0.340 (1.69)**	0.00****	864	72
2011→2017	-0.118 (-0.94)*	-0.300 (-2.47)****	0.016/10 ³ (1.00)*	0.015/10 ³ (1.00)*	4.313 (1.00)*	-0.014/10 ³ (-1.00)*	0.292 (1.69)**	0.00****	1008	84
2011→2018	-0.103 (-0.94)*	-0.297 (-2.72)****	0.014/10 ³ (1.00)*	0.012/10 ³ (1.00)*	3.864 (1.00)*	-0.001/10 ² (-1.00)*	0.262 (1.65)**	0.00****	1152	96
2011→2019	-0.092 (-0.94)*	-0.303 (-3.03)	0.012/10 ³ (1.00)*	0.011/10 ³ (1.00)*	3.435 (1.00)*	-0.011/10 ³ (-1.00)*	0.299 (2.08)***	0.00****	1296	108
2011→2020	-0.083 (-0.94)*	-0.316 (-3.43)	0.011/10 ³ (1.00)*	0.098/10 ⁴ (1.00)*	3.091 (1.00)*	-0.096/10 ⁴ (-1.00)*	0.327 (2.50)****	0.00****	1440	120
2011→2021	-0.077 (-0.94)*	-0.303 (-3.53)	0.010/10 ³ (1.00)*	0.091/10 ⁴ (1.00)*	2.876 (1.00)*	-0.090/10 ⁴ (-1.00)*	0.330 (2.69)****	0.00****	1548	130
<i>Panel B</i>										
Time Range	α_2	β_{TERM2}	β_{SMB2}	β_{HML2}	β_{L2}	β_{MKT2}	β_{DEF2}	P	Num. of Obs.	Num. of Period
2011→2012	-0.030 (-1.00)*	-0.144 (-0.54)*	0.059/10 ³ (1.00)*	0.052/10 ³ (1.00)*	14.927 (1.00)*	-0.050/10 ³ (-1.00)*	0.510 (1.01)*	0.59	288	24
2012→2013	-0.030 (-1.00)*	-0.001 (-0.001)*	0.001/10 ¹¹ (1.11)*	0.002/10 ¹² (0.60)*	-0.054/10 ⁸ (-1.25)*	- (-0.88)*	0.807 (1.62)**	0.16	288	24
2013→2014	0.000 -	-0.349 (-1.61)**	0.001/10 ¹¹ (0.42)*	-0.003/10 ¹² (-1.60)**	0.030/10 ⁶ (1.00)*	- (-0.86)*	0.259 (0.43)*	0.31	288	24
2014→2015	-0.434 (-1.00)*	-0.541 (-2.41)****	-0.004/10 ¹¹ (-1.15)*	0.031/10 ¹² (0.82)*	-0.013/10 ⁷ (-0.97)*	0.003/10 ¹² (1.09)*	0.092 (0.29)*	0.11	288	24
2015→2016	-0.434 (-1.00)*	-0.535 (-2.46)****	-0.004/10 ¹¹ (-1.06)*	0.041/10 ¹² (1.07)*	-0.023/10 ⁷ (-1.26)*	0.002/10 ¹² (1.03)*	0.253 (1.96)***	0.01****	288	24
2016→2017	0.050 (-1.00)*	-0.256 (-1.16)*	0.007/10 ¹² (1.37)**	0.001/10 ¹² (0.26)*	-0.016/10 ⁷ (-1.24)*	- (-0.27)*	0.149 (1.76)**	0.18	288	24
2017→2018	0.050 (-1.00)*	-0.160 (-0.95)*	-0.002/10 ¹² (-1.18)*	0.002/10 ¹² (1.22)*	-0.048/10 ⁸ (-0.97)*	- (-1.22)***	0.025 (0.13)*	0.61	288	24
2018→2019	0.000 -	-0.316 (-2.06)***	-0.004/10 ¹² (-1.18)*	-0.003/10 ¹² (-1.02)*	-0.003/10 ⁶ (-0.87)*	0.000 (0.37)*	0.319 (1.39)**	0.03****	288	24
2019→2020	0.000	-0.378	-0.009/10 ¹²	-0.008/10 ¹²	-0.052/10 ⁷	0.006/10 ¹²	0.589	0.00****	288	24

-	(-2.64)****	(-1.27)*	(-1.13)*	(-0.87)*	(1.91)***	(3.84)			
2020→2021	0.000	-0.298	-0.005/10 ¹²	-0.008/10 ¹²	-0.020/10 ⁷	0.003/10 ¹²	0.503	0.00***	252 21
-	(-2.39)****	(-0.91)*	(-1.03)*	(-0.38)*	(0.94)*	(3.18)			

Notes: ****, ***, **, * shows the significance at 0.02 %, 0.05 %, 0.10 % and 0.2 % levels, respectively. In Panel A, the betas were estimated with the cumulative time periods. In Panel B, the betas were estimated with the twenty-four months. α is intercept, β_L is the liquidity factor beta, β_{MKT} is the stock market excess return factor beta, β_{TERM} is the term premium factor beta, β_{DEF} is the default premium factor beta, β_{SMB} is the size factor beta, and β_{HML} is the market-to-book value factor beta. The second rows of each column show t-test values.

At the second process which is named as the short-term, the months were grouped as twenty-four months. β_s were gathered for each twenty-four months from the years of 2011 to 2021 and ten β_s were estimated with that process. The β estimation results can be found in Panel B of Table 5. t-test values of α couldn't be estimated for the years 2013-2014, 2018-2019, 2019-2020, and 2020-2021 because of repeated values. Unlike the long-term results, β_{TERM2} is significant for the all-time ranges and β_{DEF2} is not significant between the years of 2019-2020 and 2020-2021. β_{L2} is significant for the all-time ranges at 0.20% level. β_{TERM2} is significant at 0.20% level (between the years of 2011-2012, 2012-2013, 2016-2017, and 2017-2018), at 0.10% level (between 2013 and 2014 years), at 0.05% level (between 2018 and 2019 years), and at 0.02% level (between the years of 2014-2015, 2015-2016, 2019-2020, and 2020-2021). β_{DEF2} is significant at 0.20% level (between the years of 2011-2012, 2013-2014, 2014-2015, and 2017-2018), at 0.10% level (between the years of 2012-2013, 2016-2017, and 2018-2019) and at 0.05% level (between 2015-2016 years). β_{HML2} is significant at 0.10% level between the years of 2013-2014 and significant at 0.20% level in the spare of the time range. β_{MKT2} is significant at 0.2% level on the 2011-2012, 2012-2013, 2013-2014, 2014-2015, 2016-2017, 2018-2019, and 2020-2021, and at 0.05% level 2017-2018 and 2019-2020. β_{SMB2} is significant at 0.20% in all periods except in 2016-2017, while it is significant at 0.10% level in this period.

The results showed the market is sensitive to all six factors for every period of the long and the short-term until 2019. TERM is not significant in the long-term and DEF is not significant in the short-term from 2019 to 2021. L, SMB, HML, and MKT are significant for the prices in all periods of the short and long-term. Although Zhang and Lence (2022) mentioned that the liquidity and return relationship is more remarkable in sub-periods, our results showed that β_{L1} and β_{L2} are significant among the all periods at the significance levels. Kumar and Misra (2019) and An et al. (2020) mentioned that liquidity risk is important for emerging markets (Indian and Chinese markets). Our results confirmed that results by showing importance of the liquidity for the Turkish stock market. L is the most effective factor for the prices in the long-term while SMB, HML, and MKT values are around zero both in the short and long-term. L is priced on the BIST as Ünlü (2013) mentioned. The market liquidity positively impacts the prices on the BIST. In compare of the short and the long-term results, there are some differences in the effects of factors on the prices. The coefficients of the L are negative and around zero in the short-term but it is positive and higher than other factors in the long-term. Low liquidity may cause higher prices in the short-term. DEF is the most effective factor and the significance of TERM is higher in the short-term.

In addition to factors, the equation model is significant at 0.05% in all time ranges from 2015 to 2021 in the long term. Based on the long-term results of the eq. (1) can be rewritten as seven different models which are on the Table 6.

Table 6: Model Estimations for Long-Term

$r_{it} - r_{ft} = (-0.186) + (-0.020/10^3)MKT_t + (0.002/10^2)SMB_t + (0.020/10^3)HML_t + (0.349)DEF_t + (-0.317)TERM_t + (6.038)L_t$
Model 1
$r_{it} - r_{ft} = (-0.155) + (-0.016/10^3)MKT_t + (0.019/10^3)SMB_t + (0.017/10^3)HML_t + (0.340)DEF_t + (-0.342)TERM_t + (5.032)L_t$
Model 2
$r_{it} - r_{ft} = (-0.118) + (-0.014/10^3)MKT_t + (0.016/10^3)SMB_t + (0.015/10^3)HML_t + (0.292)DEF_t + (-0.300)TERM_t + (4.313)L_t$
Model 3
$r_{it} - r_{ft} = (-0.103) + (-0.001/10^2)MKT_t + (0.014/10^3)SMB_t + (0.012/10^3)HML_t + (0.262)DEF_t + (-0.297)TERM_t + (3.864)L_t$
Model 4

$r_{it} - r_{ft} = (-0.092) + (-0.011/10^3)MKT_t + (0.012/10^3)SMB_t + (0.011/10^3)HML_t + (0.299)DEF_t + (-0.303)TERM_t + (3.435)L_t$
Model 5
$r_{it} - r_{ft} = (-0.083) + (-0.096/10^4)MKT_t + (0.011/10^3)SMB_t + (0.098/10^4)HML_t + (0.327)DEF_t + (-0.316)TERM_t + (3.091)L_t$
Model 6
$r_{it} - r_{ft} = (-0.077) + (-0.090/10^4)MKT_t + (0.010/10^3)SMB_t + (0.091/10^4)HML_t + (0.330)DEF_t + (-0.303)TERM_t + (2.876)L_t$
Model 7

Notes:

1. The correlations were tested under 95% significance level. MKT is the stock market excess return, SMB is the size factor, HML is the market-to-book value, L is the liquidity factor, TERM is the term premium, DEF is the default premium, $r_i - r_f$ is excess return of the market.
 2. TERM is significant at 0.02% level, SMB, HML, MKT, L is significant at 0.2% level, and DEF is significant at 0.10% level in Model 1, Model 2, Model 3, and Model 4. TERM is not significant, SMB, HML, MKT, L is significant at 0.2% level. DEF is significant at 0.05% level in Model 5, Model 6, and Model 7.

The periods of the models are 2011-2015, 2011-2016, 2011-2017, 2011-2018, 2011-2019, 2011-2020, and 2011-2021 for models 1, 2, 3, 4, 5, 6, and 7, respectively. β_{L1} has the biggest share of the $r_i - r_f$ in the models. That verifies the influence of L . It is the most influential factor for the prices. The β_{L1} ranges between 2.876 and 6.038. The highest β_{L1} value was observed in Model 1 when the period is from 2011 to 2015. Although the market's sensitivity continued until 2021, it had a declining trend and reached 2.876 in 2011-2021 period. It shows the market's attention to the liquidity, stock prices are impacted by the liquidity, and prices of the stock have a positive relationship in the long-term. β_{MKT1} and β_{TERM1} are negative in the models. MKT and TERM have inverse relations with the prices. β_{MKT1} , β_{SMB1} , and β_{HML1} are around zero and β_{DEF1} is another important factor for the prices which range from 0.262 to 0.349. The market liquidity positively impacts the price in the long-term. In a comparison of the long-term and short-term results, the effects of factors on the prices are different. L factor is negative and around zero in the short-term. That low liquidity is eligible to cause higher price demands.

The equation model is significant at 0.05% level between years of the 2015-2016, 2018-2019, 2019-2020, and 2020-2021 for the short-term and four significant models were gathered which are named as Model 8, 9, 10, and 11, respectively. The models are represented at Table 7.

Table 7: Model Estimations for Short-Term

$r_{it} - r_{ft} = (-0.434) + (0.002/10^{12})MKT_t + (-0.004/10^{11})SMB_t + (0.041/10^{12})HML_t + (0.253)DEF_t + (-0.535)TERM_t + (-0.023/10^7)L_t$
Model 8
$r_{it} - r_{ft} = (0.000) + (0.000)MKT_t + (-0.004/10^{12})SMB_t + (-0.003/10^{12})HML_t + (0.319)DEF_t + (-0.316)TERM_t + (-0.003/10^6)L_t$
Model 9
$r_{it} - r_{ft} = (0.000) + (0.006/10^{12})MKT_t + (-0.009/10^{12})SMB_t + (-0.008/10^{12})HML_t + (0.589)DEF_t + (-0.378)TERM_t + (-0.052/10^7)L_t$
Model 10
$r_{it} - r_{ft} = (0.000) + (0.003/10^{12})MKT_t + (-0.005/10^{12})SMB_t + (-0.008/10^{12})HML_t + (0.503)DEF_t + (-0.298)TERM_t + (-0.020/10^7)L_t$
Model 11

Notes:

1. The correlations were tested under 95% significance level. MKT is the stock market excess return, SMB is the size factor, HML is the market-to-book value, L is the liquidity factor, TERM is the term premium, DEF is the default premium, $r_i - r_f$ is excess return of the market.
 2. TERM is significant at 0.02% level, SMB, HML, MKT, and L is significant at 0.2% level, and DEF is significant at 0.05% level in Model 8. TERM is significant at 0.05% level, SMB, HML, MKT, L is significant at 0.2% level, and DEF is significant at 0.1% level in Model 9. TERM is significant at 0.02% level, SMB, HML, and L is significant at 0.2% level, MKT is significant at 0.05% level and DEF is not significant in Model 10. TERM is significant at 0.02% level, SMB, HML, MKT, and L is significant at 0.2% level, and DEF is not significant in Model 11.

β_{DEF2} and β_{TERM2} are the most effective factors for the prices in the short-term. β_{HML2} (except in Model 8), β_{SMB2} , β_{L2} , and β_{TERM2} are negative in all models, while they have inverse effects on the prices. β_{L2} is around zero, while it ranges from $-0.052/10^7$ (or -0.0000000052) and $-0.002/10^6$ (or -0.000000002). The cross-sectional test demonstrated that liquidity is a significant factor in the prices. The market is sensitive to liquidity both in the long and short-term. However, liquidity characteristics are different in the short-term. Ma et al. (2020) deduced that pricing the liquidity is related to investor sensitivity to the

liquidity risk. The liquidity risk premium would be negative because of the sensitivity. The negative relationship between the liquidity and price on the BIST for the short-term may be explained by investor sensitivities. Possibly, the investors' reactions are different in the short and long term, so the relationship is negative instead of positive. The liquidity shocks may be another reason for that differences between the short and long-term results. Iwanaga and Hirose (2022) demonstrated the effects of the positive and negative shocks among the markets aren't similar. The shocks may cause positive or negative relationships between the liquidity and prices. Further, BIST needs time to price the liquidity positively.

3.2. Expected Stock Returns

The β s were used to estimate expected returns. The β s were named as β_1 in the long-term and as β_2 in the short-term models. A regression model represented at eq. (2) was run for the expected return estimations. The correlation and multi-collinearity can harm regression models' results. Therefore, correlation and multi-collinearity were tested for β_1 and β_2 values.

$$r_{it} - r_{ft} = \gamma_0 + \gamma_1\beta_{IMKT} + \gamma_2\beta_{ISMB} + \gamma_3\beta_{IHML} + \gamma_4\beta_{IDEF} + \gamma_5\beta_{ITERM} + \gamma_6\beta_{IL} + \varepsilon_{it} \quad (\text{eq.2})$$

Table 8: Correlations of Beta Values

Panel A						
	β_{TERM1}	β_{SMB1}	β_{HML1}	β_{L1}	β_{MKT1}	β_{DEF1}
β_{TERM1}	1.000					
β_{SMB1}	0.315	1.000				
β_{HML1}	*-0.722	-0.662	1.000			
β_{L1}	-0.364	*-0.730	*0.715	1.000		
β_{MKT1}	0.668	0.502	*-0.787	-0.472	1.000	
β_{DEF1}	-0.575	-0.685	*0.912	0.652	*-0.780	1.000
Panel B						
	β_{TERM2}	β_{SMB2}	β_{HML2}	β_{L2}	β_{MKT2}	β_{DEF2}
β_{TERM2}	1.000					
β_{SMB2}	0.628	1.000				
β_{HML2}	-0.485	-0.625	1.000			
β_{L2}	0.045	-0.042	0.127	1.000		
β_{MKT2}	-0.508	0.010	-0.004	0.142	1.000	
β_{DEF2}	0.586	-0.005	0.219	-0.061	-0.608	1.000

Notes: * indicates high correlations between the variables. β_L is the liquidity factor beta, β_{MKT} is the stock market excess return factor beta, β_{TERM} is the term premium factor beta, β_{DEF} is the default premium factor beta, β_{SMB} is the size factor beta, and β_{HML} is the market-to-book value factor beta. β_1 values are β estimations for the long-term and β_2 values are for the short-term.

Table 8 shows correlations of the β s. The Panel A is for β_1 and Panel B is for β_2 values in the table. High correlations were detected between β_{TERM1} and β_{HML1} , β_{HML1} and β_{DEF1} , β_{SMB1} and β_{L1} , β_{DEF1} and β_{MKT1} , β_{HML1} and β_{L1} , and β_{HML1} and β_{MKT1} . The high correlations signal possible multi-collinearity problems between the β s. It was examined with the Variance Inflation Factor (VIF). A 10+ VIF value shows a multi-collinearity problem between the variables (Vittinghoff et al., 2012; Jou et al., 2014). The VIF test results concluded there is not a serious multi-collinearity problem (mean VIF is 5.26) but the VIF of β_{HML1} is 11.88. Therefore, β_{TERM1} was omitted from the model. Thus, the mean VIF dropped to 4.74 and the VIF of each factor is under 10. β_2 values don't have highly correlated factors and the mean VIF is 3.60 (see Appendix 1 and Appendix 2 for the VIF test results). The results of the expected return estimations are in Table 9. Three regressions were estimated for the returns.

Table 9: Expected Return Estimation

	γ_{HML1}	γ_{DEF1}	γ_{MKT1}	γ_{TERM1}	γ_{SMB1}	γ_{L1}	p	R ²	Adj. R ²
β_{1a}	-1.926 *(0.344)	0.092 ***** (3.950)	-0.162 (-4.100)		0.906 ** (1.760)	0.472/10 ⁶ **** (2.69)	***0.01	0.900	0.810
	γ_{HML2}	γ_{DEF2}	γ_{MKT2}	γ_{TERM2}	γ_{SMB2}	γ_{L2}	p	R ²	Adj. R ²

	-0.790	0.008	-0.052	0.015	0.119	-0.032/10 ⁶			
β_{2a}	** (-1.550)	* (0.270)	* (-1.010)	* (-0.470)	* (0.240)	* (-0.61)	0.45	0.720	0.160
	γ_{HML3}	γ_{DEF3}	γ_{MKT3}	γ_{TERM3}	γ_{SMB3}	γ_{L3}	ρ	R^2	Adj. R^2
β_{2b}	-0.633		-0.039			-0.042/10 ⁻⁶			
	*****(-2.910)	⋈	**(-1.430)	⋈	⋈	*(-1.230)	***0.050	0.700	0.540

Notes: ⋈ shows omitted factors, *****, ***, **, * shows the significance at 0.01%, 0.02%, 0.05%, 0.10% and 0.2% levels, respectively. The t-test values are represented in the parentheses on the second rows. γ_{HML} is the market-to-book factor coefficient, γ_{DEF} is the default premium factor coefficient, γ_{MKT} is the stock market excess return coefficient, γ_L is the liquidity factor coefficient, γ_{SMB} is the size factor coefficient, γ_{TERM} is the term premium factor coefficient.

The first rows of Table 9 are γ values which show each variable's coefficient for the expected return and the second rows are the t-values of the γ_s . β_{1a} is the estimation model for the long-term. β_{2a} and β_{2b} are the estimation models for the short-term.

β_{1a} estimation is significant at 0.05% level ($p \leq 0.05$) where R^2 is 0.90. γ_{MKT1} is not significant at any levels, it doesn't impact the excess returns. γ_{HML1} is the only inverse-effect factor (significant at 0.2% level). A 1% rise (decrease) in HML causes a 1.926% decline (rise) in the excess returns. The significance levels are 0.01%, 0.02%, and 0.05% for γ_{DEF1} , γ_{L1} , and γ_{SMB1} , respectively. Atılgan et al. (2015) concluded that the effect of HML is not accurate but market liquidity is the most important factor for the returns on the BIST. However, HML is significant for all three models and liquidity isn't the most effective factor for the returns. In comparison with DEF and L , SMB has a stronger effect on the returns in the long-term. A 1% rise in SMB increases the excess returns by 0.906%. DEF has a positive effect, as well. It can trigger the return rise by 0.092%. γ_{L1} is another positive factor, if L increases by 1% the expected excess returns will increase by 0.472/10⁶ (or 0.000000472%), as well. The positive impact of the L for the returns is in line with Demir et al. (2008) conclusions.

As mentioned before, there are two models were estimated for the short-term. The reason of behind those two estimations is related to the model's significance. Even though there is no high correlation and multi-collinearity problems between β_2 values, the regression model is not significant ($p=0.45 > 0.05$) for the short-term. Therefore, the model was tested by omitting some factors in the model. After testing forty-nine possible regression models, the β_{2b} model was selected that is significant at 0.05% level ($p \leq 0.05$). β_{DEF2} , β_{TERM2} , and β_{SMB2} were eliminated in the model (see Appendix 2 for the VIF test result). HML , MKT , and L have negative effects over the excess returns and γ_{HML3} , γ_{MKT3} , and γ_{L3} are significant at 0.01%, 0.05%, and 0.2% levels, respectively. Like in the long-term, the effect of the liquidity is weak in the short-term. A 1% increase (decrease) in γ_{L3} results in a 0.047/10⁶ (or 0.000000047%) decline (increase) in the returns. MKT 's effect is around zero, as well. The return would decrease (increase) by 0.039% if γ_{MKT3} increases (decreases) by 1%. γ_{HML3} has a higher effect than the two other factors of β_{2b} . A 1% increase (decrease) in γ_{HML3} causes a 0.633% decline (increase) in the return.

Unlike Quirós et al. (2017) and Musneh et al. (2020)'s conclusions, we found that liquidity impacts expected returns in the market. Chordia et al. (2001), Chang et al. (2009), Hubers (2012), Foran et al. (2014), Vu et al. (2014), Bradrania et al. (2015), Zhang and Ding (2018), Kim and Na (2018) and Marozva (2019) mentioned an inverse relationship of the returns and liquidity for developed markets but maybe the relationship is valid for emerging markets, too. This study's short-term result confirmed that the liquidity negatively impacts the expected returns on the BIST. As an emerging market, BIST acts like a developed market in the short-term and shows an inverse relationship. The results underline Narayan and Zheng (2011)'s and Shih and Su (2016)'s results regarding the inverse relationship between liquidity and return, as well. However, all of those results argue with the long-term results because the relationship isn't inverse.

Chen et al. (2023) demonstrated illiquidity can forecast the stock returns at least for one-year horizon besides causing a return premium. The result of this study confirms that. According to the results, the liquidity is important for the returns but that importance changes its character in time. γ_{L1} has

a positive and γ_{L3} has a negative relationship with the expected excess returns. A 1% rise in γ_{L1} increases expected excess returns by $0.472/10^6$ (or 0.000000472%) while a 1% rise (decrease) in γ_{L3} declines (increases) the returns by $0.042/10^6$ (or 0.00000042%).

β_L and γ_L values should be positive if the liquidity is important for a market (Lin et al., 2011). The β_L and γ_L values (β_{L1} and γ_{L1}) are significant and positive. Therefore, the results show that liquidity is an important factor for the prices and expected returns on the BIST in the long-term. On the other hand, those β_{L2} and γ_{L2} are significant and negative. The liquidity is not important for the short-term. It can be said that market doesn't interest in the liquidity and the other factors are more important than the liquidity in the short-term. The market's interest in liquidity increases in the long-term. The liquidity became the most important factor for the prices and it is able to forecast excess returns of a market.

3.3. Robustness Tests

As a different approach, Abdi and Rinaldo (2017)'s spread measure (AR spread) was used for the market liquidity in the robustness check. The AR spread defines the liquidity as a function of costs while it is a ratio of return to trade volume in AIR method. The liquidity is the daily spread of the stocks in AR spread. Close, high, and low prices of stocks are necessary in liquidity calculation (Le & Gregoriou, 2020).

The same test processes were followed for beta estimations from section 3.1. Table 10 shows the β_s estimations both for the short and long-terms. The long-term β_s estimations are in panel A and short-term β_s estimations are in panel B of Table 10.

Table 10: Beta Estimations with AR Spread

<i>Panel A</i>										
Time Range	α_1	β_{TERM1}	β_{SMB1}	β_{HML1}	β_{LAR1}	β_{MKT1}	β_{DEF1}	P	Num. of Obs.	Num. of Per.
2011	0.000	-0.501	$0.037/10^2$	$0.032/10^2$	$0.574/10^2$	$-0.018/10^2$	-0.051	0.415	144	12
	-	(-1.280)*	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(-0.340)*			
	-0.030	-0.144	$0.018/10^2$	$0.016/10^2$	$0.287/10^2$	$-0.009/10^2$	0.510	0.593	288	24
2011→2012	(-1.000)*	(-0.540)*	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(1.010)*			
2011→2013	-0.020	-0.167	$0.012/10^2$	$0.011/10^2$	$0.191/10^2$	$-0.006/10^2$	0.521	100.241	432	36
	(-1.000)*	(-0.880)*	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(1.530)**			
	-0.015	-0.246	$0.009/10^2$	$0.008/10^2$	$0.144/10^2$	$-0.004/10^2$	0.384	0.153	576	48
2011→2014	(-1.000)*	(-1.450)**	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(1.300)*			
2011→2015	-0.186	-0.317	$0.007/10^2$	$0.006/10^2$	$0.115/10^2$	$-0.004/10^2$	0.349	0.020***	720	60
	(-1.070)*	(-2.170)***	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(1.460)**			
	-0.155	-0.342	$0.006/10^2$	$0.005/10^2$	$0.096/10^2$	$-0.003/10^2$	0.340	0.003***	864	72
2011→2016	(-1.070)*	(-2.540)****	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(1.690)**			
2011→2017	-0.118	-0.300	$0.005/10^2$	$0.005/10^2$	0.008/10	$-0.003/10^2$	0.292	0.004***	1008	84
	(-0.940)*	(-2.470)****	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(1.690)**			
	-0.103	-0.297	$0.005/10^2$	$0.004/10^2$	0.0007/10	$-0.002/10^2$	0.262	0.002***	1152	96
2011→2018	(-0.940)*	(-2.720)****	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(1.650)**			
2011→2019	-0.092	-0.303	$0.004/10^2$	$0.004/10^2$	$0.064/10^2$	$-0.002/10^2$	0.299	0.000***	1296	108
	(-0.940)*	(-3.030)	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(2.080)***			
	-0.083	-0.316	$0.004/10^2$	$0.003/10^2$	0.006/10	$-0.002/10^2$	0.327	0.000***	1440	120
2011→2020	(-0.940)*	(-3.430)	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(2.500)****			
2011→2021	-0.077	-0.303	$0.003/10^2$	$0.003/10^2$	0.0005	$-0.002/10^2$	0.330	0.000***	1548	130
	(-0.940)*	(-3.530)	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(2.690)****			
<i>Panel B</i>										

Time Range	α_2	β_{TERM2}	β_{SMB2}	β_{HML2}	β_{LAR2}	β_{MKT2}	β_{DEF2}	p	Num. of Obs.	Num. of P
2011→2012	-0.030	-0.144	0.002/10	0.002/10	0.029/10	-0.0009	0.510	0.593	288	24
	(-1.000)*	(-0.540)*	(1.000)*	(1.000)*	(1.000)*	(-1.000)*	(1.010)*			
2012→2013	-0.030	-0.001	0.000	0.000	0.000	0.121/10 ¹⁴	0.807	0.307	288	24
	(-1.000)*	(-0.001)*	(0.500)*	(-1.180)*	(0.880)*	(0.760)*	(1.620)**			
2013→2014	0.000	-0.349	0.007/10	-0.078/10	0.003/10	-0.0042	0.259	0.179	288	24
	-	(-1.610)**	(0.720)*	(-1.54)**	(1.52)**	(-0.020)*	(0.820)*			
2014→2015	-0.434	-0.541	0.018/10 ¹³	-0.184/ 10 ¹⁴	0.396/ 10 ¹³	-0.398/ 10 ¹⁴	0.092	0.036***	288	24
	(-1.000)*	(-2.410)****	(0.520)*	(-0.890)*	(1.840)***	(-0.790)*	(0.290)*			
2015→2016	-0.434	-0.535	0.005/10	-0.436/ 10 ¹⁴	0.197/ 10 ¹⁴	-0.634/10 ¹⁴	0.253	0.001***	288	24
	(-1.000)*	(-2.460)****	(0.000)*	(-1.44)**	(0.84)*	(-1.340)*	(1.960)***			
2016→2017	0.050	-0.256	0.357/ 10 ¹⁴	-0.478/10 ¹⁵	-0.013/ 10 ¹²	-0.123/10 ¹⁴	0.149	0.071**	288	24
	(1.00)*	(-1.160)*	(1.310)*	(-0.280)*	(-1.05)*	(-0.92)*	(1.760)**			
2017→2018	0.050	-0.160	0.368/10 ¹³	0.188/10 ¹³	0.142/10 ¹¹	-0.291/10 ¹³	0.025	0.827	288	24
	(1.000)*	(-0.950)*	(0.970)*	(0.990)*	(0.92)*	(-1.020)*	(0.130)*			
2018→2019	0.000	-0.316	-0.321/ 10 ¹⁴	-0.497/10 ¹³	0.118/ 10 ¹³	-0.047/10 ¹⁴	0.319	0.019***	288	24
	-	(-2.060)***	(-0.41)*	(-0.970)*	(0.520)*	(-0.420)*	(1.390)**			
2019→2020	0.000	-0.378	-0.822/10 ¹⁴	-0.001/10 ¹¹	0.305/ 10 ¹³	0.183/10 ¹⁴	0.589	0.000***	288	24
	-	(-2.640)****	(-0.860)*	(-1.050)*	(0.710)*	(0.670)*	(3.840)			
2020→2021	-0.013	-0.298	-0.112/10 ¹³	-0.103/ 10 ¹³	0.146/ 10 ¹³	0.224/ 10 ¹⁴	0.503	0.000***	252	21
	(-0.320)*	(-2.390)****	(-1.030)*	(-0.940)*	(0.290)*	(0.810)*	(3.180)			

Notes: ****, ***, **, * shows the significance at 0.02 %, 0.05 %, 0.10 % and 0.2 % levels, respectively. In Panel A, the betas were estimated with the cumulative time periods. In Panel B, the betas were estimated with the twenty-four months. α is intercept, β_{LAR} is the liquidity factor beta, β_{MKT} is the stock market excess return factor beta, β_{TERM} is the term premium factor beta, β_{DEF} is the default premium factor beta, β_{SMB} is the size factor beta, and β_{HML} is the market-to-book value factor beta. The second rows of each column show t-test values.

The results on panel A of Table 10 show the models are significant from 2011-2015 to 2020-2021 ($p \leq 0.05$). β_{SMB1} , β_{HML1} , β_{LAR1} , and β_{MKT} are significant at 0.20% level among all periods. Similarly, β_{DEF1} is significant among all periods but its significance levels range from 0.20% to 0.02%. The least effective factor is β_{TERM} , while it was significant in the 2011-2018 period and its effect disappeared after 2018. It didn't impact the prices afterward. The panel B shows the models are significant ($p \leq 0.05$) in 2014-2015, 2015-2016, 2016-2017, 2018-2019, 2019-2020, and 2020-2021 periods. β_{SMB2} and β_{MKT2} are significant at 0.20% level and β_{HML2} , β_{LAR2} , and β_{TERM2} are significant at different levels among the all periods. β_{DEF2} is significant in all periods from 2011 to 2019. Those results confirm the previous test results that the AIR liquidity measure was used.

4. CONCLUSIONS

This study examines the role of market liquidity in stock prices and returns. Thereby, a six-factor model was adopted for the stock prices and expected returns were estimated by regression models for the Borsa Istanbul for approximately ten years. The factors are *market excess return (MKT)*, *size factor (SMB)*, *book-to-market value (HML)*, *liquidity factor (L)*, *term premium (TERM)*, and *default premium (DEF)*. The research sample is fifty-seven stocks that had been traded in the BIST100 index from January 2011 to October 2021. The dataset has 1560 Winsorized monthly observations for each factor.

The analysis shows that the average excess return of BIST was 0.002 (0.02%) for the period. The *book-to-market value* was the most volatile and *liquidity* was the most stable factor. The maximum liquidity level was 0.000049% which happened on July of 2012. Two different processes were followed for sensitivity estimations of the factors. The first was named as long-term which every twelve months were added to the previous months.

The six-factor model was significant in the 2011-2015, 2011-2016, 2011-2017, 2011-2018, 2011-2019, 2011-2020, and 2011-2021 periods. The market is sensitive to *the market excess return*, *size factor*, *book-to-market value*, *liquidity*, and *default premium* factors except *term premium* in the long-term test. The market's interest in *term premium* disappeared after the 2011-2018 period. The *term premium* is significant in 2011 and between the years of 2011-2012 and 2011-2013 (at 0.20% significance level), between 2011-2014 (at 0.10% significance level), and between 2011-2015, 2011-2016, 2011-2017, and 2011-2018 (at 0.02% significance level) in the long-term. The *market excess return*, *size factor*, *book-to-market value*, *default premium*, and *liquidity* are significant throughout all periods, whereas the significance levels are not same. The *market excess return*, *liquidity*, *book-to-market value*, *size factor* (for all time ranges), and *default premium* (for the 2011, 2011-2012, and 2011-2014 periods) are significant at 0.20% significance level. The *default premium* is significant at 0.10% between 2011-2013, 2011-2015, 2011-2016, 2011-2017, and 2011-2018, at 0.05% between the years of 2011-2019, and at 0.02% between 2011-2020 and 2011-2021. The *liquidity* is the most effective factor for the prices in the long-term. The *size factor*, *book-to-market value*, and *market excess return* are around zero in the short and long-term.

The second process was named as the short-term where the dataset was grouped as twenty-four months. The research model is significant in the 2015-2016, 2018-2019, 2019-2020, and 2020-2021 periods of the short-term test. The *book-to-market value* is significant at 0.10% level in the 2013-2014 period and significant at 0.20% level in the spare of the periods. Similarly, the *size factor* is significant at 0.10% level in the 2016-2017 period and at 0.20% level in the spare of the periods. The *market excess return* and *term premium* have inverse relationships with the prices. The *term premium* is significant at 0.20% level in the 2011-2012, 2012-2013, 2016-2017, and 2017-2018 periods, at 0.10% level in the 2013-2014 period, at 0.05% level in the 2018-2019 period, and at 0.02% level in the 2014-2015, 2015-2016, 2019- 2020, and 2020-2021 periods. The *market excess return* is significant at 0.2% level in the 2011-2012, 2012-2013, 2013-2014, 2014-2015, 2016-2017, 2018-2019, and 2020-2021 periods, and at 0.05% level in the 2017-2018 and 2019- 2020 periods. The *default premium* is significant at 0.20% level in the 2011-2012, 2013-2014, 2014-2015, and 2017-2018 periods, at 0.10% level in the 2012-2013, 2016-2017, and 2018-2019 periods and at 0.05% level in the 2015-2016 period. As like to the long-term results, the *liquidity* is significant for the all periods at 0.20% level, but it is negative in the short-term test. According to those results, the *liquidity* is important in the short-term as far as in the long-term. However, the market doesn't price the *liquidity* in the short term. That implies the sensitivity to the *liquidity* is not enough to price the *liquidity* in the short-term while it is the most influential factor of the prices for the long-term. There is a possibility the investors' reactions are different in the short and long term, so the relationship is inverse instead of positive. The strongest impact of the *liquidity* was observed in the 2011-2015 period and the weakest impact was observed in the 2011-2021 period. That implies that *liquidity* had lost its power over the prices meanwhile the ten years. The *default premium* is the most effective factor and the significance of the *term premium* is higher in the short-term. The *size factor*, *liquidity*, and *term premium* have inverse effects on the prices.

The *market excess return* is not significant at any level, it doesn't impact the excess returns in the long-term. The *book-to-market value* is the only inverse-effect factor (significant at 0.2% level). A 1% rise (decrease) in *book-to-market value* causes a 1.926% decline (rise) in the long-term excess returns. The significance levels are 0.01%, 0.02%, and 0.05% for the *default premium*, *liquidity*, and *size factor*, respectively. In a comparison of *default premium* and *liquidity*, the *size factor* has a stronger effect on the returns in the long-term. A 1% rise in *size factor* increases the excess returns by 0.906%. The *default premium* can raise the return by 0.092% and *liquidity* increases by 1% the expected excess returns will increase by $0.472/10^6$ (or 0.000000472%), as well.

The return would decrease (increase) by 0.039% if the *market excess return* increases (decreases) by 1%. The *book-to-market value* has a higher effect than the two other factors. A 1% increase (decrease) in the *book-to-market value* causes a 0.633% decline (increase) in the return. The *book-to-market value* (γ_{HML3}), *market excess return* (γ_{MKT3}), and *liquidity* (γ_{L3}) are negatively significant at 0.01%, 0.05%, and 0.2% levels, respectively, for the expected excess returns in the short-term test. A 1% rise in *liquidity* would decrease the returns by 0.000000042%. Despite the importance of the *liquidity* in the long-term, the *liquidity* is not the most important factor both for the market prices and expected

excess returns in the short-term. The market's interest increases over the time. The liquidity needs a long-time to be priced. That result supports the idea about the unstable character of the liquidity-return relationship. However, those results demonstrate that estimating the effects of liquidity on the market for a short time cannot explain the relationship for all periods. Moreover, they argue the conclusions of the previous studies mention that liquidity and returns have either inverse or no relationship in emerging markets or sub-periods are qualified to understand the liquidity-market relationship.

This study's short-term result confirmed that the liquidity negatively impacts the expected returns on the BIST. As an emerging market, BIST acts like a developed market in the short-term and shows an inverse relationship. Based on the results, liquidity is important for the returns but that importance changes its character in time. The relationship between the liquidity and excess return is positive in the long-term and negative in the short-term. A 1% rise in liquidity increases expected excess returns by $0.472/10^6$ (or 0.000000472%) in the long-term while it declines (increase) the returns by $0.042/10^6$ (or 0.000000042%) in the short-term. Therefore, the results show that liquidity is an important factor for the prices and expected returns on the BIST in the long-term. On the other hand, liquidity isn't important in the short-term. It can be said, the market doesn't interest in liquidity and the other factors are more important than the liquidity in the short-term. The market's interest in liquidity increases in the long-term. The liquidity became the most important factor for the prices and it has an ability to forecast excess returns of a market.

The robustness tests showed similar estimations for the market sensitivity to the factors and demonstrated LWW6F can explain stock market prices, as well. That is another contribution of this study. LWW6F may be an alternative of existing pricing models for the stock markets.

The results explain how stock prices and expected returns will change with market liquidity level on the BIST. Thereby, the expected stock prices and returns can be estimated by appraising to market liquidity. Investors and other market participants can use this information in investment decisions, risk management, portfolio selection, and wealth management. It is also important for companies to decide their stock prices and fulfill investors' excess return expectations. Moreover, a market and/or companies can use the liquidity to attract international investors because it shows the advantages of investing on the BIST. The investors seek new investment opportunities in the domestic and global markets. Since high return is an attractive factor for investors, the markets can trigger investments by changing the market liquidity level. Especially, international investors may be interested in that because previous studies showed some markets' prices aren't affected by liquidity risk. It means those kinds of markets will be so attractive in risky periods. The policymakers can shape the markets with those results within liquidity management. Therefore, the results are important for the financial markets, investors, policymakers, and researchers.

Limitations: Despite this study's remarkable outputs, it has some limitations. Different systematics can be used for the beta estimations. Due to there is not a solid process for that, another approach can be used. This study can be replicated by expanding the time period and sample, as well.

Future Research: The results are important for the next studies because they ask new questions about liquidity. The first question is about the relation type. As mentioned before, the relation is positive for the long-term whereas it is inverse for the short-term. There is no obvious reason for that result. The other question may be about the validity of the LWW6F for the other emerging and developed markets. However, that model is valid for BIST, previous studies mentioned some factors like development level or micro and macro-economic conditions can impact the liquidity-market relation.

Ethics Statement: *In this study, no method requiring the permission of the "Ethics Committee" was used. In case of detection of a contrary situation, AKAD Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author(s) of the study.*

Author Contributions Statement: *1st author's contribution rate is 100.%.*

Conflict of Interest: *There is no conflict of interest among the authors.*

Etik Beyan: Bu alışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde AKAD Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tm sorumluluk alışmanın yazar (lar) ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %100.

ıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar atışması yoktur.

REFERENCES

- Abdi, F., & Ranaldo, A. (2017). A simple estimation of bid-ask spreads from daily close, high, and low prices. *The Review of Financial Studies*, 30(12), 4437-4480. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhx084>
- Acharya, V. V. & Pedersen, L. H. (2005). Asset pricing with liquidity risk. *Journal of Financial Economics*, 77(2), 375- 410. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2004.06.007>.
- Akbas, F. (2011). *The volatility of liquidity and expected stock returns*. (Doctoral dissertation). Texas A & M University, Texas-USA. Retrieved August 18, 2021 from <https://oaktrust.library.tamu.edu/server/api/core/bitstreams/0631d096-f372-4847-88dc-73ebed06dcd4/content>
- Altay, E., & algıcı, S. (2019). Liquidity adjusted capital asset pricing model in an emerging market: Liquidity risk in Borsa Istanbul. *Borsa Istanbul Review*, 19(4), 297-309. <https://doi.org/10.1016/j.bir.2019.06.002>
- Amihud, Y. (2002). Illiquidity and stock returns: Cross-section and time-series effects. *Journal of Financial Markets*, 5(1), 31- 56. [https://doi.org/10.1016/S1386-4181\(01\)00024-6](https://doi.org/10.1016/S1386-4181(01)00024-6).
- Amihud, Y. & Mendelson, H. (2006). Stock and bond liquidity and its effect on prices and financial policies. *Financial Markets and Portfolio Management*, 20 (1), 19-32. <https://doi.org/10.1007/s11408-006-0001-y>
- Amihud, Y. (2019). Illiquidity and stock returns: A revisit. *Critical Finance Review*, 8, 203-221. <https://doi.org/10.1561/104.00000073>.
- An, J., Ho, K. Y., & Zhang, Z. (2020). What drives the liquidity premium in the Chinese stock market?. *The North American Journal of Economics and Finance*, 54, 101088. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2019.101088>
- Annaert, J., Buelens, F., Cuyvers, L., De Ceuster, M., Deloof, M., & De Schepper, A. (2011). Are blue chip stock market indices good proxies for all-shares market indices? The case of the Brussels Stock Exchange 1833–20051. *Financial History Review*, 18(3), 277-308. <https://doi.org/10.1017/S0968565011000187>
- Atılğan, Y., Demirtaş, K. O., & Günaydın, A. D. (2015). Liquidity and equity returns in Borsa Istanbul. *Applied Economics*, 48(52), 5075-5092. <https://doi.org/10.1080/00036846.2016.1170935>.
- Baglioni, T., Giannozzi, A., Ribeiro, R., & Roggi, O. (2022). Liquidity Premium Around FOMC Announcements. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4304807>
- Batten, J. A., & Vo, X. V. (2014). Liquidity and return relationships in an rmerging rarket. *Emerging Markets Finance and Trade*, 50(1), 5–21. <https://doi.org/10.2753/REE1540-496X500101>
- Bekaert, G., & Harvey, C. R. (1997). Emerging equity market volatility. *Journal of Financial Economics*, 43(1), 29-77. [https://doi.org/10.1016/S0304-405X\(96\)00889-6](https://doi.org/10.1016/S0304-405X(96)00889-6)
- Bekaert, G., Harvey, C. R., & Lundblad, C. (2007). Liquidity and expected returns: Lessons from emerging markets. *The Review of Financial Studies*, 20(6), 1783-1831. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhm030>.
- Bradrania, M. R., Peat, M., & Satchell, S. (2015). Liquidity costs, idiosyncratic volatility and expected stock returns. *International Review of Financial Analysis*, 42, 394- 406. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2015.09.005>.

- Butler, A.W., Grullon, G., & Weston, J. P. (2005). Stock market liquidity and the cost of issuing equity. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 40(2), 331-348. <https://doi.org/10.1017/S0022109000002337>.
- Çakıcı, N., & Zaremba, A. (2021). Liquidity and the cross-section of international stock returns. *Journal of Banking & Finance*, 127, 106123. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2021.106123>
- Carvalho, G.A., Amaral, H.F., Pinheiro, J.L. & Correia, L.F. (2022) Pricing of liquidity risk: new evidence from the Latin American emerging stock markets, *Emerging Markets Finance and Trade*, 58(2), 398-416. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2021.1991184>
- Chang, Y. Y., Faff, R., & Hawang, C. Y. (2009). Liquidity and stock returns in Japan: New evidence. *Pacific Basin Finance Journal*, 18, 90-115. <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2009.09.001>.
- Chen, X., Wang, J., Wang, Y., & Zhong, X. (2023). Extreme illiquidity and stock returns: Evidence from Thailand market. *Pacific-Basin Finance Journal*, 82, 102191. <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2023.102191>
- Chordia, T., Roll, R., & Subrahmanyam, A. (2001). Market liquidity and trading activity. *The Journal of Finance*, 56(2), 501-530. <https://doi.org/10.1111/0022-1082.00335>
- De Jong, F. & Driessen, J. (2006). Liquidity risk premia in corporate bond markets. <https://doi.org/10.2139/ssrn.686681>.
- Demir, S., Yeşildağ, E., & Açıkan, F. (2008). Measuring the relationship between liquidity and stock return: IMKB application. *Mali Çözüm Dergisi/ Financial Analysis*, (90). 49-69. Retrieved May 20, 2023 from https://archive.ismmmo.org.tr/YAYINLAR/MALI_COZUM/MALICOZUM90.pdf#page=50.
- Donadelli, M., & Prosperi, L. (2012). On the role of liquidity in emerging markets stock prices. *Research in Economics*, 66(4), 320-348. <https://doi.org/10.1016/j.rie.2012.06.001>
- Fama, E. F. & MacBeth, J. (1973). Risk, return, and equilibrium: Empirical tests. *Journal of Political Economy*, 71, 680-692. Retrieved August 8, 2023 from <https://www.jstor.org/stable/1831028>
- Fama, E. F. & French, K. R. (1993). Common risk factors in the returns of stocks and bonds. *Journal of Financial Economics*, 33, 3-56. [https://doi.org/10.1016/0304-405X\(93\)90023-5](https://doi.org/10.1016/0304-405X(93)90023-5)
- Fama, E. F., & French, K. R. (2015). A five-factor asset pricing model. *Journal of financial economics*, 116(1), 1-22. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2014.10.010>
- Foran, J., Hutchinson, M. C., & O' Sullivan, N. (2014). The asset pricing effects of UK market liquidity shocks: Evidence from tick data. *International Review of Financial Analysis*, 32, 85-94. <http://dx.doi.org/10.1016/j.irfa.2014.01.010>.
- Goldberg, J., & Nozawa, Y. (2021). Liquidity supply in the corporate bond market. *The Journal of Finance*, 76(2), 755-796. Retrieved August 8, 2023 from <https://www.jstor.org/stable/45377973>
- Hearn, B. (2010). Time varying size and liquidity effects in South Asian equity markets: A study of blue-chip industry stocks. *International Review of Financial Analysis*, 19(4), 242-257. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2010.08.007>
- Hubers, T. (2012). Liquidity and asset pricing: Evidence for the London stock exchange. *Journal of Economic Dynamics*. 36(8), 248-266. Retrieved October 11, 2024 from <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=129643>
- Iwanaga, Y., & Hirose, T. (2022). Liquidity shock and stock returns in the Japanese equity market. *Pacific-Basin Finance Journal*, 75, 101849. <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2022.101849>
- Jou, Y. J., Huang, C. C. L., & Cho, H. J. (2014). A VIF-based optimization model to alleviate collinearity problems in multiple linear regression. *Computational Statistics*, 29 (6), 1515-1541. <https://doi.org/10.1007/s00180-014-0504-3>.

- Kaya, E. (2021). Relative performances of asset pricing models for BIST 100 index, *Spanish Journal of Finance and Accounting/ Revista Española de Financiación Contabilidad*, 50(3), 280-301, <https://doi.org/10.1080/02102412.2020.1801169>.
- Kim, S. & Na, H. (2018). Higher-moment liquidity risks and the cross-section of stock returns. *Journal of Financial Markets*, 38, 39-59. <https://doi.org/10.1016/j.finmar.2017.10.001>.
- Kumar, G. & Misra, A. K. (2019). Liquidity- adjusted CAPM- An empirical analysis on Indian stock market. *Cogent Economics & Finance*. 7(1), 1573471. <https://doi.org/10.1080/23322039.2019.1573471>.
- Le, H., & Gregoriou, A. (2020). How do you capture liquidity? A review of the literature on low-frequency stock liquidity. *Journal of Economic surveys*, 34(5), 1170-1186. <https://doi.org/0.1111/joes.12385>
- Leite, A.L., Klotzle, M.C., Pinto, A.C.F. & Silva, A. F. (2018). Size, value, profitability, and investment: Evidence from emerging markets. *Emerging Markets Review*, 36, 45–59. <https://doi.org/10.1016/j.ememar.2018.04.006>.
- Li, H., Novy-Marx, R., & Velikov, M. (2019). Liquidity risk and asset pricing. *Critical Finance Review*, 8(1-2), 223-255. http://dx.doi.org/10.1561/104.00000076_supp
- Lin, H., Wang, J., & Wu, C. (2011). Liquidity risk and expected corporate bond returns. *Journal of Financial Economics*, 99 (3), 628-650. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2010.10.004>
- Lintner, J. (1965). The valuation of risk assets and the selection of risky investments in stock portfolios and capital budgets. *Review of Economics and Statistics*. 47(1), 13–37. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-780850-5.50018-6>
- Ma, X., Song, P., & Zhang, X. (2020). The structural changes of liquidity risk, and liquidity risk premium in China stock market. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(14), 3507-3521. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2019.1601554>
- Maharani, A. & Narsa, I.M. (2023) Six-factor plus intellectual capital in the capital asset pricing model and excess stock return: Empirical evidence in emerging stock markets, *Cogent Economics & Finance*, 11(2), <https://doi.org/10.1080/23322039.2023.2252652>
- Marozva, G. (2019). Liquidity and stock returns: New evidence from Johannesburg Stock Exchange. *The Journal of Developing Areas*, 53(2). <https://doi.org/10.1353/jda.2019.0022>.
- Musneh, R., Karim, M. R. A., Geetha, C., & Arokiadasan, P. B. (2020). Liquidity risk impact on stock returns. *Malaysian Journal of Business and Economics (MJBE)*, 7 (1), 113-130. Retrieved March 7, 2022 from <https://jurcon.ums.edu.my/ojums/index.php/mjbe/article/download/2837/1881>.
- Musneh, R., Karim, A., Rahimie, M., Baburaw, A., & Geetha, C. (2021). Liquidity risk and stock returns: empirical evidence from industrial products and services sector in Bursa Malaysia. *Future Business Journal*, 7(1), 1-10. <https://doi.org/10.1186/s43093-021-00106-4>.
- Moshirian, F., Qian, X., Wee, C. K. G., & Zhang, B. (2017). The determinants and pricing of liquidity commonality around the world. *Journal of Financial Markets*, 33, 22-41. <https://doi.org/10.1016/j.finmar.2017.02.004>.
- Narayan, P. K. & Zheng, X. (2011). The relationship between liquidity and returns on the Chinese stock market. *Journal of Asian Economics*, 22(3), 259-265. <https://doi.org/10.1016/j.asieco.2011.02.005>.
- Quirós, M., Miralles-Quirós, J. L., & Oliveira, C. (2017). The role of liquidity in asset pricing: the special case of the Portuguese Stock Market. *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, 22(43), 191-206. <https://doi.org/10.1108/JEFAS-12-2016-0001>.
- Okoroafor, U.C. & Leirvik, T. (2024) Dynamic link between liquidity and return in the crude oil market, *Cogent Economics & Finance*, 12:1, 2302636, <https://doi.org/10.1080/23322039.2024.2302636>

- Pastor, L., & Stambaugh, R. F. (2003). Liquidity risk and expected stock returns. *Journal of Political Economy*, 111(3), 642-685. <https://doi.org/10.1086/374184>.
- Pereira, J.& Zhang, H. (2010). Stock returns and the volatility of liquidity. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 45(4), 1077-1110. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.556807>.
- Sharpe, W. F. (1964). Capital asset prices: A theory of market equilibrium under conditions of risk. *The Journal of Finance*, 19(3), 425-442. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1964.tb02865.x>
- Shih, Y. C. & Su, X. Q. (2016). Liquidity in up and down markets for asset pricing: Evidence from the Taiwan stock market. *Asia-Pacific Journal of Financial Studies*, 45(5), 729-754. <https://doi.org/10.1111/ajfs.12150>.
- Stereńczak, S. (2021). Conditional stock liquidity premium: is Warsaw stock exchange different?. *Studies in Economics and Finance*, 38(1), 67-85. <http://dx.doi.org/10.1108/SEF-03-2020-0075>
- Subramanian, A., & Jarrow, R. A. (2001). The liquidity discount. *Mathematical Finance*, 11(4), 447-474. <https://doi.org/10.1111/1467-9965.00124>.
- Uddin, H. (2009). Reexamination of stock liquidity risk with a relative measure. *Studies in Economics and Finance*, 26(1), 24-35. <https://doi.org/10.1108/10867370910946306>.
- Ünlü, U. (2013). Evidence to support multifactor asset pricing models: The case of the Istanbul stock exchange. *Asian Journal of Finance & Accounting*, 5 (1), 197-208. <https://doi.org/10.5296/ajfa.v5i1.3216>
- Vittinghoff, E., Glidden, D.V., Shiboski, S.C., & McCulloch, C.E. (2011). *Regression methods in biostatistics: Linear, logistic, survival, and repeated measures models*. (Second edition) Springer. Retrieved February 13, 2023 from <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=5df2261e94fd959e9fd61eda3c8d765127d6ff7e>
- Vu, V., Chai, D., & Do, V. (2014). Empirical tests on the liquidity-adjusted capital asset pricing model. *Pacific-Basin Finance Journal*, 35, 73- 89. <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2014.10.007>
- Yalçın, H., & Dube, S. (2023). Impact of economic and market factors on the market liquidity timing ability of mutual fund managers in Turkey. *International Journal of Emerging Markets*, 18(9), 2072-2085. <https://doi.org/10.1108/IJOEM-12-2020-1517>
- Zhang, Y., & Ding, S. (2018). Return and volatility co-movement in commodity futures markets: the effects of liquidity risk. *Quantitative Finance*, 18(9), 1471-1486. <https://doi.org/10.1080/14697688.2018.1444562>.
- Zhang, T., & Lence, S. H. (2022). Liquidity and asset pricing: Evidence from the Chinese stock markets. *The North American Journal of Economics and Finance*, 59, 101557. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2021.101557>

APPENDICES

Appendix 1-VIF Test Results

Variable	β_1		β_2	
	VIF	1/VIF	VIF	1/VIF
HML	11.88	0.08	3.04	0.33
TERM	2.79	0.36	7.96	0.13
SMB	2.62	0.38	3.04	0.33
L	2.87	0.35	1.28	0.78
DEF	8.21	0.12	4.31	0.23
MKT	3.16	0.32	2.00	0.50
Mean VIF	5.26		3.60	

Appendix 2 -VIF Test Results After Eliminations

β_1			β_2		
Variable	VIF	1/VIF	Variable	VIF	1/VIF
HML	8.06	0.13	HML	1.02	0.98
MKT	2.88	0.35	MKT	1.02	0.98
DEF	7.41	0.14	L	1.04	0.96
SMB	2.56	0.39			
L	2.79	0.36			
Mean VIF	4.74		Mean VIF	1.03	

Borsa İstanbul'da İşlem Gören Ana Metal Sanayi Firmalarının Du-Pont Analizi ile Finansal Performanslarının Karşılaştırılması Üzerine Bir Araştırma

A Research on Comparison of Financial Performance of Basic Metal Industry Companies Traded in Borsa Istanbul with Du-Pont Analysis

İsmet BOLAT¹

Öz

Amaç: Bu araştırmanın amacı, analize dahil edilen firmaların karlılık, varlık etkinliği ve özsermaye verimliliği gibi kritik finansal göstergelerini karşılaştırarak hangi firmaların daha üstün bir performans sergilediğini tespit etmektir.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada analiz yöntemi olarak Du-Pont analizi kullanılmıştır. Du-Pont analizinde kullanılmak üzere BİST'de faaliyet gösteren 19 firmanın, 2019-2023 yılları arası öz sermaye, aktif toplam, net kar, net satışlar, öz sermaye toplamı ve brüt satış karı değerleri firmaların bilanço ve gelir tablolarından elde edilmiştir.

Bulgular: Analizler sonucunda firmaların yıllar itibarıyla ortalama özsermaye karlılıklarının 2019 yılından 2022 yılına kadar artış gösterdiği 2023 yılında tekrar düşüş eğilimi gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca dikkate değer bir diğer sonuç ise, analiz döneminde firmaların özsermaye oranı bileşenleri arasında özsermaye çarpanı oranının yüksek seviyelerde seyretmesidir. Yüksek özsermaye çarpanı, firmaların yabancı kaynak kullanım oranlarının belirgin şekilde artış gösterdiğine işaret etmektedir.

Sınırlılıklar: Çalışma kısıtı olarak, analizlerin daha kısa bir zaman diliminde gerçekleştirilmiş olması gösterilebilir. Gelecekte, çalışma süresinin ve kullanılan analiz yöntemlerinin değiştirilmesi durumunda daha kapsamlı ve detaylı araştırmalar yapılabileceği öngörülmektedir. Bu şekilde, ana metal sanayi sektörünün dinamikleri ve finansal yapılarına dair daha derinlemesine anlayışlar geliştirilip, sektörel bilgi birikimi zenginleştirilebilir.

Özgünlük/Değer: Literatürde ana metal sanayi sektörüne yönelik farklı analiz yöntemleriyle yapılan geçmiş tarihli çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bu çalışma güncel son 5 yıl verilerini kapsamı ve Du-Pont analizini kullanması yönüyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Metal Sanayi ve Üretim Sektörü, Finansal Etkinlik, Du-Pont Analizi

Abstract

Purpose: The purpose of this study is to determine which firms have superior performance by comparing critical financial indicators such as profitability, asset efficiency, and equity efficiency of the companies included in the analysis.

Design/Methodology: The research used Du-Pont analysis as the analysis method. The equity capital, total assets, net profit, net sales, total equity, and gross sales profit values of 19 companies operating in BIST for the years 2019-2023 were obtained from the balance sheets and income statements of the companies to be used in Du-Pont analysis.

Findings: As a result of the analysis, it was concluded that the average return on equity of the companies increased from 2019 to 2022 and then again showed a downward trend in 2023. Another noteworthy result is the high level of the equity multiplier ratio among the equity ratio components of the companies during the analysis period. The high equity multiplier indicates that companies' foreign resource utilization ratios have increased significantly.

Limitations: A limitation of the study is that the analyses were conducted in a limited period of time. In the future, it is envisaged that more comprehensive and detailed research can be conducted if the study period and the analysis methods used are changed. In this way, more in-depth insights into the dynamics and financial structures of the basic metal industry sector can be developed, and sectoral knowledge can be enriched.

Originality/Value: In the literature, there are previous studies on the basic metal industry sector with different analysis methods. However, this study differs from other studies in that it covers the last 5 years of data and uses Du-Pont analysis.

Keywords: Metal Industry and Manufacturing Sector, Financial Efficiency, Du-Pont Analysis

¹ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Göksun-Meslek Yüksek Okulu, Finans- Bankacılık ve Sigortacılık, ibolat@ksu.edu.tr, ORCID: 0000-0005-5502-6211

1.GİRİŞ

Günümüz rekabetçi iş ortamında, firmaların finansal performanslarının titizlikle değerlendirilmesi ve bu performansların sürdürülebilir bir şekilde korunması, başarılı bir yönetim stratejisinin vazgeçilmez unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Firmaların küresel piyasalarda etkin bir biçimde rekabet edebilmeleri için finansal durumlarını sürekli izlemeleri ve gerekli iyileştirmeleri yapmaları gerekmektedir. Bu bağlamda, finansal analiz yöntemleri, firmaların ekonomik yapılarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Farklı finansal analiz yöntemleri aracılığıyla elde edilen veriler, firmaların güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymakta ve stratejik karar alma süreçlerine yön vermektedir.

Ana metal sanayi sektörü, imalat sektörünün temel kaynak sağlayıcısı konumunda olduğundan, ülke ekonomisinin büyümesine doğrudan etki eden temel sektörler arasında yer almaktadır. Bu sektör, demir, çelik, alüminyum gibi ham maddelerin üretimini sağlamakta olup; inşaat, otomotiv, gemi yapımı ve savunma sanayii gibi birçok alt sektöre de hammadde desteği sağlamaktadır. Türkiye'de ana metal sanayi, özellikle imalat sanayinin temel kaynak sağlayıcılarından biri olup, ekonomiye yön veren bir sektör olarak kabul edilmektedir (Uslu, 2024:243). Bu sektör, nihai ürünlerin üretiminde kritik bir role sahiptir (Akyüz vd, 2023: 31).

Araştırmanın amacı, ana metal sanayi sektöründeki firmaların finansal performanslarını izlemek ve değerlendirmektir. Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren bu firmaların finansal tabloları, Du-Pont analizi yöntemiyle incelenerek özsermaye verimliliği, aktif karlılığı, özsermaye çarpanı ve net kar marjı gibi göstergelerle karşılaştırılacaktır.

Du-Pont analizi, firmaların finansal sonuçlarını detaylı bir şekilde inceleyen önemli bir araçtır. Mevcut literatürde finansal performans değerlemede kullanılan çeşitli yöntemlerin önemi vurgulanmaktadır. Bu yöntemi kullanan birçok araştırmacı, Koç (2024), Özçelik (2024), Safitri vd, (2023), Sheela ve Karthikeyan (2012), Çakalı (2021), Coşkun Erdoğan (2023), Shahnia ve Endri (2020), Arslan ve Bora (2022), Arı (2023), karlılık, verimlilik ve finansal kaldıraç gibi bileşenleri analiz ederek firmaların finansal etkinliğini ve rekabetçi konumlarını karşılaştırmalı olarak değerlendirmişlerdir.

Araştırma, firmaların finansal performanslarını ve sektördeki mevcut durumlarını göstermesi yönüyle yatırımcılara ve yöneticilere stratejik karar alma süreçlerinde katkıda bulunmaktadır. Elde edilen veriler, yalnızca yatırımcılar için değil, aynı zamanda sektördeki yöneticiler için de stratejik planlama ve risk yönetimi konularında kritik bilgiler sağlayacaktır. Bu çalışmada kullanılan analiz yöntemi ana metal sanayi firmalarının finansal performanslarının sektörel etkisini göstermesi sebebiyle önemli veriler sağlamaktadır.

Çalışmanın sınırlılıkları arasında analizin yalnızca belirli bir zaman diliminde gerçekleştirilmiş olması gösterilebilir. Gelecekte, analiz süresinin daha uzun tutulması ve analiz yöntemlerinin değiştirilmesi ile daha kapsamlı ve detaylı araştırmalar yapılabileceği öngörülmektedir.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, farklı sektörlerdeki firmaların finansal performanslarını ölçen yerli ve yabancı literatür özeti sunulmuştur. Bu bölümde, analiz yöntemi ve hesaplama yöntemleri ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Ayrıca, çalışmanın veri seti ile kullanılan yöntem hakkında bilgilere yer verilmiş olup, bulgular bölümünden sonra sonuç ve tartışma kısmı detaylandırılmıştır. Du-Pont analizi dışında firmaların finansal verilerini değerlendirmede, Oran Analizi, Trend Analizi, Yatay analiz, Dikey analiz gibi yöntemlerde kullanılmaktadır.

2-LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde ana metal sanayii sektörünün ve diğer bazı sektörlerin finansal performansını Du-Pont analiziyle ölçen birçok çalışma mevcuttur. Ayrıca sektör analizlerinde farklı finansal analiz yöntemlerini kullanan çalışmalarda mevcut olup, önemli görülenlere aşağıda değinilmiştir;

Du-Pont analizi, finansal performans incelemelerinde yaygın bir yöntem olarak farklı sektörlerde ve dönemlerde uygulanmıştır. Örneğin, Aytekin ve İbiş tarafından 2014 yılında gerçekleştirilen çalışmada, BİST makine endeksinde yer alan 23 firmanın finansal performanslarıyla mülkiyet yapısının ilişkisi 2009-2012 yılları arasında incelenmiştir. Bu çalışmada panel regresyon

modeli kullanılmış olup, mülkiyet yapısındaki değişikliklerin firmaların finansal performansı üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sheela ve Karthikeyan (2012) araştırmalarında, Hindistan'daki ilaç endüstrisinin finansal performansını 2003-2012 döneminde Du-Pont analizi ile ölçmeyi hedeflemişler ve firmaların finansal performanslarının ölçümünde Du-Pont analiziyle mutlak ölçümlerin her zaman geçerli bir sonuç vermediğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte, birkaç firma arasında karşılaştırmalar yaparak, verimliliği ölçmede görece büyüklüklerin doğru seçilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Başkaya ve Özdemir, BİST sürdürülebilirlik endeksinde yer alan 25 firmanın finansal performanslarını 2024 yılında 2022-2023 yılları için Du-Pont analiziyle karşılaştırmışlardır. Bu çalışmada, bankacılık sektöründeki firmaların net kar marjı açısından önde olduğu, yatırım firmaları ve holdinglerin ise sektör ortalamasının altında kaldığı tespit edilmiştir.

Bakırcı ve diğerleri (2014) BIST'de faaliyet gösteren demir-elik metal ana sanayi sektöründeki 14 firmanın finansal performansını 2009-2011 yılları arasında VZA, Süper Etkinlik ve TOPSIS yöntemleri ile karşılaştırmışlardır. Analiz sonuçlarına göre, bu yöntemle etkinlik skorlarına ulaşan dört firma belirlenmiştir. elik ve Digün (2018), BİST'de faaliyet gösteren 16 imento firmasının 2012-2017 yılları arasında finansal performanslarını inceleyerek, 2014 yılından itibaren karlılık oranlarında olumsuz bir gidişatın başladığını, 2016-2017 yıllarında ise bir toparlanma yaşandığını belirtmişlerdir. Gümüş ve ıbık 2018 yılındaki çalışmalarında BIST'te faaliyet gösteren yatırım ortaklığı şirketlerinin özsermaye karlılıklarını Du-pont analiziyle karşılaştırmışlardır. Shahnian ve Endri (2020) ise Jakarta Borsası'nda listelenen yedi yatırım firmasının finansal performansını incelemiş ve bazı firmaların diğerlerine nazaran daha yüksek getiriler sağladığını gözlemlemişlerdir. Timur ve Günay (2021) BİST'30'da yer alan firmaların finansal performanslarını 2010-2019 yılları arasında Du-Pont analizi ile panel veri analizi yöntemi kullanarak incelemişlerdir. Bu çalışmada aktif devir hızı, net kar marjı ve aktif karlılık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Omağ (2021), Adel Tic. ve San. A.ř'nin özsermaye karlılığını Du-Pont analizi ile incelemiş ve net kar marjındaki düşüşü önlemeye yönelik faktörlerin önemine dikkat çekmiştir. Çakalı (2021), 2015-2020 yılları arasında BIST'100'de yer alan 42 imalat sektörü firmasının finansal performansını Du-Pont analizi yöntemiyle incelemiş ve en düşük kâr marjına sahip firmaları belirlemiştir. Arslan ve Bora (2022), Kalkınma ve Yatırım Bankalarının performanslarını 2015-2020 yılları arasında Du-Pont analizi ile karşılaştırarak, bu bankaların finansal olarak sektörden daha düşük performans gösterdiğini ortaya koymuşlardır. Al-Khoury ve diğerleri (2022), Arap Bankası'nın 2000-2019 dönemi finansal performansını Du-Pont analizi ile incelemiş ve bankanın finansal kaldırıcının azaldığını gözlemlemişlerdir. Coşkun Erdoğan (2023) ise 17 otomotiv firmasının finansal verilerini kullanarak sektördeki finansal performanslarını karşılaştırmayı amaçlamıştır.

Bunların yanı sıra, Eyüboğlu ve Bayraktar (2019) 2014-2016 yılları arasında ana metal sanayi alt sektörlerinin finansal performanslarını AHP ve TOPSIS yöntemleri ile karşılaştırmış ve en iyi performans gösteren sektörün elik imalat sektörü olduğunu belirlemişlerdir. Büyükarıkan ve Eryılmaz (2020) alışmalarında, Borsa İstanbul'da işlem gören tarım işletmelerinin yatırımlarındaki kârlılık düzeylerini Du-Pont analiz ile incelemişler ve analiz sonucunda, sektördeki net kâr marjının düşük olduğunu tespit etmişlerdir. 2023 yılında Kefe tarafınan yapılan çalışma sağlık işletmelerinin finansal performanslarını karşılaştırmayı amaçlamıştır. Kefe çalışmasında analiz yöntemi olarak Du-Pont analizini kullanmıştır. Hameed ve Bouabi (2023), Irak bankacılık sektöründe faaliyet gösteren özel ticari bankaların 5 yıllık finansal performanslarını Du-Pont analizi ile incelemiş ve bu bankaların aktif yapılarında belirgin bir düşüş gözlemlemişlerdir. Arı (2023), Du-Pont analizi kullanarak 2010-2020 yılları arasında özel bir hastane grubunun finansal yapısını ve karlılık durumunu incelediğinde, karlılık oranlarının 2013 yılı hariç pozitif olduğunu belirlemiştir. Safitri ve diğerleri (2023), Endonezya Borsası'nda işlem gören tüketim malları firmalarının 2018-2022 dönemindeki finansal performanslarını Du-Pont analizi ile ölçtükleri çalışmanın sonucunda, firmaların ortalama %8,23'lük bir özsermaye karlılık oranına sahip olduklarını tespit etmişlerdir. Özçelik (2024), BİST'de işlem gören 7 enerji firmasının 2020-2023 yılları arasındaki finansal verilerini Du-Pont analizi ile incelemiş ve firmaların aktif devir hızlarının düşük olmasına rağmen yüksek kâr marjına ulaştıklarını tespit etmiştir. Koç (2024), depolama ve ulaştırma sektöründeki 9 firmanın 2018-2022 yılları arasındaki finansal performanslarını Du-Pont analizi ile inceleyerek, firmaların en iyi performansı 2022 yılında gösterdiğini belirtmiştir.

Yıldırım ve diğerleri (2019), BİST'de yer alan ana metal üretim firmalarının finansal performanslarını TOPSİS yöntemi ile analiz ederek, 2008 yılının en iyi performans yılı olduğunu belirlemişlerdir. Ayrıca Yıldırım ve ekibi (2021), 2011-2019 yılları arasında BIST ana metal sanayi sektöründe yer alan 4 demir-çelik üretim firmasının finansal performanslarını gri ilişkisel analiz yöntemiyle karşılaştırmışlardır. Yücel ve Durak (2021), 2019-2020 yılları arasında BİST İmalat sektöründe yer alan firmaların finansal etkinliklerini oran analizi yöntemiyle test etmiş ve deri, tekstil ve giyim sektöründeki firmaların salgından olumsuz yönde etkilendiğini gözlemlemişlerdir. Yürük ve Orhan (2020), 2006-2017 yılları arasında imalat sanayi alt sektöründe yer alan firmaların finansal etkinliklerini Maut yöntemiyle karşılaştırarak kimya ürünleri sektörünün en iyi finansal performans gösteren sektör olduğunu belirlemişlerdir. Bu çalışmalar, farklı sektörlerdeki firmaların finansal performanslarını ölçmek için uygulanan çeşitli analiz yöntemlerinin etkinliğini ve önemini ortaya koymaktadır.

Literatürde ana metal sanayi sektörüne yönelik farklı analiz yöntemleriyle yapılan geçmiş tarihli çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bu çalışma güncel son 5 yıl verilerini kapsamı ve Du-Pont analizini kullanması yönüyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Aşağıdaki tablo 1'de çalışma alanı metal sektörü olan çalışmalarla diğer sektörlerde yapılan çalışmalar karşılaştırılmış ve çalışma bilgileri verilmiştir.

Tablo 1: Metal Sektörü ve Diğer Alanlarda Yapılan Çalışmalar

Yazar Adı ve Çalışma Yılı	Çalışma Alanı	Çalışma Dönemi	Analiz Yöntemi
Koç (2024)	Depolama ve Ulaştırma Sektörü	2018-2022	Du-Pont Analizini
Özçelik (2024)	Enerji Sektörü	2020-2023	Du-Pont Analizi
Safitri vd, (2023)	Tüketim Sektörü	2018-2022	Dupont Analizini
Çelik ve Diğün (2018)	Çimento Sektörü	2012-2017	Oran Analizi
Sheela ve Karthikeyan (2012)	İlaç Endüstrisi	2003-2012	Du-Pont Analizi
Çakalı (2021)	İmalat Sektörü	2015-2020	Du-Pont Analizi
Coşkun Erdoğan (2023)	Otomotiv Sektörü	2016-2021	Du-Pont Analizi
Shahnia ve Endri (2020)	Yatırım Sektörü	2014-2018	Du-Pont Analizi
Arslan ve Bora (2022)	Bankacılık Sektörü	2015-2020	Du-Pont Analizi
Arı (2023)	Sağlık Sektörü	2010 -2020	Du-Pont Analizi
Yıldırım vd, (2019)	Ana Metal Sanayi Sektörü	2008 - 2017	TOPSIS
Eyüboğlu ve Bayraktar (2019)	Ana Metal Sanayi Alt Sektörleri	2014-2016	AHP ve TOPSIS
Yücel ve Durak (2021)	BIST İmalat Sektörü	2019- 2020	Finansal Oranlar Analizi
Bakırcı vd, (2014)	BIST' Demir, Çelik Metal Ana Sanayii Sektörü	2009-2011	VZA Süper Etkinlik ve TOPSIS
Çanakçıoğlu (2020)	BIST Ana Metal Sanayi Sektörü	2013-2018	Entropi ve WASPAS
Yıldırım vd, (2021)	BIST Demir Çelik Sektörü	2011-2019	Gri İlişkisel Analiz (GİA)
Yürük ve Orhan (2020)	İmalat Sanayi Alt Sektörler	2006-2017	MAUT Yöntemi
Aytekin ve İbiş (2014)	Borsa İstanbul Metal Eşya, Makina Endeksi	2009-2012	Panel Regresyon Modeli

3. ANALİZ YÖNTEMİ VE VERİ SETİ

Bu başlık altında öncelikle araştırmada kullanılan analiz yöntemi anlatılmış daha sonra analiz verileri ve kapsamından bahsedilmiştir.

3.1.Du-Pont Analizi

Du-Pont analizinin özü, özsermaye karlılığının (ROE) hesaplanmasına dayanır ve Du-Pont analizi bir firmanın finansal tablolarından belli dönemde elde edilen verilerin anlamlı şekilde

karşılaştırılmasına olanak sağlar. Ayrıca bu yöntem hesaplanan oranların özsermaye karlılığına etkisini ortaya koyan bir analiz yöntemidir (Akyüz vd., 2019: 63).

Modelin veya analizin adı, 1920 yılında bu formülü kullanmaya başlayan ve ‘‘Stratejik Kâr Modeli’’ olarak bilinen Du-Pont şirketinden gelmektedir. Du-Pont, özsermaye karlılığının faktörel analizini temsil eden matematiksel bir modeldir. Bu modelde ROE' nin hesaplanmasında çeşitli alt faktörlere bakılır ve faktörlerin ayrıştırılması yoluyla analiz edilen firmalar için her bir oranın finansal performans üzerindeki etkisi hakkında detaylı yorumlar yapılabilir (Burja ve Marginean, 2014: 214).

Bu analiz bir firmanın finansal performansının ortaya konmasını sağlayan detaylı bir analiz yöntemidir. Bu analizdeki temel mantık firmanın satışlardan elde ettiği kar ile toplam varlıkların firma karlılığında ne derece etkili olduğunun belirlenmesidir. Firma performansının belirlenmesinde ve kaynakların etkin kullanılmasında bu analiz yöntemi kullanıcılara bir takım avantajlar sağlamaktadır (Başkaya ve Özdemir, 2024: 83).

Du-Pont analizi, özsermaye karlılığı analizine dayanır ve özsermaye getirisi, performansı üç bileşene ayırarak hesaplar. Hesaplama kullanılan oranlar ve formülleri aşağıda gösterilmiştir (Shelaa ve Karthikeyan, 2012: 87).

$$\text{Net Kar Marjı} = (\text{Net Kar} / \text{Satışlar})$$

$$\text{Aktif Devir Hızı} = (\text{Net Satışlar} / \text{Toplam Varlıklar})$$

$$\text{Özsermaye arpanı} = (\text{Toplam Varlıklar} / \text{Toplam Öz Sermaye})$$

Du-Pont oranı Formüle edilecek olursa = Net Kar Marjı x Aktif Devir Hızı x Öz Sermaye arpanı olarak bulunmaktadır.

3.2. Veri seti ve Kapsamı

Araştırmanın veri seti, Borsa İstanbul'daki ana metal sanayi sektöründe faaliyet gösteren 28 firmanın 2019-2023 yılları arasındaki bilgilerini içermekte olup, 2024 yılı verilerine ulaşılamadığı için en son 2023 yılı verileri kullanılmıştır.

Çalışmanın verileri KAP (Kamuyu Aydınlatma Platformu)' dan elde edilmiştir. Çalışmanın yapıldığı dönemde Borsa İstanbul'da ana metal sanayi sektöründe faaliyette bulunan 28 firma bulunmaktadır. Ancak bu firmalardan 9'u için belirlenen dönem aralığında istenen verilerin tamamına ulaşılamamıştır. Araştırmanın homojenliği açısından bu 9 firma araştırma dışında tutulmuş olup bu durum araştırma için bir kısıt olarak kabul edilebilir. Bunun dışında kalan 19 firma için belirlenen dönem aralığında seçilen değişkenlere ulaşılabilmektedir.

Araştırmada analiz yöntemi olarak Du-Pont analizi kullanılmıştır. Du-Pont analizinde kullanılmak üzere firmaların 2019-2023 yılları arası öz sermaye, aktif toplam, net kar, net satışlar, öz sermaye toplamı ve brüt satış karı değerleri firmaların bilanço ve gelir tablolarından elde edilmiştir. Bu değerler kullanılarak firmalar için, öz sermaye karlılığı (ROE), öz kaynak çarpanı, aktif karlılığı (ROA), net kar marjı ve aktif devir hızı verileri hesaplanmıştır. Çalışmada yer alan firmalar ve kodları aşağıdaki tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Çalışmaya Dahil Edilen Ana Metal Sanayi Firmaları

Sıra	Kodu	Unvan
3	BMSCH	BMS elik Hasır San. ve Tic. A.ř.
4	BRSAN	Borusan Birleşik Boru Fab. San. ve Tic. A.ř.
5	BURCE	Burçelik Bursa elik Döküm San. ve Tic. A.ř.
6	BURVA	Burçelik Vana San. Ve Tic. A.ř.
7	CELHA	elik Halat Ve Tel San. A.ř.
8	CEMAş	emaş Döküm San. A.ř.
9	CEMTS	emtaş elik Makina Sanayi ve Ticaret A.ř.
11	DIMSAS	Demisaş Döküm Emaye Mam. Sanayi A.ř.
13	DOKTA	Döktaş Dökümcülük Ticaret ve Sanayi A.ř.
14	ERBOS	Erbosan Erciyas Boru Sanayi ve Ticaret A.ř.
15	ERCB	Erciyas elik Boru Sanayi A.ř.
16	EREGL	Ereğli Demir ve elik Fabrikaları T.A.ř.
17	ISDMR	İskenderun Demir ve elik A.ř.

18	IZMDC	İzmir Demir Çelik Sanayi A.Ş.
19	KRDMA	Kardemir Karabü Demir Çel.San. ve Tic. A.Ş.
25	PNLSN	Panelisan Çatı Cephe Sist. San. ve Tic. A.Ş.
26	SARKY	Sarkuysan Elek. Bakır San. ve Tic. A.Ş.
27	TUCLK	Tuğçelik Alümin ve Metal San. ve Tic. A.Ş.
28	YKSLN	Yükselen Çelik A.Ş.

Aşağıdaki tablo 3'de çalışmanın analiz kısmında kullanılan oranların adı, oranların kısaltmaları ve hesaplama yöntemleri gösterilmiştir.

Tablo 3: Çalışmada Kullanılan Oranlar İle İlgili Bilgiler

Adı	Kısaltması	Hesaplanması
Aktif Devir Hızı	ADH	Net Satışlar/Aktif Toplamı
Net Kar Marjı (ROS)	NKM	Net Kar/ Net Satışlar
Aktif Karlılığı	ROA	Net Kar/Aktif Toplamı
Öz Sermaye Karlılığı	ROE	Net Kar / Öz Sermaye Toplamı
Öz Sermaye Çarpanı	ÖSC	Aktif Toplamı / Öz Sermaye Toplamı

4. BULGULAR

Bu başlık altında analiz sonuçları yıllar itibarıyla tablolar halinde verilmiş olup, tabloların altında analiz sonuçları ile ilgili açıklamalar yapılmıştır. Aşağıdaki tablo 4'de her bir firmanın Du-Pont analizinde kullanılan oranları 2019 ve 2020 yılları için gösterilmiş olup tablo sonunda gerekli açıklamalara yer verilmiştir.

Tablo 4: Firmaların Du-Pont Analizinde Kullanılan Oranları (2019-2020)

Sıra	Firma Kodu	Oranlar (2019)					Oranlar (2020)				
		ADH	NKM	ROA	ROE	ÖSC	ADH	NKM	ROA	ROE	ÖSC
3	BMSCH	3,56	0,006	0,02	0,04	1,69	2,52	0,03	0,09	0,16	1,90
4	BR SAN	0,66	0,01	0,009	0,02	2,40	0,46	-0,003	-0,001	-0,003	2,27
5	BURCE	0,46	-0,04	-0,02	-0,04	1,96	0,52	0,04	0,02	0,04	2,13
6	BURVA	0,63	-0,01	-0,008	0,02	2,81	1,65	0,008	0,01	0,04	3,14
7	CELHA	1,31	-0,03	-0,04	-0,31	7,16	1,31	-0,02	-0,03	-0,34	10,6
8	CEMAŞ	0,42	-0,14	-0,07	-0,16	2,71	0,30	0,20	0,06	0,07	1,23
9	CEMTS	1,25	0,08	0,10	0,12	1,17	1,13	0,18	0,20	0,23	1,18
11	DIMSAS	1,24	0,04	0,05	0,13	2,43	1,02	0,04	0,04	0,11	2,68
13	DOKTA	0,81	0,08	0,07	1,15	16,9	0,65	0,06	0,04	0,39	9,58
14	ERBOS	1,04	0,11	0,11	0,20	1,80	0,87	0,15	0,13	0,18	1,35
15	ERCB	0,65	0,03	0,02	0,06	2,99	0,56	0,06	0,03	0,10	3,04
16	EREGL	0,59	0,13	0,07	0,11	1,49	0,55	0,11	0,06	0,09	1,41
17	ISDMR	0,76	0,13	0,10	0,13	1,33	0,60	0,14	0,09	0,11	1,29
18	IZMDC	0,98	-0,13	-0,13	-1,62	12,8	1,13	-0,09	-0,10	-1,05	10,5
19	KRDMA	0,67	0,01	0,008	0,02	2,33	0,69	0,008	0,006	0,01	2,77
25	PNLSN	1,25	0,01	0,16	0,07	4,67	1,06	0,05	0,05	0,25	5,16
26	SARKY	2,67	0,02	0,04	0,15	3,68	2,23	0,04	0,08	0,30	3,59
27	TUCLK	0,74	0,008	0,006	0,02	2,64	0,56	0,04	0,02	0,06	3,10
28	YKSLN	0,82	0,11	0,09	0,13	1,48	0,82	0,07	0,06	0,08	1,46

Tablo 4'de verilen 2019 ve 2020 yılı oranları incelendiğinde, en yüksek özsermaye karlılığına sahip firmanın 'DOKTA' olduğu görülmüştür. 2019 yılında 'DOKTA' firmasının özsermaye oranının, ikinci ve üçüncü en yüksek özsermaye karlılığına sahip firmalar olan 'ERBOS' ve 'SARKY'den yaklaşık 5 kat daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu yıllarda en düşük özsermaye karlılığına sahip firma 'IZMDC' firmasıdır. 2019 ve 2020 yıllarında 'DOKTA' firmasının yüksek bir ROE değerine ulaşmasındaki temel etken yüksek bir özsermaye çarpanı oranına sahip olmasıdır. Bu yıllarda 'IZMDC' firmasının en düşük özsermaye karlılık oranına sahip olmasının nedeni ise düşük net kar marjı oranına sahip olmasıdır. Özsermaye karlılığı, hisse senedi yatırımcıları arasında yakından izlenen bir finansal orandır. Bir firmanın yönetiminin hissedarları için ne kadar iyi değer yarattığının güçlü bir ölçüsüdür (Ahsan, 2012:132).

Bu oranın diğer firmalardan daha yüksek olmasından dolayı 'DOKTA' firması hakkında sektördeki diğer rakiplerine göre daha iyi bir yönetim yapısına sahip olduğu ve hissedarlarının yatırımlarına karşı daha güçlü bir getiri sağlayabileceği ifade edilebilir. Yüksek ROE, firmanın öz

sermayesini etkili bir şekilde kullanarak kâr üretme kapasitesinin arttığına işaret eder. Bu durum, yatırımcılar için olumlu bir sinyal olarak değeriendirilebilir. 2019 yılında 4 firma negatif öz sermaye oranına sahiptir. Firmaların negatif öz sermayeye sahip olması, firmanın borçlarının varlıklarından daha fazla olduğunu gösteren bir durumdur. Bu durum, firmanın finansal durumunun kötüye gitiğine ve operasyonel risklerinin artabileceğine bir işarettir. Negatif öz sermaye, firmanın zarar etmeye devam etmesi ya da varlıkların ın değeri kaybetmesi sonucunda ortaya çıkabilmektedir.

Firmaların özsermaye karlılık oranları incelendiğinde, özsermaye karlılığını etkileyen aktif karlılığı (ROA) ve öz sermaye çarpanı gibi değerieler de bakmak gerekir. 2019 yılında en yüksek öz sermaye çarpanı oranına sahip olan firmanın ‘DOKTA’, en yüksek aktif karlılığı oranına sahip firmanın ise ‘PNLSN’ olduğu görülmektedir. Özsermaye arpanı, özkaynaklarla toplam aktifler arasındaki ilişkiyi ölçen bir orandır. Bir firmanın hissedarlarının firmanın varlıklarının ne kadarını finanse ettiğini gösterir. Borç, özsermaye arası ilişkiyi ölçen bu oran firmanın finansman yapısı hakkında bilgiler verir (Lízalová ve Kozáková, 2013: 386). Bu bağlamda öz sermaye çarpanı oranı yüksek olan bir firma için, (2019 yılında en yüksek öz sermaye çarpanı oranına sahip firma DOKTA’dır.) genellikle varlıklarını finanse etmek için büyük miktarda borç kullandığı yorumu yapılabilir. Bu durum, firmanın finansal kaldıraçının yüksek olduğunu ve kaynak kullanımında dış borçlanma tutarının daha yüksek olduğunu bir göstergesi olabilir. Ancak yüksek borç finansal riskleri de beraberinde getireceğinden ekonominin kötü gittiği dönemlerde firmaları daha olumsuz etkileyebilir. Aynı zamanda yüksek özsermaye kârlılığı, firmanın dağıtmadığı kârları verimli bir şekilde kullandığını ve büyüme potansiyelinin sürdüğünü gösteren bir veri olarak piyasalarda kabul edilebilir.

Aktif karlılık oranı önemli finansal göstergelerden biridir. Bu oran firmanın ne derece karlılık sağladığını ve varlıklarını ne oranda etkili kullandığını gösterir. Yatırım getirisi oranı olarak da adlandırılan bu oran ne kadar büyükse firmanın karlılık konusunda o derece başarılı olduğu kabul edilir (Akgöl, 2020: 995). Bu bağlamda aktif karlılık oranı yüksek olan bir firma (2019 yılında en yüksek aktif karlılık oranına sahip firma PNLSN’dır.), için mevcut varlıklarıyla etkili bir şekilde kâr üretebildiği yorumu yapılabilir. Bu durum, firmanın verimli çalıştığını ve etkin yönetim becerilerinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca, yüksek aktif karlılık oranı, firmanın finansal etkinliğini ve yatırımcıların ilgisini artırır. Ancak, bu oranı değeriendirirken sektördeki diğer firmalarla ve firmanın geçmiş performansıyla karşılaştırma yapmak önemlidir, çünkü yüksek aktif karlılık oranı bir firmanın finansal performansını yorumlamada tek başına yeterli bir gösterge olmayabilir.

Yine bu yılda en yüksek net kar marjı oranına sahip olan firmalar ‘EREGL’ ve ‘ISDMR’ olarak tespit edilmiştir. Net kar marjı değeri ne kadar yüksek olursa, firmanın satışlardan net gelir elde etme kabiliyeti o kadar yüksek olur, bu da firmanın daha etkin ve verimli bir performans sergilediğini gösterir. Bu durum yatırımcıların firmaya yatırım yapma iştahını artırır. Artan yatırımlar firmaların karlarını arttırmasını sağlar ve firmaların karlılık hedefleri yükselir (Handayani ve Winarningsih, 2020: 199).

2019 yılı aktif devir hızı verileri incelendiğinde, bu oranın 19 firma için ortalamasının 1.08 olduğu görülmektedir. Aktif devir hızı bize satışların aktifin kaç katı olduğunu gösteren bir orandır. Aktif devir hızı oranının 1.08 olması, firmanın aktif varlıklarının ortalama 1.08 katı kadar satış yaptığı anlamına gelmektedir. Yani, firma her bir birim varlık için 1.08 birim satış gerçekleştirmektedir. Bu oran, firmanın varlıklarını ne kadar verimli kullandığını gösterir; yüksek bir aktif devir hızı genellikle olumlu bir işaret olarak değeriendirilir. Bu oranın düşük olması firmaların karlılıklarının zayıf olduğunu gösterir (Yenisu, 2019: 30). Firma bazlı bir inceleme yapıldığında varlıklarını en etkin kullanan ve en hızlı şekilde gelir üreten firmanın ‘BMSCH’ olduğu görülürken, en kötü performansı sergileyen firmanın ise, ‘BURCE’ olduğu görülmektedir.

2020 yılı analiz sonuçları incelendiğinde ‘DOKTA’ firmasının özsermaye karlılığının en üst seviyede olduğu belirlenmiştir. Bu yılda ‘DOKTA’ firmasının yüksek bir özsermaye karlılığına sahip olmasının nedeni olarak yüksek özsermaye çarpanı oranı gösterilebilir. Zira bu yılda bu oran tüm firmalarda ortalama 3.59 çıkarken ‘DOKTA’ firması için 9.58 çıkmıştır. Bu durum firmanın sermaye yapısını oluştururken diğer firmalara göre daha fazla finansal kaldıraçtan yararlandığını ve borç ile

birlikte artan birtakım finansal risklere rağmen etkili bir borç yönetimi (düşük faiz oranları veya yüksek büyüme) sayesinde özsermaye karlılığını arttırdığını göstermektedir.

2019 yılında özsermaye karlılığı negatif olan 'BURCE' ve 'CEMAŞ' firmalarının 2020 yılında özsermaye oranlarının pozitifte döndüğü görülmüştür. Bu firmaların 2019 yılından 2020 yılına geçişte özsermaye oranının pozitifte dönüşmesi firmaların kâr elde etme yeteneğinin arttığını ve sermaye verimliliğinin iyileştiğine işaret eder. Artan özsermaye karlılığı daha fazla yatırımcı çeker ve ortak sayısını arttırabilir (Koşan ve Karadeniz, 2014: 78). Özsermaye oranlarının pozitifte dönmesi, firmaların sektördeki diğer firmalara göre daha etkili yönetildiğinin ve daha etkin bir maliyet kontrol mekanizmasına sahip olduğunun bir göstergesidir. Özsermaye oranı 2019 yılında pozitifken 2020 yılında negatif olan tek firma olarak 'BRSAN' dikkat çekmektedir. Negatife dönüşen özsermaye oranı firmanın faaliyet zararının olduğuna veya işletme maliyetlerinin yüksek olduğuna işaret eder. Negatif bir "ROE", yatırımcılar ve analistler için olumsuz bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Bu durum firmanın finansal etkinliği hakkında ciddi endişelere neden olabilecek bir durumun varlığını göstermektedir.

Bu dönemde 'BRSAN' firmasının özsermaye oranının negatif değer alması aktif karlılık değerinin negatif olmasından, aktif karlılık oranının negatif olması ise net kar marjı oranının negatif olmasından kaynaklanmaktadır. Net kar marjının negatif olması bu firma için satışlardan daha yüksek bir maliyet ve giderin olduğunu göstermektedir (Arı, 2023: 195).

Aşağıdaki tablo 5'de her bir firmanın Du-Pont analizinde kullanılan oranları 2021 ve 2022 yılları için gösterilmiştir.

Tablo 5: Firmaların Du-Pont Analizinde Kullanılan Oranları (2021-2022)

Sıra	Firma Kodu	Oranlar (2021)					Oranlar (2022)				
		ADH	NKM	ROA	ROE	ÖSÇ	ADH	NKM	ROA	ROE	ÖSÇ
3	BMSCH	1,90	0,05	0,10	0,13	1,31	1,99	0,06	0,12	0,18	1,53
4	BRSAN	0,44	0,01	0,005	0,01	2,48	0,80	0,06	0,05	0,11	2,33
5	BURCE	0,69	0,02	0,01	0,03	2,24	0,53	0,10	0,05	0,09	1,60
6	BURVA	0,70	0,02	0,02	0,06	3,72	0,78	0,04	0,03	0,26	3,80
7	CELHA	1,19	0,01	0,01	0,15	11,2	2,01	0,006	0,01	0,33	25,7
8	CEMAŞ	0,27	0,97	0,26	0,28	1,10	0,41	0,63	0,26	0,29	1,12
9	CEMTS	1,27	0,27	0,34	0,41	1,22	1,45	0,29	0,42	0,51	1,21
11	DIMSAS	1,18	0,05	0,06	0,17	3,02	1,23	-0,08	-0,09	-0,72	7,74
13	DOKTA	0,64	0,13	0,08	0,37	4,47	0,90	0,02	0,01	0,04	3,06
14	ERBOS	1,19	0,15	0,18	0,29	1,64	1,53	0,14	0,23	0,37	1,61
15	ERCB	0,31	0,02	0,007	0,02	2,50	0,68	0,05	0,04	0,09	2,78
16	EREGL	0,13	0,24	0,13	0,1	1,49	0,09	0,15	0,11	0,16	1,47
17	ISDMR	0,65	0,18	0,11	0,17	1,42	0,83	0,11	0,09	0,13	1,44
18	IZMDC	1,40	-0,07	-0,10	-0,98	9,68	2,13	0,05	0,10	0,47	4,53
19	KRDMA	0,68	0,26	0,18	0,39	2,19	1,03	0,08	0,08	0,19	2,32
25	PNLSN	1,08	0,11	0,12	0,43	3,70	0,97	0,15	0,14	0,28	1,95
26	SARKY	2,41	0,04	0,10	0,38	3,98	3,15	0,04	0,13	0,45	3,43
27	TUCLK	0,49	0,24	0,11	0,31	2,70	0,47	0,13	0,06	0,18	3,10
28	YKSLN	1,26	0,16	0,20	0,41	2,02	1,15	0,11	0,13	0,40	3,11

Tablo 5'de verilen 2021 ve 2022 yılı oranları incelendiğinde; 2021 yılında, en yüksek öz sermaye karlılığına sahip firmanın 0,43'lik oranla 'PNLSN' olduğu görülmektedir. Sırasıyla ikinci ve üçüncü en yüksek öz sermaye karlılığına sahip firmaların ise 'CEMTS' ve 'YKSLN' olduğu görülmüştür. Ayrıca, 2021 yılında 'IZMDC' kodlu firmanın çok yüksek oranda negatif öz sermaye karlılık oranına sahip olduğu görülmektedir. 'PNLSN' firmasının bu yılda özsermaye oranının yüksek çıkmasının sebebi aktif devir hızı oranının bu yıldaki ortalama değer üzerinde olmasından kaynaklanmaktadır. 2021 yılında en düşük özsermaye karlılığına sahip firma olan 'IZMDC' firmasının bu yılda endüstriyel özsermaye karlılığına sahip olmasının nedeni bu firmanın negatif bir kar marjı oranı ve negatif aktif karlılığı oranına sahip olmasıdır. 2021 yılında negatif öz sermaye karlılığına sahip olan 'IZMDC' firmasının 2022 yılında öz sermaye oranının 0,47 olduğu görülmüştür. Bu artış bize firmanın finansal performansında olumlu bir değişiklik olduğunu ve özkaynaklarından kar elde ettiğini göstermektedir. Yani, firmanın kârlılığında bir artış olduğuna işaret etmektedir.

2022 yılında ‘CEMTS’ firması en yüksek özsermaye oranına sahip firma olarak görölmektedir. Firmanın bu yılda en yüksek özsermaye oranına sahip olmasının nedeni ortalamanın üzerinde yüksek kar marjı ve aktif devir hızına sahip olmasından dolayıdır. Bu yılda en düşük özsermaye oranı ise -0,72’lik oranla ‘DIMSAS’ firmasına aittir. ‘DIMSAS’ firmasının 2022 yılında en düşük özsermaye karlılığına sahip olmasının nedeni negatif kar marjı oranı ve negatif aktif karlılığı oranıdır. Bu oranın çok yüksek bir negatif değeri alması firmanın finansal kaldıraç etkisinin negatif olduğunu ve özsermaye karlılığını olumsuz etkilediğini gösterir (Uluyol vd., 2014: 71- Erol ve Ayboğa, 2021: 441).

Aşağıdaki tablo 6’da her bir firmanın Du-Pont analizinde kullanılan oranları 2023 yılı için gösterilmiştir.

Tablo 6: Firmaların Du-Pont Analizinde Kullanılan Oranları (2023)

Sıra	Firma Kod	Oranlar (2023)				
		ADH	NKM	ROA	ROE	ÖSÇ
3	BMSCH	2,03	0,01	0,02	0,03	1,47
4	BRSAN	0,75	0,10	0,07	0,16	2,24
5	BURCE	0,57	0,08	0,05	0,08	1,72
6	BURVA	1,26	0,02	0,02	0,07	2,93
7	CELHA	1,14	0,02	0,02	0,11	4,45
8	CEMAş	0,47	-0,18	-0,09	-0,10	1,19
9	CEMTS	1,18	0,02	0,02	0,02	1,15
11	DIMSAS	1,25	0,04	0,05	0,15	2,93
13	DOKTA	0,83	0,05	0,04	0,11	2,60
14	ERBOS	1,19	-0,04	-0,05	-0,07	1,60
15	ERCB	0,85	0,009	0,008	0,03	3,27
16	EREGL	0,01	0,03	0,01	0,02	1,62
17	ISDMR	0,65	0,05	0,03	0,05	1,58
18	IZMDC	1,06	0,04	0,04	0,08	1,84
19	KRDMA	0,86	0,03	0,03	0,04	1,63
25	PNLSN	1,02	0,09	0,09	0,18	2,05
26	SARKY	2,76	0,03	0,09	0,22	2,51
27	TUCLK	0,42	0,22	0,09	0,21	2,25
28	YKSLN	-0,09	-0,10	-0,09	-0,23	2,48

Tablo 6’da verilen 2023 yılı oranları incelendiğinde; özsermaye karlılığı en yüksek olan firmanın ‘SARKY’ olduğu görölmektedir. Bu yılda negatif özsermaye oranına sahip firmalar, ‘CEMAş’, ‘ERBOS’ ve ‘YKSLN’dir. Bu firmaların aynı yılda öz sermaye arpanları pozitifken, net kar marjı oranlarının negatif olduğu görölmüştür. Firmaların net kar marjının negatif olması firma gelirlerine göre maliyetlerinin daha fazla olduğunu ve bekledikleri kar oranına ulaşamadıklarını göstermektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Du-Pont analiz yöntemi, firmaların finansal performansını hem sektörel bazda hem de kendi içinde değeriendirmek için kullanılmaktadır. Bu analiz yöntemi firmalara etkin olmayan bölümler için iyileştirme önerileri sunar. Ayrıca, sektördeki firmaların performanslarını karşılaştırarak stratejik finansal kararların alınmasında ve denetiminde de önemli bir rol oynamaktadır.

Çalışma sonucunda; BİST ana metal sektöründe 2019-2023 yılları arasında yapılan Du-Pont analizi, firmalar için özsermaye karlılığının ve finansal performansın değeriimini ortaya koymuştur. 2019 yılında analiz edilen firmaların çoğı ROA, ROE ve NKM oranlarında pozitif değeri alırken, 2020 yılında 19 firmadan 3’ünün negatif değeri aldığı görölmüştür. 2021 ve 2022 yıllarında firmaların bu oranları pozitif kalmış, ancak 2023 yılında bazı firmalarda düşüş gözlemlenmiştir. Düşük NKM oranları, firmaların maliyet yapısının zayıf olduğunu ve kârlılık performanslarının sorunlu olduğunu göstermektedir. Firmalar, maliyet azaltıcı ve verimlilik arttırıcı stratejiler ile finansal performanslarını iyileştirme yoluna gidebilirler.

İncelenen yıllarda analize dahil olan firmaların ortalama Aktif devir hızı (ADH) oranları göz önünde bulundurulduğunda, firmaların ortalama en yüksek ADH oranına 2022 yılında ulaştıkları görölmüştür. Bundan sonra sırasıyla en yüksek ADH oranları 2019-2020-2023 ve 2021 yıllarında

görülmüştür. Firmaların ortalama ROE değerleriyle ADH oranları karşılaştırıldığında 2022 yılında firmaların en yüksek ortalama ROE değerine ulaştıkları görülmektedir. ADH'nin ROE'yi oluşturan unsurlardan biri olduğunu göz önünde bulundurduğunda bu yıldaki yüksek ROE değerinin sebeplerinden birinin yüksek ADH oranı olduğu söylenebilir. Ortalama ADH oranının en yüksek olduğu ikinci yıl 2019 yılıdır ancak 2019 yılında ortalama ROE değeri çok düşüktür. Bu durum bize firmaların varlıkları üzerinden yaratabildikleri geliri arttırabildiklerini, ancak yeterli ve verimli bir sermaye yapısına sahip olmadıklarını gösterir. Böyle bir durumda operasyonel olarak etkin olan ancak yeterli özsermaye karlılığına sahip olmayan firmalar için, sağlam bir finansal yönetim yapısı oluşturulması, borç ve nakit akışının etkin bir şekilde yönetilmesi, hizmet kalitesinin artırılması gibi politika önerilerinde bulunulabilir. Bu politikalar bütüncül ve sürekli bir şekilde uygulandığında özsermaye karlılığını arttırmada etkili olacaktır.

İncelenen yıllarda analize dahil olan firmalarda yabancı kaynak kullanımının yüksek olduğu görülmüştür. Bu durum bize firmaların finansman ihtiyacının büyük bir kısmının yabancı kaynaklardan sağlandığını göstermektedir. Yabancı kaynaklı finansman oranının yüksek olması firmalar için bazı mali riskler taşısa da, doğru yönetilen bir borçlanma politikası firmalar için çeşitli maliyet avantajları sağlayabilecektir. Özsermaye karlılığı bize firmalar hakkında karlılık ve verimlilik açısından önemli veriler sağlasa da firmaların finansal politikaları oluşturulurken finansal durumları ve risk yapıları da incelenmeli ve buna uygun politikalar oluşturulmalıdır.

2019 yılında yapılan analiz, 19 firmanın ortalama özsermaye karlılığı oranının sadece 0,01 olduğunu ve birçok firmanın düşük net kar marjı ile maliyet sorunları yaşadığını göstermektedir. 2020 yılında oran 0,04'e yükselmiş olsa da, sektörde maliyet kontrolü problemleri devam etmiştir. 2021'de ROE'nin artışı (0,16), bazı firmaların net kar marjlarını arttırmasına olanak tanımış fakat aktif devir hızının etkili kullanılmadığını ortaya koymuştur. Özellikle Demisaş gibi firmalarda yüksek kaldıraç kullanımı, negatif özsermaye karlılığı riski yaratmıştır. 2023 itibarıyla özsermaye karlılığı oranı %0,70'e yükselmişken, net kar marjı ve diğer bileşenlerde beklenen iyileşme sağlanamamıştır. Net kar marjı düşük firmalar için, maliyet kontrolü, uygun tedarik zincirinin oluşturulması, uygun fiyat stratejisi, üretim süreçlerinin optimize edilmesi, dijital dönüşüme uygun satış kanallarının geliştirilmesi ve marka değerinin arttırılması gibi politika önerileri sunulabilir.

Çalışma sonucunda genel bir değerlendirme yapılacak olursa; bütün bu veriler ışığında BİST Ana Metal sektöründeki firmaların finansal etkinliklerini koruyabilmeleri ve sürdürebilmeleri için, maliyet kontrol süreçlerini daha etkin kullanmaları ve varlık yönetimi politikalarını optimize etmeleri gerekmektedir. Kaldıraç seviyelerini dikkatli değerlendirmeleri ve optimal borç seviyesini doğru teşhis etmeleri gerekmektedir. Çünkü sürdürülebilir büyüme ve rekabet avantajının korunabilmesi için sağlam bir finansal yapı oluşturulması kaçınılmazdır. Aksi halde sektördeki finansal dalgalanmalar ve dışsal faktörler karşısında firmalar savunmasız kalabileceklerdir. Çalışma sonucunda elde edilen veriler değerlendirilirken analiz döneminin kısa olması ve sektörde kayıtlı tam verilerine ulaşılabilen firma sayısının 19 olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca çalışma verilerinin konsolide gelir tablosu ve bilanço verilerinden oluşturulduğu dikkate alınmalıdır. Bundan sonra benzer konularda yapılacak çalışmalarda daha uzun dönem veriler kullanılarak ya da farklı sektör verileri karşılaştırılarak Du-Pont analiziyle yapılacak çalışmaların daha kapsamlı sonuçlar verebileceği düşünülmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada "Etik Kurul" izni alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the "Ethics Committee" was used.

KAYNAKÇA

Ahsan, A.F.M.M (2012). Can roe be used to predict portfolio performance?, *Economics, Management, and Financial Markets*, 7(2), 132-148.

Akgül Y. (2020) Şirket büyüklüğünün aktif karlılığı üzerindeki etkisi: Türk sigortacılık sektöründen kanıtlar, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(39), 993-1006. DOI: <https://doi.org/10.46928/iticusbe.768360>

- Akyüz, K.C, Ersen N.& Akyüz İ. (2023). Ekonomik büyüme ve kâğıt ve kâğıt ürünleri sektörü dış ticareti üzerine nedensellik ilişkisi, *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 24(2), 31-40. <https://doi.org/10.17474/artvinofd.1274255>
- Al-Khoury, A.B., Haddad H., Bawab A.A., Othman W., & Khazaleh A. (2022). Financial performance for Arab Bank using Du-Pont analysis 2000-2021, *Wseas Transactions On Business And Economics*, 2022(9), 1526-1537. DOI: 10.37394/23207.2022.19.137
- Arı, H.O. (2023). Du-Pont modeli ile bir özel hastane grubunun ve Türkiye özel hastaneler sektörünün finansal performansının analizi *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 187-201. <https://doi.org/10.20491/isarder.2023.1580>
- Akyüz, F., Yeşil T., & Kara E. (2019). İşletmelerin Du-Pont karlılık analiziyle performansının belirlenmesi: Borsa İstanbul imalat sektörü örneği*, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 2019(83), 61-84. DOI: 10.25095/mufad.579728
- Arslan E., & Bora A. (2022). Türk bankacılık sektöründe faaliyette bulunan kalkınma ve yatırım bankalarının 2015 – 2020 dönemi performanslarının özkaynak karlılığı bileşenlerine göre incelenmesi*, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21), 27-40. <https://doi.org/10.55589/bsbd.1128385>
- Aytekin A. & İbiş A. (2014). Mülkiyet yapısının işletmelerin finansal performansı üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi: bİst metal eşya, makina endeksi (xmesy) üzerinde bir uygulama, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014(40), 119-130.
- Bakırcı, F., Shiraz S.E. & Sattary A. (2014). BİST’da demir, elik metal ana sanayii sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin finansal performans analizi: vza süper etkinlik ve TOPSIS Uygulaması. *Ege Akademik Bakış*, 14(1), 9-19.
- Başkaya H., & Özdemir A. (2024) Borsa İstanbul sürdürülebilirlik-25 endeksinde yer alan işletmelerin finansal oranlarının Du-Pont analizi ile incelenmesi, *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 79-105. <https://doi.org/10.30803/adusobed.1467926>
- Burja, B., & Mărginean R. (2014). The study of factors that may influence the performance by the Du-Pont analysis in the furniture industry, *21st International Economic Conference IECS*, 16-17 May 2014, Sibiu, Romania, 2014(16), 213-223. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(14\)00794-1](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00794-1)
- Büyükarıkan, U., & Eryılmaz C. (2020). Tarım sektöründeki işletmelerin finansal performansının dupont modeliyle analizi, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 129-141.
- Çakalı, K.R. (2021). İşletme Bilimi Özgün alışmaları, İçinde; Çelebi, F, (Editör). İşletmelerde Finansal Performans Analizi: Du-Pont Modeli Uygulaması, (ss. 122-142), Duvar Yayınevi, ISBN: 978-625-7502-14-6 İ.
- anakıoğlu, M. (2020). BİST’te işlem gören ana metal firmalarının finansal performansının entegre bir çok kriterli karar verme modeli kullanarak değerlendirilmesi, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 176-197, Doi: <http://dx.doi.org/10.11611/yead.678063>
- elik A.E., & Diğün, O. (2018). Du-Pont analizi yöntemiyle Türk imento sektörü’nün finansal performansının değerlendirilmesi, *Social Mentality And Researcher Thinkers Journal*, 4(11), 458-471. DOI : 10.31576/smryj.87
- Coşkun Erdoğan, Y. (2023). Otomotiv sektöründe Du-Pont yöntemiyle finansal performans değerlendirmesi: BİST Örneği, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 582-608. <https://doi.org/10.17336/igusb.1119060>
- Erol M., & Ayboğa, M.H. (2021). İşletme performansının ölçülmesinde oranların araç olarak kullanılması, *The Journal of Social Science*, 5(10), 434-443. <https://doi.org/10.30520/tjsosci.912613>

- Eyüboğlu, K. & Bayraktar, Y. (2019). Ana metal sanayi alt sektörlerinin finansal performanslarının AHP ve TOPSIS yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 2 (1), 1-10. DOI: 10.32951/mufider.443508
- Gümüş, U., T., & Çıbık, E. (2018). Borsa'da işlem gören gayrimenkul yatırım ortaklığı işletmelerinin birleşik oran analizi (dupont) yöntemiyle performansının ölçülmesi, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 2178-2194. Doi: 10.17218/hititsosbil.421602
- Hameed, T.M., & Bouabid A. (2023). The impact of operational efficiency and offensive marketing strategy on banking profits using the Du-Pont model, *Intern. Journal of Profess. Bus. Review*. 8(1), 1-19. Doi: <https://doi.org/10.26668/businessreview/2023.v8i1.1061>
- Handayani, N., & Winarningsih S. (2020). The effect of net profit margin and return on equity toward profit growth, *Jurnal Akuntansi dan Keuangan*. 7(2), 198-204. DOI:10.31294/moneter.v7i2.8701
- Kefe L. (2023). Covid-19 pandemisinde dupont analizi ile sağlık sektörünün finansal performansının incelenmesi, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 26(2), 461- 478.
- Koşan L., & Karadeniz, E. (2014). Konaklama ve yiyecek hizmetleri alt sektörünün finansal performansının Du-Pont finansal analiz sistemi kullanılarak incelenmesi*, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 11(2), 75-89.
- Lízalová, L., & Kozáková P. (2013). Effect of the equity multiplier indicator in companies according to sectors, *Acta Universitatis Agriculturae Et Silviculturae Mendelianae Brunensis*. 61(2), 385-392. DOI: 10.11118/actaun201361020385
- Omağ, A. (2021). Du-Pont analizi ve örnek bir uygulama: *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 51-57.
- Uslu A. (2024). Borsa İstanbul ana metal sanayi sektöründeki şirketlerin finansal risklerinin altman z-skor modeli ile tahmini, *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 243-257.
- Koç, F.Ö. (2024). BİST ulaştırma ve depolama firmalarının finansal performansının Du-Pont analizi yöntemiyle değerlendirilmesi, *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 225-242. <https://doi.org/10.17218/hititsbd.1436271>
- Özçelik, M. (2024). Türkiye'de yenilenebilir ve geleneksel enerji şirketlerinin finansal performans karşılaştırması: Du-Pont analizi yaklaşımı: *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 16(31), 345-359. <https://doi.org/10.20990/kilisiiibfakademik.1508111>
- Safitri, A., Sulaksono E.D., Firmansyah M & Sunardi N. (2023). Du-Pont system analysis in goods consumption companies listed on the Indonesian Stock Exchange 2018-2, *Indonesian Development of Economics and Administ*, 2(3), 359-369. <https://doi.org/10.70001/idea.v2i3.182>
- Shahnia, C., & Endri E. (2020). Du-Pont analysis for the financial performance of trading, service & investment companies in Indonesia, *International Journal of Innovative Science and Research Technology*, 5(4), 193-211.
- Sheela, S.C., & Karthikeyan K. (2012). Financial performance of pharmaceutical industry in India using DuPont analysis, *European Journal of Business and Management*. 4(14), 84-91
- Timur, E., & Günay B. (2021). Du-Pont analiz yöntemi ile kârlılığı etkileyen faktörlerin ekonometrik analizi: Borsa İstanbul'da bir araştırma, *International Academic Social Resources Journal*, 6(26), 1090-1099. DOI Number: 10.31569/ASRJOURNAL.275
- Uluyol, O., Lebe F., & Akbaş Y.E. (2014). Firmaların finansal kaldıraç oranları ile öz sermaye karlılığı arasındaki ilişki: hisseleri borsa İstanbul (BİST)'da işlem gören şirketler üzerinde sektörler bazında bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 70-89.

- Yenisu, E. (2019). Finansal tabloların oran analizi ile incelenmesi: ADESE örneği: *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ASED)*, 3(1), 19-45. <https://doi.org/10.38122/ased.537634>
- Yıldırım, M., Karakaya Ö.& Altan İ.M. (2019) Topsıs yönteminde maliyet ve karlılık oranlarının kullanılmasıyla finansal performansın ölçümü: ana metal sanayi sektöründen bir şirket örneği*. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 25(3): 170-181 Doi: <https://dx.doi.org/10.30855/gjeb.2019.5.3.003>
- Yıldırım, M., Bal K.& Doğan M. (2021). GRİ İlişkisel Analiz Yöntemi ile Finansal Performans Analizi: BİST’te İşlem Gören Demir Çelik Şirketleri Üzerinde Bir Uygulama. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 23(1), 122-143. <https://doi.org/10.31460/mbdd.788840>
- Yücel, S. & Durak İ. (2021). COVID-19’un BIST imalat sektörü firmalarına olan finansal etkilerinin finansal oranlar ve istatistiksel tekniklerle incelenmesi*. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Nisan 2021 (90): 101-126. <https://doi.org/10.25095/mufad.813411>
- Yürük, M.F & Orhan M. (2020). Critic ve Entropi Temelli Maut yöntemi ile imalat sanayi alt sektörlerinin finansal performanslarının analizi*. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2): 150-172.

Sosyal Medya Kullanım Yoğunluğunun, Çevrimiçi Sosyal Karşılaştırmanın ve Psikolojik Sağlamlığın Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı Üzerindeki Rolü

The Role of Social Media Usage Intensity, Online Social Comparison, and Resilience on Online Shopping Addiction

İlknur SARAL¹

Öz

Amaç: Bu çalışmada kadın tüketicilerin çevrimiçi alışveriş bağımlılıklarında sosyal medya kullanım yoğunluklarının, çevrimiçi sosyal karşılaştırmalarının ve psikolojik sağlamlıklarının rolünü incelemek amaçlanmıştır.

Tasarım/Yöntem: Çalışmanın evreni sosyal medya kullanan ve çevrimiçi alışveriş yapan kadın tüketicilerdir. Kolayda örnekleme ve gözatım metodu ile 400 kadın tüketicieye ulaşılmıştır. Kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modellemesi (PLS-SEM) kapsamında ölçüm modeli ve yapısal model değerlendirilmiştir. Yapısal model değerlendirilirken SmartPLS programında bootstrapping yöntemi ve PLSpredict analizi yapılmıştır.

Bulgular: Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerinde sosyal medya kullanım yoğunluğunun ve çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın olumlu yönde bir etkisi tespit edilirken, psikolojik sağlamlığın etkisi bulunmamıştır. Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi sosyal karşılaştırma üzerinde olumlu yönde bir etkisi ortaya çıkmıştır. Sosyal medya kullanım yoğunluğunun ve çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın psikolojik sağlamlık üzerinde anlamlı etkisi tespit edilmemiştir. Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmaların aracılık etkisi bulunmuştur.

Sınırlılıklar: Çalışma sadece kadın tüketiciler üzerinde yapılmıştır. Çalışmanın bulguları cinsiyet açısından bir kısıta sahiptir.

Özgünlük/Değer: Literatürde sınırlı bir şekilde incelenen çevrimiçi alışveriş bağımlılığının Sosyal Karşılaştırma Teorisi temel alınarak çevrimiçi sosyal karşılaştırma, sosyal medya kullanım yoğunluğu ve psikolojik sağlamlık açısından incelenmesi pazarlama alanındaki literatürü genişleterek ilgili teoriye ve uygulamaya yönelik katkı sağlayabilecektir. Kadın tüketicilerin çevrimiçi alışveriş bağımlılığının ele alınmasıyla elde edilen sonuçlar çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı, sosyal medya kullanım yoğunluğu, çevrimiçi sosyal karşılaştırma, psikolojik sağlamlık.

Abstract

Purpose: This study aimed to examine the role of social media use intensity, online social comparison, and resilience in female consumers' online shopping addiction.

Design/Methodology: The universe of the study is female consumers who use social media and shop online. 400 female consumers were reached with the convenience sampling and observation method. The measurement model and structural model were evaluated within the scope of partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM). While evaluating the structural model, bootstrapping method and PLSpredict analysis were performed in the SmartPLS program.

Findings: While social media usage intensity and online social comparison had a positive effect on online shopping addiction, resilience had no effect. Social media usage intensity had a positive effect on online social comparison. No significant effect of social media usage intensity and online social comparison on resilience was found. Online social comparison mediated the effect of social media usage intensity on online shopping addiction.

Limitations: The study was conducted only on female consumers. The findings of the study have a limitation in terms of gender.

Originality/Value: Examining online shopping addiction, which has been examined in a limited way in the literature, in terms of online social comparison, social media usage intensity and resilience based on Social Comparison Theory will expand the literature in the field of marketing and contribute to the relevant theory and practice. The results obtained by addressing the online shopping addiction of female consumers constitute the original value of the study.

Keywords: Online shopping addiction, social media usage intensity, online social comparison, resilience

¹Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Bucak Zeliha Tolunay Uygulamalı Teknoloji ve İşletmecilik Yüksekokulu, Gümrük İşletme, ikorkmaz@mehmetakif.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9099-9633

1. GİRİş

Alışveriş bazı tüketiciler için bir tatmin veya haz duygusu olabilmektedir. Ancak, alışverişin bu tatmin ve haz duygusunun ötesinde, tüketiciler kumar, oyun ve internet bağımlılığı gibi bağımlı davranışlara benzer olarak aşırı biçimde alışveriş eğilimleri sergileyebilmektedir. Aşırı biçimde gerçekleşen bu alışveriş davranışı, tüketicinin yaşamında olumsuz bir etki bırakması durumunda diğerk bağımlı davranışlar gibi patolojik olarak değerkendirilmektedir (Allahvirdie Rezaieh vd., 2023). Bu sebeple, alışveriş bağımlılığı satın almaya yönelik aşırı düzeyde düşünceleri ve alışveriş davranışını kapsayan hem tekrarlayan hem de dürtüsel gelişen bir bozukluğu ifade etmektedir (şahin vd., 2024).

Tüketiciler için olumlu faydalar sunabilen çevrimiçi alışveriş, bazı tüketiciler için sorunlu çevrimiçi alışveriş davranışına neden olabilmektedir (Rose & Arun Dhandayudham, 2014). Bu sorunlu davranış ise bazı tüketicilerde çevrimiçi alışveriş bağımlılığı şeklinde ortaya çıkabilmektedir (Shi vd., 2024). Çevrimiçi (online) yapılan alışverişin bir sonucu olan çevrimiçi alışveriş bağımlılığı davranışsal bir bağımlılıktır (Yılmaz vd., 2022). Çevrimiçi ortam, internet tabanlı farklı bağımlılıklara yol açabilmektedir. Bunlardan biri olan çevrimiçi alışveriş bağımlılığı, çevrimiçi alışveriş platformlarının problemleri bir şekilde kullanımını yansıtmaktadır (şahin vd., 2024). Çevrimiçi alışverişin kullanım kolaylığı, tüketicileri satın almaya ve yeniden ziyaret etmeye teşvik eden e-ticaret sitelerinin bildirimleri ürün satın almada artışa yol açabilmektedir. Bu durum da çevrimiçi alışveriş bağımlılığına bir zemin hazırlamaktadır (Bozdağ & Alkar, 2018). Ayrıca, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı tüketicilerin günlük yaşantısının yanı sıra ekonomik durumunda ve sosyal hayatında da olumsuz etkilere yol açabilmektedir (Yılmaz vd., 2022). Çevrimiçi alışveriş yapanların sosyal medya ile çevrimiçi alışveriş bağımlılıklarının düzeylerinin, çevrimiçi alışveriş yapmayanlara göre daha yüksek olduğu literatürde ifade edilmektedir (Demirel & Tapan, 2023). Bu nedenle, literatürden yola çıkılarak sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerinde etki gösterebileceği bu çalışmada ileri sürölmektedir.

İnsanlar yaşamlarında birçok stresli, sarsıcı ve olumsuz durumlarla karşılaşmakta, insanların bu durumlarla mücadele etme biçimleri farklılaşmaktadır. Bazı insanlar, bu tür olumsuz ve zorlu durumlarda olumsuz ruh haline girerek depresyon, kaygı gibi psikolojik sıkıntılar yaşayabilmektedir. Bazı insanlar ise olumsuz ruh halinden çok daha kısa zamanda uzaklaşarak günlük yaşantılarına devam edebilmektedir. Bu insanların, olumsuz durumlarda hızlıca kendini toparlayıp yaşamlarına devam edebilmesi psikolojik sağamlık olarak açıklanmaktadır (Doğank, 2015). Psikolojik sağamlık, yaşamda zorlayan ya da tehdit edici olaylar karşısında kişinin başarılı bir şekilde uyum sürecine ve becerisine sahip olmasını, riski yüksek durumlarda olumlu sonuçlar sunabilmesi ve stresli durumlarda sürdürölebilir yetkinliğe sahip olabilmesidir (Kaya & Tıraş, 2021). Dolayısıyla, psikolojik sağamlık eksikliğinin yoğun hissedilebileceği bağımlılık durumlarında, kişinin psikolojik anlamda sağam durabilmesi bağımlılık ile mücadelesinde veya bağımlılığa yakalanmasında engelleyici role sahip olabilir. Bu sebeple, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerinde psikolojik sağamlığın olumsuz etkisinin olabileceği bu çalışmada araştırılacaktır.

Sosyal medya ile insanların ne yaptıklarına ve nasıl davrandıklarına dair bilgilere erişilebilmektedir (Ellison & Boyd, 2013). Ayrıca, sosyal medya ile kişilerin etkileşime girebileceği çevre genişlemiştir. Böylece, bu genişleyen çevrede sosyal karşılaştırmalar gittikçe yoğunlaşmaktadır (Kaya & Tıraş, 2021). Özellikle sosyal medyada diğerk kullanıcıların profillerine bakmak, davranışlarını izlemek ve sosyal medya yaşantıları hakkında bilgi toplamak için yoğun bir zaman ayıran kişiler, yaşantılarını diğerk insanlarla karşılaştırma eğilimindedir (Tandon vd., 2021). Sosyal medya kullanım yoğunluğunun ve sosyal karşılaştırmaların tüketicilerin satın alma davranışlarını ve düzeylerini etkileyebileceği düşünölmektedir. Sonuç olarak, yoğun sosyal medya kullanımının çevrimiçi sosyal karşılaştırma ile ilişki göstererek çevrimiçi alışveriş bağımlılığında etki gösterebileceği bu çalışmada ileri sürölmektedir.

Araştırmanın amacı, kadın tüketicilerin sosyal medya kullanım yoğunluklarının, çevrimiçi sosyal karşılaştırmalarının ve psikolojik sağamlıklarının çevrimiçi alışveriş bağımlılıklarının üzerindeki rolünü incelemektir. Böylece, kadın tüketicilerin çevrimiçi alışveriş bağımlılıklarında etkili olan sosyal medya ve psikolojik unsurlar tespit edilerek çalışmanın teoriye ve uygulamaya katkı sağalayabileceği düşünölmektedir. Literatürdeki bazı çalışmalarda (Aydoğan, 2021; Jhamb & Mittal, 2022; Kimbrough vd., 2013; Yakıcı, 2023) kadın tüketicilerin alışveriş bağımlılığı, kompulsif satın alma

davranışları, sosyal medya kullanımları ve sosyal medya bağımlılıklarının erkek tüketicilere göre daha yüksek olduğu belirtilmektedir. Bunun yanı sıra, kadın tüketicilerin erkek tüketicilere göre psikolojik sağlamlıklarının daha yüksek olduğunu belirten çalışma (Aydoğan, 2021) da bulunmaktadır. Netice itibarıyla, bu çalışmada örneklemin kadın tüketicilerden seçilmesi, araştırma konusunun örnekleme uyumlu olmasını sağlayarak çalışmanın teorik ve uygulamaya yönelik katkısını artırabilecektir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Sosyal Karşılaştırma Teorisi

Olayların, durumların veya nesnelerin karşılaştırılması insan davranışının ve benliğinin temelini oluşturmaktadır (Suls & Wheeler, 2013). İnsanların kendilerini diğer kişilerle karşılaştırma ihtiyacı çok eski tarihlere dayanmakta ve çok güçlü biçimde var olmaktadır. Bu bakımdan, sosyal karşılaştırma insanların sosyal hayatlarının merkezinde önemli bir yer edinebilmektedir (Dijkstra vd., 2010).

Batı kültüründe gelişme arzusu ve daha iyi olma isteği ön planda tutulduğu için insanlarda başka kişilerden daha iyi olma isteği vardır. Batı kültürünün yanında, sosyal bilimciler ve sosyal filozoflar da insanların kendi potansiyellerini ve düşüncelerini değerlendirmede çoğu kez diğer kişilere göre hangi konumda olduklarına güvendiklerini tespit etmişlerdir. Ancak, bu durumu sistemli bir şekilde açıklayan ilk kişi Leon Festinger'dir (Suls & Wheeler, 2012). Festinger insanların sosyal olmayan ve nesnel standartlara göre kendilerini değerlendirme arzusuna sahip olduklarını, ancak, nesnel bilgi olmadığında insanların kendilerini diğer kişilerle karşılaştırarak değerlendirdiklerini açıklamaktadır (Dijkstra vd., 2010).

Sosyal karşılaştırmaların insan davranışını etkileyebileceği, herhangi bir belirsizlik durumunda insanların kendini daha iyi anlamak ve özsaygısını artırmak için sosyal karşılaştırmalar yapabildiği belirtilmektedir (Chen vd., 2010). Dolayısıyla, insanlar doğru şekilde öz değerlendirme yapmak ve özsaygılarını korumak veya artırmak için başka insanların düşünceleri ve konumları ile ilgili bilgi aramaktadır. Bu bilgiyi, kendilerini diğer insanlarla karşılaştırmada kullanmaları ise sosyal karşılaştırmayı ifade etmektedir (Suls & Wheeler, 2012).

Sosyal karşılaştırma teorisi evrimleşerek çeşitli karşılaştırmaları ve farklı güdülleri barındırmaktadır. Bu bakımdan, sosyal karşılaştırma teorisi insanların kendi özelliklerini diğer insanlarla ilişkilendirdiği bir süreç olarak daha geniş anlamda tanımlanmıştır (Dijkstra vd., 2010). Sosyal karşılaştırma, çevrimiçi birçok topluluk için geçerli olabilmektedir (Chen vd., 2010). Bu doğrultuda, sosyal karşılaştırma sosyal ağ sitelerinin artışı sonucu oldukça yaygınlaşmıştır (Verduyn vd., 2020).

2.2. Sosyal Medya Kullanım Yoğunluğu

Sosyal medya, Web 2.0 teknolojilerini barındıran ve kullanıcı tarafından üretilen içeriğin meydana getirilmesine ve paylaşılmasına yol açan internet temelli bir uygulamadır. Buradaki Web 2.0 teknolojileri, tüm kullanıcılar tarafından içeriklerin ve uygulamaların katılımcı bir yaklaşımla sürekli bir değişimle oluşturulduğu ve yayınlandığı bir platform biçimini ifade etmektedir. Web 2.0 teknolojilerine ise vikiler, bloglar ve işbirlikçi projeler örnek olarak gösterilmektedir (Kaplan & Haenlein, 2010).

Bir odak ya da özelliği temel alan ve kullanıcı odaklı web sitesi olan sosyal medya, etkileşim kurmanın bir biçimidir. Bu etkileşim, kullanıcıların kendi aralarındaki sosyal etkileşim olabileceği gibi müşteriler ve işletmeler arasında da çevrimiçi bir etkileşimi ifade etmektedir. Bu bakımdan, sosyal medya belirli cihaz ya da yöntemlerden yararlanılarak insanların kişilerarası bağlantıları sonucunda oluşturulan ve sürdürülen iletişim ve yayın sistemidir (Sajid, 2016). Özellikle gençler başta olmak üzere modern toplumda sosyal medya kullanımı yaygın bir davranış biçimini oluşturmaktadır (O'Day & Heimberg, 2021). Bu doğrultuda, sosyal medya kullanım yoğunluğu sosyal medya kullanıcılarının aktif olarak sosyal medyada yer alma seviyesini ve gerçek etkinliklerini ifade etmektedir. Buna yönelik olarak, sosyal medyada harcanan zaman ve yapılan paylaşımların miktarı sosyal medyanın kullanım yoğunluğuna işaret etmektedir (Wirtz vd., 2017). Sonuç olarak, sosyal medya kullanım yoğunluğu sosyal medyanın kullanım sıklığını göstermektedir (Boer vd., 2020; Boer vd., 2021). Ancak, sosyal medyanın günlük kullanım seviyeleri sosyal medya bağımlılığı ya da sorunlu sosyal medya kullanımına yol açmazsa, hem var olan ilişkileri devam ettirmek hem de yeni ilişkiler oluşturmak için yararlı bir araç olabilmektedir (Opsenica Kostić vd., 2022). Fakat sosyal medyanın kullanım sorunları, kullanıcıların

sosyal medyadaki kontrol güçlerini yitirmesine ve bağımlı davranışlara da yol açabilmektedir (Boer vd., 2021).

2.3. Psikolojik Sağlamlık

Psikolojik sağlamlık kelime kökeni olarak Latince olan geri sıçramak (resilire) kelimesinden türetilen bir kavramdır. Bu kavramın sözlük tanımlarına bakıldığında, insanın zorlayıcı durumlara karşı dayanabilme ya da bu zorlu durumlardan hızlı bir şekilde kurtulabilme becerisi olarak tanımlandığı görülmektedir. Ayrıca, herhangi bir hastalıktan ya da talihsiz bir durumdan insanın hızlı ve kolay bir şekilde kurtulması da psikolojik sağlamlık olarak tanımlanabilmektedir (Windle, 2011).

Psikolojik sağlamlık kavramı kısa süren bir travmaya karşı bir kişisel özellik ve dinamik bir süreç olarak ele alınmaktadır. Ancak, sağlamlık kavramının ilk araştırmalarında, insanların zorluklarla mücadele etmesinde süreç ve varlıklar temel alınmıştır. Bunun yanında, ilk araştırmalar çocukluk zorlukları ekseninde sağlamlığı ele almışlardır. İlerleyen zamanlarda ise zorluklar, insan yaşamının tüm sürecindeki zihinsel bozukluklar ya da uyum zorlukları gibi olumsuz durumlara kadar genişletilmiştir. Bu olumsuz durumlar travmatik olaylar, şiddet, yoksulluk, hastalık, savaş, yetersiz ebeveynlik, afetler ve evsizlik gibi durumları kapsamaktadır (Herrman vd., 2011). Bu bakımdan, psikolojik sağlamlık tehdit eden ya da zorlu durumlar karşısında insanın başarılı uyum sağlayabilme sürecini ya da kapasitesini açıklamaktadır (Cicchetti, 2010; Masten vd., 1990). Psikolojik sağlamlığın stresin insanda yarattığı olumsuz etkisini hafifletici ve insanın strese adaptasyonuna katkı sağlayan bir kişilik özelliği olduğu da görülmektedir (Ahern vd., 2006). Çevresel riskler karşısında direnci ya da zorluk ve stresi giderme yönünde etkileşimli ve dinamik süreç olan psikolojik sağlamlık; yaş, cinsiyet, bağlam, kültürel köken, zaman ve çeşitli yaşam koşullarına değişim gösterebilen çok boyutlu bir özelliktir. Bundan ötürü, psikolojik sağlamlık zamana ve bağlama özgü bir durum olduğu için her yaşam koşullarında bulunmayabilmektedir (Herrman vd., 2011). Çok yönlü bir gelişimsel süreci belirten psikolojik sağlamlık (Cicchetti, 2010), sosyal risk unsurlarıyla ilişkili ve insanların çevreleriyle etkileşimli olabilmektedir (Ungar, 2011).

2.4. Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı

Bazı tüketiciler için alışveriş, günlük hayatlarının merkezinde yer edinmekte ve kontrol edilemeyen bir dürtü olabilmektedir. Ancak, bu kontrol edilemeyen dürtüler alışveriş eylemi sonucunda tüketicide bir rahatlama sağlayabilmektedir. Her ne kadar tüketicide rahatlama sağlasa da böyle bir alışveriş davranışının finansal ve duygusal açısından birçok olumsuz sonucu olabilmektedir. Bu durum ise Kraepelin (1915) ile Bleuler (1924) tarafından oniomania olarak tanımlanmıştır (Faber, 1992).

Alışveriş bağımlılığı, literatürde ilk olarak psikiyatrist Kraepelin tarafından 1915 yılında onios (satılık) ve mani (delilik/çılgınlık) kelimelerinden türetilen oniomania olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, Bleuler da 1924 yılında kompulsif satın almayı dürtüsel delilik olarak ele alarak kleptomani ve piromani ile ilişkilendirmiştir. Bu doğrultuda, Bleuler'ın yaklaşımından itibaren alışveriş bağımlılığı ve kompulsif satın alma; kompulsif alışveriş, bağımlılık yaratan satın alma, kompulsif tüketim, spendaholizm ve kontrolsüz satın alma şeklinde isimlendirilmekte ve ele alınmaktadır (Murali vd., 2012). Alışveriş bağımlılığı kimyasal olmayan bir bağımlılıktır (Andreassen vd., 2015). Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ise internet tabanlı bir davranışsal bağımlılıktır (Nyrhinen vd., 2023). Tüketicinin internet üzerinde alışveriş yapmaya aşırı ve sağlıksız bir şekilde bağlılık gösterdiği davranışsal bağımlılık biçimi, çevrimiçi alışveriş bağımlılığıdır (Shi vd., 2024). Tüketicinin çevrimiçi alışverişini kontrol edememesi durumu çevrimiçi alışveriş bağımlılığını ifade etmektedir (Jiang vd., 2017).

Aşırı, sorunlu ve zorlayıcı bir şekilde internette alışveriş yapmayı ifade eden çevrimiçi alışveriş bağımlılığında, bağımlı alışverişin sorunlu etkilerine rağmen tüketiciler bu davranışlarını kontrol edememektedir (Zhao vd., 2017). Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı finansal zorluklar, ilişkilerde bozulma ve günlük yaşam rutinlerini etkileyebilen sorunlara yol açan kontrolsüz tutum, düşünce ve davranış biçimidir (Maraz & Costa, 2022). Netice itibarıyla, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı duygusal, sosyal ve ekonomik sorunlar ile ilgili sonuçlara sahiptir (Zhao vd., 2017). Çevrimiçi alışveriş bağımlılığına sahip tüketicilerde, bu bağımlı durum kronik bir hal alarak alışveriş dönemlerinin sıklaşmasına yol açabilmektedir. Bu durum, tüketicilerin önceden alışveriş planları ve bütçeleri yapmadan dürtüleri doğrultusunda davrandığını göstermektedir (Murali vd., 2012).

Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı zorlayıcı olma, tüketicuyu kolay bir şekilde meşgul etme ve kontrol kaybı şeklinde birtakım özelliklere sahiptir (Niedermoser vd., 2021). Bununla birlikte, çevrimiçi alışveriş bağımlılığında tüketiciler ruh halini yükseltmek için alışverişe yönelebilmektedir. Bağımlı tüketicilerin alışverişte başta hissettikleri bu zevkli his durumu her ne kadar temel bir motivasyon olsa da zamanla zorlayıcı bir satın alma döngüsüne dönüşebilmektedir (Clark & Calleja, 2008). Çevrimiçi alışveriş bağımlılığına sahip tüketiciler bu alışveriş biçiminin yaşamlarında olumsuz etkisini fark etmelerine rağmen, memnun bir ruh hali içindedir (Murali vd., 2012). Bunun yanı sıra, aşırı uyarıcı olan pazarlama stratejileri, alışverişin ve ürünün aşırı değer görülmesi ve erişilebilirliğin artışı gibi faktörler de çevrimiçi alışveriş bağımlılığına yol açabilmektedir (Hartston, 2012). Ayrıca, çevrimiçi alışverişin sunduğu arama kolaylığı, kullanım kolaylığı, ürün çeşitliliği, eğlence, indirimler, düşük fiyatlar, zaman tasarrufu ve tüketicinin özdenetim eksikliği gibi faktörler de çevrimiçi alışveriş bağımlılığına sebep olabilmektedir (Günüş & Doğan Keskin, 2016). Tüketicinin öz saygısının düşüklüğü, olumsuz duygusal durumu, öz düzenlemesinin düşüklüğü, keyif durumu ve bilişsel aşırı yüklenme gibi unsurlar da çevrimiçi alışveriş bağımlılığın nedenlerindedir (Rose & Arun Dhandayudham, 2014).

Zhao vd., (2017), çalışmalarında, Brown (1993) ve Griffiths (1996; 2002) tarafından geliştirilen davranışsal bağımlılık ölçeğinden yararlanarak Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı ölçeğini oluşturmuşlardır. Bu ölçekte; belirginlik, tolerans, duygu durum değişimi, yoksunluk, nüksetme ve çatışma olmak üzere altı faktör bulunmaktadır. Ölçekte yer alan belirginlik faktörü, bağımlı olan tüketiciler için bağımlılık yapan davranışlar onlar için hayatlarının merkezinde, oldukça önemli bir konumda, zihinlerini meşgul eden ve arzularına egemen olarak aşırı bir düzeyde ortaya çıkan bir durumu yansıtmaktadır (Zhao vd., 2017). Buna yönelik olarak Griffiths vd., (2016), belirginliği, bir video oyunu oynamanın veya internet kullanmanın en önemli etkinlik haline dönüşerek sosyal davranışını bozmasına neden olması, video oyununun oynanmadığı veya internet kullanılmadığı zamanlarda bile sonraki kullanımların veya oyunların düşünülmesi olarak örneklendirmiştir. Ayrıca, yazarlar toleransı, önceki ruh halinde değişimi yapan etkileri gerçekleştirmek amacıyla video oyunu oynama veya internet kullanım miktarını artırmayı gerektiği bir süreç olduğunu ve bu miktarın kademeli bir şekilde artırılması şeklinde açıklamıştır. Zhao ve diğerlerine (2017) göre, duygu durum değişimi, bağımlı davranışta bulunan kişinin coşkulu, rahatlamış, depresif, sessiz veya uyuşmuş bir şekilde yaşadığı öznel deneyimdir. Yazarlar, yoksunluğu ise herhangi bir bağımlı davranışın kısıtlanması ya da bitirilmesi durumunda kişinin yaşadığı hoş olmayan his olduğunu belirtmişlerdir. Griffiths (1996) çatışmayı, bağımlı kişilerin çevresindeki insanlarla olan çatışmaları ya da bağımlı kişinin kendi içinde yaşadığı içsel çatışmalar olarak ele almıştır. Yazar, nüksetmeyi ise belirli bir davranışa tekrar dönüş yapma durumu ve kişinin uzun süren yoksunluk durumundan sonra bile hızlı bir şekilde bağımlı davranışa geri dönüş yapma olarak açıklamıştır.

3. METODOLOJİ

Bu araştırmada katılımcıların demografik, sosya medya kullanım ve çevrimiçi alışveriş bilgilerinin frekans analizi için SPSS 20 programı kullanılmıştır. SmartPLS 4.1.0.6 programında (Ringle vd., 2024) kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modellemesi (PLS-SEM) ile geçerlik, güvenilirlik analizleri ve hipotez testleri yapılmıştır. Bu çalışma için Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi 08.07.2024 Çarşamba toplantı tarihli, 2024/07 toplantı numaralı, GO 2024/402 numaralı karar sonucu etik kurul izni alınmıştır. Çalışmanın verileri ise Eylül 2024 tarihinde toplanmış ve 400 kadın tüketiciye ulaşılmıştır.

3.1. Araştırmanın Amacı, Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın amacı, kadın tüketicilerin sosyal medya kullanım yoğunluklarının, çevrimiçi sosyal karşılaştırmalarının ve psikolojik sağlamlıklarının çevrimiçi alışveriş bağımlılıkları üzerindeki rolünü incelemektir. Araştırmanın alt amaçları ise şöyle sıralanmaktadır:

- Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi sosyal karşılaştırma ve psikolojik sağlamlık üzerindeki rolünü,
- Çevrimiçi sosyal karşılaştırmaların psikolojik sağlamlık üzerindeki rolünü,
- Sosyal medya kullanım yoğunluğunun ve çevrimiçi sosyal karşılaştırmaların çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolünü,

- Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın aracı rolünü,
- Sosyal medya kullanım yoğunluğunun psikolojik sağlamlık üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın aracı rolünü değerlendirmektedir.

Araştırmanın amaçları doğrultusunda geliştirilen hipotezler şu şekilde belirtilmektedir:

H1: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H1a: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörü üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H1b: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının duygu durumu değişimi faktörü üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H1c: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının yoksunluk faktörü üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H1d: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının nüksetme faktörü üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H1e: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının çatışma faktörü üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H2: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H2a: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörü üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H2b: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının duygu durumu değişimi faktörü üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H2c: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının yoksunluk faktörü üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H2d: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının nüksetme faktörü üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H2e: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının çatışma faktörü üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H3: Psikolojik sağlamlığın çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerinde olumsuz yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H3a: Psikolojik sağlamlığın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörü üzerinde olumsuz yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H3b: Psikolojik sağlamlığın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının duygu durumu değişimi faktörü üzerinde olumsuz yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H3c: Psikolojik sağlamlığın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının yoksunluk faktörü üzerinde olumsuz yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H3d: Psikolojik sağlamlığın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının nüksetme faktörü üzerinde olumsuz yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H3e: Psikolojik sağlamlığın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının çatışma faktörü üzerinde olumsuz yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H4: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H4a: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H4b: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının duygu durumu değişimi faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H4c: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının yoksunluk faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H4d: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının nüksetme faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H4e: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının çatışma faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H5: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H5a: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H5b: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının duygu durumu değişimi faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H5c: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının yoksunluk faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H5d: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının nüksetme faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H5e: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının çatışma faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

H6: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi sosyal karşılaştırma üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H7: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun psikolojik sağlamlık üzerinde olumlu yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H8: Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın psikolojik sağlamlık üzerinde olumsuz yönde anlamlı bir etkisi vardır.

H9: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın aracı rolü vardır.

H9a: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörü üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın aracı rolü vardır.

H9b: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının duygu durumu değişimi faktörü üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın aracı rolü vardır.

H9c: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının yoksunluk faktörü üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın aracı rolü vardır.

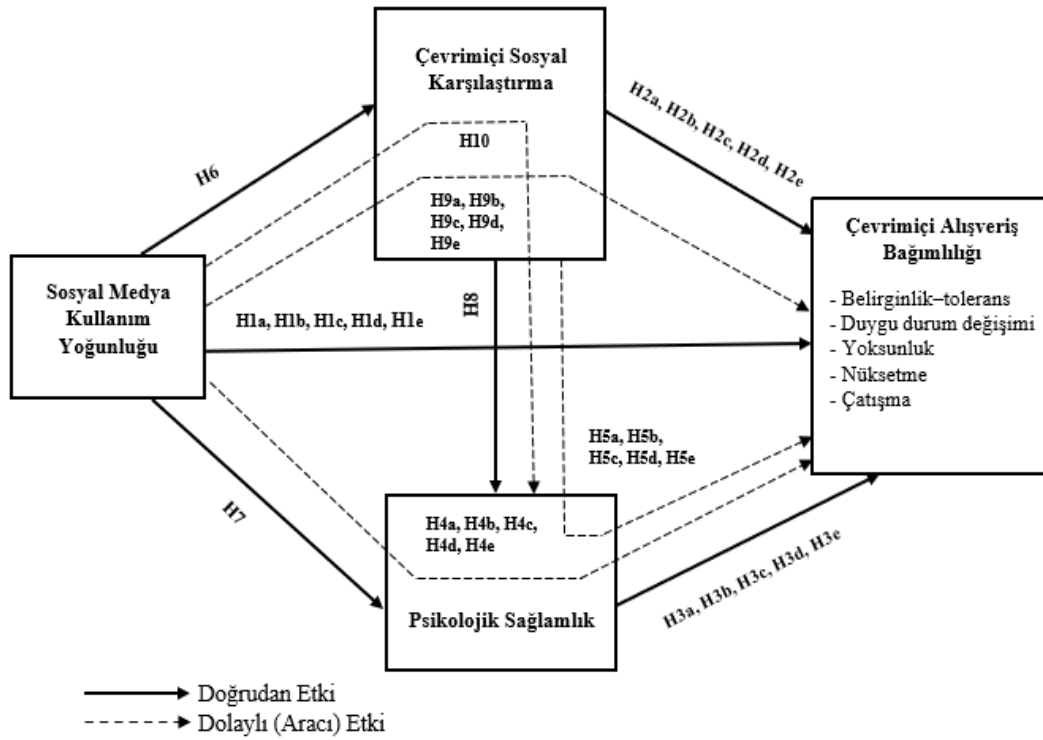
H9d: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının nüksetme faktörü üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın aracı rolü vardır.

H9e: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının çatışma faktörü üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın aracı rolü vardır.

H10: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun psikolojik sağlamlık üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın aracı rolü vardır.

Sosyal Karşılaştırma Teorisi ve literatür bağlamında geliştirilen araştırmanın modeli Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

3.2. Kısmi En Küçük Kareler Yapısal Eşitlik Modellemesi

PLS-SEM’de gösterge ve iç tutarlılık güvenilirliği, birleşme geçerliliği ve ayrışma geçerliliği açısından ölçüm modeli değerlendirilmektedir. Cronbach’s Alfa iç tutarlılık güvenilirliğinde alt sınırı, CR (Bileşik Güvenilirlik) üst sınırı temsil ederken Dijkstra-Henseler’in ρ_A ise iki güvenilirlik arasında uzlaşması role sahiptir ve bu değerlerin $\geq 0,70$ olması makuldür (Hair vd., 2021). Gösterge güvenilirliği faktör yüklerinin karesi olarak hesaplanmakta ve $\geq 0,40$ olması kabul görmektedir. Geçerlilikte ise AVE (Açıklanan Ortalama Varyans) birleşme geçerliliği olarak ifade edilmekte ve bu değer $\geq 0,50$ olması uygun görülmektedir (Hair vd., 2017). Ayrışma geçerliliğinde ise HTMT katsayısının güvenilir olduğu belirtilmektedir (Henseler vd., 2015). Modeldeki kavramlar birbirine yakın olduğunda HTMT katsayısının 0,90’nın altında; birbirine uzak olduğunda ise HTMT katsayısının 0,85’in altında olması gerekmektedir (Yıldız, 2020).

PLS-SEM’de yapısal modeli değerlendirmede VIF, t, p, R^2 ve Q^2 değerleri ile güven aralıklarına bakılmıştır. SmartPLS programı aracılığıyla PLS-SEM kapsamında VIF, t, p, R^2 değerleri ile güven aralıkları “bootstrapping” yöntemi ile Q^2 değerleri ise PLSpredict ile analiz edilmiştir. Değişkenler arasındaki yüksek korelasyonu ifade eden VIF (Varyans Artış Faktörü) doğrusallık sorununu göstermekte (Hair vd., 2017) ve değer 3’ten küçük olması uygun görülmektedir (Hair vd., 2019). Modelde yer alan ilişkilerin anlamlılığı, önemi ve uygunluğu t, p değerleri ve güven aralıkları ile ölçümlenmektedir. Bu değerlerden t değerinin %5 önem seviyesinden 1,96 olması makul görülmekte, güven aralığının ise %95 güven seviyesinde sıfır içermemesi gerekmektedir (Hair vd., 2017). Modeldeki endojen değişkenlerin tahmin gücünü ölçen Q^2 değerinin sıfırdan büyük olması durumunda, tahmin gücünden bahsedilebildiği ifade edilmektedir (Hair vd., 2011). Tüketici davranışı ile ilgili çalışmalarda 0,20 seviyesindeki R^2 değeri büyük görülmektedir (Hair vd., 2017).

3.3. Örneklem

Araştırmanın evreni, çevrimiçi alışveriş yapan ve sosyal medya kullanan kadın tüketicilerdir. Kolayda örnekleme yöntemi ile çevrimiçi ortamda çevrimiçi alışveriş yapan ve sosyal medya kullanan kadın tüketicilere ulaşılmıştır. Kolayda örnekleme, araştırmada hedeflenen örneklem büyüklüğüne erişebilmek için en kolay şekilde ulaşılabilen katılımcılardan veri toplanmasıdır (Gürbüz & Şahin, 2016). Araştırmada üç adet filtre soru yer almaktadır. Bu sorular; sosyal medya kullanıp kullanmama,

çevrimiçi alışveriş yapıp yapmama durumları ve cinsiyet ile ilgilidir. Böylece, sadece sosyal medya kullanan ve çevrimiçi alışveriş yapan kadınlar örnekleme dâhil edilmiştir.

Yapısal eşitlik modellemesinde 200 ve üstünde örneklem büyüklüğünün yeterli olduğu ileri sürülmektedir (Siahann & Thiodore, 2022). Ayrıca, madde sayısının beş katı (Child, 2006’dan aktaran Doğan, & Başokçu, 2010) ya da on katı (Gürbüz & Şahin, 2016) olan örneklem büyüklüğünün kabul görüldüğü de literatürde belirtilmektedir. Bu çalışmada 34 madde sayısı bulunmakta olup araştırma kapsamında 400 katılımcıya ulaşılması literatür açısından kabul görülmektedir. Tablo 1’de demografik özellikler, sosyal medya kullanım ve çevrimiçi alışveriş ile ilgili bilgiler sunulmaktadır.

Tablo 1: Demografik Özellikler, Sosyal Medya Kullanım ve Çevrimiçi Alışveriş Bilgileri

DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER		FREKANS (F)	YÜZDE (%)
Cinsiyet	Kadın	400	100,0
Yaş	18 yaş altı	5	1,3
	18-24 yaş arası	117	29,3
	25-34 yaş arası	140	35,0
	35-44 yaş arası	100	25,0
	45-54 yaş arası	32	8,0
	55-64 yaş arası	5	1,3
	65 yaş ve üstü	1	0,3
Medeni Durum	Bekâr	152	38,0
	Evli	248	62,0
Eğitim	Eğitim durumum yok	6	1,5
	İlköğretim mezunu	16	4,0
	Ortaöğretim mezunu	42	10,5
	Lise mezunu	153	38,3
	Ön lisans mezunu	61	15,3
	Lisans mezunu	111	27,8
	Lisansüstü mezunu	11	2,8
Meslek	Kamu Çalışanı	21	5,3
	Özel Sektör Çalışanı	56	14,0
	Girişimci/İş İnsanı	5	1,3
	Esnaf/Sanatkar	2	0,5
	Emekli	14	3,5
	Öğrenci	81	20,3
	Ev Hanımı	195	48,8
	Diğer	26,5	6,5
Aylık Kişisel Gelir	17.002 TL ve altı	241	60,3
	17.003-30.000 TL arası	79	19,8
	30.001-45.000 TL arası	48	12,0
	45.001-60.000 TL arası	27	6,8
	60.001-75.000 TL arası	2	0,5
	75.001-90.000 TL arası	0	0,0
	90.001 TL ve üstü	3	0,8
Çevrimiçi Alışveriş Sıklığı	Yılda 1-3 kez	63	15,8
	Yılda 4-6 kez	69	17,3
	Ayda bir	105	26,3
	Ayda birden fazla	108	27,0
	Haftada bir	25	6,3
	Haftada birden fazla	30	7,5
En yoğun kullanılan sosyal medya	Facebook	7	1,8
	Instagram	324	81,0
	X (Twitter)	12	3,0
	Youtube	19	7,3
	TikTok	18	4,5
	Snapchat	2	0,5
	Diğer	8	2,0
Günlük sosyal medya kullanımı	1 saatten az	33	8,3
	1-3 saat	192	48,0
	4-6 saat	110	27,5
	6 saatten fazla	65	16,3
Toplam		400	100,0

Araştırma örnekleminin demografik özellikleri incelendiğinde, kadın katılımcıların %35'i 25-34 yaş arasında, %62'si evli, %38,3'ü lise mezunu, %48,8'i ev hanımı, %60,3'ü 17.002 TL ve altı gelire sahiptir. Katılımcıların en yoğun kullandıkları sosyal medya kanalının (%81) Instagram, günlük sosyal medya kullanma sürelerinin en çok 1-3 saat (%48) ve çevrimiçi alışveriş sıklıklarının çoğunlukla ayda birden fazla (%27) olduğu tespit edilmiştir.

3.4. Veri Toplama

Araştırma için uygulanan veri toplama metodu gözetim yöntemidir. Gözetim yöntemi, araştırmanın örneklemine yapılandırılmış bir anketin uygulanmasıdır (Malhotra, 2023).

Araştırma ölçeklerinden Türkçe çevirisi bulunanlar dil kontrolü yapılarak kullanılmıştır. Ancak, Türkçe çevirisi bulunmayan ölçekler için ölçeğin hem orijinal hem de çevrilmesi hedeflenen dile hâkim iki kişi tarafından yapılması önerilmektedir. Çevrilmesi istenilen hedef dile ölçekler çevrildikten sonra, orijinal dile yeniden çevrilmesi gerekmektedir (Ægisdóttir vd., 2008). Bu araştırmada da yabancı dilde geliştirilen ölçeklerin orijinal ve Türkçe çevirisi, pazarlama alanında uzman ve İngilizce'ye hâkim iki akademisyen tarafından kontrolü ve geri çevirisi yapılmıştır. Araştırmadaki tüm ölçekler 5'li Likert olarak uygulanmıştır. Sosyal Medya Kullanım Yoğunluğu Ölçeği Froget vd., (2013), tarafından İngilizce dilinde Facebook yoğunluğunu ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. İlban ve Güleç (2018) tarafından sosyal medya kullanım yoğunluğuna uyarlanarak Türkçe çevirisi yapılmıştır. Ölçek, 6 maddeden oluşmaktadır. Çevrimiçi Sosyal Karşılaştırma Ölçeği Tandon vd., (2021), tarafından İngilizce dilinde geliştirilmiştir. Ölçek, 5 maddeden oluşmaktadır. Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği Smith vd., (2008), tarafından İngilizce dilinde geliştirilmiştir. Doğan (2015) tarafından Türkçe çevirisi yapılmıştır. Ölçek, 6 maddeden oluşmaktadır. Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı Ölçeği Zhao vd., (2017), tarafından İngilizce dilinde geliştirilmiştir. Yılmaz vd., (2022), tarafından Türkçe çevirisi yapılmıştır. Ölçek 5 faktör ve 18 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin 1-6 arası maddeleri belirginlik-tolerans faktörünü; 7- 9 arası maddeleri duygu durum değişimi faktörünü; 10-12 arası maddeleri yoksunluk faktörünü; 13-15 arası maddeleri nüksetme faktörünü; 16-18 arası maddeleri ise çatışma faktörlerini oluşturmaktadır.

4. BULGULAR

4.1. Ölçüm Modelinin Değerlendirilmesi

Araştırmanın ölçüm modeli değerlendirilirken, çevrimiçi alışveriş bağımlılığının yoksunluk faktöründe iki madde HTMT katsayısı açısından ayırışma geçerliliğini sağlayamamıştır. Bu maddeler ölçüm modelinden silinmiştir. Yoksunluk faktöründe tek madde kalmıştır. Herhangi bir yapıyı ya da faktörü değerlendirmek için tek maddenin içerik geçerliliğinde yeterli olmadığı belirtilmektedir (Jensen vd., 2003). Bu sebeple, tek maddeli kalan yoksunluk faktörü ölçüm modelinden silinmiştir. Sosyal medya kullanım yoğunluğu ölçeğindeki bir maddenin gösterge güvenirliği 0,40'tan küçük olduğu için silinmiştir. Söz konusu maddeler silindikten sonra, ölçüm modelinin değerlendirilmesine ait bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Güvenirlik ve Geçerlilik

Değişken	Faktör	Madde Kodu	Faktör Yüklere	Gösterge Güvenirliği	Cronbach's Alfa	rho_A	CR	AVE
Eşik Değer			≥0,40	≥0,40	≥0,70	≥0,70	0,70	0,50
CAB	CAB_BT	CAB1	0.820	0.672	0.917	0.919	0.936	0.708
		CAB2	0.835	0.697				
		CAB3	0.848	0.719				
		CAB4	0.880	0.774				
		CAB5	0.873	0.762				
		CAB6	0.788	0.620				
	CAB_DD	CAB7	0.918	0.842	0.921	0.922	0.950	0.864
		CAB8	0.949	0.900				
		CAB9	0.921	0.848				
	CAB_N	CAB13	0.934	0.872	0.915	0.917	0.947	0.855
		CAB14	0.929	0.863				
		CAB15	0.910	0.828				
	CAB_Ç	CAB16	0.820	0.672	0.805	0.806	0.885	0.719
		CAB17	0.868	0.753				

	CAB18	0.855	0.731				
	CSK1	0.813	0.660				
	CSK2	0.799	0.638				
CSK	CSK3	0.810	0.656	0.881	0.882	0.913	0.679
	CSK4	0.864	0.746				
	CSK5	0.832	0.692				
	PS1	0.857	0.734				
	PS2	0.866	0.749				
PS	PS3	0.911	0.829	0.927	0.960	0.941	0.728
	PS4	0.830	0.688				
	PS5	0.791	0.625				
	PS6	0.861	0.741				
	SMKY2	0.806	0.649				
	SMKY3	0.841	0.707				
SMKY	SMKY4	0.864	0.746	0.895	0.917	0.921	0.701
	SMKY5	0.816	0.665				
	SMKY6	0.858	0.736				

CAB: Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı; CAB_BT: Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı Belirginlik-Tolerans Faktörü; CAB_DD: Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı Duygu Durum Değişimi Faktörü; CAB_N: Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı Nüksetme Faktörü; CAB_Ç: Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı Çatışma Faktörü; CSK: Çevrimiçi Sosyal Karşılaştırmaya; PS: Psikolojik Sağlamlık; SMKY: Sosyal Medya Kullanım Yoğunluğu.

Tablo 2 incelendiğinde, araştırma değişkenlerinin faktör yükleri ve gösterge güvenilirlikleri 0,40'tan; Cronbach's Alfa, rho_A ve CR değerleri 0,70'ten (Hair vd., 2021) ve AVE değerleri ise 0,50'den yüksektir (Hair vd., 2017). Böylece, araştırmanın ölçüm modelinin geçerli ve güvenilir olduğu ortaya çıkmıştır.

Ayrışma geçerliliği için HTMT katsayılarına bakılmıştır. Bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: HTMT Katsayıları

	CAB_BT	CAB_DD	CAB_N	CAB_Ç	CSK	PS	SMKY
CAB_BT							
CAB_DD	0.848						
CAB_N	0.752	0.694					
CAB_Ç	0.556	0.489	0.796				
CSK	0.594	0.548	0.539	0.518			
PS	0.068	0.043	0.041	0.057	0.109		
SMKY	0.541	0.512	0.401	0.209	0.560	0.081	

Tablo 3 incelendiğinde, araştırma değişkenlerinin HTMT katsayıları 0,90 ile 0,85 şeklinde belirtilen eşik değerlerden küçüktür (Yıldız, 2020). HTMT katsayıları incelendiğinde ölçüm modelinin ayrışma geçerliliğine sahip olduğu görülmektedir.

4.2. Yapısal Modelin Değerlendirilmesi

Araştırmanın yapısal modeli SmartPLS programı aracılığıyla değerlendirilmiş ve Tablo 4, Tablo 5 ve Tablo 6'da PLS-SEM bulguları sunulmuştur.

Tablo 4: Araştırma Modeli Katsayıları

Eksojen Değişken	Endojen Değişken	VIF	R ²	Q ²
CSK		1.369		
PS	CAB_BT	1.020	0.369	0.260
SMKY		1.369		
CSK		1.369		
PS	CAB_DD	1.020	0.318	0.230
SMKY		1.369		
CSK		1.369		
PS	CAB_N	1.020	0.263	0.147
SMKY		1.369		
CSK	CAB_Ç	1.369	0.192	0.033

PS		1.020		
SMKY		1.369		
SMKY	CSK	1.000	0.258	0.255
SMKY		1.348		
CSK	PS	1.348	0.019	-0.001

Tablo 4'te yer alan araştırmanın yapısal modelinin değerlendirilmesine ait bulgularda, araştırmadaki değişkenlerin VIF değerleri 3'ten küçüktür. Bu bulgu, doğrusallık sorununun olmadığını göstermektedir. Tablo 4'e göre, çevrimiçi sosyal karşılaştırma, psikolojik sağlamlık ve sosyal medya kullanım yoğunluğu çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörünü 0.369; duygu durum faktörünü 0.318; nüksetme faktörünü 0.263 ve çatışma faktörünü 0.192 düzeyinde açıklamaktadır. Ayrıca, sosyal medya kullanım yoğunluğu çevrimiçi sosyal karşılaştırmayı 0.258 düzeyinde açıklamaktadır. Tablo 4'teki Q^2 değerleri psikolojik sağlamlık ($Q^2=-0.001<0$) hariç sıfırdan büyüktür. Araştırma modelinin psikolojik sağlamlığı tahmin etme gücü bulunmamaktadır. Netice itibarıyla, araştırma modelinin çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörünü, duygu durum değişimi faktörünü, nüksetme faktörünü, çatışma faktörünü ve çevrimiçi sosyal karşılaştırmayı tahmin etme gücü bulunmaktadır. Tablo 5'te araştırma modelinin doğrudan etki katsayılarını ve hipotez sonuçlarını içeren bulgular yer almaktadır.

Tablo 5: Doğrudan Etkiler

Hipotezler	Standardize Beta	Standart Sapma	t değeri	p değeri	Güven Aralıkları	Sonuç
H1a SMKY → CAB_BT	0.334	0.046	7.246	0.000	0.246; 0.424	Desteklendi
H1b SMKY → CAB_DD	0.313	0.050	6.241	0.000	0.215; 0.410	Desteklendi
H1d SMKY → CAB_N	0.186	0.050	3.722	0.000	0.086; 0.280	Desteklendi
H1e SMKY → CAB_Ç	-0.046	0.050	0.928	0.354	-0.143; 0.050	Desteklenmedi
H2a CSK → CAB_BT	0.363	0.050	7.319	0.000	0.266; 0.459	Desteklendi
H2b CSK → CAB_DD	0.337	0.053	6.388	0.000	0.233; 0.438	Desteklendi
H2d CSK → CAB_N	0.392	0.054	7.219	0.000	0.286; 0.500	Desteklendi
H2e CSK → CAB_Ç	0.461	0.051	9.037	0.000	0.361; 0.559	Desteklendi
H3a PS → CAB_BT	-0.048	0.042	1.154	0.249	-0.127; 0.034	Desteklenmedi
H3b PS → CAB_DD	0.002	0.044	0.037	0.970	-0.086; 0.084	Desteklenmedi
H3d PS → CAB_N	0.031	0.051	0.602	0.547	-0.070; 0.125	Desteklenmedi
H3e PS → CAB_Ç	0.024	0.056	0.433	0.665	-0.089; 0.127	Desteklenmedi
H6 SMKY → CSK	0.508	0.039	12.912	0.000	0.430; 0.585	Desteklendi
H7 SMKY → PS	0.143	0.061	2.331	0.020	0.013; 0.258	Desteklenmedi
H8 CSK → PS	-0.141	0.063	2.251	0.024	-0.261; -0.008	Desteklenmedi

*0,05 anlamlılık için 5.000 örneklem:

İki kuyruklu testler için t değeri: 1,96 (önem düzeyi = %5)

Tablo 5'e göre, sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörü ($\beta=0.334$, $p=0.000<0.05$), duygu durum değişimi faktörü ($\beta=0.313$, $p=0.000<0.05$) ve nüksetme faktörü ($\beta=0.186$, $p=0.000<0.05$) üzerinde anlamlı ve olumlu yönde etkisi bulunmaktadır. Ancak, sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının çatışma faktörü üzerinde ($\beta=-0.046$, $p=0.354>0.05$) etkisi bulunmamıştır. H1a, H1b, H1d hipotezleri desteklenirken H1e hipotezi desteklenmemiştir. Çevrimiçi sosyal karşılaştırmının çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörü ($\beta=0.363$, $p=0.000<0.05$), duygu durum değişimi faktörü ($\beta=0.337$, $p=0.000<0.05$), nüksetme faktörü ($\beta=0.392$, $p=0.000<0.05$) ve çatışma faktörü ($\beta=0.461$, $p=0.000<0.05$) üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi tespit edilmiştir. Bu nedenle, H2a, H2b, H2d ve H2e hipotezleri desteklenmiştir. Psikolojik sağlamlığın çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörü ($\beta=-0.048$, $p=0.249>0.05$), duygu durum değişimi faktörü ($\beta=0.002$, $p=0.970>0.05$), nüksetme faktörü ($\beta=0.031$, $p=0.547>0.05$) ve çatışma faktörü ($\beta=0.024$, $p=0.665>0.05$) üzerinde anlamlı etkisi bulunmamıştır. Bu açıdan, H3a, H3b, H3d ve H3e hipotezleri desteklenmemiştir. Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi sosyal karşılaştırma ($\beta=0.508$, $p=0.000<0.05$) üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi tespit edilmiştir. H6 hipotezi desteklenmiştir. Sosyal medya kullanım yoğunluğunun ($\beta=0.143$, $p=0.020<0.05$) ve çevrimiçi sosyal karşılaştırmının ($\beta=-0.141$, $p=0.024<0.05$) psikolojik sağlamlık üzerinde anlamlı ve olumsuz yönde etkisi ortaya çıkmasına rağmen, psikolojik sağlamlığın araştırma modelini tahmin etme gücü bulunmadığı için ($Q^2=-0.001<0$) H7 ve H8 hipotezleri desteklenmemiştir.

PLS-SEM’de aracılık etkisinin tespiti için dolaylı etkiler incelenmiştir. Zhao ve diğerlerine göre (2010) a*b yolu ile ifade edilen dolaylı etkinin anlamlı olmasının yeterli olduğu ve yeniden örnekleme (bootstrapping) yöntemi aracılığıyla dolaylı etkinin anlamlılığının tespit edilebileceği belirtilmektedir. SmartPLS programından yeniden örnekleme yöntemi ile aracılık etkisi analizi yapılmıştır. Tablo 6’da dolaylı etkilerin anlamlılığına dair bulgular bulunmaktadır.

Tablo 6: Dolaylı Etkiler

Hipotezler	Standardize Beta	Standart Sapma	T değeri	p değeri	Güven Aralıkları	Sonuç
H4a SMKY -> PS -> CAB_BT	-0.007	0.007	0.997	0.319	-0.022; 0.005	Desteklenmedi
H4b SMKY -> PS -> CAB_DD	0.000	0.007	0.036	0.972	-0.014; 0.013	Desteklenmedi
H4d SMKY -> PS -> CAB_N	0.004	0.008	0.563	0.574	-0.010; 0.022	Desteklenmedi
H4e SMKY -> PS -> CAB_Ç	0.003	0.009	0.404	0.686	-0.014; 0.021	Desteklenmedi
H5a CSK -> PS -> CAB_BT	0.007	0.007	0.910	0.363	-0.004; 0.025	Desteklenmedi
H5b CSK -> PS -> CAB_DD	-0.000	0.007	0.035	0.972	-0.012; 0.015	Desteklenmedi
H5d CSK -> PS -> CAB_N	-0.004	0.008	0.577	0.564	-0.018; 0.011	Desteklenmedi
H5e CSK -> PS -> CAB_Ç	-0.003	0.009	0.405	0.686	-0.020; 0.015	Desteklenmedi
H9a SMKY -> CSK -> CAB_BT	0.184	0.030	6.192	0.000	0.130; 0.246	Desteklendi
H9b SMKY -> CSK -> CAB_DD	0.171	0.031	5.605	0.000	0.115; 0.234	Desteklendi
H9d SMKY -> CSK -> CAB_N	0.199	0.033	6.055	0.000	0.141; 0.270	Desteklendi
H9e SMKY -> CSK -> CAB_Ç	0.234	0.033	7.060	0.000	0.175; 0.304	Desteklendi
H10 SMKY -> CSK -> PS	-0.072	0.033	2.192	0.028	-0.134; -0.004	Desteklenmedi

*0,05 anlamlılık için 5.000 örneklem.

İki kuyruklu testler için t değeri: 1,96 (önem düzeyi = %5)

Tablo 6 incelendiğinde, sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörü, duygu durum değişimi faktörü, nüksetme faktörü ve çatışma faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracılık etkisi bulunmamıştır (sırasıyla $\beta=-0.007$, $p=0.319>0.05$; $\beta=0.000$, $p=0.972>0.05$; $\beta=0.004$, $p=0.574>0.05$; $\beta=0.003$, $p=0.686>0.05$). Bu nedenle, H4a, H4b, H4d ve H4e hipotezleri desteklenmemiştir. Çevrimiçi sosyal karşılaştırmaların çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans faktörü, duygu durum değişimi faktörü, nüksetme faktörü ve çatışma faktörü üzerine etkisinde psikolojik sağlamlığın aracılık etkisi bulunmamıştır (sırasıyla $\beta=0.007$, $p=0.363>0.05$; $\beta=-0.000$, $p=0.972>0.05$; $\beta=-0.004$, $p=0.564>0.05$; $\beta=-0.003$, $p=0.686>0.05$). H5a, H5b, H5d ve H5e hipotezleri desteklenmemiştir. Sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans, duygu durum, nüksetme ve çatışma faktörleri üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmaların aracılık etkisi tespit edilmiştir (sırasıyla $\beta=0.184$, $p=0.000<0.05$; $\beta=0.171$, $p=0.000<0.05$; $\beta=0.199$, $p=0.000<0.05$; $\beta=0.234$, $p=0.000<0.05$). H9a, H9b, H9d ve H9e hipotezleri desteklenmiştir. Sosyal medya kullanım yoğunluğunun psikolojik sağlamlık üzerine etkisinde çevrimiçi sosyal karşılaştırmaların ($\beta=-0.072$, $p=0.028<0.05$) aracılık etkisi bulunmasına rağmen, psikolojik sağlamlığın araştırma modelini tahmin etme gücü olmadığı için ($Q^2=-0.001<0$) H10 hipotezi desteklenmemiştir.

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu araştırmada, kadın tüketicilerin çevrimiçi alışveriş bağımlılıklarında sosyal medya kullanım yoğunluklarının, çevrimiçi sosyal karşılaştırmalarının ve psikolojik sağlamlıklarının rolünü incelemek amaçlanmıştır. Çalışmanın sonucunda, sosyal medya kullanım yoğunluğunun çevrimiçi alışveriş bağımlılığının belirginlik-tolerans, duygu durum değişimi ve nüksetme faktörleri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi tespit edilmiştir. Dolayısıyla, tüketicilerin sosyal medya kullanım yoğunlukları arttıkça çevrimiçi alışveriş bağımlılıkları da artmaktadır. Sosyal medyayı kullanmayı hayatlarının bir parçası ve rutin işlerinden biri olarak gören, sosyal medyada olmadığı zamanlar dünyadaki gelişmelerden haberdar değilmiş gibi hisseden ve kendilerini sosyal medya topluluğundan biri olarak gören tüketicilerin çevrimiçi alışveriş bağımlılıkları yüksek olabilmektedir. Sosyal medyada kullanımları yoğun olan tüketicilerin çevrimiçi alışveriş yapmadıkları zaman bile çevrimiçi alışveriş yapmayı düşünmeye devam ettikleri, çevrimiçi alışveriş için son günlerde isteklerinin arttığı ve çevrimiçi alışverişin onlar için önemli oldukları görülmektedir. Ayrıca, sosyal medya kullanımları yoğun olan tüketicilerin çevrimiçi alışverişte harcadıkları zamanlarının gittikçe arttığı, ancak kendilerini kötü hissettiklerinde çevrimiçi alışverişin onlara iyi geldikleri de belirtilebilmektedir. Nyrhinen vd., (2023), internet kullanımının, sosyal medyada vakit geçirmenin ve sosyal medyada reklamlara maruz kalmanın tüketicileri çevrimiçi

alışveriş sitelerine yönlendirdiğini ve evrimii aalışveriş bağımlılığına yol açabildiğini tespit etmişlerdir. Çalışmanın bu sonucu, Nyrhinen vd., (2023), çalışması ile uyumluluk göstermiştir.

Sosyal medya kullanım yoğunluğunun evrimii sosyal karşılaştırma üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi tespit edilmiştir. Bu sonuçtan yola çıkılarak, tüketicilerin sosyal medya kullanım yoğunluğu artıkça sosyal medya gibi evrimii ortamlarda sosyal karşılaştırma yapmaları artmaktadır. Dolayısıyla, sosyal medya gibi evrimii ortamlar tüketicilerin kendilerini diğer tüketicilerle karşılaştırmalarına neden olabilmektedir. Tüketicilerin sosyal medya kullanım seviyeleri artıkça, sosyal medyadaki diğer kullanıcılara göre işleri nasıl yaptıklarına ve sosyal olarak nasıl olduklarına yönelik karşılaştırma yapmalarına yol açmaktadır. Sosyal medyada kendilerini diğer tüketicilerle karşılaştıran tüketicilerin evrimii aalışveriş bağımlılıkları artmaktadır. Çünkü sosyal medyadaki diğer tüketiciler satın alma davranışlarını, yaşam tarzlarını, tüketim biçimlerini, satın aldıkları mal ve hizmetlerini sosyal medyada paylaşabilmektedir. Bu durum da diğer tüketicilerin kendilerini onlarla karşılaştırmalarına neden olabilmektedir. Bu karşılaştırmalar sonucu, tüketiciler evrimii aalışverişe yönelebilmekte ve kendilerini karşılaştırdıkları diğer tüketiciler gibi satın alma davranışları sergileyebilmektedir. Onların satın aldıkları ürünleri satın alma, aynı yaşam tarzlarını ve tüketim biçimlerini yakalayabilme gibi nedenlerle evrimii aalışveriş miktarlarını artırabileceği dşnlmektedir. Bu durum sosyal medya kullanım yoğunluğunun ve sosyal karşılaştırmaların artmasıyla evrimii aalışveriş bağımlılıklarının da artmasına neden olabilecektir. Nitekim bu çalışma, evrimii sosyal karşılaştırmaların evrimii aalışveriş bağımlılığı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisini doğrulamaktadır. Bu bulgu, tüketicilerin evrimii sosyal karşılaştırmaları artıkça evrimii aalışveriş bağımlılıklarının da arttığını göstermektedir. Ayrıca, alışma sosyal medya kullanım yoğunluğundaki artışın evrimii sosyal karşılaştırmaları artırdığını, evrimii sosyal karşılaştırmaların da evrimii aalışveriş bağımlılığını artırdığını ifade eden dolaylı etkiyi de ortaya çıkarmıştır. Sonuç olarak, tüketicilerin evrimii sosyal karşılaştırmalarının ve evrimii aalışveriş bağımlılıklarının temelinde sosyal medya kullanım yoğunluklarının bulunduğu söylenebilmektedir. Boer vd., (2021), sosyal medya kullanım sorunlarının yukarı yönlü sosyal karşılaştırmaları artırdığını tespit etmiştir. Scully vd., (2023), beden memnuniyetsizliği, sosyal karşılaştırmalarda geçirilen zaman ve sosyal medyada evrimii olma durumunun yukarı doğru sosyal karşılaştırma ile ilişki olduğunu çalışmalarında ortaya çıkarmışlardır. Sosyal medya kullanım yoğunluğunun evrimii sosyal karşılaştırmaya olan etkisi Boer vd., (2021) ve Scully vd., (2023), tarafından yapılan çalışmalar ile benzerlik göstermiştir.

Sosyal medya kullanım yoğunluğunun ve evrimii sosyal karşılaştırmanın psikolojik sağamlık üzerinde anlamlı etkisi ve sosyal medya kullanım yoğunluğunun psikolojik sağamlık üzerine etkisinde evrimii sosyal karşılaştırmanın aracılık etkisi ortaya çıkmasına rağmen, psikolojik sağamlılığın araştırma modelini tahmin etme gücü bulunmamaktadır. Bu bakımdan, tüketicilerin sosyal medya kullanım yoğunluklarının ve evrimii sosyal karşılaştırmalarının psikolojik sağamlılıkları üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur denilebilmektedir. Ayrıca, sosyal medya kullanım yoğunluğunun psikolojik sağamlık üzerine etkisinde evrimii sosyal karşılaştırmanın anlamlı bir aracılık etkisi de bulunmamaktadır. Literatürde sosyal medya kullanımının psikolojik sağamlık üzerinde olumlu (Jurgens & Helsloot 2018; Mano, 2020; Opsenica Kosti'c vd., 2022; Xie vd., 2022) ve olumsuz (Hou vd., 2017; Onat Kocabıyık & Donat Bacioğlu, 2022) etkilerini belirten çalışmalar mevcuttur. Ancak, bu çalışmada sosyal medya kullanım yoğunluğunun psikolojik sağamlık üzerinde etkisinin olmaması literatürdeki çalışmalardan (Hou vd., 2017; Jurgens & Helsloot 2018; Mano, 2020; Onat Kocabıyık & Donat Bacioğlu, 2022; Opsenica Kosti'c vd., 2022; Xie vd., 2022) farklılaşmaktadır. Çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın psikolojik sağamlık üzerinde olumsuz etkisini belirten alışmalar (Lee, 2022; Rüther vd., 2023) literatürde bulunmaktadır. Fakat bu çalışmada, evrimii sosyal karşılaştırmanın psikolojik sağamlık üzerinde anlamlı bir etkisi ortaya çıkamamıştır. Çalışmanın bu sonucu Lee (2022) ve Rüther vd., (2023), tarafından yapılan çalışmalardan farklılaşmaktadır.

6. TEORİK VE UYGULAMAYA KATKILAR

Sosyal Karşılaştırma Teorisini temel alarak geliştirilen bu çalışma, evrimii sosyal karşılaştırma, sosyal medya kullanım yoğunluğu, psikolojik sağamlık ve evrimii aalışveriş bağımlılığı açısından ilgili teoriyi değerlendirmektedir. Sosyal Karşılaştırma Teorisi açısından sosyal medya kullanım yoğunluğunun evrimii sosyal karşılaştırma üzerinde, evrimii sosyal karşılaştırmanın evrimii aalışveriş bağımlılığı üzerinde pozitif yönde önemli etkileri bulunmuştur. Bu bakımdan,

çalışmanın sonuçları Sosyal Karşılaştırma Teorisinin sosyal medya kullanım yoğunluğu ve çevrimiçi alışveriş bağımlılığı açısından genişletilmesine katkı sağlayabilmektedir. Ayrıca, bu çalışmanın Sosyal Karşılaştırma Teorisini sosyal medya kullanım yoğunluğu, psikolojik sağlamlık ve çevrimiçi alışveriş bağımlılığı bakış açısıyla ele alarak gelecekteki çalışmalar için katkı sağlayabileceğine inanılmaktadır.

Bu çalışma, tüketicilerin çevrimiçi alışveriş bağımlılıklarında etkili olabilecek değişkenleri anlamada literatüre katkı sağlayabilmekte ve bu alandaki literatürü genişletebilmektedir. Çevrimiçi alışveriş bağımlılığını sosyal medya kullanım yoğunluğu, çevrimiçi sosyal karşılaştırma ve psikolojik sağlamlık açısından inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla, bu çalışmanın literatürdeki boşluğu doldurabildiğine ve pazarlama alanına katkı sağlayabildiğine inanılmaktadır. Ayrıca, çalışma sosyal medya kullanım yoğunluğunun ve çevrimiçi sosyal karşılaştırmaların çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerindeki etkisini ortaya çıkarması bakımından uygulamaya yönelik katkılara da sahiptir.

Sosyal medya, sosyal ticaretin ve dijital reklamın bir aracı olması açısından işletmelere pazarlama iletişimlerinde fayda sağlamaktadır. Sosyal medya kullanım yoğunluğu ve tüketicilerin diğer tüketicilerin satın alma davranışlarına göre kendilerini karşılaştırması, satın alma davranışlarını etkileyebilmektedir. İşletmelerin sosyal medyada görünürlüğünü ve pazarlama iletişimlerini artırması, bu sosyal karşılaştırmalara zemin hazırlayarak tüketicilerin çevrimiçi alışveriş biçimlerini etkileyebilecektir. Ancak, alışveriş bağımlılığının olası olumsuz sonuçları azaltılarak haz, mutluluk gibi iyimserlik duygularına odaklanılmalıdır. Bununla birlikte, bilinçli tüketim ile sürdürülebilir bir alışveriş biçimi ve pazarlama iletişimi sağlanmalıdır.

Gelecekteki çalışmalar farklı demografik özelliklere, ürüne, sosyal medya türüne, farklı psikolojik etkenlere ve markaya göre çevrimiçi alışveriş bağımlılığını araştırabilir. Ürüne göre çevrimiçi alışveriş bağımlılığı değişkenlik gösterebilir. İnternet, oyun gibi farklı bağımlılık türleri ile bu bağımlılığa sahip tüketiciler üzerinde çevrimiçi alışveriş bağımlılığı yürütülebilir. Tüketicilerin iyi oluşları, ruh hali gibi etkenler de çevrimiçi alışveriş bağımlılığı açısından araştırılabilir. Sosyal medya ile ilgili farklı değişkenlerin ve kullanım biçimlerinin çevrimiçi alışveriş bağımlılığı açısından araştırılması önerilmektedir.

7. KISITLAR

Kadın tüketicilerin çevrimiçi alışveriş bağımlılıklarında sosyal medya kullanım yoğunluklarının, çevrimiçi sosyal karşılaştırmalarının ve psikolojik sağlamlıklarının rolünü inceleyen bu çalışma, her çalışmanın doğası gereği bazı kısıtları barındırmaktadır. Öncelikle, çalışma sadece kadın tüketiciler üzerinde yapılmıştır. Çalışmanın bulguları cinsiyet açısından bir kısıta sahiptir. Erkek tüketiciler için bir çıkarım yapılamamaktadır. Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı farklı ürün kategorilerine, markaya ve ilgilenim düzeyine göre değişebilmektedir. Bu çalışmada bir marka ve ürün belirlenmemesi bir kısıtı ifade etmektedir. Çalışmanın diğer kısıtı, kolayda örnekleme yönteminin uygulanması sonucu oluşan genelleştirme ile ilgilidir. Çünkü kolayda örnekleme çalışma bulgularını genelleştirememektedir (Gegez, 2019: 200). Ayrıca, araştırma verilerinin belli bir zaman aralığında toplanması bir kısıtı oluşturmaktadır. Çünkü tüketicilerin tutumları ve satın alma davranışları zamana ve bağlama göre değişkenlik gösterebilmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan anket yöntemi için Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 08/07/2024 tarihli ve 2024/07 nolu toplantısında GO 2024/402 sıra sayılı kararı ile izin alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde AKAD Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar (lar) ına aittir.

Ethics Statement: Permission for this study was obtained from the Ethics Committee of Burdur Mehmet Akif Ersoy University with the decision number GO 2024/402 at the meeting dated 08/07/2024 and numbered 2024/07 of the relevant board. In case of detection of a contrary situation, AKAD Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

KAYNAKÇA

- Ahern, N. R., Kiehl, E. M., Lou Sole, M., & Byers, J. (2006). A review of instruments measuring resilience. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 29(2), 103-125. <https://doi.org/10.1080/01460860600677643>
- Allahvirdie Rezaieh, S., Ghorbani, N., & Farahani, H. (2023). Mediating role of splitting in relation to attachment styles and shopping addiction. *Frontiers in Psychology*, 14(1249591). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1249591>
- Andreassen, C. S., Griffiths, M. D., Pallesen, S., Bilder, R. M., Torsheim, T., & Aboujaoude, E. (2015). The Bergen shopping addiction scale: Reliability and validity of a brief screening test. *Frontiers in Psychology*, 6, 1374. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01374>
- Aydoğan, A. (2021). *şehirdeki yeşil alan, dışarıda geçirilen zaman, sosyal medya bağımlılığı ile psikolojik dayanıklılık arasındaki ilişki* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Bleuler, E. (1924). *Textbook of psychiatry*. Macmillan.
- Boer, M., Stevens, G., Finkenauer, C., & van den Eijnden, R. (2020). Attention deficit hyperactivity disorder-symptoms, social media use intensity, and social media use problems in adolescents: Investigating directionality. *Child Development*, 91(4), e853-e865. <https://doi.org/10.1111/cdev.13334>
- Boer, M., Stevens, G. W., Finkenauer, C., de Looze, M. E., & van den Eijnden, R. J. (2021). Social media use intensity, social media use problems, and mental health among adolescents: Investigating directionality and mediating processes. *Computers in Human Behavior*, 116, 106645. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106645>
- Bozdağ, Y., & Alkar, . Y. (2018). Bergen Alışveriş Bağımlılığı leği'nin komplsif çevrimiçi satın alma davranışına uyarlanması. *Bağımlılık Dergisi*, 19(2), 23-34.
- Brown, R. I. F. (1993). Some contributions of the study of gambling to the study of other addictions. In W. R. Eadington & J. Cornelius (Eds.), *Gambling behavior and problem gambling* (pp. 241-272). University of Nevada Press.
- Chen, Y., Harper, F. M., Konstan, J., & Li, S. X. (2010). Social comparisons and contributions to online communities: A field experiment on movielens. *American Economic Review*, 100(4), 1358-1398.
- Child, D. (2006). *The essentials of factor analysis* (Third Ed). Continuum.
- Cicchetti, D. (2010). Resilience under conditions of extreme stress: A multilevel perspective. *World Psychiatry*, 9(3), 145. <https://doi.org/10.1002/j.2051-5545.2010.tb00297.x>
- Clark, M., & Calleja, K. (2008). Shopping addiction: A preliminary investigation among Maltese university students. *Addiction Research & Theory*, 16(6), 633-649. <https://doi.org/10.1080/16066350801890050>
- Daniel, B., & Wassell, S. (2002). *The school years: Assessing and promoting resilience in vulnerable children* 3. Jessica Kingsley Publishers.
- Demirel, A. C., & Tapan, M. G. (2023). Üniversite ğrencilerinin sosyal medya ve kompülsif evrimii alışveriş bağımlılığı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 12(1), 60-78. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1147669>
- Dijkstra, P., Gibbons, F. X., & Buunk, A. P. (2010). Social comparison theory. In J. E. Maddux & J. Price Tangney (Eds.), *Social psychological foundations of clinical psychology* (pp. 195-211). Guilford Press.
- Doğan, N., & Başokçu, T. O. (2010). İstatistik tutum leği için uygulanan faktör analizi ve aşamalı kümeleme analizi sonuçlarının karşılaştırılması. *Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology*, 1(2), 65-71.

- Doğan, T. (2015). Kısa psikolojik sağlamlık ölçeği'nin Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 3(1), 93-102.
- Ægisdóttir, S., Gerstein, L. H., & Çınarbaş, D. C. (2008). Methodological issues in cross-cultural counseling research: Equivalence, bias, and translations. *The Counseling Psychologist*, 36(2), 188-219. <https://doi.org/10.1177/0011000007305384>
- Ellison, N. B., & Boyd, D. (2013). Sociality through social network sites. In W. H. Dutton (Ed.), *The Oxford handbook of internet studies* (pp. 151-172). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199589074.013.0008>.
- Faber, R. J. (1992). Money changes everything: Compulsive buying from a biopsychosocial perspective. *American Behavioral Scientist*, 35(6), 809-819. <https://doi.org/10.1177/0002764292035006015>
- Festinger, L. (1957). Social comparison theory. *Selective Exposure Theory*, 16(401), 3.
- Froget, J. R. L., Baghestan, A. G., & Asfaranjan, Y. S. (2013). A uses and gratification perspective on social media usage and online marketing. *Middle-East Journal of Scientific Research*, 15(1), 134-145. <https://doi.org/10.5829/idosi.mejsr.2013.15.1.2127>
- Gegez, A. E. (2019). *Pazarlama araştırmaları* (6. baskı). Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Griffiths, M. D. (1996). Nicotine, tobacco and addiction. *Nature*, 384(18). <https://doi.org/10.1038/384018a0>
- Griffiths, M. D., Pontes, H. M., & Kuss, D. J. (2016). Online addictions: Conceptualizations, debates, and controversies. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 3(2), 1-14.
- Griffiths, M. (2002). *Gambling and gaming addictions in adolescence*. British Psychological Society/Blackwells.
- Günüç, S., & Doğan Keskin, A. (2016). Online shopping addiction: Symptoms, causes and effects. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 3(3), 53-64. <https://doi.org/10.15805/addicta.2016.3.0104>
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz*. Seçkin Kitabevi.
- Hair Jr, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., Sarstedt, M., Danks, N. P., & Ray, S. (2021). *Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) using R: A workbook*. Springer Nature.
- Hair Jr, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., Sarstedt, M. (2017). *Primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)* (2. baskı). Sage Publications.
- Hair, J. F., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 19(2), 139-152. <https://doi.org/10.2753/MTP1069-6679190202>
- Hair, J. F., Risher, J. J., Sarstedt, M., & Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2-24. <https://doi.org/10.1108/EBR-11-2018-0203>
- Hartston, H. (2012). The case for compulsive shopping as an addiction. *Journal of Psychoactive Drugs*, 44(1), 64-67. <https://doi.org/10.1080/02791072.2012.660110>
- Henseler, J., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of The Academy of Marketing Science*, 43, 115-135. <https://doi.org/10.1007/s11747-014-0403-8>
- Herrman, H., Stewart, D. E., Diaz-Granados, N., Berger, E. L., Jackson, B., & Yuen, T. (2011). What is resilience? *The Canadian Journal of Psychiatry*, 56(5), 258-265. <https://doi.org/10.1177/070674371105600504>

- Hou, X. L., Wang, H. Z., Guo, C., Gaskin, J., Rost, D. H., & Wang, J. L. (2017). Psychological resilience can help combat the effect of stress on problematic social networking site usage. *Personality and Individual Differences*, 109, 61-66. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.12.048>
- İlban, M. O., & Güleç, E. (2018). Sosyal medyanın turistik deneyim üzerindeki etkisini belirlemede sosyal medya kullanma yoğunluğunun aracı rolü. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 15(1), 57-73. <https://doi.org/10.24010/soid.415340>
- Jensen, M. P., Keefe, F. J., Lefebvre, J. C., Romano, J. M., & Turner, J. A. (2003). One-and two-item measures of pain beliefs and coping strategies. *Pain*, 104(3), 453-469. [https://doi.org/10.1016/S0304-3959\(03\)00076-9](https://doi.org/10.1016/S0304-3959(03)00076-9)
- Jhamb, D., & Mittal, A. (2022). How do possessiveness, nongenerosity and envy in young female consumers convert into shopping addiction? *Journal of Consumer Behaviour*, 21(4), 728-742. <https://doi.org/10.1002/cb.2027>
- Jiang, Z., Zhao, X., & Li, C. (2017). Self-control predicts attentional bias assessed by online shopping-related Stroop in high online shopping addiction tendency college students. *Comprehensive Psychiatry*, 75, 14-21. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2017.02.007>
- Jurgens, M., & Helsloot, I. (2018). The effect of social media on the dynamics of (self) resilience during disasters: A literature review. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 26(1), 79-88. <https://doi.org/10.1111/1468-5973.12212>
- Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business horizons*, 53(1), 59-68. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003>
- Kaya, İ., & Tıraş, B. (2021). Sosyal karşılaştırma, bilişsel üçlü ve psikolojik sağlamlık arasındaki ilişkiler. *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 12(45), 537-557. <http://dx.doi.org/10.35826/ijoess.2957>
- Kimbrough, A. M., Guadagno, R. E., Muscanell, N. L., & Dill, J. (2013). Gender differences in mediated communication: Women connect more than do men. *Computers in Human Behavior*, 29(3), 896-900. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.12.005>
- Kraepelin, E. (1915). *Psychiatrie* (8. baskı). Verlag Von Johann Ambrosius Barth.
- Lee, J. K. (2022). The effects of social comparison orientation on psychological well-being in social networking sites: Serial mediation of perceived social support and self-esteem. *Current Psychology*, 41(9), 6247-6259. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01114-3>
- Malhotra, N. (2023). *Pazarlama araştırmaları-bir uygulamalı yöntem* (Çev. Eds., Nakip, M., & Hamşıoğlu, A. B.). Palme Yayınevi.
- Mano, R. (2020). Social media and resilience in the COVID-19 crisis. *Advances in Applied Sociology*, 10(11), 454. <https://doi.org/10.4236/aasoci.2020.1011026>
- Maraz, A., & Costa, S. (2022). Shopping addiction. In H. M. Pontes (Ed.), *Behavioral addictions: Conceptual, clinical, assessment, and treatment approaches* (pp. 241-257). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-04772-5_10
- Masten, A. S., Best, K. M., & Garmezy, N. (1990). Resilience and development: Contributions from the study of children who overcome adversity. *Development and Psychopathology*, 2(4), 425-444. <https://doi.org/10.1017/S0954579400005812>
- Murali, V., Ray, R., & Shaffiullha, M. (2012). Shopping addiction. *Advances in Psychiatric Treatment*, 18(4), 263-269. <https://doi.org/10.1192/apt.bp.109.007880>
- Niedermoser, D. W., Petitjean, S., Schweinfurth, N., Wirz, L., Ankli, V., Schilling, H., Zueger, C., Meyer, M., Poespodihardjo, R., Wiesbeck, G., & Walter, M. (2021). Shopping addiction: A brief review. *Practice Innovations*, 6(3), 199-207. <https://doi.org/10.1037/pri0000152>

- Nyrhinen, J., Lonka, K., Sirola, A., Ranta, M., & Wilska, T. A. (2023). Young adults' online shopping addiction: The role of self-regulation and smartphone use. *International Journal of Consumer Studies*, 47(5), 1871-1884. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12961>
- O'Day, E. B., & Heimberg, R. G. (2021). Social media use, social anxiety, and loneliness: A systematic review. *Computers in Human Behavior Reports*, 3, 100070. <https://doi.org/10.1016/j.chbr.2021.100070>
- Onat Kocabıyık, O., & Donat Bacioğlu, S. (2022). Predictive roles of psychological resilience and coping skills on social media addiction. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 14(Ek 1), 137-146. <https://doi.org/10.18863/pgy.1137812>
- Opsenica Kostić, J., Pedović, I., & Stošić, M. (2022). Predicting social media use intensity in late adolescence: The role of attachment to friends and fear of missing out. *Acta psychologica*, 229, 103667. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2022.103667>
- Ringle, C. M., Wende, S., & Becker, J-M. (2024). *SmartPLS 4*. Bönningstedt: SmartPLS. <https://www.smartpls.com>
- Rose, S., & Dhandayudham, A. (2014). Towards an understanding of Internet-based problem shopping behaviour: The concept of online shopping addiction and its proposed predictors. *Journal of Behavioral Addictions*, 3(2), 83-89. <https://doi.org/10.1556/jba.3.2014.003>
- Rüther, L., Jahn, J., & Marksteiner, T. (2023). #influenced! The impact of social media influencing on self-esteem and the role of social comparison and resilience. *Frontiers in Psychology*, 14, 1216195. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1216195>
- Sajid, S. I. (2016). Social media and its role in marketing. *Bus Econ*, 7(1). <https://doi.org/10.4172/2151-6219.1000203>
- Scully, M., Swords, L., & Nixon, E. (2023). Social comparisons on social media: Online appearance-related activity and body dissatisfaction in adolescent girls. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 40(1), 31-42. <https://doi.org/10.1017/ipm.2020.93>
- Shi, L., Ren, Z., Feng, Q., & Qiu, J. (2024). Individualized prediction of online shopping addiction from whole-brain functional connectivity. *Neuropsychologia*, 202, 108967. <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2024.108967>
- Siahaan, A., & Thiodore, J. (2022). Analysis influence of consumer behavior to purchase organic foods in Jakarta. In *6th international conference of food, agriculture, and natural resource (IC-FANRES 2021)* (pp. 57-65). Atlantis Press.
- Smith, B. W., Dalen, J., Wiggins, K., Tooley, E., Christopher, P., & Bernard, J. (2008). The brief resilience scale: Assessing the ability to bounce back. *International Journal of Behavioral Medicine*, 15, 194-200. <https://doi.org/10.1080/10705500802222972>
- Suls, J., & Wheeler, L. (2012). Social comparison theory. *Handbook of Theories of Social Psychology*, 1, 460-482.
- Suls, J., & Wheeler, L. (Eds.). (2013). *Handbook of social comparison: Theory and research*. Springer Science & Business Media.
- Şahin, A. İ., Öztürk, İ., & Dirik, G. (2024). Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı: Sistematik bir derleme. *Bağımlılık Dergisi*, 25(3), 320-335. <https://doi.org/10.51982/bagimli.1390015>
- Tandon, A., Dhir, A., Talwar, S., Kaur, P., & Mäntymäki, M. (2021). Dark consequences of social media-induced fear of missing out (FoMO): Social media stalking, comparisons, and fatigue. *Technological Forecasting and Social Change*, 171, 120931. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.120931>
- Ungar, M. (Ed.). (2011). *The social ecology of resilience: A handbook of theory and practice*. Springer Science & Business Media.

- Verduyn, P., Gugushvili, N., Massar, K., Täht, K., & Kross, E. (2020). Social comparison on social networking sites. *Current Opinion in Psychology*, 36, 32-37. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.04.002>
- Windle, G. (2011). What is resilience? A review and concept analysis. *Reviews in Clinical Gerontology*, 21(2), 152-169. doi:10.1017/S0959259810000420
- Wirtz, B. W., Göttel, V., & Daiser, P. (2017). Social networks: Usage intensity and effects on personalized advertising. *Journal of Electronic Commerce Research*, 18(2).
- Xie, L., Pinto, J., & Zhong, B. (2022). Building community resilience on social media to help recover from the COVID-19 pandemic. *Computers in Human Behavior*, 134, 107294. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107294>
- Yakıcı, H. B. (2023). *Genç yetişkinlerde kompulsif çevrimiçi satın alma davranışı ile travma sonrası bilişler ve ölüm kaygısının incelenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Yıldız, E. (2020). *SmartPLS ile yapısal eşitlik modellemesi reflektif ve formatif yapılar*. Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, T., İkiz, G., & Avcı, F. M. (2022). Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ölçeğinin Türkçe psikometrik özelliklerinin incelenmesi. *Bağımlılık Dergisi*, 23(2), 205-215. <https://doi.org/10.51982/bagimli.985782>
- Zhao, H., Tian, W., & Xin, T. (2017). The development and validation of the online shopping addiction scale. *Frontiers in Psychology*, 8, 735. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00735>
- Zhao, X., Lynch Jr, J. G., & Chen, Q. (2010). Reconsidering Baron and Kenny: Myths and truths about mediation analysis. *Journal of Consumer Research*, 37(2), 197-206. <https://doi.org/10.1086/651257>

Sosyal Politika Aracı Olarak Asgari Ücret: Türkiye Üzerine Bir İnceleme

Minimum Wage As A Social Policy Tool: A Study On Türkiye

Mahmut İNAN¹, Rıza DEMİR², Murat DEMİR³

Öz

Amaç: Çalışmanın amacı, Dünyada ve Türkiye’de asgari ücretin gelişimi ile sosyal ve ekonomik yapı üzerindeki etkilerini OECD ülkeleri ve Türkiye açısından zaman serileri bağlamında karşılaştırmalı olarak ortaya koymaktır.

Tasarım/Yöntem: Çalışmada nitel araştırma tekniği kullanılmış ve veri toplama yöntemi olarak doküman analizi yöntemi tercih edilmiştir.

Bulgular: Türkiye’de asgari ücret artışları genelde enflasyon artışlarını takip eden bir seyir izlemiştir. Refah artışı ya da gelir dağılımının iyileştirilmesi gibi sosyal amaçların yeterince karşılanmadığı görülmüştür. Gelişmiş ülkelerde asgari ücretli sayısı ve asgari ücret düzeyi asgari ücretin tanımına uygun olarak istisnai durumlar için minimum bir düzey anlamına gelirken Türkiye için asgari ücret neredeyse ortalama ücrete dönüşmüştür.

Sınırlılıklar: Tercih edilmiş bir sınırlılık olmakla birlikte asgari ücretin sosyal ve ekonomik yapı üzerindeki etkilerine yalnızca belirli değişkenler üzerinden bakılması çalışmayı sınırlandırmaktadır.

Özgünlük/Değer: Ülkemizde asgari ücretin yeterliliğine ve diğer sosyo-ekonomik unsurlara yönelik etkileri ile beklentilerine ilişkin tartışmalar sıklıkla yapılmaktadır. Konuyla ilgili yapılmış çok sayıda araştırmanın sonuçlarının da incelendiği ve bu sonuçlar bağlamında önemli çıkarımların yapıldığı çalışmanın ilgili yazına katkı sunma potansiyelinin yüksek olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Sosyal Politika, Avrupa Birliği, Asgari Ücret.

Abstract

Purpose: The aim of the study is to reveal the development of minimum wage in the World and in Turkey and its effects on the social and economic structure in a comparative time series context for OECD countries and Türkiye.

Design/Methodology: Qualitative research technique was used in the study and document analysis method was preferred as the data collection method.

Findings: In Turkey, minimum wage increases have generally followed inflationary trends. It has been observed that social goals such as increasing welfare or improving income distribution have not been sufficiently met. While the number of minimum wage earners and the minimum wage level in developed countries mean a minimum level for exceptional cases in accordance with the definition of the minimum wage, the minimum wage in Turkey has almost become the average wage.

Limitations: Although it is a preferred limitation, examining the effects of the minimum wage on the social and economic structure only through certain variables limits the study.

Originality/Value: There are frequent discussions in our country about the adequacy of the minimum wage and its effects and expectations on other socio-economic elements. It is thought that the study, which examines the results of numerous studies conducted on the subject and draws important conclusions in the context of these results, has a high potential to contribute to the relevant literature.

Keywords: Türkiye, Social Policy, European Union, Minimum Wage.

¹Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Bafra İşletme Fakültesi, Sigortacılık ve Aktüerya Bilimleri, mahmut.inan@omu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5463-5488

²Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme, rdemir@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2896-1271

³Prof. Dr., Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, mdemir@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1466-1104

1. GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere birçok ülkede görülen asgari ücret düzeylerindeki hızlı gerilemeler, gelir eşitsizliğindeki artışlar, küresel rekabetin düşük ücretli emek yoğun alanlarda yoğunlaşması ve kayıt dışı istihdamdaki artış, toplumsal huzursuzluğu derinleştirirken asgari ücret konusunu da çok daha önemli hale getirmiştir. Söz konusu süreçte asgari ücreti artırmanın büyüme ve istihdamın önünde engel olabileceği yönündeki Ortodoks düşüncenin de kamu otoritesince benimsenmiş olması asgari ücretin bir sosyal politika aracı olma niteliğini tartışmalı hale getirmiştir (Cunniah, 2012).

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde görülen tasarruf yetersizliği, bütçe büyüklükleri üzerindeki baskılar, büyüme ve kalkınma sorunları, kamu finansman sorunları ve gelir dağılımına yönelik sorunlar hem politika yapımcıların ve ekonomi yönetiminin hareket alanını daraltan hem de etkinlik ve adalet arayışlarını zorlaştıran temel problemler olarak belirtilebilir. Etkinlik ve adalet konusundaki toplumsal talep ve beklentilerin gerçekleştirilmesinde aynı anda iki temel amacın gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı durumlarda genellikle ötelenen adalet öncelenen etkinlik arayışları olmuştur. Gelir dağılımı sorunlarının çözümü, belirli bir sermaye birikiminin sağlanması ve bunun büyüme kalkınma göstergelerine yansması sonrasına bırakılmış; ekonomik ve sosyal politikalar bu kapsam ve mimari üzerine inşa edilmiştir. Hiç kuşkusuz gelir dağılımı sorunlarının çözümünde yadsınamaz bir öneme sahip ve önemli bir sosyal politika aracı olarak asgari ücret de söz konusu tercih ve süreçten nasibini almıştır.

Ortalama ücret düzeylerinin düşük ve yoğun işsizliğin olduğu ülkelerde asgari ücrete atfedilen önem çok daha yüksek düzeydedir. Asgari ücretle işgörenlerin makroekonomik sorunların baskısında bırakılması işverenler için de ağırlıklı olarak asgari ücretle işgörececek olanların tercih edilmesine neden olmuştur. Zamanla da asgari ücret ortalama ücretin yerini almış asgari ücret düzeyinde çalışanlar da toplam ücretli işgörenlerin %40'ına yaklaşmıştır. Günümüzde asgari ücret kapsadığı kitle ve sahip olduğu etki alanı ile siyasi mülahazaların, ulusal iktisat politikalarının ve ulus ötesi ekonomik istikrar programlarının temel süjesi haline gelmiştir. Bu makalenin amacı dünyada ve ülkemizde asgari ücretin gelişimini inceleyerek asgari ücretin sosyal ve ekonomik yapı üzerindeki etkilerini ortaya koymak; asgari ücretin istihdama, kayıt dışılığa, diğer ücret düzeylerine ve diğer makroekonomik göstergelere etkilerini, OECD ülkeleri ve ülkemiz açısından ve zaman serileri bağlamında karşılaştırmalı olarak ortaya koymaktır. Bu kapsamda asgari ücretin bir sosyal politika aracı olarak toplumsal talep ve beklentileri ne ölçüde karşıladığı da ortaya konulmuş olacaktır.

2. ASGARİ ÜCRETİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Ücret kısaca bir işgörene saatlik, günlük, haftalık, aylık veya parça bazında emek veya hizmet karşılığında yapılan ödeme olarak tanımlanabilir (Ehrenberg & Smith, 2003). İşgücünün üretime katkısı karşılığında aldığı pay olarak da ifade edilebilen ücretin işgörenler bakımından gelir, işveren açısından ise önemli bir gider unsuru olması özellikle asgari ücret temelinde yapılan tartışmaların temel nedeni olarak belirtilebilir (Bingöl, 2019). Ekonomik ve sosyal sonuçları ile çok yönlü bir ekonomik değer olma niteliğine sahip ücret; işgörenlerin emeği karşılığında gelirini ve yaşam kalitesini belirleyen önemli bir araçtır. Ekonomik gelişme sürecinin de temel ivmesi durumunda olan ücret, milli gelirin çeşitli gelir grupları arasındaki dağılımının düzenlenmesi açısından ülkedeki sosyal adalet düzeyini yansıtan ya da sağlayan bir üretim faktörü geliridir (Akgeyik, 2007).

Ücret konusuyla ilgili temel kavramlardan biri olan asgari ücret ise; bir ülkede işgörenleri korumak ve en düşük geçim düzeyini sağlamak maksadıyla işverenler tarafından ödenmesi gereken en az ücret düzeyi olarak tanımlanabilir (Seyyar & Öz, 2007). Bir ülkede işgörenlerin temel ihtiyaçlarını günün fiyatları üzerinden en az düzeyde karşılayabileceği en düşük ücreti gösteren, hükümet kararı veya toplu sözleşmelerle belirlenen ve bu düzeyin altında işgören çalıştırılması yasak olan ücret düzeyi asgari ücrettir.

Piyasadaki ücretlerin en alt düzeyine müdahale olan asgari ücret önemli bir sosyal politika aracı olarak işveren ve işgörenler açısından büyük öneme sahiptir (Akgül, 2016). Asgari ücret, sosyal devlet anlayışı çerçevesinde emeğin karşılığı olarak ödenmesi zorunlu olan en düşük ücret seviyesidir. Bu yönüyle asgari ücret, işgörenin günlük ekonomik ve sosyal koşullara göre temel ihtiyaçlarını karşılayacak gelir düzeyini sunması gereken bir politika aracıdır (Akgeyik, 2007). Aynı zamanda asgari ücret; istihdam, kayıt dışılık, enflasyon, ücret-gelir eşitsizliği ve yoksulluk üzerine çok yönlü potansiyel etkileriyle de mikro ve makroekonomik yapıyı doğrudan ilgilendiren önemli bir politika aracıdır (Eser

& Terzi, 2008; Aslan, 2019). Asgari ücret uygulaması ile bir yandan ücretlilerin milli gelirden daha fazla pay alması ve asgari geçim şartlarını karşılayacak bir gelir düzeyine sahip olması amacıyla ücret yapısında, temel bir eşik belirlenerek düşük gelirli ücretliler korunmaya; bir yandan da işgücü arz, talep ve maliyetlerine etki edilerek makroekonomik yapıya müdahale edilmeye çalışılmaktadır (Esen, 1999). Özetle işgörenlerin geçim koşullarını iyileştirmek, gelir dağılımında adaleti sağlamak, yoksulluğu azaltmak (Berger vd., 2022), çalışma şartlarını iyileştirmek, işgörenlerin haklarını korumak (Clemens, 2021), ekonomik istikrar ve sosyal huzuru sağlamak, haksız rekabeti önlemek ve işgörenlerin sendikalarının gücünü desteklemek, asgari ücretin uygulanmasını gerekli kılan amaçlar olarak belirtilebilir (Güler, 2023; Akgül, 2016; Rakıcı & Vural, 2011).

Asgari ücretin, nüfusunun önemli bir kısmının asgari ücret düzeyinde gelire sahip olduğu özellikle gelişmekte olan ülkeler bakımından çok daha önemli olduğu söylenebilir (Kutal, 2007). Zira eğitilmiş ve genç nüfusta işsizliğin yüksek düzeyde olması, vasıfsız işgücünün yaygınlığı, gelir dağılımındaki adaletsizlikler ve kayıtdışı istihdamın yaygınlığı gibi gelişmekte olan ülkelerin temel yapısal sorunları, asgari ücreti toplumun ve iktisadi yapının geneli için önemli bir gösterge haline getirmektedir. Dolayısıyla asgari ücretin düzeyi ve bunun belirlenmesine yönelik tartışmaların gelişmekte olan ülkelerde nispeten daha yoğun yaşandığı görülmektedir.

Asgari ücret uygulaması ile işgörenlerin zorlu çalışma koşullardan korunabilmesi mümkün olmakla birlikte çalışma hayatının disipline edilmesi ve özellikle ücret konusunda yasal bir eşik belirlenmesi söz konusudur. Bu eşik ne olması gerektiği konusu ise hemen her dönem yoğun tartışmalara neden olmuştur. Tarafların üzerinde kısmen de olsa uzlaşabildiği husus, asgari ücretin hem günün fiyatları üzerinden işgörenlerin geçimini sağlamaya yetecek hem de işverenlerin bütçesini çok zorlamayacak bir düzeyde olmasıdır. Böyle bir düzeyin belirlenmesi ve üzerinde uzlaşımın sağlanabilmesi ise oldukça zordur. Konuyla ilgili yapılan bazı değerlendirmelerde asgari ücretin olabildiğince düşük tutulması sonucunda verimliliğin artacağı ve rekabet üstünlüğünün geleceği, bunun da uzun vadede istihdam ve refah üzerinde olumlu etkilere neden olacağı savunulmaktadır. Buna karşın bazı yorumlarda, asgari ücret düzeyini olabildiğince yüksek tutmanın işgücü verimliliğini ve etkinliğini artırarak büyüme ve kalkınmaya doğrudan katkı sunacağı ileri sürülmektedir (Carr, 2023). Bu tartışmaların akademik disiplinden uzaklaşıp ideolojik zeminde yapılmaya başlandığı dönemlerde ise asgari ücret düzeyi bilimsel rasyonaliteden uzak bir biçimde, içinde bulunulan siyasi forma göre şekillenmektedir.

3. ASGARİ ÜCRETİN GELİŞİMİ

İşgörenlerin yoksulluktan kurtulabilmesi, onurlu bir birey olabilmesi ve kimseye muhtaç olmaması gibi sosyo-ekonomik sebeplerden dolayı asgari ücretin öneminin günümüzde daha da arttığı söylenebilir. İşgörenlerin ve ailelerinin ihtiyaçlarını karşılayabilmesi ve topluma karşı sorumluluklarını yerine getirebilmesi için, bireylerin satın alma gücünü korumaya yetecek yeterli ücret alması gerekmektedir. Bu amaca hizmet etmek amacıyla asgari ücret uygulamalarının köklerinin eski tarihlere kadar uzandığı görülmektedir.

3.1. Dünyada Asgari Ücret Uygulamasının Gelişimi

Asgari ücretin dünyadaki ilk uygulamalarının Hammurabi Kanunları'na kadar dayandığı söylenebilir. Bugünkü anlamına en yakın ilk asgari ücretin ortaya çıkışı ise, Sanayi Devrimi sonrası işgören sayısının hızla arttığı ve bu işgörenlerin olumsuz çalışma koşullarının söz konusu olduğu döneme denk gelmiştir. İşgören sınıfının korunması ve sömürünün önlenmesi amacıyla asgari ücret uygulamaları ilk kez 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında gündeme gelmiştir (Yılmaz & Terzi, 2010). Dünyada asgari ücrete ilişkin ilk uygulamayı başlatan ülke Yeni Zelanda'dır. 1894 yılında çıkarılan "Endüstriyel Uyuşmazlıklar ve Tahkim Yasası" ile Yeni Zelanda'da belirli sektörlerde çalışan işgörenler asgari ücret kapsamına alınmıştır. Yeni Zelanda'dan sonra Avustralya'da 1896 yılında yine belirli sektörler için asgari ücret uygulaması yürürlüğe konulmuştur. Dolayısıyla asgari ücrete yönelik ilk uygulamaların, 1800'lerin sonunda Avustralya ve Yeni Zelanda'da, endüstriyel uyuşmazlıkların önlenmesi ve çözümü amacıyla, daha az işgören ve diğerlerine nazaran daha olumsuz çalışma koşullarının söz konusu olduğu sektörler kapsamında hayata geçirildiği söylenebilir. İlk dönemlerde asgari ücret geçici bir önlem olarak değerlendirilmiş ve özellikle evden çalışan kadınların korunması amacıyla uygulanmıştır.

20. yüzyıl başlarında ise asgari ücret uygulaması Avrupa ve Amerika'da da tartışılmaya başlanmıştır. 1909'da İngiltere'de belirli sektörler kapsamında komisyonlar kurularak asgari ücret uygulaması hayata geçirilmiştir. Sadece evde ve tekstil işlerinde çalışan işgörenler için 1911 yılında Almanya'da, 1915 yılında ise Fransa'da ilk asgari ücret uygulamaları söz konusudur. İlerleyen süreçte Avusturya ve Norveç'te 1918, İspanya'da 1926 ve Belçika'da 1934 yılında asgari ücret uygulaması yürürlüğe girmiştir (Yücel, 2019). 1938'de ABD'de "Fair Labor Standards Act (Adil Çalışma Standartları Yasası)" ile asgari ücret yasal olarak uygulamaya konulmuştur. Bu yasa, asgari ücretin yanı sıra çalışma saatleri ve fazla mesai düzenlemelerini de içermiştir. İlk uygulandığı dönemlerde sadece belirli endüstrileri veya kadın işgörenleri kapsayan asgari ücret, sonraki yıllarda daha geniş kapsamlı olarak uygulanmaya başlanmıştır.

1948 yılında Birleşmiş Milletler Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'nde asgari ücret "herkesin kendisine ve ailesine insan onuruna yaraşır bir yaşam sağlayacak yeterli bir gelir elde etme hakkı" olarak tanımlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde de sosyal devlet anlayışının yaygınlaşmasıyla birlikte asgari ücret birçok ülkede uygulamaya konulmuştur. İşgören sayısı ve sektör itibarıyla daha kapsamlı asgari ücret uygulamaları sırasıyla 1960 yılında Hollanda'da, 1970 yılında Fransa'da ve 1980 yılında İspanya'da hayata geçirilmiştir (Öçal & Orhan, 2018). Ayrıca 1970 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü 131 sayılı Asgari Ücret Tespitine İlişkin Sözleşme'yi kabul etmiştir. Sözleşmenin 3. maddesinde, asgari ücretin tespitinde işgörenlerin ve ailelerinin ihtiyaçları, ülkedeki genel ücret seviyesi, hayat pahalılığı, sosyal güvenlik yardımları ve diğer sosyal grupların görece yaşama standartlarının dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir (Çelik, 2018). Bu dönemde işgören haklarının korunması, sosyal adaletin sağlanması ve refah devletinin inşası amacıyla asgari ücretin dünya genelinde önemli bir uygulama haline geldiği söylenebilir.

1980'ler sonrası döneme bakıldığında birçok ülkede asgari ücretin enflasyona ve yaşam maliyetlerine bağlı olarak yeniden düzenlendiği görülmektedir. Ülkeler tarafından izlenen farklı politikalar günümüz asgari ücret uygulamalarına da esas oluşturmıştır. Örneğin Avusturya ve Kanada'da asgari ücret bölgesel farklılık esasına göre belirlenmiştir. Almanya ve İngiltere'de dar ekonomik kapsam esasına, Fransa'da ise mesleki farklılıklara göre belirlenen asgari ücret; İsviçre'de engelli işgörenler, ABD ve Malta'da ise yaşlılar, çocuklar, öğrenciler ve çıraklar için farklı programlar kapsamında uygulanmıştır (Akgül, 2016).

Tarihsel süreç içerisinde işgören sendikaları ve bunların taraf olduğu toplu sözleşmeler, asgari ücretin artırılması için önemli baskı unsurları olmuştur. Buna karşın bazı ülkelerde, özellikle neoliberal politikaların yaygınlaştığı 1980'ler sonrası dönemlerde asgari ücret artışlarının yavaşladığı ya da durduğu gözlenmiştir. 21. yüzyılda ise küreselleşme, dijitalleşme ve işgücü piyasasındaki değişikliklerle birlikte asgari ücret yine üzerinde yoğun tartışmaların yapıldığı bir konu olarak ön plana çıkmıştır. Birçok ülkede, asgari ücret miktarının temel ihtiyaçları karşılama konusunda yetersiz kaldığı ve enflasyon karşısında eridiği gerekçesiyle işgören sendikaları tarafından düzenli yüksek artış talepleri ortaya çıkmıştır. Bunun yanında yine 21. yüzyılın başlarında birçok Avrupa ülkesi asgari ücret uygulamalarını Avrupa Birliği normlarına uygun hale getirmeye çalışırken gelişmekte olan ülkelerde de asgari ücret düzenlemeleri yaygınlaşmaya başlamıştır. 2020'li yıllarda, özellikle COVID-19 küresel salgınının ardından yaşanan rekor enflasyon oranları nedeniyle, işgörenlerin ekonomik güvenliğini ve refahını sağlamak amacıyla asgari ücret artışlarının önem kazandığı görülmektedir.

3.2. Türkiye'de Asgari Ücret Uygulamasının Gelişimi

Türkiye'de ilk asgari ücret uygulaması, 1806 tarihli bir Padişah Fermanı'na kadar götürülebilir. Daha sonrasında Cumhuriyet'in ilanından önce 1921 yılında çıkarılan 151 sayılı Kanun ile maden ocaklarında çalışan işgörenler kapsamında belirli bir asgari ücret düzeyinin belirlenmesi kabul edilmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde ise belediye meclislerinin asgari ücret hadlerini üç ayda bir geçim şartlarına göre tespit ve ilan etmeleri gerektiği kararlaştırılmıştır. Ancak gerek maden ocaklarına yönelik uygulamanın gerekse de İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararın hayata geçirilmesi mümkün olmamıştır. Oysa Cumhuriyet'in ilanından bu yana devletçilik ilkesinin gereği büyük ihtiyaç duyulan asgari ücret uygulaması, ancak 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu'nda yer alabilmiştir (Yücel, 2019). İlgili mevzuatta yer alan asgari ücrete yönelik hükümlerin uygulamaya konması ise,

özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu olumsuz koşullar ve asgari ücrete ilişkin yönetmeliğin hazırlanamaması nedeniyle 1951 yılını bulmuştur (Akgül, 2016; Eser & Terzi, 2008; Güven vd., 2011).

Yapılan yasal düzenlemelere rağmen uygulamaya ilişkin bir asgari ücret düzeyinin tespit edilememesi, asgari ücret miktarının düzenli aralıklarla gözden geçirilmesinin zorunlu tutulmaması gibi nedenlerle asgari ücret uygulamasından istenilen sonuçlar elde edilememiştir. Ortaya çıkan sorunların giderilmesi amacıyla, 1967 tarihli ve 931 sayılı İş Kanunu'nda asgari ücret uygulaması yeniden düzenlenmiş ve bu İş Kanunu'na uygun olarak da 5 Nisan 1968 tarihinde Asgari Ücret Yönetmeliği çıkarılmıştır. Bu yeni düzenlemeler ile asgari ücretin tespitinde mahalli komisyon sisteminden tamamen vazgeçilmiş, bu konudaki yetki merkezi nitelikteki bir komisyona verilmiştir.

1969 yılında merkezi sistem uygulamasına geçildikten sonra 1971 yılında yürürlüğe giren 1475 sayılı İş Kanunu'nda asgari ücret; "işçilere normal bir çalışma günü karşılığı olarak ödenen ve işçinin gıda, konut, giyim, sağlık, ulaşım ve kültür gibi zorunlu ihtiyaçlarını günün fiyatları üzerinden asgari düzeyde karşılamaya yetecek ücrettir" şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımlama 1475 sayılı Kanun doğrultusunda çıkartılan 1972 tarihli ve 25540 sayılı Asgari Ücret Yönetmeliğinin 4. maddesinde de aynen muhafaza edilmiştir. Yine bu Yönetmelik kapsamında asgari ücretin en geç iki yılda bir tespit olunması ilkesinin korunduğu görülmektedir.

Asgari ücret ülkemizde 1969-1973 yılları arasında sadece sanayi sektörü için belirlenirken 1973 yılından itibaren tarım ve orman kesiminde çalışanlar için de ayrı olarak saptanmaya başlamıştır. Ayrıca 1969-1974 yılları arasında bölgesel farklılık esasına göre bir asgari ücret uygulaması söz konusu iken, 1974 yılında bölgesel farklılığa dayanan bu sistem terk edilmiş, sektörel açıdan farklı ancak bölgesel açıdan aynı olacak bir asgari ücret uygulamasına geçilmiştir. 1989 yılında ise asgari ücretin sanayi, tarım ve orman kesimi için farklı olarak belirlenmesi uygulamasına da son verilmiş (Eser & Terzi, 2008); merkezi nitelikteki bir komisyon tarafından, bölgesel ve sektörel bir farklılık göstermeksizin, tüm ülke için tek düzey olarak tespit edilen bir asgari ücret uygulaması hayata geçirilmiştir (Tezgel, 2018). 1980'lerin sonlarına doğru enflasyon oranlarındaki büyük artışlar nedeniyle asgari ücretin belirlenmesine yönelik merkezi komisyon her yıl toplanmaya başlamıştır (Güven vd., 2011; Eser & Terzi, 2008).

Otuz yılı aşan bir süre yürürlükte kalan 1475 sayılı İş Kanunu, 2003 yılında 4857 sayılı yeni İş Kanunu'nun uygulanmaya başlamasıyla birlikte, bazı maddeleri hariç olmak üzere yürürlükten kaldırılmıştır. 4857 sayılı İş Kanunu'nun 39. maddesinde ise asgari ücret; "İş sözleşmesi ile çalışan ve bu Kanunun kapsamında olan veya olmayan her türlü işçinin ekonomik ve sosyal durumlarının düzenlenmesi için Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca Asgari Ücret Tespit Komisyonu aracılığı ile ücretlerin asgari sınırları en geç iki yılda bir belirlenir" şeklinde tanımlanmıştır. 1974 yılından itibaren geçerli olan, 16 yaşını doldurmuş ve doldurmamış işgörenlere farklı asgari ücret ödenmesine yönelik uygulamaya da 2014 yılında son verilmiştir (Öçal & Orhan, 2018). Dolayısıyla günümüzde halen yürürlükte olan 4857 sayılı İş Kanunu ve Kanun kapsamında hazırlanan Asgari Ücret Yönetmeliği esaslarına göre ülkemizde asgari ücretin; Asgari Ücret Tespit Komisyonu tarafından, 4857 sayılı İş Kanunu kapsamında olan veya olmayan her türlü işgörenin çalıştığı bütün işkolları ve tüm yaşlar için, tek bir düzeyde ve en geç iki yılda bir belirlenmesi kabul edilmiştir.

Asgari ücret uygulamasıyla ilgili son yıllarda yapılan en önemli düzenleme, asgari ücretten yapılan vergi kesintilerine son verilmesi olmuştur. 22 Aralık 2021 tarihli ve 7349 sayılı Gelir Vergisi Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun kapsamında 2022 yılı için belirlenen asgari ücret tutarından sadece sigorta kesintilerinin yapılmasına, gelir vergisi ve damga vergisinin ise kesilmemesine karar verilmiştir (Anadolu Ajansı, 2022). Böylece asgari ücretle ilgili ülkemizde yıllardır eleştirilen bir konu olan asgari ücrete yönelik vergi kesintisi uygulaması 2022 yılında son bulmuştur. Asgari ücret üzerinden alınan vergi ve benzeri kesintilerin yüksek olması yıllarca işverenlerin maliyetini arttırmış, işgörenin eline geçen net ücretini ise azaltmıştır. Bu durumun özellikle kayıtdışı istihdamın yaygınlaşmasına neden olduğu düşünülmüştür. Asgari ücretten vergi alınmasının vergi adaleti açısından olumlu bulunmaması ve yalnızca işgörenin şahsının dikkate alınarak belirlenmiş bir ücretin vergilendirilmesinin asgari ücretin niteliği ile örtüşmemesi nedeniyle, asgari ücretten vergi kesintisi yapılmasına son verilmesinin önemli ve yerinde bir karar olduğu söylenebilir.

Özetle ülkemizde asgari ücret; işgören ve işverenin taraf olarak yer aldığı merkezi bir komisyon tarafından belirlenen, işgören ve ailesinin günün ekonomik ve sosyal koşullarına göre insanca yaşamasına imkan verecek, insanlık onuruyla bağdaşacak ve emeğin sömürüsünü önlemeye yetecek bir ücret düzeyi olarak tanımlanmakta (Güven vd., 2011) ve yapılan işlerin niteliğine bakılmaksızın işgörenlerin alması gereken ücretin en düşük sınırını belirlemektedir. Asgari ücret uygulaması ile işgörenlerin sosyal refaha ulaşımını zorlaştıracak bir düzeyde ücret geliri elde etmesi engellenmeye ve ekonomik olarak korunması sağlanmaya çalışılmaktadır.

4. ASGARİ ÜCRETİN SOSYAL VE EKONOMİK YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Yoksulluğa karşı işgörenlerin korunması ve yoksul grupların desteklenmesi asgari ücretin başlıca işlevi ve hedefleri olarak ifade edilebilir. Bunun yanında ücret dengesizliklerinin giderilmesi, satınalma gücünün korunması, çalışma barışının sağlanması, haksız rekabetin önlenmesi ve işgücü verimliliğinin desteklenmesi, toplumsal talep ve beklentileri karşılayacak asgari ücret politikaları ile daha kolay gerçekleştirilebilecektir.

Asgari ücret, doğrudan ve türev etkileri ile işletmeler, hane halklarının davranışları ve diğer makroekonomik göstergeler üzerinde belirleyici olmakta; iktisadi, mali ve sosyal bakımdan önemli ve etkili bir politika aracı olarak kullanılmaktadır. Hemen her ülke asgari ücret üzerinden sosyal ve ekonomik yapıya müdahalelerde bulunmak üzere maliye ve iktisat politikaları uygulamaktadır. Bununla birlikte söz konusu politikalara yönelik kompozisyonların ve ortaya çıkan etkilerin ülkelere göre farklılıklar gösterdiği söylenebilir. Örneğin gelişmiş ülkelerde, asgari ücretle çalışan kesimin toplam istihdam içindeki payı düşük düzeylerdeyken; gelişmekte olan ülkelerde, asgari ücretle çalışan kesimin toplam istihdam içindeki payı artmakta ve ortalama ücretler asgari ücret düzeyine doğru yaklaşmaktadır. Dolayısıyla asgari ücret üzerinden yapılacak değerlendirme ve analizlerde, ülkelere özgü şartların göz önünde bulundurulması, asgari ücretten etkilenmesi çok muhtemel olan gruplar veya bölgelerin tespit edilerek sektör, cinsiyet ya da bölge gibi farklı unsurlara göre ayrıştırılmış düzeylerde hesaplamaların yapılması yarar sağlayacaktır. Asgari ücretin sosyal ve ekonomik yapı üzerindeki etkileri aşağıda farklı başlıklar altında ele alınmaya çalışılmıştır.

4.1. Sosyal Destek Fonksiyonu

Asgari ücretin özellikle düşük vasıflı işgücü için hayati önemde olduğu ileri sürülmekte, sıklıkla düşük gelirli ve vasıfsız işgörenler için asgari ücretin sosyal destek niteliğinin çok yüksek olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, asgari ücretin işgörenlerin refahı üzerinde olumlu etkilere sahip olduğu ortaya konulmuştur. Buna karşılık asgari ücret düzeyinin öneminin ve bu düzeyin ne olması gerektiğinin, yoksulluğun yaygın olduğu ve ücret düzeylerinin insanların temel gereksinimini karşılamakta yetersiz kaldığı gelişmekte olan ülkeler bakımından çok daha fazla önem arz ettiği düşünülmektedir. Gelişmekte olan ya da katılım süreci devam eden AB ülkelerinde toplumsal talep ve beklentileri karşılayacak makul bir asgari ücret düzeyinin belirlenmesi özellikle bazı açılardan önemli görülebilir (Cristian & Marius, 2017);

İlk olarak gelişmekte olan ülkelerde tam zamanlı çalışan ücretliler için yoksulluk oranı AB üyesi ülkelerin ortalamasının oldukça üzerindedir. Örneğin 2023 yılında AB'ye üye ülkeler yoksulluk ortalaması %7,1 iken; bu oran Romanya'da %14,9; Sırbistan'da %5,6; Yunanistan'da %9; Polonya'da %8,6; İtalya'da %8,7; İspanya'da %9,3 ve Portekiz'de %9,1 düzeyindedir. Yarı zamanlı çalışan asgari ücretliler için yoksulluk oranı ise daha dramatik şekilde farklılık göstermektedir. Romanya'da yarı zamanlı çalışan asgari ücretlilerde yoksulluk oranı %55,7 düzeyinde iken AB ülkeleri ortalaması %12,6 düzeyindedir. Romanya'da ilgili oran neredeyse AB ülkeleri ortalamasının dört katı kadardır. İlgili oran Sırbistan'da %13,0; Bulgaristan'da %30,1; Portekiz'de %27,0 ve Yunanistan'da %21,8 düzeyindedir.

Öte yandan gelişmekte olan ülkelerde toplumsal talep ve beklentileri karşılayacak makul bir asgari ücret düzeyinin belirlenmesini önemli hale getiren ikinci husus, ilgili ülkelerde AB ülkeleri ortalamasından daha yüksek düzeyde belirgin bir gelir eşitsizliğinin olmasıdır. Örneğin 2023 yılında Gini katsayısı¹ Estonya'da 31,8; Litvanya'da 35,7; Bulgaristan'da 37,2; Romanya'da 31,0; Letonya'da

¹ **Gini Katsayısı:** Bir ulus ya da bir sosyal grup içindeki gelir veya servet eşitsizliğini temsil etmeyi amaçlayan bir istatistiksel dağılım ölçüsüdür. Gini katsayısı sıfıra yaklaştıkça gelir dağılımında eşitliği, bire yaklaştıkça gelir dağılımında bozulmayı ifade etmektedir.

34,0 ve Sırbistan'da 31,7 olarak gerçekleşmiştir. AB üyesi ülkelerin Gini katsayısı ortalaması ise 29,6 düzeyindedir. Bu durumda asgari ücret söz konusu adaletsizlikleri gidermede önemli bir politika aracı olarak değerlendirilmektedir.

Üçüncü olarak gelişmekte olan ülkelerde temel üretim faktörlerinden emek ve sermayenin ulusal gelirden aldıkları payda da önemli adaletsizlikler söz konusudur. Gelişmiş ülkelerde GSYİH'nın %50 ile 55'i emek, %35 ile 40'ı ise sermaye kesimi tarafından elde edilmektedir. Bu dağılımın gelişmekte olan Avrupa ülkelerinde nispeten daha adaletsiz olduğu söylenebilir.

Asgari ücreti gelişmekte olan ülkelerde daha önemli hale getiren dördüncü husus söz konusu ülkelerde ekonomik büyümenin sağladığı pozitif dışsallıkların topluma asimetric olarak dağılmasıdır. Diğer bir ifadeyle ekonomik büyümenin oluşturduğu faydadan düşük gelirli yeterince yararlanamamakta, bu durumda üst gelir grubunun gelir skalasındaki yeri daha yüksek gelir düzeyi söz konusu olduğu için çok daha belirgin hale gelmektedir.

Asgari ücreti gelişmekte olan ülkelerde önemli hale getiren beşinci ve son husus ise günümüzde işveren ve işgören sendikaları arasındaki dengenin işgörenlerin aleyhine olacak şekilde bozulmasıdır. Sendikalaşma oranının azalması, ücret ve çalışma koşullarındaki pazarlık ve yasal mevzuat konularında işverenin elini son derece güçlendirmiş, bu durum da asgari ücret konusunu daha önemli hale getirmiştir.

Bazı ülkelerde yapılan pek çok araştırmada asgari ücretin, özellikle işgücü piyasasında niteliği itibariyle düşük düzeyde olduğu varsayılan nispeten savunmasız işgücü için, önemli bir güvence ve destek uygulaması olduğu tespit edilmiştir. Romanya'da gelir ve ücret eşitsizliğini düzeltmede asgari ücretin olumlu sonuçlar verdiği gözlemlenmiştir; asgari ücrette yapılan iyileştirmelerden sonra asgari ücretin ortalama aylık kazançlardaki payının 2012'de %34,1'den 2023'te %50'ye yükseldiği, Gini katsayısında ise 4 puanlık bir düşüşün söz konusu olduğu görülmüştür (Belman & Wolfson, 2014; Eurostat, 2025). Romanya'da yapılan analizlerden çıkan sonuçlara göre asgari ücretteki artışlar, asgari ücretle ortalama ücret alan işgörenler arasındaki göreceli yoksulluk oranını azaltma potansiyeline sahiptir ve ücret artışları bir süre asgari ücretli işgörenlerin motivasyonunu artırarak emek verimliliğini ve üretkenliği arttırmaktadır (Vlad, 2023).

Öte yandan 1990-2017 dönemi panel verisi kullanarak asgari ücretlerin OECD ülkelerindeki ücret eşitsizliği üzerindeki etkisinin araştırıldığı bir çalışmada asgari ücretteki artışın özellikle ücret skalasının en alt diliminde bulunanlar için çok daha etkili ve yararlı olduğu ve söz konusu kesim lehine ücret eşitsizliğini hafiflettiği ortaya konulmuştur. Bu etkinin kadınlar için erkeklerden daha büyük olduğu görüldüğünde, asgari ücret artışının cinsiyetler arası ücret farkını azaltmada bir politika aracı olduğu gözlemlenmiştir (Joe & Moon, 2020). Gerçekten de asgari ücretin yeterince yüksek düzeylerde belirlenmesi, ortalama ücretlere olumlu yansıtacağı gibi yoksulluk sınırında çalışanların sayısında düşüşlere yol açacak ve cinsiyete bağlı ücret adaletsizlikleri ile mücadelede de etkinlik sağlayabilecektir.

DiNardo vd., (1996) Kernel ise density tahmin yöntemi kullanarak asgari ücretteki düşüşün özellikle ücret skalasının alt dilimindeki ücret eşitsizliklerinin önemli bir nedeni olduğunu ileri sürmüşlerdir. Lee (1999) de, eyalet düzeyinde bir panel oluşturarak yaptığı analizde, asgari ücretteki düşüşün özellikle kadınlar için ücret adaletsizliğinin önemli bir kısmını açıkladığını ortaya koymuştur. Ayrıca Dickens ve Manning (2004) fark yöntemini kullanarak İngiltere'de, asgari ücretin etkilerini tahmin etmeye çalışmışlar; asgari ücret uygulamasının ücret eşitsizliğini önemli bir komplikasyona yol açmadan azalttığını bulmuşlardır. Seong (2014) ise, asgari ücretteki artışın ücret dağılımının en altındaki ücret eşitsizliğini azalttığını saptamıştır.

Bir başka çalışmada Tayland'da 2009-2019 dönemi esas alınarak, 2013 asgari ücret reformunun gelir, tüketim ve işgücü piyasasını nasıl etkilediği araştırılmıştır. Bulgular, asgari ücret reformunun ortalama günlük kazançlarda, kişi başına tüketim harcamalarında ve kişi başına düşen gelirden, nispi artışlara yol açtığını göstermektedir. Ayrıca asgari ücretin farklı ücret düzeylerindeki toplu iş görüşmelerinde de işgören ve işveren arasındaki ücret pazarlıklarına yön veren bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir (Durongkaveroj, 2022).

Öte yanda 21 AB üyesi ülkede yasal ulusal asgari ücretlerle hipotetik asgari ücret senaryolarının sosyal etkilerini görmek üzere yapılan bir simülasyonda, asgari ücret artışlarının yoksulluğu, ücret eşitsizliğini ve cinsiyetler arasındaki ücret farkını önemli ölçüde azaltabileceği tespit edilmiştir. Asgari

ücret ulusal brüt ortalama ücretin %50'si ve ulusal brüt medyan ücretin %60'ı kadar artırıldığında, tüm AB üyesi ülkelerde yoksulluktaki ortalama azalmanın %12-13; ücret eşitsizliğindeki azalmanın %8-10, cinsiyetler arası ücret eşitsizliğindeki ortalama azalmanın ise %5 düzeyinde olacağı görülmüştür (Grünberger vd., 2022).

Asgari ücrete yönelik olumlu sonuçları ortaya koyan bu araştırmalarla birlikte, asgari ücretin sosyal adaletin sağlanmasına ve gelirin yeniden dağıtımındaki etkinliğine yönelik olumsuz bulguların ortaya çıktığı çalışmalar da söz konusudur. Örneğin Lee ve Hwang (2018), 2006-2016 yılları arasında Kore'deki asgari ücret artışının ücret eşitsizliği üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca yapılan diğer değerlendirmelerde asgari ücretin, özellikle de yüksek asgari ücret düzeyinin, işverenler üzerinde baskıya neden olduğu ve asgari ücretin artırılması durumunda işverenlerin tercihlerini vasıflı işgücünden yana kullandığı, bu durumun da vasıfsız işgücünü olumsuz etkilediği saptanmıştır (Gerritsen & Jacobs, 2020).

Almanya'da asgari ücretin etkilerini araştıran bir diğer çalışmada ortaya çıkan bulgular da asgari ücretin yoksulluğu azaltmada yeterince etkili olmadığı yönündedir. Bu duruma neden olan başlıca faktörler incelendiğinde, asgari ücretli ailelerde genellikle işgören sayısının çok az olduğu, çoğu ailede sadece asgari ücretli işgörenin tüm aileye bakmak zorunda olduğu ve söz konusu asgari ücretin veya asgari ücretlinin ücretinde yapılacak artışın ailenin genel durumunu iyileştirmede yetersiz kaldığı görülmüştür. Diğer etkili bir faktör ise özellikle büyük şehirlerde, çok yüksek konut kiralalarının asgari ücretliler üzerinde önemli bir yük oluşturmalarıdır. Çoğu zaman asgari ücret artışları söz konusu yüksek konut kiralalarını karşılamakta yetersiz kalmıştır. Asgari ücretlilerde çalışma saatlerinin düşük düzeyde olması da asgari ücret artışlarının yoksullukla mücadelede yetersiz kalmasına neden olmuştur. Yoksullukla mücadelede asgari ücretin etkinliğini tartışmalı hale getiren bir başka faktör ise asgari ücretin sadece yoksul değil farklı gelir gruplarında bulunan kesimler için de söz konusu olmasıdır. Diğer bir ifadeyle yoksulluk düzeyinin üzerinde bir yaşam standardına sahip asgari ücretli kesimler için asgari ücret yoksulluğu azaltan bir etkiye sahip olmayacaktır. Asgari ücretin yoksullukla mücadelede etkinliğini artırmak için asgari ücret üzerindeki vergisel kesintilerin azaltılması, eş ve çocuk yardımı gibi sosyal güvenlik desteklerinin artırılması son derece önemli görülmektedir (Bruckmeier & Bruttel, 2021).

Birleşik Krallık'ta eşitsizliği ve yoksulluğu azaltmak amacıyla farklı politika seçeneklerinin simüle edildiği bir başka araştırmada, asgari ücreti ifade eden ulusal yaşam ücretinin vergi reformları veya çocuk yardımlarının artırılması gibi diğer önlemlere kıyasla oldukça küçük bir öneme sahip olduğu tespit edilmiştir (Atkinson vd., 2017). Belçika'da yapılan benzer bir çalışmada, asgari ücretteki büyük artışların bile, diğer politika seçeneklerine kıyasla iş başındaki yoksulluk üzerinde sınırlı bir etkiye sahip olacağı sonucuna varılmıştır (Marx vd., 2012). 28 AB üyesi ülkede asgari ücretin ulusal ortalama saatlik ücretlerin %50'sine yükseltilmesi durumundaki etkilerin analiz edildiği çalışmada ise çoğu ülkede olumlu ancak mütevazı etkiler bulunmuştur (Matsaganis vd., 2015). 7 Avrupa ülkesinde, farklı politika araçlarının karşılaştırıldığı çalışmada da, asgari ücretlerin yoksulluk üzerinde oldukça küçük etkileri olduğu tespit edilmiştir (Leventi vd., 2017).

Sosyal adaletin sağlanması ve gelirin yeniden dağıtımı konusunda asgari ücretin rolüne ilişkin yukarıda bahsedilen araştırmaların bulguları doğrultusunda, asgari ücret politikasının genel olarak düşük gelirli kişiler üzerinde olumlu etkiler sağlama potansiyeline sahip olsa da tek başına yoksulluğun azaltılması ve düşük gelirli nüfusun yaşam standartlarının iyileştirilmesi hedeflerine ulaşabilmek için yeterli olmayacağı söylenebilir. Asgari ücrete yönelik artışların tüm beklentileri karşılayacak etkiler oluşturulabilmesi için geliri artırıcı kamu politikalarının, mekanizmalarının ve tamamlayıcı önlemlerin birlikte uygulanması gerekmektedir (Vlad, 2023). Birçok ekonomide özellikle vasıfsız veya düşük vasıflı işgücü, salt piyasa işleyişinde olabildiğince savunmasızdır. Özellikle gelirin yeniden dağılım mekanizmalarını çalıştırmakta güçlükler yaşayan gelişmekte olan ülkelerde söz konusu işgücü, gelir skalasının en altında kaldığı gibi yoksullukla mücadelede de en fazla zorlanan kesimdir. Bu noktada sermaye birikimini artırmaya yönelik tedbir ve teşviklerin işgücünün niteliğini geliştirmeye yönelik programlarla ve asgari geçim düzeyini güvence altına alacak ücret politikalarıyla koordineli bir biçimde yönetilmesi önemli görülmektedir (Chamberlain, 2007).

Asgari ücret düzenlemelerinde asgari geçim düzeyini sağlayacak mal sepetinin mali büyüklüğü de oldukça önemlidir. Asgari ücret artışlarının söz konusu sepetteki mal ve hizmetlerin fiyatlarındaki

artışın gerisinde kalması durumunda asgari ücret politikalarının tamamen işlevsiz kalacağı söylenebilir. Bu kapsamda asgari ücretteki artışlara esas olacak değişkenlerin hangi esaslara göre belirleneceği ve neler olacağı son derece önemlidir (Vlad, 2023). İktisadi, mali ve sosyal rasyonalitesi olmayan asgari ücret artışları yoksullukla mücadele bir yana sosyal dengeler ve makroekonomik büyüklükler üzerinde baskılara neden olarak yeni adaletsizliklere yol açacak etkilere sahip olacaktır. Bu noktada asgari ücret artışlarına yön verecek mali kuralların bir uzlaşısı ile belirlenmesi ve uygulanması, toplumsal talep ve beklentilerin karşılanmasını sağlayacaktır.

4.2. İstihdama ve Kayıt Dışlığa Etkisi

Asgari ücrete ilişkin tartışmaların bir kısmının da asgari ücretin istihdamın düzeyine etkileri üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Nitekim yüksek ücretlerin istihdam üzerinde neden olacağı baskıyı bilen kimi işveren sendikaları, belirli bir düzeyde kalacak asgari ücret miktarının, istihdamı da teşvik edebileceği fikrini öne sürerek toplu pazarlık masasında işgören sendikalarını ikna etmeye çalışmaktadır (Bosch & Kalina, 2010).

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, asgari ücret düzeyinin istihdama yönelik etkilerinin ülkelere göre farklılık gösterebileceği ortaya konulmuştur. Bu açıdan asgari ücretin istihdama yönelik etkilerinin incelendiği araştırmaların sonuçları da genellikle farklılık göstermektedir. Örneğin Bauducco ve Janiak (2018), asgari ücrette makul bir artışın istihdam düzeyini sınırlı ölçüde etkilediğini tespit etmişlerdir. Romanya’da 2008-2016 dönemi asgari ücret artışlarının bölgesel istihdam üzerindeki etkilerini inceleyen bir başka çalışmada, ortalama asgari ücret artışlarının istihdam üzerinde önemsiz bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir (Pantea, 2020). Kuddo vd. (2015) tarafından yapılan bir araştırmada ise özellikle 2010–2015 arası, asgari ücretteki artışların istihdam üzerinde sınırlı ve önemsiz bir düzeyde etkiye sahip olduğu, bazı durumlarda istihdamı olumlu etkileyebildiği tespit edilmiştir. Addison vd. (2009) ise asgari ücretin belirli ekonomik durgunluk dönemlerinde bile istihdam üzerinde çok az etkili olduğunu ileri sürmektedirler. Türkiye’de yapılan araştırmalarda, asgari ücret ve istihdam düzeyi arasında herhangi bir negatif korelasyon bulunmadığı ve asgari ücret düzeyindeki artışların istihdamı olumsuz etkileyen bir faktör olmadığı (Pelek, 2015); asgari ücretteki artışların genel istihdam için olumsuz bir etkiye işaret etmediği tespit edilmiştir (Yüncüler & Yüncüler, 2016).

Bir diğer araştırmada 21 AB üyesi ülkede yasal ulusal asgari ücretlerle hipotetik asgari ücret senaryolarının sosyal etkilerini görmek üzere yapılan bir simülasyonda asgari ücretteki artışın istihdam üzerindeki olası olumsuz etkilerinin sınırlı olduğu saptanmıştır. Tüm üye ülkelerin yasal asgari ücretlerini en yüksek referans değerine yükselttiği hipotetik senaryoda ise, ilgili AB ülkelerinde toplam istihdamdaki simüle edilen azalma %0,4 düzeyinde kalmaktadır (Grünberger vd., 2022). Ayrıca Endonezya’da asgari ücret artışları ile işsizlik oranları arasındaki ilişkiyi çoklu linear regresyonlu nicel yöntem kullanılarak inceleyen çalışmadan elde edilen bulgular, asgari ücret artışları ile işsizlik oranları arasında pozitif ancak zayıf bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur. Diğer bir ifadeyle asgari ücret düzeyi artırıldıkça, işsizlik oranı kısmen ve sınırlı bir şekilde yükselmektedir (Huda & Yuliati, 2022). Benzer şekilde bulgular Arjantin’den de elde edilmiştir. 2003-2011 dönemi regresyon analizi sonuçlarına göre Arjantin’de, asgari ücrette meydana gelen artışlar işten çıkarmalar üzerinde %19 düzeyinde bir etkiye sahip olmuştur (Abbate & Jiménez, 2022). Diğer bir ifadeyle her beş işten ayrılmanın sadece birisi, asgari ücrette meydana gelen artışla ilgilidir. İspanya’da yapılan araştırmada ise, asgari ücret artışlarına bağlı iş kayıpları yine çok sınırlı düzeyde kalmış ve istihdamda %-0,6’lık (yaklaşık 7400 iş) bir azalmanın olduğu gözlenmiştir (Hijzen vd., 2023). Son olarak OECD üyesi 19 ülkeyi kapsayan bir başka çalışmada 1983-2013 döneminde asgari ücret düzeylerinin düşük vasıflı işgücü, düşük vasıflı kadın işgücü ve genç işgücü üzerindeki etkileri 6 farklı statik/dinamik tahmin yaklaşımı ile araştırılmıştır. Bulgular, tüm gruplar için istihdam esnekliklerinin sınırlı ve zayıf olduğunu, ilgili gruplara ilişkin istihdam oranının asgari ücret düzeyindeki değişikliklere karşı duyarlı olmadığını ortaya koymuştur (Sturn, 2018).

Bununla birlikte asgari ücretin istihdamı önemli ölçüde olumsuz etkilediğini ortaya koyan araştırmalar da söz konusudur. Gerritsen ve Jacobs (2020) yüksek asgari ücret düzeyinin ve asgari ücretin artışlarının ciddi işten çıkarmalara neden olduğunu, istihdamı olumsuz etkileyerek bilakis yeni sosyal sorunları ortaya çıkardığını ileri sürmektedirler. Gerçekten de özellikle rekabet gücü ve verimliliği düşük geleneksel işletmeler için asgari ücret artışları işgören çıkarmayla yönetilmeye çalışılan bir sürece dönebilmektedir. Bu durum, düşük gelirli asgari ücretliler için mevcut şartların çok

daha ağırlaşması anlamına gelebilir (Vlad, 2023). Nitekim Abowd vd. (2009) Fransa kapsamında gerçekleştirdikleri araştırmada, özellikle asgari ücretin ortalama ücret içindeki payının yüksek olması durumunda, asgari ücretin istihdam üzerinde önemli negatif etkileri olduğunu belirlemişlerdir.

İlgili araştırmaların sonuçlarından da anlaşılacağı üzere; asgari ücretin istihdama yönelik etkilerinin ülkelere, hatta bir ülke içinde farklı değişkenlere (örneğin işletmelerin büyüklüğüne, işgücünün demografik özelliklerine ya da asgari ücretle ilgili yasal çerçeveye ne ölçüde uyulduğuna) göre farklılık gösterebileceği, dolayısıyla asgari ücretin istihdama yönelik etkilerinin farklılaşabileceği söylenebilir (Joe & Moon, 2020; Durongkaveroj, 2022). Örneğin Çin’de asgari ücret düzeyindeki değişikliklerin kurumsal kimliğe sahip büyük ölçekli işletmelerde farklı, kurumsal kimliği ve işleyişi tartışmalı küçük işletmelerde farklı etkiler ortaya çıkardığı görülmüştür. Asgari ücret artışlarına büyük işletmeler, genellikle işten çıkarmalarla tepki verirken, küçük işletmeler büyük işletmelerin işten çıkardığı işçileri asgari ücretin altındaki rakamlarla istihdam etmek suretiyle tepki vermektedir (Chen vd., 2022). 2000’li yıllarda Fransa’da yapılan ölçümlerde asgari ücret artışlarının istihdam esnekliğinin yüksek olduğu ve -1 ile -4.6 arasında gerçekleştiği saptanmıştır. ABD’de 1990’da yapılan esneklik çalışmasında da asgari ücret artışlarının istihdam esnekliğinin -0.1 ile 0.3 arasında değişmekte olduğu ve yoğun olarak da genç istihdamın asgari ücret artışlarından etkilendiği ortaya konulmuştur (Cristian & Marius, 2017). Nitekim hemen her ülkede asgari ücret düzeyindeki artışların genellikle genç işgücünün sosyal ve ekonomik durumunu etkilediği söylenebilir. Örneğin IMF tarafından 2016 yılında yapılan araştırmada da asgari ücretin genç istihdam üzerindeki etkisi 15 Orta ve Doğu Avrupa ülkesi kapsamında analiz edilmiş ve asgari ücretteki %1’lik bir artışın genç istihdam üzerinde %0.15’lik bir daralmaya neden olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında asgari ücretteki %1’lik bir artış genç istihdamın verimlilik düzeyi üzerinde de %3’lük bir gerilemeye neden olmaktadır. Addison vd. (2013)’ne göre de özellikle yüksek işsizliğin yaşandığı ekonomilerde, asgari ücret artışları genç istihdam üzerinde çok daha önemli etkilere neden olmaktadır. Sözgelimi Tayland’da yapılan bir araştırmada 2013 yılında gerçekleştirilen asgari ücret reformunun ortalama günlük kazançlarda, kişi başına düşen tüketim harcamalarında, kişi başına düşen gelirden ve ücretli çalışma gün sayısında göreceli artışlara yol açtığı; ancak yoksul hanelerin bu reformdan kazanç elde etme olasılığının daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun ağırlıklı olarak Tayland ekonomisinin gayri resmi sektörünün büyüklüğüne bağlı olarak asgari ücret yasalarına uyulmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir (Durongkaveroj, 2022).

Asgari ücretle ilgili bir başka önemli konu da asgari ücretteki artışların kayıt dışı istihdama yönelik etkileridir. Yüksek asgari ücret düzeyinin kayıt dışı ekonomiyi hızla genişlettiği yönünde önemli bulgular vardır (Gindlin, 2024). Türkiye’de yapılan bazı araştırmalarda da asgari ücretteki artışların kayıt dışı istihdam üzerinde etkili olduğuna dair tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur (Bakış vd., 2016; Pelek, 2015; Yüncüler & Yüncüler, 2016). Bununla birlikte kayıt dışı ekonomi ile asgari ücret arasında bir ilişkinin olmadığını ortaya koyan araştırmalar da söz konusudur. Örneğin Romanya’da 2000-2015 arası döneme yönelik veriler kapsamında yapılan araştırmanın sonucunda, asgari ücretin arttırılması ile kayıt dışı ekonominin gerilemesi arasında bir ilişkinin olmadığı saptanmıştır (Vlad, 2023).

4.3. Diğer Ücretlere ve Makro Ekonomiye Etkisi

Genç nüfusun ve işsizliğin daha yoğun olduğu gelişmekte olan ülkelerde asgari ücret hem bu ilgili kesim, hem de ortalama ücret dâhil birçok makroekonomik büyüklük için temel bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan asgari ücretin, etkilediği ücretler ve makroekonomik göstergeler bağlamında da üzerinde analiz ve değerlendirmelerin yapıldığı bir konu olduğu söylenebilir.

Örneğin asgari ücretteki artışın sermaye birikimi ve ücret dağılımı üzerindeki etkilerini inceleyen Bauducco ve Janiak’a (2018) göre asgari ücrette makul bir artış, ücret dağılımı üzerinde bir baskıya neden olarak kaçınılmaz bir şekilde diğer ücretliler için daha yüksek bir ücret talebi konusunda önemli bir motivasyon kaynağı haline gelmektedir. Bunun haklı bir talep ya da beklenti olduğu söylenebilir. Keza gerçekten de bir ülkede ödenebilecek en düşük ücret seviyesini ifade eden asgari ücretin yükselmesi tüm işgörenlerde yaptıkları iş ya da bulundukları pozisyon, nitelik düzeyi, gösterilen çaba ya da sunulan katkı doğrultusunda bir ücret artış beklentisini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim 21 AB üyesi ülkede yasal ulusal asgari ücretlerle hipotetik asgari ücret senaryolarının sosyal etkilerini görmek üzere yapılan bir simülasyonda, AB üyesi ülkelerin asgari ücretlerini en yüksek referans değerine yükseltmeleri halinde, ücretlerin 22 milyon işgören (medyan ücretin %60’ı) veya 24 milyon işgören

(ortalama ücretin %50'si) için artabileceği öngörülmüştür. Ara referans değerlerinde ise, ücretlerin 11 milyon işgören (medyan ücretin %55'i) ve 12 milyon işgören (ortalama ücretin %45'i) için artabileceği görülmüştür. Yasal asgari ücretin medyan ücretin %50'sine yükseltilmesi 5,4 milyon işgörenin ücretini artırırken, yasal asgari ücretin ortalama ücretin %40'ına çıkarılması ise 0,7 milyon işgörene fayda sağlamaktadır. Ücrete yönelik artış oranı düştükçe artıştan yararlanan işgören sayısının giderek azaldığı görülmektedir (Grünberger vd., 2022). Benzeri şekilde İspanya'da 2019 asgari ücret artışlarının incelendiği bir araştırmada, %22 düzeyindeki asgari ücret artışından ücretlilerin %7'sinin doğrudan etkilendiği tespit edilmiştir. Asgari ücretteki artıştan doğrudan etkilenen işgörenlerin aylık kazançları ortalama %5,8 artmıştır. Asgari ücret düzenlemesinin ücret etkileri, esnek sözleşmeli çalışan işgörenler için daha güçlü olmuş, asgari ücretteki artışlar özellikle nispeten düşük ücret seviyesinde çalışan işgörenlerin ücretlerini önemli ölçüde artırmıştır (Hijzen vd., 2023). Romanya'da yapılan bir araştırmada ise 2013-2016 dönemi asgari ücret artışlarının ortalama ücretler üzerindeki etkisi incelenmiş, artışlar nedeniyle özellikle asgari ücret düzeyinde istihdamın artması sonucunda daha dengeli bir ücret dağılımının ortaya çıktığı saptanmıştır (Heemskerk vd., 2018).

Asgari ücret artışları, ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmalarıyla da oldukça yakından ilgili bir konudur. Gelişmiş ve gelişmekte olan bazı AB ülkelerinde 2015-2022 dönemi asgari ücret artışlarına ilişkin konuyla ilgili olarak yapılan bir çalışmada asgari ücret artışlarında, ekonomik büyüme performansının belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Özellikle Bulgaristan, Romanya ve Litvanya gibi eski doğu bloğu AB ülkeleri ile Almanya gibi eski AB üyesi ülkelerde asgari ücret artışlarının gelişimi karşılaştırıldığında, yüksek oranlı ekonomik büyüme sergileyen eski Doğu Bloğu ülkelerinde asgari ücret artışlarının daha fazla arttığı görülmektedir. Asgari ücretler satın alma gücü paritesine göre değerlendirildiğinde de, gelişmekte olan AB ülkelerinde asgari ücretlerin gelişmiş AB ülkelerine göre satın alma gücü paritesi dikkate alındığında, çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin 2015 yılı asgari ücret Bulgaristan'da 184 Euro, Romanya'da 218 Euro ve Almanya'da 1.444 Euro iken, satın alma gücü paritesine göre Bulgaristan'da 399 Euro, Romanya'da 438 Euro ve Almanya'da 2.020 Euro olmuştur. Bu bağlamda asgari ücretin sosyal politika fonksiyonunun gelişmekte olan ülkeler için çok daha belirgin bir etkiye sahip olduğu söylenebilir (Grencikova vd., 2022).

Bununla birlikte bir ülkede asgari ücret, o ülkedeki verimlilik ve üretkenlik artışlarıyla da karşılıklı ilişkili bir konu olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca asgari ücret artışlarına eşlik edecek verimlilik ve üretkenlik artışları ülkenin rekabet gücünü artıracak önemli faktörlerdir. Örneğin Romanya'da işgücü verimliliği ve asgari ücret arasındaki ilişkinin niteliği bir regresyon modeli kapsamında inceleme konusu olmuş; elde edilen bulgulara göre, verimlilikte %1'lik bir artış asgari ücrette %0,74'lük bir artışa yol açmıştır (Antonie vd., 2010). Dolayısıyla bir ülkede asgari ücrete yönelik tatmin edici artışların gerçekleştirilebilmesi için verimlilik ve üretkenliğin yüksek olması oldukça önemlidir. Bunun yanında asgari ücrete yapılacak artışların verimliliği ve üretkenliği artırması da beklenmektedir. Asgari ücretin düzeyi, yapılacak artışın miktarı ve ülkedeki refah düzeyiyle de ilişkili olmakla birlikte, herhangi bir verimlilik ve üretkenlik artışına yol açmayacak asgari ücret artışlarının enflasyonist eğilimlere yol açabilecek potansiyele sahip olduğu söylenebilir (Fernández-Macías & Vacas-Soriano, 2016).

Literatürde son dönemde sıkça yapılan tartışmaların odağı olan ve asgari ücretle ilişkilendirilebilecek bir başka önemli makroekonomik faktör de enflasyondur. Ücret ile enflasyon arasındaki ilişkinin ekonomi için son derece önemli olmasından dolayı geçmişten günümüze bu etkileşimin seyri incelenmiş, uygulanan politikalarla ücretlerle fiyatların birbirini izlemesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ücret fiyat spirali¹ olarak ifade edilen bu durumda nominal ücretlerde meydana gelen artışlar fiyatlarda artışa, fiyatlarda meydana gelen artışın da tekrardan ücretlerde artışa sebep olarak sarmal oluşturduğu düşünülmektedir.

Yazında ücret enflasyon ilişkisini inceleyen birtakım araştırmalar bulunmaktadır. Çalışmalarda ücretler ile enflasyon arasındaki karşılıklı ilişkinin pozitif yönlü olduğu ve nominal ücretlerin önceki yıllarda gerçekleşmiş enflasyon oranları dikkate alınarak belirlendiği görülmektedir (Akgül & Bükey, 2020). Örneğin Lemos (2008) ABD'de işletmelerin asgari ücret artışlarını fiyatlara düşük düzeylerde

¹ **Ücret Fiyat Spirali:** Ücretlerdeki artışların üretim maliyetlerini artırarak fiyatları yükselttiği, fiyatlardaki artışların ise yeniden ücret artışlarını beraberinde getirdiği ileri sürülen etkileşim süreci. Nominal ücret ayarlamalarının mal ve işgücü piyasalarının geneline yayılma etkisi (Abdioğlu, 2013).

yansıttığını belirlemiştir. Harasztosi ve Lindner (2018) ise, Macaristan için tam ters etkiler bulmuştur. Araştırmaya göre; Macaristan'da işletmeler önceki dönem karlılık düzeylerini koruyabilmek için asgari ücret artışlarını fiyatlara yansıtmaktadır. Ayrıca Sorkin (2015) uzun dönemde işletmelerin asgari ücret artışlarının maliyet etkilerini fiyat artışlarından ziyade istihdamı azaltarak hafifletmeye çalıştıklarını saptamıştır. Bu ülkede 1999-2021 döneminde düşük gelirli işgörenlerin durumlarını iyileştirmek amacıyla asgari ücret önemli ölçüde artırılmış; ancak söz konusu artışlar yüksek enflasyon nedeniyle beklentileri karşılayamamıştır. Makroekonomik dengeleri ve kamu-özel kesim bütçe kısıtlarını dikkate almayan popülist asgari ücret artışları enflasyonist baskıların artmasına yol açarak, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerde sosyal, ekonomik ve mali yeni sorunlara neden olmaktadır (Belser & Sobek, 2012; Vlad, 2023). Bu bağlamda asgari ücret artışlarının özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeler için önemli bir konu olduğu söylenebilir. Buna karşın Romanya'da yapılan bir başka çalışmada, 2013-2016 dönemi asgari ücret artışlarının enflasyon üzerindeki etkisi incelenmiş ve asgari ücret artışlarına paralel olarak ortalama ücretlerdeki artışların enflasyon üzerinde sınırlı bir etki yarattığı belirlenmiştir (Heemskerk vd., 2018).

Son olarak asgari ücretin makroekonomik diğer göstergeler olan GSYİH'ya ve kamu bütçesine etkileri de tartışılabilir. Örneğin Romanya'da asgari ücret artışları ile GSYİH arasındaki ilişkiyi araştıran bir çalışmada, asgari ücretteki %10'luk bir artışın GSYİH'de düşük vasıflı istihdam ve sektörlerin yol açtığı %1 ila %2'lik kısa vadeli bir düşüşle ilişkili olduğu saptanmıştır. Bu ilişki daha vasıflı istihdamın söz konusu olduğu nitelikli sektörlerde gözlemlenmemiştir. Asgari ücret artışlarının GSYİH'deki değişikliklerle ilişkili olduğuna ilişkin ise herhangi bir bulguya rastlanmamıştır (Sabia, 2015). 21 AB üyesi ülkede hipotetik asgari ücret senaryolarının sosyal etkilerini görmek üzere yapılan simülasyonda ise, asgari ücret artışlarının kamu bütçesi üzerindeki etkisi incelenmiş ve asgari ücret artışının genel olarak kamu bütçe dengesini iyileştirebilecek etkilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Kamu bütçelerindeki genel iyileşme, asgari ücret artışının medyan ücretin %50'si veya ortalama ücretin %40'ı düzeyinde arttığı daha küçük artışların olduğu senaryolarda, GSYİH'nin %0,1'inin altında veya buna yakın olmuştur. Kimi ülkeler için ise, bu sonuçlarda bazı değişiklikler görülmüştür. Örneğin asgari ücretin medyan ücretin %60'ı düzeyinde arttığı durumda, kamu bütçelerindeki genel iyileşme Estonya, Almanya, Yunanistan ve Hollanda'da GSYİH'nin %0,4'üne ulaşmaktadır. Asgari ücretin ortalama ücretin %50'si düzeyinde arttığı durumda ise kamu bütçelerindeki genel iyileşme; Hollanda, Polonya ve Romanya'da GSYİH'nin %0,4'üne ulaşmaktadır (Grünberger vd., 2022).

Yukarıda bahsedilen makroekonomik faktörlerle karşılıklı ilişki olan asgari ücret konusunu, politik değerlendirmelerden uzak ve sağlam bir zeminde disipline ederek yönetebilmek ülkelerin ekonomi yönetimleri için kritik bir husustur. Sonuç olarak makroekonomik etkiler açısından bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür (Cristian & Marius, 2017);

İlk olarak, kapsayıcı ekonomik büyümeyi sağlamak için gereken kamu politikası araçları setine asgari ücretin dahil edilmesi oldukça önemlidir. Zira gelir ve kaynak bölüşümüne ilişkin eşitsizliklerde işgücü piyasasının belirleyici olduğu bilinmektedir.

İkinci olarak, asgari yaşam koşullarının gerektirdiği gelir düzeyinin objektif bir biçimde belirlenmesi ve asgari ücret düzeyinin bu kapsamda tayini, asgari ücret düzeyinin toplumsal talep ve beklentileri karşılayabilmesi bakımından önemlidir. Bu hesaplamada enflasyon ve işgücü verimliliği gibi değişkenlerin de dikkate alınması hem asgari ücretin erimemesi hem de makroekonomik dengelerin korunması bakımından önemlidir.

Üçüncü olarak, Asgari ücretin çok daha etkili bir kamu politikası aracı olarak kullanımını yaygınlaştırabilmek için sağlık ve eğitim harcamalarının, özel sigorta giderlerinin ve konut kredileri gibi harcamaların vergisel ayrıcalıklarının genişletilmesi gerekmektedir. Bunların asgari ücret politikaları ile koordineli bir biçimde yürütülmesi işgücü üzerindeki baskıyı hafifletecektir.

Dördüncü olarak, asgari ücret kullanımını çok daha etkin hale getirmek için kamu destek politikalarını yapısal işsizlikten en çok etkilenen gençler ya da çok çocuklu aileler gibi nüfus gruplarının istihdamına yönlendirmek gerekmektedir. Yeni mezunların istihdamını kolaylaştıracak vergi indirimleri, işverenler için teşvikler, staj ve benzeri uygulamalara yönelik kamu destekleri bu kapsamda önemli politikalar olarak düşünülebilir.

Son olarak ise, kayıt dışı ekonomi ve istihdamla sert mücadele de asgari ücretin işlevselliğini artıracak önemli bir konudur. Asgari ücretin rekabetçi piyasa ekonomisi üzerinde oluşturacağı olası baskıyı azaltmada kayıt dışı istihdamla mücadele son derece önemlidir.

5. TÜRKİYE’DE ASGARİ ÜCRETİN GELİŞİMİ VE ETKİLERİ

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin önemli bir kısmında büyüme ve kalkınmaya yön verecek politikaların oluşturulmasında temel konular arasında adalet ve etkinlik tartışmaları yer almaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde sıkça görülen tasarruf yetersizliği, kronik bütçe açıkları, yüksek enflasyon ve adaletsiz gelir dağılımı gibi sorunların niteliği ve derinliği göz önünde bulundurulduğunda, gelişmekte olan ülkelerde öncelenen konunun genellikle etkinlik olduğu, adaleti sağlamaya yönelik sosyal politikalara ise yeterince ağırlık verilmediği görülmektedir. Keza bu ülkelerde temel amaç, öncelikle büyümeyi hızlandırmak, sonrasında ortaya çıkacak gelir artışının dengeli dağılımını sağlamak olmuştur. Türkiye’de de ekonomi politikalarında öncelikli tercihin tasarruf birikimi ve büyümeden yana olduğu; gelir dağılımı konusuna ise yeterince önem verilmediği söylenebilir.

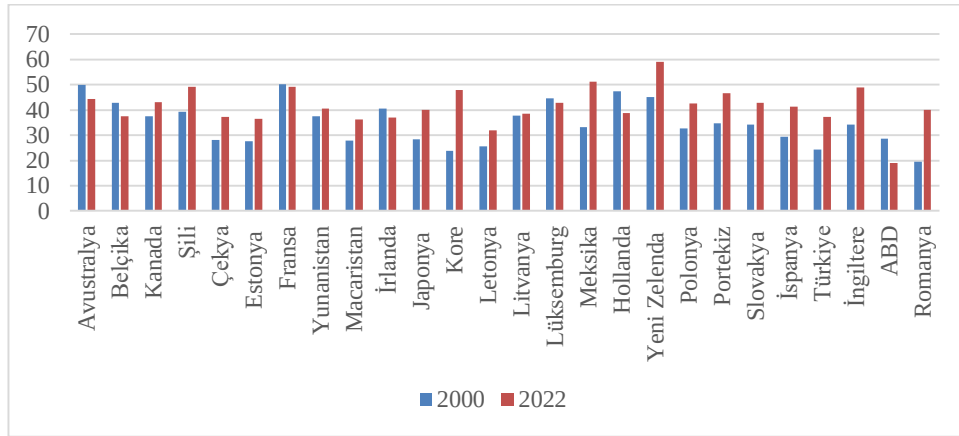
Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’de asgari ücretin diğer ücret düzeyleriyle ve enflasyonla ilişkisi uluslararası karşılaştırmalarla incelenecek; asgari ücrete yönelik artışlar yine uluslararası karşılaştırmalar doğrultusunda analiz edilecektir.

5.1. Ücretlere Etkisi

Türkiye’de asgari ücretin tüm işgücü piyasası için önemli bir gösterge ve politika aracı olduğu söylenebilir. Türkiye’de tam zamanlı ücretlilerin önemli bir kısmına kayıt dışılık sorunu nedeniyle asgari ücretten daha az ücret ödendiği düşünülmektedir. Öte yandan Türkiye, tüm OECD ülkeleri arasında en yüksek Kaitz Endeksi’ne¹ sahiptir. Diğer bir ifadeyle ücretler bir dereceye kadar asgari ücret etrafında kümelenmektedir. Ücret dağılımındaki iyileşmeler özellikle en düşük ücret düzeyinde çok daha belirgin iken; yüksek ücret düzeyindeki dağılıma ilişkin önemli bir değişiklik söz konusu değildir. Bu bağlamda Türkiye’de, asgari ücretin gelir eşitsizliklerini iyileştirmede herhangi bir etkisinin olmadığı ancak ücret eşitsizliklerini azaltmada etkili bir araç olduğu söylenebilir (Pelek, 2015).

Asgari ücretin ortalama ücrete ve medyan ücrete oranı da bir sosyal politika aracı olarak asgari ücretin toplumsal beklentileri ne ölçüde karşılayabildiğinin önemli göstergeleridir. Şekil 1’de belirli ülkeler için asgari ücretin ortalama ücrete oranları görülebilir.

Şekil 1: 2000–2022 Arası Dönemde Farklı Ülkelerde Asgari Ücretin Ortalama Ücrete Oranı

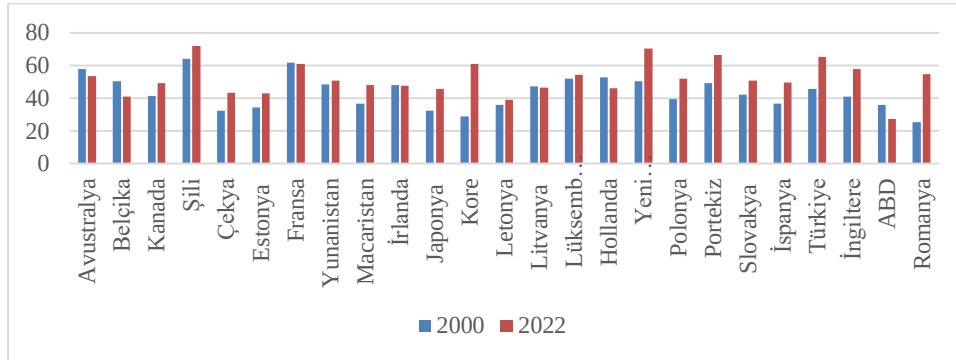
2000 yılında asgari ücretin ortalama ücrete oranına bakıldığında, 26 ülke içinde Türkiye’nin %24,3 oranıyla Kore ve Romanya ile birlikte son sıralarda yer aldığı görülmektedir. Avustralya, Belçika, Kanada, Fransa, Lüksemburg, Hollanda ve Yeni Zelanda gibi gelişmiş ülkelerde asgari ücretin ortalama ücrete oranı %50’lilere yakinken, Şekil 1’de yer alan diğer ülkelerde oranın %30’un üzerinde olduğu

¹ **Kaitz İndeksi:** 1970 yılında Hyman Kaitz tarafından hesaplanmış bir değerdir ve yasal asgari ücretin ortalama ücrete oranını ifade etmektedir. Bu hesaplama yöntemine göre ortalama gelirdeki artış Kaitz endeksinde bir düşüşe yol açacağından endeks değeri 0’a yaklaştıkça olumlu, 1’e yaklaştıkça ise olumsuz bir gelişim söz konusu olacaktır. ILO’nun da vurguladığı gibi Kaitz endeksinin, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde asgari ücret seviyesinin belirlenmesinde veya güncellenmesinde giderek daha fazla öne çıkan bir gösterge haline geldiği söylenebilir (Chen & Toulings, 2021; Güler, 2023).

görülmektedir. 2022 yılındaki sıralamaya bakıldığında, Türkiye'de asgari ücretin ortalama ücrete oranında bir iyileşme sağlandığı anlaşılmaktadır. 2022 yılında Türkiye'de asgari ücretin ortalama ücrete oranının %37,2'ye yükseldiği görülmektedir. Ancak bu artış söz konusu Şekil 1'deki sıralamada Türkiye'nin yerini değiştirmemiş; Türkiye, Çekya, Estonya ve Macaristan'la birlikte 26 ülkenin olduğu listede yine son sıralarda yer almıştır. Burada üzerinde önemle durulması gereken husus, asgari ücretle ortalama ücret arasındaki yakınlamada; asgari ücretin ortalama ücrete doğru yukarı yönlü mü, yoksa ortalama ücretin asgari ücret düzeyine doğru aşağı yönlü mü yakınladığı sorusudur. Türkiye'de son dönemlerde ortalama ücretlerin bir düşüş eğilimiyle asgari ücrete doğru yaklaştığı görülmektedir. AB ülkelerinde, işgörenlerin yaklaşık %10'u asgari ücret düzeyinde çalışırken; bu oran, Türkiye'de %50'lilere yaklaşmıştır. Böyle bir sonuç; sınırlı bir kesimi kapsaması gereken ve özel bir ücret düzeyini ifade eden asgari ücretin Türkiye'de toplam ücretli işgörenlerin neredeyse yarısı için geçerli olan bir ücret düzeyi haline geldiğini göstermektedir. Gelişmiş ülkeler açısından 2022 yılına bakıldığında, bu ekonomilerin önemli bir kısmında asgari ücretin ortalama ücrete oranının %50 veya üzerinde olduğu görülmektedir. Diğer ülkelerde ise bu oran %40 düzeylerindedir.

TÜİK tarafından yapılan araştırmalarda da, Türkiye'de asgari ücretin giderek ortalama ücret haline geldiği görülmektedir. Örneğin TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'nda (2006-2022) aylık ortalama ücret ve maaş geliri ile asgari ücret arasındaki makasın giderek kapandığı ifade edilmiştir. Araştırmaya göre 2005 yılında aylık hanehalkı ferdi ücret ve maaş gelirin asgari ücretin 2,2 katı iken, 2022 yılında ortalama ücret ve maaş geliri asgari ücretin 1,8 katına gerilemiştir. Ayrıca TÜİK İşgücü Maliyeti İstatistikleri de asgari ücret ile ortalama ücret makasının iyice kapandığını ortaya koymaktadır. Türkiye'de 2012 yılında brüt asgari ücret, brüt ortalama ücretin %44'ü iken, 2016'da bu oran %53'e, 2022'de ise %64'e yükselmiştir. 2012 ve 2022 arası on yıllık dönemde asgari ücretin ortalama ücrete oranı 20 puan artmış; başka bir deyişle 2012'de ortalama ücret, asgari ücretin 2,3 katı iken 2022'de 1,6 katına gerilemiştir. Verilere göre, ücretlerin asgari ücrete yaklaşması büyük şirketlerde de gözlenmektedir. Nitekim Türkiye'de 500 büyük şirkette 2007 yılında brüt asgari ücretin yaklaşık 4 katı düzeyinde olan kişi başına ücret ve maaş geliri, 2007'den sonra sürekli gerilemiştir. 2020 yılında asgari ücretin 2,6 katına kadar gerileyen brüt ücret ve maaş ödemeleri, 2022 yılında asgari ücretin yaklaşık 3 katına yükselmiştir (DİSKAR, 2024). Asgari ücretlilerin durumunu gösteren bir başka yararlı gösterge de asgari ücretin medyan ücrete oranıdır. Şekil 2'de belirli ülkeler için asgari ücretin medyan ücrete oranları görülebilir.

Şekil 2: 2000 – 2022 Arası Dönemde Farklı Ülkelerde Asgari Ücretin Medyan Ücrete Oranı

Ortalama ücretler uç değerlerden etkilendiği için özellikle yüksek ücret eşitsizliği olan ülkelerde, medyan ücretler daha iyi bir referans noktası sağlamaktadır. Gelişmiş ekonomilerde asgari ücret genellikle medyan ücretin %35 ila %60'ı arasında değişmektedir (ILO, 2021). Şekil 2'de yer alan ülkelere bakıldığında; 2022 yılı itibarıyla Belçika, Kanada, ABD, Kanada, Japonya, Hollanda ve İspanya gibi çoğu gelişmiş ülkede, asgari ücretin medyan ücrete oranının %50'nin altında kaldığı görülmektedir. Nitekim OECD'nin Raporuna göre 2022 yılında 10 AB ülkesinde asgari ücret medyan ücretin %50'sinin altında kalmıştır. Bu ülkeler; İspanya, Macaristan, İrlanda, Hırvatistan, Litvanya, Hollanda, Çekya, Estonya, Belçika ve Letonya'dır (Euronews, 2024a). Bu oran sadece üç üye ülkede; Portekiz (%66,3), Slovenya (%61,7) ve Fransa'da %60'ın üzerinde gerçekleşmiştir.

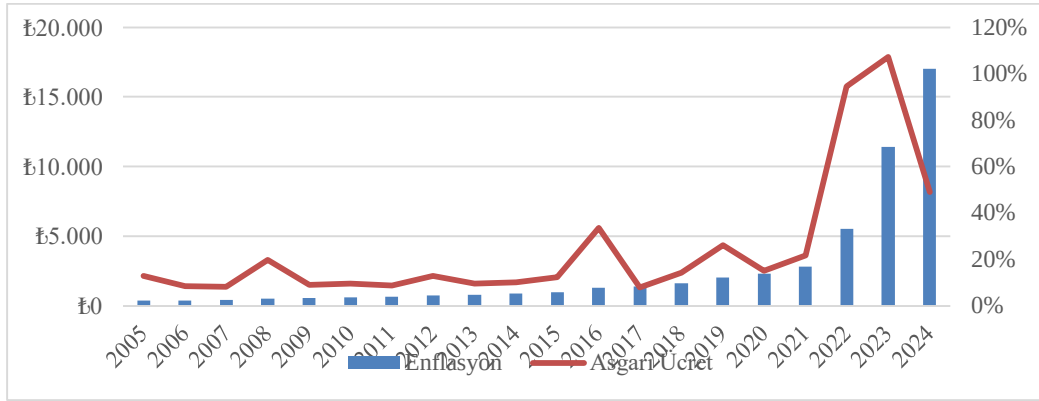
Gelişmekte olan ülkelerde ise, asgari ücretin medyan ücrete oranı gelişmiş ülkelere kıyasla çoğunlukla daha yüksektir. Bunun nedeninin, gelişmekte olan ülkelerde medyan ücretle çalışan işgörenlerin genellikle nispeten daha az kazanması olduğu düşünülebilir. Gelişmekte olan ülkelerde medyan ücretin daha

düşük bir gelir seviyesini ifade etmesi sonucunda medyan ücret ile asgari ücret arasındaki makasın nispeten kapanması oranın yükselmesine neden olabilecektir. Türkiye’de 2022 yılı itibariyle asgari ücretin medyan ücrete oranı %65,2 olarak tespit edilmiştir. Gelişmiş ekonomilerde asgari ücretin medyan ücrete oranı genellikle %35 ila %60’ı arasında değişirken Türkiye’de bu oranın %65 civarında olmasının temel nedenlerinden birinin, yukarıda da belirtildiği üzere Türkiye’de medyan ücret seviyesinde çalışanların gelişmiş ülkelerde çalışanlara göre nispeten daha düşük gelir elde etmesi olduğu söylenebilir.

5.2. Enflasyonla İlişkisi

Türkiye’de asgari ücretin enflasyon karşısındaki durumu, bir başka ifadeyle asgari ücretin satın alma gücü, özellikle işgörenler için oldukça önemsenen bir konudur. Türkiye’de ücret ve enflasyon arasındaki ilişkiyi incelemeye yönelik yapılan çalışmaların çoğunda arada çok kuvvetli bir ilişki ve çift yönlü nedenselliğin olduğu, çoğu dönemde ücret fiyat spirali durumunun söz konusu olduğu bulunmuştur (Akgül & Bükey, 2020). Bu doğrultuda gerek ülkemiz gerek diğer gelişmekte olan ülkeler için asgari ücret artışlarının özellikle yüksek enflasyonist dönemlerle başka destek ve tamamlayıcı programlarla desteklenmesi gerektiği söylenebilir (Vlad, 2023). Bu noktada asgari ücret artışlarına yön verecek mali kuralların bir uzlaşısı ile belirlenmesi ve uygulanması, makroekonomik yapının gereklerine uygun bir ücret artışı kompozisyonunun oluşmasına da katkı sunacaktır. Şekil 3’te 2005–2024 yılları arasında Türkiye’de asgari ücretin düzeyi ve enflasyon arasındaki ilişki görülebilir.

Şekil 3: Türkiye’de Asgari Ücret ve Enflasyon Arasındaki İlişki (2005-2024)

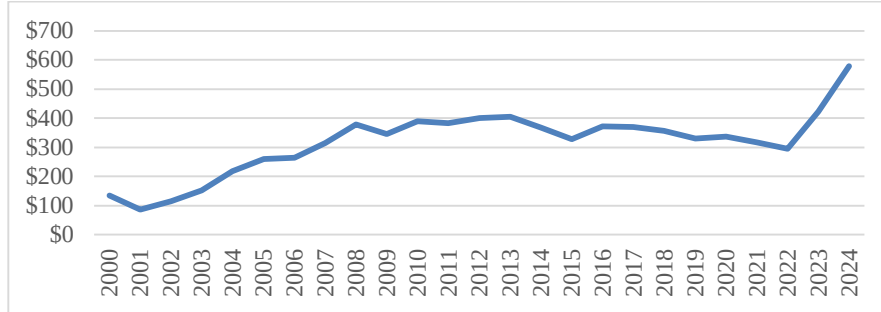

Şekil 3’te TL’den 6 sıfırın atıldığı 2005 sonrası dönemde net asgari ücretin gelişimine bakıldığında; 2005-2015 arası dönemde, 2018 yılı hariç yıllık ortalama artışın %10’lar düzeyinde olduğu; 2008 yılındaki artışın ise %30’a yakın düzeyde gerçekleştiği görülmektedir. 2015 sonrası döneme bakıldığında ise, 2016 yılında %33; 2019’da %26; 2022’de %94; 2023’te %107 ve 2024 yılında %49 düzeyinde artışlar gerçekleşmiştir. Asgari ücrette yüksek artış oranları, enflasyon oranlarının da yüksek olduğu yıllarda söz konusudur. Bu bağlamda, asgari ücrette yüksek enflasyonun satın alma gücü üzerindeki olumsuz etkisini hafifletmek üzere hemen her dönem enflasyon oranına paralel bir artış gerçekleştirildiği, özellikle Covid-19 küresel salgını sonrası, 2022 ve 2023 yıllarında, asgari ücrete enflasyon oranlarının üzerinde artışlar yapılarak, önceki dönemlere oranla asgari ücret düzeyinde önemli iyileşme sağlandığı söylenebilir. Türk lirasından 8 sıfırın atılmadığı 2005 öncesi dönemde de ortalama yıllık asgari ücret artış oranı kısmen de olsa dönemin enflasyon rakamlarının üzerinde seyretmiştir. 2000 öncesi dönemde ise, özellikle 1990’lı yılların başında, işgören sendikalarının da yoğun baskısıyla başta asgari ücret olmak üzere tüm ücret düzeylerinde önemli ölçüde reel artışların söz konusu olduğu söylenebilir.

Türkiye’de 2002-2022 dönemi asgari ücretin ne düzeyde araçsallaştırıldığını inceleyen bir çalışmadan elde edilen bulgulara göre, Türkiye’de reel asgari ücret endeksi söz konusu dönemde genel olarak olumlu bir gelişme kaydetmiştir. İlgili dönemde yerel ve genel seçim dönemlerine denk gelen yıllarda, asgari ücretteki reel artış oranları genel ortalamanın üzerinde olmuştur. Ayrıca reel asgari ücret artış hızı ortalama ücretlerdeki artışın çok üzerinde gerçekleşmiştir. Buna karşılık, asgari ücretteki artış oranının enflasyonun neredeyse üçte bir oranında gerisinde olması, Türkiye’de asgari ücretin reel olarak artış gösterse de işçi sınıfını enflasyonist baskılardan koruyamadığını ortaya koymaktadır (Güler, 2023).

Asgari ücretin Dolar bazında gelişimi de asgari ücret ve enflasyon arasındaki ilişki hakkında bilgi veren önemli bir veridir. Türkiye’de Dolar bazında artırıldığı ifade edilen asgari ücretin satın alım gücündeki yükseliş, ihtiyacı karşılayacak diğer ürünlerdeki fiyatlarının da Dolar bazında yükselmesiyle birlikte refah artışı sağlama konusunda yetersiz hale gelebilmektedir. Asgari ücret düzeyinin Türkiye’de Dolar bazında gelişimi Şekil 4’de görülebilir.

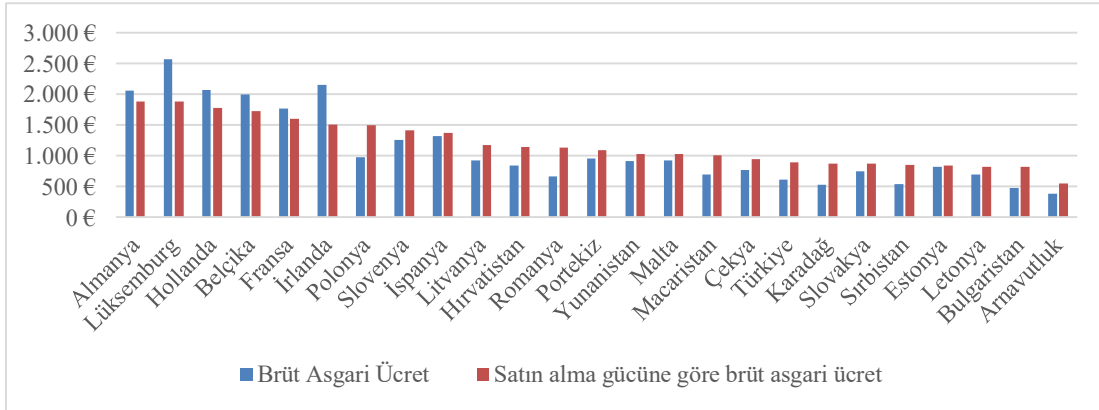
Şekil 4: Türkiye’de Asgari Ücret Düzeyinin ABD Doları Bazında Gelişimi

Şekil 4’te asgari ücretin Dolar bazında gelişimine bakıldığında, 2000’li yılların başında 100 Dolar düzeyinde olan asgarin ücretin, yıllar içinde sürekli bir artış trendiyle 2013 yılında 406 Dolara kadar yükseldiği görülmektedir. Sonrası dönemde, Dolar bazında bir düşüş sergileyen asgari ücret, 2022 yılında 294 Dolara kadar gerilemiş; 2023 yılında % 40’ın üzerinde bir artışla 422 Dolara ve 2024 yılında %35’in üzerinde bir artışla 578 Dolara yükselmiştir.

Öte yandan asgari ücret ve enflasyon arasındaki ilişkinin incelenmesinde, satın alma gücü paritesinin dikkate alınması daha anlamlı bir kıyas sunacaktır. Şekil 5’te Türkiye ve çeşitli ülkeler arasında brüt asgari ücret ve satın alma gücü paritesine göre Euro bazında brüt asgari ücret miktarları görülebilir.

Şekil 5: Çeşitli Ülkelerde Brüt Asgari Ücret ve Satın Alma Gücü Paritesine Göre Brüt Asgari Ücret (2024, Euro)

Şekil incelendiğinde, Ocak 2024’te Türkiye’de brüt asgari ücretin 600 Euro civarında olduğu görülmektedir. Avrupa’da aylık brüt asgari ücretin en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla Lüksemburg (2.571 Euro), İrlanda (2.146 Euro), Hollanda (2.070 Euro) ve 2.054 Euro ile Almanya’dır. Brüt asgari ücretin en düşük olduğu ülke ise, 385 Euro ile Arnavutluk’tur. Arnavutluk’tan sonra asgari ücretin en düşük olduğu ülkeler sırasıyla; Bulgaristan (477 Euro), Karadağ (533 Euro) ve 544 Euro ile Sırbistan’dır. Türkiye ise bu ülkelerin ardından beşinci sırada gelmektedir. Türkiye’nin Euro bazında asgari ücrette AB ülkelerinden Bulgaristan’a göre daha iyi durumda olması dikkat çekicidir. Karşılaştırmanın satın alma gücü paritesine göre yapılması daha anlamlı bir kıyas sunacaktır. Bu karşılaştırmada, ülkeler arasındaki farkın azaldığı net bir şekilde görülmektedir. Avrupa’da 2024 yılında asgari ücretin satın alma gücünün en yüksek olduğu ülke Almanya (1.883 Euro) olurken, bu ülkeyi sırasıyla; Lüksemburg (1.877 Euro), Hollanda (1.778 Euro), Belçika (1.729 Euro), Fransa (1.599 Euro) ve İrlanda (1.508 Euro) takip etmektedir. Türkiye’nin satın alma gücü paritesine göre asgari ücret düzeyi ise 893 Euro’dur. Bu miktar ile Türkiye 27 ülke içinde 19. sırada yer almaktadır. Asgari ücretin satın alma gücünün en düşük olduğu ülke ise 548 Euro ile Arnavutluk’tur. Türkiye bu alanda, Slovakya (869 Euro), Estonya (840 Euro), Letonya (823 Euro) ve

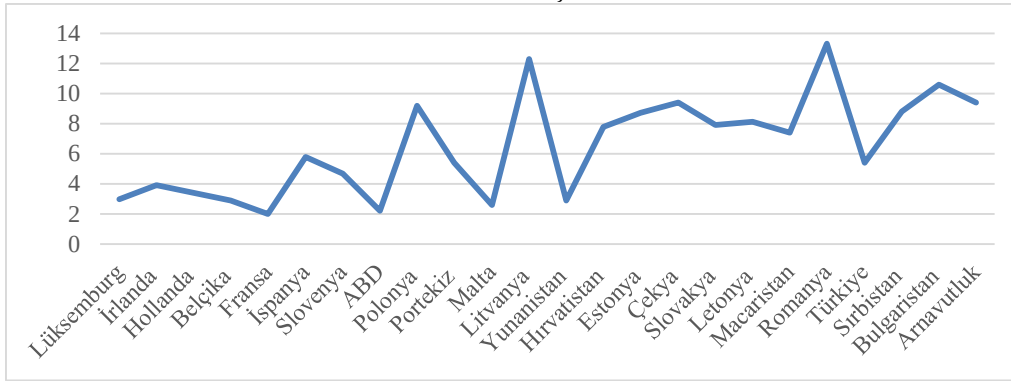
Bulgaristan (816 Euro) gibi ülkeleri geride bırakmıştır. Avrupa İstatistik Ofisi'nin verilerine göre, 1999 yılından sonraki dönemde Euro bazında nominal (enflasyonu dikkate almayan) asgari ücret, 2024 yılında Türkiye'de en yüksek seviyeye erişmiştir. Özellikle son iki yıldaki keskin artışların dikkat çektiği tabloda, Türkiye'de 2022'nin ilk yarısında brüt asgari ücret 328 Euro iken, 2024 başında bu miktar, %87'lik artışla 613 Euro'ya çıkmıştır (Euronews, 2024b).

Şekil 5'te dikkat çekici bir başka husus; Almanya, Lüksemburg ve Hollanda gibi gelişmiş ülkelerde satın alma gücü paritesine göre asgari ücret düzeyinin brüt asgari ücret düzeyinin gerisinde kaldığı; Türkiye'nin de dahil olduğu çoğu gelişmekte olan ülkelere ise satın alma gücü paritesine göre asgari ücretin brüt asgari ücretin üzerinde olduğudur. Brüt asgari ücretten satın alma gücü paritesine göre asgari ücrete geçildiğinde, en esaslı artışlardan birinin Türkiye'de gerçekleştiği görülmektedir (Lübker & Schulten, 2022). Şekilde yer alan ülkelerin brüt asgari ücret ortalaması yaklaşık 1.106 Euro düzeyindedir. Türkiye 613 Euro ile bu ortalamanın çok altında son sıralarda yer almaktadır. Satın alma gücü paritesine göre ise ülkelerin asgari ücret ortalaması, yaklaşık 1.188 Euro'dur. Türkiye'nin 893 Euro ile bu ortalamanın altında bir değere sahip olmasına karşın, brüt asgari ücret düzeyine göre daha iyi bir noktada olduğu görülmektedir.

5.3. Asgari Ücret Artışları

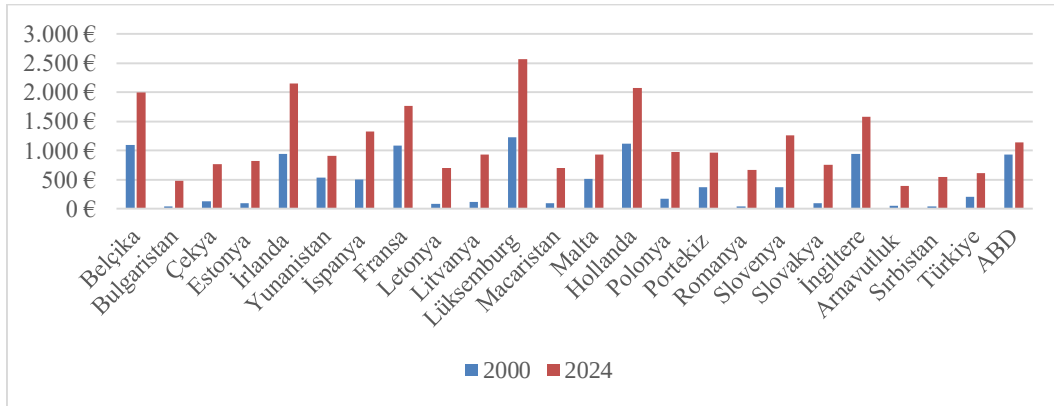
Türkiye'de asgari ücret artışlarının değerlendirilmesinde, karşılaştırmalı analizlerin yapılması daha uygun olacaktır. Şekil 6'da 2014-2024 arası dönemde farklı ülkelere Euro bazında asgari ücretin yıllık ortalama artış oranları görülebilir.

Şekil 6: 2014 - 2024 Arası Dönemde Çeşitli Ülkelerde Euro Bazında Asgari Ücretin Yıllık Ortalama Artış Oranı

Şekil 6'da asgari ücretin ABD, AB ülkeleri ve Türkiye'de 2014-2024 dönemi Euro bazında ortalama yıllık artış oranlarına bakıldığında, gelişmiş AB ülkelerinde genellikle yıllık ortalama artışın %5'in altında olduğu; Litvanya, Bulgaristan, Polonya, Romanya ve Çekya gibi ülkelere ise yıllık ortalama artışın %10 ile %13 arasında değiştiği görülmektedir. Buna göre asgari ücretin gelir düzeyi farklılıklarını gideren bir sosyal politika aracı olma işlevinin gelişmekte olan AB ülkelerinde daha çok ön plana çıktığı söylenebilir. İlgili dönemde yıllık ortalama artış oranı, Türkiye'de %5,4 düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu oran, gelişmekte olan AB ülkelerinin yıllık ortalama artış oranının gerisinde kalmakla beraber, gelişmiş AB ülkelerinin yıllık ortalama artış oranının bir miktar üzerine çıkmıştır. Gelir dağılımı sorunlarının gelişmiş ülkelere göre çok daha büyük olması nedeniyle, gelişmekte olan ülkelere ve dolayısıyla Türkiye'de, bir sosyal politika aracı olarak asgari ücrete yönelik toplumsal beklentilerin oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Şekil 6'da görüldüğü üzere, gelişmekte olan diğer ülkeler ile Türkiye'de yıllık ortalama artış oranları arasında çıkan farklılıklar doğrultusunda, ülkemizde bir sosyal politika aracı olarak asgari ücrete yönelik toplumsal beklentinin büyük ölçüde karşılanamadığı söylenebilir.

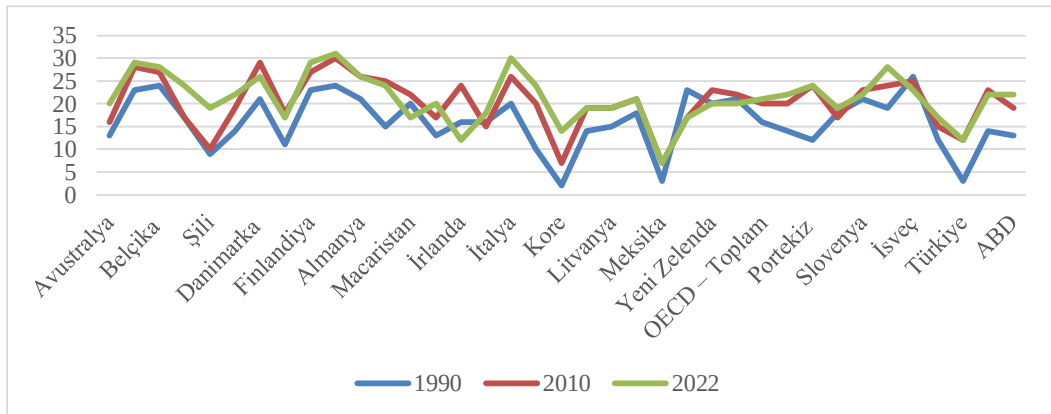
Şekil 7: 2000–2024 Arası Dönemde Farklı Ülkelerde Satın Alma Gücü Paritesine Göre Euro Bazında Asgari Ücretin Miktarları

Şekil 7’de ise, 2000–2024 arası dönemde farklı ülkelerde Euro bazında asgari ücretin miktarları görülebilir. Şekil 7’de satın alma gücü paritesine göre 2000-2024 arası dönemde asgari ücretin Euro bazında miktar bakımından gelişimi görülmektedir. Şekil incelendiğinde AB’ye sonradan katılan gelişmekte olan ülkelerde asgari ücretteki artışın, gelişmiş AB ülkelerine kıyasla çok daha belirgin düzeyde olduğu görülmektedir. Örneğin Bulgaristan’da 2000 yılında 38 Euro olan asgari ücret, 2024 yılında 477 Euro’ya çıkmıştır. Aynı şekilde 2000 yılında Estonya’da 89 Euro olan asgari ücret 2024 yılında 820 Euro’ya; Letonya’da 87 Euro’dan 700 Euro’ya; Litvanya’da 112 Euro’dan 924 Euro’ya; Macaristan’da 98 Euro’dan 696 Euro’ya yükselmiştir. Söz konusu bu ülkelerde ilgili dönemde yaklaşık 10 kata yakın bir artışın gerçekleştiği görülmektedir. Referans dönemde; Fransa, Hollanda, İngiltere, Lüksemburg, Belçika ve İrlanda gibi gelişmiş ülkelerde ise, asgari ücret miktarında yaklaşık 2 kat düzeyinde bir artış gerçekleşmiştir. ABD’de ise söz konusu artış yaklaşık %30 düzeyinde olmuştur. Burada da özetle belirtilecek husus, asgari ücretin sosyal politika aracı olma işlevinin gelir dağılımı sorunlarının çok daha belirgin olduğu ve asgari ücret düzeyi ile ortalama ücret düzeylerinin birbirine yaklaştığı gelişmekte olan ülkelerde çok daha önemsendiğidir. Türkiye’de satın alma gücü paritesine göre asgari ücretin gelişimine bakıldığında, 2000 yılında 201 Euro düzeyinde olan asgari ücretin 2024 yılında 612 Euro’ya yükseldiği görülmektedir. Söz konusu dönemde satın alma gücü paritesine göre ve Euro bazında Türkiye’de asgari ücret düzeyinde yaklaşık 3 katlık bir artış gerçekleşmiştir.

Bir ülkede asgari ücrete yönelik artışlar aynı zamanda o ülkede sosyal harcamalara ayrılan payla da yakından ilişkilidir. Öyle ki refah devleti anlayışı çerçevesinde sosyal harcamaların ön plana alındığı ülkelerde asgari ücret düzeyinin düşüklüğü, devletin izlediği çeşitli politika ve uygulamalarla telafi edilebilir hale gelebilmektedir. Sosyal harcamaların geri planda olduğu ülkelerde ise, asgari ücret konusu ve asgari ücretin düzeyi, özellikle düşük gelir grubunda yer alan işgörenler ve aileleri için çok daha hayati bir konu haline gelmektedir. Dolayısıyla ülkelerin sosyal harcamalara ayırdıkları paylar da asgari ücret bağlamında bakılması gereken önemli bir gösterge olarak düşünülebilir. Şekil 8’de 1990–2022 arası dönem için çeşitli ülkelerin sosyal harcamalarının GSYİH’ya oranı görülebilir.

Şekil 8: 1990 – 2022 Arası Dönemde Çeşitli Ülkelerde Sosyal Harcamaların GSYİH’ya Oranı

Şekil incelendiğinde, Türkiye'de sosyal harcamaların GSYİH'ya oranının 1990'lı yıllarda %3 iken, 2022 yılında %12'ye yükseldiği görülmektedir. Gerçekleşen bu artışın önemli olmakla birlikte gelişmiş ülkelerde yapılan sosyal harcamaların düzeyi ve çeşitlenen sosyal talep ve beklentiler dikkate alındığında, yeterli olmadığı söylenebilir. OECD ülkelerinde sosyal harcamaların ortalamasına bakıldığında, bu oranın 1990 yılında %16 iken, 2022 yılında %21'e çıktığı görülmektedir. 1990 yılında OECD ülkelerinde sosyal harcamaların ortalaması ile Türkiye'deki sosyal harcamalar arasındaki fark yaklaşık 5 kat iken, 2022 yılında bu fark yaklaşık 2 kata kadar gerilemiştir. Ancak Türkiye'de 1990'lardan 2020'li yıllara giden süreçte artan nüfusun, hızlı sanayileşmenin ve büyümenin getirdiği sosyal sorunların, sosyal harcamalar konusunda bu dönemde meydana gelen artışın çok daha üzerinde bir artış ihtiyacını ortaya çıkardığı söylenebilir. İhtiyaç çok daha fazla olmasına karşın, sosyal harcamalarda gerçekleşen bu sınırlı artış, asgari ücretin olması gereken düzeyini çok daha önemli hale getirmiştir. Ayrıca asgari ücretin bir ülkede sosyal korumayı sağlamayı amaçlayan en temel politika araçlarından biri olduğu söylenebilir. Bütçe büyüklükleri üzerindeki baskıların ve yapısal mali ekonomik sorunların sosyal harcamalara yönelik artışı baskıladığı ölçüde asgari ücret konusu ve asgari ücretin düzeyi çok daha önemli hale gelmektedir.

Tüm veriler doğrultusunda ortaya çıkan bulguları genel olarak değerlendirmek gerekirse, Türkiye'de asgari ücretin yıllar içinde bir gelişme gösterdiği ancak bu gelişmenin enflasyonu takip eden bir trend sergilediği söylenebilir. Bu bağlamda, asgari ücretin düşük gelirli olanların reel satın alma gücünün artışında ve refah düzeyinin yükselmesinde önemli bir etkisinin olmadığı söylenebilir. Asgari ücret Türkiye'de bir sosyal politika aracı olarak sadece mevcut durumun korunmasına yardımcı olmuş, bir başka ifadeyle enflasyon karşısında satın alma gücünün muhafaza edilmesine katkı sunmuştur. Bunun yanında gelişmiş ülkelerde asgari ücretli işgörenlerin toplam içindeki payı %10'lar düzeyinde iken, bu oran bugün Türkiye'de %45'lere yaklaşmış durumdadır (Dünya Gazetesi, 2023; Euronews, 2021). Düşük gelirli kesimlerin minimum ihtiyaçlarını karşılamak üzere istisnai bir ücret düzeyi olarak tasarlanan asgari ücretin, ortalama ücret düzeyine yaklaşması ve çok daha geniş bir kütleyi kapsıyor olması, sosyal adalet bakımından eleştiriye açık bir husus olarak değerlendirilebilir. 2003 yılında Türkiye'de ücretli işgörenlerin %9'u asgari ücretli iken, bu oran 2017 yılında %22'ye yükselmiştir. AB üyesi ülkelerde asgari ücretli işgören oranı ortalama %7 düzeyindedir. Diğer yandan 2003 yılında işgörenlerin toplamda %25,5'i asgari ücret düzeyi ya da bunun altında bir ücret elde ederken 2017 yılında bu oran %34'e yükselmiştir (Aslan, 2019). Bazı analizlere göre de, Türkiye'de istihdam edilenlerin yaklaşık %30'u ile %50'si arası asgari ücretle çalışmaktadır. AB ülkelerinde bu oranın %10'un altında olduğu görülmektedir. Bu farklılık asgari ücretin ortalama ücretin yerini almaya başladığını ve ücretli işgörenlerin önemli bir kısmının asgari ücret düzeyinde bir gelir elde ettiğini göstermektedir.

Bunun yanında Türkiye'de birçok olguda olduğu gibi, asgari ücret konusu da popülist tartışmalardan payını almaktadır. Nitekim asgari ücret hemen her dönem seçim kampanyalarının ana başlıklarından biri olmaktadır. Seçim dönemlerinin asgari ücret seviyesinin belirlenmesine etkisini analiz eden bir çalışmada, 1976-2019 yılları arasındaki dönemde seçimlerin asgari ücret artış oranlarını etkilediği tespit edilmiştir (Kahveci & Pelek, 2021). Bu, bir bakıma asgari ücretin seçim sonuçlarına etki edebilecek kadar büyük bir kitleyi etkileyebilme potansiyeline ve gücüne sahip; bu yönüyle de aynı zamanda toplumun çok önemli bir kesimi için siyasi tercihlerde referans bir gösterge olduğunu ortaya koymaktadır.

6. SONUÇ

İşveren ve işgörenler için temel göstergelerden biri olan asgari ücret, mikro ve makroekonomik yapı üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri ile hemen her dönem üzerinde yoğun tartışmalar yapıldığı çalışma alanlarından biri olmuştur. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde görülen yüksek enflasyon, işsizlik ve gelir dağılımı sorunları asgari ücret konusunu çok daha önemli hale getirmektedir. Asgari ücret üzerinden yapılan tartışmalar, genelde asgari ücret artışlarının işsizliğe yol açtığı, enflasyonla mücadeleyi zorlaştırdığı ve kayıtdışı istihdam üzerinde baskıya neden olduğu yönündedir. Ancak ampirik çalışmalardan elde edilen bulgular, bazı ülkeler için tam tersi sonuçlar da ortaya koymaktadır.

Ortalama ücret düzeyinin düşük, işsizliğin önemli bir sorun ve işgücünün önemli bir bölümünün asgari ücret düzeyinde ücretlerle çalışmak zorunda olduğu gelişmekte olan ülkelerde, asgari ücret artışları hem asgari ücretliler için hem de diğer ücret düzeyindeki işgörenler için yakından takip

edilmektedir. Zira asgari ücret düzeyinin ortalama ücret düzeylerine yaklaşmış olduğu söz konusu ülkelerde, asgari ücret ortalama ücretin yerini almış bulunmaktadır.

Türkiye uygulamasına bakıldığında, benzer değerlendirmeleri yapmak mümkündür. Türkiye’de genelde asgari ücret artışının enflasyon artışını takip eden bir seyir izlediği; refah artışı ya da gelir dağılımının iyileştirilmesine katkı gibi sosyal amaçların yeterince karşılanamadığı görülmektedir. Bu noktada yapılacak iyileştirmeler sadece asgari ücretle işgörenler için değil tüm ücretliler için büyük önem arz etmektedir. Çünkü gelişmiş ülkelerde, asgari ücretli işgörenlerin toplam istihdam payı %10 düzeyinde iken, bu oran Türkiye’de %45’lere yükselmiş durumdadır. İşsizlik sorununun derinliği asgari ücretle istihdamı önemli bir alternatif haline getirmiştir. Nitekim 2003 yılında Türkiye’de ücretli işgörenlerin %9’u asgari ücretliyken, bu oran sadece 14 yıl içinde iki katı aşan bir artışla 2017 yılında %22’ye yükselmiştir. AB üyesi ülkelerde asgari ücretli işgören oranı ortalama %7 düzeyindedir. Gelişmiş ülkelerde asgari ücretli sayısı ve asgari ücret düzeyi asgari ücretin tanımına uygun olarak istisnai durumlar için niteliksel ve niceliksel olarak minimum bir düzeyi ifade ederken, Türkiye için asgari ücret ortalama ücrete dönüşmüş, asgari ücret ve altında çalışmak zorunda kalanların büyüklüğü ise yukarıda da ifade edildiği üzere toplam işgörenlerin %45’ine yaklaşmış durumdadır.

Asgari ücret konusu hemen her dönem ulusal iktisat politikalarının, IMF ve uluslararası kuruluşlarla yapılan ekonomik istikrar programlarının ve siyasi görüşmelerin içerisinde yer almaktadır. Bu noktada iktisadi, mali ve sosyal rasyonaliteye sahip hem toplumsal talep ve beklentileri karşılayacak, hem de kamu maliyesinin ve iş dünyasının talep ve beklentileri karşılayacak bir asgari ücret düzeyinin belirlenmesi son derece önemli olmaktadır. Ancak tüm bu beklentileri karşılayacak alternatiflerin üretilebilmesinde; bütçe büyüklüklerinin, temel makroekonomik sorunların, demografik göstergelerin ve hiç kuşkusuz politik tercihlerin etkisi yadsınamaz. Sonuç olarak bulgular, birtakım ekonomik ve mali zorluklarla karşılaşıldığında, ekonomik istikrar programları uygulanması gerektiğinde asgari ücret düzeyinin ilk hareket alanlarından biri olduğunu göstermektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %35, 2. Yazarın katkı oranı %35, 3. Yazarın katkı oranı ise %30’ dur.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

Author Contributions Statement: The contribution rate of the 1st author is 35%, the contribution rate of the 2nd author is 35%, and the contribution rate of the 3rd author is 30%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Abbate, N. F. & Jimnez, B. (2022). Do minimum wage hikes lead to employment destruction? Evidence from a regression discontinuity design in Argentina. *Asociación Argentina de Economía Política: Working Papers* 4533, 1-32. <https://aaep.org.ar/works/works2022/4533.pdf>
- Abdioğlu, Z. (2013). Ücret – Fiyat Spirali: Türk imalat sanayi örneği, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:19, 45-58. <https://doi.org/10.11611/JMER32>
- Abowd, J., M., Kramarz, F. & Margolis, D., N., (2009), Minimum wages and employment in France and the United States, IZA Conference, 3-42, http://www.iza.org/conference_files/EMW2009/abowd_j267.pdf
- Addison, J., T., Blackburn, M., L. & Cotti, C., D., (2013), Minimum wage increases in a recessionary environment. *Labour Economics*, Volume 23, 30-39. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2013.02.004>
- Addison, J., T., Blackburn, Mc., L. & Cotti, Ch., D., (2009), Do minimum wages raise employment? Evidence from the U.S. retail-trade sector?, *Labour Economics* 16 (4), 397–408. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2008.12.007>

- Akgeyik, T. (2007). Asgari ücrette esnek modelleme: Bölgesel asgari ücret yaklaşımı. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Akgül, O. & Bükey, A. M. (2020). Türkiye’de enflasyon ile asgari ücretler arasındaki ilişki ve ücret-fiyat sarmalı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 78, 257-282. <https://doi.org/10.26650/jspc.2020.78.0026>
- Akgül, O. (2016). Türkiye’de asgari ücretin mahzurlu alanları ve öneriler. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 5(12), 96-127.
- Anadolu Ajansı (2022). *Asgari ücrete vergi istisnasının detayları belirlendi*, <https://www.aa.com.tr/>
- Antonie, M.D., Cristescu, A., & Cataniciu, N. (2010). A panel data analysis of the connection between employee remuneration, productivity and minimum wage in Romania, içinde Recent Advances in Mathematics and Computers in Business, Economics, Biology & Chemistry, Editörler: Viorel Munteanu vd., (134-139), G. Enescu University, Romania: WSEAS Press.
- Aslan, G. (2019). Türkiye’de asgari ücretli çalışan sayısı ve ücret seviyelerinin değişimi (2003-2017 Hanehalkı işgücü anketleri veri analizi). *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9(1), 141-159. <https://doi.org/10.32331/sgd.582665>.
- Atkinson, A.B., Leventi, C., Nolan, B., Sutherland, H. & Tasseva, I. (2017), Reducing poverty and inequality through tax-benefit reform and the minimum wage: the UK as a case study, Euromod Working Paper EM 13 / 17, Colchester: University of Essex.
- Bakış, O., Gürsel, S. & Kökkızıl, M. (2016). Asgari ücret artışı kayıt dışı istihdamı olumsuz etkiliyor, *Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi (BETAM) Araştırma Notu* 16/196, 1-7. <https://betam.bahcesehir.edu.tr/wp-content/uploads/2016/06/ArastirmaNotu1961.pdf>
- Bauducco, S. & Janiak, A. (2018). The macroeconomic consequences of raising the minimum wage: Capital accumulation, employment and the wage distribution, *European Economic Review*, Vol.101, 57-76. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2017.09.012>.
- Belman, D. & Wolfson, P. J. (2014). *What does the minimum wage do?* W.E. Upjohn Institute for Employment Research, USA: Michigan. <https://doi.org/10.17848/9780880994583>
- Belser, P. & Sobeck, K. (2012). At what level should countries set their minimum wages? İçinde Social justice and growth: The role of the minimum wage. *ILO Publications*, içinde (105-127), 4(1).
- Berger, D. W., Herkenhoff, K. F., & Mongey, S. (2022). Minimum wages, efficiency and welfare (No. w29662). *National Bureau of Economic Research*, 1-83. <http://www.nber.org/papers/w29662>.
- Bingöl, D. (2019). *İnsan kaynakları yönetimi*. İstanbul: Beta yayınları.
- Bosch, G. & Kalina, T. (2010). Germany: What role for minimum wages on low-wage work?, *The minimum wage revisited in the Enlarged EU*, 185-212. <https://doi.org/10.4337/9781781000571.00010>.
- Bruckmeier, K., & Bruttel, O. (2021). Minimum wage as a social policy instrument: Evidence from Germany. *Journal of Social Policy*, 50(2), 247-266. <https://doi.org/10.1017/S0047279420000033>
- Carr, S. C. (2023). *Wage and well-being: Toward sustainable livelihood*. Springer Nature.
- Chamberlain, A. (2007). What does America think about taxes? The 2007 Annual Survey of U. S. Attitudes on Taxes and Wealth. Tax Foundation Special Report 154, Washington, D.C, 1-12.
- Chen, Q., Chen, Z., & Guan, L. (2022). Effects of the minimum wage on small firms in China: Spillover effects from large firms. *Asian Economic Papers*, 21(1), 47-63. https://doi.org/10.1162/asep_a_00844
- Chen, Y. & Teulings, C. (2021). What is the Optimal Minimum Wage?, CEPR Press Discussion Paper No. 17.026, 1-41.

- Clemens, J. (2021). How do firms respond to minimum wage increases? understanding the relevance of non-employment margins. *Journal of Economic Perspectives*, 35(1), 51-72.
- Cristian, S. & Marius, M. (2017). Minimum wage as a public policy instrument – pros and cons. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/bukarest/13270.pdf>
- Cunniah, D. (2012). *Foreword: Social justice and growth—the role of the minimum wage*. International Journal of Labor Research, 4(1), Geneva: International Labour Office.
- Çelik, A. (2018). Asgari ücret yazıları-2: Ücretlerin tunc kanunu yerine asgari ücret, <https://www.birgun.net/makale/asgari-ucret-yazilari-2-ucretlerin-tunc-kanunu-yerine-asgari-ucret-238826>
- Dickens, R. & Manning, A. (2004). Has the national minimum wage reduced UK wage inequality? *Journal of the Royal Statistical Society Series A*, 2004, 167 (4), 613-626. <https://doi.org/10.1111/j.1467-985X.2004.ael2.x>
- DiNardo, J. E., Fortin, N. & Lemieux, T. (1996). Labor Market Institutions and the Distribution of Wages, 1973-1992: A Semiparametric Approach. *Econometrica*, 64(5), 1001-1044.
- DİSKAR. (2024). Asgari Ücret Araştırması 2025. İstanbul: Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Merkezi (DİSK-AR),
- Durongkaveroj, W. (2022). Does the minimum wage improve the welfare of workers? Evidence from the 2013 minimum wage reform in Thailand. *Asian-Pacific Economic Literature*, 36(2), 52-70. <https://doi.org/10.1111/apel.12366>
- Dünya Gazetesi. (2023). “İşikhan: Asgari ücretlinin sayısı sürekli abartılıyor”, <https://www.dunya.com/>
- Ehrenberg, R. G. & Smith, R. S. (2003). Modern labor economics theory and public policy, 8th Edition. New York: Pearson Education Inc.
- Esen, A. (1999). Türkiye’de asgari ücret uygulaması. *Amme İdaresi Dergisi*, (32)1, 63-83. https://ammeidaresi.hacibayram.edu.tr/documents/article/1/32/1/3_esen.pdf
- Eser, B. Y. & Terzi, H. (2008). Türkiye’de asgari ücret: sorunlar öneriler. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 129-143. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30173>
- Euronews. (2021). Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) verilerine göre Türkiye’de 2020 yılında kayıtlı işçilerin yüzde 42’si asgari ücretle çalışıyor. <https://tr.euronews.com/2021/11/12/turkiye-ve-avrupa-ulkelerinde-asgari-ucretle-cal-san-oran-ne-kadar>
- Euronews. (2024a). Türkiye’de yeni asgari ücret 22.104 TL oldu, peki Avrupa ülkelerinde durum ne? <https://tr.euronews.com/business/2024/12/24/turkiyede-yeni-asgari-ucret-22104-tl-oldu-pek-avrupa-ulkelerinde-durum-ne>
- Euronews. (2024b). Avrupa’da Euro Bazında Asgari Ücret ve Satın Alma Gücü: Türkiye 2024’te Ne Durumda? <https://tr.euronews.com/2024/02/01/avrupada-euro-bazinda-asgari-ucret-ve-satin-alma-gucu-turkiye-2024te-ne-durumda>
- Eurostat. (2025). Monthly minimum wage as a proportion of average monthly earnings (%), https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/earn_mw_avgr2_custom_9529838/default/table?lang=en
- Fernández-Macías, E., & Vacas-Soriano, C. (2016). A coordinated European Union minimum wage policy? *European Journal of Industrial Relations*, 22(2), 97-113.
- Gerritsen, A., & Jacobs, B. (2020). Is a minimum wage an appropriate instrument for redistribution? *Economica*, 87(347), 611–637. <https://doi.org/10.1111/ecca.12323>
- Gindling, T. H. (2024). Does increasing the minimum wage reduce poverty in developing countries? IZA World of Labor 2024: 30, <https://wol.iza.org/articles/does-increasing-the-minimum-wage-reduce-poverty-in-developing-countries>

- Grencíkova, A.; Navickas, V., Spankova, J. & Krajco, K. (2022). Comparison of minimum wages in ee countries in the context of the impact on employment, *Transformations in Business & Economics*, 21(3), 212-223. <http://www.transformations.knf.vu.lt/57/article/comp>
- Grünberger, K., Narazani, E., Filauro, S. & Kiss, Á. (2022). Social and fiscal impacts of statutory minimum wages in EU countries: A microsimulation analysis with EUROMOD. *IZA Journal of Labor Policy*, 12(1), 1-39, <https://intapi.sciendo.com/pdf/10.2478/izajolp-2022-0009>
- Güler, M. A. (2023). Türkiye’de asgari ücretin araçsallaştırılması: 2002-2022 dönemi üzerine bir inceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 7(2), 155-171. <https://doi.org/10.30586/pek.1296552>
- Güven, A., Mollavelioğlu, Ş. & Çakar Dalgıç, B. (2011). Asgari ücret istihdamı artırır mı? 1969-2008 Türkiye örneği. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 38(Ağustos), 147-166.
- Harasztosi, P. & Lindner, A. (2018). *Who pays for the minimum wage?*, Workshop, Chicago University, https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10072193/7/Lindner_Who%20Pays%20for%20the%20Minimum%20Wage_AAM.pdf
- Heemskerk, F., Voinea, L. & Cojocaru, A. (2018). Busting the Myth: The Impact of Increasing the Minimum Wage The Experience of Romania, *Policy Research Working Paper*: 8632, 1-46.
- Hijzen, A., Montenegro, M. & Pessoa, A.S. (2023), Minimum wages in a dual labour market: Evidence from the 2019 minimum-wage hike in Spain. *OECD Social, Employment and migration working paper*, No. 298, 1-47.
- Huda, S. & Yuliati, A. (2022). Analysis of the influence of minimum wage and human development index on unemployment rate in Indonesia, *Journal of Research and Community Service*, 3 (13), 2171-2176. <https://doi.org/10.36418/dev.v3i13.271>
- ILO. (2021). *Asgari ücretler hakkında bilgi notu*. <https://www.ilo.org/tr/>
- Joe, Dong-H. & Moon, S. (2020). Minimum wages and wage inequality in the OECD countries. *East Asian Economic Review*, 24, 253-273. https://www.zbw.eu/econis-archiv/bitstream/11159/5730/1/JE0001_2020_v24n3_253.pdf
- Kahveci, M., & Pelek, S. (2021). Asgari ücret ve politika: asgari ücreti seçimler mi belirliyor?. *Amme İdaresi Dergisi*, 54(1).
- Kuddo, A., Robalino, D., & Weber, M. (2015). *Balancing regulations to promote jobs: from employment contracts to unemployment benefits*. World Bank, Washington, DC, <https://www.worldbank.org/>
- Kutal, M. (2007). Türkiye’de asgari ücretle ilgili sorunlar (2007). In *Journal of Social Policy Conferences* 53, 55-64, Istanbul University. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/9279>
- Lee, D. S. (1999). Wage inequality in the United States during the 1980s: Rising dispersion or falling minimum wage?. *The quarterly journal of economics*, 114(3), 977-1023. <https://doi.org/10.1162/003355399556197>
- Lee, J. & Hwang, S. J. 2018. The effects of the minimum wage on wage distribution in korea, *Journal of Korean Economic Analysis*, 24(2), 1-42.
- Lemos, S. (2008). A survey of the effects of the minimum wage on prices, *Journal of Economic Surveys*, 22 (1), 187-212. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6419.2007.00532>.
- Leventi, C., Sutherland, H. & Tasseva, I.V. (2017), Improving poverty reduction in Europe: what works best where? *EUROMOD Working Paper EM 8 / 17*, University of Essex, Colchester, 1-22. <https://www.iser.essex.ac.uk/wp-content/uploads/files/working-papers/euromod/em8-17.pdf>
- Lübker, M. & Schulten, T. (2022). *WSI minimum wage report: towards a new minimum wage policy in Germany and Europe*. WSI Reports 71e, The Institute of Economic and Social Research (WSI), Hans Böckler Foundation. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/251824/1/1797314491.pdf>

- Marx, I., Vanhille, J. & Verbist, G. (2012), Combating in-work poverty in continental Europe: An investigation using the Belgian case. *Journal of Social Policy*, 41(1), 19-41. <https://doi.org/10.1017/S0047279411000341>
- Matsaganis, M., Medgyesi, M. & Karakitsios, A. (2015), *The interaction between minimum wages, income support, and poverty, research note 10 / 2015*, Brussels: European Commission.
- Öal, M. & Orhan, H. S. K. (2018). Asgari ücret uygulamasının tarihsel gelişimi ve Türkiye-AB ülkeleri ile karşılaştırmalı bir analiz. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 5(3), 645-664. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/607555>
- Pantea, S. (2020). The effect of minimum wage hikes on employment: Evidence from regional panel data from Romania. *Economic Systems*, 44(3), 100805, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2020.100805>
- Pelek, S. (2015). The employment effect of the minimum wage: an empirical analysis from Turkey. *Ekonomi-tek*, 4(1), 49-68. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1729970>
- Rakıcı, C. & Vural, T. (2011). Asgari ücret üzerindeki toplam vergi yükü ve asgari ücret tutarının anlamı. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(2), 57-68. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/56683>
- Sabia, J. (2015). Minimum wages and gross domestic product. *Contemporary Economic Policy*, 33 (4), 587-605. <https://doi.org/10.1111/coep.12099>
- Seong, J.-M. (2014). Wage inequality: Trends and causes. KLI research series, <https://www.kli.re.kr/>
- Seyyar, A. & Öz, C. S. (2007). *İnsan kaynakları terimleri: Ansiklopedik sözlük*. Sakarya: Değişim yayınları.
- Sorkin, I. (2015). Are there long-run effects of the minimum wage?, *Review of Economic Dynamics*, 18(2), 306-333. <https://doi.org/10.1016/j.red.2014.05.003>
- Sturn, S. (2018). Do minimum wages lead to job losses? Evidence from OECD countries on low-skilled and youth employment. *Ilr Review*, 71(3), 647-675. <https://doi.org/10.1177/0019793917741259>
- Tezgel, O. (2018). *Ücret teorileri ve ücret politikaları ders notları*, <https://avys.omu.edu.tr/>
- Vlad, M. (2023). A brief analysis on the dynamic effects of the minimum wage on the economy in Romania, “ovidius” university annals, *Economic Sciences Series*, XXIII(1), 1131-1140. <https://stec.univ-ovidius.ro/html/anale/RO/2023-i1/Section%205/33.pdf>
- Yılmaz, B. & Terzi, H. (2010). Türkiye ve Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde asgari ücretin karşılaştırmalı bir analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 121-137. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/30108>
- Yücel, K.G. (2019). Avrupa Birliği ve Türkiye’de asgari ücret uygulamasının karşılaştırmalı değerlendirilmesi, *Politik Ekonomik Kuram*, 3(2), 338-363. <https://doi.org/10.30586/pek.654807>
- Yüncüler, H. B.G. & Yüncüler, Ç. (2016). Minimum wage effects on labor market outcomes in Turkey, TCMB çalışma tebliğleri, No:16/14.

Pandemi Süreci Beslenme Davranışını Kalıcı Olarak Değiştirdi Mi? Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde Bir Araştırma¹

Has the Pandemic Period Permanently Changed Nutritional Behavior?
A Research at Manisa Celal Bayar University Faculty of Economics and
Administrative Sciences

Satı Hasibe AKDENİZ², Neriman Yaren ARTUN³, İrem AKKAYA⁴, Burcu KOCARIK GACAR⁵

Öz

Amaç: Bu araştırmanın amacı pandemi öncesi (2019 ve öncesi), pandemi süreci (2020-2022) ve pandemi sonrası (2023 ve sonrası) olmak üzere üç dönemde üniversite öğrencilerinin beslenme alışkanlıkları değişikliklerinin incelenmesidir.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada 7 farklı bölümden tabakalı tesadüfi örneklemeyle belirlenen 817 öğrenci ile yüz yüze anket yapılmıştır. Öğrencilere 2024-2025 eğitim öğretim dönemi güz yarıyılında "Beslenme Alışkanlıkları Anketi" uygulanmıştır. Elde edilen eşlenik veriler üç dönem için karşılaştırılarak kategorik veri analizi kapsamında değerlendirilmiştir.

Bulgular: Analizler sonucunda, üç farklı dönemde karşılaştırılan öğrenci beslenme alışkanlıkları üzerinde pandeminin etkisi hem tüketilen gıdalar hem de beslenme davranışlarının şekli açısından çeşitli boyutlarda ortaya konulmuştur. Öğrencilerin bireysel diyet tercihleri değişmiş ve pandemi süreciyle birlikte beslenme ürünlerine yönelik değişen tercihler ve su tüketimi kalıcı hale gelmiştir. Ayrıca, sigara tüketiminin pandemiden sonra arttığı, ancak spor aktivitelerinin pandemiden etkilenmediği gözlemlenmiştir. Pandemi süreciyle birlikte vücut ağırlığında artış yaşanırken, pandemi sonrasında öğrencilerde yeniden zayıflama eğilimi olduğu belirlenmiştir. Evde kalma süreci sırasında uyku saatleri artan öğrencilerin öğün sayılarının da arttığı, bununla birlikte pandemi sonrasında yüz yüze eğitime geçilmesiyle birlikte her iki faktörün de yeniden azaldığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Sınırlılıklar: Örneklem, TÜBİTAK Öğrenci Projesi kapsamında araştırmacı olan öğrencilerin eğitim gördükleri birim olan Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi ile sınırlanmıştır.

Özgünlük/Değer: Beslenme üzerine literatürde çeşitli çalışmalar bulunmakta olup bu çalışmalar genellikle pandemi öncesi ve pandemi sürecini karşılaştırmaktadır. Ağırlıklı olarak sağlık bilimleri öğrencileri, toplum beslenmesi, yetişkinler veya çocuklar üzerinde çalışmalar olduğu görülmüştür. Sosyal bilimler öğrencileri üzerinde ve üç dönemde karşılaştırmaya rastlanmamıştır. Bu açıdan pandemi sonrası beslenme alışkanlıklarının kalıcı olup olmadığını araştırması bu çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Beslenme Davranışı, Pandemi Etkisi, Üniversite Öğrencileri

Abstract

Purpose: This study aims to examine the changes in nutritional behavior of university students in three periods: pre-pandemic (2019 and earlier), during the pandemic periods (2020-2022), and post-pandemic (2023 and beyond).

Design/Methodology: A face-to-face survey was conducted with 817 students selected through stratified random sampling from seven different departments. The "Survey of Nutritional Habits" was administered during the fall semester of the 2024-2025 academic year. The matched data were compared across the three periods and analyzed using categorical data analysis methods.

Findings: The analysis revealed various effects of the pandemic on students' nutritional habits in terms of both food consumption and overall dietary behavior. Individual dietary preferences changed, and preferences for specific food products and water consumption became permanent. Cigarette consumption increased after the pandemic, while physical activity levels remained largely unaffected. Although weight gain was observed during the pandemic, a trend toward weight loss emerged afterward. Sleep duration and the number of meals increased during the stay-at-home period but decreased again with the return to face-to-face education.

Limitations: The sample was limited to students from the Faculty of Economics and Administrative Sciences at Manisa Celal Bayar University, where the researchers are enrolled under the scope of a TUBITAK Student Project.

Originality/Value: While there are various studies in the literature on nutrition—typically comparing only the pre-pandemic and pandemic period—these often focus on students in health sciences, community nutrition, adults, or children. There is a lack of research focusing on students from social sciences and examining all three time periods. In this respect, the originality of this study lies in its investigation of whether nutritional habits have become permanent after the pandemic.

Keywords: Nutritional Behavior, Pandemic Effect, University Students

¹Bu çalışma, TÜBİTAK-2209/A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Desteği Programı kapsamında desteklenmektedir.

²Öğrenci, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri, hasibeakdeniz42@gmail.com, ORCID: 0009-0001-4667-9077

³Öğrenci, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri, yarenartun3@gmail.com, ORCID: 0009-0006-0246-5284

⁴Öğrenci, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri, iiiremakaya@gmail.com, ORCID: 0009-0007-6737-4284

⁵Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri, burcu.kocarik@cbu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5944-4456

1. GİRİş

Çin'in Vuhan şehrinde, 2020 yılının başında, sebebi o an için bilinmeyen zatürre vakaları ile daha önce insanlarda tespit edilmemiş yeni bir coronavirüs tanımlanmıştır. Virüs, ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra tüm dünyaya yayılmaya başlamıştır. Böylece COVID-19 adı verilen virüs salgını Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak ilan etmiştir (Budak & Korkmaz, 2020). Virüsün, insandan insana damlacıklar yoluyla bulaşması ihtimali ile öncelikle mesafe kuralı getirilmiştir. Virüsün sebep olduğu hastalığın hızla yayılması sonucu vaka sayılarındaki artışı engellenmek amacıyla çeşitli toplumsal önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden biri hastalığın bulaşma riskini azaltmak amacıyla evde kalma ve kamusal alana çıkmama süreci olmuştur (Okumuş, 2021). Bunun sonucu olarak teması azaltmak amacıyla eğitim hayatında da online eğitim sürecine geçiş gerçekleşmiştir. Böylece COVID-19 salgını, ortaya çıkmasıyla birlikte kişilerin yaşam tarzını etkilemiş, sağlığını tehdit etmiş, yaşam kalitesini düşürmüş, günlük yaşantıdaki birçok alışkanlığı değiştirmeye sebep olmuştur. Bu durumdan etkilenen davranışlardan biri de kişilerin beslenme alışkanlıkları olmuştur. Pandemide uzun süren evde kalma dönemlerinde fiziksel aktivitenin azalması, stres ve endişe gibi psikolojik etkenlerin artması sonucu gıda alışverişi alışkanlıklarının ve beslenme davranışlarının değiştiği görülmüştür. Böylece sağlıklı beslenme davranışlarından uzaklaşıldığı tespit edilmiştir (Çulfa vd., 2021).

Literatürde, beslenme alışkanlıkları bakımından pandemi öncesi ve pandemi sürecini gerek toplum, yetişkin bireyler, çocuklar gerekse tıp fakóltesi, hemşirelik, acil yardım gibi sağlık eğitimi alan öğrenciler ile beden eğitimi ve spor bilimleri öğrencileri, çeşitli üniversitelerde eğitim öğretim gören öğrenciler açısından karşılaştıran çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Bu alışmalar temalarına göre pandemide beslenme alışkanlıklarındaki değişimler, stres ve psikolojik etkenlerle ilişkili beslenme davranışları, fiziksel aktivite ve beslenme ilişkisi, hijyen ve yaşam tarzı değişiklikleri ve yeme davranışları ve bozukluk eğilimleri şeklinde özetlenebilir.

Gençalp (2020) alışmasında salgın döneminde Gazi Üniversitesi'nde öğrenim gören 123 ilk ve acil yardım öğrencisinin beslenme alışkanlıkları ve fiziksel aktivite durumlarını değerlendirmiştir. Veriler anket yolu ile toplanmış, analiz sonucunda öğrencilerin sağlıklı beslenme alışkanlıkları geliştirmesi gerektiği ve fiziksel aktivite düzeylerinin yeterli olmadığı saptanmıştır. Macit (2020) alışmasında salgın sonrası yetişkin bireylerin beslenme alışkanlıklarındaki değişiklikleri değerlendirmiştir. Çalışmada 18-65 yaş arası toplam 341 kişi ile anket yapılmıştır. Çalışma sonucunda bireylerin yeterli ve dengeli beslenme, fiziksel aktivite ve takviye kullanımı konusundan bilgilendirilmesi gerektiği kanaatine varılmıştır. Topuz (2020) alışmasında COVID-19 enfeksiyonunda yapılan bazı çalışmalarda hastaların beslenme alışkanlığı ile hastalığın seyri arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Ünal vd. (2020) alışmalarında pandemisinin hemşirelik öğrencilerinin beslenme ve hijyen alışkanlıklarına etkisini belirlemek amacıyla Bursa Uludağ Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakóltesi'nde 126 öğrenci ile anket yapmışlardır. Karantinanın olumlu beslenme davranışı kazanmada etkili olurken vücut ağırlığı artışına sebep olduğu bulunmuştur. Ayrıca kişisel hijyen uygulamalarına yüksek oranda uyum sağlandığı tespit edilmiştir.

Gürel & Akçil Ok (2021) alışmalarında COVID-19 salgın sürecinin sağlık eğitimi alan öğrencilerin beslenme alışkanlıkları, fiziksel aktivite ve vücut ağırlıkları üzerine etkisini araştırmışlardır. Araştırma Trakya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakóltesi'nde öğrenim gören 260 öğrenci ile yürütülmüştür. Çalışma sonucunda COVID -19 salgın sürecinin, öğrencilerin beslenme davranışlarını, vücut ağırlıklarını, fiziksel aktivite seviyelerini olumsuz etkilediği bulunmuştur. Hastaoglu (2021) alışmasında pandemi sürecinde öğrencilerin algıladıkları stres düzeylerinin sağlıklı beslenme davranışları üzerindeki etkilerini incelemiştir. Çalışmaya 138 öğrenci katılmıştır. Sonuç olarak, pandemi sürecinde öğrencilerin algılanan stres düzeylerinin yüksek olduğu, bunun beslenme davranışlarını etkilediği belirlenmiştir. Çulfa vd. (2021) alışmalarında pandemi süresince insanlarda değişen beslenme alışkanlıkları ile obezite ilişkisini incelemiş ve sağlıklı beslenme davranışlarından uzaklaşılması sonucu obezite görölme sıklığının arttığını bulgulamışlardır. Dinçer & Kolcu (2021) alışmalarında pandemide toplumun beslenme alışkanlıklarını değerlendirmek amacıyla bir araştırma yapmışlardır. İstanbul'da 18-65 yaş arası 384 yetişkin birey üzerinde pandemi öncesi ve sonrası ana ve ara öğün sayısı, vücut ağırlığındaki değişim, paketli gıda tüketimi, uyku, egzersiz ve stres durumuna ilişkin bilgileri sorgulayan anket yürütülmüştür. Çalışma sonucunda katılımcıların yarısının beslenme alışkanlıklarının olumsuz etkilendiği, fiziksel aktivite düzeyinin azaldığı, uyku sürelerinin arttığı ve

büyük kısmının stres ve kaygı yaşadığı bulunmuştur. Erdoğan (2021) çalışmasında pandemide beden eğitimi ve spor yüksekokulu öğrencilerinin beslenme alışkanlıkları ve fiziksel aktivite düzeylerini araştırmıştır. Araştırma anketine Bitlis Eren Üniversitesi'nde öğrenim gören 125 ve Van Yüzüncü yıl Üniversitesi'nde öğrenim gören 106 ve beden eğitimi spor yüksekokulunda öğrenim gören 231 öğrenci katılmıştır. Araştırma sonucunda öğrencilerin beslenme alışkanlıklarında değişiklikler olduğu ve fiziksel aktivite seviyelerinin azaldığı görülmüştür.

Gerçek vd. (2022) çalışmalarında uzaktan eğitim alan üniversite öğrencilerinin fiziksel aktivite seviyelerinin beslenme alışkanlıkları ve internet kullanım süreleri ile ilişkisini araştırmışlardır. Çalışmaya 444 kişi dahil edilmiştir. Sonuç olarak üniversite öğrencilerinde pandemi döneminde günlük internet kullanım süresinin arttığı, beslenme alışkanlıklarının riskli olduğu ve fiziksel aktivite seviyesinin yetersiz olduğu bulgulanmıştır. Kaner vd. (2022) çalışmalarında koronavirüs hastalığı sürecinde yetişkin bireylerin beslenme alışkanlıklarındaki değişiklikleri incelemişlerdir. Araştırma 18-65 yaş aralığında 970 yetişkin birey üzerinde gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgulara göre pandeminin ve kısıtlamaların yarattığı durum, bireylerin beslenme alışkanlıklarını ve yaşam tarzlarını değiştirmiştir. Kaya vd. (2022) çalışmalarında sağlık eğitimi alan üniversite öğrencilerinde COVID-19 sürecinde değişen beslenme ve hijyen alışkanlıkları ile koronavirüs korku düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Buna göre Sakarya Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu ve Sağlık Bilimleri Üniversitesi Hamidiye Sağlık Meslek Yüksek Okulu'nda öğrenim gören 534 öğrencinin beslenme alışkanlıkları risk düzeyi orta dereceli riskli bulunmuş ve COVID-19'dan orta düzeyde korktukları saptanmıştır. Özçelik Ersü & Harbelioğlu (2022) çalışmalarında adölesanların pandemi sürecinde beslenme alışkanlıklarının belirlenmesini amaçlamışlardır. Çalışmaya Temmuz-Ağustos 2021 tarihleri arasında online olarak 10-19 yaş aralığında toplam 131 adölesan dahil edilmiştir. Katılımcıların %52,7'sinin beslenme alışkanlıklarının pandemiden olumsuz etkilendiği ve %55'inde ise vücut ağırlığının arttığı görülmüştür. Elde edilen bulgulara göre evde geçirilen süreyle ilişkili olarak bireylerin yemek yeme istekleri ve öğün sayıları artmış, stres ve kaygıya bağlı olarak beslenme alışkanlıkları değişmiştir. Topal (2022) çalışmasında pandemi sürecinde üniversite öğrencilerinin yeme davranışı ve ortoreksiya nervoza eğilimlerini değerlendirmek amacıyla 322 üniversite öğrencisini araştırmıştır. Yeme Tutum Testi (YTT) ölçekleri ile yeme davranışı bozukluğu durumları değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda hibrit eğitim modeli uygulamasının öğrencilerin ortorektik eğilimleri üzerinde; online eğitim modelinin ise YTT sonucu üzerinde önemli derecede etkili olduğu saptanmıştır. Yiğit vd. (2022) çalışmalarında pandeminin çocuklarda değiştirdiği beslenme alışkanlıklarının belirlenmesi amaçlamışlardır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi ile görüşme tekniği uygulanarak veri toplanmıştır. Çalışma sonucunda pandemi sürecinin beslenme ve hareket etme konusunda büyük oranla olumsuz düşüncelerin olduğu belirlenmiştir.

Karakuyu (2023) çalışmasında Bursa Uludağ Üniversitesi'nde öğrenim gören 383 tıp fakültesi öğrencisinin pandemi sürecinde beslenme alışkanlıkları ve yaşam tarzı değişikliklerini araştırmıştır. Çalışma sonucunda tıp fakültesi öğrencilerinin genel olarak sağlıklı beslenmeye çalışmalarına rağmen, beslenme alışkanlıkları ve yaşam tarzı özelliklerinin pandemi sürecinden etkilendiği belirlenmiştir. Türköz Bakırcı & Akgündüz (2023) çalışmalarında COVID-19 öncesi ve sürecindeki beslenme alışkanlıklarının incelenmesi amacıyla kamu ve özel üniversitelerde öğrenim gören 2207 öğrenciye anket uygulamışlardır. Araştırma sonucunda öğrencilerin pandemi ile beslenme alışkanlıklarının değiştiği görülmüştür. Özellikle pandemi sürecinde öğün sayısı, atıştırmalık sıklığı ve su tüketimi artışı görülmüştür. Alp (2023) çalışmasında pandemi dönemi üniversite öğrencilerinin fiziksel aktivite düzeyleri ile beslenme alışkanlıkları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmaya Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği bölümü öğrencileri ile Selçuk Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi öğrencilerinden 300 kişi katılmıştır. Fiziksel aktivite ve sağlıklı beslenme arasında anlamlı pozitif bir ilişkiye rastlanırken, fiziksel aktivite ve beslenmeye yönelik duygu ve kötü beslenme arasında anlamlı negatif bir ilişkiye rastlanmıştır. Cinsiyet, gelir düzeyi, barınma ve sınıf değişkenine göre fiziksel aktivite ve sağlıklı beslenme arasındaki ilişki incelenmiş ve aralarında anlamlı pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Kat vd. (2024) çalışmalarında COVID-19'un yetişkin bireylerin beslenme alışkanlıkları üzerinde etkisini değerlendirmişlerdir. Araştırma Yalova ilinde yaşayan 15-65 yaş arası 626 kişi ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda pandemi sürecinde diyet yapanların pandemi öncesi ve pandemi

sürecindeki Beslenme Hakkında Bilgi (BHB) ve Olumlu Beslenme (OB) puanları, pandemi sürecinde diyet yapmayanlardan yüksek bulunmuştur. Stres düzeyi ve kilosu artan bireylerin pandemi sürecinde Beslenmeye Yönelik Duygu (BYD) puanları anlamlı olarak yüksek bulunmuştur. Cihan vd. (2024) alışmalarında pandemi sürecinde sağlık personelinin sağlık algısı ve beslenme alışkanlıklarının değerlendirilmesi amacıyla Necmettin Erbakan Üniversitesi Tıp Fakóltesi Hastanesinde görev yapan 386 sağlık çalışanı ile araştırma yapmışlardır. Araştırma sonucunda sağlık personelinin sağlıklı beslenmeye ilişkin tutumları yüksek bulunmuştur. Sağlık algısı yükseldikçe bireylerin sağlıklı beslenmeye ilişkin tutumlarının da olumlu yönde artmakta olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kaner vd. (2024) alışmalarında koronavirus hastalığı geçiren üniversite öğrencilerinin değişen yaşam tarzı alışkanlıklarını belirleyerek, beslenme alışkanlıkları riski ve duygusal yeme davranışı riskini saptamaya çalışmışlardır. Türkiye’deki üniversitelerde öğrenim gören 1026 üniversite öğrencisi araştırmaya katılmıştır. Beslenme alışkanlıkları riski ‘‘Beslenme Alışkanlıkları İndeksi’’ ile duygusal yeme davranışı ise ‘‘Duygusal İştah Anketi’’ ile değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda pandemi sürecinde üniversite öğrencilerinin sağlık üzerinde olumsuz etkiler yaratabilecek yaşam tarzı alışkanlıklarında değişiklikler yaşadığı, beslenme alışkanlıkları riskinin ve duygusal yeme davranışının arttığı tespit edilmiştir.

Literatürdeki çalışmalarda genellikle pandemi öncesine göre pandemi sürecindeki değişimler karşılaştırılmaktadır. Ayrıca literatürde, bu konudaki araştırmaların genellikle sağlık bilimleri alanında eğitim gören öğrenciler üzerinde yürütüldüğü görülmüştür.

2. METODOLOJİ

Literatürdeki alışmalar ışığında bu çalışmada beslenme davranışı değişiminin sosyal bilimler alanında lisans öğrenimi gören öğrenciler ile yapılması sayesinde farklı bir bakış açısı kazanmak hedeflenmiştir. Ayrıca literatürdeki çalışmalardan farklı olarak üç dönemi - pandemi öncesi (2019 yılı ve öncesi), pandemi sırası (2020 – 2022 yılları arası) ve pandemi sonrası (2023 yılı ve sonrası) dönemi - karşılaştırmak amaçlanmıştır. DSÖ’nün, 2023 yılında, COVID-19’un artık sağlık açısından ‘‘küresel bir acil durum’’ oluşturmadığı açıklaması ile pandemi sonrası dönem söz konusu olmuştur (WHO, 2020). Bu sebeple pandemi sonrası ‘‘2023 yılı ve sonrası’’ olarak belirlenmiştir. Böylece bu çalışmada pandemiyle beraber üniversite öğrencilerinde kalıcı beslenme davranışı gelişip gelişmediği, pandemi sonrasında bu davranışların sürdürölme ya da eski alışkanlıklara geri dönme halinin ortaya çıkıp çıkmadığı araştırılmıştır. Literatürde, Manisa Celal Bayar Üniversitesi için beslenme davranışını inceleyen bir çalışmaya rastlanmaması sebebiyle bu araştırma İktisadi ve İdari Bilimler Fakóltesi öğrencileri ile sınırlandırılmıştır. Pandemiden sonra tekrar yüz yüze eğitime geçilmesi sebebiyle öğrenciler açısından beslenme üzerinde pandemiyle çevrimiçi eğitimin birlikte etkisinin araştırıldığını söylemek de yanlış olmayacaktır. Bu oklu karşılaştırmayı içermesi bu çalışmanın özėün yanını oluştırmaktadır.

Çalışmada yüz yüze anket yöntemi ile öğrencilerden birincil veri toplanmıştır. Yayla (2021) tarafından yayınlanan ‘‘Türkiye Beslenme Alışkanlıkları Atlası’’ başlıklı anket araştırması yürütülmüştür. Çalışmada kullanılan anket için Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakóltesi öğrencileri ile yürütöllebilmesi amacıyla Manisa Celal Bayar Üniversitesi Etik Kurulu’ndan 26/06/2024 tarihli ve 2024/08 nolu toplantısında 789123 sıra sayılı kararı ile etik kurul izni alınmıştır. Anket, 2024-2025 eğitim öğretim dönemi güz yarısında uygulanmıştır. Katılımcılara uygulanan anket demografik bilgiler ile COVID-19 pandemisinde beslenme davranışı ile ilişkili yaşam tarzı unsurlarına dair sorular içermektedir. Ayrıca sağlıklı yaşam biçimi davranışlarına ilişkin (öğün sayısı, ideal vücut ağırlığı, sigara kullanımı, haftalık spor yapma süresi, uyku süresi ve su tüketimi vb.) sorular yer almaktadır. Anket, Ek 1’de sunulmuştur. Araştırmada öğrencilere pandemi öncesi, pandemi süreci ve pandemi sonrası için beslenme davranışları ve besinler ile ilgili tercihleri hakkında yöneltilen sorulara cevap vermeleri istenmiştir. Çalışmanın örnekleme tasarımı için tabakalı örneklemeye başvurulmuştur (Yamane, 2010). Öğrenciler bölümlerden rassal olarak seçilmiştir. İktisadi ve İdari Bilimler Fakóltesi’nde bulunan tüm bölümlerden (7 bölüm) toplam 817 öğrenci araştırmaya katılmıştır. Çalışmada üç dönem için et, tahıl, meyve ve sebze gibi besin ürünleri tüketimi ile ideal vücut ağırlığı, haftalık yapılan spor miktarı, tüketilen su miktarı, uyku süresi, günlük öğün sayısı değişkenleri araştırılmıştır. Anketin güvenilirlik düzeyi %99 olarak hesaplanmıştır. Bu araştırma beslenme

konusunda gerek uygulandığı üniversite birimi gerekse üç dönemi içermesi sebebiyle kapsamlı bir araştırma olup literatüre katkı sağlamaktadır.

Analiz yöntemleri anket soru maddelerinin ölçek türüne göre nitel (kategorik) veri analizi kapsamında uygulanmıştır. Çalışmada kategorik değişkenler bakımından pandemi öncesi, sonrası ve sonrası frekanslar arası ilişkiler incelenmiştir. Bu amaçla anket sorularında yer alan değişkenler için kontenjans tabloları tasarlanmıştır. Literatürde nominal (sınıflı) ölçekle ölçülmüş değişkenler arasındaki ilişkiyi ölçmek amacıyla *Cramér's V ilişkisi katsayısı* kullanılmaktadır. Buradan hareketle nominal veriler için Cramér'in V ilişkisi katsayısı hesaplanmıştır (Sharma, 1996; Özdamar, 2018). Cramér'in V değeri,

$$\Phi_c = \frac{\chi^2}{n(k-1)}$$

şeklinde elde edilmektedir. Burada yer alan Pearson Ki- Kare test istatistiği χ^2 değeri ise,

$$\chi^2 = \frac{\sum_{i=1}^k (G_i - B_i)^2}{B_i}$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Burada, n örneklem sayısı ve k değişkenin kategori sayısını temsil etmektedir. Cramér'in V'si iki kategorik değişkenin ne kadar güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu gösteren 0 ile 1 arasında değer alan sayısal bir ölçümdür. Değer sıfıra ne kadar yakınsa değişkenler o kadar bağımsız; sıfır ise tamamen bağımsızdır. Değer 1'e yakınsa değişkenler güçlü bir şekilde ilişkilidir (Field, 2013; Van den Brink, vd., 2002). İlişkinin istatistiksel anlamlılığı 0,05 önem seviyesinde test edilmiştir. Kategorik değişkenler arasındaki ilişki için hipotezler $H_0 : \Phi_c = 0$ (İlişki yoktur) ve $H_1 : \Phi_c \neq 0$ (İlişki vardır) şeklinde oluşturulmaktadır.

Çalışmada kategorik değişkenler bakımından pandemi öncesi, sonrası ve sonrası durumlar arası eşleştirilmiş (bağımlı) örneklem parametrik olmayan ilişki analizi yapılmıştır. Eşlenik örneklemelerin önce-sonra analizi ile bir değişim olup olmadığı değişkenin kategori sayısı ikili (binary) olduğunda McNemar, ikiden fazla olduğunda Friedman testi ile incelenebilmektedir. Bu çalışmada soru maddeleri kapsamında değişken kategorileri ikiden fazladır. Friedman Testi, Tekrarlı Varyans Analizi'nin (ANOVA) parametrik olmayan şekli olup aynı örneklem grubunun 3 ya da daha fazla sayıda ölçümünün karşılaştırılmasında kullanılmaktadır (Özdamar, 2018).

Üç dönemin birlikte karşılaştırılması sebebiyle eşlenik örneklemeler için ilgili değişkenin değişimini araştıran hipotezler oluşturulmuştur. Sıfır hipotezi ilgili değişken bakımından üç dönemin de eşit olduğu ve alternatif hipotez ilgili değişken bakımından dönemlerden en az birinin diğerlerinden farklı olduğu şeklinde belirlenmiştir. Hipotez testinin sonucuna göre ikili karşılaştırma (post-hoc) işlemine başvurulmuştur.

3. VERİ SETİ VE ANALİZ BULGULARI

Analiz IBM SPSS 25 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında toplanan veri seti Tablo 1'de özetlenmiştir. Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi bünyesinde yer alan bölümlerin Ekonometri (110), İşletme (183), Maliye (87), Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (96), Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (74), Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri (108), İktisat (158) olmak üzere toplam 817 öğrenci verisi elde edilmiştir. Ayrıca bu sayının 613'ü örgün 204'ü ikinci öğretim (İÖ) öğrencisinden oluşmaktadır. 295 birinci sınıf, 212 ikinci sınıf, 194 üçüncü sınıf, 115 dördüncü sınıf öğrencisi katılmıştır. Bu sayılar bölümlere devam eden öğrenci kontenjanları ile uyumludur. Bölümlerin kontenjanları ve sınıflar açısından tabakalara göre dengeli bir öğrenci dağılımı sağlanmıştır. Örneklemenin bu özellikleri bakımından elde edilen bulgular İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin profil yapısını iyi temsil eden bilgiler sağlamaktadır.

Öğrencilere herhangi bir diyet uygulayıp uygulamadıkları hakkında sorulan sorunun frekans analizi Tablo 2 ile sunulmuştur. Araştırmaya toplamda 499 kız (K) (%61); 318 erkek (E) (%39) öğrenci katılmıştır. Buna göre pandemi öncesinde yaklaşık olarak %79 oranında, pandemi %74, sonrasında %70 oranında öğrenci herhangi bir diyet uygulamamıştır. Ancak diyet yapan öğrenci sayısı pandemiyle beraber artmış olup en çok aralıklı oruç ile detoks uygulanmıştır. “Diğer” seçeneği kapsamında su diyeti, yoğurt diyeti, hurma diyeti uygulandığı görülmüştür. Aynı dönemde bu diyetlerden birden

fazlasını uygulayanlar ise “birden fazla” kategorisinde gruplanmıştır. Üç dönem için grafiksel karşılaştırma Şekil 1’de gösterilmiştir. Öğrencilerin bölümlerine göre diyet tercihleri Ek 2’de verilmiştir.

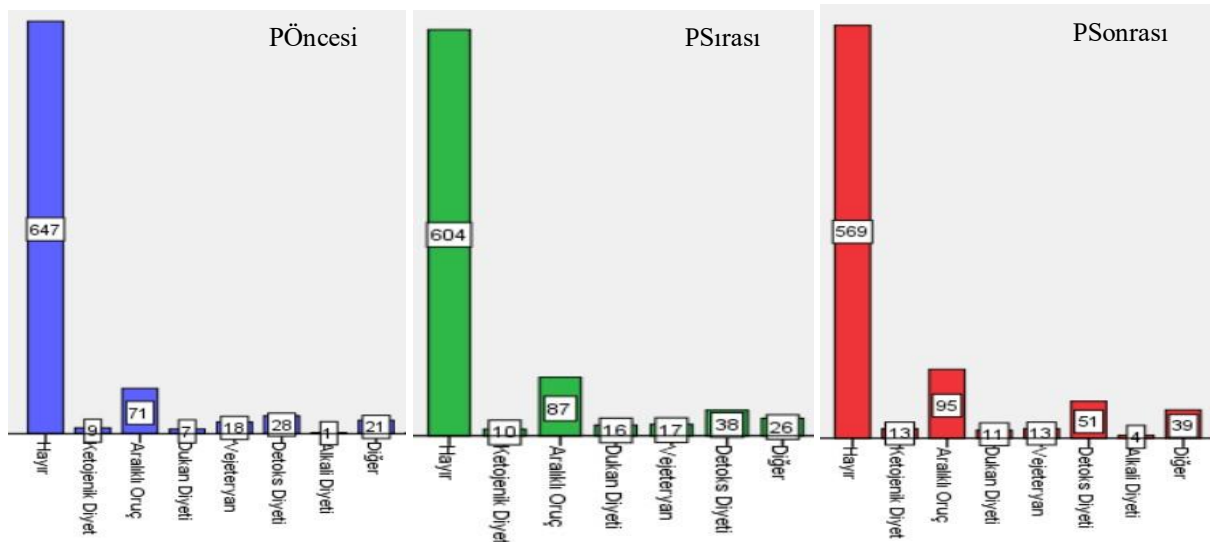
Tablo 1: Veri Seti

Bölümler	Sınıflar				Örgün	İÖ	Toplam
	1	2	3	4			
Ekonometri	38	32	18	22	110	-	110
İşletme	74	53	40	16	146	37	183
Maliye	21	7	44	15	62	25	87
SB Kamu Yönetimi	35	14	18	29	74	22	96
SB Uluslararası İlişkiler	30	14	19	11	43	31	74
ÇEEİ	21	46	28	13	56	52	108
İktisat	76	46	27	9	122	36	158
Örgün	245	134	144	90	-	-	613
İÖ	50	78	50	25	-	-	204
Toplam	295	212	194	115	613	204	817

Tablo 2: Diyet Tercihleri

Diyet	Pandemi Öncesi (PÖ)				Pandemi Sırası (P)				Pandemi Sonrası (PS)			
	K	E	T	%	K	E	T	%	K	E	T	%
Hayır	380	267	647	79,2	345	259	604	73,9	329	240	569	69,6
Ketojenik Diyet	2	7	9	1,1	3	7	10	1,2	4	9	13	1,6
Aralıklı Oruç	50	21	71	8,7	59	28	87	10,6	65	30	95	11,6
Dukan Diyeti	4	3	7	0,9	13	3	16	2,0	8	3	11	1,3
Vejetaryen	15	3	18	2,2	14	3	17	2,1	11	2	13	1,6
Detoks Diyeti	23	5	28	3,4	30	8	38	4,7	42	9	51	6,2
Alkali	1	-	1	0,1	-	-	-	-	2	2	4	0,5
Diğer	11	10	21	2,6	18	8	26	3,2	20	19	39	4,8
Birden fazla	13	2	15	2,0	17	2	19	2,2	18	4	22	1,8
Toplam	499	318	817	100	499	318	817	100	499	318	817	100

Şekil 1: Diyet Tercihleri

Tüketilen et ürünlerine göre öğrenci dağılımı Tablo 3 ile sunulmuştur. “Diğer” seçeneği kapsamında kuzu, hindi, yaban eti tüketildiği görülmüştür. Aynı dönemde bu ürünlerden ikisini tüketenler, üçünü tüketenler, dördünü birden tüketenler ve en az beşini tüketenler kendi kategorilerinde gruplanmıştır. Aynı zamanda Şekil 2’de verilen sütun grafikleri ile görselleştirilmiştir. Buna göre her dönem en çok tercih edilen et ürünleri sırasıyla tavuk, dana ya da ikisi birden şeklinde olmuştur.

Tablo 3: Et Ürünleri Dağılımı

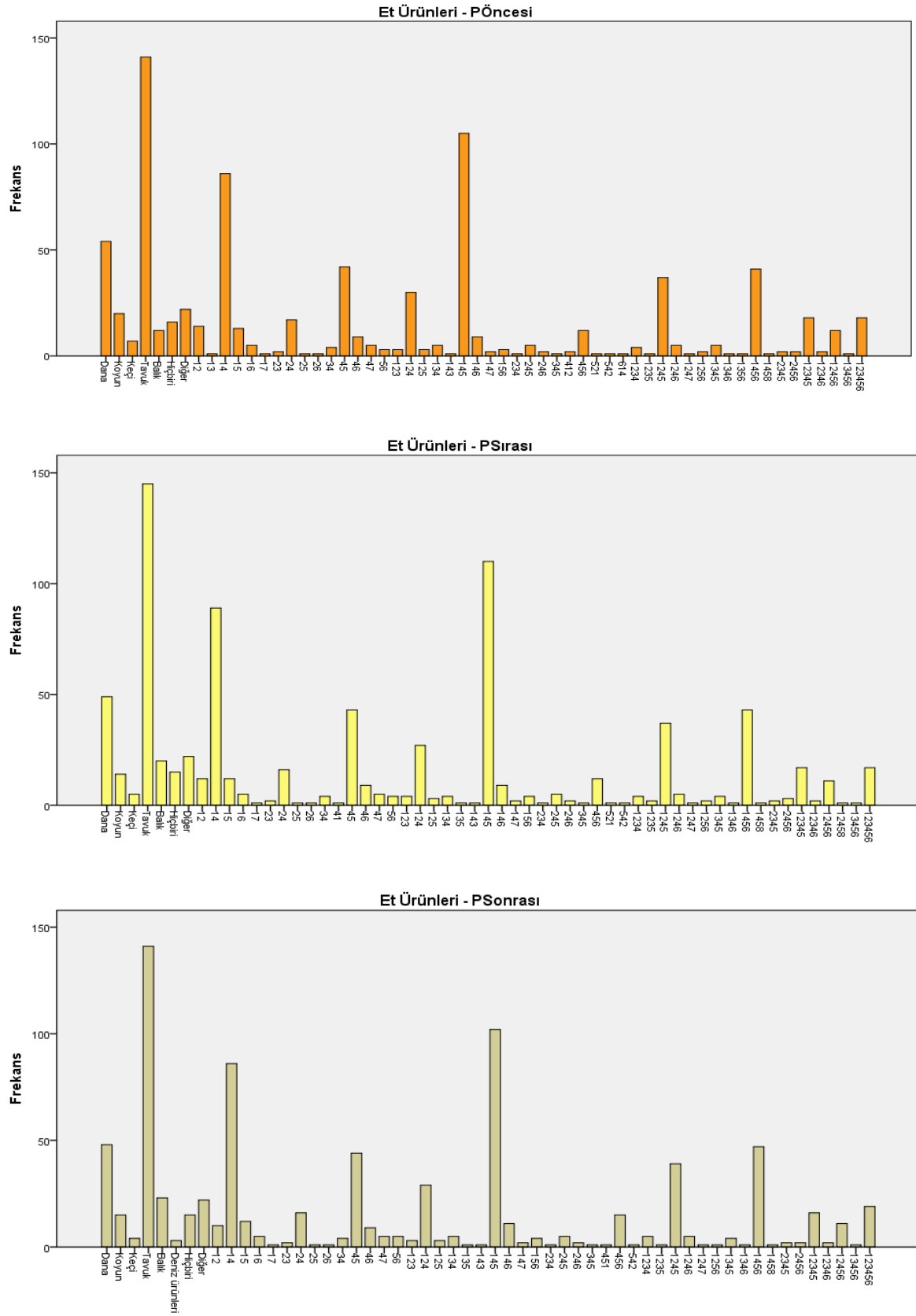
Et Ürünleri	Pandemi Öncesi			Pandemi Sırası			Pandemi Sonrası		
	<i>K</i>	<i>E</i>	<i>T</i>	<i>K</i>	<i>E</i>	<i>T</i>	<i>K</i>	<i>E</i>	<i>T</i>
1-Dana	34	20	54	31	18	49	30	18	48
2-Koyun	12	8	20	8	6	14	10	5	15
3-Keçi	6	1	7	4	1	5	3	1	4
4-Tavuk	95	46	141	101	44	145	99	42	141
5-Balık	8	4	12	11	9	20	12	11	23
6-Deniz Ürünleri	-	-	-	-	-	-	2	1	3
7-Hiçbiri	12	4	16	11	4	15	11	4	15
8-Diğer	8	14	22	8	14	22	8	14	22
İkisi birden	125	80	205	130	75	205	126	73	199
Üçü birden	121	75	196	117	70	187	117	70	187
Dördü birden	61	42	103	61	43	104	61	46	107
En az beşi	18	33	51	17	32	49	16	33	49
Toplam	499	318	817	499	318	817	499	318	817

Tüketilen tahıl ürünlerine göre dağılım Tablo 4 ile sunulmuştur. “Diğer” seçeneği kapsamında yulaf, yeşil mercimek, buğday tüketildiği görülmüştür. Aynı dönemde bu ürünlerden ikisini tüketenler, üçünü tüketenler, dördünü birden tüketenler ve en az beşini tüketenler kendi kategorilerinde gruplanmıştır. Aynı zamanda Şekil 3’te görselleştirilmiştir. Buna göre her dönem en çok sırasıyla pirinç, bulgur, ikisi birden ya da mısır ile üçü birden tüketilmiştir.

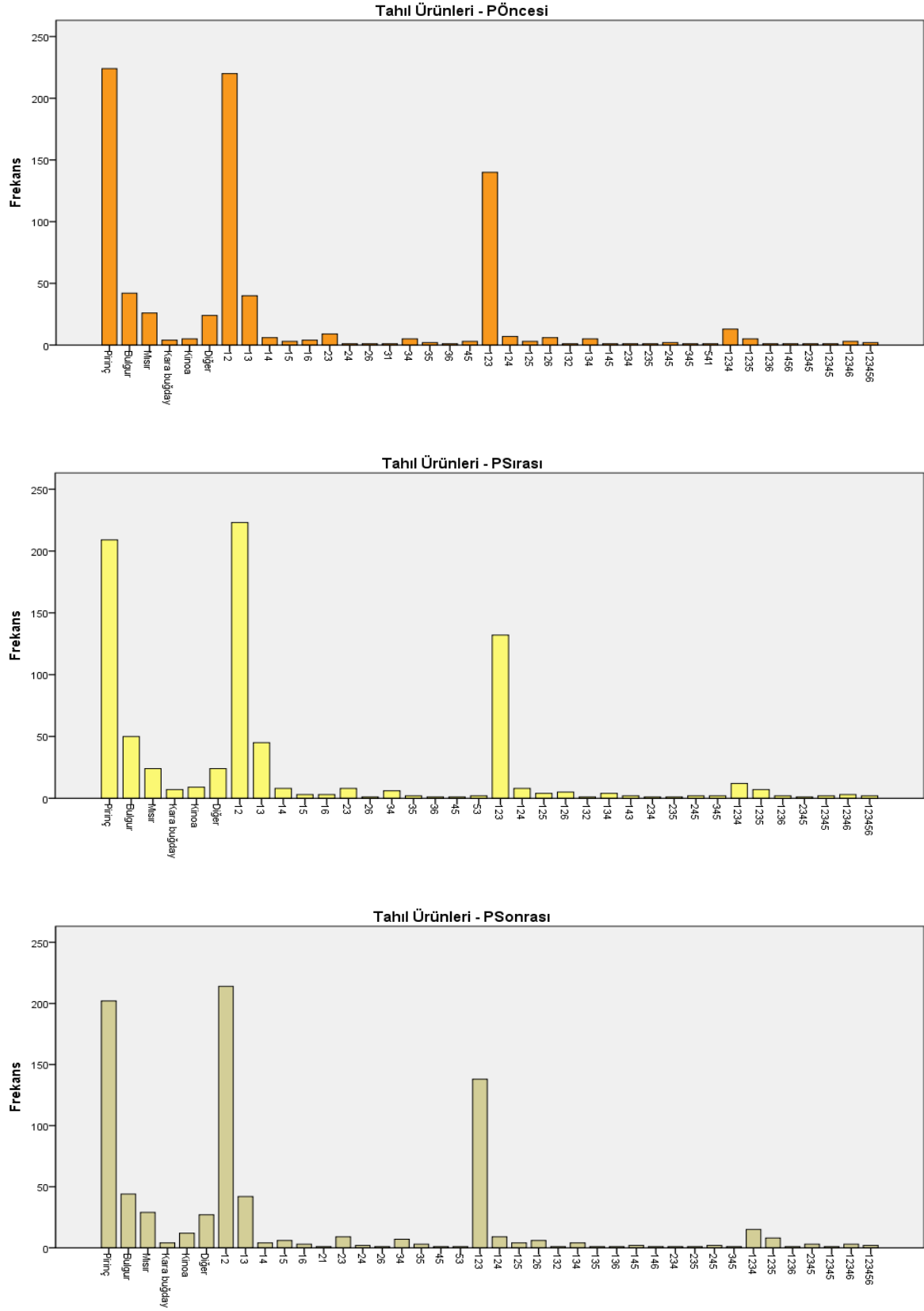
Tablo 4: Tahıl Ürünleri Dağılımı

Tahıl Ürünleri	Pandemi Öncesi			Pandemi Sırası			Pandemi Sonrası		
	<i>K</i>	<i>E</i>	<i>T</i>	<i>K</i>	<i>E</i>	<i>T</i>	<i>K</i>	<i>E</i>	<i>T</i>
1-Pirinç	126	98	224	112	97	209	107	95	202
2-Bulgur	30	12	42	37	13	50	35	9	44
3-Mısır	17	9	26	15	9	24	20	9	29
4-Kara buğday	2	2	4	5	2	7	3	1	4
5-Kinoa	3	2	5	5	4	9	7	5	12
6-Diğer	14	10	24	14	10	24	14	13	27
İkisi birden	184	112	296	191	112	303	183	111	294
Üçü birden	103	64	167	101	61	162	107	65	172
Dördü birden	15	6	21	15	7	22	20	8	28
En az beşi	3	3	6	4	3	7	3	3	6
Toplam	499	318	817	499	318	817	499	318	817

şekil 2: Et rnleri Tüketimi

Şekil 3: Tahıl Ürünleri Tüketimi

Tüketilen meyve ürünlerine göre dağılım Tablo 5 ile sunulmuştur. ‘‘Diğer’’ seçeneği kapsamında erik, limon, ananas, avokado tüketildiği görölmüştür. şekil 4’te görselleştirilmiştir. Öğrenciler tarafından en çok tercih edilen meyveler her dönem sırasıyla muz, mandalina ve elma olup sıklıkla birden çok meyve tercihi olduğu görölmektedir.

Tablo 5: Meyve Dağılımı

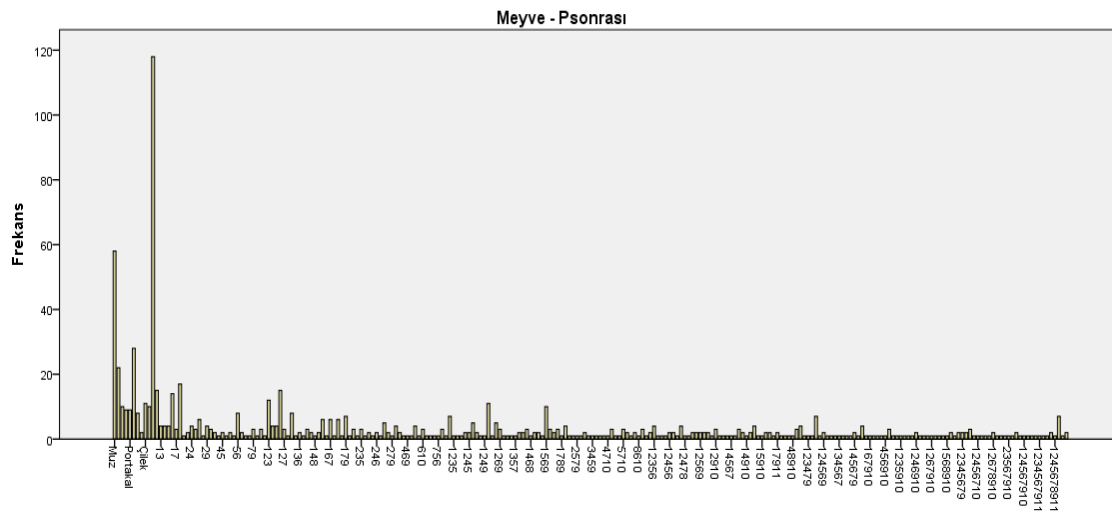
Meyveler	Pandemi Öncesi			Pandemi Sırası			Pandemi Sonrası		
	K	E	T	K	E	T	K	E	T
1-Muz	41	28	69	30	19	49	37	21	58
2-Elma	9	8	17	13	7	20	15	7	22
3-Armut	5	6	11	5	5	10	4	6	10
4-Üzüm	4	5	9	4	7	11	4	5	9
5-Portakal	7	2	9	5	9	14	5	4	9
6-Mandalina	14	9	23	15	10	25	15	13	28
7-şeftali	5	3	8	6	1	7	7	1	8
8-Kayısı	-	1	1	-	2	2	-	2	2
9-ilek	7	3	10	10	4	14	6	5	11
10-Nar	6	3	9	8	4	12	5	5	10
11-Diğer	58	63	121	59	63	122	57	61	118
İkisi birden	77	46	123	76	46	122	68	42	110
Üçü birden	97	44	140	96	45	141	95	43	138
Dördü birden	70	34	104	74	30	104	76	34	110
En az beşi	99	63	162	98	66	164	105	69	174
Toplam	499	318	817	499	318	817	499	318	817

Tüketilen sebze ürünlerine göre dağılım Tablo 6 ile sunulmuştur. ‘‘Diğer’’ seçeneği kapsamında kabak, bezelye, taze fasülye, pırasa tüketildiği görölmüştür. şekil 5’te görselleştirilmiştir. Buna göre her dönem en çok patates tüketiliyorken öğrencilerin çok sayıda sebzeyi de bir arada tükettikleri görölmektedir.

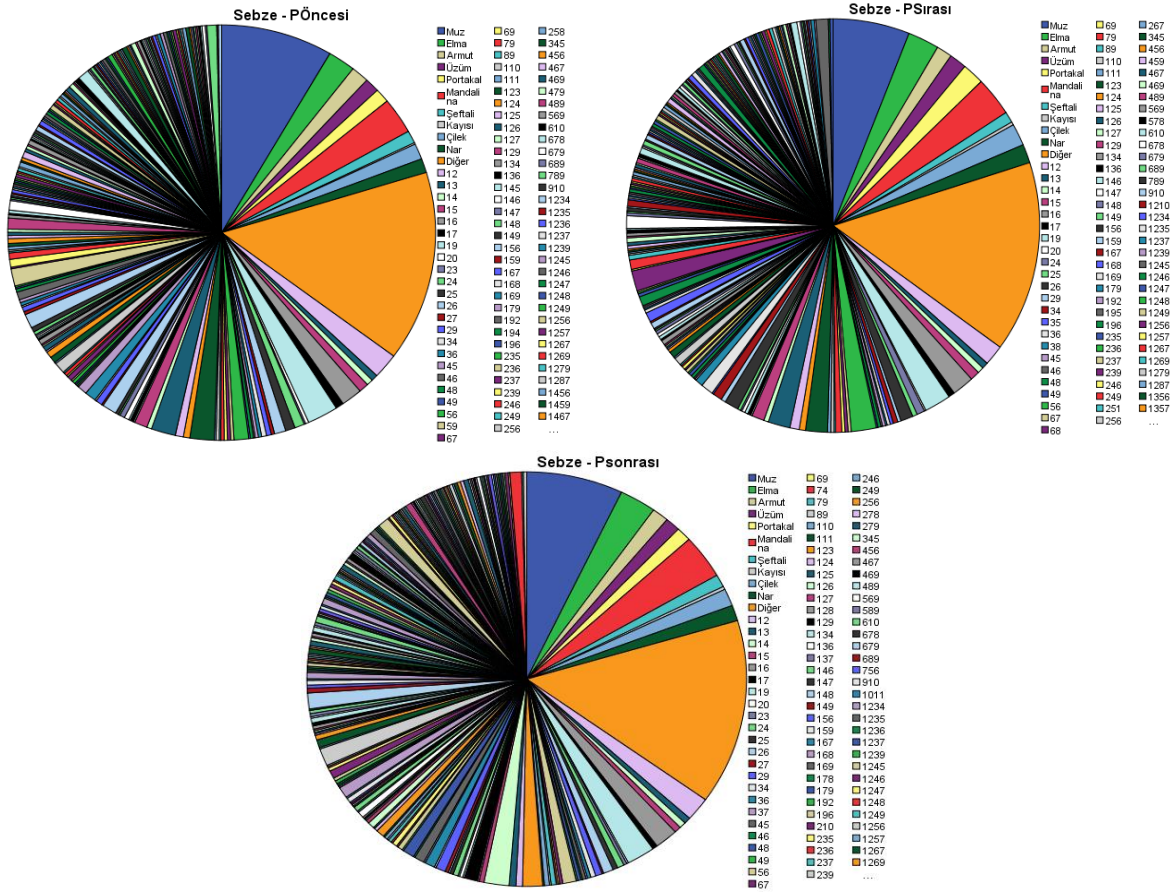
Tablo 6: Sebze Dağılımı

Sebzeler	Pandemi Öncesi			Pandemi Sırası			Pandemi Sonrası		
	K	E	T	K	E	T	K	E	T
1-Patates	51	24	75	47	19	66	46	19	65
2-Domates	12	7	19	12	10	22	9	8	17
3-Patlıcan	7	4	11	6	4	10	9	4	13
4-Ispanak	-	1	1	-	1	1	1	-	1
5-Mantar	3	1	4	3	1	4	1	2	3
6-Soğan	--	2	2	-	4	4	-	4	4
7-Sarımsak	1	1	2	3	3	6	2	1	3
8-Salatalık	4	6	10	5	3	8	7	3	10
9-Havuç	1	1	2	2	2	4	4	2	6
10-Brokoli	0	2	2	2	3	5	-	1	1
11-Karnabahar	17	10	27	17	7	24	14	8	22
12-Lahana	6	2	8	2	1	3	6	2	8
13-Yeşilbiber	2	1	3	1	1	2	2	2	4
14-Kapyabiber	1	1	2	1	5	6	2	1	3
14-Bamya	1	6	7	4	2	6	1	5	6
15-Marul	2	1	3	10	5	15	4	1	5
16-Enginar	12	5	17	0	1	1	10	6	16
17-Maydanoz	-	1	1	67	48	115	-	1	1
18-Diğer	68	43	111	47	19	66	68	47	115
İkisi birden	10	6	16	7	5	12	7	3	10
Üçü birden	73	42	115	75	45	120	70	39	109
Dördü birden	43	42	85	46	41	87	48	47	95
En az beşi	185	109	294	189	107	296	188	112	300
Toplam	499	318	817	499	318	817	499	318	817

Şekil 4: Meyve Tüketimi

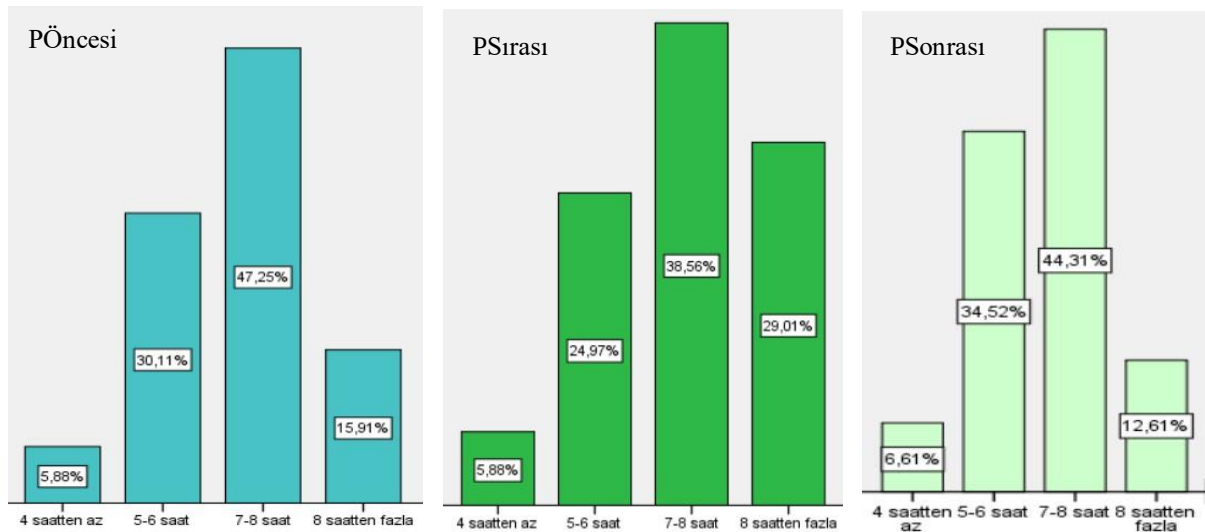

Şekil 5: Sebze Tüketimi

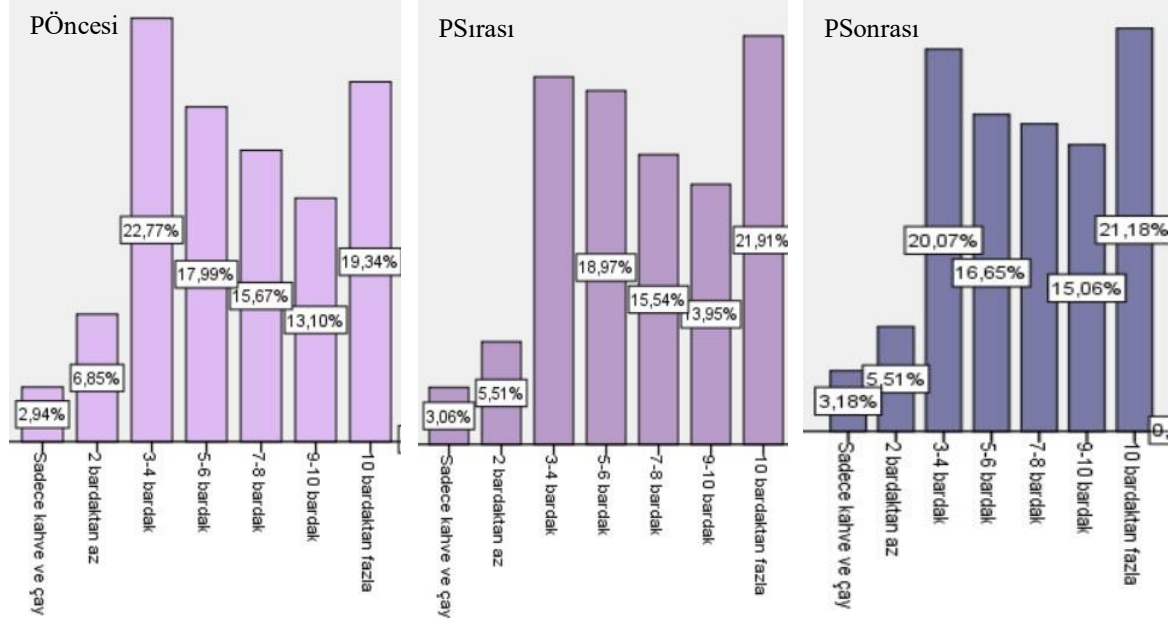
Öğrencilerin günlük uyku süresi değişkeni için verdikleri cevaplar Şekil 6'da verilmiştir. Buna göre pandemi sürecinde 8 saatten fazla uyuyan öğrenci sayısında yaklaşık olarak yüzde yüzlük bir artış meydana gelirken pandemiden sonra yüzyüze eğitime geçilmesinin de etkisiyle 8 saatten fazla uyuyan öğrenci sayısının yüzde elli oranından daha fazla azaldığı görülmektedir. Bununla beraber pandemi öncesine göre pandemi sonrasında 4 saatten az uyuyan öğrenci sayısında artış, 7-8 saat uyuyan öğrenci sayısında azalış olmuştur.

Şekil 6: Uyku Süresi Dağılımı

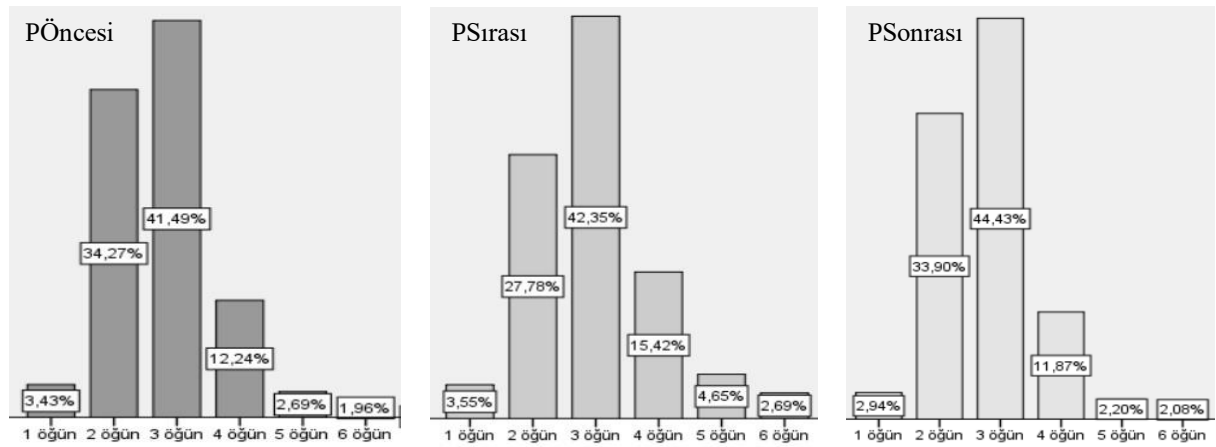
Öğrencilerin günlük tükettikleri su miktarı değişkeni için verdikleri cevaplar Şekil 7'de verilmiştir. Buna göre pandemiden sonra 9-10 bardak arası su tüketen öğrenci sayısı artış göstermiştir. Ayrıca günde 10 bardaktan fazla su tüketen öğrenci sayısı pandemi ile artmıştır.

Şekil 7: Su Miktarı Dağılımı

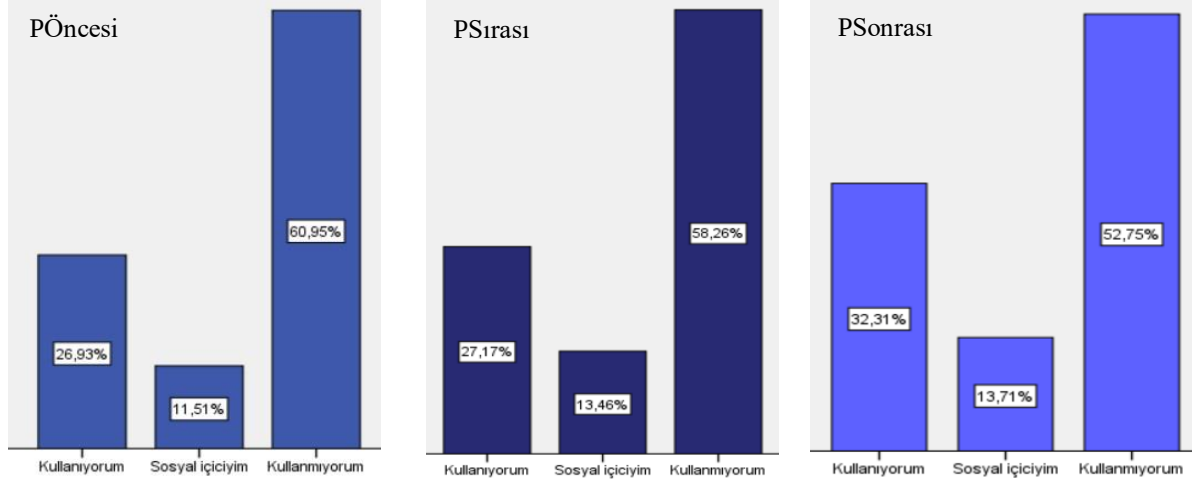
Öğrencilerin günlük öğün sayısı değişkeni için verdikleri cevaplar Şekil 8'de verilmiştir. Buna göre pandemi ile beslenmelerini 3, 4, 5, ya da 6 öğün yapan öğrencilerin sayısı artmıştır. Pandemi sonrasında 4, 5 ya da 6 öğün beslenen öğrencilerin sayısı azalırken 2 ya da 3 öğün beslenen öğrencilerin sayısı artmıştır. Bu noktada pandemiden sonra yüzyüze eğitim sürecine geçen öğrencilerin evde kalmadıkları dönemlerde daha az sayıda beslenme yaptıkları görülmektedir.

Şekil 8: Öğün Sayısı Dağılımı

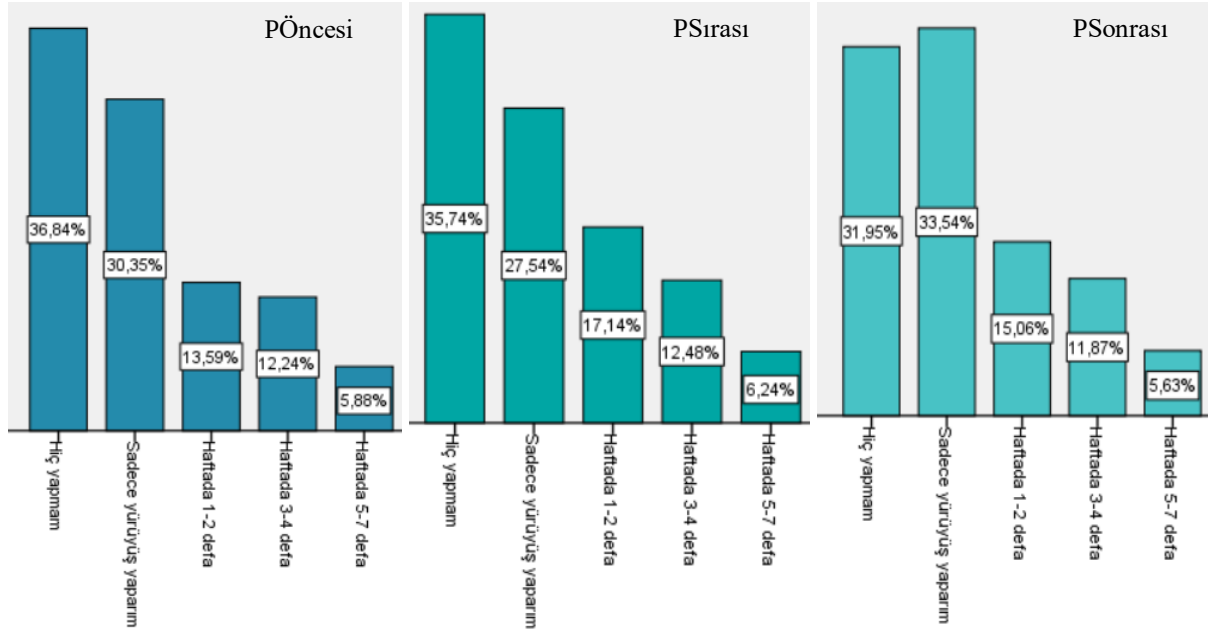
Öğrencilerin sigara tüketimi değışkeni için verdikleri cevaplar Şekil 9’da verilmiştir. Buna göre pandemi sürecinde sigara kullanan ve sosyal içici olan öğrencilerin sayısı bir miktar artmış ancak pandemiden sonraki serbest dönemde sigara kullanım oranı daha fazla artış göstermiştir.

Şekil 9: Sigara Tüketim Dağılımı

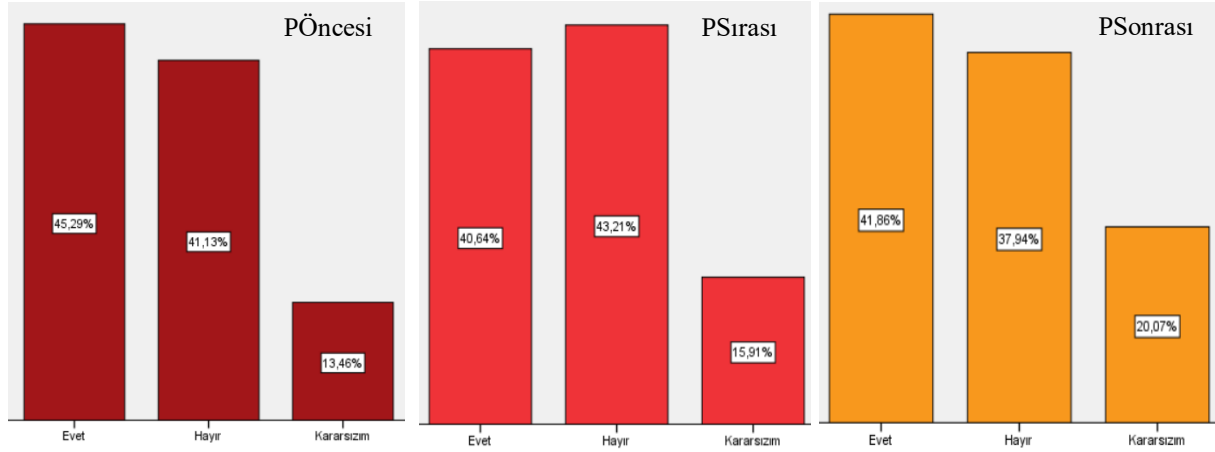
Öğrencilerin haftalık spor miktarı değışkeni için verdikleri cevaplar Şekil 10’da verilen sütun grafikleri ile görselleştirilmiştir.

Şekil 10: Spor Alışkanlığı

Öğrencilerin ideal vücut ağırlığı miktarı değışkeni için verdikleri cevaplar Şekil 11’de verilmiştir. Buna göre pandemi ile ideal vücut ağırlığında olan öğrenci sayısı azalmıştır. Pandemiden sonraki dönemde bu oran tekrar bir miktar artmıştır.

Şekil 11: İdeal Vücut Ağırlığı

Tüm değişkenler için ilişki analizine göre Cramer'in V değerleri ve eşlenik örneklem analizine göre Friedman χ^2 değerleri Tablo 7'de verilmiştir. Buna göre;

Genel diyet tercihleri açısından; pandemi öncesi ile pandemi süreci arasında %86, pandemi süreci ile pandemi sonrası arasında %75, pandemi öncesi ile pandemi sonrası arasında ise %77 oranında anlamlı ilişki bulunmuştur ($p < 0,05$). Friedman χ^2 değerlerine göre, üç dönem açısından öğrencilerin diyet tercihleri istatistiksel olarak birbirinden farklıdır. Dönemler arasında diyet tercihi bakımından anlamlı farklar tespit edilmiştir. Yapılan ikili karşılaştırmalar da dönemlerin birbirinden anlamlı şekilde ayrıldığını göstermektedir. Bu bulgular doğrultusunda, her ne kadar sayıca çoğunluk diyet uygulamamış olsa da diyet uygulayan öğrenciler arasında her üç dönemde de kararsızlık yaşandığı söylenebilir.

Et ürünü tercihleri açısından; pandemi öncesi ile pandemi süreci arasında %92; pandemi süreci ile pandemi sonrası arasında %92; pandemi öncesi ile pandemi sonrası arasında %91 oranında anlamlı ilişki bulunmuştur ($p < 0,05$). Friedman χ^2 değerlerine göre, öğrencilerin et ürünleri tercihleri üç dönem açısından istatistiksel olarak birbirinden farklıdır. Yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda, yalnızca pandemi süreci ile pandemi sonrası döneme ait et ürünü tercihleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır. Bu durum, pandemi ile değişen et tüketimi davranışının pandemi sonrasında da devam ettiğini ve bu bağlamda kalıcı bir alışkanlık hâline geldiğini göstermektedir.

Tahıl ürünü tercihlerine göre; pandemi öncesi ile pandemi süreci arasında %89; pandemi süreci ile pandemi sonrası arasında %88; pandemi öncesi ile pandemi sonrası arasında %86 oranında anlamlı ilişki bulunmuştur ($p < 0,05$). Friedman χ^2 testine göre, öğrencilerin tahıl ürünleri tüketim tercihlerinde üç dönem arasında istatistiksel olarak anlamlı farklar bulunmuştur. Yapılan ikili karşılaştırmalar da her bir dönemin diğerlerinden farklı olduğunu ortaya koymuştur. Bu bulgular, öğrencilerin tahıl tüketim alışkanlıklarında pandemi sürecinin etkisiyle sürekli bir değişim yaşandığını ve her dönemde farklı tercihler geliştirdiklerini göstermektedir.

Öğrencilerin meyve tüketim tercihlerine ilişkin yapılan analizlerde, pandemi öncesi ile pandemi süreci, pandemi süreci ile pandemi sonrası ve pandemi öncesi ile pandemi sonrası dönemleri arasında %93 oranında anlamlı ilişki bulunmuştur. Friedman χ^2 testi sonuçları, üç dönem arasındaki meyve tüketim tercihlerinin istatistiksel olarak anlamlı şekilde farklılaştığını göstermektedir. Ancak ikili karşılaştırmalarda, pandemi süreci ile pandemi sonrası dönemlerinin istatistiksel olarak benzer olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, pandemi süreciyle öğrencilerin meyve tüketiminde kalıcı bir davranış değişikliği geliştirmiş olabileceklerini göstermektedir.

Öğrencilerin sebze tüketim tercihlerine ilişkin yapılan analizlerde, pandemi öncesi ile pandemi süreci, pandemi süreci ile pandemi sonrası dönemleri arasında %96; pandemi öncesi ile pandemi sonrası arasında ise %93 oranında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Friedman χ^2 testi sonuçları, üç dönem arasındaki sebze tüketim tercihlerinin istatistiksel olarak anlamlı biçimde farklılaştığını göstermektedir. İkili karşılaştırmalarda ise pandemi süreci ile pandemi sonrası dönemlerinin sebze tüketimi açısından

Tablo 7: Bulgular

		Pandemi Öncesi* Pandemi Sırası* Pandemi Sonrası	Pandemi Öncesi* Pandemi Sırası	Pandemi Sırası* Pandemi Sonrası	Pandemi Öncesi* Pandemi Sonrası
<i>Genel Diyet Tercihi</i>	<i>Cramer'in</i>	-	0,863	0,756	0,775
	<i>V</i>		(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
Eşlenik Örneklem Diyet Tercihi	<i>Friedman</i>	68,026	24	17,694	57,781
	χ^2	(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
<i>Genel Et Tercihi</i>	<i>Cramer'in</i>	-	0,924	0,924	0,907
	<i>V</i>		(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
Eşlenik Örneklem Et Tercihi	<i>Friedman</i>	9,016	5,405	2,778	5,238
	χ^2	(0,011)*	(0,020)*	(0,096)	(0,022)*
<i>Genel Tahıl Tercihi</i>	<i>Cramer'in</i>	-	0,889	0,875	0,862
	<i>V</i>		(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
Eşlenik Örneklem Tahıl Tercihi	<i>Friedman</i>	27,673	5,730	10,316	21,753
	χ^2	(0,000)*	(0,017)*	(0,001)*	(0,000)*
<i>Genel Meyve Tercihi</i>	<i>Cramer'in</i>	-	0,934	0,925	0,929
	<i>V</i>		(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
Eşlenik Örneklem Meyve Tercihi	<i>Friedman</i>	16,569	9,818	1,882	11,594
	χ^2	(0,000)*	(0,002)*	(0,170)	(0,001)*
<i>Genel Sebze Tercihi</i>	<i>Cramer'in</i>	-	0,964	0,955	0,929
	<i>V</i>		(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
Eşlenik Örneklem Sebze Tercihi	<i>Friedman</i>	19,488	12,085	3,698	12,126
	χ^2	(0,000)*	(0,001)*	(0,054)	(0,000)*
<i>Genel Uyku Süresi</i>	<i>Cramer'in</i>	-	0,539	0,595	0,723
	<i>V</i>		(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
Eşlenik Örneklem Uyku Süresi	<i>Friedman</i>	114,323	67,721	78,581	11,571
	χ^2	(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*	(0,001)*
<i>Genel Su Tüketimi</i>	<i>Cramer'in</i>	-	0,856	0,886	0,908
	<i>V</i>		(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
Eşlenik Örneklem Su Tüketimi	<i>Friedman</i>	51,954	45,432	1,063	30,827
	χ^2	(0,000)*	(0,000)*	(0,303)	(0,000)*
<i>Genel Öğün Sayısı</i>	<i>Cramer'in</i>	-	0,789	0,795	0,815
	<i>V</i>		(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
Eşlenik Örneklem Öğün Sayısı	<i>Friedman</i>	60,477	48,022	33,605	0,529
	χ^2	(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*	(0,465)
<i>Genel Sigara Tüketimi</i>	<i>Cramer'in</i>	-	0,873	0,805	0,780
	<i>V</i>		(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
Eşlenik Örneklem Sigara Tüketimi	<i>Friedman</i>	50,162	3,130	26,596	32,346
	χ^2	(0,000)*	(0,077)	(0,000)*	(0,000)*
<i>Genel Spor Miktarı</i>	<i>Cramer'in</i>	-	0,797	0,728	0,768
	<i>V</i>		(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
Eşlenik Örneklem Spor Miktarı	<i>Friedman</i>	3,265	-	-	-
	χ^2	(0,195)			
<i>Genel Vücut Ağırlığı</i>	<i>Cramer'in</i>	-	0,753	0,704	0,816
	<i>V</i>		(0,000)*	(0,000)*	(0,000)*
Eşlenik Örneklem Vücut Ağırlığı	<i>Friedman</i>	25,445	17,124	0,791	19,516
	χ^2	(0,000)*	(0,000)*	(0,374)	(0,000)*

Not: * $p < 0,05$ H_0 red.

benzer olduğu belirlenmiştir. Bu durum, pandemi süreciyle birlikte öğrencilerde sebze tüketimine ilişkin kalıcı bir davranış değişikliğinin gelişmiş olabileceğini göstermektedir

Öğrencilerin uyku süresi tercihleri bakımından yapılan analizde, pandemi öncesi ile pandemi süreci arasında %54; pandemi süreci ile pandemi sonrası arasında %60; pandemi öncesi ile pandemi sonrası arasında ise %72 oranında anlamlı ilişki bulunmuştur. Bu bulgulara göre, öğrenci sayısı açısından pandemi öncesi ile pandemi sonrası dönemler arasında uyku sürelerinin daha çok benzerlik gösterdiği söylenebilir. Friedman χ^2 testi sonuçlarına göre ise öğrencilerin üç döneme ilişkin uyku sürelerinde istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmaktadır. Ayrıca yapılan ikili karşılaştırmalarda da dönemler arasında anlamlı farkların olduğu tespit edilmiştir.

Öğrencilerin su tüketimine ilişkin tercihleri değerlendirildiğinde; pandemi öncesi ile pandemi süreci arasında %86, pandemi süreci ile pandemi sonrası arasında %89, pandemi öncesi ile pandemi sonrası arasında ise %91 oranında anlamlı ilişki bulunmuştur. Friedman χ^2 testi sonuçlarına göre öğrencilerin üç döneme ait su tüketim miktarları istatistiksel olarak farklıdır. Yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda ise pandemi süreci ile pandemi sonrası dönemlerinde öğrencilerin su tüketim miktarlarının istatistiksel olarak aynı olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular, pandemiyle birlikte su tüketiminde kalıcı bir davranış değişikliği oluştuğunu göstermektedir.

Öğrencilerin öğün sayısı tercihleri değerlendirildiğinde; pandemi öncesi ile pandemi süreci arasında %79, pandemi süreci ile pandemi sonrası arasında %80, pandemi öncesi ile pandemi sonrası arasında ise %82 oranında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Friedman χ^2 testi sonuçlarına göre öğrencilerin üç döneme ait öğün sayıları istatistiksel olarak farklıdır. Yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda, pandemi öncesi ile pandemi sonrası dönemlerinde öğrencilerin öğün sayılarının istatistiksel olarak aynı olduğu belirlenmiştir. Bu durum, pandemiyle birlikte artış gösteren öğün sayısının pandemi sonrasında azalarak eski düzeyine döndüğünü göstermektedir.

Sigara tüketimi açısından değerlendirildiğinde; pandemi öncesi ile pandemi süreci arasında %87, pandemi süreci ile pandemi sonrası arasında %81, pandemi öncesi ile pandemi sonrası arasında ise %78 oranında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Friedman χ^2 testi sonuçları, öğrencilerin üç döneme ait sigara tüketimlerinin istatistiksel olarak farklı olduğunu göstermektedir. İkili karşılaştırmalar sonucunda pandemi öncesi ile pandemi süreci dönemleri arasında sigara tüketiminin istatistiksel olarak aynı olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, pandemiden sonra sigara tüketiminin anlamlı şekilde arttığını ortaya koymaktadır.

Haftalık spor miktarı açısından değerlendirildiğinde; pandemi öncesi ile pandemi süreci arasında %80, pandemi süreci ile pandemi sonrası arasında %73, pandemi öncesi ile pandemi sonrası arasında ise %77 oranında anlamlı ilişki gözlemlenmiştir. Friedman χ^2 testi sonuçlarına göre öğrencilerin haftalık spor miktarları üç dönem açısından istatistiksel olarak aynıdır ve dönemler arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır.

İdeal vücut ağırlığı ile ilgili olarak ise pandemi öncesi ile pandemi süreci arasında %75, pandemi süreci ile pandemi sonrası arasında %70, pandemi öncesi ile pandemi sonrası arasında ise %82 oranında anlamlı ilişki bulunmuştur. Friedman χ^2 testi sonuçlarına göre, öğrencilerin ideal vücut ağırlığı üç dönem için karşılaştırıldığında, pandemi süreci ile pandemi sonrası dönemlerinin istatistiksel olarak benzer olduğu tespit edilmiştir. Pandemi sürecinde öğrencilerin ideal vücut ağırlıklarından uzaklaştıkları, pandemi sonrasında da bu durumun önemli ölçüde devam ettiği görülmektedir.

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

COVID-19 pandemisi, bireylerin beslenme alışkanlıkları, fiziksel aktivite düzeyleri, psikolojik durumları ve genel yaşam tarzları üzerinde önemli değişikliklere sebep olmuştur. Literatürde yer alan çalışmalar, pandemi sürecinde üniversite öğrencileri başta olmak üzere çeşitli yaş gruplarındaki bireylerin büyük çoğunluğunda sağlıklı beslenme alışkanlıklarının bozulduğunu ortaya koymuştur (Gençalp, 2020; Macit, 2020; Karakuyu, 2023; Türköz Bakırcı ve Akgündüz, 2023). Öğün sayısında artış, atıştırmalık tüketiminin yaygınlaşması, paketli ve hazır gıda tüketiminde yükseliş dikkat çekici düzeyde olmuştur (Dinçer ve Kolcu, 2021; Kaner vd., 2024). Aynı zamanda, fiziksel aktivite düzeylerinde anlamlı bir azalma görülmüş; bu durum vücut ağırlığı artışıyla birlikte değerlendirilmiştir (Erdoğan, 2021; Alp, 2023; Gürel ve Akçıl Ok, 2021; Küçükçankurtaran ve Özdoğan, 2021). Özellikle

uzaktan eğitime geçişle birlikte öğrencilerin internet kullanım süresi artarken, hareketsizlik düzeyleri yükselmiş, bu da sağlıklı yaşam alışkanlıklarını olumsuz yönde etkilemiştir (Gerçek vd., 2022; Kaner vd., 2022).

Psikolojik açıdan, pandemi süreci bireylerde stres, kaygı ve korku düzeylerini artırmış; bu durum beslenme davranışlarını da olumsuz etkilemiştir. Özellikle stresin artışıyla birlikte duygusal yeme davranışlarının yaygınlaştığı ve yeme bozukluğu eğilimlerinin güçlendiği belirlenmiştir (Hastaoğlu, 2021; Kaner vd., 2024; Kat vd., 2024; Topal, 2022). Ayrıca bireylerin COVID-19’a yönelik korkularının, hijyen ve beslenme davranışlarını da etkilediği görölmüştür (Kaya vd., 2022). Pandemi süreciyle birlikte bireylerin yaşam tarzlarında belirgin değişiklikler yaşanmış, uyku süresi artarken sosyal etkileşimler ve dış ortam aktiviteleri azalmıştır. Bu değişikliklerin hem fiziksel hem de psikolojik sağlık üzerinde uzun vadeli etkiler yaratabileceği düşünölmektedir (ulfa vd., 2021; Yiğit vd., 2022; Özçelik Ersü ve Harbelioğlu, 2022). Öte yandan, bireylerin sağlık algısının artırılmasının, sağlıklı beslenme davranışlarını destekleyebileceği de vurgulanmaktadır (Cihan vd., 2024).

Bu araştırmada, Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Faköltesi’nin yedi farklı bölümünden toplam 817 sosyal bilimler öğrencisinin katılımıyla, COVID-19 öncesi (2019 ve öncesi), COVID-19 süreci (2020–2022) ve COVID-19 sonrası (2023 ve sonrası) olmak üzere üç dönemi kapsayan bir karşılaştırma yapılmıştır. Araştırmada, ğrencilerin diyet uygulamaları ile et, tahıl, sebze ve meyve tüketimleri karşılaştırılmış; ayrıca öğün sayısı, ideal vücut ağırlığı, uyku süresi, su tüketimi, spor alışkanlığı ve sigara kullanımı değişkenleri incelenmiştir.

Araştırma kapsamında uygulanan “Türkiye Beslenme Alışkanlıkları Atlası” anketine bölümlerden tabakalı örnekleme yöntemi ile rassal olarak seçilen 499 kız (%61), 318 erkek (%39) ğrenci katılmıştır. Veriler, parametrik olmayan eşenik örnekleme ilişki analizi ile değerlendirilmiştir. Bulgular, pandemi öncesi ve sürecinde beslenme davranışlarında anlamlı değişiklikler yaşandığını göstermektedir. Pandemi sonrasında, pandemi süreci ile kalıcı olan bazı davranışların geliştiği görölmüştür. Özellikle pandemiyle birlikte değişen besin tercihleri (et, meyve, sebze ve su tüketimi) pandemi sonrasında da kalıcı hale gelmiş; bireysel diyet tercihlerinde üç dönem boyunca değişkenlik gözlenmiştir. Pandemi sürecinde vücut ağırlığı artışı belirginleşmiş ve bu durum pandemi sonrasında kalıcı hale gelmiştir. Ancak pandemi sonrasında ağırlık kontrolüne yönelik çabalar artmış ve vücut ağırlığı kaybı yönünde bir eğilim gözlemlenmiştir. Uyku süresi ve öğün sayısı uzaktan eğitim süreciyle artmış, pandemiden sonra yüz yüze eğitime geçilmesiyle birlikte bu oranlarda azalma görölmüştür. Bununla birlikte, sigara tüketimi pandemi sonrasında artış göstermiştir. Spor alışkanlıklarında ise pandemi sürecinde belirgin bir düşüş yaşanmamış, genel anlamda istikrar korunmuştur. Bulgular, pandemi sürecinde oluşan bazı davranış kalıplarının uzun vadede alışkanlığa dönuştüğünü göstermektedir.

Bu çalışmanın bulguları, COVID-19 pandemisinin üniversite ğrencilerinin beslenme alışkanlıkları ve yaşam tarzları üzerinde kalıcı etkiler bıraktığını göstermektedir. Beslenme ve yaşam alışkanlıklarındaki değişiklikler, sadece bireysel sağlık üzerinde değil, aynı zamanda toplumsal sağlık düzeyleri ve kamu sağlık politikaları üzerinde de önemli yansımalar yaratabilir. Özellikle pandemi sonrası dönemde sağlıklı yaşam alışkanlıklarını teşvik etmek amacıyla eğitim kurumlarında kapsamlı sağlık eğitimlerinin verilmesi önem kazanmaktadır. Üniversiteler, ğrenci sağlığını iyileştirebilmek için sağlıklı beslenme ve fiziksel aktiviteyi teşvik edici programlar geliştirmeli; kamusal sağlık politikaları ise sağlıklı yaşam alışkanlıklarını teşvik eden kampanyalarla toplumun genel sağlığını iyileştirmeyi hedeflemelidir.

Bu alışma, farklı fakölte ve üniversitelerde uygulanarak genelleyici sonuçlara ulaşılabilir. Ayrıca ğretim elemanlarını kapsayacak şekilde genişletilmesi, akademik personelin yaşam tarzı değişimlerinin de değerlendirilmesine olanak tanıyacaktır. Sonuç olarak, benzer küresel sağlık krizlerinde bireylerin sağlıklı yaşam alışkanlıklarını sürdürebilmeleri için beslenme eğitiminin güçlendirilmesi, fiziksel aktivitenin teşvik edilmesi ve psikososyal destek mekanizmalarının yaygınlaştırılması önem arz etmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan anket yönteminin bu çalışma kapsamında Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencileri ile yürütülebilmesi amacıyla Manisa Celal Bayar Üniversitesi Etik Kurulu'nun 26/06/2024 tarihli ve 2024/08 nolu toplantısında 789123 sıra sayılı kararı ile izin alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde AKAD Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %15 (anket ile verilerin toplanması), 2. Yazarın katkı oranı %15, (anket verilerinin SPSS paket programına girilmesi), 3. Yazarın katkı oranı %15 (anket ile verilerin toplanması), 4. Yazarın katkı oranı ise %55' tir (literatür araştırması, analizin gerçekleştirilmesi, bulguların değerlendirilmesi, metnin yazılması).

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: The survey method used in this study was approved by the Ethics Committee of Manisa Celal Bayar University on 26/06/2024, with decision number 789123, during the meeting held on that date, in order to be conducted with the students of the Faculty of Economics and Administrative Sciences at Manisa Celal Bayar University. In case of detection of a contrary situation, AKAD Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions Statement: The 1st author contributed 15% (data collection through the survey), the 2nd author contributed 15% (data entry into the SPSS), 3st author contributed 15% (data collection through the survey) and 4st author's contribution rate is 55% (literature review, conducting the analysis, interpreting the findings, and writing the manuscript).

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKLAR

- Alp, R. (2023). *Pandemi döneminde üniversite öğrencilerinin fiziksel aktivite düzeyleri ile beslenme alışkanlıkları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (Yayın No. 786976) [Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Budak, F., & Korkmaz, Ş. (2020). COVID-19 Pandemi sürecine yönelik genel bir değerlendirme: Türkiye örneği. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*, 5(1), 62-79. <https://doi.org/10.35375/sayod.738657>
- Cihan, F. G., Demirbaş, N., & Hasdeniz, S. (2024). Pandemi sürecinde sağlık personelinin sağlık algısı ve beslenme alışkanlıklarının değerlendirilmesi. *The Journal of Turkish Family Physician*, 15(3), 101-114. <https://doi.org/10.15511/tjtfp.24.00311>.
- Çulfa S., Yıldırım E., & Bayram B. (2021). COVID-19 Pandemi süresince insanlarda değişen beslenme alışkanlıkları ile obezite ilişkisi. *OTJHS*. 6(1):135-142. <https://doi.org/10.26453/otjhs.798631>
- Dinçer, S. & Kolcu, M. (2021). COVID-19 Pandemisinde toplumun beslenme alışkanlıklarının incelenmesi: istanbul örneği. *Türkiye Diyabet ve Obezite Dergisi*, 5(2), 193-201. <https://doi.org/10.25048/tudod.928003>.
- Erdoğan, R. (2021). Pandemi döneminde beden eğitimi ve spor yüksekokulu öğrencilerinin beslenme alışkanlıkları ve fiziksel aktivite düzeylerinin belirlenmesi. *International Journal of Society Researches*, Pandemi Special Issue (17), 3276-3295. <https://doi.org/10.26466/opus.862585>.
- Field, A. (2013). *IBM SPSS ile İstatistik Keşfi*, Newbury Park, CA: Sage Publication.
- Gençalp, D. (2020). COVID-19 salgını döneminde ilk ve acil yardım öğrencilerinin beslenme alışkanlıkları ve fiziksel aktivite durumlarının değerlendirilmesi. *Paramedik ve Acil Sağlık Hizmetleri Dergisi*. 1(1), 1-15. <https://dergipark.org.tr/en/pub/pashid/issue/54395/730372>
- Gerçek, H., Torlak, M. S., & Ünüvar, B. S. (2022). Uzaktan eğitim alan üniversite öğrencilerinin fiziksel aktivite seviyelerinin beslenme alışkanlıkları ve internet kullanım süreleri ile ilişkisi. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, (17), 616-625. <https://doi.org/10.38079/igusabder.984634>.

- Gürel, S., & Akıl Ok, M. (2021). Covid-19 Salgın sürecinin, sağlık eğitimi alan öğrencilerin beslenme alışkanlıkları, fiziksel aktivite ve vücut ağırlıkları üzerine etkisinin saptanması. *Başkent Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakóltesi Dergisi*, COVID-19 Özel Sayısı (6), 1-15. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/busbid/issue/82665/1417442>
- Hastaoğlu, E. (2021). A Research on stress levels and healthy eating behaviors of tourism students during the covid-19 epidemic. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 9(3), 1610-1621. <https://doi.org/10.21325/jotags.2021.858>
- Kaner, G., Songür Bozdağ, A. N., Ongan, D., Yurtdaş Depboylu, G., & alık, G. (2022). COVID-19 pandemi sürecinde yetişkin bireylerin değişen beslenme alışkanlıklarının değerlendirilmesi. *Forbes Journal Of Medicine*, 3(2), 131-138. <https://doi.org/10.4274/forbes.galenos.2022.74745>
- Kaner, G., Ayer, ., Kayahan, M. Y., & İnbaşı, E. G. (2024). COVID-19 pandemi sürecinde üniversite ğrencilerinin değişen beslenme alışkanlıklarının ve duygusal iştahının değerlendirilmesi: Kesitsel Araştırma. *Türkiye Klinikleri Journal of Health Sciences/Türkiye Klinikleri Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(4), 10-700. <https://doi.org/10.5336/healthsci.2024-105240>
- Karakuyu, B. (2023). Bir grup tıp fakóltesi öğrencisinin Covid-19 pandemi sürecinde beslenme alışkanlıkları ve yaşam tarzı değişikliklerinin değerlendirilmesi. [Yayınlanmış tıpta uzmanlık tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Tıp Fakóltesi] <http://hdl.handle.net/11452/33493>
- Kat, B., Baydili, K. N., & Bektemür, G. (2024). COVID-19'un bireylerin beslenme alışkanlıkları üzerine etkisi yalova ili örneği. *Hemşirelik Akademik Araştırma Dergisi*, 10(3), 209-220 <https://doi.org/10.55646/jaren.2024.81994>
- Kaya G., Trabzon ř., Altındış S., & Alacahan R. (2022). Sağlık eğitimi alan üniversite ğrencilerinde covid-19 pandemi sürecinde değişen beslenme ve hijyen alışkanlıkları ile koronavirüs korku düzeyleri arasındaki ilişki. *The Medical Journal of Mustafa Kemal University*. 13(46), 211-222. <https://doi.org/10.17944/mkutfd.1055630>
- Küçükçankurtaran, S. & Özdoğan, Y. (2021). Koronavirüs hastalığı'nın yetişkinlerin beslenme ve fiziksel aktivite durumuna etkisi; covid-19 ve beslenme. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 318-324. <https://doi.org/10.33631/duzcesbed.754560>
- Macit, M. S. (2020). COVID-19 Salgını sonrası yetişkin bireylerin beslenme alışkanlıklarındaki değişikliklerin değerlendirilmesi, *Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 13(3), 277-288. <https://doi.org/10.26559/mersinsbd.769698>
- Okumuş, E. (2021). Covid-19 küresel salgın sürecinde ev ve aile. *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi* 6, 89-117. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5506785>
- Özçelik Ersü, D. & Harbelioğlu, E. (2022). Pandemi sürecinde adölesanların beslenme alışkanlıklarının belirlenmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 12(35), 148-156. <https://doi.org/10.31590/ejosat.1066299>
- Özdamar, K. (2018). *SPSS Uygulamalı Temel İstatistik*, Nisan Yayınevi.
- Sharma, S. (1996). *Applied Multivariate Techniques* (1st ed). NewYork: John Wiley Publication.
- Topal, B. (2022). COVID-19 pandemi sürecinde üniversite ğrencilerinin yeme davranışı ve ortoreksiya nervoza eğilimlerinin değerlendirilmesi. <https://openaccess.biruni.edu.tr>
- Topuz H. ř. (2020). COVID-19 enfeksoyununun beslenme ile ilişkisi, *Medical Research Reports*. 2020; 3(Özel Sayı): 176-180. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mrr/issue/56260/758386>
- Türköz Bakırcı, G. & Akgündüz, Y. (2023). Üniversite ğrencilerinin covid-19 öncesi ve sürecindeki beslenme alışkanlıklarının incelenmesi. *Aydın Gastronomy*, 7 (1), 107-119. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aydingas/issue/75546/1155660>

Ünal, E., Özdemir, A., & Yüksel Kaçan, C. (2020). Covid-19 pandemisinin hemşirelik öğrencilerinin beslenme ve hijyen alışkanlıklarına etkisi, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*. 46 (3) 305-311. <https://doi.org/10.32708/uutfd.791891> 305.

WHO, (2020). Coronavirus Disease (COVID-19) Pandemic. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>.

Van den Brink, W.P. & Koele, P. (2002). *Statistiek, deel 3*. Amsterdam: Bum.

Yamane, T. (2010). *Temel Örneklem Yöntemleri*, Çev. Alptekin Esin. Literatür Yayınevi.

Yayla, Ö. (2021). Türkiye Beslenme Alışkanlıkları Atlası Anketi. Erişim Tarihi: 01.09.2024 <https://www.anadolu.edu.tr/duyurular/turkiye-beslenme-aliskanliklari-atlasi-anketi-1638297133>.

Yiğit, B. E., Çolak, Ö., Tosun, K.S., & Cangüven, H.D. (2022). Öğrencilerin Pandemide Değişen Beslenme Alışkanlıkları, *ULEDER*, 1(2), 76-99. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6045357>

EK 1: BESLENME ALIŞKANLIKLARI ATLASI ANKETİ

1- Herhangi bir diyet uyguladınız mı?

- ☐ 1 Hayır ☐ 2 Ketojenik Diyet ☐ 3 Aralıklı Oruç
☐ 4 Dukan Diyeti ☐ 5 Vejeteryan ☐ 6 Detoks Diyeti
☐ 7 Alkali Diyeti ☐ 8 Diğer: _____

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

2- Aşağıdaki koşullardan herhangi birinden muzdarip miydiniz?

- ☐ 1 Anoreksi ☐ 2 Bulimia ☐ 3 Şeker hastalığı
☐ 4 Yüksek tansiyon ☐ 5 Yüksek kolesterol
☐ 6 Zihinsel sağlık sorunları ☐ 7 Hiçbir tıbbi sorunum yok ☐ 8 Diğer: _____

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

3- Aşağıdaki ilaçlardan veya takviyelerden herhangi birini aldınız mı?

- ☐ 1 Vitaminler ☐ 2 Hormonlar
☐ 3 Antibiyotikler ☐ 4 Antidepresanlar ☐ 5 Ağrı kesiciler
☐ 6 Herhangi bir ilaç almıyorum ☐ 7 Diğer: _____

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

4- Gün içerisinde genellikle enerjiniz nasıldı?

- ☐ 1 Her zaman istikrarlı ☐ 2 Öğle yemeğinden sonra enerjim düşer
☐ 3 Her öğünden önce enerjim düşük olur

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

5- Gün içerisinde genellikle mide rahatsızlığı yaşadınız mı?

- ☐ 1 Evet ☐ 2 Hayır

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

6- Lütfen aşağıdakilerden sizin için doğru olanları seçiniz.

- ☐ 1 Kahvaltı yapmadan güne başlamam ☐ 2 Gece geç saatlerde yemek yerim ☐ 3 Yeterince uyuyamıyorum ☐ 4 Şekerli gıdalar yemekten vazgeçmem ☐ 5 Alkolsüz içecekleri severim
☐ 6 Çok tuz tüketirim ☐ 7 Hiçbiri

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

7- Aşağıdakilerden hangisi sizin için tipik bir öğle yemeğini en iyi

şekilde tanımlar? ☐ 1 Genellikle işlenmiş ürünler veya fastfood yerim

☐ 2 Genellikle sandviç veya dürüm yerim ☐ 3 Genellikle çorba veya

salata yerim ☐ 4 Genellikle ev yapımı yemek yerim ☐ 5 Genellikle öğle yemeği yemem

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

8- Öğünlerinizde yemek yemek için ortalama kaç dakikanızı

harcarsınız? ① 10 dakikadan az ② 11-20 dakika

③ 21-30 dakika ④ 30 dakikadan fazla

9- İdeal kilonuzda olduğunuzu düşünüyor musunuz?

① Evet ② Hayır ③ Kararsızım

10- Aşağıdakilerden hangisi vücut şeklinizi en iyi şekilde tanımlar?

① Elma ② Armut ③ Dikdörtgen ④ Ters üçgen ⑤ Kum saati

11- Sigara kullanıyor musunuz?

① Kullanıyorum ② Sosyal içiciyim ③ Kullanmıyorum

12- Haftada kaç kez spor yapıyorsunuz?

① Hiç yapmam ② Sadece yürüyüş yaparım ③ Haftada 1-2

defa ④ Haftada 3-4 defa ⑤ Haftada 5-7 defa

13- Gündelik yaşantınızda ne kadar aktifsiniz?

① Hareketsiz bir yaşantım var ② Orta derecede aktif bir

yaşantım var ③ Çok aktif bir yaşantım var

14- Günde kaç öğün yemek yiyorsunuz?

① 1 öğün ② 2 öğün ③ 3 öğün ④ 4 öğün

⑤ 5 öğün ⑥ 6 öğün

15- Haftada kaç gün ev yapımı yemek yiyorsunuz?

① 1 gün ② 2 gün ③ 3 gün ④ 4 gün ⑤ 5 gün

⑥ 6 gün ⑦ 7 gün ⑧ Hiç yemiyorum

16- Günlük kaç bardak su içiyorsunuz?

① Sadece kahve ve çay ② 2 bardaktan az ③ 3-4 bardak

④ 5-6bardak ⑤ 7-8 bardak ⑥ 9-10 bardak

⑦ 10 bardaktan fazla

17- Günde ortalama ne kadar uyuyorsunuz?

① 4 saatten az ② 5-6 saat ③ 7-8 saat ④ 8 saatten fazla

18- Lütfen en çok tükettiğiniz sebzeleri belirleyiniz. (Birden fazla seçebilirsiniz.)

1-Patates 2-Domates 3-Patlıcan 4-Ispanak 5-Mantar

6-Soğan 7-Sarımsak 8-Salatalık 9-Havuç 10-Kabak

11-Brokoli 12-Karnabahar 13-Lahana 14-YeşilBiber

15-KapyaBiber 16-Bamya 17-Marul 18-Enginar 19-Maydanoz 20-Diğer: _____

19- Lütfen en çok tükettiğiniz meyveleri belirleyiniz. (Birden fazla seçebilirsiniz.)

1-Muz 2-Elma 3-Armut 4-Üzüm 5-Portakal

6-Mandalina 7-Şeftali 8-Kayısı 9-Çilek 10-Nar 11-Diğer: _____

20- Lütfen en çok tükettiğiniz tahıl ürünlerini belirleyiniz. (Birden fazla seçebilirsiniz.)

1-Pirinç 2-Bulgur 3-Mısır 4-Kara buğday

5-Kinoa 6-Diğer: _____

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

21- Lütfen en çok tükettiğiniz et ürünlerini belirleyiniz.
(Birden fazla seçebilirsiniz.)

P.Öncesi	P.Sırası	P.Sonrası

1-Dana 2-Koyun 3-Keçi 4-Tavuk 5-Balık

6-Deniz ürünleri (karides, midye, _____) 7-Hiçbiri 8-Diğer: _____

Cinsiyetiniz: _____ Yaşınız: _____ Boyunuz (cm): _____ Kilonuz (kg): _____
Bölümünüz: _____ Örgün/İÖ Sınıfınız: _____ Yaşadığınız il: _____ İlçe: _____

EK 2: Bölümlere Göre Diyet Tercihlerinin Dağılımı

Diyet	Ekonometri			İşletme			Maliye		
	PÖ	P	PS	PÖ	P	PS	PÖ	P	PS
Hayır	91	89	77	143	137	127	63	55	57
Ketojenik Diyet	3	2	5	-	-	1	1	1	2
Aralıklı Oruç	7	8	13	21	23	26	7	10	6
Dukan Diyeti	-	3	-	2	4	3	1	2	1
Vejetaryen	1	2	1	6	4	4	2	3	2
Detoks Diyeti	1	1	3	4	6	6	8	11	13
Alkali	-	-	1	-	-	-	1	0	0
Diğer	7	3	7	5	7	12	4	4	5
Birden fazla	-	2	3	2	2	4	-	1	1
Toplam		110			183			87	

Diyet	SBKY			SBUI			ÇEEİ			İktisat		
	PÖ	P	PS	PÖ	P	PS	PÖ	P	PS	PÖ	P	PS
Hayır	73	69	63	58	53	52	92	86	83	127	115	110
Ketojenik Diyet	2	2	1	2	3	2	1	2	2	0	0	0
Aralıklı Oruç	11	12	14	5	9	7	6	8	13	13	16	15
Dukan Diyeti	1	1	2	0	0	1	0	1	1	3	5	3
Vejetaryen	1	1	1	1	1	0	1	2	1	6	4	4
Detoks Diyeti	3	4	8	4	4	6	5	6	4	3	6	11
Alkali	0	4	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Diğer	3	1	5	0	0	2	1	1	2	1	7	6
Birden fazla	2	1	1	4	4	4	2	2	2	19	5	7
Toplam		96			74			108			158	

Üretim İşletmelerinde Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Uygulamalarının Rekabet Açısından Önemi: Trabzon Örneği¹

The Importance of Cost and Management Accounting Applications in Manufacturing Enterprises for Competition: Trabzon Example

Ahmet Emre PEHLİVAN², Alirıza AĞ³, Kübra ELMALİ⁴

Öz

Amaç: Bu araştırmanın amacı, üretim işletmelerinde uygulanan maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamalarının rekabet açısından önemini tespit etmek ve sonuçlar doğrultusunda işletmelerin maliyetini minimum düzeye indirgeyerek firma karlılığını maksimum düzeye çıkarılması konusunda çeşitli önerilerde bulunmaktır.

Tasarım/Yöntem: Çalışmada Trabzon iline kayıtlı 264 üretim işletmesinin rekabet açısından maliyet ve yönetim muhasebesinin önemine dair görüşleri araştırılmıştır. Hipotezler sınanarak faktör analizi uygulanmıştır.

Bulgular: Analizler sonucunda, üretim miktarı, satış geliri ve ortalama kar/zarar durumunun ele alınarak oluşturulduğu hipotezler için sadece satış gelirinin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları üzerine anlamlı bir etkisinin olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Çalışmada faktör analizi uygulanmış ve değişkenler rekabet, üretim süreci ve planlama olmak üzere 3 faktör çatısı altında toplanmıştır.

Sınırlılıklar: Örneklemin sadece Trabzon ilinde bulunan üretim işletmelerinden oluşması araştırmanın sınırlılığı olarak görülmektedir.

Özgünlük/Değer: Diğer alanlarda yoğun olarak çalışılmasına karşın incelenen literatür çalışması sonucunda Trabzon iline ait üretim işletmeleri için maliyet ve yönetim muhasebesini ele alan herhangi bir çalışma bulunmadığı belirlenirken çalışmanın yöntem kısmında faktör analizi uygulanması çalışmanın özgün yanını oluşturmakta ve elde edilen sonuçların işletmelere tavsiye niteliğinde olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşletme, Maliyet ve Yönetim Muhasebesi, Faktör Analizi

Abstract

Purpose: The purpose of this research is to determine the importance of cost and management accounting practices applied in manufacturing enterprises in terms of competition and to make various suggestions on how to minimize the costs of the enterprises and maximize the profitability of the company in line with the results.

Design/Methodology: In the study, the opinions of 264 manufacturing enterprises registered in Trabzon province on the importance of cost and management accounting in terms of competition were investigated. Hypotheses were tested and factor analysis was applied.

Findings: As a result of the analyses, it was found that only sales revenue did not have a significant effect on cost and management accounting practices for the hypotheses formed by considering the production amount, sales revenue and average profit/loss status. Factor analysis was applied in the study and the variables were collected under 3 factors: competition, production process and planning.

Limitations: Limitations: The fact that the sample consisted only of manufacturing enterprises located in Trabzon province is considered as a limitation of the research.

Originality/Value: Despite intensive work in other areas, as a result of the literature review, it was determined that there was no study addressing cost and management accounting for manufacturing enterprises in Trabzon province. The application of factor analysis in the method section of the study constitutes the originality of the study and the results obtained are considered to be advisory to enterprises.

Keywords: Business, Cost and Management Accounting, Factor Analysis

¹Çalışma, Bayburt Üniversitesi tarafından desteklenen BAP projesi olup yüksek lisans tezi olarak sunulmuştur.

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, aemrepehlivan@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4475-3114

³Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, alirizaag@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5345-6245

⁴Dr., Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, kubraelmali@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6638-396X

1. GİRİŞ

Küreselleşen dünya ekonomisinde değişen koşullar ve gelişen teknoloji etkisiyle yeniliklere en hızlı uyum sağlamak zorunda olan kuruluşlar arasında üretim işletmelerini de saymak mümkündür. Rekabet açısından ele alındığında işletmenin devamlılığını koruyabilmesi için bu değişim sürecini benimsemeleri ve hemen uygulamaya koymaları gerekmektedir. Özellikle daimî bir rekabet üstünlüğünü sağlamak her üretim işletmesinin başlıca hedefleri arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda üretim işletmelerinin sektörel değişimlerden en az zararla çıkması yalnız dış çevredeki şartlara değil aynı zamanda firma içi çevre koşullarına da bağlı olduğundan doğru analizi oldukça önemlidir. Bu durum üretim işletmelerinde verimliliği artıracığı gibi karlılıkla beraber rekabette de güçlü olmasını sağlayacaktır.

Topluma yararlı mal ve hizmet üretmekle sorumlu üretim işletmeleri ülkemizde pek çok alanda faaliyet göstermekte ve bu durum güçlü bir rekabet ortamı oluşturmaktadır. Daha kaliteli mal ve hizmet üretmek isteyen işletmeler varlığını devam ettirebilmek için satışlarını arttırmanın yolunu aramaktadır. Bu durumda işletmeler piyasaya daha kaliteli ve daha düşük maliyetli ürünleri arz etmeyi istemekte, bunu sağlayabilmeleri ise uygun maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamalarının seçilmesini gerektirmektedir. Üretilen ürünlerin maliyetlerinin azaltılarak satışlarının artırılması, toplumun ürün tercihinin belirlenmesi gibi durumlar sadece etkin bir maliyet ve yönetim muhasebesi ile belirlenebilmektedir.

Üretim işletmeleri ülke ekonomisi için önem arz etmekle birlikte topluma yararlı olan mal ve hizmetleri üretmekle sorumludur. Ürettikçe gelişen ve geliştikçe büyüyen üretim işletmeleri aynı zamanda birbiriyle rekabet halinde olup daha kaliteli mal ve hizmetler üretebilmeleri yarışı içine girmektedir. Büyüyen üretim işletmeleri ise kendi arasında rekabet etme zorunluluğu taşıırken büyüme ve varlığını sürdürebilme noktasında maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamalarının kullanımını önemsemektedir.

Üretim işletmeleri, maliyetleri hesaplamak için geleneksel ve çağdaş yöntemler olmak üzere iki alt başlıkta ele alınmaktadır. Geleneksel maliyet muhasebesi, daha çok emeğe dayalı olarak teknolojinin sınırlı olduğu zamanlarda standart üretimin gerçekleştirildiği dönemlerde kullanılan bir sistemdir (Erkuş vd., 2014). Çağdaş yöntemler olarak ele alınan yöntemler ise işletmenin bütün kısıtlarını belirleyerek sürekli gelişim doğrultusunda bu kısıtları ortadan kaldırması ve sistemin performansının arttırılmasını içermektedir (Karamaraş, 2002). Hangi maliyet yönteminin uygulanması gerektiğini belirlemek, özellikle ürün yapısı için uygun olanı tespit etmek, işletmeler için oldukça önemlidir. Böylelikle maliyetler doğru bir şekilde hesaplanabilecek ve daha gerçekçi kararlar alınabilecektir.

Bu doğrultuda çalışmanın amacı; Trabzon ilinde faaliyet gösteren üretim işletmelerinin maliyet hesaplamasında ağırlıklı olarak kullanılan yöntemin belirlenerek piyasa rekabet gücünün artırılmasında etkili olan değişkenlerin tespit edilmesi ve bu değişkenlerin mevcut bölge işletmelerinin devamlılıklarının sağlamlasında önemli olan politikaların oluşturulmasında rol almasını sağlamaktır. Çalışmada Trabzon ilinin tercih edilmesinin sebebi Ankara Sanayi Odası tarafından 2024 yılında düzenlenen “İllerin Teknolojik Gelişmişlik Endeksi (ASO-İLTEK)” raporuna göre Trabzon, ilinin Karadeniz bölgesindeki en gelişmiş il olarak belirlenmesinin yanı sıra sanayi açısından da bölge sıralamasında önemli bir yerde olmasından kaynaklanmaktadır (ASO-İLTEK, 2024).

Trabzon ili üretim işletmelerini ele alan çalışmalar incelendiğinde mevcut bölge sanayisinin araştırıldığı az sayıda çalışmanın bulunduğu ve üretim işletmelerinin maliyet hesaplamalarını araştıran herhangi bir çalışmanın literatürde yer almadığı belirlenmiştir. Bu kapsamda Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası’na kayıtlı üretim 484 üretim işletmesinin esas alındığı çalışmada bazı şirketlerin birden fazla şubesinin olmasından dolayı 264 işletmeye anket uygulanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde giriş, ikinci bölümünde ise literatür taraması yer almıştır. Yöntem ve analizler kısmının yer aldığı üçüncü bölüm sonunda elde edilen bulgular yorumlanmış ve çalışma değerlendirme ve sonuç ile tamamlanmıştır.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Üretim işletmelerinde maliyet ve yönetim muhasebesini konu edinen çalışmalar incelendiğinde yerli ve yabancı birçok çalışmanın yer aldığı görölmüştür. İncelenen alışmalardan; Ayyıldız ve Durna (2005), Uyar (2008), Tan ve Güngör (2012), Tuğay ve Akın (2013) ve Temel (2020) belirli bir bölgeye ait işletmeleri ele almıştır. Bu alışmalar detaylı ele alındığında;

Ayyıldız ve Durna (2005), Kayseri’de faaliyet gösteren işletmelerin maliyet muhasebesinin özelliklerinin belirlenmesine yönelik ele alınan çalışmada 30 işletme ile yüz yüze anket yapılmıştır. Sorulara verilen cevaplar için frekans ve yüzde dağılımları hesaplanmıştır. Çalışma sonucunda üretimle eş zamanlı ve güncel maliyet bilgilerinden yararlanılamadığı, giderlerin sınıflandırılmasında direkt ve dolaylı ayırımının yapılmadığı, üretim faktörleri arasında en yüksek maliyetin ilk madde ve malzeme gideri oluşturduğu belirlenirken; direkt ve dolaylı işçilik ayırımında bir birlikteliğın olmadığı tespit edilmiştir.

Uyar (2008) alışmasında Denizli’de faaliyet gösteren üretim işletmelerinde maliyet muhasebesi politika ve tekniklerinin genel bir görünüm elde edilmesini amaçlamıştır. Anket uygulamasının yapıldığı çalışma sonucunda işletmelerin kurumsal yapısının henüz tam olarak oturmamış olduğu, maliyetlerin genelde aylık olarak hesaplandığı ve işletmelerin karar alma aşamasında genellikle tam maliyet sistemini kullandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca maliyet muhasebesinin en fazla mamul maliyetleri hesaplanırken kullanıldığı ve maliyet unsurlarından en önemli giderin ilk madde malzeme olduğu tespit etmiştir.

Tan ve Güngör (2012) Kapadokya bölgesinde bulunan otel işletmelerindeki yönetim muhasebesi uygulamalarının tespit edilmesi üzerine yapmış oldukları çalışmada 68 işletmeye anket uygulanmıştır. Elde edilen bulgulara göre otel işletmelerinin %25’i ayrı bir maliyet muhasebesi sisteminin bulundururken yaklaşık %12’si ayrı bir yönetim muhasebesi sistemi bulundurduğunu belirtmiştir. Ayrıca bölgede bulunan otellerde kullanılan maliyet ve yönetim muhasebesi sistemlerinin çok etkin olmadığı ve işletmelerin tek bir muhasebe sistemi ile bütün faaliyetlerini yürüttükleri tespit edilmiştir.

Tuğay ve Akın (2013) Burdur ilinde yer alan 74 üretim işletmesinin maliyet muhasebesi uygulama düzeyini belirlemek için anket yöntemini tercih ettikleri çalışmalarında elde edilen bulgular doğrultusunda işletmelerin faaliyetleri sonucu ortaya çıkan maliyetlerini yönetebilmek için maliyet takibinin dikkatlice yapılması ve maliyet sisteminin özenle kurulmasının gerekliliğini vurgulamıştır.

Köse (2019) alışmasında Sivas Birinci Organize Sanayi Bölgesinde yer alan 63 firma yöneticisinin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamalarına yönelik algı düzeylerini araştırmıştır. Elde edilen bulgulara göre; işletme yöneticilerinin maliyet ve yönetim muhasebesine yönelik farkındalıklarının olduğu ve yöneticileri muhasebe departmanlarında ayrı bir maliyet muhasebesi yapan birimin olmasının maliyetlerin daha sağlıklı biçimde hesaplanacağı kanısında olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca yöneticiler ürün fiyatlandırılmasında maliyet muhasebesi verilerinin önemli olduğunu vurgularken muhasebe departmanından ayrı bir birimin maliyet hesapları istenildiğinde hemen ulaşılabilecek olmasından kaynaklı olarak olması gerektiğini belirtmiştir.

şencer (2020) alışmasında üretim, ticaret ve hizmet sektörünü ele alarak faaliyet gösteren işletme yetkililerinin alacakları kararlar ile yönetim ve maliyet muhasebesi bilgilerinin etkisini ölçmeyi hedeflemiş ve anket tekniğinden yararlanmıştır. Yönetim ve maliyet muhasebesinin işletme kararlarına etkisinin ölçölmesinde 27 ifadenin yer aldığı anket formuna Tokat il merkezinde faaliyet gösteren 121 işletmenin yöneticisi veya muhasebe birim yetkilisi katılım sağlamıştır. Verilen yanıtlar arasında cinsiyet, öğrenim durumu, mesleki deneyim ve faaliyet alanı açısından anlamlı farklılık olup olmadığı incelenmiştir. Ayrıca çalışmada üretilecek ürün miktarı ve zamanının belirlenmesi, işgücünün niteliğı ve yapısının tespit edilmesi, reklam ve tanıtım gibi faaliyetlere bütçe aktarımının sağlanması ile personele ödenecek ücret politikalarının belirlenmesi gibi kararların alınmasında yönetim ve maliyet muhasebesi bilgilerinin kullanılmasının ön planda tutulduğu belirlenmiştir.

Temel (2020) alışmasında Tokat’ta yer alan üretim işletmelerinin maliyet muhasebesi kullanım düzeyini ölçmeyi amaçlamıştır. Elde edilen bulgulara göre üretim işletmelerinin %70’inde ayrı bir maliyet muhasebesi bölümü olmadığı ve işletmelerin %54’ünün sadece maliyet sistemini kullandığı tespit edilmiştir. Ayrıca bölgede yer alan işletmelerin %42’sinin 3 aylık maliyet verilerini hazırladığı belirlenmiştir.

Literatürde yer alan çalışmaların bir kısmı ise belirli bir şirketi incelemiş ve maliyet muhasebesi uygulamalarına yönelik tespitlerde bulunmuştur. Bunlardan Friedl vd. (2009), Klychova vd. (2015) ve Gizer ve Atış (2022)'in çalışmaları örnek verilecek olup incelenen çalışmalardan birkaçı aşağıda özetlenmiştir. Friedl vd. (2009) Alman şirketlerinde maliyet muhasebesi sistemlerinin nasıl çalıştığının araştırıldığı çalışmada büyük Alman şirketlerinin yüksek seviyede maliyet muhasebesi sistemlerini kullandığı ve bu yüksek seviye sayesinde yönetsel olarak bir memnuniyet sağlandığı tespit edilmiştir.

Klychova vd. (2015) at yetiştiriciliğinde maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımını ele almışlardır. Çalışma sonucunda maliyet ve yönetim muhasebesi unsurlarının tek bir sistemde bütünleştirilmesinin, maliyetlerin göz önünde bulundurularak yönetsel kararlar alınmasının, mevcut ekonomik ortamda verimlilik ve rekabet gücünün artırılmasını sağlayacak uygulamaların gerçekleştirilmesinin işletmeler için önem arz ettiği tespit edilmiştir.

Gizer ve Atış (2022) bir hastanenin sağlık işletmeciliğinde maliyet ve yönetim muhasebesi sistemlerini oluşturmada birim maliyet hesaplamalarını hastane çalışanlarıyla yapmış oldukları görüşmelerle incelemişlerdir. Birim maliyetlerinin hesaplanması için Geleneksel Maliyet Muhasebesi, Faaliyet Tabanlı Maliyet ve Kaynak Tüketim Muhasebesi yöntemleri uygulanmıştır. Bulgulara göre hastanelerin oldukça fazla gider kalemleri olduğu, bu kalemlerin çok karmaşık bir yapıda olduğu ve her birimin kayıtlarının ayrı ayrı tutulması ile daha sağlıklı sonuçlar elde edilebileceği tespit edilmiştir.

Ahmad (2012) çalışmasında Malezya'daki Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletme (KOBİ)'ler üzerine yönetim muhasebesi uygulamalarının kullanımını araştırmıştır. Araştırma sonucunda yönetim muhasebesinin Malezya'daki KOBİ'lerin yönetiminde önemli rolü olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yönetim muhasebesinin KOBİ'lere planlama, kontrol etme, performansı değerlendirme, kaynak kullanımını optimize etme, karar vermede yardımcı olma ve iletişimi geliştirme konusunda yardımcı olduğu sonucuna da ulaşılmıştır.

Ersoy vd. (2006) üretim işletmelerinde yönetim muhasebesi konularının uygulanma durumunu araştırmışlardır. İstanbul Sanayi Odası'na kayıtlı ilk 500 firma içerisinde tesadüfi olarak seçilen 250 firma belirlenmesine rağmen yalnızca 51 firmadan yanıt alınabilmektedir. Araştırmanın sonucunda işletmelerin %92,1'inin nakit akım tablosunu kullanırken, finansal tablo analiz yöntemi olarak %72,6'sının oran analizini tercih ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca işletmelerin kullandıkları maliyet yöntemleri arasında fiili maliyet (%68,6), tam maliyet (%47,1) ve safha maliyet (%29,5) sistemini kullandığı belirlenmiştir.

İncelenen literatür çalışması sonucunda Trabzon iline ait üretim işletmeleri için maliyet ve yönetim muhasebesini ele alan herhangi bir çalışma bulunmadığı belirlenirken çalışmanın yöntem kısmında faktör analizi uygulanması çalışmanın özgün yanını oluşturmakta ve elde edilen sonuçların işletmelere tavsiye niteliğinde olduğu düşünülmektedir.

3. YÖNTEM

Hızla değişen dünyada teknolojinin de gelişmesi ile pek çok alanda değişim süreci yaşanmaktadır. Üretim işletmelerinde uygulanan maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları da bu değişim sürecine ayak uydurmakta ve firmalar arasındaki rekabet giderek önem kazanmaktadır. Bu doğrultuda bütün işletmeler ortak bir amaç için hareket ederek maliyetini minimum düzeye indirgeyerek firma karlılığı maksimum düzeye çıkarmayı hedeflemektedir. Bu durum da çalışmanın amacını oluşturmakta ve işletmelerin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamalarını inceleyerek öneriler sunmayı hedeflemektedir. Ayrıca çalışmada cinsiyet, firma pozisyonu, eğitim, mesleki deneyim, firma faaliyet süresi ve firmanın maliyet izleme biriminin olma durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığının belirlenmesine yönelik hipotezler de araştırılarak değerlendirilmektedir.

Trabzon ili Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı üretim işletmelerinin ele alındığı çalışmada 484 işletme olduğu belirlenmiştir. Anket sayısının örnek boyutu %95 önem seviyesi ve %5 hata payı ile hesaplanarak 215 olarak elde edilmiş olmasına karşın toplamda 264 üretim işletmesine anket yapılmıştır. Çalışmanın amacı esas alınarak uygun veri toplama aracı belirlenmiş ve araştırmaya ilişkin olarak Bayburt Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurul Komisyonundan 25.11.2022 tarihli ve 307 sayılı etik kurul onayı ve bilgilendirilmiş gönüllü olur formu alınmıştır.

Çalışmada uygulanan anket soruları Şencer (2020)'in yüksek lisans tezi ile Gizer ve Atış (2022) ile Ahmad (2012)'in çalışmalarında yer alan anket formu esas alınarak hazırlanmıştır. Anketin içeriğinde; 4 demografik soru ile firma bilgilerine yönelik 17 soru ve 5'li likert tipinde 24 soru olmak üzere toplamda 45 soru sorulmuştur. Araştırmanın verileri toplanırken Trabzon ilinde bulunan üretim işletmelerinde muhasebe departmanında çeşitli kademelerde çalışan personel ile yüz yüze anket uygulaması yapılmış ve çalışmanın hipotezleri aşağıdaki şekilde belirlenmiştir.

- H₁:İşletmelerin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları cinsiyete göre farklılık göstermektedir.
H₂:İşletmelerin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları firmadaki pozisyona göre farklılık göstermektedir.
H₃:İşletmelerin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları eğitim durumlarına göre farklılık göstermektedir.
H₄:İşletmelerin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları mesleki deneyimlerine göre farklılık göstermektedir.
H₅:İşletmelerin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları firmanın faaliyet süresine göre farklılık göstermektedir.
H₆:İşletmelerin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları ayrı bir maliyet izleme birimi olması durumuna göre farklılık göstermektedir.
H₇:Firma sektörü ile yıllık üretim miktarı arasında farklılık vardır.
H₈:Firma sektörü ile yıllık satış geliri arasında farklılık vardır.
H₉:Firma sektörü ile ortalama kar/zarar durumu arasında farklılık vardır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

4.1. Frekans Analizi Bulguları

Çalışmada ilk olarak üretim işletme çalışanlarına yöneltilen demografik sorulara ilişkin frekans dağılımları incelenmiş ve Tablo 1 ile sunulmuştur.

Tablo 1: Demografik Değişkenlere İlişkin Frekans Dağılımları

Değişkenler	Frekans	%
Cinsiyet		
Kadın	83	31,4
Erkek	181	68,6
Eğitim		
Lise	63	23,9
Ön lisans	27	10,2
Lisans	160	60,6
Yüksek Lisans	14	5,3
İşletmedeki Pozisyonu		
Diğer	31	11,7
Muhasebeci	143	54,2
Genel Müdür	23	8,7
Firma Sahibi	67	25,4
Çalışan Süre		
1-5	55	20,8
6-10	71	26,9
11-15	63	23,9
16+	75	28,4

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırmaya 264 üretim işletmesi katılım sağlamıştır. Katılımcıların 83'ü kadın, 181'i de erkektir. Araştırmaya katılan üretim işletmelerinde çalışanların eğitim durumu incelendiğinde %60,6'sı (n=160) kişi ile büyük çoğunluğun lisans mezunu olduğu belirlenmiştir. Bu durum diğer çalışmalarla karşılaştırıldığında sorumlu yetkililerin eğitim düzeyinin arttığını göstermektedir. İşletme pozisyonu ele alınarak değerlendirildiğinde ise 143 kişinin muhasebeci olarak görev yaptığı belirlenmiştir. Ayrıca uygulama yapılan üretim şirketlerinin faaliyet süreleri ve faaliyet alanları incelenmiş ve Tablo 2 ile sunulmuştur.

Tablo 2: Üretim İşletmesi Faaliyet Süresi ve Faaliyet Alanı

	Frekans	%		Frekans	%
Faaliyet Süresi					
1-5	12	4,5	11-15	82	4,5
6-10	34	12,9	16+	134	12,9
Faaliyet Alanı					
Tekstil	5	1,9	Elektrik-Elektronik	3	1,1
İnşaat Malzemeleri	40	15,2	Çimento	5	1,9
Maden	16	6,1	Plastik	4	1,5
Cam-Seramik	6	2,3	Ambalaj	16	6,1
Kimya	3	1,1	Mobilya	3	1,1
Metal	6	2,3	Makine	18	6,8
Demir-Çelik	6	2,3	Otomotiv	6	2,3
Gıda	35	13,3	Diğer	47	17,8
Kağıt	45	17,0	Toplam	264	100

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırmaya katılan firma çalışanlarının mesleki deneyimleri ele alındığında 16 yıldan fazla süredir bulunduğu işi yapanların sayısının diğerlerine göre daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Üretim işletmelerinden 16 yıldan fazla olanların sayısı 134 olarak elde edilirken Yeni olarak adlandırabileceğimiz 1-5 yıllık üretim işletmelerinin sayısının ise 12 ile en düşük seviyede olduğu belirlenmiştir. Ankete katılan üretim işletmelerinden 45 firma kağıt sektöründe olup en yaygın işletme olarak belirlenmiştir. Bu oranı 40 firma ile inşaat malzemeleri sektörü ve 35 firma ile gıda sektörü takip etmektedir. Diğer kategorisinde yer alan işletmeler ise tabloda yer almayan sektörleri ifade etmektedir. Üretim işletmelerine muhasebe işlemlerine yönelik olarak yöneltilen demografik sorular gruplandırılmış ve elde edilen yanıtlar Tablo 3 ile sunulmuştur.

Tablo 3 : Muhasebe İşlemleri ile İlgili Demografik Veriler

	Frekans	%
Ayrı Bir Muhasebe Birimi Var Mı?		
Evet	208	78,8
Hayır	56	21,2
Muhasebe İşleri Nerede Yapılmaktadır?		
Firma Bünyesinde	100	37,9
Ayrı Bir SMMM Bürosunda	164	62,1
Muhasebe Verilerinin Tutulma Sebebi		
Zorunluluk	8	3,0
Ürün Maliyetlerini Hesaplamak	21	8,0
Yapılacak Faal. Plan ve Kont. Sağ.	8	3,0
Hepsi	227	86,0

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Ankete katılan üretim işletmelerinin % 78,8’inde ayrı bir muhasebe birimi olduğu tespit edilmiş ve bu durumun üretim işletmelerinin muhasebeye vermiş oldukları önemi gösterdiği yönünde değerlendirilmiştir. Araştırmada elde edilen bulgulara göre muhasebe işlerini genel olarak ayrı bir SMMM bürosunda yürüten işletme oranı %62 düzeyinde iken muhasebe işlerini firma bünyesinde gerçekleştiren işletme sayısı yaklaşık olarak %38’e karşılık gelmektedir. Trabzon üretim işletmelerinde personele yöneltilen sorular arasında muhasebe verilerinin tutulma sebebine yönelik alınan yanıtlar değerlendirildiğinde firmaların %86’sı “hepsi” seçeneğini tercih etmişlerdir. Burada ikinci bir seçenek olan “karar almadan önce veri toplamak” ifadesi tercih edilmediğinden tabloya dahil edilmemiştir. Üretim işletmelerinin hukuki yapı ve çalışan sayısına yönelik olarak vermiş oldukları yanıtlar ise Tablo 4 ile sunulmuştur.

Tablo 4 : Muhasebe İşlemleri ile İlgili Demografik Veriler-2

	Frekans	%
Hukuki Yapı		
Şahıs Şirketi	27	10,2
Adi Şirket	3	1,1
Kolektif Şirket	4	1,5
Limited Şirket	177	67,0
Anonim Şirket	51	19,3
Toplam	262	99,2

alışan Sayısı		
1-10	74	28,0
11-50	139	52,7
51-250	42	15,9
251+	9	3,4

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırmaya katılan üretim işletmelerinin hukuki yapısı incelendiğinde 177 firmanın limited şirket olduğu ve bu durumun dağılımının %67'sine karşılık geldiği belirlenmiştir. İkinci sırada ise %19,3 oranla anonim şirketler yer almaktadır. Üretim işletmelerinde yer alan çalışan sayısı incelendiğinde 11-50 kişi aralığında çalışan sayısı olan firma %52,7 oranla 139 işletmeyi kapsarken; 1-10 kişi aralığında çalışan kişi sayısı olan 74 şirket bulunmaktadır. 250'den fazla çalışan bulunun şirket sayısı ise 9'dur. Anket soruları üretim işletmelerine firmanın sahip olduğu sertifikalar sorulmuş ve alınan yanıtlar Tablo 5 ile sunulmuştur.

Tablo 5: Firmaların Sahip Olduğu Sertifikalara Frekans Dağılımı

	Frekans	%	Toplam%
Firmaların sahip olduğu sertifika			
Türk Standartları Enstitüsü (TSE)	171	41,2	80,3
International Standart of Organization (ISO) 9000	99	23,9	46,5
International Standart of Organization (ISO) 14000	50	12,0	23,5
International Standart of Organization (ISO) 5001	34	8,2	16,0
Conformit Europenn (CE)	30	7,2	14,1
European Commission EC	4	1,0	1,9
Diğer	27	6,5	12,7

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 5'e göre şirketlerin % 41,2 (n=171) oranında TSE sertifikası bulunduğu belirlenirken bu oranı %23,9 (n=99) ile ISO 9000 belgesi takip etmiştir. En az bulunan sertifika ise EC olup %1 oranında tercih edilmiştir. İşletmelerin maliyet hesaplamalarına ilişkin yöneltilen sorulara verdikleri yanıtlar ise Tablo 6 ile sunulmuştur.

Tablo 6: Maliyet Hesaplaması ile İlgili Demografik Veriler

	Frekans	%
rn Maliyetlerinin Doğru Hesaplanması		
Evet	191	72,3
Hayır	15	5,7
Kısmen	58	22,0
Maliyetlerin Hesaplanmasındaki Yeterli alışan Sayısı		
Evet	187	70,8
Hayır	13	4,9
Kısmen	64	24,2
Muhasebebnin Yönetime Katkısı		
Evet	246	93,2
Hayır	8	3,0
Kısmen	10	3,8
Toplam Maliyetlerdeki En Fazla Pay		
Direkt İlk Madde ve Malzeme	128	48,5
Direkt İşçilik	50	18,9
Genel retim Gideri	85	32,2

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Ankete katılan işletmelerinin %72,3' (n=191) rn maliyetlerinin doğru hesaplandığını belirtirken; ürün maliyetlerinin doğru hesaplanmadığını ya da kısmen doğru hesaplanmadığını düşünen firma sayısı ise 73 şirket ile %27,7' ye karşılık gelmektedir. İşletmelerden %70,8'i (n=187) maliyet hesaplama konusunda yeterli sayıda çalışan olduğunu düşünürken "Hayır" ya da "Kısmen" cevabını verenlerin oranı yaklaşık % 29'dur. Araştırmaya katılan 264 işletmeden muhasebenin yönetime katkısı olduğunu düşünen personel oranı ise %93,2 (n=246) olarak elde edilmiştir. Üretim işletmelerine göre toplam maliyetler içinde en fazla payın direkt ilk madde ve malzemeden oluştuğunu belirten firma sayısı 128 olurken; genel üretim giderinin en fazla pay sahibi olduğunu düşünen işletme sayısı 85 olarak elde

edilmiştir. Direkt işçiliğin en fazla pay sahibi olduğunu düşünen şirket sayısı ise 50'dir. İşletmelere ait maliyet sistemlerine yönelik veriler Tablo 8 ile sunulmuştur.

Tablo 8: Maliyetleme Sistemlerine Yönelik Frekans Dağılımı

	Frekans	%	Toplam %
Maliyetleme Sistemleri			
Sipariş Maliyet	150	25,8	58,4
Safha (Evre) Maliyet	42	7,2	16,3
Tam Maliyet	127	21,9	49,4
Fiili Maliyet	83	14,3	32,3
Faaliyet Tabanlı Maliyet	79	13,6	30,7
Standart Maliyet	47	8,1	18,3
Değişken Maliyet	49	8,4	19,1
Diğer	4	0,7	1,6

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

İşletmelerin maliyet sistemlerinin belirlenmesine yönelik olarak yöneltilen soruya vermiş oldukları yanıtlar incelendiğinde; sipariş maliyet sistemini kullanan şirket oranı %25,8 (n=150) iken, tam maliyet sistemini tercih eden işletme oranı %21,9 (n=127) olarak elde edilmiştir. Fiili maliyet sistemini tercih eden işletme sayısı 83 ile yaklaşık %14,3'e karşılık gelirken bu değeri %13,6 ile faaliyet tabanlı maliyet izlemektedir. İşletmelerin düşürülmesi istenen maliyet kalemi ve yıllık üretim miktarı sorularına vermiş oldukları yanıtlar incelenerek Tablo 9 ile sunulmuştur.

Tablo 9: Firma Maliyet Kalemi, Yıllık Üretim Miktarı

	Frekans	%
Düşürülmesi İstenen Maliyet Kalemi		
Direkt İlk Madde ve Malzeme	121	45,8
Direkt İşçilik	45	17,0
Genel Üretim Gideri	97	36,7
Yıllık Üretim Miktarı		
0-10.000	56	21,2
10.001-50.000	32	12,1
50.001-100.000	56	21,2
100.001+	110	41,7

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Üretim işletmelerine göre toplam maliyetler içinde en fazla düşürülmesi istenen maliyet kalemi 121 yanıt ile direkt ilk madde ve malzeme olarak belirlenmiştir. Genel üretim giderinin en fazla düşürülmesi gereken maliyet kalemi olduğunu düşünenler ise 97 kişidir. Ankete katılan 264 işletmenin 110'u yıllık 100.001 birimden fazla üretim yaptığını belirtirken, 56 şirket yıllık üretim miktarının 0-10.000 arasında olduğunu belirtmiştir. İşletmelerin yıllık satış geliri ve kar/zarar durumuna yönelik sorulara vermiş oldukları yanıtlar incelenerek Tablo 10 ile sunulmuştur.

Tablo 10: Yıllık Satış Geliri ve Firma Kar/Zarar Durumu

	Frekans	%
Yıllık Satış Geliri		
0-100.000	3	1,1
100.001-250.000	5	1,9
250.001-500.000	12	4,5
500.001-750.000	108	40,9
750.000+	124	47,0
Yıllar İtibarıyla K/Z Durumu		
-/-500.001	4	1,5
-500.000/-250.001	3	1,1
-250.000/50.000	9	3,4
50.001/250.000	29	11,0
250.001/500.000	42	15,9
500.001+	165	62,5

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırmada elde edilen verilere göre ankete katılan işletmelerin 124' yıllık 750.000 TL'den fazla satış gelirine sahip olduğunu belirtirken; bu oran yıllık satış geliri 500.001-750.000 TL aralığında olan 108 firma tarafından takip edilmektedir. İşletmelerin yıllık kar/zarar durumları ele alındığında 165 firmanın 500.001 TL'den fazla gelir elde ettiği tespit edilmiştir. Bu durum 232 şirketin 500.001 TL üzerinde geliri olduğu anlamına gelmektedir.

4.2. Hipotez Testleri Bulguları

Çalışmada uygulanan anketin güvenilirliği araştırıldığında ilk 17 soru firma bilgilerini içeren demografik sorular olduğundan geriye kalan 24 soru için Cronbach Alpha testi uygulanmış ve elde edilen bulgular Tablo 11 ile sunulmuştur.

Tablo 11: Güvenilirlik Analizi

Ölçek ve Boyut	Cronbach Alpha	Veri Sayı
Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Uyg.	0,958	24

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamalarının önemini içeren 24 soru için Cronbach Alpha değeri 0,958 olarak elde edilmiş ve çalışmanın güvenilir olduğu belirlenmiştir. Analizde ele alınan veri setine ait değişken ya da değişkenlerin zm daha etkin hale getirmesi için normal dağılım göstermesi gerekmektedir. (Tabachnick & Fidell, 2013). Bu doğrultuda uygulanan normallik testi uygulanmış ve Tablo 12 ile sunulmuştur.

Tablo 12: Normallik Testi

Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
İstatistik Değeri	Df	p	İstatistik Değeri	Df	p
0,047	263	0,200	0,992	263	0,157

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Veri setinin 50'dan fazla olması durumunda Kolmogorov-Smirnov testine ait anlamlılık değeri kullanılmalıdır (Mayers, 2013). Bu doğrultuda Tablo 12'de yer alan normallik testine göre $p=0,200>0,050$ olduğundan verilerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir.

Çalışmada yer alan anket sorularına ilişkin hipotezlerin sınanmasında t- Testi ve ANOVA testi kullanılmış olup hipotezlerin farklılık gösterip göstermediğine göre karar verilerek Tablo 13 ile sunulmuştur.

Tablo 13: Hipotez Test Sonuçları

Hipotezler	P	Sonuç
H1:Maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları cinsiyete göre farklılık göstermektedir.	0,348	Ret
H2:Maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları firmadaki pozisyona göre farklılık göstermektedir.	0,927	Ret
H3:Maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.	0,130	Ret
H4:Maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları mesleki deneyime göre farklılık göstermektedir.	0,147	Ret
H5:Maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları firmanın faaliyet süresine göre farklılık göstermektedir.	0,344	Ret
H6:Maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları ayrı bir izleme birimi olması durumuna göre farklılık göstermektedir.	0,026	Kabul
H7:Firma sektörü ile yıllık üretim miktarı arasında farklılık vardır.	0,000	Kabul
H8:Firma sektörü ile yıllık satış geliri arasında farklılık vardır.	0,015	Kabul
H9:Firma sektörü ile ortalama kar/zarar durumu arasında farklılık vardır.	0,001	Kabul

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Hipotez testine göre yapılan değerlendirmeler sonucunda p değeri $p>0,05$ ifadesini sağlıyorsa hipotez ret edilmektedir. şayet $p<0,05$ ifadesini sağlıyorsa hipotez kabul edilmektedir.Tablo 13'de hipotez testlerinin genel görünümü verilirken; araştırma hipotezlerinden H1 ve H6 için t-Testi uygulanırken diğer hipotezler için ANOVA testi uygulanmış ve uygulama sonucunda H6, H7, H8 ve H9 kabul edilmiş olup diğer hipotezler ret edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre maliyet ve yönetim

muhasebesi uygulamalarında karar alma üzerinde, ayrı bir muhasebe biriminin olması, firmanın faaliyet gösterdiği sektör ile yıllık üretim miktarı arasında, firmanın faaliyet gösterdiği sektör ile yıllık satış geliri arasında ve firmanın faaliyet gösterdiği sektör ile ortalama kar/zarar durumları arasında anlamlı bir farklılığın olduğu belirlenmiştir.

Yapılan literatür araştırması sonucunda bazı çalışmalarla ortak olarak yöneltilen sorular değerlendirilmiş ve oluşturulan hipotezler karşılaştırılmıştır. Ele alınan çalışmalarda araştırma örnekleme ve bölgesi farklı olmasından kaynaklı olarak demografik göstergeler yerine hipotez sonuçları değerlendirilmiştir. Şencer (2020)'in yapmış olduğu tez çalışmasından farklı olarak maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamalarının cinsiyete göre farklılık göstermediği bulgusuna ulaşırken; 'Maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları ayrı bir izleme birimi olması durumuna göre farklılık göstermektedir.' hipotezi ise Karakaya (2015) çalışması ile benzer sonuçlar sergilemektedir. 'Maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.' hipotezi de Köse (2019) çalışmasına paralel olarak anlamlı bir fark olmadığı sonucunu desteklemiştir.

ANOVA sonuçları ortalama çiftleri arasındaki hangi belirli farkların anlamlı olduğunu belirleyemediğinden birden fazla grup ortalaması arasındaki farkları tespit edebilmek için post hoc testleri kullanılmıştır. Post-hoc test seçiminde ilk olarak varyans eşitliği araştırılmış ve 0,266 olarak elde edilmiştir. Örneklemin de eşit dağılım göstermemesi durumu göz önüne alındığında uygun testin Scheffe olduğu belirlenmiştir. Çoklu karşılaştırmalarda en sık kullanılan testtir. Varyansların eşitliğini varsayar ancak gruplardaki gözlem sayılarının eşit olması varsayımını dikkate almaz. Gruplar arasında mümkün olan bütün doğrusal birleşimleri karşılaştırır ve karşılaştırılacak grup sayılarının çok olması durumunda hata payını kontrol altında tutar.

Maliyet ve Yönetim muhasebesi uygulamalarını içeren hipotezler kabul edilmediğinden post-hoc testleri uygulanmamıştır. Firma sektörü ve bazı değişkenlere ait kurulmuş olan hipotezlerde ortalamalar arasındaki farklılığın hangi seçenek lehine farklılaştığını belirlemek için Post-hoc testi uygulanmış ve Tablo 14 ile sunulmuştur.

Tablo 14: Firma Sektörü ile Bazı Değişkenlere Ait Post-Hoc Testi

Yıllık Üretim Miktarı		Anlamlılık	Yıllık Satış Geliri		Anlamlılık
0/10.000	10.001/50.000	0,535	0-100.000	100.001/250.000	0,946
	50.001/100.000	0,318		250.001/500.000	0,701
	100.001+	0,047		500.000/750.000	0,094
10.001/50.000	0/10.000	0,535	100.001/250.000	0-100.000	0,946
	50.001/100.000	0,816		250.001/500.000	0,576
	100.001+	0,346		500.000/750.000	0,170
50.001/100.000	0/10.000	0,318	250.001/500.000	0-100.000	0,701
	10.001/50.000	0,816		100.001/250.000	0,214
	100.001+	0,401		500.000/750.000	0,009
100.001+	0/10.000	0,047	500.000/750.000	0-100.000	0,284
	10.001/50.000	0,346		100.001/250.000	0,140
	50.001/100.000	0,401		250.001/500.000	0,002
Ortalama Kar/Zarar Durumu		Anlamlılık	Ortalama Kar/Zarar Durumu		Anlamlılık
-/-500.001	-500.000/ 250001	0,284	50.001/250.000	-/-500.001	0,801
	-250.000/50.000	0,649		-500.000/-250001	0,146
	50.001/250.000	0,801		-250.000/50.000	0,301
	250.001/500.000	0,960		250.001/500.000	0,654
	500.001+	0,279		500.001+	0,001
-500.000/-250001	-/-500.001	0,284	250.001/500.000	-/-500.001	0,960
	-250.000/50.000	0,411		-500.000/-250001	0,187
	50.001/250.000	0,146		-250.000/50.000	0,429
	250.001/500.000	0,187		50.001/250.000	0,654
	500.001+	0,592		500.001+	0,001
-250.000/50.000	-/-500.001	0,649	500.001+	-/-500.001	0,279
	-500.000/-250001	0,411		-500.000/-250001	0,592
	50.001/250.000	0,301		-250.000/50.000	0,456
	250.001/500.000	0,429		50.001/250.000	0,001
	500.001+	0,456		250.001/500.000	0,001

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 14’de yer alan test sonucuna göre anlamlılık değeri 0,05’den küçük olan değerler oluşan farkın sebebi olarak ele alınmaktadır. Firma sektörü ile yıllık üretim miktarı incelenmiş ve 0/10.000 ile 100.001+ grupları arasındaki anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Diğer gruplar arasında anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Firma sektörü ile yıllık satış geliri arasındaki farkın sebebi araştırıldığında; 100.001/250.000 ile 500.000/750.000 grupları arasında anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Ayrıca 250001/500.000 ile 500.000/750.000 grupları arasında da anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir. Diğer gruplar arasında anlamlı bir fark tespit edilememiştir. Son olarak firma sektörü ile kar/zarar durumu incelendiğinde; 50.001/250.000 ile 500.001+ ve 250.001/500.000 ve 500.001+ grupları arasında anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Diğer gruplar arasında anlamlı bir fark tespit edilememiştir.

4.3.Açıklayıcı Faktör Analizi

Faktör analizi için uygulanan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett Küresellik Testi değişkenlere ilişkin korelasyon matrisinin, birim matris olup olmadığının incelemesi olup korelasyon matrisinin anlamlılık testi olarak ifade edilmekte ve 0-1 aralığında değerler almaktadır. Bir veri setine faktör analizi uygulanabilmesi için KMO skorunun 0,60 değerinden yüksek olması beklenirken, Bartlett Testinin de anlamlı olması gerekmektedir (Nakip, 2006). Bu doğrultuda çalışmada KMO ve Bartlett Küresellik Testi uygulanmış olup Tablo 15 ile sunulmuştur.

Tablo 15: KMO ve Bartlett Küresellik Testi

KMO ve Bartlett Küresellik Testi	Değerler
Örneklem Yeterliliği	0,955
Yaklaşık Ki-Kare	4308,059
Df	253
p	0,000

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Küresellik test sonucuna göre örneklem yeterliliği 0,955 olarak elde edilmiş olup faktör analizi için uygun olduğu tespit edilmiştir. Küresellik testinde ki-karenin yaklaşık değeri 4308,059 bulunurken; anlamlılık düzeyi $0,000 < 0,05$ olarak elde edilmiş ve değişkenlerin yüksek korelasyona sahip olduğu ve örneklem büyüklüğünün analiz için uygun olduğu belirlenmiştir.

Faktör analizi, birbirleriyle ilişkili olan değişkenleri bir araya getirip kavram bakımından daha az sayıda yeni değişken bulmayı hedefleyen bir analiz yöntemidir (Büyüköztürk, 2002). Değişkenler arasında birbirleriyle korelasyon bağı olanları bir gruba toplayıp daha az sayıda faktör elde ederek yorumlama kolaylığı sağlar. Uygulama sonucunda elde edilen değerler Tablo 16 ile sunulmuştur.

Tablo 16: Açıklanan Toplam Varyans

Faktörler	Öz Değerler			Karesel Yüklemelerin Toplamı		
	Toplam	% Varyans	% Kümülatif	Toplam	% Varyans	% Kümülatif
1	11,795	51,283	51,283	11,795	51,283	51,283
2	1,850	8,043	59,326	1,850	8,043	59,326
3	1,248	5,425	64,751	1,248	5,425	64,751

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Uygulamada faktörlerin birbiriyle ilişkili olduğu düşünüldüğünden bu ilişkinin derecesini açıklamada en uygun rotasyon olan oblimin rotasyonu kullanılmıştır (Eşmekaya, 2019). Tablo 17’de elde edilen bulgular değerlendirildiğinde 3 faktör tespit edilmiş olup 11,759 öz değer ile varyansa en fazla katkısı olan birinci faktörün varyansı yaklaşık %51 olarak elde edilmiş olup toplam varyansın %51’ini açıkladığı belirlenmiştir. İkinci faktöre ait öz değer ise 1,850 olarak elde edilirken; üçüncü faktör için 1,248 bulunmuştur.

Tablo 17: Faktör Dağılımı

Faktör Adları	Sorular	Faktör Oranları		
		1	2	3
Rekabet	b1			0,771
	b2			0,761
	b3			0,746

Üretim Süreci	b4	-0,822
	b5	-0,838
	b6	-0,814
	b7	-0,752
Planlama	b8	0,464
	b9	0,420
	b10	0,580
	b11	0,510
	b13	0,794
	b14	0,636
	b15	0,692
	b16	0,650
	b17	0,574
	b18	0,905
	b20	0,560
	b21	0,822
	b22	0,654
	b23	0,668
	b24	0,581

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Yapılan analize göre toplamda 3 faktör bulunmuştur. Bu faktörler sırasıyla “rekabet, üretim süreci ve planlama” şeklinde isimlendirilmiştir. Uygulanan ölçeğe ilişkin faktör analiz sonuçları ele alındığında döndürme sonrası maddelerin 3 faktör altında toplandığı ve maddelerin faktör yüklerinin 0,420-0,905 aralığında değişim sergilediği tespit edilmiş olup 250’den fazla gözlem sayısından oluşan veri setinde faktör yükü 0,350 ve üzeri olan maddelerin seçilmesi önerilmiştir (Hair, 2019: 152).

5.SONUÇ

Üretim işletmeleri toplumun ihtiyaçlarını karşılama noktasında oldukça önemli bir görev üstlenmiştir. Ürün çeşitliliği bakımından oldukça geniş bir yelpaze sunan işletmeler aynı anda farklı sektörlerde faaliyet gösterebilmekte ve bu durum aynı sektörde faaliyet gösteren şirketler için rekabet ortamı oluşturarak onların gelişimini sağlamaktadır. Bu doğrultuda üretim işletmelerinde maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamalarını etkileyen pek çok faktör tespit edilirken bu faktörlerin etkilerinin faaliyet alanındaki sektöre göre farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Örneğin; kimya sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın giderlerinin büyük bir kısmı ilk madde ve malzemeden oluşurken; mobilya üretimi yapan bir firma için bu durum işçilik olarak değişmektedir. Bu durum üretim işletmelerinin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamalarının doğru bir şekilde ele alındığında maliyetlerinin azalarak ürün kalitesinin yükselmesini sağlayacaktır. Böylece piyasadaki rakipleriyle daha güçlü rekabet edebilecek olan firmalar sürekliliği sağlayabileceklerdir.

Çalışmanın amacı; Trabzon ilinde faaliyet gösteren üretim işletmelerinin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamalarının rekabet açısından önemini anket yöntemiyle tespit etmek ve elde edilen sonuçlar doğrultusunda işletmelerin maliyetini minimum düzeye indirgeyerek firma karlılığının maksimum düzeye çıkarılması konusunda çeşitli önerilerde bulunmaktır. Ayrıca anket sorularında yöneltilen farklı demografik özelliklerin kurulan hipotezler altında test edilmesini sağlayarak öneminin vurgulanmasını sağlamaktır. Çalışmada 264 üretim işletmesine anket uygulanmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda katılımcıların eğitim durumuna göre genel olarak lisans mezunu olduğu, işletme pozisyonu ele alınarak değerlendirildiğinde ise ağırlıklı olarak muhasebeci olduğu belirlenmiştir. Araştırmaya katılan firma çalışanlarının genel olarak mesleki deneyimlerinin birbirine yakın olduğu ancak 16 yıldan daha fazla süre bulunduğu işi yapanların sayısının diğerlerine göre daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırma kapsamında firmanın faaliyet içinde bulunduğu sektör ile yıllık üretim miktarı ve ortalama kar/zarar durumu arasında anlamlı farklılıklar olduğu görülmüştür. Anket sorularında yer alan firma bilgilerine yönelik kurulan hipotezlerin anlamlı olmadığı ve işletmeler için faaliyet süresinin

maliyet ve yönetim muhasebesi üzerine bir etkisinin olmadığı belirlenirken; işletmelerde ayrı bir muhasebe izleme birimi olmasının maliyet ve yönetim muhasebesi üzerine herhangi bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. İşletmelerden alınan veriler doğrultusunda üretim miktarı, satış geliri ve ortalama kar/zarar durumunun ele alınarak oluşturulduğu hipotezler için sadece satış gelirinin maliyet ve yönetim muhasebesi uygulamaları üzerine anlamlı bir etkisinin olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Üretim işletmeleri için en yüksek maliyet giderinin ilk madde ve malzeme gideri olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda maliyetini minimum ve karlılığını maksimum yapmak isteyen şirketler hammadde tedarikçileriyle güçlü ılişkiler kurarak, daha uygun fiyatlarla malzeme temin edilebilir ve toplu alım indirimleri ve uzun vadeli sözleşmeler ile maliyetleri düşürülebilir. Trabzon ilinde faaliyet gösteren üretim işletmelerinde sipariş üzerine çalışıldığı ve sipariş maliyet yöntemi ile tam maliyet yönteminin de kullanıldığı tespit edilirken; incelenen çalışmalarda fiili maliyet yönteminin daha çok tercih edildiği grlmştir. Ayrıca bölgede faaliyet gösteren üretim işletmelerinde yönetim ve maliyet muhasebesi sistemlerinin etkin olarak kullanıldığı ve işletmelerin tek bir muhasebe sistemi ile tüm faaliyetlerini yürüttükleri tespit edilmiştir.

Çalışmada uygulanan faktör analizi ile değişkenler 3 faktör çatısı altında toplanmış ve bu faktörler rekabet, üretim süreci ve planlama olarak adlandırılmıştır. Bu faktörlerin her biri, şirketlerin sürdürülebilir büyümesini ve karlılığını doğrudan etkilemektedir. Küresel ekonomide hızla değişen teknoloji ile birlikte üretim işletmelerinde meydana gelen üst düzey rekabetin arttığını göstermektedir. Bir firmayı pazarda güçlü hale getirebilecek en önemli faktörlerden biri olan rekabet, firmaları yeni ürün ve hizmet geliştirmeye zorlamakta ve pazarda kalıcı olmasını desteklemektedir. Müşterilerine rekabetçi bir ortamda en iyi kaliteyi uygun fiyata bulma imkanı sunan firmalar aynı zamanda şirketlerin pazar payının arttırmasına ve müşteri sadakati oluşturmasına yardımcı olmaktadır.

Üretim süreci ise bir firmanın ürün ve hizmetlerinin verimli bir şekilde üretilmesi için kritik bir bileşen olup etkili bir üretim süreci ile maliyetlerin düşmesine ve daha verimli üretim yapılmasına imkan sağlayarak firma karlılığını artırmaktadır. Aynı zamanda ürün kalitesinin kontrol edilmesini sağlayan üretim süreci kaliteli ürünlerle müşteri memnuniyetini artırmakta ve markanın itibarını güçlendirmekte ve kaynakların etkin kullanımını sağlayarak çevresel sürdürülebilirliği desteklemektedir.

Stratejik planlama ise firmaların uzun vadede hedeflerine ulaşmalarına yardımcı olurken, firmaların net hedefler belirlemesine imkan tanıyarak yönlendirir. İyi bir planlama ile olası riskleri ve belirsizlikler önceden tespit edilen şirketler etkin planlama ile kaynakların verimli kullanılmasını desteklemektedir. Üretim süreçlerinde yapılacak iyileştirmelerle zaman ve iş gücü maliyetleri dşrlelilmeli ve üretim hatlarında verimliliği artıran teknolojilere yatırım yapılması desteklenerek daha hızlı ve düşük maliyetli üretim sağlanmalıdır.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan anket yöntemi için Bayburt Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 25/11/2022 tarihli ve E-83542712-050.99-98703 nolu toplantısında 307 sıra sayılı kararı ile izin alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde AKAD Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar (lar) ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı:1. Yazarın katkı oranı % 40, 2. Yazarın katkı oranı ise % 30, 3. Yazarın katkı oranı ise % 30'dur.

ıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar atışması yoktur.

Ethics Statement: Permission for this study was obtained from the Ethics Committee of Bayburt University with the decision number 25/11/2022 at the meeting dated E-83542712-050.99-98703 and numbered 307 of the relevant board. In case of detection of a contrary situation, AKAD Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate is 40 %, 2nd author's contribution rate is 30%, 3rd author's contribution rate is 30%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Ahmad, K. (2012). *The use of management accounting practices in Malaysian smes* [Doktora tezi, University of Exeter], United Kingdom.. https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/3758/AhmadK_fm.pdf?sequence=4&isAllowed=y
- Ayyıldız, Ü., & Durna, Ş. (2005). Kayseri’de faaliyet gösteren işletmelerde maliyet muhasebesi kullanıma düzeyine ilişkin bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (27), 94-105. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/425927>.
- ASO (Ankara Sanayi Odası) İllerin teknolojik gelişmişlik endeksi raporu, [ASO-İLTEK İllerinTeknolojikGelistismislikEndeksiRaporu.pdf](https://aso-ildekiler.org.tr/illerin-teknolojik-gelistismislik-endeksi-raporu.pdf).
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32(32), 470-483. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kuey/issue/10365/126871>
- Erkuş, H., Aksu, İ., ve Turan, E. (2014). Kaynak tüketim muhasebesinin diğer maliyet sistemleri ile karşılaştırılması. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, (2), 15-36. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1521912>
- Ersoy, A., Demirel U., B., Dönmez, A., & Berberoğlu, B. (2006). Üretim işletmelerinde yönetim muhasebesi konularının uygulanmasına ilişkin bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (32), 1-13. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/issue/35601/395449>
- Eşmekaya, E. (2019). Faktör analizi. YBS Ansiklopedisi, 7(1), 24-35. https://ybsansiklopedi.com/wp-content/uploads/2021/02/eda_faktoranalizi-1.pdf
- Friedl, G., Hammer, C., Küpper, A., & Pedell, B. (2009). How do German companies run their cost accounting systems. *Management Accounting Quarterly*, 10(2), 38-52. https://www.researchgate.net/publication/255710950_How_Do_German_Companies_Run_Their_Cost_Accounting_Systems
- Gizer, Z. & Atış, C. (2022). Sağlık işletmeciliğinde maliyet ve yönetim muhasebesi sisteminin oluşturulması: bir hastane uygulaması. *Akdeniz Üniversitesi İİBF Dergisi*, 22(1), 84-101. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auibfd/issue/65556/929802>
- Hair, J. F., Black, W.C., Babin, B.J., and Anderson, R. E. (2019). *Multivariate Data Analysis* (Eighth Edition). Hampshire: Cengage Learning.
- Karamaraş B. E. (2002). Kısıtlar Teorisi ve Muhasebe Uygulamaları, [Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü], İzmir.
- Klychova, G. S., Zakirova, A. R., Zakirov, Z. R., & Valieva, G. R. (2015). Management aspects of production cost accounting in horse breeding, *Asian Social Science*, 11(11), 308-312. https://www.researchgate.net/publication/277348643_Management_Aspects_of_Production_Cost_Accounting_in_Horse_Breeding.
- Köse, S. (2019). Yöneticilerin Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Uygulamalarına Yönelik Algı Düzeylerinin Ölçülmesi; Sivas İli Örneği, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilimdalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Mayers, A. (2013). *Introduction to statistics and SPSS in psychology*. Pearson Education Limited.
- Nakip, M. (2006). *Pazarlama Araştırmaları Teknikler ve SPSS Destekli Uygulamalar*, Seçkin Yayıncılık.
- Şencer, A. İ. (2020). *Yönetim ve maliyet muhasebesi bilgilerinin işletme kararlarına etkisi: Tokat ilinde bir araştırma*, [Yüksek lisans tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü], Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=TELAWGBhdEr5L-MU8DuiOg&no=7UMVFzpuJeZx0h_q6ASQyA

- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. London: Pearson Publishing.
- Tan Güngör, ř. (2012). Otel işletmelerinde yönetim muhasebesi uygulamalarını tespit etmeye yönelik araştırma: Kapadokya bölgesi rneği. *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 170-182. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/nevsosbilen/issue/19734/211174>
- Temel, E. (2020). Üretim işletmelerinde maliyet muhasebesi kullanım düzeyinin llmesine yönelik bir araştırma: Tokat ili rneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(4), 1107-1123. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akusosbil/issue/59165/799990>
- Tuğay, O., & Akın, O. (2013). Üretim işletmelerinde maliyet muhasebesi uygulama düzeyi: Burdur’da bir araştırma, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 469-490. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akuiibfd/issue/1618/20273>
- Uyar, S. (2008). Denizli’de faaliyet gösteren üretim işletmeleri’nde maliyet muhasebesi uygulamaları. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (38), 132-146. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/issue/35612/395704>

Pollution Haven, Pollution Halo, or Pollution Hell? The Impact of Foreign Direct Investment on CO2 Emission and Temperature Rise in Fragile Five Countries

Kirlilik Cenneti, Kirlilik Halesi veya Kirlilik Cehennemi? Doğrudan Yabancı Yatırımların Kırılgan Beşli Ülkelerindeki CO2 Emisyonu ve Sıcaklık Artışı Üzerindeki Etkisi

Emre ÖZSALMAN¹, Ömer Faruk DERİNDAG², Tayfur BAYAT³

Abstract

Purpose: The purpose of this study is to investigate how foreign direct investment (FDI) affects the environmental quality of the Fragile Five countries, with a particular emphasis on how it may transfer ecologically damaging sectors to host countries. The link between FDI inflow, CO2 emissions, and temperature rise in the selected countries between 1970 and 2021 is specifically examined.

Design/methodology: The Panel Fourier Granger Causality Test is used in the study to examine the causative relationships among temperature rise, CO2 emissions, and FDI. In order to effectively approximate the structural breaks in the series, Bahmani-Oskooee et al. (2014) Panel Unit Root Test with Sharp and Smooth Breaks was used. Additionally, the Pollution Haven Hypothesis (PHH) is tested for the selected countries.

Findings: In the Fragile Five countries, the findings show a causal relationship between CO2 emissions and temperature rise, as well as between FDI inflow and CO2 emissions. PHH for these countries is supported by these findings, which also imply that FDI inflows worsen environmental deterioration and contribute to warming.

Originality/value: This study contributes to the body of literature by offering empirical proof of the long-term environmental effects of FDI inflows into the Fragile Five countries. Additionally, the PHH is tested for selected countries and one-way causality from FDI to CO2 emission reveals that PHH is valid for selected countries.

Keywords: Foreign Direct Investment, CO2 Emission, Temperature Rise, Pollution Haven

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, doğrudan yabancı yatırımın (DYY) Kırılgan Beşli ülkelerindeki çevresel kaliteyi nasıl etkilediğini ve özellikle ekolojik olarak zararlı sektörlerin ev sahibi ülkelere transferini nasıl sağladığını araştırmaktır. Seçilen ülkelerde 1970-2021 yılları arasında DYY girişi, CO2 emisyonları ve sıcaklık artışı arasındaki ilişki özellikle incelenmiştir.

Tasarım/metodoloji: Çalışmada sıcaklık artışı, CO2 emisyonları ve DYY arasındaki nedensel ilişkileri incelemek için Panel Fourier Granger Nedensellik Testi kullanılmıştır. Serilerdeki yapısal kırılmaları etkili bir şekilde tahmin etmek için Bahmani-Oskooee ve ark. (2014) tarafından geliştirilen Keskin ve Yumuşak Kırılmalı Panel Birim Kök Testi uygulanmıştır. Ayrıca, seçilen ülkeler için Kirlilik Sığınağı Hipotezi (KSH) test edilmiştir.

Bulgular: Kırılgan Beşli ülkelerinde, CO2 emisyonları ile sıcaklık artışı ve DYY girişi ile CO2 emisyonları arasında nedensel bir ilişki olduğu bulunmuştur. Bu bulgular, DYY girişlerinin çevresel bozulmayı kötüleştirdiğini ve sıcaklık artışına katkıda bulunduğunu ortaya koyarak KSH'nin bu ülkeler için geçerli olduğunu desteklemektedir.

Özgünlük/değer: Bu çalışma, Kırılgan Beşli ülkelere yönelik DYY girişlerinin uzun vadeli çevresel etkilerine dair ampirik kanıtlar sunarak literatüre katkıda bulunmaktadır. Ayrıca, seçilen ülkeler için KSH test edilmiş ve DYY'den CO2 emisyonlarına tek yönlü nedensellik, KSH'nin bu ülkeler için geçerli olduğunu ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Yatırım, CO2 Emisyonu, Sıcaklık Artışı, Kirlilik Sığınağı

¹Arş. Gör, İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik, emre.ozsalman@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3620-1122

²Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik, omer.derindag@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6693-0628

³Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik, tayfur.bayat@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4427-0999

1. INTRODUCTION

The initial phase of economic development is often characterized by a surge in Carbon Dioxide Emissions (CO₂) (Bahse et al., 2017; Fan et al., 2011; Zhang & Zhou, 2016) attributed primarily to early industrialization and an increase in energy consumption (Tanga & Tan, 2015). However, a pivotal transition occurs as countries achieve higher income levels, steering towards the adoption of greener policies and a reduction in their emissions footprint. The Environmental Kuznets Curve (EKC) (Cole, 2004) postulates an inverted U-shaped relationship between a country's income and its environmental degradation (ED), offering a conceptual framework to analyze this transition.

The phenomenon that fossil fuel consumption triggers economic growth while also leading to significant CO₂ emissions is crucial to reconsider, especially within the context of the developing countries. This indicator underscores the critical need for a comprehensive understanding of the interplay between economic development, foreign direct investment (FDI), CO₂ emissions, and the ancillary factors of urbanization, innovation, and governance. It advocates for informed policy decisions and strategic planning as instrumental in navigating the path towards sustainable development for emerging markets and the global community at large, in confronting the challenges posed by global warming (Murta & Ito, 1996) since the combustion of fossil fuels and the resulting CO₂ intensifies global warming and climate change, posing an urgent threat to the international community (Das et al., 2011).

The phrase "Fragile Five" was coined in August 2013 by a Morgan Stanley research analyst to describe five developing countries, consisting of Brazil, India, Indonesia, Türkiye and South Africa, which have grown overly reliant on erratic foreign investment to support their future growth (Chadwick, 2018). The "Fragile Five" countries seek foreign investments due to their current account deficits and relatively high inflation rates. In response, these countries have implemented policies aimed at attracting FDI. Additionally, their status as emerging economies with significant growth potential further enhances their appeal to investors.

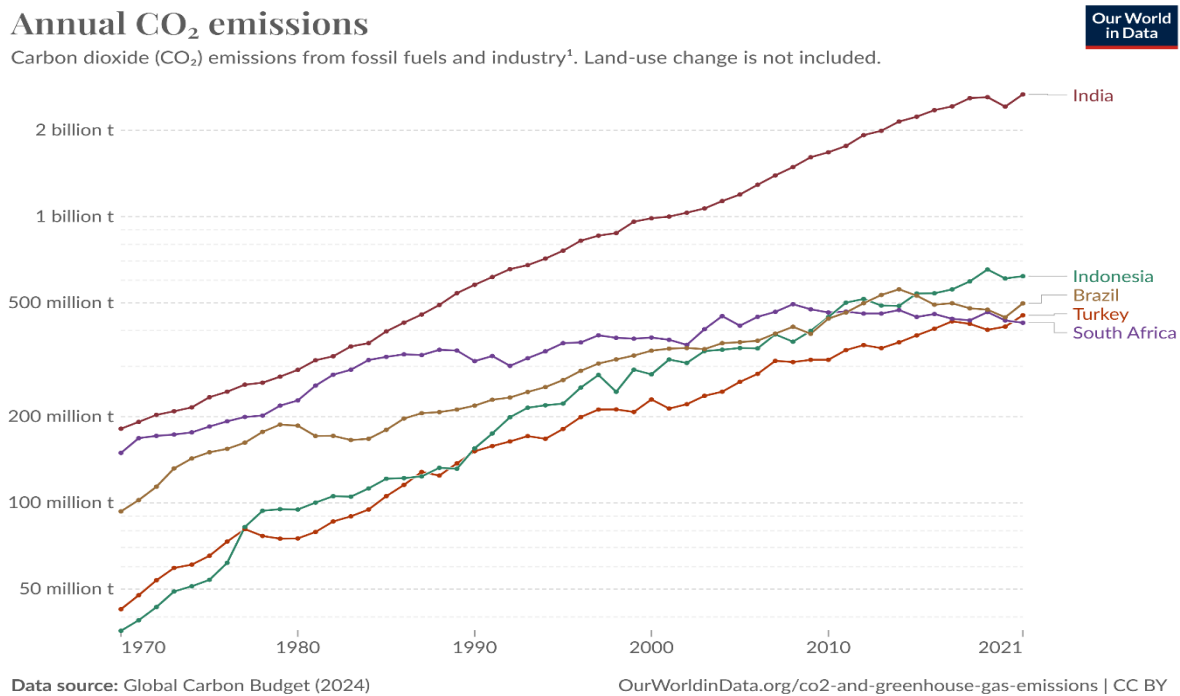
While FDIs are economically beneficial to the host country, the environmental impacts of FDIs still remain a controversial issue. To reveal the controversial issue, the pollution haven hypothesis (PHH) has been developed to frame discussions in the environmental economics literature about the impact of FDI on ED (Botanic et al., 2007). The PHH is concentrated on how FDI degrades the quality of the environment and relies on the supposition that when industrialized advanced economies seek to increase and relocate their production capacity. By doing so, international companies strive to invest in countries where environmental regulations (ER) are weak, and carbon emissions are not priced (not penalized). Thus, it is possible for polluting businesses to move from developed to developing countries (Bulut et al., 2021).

Even if developed countries have taken steps to lower their own carbon emissions, it is unrealistic to assert that global emission reduction initiatives have been very effective. As shown in Figure 1, all five of the countries that our study examined have concerningly high emission rates. While India stands out from the rest of these five countries, the emission rates of the other four countries are very similar. This is further evidence that the economies of the so-called "Fragile Five" countries are similar.

Contrary to convention, critically examining the dualistic nature of trade, FDI, and financial development on CO₂ emissions would be beneficial (Cole et al., 2017; Zheng et al., 2023). The discussion includes the possibility of technology transfer and green energy investments, recognizing the complex and context-specific results of these relationships that allow the development of the pollution halo hypothesis (Cole, 2004; Cole & Elliott, 2005). The vast analysis on pollution halo bifurcates the positive aspects of FDI, such as economic augmentation and technological advancement, from its negative ramifications, including potential escalations in emissions and the exploitation of lax ER by multinational corporations (Islam et al., 2021).

This article examines the effects of FDI on CO₂ emissions, testing the pollution haven and pollution halo hypotheses in the "Fragile Five" countries. It also illustrates the noteworthy influence of CO₂ emissions on temperature rise in a selected group of countries using Fourier functions developed by Bahmani-Sooke et al. (2014) and Granger Fourier Causality test.

Figure 1: Annual CO₂ emissions by country

1. **Fossil emissions:** Fossil emissions measure the quantity of carbon dioxide (CO₂) emitted from the burning of fossil fuels, and directly from industrial processes such as cement and steel production. Fossil CO₂ includes emissions from coal, oil, gas, flaring, cement, steel, and other industrial processes. Fossil emissions do not include land use change, deforestation, soils, or vegetation.

Source: (Global Carbon Budget, 2023)

Even if developed countries have taken steps to lower their own carbon emissions, it is unrealistic to assert that global emission reduction initiatives have been very effective. As shown in Figure 1, all five of the countries that our study examined have concerningly high emission rates. While India stands out from the rest of these five countries, the emission rates of the other four countries are very similar. This is further evidence that the economies of the so-called "Fragile Five" countries are similar.

Contrary to convention, critically examining the dualistic nature of trade, FDI, and financial development on CO₂ emissions would be beneficial (Cole et al., 2017; Zheng et al., 2023). The discussion includes the possibility of technology transfer and green energy investments, recognizing the complex and context-specific results of these relationships that allow the development of the pollution halo hypothesis (Cole, 2004; Cole & Elliott, 2005). The vast analysis on pollution halo bifurcates the positive aspects of FDI, such as economic augmentation and technological advancement, from its negative ramifications, including potential escalations in emissions and the exploitation of lax ER by multinational corporations (Islam et al., 2021).

This article examines the effects of FDI on CO₂ emissions, testing the pollution haven and pollution halo hypotheses in the "Fragile Five" countries. It also illustrates the noteworthy influence of CO₂ emissions on temperature rise in a selected group of countries using Fourier functions developed by Bahmani-Sooke et al. (2014) and Granger Fourier Causality test.

2. LITERATURE REVIEW AND THEORETICAL BACKGROUND

In most cases, both donors and host countries may profit from FDI. For instance, the host countries might get financial support, innovative technology and managerial abilities, jobs, and a workforce with enhanced capabilities. In contrast, the donor country benefits from those resulting from factor costs and seeks to combine low-cost labor, dependable infrastructure, and the stability of various

institutional, political, and legal environments (Van Den Bulken & Zhang, 1998). On the other hand, FDI might affect the environmental quality of the host country. Regarding how FDI affects the host country's environmental quality, there are two opposing viewpoints (Liang, 2008). It is thought to have a favorable impact on the environment of the hosts country, nevertheless, it is contended that while FDI quickens the pace of economic expansion, it may also have unfavorable repercussions for the environment of the host countries since it causes an increase of CO₂ (He, 2006; İviyor & Arminen, 2014).

The rise in CO₂ and other Green House Gas (GHG) in the atmosphere has several detrimental effects in addition to environmental deterioration. Among the principal adverse consequences is a rise in Temperature (Y. Chen et al., 2014; Das et al., 2011). Moreover, the persistent rise in greenhouse gas concentrations and CO₂ rise in the atmosphere is anticipated to cause climate shifts, which in turn would impact ecosystems and perhaps cause catastrophic disruptions to human health, living standards, and economic activity (Golani, 2009; Sharma et al., 2006). This section will first describe the relationship between FDI and CO₂, and then it will explore the relationship between CO₂ and Temperature rise.

2.1. FDI and CO₂ Nexus (Pollution Haven- Pollution Halo Hypothesis)

FDI inflows boost the economy of the host country, but they also increase pollution from unregulated industrial activity (Kan & Ozturk, 2020). Developing countries purposefully downplay ER in order to draw in international capital. Thus, to take advantage of the few strict ER, global investors typically relocate their businesses to less wealthy countries (Mabet & McNally, 1998). Thus, countries with high pollution levels have seen a rise in foreign investment because they have lax environmental restrictions that attract overseas polluting firms (Hoffmann et al., 2005; Karshiya & Riddel, 2010; Waldkirch & Gopinath, 2008). This trade shift has been criticized for failing to take into consideration trade patterns, which in and of itself may help to explain, at least in part, why pollution is declining in high-income economies while rising in low-income ones. The hypothesis is known as pollution haven (PHH) (Cole, 2004b). Over the past few decades, the environmental economics literature has examined the impact of FDI on ED, primarily in relation to the PHH. The PHH is concentrated on how FDI degrades the quality of the environment.

Previous research has extensively examined the association between environmental pollution and FDI, as well as a few other variables (Cole, 2004; Zheng et al., 2023). The most well-known and convincing idea among recent research supporting the detrimental effects of FDI on the environment is PHH (Sun et al., 2017). ED caused by FDI can be attributed to multiple factors. The first explanation is that heavy industries receive the majority of investments from foreign companies. Lax ER, inadequate infrastructure, and the need for investment in the industrial sector are major factors that draw foreign investments to underdeveloped or developing countries. It also has the greatest impact on international businesses' desire to relocate their ecologically hazardous production, often referred to as "dirty sectors", outside of the nation in order to maintain their reputation (Cole, 2004b). As nations become wealthier, they export pollution by moving their Emissions-Intensive Industries (EII) such as iron and steel, cement, aluminum, and textiles to less developed countries (Poelhekke and Van der Ploeg, 2015). The second reason is that multinational corporations strategically relocate their operations to host countries with more permissive regulatory frameworks to mitigate the financial burden associated with stringent environmental standards in their home countries. This relocation results in reduced marginal productivity for highly polluting goods. Such shifts occur as home countries implement rigorous regulations to address environmental challenges (Singhania & Saini, 2021).

The PHH has been the subject of numerous studies, but the situation of Fragile Five has received less attention. Bağlıtaş and Öztürk Yaprak (2019) tested the validity of PHH in the Fragile Five countries. However, the findings failed to come to a consensus regarding PHH for this set of countries. According to results, while PHH is valid in Türkiye and Indonesia, in Brazil, India and South Africa PHH is not valid. Due to the lack of studies on PHH in Fragile Five countries another country group examined for the purpose of literature review was BRICS (Brazil, Russia, India, China

and South Africa), since it covers countries similar to the Fragile Five countries. The BRICS countries, which comprise sizable rising economies and account for about half of the world's population, are major drivers of global growth, making FDI crucial to their economies. However, these countries rose to become the world's biggest energy users and among the top 20 pollutants of the entire world (Menegaki & Ozturk, 2016). In this regard the relationship between FDI, carbon emissions and ED has become quite prominent. While some studies obtained results that FDI increases CO₂ emissions and confirmed the validity of PHH in BRICS countries (Apergis et al., 2023; Chaudhry et al., 2022; Wen et al., 2022), Shao et al. (2019) did not validate PHH in the BRICS countries, whereas Yilanci, Gorus, et al. (2019)'s study only verified PHH for India. Lastly, there are a number of research investigating PHH's validity for Türkiye. Bulut et al. (2021), Terzi and Pata (2020), and Seker et al. (2015) concluded that PHH is valid for Türkiye. Similarly, Balsalobre-Lorente et al. (2019) and Bakirtas and Cetin (2017) discovered data supporting PHH for Indonesia.

While some data suggests that FDI could have a negative impact on the environment, other research in the literature suggests that multinational corporations may be able to reduce environmental pollution intensities in the host country by using advanced and environmentally friendly technologies in their production processes, along with improved management and operational practices (Zarsky, 1999). Furthermore, several studies emphasize that, in comparison to domestic businesses, international corporations have access beneficial technologies (Eskeland & Harrison, 2003; Lee, 2013). Concerning this assumption, it is widely deduced that multinational companies participating in FDI have the ability to introduce sophisticated technology and elevated production standards to the countries they invest in, consequently aiding in the decrease of regional emissions of pollutants (Pao & Tsai, 2011; Zhu et al., 2016). As a result, FDI might reduce environmental pollution in a country by introducing cleaner technologies to the host country. The literature refers to this point of view as the pollution halo hypothesis (Seker et al., 2015). Shahbaz et al. (2013). discovered that since FDI helps transfer energy-efficient technologies to local companies, globalization had the opposite effect on CO₂ emissions in Turkey. Similarly, the pollution halo theory was further supported by Mert & Caglar (2020). Authors discovered that increases in FDI in Turkey resulted in a short- and long-term decline in the country's rate of emission growth. The pollution halo theory is also supported by Zhang and Zhou's (2016b) finding that FDI inflows and CO₂ emissions are inversely correlated. Lastly, Yilanci et al. (2023) investigated the relationship between FDI and the fishing environment in Indonesia and concluded that FDI has a positive impact on the fishing sector. By this results authors claimed that PHH is not valid in fishing environment in Indonesia.

2.2. CO₂ Emission and Temperature Rise Nexus

Since the temperature has risen dramatically over time, climate change has emerged as one of the most important challenges on a global scale. Unprecedented human activity has led to a sharp rise in greenhouse gas emissions worldwide since the late 1700s. 2005 saw the highest levels of CO₂ and CH₄ in the atmosphere in the previous 65 million years (IPCC, 2007). Thus, researchers have given a great deal of attention to the question of whether Temperatures influence economic activity and vice versa (X. Chen & Fang, 2024).

Researchers have connected the rise in carbon dioxide and other greenhouse gases (GHG) to the Temperature trend that began in the 20th century. Additionally, as greenhouse gas concentrations in the atmosphere continue to rise, ecosystems will likely vary due to climate change, which might have disastrous effects on people's health, living standards, and economic activity (Sharma et al., 2006). The average surface Temperature has increased globally by 0.4–0.8 °C in the past century (Goklany, 2009). And, both the scientific and public populations have identified CO₂ emissions as the factor most strongly associated with global warming. Both past data and projected climate models demonstrate that the rise in CO₂ concentrations in the atmosphere is (roughly) closely correlated with global warming. To be more precise, for every 10 ppm (parts per million) increase in CO₂ concentrations, the mean global temperature rises by 0.1 °C. (Fakta o klimatu, 2024).

Increasing carbon emissions also increases the mean Temperature increase. However, the reasons for countries' increasing carbon emissions vary. Das et al. (2011) investigated the relationship

between rising Temperatures and CO2 in India in their study. The conclusion reached by the authors was that fossil fuels not only contribute to economic growth but also result in significant CO2 emissions. And as a result, the surface Temperature may rise by 0.0008 percent year by 2020, with the CO2 level rising to 1.5 times that of 2008. Similarly, employing Temperature sensitivity, Y. Chen et al. (2014) investigated the impact of CO2 emission on Temperature growth. Furthermore, the findings showed that between 1990 and 2010, CO2 emissions were accountable for 50.2% of the increase in global Temperature. This suggests that CO2 emissions are a major contributor to global warming. Lastly, using a simple climate model, Ekwurzel et al. (2017) investigated the relationship between CO2 emissions, surface Temperature, and sea level. The authors calculated that approximately 57% of the observed increase in atmospheric CO2 and 42-45% of the rise in global mean surface temperature were caused by emissions linked to 90 carbon producers.

3. MODEL AND DATA SET

We obtained the 1970–2021 time series of CO2 emissions (metric tons per capita) from Global Carbon Budget (2023) – with major processing by Our World in Data, the FDI, net inflow (percentage of GDP) series from the World Bank online database and, Temperature change on land data from The Food and Agriculture Organization (FAO) for estimating the Temperature rise over the same time period. The variables that represent changes in temperature (TEMP), foreign direct investment (FDI), and total CO2 emissions (lnCO2) are correspondingly named. A natural logarithm was applied to minimize fluctuations in CO2 data. Each series was sourced from a separate data source since FDI data can be found on the World Bank, while FAOSTAT provided data on land Temperature change and Our World provided net CO2 emissions. Considering the discussion from before, this paper follows a panel causality analysis to test the PHH hypothesis by examining the relationship between FDI and CO2 emissions and later examines whether FDI and CO2 cause the Temperature rise in the Fragile Five countries.

3.1 Cross Section Dependence Tests

Table 1: Cross Section Dependence Tests

Constant Model	TEMP		FDI		lnCO2	
	Statistic	p-value	Statistic	p-value	Statistic	p-value
CD_{lm} (BP,(1980))	76.329	0.00 ^a	38.225	0.00 ^a	37.280	0.00 ^a
CD_{lm} (Pesaran, (2004))	14.832	0.00 ^a	6.311	0.00 ^a	6.100	0.00 ^a
CD (Pesaran, (2004))	-3.350	0.00 ^a	-5.245	0.00 ^a	-5.200	0.00 ^a
LM_{adj} (PUY, (2008))	-0.331	0.63	3.321	0.00 ^a	3.383	0.00 ^a

Note: $\Delta y_{i,t} = d_i + \delta_i y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \lambda_{i,j} \Delta y_{i,t-j} + u_{i,t}$ In the model, the number of lags (p_i) is taken as 1. a $p < 0.01$, b $p < 0.05$, c $p < 0.1$.

Clearly, according to all test results, FDI and lnCO2 variables have cross-section dependence. Only the TEMP variable does not have cross-section dependence on the LM_{adj} test. However, the other test results provide evidence to support the opposite.

3.2 Panel Unit Root Test with Sharp and Smooth Breaks

The economic structures of numerous countries have altered dramatically over the last several decades, which may have an impact on the trajectory of CO2 emissions and FDI inflow in the developing economies (Uğur, 2022). The CO2 and FDI emission series' sharp breaks are largely captured by earlier research. Nonetheless, the breaks typically include both the smooth and sharp types. Enders and Lee (2012) propose that because economies differ in terms of their structure, there are also smooth breaks in economies. In order to effectively approximate the structural breaks in the series, the authors suggest a unit root test using the Fourier function. In the same way, a panel unit root test with both smooth and sharp breaks is proposed by Bahmani-Oskooee et al. (2014). The time-varying intercepts provided by the Bahmani-Oskooee et al. technique may better fit the trajectory of the economic indicators under investigation.

In the Fourier panel unit root test, Bahmani-Oskooee et al. (2014) have added sharp and smooth breaks to the Fourier equations. The variables in this equation are time (t), sample size (T), sharp break time (mi), and dummy variable (DU).

$$y_{i,t} = a_i + \sum_{l=1}^{m_i} \theta_{i,l} DU_{i,l,t} + \gamma_{1,k} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_{2,k} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + u_{i,t}$$

And using the equation below, the model is estimated. Break dates are shown by TB, whereas DU denotes a dummy variable.

$$DU_{i,l,t} = \begin{cases} 1, & \text{if } t > TB_l^i \\ 0, & \text{otherwise} \end{cases}$$

The LM test statistic is derived following the application of Newey- West to estimate the long-term variance. Then the F test statistic is found.

Table 2: Bahmani-Oskooee et al. (2014) Panel Unit Root Test with Sharp and Smooth Breaks

Panel A. TEMP					
Countries	Optimal k	Barlett	10%	5%	1%
Brazil	1	32.2831 ^a	2.5189	3.4894	5.2220
India	2	2.2225 ^c	2.1526	2.9482	3.7740
Indonesia	3	3.9207 ^b	3.1952	3.7133	5.1046
South Africa	2	8.5846 ^a	2.1526	2.9482	3.7740
Türkiye	1	5.8595 ^b	2.2444	3.0611	6.3760
Panel B. lnCO2					
Brazil	3	57.1057 ^a	2.2195	3.0563	4.3195
India	3	36.9783 ^a	2.2148	2.9040	4.2070
Indonesia	3	37.0088 ^a	2.2887	2.9662	3.9486
South Africa	2	32.0624 ^a	1.9621	2.3038	3.1469
Türkiye	3	26.3978 ^a	2.2376	3.0478	3.9986
Panel C. FDI					
Brazil	3	11.1474 ^a	2.2135	3.1042	3.8254
India	3	2.8558 ^c	2.2781	2.8995	4.1794
Indonesia	1	26.8898 ^a	2.1143	3.6217	4.1660
South Africa	2	3.7080 ^a	2.5596	2.9463	5.6530
Türkiye	2	0.5363	2.7411	3.8122	6.3111

Note: p<0.01 a, p<0.05 b and c<0.1

According to the unit root test results developed by Bahmani-Oskooee et al. (2014), TEMP variable is affected by unit root in all countries. In terms of optimal frequency, Indonesia has the highest frequency value and Brazil and Turkey have the lowest frequency values. A similar situation is also valid for lnCO2. The null hypothesis of a unit root cannot be rejected at the 1% significance level in all countries in the panel. In the FDI variable, only the Turkish economy does not have a unit root problem.

Frequency values show the cyclical behavior of each country's air temperature data and help us to understand the long-term nature of changes in air temperature across countries. Frequency values reveal the frequency of non-linear and periodic trends in temperature. These frequency values help us to reveal the cyclical fluctuations and environmental factors inherent in the temperature changes of countries and to reveal the impact of environmental interactions of climate policies. A frequency value of 1 in Brazil and Turkey indicates that periodic fluctuations in temperature may occur once a year (seasonal cycles) and that temperature changes generally have a cyclical structure of one year (Doğan & Kan, 2019; Serrano et al., 2024). In India and South Africa, the frequency value is 2. This number indicates that temperature changes have a periodic structure that repeats twice a year. The frequency value of 3 for Indonesia indicates that the temperature undergoes a cyclical change three times a year, indicating that there are more frequent and complex seasonal patterns related to the equatorial climate and temperature changes. The frequencies obtained in carbon emissions provide important clues in

analyzing the carbon emission trends of each country and can be used in shaping the emission policies, economic activities and climate strategies of economies. The frequency value of 3 in Brazil indicates that economic activities (such as industrial and agricultural production, deforestation) can lead to frequent and significant fluctuations in carbon emissions (Haseeb et al., 2017). The frequency value of 3 in Turkey, Indonesia and India indicates that seasonal economic activities (such as strong energy demand in summer, differentiated energy use in winter, fluctuations in energy prices) have significant impacts on carbon emissions (Alper et al., 2023). In South Africa, the frequency value of 2 indicates that carbon emissions occur cyclically twice a year. The reason for this cyclicity is carbon emissions and seasonal changes in energy consumption due to the dependence of the South African economy on the energy sector and coal consumption (Adebayo & Odugbesan, 2021). The frequency value of FDI in the Brazilian economy is 3. This ratio shows that FDI in the Brazilian economy may fluctuate periodically three times a year at certain intervals. The frequency value of 3 in the Indian economy may be due to uncertainties in financial markets and uncertainties in monetary and fiscal policies (Singhania & Gupta, 2011). The frequency value of 2 in Turkey and South Africa can be explained by Turkey's dependence on commodity imports, geopolitical position and deviations in international relations Haug & Ucal (2019) and South Africa's dependence on commodity exports, political uncertainties periodically changing investor perception (Yılancı, Ozgur, et al., 2019).

When the fourier plots of TEMP variable are analyzed, it is seen that the increase in temperature in all countries is in an increasing trend with structural breaks. This situation prevents the fitting of the fourier functions to the raw data. Moreover, except for Turkey, the fourier functions contain question marks that the temperature increase will continue. In the CO2 variable, both the raw data and the fourier functions are in a linear trend in the countries in the panel. However, the long fourier wavelengths prevent carbon emissions from following a certain path. In the post-2015 period, the continuation of the fourier functions with a negative slope indicates that the effects of the policies implemented to reduce carbon emissions have emerged. Among the three variables included in the analysis, the most consistent variable with the fourier functions is FDI. However, trend distortions in Brazil between 1995-2003, India between 2005-2010, Indonesia between 1995-2005 and Turkey between 2005-2011 cause the wavelengths of the fourier functions to lengthen. The fourier functions for Brazil, Indonesia and Turkey show that FDI has entered a downward trend.

By including Fourier functions into the panel causality test, Yılancı and Görüş (2020) propose the panel Fourier causality test. The following is the two-variable panel Fourier vector autoregression model that incorporates Fourier functions.

$$y_{i,t} = \mu_i + \sum_{j=1}^{k_i} A_{11}y_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i} A_{12}x_{i,t-j} + A_{13}\sin\left(\frac{2\pi t f_i}{T}\right) + A_{14}\cos\left(\frac{2\pi t f_i}{T}\right) + u_{i,t}$$

$$x_{i,t} = \mu_i + \sum_{j=1}^{k_i} A_{21}y_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i} A_{22}x_{i,t-j} + A_{23}\sin\left(\frac{2\pi t f_i}{T}\right) + A_{24}\cos\left(\frac{2\pi t f_i}{T}\right) + u_{i,t}$$

The null hypothesis states that there is no causation in the following equation, $\sum_{j=1}^{k_i} A_{12}x_{i,t-j}=0$, where f_i is the fourier function's frequency number. The F test is used to the independent variable's delays in test statistics.

Figure 2: Fourier Graphs of TEMP, CO2, FDI

Table 3: Panel Fourier Granger Causality Test

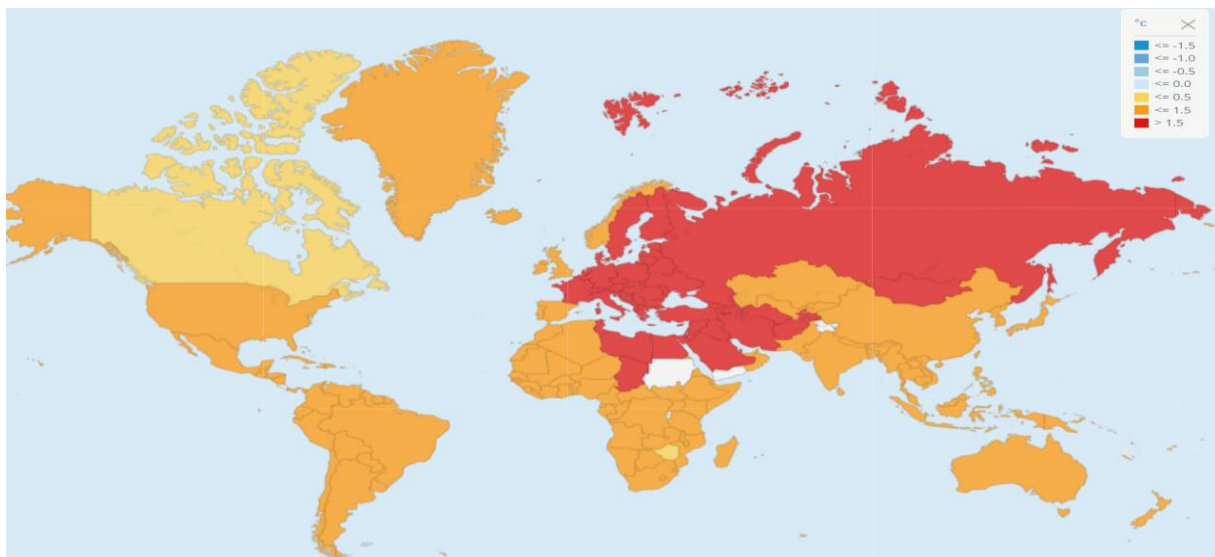
Countries	Lag	k	lnCO2 $\nRightarrow$ FDI	FDI $\nRightarrow$ lnCO2	lag	k	TEMP $\nRightarrow$ lnCO2	lnCO2 $\nRightarrow$ TEMP
			Wald (Prob)	Wald (Prob)			Wald(prob)	Wald(prob)
Brazil	2	2	0.284 (0.868)	5.572 (0.062) ^c	2	3	1.459 (0.482)	11.107 (0.00) ^a
India	2	2	0.373 (0.830)	7.652 (0.022) ^b	2	1	33.827 (0.00) ^a	38.288 (0.00) ^a
Indonesia	3	3	3.256 (0.196)	9.450 (0.00) ^a	2	3	7.257 (0.027) ^b	15.485 (0.00) ^a
South Africa	2	2	2.182 (0.336)	4.769 (0.092) ^c	2	2	1.914 (0.384)	16.260 (0.00) ^a
Türkiye	1	1	6.036 (0.014) ^b	7.957 (0.00) ^a	2	2	1.467 (0.48)	8.926 (0.012) ^b
Panel			0.738 (0.461)	6.223 (0.00) ^a			9.185 (0.00) ^a	18.013 (0.00) ^a

Note: p<0.01 a, p<0.05 b and c<0.1

There is Granger causality from LNCO2 to FDI only in Turkey at 5% significance level. On the contrary, there is Granger causality from FDI to lnCO2 in all countries in the panel. Accordingly, there is a reciprocal causality relationship between FDI and lnCO2 only in Turkey. The fact that the lag length and the optimal frequency length are low in the Turkish economy leads to the conclusion that carbon emissions and FDI have an effect in a shorter period and within a narrow band than expected. On the other hand, the fact that both the wave and lag lengths are high in Indonesia indicates that the effect of regulations on FDI on carbon emissions emerges with a lag.

There is Granger causality from TEMP to lnCO2 in India and Indonesia at 1% and 5% significance level, respectively. There is Granger causality from lnCO2 to TEMP in all countries. Thus, there is a reciprocal causality relationship between TEMP and lnCO2 in India and Indonesia. In Indonesia, which has high frequencies and lag lengths, the impact of policies to improve environmental quality takes a long time but is effective. Considering the frequency values, there is a suspicion that the institutional structure in Brazil and Indonesia does not support policies to improve environmental quality sufficiently.

Although the TEMP data used to measure temperature change does not show the temperature increase in each country cumulatively (in the form of a trend), the average temperature increase in the countries subject to the research was 1.5-2 °C during the time period examined in Figure 3.

Figure 3: Temperature Changes (1970-2021)

Source: FAOSTAT (2024)

4. DISCUSSION

According to empirical data, FDI inflows significantly and pollutes all five of the Fragile Five countries, which might be linked to the high levels of carbon emissions in these countries. Nonetheless, governments may choose to overlook environmental issues because of financial

limitations if foreign investment flows the country and the economy expands. According to results, it appears that the PHH is valid in the Fragile Five countries. Our findings indicate certain parallels with Wen et al. (2022), Apergis et al. (2023) and Chaudhry et al. (2022) for India, Brazil and South Africa, and with Seker et al. (2015) and Bulut et al. (2021) for Türkiye.

On the other hand, because FDIs are advantageous to the host country, they can have a favorable impact on the country's growth process. Numerous studies demonstrate that FDI benefits the environment by introducing new technology and eco-friendly industrial methods to the host country, as opposed to raising CO₂ emissions. While Mert and Caglar (2020) demonstrate that FDI has positive impact on environment for Türkiye, Shao et al. (2019) revealed that FDI flow to BRICS countries has increased the environmental quality. Compared to these studies, this study falls apart.

Concerns over increasing temperatures is the subject of several investigations nowadays. These factors are mostly related to CO₂ emissions by describing several worldwide consequences. Although not the primary cause, rising CO₂ emissions are one of the main ones contributing to the temperature increase in the atmosphere. In parallel with the studies Y. Chen et al. (2014), X. Chen & Fang (2024), Ekwurzel et al. (2017), our study concluded that CO₂ emission causes temperature rise in selected countries.

5. CONCLUSION AND POLICY IMPLICATIONS

The "Fragile Five" countries require significant foreign investment due to their financial deficiencies in terms of economic growth and development. In response, these countries have implemented policies aimed at attracting FDI. However, environmental concerns are often ignored when implementing these policies. Thus, even if FDI might benefit the host country economically and financially, it can also have negative environmental effects.

In this study, we offer fresh evidence of the relationship between economic activity and climate change from the standpoint of FDI, which advances our knowledge of the mechanisms by which economic activity influences temperature increases. Although it is a commonly researched topic in the literature that FDI to developing countries results in ED and an increase in the host country's overall CO₂ emissions, assessments of the impact of CO₂ emissions on temperature change are limited. Using CO₂ emissions as a point of reference, we empirically examine in this study how FDIs affect climate change in Fragile Five countries. We further tested the Pollution Haven and Pollution Halo hypothesis in these countries.

The Panel Fourier Granger Causality Test is used in this work to investigate the correlation between FDI inflow and carbon dioxide emissions, as well as the relationship between temperature variations and CO₂ emissions, in the "Fragile Five" countries between 1970 and 2021. The findings indicate that in these nations, there is a causal relationship between FDI and both CO₂ and temperature variations. Additionally, in certain nations, the results validate the PHH thesis.

The Fragile Five countries face significant challenges in addressing climate change due to their heavy reliance on FDI. While FDI's effects on the environment are considered, investments' contribution to economic growth is typically given priority. Climate change and rising temperatures, however, are detrimental to many industries, particularly the food and agriculture industries. Fragile Five countries that are highly desirable for FDIs have the potential to mitigate the long-term negative effects of FDIs by implementing policies and regulations that lessen the environmental impact of foreign investments.

To attract FDI while ensuring environmental sustainability, countries should implement stricter ER, introduce environmental taxes and incentives for green investments, facilitate green technology transfer, and create special investment zones with pre-prepared green infrastructure. In addition, monitoring and accountability mechanisms should be developed to regularly monitor and transparently report on the environmental impact of investment projects. These measures can enable sustainable development by supporting economic growth and ensuring environmental protection.

There are several limitations to our study that serve as a basis for more investigation for further research. Initially, our research has been limited to the analysis of how FDI affects CO₂

emissions and temperature changes in the home country by using the temperature change in land data. Long-term cointegration of the variables was impossible to observe since this data set displays the difference between temperature changes rather than the yearly average temperatures. Furthermore, temperature change and ED were solely examined using the CO₂ emission variable. While it is one of the primary causes of rising temperatures and ED, the CO₂ emission variable is not the only one. Several factors may be used in future research to assess these impacts.

Etik Beyan: Bu alışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %35, 2. Yazarın katkı oranı ise %35, 3. Yazarın katkı oranı ise %30’dur.

ıkar Beyanı: Yazarlar arasında ıkar atışması yoktur.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

Author Contributions Statement: 1st author’s contribution rate is 35%, 2nd author’s contribution rate is 35%, 3rd author’s contribution rate is 30%,

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

REFERENCES

- Adebayo, T. S., & Odugbesan, J. A. (2021). Modeling CO₂ emissions in South Africa: empirical evidence from ARDL based bounds and wavelet coherence techniques. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 9377–9389. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-11442-3>/Published
- Akbostanci, E., Tun, G. I., & Trt-Açık, S. (2007). Pollution haven hypothesis and the role of dirty industries in Turkey’s exports. *Environment and Development Economics*, 12(2), 297–322. <https://doi.org/10.1017/S1355770X06003512>
- Alper, A. E., Alper, F. O., Cil, A. B., Iscan, E., & Eren, A. A. (2023). Stochastic convergence of ecological footprint: new insights from a unit root test based on smooth transitions and nonlinear adjustment. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(8), 22100–22114. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-23763-6>
- An, H., Razzaq, A., Haseeb, M., & W Mihardjo, L. W. (n.d.). *The role of technology innovation and people’s connectivity in testing environmental Kuznets curve and pollution heaven hypotheses across the Belt and Road host countries: new evidence from Method of Moments Quantile Regression*. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-10775-3>/Published
- Apergis, N., Pinar, M., & Unlu, E. (2023). How do foreign direct investment flows affect carbon emissions in BRICS countries? Revisiting the pollution haven hypothesis using bilateral FDI flows from OECD to BRICS countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(6), 14680–14692. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-23185-4>
- Bağlıtaş, H. H., & Yaprak Öztürk, Z. (2019). An Empirical Analysis of Fragile Five In The Context of The Pollution Haven Hypothesis. In S. Coban, S. W. Dalpour, C. Marangoz, & E. Bulut (Eds.), *Recent Economic Approaches and Financial Corporate Policy* (pp. 71–94). IJOPEC Publication.
- Bahmani-Oskooee, M., Chang, T., & Wu, T. (2014). Revisiting purchasing power parity in African countries: Panel stationary test with sharp and smooth breaks. *Applied Financial Economics*, 24(22), 1429–1438. <https://doi.org/10.1080/09603107.2014.925068>
- Bakhsh, K., Rose, S., Ali, M. F., Ahmad, N., & Shahbaz, M. (2017). Economic growth, CO₂ emissions, renewable waste and FDI relation in Pakistan: New evidences from 3SLS. *Journal of Environmental Management*, 196, 627–632. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2017.03.029>
- Bakirtas, I., & Cetin, M. A. (2017). Revisiting the environmental Kuznets curve and pollution haven hypotheses: MIKTA sample. *Environmental Science and Pollution Research*, 24(22), 18273–18283. <https://doi.org/10.1007/s11356-017-9462-y>

- Balsalobre-Lorente, D., Gokmenoglu, K. K., Taspinar, N., & Cantos-Cantos, J. M. (2019). An approach to the pollution haven and pollution halo hypotheses in MINT countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(22), 23010–23026. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-05446-x>
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239–253. <https://about.jstor.org/terms>
- Bulut, U., Ucler, G., & Inglesi-Lotz, R. (2021). Does the pollution haven hypothesis prevail in Turkey? Empirical evidence from nonlinear smooth transition models. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 38563. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-13476-7/Published>
- Chadwick, M. G. (2018). *Dependence of “Fragile Five” and “Troubled Ten” Emerging Markets’ Financial System to US Monetary Policy and Monetary Policy Uncertainty* (17/18).
- Chandrika, R., Mahesh, R., & Tripathy, N. (2022). Is India a pollution haven? Evidence from cross-border mergers and acquisitions. *Journal of Cleaner Production*, 376. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.134355>
- Chaudhry, I. S., Yin, W., Syed, &, Ali, A., Faheem, M., Abbas, Q., Farooq, F., & Rahman, S. U. (2022). Moderating role of institutional quality in validation of pollution haven hypothesis in BRICS: a new evidence by using DCCE approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 9193–9202. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-16087-4/Published>
- Chen, X., & Fang, T. (2024). Temperature anomalies and foreign direct investment: City-level evidence from China. *International Review of Financial Analysis*, 91. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2023.102983>
- Chen, Y., Li, B., Li, Z., & Shi, X. (2014a). Quantitatively evaluating the effects of CO₂ emission on temperature rise. *Quaternary International*, 336, 171–175. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.11.031>
- Chen, Y., Li, B., Li, Z., & Shi, X. (2014b). Quantitatively evaluating the effects of CO₂ emission on temperature rise. *Quaternary International*, 336, 171–175. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2013.11.031>
- Cole, M. A. (2004a). Trade, the pollution haven hypothesis and the environmental Kuznets curve: Examining the linkages. *Ecological Economics*, 48(1), 71–81. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2003.09.007>
- Cole, M. A. (2004b). Trade, the pollution haven hypothesis and the environmental Kuznets curve: Examining the linkages. *Ecological Economics*, 48(1), 71–81. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2003.09.007>
- Das, D., Srinivasan, R., & Sharfuddin, A. (2011). Fossil fuel consumption, carbon emissions and temperature variation in India. *Energy and Environment*, 22(6), 695–709. <https://doi.org/10.1260/0958-305X.22.6.695>
- Doğan, H. G., & Kan, A. (2019). The effect of precipitation and temperature on wheat yield in Turkey: a panel FMOLS and panel VECM approach. *Environment, Development and Sustainability*, 21(1), 447–460. <https://doi.org/10.1007/s10668-018-0298-5>
- Ekwurzel, B., Boneham, J., Dalton, M. W., Heede, R., Mera, R. J., Allen, M. R., & Frumhoff, P. C. (2017). The rise in global atmospheric CO₂, surface temperature, and sea level from emissions traced to major carbon producers. *Climatic Change*, 144(4), 579–590. <https://doi.org/10.1007/s10584-017-1978-0>
- Enders, W., & Lee, J. (2012). A unit root test using a fourier series to approximate smooth breaks. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 74(4), 574–599. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2011.00662.x>

- Eskeland, G. S., & Harrison, A. E. (2003). Moving to greener pastures? Multinationals and the pollution haven hypothesis. *Journal of Development Economics*, 70, 1–23. www.elsevier.com/locate/econbase
- Fakta o klimatu. (2024, March 1). *How are CO₂ concentrations related to warming?* Fakta o Klimatu. <https://factsonclimate.org/infographics/concentration-warming-relationship#:~:text=More%20specifically%3A%20every%20time%20the,increases%20by%200.1%20%C2%B0C>.
- Fang, J. Y., Zhu, J. L., Wang, S. P., Yue, C., & Shen, H. H. (2011). Global warming, human-induced carbon emissions, and their uncertainties. In *Science China Earth Sciences* (Vol. 54, Issue 10, pp. 1458–1468). <https://doi.org/10.1007/s11430-011-4292-0>
- FAOSTAT. (2024). FAOSTAT. <https://www.fao.org/faostat/en/#data/ET>
- Global Carbon Budget. (2023). *Global Carbon Budget (2023) – with major processing by Our World in Data. “Annual CO₂ emissions – GCB” [dataset]. Global Carbon Project, “Global Carbon Budget” [original data]*.
- Goklany, I. M. (2009). IS CLIMATE CHANGE THE “DEFINING CHALLENGE OF OUR AGE”? In *Environment* (Vol. 20, Issue 3).
- Haseeb, M., Hassan, S., & Azam, M. (2017). Rural–urban transformation, energy consumption, economic growth, and CO₂ emissions using STRIPAT model for BRICS countries. *Environmental Progress and Sustainable Energy*, 36(2), 523–531. <https://doi.org/10.1002/ep.12461>
- Haug, A. A., & Ucal, M. (2019). The role of trade and FDI for CO₂ emissions in Turkey: Nonlinear relationships. *Energy Economics*, 81, 297–307. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2019.04.006>
- He, J. (2006). Pollution haven hypothesis and environmental impacts of foreign direct investment: The case of industrial emission of sulfur dioxide (SO₂) in Chinese provinces. *Ecological Economics*, 60, 228–245. <https://doi.org/10.1016/j.eco>
- Hoffmann, R., Lee, C. G., Ramasamy, B., & Yeung, M. (2005). FDI and pollution: A Granger causality test using panel data. *Journal of International Development*, 17(3), 311–317. <https://doi.org/10.1002/jid.1196>
- IPCC. (2007). *The Physical Science Basis, Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*.
- Islam, M. M., Kamran Khan, M., Tareque, M., Jehan, N., Dagar, V., Muhammad, *, & Khan, K. (2021). Impact of globalization, foreign direct investment, and energy consumption on CO₂ emissions in Bangladesh: Does institutional quality matter? *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 48851–48871. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-13441-4> Published
- Kearsley, A., & Riddel, M. (2010). A further inquiry into the Pollution Haven Hypothesis and the Environmental Kuznets Curve. *Ecological Economics*, 69(4), 905–919. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2009.11.014>
- Khan, M. A., & Ozturk, I. (2020). Examining foreign direct investment and environmental pollution linkage in Asia. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(7), 7244–7255. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-07387-x>
- Kiviyiro, P., & Arminen, H. (2014). Carbon dioxide emissions, energy consumption, economic growth, and foreign direct investment: Causality analysis for Sub-Saharan Africa. *Energy*, 74(C), 595–606. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2014.07.025>
- Lee, J. W. (2013). The contribution of foreign direct investment to clean energy use, carbon emissions and economic growth. *Energy Policy*, 55, 483–489. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2012.12.039>
- Liang, F. (2008). Does Foreign Direct Investment Harm the Host Country’s Environment? Evidence from China. *Current Topics in Management*, 105–121.

- <http://ssrn.com/abstract=1479864>Electroniccopyavailableat:<https://ssrn.com/abstract=1479864>Electroniccopyavailableat:<http://ssrn.com/abstract=1479864>
- Mabey, N., & McNally, R. (1998). *Foreign Direct Investment and the Environment: From Pollution Havens to Sustainable Development: a WWF-UK Report*.
- Menegaki, A. N., & Ozturk, I. (2016). Renewable energy, rents and GDP growth in MENA countries. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning and Policy*, 11(9), 824–829. <https://doi.org/10.1080/15567249.2014.949392>
- Mert, M., & Caglar, A. E. (2020). Testing pollution haven and pollution halo hypotheses for Turkey: a new perspective. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 32933–32943. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-09469-7>Published
- Murota, Y., & Ito, K. (1996). Global warming and developing countries The possibility of a solution by accelerating development. In *Energy Policy* (Vol. 24, Issue 12).
- Pao, H. T., & Tsai, C. M. (2011). Multivariate Granger causality between CO₂ emissions, energy consumption, FDI (foreign direct investment) and GDP (gross domestic product): Evidence from a panel of BRIC (Brazil, Russian Federation, India, and China) countries. *Energy*, 36(1), 685–693. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2010.09.041>
- Pesaran, M. H. (2004). *General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels* (Discussion Paper No. 1240).
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *Econometrics Journal*, 11(1), 105–127. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423X.2007.00227.x>
- Poelhekke, S., & Van der Ploeg, F. (2015). Green havens and pollution havens. *World Economy*, 38(7), 1159–1178. <https://doi.org/10.1111/twec.12219>
- Seker, F., Ertugrul, H. M., & Cetin, M. (2015). The impact of foreign direct investment on environmental quality: A bounds testing and causality analysis for Turkey. In *Renewable and Sustainable Energy Reviews* (Vol. 52, pp. 347–356). Elsevier Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.07.118>
- Serrano, A. L. M., Rodrigues, G. A. P., Martins, P. H. dos S., Saiki, G. M., Filho, G. P. R., Gonçalves, V. P., & Albuquerque, R. de O. (2024). Statistical Comparison of Time Series Models for Forecasting Brazilian Monthly Energy Demand Using Economic, Industrial, and Climatic Exogenous Variables. *Applied Sciences (Switzerland)*, 14(13). <https://doi.org/10.3390/app14135846>
- Shahbaz, M., Ozturk, I., Afza, T., & Ali, A. (2013). Revisiting the environmental Kuznets curve in a global economy. In *Renewable and Sustainable Energy Reviews* (Vol. 25, pp. 494–502). Elsevier Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2013.05.021>
- Shao, Q., Wang, X., Zhou, Q., & Balogh, L. (2019). Pollution haven hypothesis revisited: A comparison of the BRICS and MINT countries based on VECM approach. *Journal of Cleaner Production*, 227, 724–738. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.04.206>
- Sharma, S., Bhattacharya, S., & Garg, A. (2006). Greenhouse gas emissions from India: A perspective. *Current Science*, 90(3), 326–333. <http://www.rivm>
- Singhania, M., & Gupta, A. (2011). Determinants of foreign direct investment in India. *Journal of International Trade Law and Policy*, 10(1), 64–82. <https://doi.org/10.1108/14770021111116142>
- Singhania, M., & Saini, N. (2021). Demystifying pollution haven hypothesis: Role of FDI. *Journal of Business Research*, 123, 516–528. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.10.007>
- Sun, C., Zhang, F., & Xu, M. (2017). Investigation of pollution haven hypothesis for China: An ARDL approach with breakpoint unit root tests. *Journal of Cleaner Production*, 161, 153–164. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.05.119>

- Tang, C. F., & Tan, B. W. (2015). The impact of energy consumption, income and foreign direct investment on carbon dioxide emissions in Vietnam. *Energy*, 79(C), 447–454. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2014.11.033>
- Terzi, H., & Pata, U. K. (2020). Is the pollution haven hypothesis (PHH) valid for Turkey? *Panoeconomicus*, 67(1), 93–109. <https://doi.org/10.2298/PAN161229016T>
- Uğur, M. S. (2022). The relationship between foreign direct investment, economic growth, energy consumption and CO2 emissions: Evidence from ARDL model with a structural break for Turkey. *Ege Akademik Bakis (Ege Academic Review)*, 22(3), 44–55. <https://doi.org/10.21121/eab.1100759>
- Van Den Bulcke, D., & Zhang, H. (1998). Foreign Equity Joint Ventures in China: Interactions between Government Policies and Multinational Investment Strategies . In *International Trade, Foreign Direct Investment and the Economic Environment*. Palgrave Macmillan.
- Waldkirch, A., & Gopinath, M. (2008). Pollution control and foreign direct investment in Mexico: An industry-level analysis. *Environmental and Resource Economics*, 41(3), 289–313. <https://doi.org/10.1007/s10640-008-9192-1>
- Wen, Y., Haseeb, M., Safdar, N., Yasmin, F., Timsal, S., & Li, Z. (2022). Does Degree of Stringency Matter? Revisiting the Pollution Haven Hypothesis in BRICS Countries. *Frontiers in Environmental Science*, 10. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.949007>
- Yilanci, V., Cutcu, I., Cayir, B., & Saglam, M. S. (2023). Pollution haven or pollution halo in the fishing footprint: Evidence from Indonesia. *Marine Pollution Bulletin*, 188. <https://doi.org/10.1016/j.marpolbul.2023.114626>
- Yilanci, V., Gorus, M. S., & Aydin, M. (2019). Are shocks to ecological footprint in OECD countries permanent or temporary? *Journal of Cleaner Production*, 212, 270–301. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.11.299>
- Yilanci, V., Muhammed, &, & Gorus, S. (2020). Does economic globalization have predictive power for ecological footprint in MENA counties? A panel causality test with a Fourier function. *Environmental Science and Pollution Research*, 40552–40562. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-10092-9/Published>
- Yilanci, V., Ozgur, O., & Gorus, M. S. (2019). The asymmetric effects of foreign direct investment on clean energy consumption in BRICS countries: A recently introduced hidden cointegration test. *Journal of Cleaner Production*, 237. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.117786>
- Zarsky, L. (1999). *Havens, Halos and Spaghetti: Untangling the Evidence about Foreign Direct Investment and the Environment*.
- Zhang, C., & Zhou, X. (2016a). Does foreign direct investment lead to lower CO2 emissions? Evidence from a regional analysis in China. In *Renewable and Sustainable Energy Reviews* (Vol. 58, pp. 943–951). Elsevier Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.12.226>
- Zhang, C., & Zhou, X. (2016b). Does foreign direct investment lead to lower CO2 emissions? Evidence from a regional analysis in China. In *Renewable and Sustainable Energy Reviews* (Vol. 58, pp. 943–951). Elsevier Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.12.226>
- Zheng, H., Zhang, L., Song, W., & Mu, H. (2023). Pollution heaven or pollution halo? Assessing the role of heterogeneous environmental regulation in the impact of foreign direct investment on green economic efficiency. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(8), 21619–21637. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-23496-6>
- Zhu, H., Duan, L., Guo, Y., & Yu, K. (2016). The effects of FDI, economic growth and energy consumption on carbon emissions in ASEAN-5: Evidence from panel quantile regression. *Economic Modelling*, 58, 237–248. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.05.003>

Türkiye'de Sera Gazı Salınımı ve Borsa Performansı Arasındaki İlişki: BIST 100 ve BIST Sektör Endeksleri Üzerine Bir Araştırma

The Linkage between Greenhouse Gas Emissions and Stock Market Performance in Türkiye: A Study on BIST 100 and BIST Sector Indices

Çağrı KORKMAZGÖZ¹, Serkan ŞAHİN², İlhan EGE³

Öz

Amaç: Bu araştırmanın amacı, Türkiye'de toplam sera gazı ve sektör kaynaklı sera gazı salınımları ile Borsa İstanbul (BIST) 100 Endeksi ve BIST sektör endeksleri arasındaki ilişkinin incelenmesidir.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada BIST 100 Endeksi ile toplam sera gazı salınımı ve BIST sektör endeksleri ile sektör kaynaklı sera gazı salınımları arasındaki ilişkiler Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik analizleriyle incelenmiştir.

Bulgular: Analizler neticesinde BIST Sınai Endeksi ile endüstri kaynaklı sera gazı salınımı ve BIST Gıda Endeksi ile tarım sektörü kaynaklı sera gazı salınımı arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, toplam sera gazı salınımdan BIST 100 Endeksine ve enerji sektörü kaynaklı sera gazı salınımdan BIST Elektrik Endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik bulunduğu tespit edilmiştir.

Sınırlılıklar: Bu araştırma sera gazı salınımları ile Borsa İstanbul arasındaki etkileşime odaklanmış olup sera gazı salınımlarının sebep olduğu diğer etkiler kapsam dışında bırakılmıştır. Bunun yanı sıra, analizler Türkiye üzerine olup diğer gelişmiş ve gelişmekte olan ülke örnekleri kapsam dışında bırakılmıştır.

Özgünlük/Değer: Sera gazı salınımı ile borsa performansı arasındaki etkileşimi araştıran sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Literatür incelendiğinde, borsa performansı ile sera gazı salınımları arasındaki ilişkilerin belirgin olmadığı görülmektedir. Bu çalışma söz konusu eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu çalışma yatırımcıların, sera gazı salınıma sebep olan sektörleri Borsa İstanbul'da fiyatlamakta olduklarına dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sera Gazı Salınımları, BIST 100, BIST Sektör Endeksleri, Hacker ve Hatemi-J (2006) Nedensellik Analizi

Abstract

Purpose: This study aims to examine the linkage between total greenhouse gas and sector based greenhouse gas emissions (GHG) in Turkey and Borsa Istanbul (BIST) 100 Index and BIST sector indices.

Design/Methodology: In this study, the relationships between BIST 100 Index and total greenhouse gas emissions and between BIST sector indices and sector based greenhouse gas emissions are examined by Hacker and Hatemi-J (2006) causality analysis.

Findings: As a result of the analyses, it is found that there is a bidirectional causality between the BIST Industrials Index and industry based GHG emissions and between the BIST Food Beverage Index and agriculture based GHG emissions. In addition, there is a unidirectional causality running from total greenhouse gas emissions to the BIST 100 Index and from energy based greenhouse gas emissions to the BIST Electricity Index.

Limitations: This research focuses on the interaction between greenhouse gas emissions and Borsa Istanbul, while other effects caused by greenhouse gas emissions are excluded. In addition, the analysis focuses on Turkey and excludes other developed and developing countries.

Originality/Value: There is a limited number of studies examining the linkage between greenhouse gas emissions and stock market performance. A review of the literature reveals that the linkage between stock market performance and greenhouse gas emissions is not obvious. This study aims to eliminate this deficiency. In addition, this study draws attention to the fact that investors price sectors that cause greenhouse gas emissions in Borsa Istanbul.

Keywords: Greenhouse Gas Emissions, BIST 100, BIST Sector Indices, Hacker and Hatemi-J (2006) Causality Analysis

¹ Dr. Öğrencisi, Tarsus Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Finans ve Bankacılık, cagri_korkmazgoz@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1017-199X

² Doç. Dr., Tarsus Üniversitesi, Finans ve Bankacılık, Finans ve Bankacılık, serkansahin@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1927-1092

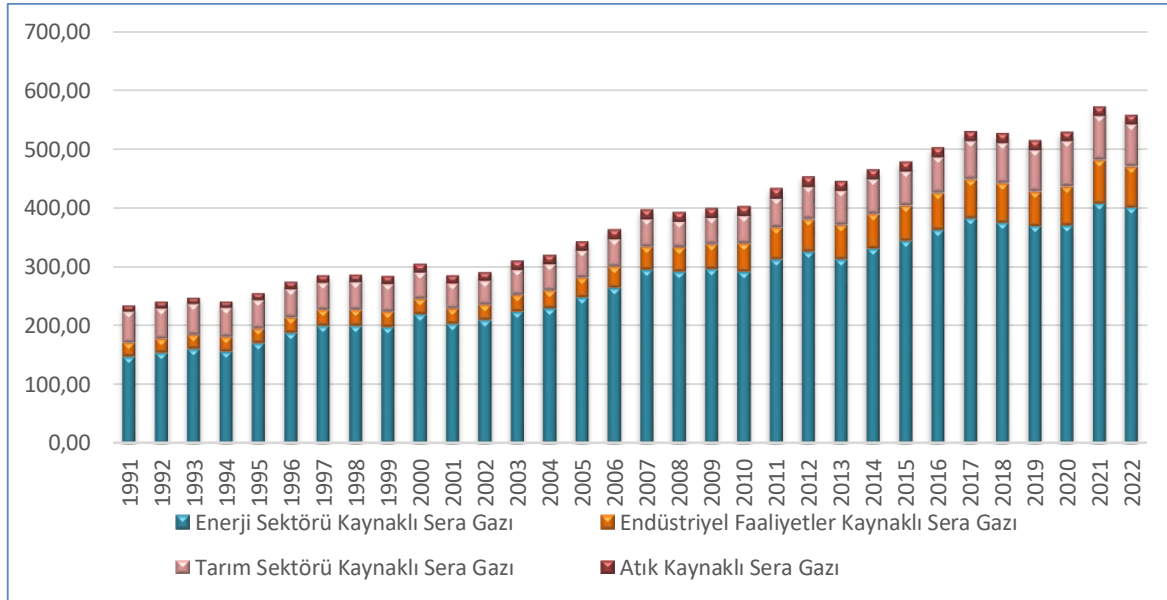
³ Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, ilhaneg2005@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5765-1926

1. GİRİŞ

Sera gazı salınımları iklim değişikliğinin temel sebepleri arasında sayılmaktadır. Kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil yakıtların kullanılması ile elde edilen elektrik enerjisi küresel ölçekte sera gazı salınımlarının % 75'inden sorumludur (UN, 2024). Fosil yakıtların neden olduğu karbondioksit, tarımsal faaliyetler ile atık yönetimi neticesinde oluşan metan, kimyevi madde kullanımı sonucu oluşan azot oksit ile üretim ve tüketim faaliyetlerinin neticesinde ortaya çıkan florlu gazlar çevreye zarar veren sera gazları arasında sayılmaktadır. Günümüzde sera gazı salınımlarının %64'ü karbondioksit, %11'i metan, %18'i azot oksit ve yaklaşık %7'si florlu gazlardan oluşmaktadır. Yüksek oranda sera gazına sebep olan endüstrilerin başında enerji (%34), sınai (%24), tarım-ormancılık (%22) ve ulaşım (%15) sektörleri gelmektedir. Sera gazı salınımları ülkelere göre de önemli farklılıklar göstermektedir. En fazla sera gazı salınıma sebep olan ülke Çin'dir. Çin'in ardından sırasıyla ABD, Hindistan ve AB-27 ülkeleri en fazla sera gazı salınımı yapan ülkeler arasında öne çıkmaktadır (EPA, 2024).

Sera gazı salınımlarının en büyük etkisi küresel ısınma üzerinedir. 1990 öncesinde sera gazlarının küresel ısınma üzerindeki etkisinin %51 artış göstermesi 240 yıl alırken, son 33 yılda %51,5 artış gerçekleşmiştir. Sera gazlarındaki bu artışın, küresel sıcaklıkların ortalama 3°C yükselmesine yol açacağı öngörülmektedir (National Oceanic and Atmospheric Administration Annual Greenhouse Gas Index, 2023). Sera gazı salınımlarının seyri Türkiye açısından da önem arz etmektedir.

Şekil 1: Türkiye'de Sera Gazı Salınımları ve Sektörlere Göre Dağılımı (Milyon ton)

Kaynak: TÜİK (2024) verileri kullanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye'de sera gazı salınımlarının 1991-2022 dönemi için gelişimini gösteren Şekil 1 incelendiğinde toplam sera gazı salınımlarının genel itibariyle doğrusal bir artış gösterdiği ancak 2007-2008, 2012-2013 ve 2017-2019 dönemlerinde kısmen azaldığı görülmektedir. Ayrıca, toplam sera gazı salınımlarında 2022 yılında kısmi bir düşüş yaşandığı dikkat çekmektedir. Uzun dönem eğilim değerlendirildiğinde 1991 yılından 2022 yılına kadar dönemsel olarak kısmi düşüşler yaşanmakla birlikte sera gazı salınımlarının genel itibariyle artış eğilimi içinde olduğu görülmektedir. Şekil 1 incelendiğinde sera gazı salınımlarının oluşumunda en büyük payın enerji sektöründen geldiği, enerji sektörünü takip eden sektörlerin sırasıyla tarım, sınai ve atık sektörleri olduğu görülmektedir. Bu nedenle sera gazı salınımlarına yoğunlukla neden olan enerji, tarım ve sınai sektörlerinde üretim yapan firmaların, çevresel faktörlere daha duyarlı olmalarının sürdürülebilirlik açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Sera gazı salınımlarına sebep olan faktörlerin başında ekonomik faaliyetlerin geldiği bilinmektedir. Ancak son yıllarda bazı ülkelerin ekonomik kalkınma düzeylerini sera gazı salınımlarından bağımsız tutabildikleri dikkat çekmektedir. Japonya, Güney Kore, Avusturalya, ABD

ve AB üyesi ülkeler, ekonomik kalkınmaya yönelik faaliyetlerini sera gazı salınımlarından arındıran ülkeler arasında öne çıkmaktadır. Güney Doğu Asya ve Orta Doğu ülkelerinde ise ekonomik kalkınmanın halen önemli ölçüde sera gazı salınımlarına neden olduğu ifade edilmektedir. Sera gazı salınımlarının azaltılmasında etkili olan faktörlerin başında temiz enerji kaynaklarına olan yatırım, artan elektrifikasyon, enerji verimliliğindeki artış ve kömür kullanımına yönelik kısıtlamalar gelmektedir (Singh, 2024).

Türkiye’de de sera gazı salınımlarının azaltılmasına yönelik son yıllarda bir dizi tedbir alınmış ve önemli yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, 2004 yılında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine ve 2009 yılında Kyoto protokolüne taraf olunarak sera gazı salınımlarının azaltılmasına yönelik kararlılık ortaya koyulmuştur. Paris antlaşmasını 2015 yılında kabul eden Türkiye, 2021 yılında net sıfır emisyon hedefine 2053 yılında ulaşacağını beyan etmiştir. İklim değişikliği uyum stratejisini ve eylem planını 2011 yılında oluşturan Türkiye, 2024 yılında yeni bir eylem planını yürürlüğe almıştır. Söz konusu plan çerçevesinde 49 strateji ve 260 eylem belirlenmiştir. Bu strateji ve eylemlerde enerji dönüşümüne, ulaşım kaynaklı salınımların sınırlandırılmasına, atıkların azaltılmasına ve tarımsal faaliyetler ile ormansızlaşmaya vurgu yapılmıştır (T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2024). Yukarıda yer alan tartışmalar, ekonomik faaliyetlerin sera gazı salınımlarına sebep olabildiğini ortaya koymaktadır. Ancak, finansal faktörlerin de sera gazı salınımları ve iklim değişiklikleri üzerinde etkili olabildiği düşünülmektedir.

İklim değişiklikleri geçiş riski ve fiziksel risk olmak üzere iki farklı açıdan finansal piyasaları etkileyebilmektedir (Carney, 2015: 4; Grippa vd., 2019: 26-28). İlk olarak, daha çevreci üretim politikalarına geçmek isteyen dolayısıyla düşük karbonlu büyüme modelini amaçlayan ekonomilerin katlanmaları gereken giderler, finansal piyasalar üzerindeki baskıyı artırarak geçiş riskine neden olabilmektedir. İkinci olarak, iklim değişikliklerinin dolayısıyla küresel ısınmanın neden olduğu doğal afetler işletmelerin varlıklarının değerini azaltabilmekte, üretim becerilerini kısıtlayabilmekte ve pazar paylarının yanı sıra iş yapma becerilerini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bu durum literatürde fiziksel risk olarak tanımlanmaktadır (Tay, 2023: 1). İşletmelerin üretim faaliyetlerinin çevresel sonuçları her geçen gün yatırımcıların daha fazla ilgisini çekmektedir. Bu yatırımcılar karar alma süreçlerinde işletmelerin finansal performanslarının yanı sıra çevresel performanslarını da dikkate alabilmektedirler. Çevre bilincinin artması yatırımcıların tercihlerine yön verebilmektedir. Bir başka ifadeyle, işletmelerin çevresel performansının yatırım kararları üzerindeki etkisi her geçen gün artmaktadır. Özellikle hava kirliliğinin (He ve Liu, 2018: 446-448; Lepori, 2016: 25-26; Levy ve Yagil, 2011: 374-376), iklim değişikliği haberlerinin (Fedorova ve Iasakova, 2024: 293) ve iklim değişikliği risklerinin (Faccini vd., 2021: 26-27) işletmelerin finansal performansını dolayısıyla da borsa performansını etkileyebildiği belirlenmiştir. Özetle, sera gazı salınımlarının menkul kıymet piyasaları üzerinde etkili olabildiği görülmektedir.

Diğer taraftan menkul kıymet piyasaları enerji tüketimi, teknolojik ilerlemeler ve kurumsal verimlilik yoluyla karbon salınımları üzerinde etkili olabilmektedir (Shobande ve Ogbeifun, 2022: 9-10). Menkul kıymet piyasalarının gelişimi işletmelerin finansmana erişimini artırarak ticari faaliyetlerin ve sanayileşmenin dolayısıyla da sera gazı salınımlarının artmasına sebep olabilmektedir. Bunun yanı sıra, artan borsa faaliyetleri bireylerin servetini artırarak tüketimi dolayısıyla da enerji kullanımını artırabilmektedir. Son olarak artan borsa faaliyetleri piyasadaki güveni yükselterek ekonomik faaliyetlerin ve sera gazı salınımlarının artmasına sebep olabilmektedir (Mankiw ve Scarth, 2008’den akt. Sadorsky, 2011: 1000). Bu nedenle, menkul kıymet piyasaları ve sera gazı salınımları arasında iki yönlü bir ilişki ortaya çıkabilmektedir. Ancak söz konusu etkileşimin literatürde yeterince açıklanmadığı ve incelenmediği görülmektedir.

Bu araştırma literatürdeki söz konusu eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmanın amacı toplam sera gazı salınımı ile BIST 100 Endeksi, enerji sektörü kaynaklı sera gazı salınımı ile BIST Elektrik Endeksi, tarım sektörü kaynaklı sera gazı ile BIST Gıda Endeksi ve son olarak endüstri sektörü kaynaklı sera gazı salınımı ile BIST Sınai Endeksi arasındaki etkileşimin incelenmesidir. Sektör endeksleri üzerine odaklanılmasının temel sebebi, sera gazı salınımlarının sektörlere göre önemli ölçüde farklılaşıyor olmasıdır. Bu nedenle farklı sektörlerden gelen sera gazı salınımları ile BIST sektör endeks getirileri arasındaki ilişkilerin belirlenmesinin önem arz ettiği düşünülmektedir.

Bu çalışma üç temel araştırma sorusuna yanıt aramaktadır. (i) Türkiye’de toplam sera gazı salınımı ile BIST 100 Endeksi arasında bir etkileşim var mı? (ii) Sera gazı salınımları ile Borsa İstanbul arasındaki ilişki sera gazının kaynaklandığı sektöre göre farklılaşıyor mu? (iii) Yatırımcılar, sera gazı salınımına sebep olan dolayısıyla çevreye zarar veren sektörleri Borsa İstanbul’da fiyatlıyor mu? Bu sorulara yanıt arayan bu araştırma, sera gazı salınımları ile endeks getirileri arasındaki belirgin olmayan ilişkilerin ortaya çıkarılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Akademik yazında bir araştırmaya konu olmadığı görülen sektör bazlı sera gazı salınımları ile BIST sektör getirileri arasındaki etkileşime odaklanan bu çalışma, bu yönü ile katkı sunmayı amaçlamaktadır. Son olarak bu araştırma yatırımcıların, sera gazı salınımına sebep olan sektörleri karar alma süreçlerinde fiyatlayıp-fiyatlamadıklarını araştırarak yatırımcıların karar alma süreçlerinde çevresel faktörlerin rolüne dikkat çekmektedir. Çalışmanın bundan sonraki ikinci bölümünde geçmiş çalışmalar özetlenmiş, ardından gelen üçüncü bölümde sera gazı salınımları ile Borsa İstanbul endeksleri arasındaki ilişkinin incelenmesinde kullanılan veri ve yöntem hakkında bilgi aktarılmıştır. Dördüncü bölümde ise elde edilen bulgular paylaşılmıştır. Son olarak beşinci bölümde ulaşılan sonuçlar yorumlanarak politika önerileri geliştirilmeye çalışılmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Geçmiş çalışmalar incelendiğinde sera gazı salınımları ile borsa performansı arasındaki ilişkinin iki yönlü ayrıca pozitif ya da negatif olabildiği görülmektedir. Griffin vd. (2017: 1293) bir ton sera gazı salınımının S&P 500’de işlem gören bir işletmenin özsermaye değerini ortalama olarak 79\$ azalttığını ortaya koymuştur. Buna göre yatırımcılar tarafından, sera gazı salınımına neden olan firmaların pay senetleri negatif fiyatlanmaktadır. Benzer şekilde Choi ve Luo (2021: 2), işletmelerin karbon salınımlarındaki artışın firma değerlerini azalttığını belirlemişlerdir. Yatırımcıların karbon değeri yüksek olan işletmelerin paylarına olan ilgisi düşüktür. Dolayısıyla yatırımcılar, yüksek oranda karbon salınımlarına sebep olan işletmeleri borsada finansal açıdan cezalandırmaktadır. Hengge vd. (2023) emisyon ticaret sisteminde yer alan Avrupa’daki 2.000 borsaya kote olan firmanın 2011-2021 dönemindeki karbon salınımları ile getirileri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırma sonucunda yüksek karbon salınımlarının pay getirilerini negatif yönde etkilediği belirlenmiştir. Buna göre yatırımcılar, düşük karbon ekonomisine geçişin neden olduğu geçiş riskini yatırım kararlarında fiyatlamaktadır. Benchora ve Galanti (2024: 10) Avrupa Birliği (AB) Borsa Ticaret Sistemi’nde (EU ETS) işlem gören çevreci işletmelerin getiri oranlarının çevreci olmayan işletmelere kıyasla daha yüksek olduğunu ortaya koymuşlardır. Çevreci işletmelerin getirilerinin, çevreci olmayan işletmelerin getirilerine kıyasla yıllık %6,6 ile %7,9 arasında değişen oranlarda daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bir başka ifadeyle, yüksek karbon salınımları düşük getirilere sebep olmaktadır.

Akbar vd. (2024: 46312) yirmi sekiz OECD ülkesi için 1994-2014 döneminde karbon salınımları ile endeks getirileri arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Analizler neticesinde karbon salınımları ile endeks getirileri arasındaki ilişkinin negatif yönlü olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, yüksek karbon salınımına sahip işletmelerin faaliyette bulundukları sektörlerdeki endeks getirilerinin daha düşük olduğu belirlenmiştir. Tran vd. (2024: 8) 3.417 ABD şirketi üzerine yürüttüğü analizler neticesinde yüksek karbon riskine sahip işletmelerin pay senetlerinin fiyat çöküş riskine daha fazla maruz kaldığını ortaya koymuşlardır. Wen vd. (2020: 1) Çin’in Shenzen şehri özelinde gerçekleştirmiş oldukları analizlerde karbon salınımlarına yönelik çevresel düzenlemeler ile işletmelerin pay getirileri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Analizler neticesinde, karbon emisyon piyasasına dâhil olan dolayısıyla çevreci özellikleri ile öne çıkan işletmelerin daha yüksek getiri sundukları belirlenmiştir. Salehi vd. (2022: 1) İran özelinde gerçekleştirdikleri analizler neticesinde karbon salınımlarının, otomobil şirketlerinin piyasa değerini ve pay senedi getirilerini azalttığını belirlemişlerdir. Ulaşılan diğer bulgular, karbon salınımindan pay senedi getirileri yönüne doğru bir nedenselliğin var olduğunu göstermiştir. Ancak, pay senedi getirilerinden karbon salınımlarına doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi saptanamamıştır. Türkiye üzerine yürütülen bir araştırmada Güneysu ve Atasel (2022: 1183), karbon salınımları ile işletmelerin finansal performansları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırma neticesinde karbon salınımlarının işletmelerin aktif kârlılığını ve pay başına getirilerini negatif yönde etkilediği belirlenmiştir.

Aksine Li vd. (2023: 1), Çin özelinde yürüttüğü analizler neticesinde, 2021 yılında karbon salınımlarının pay senedi getirilerini pozitif etkilediğini belirlemiştir. Oestreich ve Tsiakas (2015: 294)

karbon salınımları ile Almanya'daki işletmelerin pay getirileri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Analizler neticesinde yüksek karbon salınımına neden olan işletmelerin yüksek karbon riskine sahip olmalarının, yatırımcıların pay senetlerinden bekledikleri getirilerin de yüksek olmasına sebep olduğu belirlenmiştir. Reshetnikova vd. (2023: 13) 2014-2021 döneminde Rusya'da yüksek karbon salınımına sebep olan işletmelerin karbon riski sebebiyle beklenen getirilerinin de yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Yukarıda yer alan çalışmalar, karbon salınımlarının pay senedi getirilerini hem negatif hem de pozitif yönde etkileyebildiğini göstermektedir. Dolayısıyla karbon salınımlarının pay senedi getirileri üzerindeki etkisi belirsizdir. Literatürde, pay senedi getirilerinin karbon salınımları üzerinde etkili olduğunu ortaya koyan çalışmalar da bulunmaktadır.

Paramati vd. (2017: 369) G20 ülkelerini gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bazında inceleyerek menkul kıymet borsalarındaki gelişmelerin karbon salınımları üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Menkul kıymet borsalarının gelişimi ile karbon salınımları arasında ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılaşan ilişkiler olduğu belirlenmiştir. Ulaşılan bulgular gelişmekte olan ülkelerde, menkul kıymet borsalarının gelişimi ile karbon salınımları arasındaki ilişkinin uzun dönemde anlamlı olduğuna işaret etmektedir. Analizler neticesinde menkul kıymet borsalarındaki gelişmenin, gelişmiş G20 ülkelerinde karbon salınımlarını azalttığı, ancak gelişmekte olan G20 ülkelerinde artırdığı belirlenmiştir. Benzer şekilde Habiba vd. (2021: 67677), menkul kıymet borsalarının gelişmişlik düzeylerinin gelişmiş G20 ülkelerinde karbon salınımlarını azalttığını, ancak gelişmekte olan G20 ülkelerinde artırdığını ortaya koymuşlardır. Alessi vd. (2020: 25) iklim değişikliğinin neden olduğu olumsuz etkilerden korunmak isteyen yatırımcıların, çevreci işletmelerin pay senetlerini daha düşük bir getiri pahasına satın aldıklarını ortaya koymuşlardır.

Tamazian vd. (2009: 246-250) BRIC ülkelerinde 1992-2004 döneminde finansal piyasalar ve karbon salınımı arasındaki etkileşimi panel veri analiz yöntemleri ile araştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre, borsada işlem gören pay senetlerinin piyasa değerindeki artışlar karbon salınımını azaltmaktadır. Bu nedenle, menkul kıymet piyasalarında değer yaratan faaliyetlerin desteklenmesi sera gazı salınımlarının azaltılmasında bir politika aracı olabilmektedir. Chang vd. (2020: 1) Morgan Stanley Capital International (MSCI) Dünya Endeksi'nde yer alan on sekiz ülke borsasının getirileri ile kömür, petrol ve doğal gaz neticesinde oluşan karbon salınımları arasındaki ilişkiyi nedensellik analizleriyle incelemişlerdir. 1971 ile 2017 yılları arasındaki veriler kullanılarak yürütülen analizler neticesinde endeks getirisinin karbon salınımlarının nedeni olduğu belirlenmiştir. Ancak, karbon salınımlarının endeks getirilerinin nedeni olduğuna dair herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Chang vd. (2020: 1) söz konusu ilişkiyi ayrıca regresyon analizleri yardımıyla incelemişlerdir. Regresyon analizleri neticesinde piyasa getirisinin %1 artmasının, kömür kaynaklı karbon salınımlarını %9 azalttığı, ancak petrol kaynaklı karbon salınımlarını %2 artırdığı belirlenmiştir. Shobande ve Ogbeifun (2022: 9-10) OECD ülkelerinde 1980-2019 döneminde yükselen pay senedi fiyatlarının karbon salınımlarını artırdığını belirlemişlerdir. Yazarlar, menkul kıymet piyasalarının enerji tüketimi, teknolojik ilerlemeler ve kurumsal verimlilik yoluyla karbon salınımları üzerinde etkili olabileceğini ifade etmişlerdir.

Aswani vd. (2024: 103-104) 2005-2019 yılları arasında 2.669 ABD firmasının verilerini kullanarak analizler yürütmüşlerdir. Yazarlar, pay senedi getirileri ile karbon salınımları arasındaki ilişkinin firma ölçeği, firma tarafından açıklanan emisyonlar ve sektör bazlı standart hatalar dikkate alındığında ortadan kaybolduğu sonucuna ulaşmışlardır. Buna göre, yatırımcılar finansal piyasalarda karbon salınımlarını fiyatlamamaktadır. Noh ve Park (2023: 58) otuz beş OECD ülkesinde sera gazı salınımlarının menkul kıymet borsalarındaki volatilité üzerindeki etkisini 1992-2018 dönemi için incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlar OECD ülkelerinde sera gazı salınımlarının volatilité artışına neden olduğunu göstermiştir. Dutta vd. (2018: 803), AB ülkelerinde karbon salınımları ile temiz enerji şirketlerinin endeks fiyatları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Araştırma neticesinde AB ülkelerinde karbon emisyonları ile endeks fiyatları arasında volatilité ilişkisi olduğu saptanmıştır. Ancak ulaşılan bulgular, söz konusu ilişkinin ülkelere göre farklılaştığını ve ABD için geçerli olmadığını göstermiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde karbon salınımları ile pay senedi veya endeks getirileri arasındaki ilişkinin iki yönlü, ayrıca etkileşimin pozitif ya da negatif olabileceği görülmektedir. Dolayısıyla sera gazı salınımları ile endeks getirileri arasındaki etkileşimin belirgin olmadığı ve daha fazla araştırmaya gereksinim duyulduğu görülmektedir.

3. VERİ VE YÖNTEM

Çalışmada, farklı sektörlerdeki işletmelerin faaliyetleri sonucu oluşan sera gazı salınımları ile sektörlerin finansal performanslarını temsilen BIST sektör endeks getirileri arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu kapsamda endüstri kaynaklı sera gazı, enerji sektörü kaynaklı sera gazı, tarım sektörü kaynaklı sera gazı ve toplam sera gazı salınımları ile sırasıyla BIST Sınai, BIST Elektrik, BIST Gıda ve BIST100 Endeksleri arasındaki etkileşim incelenmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait kısaltmalara ve veri kaynaklarına Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Analizlerde Yer Alan Değişkenler, Kısaltmaları ve Veri Kaynakları

Değişken	Kısaltma	Veri Kaynağı
Toplam Sera Gazı Salınımı (milyon ton)	STP	TÜİK
Enerji Sektörü Kaynaklı Sera Gazı Salınımı (milyon ton)	SEN	TÜİK
Endüstri Sektörü Kaynaklı Sera Gazı Salınımı (milyon ton)	SED	TÜİK
Tarım Sektörü Kaynaklı Sera Gazı Salınımı (milyon ton)	STA	TÜİK
BIST100 Endeks Getirileri*	XU100	tr.investing.com
BIST Sınai Endeks Getirileri*	XUSIN	tr.investing.com
BIST Elektrik Endeks Getirileri*	XELEKT	tr.investing.com
BIST Gıda Endeks Getirileri*	XGIDA	tr.investing.com

*İlgili veri tabanından elde edilen fiyat verileri kullanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Enerji sektörünün oluşturduğu sera gazı ile enerji sektörünü temsilen XELEKT Endeksi, sınai sektörünün oluşturduğu sera gazı ile endüstri sektörünü temsilen XUSIN Endeksi, tarım sektörünün oluşturduğu sera gazı ile tarım sektörünü temsilen XGIDA Endeksi ve son olarak toplam sera gazı salınımları ile XU100 Endeksi arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Çalışmada sera gazları ile ilgili veriler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veri tabanından alınmış, BIST sektörlerini temsilen kullanılan endeks getirileri “tr.investing” web sitesinden elde edilen fiyat verileri kullanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır. Sera gazı salınımlarına ilişkin verilere TÜİK veri tabanından 1991 yılından itibaren ulaşılabilmektedir. Benzer şekilde, BIST 100 ve BIST Sınai Endekslerinin fiyat verileri kullanılarak 1991 yılından itibaren getiri oranları hesaplanabilmektedir. Bu nedenle söz konusu iki endeksin kullanıldığı modeller (Model 1, 2, 3 ve 4) için analiz dönemi 1991-2022 olarak belirlenmiştir. Ancak, BIST Gıda ve BIST Elektrik Endekslerine ilişkin getiriler 1997 yılı itibarıyla hesaplanabildiğinden söz konusu iki endeks getirisi için analiz dönemi 1997-2022 olarak belirlenmiştir. Sera gazı salınımlarının yıllık olarak hesaplanması nedeniyle ilgili veriler yıllık frekansa sahiptir. Endeks getirileri oran olarak hesaplandığından analizlerde logaritması alınmadan kullanılmıştır. Doğal logaritması alınan STP, SED, SEN ve STA serileri ise sırasıyla LSTP, LSED, LSEN ve LSTA olarak ifade edilerek analizlerde kullanılmıştır. Borsa İstanbul endeks getirileri ile sera gazı salınımları arasındaki iki yönlü ilişkileri incelemek amacıyla 8 farklı model kurgulanmış olup söz konusu modellere Eşitlik 1-8’de yer verilmiştir. Modeller ve modeller kapsamında kurulan hipotezler Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Kurulan Modeller ve Hipotezler

Modeller	Hipotezler
Model 1: $XU100 = f(LSTP)$ (1)	Hipotez 1: H_0 : Toplam sera gazı salınımları, BIST100 Endeks getirisinin nedeni değildir.
Model 2: $LSTP = f(XU100)$ (2)	Hipotez 2: H_0 : BIST100 Endeks getirisi, toplam sera gazı salınımlarının nedeni değildir.
Model 3: $XUSIN = f(LSED)$ (3)	Hipotez 3: H_0 : Endüstri sektörü kaynaklı sera gazı salınımları, BIST Sınai Endeks getirisinin nedeni değildir.

Model 4: LSED = f (XUSIN) (4)	Hipotez 4: H ₀ : BIST Sınai Endeks getirisi, Endüstri sektörü kaynaklı sera gazı salınımının nedeni değildir.
Model 5: XELEKT = f (LSEN) (5)	Hipotez 5: H ₀ : Enerji sektörü kaynaklı sera gazı salınımı, BIST Elektrik Endeks getirisinin nedeni değildir.
Model 6: LSEN = f (XELEKT) (6)	Hipotez 6: H ₀ : BIST Elektrik Endeksi getirisi, Enerji sektörü kaynaklı sera gazı salınımının nedeni değildir.
Model 7: XGIDA = f (LSTA) (7)	Hipotez 7: H ₀ : Tarım sektörü kaynaklı sera gazı salınımı, BIST Gıda Endeks getirisinin nedeni değildir.
Model 8: LSTA = f (XGIDA) (8)	Hipotez 8: H ₀ : BIST Gıda Endeks getirisi, Tarım sektörü kaynaklı sera gazı salınımının nedeni değildir.

Toplam sera gazı, endüstri kaynaklı sera gazı, enerji kaynaklı sera gazı ve tarım kaynaklı sera gazı salınımları ile BIST100, BIST Sınai, BIST Elektrik ve BIST Gıda Endeks getirileri arasındaki dinamik ilişkileri incelemek amacıyla farklı mertebelerden durağan serilerin analize dâhil edilebildiği Hacker ve Hatemi-J (2006) simetrik nedensellik testi kullanılmıştır.

3.1. Hacker ve Hatemi-J (2006) Simetrik Nedensellik Analizi

Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından önerilen simetrik nedensellik testi, Toda ve Yamamoto (TY) (1995) nedensellik testine dayanmaktadır. Bu nedenle çalışma kapsamında ilk olarak TY nedensellik yaklaşımı incelenmiştir.

TY yönteminde, seriler arasındaki eş bütünlüşme ilişkisine bakılmaksızın değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri incelenebilmektedir. Ayrıca bu yöntem, değişkenlerin farklı mertebelerden durağan olması durumunda kullanılabilmektedir. Bu yöntemde öncelikle en yüksek entegrasyon derecesi (d_{max}) ardından, optimal gecikme uzunluğu belirlenerek bir VAR ($k + d_{max}$) modeli kurulmakta ve MWALD testi ile nedensellik ilişkisi sınanmaktadır. Buna göre, Y ve X değişkenleri arasındaki nedensellik bağlantısı Eşitlik 9-10'daki gibi ifade edilebilmektedir (Toda ve Yamamoto, 1995: 227-247);

$$Y_t = \gamma_{10} + \sum_{i=1}^k \delta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=k+1}^{k+d_{max}} \vartheta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^k \theta_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=k+1}^{k+d_{max}} \mu_{1i} X_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (9)$$

$$X_t = \gamma_{20} + \sum_{i=1}^k \pi_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=k+1}^{k+d_{max}} \varphi_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^k \omega_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=k+1}^{k+d_{max}} \tau_{1i} Y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (10)$$

TY nedensellik yaklaşımında, analiz neticesinde elde edilen kalıntıların χ^2 dağılımına uygun olduğu varsayılmaktadır. Ancak özellikle ARCH etkisinin olduğu durumlarda, kalıntılar χ^2 dağılımına uyum göstermemekte, bu nedenle de değişen varyans sorunu ortaya çıkabilmektedir. Bu durumda bootstrap simülasyonları neticesinde ulaşılan kritik değerler kullanılabilmektedir (Hacker ve Hatemi-J, 2006: 1491-1493). Hacker ve Hatemi-J (2006: 1491), TY yaklaşımını geliştirerek Eşitlik 11'de yer alan tahmin sistemini önermiştir;

$$Y = (y_1, \dots, y_t), (n \times T) \text{ matrisi};$$

$$\hat{D} = (\hat{v}, \hat{A}_1, \dots, \hat{A}_k, \dots, \hat{A}_{k+d_{max}});$$

$$(n \times (1 + n(k + d_{max}))) \text{ matrisi};$$

$$\begin{bmatrix} 1 \\ y_t \\ y_{t-1} \\ \vdots \\ y_{t-k-d_{max}+1} \end{bmatrix} \quad (11)$$

$a((1 + n(k + d_{max})) \times T)$ matrisi;

$\hat{\delta} = \hat{\varepsilon}_1, \dots, \hat{\varepsilon}_T, (n \times T)$ matrisi;

Bu durumda VAR $(k + d_{max})$ denklemi $Y = \hat{D}Z + \hat{\delta}$ olarak ifade edilebilmekte ve Eşitlik 12’de gösterilen MWALD testi ile sınanabilmektedir (Hacker ve Hatemi-J, 2006: 1491);

$$MWALD = (C\hat{\beta})' [C((Z'Z)^{-1} \oplus s_U)C']^{-1} (C\hat{\beta}) \quad (12)$$

Bootstrap simülasyonlarına dayanması sebebiyle Hacker ve Hatemi-J (2006) yaklaşımının diğer nedensellik analizlerinden daha üstün olduğu ifade edilmektedir (Kırca ve Karagöl, 2018: 64; Değer ve Pata, 2017: 38). Bu nedenle çalışma kapsamında nedensellik ilişkilerinin incelenmesinde Hacker ve Hatemi-J (2006) yaklaşımı benimsenmiştir.

4. BULGULAR

BIST 100 ile toplam sera gazı salınımı, ayrıca BIST sektör endeksleri ile endüstri, enerji ve tarım sektörleri kaynaklı sera gazı salınımları arasındaki dinamik ilişkileri incelemeye önce Tablo 3’te yer alan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler değerlendirilmiştir.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

	LSTP	LSN	LSN	LSTA	XU100	XUSIN	XELEKT	XGIDA
Ortalama	19,7209	19,4728	17,4842	17,7950	0,1452	0,5405	-0,0223	0,3646
Medyan	19,7551	19,5035	17,4487	17,6858	0,2210	0,3275	0,0831	0,2343
Maksimum	20,1646	19,8230	18,1292	18,1520	0,8187	3,8875	0,7858	2,8330
Minimum	19,2768	19,1027	16,9931	17,5219	-1,0365	-0,5082	-1,6589	-0,3877
Std. Sap.	0,2864	0,2433	0,4095	0,1953	0,4333	0,9592	0,5689	0,6655
Çarpıklık	-0,0040	-0,2280	0,1686	0,5438	-0,8568	2,2347	-1,0601	2,1249
Basıklık	1,6050	1,6641	1,3752	1,8518	3,6520	8,0240	3,9885	8,4428
Jarque-Bera	2,5947	2,1586	3,6716	2,7097	4,4818	60,2884	-0,0223	51,6594
J-B Olasılık	0,2733	0,3398	0,1595	0,2580	0,1064	0,0000	0,0831	0,0000
Gözlem	32	26	32	26	32	32	26	26

Tablo 3’te yer alan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler değerlendirildiğinde, XU100, XUSIN, XELEKT ve XGIDA Endekslerinin ortalama getirilerinin ilgili dönemlerde sırasıyla %14,52, %54,05, -%2,23 ve %36,46 olduğu belirlenmiştir. XU100 ve XELEKT Endeks getirilerinin sağa çarpık, XUSIN ve XGIDA Endeks getirilerinin ise sola çarpık olduğu görülmektedir. Tüm endeks getirilerinin sivri dağılım gösterdiği ayrıca XUSIN, XELEKT ve XGIDA Endeks getirilerinin normal dağılmadığı tespit edilmiştir. Sera gazı salınımlarının temsilcisi olan serilerden LSEN ve LSTA’nın sola çarpık, LSTP ve LSEN’nin ise sağa çarpık olduğu görülmektedir. Sektör kaynaklı sera gazı salınımlarının ve toplam sera gazı salınımlarının ise normal dağılıma sahip oldukları belirlenmiştir.

Bir serinin ortalamasının ve varyansının incelenen dönem içinde sabit kalması aynı zamanda iki farklı dönem arasındaki kovaryansının hesaplandığı döneme bağlı olarak farklılaşmaması durumunda durağan özellik gösterdiği söylenebilmektedir. Durağan olmayan bir seri ise zamana göre değişen ortalamaya ve/veya varyansa sahip olmaktadır. Bir başka ifadeyle, durağan olmayan seriler ile yürütülen analizler zamana göre farklılaşabilmektedir (Gujarati, 2003: 796-806). Bu nedenle serilere ilişkin durağanlık düzeylerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Serilere ait durağanlık düzeylerinin tespit edilebilmesi amacıyla Augmented Dickey Fuller (ADF), Elliott-Rothenberg-Stock DF-GLS (ADF-GLS), Philips Perron (PP) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) testleri uygulanmıştır. Birim kök testleri sonucunda ulaşılan bulgular Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4: Birim Kök Testlerine İlişkin Bulgular

	LSTP	LTEN	LSED	LSTA	XU100	XUSIN	XELEKT	XGIDA
Düzy								
ADF	-0,5493	-0,6384	0,0425	0,1784	-8,3859 ^a	-3,6232 ^b	-8,0113 ^a	-6,4845 ^a
ADF-GLS	0,6896	0,0439	0,6583	-0,7340	-7,9388 ^a	-6,9681 ^a	-1,9821 ^b	-2,0760 ^b
PP	-0,5378	-0,5470	0,0425	-0,0311	-8,0511 ^a	-6,7687 ^a	-7,5563 ^a	-6,3453 ^a
KPSS	121,5782 ^a	48,5152 ^a	115,6826 ^a	82,9913 ^a	0,2527	0,2999	1,2977	1,4378 ^a
Düzy-Trendli								
ADF	-2,7689	-2,5973	-4,0602 ^b	-1,9901	-8,4767 ^a	-7,6736 ^a	-10,0232 ^a	-6,8634 ^a
ADF-GLS	-2,8465	-2,7012 ^a	-1,7512	-1,6935	-8,5640 ^a	-7,2300 ^a	-8,7537 ^a	-2,6798
PP	-2,7758	-2,5911	-2,0806	-2,0451	-8,2027 ^a	-7,6515 ^a	-10,4274 ^a	-6,7879 ^a
KPSS	0,2338 ^a	0,3093 ^a	1,3975 ^a	1,0715 ^a	0,0901	0,0838	0,0550	0,1134
Birinci Fark								
ADF	-5,8132 ^a	-6,0667 ^a	-4,8498 ^a	-3,2372 ^b	-7,5109 ^a	-9,1342 ^a	-6,6123 ^a	-6,8583 ^a
ADF-GLS	-5,8382 ^a	-5,7664 ^a	-4,3456 ^a	-2,9955 ^a	-14,3070 ^a	-8,6742 ^a	-1,0243	-12,2711 ^a
PP	-5,8132 ^a	-6,1829 ^a	-4,8498 ^a	-2,9828 ^b	-19,5889 ^a	-13,4579 ^a	-39,6542 ^a	-20,2204 ^a
KPSS	0,0502	0,0538	0,1704	0,2195	0,0439	0,0348	47,0424 ^b	0,0987
Birinci Fark-Trendli								
ADF	-5,6983 ^a	-5,9334 ^a	-4,7143 ^a	-2,8994	-4,6811 ^a	-3,8033 ^b	-6,5577 ^a	-7,9583 ^a
ADF-GLS	-5,8571 ^a	-6,1508 ^a	-4,8519 ^a	-3,0809 ^c	-7,1280 ^a	-9,0930 ^a	-11,3964 ^a	-11,6174 ^a
PP	-5,6983 ^a	-6,0624 ^a	-4,7143 ^a	-2,9859	-16,9609 ^a	-13,2055 ^a	-51,4637 ^a	-28,8869 ^a
KPSS	0,04757	0,0516	0,1704	0,0712	0,0277	0,0318	0,0365	0,0350

Not: “a”, “b” ve “c” sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde ADF, ADF-GLS ve PP testleri için serilerin birim kök içerdiğini ifade eden boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir. KPSS testinin boş hipotezi ise serilerin birim kök içermediğini yönündedir.

Tablo 4 incelendiğinde, toplam sera gazı salınımının temsilcisi olan LSTP serisine ilişkin ADF, ADF-GLS ve PP testlerinin hem düzey hem de düzey-trendli test istatistiklerinin anlamlı olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla LSTP serisinin düzey değerlerinin birim kök içerdiğine ilişkin boş hipotezin ret edilemediği görülmektedir. Serilerin durağan olduğu boş hipotezine sahip olan KPSS testinin ise düzey ve düzey-trendli test istatistiklerinin %1 düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle ilgili serinin durağan olduğu yönündeki boş hipotezinin ret edildiği görülmektedir. Buna göre, LSTP serisinin düzey değerlerinde durağan özellik göstermediği teyit edilmiştir. LSTP serisinin birinci farklı alındığında ise hem düzeyde hem de düzey-trendli değerlerinde birim kök içermediği görülmektedir. Dolayısıyla, LSTP serisinin I(1) özellik gösterdiği tespit edilmiştir.

Enerji sektörü kaynaklı sera gazı salınımının temsilcisi olan LTEN serisinin birim kök test sonuçları incelendiğinde, benzer şekilde düzey değerlerinin birim kök içerdiğinin uygulanan tüm birim kök testleri ile ortaya koyulduğu görülmektedir. Birinci farkı alınan LTEN serisinin ise durağan hale geldiği görülmektedir. Buna göre, LTEN serisinin de I(1) özelliğe sahip olduğu belirlenmiştir. Endüstri sektörü kaynaklı sera gazı salınımının göstergesi olan LSED serisine ilişkin birim kök test sonuçları değerlendirildiğinde, uygulanan tüm testlerin LSED serisinin düzeyde durağan özellik göstermediğini ancak birinci farkı alındığında durağanlaştığını ortaya koyduğu görülmektedir. Tarım sektörü kaynaklı sera gazı salınımının göstergesi olan LSTA serisinin durağanlık özellikleri incelendiğinde, benzer şekilde ilgili serinin düzey ve düzey-trendli değerlerinin durağan özellik göstermediği ancak birinci farkı alındığında durağanlaştığı tespit edilmiştir. Buna göre, LSTA serisi de I(1) özellik göstermektedir. Dolayısıyla, sera gazı salınımlarının tüm sektör bazlı göstergelerinin ve toplam sera gazı salınımı göstergesinin birinci farkları alındığında durağan özellik sergiledikleri tespit edilmiştir.

ADF-ADF-GLS ve PP testlerinin XU100, XUSIN, XELEKT ve XGIDA Endeks getirilerinin düzey değerlerinde birim kök içerdiğine ilişkin boş hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde ret ettiği görülmektedir. Buna göre, BIST 100, BIST Sınai, BIST Elektrik ve BIST Gıda Endeks getirilerini temsil eden serilerin düzey değerlerinde durağan özellik gösterdikleri tespit edilmiştir. Bir başka ifadeyle, tüm endeks getirileri $I(0)$ zellik göstermektedir. Tablo 5’te tüm serilerin durağanlık düzeylerine ilişkin zet bilgiler sunulmuştur.

Tablo 5: Değişkenlerin Durağanlık Seviyeleri

Model	Değişken	Kısaltma	Durağanlık
Model 1-2	Doğal Logaritması Alınan Toplam Sera Gazı Salınımı	LSTP	$I(1)$
	BIST 100 Endeks Getirisi	XU100	$I(0)$
Model 3-4	Doğal Logaritması Alınan Endüstri Sektörü Kaynaklı Sera Gazı Salınımı	LSED	$I(1)$
	BIST Sınai Endeks Getirisi	XUSIN	$I(0)$
Model 5-6	Doğal Logaritması Alınan Enerji Sektörü Kaynaklı Sera Gazı Salınımı	LTEN	$I(1)$
	BIST Elektrik Endeks Getirisi	XELEKT	$I(0)$
Model 7-8	Doğal Logaritması Alınan Tarım Sektörü Kaynaklı Sera Gazı Salınımı	LSTA	$I(1)$
	BIST Gıda Endeks Getirisi	XGIDA	$I(0)$

Tablo 5 incelendiğinde, endeks getirilerinin göstergesi olan serilerin düzey değerlerinde durağan oldukları belirlenmiştir. Sera gazı salınımlarının göstergesi olan serilerin tamamının düzey değerlerinin birim kök içerdiği, ancak birinci fark alınması durumunda durağan özellik gösterdikleri belirlenmiştir. Bir başka ifadeyle, sera gazı salınımı göstergelerinin tümünün $I(1)$ olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla kurulan her bir modelde $I(0)$ ve $I(1)$ serilerin bulunduğu görülmektedir. Buna göre, her bir model için en yüksek durağanlık seviyesi “1” olarak belirlenmiştir. Birim kök testlerinin gerçekleştirilmesinin ardından Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından önerilen nedensellik testlerinin uygulanmasına geçilmiştir. Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik testinde boş hipotez “nedensellik yoktur” şeklinde olup, karşıt hipotez nedenselliğin var olduğu yönündedir. Çalışma kapsamında 8 farklı modelin her biri için Hacker ve Hatemi-J (2006) bootstrap nedensellik testi gerçekleştirilmiş olup sonuçlar Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6: Hacker ve Hatemi-J (2006) Nedensellik Analizleri

Model	Wald Test İst.	%1	%5	%10	$k + d_{max}$
Model 1: LSTP $\nrightarrow$ XU100	4,321 ^b	7,228	3,926	2,709	2
Model 2: XU100 $\nrightarrow$ LSTP	0,506	6,848	3,943	2,790	2
Model 3: LSED $\nrightarrow$ XUSIN	18,697 ^a	14,331	8,946	6,710	4
Model 4: XUSIN $\nrightarrow$ LSED	19,349 ^a	17,188	9,658	6,885	4
Model 5: LTEN $\nrightarrow$ XELEKT	5,774 ^b	7,481	4,058	2,754	2
Model 6: XELEKT $\nrightarrow$ LTEN	0,768	6,531	3,877	2,741	2
Model 7: LSTA $\nrightarrow$ XGIDA	32,995 ^a	15,380	10,827	8,828	5
Model 8: XGIDA $\nrightarrow$ LSTA	73,486 ^b	14,538	9,849	7,866	5

Not: “a” ve “b” sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık seviyesinde, nedenselliğin olmadığını ifade eden boş hipotezin ret edildiğini göstermektedir. “k” gecikme uzunluğu; “ d_{max} ” ise maksimum entegrasyon seviyesini ifade etmektedir.

Nedensellik analizi sonuçlarını gösteren Tablo 6 incelendiğinde, LSTP’nin XU100’un nedeni olmadığı yönündeki boş hipotezin %5 anlamlılık düzeyinde ret edildiği görülmektedir. Buna göre toplam sera salınımindan XU100 Endeksine doğru bir nedenselliğin var olduğu tespit edilmiştir. Ancak,

XU100'den LSTP yönüne doğru nedensellik bulunduğu dair herhangi bir bulguya ulaşılamamıştır. Dolayısıyla toplam sera gazı salınımı ve BIST 100 arasındaki nedensellik ilişkisinin, toplam sera gazı salınımindan BIST 100'e doğru tek yönlü olduğu belirlenmiştir. Benzer şekilde, BIST Elektrik Endeks getirileri ile enerji sektörü kaynaklı sera gazı salınımları arasındaki ilişki incelendiğinde, enerji sektöründen BIST Elektrik Endeksi yönüne doğru bir nedenselliğin var olduğu görülmektedir. Buna göre, enerji sektörü kaynaklı sera gazı salınımlarının BIST Elektrik Endeksinin nedeni olduğu, ancak BIST Elektrik Endeksinin enerji sektöründeki sera gazı salınıminin nedeni olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla, toplam sera gazı ve enerji sektörü kaynaklı sera gazı salınımlarının sırasıyla BIST 100 ve BIST Elektrik Endeksleri üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Ulaşılan bu bulgular karbon salınımlarının borsa performansı üzerinde etkili olduğunu ortaya koyan Griffin vd. (2017), Choi ve Luo (2021), Hengge vd. (2023), Atasel (2022), Akbar vd. (2024), Salehi vd. (2022)'nin bulgularıyla uyumludur.

Tablo 6 incelendiğinde, BIST Sınai Endeksinin, endüstri kaynaklı sera gazı salınıminin nedeni olduğu ayrıca endüstri sektöründeki sera gazı salınıminin BIST Sınai Endeksi üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Buna göre, BIST Sınai Endeks getirileri ile endüstri kaynaklı sera gazı salınımları arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde, tarım sektörü sera gazı salınımı ile BIST Gıda Endeks getirileri arasındaki nedensellik ilişkisinin iki yönlü olduğu belirlenmiştir. Tarım sektöründeki sera gazı salınımlarının BIST Gıda Endeks getirilerinin nedeni olmadığı yönündeki boş hipotez %1 anlamlılık düzeyinde ret edilmiştir. Benzer şekilde, BIST Gıda Endeks getirilerinin tarım sektöründeki sera gazı salınımlarının nedeni olmadığı yönündeki boş hipotez %5 anlamlılık düzeyinde ret edilmiştir. Ulaşılan çift yönlü nedensellik bulguları karbon salınımlarının borsa performansı üzerinde etkili olduğunu ortaya koyan Griffin vd. (2017), Choi ve Luo (2021), Hengge vd. (2023), Atasel (2022), Akbar vd. (2024) ve Salehi vd. (2022)'nin bulgularıyla uyumlu olduğu gibi borsa performansının sera gazı salınımları üzerinde etkili olduğunu gösteren Paramati vd. (2017), Alessi vd. (2020), Habiba vd. (2021) ve Tamazian vd. (2009)'nin çalışmaları ile örtüşmektedir. Ayrıca, bu çalışmada elde edilen menkul kıymet getirilerinin sera gazı salınımlarının nedeni olduğu yönündeki bulgu, Chang vd. (2020)'nin Morgan Stanley Capital International (MSCI) Endeks getirisinin karbon salınımlarının nedeni olduğu yönündeki bulgusuyla birebir uyumaktadır.

5. SONUÇ

Sera gazı salınımlarının iklim değişikliklerinin önde gelen nedenlerinden birisi olduğu söylenebilmektedir. Son yirmi yılda küresel ölçekte sera gazı salınımlarının azaltılmasına yönelik çok sayıda politika geliştirildiği, hedefler belirlendiği ve bu hedeflere ulaşmaya yönelik çeşitli tedbirler alındığı görülmektedir. Söz konusu politikaların, hedeflerin ve tedbirlerin çoğunlukla sera gazı salınımlarının azaltılmasına ya da tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik olduğu görülmektedir. Söz konusu hedeflere ulaşmada finansal piyasaların katkı sunma potansiyelinin yüksek olduğu değerlendirilmektedir. Buna göre finansal kurumların, finansal araçların ve yatırımcıların finansal piyasalar aracılığıyla çevrenin korunmasına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir.

Finans ve sera gazı salınımları arasındaki etkileşimin yönünün belirlenmesinde özellikle yatırımcılar önemli bir rol üstlenebilmektedir. Bir yandan yeni geliştirilen yeşil finans araçlar diğer yandan işletmelerin çevrenin korunmasına yönelik faaliyetleri, yatırımcıların karar alma süreçlerinde çevresel faktörleri dikkate almalarını sağlayabilmektedir. Çevrenin korunmasına yönelik yeni finansal araçların, yeni finansal kurumların ve yeni finansal süreçlerin geliştirilmesi finans ve çevre arasındaki etkileşimin güçlenmesine sebep olabilmektedir. Bu gelişmelere rağmen, çevresel bozulmanın önemli bir göstergesi olan sera gazı salınımlarının sıklıkla üretime yönelik ekonomik faaliyetler ile ilişkilendirildiği, ancak finans ile bağlantısının genellikle göz ardı edildiği görülmektedir. Bu çalışma literatürdeki bu araştırma boşluğunun doldurulmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında çevresel bozulmanın önemli bir göstergesi olan sera gazı salınımları ile finansal piyasaların göstergesi niteliğindeki endeks getirileri arasındaki ilişkilerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda Türkiye'de toplam sera gazı salınımı ile BIST 100 Endeksi arasındaki etkileşim nedensellik analizleri aracılığıyla incelenmiştir. Ayrıca bu çalışma, söz konusu etkileşimin sera gazının kaynaklandığı sektöre göre farklılaşabileceğini dikkate alarak farklı sektörlerden kaynaklanan sera gazı salınımları ile BIST sektör endeksleri arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Bu kapsamda, endüstri kaynaklı sera gazı salınımı ile BIST Sınai Endeksi, enerji sektörü kaynaklı sera gazı salınımı ile BIST Elektrik Endeksi ve son

olarak tarım sektörü kaynaklı sera gazı salınımı ile BIST Gıda Endeksi arasındaki etkileşim incelenmiştir. Yrtlen nedensellik analizleri neticesinde, toplam sera gazı ve enerji sektörü kaynaklı sera gazı salınımlarının sırasıyla BIST 100 ve BIST Elektrik Endeksleri üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, endüstri kaynaklı sera gazı salınımları ile BIST Sınai Endeks getirileri ve tarım sektörü sera gazı salınımı ile BIST Gıda Endeks getirileri arasında çift yönlü nedensellik bulunduğu tespit edilmiştir.

Ulaşılan bu sonuçların önemli politika çıkarımları olduğu dşnlmektedir. İlk olarak, toplam sera gazı salınımlarının BIST 100’n nedeni olması BIST 100’de işlem yapan yatırımcıların sera gazı salınımlarını fiyatladıklarına işaret etmektedir. Benzer şekilde endüstri kaynaklı sera gazı, enerji sektörü kaynaklı sera gazı ve tarım sektörü kaynaklı sera gazı salınımlarının sırasıyla BIST Sınai, BIST Elektrik ve BIST Gıda Endekslerinin nedeni olması bu sektördeki yatırımcıların karar alma süreçlerinde ilgili emisyonları dikkate aldıklarına işaret emektedir. Bir başka ifadeyle, incelenen tüm sektörlerdeki yatırımcıların çevreye zarar veren sera gazı salınımlarını Borsa İstanbul’da fiyatladıkları görülmektedir. Dolayısıyla, bu sektörlerde faaliyette bulunan işletmelerin sera gazı salınımlarına yönelik uygulamalarının yatırımcı nezdinde dikkate alınacağının farkında olarak faaliyetlerde bulunmalarının önemli olduğu dşnlmektedir. Bu kapsamda işletme yöneticilerinin sera gazı salınımlarının llmesine ve yönetimine ilişkin faaliyetlere ağırlık vermeleri önerilmektedir.

Diğer taraftan, BIST Sınai ve BIST Gıda Endekslerinin sırasıyla endüstri kaynaklı sera gazı ve tarım kaynaklı sera gazı salınımları üzerinde etkili olması borsa faaliyetlerinin üretim ve tüketimi artırarak enerji kaynaklarının kullanımını dolayısıyla sera gazı salınımlarını artırdığına ilişkin görüşü desteklemektedir. Bu noktada, artan borsa faaliyetleri sonucu elde edilen kazançlara ilişkin çevresel vergilerin geliştirilmesinin, çevrenin korunmasına yönelik faaliyetlerin gerektirdiği finansmanın ihtiyaının karşılanmasında bir araç olarak kullanılabileceği dşnlmektedir. Ayrıca, artan borsa faaliyetleri neticesinde elde edilen kazançların tüketim faaliyetleri yerine enerji verimli üretim faaliyetlerine ya da sera gazı salınımlarını azaltmaya yönelik yatırımlara yönlendirilmesinin etkili olabileceği dşnlmektedir. Bu kapsamda, politika geliştiricilerin artan borsa faaliyetleri sonucu elde edilen getirilerin enerji verimli projelere ve temiz enerji kaynaklarının finansmanına yönlendirmede teşvikler geliştirmesi önerilmektedir.

Bu çalışmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. İlk olarak bu araştırma sera gazı salınımları ile borsa performansı arasındaki ilişkiye odaklanmış olup, sera gazı salınımlarının neden olduğu diğer etkiler kapsam dışında bırakılmıştır. İkinci olarak, analizler Türkiye zerine yürütülmüş olup diğer gelişmiş ve gelişmekte olan le örnekleri analizlere dâhil edilmemiştir. Bundan sonraki araştırmalarda sera gazının neden olabildiği borsa performansı dışındaki diğer finansal etkilerin de dikkate alınması önerilmektedir. Ayrıca, gelişmiş ve gelişmekte olan le örnekleri üzerine yrtlen çalışmaların artırılmasının sonuçların karşılaştırılabilir olması açısından önemli olduğu dşnlmektedir.

Etik Beyan: Bu alışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Yazar Katkı Beyanı: Yazarların alışmaya katkısı eşit dzeydedir.

ıkar Beyanı: Yazarlar arasında ıkar atışması yoktur.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

Author Contributions Statement: Authors contributed equally to the study.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Akbar, U. S., Bhutto, N. A., & Rajput, S. K. O. (2024). How do carbon emissions and eco taxation affect the equity market performance: An empirical evidence from 28 OECD economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 31(34), 46312-46324. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-29882-y>
- Alessi, L., Ossola, E., & Panzica, R. (2020). The Greenium matters: greenhouse gas emissions, environmental disclosures, and stock prices, *CefES, Center for European Studies*, 1-36. No 418. <http://repec.dems.unimib.it/repec/pdf/mibwpaper418.pdf>

- Aswani, J., Raghunandan, A., & Rajgopal, S. (2024). Are carbon emissions associated with stock returns? *Review of Finance*, 28(1), 75-106. <https://doi.org/10.1093/rof/rfad013>
- Benchora, I., & Galanti, S. (2024). Verified carbon emissions and stock returns in the EU Emissions Trading System. *Energy Policy*, 193, 114264. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2024.114264>
- Carney M. (2015). Breaking the tragedy of the horizon-climate change and financial stability. Speech Given At Lloyd's of London, 29, 220-230. <https://www.bis.org/review/r151009a.pdf>
- Chang, C. L., Ilomäki, J., Laurila, H., & McAleer, M. (2020). Causality between CO2 emissions and stock markets. *Energies*, 13(11), 2893. <https://doi.org/10.3390/en13112893>
- Choi, B., & Luo, L. (2021). Does the market value greenhouse gas emissions? Evidence from multi-country firm data. *The British Accounting Review*, 53(1), 100909. <https://doi.org/10.1016/j.bar.2020.100909>
- Değer, M. K., & Pata, U. K. (2017). Türkiye'de dış ticaret ve karbondioksit salınımı arasındaki ilişkilerin simetrik ve asimetrik nedensellik testleriyle analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18(1), 31-44.
- Dutta, A., Bouri, E., & Noor, M. H. (2018). Return and volatility linkages between CO2 emission and clean energy stock prices. *Energy*, 164, 803-810. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2018.09.055>
- EPA (2024). Global Greenhouse Gas Overview. <https://www.epa.gov/ghgemissions/global-greenhouse-gas-overview>
- Faccini, R., Rastin M., & Skiadopoulos, G. (2021). Are climate change risks priced in the U.S. Stock market?, *Danmarks Nationalbank Working Papers*, No. 169, Danmarks Nationalbank, Copenhagen. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/245990/1/dnwp169.pdf>
- Fedorova, E., & Iasakova, P. (2024). The impact of climate change news on the US stock market. *The Journal of Risk Finance*, 25(2), 293-320. <https://doi.org/10.1108/JRF-06-2023-0133>
- Griffin, P. A., Lont, D. H., & Sun, E. Y. (2017). The relevance to investors of greenhouse gas emission disclosures. *Contemporary Accounting Research*, 34(2), 1265-1297. <https://doi.org/10.1111/1911-3846.12298>
- Grippa, P., Schmittmann, J., & Suntheim, F. (2019). Climate change and financial risk: Central banks and financial regulators are starting to factor in climate change. *Finance & Development*, 56(004), 26-29. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2019/12/pdf/climate-change-central-banks-and-financial-risk-grippa.pdf>
- Gujarati, D. N. (2003). Basic Econometrics (4. Baskı). McGraw-Hill.
- Güneysu, Y., & Atasel, O. Y. (2022). Karbon emisyonları ile finansal performans arasındaki ilişkinin incelenmesi: BIST100 endeksinde bir araştırma. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(3), 1183-1193. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.1125859>
- Habiba, U., Xinbang, C., & Ahmad, R. I. (2021). The influence of stock market and financial institution development on carbon emissions with the importance of renewable energy consumption and foreign direct investment in G20 countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 67677-67688. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-15321-3>
- Hacker, R. S., & Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables: Using asymptotic and bootstrap distributions: Theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489-1500. <https://doi.org/10.1080/00036840500405763>
- He, X., & Liu, Y. (2018). The public environmental awareness and the air pollution effect in Chinese stock market. *Journal of Cleaner Production*, 185(1), 446-454. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.02.294>
- Hengge, M., Panizza, U., & Varghese, M. R. (2023). Carbon policy surprises and stock returns: Signals from financial markets. *International Monetary Fund*, WP/23/13. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2023/01/27/Carbon-Policy-Surprises-and-Stock-Returns-Signals-from-Financial-Markets-528644>

- Kırca, M., & Karagöl, V. (2018). Türkiye’de petrol fiyatları ve cari açık arasındaki simetrik ve asimetrik nedensellik ilişkilerinin analizi. *Akademik Araştırmalar ve alışmalar Dergisi (AKAD)*, 10(18), 59-71. <https://doi.org/10.20990/kilisiibfakademik.428607>
- Lepori, G. M. (2016). Air pollution and stock returns: Evidence from a natural experiment. *Journal of Empirical Finance*, 35, 25-42. <https://doi.org/10.1016/j.jempfin.2015.10.008>
- Levy, T., & Yagil, J. (2011). Air pollution and stock returns in the US. *Journal of Economic Psychology*, 32, 374-383. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.01.004>
- Li, W., Liu, T., & Wei, M. (2023). Heterogeneous response of the stock market to CO2 emissions in China. *Frontiers in Energy Research*, 10, 1074262. <https://doi.org/10.3389/fenrg.2022.1074262>
- Mankiw, N.G., & Scarth, W. (2008) *Macroeconomics* (3. Baskı). Worth Publishers.
- National Oceanic and Atmospheric Administration Annual Greenhouse Gas Index (2023). NOAA's Annual Greenhouse Gas Index (An Introduction). <https://gml.noaa.gov/aggi/>
- Noh, J. H., & Park, H. (2023). Greenhouse gas emissions and stock market volatility: An empirical analysis of OECD countries. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 15(1), 58-80. <https://doi.org/10.1108/IJCCSM-10-2021-0124>
- Oestreich, A. M., & Tsiakas, I. (2015). Carbon emissions and stock returns: Evidence from the EU emissions trading scheme. *Journal of Banking & Finance*, 58, 294-308. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2015.05.005>
- Paramati, S. R., Mo, D., & Gupta, R. (2017). The effects of stock market growth and renewable energy use on CO2 emissions: Evidence from G20 countries. *Energy Economics*, 66, 360-371. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2017.06.025>
- Reshetnikova, L., Ovechkin, D., Devyatkov, A., Chernova, G., & Boldyreva, N. (2023). Carbon emissions and stock returns: The case of Russia. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(8), 370. <https://doi.org/10.3390/jrfm16080370>
- Sadorsky, P. (2011). Financial development and energy consumption in Central and Eastern European frontier economies. *Energy policy*, 39(2), 999-1006. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.11.034>
- Salehi, M., Fahimifard, S. H., Zimon, G., Bujak, A., & Sadowski, A. (2022). The effect of CO2 gas emissions on the market value, price and shares returns. *Energies*, 15(23), 9221. <https://doi.org/10.3390/en15239221>
- Shobande, O. A., & Ogbeifun, L. (2022). Sustainable blueprint: Do stock investors increase emissions? *Journal of Risk and Financial Management*, 15(2), 70. <https://doi.org/10.3390/jrfm15020070>
- Singh, S. (2024). The relationship between growth in GDP and CO2 has loosened; it needs to be cut completely. <https://www.iea.org/commentaries/the-relationship-between-growth-in-gdp-and-co2-has-loosened-it-needs-to-be-cut-completely>
- Tamazian, A., Chousa, J. P., & Vadlamannati, K. C. (2009). Does higher economic and financial development lead to environmental degradation: Evidence from BRIC countries. *Energy policy*, 37(1), 246-253. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.08.025>
- Tay, B. H. (2023). Climate change and stock market: A review. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 1151 012021. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1755-1315/1151/1/012021/pdf>
- T.C. evre şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (2024). İklim Değişikliği Azaltım Stratejisi ve Eylem Planı (2024-2030). [https://iklim.gov.tr/db/turkce/icerikler/files/%C4%B0klim%20De%C4%9Fi%C5%9Fikli%C4%9Fi%20Azalt%C4%B1m%20Stratejisi%20ve%20Eylem%20Plan%C4%B1%20\(2024-2030\).pdf](https://iklim.gov.tr/db/turkce/icerikler/files/%C4%B0klim%20De%C4%9Fi%C5%9Fikli%C4%9Fi%20Azalt%C4%B1m%20Stratejisi%20ve%20Eylem%20Plan%C4%B1%20(2024-2030).pdf)

- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes, *Journal of Econometrics*, 66, 225-250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)
- Tran, V. T., Phan, D. H. B., Tee, C. M., & Nguyen, D. T. (2024). Unmasking the carbon conundrum: How emissions impact stock price crash risk. *Finance Research Letters*, 64, 105443. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2024.105443>
- tr.investing.com, <https://tr.investing.com/>
- TÜİK (2024). Sera gazı emisyon istatistikleri 1990-2022. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sera-Gazi-Emisyon-Istatistikleri-1990-2022-53701#:~:text=Sera%20gaz%C4%B1%20envanteri%20sonu%C3%A7lar%C4%B1na%20g%C3%B6re,CO2%20e%C5%9Fd.%20olarak%20hesapland%C4%B1>
- UN (2024). Causes and effects of climate change. <https://www.un.org/en/climatechange/science/causes-effects-climate-change>
- Wen, F., Wu, N., & Gong, X. (2020). China's carbon emissions trading and stock returns. *Energy Economics*, 86, 104627. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2019.104627>

Socio-Economic Development and Voter Preferences in Türkiye: The 28 May 2023 Presidential Election¹

Türkiye’de Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik ve Seçmen Tercihleri: 28 Mayıs 2023 Cumhurbaşkanlığı Seçimi

Umut Turgut YILDIRIM²

Öz

Amaç: Bu çalışma, temel olarak Türkiye’de seçmen tercihlerinin analizine odaklanmıştır. Çalışma 28 Mayıs 2023 Cumhurbaşkanlığı Seçimi özelinde seçmenlerin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyelerinin iktidar ve muhalefet bloklarına yönelik tercihleri üzerindeki etkilerini analiz etmeyi hedeflemektedir.

Tasarım/Yöntem: Bu bağlamda çalışmanın temel sorunsalı, seçmenin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyinin seçim tercihinin iktidar lehine mi yoksa muhalefet lehine mi yönlendirdiğinin tespit edilmesidir. Bu amaç doğrultusunda, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının "İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE-2022)" raporundan elde edilen veriler ile Yüksek Seçim Kurulunun (YSK) 28 Mayıs 2023 Cumhurbaşkanlığı seçimi kesin sonuçları ilçe bazında analiz edilmiştir.

Bulgular: Bulgular, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ile seçmenlerin iktidar-muhalefet tercihleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir.

Sınırlılıklar: Çalışmanın sonuçları, çeşitli faktörler nedeniyle sınırlıdır. 2023 seçimlerine odaklanması genellebilirliği kısıtlamakta ve analiz, seçmenlerin demografik profilleri, siyasi tutumları, parti bağlılıkları ve kampanya stratejileri gibi olası karıştırıcı değişkenleri kontrol etmemiştir. Bu nedenle, sosyo-ekonomik gelişmişlik ile seçmen tercihi arasında gözlemlenen ilişki, yalnızca nedensel olmayabilir.

Özgünlük/Değer: 2023 yılındaki Cumhurbaşkanlığı Seçimi, Türkiye’nin siyasi tarihinde keskin bir kutuplaşma ve rekabet ortamında gerçekleşmesiyle önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Öyle ki, 2023 Cumhurbaşkanlığı Seçimi, beraberinde seçmen tercihlerinin ve bu tercihleri etkileyen faktörlerin detaylı bir biçimde analiz edilmesini de elzem kılmıştır. Çalışmanın önemi, seçmen tercihlerini etkileyen faktörler arasında sosyo-ekonomik gelişmişliğin rolünü, güncel veriler ışığında ve özgün bir örneklem üzerinden analiz etmesinden kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Seçmen Tercihleri, Sosyo-ekonomik gelişmişlik, 28 Mayıs 2023 Seçimleri, Türkiye

Abstract

Purpose: This study is primarily focused on analyzing voter preference in Türkiye. Specifically, the study aims to analyze the impact of voters' socio-economic development levels on their preference for the incumbent or opposition blocs, with specific reference to the 28 May 2023 presidential election.

Design/Methodology: The primary question is whether a voter's socio-economic status directs their vote towards the incumbent or the opposition. To address this question, district-level data from the Ministry of Industry and Technology's "District Socio-Economic Development Ranking Study (SEGE-2022)" report were analyzed alongside the Supreme Election Council's (YSK) official results from the May 28, 2023, presidential election. Correlation analysis was utilized to determine the nature of the relationship between the Socio-Economic Development Index (SEDI) and candidate vote shares.

Findings: The findings suggest a statistically significant relationship between socio-economic development and voter preference for the incumbent or opposition

Limitations: The study's conclusions are limited by several factors. Its focus on the 2023 election restricts generalizability, and the analysis did not control for potentially confounding variables (e.g., voter demographics, political attitudes, campaign strategies). Therefore, the observed relationship between socio-economic development and voter preference may not be solely causal.

Originality/Value: The 2023 Turkish Presidential Election marked a critical juncture in Türkiye's political history, characterized by heightened polarization and competitiveness. This context necessitates a detailed examination of voter preferences and the underlying factors influencing those preferences. The significance of this study stems from its analysis of the role of socio-economic development as a factor influencing voter preference, using current data and a unique sample.

Keywords: Voter Preferences, Socio-Economic Development, 28 May 2023 Elections, Türkiye

¹Bu çalışma, SBA-2023-3302 nolu proje kapsamında İnönü Üniversitesi BAP birimi tarafından verilen destekle hazırlanmıştır. Bu vesileyle BAP Birimine teşekkürlerimi sunarım.

²Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, umutturgut.yildirim@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2676-7157

1. INTRODUCTION

In democratic systems, voter preference plays a central role in determining the actors within the political sphere. Therefore, the analysis of voter preferences and the factors influencing these preferences constitutes a significant area of study within the political science literature. Political scientists, particularly political sociologists, are keenly interested in understanding whom voters choose, why they choose them, and, in other words, what factors influence voting decisions. Studies in this area are utilized across a wide spectrum of applications, from profiling the political culture, political behavior, and political attitudes within a country, to understanding the dynamics that determine the institutions of incumbent and opposition. These applications also include assessing the effectiveness of election campaigns and examining the legitimacy of the regime. In this context, Downs (1957), Lipset (1960), Lazarsfeld, Berelson, and Gaudet (1968), Campbell et al. (1960), Lewis-Beck and Stegmaier (2000), Fiorina (1981), Bruce and Sheth (1987), Almond and Verba (1989), and Thomassen (2005) have all produced works that have shaped the literature on voter preferences. These studies generally contend that individuals' voting behavior changes, whether retrospectively or prospectively, and that a multitude of factors, including psychological, socio-economic (family, environment, education, income, religious belief), and ideological factors, influence voter preference.

In Turkish political life, elections have also been the focus of numerous studies aiming to explain changes in voter preference and shifts in power between the incumbent and the opposition. Analysis of voter preference, a consistently relevant topic in studies focused on Turkish political life, has been investigated from various perspectives, alongside subjects such as political participation, voter preferences, political culture, political attitudes, and the factors influencing voters (Abadan, 1965; Akgün, 2000; Akgün, 2001; Aydın & Özbek, 2004; Beren, 2013; Canöz, 2010; Gülmen, 1979; Kalaycıoğlu, 1994; Özbudun & Tachau, 1975; Turan, 1986). However, the dynamic and evolving nature of voter preferences makes their analysis a field of study that requires constant updating. Indeed, changing political landscapes and electoral systems, socio-economic transformations within the social structure, and shifts in political actors render existing analyses of voter preference increasingly inadequate for understanding and explaining current political life. Yet, understanding voter preferences is one of the key ways to access the fundamental parameters of a country's political life. The results of the 2023 Presidential Election have once again demonstrated the importance of analyzing voter preferences in Türkiye to comprehend the country's political landscape. In other words, these elections clearly illustrated how critical an in-depth examination of voter preference is for understanding and interpreting the country's political future. Before the election, there were significant discussions about whether the Justice and Development Party (AK Party), which had governed the country for over 20 years, and President Recep Tayyip Erdoğan would be re-elected, with many polling companies predicting that the incumbent would not secure another term. The media also extensively covered the prospect of opposition candidate Kemal Kılıçdaroğlu winning the presidency, and Erdoğan transitioning to the opposition (Euronews, 13.05.2023; Independent Türkçe, 15.05.2023; Medyascope, 11.05.2023). When the elections concluded on May 14, 2023, there was no winner; therefore, according to election law, the election was repeated on May 28, 2023, and Erdoğan was re-elected as president, receiving 52.18% of the valid votes. As Öztürk (2023) also notes in his study, the election results demonstrated that the predictions of polling companies were insufficient to explain voter preferences. Furthermore, it can be argued that studies intending to explain voter preferences have also fallen short in fully accounting for the volatility of the current political climate and the fluctuations in voter preference. The results, especially those seen in recent elections, reveal the existence of more complex dynamics influencing voter preferences, beyond these traditional approaches.

This study primarily examines the preferences of Turkish voters, specifically in the context of the 2023 Presidential Election. It aims to investigate the impact of voters' socio-economic development levels on their preferences for the incumbent and opposition candidates in the 28 May 2023 presidential election. In this context, the central research question is to determine whether the socio-economic development level of voters in Türkiye directs their electoral preference towards the incumbent or the opposition. Answering this question will contribute to a better understanding of voter

preference in Türkiye and reveal the socio-economic foundations of the dynamics between the incumbent and the opposition. The significance of this study stems from its analysis of the role of socio-economic development as a factor influencing voter preference, using current data and a unique sample. Although numerous studies in the literature examine the impact of socio-economic variables on voter preference, a study that correlates the results of the 28 May 2023 Presidential Election with socio-economic development data at the district level is unprecedented. In this respect, the study aims to contribute to the existing gap in the literature and offer a new perspective on the relationship between political preferences and socio-economic structure in Türkiye.

The scope of the study is limited to the Presidential Election held on 28 May 2023, and voter preferences for the candidates who competed in this election. The analyses will be conducted using two main datasets that serve as data sources. The first of these is the SEGE-2022 report, published by the Ministry of Industry and Technology in 2022, which includes the socio-economic development levels of 973 districts. The second dataset is a compilation, by the researcher, of the official results of the 28 May 2023 Presidential Election from the Supreme Election Council (YSK), organized at the district level. These two datasets will be merged using statistical analysis techniques, and the relationship between the districts' socio-economic development indices and the votes cast for the incumbent and opposition candidates will be examined.

In this context, first, the concepts of voter preference and socio-economic development will be addressed within a theoretical framework, and the relevant literature will be examined in detail. Subsequently, using the SEGE-2022 report and the results of the 28 May 2023 Presidential Election obtained from the YSK, the relationship between socio-economic development level and the votes cast for the incumbent and opposition candidates will be analyzed at the district level. Finally, the findings will be evaluated in light of the existing literature, and conclusions will be drawn about the relationship between voter preference and socio-economic development, specifically in the context of the aforementioned election. A better understanding of the socio-economic foundations of voter preferences has the potential to assist political parties and candidates in developing their strategies and reaching voter bases more effectively. Therefore, this study will also shed light on future studies on democracy, voter preference, and political participation in Türkiye.

2. LITERATURE REVIEW

In its political sense, voter refers to individuals with the right to vote; voting signifies the indication of the desired candidate or the expression of a positive/negative opinion towards the candidate; and election denotes the process of determining representatives (Collin, 2004). In this sense, voter preference can be defined as a concept expressing individuals' attitudes and preference towards political parties, candidates, or policies. Analyses of voter preference, therefore, play a critical role in understanding and predicting the political outcomes of elections in democratic systems. Indeed, elections are the fundamental mechanism by which politicians come to office in democratic systems. In other words, in democratic countries, both incumbent and opposition actors are appointed by voters. However, the basis on which voters make their choices—in other words, whom they vote for, why, and for what reason—remains a subject of debate.

Socio-economic development, in a general sense, is a multidimensional concept that refers to the level of progress a society has achieved in both social and economic terms. This concept is not limited to narrow measures such as economic growth or per capita income; it also encompasses other elements of human life, including education, health, quality of life, infrastructure, technological progress, equitable income distribution, and social welfare (United Nations Development Programme [UNDP], 2020). In the literature, socio-economic development level is generally assessed using measurement tools such as human development indices (e.g., the United Nations Human Development Index - HDI) or multidimensional poverty indices (Alkire & Santos, 2014). For example, Amartya Sen's (1999) Capability Approach considers socio-economic development through the freedoms individuals possess and their capacities to shape their lives. This approach associates socio-economic development not only with material well-being but also with the social and economic opportunities necessary for individuals to realize their potential. Similarly, Douglass North's (1991) institutional economics approach also emphasizes the role of institutional structures (e.g., the legal system,

property rights, governance mechanisms, etc.) that influence socio-economic development. Socio-economic development is also examined in the context of regional and global inequalities. For instance, Immanuel Wallerstein's (1974) world-systems theory attempts to explain how development is distributed on a global scale, taking into account the economic and social inequalities between core, semi-periphery, and periphery countries. In this context, it can be accepted that socio-economic development is a complex process shaped by structural dynamics at both the national and international levels. Therefore, it should be stated that socio-economic development is a multidimensional concept encompassing the interaction between economic growth, social welfare, institutional structures, and individual freedoms (Stiglitz et al., 2009).

Efforts to understand voter preferences have already generated a significant body of literature. Studies focusing on the questions of why and on what basis voters cast their ballots have provided a specific theoretical framework for the topic. Considering these studies, it is evident that sociological (Columbia School), socio-psychological (Michigan School), and economic (rational choice school) approaches stand out in the analysis of voter preference (Akgün, 2000). The sociological approach posits that fundamental social divisions within society influence voter preference. The socio-psychological approach, in contrast, concentrates on the individual rather than society, arguing that party affiliation, acquired during the process of political socialization influenced by family and environment, determines voters' preferences (Ezikoğlu, 2024). For example, Raphael Ventura's (2001) study, which emphasizes the direct determining role of parents on voter preference, can be considered in this vein. The economic approach, on the other hand, emphasizes that voters intend to make the most beneficial choice for themselves by conducting a cost-benefit analysis. Accordingly, voters evaluate the economic performance of the incumbent based on its impact on their own economic situation and vote accordingly (Heywood, 2007).

The relationship between voter preference and socio-economic development level is also a frequently examined topic in the political science and sociology literature. The effects of voters' socio-economic development levels on their voting behaviors have been debated for many years within the context of the approaches mentioned above. The sociological approach maintains that socio-economic characteristics of voters, such as education, income, and occupation, have a decisive influence on their voting behaviors. The pioneering studies of the Columbia School emphasize the impact of sociological factors on voter preferences. For instance, in their study *The People's Choice*, Lazarsfeld, Berelson, and Gaudet (1968) showed that voters' preferences are significantly influenced by their social contexts and group affiliations. Likewise, Saenger (1945) discovered that both religion and socioeconomic status play important roles in shaping voter preferences. Weakliem (2000) also found that individuals with higher education levels were more likely to support liberal parties. Alderman et al. (2009) analyzed a range of demographic factors that impact voting behavior in U.S. cities. The study revealed that race, income, geographic location, marital status, and population size are important in determining a voter's ideological stance. For instance, they observed that areas with lower income and education levels tended to favor liberal candidates more frequently.

The research conducted by the Michigan School also highlighted the role of socio-economic factors in explaining voter preferences. In their book, *The American Voter*, Campbell et al. (1960) explored how social class and other socio-economic traits impact the development of party loyalty and political views. These investigations indicated that voting behavior is shaped more by social and economic contexts than by rational decision-making. The social identity theory further suggests that voters' political inclinations are influenced by elements pertaining to the social groups and identities they identify with, underscoring the psychological factors affecting voter choices (Tajfel & Turner, 1986). This theory posits that identities related to ethnicity, religion, or class can significantly affect individuals' attitudes towards political parties and candidates.

A significant contributor to the economic perspective, Anthony Downs, in his book *An Economic Theory of Democracy* (1957), investigates how voter preferences align with rational choice theory. Downs (1957) suggests that voters, operating as rational individuals aiming to enhance their self-interest, decide on their voting patterns based on the personal advantages offered by candidates. Accordingly, voters' preferences are shaped primarily by economic interests and benefits. Inglehart's (1977; 1997) studies also draw attention to the relationship between voter preference and socio-

economic development level. Inglehart argues that increasing socio-economic development leads voters to place greater emphasis on post-materialist values such as freedom, democracy, and the environment, rather than material concerns. In other words, in his book *The Silent Revolution*, Inglehart (1977) posits that in advanced industrial societies, as material well-being increases, voters' priorities shift, and post-materialist values gain importance. In *Modernization and Postmodernization* (1997), Inglehart further develops this thesis, arguing that cultural change and the evolution of values have a significant impact on political behavior, and suggesting that voters with higher levels of socio-economic development may be more likely to support parties that advocate for post-materialist values.

Studies focusing on Türkiye after the transition to a multi-party system have also focused on the impact of socio-economic development level on voter preferences, revealing different dimensions of this relationship. A research study by Özbudun and Tachau (1975) classified the provinces in Türkiye based on their economic development levels and determined that these levels significantly influenced voters' political party choices. The findings reveal that varying political party preferences emerged in regions with higher economic development. This suggests that economic factors must be considered when assessing voter preferences. Kalaycıoğlu (1994), in his research titled *Elections and Party Preferences in Turkey: Changes and Continuities in the 1990s*, examined the shifts in voter preferences in Türkiye during the 1990s. The results showed that factors such as urbanization, education, and income levels influenced voter preferences in distinct ways. Specifically, it was identified that voters residing in urban areas with higher education levels were more inclined to support parties advocating for liberal and economic reforms, while those living in rural regions were more likely to back parties that emphasized traditional values.

Tayyar (2012) further demonstrated that urbanization, education, and income influenced voting behavior for different political parties in elections held between 2002 and 2011, arguing that the likelihood of voting for the incumbent increased in regions with higher urbanization rates. Esmer (2002) discovered in his research on voting preferences in Türkiye that the rate of urbanization was a crucial factor. Özler (2000) revealed that the political party preferences of those residing in *gecekondu*s (informal settlements) evolved over time. For example, it was observed that in the 1960s, right-wing parties garnered support from this demographic, while in the 1970s, the center-left Republican People's Party (CHP) attracted their backing. Akarca and Tansel (2007) investigated how various socio-economic factors—such as growth rates, average education levels, urbanization rates, net migration rates, and female employment outside of agriculture—could predict voting shares in the 1995 general elections. Their research concluded that these economic and social factors had a significant impact on party preferences among voters at the provincial level. This supports the idea that socio-economic indicators are vital in influencing the political choices of voters.

Çarkoğlu and Toprak's (2000) research, titled *Religion, Society and Politics in Turkey*, indicated that declining economic conditions diminished the electoral support for the ruling party. The study highlighted that voters, particularly those residing in rural regions and valuing religious beliefs more highly, tended to favor conservative parties. Akgün (2000), analyzing the outcomes of 14 general and local elections from 1954 to 1994 (excluding the years 1961 and 1983), observed that inflation adversely affected the vote percentages for the incumbent party. This study revealed that voters' political inclinations are influenced not solely by economic factors but also by ideological beliefs and party loyalties. Specifically, it was shown that party loyalties held a major sway over voting behavior. It was further noted that economic elements (such as unemployment, inflation, and income distribution) significantly impacted voters' choices. Sezgin's (2007) research, which assessed the influence of the economy on Turkish voters' preferences between 1998 and 2003, similarly found that voters responded more rapidly to negative economic changes than to positive ones, thus emphasizing a tendency towards punishment according to the reward/punishment hypothesis. Sezgin illustrated that economic indicators like unemployment, inflation, and income distribution considerably shaped voter preferences. Notably, it was found that during times of deteriorating economic circumstances, voters displayed a reactive stance toward the ruling party and gravitated towards opposition parties. Sezgin (2007) supported this claim by stating that citizens' trust in the coalition government consisting of the Democratic Left Party, Motherland Party, and Nationalist Movement Party was between 25-35% until the crisis in 2001, but fell to 10% after the crisis. Çinko

(2006) also emphasizes that voter preferences are significantly influenced by economic factors, but that social, cultural, ideological, and psychological factors should also be taken account. The study found out that in periods of economic problems, economic dynamics play a more critical role in determining voter preference.

In his analysis titled *Economic Evaluations vs. Ideology: Diagnosing the Sources of Electoral Change in Turkey 2002–2011*, Çarkoğlu (2012) utilized national surveys from 2002, 2007, and 2011 to investigate how economic assessments influence voter behavior. The findings indicated that during times of economic decline, voters tended to react negatively towards the ruling party and shifted their support to opposition parties. Moreover, Çarkoğlu (2012) emphasized that ideological aspects also significantly influenced voter preferences. In a recent study, Çağlar Ezikoğlu (2024) explores the economic voting patterns of Turkish voters and asserts that after the 2008 general elections, the impact of economic factors on voter choices diminished. Instead, it highlights that ideological beliefs and the role of leadership became more prominent. Ezikoğlu's (2024) research argues that during the elections of the 1980s and 1990s, the economy was a key determinant of voter choice, but this influence has lessened since the 2000s. Adem and Tokgöz (2022) found that macroeconomic factors like inflation, unemployment, and growth rates had a meaningful impact on voter preferences in Türkiye, although employment rates and consumer confidence did not significantly influence election outcomes from 1983 to 2018. These results imply that voters are more responsive to certain macroeconomic indicators, and that economic voting behavior is influenced by particular variables.

Erdem Aytaç (2020) investigated economic voting behavior in recent elections, emphasizing the role of partisanship in shaping economic assessments. The research revealed that voters' economic perceptions and choices are closely linked to their political affiliations, indicating that partisanship can impact economic voting behavior. In a study by Deniz et al. (2021), the distribution of votes for the AK Party in parliamentary elections post-2002 was analyzed, highlighting that socio-economic elements like inflation, unemployment, and per capita GDP growth played a significant role in shaping voter inclinations toward the AK Party. Furthermore, they noted that these factors had a stronger effect in provinces where the AK Party held considerable support, as opposed to eastern areas predominantly populated by Kurds. This scenario illustrates that the influence of socio-economic variables can differ based on regional and demographic contexts, emphasizing the importance of considering ideological influences.

Gündem (2023) analyzed how beliefs, economic conditions, and spatial regimes affected voting behavior in Türkiye from 2007 to 2018, discovering that socio-economic elements, particularly local unemployment and religious conservatism, had a notable impact on voter preferences. Gündem (2023) also states that Center-Periphery dynamics affected AK Party voting behavior more than national economic conditions. This finding suggests that regional differences and socio-cultural factors should also be considered when analyzing voter preferences. Baslevant and Kirmanoğlu (2016) show that socio-demographic characteristics, including education and urbanization, significantly affect voter preferences in Türkiye, especially concerning the incumbent AK Party. Both international and Türkiye-specific scientific literature provide strong and consistent findings that socio-economic variables influence voter preferences. Although the manifestations and intensity of this influence vary, the determining role of socio-economic factors on voter preference cannot be denied.

3. METHODOLOGY AND FINDINGS

This study fundamentally utilizes two datasets. The first is the SEGE-2022 report, prepared by the Ministry of Industry and Technology in 2022. This report generated SEDI scores for 973 districts. The SEDI was produced from data on 56 variables grouped into eight dimensions: demography, employment and social security, education, health, finance, competitiveness, innovation, and quality of life. Examples of these variables include urbanization rate, social assistance rate per capita, university graduate rate, number of doctors per capita, number of bank branches per capita, value of agricultural products per capita, number of patent applications per capita, and passport ownership rate. According to the SEDI, districts were classified into six levels, ranging from 1 to 6. Detailed information is provided in the table below.

Table 1: Distribution of Districts by SEGE Development Level

Development Level	Index Value (IV)	Number of Districts
1	$IV \geq 1,632$	67
2	$1,632 > IV \geq 0,396$	173
3	$0,396 > IV \geq -0,173$	175
4	$-0,173 > IV \geq -0,493$	215
5	$-0,493 > IV \geq -0,824$	222
6	$-0,824 > IV$	121

Source: (Turkish Ministry of Industry and Technology, 2022: 33)

As the second dataset, this study utilizes voter preferences from the second round of the Presidential Election held on May 28, 2023, as these represent the final results. The data were obtained from the Supreme Election Council's database, and only the official results of votes cast within Türkiye were considered. Accordingly, the total number of valid votes cast domestically was 51,418,556, and the voter turnout rate was 85.72%.

The approach adopted in this study, taking into account the existing literature, aligns with the arguments put forth by the economic approach. According to Downs (1957), when voting for either the incumbent or the opposition, voters make their decisions based on an expectation principle, evaluating the current economic situation in the case of the incumbent and the potential future economic situation in the case of the opposition. Accordingly, it is argued that the positive/negative performance of the incumbent regarding the level of socio-economic development influences voters when making their choice. In other words, voters may make choices based on their socio-economic development levels. Based on this, the study's main hypothesis is derived: voters will either desire the continuation or change of the existing order depending on their positive/negative assessment of their socio-economic development level. In this study, the continuation of the existing order is defined as support for the incumbent, while change is defined as support for the opposition. The relationship between socio-economic indicators and voter preferences, on the other hand, can generally be understood as the former determining the latter. It is also accepted that voters cast their votes after making an analysis, involving many variables, of whether the incumbent's policies have had a positive or negative impact on the level of socio-economic development (Telatar, 1998). Therefore, a perspective that combines all three approaches attempting to explain voter preference can be placed at the foundation of this study's analytical approach. Considering that a voter's socio-economic development level is closely related both to their social divisions and status, and to their social environment and current economic situation, this approach can be considered beneficial. In this context, it is expected that voters with low levels of socio-economic development will vote for the opposition, while those with high levels will vote for the incumbent; accordingly, the study's main hypothesis is as follows:

H1: The socio-economic development level of districts in Türkiye significantly influences voter preference.

H1a: Voters, depending on their socio-economic development level, exhibit rewarding or punishing preference in their preferences for the incumbent /opposition candidate. This hypothesis posits that voters with high socio-economic development will increasingly prefer the incumbent candidate, while those with low socio-economic development will increasingly prefer the opposition candidate.

H1b: The preference for the opposition candidate increases among voters in districts with low socio-economic development levels. This hypothesis is based on the assumption that voters in districts with low socio-economic development will turn to the opposition with an expectation of change.

In this study, which examines the relationship between the socio-economic development level of districts and voter preferences in the second round of the Presidential Election on May 28, 2023, voter preference, as the dependent variable, is defined as a dichotomous (dummy) variable that takes the value of '1' in districts where President Recep Tayyip Erdoğan (the incumbent candidate) won, and '0' in districts where Kemal Kılıçdaroğlu (the opposition candidate) won.

$$D = \begin{pmatrix} 1 & \text{Incumbent} \\ 0 & \text{Opposition} \end{pmatrix}$$

The socio-economic development level of the districts, as the independent variable, was measured using the index values from the SEGE-2022 report. Because the SEDI is a composite indicator encompassing numerous socio-economic variables (demography, employment, education, health, competitiveness, finance, accessibility, quality of life, etc.), no additional control variables were used in the analysis. It was determined that the SEGE-2022 index scores for the districts did not conform to a normal distribution (see Table 2, Jarque-Bera test results); therefore, the assumptions of parametric tests (such as Pearson correlation, t-test, linear regression) were not met. Consequently, non-parametric analysis methods were chosen to examine the relationship between the variables. In this context, Spearman's rank correlation coefficient (Spearman's rho) was calculated to determine the direction and strength of the relationship between the SEDI values and voter preferences. Spearman's correlation is a non-parametric test that measures the ordinal relationship between variables and does not require the assumption of a normal distribution

Table 2: Descriptive Statistics for the Index

	Level 1	Level 2	Level 3	Level 4	Level 5	Level 6	Country Level
Mean	2.644	0.897	0.053	-0.343	-0.645	-1.029	-4.11e-06
Median	2.334	0.844	0.037	-0.352	-0.630	-1.013	-0.290
Maximum	6.959 (Şişli)	1.581	0.379	-0.178	-0.500	-0.831	6.959
Minimum	1.632 (Harran)	0.396	-0.173	-0.493	-0.824	-1.447	-1.447
Standard Deviation	1.154	0.336	0.161	0.097	0.095	0.145	0.999
Skewness	2.102	0.450	0.418	0.130	-0.259	-0.457	2.175
Kurtosis	7.534	2.153	2.075	1.708	1.865	2.313	10.799
Jarque-Bera	106.744 (0.00) ^a	11.004 (0.00) ^a	11.328 (0.00) ^a	15.560 (0.00) ^a	14.403 (0.00) ^a	6.595 (0.03) ^b	3233.68 (0.00) ^a

p<0.01 a, p<0.05 b

In the SEDI, the highest standard deviation is found in Level 1, and the lowest standard deviation is in Level 5. Levels 1, 2, 3, 4, and 5 are positively skewed with respect to the districts of whole country, while other levels are negatively skewed. Level 1 and the entire country have a leptokurtic distribution of tails (high peak), whereas the others have a platykurtic distribution (low peak). According to the Jarque-Bera test, none of the levels, nor the country as a whole, follow a normal distribution.

Table 3: Correlations

	Level 1	Level 2	Level 3	Level 4	Level 5	Level 6	Country Level
Voter Preferences							
Index	-0.170 (0.168)	-0.064 (0.400)	-0.221 (0.00) ^a	-0.097 (0.152)	0.138 (0.038) ^b	0.156 (0.085) ^c	-0.249 (0.00) ^a

p<0.01 a, p<0.05 b, p<0.1 c

In this study, the relationship between the districts' socio-economic development levels (SEGE-2022) and voter preferences in the second round of the May 28, 2023 Presidential Election was examined using Spearman's rank correlation coefficient (see Table 3). The findings of the study indicate that socio-economic development played a significant role among the factors shaping voter preferences in the second round of the May 28, 2023 Presidential Election in Türkiye. However, it confirms this effect is not homogeneous and linear, instead, this role differed according to the development level of the districts. In districts with high and medium-low development levels (Levels 1, 2, and 4), no statistically significant relationship was found between the SEDI and voter preference (p > 0.05). This suggests that above a certain threshold, the determinative effect of socio-economic development on voter preference diminishes, and voter preference may be shaped by other factors such as ideology, party affiliation, leader image, and demographic characteristics.

In districts with a medium-low level of development (Level 3), a negative and weak, but statistically significant, correlation was found between the SEDI and voter preference ($r = -0.221$, $p < 0.01$). This finding indicates that voters in these districts tended to favor the opposition candidate, which may be related to dissatisfaction with current economic conditions and incumbent policies.

In districts with low levels of development (Levels 5 and 6), a positive and weak, but statistically significant, correlation was observed between the SEDI and voter preference ($r = 0.138$, $p < 0.05$ for Level 5; $r = 0.156$, $p < 0.1$ for Level 6). This indicates that voters in these districts voted in favor of the incumbent, which can also be interpreted as voters attributing relative improvements in socio-economic development to the incumbent's policies and tending to reward the incumbent. Additionally, this demographic of voters might rely more heavily on elements like social aid, availability of public services, and governmental assistance, which could contribute to their support for the ruling party due to the significant value they place on these services.

When the entire country is considered, a negative and weak, but statistically significant, correlation was found between the SEDI and voter preference ($r = -0.249$, $p < 0.01$). This general trend can be interpreted as indicating that voters with higher socio-economic development levels across Türkiye tended to prefer the opposition. In other words, it can be stated that the 2023 elections indicate the presence of widespread dissatisfaction with the socio-economic level across Türkiye, and that this situation created a voter movement in favor of the opposition parties.

The study's findings offer an opportunity to evaluate the validity and interrelationships of different theoretical approaches to explaining voter preference, specifically within the Turkish context. The findings suggest that no single theoretical approach is sufficient to fully explain voter preference, and that a combined assessment of multiple theoretical approaches is necessary. The assumption underlying the economic voting approach (Downs, 1957), which posits that voters act as rational actors seeking to maximize their own economic interests by voting for the party most aligned with those interests, is broadly consistent with the study's findings. However, a narrow interpretation of this theory—"voters satisfied with the current economic situation support the incumbent, while those dissatisfied support the opposition"—is insufficient to explain, on its own, the positive relationship observed in districts with low levels of socio-economic development (Levels 5 and 6). Although voters in these districts may, at first glance, appear to be acting irrationally by favoring the incumbent party despite relatively worse economic conditions, this preference can be explained when the economic voting theory is considered from a broader perspective. Voters with low levels of development, even if not in an absolutely good economic situation, may perceive a relative improvement compared to the past, attribute this improvement to the policies of the incumbent, and tend to reward the incumbent. Furthermore, the fact that this group of voters may have experienced partial economic improvement thanks to social assistance, public services, and other government support, and the high marginal utility of these types of support, may increase dependence on the incumbent party. Voters' rational choices are not limited to the current economic situation but may also include future expectations, economic stability, and social and cultural factors. Therefore, voters at low levels of development may be considering their long-term interests, believing in the incumbent party's promises to maintain economic stability and provide better conditions in the future. For these reasons, the findings in Level 5 and 6 districts do not completely contradict economic voting theory; on the contrary, they demonstrate that voter rationality is multidimensional and that different priorities may apply to different socio-economic groups. Indeed, the negative relationship observed in districts with a medium-low level of development (Level 3) indicates that economic voting theory alone cannot fully explain the situation, as voters may tend to punish the incumbent when their expectations are not met.

The absence of a significant relationship between the SEDI and voter preference in districts with development levels 1, 2, and 4 suggests that socio-economic factors may lose their primacy in determining preferences in these districts. Furthermore, this can also be interpreted as voters potentially adopting a pragmatic approach, leaning towards either incumbent or opposition parties. At this point, the sociological approach (Columbia School) (Lazarsfeld, Berelson, & Gaudet, 1968; Berelson, Lazarsfeld, & McPhee, 1954) and the socio-psychological approach (Michigan School) (Campbell et al., 1960) come into play. The lack of a significant relationship in developed districts

suggests that, in addition to economic factors, sociological and socio-psychological factors are also important. Ezikoğlu's (2024) study is relevant in this regard, because political polarization and identity politics in Türkiye may lead voters to vote according to their ideological and identity-based affiliations, which may overshadow the effect of socio-economic development or lead to different reactions at different levels of development. Therefore, the significant role of other factors, such as the leader factor, in voter preferences should not be overlooked. The personality traits, leadership styles, discourses, and public images of President Erdoğan and opposition candidate Kılıçdaroğlu may have influenced voters' preferences independently of, or in interaction with, economic and social factors.

On the other hand, Inglehart (1977) argues from a post-materialist perspective that as socio-economic development increases, voters begin to value post-materialist values more than material concerns. Accordingly, it could be argued that voters in developed districts have become less sensitive to economic factors and, therefore, independent of their socio-economic development level. However, more empirical evidence is needed to definitively assess the validity of this theory in the specific context of Türkiye. Consequently, because the dataset used in this study does not include direct measures of social divisions and party affiliation, it was not possible to fully test the validity of these theories. Nevertheless, the possibility that voters in developed districts become insensitive to socio-economic development and vote in accordance with their social identities, values, and party affiliations should not be ignored.

The study's primary finding is that voter preferences in Türkiye's May 28, 2023, Presidential Election were related to the SEDI, but this effect was neither linear nor homogeneous. This general finding largely aligns with the results of other studies in the literature, while also offering some unique contributions. For example, the studies of Akarca and Tansel (2007), Doğan and Tokgöz (2022), and Kozal et al. (2023) similarly emphasize that voter preference in Türkiye is influenced by socio-economic factors, but that this influence is not simple or unidirectional. Moreover, the finding of Akarca and Tansel (2007), Akgün (2000), and Sezgin (2007) that poor economic performance leads voters to vote for opposition parties is generally consistent with this study's finding of a negative correlation between the SEDI and voter preference across the country as a whole. In particular, the finding by Çarkoğlu and Toprak (2000) that deteriorating economic conditions erode the vote shares of incumbent parties offers an important perspective for understanding voter preference in contemporary Türkiye, despite the intervening time. Indeed, the negative correlation identified across the country in this study also points to a voter mobilization against the incumbent. In this context, both studies, despite being conducted in different periods and with different methodologies, confirm the determining role of economic conditions on voter preference and the potential risks they pose for incumbent parties. However, this finding does not hold for districts in Levels 5 and 6. But Çarkoğlu and Toprak also highlight the tendency of voters in rural areas to favor conservative parties. This study, by finding a positive relationship between the SEDI and voter preference in districts with low levels of socio-economic development (Levels 5 and 6), reveals that voters tend to favor the incumbent candidate with conservative leanings. When these two findings are considered together, it can be concluded that rural areas and socio-economically disadvantaged districts are home to a voter profile that favors conservative values and incumbent parties, and that this relationship has remained relatively consistent over time. However, further in-depth examination is needed regarding the change in this relationship over time, its continuity in different periods, and its interaction with other socio-political factors.

While the findings of this study suggest statistically significant relationships between district-level socio-economic development and voter preference, it is important to note that these are correlational findings and do not establish direct causality. Given that voter preference is a complex phenomenon influenced by a multitude of interacting factors, a simplistic cause-and-effect interpretation would be misleading. A nuanced assessment of the results, therefore, necessitates consideration of Türkiye's geographical diversity, cultural variations, and unique political context, as well as the specific characteristics of individual districts. More thorough, district-level studies would lead to a deeper insight into these results and enable the formulation of different interpretations.

The lack of a statistically significant relationship between SEDI and voter preferences in developed districts at levels 1 and 2 calls for a more thorough investigation, considering the distinct

socio-economic and demographic attributes of these regions. These districts are usually characterized by elevated income, advanced infrastructure, and easy access to education and healthcare services. This environment may lead to a scenario where economic concerns play a lesser role in shaping voter preferences, as fundamental needs are typically met. Therefore, it could be argued that non-economic factors—such as ideological beliefs, social identity, cultural values, leadership, and party loyalty—have a stronger impact on voters in these regions. This finding aligns with Inglehart's (1977) post-materialism theory, which suggests that as material conditions improve, individuals start to prioritize post-materialist values more. Additionally, the lower need for social support in these districts indicates a diminished reliance on government assistance, potentially reducing any inherent inclination towards the incumbent. The positive net migration rate observed in most of these districts implies a diversification of the voter base, thereby adding complexity to electoral behavior. The geographical concentration of these districts in the Marmara, Aegean, Central Anatolia, and Mediterranean regions also underscores the importance of considering regional variations in voter preference.

The negative relationship observed between the SEDI and voter preference in level 3 districts can be more comprehensively understood by taking into account the socio-economic structure and voter profile of these areas. Although these districts are more evenly distributed across the country, a concentration is notable in the Black Sea region. Comprising 12.7% of the total population, voters in these districts are likely to possess similar concerns and expectations, given the comparable mean values for variables such as education, housing, health, quality of life, and finance. However, the disproportionately low share of manufacturing and service sector businesses within these districts suggests that voters may have been more significantly impacted by the economic situation, potentially fostering a desire for change and a shift in support towards opposition.

The absence of a statistically significant correlation in level 4 districts suggests that socio-economic development may not be a decisive factor in voters' decision-making processes. These districts are more widely dispersed across Türkiye, exhibiting less pronounced regional concentrations. This may indicate that local dynamics and district-specific factors exert a stronger influence on voter preference. Furthermore, the smaller population size and net out-migration observed in these districts have likely altered the demographic structure and socio-economic expectations of the electorate. In particular, the out-migration of young and educated individuals may have led to a voter profile characterized by an older, less educated, and more economically vulnerable population. This, in turn, could result in social assistance, pensions, and agricultural subsidies playing a more significant role in shaping voter preference, potentially leading to choices in favor of the incumbent. Conversely, the relatively low economic indicators (e.g., share of manufacturing and service sector businesses, commercial sales, debit/credit card usage) in these districts suggest that meeting basic needs and economic security are not entirely inconsequential for voters and, to some extent, continue to shape preferences.

Level 5 districts, while demonstrating a more widespread distribution across Türkiye, are concentrated in the Central Anatolia and Black Sea regions. These districts are characterized by low population levels and consistent out-migration. Economically, they exhibit considerable weakness in the manufacturing and service sectors, with undeveloped tourism and organized industrial zones (OIZs). These characteristics suggest that voters in 5th-tier districts may be more likely to attribute even limited economic improvements to the incumbent party and may exhibit greater dependence on social assistance, public services, and government support. The ongoing out-migration, especially of young and educated individuals, may result in a voter profile that is older, less educated, and more economically precarious, potentially amplifying the influence of conservative values and established political preferences. Consequently, this could have predisposed voters against change. Level 6 districts, representing the most socio-economically disadvantaged group, are concentrated in the Eastern Anatolia and Southeastern Anatolia regions. Characterized by very low populations and near-universal out-migration, these districts exhibit minimal economic activity and a very high fertility rate. This context suggests that voters endure challenging conditions, possess a heightened dependence on government assistance, and demonstrate significant social, cultural, and demographic differences from other regions. The support for the incumbent party among voters in these districts cannot be attributed

to economic factors alone; a multidimensional assessment, incorporating regional, ethnic, cultural, and religious considerations, is necessary.

4. CONCLUSION

Democratic systems empower citizens to shape the composition of the governing body. In other words, in parliamentary democracies, elections are the means by which governments come to power or are removed. When the time comes to vote, voters convey to the political system, through elections, either their desire for the continuation of the current administration, that is, the preservation of the established order, or their demands for change. Regardless of the direction of preference, past experiences or future expectations, and, as mentioned above, many factors influence the choices made. In Türkiye, which has practiced democracy since 1945, voters have been the sole actor determining the incumbent and opposition, except for certain intervals, up to the present day. This study analyzed the relationship between Turkish voters' preferences for the incumbent or opposition and their socio-economic development level, specifically in the context of the May 28, 2023, Presidential Election.

When the study's findings and hypotheses are evaluated, the results of Spearman's rank correlation analysis partially support H1. A negative and weak, but statistically significant, correlation was found between the SEDI and voter preference for the entire country. This indicates that, in general, as socio-economic development increases, the preference for the opposition candidate increases. However, analyses based on the development levels of districts reveal that this relationship is more complex.

In districts with high levels of development, no significant relationship was found between the SEDI and voter preference. This suggests that voter preferences in these districts are determined by factors other than socio-economic development. In districts with medium-low levels of development, a negative and significant relationship was found between the SEDI and voter preference; this means that as socio-economic development increases in these districts, voters tend to favor the opposition candidate, in other words, they punish the incumbent. In districts with low levels of development, a positive and significant relationship was found between the SEDI and voter preference. This can be interpreted as voters in these districts tending to favor the incumbent candidate as socio-economic development increases, that is, they reward the incumbent.

Hypothesis H1a, which posits that voters exhibit rewarding or punishing preference towards the incumbent based on their socio-economic development level, presents differentiated results depending on the districts' level of development. While no significant relationship was found in highly developed districts, voters in medium-low development districts were found to punish the incumbent, whereas those in low-development districts were found to reward the incumbent. Hypothesis H1b was only confirmed for districts with medium-low levels of development. Hypothesis H1b, which posits that as the level of socio-economic development decreases, voters' preference for the opposition candidate will increase, was only confirmed for districts with medium-low levels of development (Level 3). While no significant relationship was found in highly developed districts, the opposite relationship (positive) was observed in districts with low levels of development.

The study's findings indicate that socio-economic development level is one of the significant factors influencing voter preferences in Türkiye, but this influence is complex and multidimensional, rather than a direct and simple causal relationship. While this relationship weakens or becomes statistically insignificant in districts with high levels of development, it becomes more pronounced in districts with medium-low and low levels of development. Furthermore, the direction of this relationship varies depending on the socio-economic development level of the districts. It is understood that voter preference is shaped by the interaction of various factors, such as rational choices, identity, value judgments, and emotional responses, and these factors may have different weights for different socio-economic groups. In this multi-layered interaction, the specific political, economic, and social context of Türkiye is also considered to play a determining role. In particular, it can be assumed that in districts with low levels of socio-economic development, the leader factor and the election campaign were effective in the success of the incumbent candidate. This situation suggests that opposition parties need to review their strategies for expanding their voter base in these districts.

When evaluating the study's findings, some methodological and data-related limitations should be taken into account. First, because the analysis is limited to the results of the second round of the May 28, 2023, Presidential Election, the generalizability of the findings to other election periods or different political contexts should be treated with caution. Second, numerous factors (such as voters' demographic profiles, political attitudes, party affiliation, leader perception, campaign strategies employed) may influence voter preferences, and these factors were not controlled for in the analysis. Therefore, the findings regarding the relationship between socio-economic development and voter preferences exclude the potential effects of these external factors.

Third, the SEGE-2022 index, used to measure the socio-economic development level of districts, may not, by its nature, reflect all aspects of this complex phenomenon; factors that are outside the scope of the index or are not sufficiently represented may also influence voter preference. Fourth, the study's dataset consists of aggregated data at the district level; this eliminates the possibility of directly examining the effects of individual voters' socio-economic characteristics (income, education level, etc.) on their voting behavior. Finally, this study, by its nature, is a correlational analysis and does not claim to establish a causal relationship between the variables. However, the 2023 Presidential Elections took place during a period in which Türkiye experienced serious economic problems, such as high inflation, high cost of living, and inequalities in income distribution. This negative economic climate may have led to widespread economic dissatisfaction among voters and significantly influenced their preferences. Indeed, the study's findings indicate a negative relationship between the SEDI and voter preference across the entire country, meaning that as socio-economic development increases, support for the opposition candidate increases.

Finally, in order to reach more definitive and generalizable conclusions, future studies should, first and foremost, longitudinally examine the impact of socio-economic development on voter preferences in Türkiye's subsequent presidential elections. Furthermore, a comparative analysis with the results of similar studies in other countries governed by a presidential system (e.g., the United States), and the conduct of studies supported by qualitative data, would contribute to a more in-depth understanding of the issue. Moreover, the statistical relationship found between socio-economic development level and voter preferences should not necessarily be interpreted as a cause-and-effect relationship. These limitations point to important areas of research for future studies.

Considering these limitations, the study's findings offer a valuable starting point for understanding the socio-economic foundations of voter preferences in Türkiye. However, to achieve more comprehensive and causal inferences, further research is needed that controls for more variables, covers different elections and time periods, uses individual-level data, and applies different analytical methods.

Ethics Statement: *In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.*

Etik Beyan: *Bu alışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır*

REFERENCES

- Abadan, N. (1965). Ankara şehir nüfusunun siyasi eğilimlerinden bazı örnekler nisan 1964. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 20(02), 495-516. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000559
- Akarca, A. T., & Tansel, A. (2007). Social and economic determinants of Turkish voter choice in the 1995 parliamentary election. *The Institute for the Study of Labor No*: 2881.
- Akgün, B. (2000). Türkiye’de seçmen davranışı: Partizan tutumlar, ideoloji ve ekonomik faktörlerin oy vermeye etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 1(4), 75 – 92.
- Akgün, B. (2001). Türkiye’de siyasal güven: Nedenleri ve sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(4), 1-23.

- Alderman, J., et al. (2009). The most conservative and liberal cities in the United States. The Bay Area Center for Voting Research. <https://dumitruluinae.ro/wp-content/uploads/2013/07/conservatives-vs-liberal-cities-us.pdf>
- Alkire, S., & Santos, M. E. (2014). Measuring acute poverty in the developing world: Robustness and scope of the multidimensional poverty index. *World Development*, 59, 251-274. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.01.026>
- Almond, G. & Verba, S. (1989). The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. Sage Publications.
- Aydın, K., & Özbek, V. (2004). Ailenin seçmen davranışları üzerindeki etkisi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 144-167.
- Aytaç, S. E. (2020). Economic voting during the AKP era in Turkey', in Güneş Murat Tezcür (ed.), *The Oxford Handbook of Turkish Politics* (pp. 319–340), (2022; online edn, Oxford Academic, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190064891.013.6>
- Baslevant, C., & Kirmanoğlu, H. (2016). Economic voting in Turkey: Perceptions, expectations, and the party choice. *Turkish Studies*, 17(1), 130-150.* <https://doi.org/10.1080/23760818.2015.1099784>
- Berelson, B. R., Lazarsfeld, P. F., & McPhee, W. N. (1954). Voting: A study of opinion formation in a presidential campaign. University of Chicago Press.
- Beren, F. (2013). Seçmen tercihine etki eden faktörler ve seçim güvenliği: Şanlıurfa ili örneği. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(1), 191-214.
- Bruce, N. & Sheth, J. N. (1987). A theory of political choice behavior. Praeger Publications.
- Campbell, A., Converse, P. E., Miller, W. E., & Stokes, D. E. (1960). The American voter. Wiley.
- Canöz, K. (2010). Seçmen tercihinde aday imajının rolü: 29 Mart 2009 yerel seçimleri öncesinde Konya seçmeni üzerine bir araştırma. *Selçuk İletişim*, 6(2), 95-114.
- Çarkoğlu, A. & Toprak, B. (2000). *Türkiye’de din, toplum ve siyaset*. TESEV Yayınları.
- Çarkoğlu, A. (2012). Economic evaluations vs. ideology: Diagnosing the sources of electoral change in Turkey, 2002–2011. *Electoral Studies*, 31(3), 513-521.
- Çinko, L. (2006). Seçmen davranışları ile ekonomik performans arasındaki ilişkilerin teorik temelleri ve Türkiye üzerine genel bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(01), 103-116. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001390
- Collin, P. H. (2004). *Dictionary of politics and government*. Bloomsbury Publishing.
- Deniz, P., Karahasan, B. C., & Pinar, M. (2021). Determinants of regional distribution of AKP votes: Analysis of post-2002 parliamentary elections. *Regional Science Policy & Practice*, 13(4), 1067-1092. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12383>
- Doğan, A., & Tokgöz, E. (2022). Seçmen tercihinde ekonomik gelişmelerin rolü: Ekonomik oy verme teorisi bağlamında Türkiye genel seçimleri üzerine bir inceleme. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 10(2), 1179-1205. <https://doi.org/10.19145/e-gifder.1112826>
- Downs, A. (1957). *An economic theory of democracy*. Harper & Row Publishers.
- Esmer, Y. (2002). At the ballot: Determinants of voting behavior. Lynne Rienner Publishers
- Euronews. (13.05.2023). 14 Mayıs Cumhurbaşkanlığı seçimi: Nisan ve mayıs ayında yapılan son anketlerin ortalaması kaç?. <https://tr.euronews.com/2023/05/13/14-mayis-cumhurbaskanligi-secimi-nisan-ve-mayis-ayinda-yapilan-son-anketlerin-ortalamasi-k>
- Ezikoğlu, Ç. (2024). The collapse of economic voting behaviour in Turkish politics. *Intellectual Discourse*, 32(1), 393–410.

- Fiorina, M. P. (1981). Retrospective voting in American national elections. Yale University Press.
- Gölmen, Y. (1979). *Türkiye’de seçmen davranışında ekonomik ve sosyal faktörlerin rolü*. Güryay Matbaacılık.
- Gündem, F. (2023). Beliefs, economics, and spatial regimes in voting behavior: The Turkish case, 2007–2018. *Humanities & Social Sciences Communications*, 10(1), 1-19. <https://doi.org/10.1057/s41599-023-01584-3>
- Heywood, A. (2007). *Siyaset*. (Çev. Bekir Berat Özipek vd.). Adres Yayınları.
- IndependetTürkçe. (15.05.2023). *Anket firmalarının seçim sınavı: Pek çoğu tahminde sınıfta kaldı*. <https://www.indyturk.com/node/631826/haber/anket-firmalar%C4%B1n%C4%B1n-se%C3%A7im-s%C4%B1nav%C4%B1-pek-%C3%A7o%C4%9Fu-tahminde-s%C4%B1n%C4%B1fta-kald%C4%B1>
- Inglehart, R. (1977). The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics. Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies. Princeton University Press.
- Kalaycıoğlu, E. (1994). Elections and party preferences in Turkey: Changes and continuities in the 1990s. *Comparative Political Studies*, 27(3), 402-424. <https://doi.org/10.1177/0010414094027003004>
- Lazarsfeld P., Berelson, B. & Gaudet, H. (1968). *The people’s choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign*. Columbia University Press.
- Lewis-Beck, M. S., & Stegmaier, M. (2000). Economic determinants of electoral outcomes. *Annual Review of Political Science*, 3(1), 183-219.
- Lipset, S. M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. Doubleday & Company Inc.
- North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97-112. <https://doi.org/10.1257/jep.5.1.97>
- Özbudun, E.& Tachau, Frank (1975). Social change and electoral behavior in Turkey: Toward a 'critical realignment'?. *International Journal of Middle East Studies*, 6(4), 460-480. : <https://www.jstor.org/stable/162753>
- Özler, S. I. (2000). Politics of gecekondu in Turkey: The political choices of urban squatters in national elections. *Turkish Studies*, 1(2), 39-58.
- Öztürk, Ö. (2023). 14 Mayıs 2023 cumhurbaşkanlığı seçimi ve kamuoyu araştırmaları üzerine. *İstanbul Arel Üniversitesi İletişim alışmaları Dergisi*, 12(24): 335-354.
- Saenger G. H. (1945). Social status and political behavior. *American Journal of Sociology*, 51(2), 103-113.
- Sen, A. (1999). Development as freedom. Oxford University Press.
- Sezgin, ř. (2007). Ekonomik oy verme teorisi: Türkiye örneği (1998-2003). *Amme İdaresi Dergisi*, 40(2), 21-38.
- Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J.-P. (2009). Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf>
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7-24). Nelson-Hall.
- Telatar, F. (1998). Makroekonomi-siyaset ilişkileri: Politik devresel dalgalanmalar. *Ekonomik Yaklaşım*, 9(31), 37-60.

- Thomassen, J. (2005). *The European voter: A comparative study of modern democracies*. The Oxford University Press.
- Turan, İ. (1986). *Siyasal sistem ve siyasal davranış*. Der Yayınları.
- Türkiye Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2022). İlçelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması SEGE-2022. Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını. <https://www.sanayi.gov.tr/merkez-birimi/b94224510b7b/sege/ilce-sege-raporlari>
- United Nations Development Programme. (2020). Human development report 2020: The next frontier—human development and the Anthropocene. <http://hdr.undp.org/en/2020-report>
- Ventura, R. (2001). Family political socialization in multiparty systems. *Comparative Political Studies*, 34(6), 666-691. <https://doi.org/10.1177/0010414001034006004>
- Wallerstein, I. (1974). *The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Academic Press.
- Weakliem, D. L. (2000). The effect of education on political opinions: An International study. *International Journal of Public Opinion Research*, 13(2), 141-168.

Finansal Kararlarda Motivasyon ve Risk Algısı: Kumar ve Yatırım Eğilimlerinin Karar Alma Süreçlerine Etkileri

Motivation and Risk Perception in Financial Decisions: The Impact of Gambling and Investment Tendencies on Decision-Making Processes

Melih Sefa YAVUZ¹

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, bireylerin kumar ve yatırım bağlamlarındaki risk alma süreçlerini ve bu süreçlerde etkili olan motivasyonel faktörlerin finansal karar mekanizmalarına etkisini incelemektir.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada İstanbul'da yaşayan ve finansal yatırım araçlarını kullanan 250 katılımcı ile kolayda örneklem yöntemiyle çevrimiçi anket gerçekleştirilmiştir. Veriler DOSPERT ölçeği ve ilgili risk algısı ölçekleri kullanılarak toplanmış, analizlerde faktör analizi ve Hayes'in PROCESS makrosu kullanılmıştır.

Bulgular: Analizler sonucunda, uyarıcı risk arayışının bireylerin araçsal risk alma davranışlarını ve algılanan piyasa bilgilerini olumlu yönde etkileyerek rasyonel yatırım kararlarına yönelttiği tespit edilmiştir. Kumar bağlamında ise bu dolaylı etkiler anlamlı bulunmamış ve bireylerin bu bağlamda duygusal ve içgüdüsel motivasyonlarla hareket ettiği gözlemlenmiştir.

Sınırlılıklar: Örneklemin yalnızca İstanbul'da yaşayan bireylerden oluşması, bulguların genellenebilirliğini sınırlandırmaktadır. Ayrıca veri toplama sürecinde öz-bildirim temelli yöntemlerin kullanılması yanlışlık ihtimalini artırabilir.

Özgünlük/Değer: Araştırma, finansal karar süreçlerinde bağlama özgü risk algısının ve bireylerin kumar ile yatırım bağlamlarında farklı karar alma dinamiklerinin ele alınması bakımından özgündür. Çalışmanın bulguları, finansal danışmanlık ve politika geliştirme süreçlerinde stratejik katkılar sunabilir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Kararlar, Kumar ve Yatırım Davranışları, Risk Algısı, Motivasyonel Faktörler

Abstract

Purpose: The aim of this study is to examine the risk-taking processes of individuals in the contexts of gambling and investment and the impact of motivational factors on financial decision-making mechanisms.

Design/Methodology: The study was conducted with 250 participants residing in Istanbul who actively use financial investment tools. A convenience sampling method was employed, and data were collected through an online survey using the DOSPERT scale and related risk perception measures. Factor analysis and Hayes' PROCESS macro were utilized for data analysis.

Findings: The analyses revealed that sensation-seeking positively influences individuals' instrumental risk-taking behaviors and perceived market knowledge, directing them toward rational investment decisions. However, in the context of gambling, these indirect effects were not found significant, and participants were observed to act based on emotional and instinctive motivations.

Limitations: The fact that the sample consists of students who are only in Gaziantep and the use of three variables as a brand component are the limitations of the study.

Originality/Value: This research is unique in addressing context-specific risk perception and the different decision-making dynamics of individuals in gambling and investment contexts within financial decision processes. The findings offer strategic contributions to financial consulting and policy development efforts.

Keywords: Financial Decisions, Gambling and Investment Behaviors, Risk Perception, Motivational Factors

¹Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Beykent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık (Türkçe), sefayavuz@beykent.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1085-5304

1. GİRİŞ

Bireylerin finansal karar alma süreçlerindeki risk algıları ve bu riskleri yönetme biçimleri finansal davranışların temel dinamiklerini oluşturmaktadır. Risk algısı, yalnızca bireylerin karar alma mekanizmalarını değil aynı zamanda bu kararların sonuçlarını da doğrudan şekillendiren kritik bir unsurdur. Kumar ve yatırım bireylerin risk alma eğilimlerinin gözlemlenebileceği iki farklı alan olarak öne çıkmaktadır. Kumar oyunlarında bireyle, sonuçları tamamen şansa bağlı olan riskli kararlar alırken yatırım kararları ise genellikle daha hesaplı ve uzun vadeli kazanç beklentisine dayanmaktadır. Ancak bu iki alan arasındaki sınırlar her zaman net bir şekilde ayrıştırılamamaktadır. Nitekim bireyler, farklı çerçevelerle sunulan aynı riskli kararlara farklı tepkiler verebilmektedir. Örneğin bir kişi belirli bir miktar para kaybetme riskini yatırım bağlamında değerlendirdiğinde daha fazla rahatsızlık hissederken aynı riski kumar bağlamında değerlendirdiğinde bu rahatsızlık hissi daha düşük olabilmektedir. Dolayısıyla, kumar ve yatırım arasındaki bu bulanık sınırlar bireylerin finansal karar alma mekanizmalarını anlamak için daha derinlemesine bir analizi gerekli kılmaktadır.

Finansal karar alma süreçleri bireylerin ekonomik davranışlarını, risk algılarını ve bu algılar doğrultusunda geliştirdikleri stratejileri anlamada temel bir role sahiptir. Bu süreçler, bireylerin belirsizlik ve risk altında nasıl karar verdiklerini, hangi faktörlerin bu kararları etkilediğini ve bu süreçlerdeki psikolojik dinamikleri anlamaya yönelik bir çerçeve sunmaktadır. Kumar ve yatırım bireylerin risk alma eğilimlerini değerlendirmek için sıklıkla incelenen iki finansal bağlamdır. Bu bağlamlarda bireylerin, risk algıları ve finansal stratejileri yalnızca bireysel özellikler tarafından değil aynı zamanda çevresel ve sosyal faktörler tarafından da şekillenmektedir. Bu iki faaliyet arasındaki temel farklılıklar, bireylerin risk algıları ve finansal karar alma stratejileri üzerinde belirgin bir etkiye sahiptir. Özellikle Kahneman ve Tversky'nin (1979) kayıptan kaçınma teorisi bireylerin finansal kararlarında kayıptan kaçınma motivasyonunun belirleyici bir faktör olduğunu ortaya koymuştur. Bu teoriye göre bireyler kayıplardan daha fazla rahatsızlık duymakta ve bu rahatsızlığı en aza indirmek için daha fazla çaba harcamaktadır. Dolayısıyla finansal karar süreçlerinin bireysel psikolojiden etkilendiği gerçeği, hem teorik hem de uygulamalı araştırmalar için önemli bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.

Bireylerin finansal karar alma süreçlerindeki risk alma eğilimleri çeşitli psikolojik, sosyal ve çevresel faktörlerden etkilenmektedir. Özellikle bireylerin kumar ve yatırım bağlamlarındaki risk alma tutumları, bu süreçlerin yönetimi ve bireylerin riskli durumlarla başa çıkma stratejilerini anlamak için önemli bir araştırma alanıdır. Weber vd. (2002) tarafından yapılan çalışmada, kumar ve yatırım arasındaki risk alma eğilimlerinin farklı olduğunu ve bu farklılıkların bireylerin karar alma süreçlerine nasıl yansıdığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte, bu farklılıkların nedenlerini ve etkilerini kapsamlı bir şekilde ele alan çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle finansal karar süreçlerindeki motivasyonel faktörlerin bireylerin riskli kararlar alma eğilimlerini nasıl şekillendirdiğini anlamaya yönelik çalışmalar sınırlı sayıdadır. Kumar ve yatırım gibi farklı finansal bağlamlarda bireylerin finansal kararlardaki eğilimlerinin nasıl ortaya çıktığını inceleyen araştırmaların sayısındaki bu sınırlılık, konunun daha geniş bir perspektiften ele alınmasını gerektirmektedir. Buradan hareketle çalışmada bireylerin kumar ve yatırım bağlamlarındaki risk alma süreçlerini ve bu süreçlerde etkili olan motivasyonel faktörlerin finansal karar mekanizmalarına etkisini incelemeyi amaçlanmaktadır. Buradan hareketle bireylerin risk algıları ve motivasyonlarının kumar ve yatırım gibi finansal bağlamlarda nasıl tezahür ettiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Araştırmadan elde edilen bulguların bireylerin finansal karar alma süreçlerinde risk algıları ve kayıptan kaçınma eğilimlerinin nasıl şekillendiğine dair önemli bilgiler sunması beklenmektedir. Kumar ve yatırım bağlamlarındaki çerçeveleme etkilerinin anlaşılması bireylerin riskli durumlarla başa çıkma stratejilerine yönelik değerli bir katkı sağlayacaktır. Ayrıca araştırma sonucunda elde edilen bulgularla, finansal karar alma süreçlerindeki motivasyonel eğilimlerin ve risk algılarının nasıl şekillendiğini araştıran gelecekteki çalışmalar için teorik bir temel sunması hedeflemektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE HİPOTEZLER

Finansal karar alma süreçleri bireylerin risk algılarından ve bu algıların şekillenmesinde etkili olan faktörlerden önemli ölçüde etkilenmektedir. Bireylerin belirsizlik altındaki davranışlarını anlamak risk algısının finansal bağlamlarda nasıl bir rol oynadığı detaylı bir şekilde incelemesi gereken bir

konudur. Bu doğrultuda, kavramsal çerçeve kapsamında bireylerin risk algılarının finansal karar süreçleri üzerindeki etkisi ele alınarak araştırmanın hipotezleri oluşturulmuştur.

2.1. Risk Algısı ve Finansal Kararlar

Risk algısı bireylerin belirsizlik altındaki karar verme süreçlerinde merkezi bir rol oynar. Finansal bağlamda risk algısı bireylerin bir durumu ne kadar tehlikeli, güvenilir ya da belirsiz olarak değerlendirdiğini ifade eder ve bu değerlendirme bireylerin kararlarını doğrudan etkiler. Kumar ve yatırım gibi iki farklı bağlamda risk algısı önemli ölçüde farklılaşabilir. Kumar genellikle şansa dayalı ve kısa vadeli sonuçlara odaklanan bir etkinlik olarak algılanırken yatırım kararları daha analitik, uzun vadeli ve rasyonel bir değerlendirme sürecini içerir. Ancak bireyler aynı riskli kararı farklı bağlamlarda algıladıklarında bu risk algısı değişebilir (Markiewicz et al., 2020). Örneğin bir birey yatırım bağlamında belirli bir para kaybını daha büyük bir tehdit olarak algılayabilirken kumar bağlamında ise bu kayıp daha tolere edilebilir bir risk olarak değerlendirilebilir. Nitekim Weber vd. (2002) tarafından geliştirilen risk tutum ölçeği bireylerin yatırım ve kumar gibi farklı bağlamlardaki risk algılarının nasıl şekillendiğini anlamak için etkili bir araç sunmaktadır. Aynı zamanda, Kahneman ve Tversky'nin (1979) Kayıptan Kaçınma Teorisi (Loss Aversion Theory) bireylerin kazançlardan ziyade kayıplara daha duyarlı olduklarını ve bu nedenle kayıplardan kaçınmak için riskli kararlar almaktan çekinmediklerini göstermektedir.

Duygular risk algısını etkileyen bir diğer önemli faktördür. Lerner ve Li (2015) korku ve öfke gibi duyguların bireylerin risk algılarını nasıl şekillendirdiğini ve finansal karar alma süreçlerinde nasıl bir rol oynadığını detaylandırmıştır. Özellikle korku, bireylerin risk algısını artırırken öfke algılanan risk düzeyini düşürme eğilimindedir. Bu durum, kumar bağlamında risk algısının duygusal bir çerçevede nasıl değiştiğini anlamada önemli bir katkı sunmaktadır.

Bilişsel önyargılar da bireylerin finansal risk algısında önemli bir rol oynar. Simon ve Houghton (2003) çerçeveleme etkisi (framing effect) ile bireylerin aynı riskli duruma bağlama bağlı olarak farklı tepkiler verebildiklerini ortaya koymuştur. Örneğin, yatırım bağlamında bir kayıp daha yüksek bir tehdit olarak algılanabilirken kumar bağlamında bu kayıp daha tolere edilebilir görülebilir.

Risk algısı üzerinde sosyal ve kültürel faktörler de etkili olabilir. Renn ve Rohrmann (2013) bireylerin sosyal bağlamlarının risk algılarını şekillendirdiğini ve bu algıların finansal karar alma mekanizmalarına olan etkisini vurgulamıştır. Bu durum özellikle kumar ve yatırım bağlamlarının kültürel olarak nasıl farklılaşabileceğini anlamak için önemli bir perspektif sunmaktadır. Dolayısıyla risk algısı, bireylerin finansal karar alma süreçlerinde kilit bir role sahiptir. Literatürdeki çalışmalar, bireylerin kumar ve yatırım gibi bağlamlardaki finansal karar süreçlerini daha iyi anlamak için güçlü bir teorik temel oluşturmaktadır. Buradan hareketle, bireylerin finansal bağlamlarda risk algılarının nasıl şekillendiğini ve karar mekanizmalarına nasıl yansıdığını daha iyi anlamak finansal davranışları açıklamada kritik öneme sahip olduğu görülmektedir.

2.2. Motivasyonel Faktörler

Bireylerin finansal bağlamlarda risk alma davranışları yalnızca bağlamsal faktörlerden değil aynı zamanda kişisel motivasyonel faktörlerden de etkilenmektedir. Bu faktörler arasında dürtüsel heyecan arayışı (Sensation Seeking), araçsal risk alma (Instrumental Risk Taking) ve algılanan piyasa bilgisi (Perceived Market Knowledge) gibi unsurlar bireylerin finansal kararlarının anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Dürtüsel Heyecan Arayışı

Dürtüsel heyecan arayışı bireylerin yeni, yoğun ve heyecan verici deneyimler arama eğilimiyle tanımlanan bir kişilik özelliğidir (Zuckerman, 1994). Spurrier ve Blaszcynski (2014) bu özelliğin bireylerin risk toleransı üzerinde etkili olduğunu ve finansal karar alma süreçlerinde riskli davranışlara yönelmelerine neden olabileceğini belirtmiştir. Kumar bağlamında dürtüsel heyecan arayışı yüksek olan bireylerin kısa vadeli kazançlara odaklandığı yatırım bağlamında ise cesur ancak uzun vadeli riskleri tolere etmede zorluk yaşadığı gözlemlenmiştir (Spurrier ve Blaszcynski, 2014).

Araçsal Risk Alma

Araçsal risk alma, bireylerin uzun vadeli hedeflerine ulaşma motivasyonlarıyla şekillenen daha analitik ve rasyonel bir süreçtir. Nitekim araçsal risk alma bireylerin belirli bir hedefe ulaşmak için bilinçli ve rasyonel olarak risk alma davranışını ifade eder. Zaleskiewicz (2001) ve Saini ve Martin (2009) bireylerin yatırım bağlamında uzun vadeli hedeflere ulaşma motivasyonlarının araçsal risk alma davranışlarıyla güçlendiğini ortaya koymuştur. Bununla birlikte Hoskisson vd. (2017) araçsal risk alma davranışlarının risk yönetimi bağlamında çok boyutlu bir perspektiften değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Nitekim kumar bağlamında araçsal risk alma bireylerin kayıplardan kaçınma motivasyonu ile ilişkilendirilebilir. Motivasyonel faktörler bireylerin finansal bağlamlardaki risk alma davranışlarını anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Spurrier ve Blaszczyński (2014) dürtüsel heyecan arayışının riskli davranışları tetiklediğini, Waheed vd. (2020) ve Shehata vd. (2021) ise algılanan piyasa bilgisinin bireylerin stratejik karar alma süreçlerine katkıda bulunduğunu ifade etmişlerdir. Zaleskiewicz (2001) ve Saini ve Martin (2009) tarafından yapılan çalışmalar, araçsal risk almanın bireylerin finansal hedeflerine ulaşmalarını kolaylaştırdığını vurgulamıştır. Söz konusu faktörler bireylerin finansal bağlamlardaki karar verme süreçlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Algılanan Piyasa Bilgisi

Algılanan piyasa bilgisi bireylerin piyasa dinamiklerini anlama ve bu bilgiyi karar süreçlerine dahil etme yeteneklerini ifade eder. Shehata vd. (2021) algılanan piyasa bilgisinin bireylerin finansal kararlarını destekleyen bir faktör olduğunu ve bilgi düzeyinin bireylerin risk algılarını dengelemede kritik bir rol oynadığını vurgulamıştır. Ancak algılanan piyasa bilgisi yüksek olan bireylerde aşırı özgüvenin daha yüksek risk alma eğilimine yol açabileceği de belirtilmiştir. Bu durum yatırım bağlamında stratejik karar almayı kolaylaştırırken kumar bağlamında risk algısını azaltabilir.

Motivasyonel faktörler bireylerin finansal bağlamlardaki risk alma davranışlarını şekillendirirken bu davranışların kumar ve yatırım bağlamlarında nasıl farklılaştığına odaklanmak risk algısının bağlama özgü etkilerini daha iyi anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.

2.3. Kumar ve Yatırım Davranışları

Kumar ve yatırım bireylerin risk alma eğilimlerini anlamak için sıkça incelenen iki temel bağlamdır. Kumar genellikle tamamen şansa dayalı ve kısa vadeli sonuçlara odaklanan bir süreçken yatırım kararları ise daha analitik bir yaklaşıma dayanır ve uzun vadeli rasyonel bir değerlendirme süreci gerektirir. Söz konusu kavramlar arasındaki bu temel farklılıklar bireylerin risk alma davranışlarını bağlama özgü bir perspektifle incelemenin önemini vurgulamaktadır. Ancak kumar ve yatırım arasındaki sınırların her zaman net bir şekilde ayrıştırılamadığı da görülmektedir (Shang vd., 2021). Böyle durumlar risk algısı ve karar alma süreçlerine dair daha derinlemesine bir analiz yapılması gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda aşırı ticaret gibi davranışların kumar ve yatırım arasındaki sınırları nasıl bulanıklaştırdığı literatürde dikkat çeken bir konudur. Grall-Bronnec vd. (2015) aşırı ticaretin kumar bağımlılığı ile benzer psikolojik süreçleri paylaştığını ve risk algısındaki değişikliklere bağlı olarak yatırım davranışlarına benzediğini belirtmektedir. Bu durum, bireylerin aynı finansal kararı farklı bağlamlarda algılama biçimlerini anlamak için önemli bir perspektif sunmaktadır. Çalışma ayrıca çerçeveleme etkisinin, ticaret ve kumar bağlamındaki karar alma süreçlerini nasıl şekillendirdiğini de tartışmaktadır. Araştırmanın bulguları bireylerin risk algısındaki bağlamsal farklılıkların finansal karar alma süreçlerini nasıl etkilediğini anlamada kritik bir rol oynadığını göstermektedir.

Weber vd. (2002) tarafından yapılan çalışmada bireylerin risk algılarının bağlama göre nasıl değiştiğini ve bu algının karar alma süreçlerine nasıl yansıdığını açıklamaktadır. Örneğin, yatırım bağlamında belirli bir para kaybı daha ciddi bir tehdit olarak algılanabilirken aynı kayıp kumar bağlamında daha tolere edilebilir bir risk olarak değerlendirilmektedir. Nitekim bu bulgular bireylerin çerçeveleme etkisiyle (framing effect) risk algılarının nasıl şekillendiğini göstermektedir. Çerçeveleme etkisi ise bireylerin karar alma süreçlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Gainsbury vd. (2015) bireylerin yatırım bağlamında daha muhafazakâr, kumar bağlamında ise daha cesur kararlar almalarının nedenlerini çerçeveleme stratejileri ile ilişkilendirmiştir. Çalışma kazanç odaklı bir çerçevenin bireylerin risk alma eğilimini azalttığını, kayıp odaklı bir çerçevenin ise riskli karar alma olasılığını artırdığını göstermektedir (Gainsbury et al., 2015).

Delfabbro vd. (2021) ise çalışmasında kripto para ticareti ile kumar arasındaki ilişkiyi ele alarak her iki bağlamdaki davranışların risk algısı ve motivasyonlar açısından benzerlik taşıyabileceğini ortaya koymuştur. Özellikle kripto para ticareti gibi finansal araçların bireylerin risk alma davranışlarını nasıl şekillendirdiğı bu bağlamda ele almıştır. Benzer şekilde Cox vd. (2020) finansal piyasalarda kompulsif kumar üzerine yaptığı çalışma bireylerin aşırı ticaret davranışlarının kumar bağımlılığıyla benzer psikolojik süreçlere sahip olduğunu göstermiştir. Nitekim söz konusu durum bireylerin yatırım bağlamında bile riskli davranışlara yönelmesinin bir nedeni olarak değerlendirilebilir. Kumar bağlamındaki risk algısının daha karmaşık bir yapıya sahip olduğunu vurgulayan Browne vd. (2017) ise bireylerin kumar davranışlarının toplumsal zararlarını anlamlandırma ve ölçme sürecindeki zorlukları tartışmıştır. Araştırma bulgularına göre kumar bağlamında risk algısı, yatırım bağlamına kıyasla daha farklı motivasyonlarla şekillenmektedir. Price vd. (2021) bireylerin kumar davranışlarının halk sağlığı üzerindeki etkilerini ele alarak bireylerin finansal davranışlarının toplumsal sonuçlarını daha geniş bir bağlamda değerlendirmiştir. Buradan hareketle, kumar ve yatırım bağamları arasındaki farkların anlaşılması bireylerin finansal karar alma süreçlerindeki motivasyonlarını ve risk algılarını açıklamak için önemlidir. Kumarın daha şansa dayalı ve kısa vadeli sonuçlara odaklanması bireylerin daha cesur davranmasına neden olurken yatırımın daha analitik ve uzun vadeli bir yaklaşımı teşvik etmesi bireyleri daha muhafazakâr bir davranış sergilemeye yönlendirebilmektedir.

Risk algısı bireylerin finansal bağamlardaki karar alma süreçlerini etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Nitekim uyarıcı risk, araçsal risk ve algılanan piyasa bilgisi gibi kavramlar hem kumar hem de yatırım davranışlarının anlaşılmasında kritik bir rol oynamaktadır. Risk algısı bireylerin karar alma süreçlerinde kritik bir rol oynayan bir kavramdır ve riskin farklı türleri bireylerin davranışlarını şekillendirmektedir. Literatürde özellikle uyarıcı risk (stimulus risk) ve araçsal risk (instrumental risk) kavramları, bireylerin finansal bağamlardaki karar verme süreçlerini anlamak için temel bir çerçeve sunmaktadır (Markiewicz et al., 2020).

Uyarıcı risk bireylerin bir durum ya da karar bağlamında hissettikleri ani ve duygusal tepkilerle ilişkilendirilen risk türüdür (Song & Schwarz, 2009). Bu risk türü genellikle anlık ve içgüdüsel karar alma süreçlerini etkiler. Örneğin çevrimiçi satın alma bağlamında, tüketicilerin ürünle ilgili algıları veya ürünün güvenilirliği konusundaki belirsizlikle, uyarıcı risk algısını artırabilir (Chang & Chen, 2022). Kumar bağlamında ise bireylerin kısa vadeli kazanç veya kayıp beklentileri uyarıcı risk algısının temelini oluşturabilir. Bu bağlamda aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

- H₁: Uyarıcı risk, araçsal risk üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.
- H₂: Uyarıcı risk, algılanan piyasa bilgisi üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.
- H₃: Uyarıcı risk, kumar üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.
- H₄: Uyarıcı risk, yatırım üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

Araçsal risk ise uyarıcı riske göre daha analitik bir değerlendirme sürecine dayanır ve bireylerin rasyonel bir şekilde risk-fayda analizini içeren kararlar almalarını sağlar (Kubilay ve Bayrakdarolu, 2016). Bu tür risk özellikle yatırım bağlamında belirginleşmektedir. Örneğin, bir bireyin belirli bir finansal yatırımın olası sonuçlarını dikkatlice analiz etmesi ve uzun vadeli getirilerini değerlendirmesi araçsal risk algısına dayanır (Han & Hampson, 2022). Çevre dostu satın alma bağlamında yapılan çalışmalarda da araçsal riskin bireylerin karar alma süreçlerinde belirleyici bir faktör olduğu görölmüştür. Buradan hareketle aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

- H₅: Araçsal risk, kumar üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.
- H₆: Araçsal risk, yatırım üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

Algılanan piyasa bilgisi (perceived market knowledge) bireylerin finansal piyasalara ilişkin bilgi düzeylerini ve bu bilginin karar alma süreçlerindeki etkilerini ifade eder. Algılanan bilgi düzeyinin yüksek olduğu durumlarda bireyler genellikle daha rasyonel ve güvenli kararlar alırken bilgi düzeyinin düşük olması durumunda risk algısının arttığı gözlemlenmiştir (Markiewicz et al., 2020). Özellikle çevrimiçi ticaret ve finansal piyasalardaki davranışlarla ilgili çalışmalarda algılanan piyasa bilgisinin bireylerin yatırım ve risk alma kararlarını doğrudan etkilediğı vurgulanmaktadır (Din Aydemir ve Aren, 2017). Bu bağlamda aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

- H₇: Algılanan piyasa bilgisi, kumar üzerinde negatif bir etkiye sahiptir.

- H₈: Algılanan piyasa bilgisi, yatırım üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

Araçsal risk bireylerin finansal piyasalardaki bilgi düzeylerini artırarak stratejik karar alma süreçlerini etkileyebilir (Zaleskiewicz, 2001). Bu durum özellikle finansal yatırım bağlamında, bireylerin daha analitik bir değerlendirme süreciyle risk ve getiriye tartmasıyla ilgilidir. Araçsal risk yalnızca mevcut bilgiye dayalı karar alma süreçlerini desteklemekle kalmaz aynı zamanda bireylerin piyasa dinamiklerini daha iyi kavramalarına ve bu bilgiyi daha etkin kullanmalarına olanak tanır. Dolayısıyla araçsal risk, bireylerin finansal bağlamdaki bilgi düzeylerini artırıcı bir etkiye sahip olabilir:

- H₉: Araçsal risk, algılanan piyasa bilgisi üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

Hem uyarıcı hem de araçsal risk ile algılanan piyasa bilgisi bireylerin finansal bağlamlarda sergilediği karar alma davranışlarını anlamak için kritik bir teorik çerçeve sunmaktadır. Uyarıcı risk genellikle daha kısa vadeli ve duygusal tepkilere dayanırken araçsal risk daha uzun vadeli ve analitik bir değerlendirmeyi ifade eder. Algılanan piyasa bilgisi ise bu iki risk türü arasında bireylerin bilgi düzeyine bağlı olarak farklılık gösterebilir ve karar alma süreçlerini etkiler (Nguyen, 2015; Wang vd., 2023). Kumar ve yatırım bağlamlarında uyarıcı ve araçsal riskin etkileşimi, bireylerin karar alma süreçlerinde karmaşık dolaylı etkiler yaratabilir (Simon & Houghton, 2003). Uyarıcı risk, bireylerin anlık ve duygusal tepkileriyle şekillenirken, araçsal risk daha analitik ve rasyonel bir değerlendirme sürecine dayanır. Bu iki risk türü arasındaki etkileşim, bireylerin risk algılarını ve finansal bağlamlardaki kararlarını doğrudan etkileyebilir. Ayrıca algılanan piyasa bilgisinin aracılık rolü, bu etkilerin bireylerin kumar ve yatırım bağlamlarındaki davranışlarına nasıl yansıdığını anlamada kritik bir öneme sahiptir. Uyarıcı riskin araçsal risk üzerindeki etkisi ve bu süreçte algılanan piyasa bilgisinin katkısı bireylerin hem kumar hem de yatırım bağlamlarında daha stratejik ya da duygusal kararlar almasına neden olabilir. Bu bağlamda aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

- H₁₀: Uyarıcı risk, araçsal risk ve algılanan piyasa bilgisi aracılığıyla kumar üzerinde dolaylı bir etkiye sahiptir.
- H₁₁: Uyarıcı risk, araçsal risk ve algılanan piyasa bilgisi aracılığıyla yatırım üzerinde dolaylı bir etkiye sahiptir.

Yukarıdaki hipotezlerinde belirtilen dolaylı etkiler bireylerin hem kısa vadeli kazançlara odaklandığı kumar davranışları hem de uzun vadeli stratejik hedeflere yöneldiği yatırım kararlarında önemli farklılıklar yaratabilir. Özellikle kumar bağlamında bireylerin ani karar alma ve yüksek risk alma eğilimleri uyarıcı riskin etkisiyle belirginleşirken araçsal risk ve piyasa bilgisi gibi daha rasyonel faktörlerin etkisi daha sınırlı kalabilir. Buna karşın, yatırım bağlamında araçsal risk ve piyasa bilgisi bireylerin daha analitik ve uzun vadeli düşünmesine olanak sağlayarak risk algısının yönetilmesinde kritik bir rol oynayabilir. Dolayısıyla bu iki bağlam arasındaki farklılıklar bireylerin karar alma süreçlerini şekillendiren dinamikleri anlamada önemli ipuçları sunmaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırmanın örnekleme: Araştırmanın örnekleme İstanbul ilinde yaşayan ve finansal yatırım araçlarını kullanarak yatırım gerçekleştiren, anlık olarak hala yatırımı olan katılımcılardır. Araştırmanın örnekleminin belirlenmesinde kolayda örneklem tekniği kullanılmıştır. Kolayda örneklem tekniği sayesinde ilgili özelliklere sahip katılımcılara kolayca ulaşılabilir. Bunun yanında kolayda örneklem elde edilen sonuçların genellenebilirliği açısından kısıtlıdır.

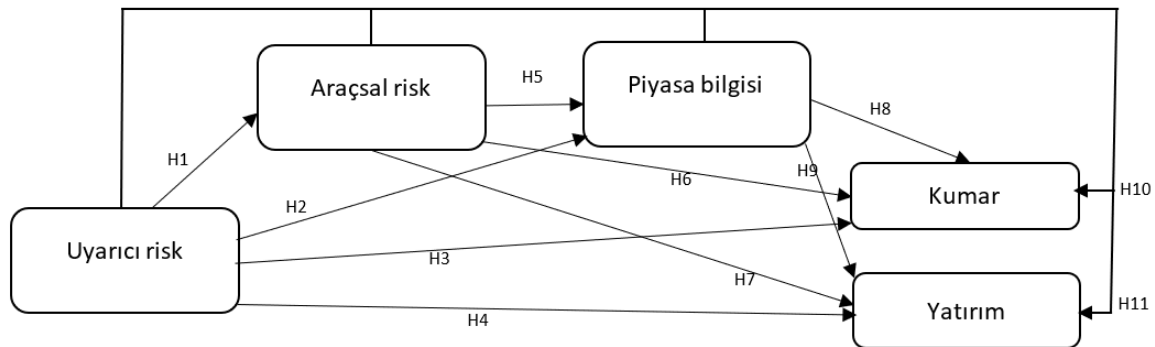
Araştırma örnekleme ulaşmakta online kanallar kullanılmıştır. Online kanallar aracılığı ile araştırma kapsamında 268 katılımcıya ulaşılmıştır. Ulaşılan katılımcılardan 18'inin yatırım araçlarını kullanmayan kişiler olmasından dolayı araştırmanın dışında bırakılmasına karar verilmiştir. Araştırmaya sağlıklı veri sunan 250 katılımcının verisi ile analizler gerçekleştirilmiştir. Verilerin yeterli olması hakkında ise literatürde yaygın kullanılan madde başına örneklem ve faktör analizi için uygun örneklem kıstasları esas alınmıştır (Kurtuluş, 2013; Hair vd. 2014).

Veri toplama araçları: Araştırma verilerinin toplanmasında DOSPERT ölçeği kullanılmıştır. DOSPERT (A-Domain-Specific Risk Taking) ölçeği finansal risk almada yaygın olarak kullanılan bir ölçüm aracı olarak kullanılmaktadır. Ölçek Weber vd. (2002) tarafından geliştirilmiş ve Blais ve Weber (2006) tarafından yeniden uyarlanmıştır. Ayrıca araştırmada bireylerin finansal karar alma süreçlerinde

risk algıları ve motivasyonları arasındaki ilişkiyi değerlendirmek için Dürtüsel Heyecan Arayışı (Sensation Seeking Scale) ile Zaleskiewicz (2001) tarafından geliştirilen SIRI (Stimulating-Instrumental Risk Inventory) ölçeğinin alt ölçekleri olan Algılanan Piyasa Bilgisi (Perceived Market Knowledge Scale) ve Araçsal Risk Alma (Instrumental Risk-Taking Scale) ölçekleri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan ölçek 34 madde ve 5 boyuttan oluşmaktadır. Araştırmayı yapmak için İstanbul Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler İçin Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan yazılı izin alınmıştır (Tarih: 12.11.2024 ve No: 2024/8).

Araştırmanın modeli: Araştırmanın kavramsal modeli Şekil 1'de yer almaktadır. Şekil 1'de uyarıcı risk bağımsız değişken (x), araçsal risk (m1) ve algılanan piyasa bilgisi (m2) aracı değişkenler kumar (y1) ve yatırım (y2) değişkenleri ise bağımlı değişkeni temsil etmektedir. Kavramsal modelde doğrudan ve dolaylı ilişkilerin temsil edildiği 11 hipotez bulunmaktadır.

Şekil 1: Araştırmanın kavramsal modeli

Araştırmanın analizi: Faktör analizi ve güvenilirlik analizi bulgularının değerlendirilmesinde Hair vd. (2014) tarafından öngörülen sınır değerleri esas alınmıştır. Hair vd. (2014) tarafından belirlenen sınır değerlerine göre; KMO örneklem yeterliği ölçümünün 0,6/0,7 ve üzerinde, Bartlett's küresellik testinin $p < 0,05$ düzeyinde, açıklanan toplam varyansın %50/60 üzerinde, faktör yüklerinin 0,40 ve üzerinde olması yeterlidir. Ayrıca güvenilirlik analizinin yapılmasında Cronbach's Alpha katsayısı kullanılmıştır. Hair vd. (2014)'e göre Cronbach's Alpha katsayısının 0,60/0,70 üzerinde olması ölçüm araçlarının güvenilirliği için yeterli görülmektedir.

Bu çalışmada Hayes'in (2018) PROCESS makrosu kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki çoklu aracılık ilişkilerini incelemek için özellikle bağımsız ve bağımlı değişken arasındaki iki veya daha fazla aracının ardışık aracılığını analiz etmede faydalı olan 6 numaralı model tercih edilmiştir. Dolaylı etkilerin anlamlılığını belirlemek için 5000 yeniden örnekleme duyarlı olarak alt ve üst güven aralığı (LLCI, ULCI) kullanılmıştır. Böylece hipotezlerin testi mümkün olmuştur.

4. BULGULAR

Tablo 1: Faktör ve Güvenilirlik Analizi Bulguları

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		0,827
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	3054,469
	df	351
	Sig.	,000
Açıklanan toplam varyans		%56,534
Güvenilirlik analizi	Cronbach's Alpha	0,870
	Madde sayısı	27

Faktör analizi bulgularına göre (Tablo 1) Dospert's risk ölçeğinin KMO değeri 0,827'dir. Ayrıca ölçeğin Bartlett's küresellik testi $p < 0,05$ düzeyinde anlamlıdır. Dospert ölçeğinin açıklanan toplam varyansı %56,53 olarak gerçekleşmiştir. Ölçeğin güvenilirlik katsayısının 0,870 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2: Dönüştürülmüş Bileşen Matrisi

Dönüştürülmüş Bileşenler Matrisi					
	Uyarıcı arayışındaki risk güdüsü	Kumar riski alma	Algılanan Piyasa bilgisi	Araçsal risk	Yatırım riski alma
Riskli kararlar alırken garip bir haz duyuyorum.	,764				
Riskli kararlar vermek hoşuma gidiyor.	,743				
Sonucu şansa bağlı aktivitelerden haz duyarım.	,682				
Kâğıt oyunlarında (poker, batak vs.), tanımadığım kişilerin parasını almaktan rahatsız olmam.	,667				
Şans oyunları her zaman heyecan verici gelmiştir.	,656				
Arkadaşlar ile kâğıt oyunlarını oynarken/oynarsam (poker, batak vs.), parasına olmayınca tadı çıkmıyor.	,646				
Sadece eğlence olsun diye risk aldığım olmuştur.	,630				
Çok önemli bir amaca ulaşmak zorunda olmasam bile risk alırım.	,504				
Tehlikeli maceralara atılmak heyecan uyandırır (dağa çıkmak, bilinmeyen yerlerde yürümek gibi).	,475				
Vadeli işlemlerde kaldıraçlı işlem yaparken heyecanlanırım/heyecanlanırdım.	,449				
Yüksek riskli kararları, vakit kaybetmeden çok hızlı alabilirim.	,437				
Bir günlük gelirimi futbol maçına bahis olarak oynayabilirim.		,897			
Bir günlük gelirimi at yarışlarına yatırabilirim.		,882			
Bir günlük gelirimle yüksek bahisli poker oyunlarında şansımı deneyebilirim.		,837			
Bir haftalık gelirimi şans oyunlarına yatırabilirim.		,766			
Sahip olduğum veya almayı düşündüğüm hisse senetlerine ait yapılan açıklamaları yakından takip etmeye çalışırım.			,862		
Şirketlerin durumlarıyla ilgili yaptıkları açıklamalar yatırım kararlarımı etkiler.			,835		
Yatırımlarla ilgili TV programlarını, web sitelerini, internet forumlarını ve basını yakından takip ederim.			,783		
Hisse senedi piyasasına etki eden faktörleri ve kuralları bildiğimi düşünüyorum.			,529		
Belirli düzeyde risk alma yetisi sahip olunması gereken en önemli yönetsel becerilerden birisidir.				,703	
Hayatta bir şeyler başarmak için kişi risk almalıdır.				,654	
Kârın gerçekleşme ihtimali çok yüksek ise, daha da yüksek risk alabilirim.				,596	
Yüksek kârlar için yüksek risk almak gereklidir.				,581	
İş yerinde gönüllü olarak sorumluluk alırım.				,542	
Yıllık gelirim yüzde 10'unu hazine tahviline yatırabilirim.					,853
Yıllık gelirim yüzde 10'unu A tipi (hisse senedi içeren) banka fonlarına yatırabilirim.					,821
Yıllık gelirim yüzde 5'ini sağlam bir kâğıda yatırabilirim.					,658
Extraction Method: Principal Component Analysis.					
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.					
a. Rotation converged in 6 iterations.					

DOSPRT risk ölçeğinin dönüştürülmüş bileşenler matrisi Tablo 2’de yer almaktadır. Ölçeğin uygun dağılımı sağlaması için Varimax döndürmesi kullanılmıştır. Bulgulara göre ölçüm aracının beş faktöre ayrıldığı tespit edilmiştir. Analizler esnasında Uyarıcı arayışındaki risk güdüsü ölçeğinden; “Riskli sadece önemli bir amaca ulaşılması gerektiğinde alırım”, “Satın aldığım bir hisse senedi değeri tavan yaptığında/yaparsa, senedin bir sonraki tavan değerini düşünmek heyecan uyandırır” ve “İş hayatında sadece kontrol edilebilir durumlarda risk alınmalıdır” soruları, Araçsal risk güdüsü ölçeğinden; “Sermayemi katlama ihtimali büyükken, tamamen bilmediğim ve ne olduğu belirsiz firmaların hisse senetlerini alabilirim” ve “Maaşı yüksek ama çabuk kaybedilebilecek bir işi, düşük maaşlı ama güvenli bir işe tercih ederim” soruları ile Yatırım/ risk alma ölçeğinden “Yıllık gelirim yüzde 5’ini çok spekülâtif bir kâğıda yatırabilirim” sorusu kodlu sorular uygun faktörlere dağılım sağlamadığı ve 0,40 düzeyinde faktör yüküne sahip olmadığından analiz dışında bırakılmıştır. Rotasyon

sonucunda maddelerin uygun faktörlere dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Bulgulara göre DOSPERT risk ölçeğinin araştırmada kullanılmasının uygun olduğunu ifade etmek mümkündür.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Analizi Bulguları

		Ort.	Std. sapma	uyarıcı	araçsal	piyasa	kumar	yatırım
uyarıcı	r	2,6044	,87302	1				
	p							
	N			250				
araçsal	r	3,8824	,67860	,298**	1			
	p			,000				
	N			250	250			
piyasa	r	3,7430	,93176	,263**	,393**	1		
	p			,000	,000			
	N			250	250	250		
kumar	r	1,6870	1,10914	,395**	,009	,028	1	
	p			,000	,893	,654		
	N			250	250	250	250	
yatırım	r	3,4260	1,00377	,375**	,291**	,439**	,228**	1
	p			,000	,000	,000	,000	
	N			250	250	250	250	250

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Değişkenler arasındaki ilişkilerin tespit edilebilmesi için yapılan korelasyon analizi bulguları Tablo 3'te yer almaktadır. Bulgulara göre uyarıcı risk arayışı ile araçsal risk arayışı arasında ($r=0,298$, $p<0,05$), uyarıcı risk arayışı ile algılanan piyasa bilgisi arasında ($r=0,263$, $p<0,05$), uyarıcı risk arayışı ile yatırım riski alma arasında ($r=0,375$, $p<0,05$), uyarıcı risk arayışı ile kumar riski alma arasında düşük düzeyde ve pozitif yönde ($r=0,395$, $p<0,05$) anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Araçsal risk arayışı ile algılanan piyasa bilgisi arasında ($r=0,393$, $p<0,05$), araçsal risk arayışı ile yatırım riski alma arasında ($r=0,291$, $p<0,05$) düşük düzeyde, pozitif yönde ve anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Yatırım riski alma ile algılanan piyasa bilgisi arasında orta düzeyde ($r=0,439$, $p<0,05$), yatırım riski alma ile kumar riski alma arasında ($r=0,228$, $p<0,05$) düşük düzeyde ve pozitif yönde ilişkiler tespit edilmiştir. Ancak araçsal risk arayışı ile kumar riski alma arasında ve algılanan piyasa bilgisi ile kumar riski alma arasında, $p<0,05$ düzeyinde, anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Tablo 4: Doğrudan ve Dolaylı Etkiler

Doğrudan etkiler										
X		Y				β	P	H		
Uyarıcı	→	Araçsal				0,232	0,000	H1: Kabul		
Uyarıcı	→	Piyasa				0,281	0,000	H2: Kabul		
Uyarıcı	→	Kumar				0,502	0,000	H3: Kabul		
Uyarıcı	→	Yatırım				0,432	0,000	H4: Kabul		
Araçsal	→	Kumar				0,014	0,893	H5: Ret		
Araçsal	→	Yatırım				0,431	0,000	H6: Kabul		
Araçsal	→	Piyasa				0,539	0,000	H9: Kabul		
Piyasa	→	Kumar				0,034	0,654	H7: Ret		
Piyasa	→	Yatırım				0,472	0,000	H8: Kabul		
Dolaylı etkiler										
X		M1	M2	Y		Etki	LLCI	ULCI	H	
Uyarıcı	→	Araçsal	→	Piyasa	→	Kumar	-0,006	-0,0296	0,0137	H10: Ret
Uyarıcı	→	Araçsal	→	Piyasa	→	Yatırım	0,040	0,0181	0,0810	H11: Kabul

Doğrudan ve dolaylı etki sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır. Bulgulara göre uyarıcı risk arayışının araçsal risk arayışını ($\beta = 0,232$, $p<0,05$), algılanan piyasa bilgisini ($\beta = 0,281$, $p<0,05$), kumar risk almayı ($\beta = 0,502$, $p<0,05$) ve yatırım risk almayı ($\beta = 0,432$, $p<0,05$) açıklama katsayısı pozitif ve anlamlıdır. Araçsal risk arayışının algılanan piyasa bilgisini ($\beta = 0,539$, $p<0,05$) ve yatırım riski almayı ($\beta = 0,431$, $p<0,05$) açıklama katsayısı pozitif yönlü ve anlamlıdır. Algılanan piyasa bilgisinin yatırım riski almayı açıklama katsayısı ($\beta = 0,472$, $p<0,05$) pozitif yönlü ve anlamlıdır. Ancak araçsal risk arayışının ($\beta = 0,014$, $p>0,05$) ve algılanan piyasa bilgisinin ($\beta = 0,034$, $p>0,05$) kumar riski almayı açıklama katsayısı anlamlı değildir.

Mediyatör etki analizi bulgularına göre uyarıcı risk arayışının yatırım riski almaya etkisinde araçsal risk arayışı ve algılanan piyasa bilgisinin aracılık rolü ($\beta = 0,040$, CI [0,0181/0,0810]) anlamlıdır. Uyarıcı risk arayışının kumar riski almaya etkisinde araçsal risk arayışı ve algılanan piyasa bilgisinin aracılık rolü ($\beta = -0,006$, CI [-0,0296/0,0137]) anlamlı değildir. Bulgulara göre yatırımcıların uyarıcı risk arayışının yatırım riskine dönüşmesi araçsal risk arayışı ve algılanan piyasa bilgisi ile gerçekleşmektedir.

5. TARTIŞMA

Araştırma bulguları kumar ve yatırım bağlamlarındaki karar alma süreçlerinin farklı dinamiklerle şekillendiğini açıkça ortaya koymuştur. Özellikle uyarıcı risk arayışının bireylerin kumar eğilimlerini artırdığı ve buna karşın araçsal risk alma ve algılanan piyasa bilgisinin yatırım kararlarını etkilediği görülmüştür. Elde edilen bu bulgular risk algısının bağlama özgü bir kavram olduğunu ileri süren literatürle uyumludur. Örneğin, Kahneman ve Tversky'nin (1979) kayıptan kaçınma teorisi bireylerin kayıpları kazançlara kıyasla daha ağır bir tehdit olarak algıladığını ve bu algının karar alma süreçlerini şekillendirdiğini savunmaktadır. Nitekim araştırmada bireylerin kumar bağlamında daha cesur davranmalarına karşın yatırım bağlamında daha muhafazakâr kararlar aldığı tespit edilmiştir.

Çalışmada elde edilen bulgular Weber vd. (2002) ve Markiewicz vd. (2020) tarafından yapılan çalışmalarla tutarlılık göstermektedir. Özellikle yatırım bağlamında araçsal riskin ve algılanan piyasa bilgisinin bireylerin daha rasyonel kararlar almasını teşvik ettiği, kumar bağlamında ise uyarıcı risk arayışının ani ve duygusal tepkilere neden olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca Lerner ve Li'nin (2015) duygusal durumların risk algısına olan etkisine ilişkin bulguları bu araştırmada da desteklenmiştir. Özellikle korkunun risk algısını artırdığı, öfkenin ise riski daha az tehdit edici hale getirdiği tespit edilmiştir. Bu bulgular, kumar bağlamında bireylerin anlık ve cesur kararlar almalarını açıklarken yatırım bağlamında daha uzun vadeli stratejiler geliştirmelerini destekler niteliktedir.

Araştırma kapsamında bireylerin finansal karar alma süreçlerindeki motivasyonel faktörlerin de önemli bir rol oynadığı görülmüştür. Zaleskiewicz (2001) ve Saini ve Martin (2009) tarafından ortaya konulan araçsal risk alma davranışlarının, bireylerin stratejik karar alma süreçlerinde de belirleyici olduğu saptanmıştır. Ayrıca algılanan piyasa bilgisinin bireylerin finansal yatırımlara yönelik rasyonel kararlarını destekleyen kritik bir faktör olduğu gözlemlenmiştir. Kumar bağlamında araçsal risk alma ve piyasa bilgisinin anlamlı bir rol oynamadığı ancak dürtüsel heyecan arayışının ön planda olduğu görülmüştür.

Bu bağlamda, araştırmanın dolaylı etkilerle ilgili bulguları dikkat çekicidir. Uyarıcı risk arayışının yatırım riski alma üzerindeki etkisinde araçsal risk arayışı ve algılanan piyasa bilgisinin aracılık rolü anlamlı bulunmuş, bireylerin kısa vadeli ve içgüdüsel risk alma eğilimlerinin stratejik ve bilgiye dayalı kararlarla rasyonelleştirilebileceğini ortaya koymuştur. Ancak kumar bağlamında bu dolaylı etkilerin anlamlı bulunmaması, bireylerin bu bağlamda daha doğrudan ve duygusal tepkilerle hareket ettiklerini göstermektedir. Bu sonuçlar, araçsal risk almanın ve piyasa bilgisinin bireylerin yatırım bağlamında daha bilinçli kararlar almasını teşvik ettiğini vurgularken, kumar bağlamında duygusal ve içgüdüsel faktörlerin karar alma süreçlerine hakim olduğunu göstermektedir. Nitekim Weber vd. (2002) ve Lerner ve Li (2015) gibi çalışmalar, bu bulgularla uyumlu olarak risk algısının bağlama özgü bir olgu olduğunu vurgulamaktadır.

Literatürdeki güncel çalışmalar kumar davranışlarının dinamikleri üzerine yapılan diğer çalışmalar da benzer şekilde bireylerin karar alma süreçlerinde farklı rasyonellik düzeylerine işaret etmektedir. Bu bağlamda, bireylerin risk algısının daha geniş bir perspektiften nasıl şekillendiği son çalışmalarla daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Sekścińska vd. (2025) tarafından yapılan çalışma, güç algısının bireylerin risk algısını ve esnekliğini artırarak hem kumar hem de yatırım bağlamlarındaki karar verme süreçlerini nasıl etkilediğini açıklamaktadır. Aynı şekilde, Solorio Arteaga'nın (2024) nesiller arası finansal davranış farklılıklarını incelediği çalışmada risk algısının bireylerin yatırım davranışlarını şekillendirmedeki önemine vurgu yapılmaktadır. Bu çalışmalar, bireylerin risk algılarının sadece bireysel özellikler değil aynı zamanda bağlam ve sosyal faktörler tarafından şekillendiğini de göstermektedir.

Stetzka ve Winter (2023) ise bireylerin kumar davranışlarının rasyonellik spektrumunda değerlendirilebileceğini ve bu davranışların rasyonel seçimlerden irrasyonel ve yıkıcı davranışlara kadar

Çeşitlilik gösterebileceğini ne sürmektedir. Araştırma, duygusal ve bilişsel faktörlerin kumar bağlamında merkezi bir rol oynadığını ortaya koyarak, çalışmamızda ele alınan bağlama özgü risk algısı kavramını desteklemektedir. Buna paralel olarak, Koomson vd. (2022) problemlili kumar davranışlarının mali stres düzeylerini artırdığını ve bu ilişkinin özellikle kazı kazan kartları ve poker makineleri gibi yüksek riskli kumar türleriyle güçlendiğini göstermiştir. Bu bulgular, kumar bağlamında duygusal faktörlerin bireylerin finansal sonuçları üzerindeki kritik etkisini vurgulamaktadır. Bireylerin finansal karar alma süreçlerinin daha geniş sosyokültürel bağlamlar tarafından nasıl etkilendiğini anlamak için Kumar, Page ve Spalt'ın (2011) alışması önemli bir perspektif sunmaktadır. Araştırmada dini inanışların bireylerin kumar eğilimlerini ve finansal piyasa davranışlarını nasıl şekillendirdiğini incelemiş ve Katolik yoğunluğunun yüksek olduğu bölgelerde piyango benzeri hisse senetlerine yönelimin daha belirgin olduğunu göstermiştir. Benzer şekilde Nigro vd. (2018) kayıpları telafi etme çabası olan "chasing" davranışının problemlili kumar şiddetiyle güçlü bir ilişki içinde olduğunu ve bu davranışın bireylerin karar alma süreçlerini olumsuz etkilediğini ortaya koymuştur. Son olarak Arthur vd. (2016)'nın çalışması kumar, yatırım ve spekülasyon arasındaki kavramsal ve ampirik ilişkileri inceleyerek spekülasyonun bu iki davranış arasında bir köprü oluşturduğunu ne sürmektedir. Araştırma spekülasyon ve kumar arasındaki güçlü ilişkiyi vurgulamakta ve finansal spekülasyonun kumar davranışlarının bir uzantısı olarak ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Sonuç olarak, literatürdeki ilgili çalışmalar bireylerin risk algılarının hem bağlama özgü hem de bireysel dinamiklerle şekillendiğini açıkça göstermektedir. Nitekim bu bulgular, araştırmamızda ortaya konulan piyasa bilgisi ve araçsal risk alma arasındaki ilişkiyi desteklemekle birlikte bireylerin kısa vadeli ve içgüdüsel risk alma eğilimlerinin stratejik ve bilgiye dayalı yaklaşımlarla rasyonelleştirilebileceğini de ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada bireylerin kumar ve yatırım bağlamlarındaki risk alma süreçlerini ve bu süreçlerde etkili olan motivasyonel faktörlerin finansal karar mekanizmalarına etkisini araştırılmıştır. Araştırma İstanbul ilinde yaşayan ve finansal yatırım araçlarını aktif olarak kullanan 250 katılımcıdan elde edilen verilerle gerçekleştirilmiştir. Örneklemin belirlenmesinde kolayda örnekleme tekniği kullanılmış ve katılımcılara online kanallar aracılığıyla ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında veri toplama aracı olarak finansal risk alma davranışlarını değerlendirmek üzere DOSPERT (A-Domain-Specific Risk Taking) lği kullanılmıştır. Buna ek olarak, bireylerin finansal karar alma süreçlerinde risk algıları ve motivasyonları arasındaki ilişkileri değerlendirmek amacıyla Dürtüsel Heyecan Arayışı (Sensation Seeking Scale) ve Zaleskiewicz (2001) tarafından geliştirilen SİRİ (Stimulating-Instrumental Risk Inventory) lğinin alt ölçekleri kullanılmıştır.

Araştırmanın bulguları uyarıcı risk arayışının bireylerin araçsal risk alma davranışlarını ve algılanan piyasa bilgilerini olumlu yönde etkileyerek rasyonel yatırım kararlarına yönelttiğini ortaya koymuştur. Ancak uyarıcı risk arayışının kumar eğilimli yatırım kararlarına dönüşmesinde araçsal risk alma ve algılanan piyasa bilgilerinin belirleyici olmadığı gözlemlenmiştir. Bu durum bireylerin kumar bağlamında daha çok duygusal ve içgüdüsel motivasyonlarla hareket ettiklerini buna karşın yatırım bağlamında rasyonel ve stratejik bir yaklaşımı benimsediklerini göstermektedir. Elde edilen bu bulgular finansal davranışların bağlama özgü olduğunu ve bireylerin kumar ve yatırım bağlamlarında farklı karar verme dinamikleri sergilediğini açıkça göstermektedir.

Araştırmada bireylerin finansal davranışlarını kumar ve yatırım eğilimi bağlamında ele alınmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular kumar bağlamında uyarıcı risk alma eğiliminin ne çıktığını ve bu bireylerin genellikle daha kısa vadeli kazanç beklentisiyle hareket ettiklerini ortaya koymaktadır. Buna karşın araçsal risk alma ve piyasa bilgisine sahip olan bireylerin, rasyonel yatırım kararları alarak uzun vadeli stratejiler geliştirdiği grlmştir. Özellikle araçsal risk almanın ve piyasa bilgisinin yatırım bağlamında kritik bir rol oynadığı ancak bu faktörlerin kumar bağlamında anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, finansal karar süreçlerinde bağlama özgü faktörlerin belirleyici olduğunu ve bireylerin finansal davranışlarının bu bağlamlar içinde farklılaştığını açıkça göstermektedir.

Araştırmanın sınırlılıkları, bulguların genellenebilirliği üzerinde bazı kısıtlamalar oluşturabilecek faktörleri içermektedir. Örnekleme grubunun yalnızca İstanbul'da yaşayan bireylerle sınırlı olması, elde edilen sonuçların daha geniş bir popülasyona uygulanabilirliğini kısıtlamaktadır.

Ayrıca veri toplama sürecinde öz-bildirim temelli yöntemlerin kullanılması katılımcıların yanlışlık içeren cevaplar verme olasılığını artırabilir. Bu sınırlamaların üstesinden gelebilmek için gelecekte yapılacak araştırmalar farklı kültürel ve demografik özelliklere sahip bireyleri içeren karşılaştırmalı çalışmalara odaklanabilir. Bunun yanı sıra dijital platformlar üzerinden gerçekleştirilen finansal yatırımlar ve kripto para gibi yeni nesil finansal araçların bireylerin risk algıları ve karar alma süreçleri üzerindeki etkileri daha detaylı şekilde incelenebilir.

Sonuç olarak araştırmanın sonuçları bireylerin finansal karar alma süreçlerini anlamaya yönelik hem teorik hem de pratik katkılar sunmaktadır. Elde edilen bulgular bireylerin yalnızca bireysel özelliklerinin değil aynı zamanda bağlam ve motivasyonel faktörlerin de finansal davranışlarını şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu bulguların politika yapıcılar ve finansal danışmanlar için bireylerin risk algılarını ve karar alma süreçlerini daha iyi yönetmeye yönelik stratejiler geliştirmelerine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan anket yöntemi için İstanbul Beykent Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 12/11/2024 tarihli ve 2024/08 nolu toplantısında 8 sıra sayılı kararı ile izin alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde AKAD Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Ethics Statement: Permission for this study was obtained from the Ethics Committee of Istanbul Beykent University with the decision number 8 at the meeting dated 12/11/2024 and numbered 2024/08 of the relevant board. In case of detection of a contrary situation, AKAD Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.

KAYNAKÇA

- Arthur, J. N., Williams, R. J., & Delfabbro, P. H. (2016). The conceptual and empirical relationship between gambling, investing, and speculation. *Journal of behavioral addictions*, 5(4), 580-591. <https://doi.org/10.1556/2006.5.2016.08>.
- Blais, A. R., & Weber, E. U. (2006). A Domain-Specific Risk-Taking (DOSPERT) scale for adult populations. *Judgment and Decision making*, 1(1), 33-47. <https://doi.org/10.1017/S1930297500000334>.
- Browne, M., Langham, E., Rawat, V., Greer, N., Li, E., Rose, J., ... & Best, T. (2016). *Assessing gambling-related harm in Victoria: A public health perspective*. Victorian Responsible Gambling Foundation. <http://hdl.handle.net/1880/51519>.
- Cox, R., Kamolsareeratana, A., & Kouwenberg, R. (2020). Compulsive gambling in the financial markets: Evidence from two investor surveys. *Journal of Banking & Finance*, 111, 105709. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2019.105709>.
- Delfabbro, P., King, D., Williams, J., & Georgiou, N. (2021). Cryptocurrency trading, gambling and problem gambling. *Addictive Behaviors*, 122, 107021. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2021.107021>.
- Dinç Aydemir, S., & Aren, S. (2017). Do the effects of individual factors on financial risk-taking behavior diversify with financial literacy?. *Kybernetes*, 46(10), 1706-1734. <https://doi.org/10.1108/K-10-2016-0281>.
- Gainsbury, S. M., Abarbanel, B., & Blaszczynski, A. (2017). Game on: Comparison of demographic profiles, consumption behaviors, and gambling site selection criteria of esports and sports bettors. *Gaming Law Review*, 21(8), 575-587. <https://doi.org/10.1089/glr.2017.21813>.
- Grall-Bronnec, M., Sauvaget, A., Boutin, C., Bulteau, S., Jiménez-Murcia, S., Fernández-Aranda, F., ... & Caillon, J. (2017). Excessive trading, a gambling disorder in its own right? A case study on a French disordered gamblers cohort. *Addictive behaviors*, 64, 340-348. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2015.12.006>.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., & Anderson, R.E. (2014). *Multivariate data analysis*. 7th Edition, Pearson Education, Upper Saddle River.

- Hayes, A. F. (2018). Partial, conditional, and moderated moderated mediation: Quantification, inference, and interpretation. *Communication Monographs*, 85(1), 4-40. <https://doi.org/10.1080/03637751.2017.1352100>.
- Hoskisson, R. E., Chirico, F., Zyung, J., & Gambeta, E. (2017). Managerial risk taking: A multitheoretical review and future research agenda. *Journal of management*, 43(1), 137-169. <https://doi.org/10.1177/0149206316671583>.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263-291. <https://doi.org/10.2307/1914185>.
- Koomson, I., Churchill, S. A., & Munyanyi, M. E. (2022). Gambling and financial stress. *Social Indicators Research*, 163(1), 473-503. <https://doi.org/10.1007/s11205-022-02898-6>.
- Kubilay, B., & Bayrakdaroglu, A. (2016). An empirical research on investor biases in financial decision-making, financial risk tolerance and financial personality. *International Journal of Financial Research*, 7(2), 171-182. <http://dx.doi.org/10.5430/ijfr.v7n2p171>.
- Kumar, A., Page, J. K., & Spalt, O. G. (2011). Religious beliefs, gambling attitudes, and financial market outcomes. *Journal of Financial Economics*, 102(3), 671-708. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2011.07.001>.
- Kurtuluş, K. (2011). *Araştırma yöntemleri*. Türkmen Kitabevi.
- Lerner, J. S., & Li, Y. (2015). Emotion and decision-making. *Annual Review of Psychology*, 66, 799-823. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115043>.
- Markiewicz, Ł., & Weber, E. U. (2013). DOSPERT's gambling risk-taking propensity scale predicts excessive stock trading. *Journal of Behavioral Finance*, 14(1), 65-78. <https://doi.org/10.1080/15427560.2013.762000>.
- Markiewicz, Ł., Muda, R., Kubińska, E., & Augustynowicz, P. (2020). An explanatory analysis of perceived risk decision weights (perceived-risk attitudes) and perceived benefit decision weights (perceived-benefit attitudes) in risk-value models. *Journal of Risk Research*, 23(6), 739-761. <https://doi.org/10.1080/13669877.2019.1628089>.
- Nguyen, T. M. L. (2015). *The influence of financial risk tolerance and risk perception on individual investment decision-making in a financial advice context* [Doctoral dissertation, Queensland University of Technology].
- Nigro, G., Ciccarelli, M., & Cosenza, M. (2018). The illusion of handy wins: Problem gambling, chasing, and affective decision-making. *Journal of affective disorders*, 225, 256-259. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2017.08.010>.
- Price, A., Hilbrecht, M., & Billi, R. (2021). Charting a path towards a public health approach for gambling harm prevention. *Journal of Public Health*, 29, 37-53. <https://doi.org/10.1007/s10389-020-01437-2>.
- Renn, O., & Rohrman, B. (Eds.). (2013). *Cross-cultural risk perception: a survey of empirical studies* (Vol. 13). Springer Science & Business Media.
- Saini, A., & Martin, K. D. (2009). Strategic risk-taking propensity: The role of ethical climate and marketing output control. *Journal of Business Ethics*, 90, 593-606. <https://doi.org/10.1007/s10551-009-0063-7>.
- Sekścińska, K., Jaworska, D., & Rudzińska-Wojciechowska, J. (2025). From power to financial risk: The mediating role of cognitive flexibility and risk perception. *Personality and Individual Differences*, 233, 112888. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2024.112888>.
- Shang, X., Duan, H., & Lu, J. (2021). Gambling versus investment: Lay theory and loss aversion. *Journal of Economic Psychology*, 84, 102367. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2021.102367>.

- Shehata, S. M., Abdeljawad, A. M., Mazouz, L. A., Aldossary, L. Y. K., Alsaheed, M. Y., & Nouredin Sayed, M. (2021). The moderating role of perceived risks in the relationship between financial knowledge and the intention to invest in the Saudi Arabian stock market. *International Journal of Financial Studies*, 9(1), 9. <https://doi.org/10.3390/ijfs9010009>.
- Simon, M., & Houghton, S. M. (2003). The relationship between overconfidence and the introduction of risky products: Evidence from a field study. *Academy of Management journal*, 46(2), 139-149. <https://doi.org/10.5465/30040610>.
- Solorio, M. (2024). Essays on Behavioral Economics and the Utility of Gambling (Doctoral dissertation, University of Nevada, Reno).
- Song, H., & Schwarz, N. (2008, February). If it's difficult-to-pronounce, it must be risky: Processing fluency and risk perception. In *The Proceedings of the Society for Consumer Psychology 2008 Winter Conference* (p. 337).
- Spurrier, M., & Blaszczynski, A. (2014). Risk perception in gambling: A systematic review. *Journal of Gambling Studies*, 30, 253-276. <https://doi.org/10.1007/s10899-013-9371-z>.
- Stetzka, R. M., & Winter, S. (2023). How rational is gambling? *Journal of Economic Surveys*, 37(4), 1432-1488. <https://doi.org/10.1111/joes.12473>.
- Waheed, H., Ahmed, Z., Saleem, Q., Din, S. M. U., & Ahmed, B. (2020). The mediating role of risk perception in the relationship between financial literacy and investment decision. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 14(4), 112-131.
- Wang, X., Zheng, H., & Huang, C. Y. H. (2023). Examining the pathways from information acquisition to preventive behaviors: The information-response model. *Science Communication*, 45(6), 724-750. <https://doi.org/10.1177/10755470231204317>.
- Weber, E. U., Blais, A. R., & Betz, N. E. (2002). A domain-specific risk-attitude scale: Measuring risk perceptions and risk behaviors. *Journal of Behavioral Decision Making*, 15(4), 263-290. <https://doi.org/10.1002/bdm.414>.
- Zaleskiewicz, T. (2001). Beyond risk seeking and risk aversion: Personality and the dual nature of economic risk taking. *European journal of Personality*, 15(S1), S105-S122. <https://doi.org/10.1002/per.426>.
- Zuckerman, M. (1994). *Behavioral expressions and biosocial bases of sensation seeking*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511527937>.

Exploring the Nexus Between Financial Literacy and Women's Economic Empowerment: A Bibliometric Analysis

Finansal Okuryazarlık ile Kadınların Ekonomik Güçlenmesi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Bibliyometrik Bir Analiz

Muhammed Mustafa Tuncer ÇALIŞKAN¹

Abstract

Purpose: This study aims to explore the intersection of financial literacy and women's economic empowerment through a bibliometric analysis. It seeks to identify research trends, thematic priorities, and geographical distribution while addressing gaps in the existing literature.

Design/Methodology: The study employs bibliometric analysis using data sourced from the Web of Science database. Tools such as Bibliometrix and Biblioshiny were utilized to analyze 123 academic articles published between 2009 and 2024. Key metrics include keyword analysis, collaboration networks, and thematic clusters.

Findings: The analysis reveals significant growth in research on financial literacy and women's economic empowerment, particularly after 2020. Themes such as financial inclusion, digital banking, and gender equality are dominant. However, geographical disparities persist, with limited representation from regions like South America and the Middle East. Turkey's minimal contribution highlights a need for more focused research and policy initiatives.

Limitations: The study is limited to data obtained from the Web of Science database, which may exclude relevant studies from other sources. Additionally, the analysis focuses on academic literature, potentially overlooking practical insights from industry or policy reports.

Originality/Value: By synthesizing current trends and identifying research gaps, this study provides a roadmap for future research and policy-making. It underscores the transformative potential of financial literacy as a tool for gender equality and economic development, particularly in underrepresented regions.

Keywords: Financial Literacy, Women's Economic Empowerment, Gender Equality, Digital Financial Services, Bibliometric Analysis.

Öz

Amaç: Bu çalışma, finansal okuryazarlık ile kadınların ekonomik güçlenmesi arasındaki ilişkiyi bibliyometrik bir analiz yoluyla keşfetmeyi amaçlamaktadır. Araştırma trendlerini, tematik öncelikleri ve coğrafi dağılımı belirlemeyi ve mevcut literatürdeki boşlukları ele almayı hedeflemektedir.

Tasarım/Yöntem: Çalışma, Web of Science veri tabanından elde edilen veriler kullanılarak bibliyometrik analiz yöntemini uygulamaktadır. Bibliometrix ve Biblioshiny gibi araçlar kullanılarak, 2009-2024 yılları arasında yayımlanan 123 akademik makale analiz edilmiştir. Anahtar metrikler arasında anahtar kelime analizi, iş birliği ağları ve tematik kümeler bulunmaktadır.

Bulgular: Analiz, özellikle 2020 sonrası dönemde, finansal okuryazarlık ve kadınların ekonomik güçlenmesi üzerine yapılan araştırmalarda önemli bir artış olduğunu ortaya koymaktadır. Finansal kapsayıcılık, dijital bankacılık ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi temalar baskın olarak öne çıkmaktadır. Ancak, Güney Amerika ve Orta Doğu gibi bölgelerde coğrafi eşitsizliklerin sürdüğü görülmektedir. Türkiye'nin literatüre sınırlı katkısı, daha odaklı araştırma ve politika girişimlerine ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Sınırlılıklar: Çalışma, yalnızca Web of Science veri tabanından elde edilen verilerle sınırlıdır ve diğer kaynaklardan gelebilecek ilgili çalışmaları dışarıda bırakabilir. Ayrıca, analiz yalnızca akademik literatüre odaklanmış olup, sektör veya politika raporlarından pratik içgörüler göz ardı edilebilir.

Özgünlük/Değer: Mevcut trendleri sentezleyerek ve araştırma boşluklarını belirleyerek, bu çalışma gelecekteki araştırmalar ve politika geliştirme süreçleri için bir yol haritası sunmaktadır. Finansal okuryazarlığın, toplumsal cinsiyet eşitliği ve ekonomik kalkınma için dönüştürücü bir araç olarak potansiyelini vurgulamaktadır, özellikle temsil edilmeyen bölgelerde.

Anahtar Kelimeler: Finansal Okuryazarlık, Kadınların Ekonomik Güçlenmesi, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Dijital Finansal Hizmetler, Bibliyometrik Analiz.

¹Dr.Öğr.Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme / Muhasebe – Finansman ABD., mcalisikan@bandirma.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7566-2138

1. INTRODUCTION

The increased participation of women in the economic sphere provides an opportunity to enhance individual welfare and promote societal development. This, on the whole, contributes significantly toward reducing gender inequalities and ensuring a better distribution of resources in the economy. Women's active involvement in economic life includes working or being engaged, establishing businesses or generating income, and participating in mechanisms of decision-making in the economy. But economic empowerment goes beyond these processes to include financial independence, more access to economic resources, and control over economic life..

One of the fundamental factors that limit women's possibility of playing an effective role in these processes is actually a lack of financial knowledge and skills. Financial literacy is the ability to manage income more skillfully in order to save money or make investment decisions, including seizing economic opportunities. The development of such skills for women allows them not only to have a greater say in economic life but also promotes social equality and development.

This study aims to synthesize the literature on the nexus between women's economic empowerment and financial literacy, and also to reveal research trends, thematic priorities, and gaps in the literature. Using bibliometric analysis, the study will explore the geographical distribution, collaboration networks, prevailing themes, and research trends of research articles on this subject. For this purpose, the study seeks to provide answers to the following questions:

1. What are the thematic focuses in the literature on financial literacy and women's economic empowerment?
2. What is the geographical distribution of this literature, and what are the patterns of international collaboration?
3. What are the prominent research gaps and opportunities for future studies in this literature?

Besides, the study also aims to scrutinize the substantive focuses of literature at the junction of gender equity and financial literacy, research patterns in the discipline, as well as the evolvement of the literature via the employment of bibliometric procedures. The rationale of this research is mainly driven by the quest to understand this topic's stance in scholarly literature and carry significance in designing and implementing financial literacy policies to foster female economic empowerment.

Overall, then, this work, which addresses the current position and future directions of financial literacy as a means of enabling women to play a more productive role in economic life, ought to contribute both to the literature and to the preparation of practical policy and financial education programs for the future.

The economic empowerment of women tends to have an effect on improving individual welfare and plays a vital role in ensuring social equity and economic development. However, one of the major facilitators of women's economic empowerment, namely financial literacy, remains largely underdeveloped in most regions. It is against this backdrop that the extant literature makes useful contributions by discussing the impacts of financial literacy on women's economic participation. The next section discusses these studies in some detail and examines their key findings.

2. LITERATURE REVIEW

The role played by financial literacy in the economic empowerment of women has been comprehensively addressed by a number of studies. Showkat et al. (2025) examined how financial literacy increases the economic engagement of women through digital financial services. Financial literacy had an additive element in how increased access was coupled with improving knowledge of utilization over the course of action undertaken-the digital route in ways a valuable implement women empowered economically through becoming enabled thereby. By integrating the "Quantitative Model approach inTechnology Acceptance Model(TAM)- and in conjunction with "Theory of Planned Behavior - T" towards digitised financial Services..

Andriamahery & Qamruzzaman (2022) discuss the impact of financial literacy, capability related to technology, and access to finance on women's entrepreneurial sustainability. The result depicts that financial literacy increases the economic empowerment of women due to an increased capacity

regarding the ability to support entrepreneurship activities. This was also in a position to identify that active policies should be developed with the aim of enhancing women's entrepreneurial sustainability and further enhance the focal areas comprising access to knowledge relating to finance and technical capabilities.

Other research on the levels of financial literacy that affect women's investment decisions was conducted by Kaur & Walia (2020). This study examined the impact of women's financial behavior and perceived risk on economic empowerment and proved that financial literacy is a key determinant for women investors. This paper has discussed demographic profiles and investment preferences of female investors in India and emphasized the implementation of financial literacy programs among women.

Hetling & Postmus test the effect of financial literacy on economic empowerment among female survivors of intimate partner violence. The findings were that increased financial literacy promotes economic self-sufficiency and affects multidimensional components of empowerment, such as public assistance. One may argue that the level of financial literacy improves the economic well-being of women affected by domestic violence..

Finally, Jiyane & Zawada (2013) studied the level of financial literacy among female entrepreneurs in South Africa and their contribution to the economy. The study also established that financial literacy can improve business performance among entrepreneurs for sustained economic growth. The study recommended that management and financial skills training courses for running a business should be provided for women entrepreneurs.

Taken together, these findings provide some opportunities for policymakers in the pursuit of female economic empowerment through financial literacy. Further research should make comparisons of the longer-term impacts of financial literacy programs and how such programs are implemented in different regions..

Kumar et al. (2024) researched the effects of digital literacy on the process of empowerment of women in rural areas and found there was a need for better linking of education with digital skills. The study, conducted in the region of Himachal Pradesh, has emphasized that the development of digital skills serves the cause of gender equality and aids women in attaining an equal position in social and economic life..

Rohatgi et al. (2024) investigated the use of digital banking in towns with respect to women's economic decision-making. The work is based on a survey of various women employees representing the Delhi NCR region. According to the results, the usage of digital banking combined with an increase in financially literate citizens and supportive human resource policies act as the key contributors to the independence of women financially. This positive impact of applying digital banking contributes much to financial empowerment.

Agyemang & Bokpin (2024), researched the impact of digital financial services on the female economic empowerment of Accra in Ghana. This study examined the problems that determine females receiving or not receiving financial services, including digital literacy and access costs. The study showed how important the policy for digital inclusion and gender-related approach is to achieve FEE.

Indriasih et al. (2023) examined the impact of policies aimed at enhancing the economic empowerment of women in West Java coastal villages. The authors, putting stress on local resource development and social capital, underscored empowering women through job training and financial literacy. The research also established that environmental awareness campaigns could enhance women's economic participation.

Setiawan et al. (2024) studied the influence of Fintech utilization on the economic activity of women during the COVID-19 pandemic. Based on the Technology Acceptance Model (TAM), the study explained the behavioral tendencies of women to use Fintech and determined that its utilization had a positive influence on economic independence. However, it also determined the pivotal role of savings behavior and government assistance in the process.

These studies demonstrate the transformative impacts of digital technologies and financial services on the economic and social lives of women. Education, policy support, and community

engagement are crucial to ensuring that women benefit maximally from digital technologies and retain their economic empowerment.

The connection of microfinance with the economic empowerment of women has been an important field in gender equity and poverty reduction. Medatwal (2013) examined the influence of microfinance operations on the social and economic lives of women in the Hadoti region of Rajasthan in India. The research recognized that women gained increased participation in household decision-making, improved access to financial and economic resources, and increased mobility. It emphasized that microfinance programs empowered the savings habit among women and facilitated economic empowerment. The report felt the need to increase the financial literacy of women and enhance partnerships with the private sector for the effectiveness of such initiatives..

In Kazakhstan, another investigation into the effects of a microfinance-based intervention was conducted on women highly vulnerable to HIV and other sexually transmitted infections. The other mechanism in which combined programs of microfinance with reduced risk for HIV provided an advantage of enhanced economic empowerment among women. As this research by McCrimmon et al., 2018, gave emphasis that the change of economic positioning of the status of a woman has necessarily involved complex or multi-dimensional structure.

Rozalinda et al. (2024) discuss how women's economic empowerment in Indonesia is related to policies that foster financial inclusion. They stressed the programs of financial literacy, which they were able to show can uplift the incomes of women outside of banking systems. It also reflected that community-based, financial literacy training enhances women's financial decision-making ability on both the domestic and professional front.

A study of India's SHG models tested the impact of microfinance and health literacy on rural women's lives (Ahmad et al., 2020). The SHG programs were found to enhance women's financial independence and social participation, but interventions for inclusion and continuity were necessary.

Ju et al. (2023) discussed how social media influenced the economic and social resilience of female migrant workers during the COVID-19 pandemic. While, according to the findings, social media increases women's access to information, the negative impacts are dependency and lack of digital literacy. The study recommended developing more inclusive digital strategies that could improve the economic and social resilience of women during crises.

Cumulatively, these research works call for the necessity to successfully combine financial literacy, microfinance, and digital technologies to facilitate women's economic and social empowerment. They also highlight the necessity to adopt holistic policy change adoptions and community-based interventions in realizing gender equality objectives.

Financial literacy gender gaps have been studied from various dimensions in the literature. Espinoza-Delgado and Silber (2024) compared financial literacy levels in the three fundamental components—financial knowledge, attitude, and behavior—in Argentina, Chile, and Paraguay, where they found statistically significant gender gaps. The research emphasized that the degree of financial knowledge was the most explanatory factor for gender gaps in Argentina and Paraguay. Educational and income levels were also important contributors to financial literacy..

Gibson et al. (2024) critically discussed the way that digital financial services and broader financial inclusion were influencing women's economic empowerment. For such a research framework, it developed a digital inclusions framework whereby increased means of access to technology take place alongside a reduction of gender barriers while accessing technology and services. The availability of necessary digital infrastructure is considered to first be supported under a risk-based regulatory approach insofar as it is supposed to be supportive in facilitating more women to get an active place in economic life. The research emphasized how technology and policy need to go hand in hand in order to guarantee gender equality and increased economic participation by women.

Reynolds et al. (2023) investigated the gender gap in mobile money awareness and use in eight low- and middle-income countries. The findings suggested that, within established mobile money markets, gender is not an independent factor, but, on the other hand, in emerging markets, women experience a very high degree of barrier to the use of mobile money. Previous studies have identified

that women have lower access to both mobile phones and bank accounts than men and that social norms are very harmful in such disparities.

Mgomezulu et al. (2024) assess the engagement of men and women in commercial activities in both rural and urban areas of Malawi and seek to address some implications of such a gap on household welfare. The study established businesses run by women having lower profit margins compared to those managed by men, but the researchers insisted that increasing female economic participation is crucial for social welfare. The policies that targeted improving women's financial and business capabilities proved to be very effective in reducing inequalities in rural and urban areas.

Finally, Cardenas et al. (2022) emphasized economic literacy and independence as important for improving the quality of life in Latin women victims of domestic violence. The variables which negatively impacted the quality of life in the study were psychological abuse and economic control, while quality of life improved with economic empowerment. The recommendation was to increase the programs to economically empower women victims of violence.

These studies underscore the pivotal role of financial literacy and inclusion in empowering women economically and stress the importance of adopting multidimensional strategies to address inequalities in this area.

Someia et al. (2024) applied the family-centered empowerment model to improve the mental health status of elderly women. The study was conducted in Tabriz, Iran, and found that depression and anxiety, being the major mental health problems among elderly women, considerably declined through education. The research showed that a family-centered approach to empowerment can work effectively in enhancing the quality of life among elderly women.

Similarly, Meherali et al. (2024) examined among women an MCCH tailored low-literacy intervention in Pakistan. MCHC is devised to enable those women by reinforcing health literacy among them so enabling them with accurate numeracy application for better access the available health opportunity. Results clearly showed that gradually women started proving themselves to take more swift moves in decisions within health parameters thus becoming authoritative relevant to matters involved in family health planning.

Shirindi et al. (2016) examined barriers to adherence with medication in hypertensive women living in the rural areas. The results revealed that insufficient health literacy, financial restraints, and cultural barriers contributed most to low levels of treatment adherence in women. In this respect, it is appropriate to develop health-promoting programs in order to stimulate women to be more proactive in availing themselves of respective health services.

These studies therefore recommend targeted education programs that will bring improvement in the health and social welfare of women. More research should be done on the long-term effects of such programs, as well as comparisons in implementation between different geographical areas.

Johnson (2024), explored "polystrengths" with regards to how they support women's economic self-sufficiency, victims of domestic violence. Such a study emphasizes regulatory forces in increasing economic resilience, including social capital. Indeed, it insisted on the efficiency that will probably arise if this or other approaches be made on empowerment of economy intervention.

The research by Postmus et al. (2012) was based on the relationship between economic abuse and economic independence for women. In the study, the authors were able to illustrate how economic abuse negatively affected the economic self-efficacy of women. Among the findings, it was observed that financial tools were essential in advancing economic independence.

The research study undertaken by Ojo (2021) evaluated the effectiveness of quality institution and governance factors on the financial inclusions of female entrepreneurs within South Africa. Again, this study echoed the call for policies that would help improve women's access to financial services, emphasizing the need for financial literacy programs.

In examining decisions not to seek health care for financial reasons among women in Côte d'Ivoire, Sackou-Kouakou et al. (2021) showed that low-income status, limited education, and lack of

health insurance were very strong pointers for such decisions. The study prescribed the empowerment of women through health literacy as avenues for addressing the situation.

It examines the role played by financial literacy in women's economic empowerment in different regions and contexts. Although the literature brings into focus important conceptual moorings and thematic emphases, the necessity for an intervention that would accord it more systematic and analytical treatment remains vital if wide-angle insight is to be acquired into the subject. The present study tries to fill this gap by undertaking a bibliometric review to assess the thematic focuses, geographical distribution, and research gaps in the extant literature. The next section describes the methodological framework applied for the analysis.

3. METHODOLOGY

This study conducted a bibliometric analysis of the academic literature on the relationship between financial literacy and women's economic empowerment. The dataset used in this research emanates from the database known as the Web of Science WoS Core Collection, acknowledged to be one of the most recognized sources in academia. The steps involved in the process during this research were:

The actual searching was started by selecting "All Fields" after the WoS search engine had been accessed. Keywords "Financial Literacy" and "Women's Empowerment" were set as the main filters. In an attempt to investigate recent and relevant literature of the study, the time frame was limited to 2009–2024. After this process, 123 articles were found in the initial dataset.

Next, the necessary software infrastructure was set up for the bibliometric analysis. The *remotes* package, which enables the installation of GitHub-based tools, was installed in R using the command `install.packages("remotes")`. Subsequently, the widely used *Bibliometrix* package was installed for conducting the analysis: `remotes::install_github("massimoaria/bibliometrix")`. To simplify and visualize the analysis process, the user-friendly *biblioshiny()* interface within *Bibliometrix* was utilized by running the command `bibliometrix::biblioshiny()`.

After this refinement, the *.bib* format file was downloaded with metadata from the WoS database and then uploaded to the *biblioshiny* interface. The file already contained all information about the selected documents: detailed citation data, authors, publishing journals, keywords, and their distribution in time.

The bibliometric analysis in this study adopts a comprehensive tool for the systematic review of the literature. Using data obtained from the Web of Science database, this chapter reveals thematic priorities and geographical distribution of research into financial literacy and female economic empowerment. This analysis will reveal trends and insight into the results that will be discussed further in the next section.

4. FINDINGS

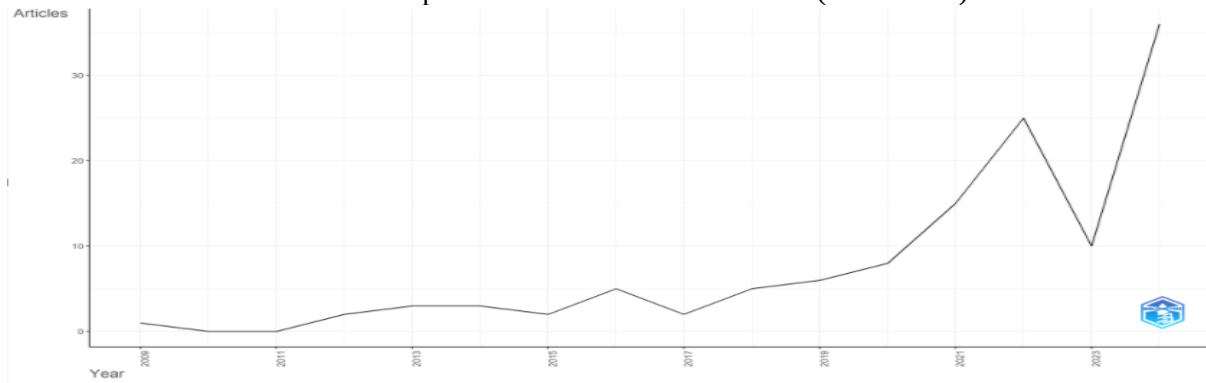
In addition, different research works have completely considered the role played by financial literacy in the economic emancipation of women. Showkat et al. (2025) examined the increasing economic participation of women through financial literacy in respect to digital financial services. This study emphasized that financial literacy makes a channel for access and hence utilization of the digital platforms, thereby being an important tool for women's economic empowerment. The study employed a quantitative approach whereby the 'Technology Acceptance Model-TAM' and 'Theory of Planned Behaviour-TPB' frameworks were positioned in a digital financial services setting to act as an accelerator for women's economic empowerment.

Similarly, Andriamahery & Qamruzzaman (2022) explored the roles played by financial literacy, technical ability, and access to finance in influencing women entrepreneurs' sustainability. The findings revealed that economic empowerment among women is increased through financial literacy and enables entrepreneurial behavior. It further asserted that policies need to effectively be formulated to increase the sustainability among women entrepreneurs in terms of access to financing knowledge and technical ability.

The findings indicate that research into financial literacy and women's economic empowerment is supported by international collaboration and exhibits broad geographical representation. International collaboration among analyzed publications was at 43.09%, which underlines the universal relevance of this subject and the need for its cross-cultural discussion. Besides, such a huge array of 546 contributing authors-in the vastness of most interdisciplinary collaborations-was itself convincing enough to draw out the truly integrative character which this field actually represents, binding expertise from every domain.

These findings provide the necessary basis for understanding the scope, thematic focuses, and developmental dynamics of studies on financial literacy and women's economic empowerment. Further research may investigate in greater detail the impact of financial literacy programs on women's economic empowerment. Besides, strengthening interdisciplinary collaboration in this field could enable the topic to be approached from a broader perspective.

Figure 1: Annual Distribution of Academic Publications on Financial Literacy and Women's Economic Empowerment in the WoS Database (2009–2024)

Graphically, the following depicts the trend of the academic production related to financial literacy and women's economic empowerment throughout the period from 2009 to 2024. In fact, during the same period, when few publications are considered at the very beginning, an explosive increase in such publications can be seen since the year 2020..

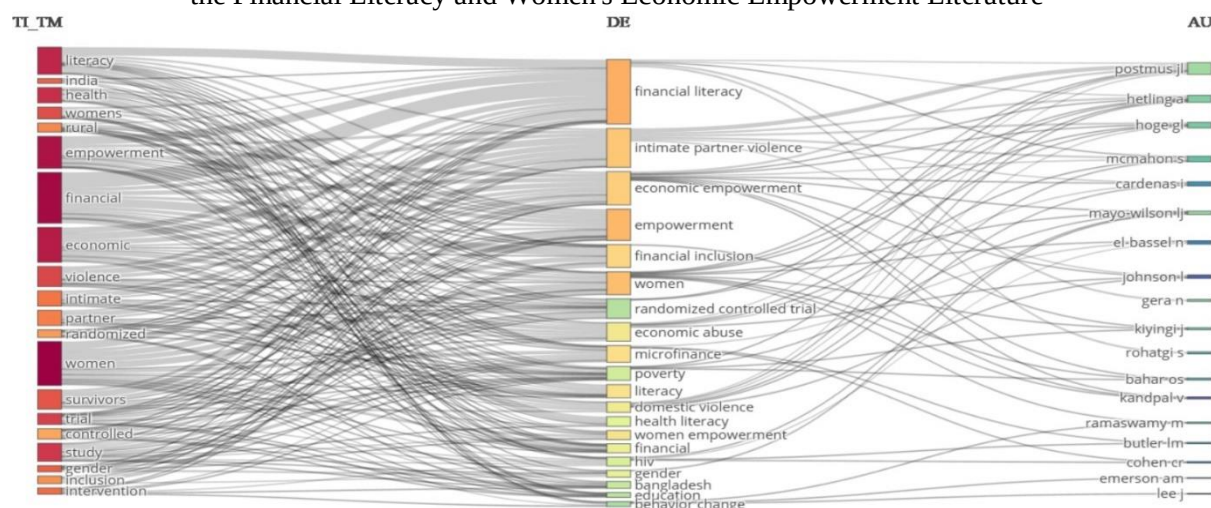
Prior to 2015, academic output is minimal; since 2016, there is an upward trend towards upscales. This growth indicates an increasing sense of the significance of financial literacy as well as women's economic power. The rise in global awareness can be linked to several policy advancements and socioeconomic changes, such as the increasing inclusion of financial literacy in national educational programs and gender empowerment initiatives. Hung et al. (2009) highlight that the delineation and quantification of financial literacy is an initial step which intensified the spread of research and consciousness worldwide. Similarly, Lusardi & Mitchell (2014) highlight that economic well-being depends heavily on financial literacy and is becoming evermore prominent in national policy debates. Additionally, the highest leap occurred in the year 2020, while the trend's peak occurred in the year 2023. Such acceleration post-2020 is due to global crises, especially the pandemic, which highlighted the imperative to have financial literacy as an economic crisis-resilient tool and as the pillar to women's economic empowerment. Klapper & Lusardi (2020) highlight robust evidence that shows the increase of resilience of the finances, particularly economic shocks, and note that they are essential to enable women. Hunt & Samman (2016) highlight that crises exacerbate economic imbalances and further solidify the importance of ensuring that there is financial literacy so that it can enable women's economic empowerment.

Parallel to that, the peak in this academic production in 2023 indicates that from both theoretical and real perspectives, matters are taken more seriously into consideration, and the subject is approached in an extended circle of interest among experts. The peak in 2023 indicates growth in theoretical interest and practicability in this area. As noted by Klapper & Lusardi (2020), growth in academic work exploring both issues of policy and behavior of financial literacy could be seen. In addition, Xu & Zia (2012) found that women's empowerment research involves more and more interdisciplinary methodologies, which reflects higher academic interest. This growth also indicates that women's

economic empowerment and financial literacy have been explored in broader contexts in terms of policy, educational programs, and gender equality.

In general, the graph reflects the intensive growth of academic research in this field and the acquired dynamics of research. The information received indicates that financial literacy is extremely necessary for all individuals and for the building of the whole society. The current state, therefore, indicates additional academic work and an appeal for further analyses through interdisciplinary methods conducting research into the issue of financial literacy and women's economic empowerment in the coming period.

Figure 2: Connections Between Top Authors and Frequently Used Terms in Titles and Keywords in the Financial Literacy and Women's Economic Empowerment Literature

The Sankey chart illustrates prolific authors in the literature on Financial Literacy and Women's Economic Empowerment, and the most common keywords in titles and theme metadata. This chart therefore gives complete insight into the essential axes and contextual emphases of such literature, with "literacy," "empowerment," "financial," "economic," and "violence" being prominent terms or keywords in the titles. These terms strongly indicate the research emphases of the literature, while contextual terms like "India," "rural," and "health" show the significance of geographical, societal, and health dimensions in this area.

Within the section of the descriptors, the overarching themes of "financial literacy," "economic empowerment," and "financial inclusion" are reflective of the primary emphases of the literature. Again, there are terms available for social problems, like "poverty" and "intimate partner violence," signifying the money concepts are not just individual abilities, but are part of broader societal issues. This emphasizes that money literacy must not only be addressed from an economic or individualistic point, but socially, in terms of societal issues and disparities. Demirgüç-Kunt et al. (2018) assert that money literacy must be corrected to reduce systemic disparities, particularly among marginalized groups. Further, Bannier & Schwarz (2018) note that money education must address issues of social justice in order to correct embedded gender disparities.

Among these authors, "Postmus JL," "Hetling A," and "McMahon S" are particularly important because of the very relevant academic contribution they have made to this discipline. The literature is multi-disciplinary, with input from authors in different academic fields. This figure shows collaboration webs among authors, thematic richness, and relationships among prominent concepts, giving an integrated picture of the literature about women's economic empowerment and financial literacy. Xu & Zia (2012) emphasize multi-disciplinary collaboration towards meaningful impacts in research into financial literacy. Their study shows that synthesizing sociological, economic, and gender study insights makes it possible to use financial literacy as an option for social mobility, particularly among marginalized individuals. Similarly, OECD (2013) shows that integrating financial literacy programs with health and gender-related initiatives makes them effective, particularly among marginalized groups, where this union is essential to create sustainable avenues of economic empowerment.

This becomes an essential frame of mind for the researchers since it flags some gaps in literature and enables them to locate other areas which may have been untouched by earlier research. Fernandes et al. (2014) posit that even with advancements, there exist many gaps in how the long-term effects of financial literacy interventions are understood. These gaps involve especially the sustainability of behavioral changes in personal finance over time and how they translate into socio-economic impacts, an area which to date has not been well-examined. Similarly, Sabri & MacDonald (2010) emphasize the need for more longitudinal studies to capture deeper insights into women's economic empowerment. Such studies are crucial as they will allow for a clearer understanding of how financial literacy programs influence women's empowerment in the long run, especially in low-income and rural settings. The Sankey diagram combines in one diagram a synthesis of core themes, collaboration dynamics, and contextual elements from the literature. This makes it of great importance for the understanding and continuation of research on this critical issue.

Figure 3: Distribution of Authors by Countries

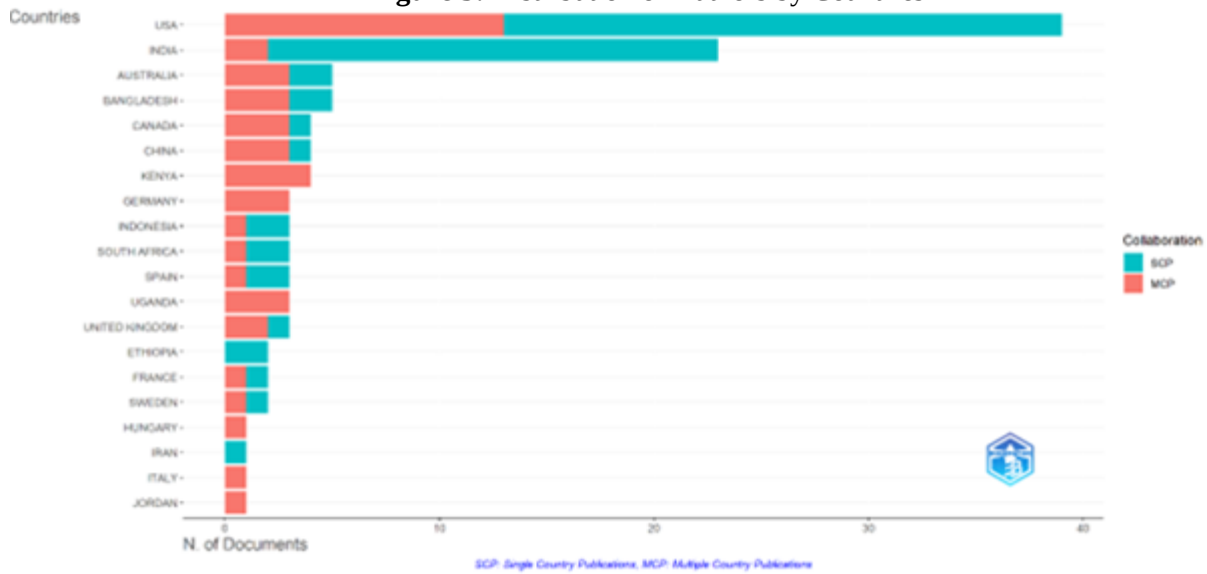

Figure 3 presents the author countries and country-level collaborations present, besides reflecting the national / international levels observed in the respective literature on themes of financial literacy to women's economic empowerment. The resulting chart is already a gold mine about such contexts needed within the analysis or research capacity mapping, geographical peculiarities, as well as areas such as collaboration within this field in different countries..

This graph shows the leading position of the United States in this area. Having the highest number of single-country publications, the U.S. is the highest contributor to SCPs and MCPs, making it very well placed as a key actor in the literature on financial literacy and women's economic empowerment. That is huge research capacity for the US and the emphasis it sets on international collaborations. This dominance in the literature can be attributed to the significant policy advancements in the U.S., where financial literacy has been incorporated into national education programs and financial inclusion strategies. Demirgüç-Kunt et al. (2018) posit that the massive efforts of the government of the United States, e.g., the National Strategy for Financial Literacy, have contributed significantly towards influencing worldwide trends in financial education. Likewise, Klapper & Lusardi (2020) point out that institutional backing not only stimulates academic output but also supports global collaborations, ensuring the worldwide dissemination of research into financial literacy.

The contributions of the study are predominantly from the U.S., but India plays an integral part. Academic contributions coming from Indian research are strongly nationally collaborative, following the country's nature to be more insular and self-evolving with issues that involve the people, such as localized solutions and strategies in the area of financial literacy. Rooij et al. (2012) point out that India's financial literacy programs tend to be shaped according to the country's local socio-economic needs with special emphasis put on low-income and rural areas. The programs target the financial exclusion of large parts of the population and equip them with the resources needed to plan for fiscal security. Moreover,

Agarwalla et al. (2015) note that India places emphasis on in-country capacity building through region-specific financial education systems.

Other prominent participants are from nations in Africa, such as Kenya, Uganda, and South Africa. These nations raise the question of how two issues, women's economic empowerment and financial literacy, are put into an order of importance and implication in developing countries. Allen et al. (2016) emphasize that women's economic empowerment alongside financial inclusion are essential development priorities in both Sub-Saharan Africa and South Asia. These countries have tremendous impediments to economic parity, and economic education initiatives have an essential part to play in easing these impediments. Doss (2013) highlights that enhancing women's access to financial education in these areas has proven to reduce poverty rates and improve socio-economic outcomes, particularly in rural communities.

International collaborations among countries are represented above all by Germany, the United Kingdom, Indonesia, Spain, and France. It also reflects the global concern about the research theme of financial literacy and female economic empowerment, as well as the encouragement of interdisciplinary collaboration.

However, Turkey is represented here with just one paper, which is an SCP. The sparse contribution from Turkey to the literature suggests that additional academic research in this field is warranted. Akben Selçuk (2015) observes that, although policy interest in financial literacy is on the rise in Turkey, holistic academic research is not yet common. Furthermore, as Coskun et al. (2019) highlight, Turkey's comparative rates of financial literacy are considerably lower than in other nations in the OECD region, and further targeted research and education are needed. Region-specific financial literacy plans, developed with consideration for Turkey's distinct socio-economy, could continue to develop the literature in this field.

Overall, country distribution as revealed through the graph indicates that both problems of women's economic empowerment, as well as financial literacy, are addressed both internationally and domestically; hence, international collaborations are an important contribution to these researches. The growing contributions from underrepresented regions will turn this field into a more inclusive and diverse research area. In this context, countries like Turkey may contribute more in this area and help to fill the gap in the literature, further developing new perspectives.

Figure 4: Keyword Cloud from the Literature on Financial Literacy and Women's Economic Empowerment

Figure 4 visualizes main keywords in the literature on Financial Literacy and Women's Economic Empowerment: From this one can immediately derive the thematic underpinning of the literature and appreciate the issues that have priorities in this topic. Keyword size represents their importance and frequencies within the literature.

In the word cloud, keywords such as "Financial Literacy," "Empowerment," and "Women" have been focused on in the literature. These three concepts underscore that there is a strong relationship

between financial knowledge and skills and women's empowerment; financial literacy has a crucial role in increasing women's economic independence and promoting gender equality.

It further points out the prominence of terms like "Intimate Partner Violence" and "Domestic Violence." The terms show that financial literacy is not only a means of economic empowerment but also one of the practical ways through which women can triumph over social issues like domestic violence. Economic independence for women is considered a crucial step toward overcoming the cycle of violence and thus empowering them in a better position to take charge of their lives.

Keywords like "Financial Inclusion," "Economic Empowerment," and "Microfinance" therefore usher in the thinking that financial service access constitutes an integral platform for women empowerment, particularly in developing societies. Microcredit programs and general access to finance allow low-income women to mount businesses and in effect, give them the propensity to contribute in social development endeavors. In relation, financial literacy is one kind of tool instrumental not only at a personal level but also is a facilitator toward societal reformation.

Other terms, such as "Digital Banking Usage" and "Sustainability," reflect modern financial technologies and underline the growing research interest in how digitalization influences financial literacy and economic empowerment. Digital banking is increasingly used and thus constitutes a means of integrating women into the financial system and contributing to the sustainable development perspective.

Figure 4 shows the multi-disciplinary nature and wide scope of the literature on financial literacy and women's economic empowerment. This study will support not only the economic independence of women but also provide valuable inputs for gender equality, health, digitalization, and sustainability. Thus, this word cloud has been a guiding resource in identifying thematic areas that future studies should focus on and further develop..

Figure 5: Trends in Keyword Usage Over Time in Studies on Financial Literacy and Women's Economic Empowerment

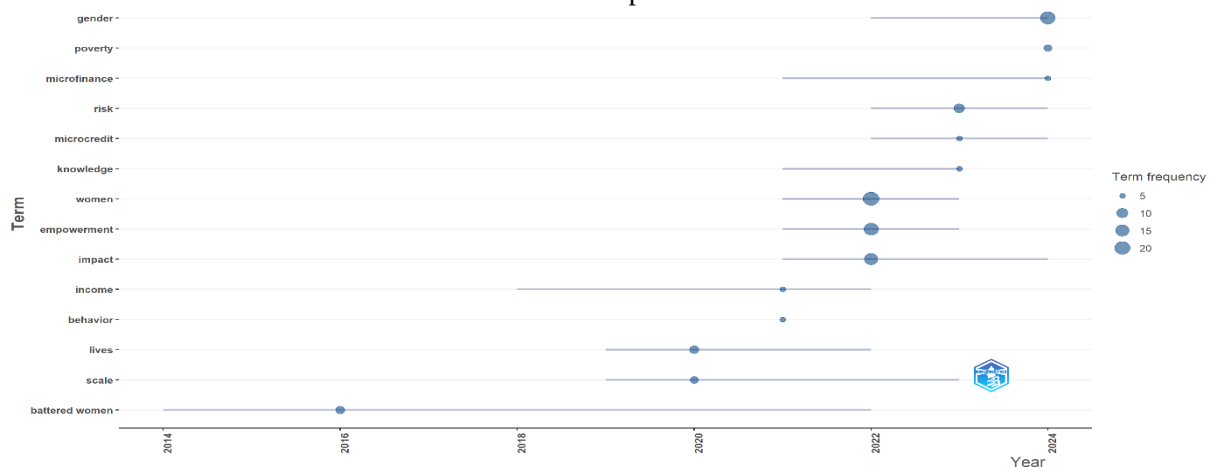

Figure 5 shows the temporal trends of some commonly used keywords within the titles and texts of the studies related to financial literacy and women's economic empowerment. Bubbles show the importance of those terms in the literature and identify the periods when they have been most in vogue.

Keyword analysis indicates that "gender," "empowerment," and "women" are the essential concepts present throughout the literature. Klapper & Lusardi (2020) highlight that these themes are paramount to identifying the channels through which improved financial literacy supports economic agency among women. Correspondingly, Demirgüç-Kunt et al. (2018) affirm that initiatives centered around gender-specific financial inclusion have been the impetus for much of the new academic interest in this space. This convergence indicates how the literature is ever more frequently positioning financial literacy as not just an economic independence tool, but also as an impetus towards the furtherance of gender equity in different socio-economic environments.

These are the signifying words of the important place that financial literacy plays in women's economic and social empowerment and are the focal point of the study. As noted by Lusardi & Mitchell (2014), one of the essential building blocks enabling individual economic security and overarching gender balance, is financial literacy. Hunt & Samman (2016) add that finance education is one important tool through which women are socially and economically empowered, particularly in poor environments.

The increased consciousness about gender parity, women's economic participation, and their empowerment has led to these terms acquiring more significance. Duflo (2012) illustrates that enhancing women's economic independence yields quantifiable economic growth and poverty decreases.

The use of terms like "microcredit" and "microfinance" in an avant-garde manner in the year 2020 gives power to the term financial tools regarding the poor population and the roles of women in such an environment. Roodman (2012) highlights that microfinance programs have played a central role in empowering women with capital and increasing their entrepreneurial skills. Bateman & Chang (2012) also state that though microfinance holds opportunities, with time, it is reliant upon being incorporated with other methods of empowerment.

These examples highlight that financial literacy is not just the tool of the individual's growth but is also an engine of growth that acts at the community level. Fernandes et al. (2014) affirm that well-developed financial education interventions develop greater socio-economic impacts. Xu and Zia (2012) point out that community-level interventions in financial literacy develop collective resilience and socio-economic progress.

Other words, such as "risk," "knowledge," and "impact," also indicate that women's economic empowerment, as well as economic literacy, have been contested, with an emphasis being placed upon outcomes that result from the outcome-oriented research regime. Hunt & Samman (2016) note that risk literacy is essential for enabling women to make economic decisions that are well-informed. Sabri & MacDonald (2010) note that outcome-oriented personal finance education yields tangible effects upon women's long-term economic security.

Another prominent keyword that arises is "battered women," or investigations into how economic literacy can help women overcome societal problems like domestic violence. Postmus et al. (2012) illustrate that economic education is crucial to enhancing the economic independence and safety of domestic violence survivors. Adams et al. (2008) further prove that economic empowerment plays a critical function in ending cycles of abuse, pointing out the relevance of incorporating economic literacy programs into survivor support services.

This reinforces the image of fiscal literacy as both economic empowerment and agent for larger societal transformation. Sanders & Schnabel (2006) highlight that economic literacy supports not just economic autonomy but also women's agency and civic engagement. In the same manner, Postmus et al. (2021) prove that fiscal education prepares women, particularly domestic violence survivors, with the skills they need to attain autonomy and safety.

Table 1: Thematic Clustering of Keywords in the Literature on Financial Literacy and Women's Economic Empowerment

label	group	freq	centrality	impact
care - conf 100% child marriage - conf 100% depression – conf 100%	1	4	4,58	1,464
care - conf 100% child marriage - conf 100% depression – conf 100%	1	4	4,58	1,464
gender - conf 100% africa - conf 100% agency - conf 100%	2	7	4,987	1
scale - conf 100% behavior - conf 100% domestic violence – conf 100%	3	5	9,354	1,89

Table 1 presents the keyword analysis in literature on financial literacy and women's economic empowerment, grouped into thematic groups, frequency, centrality scores, and impact values. This therefore shows the relationships between and the relative importance of different terms in academic discourses, or the multidimensionality of the field.

In group 1, keywords such as "care," "child marriage," and "depression" are the highest frequency. With the frequency value of 4, centrality value of 4.58, and with an impact value of 1.464, these keywords illustrate that financial literacy can significantly address women's and children's social and psychological issues. Sanders & Schnabel (2006) highlight that economic improvement is not just achieved through education, but women are also empowered to deal with societal and family issues. Postmus et al. (2021) also show that money skills are critical in enabling abuse survivors to take control of their lives.

The cluster "agency," "gender," and "Africa" emerges as the second cluster. This cluster features the highest frequency of 7, centrality score of 4.987, and value of impact of 1. These are indicative of the prominent contribution, which the achievement of financial literacy would place towards gender equality as well as personal agency in developing parts of the world like Africa. Dupas & Robinson (2013) observe that women's decision power as well as autonomy increase significantly with greater availability of money tools and education in African environments. Demirgüç-Kunt et al. (2018) also maintain that gender-focused financial inclusive schemes have achieved concrete progress towards reducing disparity in developing countries.

The third cluster also includes terms like "scale," "behavior," and "domestic violence." This cluster is emphasized with the highest frequency of 5, centrality score of 9.354, and an impact score of 1.89. This cluster emphasized the potential contribution of economic empowering through economic literacy towards eliminating domestic violence and changing behavior among people in society. It is believed by Adams et al. (2008) that economic empowering through economic literacy plays an integral part in eliminating domestic violence. Postmus et al. (2021) also note women who have been equipped with economic education are likely to break abusive relationships and achieve economic security in the long term.

The table shows that the body of literature in financial literacy is multi-dimensional since it deals with issues at the structural, psychological, and social levels. The third cluster, however, shows an extremely high value of centrality where domestic violence and dimensions of behavior take over the spotlight of the literature. The positioning of gender and agency shows that regional interventions are particularly important in the developing world.

The analysis highlights the imperative of situating financial literacy efforts in terms of social and structural determinants. Such future research on these issues can make the literature more expansive and effective. Financial literacy research can, in the meanwhile, broaden the scope of investigation into multifaceted societal issues by focusing on such intertwined problems.

Figure 6: Co-occurrence Network of Keywords in the Literature on Financial Literacy and Women's Economic Empowerment

This co-occurrence network illustrates co-occurrence among frequently used keywords. The more frequently used keywords are represented by more prominent nodes, while the edges symbolize co-occurrence among similar studies. Color variation marks thematic groups, which are discrete and overlapping regions of study.

The emphasis of "financial literacy" highlights that it is the bridge in discourse, linking various issues like "women empowerment," "economic resilience," and "health literacy." Financial literacy, according to Lusardi & Mitchell's argument (2014), is essential in ensuring economic stability, as well as total resilience outcomes. Financial education, according to Klapper & Lusardi's proposals (2020), also serves as the essential bridge, linking women's empowerment and money habits towards health.

The cluster of "economic empowerment" and "intimate partner violence" is centered around the intersection of economic literacy and societal concerns with an aim to elucidate the contribution of economic literacy towards the societal realm and how economic literacy can initiate social transformation. Postmus et al. (2021) illustrate economic education as playing an important role in empowering survivor women to become economically independent and secure. Like Adams et al. (2008), economic empowerment is identified as being paramount in halting abuse patterns and creating effective societal transformation.

Likewise, references to "poverty," "microfinance," and "transgender women" are reflective of an inclusive perspective, detailing issues that are relevant to diverse groups and economic situations. Roodman's study (2012) shows how microfinance programs have been an integral part of anti-poverty interventions among vulnerable groups. Peterson et al. (2017), further describe financial inclusion interventions among the transgender women with special emphasis being placed on program design oriented towards their economic vulnerabilities.

This network is an excellent reflection of the interconnectedness of economic, social, and health-related fields of study. This network not only reflects the wider picture of intersections, it is also incredibly helpful as a pointer towards other areas of research. Awareness of such relationships allows the researcher to explore new avenues to incorporate financial literacy into comprehensive developmental models.

Figure 7: Thematic Distribution of Keywords in the Literature on Financial Literacy and Women's Economic Empowerment

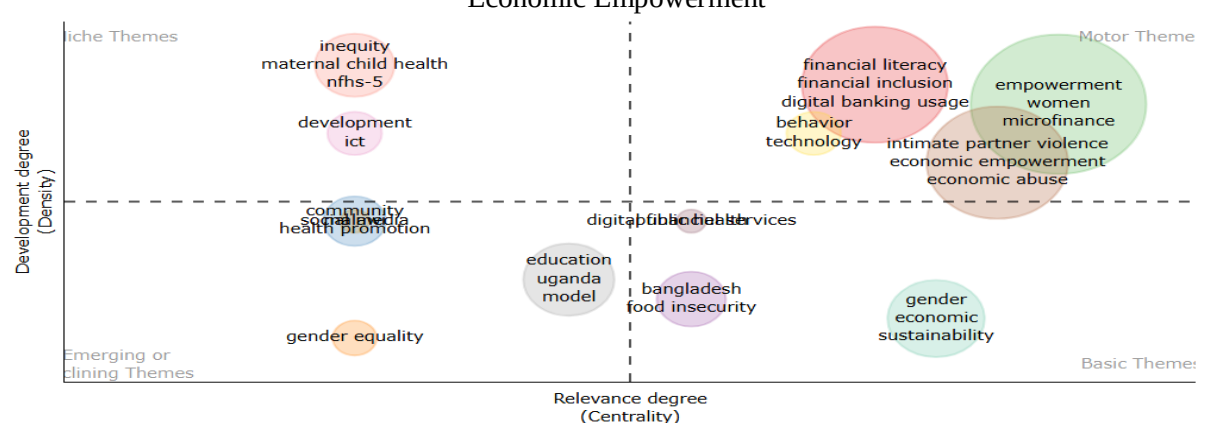

Figure 7 illustrates thematic trends in the literature on women's economic empowerment and financial literacy, where the themes are classified according to their density and significance. On this map, there are four broad thematic regions: Motor Themes, Basic Themes, Niche Themes, and Emerging or Fading Themes. These regions act as guidelines for examining the theory and application significance and developmental phases of the themes in the literature.

Motor Themes: "Financial Literacy," "Financial Inclusion," "Digital Banking Usage," "Empowerment," and "Economic Empowerment." The themes propose that digitalization must have an

imperative role in enhancing women's economic literacy level and economic empowerment. According to Bongomin et al. (2018), digital financial services, such as the use of mobile money, have an extraordinary effect in enabling improved money and information access for women, particularly in developing settings. Similarly, OECD (2018) posits that the use of digital technologies in finance-related education efforts significantly improves women's economic inclusion and long-run empowerment. Increased online scope of banking applications and broadening microfinance initiatives would enable such themes to effectively materialize in the Turkish context.

Basic themes include concepts such as "Economic Sustainability" and "Gender Equality." These concepts point to the robust connection that women's economic participation has with sustainable development. Duflo (2012) emphasizes that increased women's economic agency is positively correlated with increased developmental outcomes, such as reduced poverty and social stability. The World Bank (2019) also affirms that empowering women economically is the building block to attaining the United Nations Sustainable Development Goals. In Turkey, expanding targeted economic education programs both in rural and urban zones to aid gender equality can be an important measure towards strengthening these themes.

Niche themes are more specific, such as "Maternal and Child Health," "Development," and "ICT" - Information and Communication Technologies. These support the research basics to integrate financial literacy practices with social health services and technological tools. Projects in Turkey that could integrate financial awareness with maternal and child health support initiatives may yield social and economic benefits.

The emerging or declining themes are terminologies such as "Community Health Promotion," "Bangladesh," and "Food Insecurity." Although these themes are widely debated in low-income countries, they also offer great potential for advancement in improving the economic status of women in developing countries like Turkey. Kabeer (2015) notes that context-specific financial empowerment initiatives have demonstrated significant success in enhancing women's economic standing in various developing regions. Similarly, Demirgüç-Kunt et al. (2018) highlight that tailored financial inclusion strategies are essential for bridging gender gaps in economic participation across emerging economies. Community-oriented financial literacy initiatives could promote independence among women's economic lives as well as within the societal building process.

Figure 7 shows thematic diversity in literature on financial literacy and women's economic empowerment but also the relevance of such themes in the global and local contexts. This includes topics of digitalization, gender equality, sustainability, core current foci within academic research, and practical policy-making. It would, thus, be found that these very thematic trends start signaling a very clear roadmap toward the expansion of digital financial tools and their strategic use by inclusive finance into rural communities of Turkey.

Figure 8: Thematic Evolution in the Literature on Financial Literacy and Women's Economic Empowerment (2009-2024)

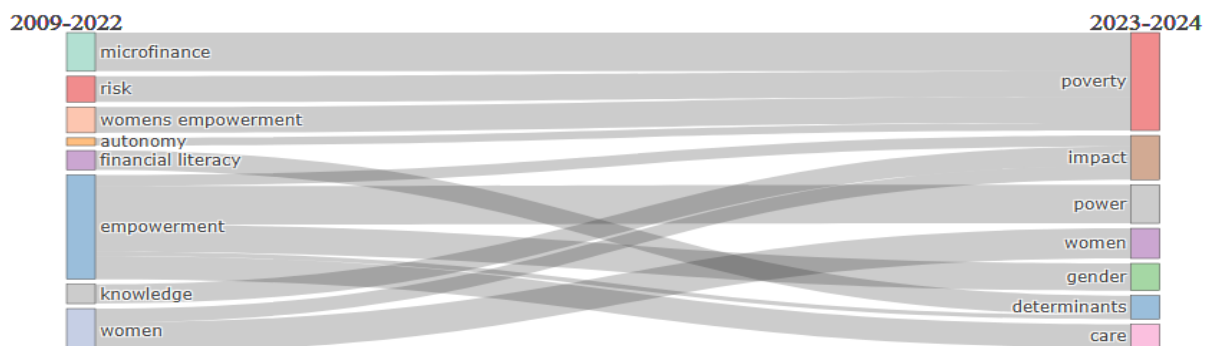

Figure 8 quite succinctly provides the evolution and shift in the themes regarding the literature of financial literacy and women's economic empowerment across the two decades. For the period spanning from 2009 to 2022, themes include "microfinance," "risk," "women's empowerment," "agency," "financial literacy," "knowledge," and "women." Within this phase, the purely economic

conceptions included the use of such financial terms as microfinance and risk, whereas concepts related to social or gender-centered approaches would encompass the likes of agency and women's empowerment.

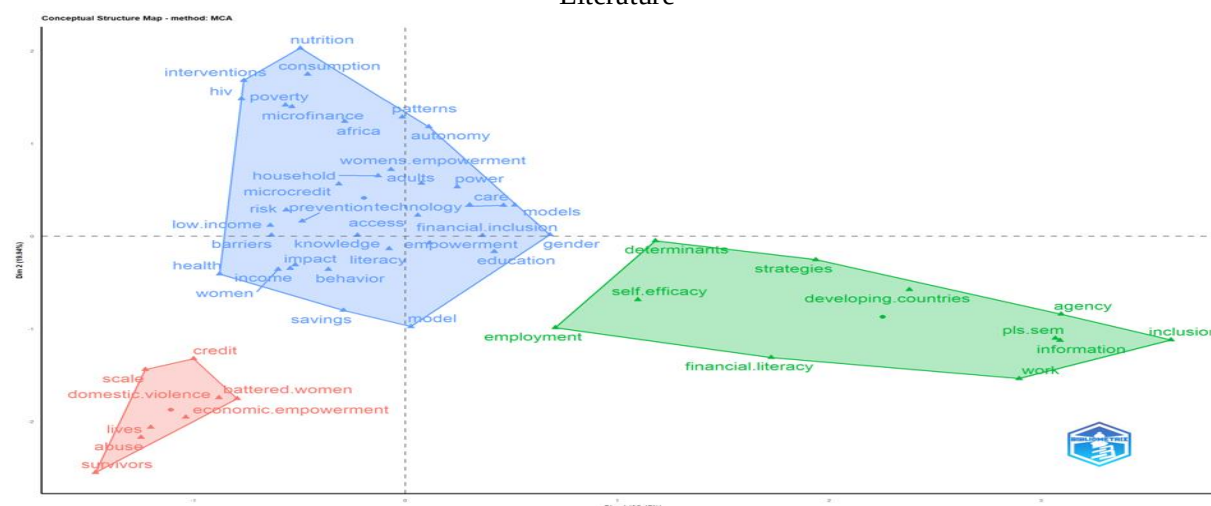
Going into 2023–2024, there is a break in the literature. The emerging key themes for this period include "poverty," "impact," "power," "women," "gender," "determinants," and "care." These show a rising importance of words like "poverty" and "determinants," which postulates that the research started to pay more attention to the impact that economic empowerment has on poverty reduction and its determinants. Duflo (2012) stresses that women's economic empowerment is an important element in realizing meaningful poverty reduction impacts, with an explicit linkage observed between gender-specific financial interventions and overall improvement objectives. Kabeer (2015) also highlights that both financial inclusion and targeted programs aimed at empowerment are essential in tackling both poverty and the factors that cause it in developing environments. Some other relevant concepts, which capture the attention toward the contribution of financial literacy to enhancing social and personal well-being, are "care" and "gender."

This transformation indicates that the issues in the literature have moved beyond an economic scope to become more multifaceted with an emphasis on gender and individual dimensions. Postmus et al. (2021) note that not only do many insights support the application of financial literacy in enhancing economic autonomy, but it also promotes greater social empowerment, especially for vulnerable groups. Xu & Zia (2012), equally, postulate that research on financial literacy has incorporated gender and social justice orientations, with evidence of its expanding multifaceted scope. The prevalence of terms such as "impact" and "power" also indicates growing interest in looking closely at the actual impacts that financial literacy does have among people and communities. Fernandes et al. (2014), for example, have concrete evidence that interventions in the realm of money management through financial literacy do produce measurable improvements, while Sabri and MacDonald (2010), note how initiatives in the areas of money management and economic education are critical to improving women's autonomy and active involvement in economic activity. This evidence supports the confirmation of money management as an indispensable tool for growth with both economic and societal applications.

This thematic shift, in the Turkish perspective, emphasizes the need to expand economic to social dimensions in terms of financial literacy policies. Additional research into microfinance and women's empowerment can yield evidence which highlights such areas as women's poverty or gender disparity. Similarly, economic participation programmes aimed at women need to scrutinize determining factors in greater detail in order to formulate improved strategies for implementation.

In this respect, of great significance would be the fact that more in-depth studies are conducted by Turkey, thereby contributing to the volume of literature locally and globally. By addressing these evolving themes, Turkey can play an active role in shaping inclusive and impactful financial literacy initiatives.

Figure 9: Conceptual Structure Map of Financial Literacy and Women's Economic Empowerment Literature

This concept map effectively visualizes the relationships and structural connections of key themes in the literature on financial literacy and women's economic empowerment. It organizes themes into three main clusters: Social and Economic Contexts, Strategic and Developmental Approaches, and Violence and Trauma Themes. Each cluster represents a distinct focus in the literature and highlights the interconnections between these focal points.

The blue cluster encompasses the economic and social environments, focusing on such terms as microfinance, behavior, women's empowerment, knowledge, and poverty. This cluster highlights the significance of fiscal literacy in countering poverty and promoting community-led initiatives for economic growth. Duflo (2012) emphasizes that women's economic empowerment is a prime impetus for the reduction of poverty, whereas Xu & Zia (2012) observe that community-specific fiscal literacy initiatives dramatically enhance local economic resilience. These themes further depict the impact of fiscal literacy among vulnerable groups in society. Financial inclusion stands out as the source or leading force in empowering marginalized groups according to Kabeer (2015), with evidence seen in Fernandes et al. (2014), which shows that effectively designed fiscal education can significantly enhance economic stability in vulnerable groups. Such evidence supports the expansion of such efforts and can shape strategic blueprints for empowering women's fiscal independence in nations such as Turkey..

The green cluster concerns strategic dimensions, predominantly focusing on mechanisms enhancing the economic and social independence of individuals. Most prominent keywords in this cluster are self-efficacy, agency, and developing countries. Financial literacy is an efficient mechanism to increase economic independence, the literature proves, with many programmes being effectively carried out in developing areas. Lusardi & Mitchell (2014) prove that financial knowledge plays an essential part in enabling individuals to manage resources and develop long-term independence. Similarly, the World Bank, in a report published in 2019, outlines global initiatives where the power of financial literacy played an important role in advancing economic empowerment, particularly among women. Turkish women's financial literacy programs can learn from these global examples, adopt best practices, and translate them into local conditions.

Red cluster highlights violence and trauma issues; among its prominent terms are domestic violence, economic empowerment, and victims of violence. This cluster shows how economic literacy can be applied to address traumas at the societal level. Postmus et al. (2021) note that economic education makes domestic violence survivors economically independent, while Adams et al. (2008) reassert that economic stability is key to allowing women to leave abusive relations. Literature still proves that economic independence and economic tool availability are key determinants for women's power in order to address societal problems such as violence. Postmus & McMahon (2020) show that economic independence builds women's resistiveness and recovery from abusive relationships, and the availability of economic resources is, according to Kim & Gray (2008), protective against all sociological vulnerabilities. In this context, integrating financial literacy programs with social services through collaborations between non-governmental organizations and the government could provide a comprehensive solution in Turkey.

This concept map provides a detailed perspective on the multidimensional role of financial literacy in women's economic empowerment. In the Turkish context, all these themes are crucial for the advancement of women's social, economic, and individual empowerment. More particularly, the themes of violence and economic independence could offer a developmental framework through which existing policies and programs in Turkey can be improved. This analysis thereby gives a great potentiality both from the academic-research side and the practical, thus opening the way for impactful initiatives in such a direction.

Figure 10: Global Collaboration Map in Financial Literacy and Women's Economic Empowerment Studies

Figure 10 illustrates the global collaboration network among countries involved in studies on financial literacy and women's economic empowerment. The map demonstrates the prominent place of developed nations, particularly the United States and the United Kingdom, as academic hubs of collaboration. The nations commonly collaborate with scientists from the developed and developing worlds, enabling the exchange of ideas and information across the globe. Wagner & Leydesdorff (2005) observe that research collaboration worldwide is part of scientific advancement nowadays, while Glänzel & Schubert (2004) observe that these collaborations make research output more visible and accessible globally.

The United States is closely aligned with or is the dominant partner with Europe, Asia, or even Africa. Or, there are nations, like India and Australia, that are very active in forging global academic collaborations. The trend reflects increased appreciation of economic literacy and the economic impacts on gender equality and women's empowerment among various socio-economies. It is noted by Klapper & Lusardi (2020) that economic education plays an important role in constructing women's economic agency, and Demirgüç-Kunt et al. (2018) ascertain that economic inclusion efforts have direct economic impacts towards enhancing gender equality.

On the other hand, the collaboration network also features areas with deficiencies in participation from parts of much of the Middle East and much of South America. More, varied research from these currently under-represented nations would add insights and contributions while increasing the store of knowledge of the world regarding money literacy and implication. Gorman & Clayton (2004) argue that contributions from varied geographical locations increase world scholarship, while Wagner et al. (2017) note the persistent disparity in research output between developed and developing countries.

Despite being modestly represented on the map, Turkey contains great potential to increase its network of collaboration, especially with countries like India, which have very many issues of the same socio-economic scale. Increased academic collaboration would put Turkey at the global forefront in the areas of financial literacy and women's empowerment.

The research highlights an expanding body of evidence on women's economic empowerment and financial literacy. Outcomes have outlined several transformational interventions, from microfinance initiatives all the way to Internet-enabled financial services. Geographical disparities and availability constraints to ICTs are still concerns, however. In drawing upon these findings, the current section summarizes the main findings and offers actionable recommendations for policy and further research.

5. CONCLUSION

This study has revealed the significant and multifaceted role of financial literacy in the economic empowerment of women, emphasizing its importance not only as an individual skill but also as a societal tool that drives gender equality, financial inclusion, and economic independence. Furthermore, the findings highlight its potential to bridge socio-economic divides, especially in underserved communities, making it an essential driver of inclusive growth. The bibliometric analysis underscores that financial literacy is not merely a technical competency but a transformative force that fosters individual agency, reduces social inequalities, and enhances women's contributions to both household

and community economies. By synthesizing key trends, gaps, and opportunities, this study illuminates pathways for future research and policy interventions.

This study aims to contribute to the literature by synthesizing interdisciplinary perspectives and offering a broader view of financial literacy's multifaceted role in women's empowerment. While many prior studies have predominantly focused on economic outcomes, this research seeks to highlight the interplay between financial literacy, social resilience, and gender equity, thereby addressing an important gap identified in the literature (Klapper & Lusardi, 2020; Xu & Zia, 2012).

The findings indicate that financial literacy intersects with critical domains such as digitalization, microfinance, and social equity, showing its potential to address deep-seated structural challenges like poverty, domestic violence, and gender-based disparities. Particularly, the integration of digital tools with financial literacy initiatives has shown promise in empowering women by increasing accessibility and scalability of financial services. The growing prevalence of themes like "financial inclusion" and "digital banking" highlights the transformative potential of digital tools in bridging gender gaps and extending financial services to underrepresented communities. However, the analysis also reveals the persistence of barriers, such as unequal access to digital technologies and limited financial education, particularly in developing regions. Addressing these barriers requires a combination of infrastructure development, tailored educational programs, and policies that prioritize digital inclusion. These barriers necessitate targeted interventions to ensure that the benefits of financial literacy are equitably distributed.

A recurring theme in the literature is the synergy between financial literacy and women's economic independence. Studies consistently show that women equipped with financial knowledge are better positioned to make informed economic decisions, manage risks, and access opportunities for entrepreneurship and investment. Moreover, financial literacy empowers women to navigate complex social challenges, such as intimate partner violence and economic abuse, by enhancing their economic resilience and self-efficacy. This underscores the importance of a multidimensional approach that combines financial literacy training with gender-sensitive social support systems, ensuring that women in vulnerable situations are comprehensively supported. This underscores the need for integrating financial literacy programs with broader social support systems, particularly for marginalized and vulnerable populations.

The geographical distribution of the literature reveals significant contributions from countries like the United States and India, which lead in research output and collaboration. However, the underrepresentation of regions such as South America, the Middle East, and parts of Africa highlights the need for more inclusive and context-specific studies. The lack of localized research in these areas not only limits the understanding of regional challenges but also hinders the development of targeted interventions. Turkey's limited presence in the literature indicates an opportunity for the country to strengthen its academic and practical contributions in this area. By leveraging international collaborations and addressing local socio-economic challenges, Turkey could play a pivotal role in advancing financial literacy and women's empowerment.

The thematic evolution of the literature from economic-centric approaches to more holistic frameworks encompassing social and individual dimensions highlights the growing recognition of financial literacy as a tool for development. Emerging themes such as "poverty reduction," "gender equality," and "community health promotion" reflect the expanding scope of research and its alignment with global development goals. This shift demonstrates the increasing need for interdisciplinary research that bridges economics, sociology, and technology to create sustainable and impactful strategies. These trends suggest that future research should adopt interdisciplinary approaches, combining economic, social, and technological perspectives to create comprehensive strategies for women's empowerment.

It should be noted that the study has certain limitations due to its reliance on bibliometric data, which, although extensive, may not fully capture localized nuances or informal financial literacy initiatives that are less represented in formal publications. Future research could benefit from incorporating qualitative and case-study-based methods to better explore contextual dynamics and the lived experiences of women in diverse socio-economic settings (Postmus et al., 2021; Sabri & MacDonald, 2010).

To maximize the impact of financial literacy initiatives, policymakers and practitioners must focus on designing programs that are inclusive, culturally sensitive, and aligned with local needs. Community-based interventions, digital literacy training, and tailored financial education programs can address specific barriers faced by women, such as limited access to resources and socio-cultural constraints. Moreover, integrating financial literacy with digital financial services and microfinance initiatives can provide women with the tools and opportunities needed to achieve economic independence and social mobility. Policymakers should also prioritize monitoring and evaluation mechanisms to ensure the effectiveness and scalability of these initiatives.

For policymakers, the findings suggest a need to consider integrating financial literacy with broader gender equality strategies, particularly through cross-sectoral partnerships involving education, social services, and digital infrastructure development. In developing contexts such as Turkey, drawing on international best practices while adapting interventions to local circumstances may enhance effectiveness (World Bank, 2019; Roodman, 2012).

In conclusion, financial literacy emerges not only as a means of enhancing individual capabilities but also as a catalyst for societal transformation. By empowering women economically, financial literacy contributes to broader objectives of gender equity, poverty reduction, and sustainable development. The integration of academic inquiry, targeted policy measures, and international collaborations can amplify the transformative potential of financial literacy initiatives, ensuring long-term and equitable outcomes. The findings of this study provide a roadmap for researchers, policymakers, and practitioners to harness the transformative potential of financial literacy, ensuring that women worldwide can fully participate in and benefit from economic life. Through sustained academic inquiry, interdisciplinary collaboration, and targeted policy interventions, the goal of a more inclusive and equitable society can be realized.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

REFERENCES

- Adams, A. E., Sullivan, C. M., Bybee, D., & Greeson, M. R. (2008). Development of the Scale of Economic Abuse. *Violence Against Women*, 14(5), 563–588. <https://doi.org/10.1177/1077801208315529>
- Agarwal, S., Amromin, G., Ben-David, I., Chomsisengphet, S., & Evanoff, D. D. (2015). Financial literacy and financial planning: Evidence from India. *Journal of Housing Economics*, 27, 4–21. <https://doi.org/10.1016/j.jhe.2015.02.003>
- Agarwalla, S. K., Barua, S. K., Jacob, J., & Varma, J. R. (2015). Financial literacy among working young in urban India. *World Development*, 67, 101–109. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.10.004>
- Agyemang, E. F., & Bokpin, G. A. (2024). Women economic empowerment through digitalization: Analyzing social networks, risk, and time preferences. *International Journal of Economic Policy Studies*. <https://doi.org/10.1007/s42495-024-00148-w>
- Ahmad, D., Mohanty, I., Irani, L., Mavalankar, D., & Niyonsenga, T. (2020). Participation in microfinance-based Self-Help Groups in India: Who becomes a member and for how long? *PLOS ONE*, 15(8), e0237519. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0237519>
- Akben-Selcuk, E. (2015). Factors influencing college students' financial behaviors in Turkey: Evidence from a national survey. *International Journal of Economics and Finance*, 7(6), 87–94. <https://doi.org/10.5539/ijef.v7n6p87>
- Allen, F., Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., & Peria, M. S. M. (2016). The foundations of financial inclusion: Understanding ownership and use of formal accounts. *Journal of Financial Intermediation*, 27, 1–30. <https://doi.org/10.1016/j.jfi.2015.12.003>

- Andriamahery, A., & Qamruzzaman, M. (2022). Do access to finance, technical know-how, and financial literacy offer women empowerment through women's entrepreneurial development? *Frontiers in Psychology*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.776844>
- Bannier, C. E., & Schwarz, M. (2018). Gender- and education-related effects of financial literacy and confidence on financial wealth. *Journal of Economic Psychology*, 67, 66–86. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2018.05.005>
- Bateman, M., & Chang, H.-J. (2012). Microfinance and the illusion of development: From hubris to nemesis in thirty years. *World Economic Review*, 1, 13–36. <https://ssrn.com/abstract=2385482>
- Bhushan, P., & Medury, Y. (2013). Financial literacy and its determinants: Evidence from India. *International Journal of Engineering, Business and Enterprise Applications*, 4(2), 155–160.
- Bongomin, G. O. C., Ntayi, J. M., Munene, J. C., & Malinga, C. A. (2018). Mobile money and financial inclusion in Sub-Saharan Africa: The moderating role of social networks. *Journal of African Business*, 19(3), 361–384. <https://doi.org/10.1080/15228916.2017.1416214>
- Cardenas, I., Johnson, L., & Postmus, J. L. (2022). Improving quality of life among Latina intimate partner violence survivors through economic empowerment. *Journal of Interpersonal Violence*, 37(15–16), NP14564–NP14587. <https://doi.org/10.1177/08862605211013958>
- Coskun, A., Sahin, M. A., & Zengin, A. (2019). Financial literacy in Turkey: A field study to touch base with the OECD. *International Journal of Research in Business and Social Science*, 8(3), 1–16.
- Demirguc-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., Ansar, S., & Hess, J. R. (2018). *The Global Findex Database 2017: Measuring financial inclusion and the fintech revolution*. World Bank. <http://documents.worldbank.org/curated/en/332881525873182837>
- Doss, C. (2013). Intrahousehold bargaining and resource allocation in developing countries. *The World Bank Research Observer*, 28(1), 52–78. <https://doi.org/10.1093/wbro/lkt001>
- Duflo, E. (2012). Women empowerment and economic development. *Journal of Economic Literature*, 50(4), 1051–1079. <https://doi.org/10.1257/jel.50.4.1051>
- Dupas, P., & Robinson, J. (2013). Savings constraints and microenterprise development: Evidence from a field experiment in Kenya. *American Economic Journal: Applied Economics*, 5(1), 163–192. <https://doi.org/10.1257/app.5.1.163>
- Espinoza-Delgado, J., & Silber, J. (2024). Gender gaps in financial literacy: Evidence from Argentina, Chile, and Paraguay. *Feminist Economics*, 30(1), 134–171. <https://doi.org/10.1080/13545701.2023.2278798>
- Fernandes, D., Lynch Jr, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60(8), 1861–1883. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2013.1849>
- Gibson, E. C., Gazi, S., & Arner, D. W. (2024). Digital finance, financial inclusion, and gender equality: Strategies for economic empowerment of women. *University of Pennsylvania Journal of International Law*, 46(1), 189–257.
- Glänzel, W., & Schubert, A. (2004). Analysing scientific networks through co-authorship. In H. F. Moed, W. Glänzel, & U. Schmoch (Eds.), *Handbook of quantitative science and technology research* (pp. 257–276). Springer. https://doi.org/10.1007/1-4020-2755-9_12
- Gorman, G. E., & Clayton, P. (2004). *Qualitative research for the information professional: A practical handbook*. Facet. <https://doi.org/10.29085/9781856047982>
- Hetling, A., & Postmus, J. (2014). Financial literacy and economic empowerment of survivors of intimate partner violence: Examining the differences between public assistance recipients and nonrecipients. *Journal of Poverty*. <https://doi.org/10.1080/10875549.2014.896308>

- Hung, A. A., Parker, A. M., & Yoong, J. (2009). *Defining and measuring financial literacy* (RAND Working Paper WR-708). RAND Corporation. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/working_papers/2009/RAND_WR708.pdf
- Hunt, A., & Samman, E. (2016). *Women's economic empowerment: Navigating enablers and constraints* (Development Progress Research Report). Overseas Development Institute. <https://media.odi.org/documents/10683.pdf>
- Indriasih, D., Mulyani, S., Fajri, A., & Rimbawan, T. (2023). Bridging the gender gap: Women in fisheries industry policy on the North Coast of West Java, Indonesia. *Otoritas: Jurnal Ilmu Pemerintahan*, 13(3), 390–405. <https://doi.org/10.26618/ojip.v13i3.12872>
- Johnson, L. (2024). Economic resilience and polystrengths: Identifying protective factors associated with economic self-sufficiency among survivors of intimate partner violence. *Psychology of Violence*, 14(5), 315–325. <https://doi.org/10.1037/vio0000504>
- Jiyane, G., & Zawada, B. (2013). Sustaining informal sector women entrepreneurs through financial literacy. *Libri-International Journal of Libraries and Information Studies*. <https://doi.org/10.1515/libri-2013-0004>
- Ju, B., Dai, H. M., & Sandel, T. L. (2023). Resilience and (Dis)empowerment: Use of social media among female mainland low-skilled workers in Macao during the COVID-19 pandemic. *SAGE Open*, 13(1), Article 21582440231160480. <https://doi.org/10.1177/21582440231160480>
- Kabeer, N. (2015). Gender, poverty, and inequality: A brief history of feminist contributions in the field of international development. *Gender & Development*, 23(2), 189–205. <https://doi.org/10.1080/13552074.2015.1062300>
- Kaur, S., & Walia, N. (2020). Enhancing women's financial empowerment through financial literacy in the changing world of work. *Pacific Business Review International*, 13(2), 158–166.
- Klapper, L., & Lusardi, A. (2020). Financial literacy and financial resilience: Evidence from around the world. *Financial Management*, 49(3), 589–614. <https://doi.org/10.1111/fima.12283>
- Kumar, S., Kumar, V. D., & Devi, N. (2024). Digital literacy: A pathway toward empowering rural women. *Global Knowledge Memory and Communication*. <https://doi.org/10.1108/GKMC-08-2023-0295>
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2014). The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5–44
- McCrimmon, T., Witte, S., Mergenova, G., Terlikbayeva, A., Primbetova, S., Kuskulov, A., Bellamy, S. L., & El-Bassel, N. (2018). Microfinance for women at high risk for HIV in Kazakhstan: Study protocol for a cluster-randomized controlled trial. *Trials*, 19, 187. <https://doi.org/10.1186/s13063-018-2566-y>
- Medatwal, C. (2013). Role of Microfinance in Empowerment of Women: A Study of Selected Experiments in Rajasthan. *Pacific Business Review International*, 5(7), 22–31. <https://doi.org/10.26618/ojip.v13i3.12872>
- Meherali, S., Matthews, B., Myhre, D., Nisa, S., Idrees, S., Faraz, A., Ullah, K., Shah, R., & Lassi, Z. (2024). Empowering mothers: Advancing maternal health literacy and numeracy through the introduction of Maternal and Child Health Calendar. *Women's Health*, 20, 1–10. <https://doi.org/10.1177/17455057241291725>
- Mgomezulu, W. R., Dar, J. A., & Maonga, B. B. (2024). Gendered differences in household engagement in non-farm business operations and implications on household welfare: A case of rural and urban Malawi. *Social Sciences-Basel*, 13(12), Article 643. <https://doi.org/10.3390/socsci13120643>
- OECD. (2013). *Women and financial education: Evidence, policy responses and guidance*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264202733-en>

- OECD. (2018). *Bridging the digital gender divide: Include, upskill, innovate*. OECD Publishing. https://eulacfoundation.org/system/files/digital_library/2023-07/bridging-the-digital-gender-divide.pdf
- Ojo, T. A. (2021). Impact of institutional quality and governance on financial inclusion for women in South Africa: A case of Gauteng women entrepreneurs. *Strategic Review for Southern Africa*, 43(2), 59–82. <https://doi.org/10.35293/srsa.v43i2.3619>
- Postmus, J. L., Plummer, S. B., McMahon, S., Murshid, N. S., & Kim, M. S. (2012). Understanding economic abuse in the lives of survivors. *Journal of Interpersonal Violence*, 27(3), 411–430. <https://doi.org/10.1177/0886260511421669>
- Reynolds, T. W., Biscaye, P. E., Anderson, C. L., O'Brien-Carelli, C., & Keel, J. (2023). Exploring the gender gap in mobile money awareness and use: Evidence from eight low and middle-income countries. *Information Technology for Development*, 29(2–3), 228–255. <https://doi.org/10.1080/02681102.2022.2073579>
- Rohatgi, S., Gera, N., & Nayak, K. (2024). Has digital banking usage reshaped economic empowerment of urban women? *Journal of Management and Governance*, 28(2), 543–563. <https://doi.org/10.1007/s10997-023-09676-7>
- Roodman, D. (2012). *Due diligence: An impertinent inquiry into microfinance*. Brookings Institution Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7864/j.ctt1gpcdc8>
- Rooij, M., Lusardi, A., & Alessie, R. (2012). Financial literacy, retirement planning and household wealth. *Economic Journal*, 122(560), 449–478. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2012.02501.x>
- Rozalinda, Y., Afrida, Y., Abdullah, I., Prasajo, Z. H., Ulfah, M., Saka, P. A., & Nelli, J. (2024). Economic empowerment of unbanked women through financial inclusion in Indonesia. *Cogent Business & Management*, 11(1), Article 2407921. <https://doi.org/10.1080/23311975.2024.2407921>
- Sabri, M. F., & MacDonald, M. (2010). Savings behavior and financial problems among college students: The role of financial literacy in Malaysia. *Cross-Cultural Communication*, 6(3), 103–110. <https://www.researchgate.net/publication/50946039>
- Sackou-Kouakou, J. G., Kouamé, J., Tiadé, M. L., Desquith, A. A., Dagnogo, A., Hounsa-Alla, A., Attia-Konan, R., Coulibaly, M., & Kouadio, K. L. (2021). Renunciation of care for financial reasons among women in a peri-urban neighborhood in Abidjan-Cote d'Ivoire. *Sante Publique*, 33(2), 285–293.
- Sanders, C. K., & Schnabel, M. (2006). Organizing for economic empowerment of battered women: Women's savings accounts. *Journal of Community Practice*, 14(3), 47–68. https://doi.org/10.1300/J125v14n03_04
- Setiawan, B., Phan, T. D., Medina, J., Wieriks, M., Nathan, R. J., & Fekete-Farkas, M. (2024). Quest for financial inclusion via digital financial services (Fintech) during COVID-19 pandemic: Case study of women in Indonesia. *Journal of Financial Services Marketing*, 29(2), 459–473. <https://doi.org/10.1057/s41264-023-00217-9>
- Shirindi, M. L., Makhubele, J. C., & Fraeyman, J. (2016). Barriers to medication adherence among women living in rural areas suffering from hypertension: The case of Dikgale-communities. *Studies on Ethno-Medicine*, 10(1), 76–84. <https://doi.org/10.1080/09735070.2016.11905475>
- Showkat, M., Nagina, R., Baba, M. A., & Yahya, A. T. (2025). The impact of financial literacy on women's economic empowerment: Exploring the mediating role of digital financial services. *Cogent Economics & Finance*. <https://doi.org/10.1080/23322039.2024.2440444>
- Someia, N. M., Atri, S. B., Areshtanab, H. N., Farshbaf-Khalili, A., & Babaie, S. (2024). The efficacy of training based on the family-centered empowerment model on the mental health of aged

- women: A stratified randomized controlled trial. *BMC Women's Health*, 24(1), 1–10. <https://doi.org/10.1186/s12905-024-03442-z>
- Wagner, C. S., & Leydesdorff, L. (2005). Network structure, self-organization, and the growth of international collaboration in science. *Research Policy*, 34(10), 1608–1618. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2005.08.002>
- Wagner, C. S., Whetsell, T. A., & Leydesdorff, L. (2017). Growth of international collaboration in science: Revisiting six specialties. *Scientometrics*, 110(3), 1633–1652. <https://doi.org/10.1007/s11192-016-2230-9>
- World Bank. (2019). *Women, Business and the Law 2019: A decade of reform*. Washington, DC: World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/31327>
- Xu, L., & Zia, B. (2012). Financial literacy around the world: An overview of the evidence with practical suggestions for the way forward. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 6107. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/264001468340889422/pdf/WPS6107.pdf>

Sağlık Sigortası Okuryazarlığı Düzeyinin Ölçümüne Yönelik Bir Model Çalışması

A Model Study on The Measurement of Health Insurance Literacy

Doğancan ÇAVMAK¹

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, sağlık sisteminin finansman ve hizmete erişim ile ilgili önemli bir bileşeni olan sağlık sigortası olgusu konusunda, okuryazarlık düzeyinin ölçümüne yönelik bir ölçüm aracı ve metodolojisi geliştirmektir.

Tasarım/Yöntem: Çalışmada ölçek geliştirme süreci uygulanmıştır. Türkiye sağlık sistemi finansmanının özellikleri, literatürdeki çalışmalar ve uzman görüşleri çerçevesinde, ölçüme yönelik madde havuzu oluşturulmuş ve ölçüm yapısı tasarlanmıştır. İki ayrı aşamada toplanan verilerde toplam 130 katılımcı yer almıştır. Oluşturulan model, toplanan veriler çerçevesinde, içerik, yapı geçerliliği, iç tutarlılık ve zamana göre geçerlilik analizlerine tabi tutulmuştur.

Bulgular: Açıklayıcı faktör analizi sonucunda oluşturulan dört faktörlü yapının, doğrulayıcı faktör analizi sonucunda, faktör yükü ve uyum indeksleri açısından güvenilir ve geçerli olduğu görülmüştür. Sosyal sağlık sigortası boyutunun “genel bilgi düzeyi” ve “bilgi edinebilme yeteneği” alt boyutları ile, özel sağlık sigortası boyutunun ise “kullanılabilirlik yetkinliği” ve “edinebilme/satın alabilme yetkinliği” alt boyutları ile değerlendirilebileceği tespit edilmiştir.

Sınırlılıklar: İlgili sürecin farklı sosyal ve ekonomik özelliklere sahip olan bireyler ile yüz yüze yapılabilecek nitel görüşmelerle iyileştirilmesi mümkündür. Bu çalışmada yalnızca uzman görüşü alınmış olduğu için toplum tabanlı bir madde havuzu geliştirme süreci mümkün olmamıştır.

Özgünlük/Değer: Sağlık sigortası okuryazarlığının ölçümü konusunda bir araç sunan bu çalışma, sosyal sağlık sigortacılığının temel finansman yöntemi olduğu bir sağlık sisteminde ilk olma özelliği taşımaktadır. Uluslararası literatürde tamamen özel sağlık sigortacılığı üzerine yoğunlaşmış olan bu konseptin, Türkiye sağlık sistemi üzerinde yapılan bu çalışmayla, sağlık yönetimi alan yazınında yer alan sağlık okuryazarlığı kavramını desteklemesi ve gelecekteki çalışmalar için kullanılabilecek bir araç olması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Sigortası, Sağlık Okuryazarlığı, Sağlık Finansmanı, Sağlık Hizmetlerine Erişim

Abstract

Purpose: This study aims to develop a measurement tool and methodology for assessing literacy levels of health insurance, which is a significant component of the health system in terms of financing and access to services.

Design/Methodology: A scale development processes was conducted in the study. An item pool and the measurement structure was shaped based on the characteristics of Turkey's health system financing, studies in the literature, and expert opinions. Data collected in two separate phases included a total of 130 participants. The model was subjected to content validity, construct validity, internal consistency, and test-retest reliability analysis.

Findings: The four-factor structure, which was developed based on the result of the exploratory factor analysis, was found to be reliable and valid in terms of factor loadings and fit indices according to confirmatory factor analysis' results. It was determined that the social health insurance dimension could be evaluated with the sub-dimensions of “general knowledge level” and “ability to acquire information”, while the private health insurance dimension could be assessed with the sub-dimensions of “ability to use” and “ability to obtain/purchase.”

Limitations: Face-to-face qualitative interviews with individuals from different social and economic groups could improve the process of the development. Also, a community-based item pool development process was not possible as only expert opinions were obtained.

Originality/Value: This study is the first of its kind by offering a tool for measuring health insurance literacy, in a health system where social health insurance is the fundamental of health financing system. The global literature is predominantly focused on private health insurance. With this study conducted on the Turkish health system, it is expected to support the concept of health literacy present in the health management literature and to serve as a tool for future research.

Keywords: Health Insurance, Health Literacy, Health Financing, Access to Healthcare Services

¹Dr. Öğr. Üyesi, Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi, dogancavmak@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3329-4573

1. GİRİŞ

Toplumsal sağlık statüsünü yükseltmek amacı taşıyan sağlık sistemlerinin karmaşık yapıları içindeki en önemli işlevlerinden biri sağlık hizmetleri finansmanı konusudur. Doğası gereği sahip olduğu özellikleri sebebiyle sağlık sistemlerinde, hizmet alıcı ile hizmet sunucu arasındaki finansal alışverişi sağlayan üçüncü bir taraf mevcuttur (Kutzin, 2008). Finansör olarak ifade edilebilecek bu taraf, topluma, sağlık hizmeti ihtiyacı sebebi ile ortaya çıkabilecek finansal risklere karşı korumak için belirli bedeller karşılığında güvence sağlarken, aynı zamanda hizmet sunucularının faaliyetlerini devam ettirebilmeleri için de ödemeler yapmaktadır (Mossialos ve Dixon, 2002). Sağlık sigortaları, sağlık finansman yöntemleri arasında ağırlığı en yüksek olan uygulamadır (Tikkanen vd., 2020). Toplumsal sağlık risklerini parasal olarak üstlenen sağlık sigortaları, sağlık sisteminde; toplum açısından bakıldığında zaman finansal erişilebilirliğin önemli bir belirleyicisi, hizmet sunucular açısından bakıldığında ise hizmet sürekliliğinin önemli bir belirleyicisidir. Dünya Sağlık Örgütü de (DSÖ) bu özellikleri sebebi ile sağlık finansmanını, evrensel sağlık kapsamı içerisinde önemli bir noktada konumlandırmaktadır (WHO, 2010).

Türkiye’de sağlık sisteminin geçirdiği büyük reformlar arasında, finansman fonksiyonun önemini destekleyecek bir doğrultuda, sağlık finansman sistemindeki önemli değişiklikler ön plana çıkmaktadır. 2003 yılında duyurulan ve sonrasında faaliyete geçmeye başlayan Sağlıkta Dönüşüm Programı’nın (SDP) bileşenleri arasında “herkesi tek çatı altında toplayan genel sağlık sigortası” ibaresi yer almıştır. Bu bileşenin içerdiği hedefler itibarıyla, sağlık hizmetlerine erişimin iyileştirilmesi için sağlık hizmetleri finansmanının köklü bir değişim geçirmesi gerektiğini vurgulamış olduğu görülmektedir (SB, 2003). SDP ile Türkiye’de, dünyada uygulanan birçok sistemin özelliklerini barındıran ama temelde sosyal sağlık sigortası ile finansmana dayanan yeni bir sağlık sistemi ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2018). Sosyal güvenlik sisteminde, 5510 ve 5502 sayılı kanunlar ile 2006 yılında yapılan değişimler sonucu, farklı prosedür, koşul ve özelliklere sahip kamu sigorta kolları, Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) bünyesinde kurulan Genel Sağlık Sigortası (GSS) altında birleştirilmiştir (Atasever, 2014). Türkiye’de GSS, tüm toplumu kapsama amacıyla katılımı zorunlu olan, primleri gelirin bir yüzdesi olarak belirleyen ve kamu hastaneleri ve anlaşmalı özel sağlık kurumlarından hizmet alımını sağlayan tek kamu sağlık sigortası konumundadır (Orhaner, 2018). Türkiye sağlık sisteminin sigorta boyutundaki diğer bir önemli aktör grubunu ise özel sigortalar oluşturmaktadır. Özel sağlık sigortaları ile sosyal sağlık sigortacılığını ifade eden GSS’nin arasındaki en temel fark, sosyal sigortanın dayanışma ilkesine dayalı olması sebebi ile aktüerya kavramının önemini olmaması iken özel sigortaların aktüerya hesaplarına dayalı olmasıdır (Tatar, 2011). Özel sağlık sigortaları, bireylerin isteğe bağlı olarak, kişisel riskleri (veya grubun riski) çerçevesinde belirlenmiş olan prim karşılığında piyasadaki şirketlerden satın aldıkları sigorta türüdür. Türkiye gibi sosyal sağlık sigortacılığının sağlığın finansman boyutunu domine ettiği sistemlerde, sosyal sigortayı tamamlayıcı veya destekleyici bir görev üstlenmektedir (Orhaner, 2017). Türkiye’deki uygulamada birincil paket özel sağlık sigortasının yanı sıra, son dönemde tamamlayıcı sağlık sigortasının da piyasada talep görmeye başladığı ifade edilmektedir (Özsarı & Güdük, 2020). Özel sağlık sigortası piyasası; kapsayıcı bir sosyal sağlık sigortasının varlığı, toplumun bilgi ve farkındalık seviyesinin düşük olması ve yüksek maliyetler sebebi ile henüz geniş bir kesime hitap etmiyor olmasına rağmen, özel sağlık işletmelerindeki artış, tamamlayıcı sağlık sigortası poliçe üretimi, daha kaliteli ve hızlı hizmet arayışı gibi sebepler ile gelişim gösterebilecek bir alan görünümündedir (Sevim & Nal, 2021).

Sağlık okuryazarlığı, hastaların sağlık sistemi içerisindeki yolculukları boyunca, hasta-sağlık çalışanı iletişiminin etkinliğini artırıyor olması ve hastanın tedaviyi benimseme ve uyum gösterme düzeyini iyileştirmesi gibi özellikleri itibarıyla, literatürde önemi sıklıkla vurgulanan bir olgudur (Berkman vd., 2010). Ancak sağlık okuryazarlığı ölçekleri, sağlık sisteminin hizmet sunumu fonksiyonu ile hizmet alıcı arasındaki ilişkiye ve bireylerin sağlık bilgisini edinebilme yeteneklerine odaklanmış bir yapıya sahiptir (Türkoğlu & Kılıc, 2021; Sezer & Kadioğlu, 2014; Chinn & McCharty, 2013). Sağlık sigortası okuryazarlığı ise sağlık sistemi içerisinde daha farklı bir perspektifi, bireylerin sağlık finansman sistemi ile ilgili bilgi edinebilme ve kavramları anlayabilme yetkinliğini ifade etmektedir (Kim vd., 2013).

Sağlık sigortası okuryazarlığı konusunun daha çok, özel sağlık sigortalarının piyasada baskın olduğu ABD’de çalışılan bir konu olduğu görülmektedir. Çalışmaların bu ülkede yoğunlaşmış olmasının sebebi, bireylerin sigorta edinmelerinin birinci derecede kendi sorumluluklarında olduğu anlayışının yerleşmiş olması ve dolayısıyla bireylerin sağlık sigortalarını kendi tercihleri doğrultusunda piyasadadan ediniyor olmalarıdır. Bu şartlar altında bireyler, sigorta paketlerini değerlendirebilmeli ve buna göre seçim yapabilmelidirler. Nitekim yapılan çalışmaların çoğu bireylerin özel sigorta seçimleri ile ilgili okuryazarlık düzeylerini ölçmeyi amaçlamaktadır (Barnes vd., 2015; Bhargava & Loewenstein, 2015; Kim vd., 2013). Bu alanda yapılan metodolojik çalışma sayısı ise oldukça kısıtlıdır. Bilinen en güncel sağlık sigortası okuryazarlığı ölçek çalışması 2014 yılında ABD’de yapılmıştır. Paez vd. (2014) yapmış oldukları çalışmada, özel sağlık sigortası okuryazarlığının ölçümüne yönelik bir metodoloji sunmuşlardır. Literatürde bu çalışmanın lğine dayalı olarak, farklı ülkelerde yapılan saha araştırmalarına da rastlanmaktadır (Tipirneni vd., 2018; Edward vd., 2018). Türkiye’deki çalışmalar arasında ise toplumun veya farklı sektörlerdeki çalışanların beklentilerinin, bilgi düzeylerinin veya algılarının analiz edildiği yayınların olduğu görülmektedir (Orhaner & Yavaş, 2023; Tarım & Güdük, 2019). Ancak, doğrudan sağlık sigortası okuryazarlığı ölçümünü hedefleyen bilimsel bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu durumun muhtemel sebepleri arasında, sistemin ağırlıkla kamu finansmanına dayanması ve kamu sigortasının zorunlu olması yer alıyor olabilir. Ancak kamu sağlık sigortası olsa bile, bireylerin sağlık sistemi içerisinde zarar görmeden hareket edebilmesi için sağlık finansman sistemi ile ilgili yeterli bilgiye sahip olması veya gereken durumlarda doğru bilgiye ulaşabilmesi gereklidir. Korkmaz vd. (2022) tarafından yrtlen çalışmanın bulguları, toplumun sağlık sigortası sistemine yönelik bilgi düzeylerinin oldukça düşük olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Özellikle çalışmada, sosyal sigortanın önemli boyutlarından biri olan katkı paylarına yönelik farkındalığın oldukça düşük olması mevcut çalışmanın gereklendirilmesi bakımından da önemli bir husustur. Benzer bulgular özel sağlık sigortası için yapılan değerlendirmelerdeki farklılıklarda da görülebilmektedir. Yetersiz bilgilenmenin ve bu alanda doğru bilgi edinme ilgili yeterliliğin olmamasının, bireyler ve sağlık sistemi açısından birtakım sorunlar yaratabileceği açıktır. Nitekim, 2020 yılında yapılmış olan oldukça dar kapsamlı bir çalışmada bile, bireylerin sağlık finansman sistemi ile ilgili bilgi düzeylerinin eksik olduğu, katkı paylarının içeriği ve miktarları ile ilgili bilgi sahibi olmadıkları ve bu durumun, bireylerin formal olmayan demeler yapmalarına sebep olabileceği vurgulanmıştır (Cavmak, 2020).

Sağlık sigortası okuryazarlığı konusu, Türkiye’de özel sağlık sigortası piyasasının varlığı sebebi ile de önem arz eden bir husustur. Türkiye’de 2023 yılı aralık ayı itibari ile 7.836.341 kişi özel sağlık sigortası sistemine dahil gözükmektedir (SBM, 2023). Bireysel sorumluluk ve karar mekanizması gerektirdiği için bu alandaki okuryazarlık, önemli bir yetkinlik olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak toplumun bu alandaki bilgi seviyesinin de düşük olduğu görülmektedir. 2019 yılında yapılmış olan bir çalışmada, katılımcıların %30’undan fazlasının özel sağlık sigortacılığı ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmadığını düşündükleri raporlanmıştır (Tarım & Güdük, 2019). Benzer şekilde toplumun özel sağlık sigortaları ile ilgili bilgi ve farkındalık düzeylerinin düşük olduğunu, bu durumun muhtemel sebebi olarak ise kamu güvencesi sebebi ile özel sağlık sigortasına ihtiyaç duyulmadığı inancı olduğunu gösteren çalışma da bulunmaktadır (Orhaner & Ekinci, 2019). Güncel alışmalar arasında tamamlayıcı sağlık sigortalarına yönelik toplumsal algının ölçüldüğü çalışmaların da olduğu görülmektedir (Ekici & Akçınar, 2023).

Bahsedilen hususlar ve gerekçeler çerçevesinde, bu çalışmanın amacı, Türkiye sağlık finansman sisteminin özelliklerine uygun olarak ve boyutları itibari ile sosyal sağlık sigortası ile özel sağlık sigortasını içeren, bir sağlık sigortası okuryazarlığı ölçüm aracı geliştirilmesidir.

2. YÖNTEM

Mevcut alışma, sağlık sigortası okuryazarlığını ölçmek üzere tasarlanmış metodolojik bir süreci içermektedir. Bu kapsamda ilk aşamada, ölçüm aracının gözlenen değişkenlerini oluşturmak üzere madde havuzu oluşturulmuştur. Sonrasında belirlenmiş olan örneklem üzerinde farklı zamanlarda uygulamalar yapılmış ve elde edilen veriler ölçek geliştirme metodolojisine uygun olarak analizlere tabi tutulmuştur.

2.1. Madde Havuzu Oluşturma

Madde havuzu oluşturulurken, Türkiye sağlık finansman sistemindeki sağlık sigortalarının özellikleri, ilişkili kavramlar ve literatür göz önünde bulundurulmuştur. Bahsedildiği üzere Türkiye sağlık sisteminde, sosyal sağlık sigortacılığı ve özel sağlık sigortacılığı uygulamaları bulunmaktadır. Genel sağlık sigortası konusu, kişiler açısından temel olarak, kapsam, erişilebilecek hizmet sunucuları ve ödeme çeşitleri/miktarları konularını içermektedir (SGK, 2011). Okuryazarlık açısından düşünüldüğü zaman, bireylerin kapsamda olup olmadıkları, hangi hizmetlerden faydalanabilecekleri, ödeme tutarları, çeşitleri ve noktaları, hangi kanallardan bilgi edinebilecekleri gibi konulardaki bilgi edinme yetkinliklerini ölçebilmek adına 13 adet önerme hazırlanmıştır. Özel sağlık sigortası boyutu ise bireylerin daha fazla kavram ve süreç bilmelerini gerektiren bir alandır. Bu alanda da bireylerin özel sağlık sigortası tercih ederken sahip olmaları gereken yetkinlikler, sigortacılık ile ilişkili kavramlara hakimiyet gibi yeterlilik, okuryazarlık boyutunu oluşturmaktadır (Paez vd., 2014; Kim vd., 2013). İlgili özellikler göz önünde bulundurularak 12 adet önerme hazırlanmıştır.

2.2. Örneklem ve Veri Toplama

Ölçek geliştirme çalışmalarında ulaşılması gereken örneklem sayısı ile ilgili kesin değerler bulunmamaktadır. Bu tür çalışmalarda, örneklem büyüklüğünün madde sayısı kriteri ile belirlenmesi önerilmektedir (Osborne, 2014). Ölçekte yer alan madde sayısı yükseldikçe, doğru sonuçlar elde etmek için gerekli örneklem büyüklüğü de aynı düzeyde artış göstermektedir. Genel kabul görmüş yaklaşımlara göre, araştırma konusunun kapsamında kalan, önerme sayısının en çok 5 katı kadar katılımcının, doğru sonuçlar için yeterli olabileceği ifade edilmektedir (Gorsuch, 1997; Comrey & Lee, 1992).

Bu çalışmanın katılımcılarına araştırmacının bağlantıları aracılığıyla başlatılan ve kartopu yöntem ile devam eden bir süreçle ulaşılmıştır. 18 yaş üzeri olmak araştırmaya katılma kriteri olarak belirlenmiştir. Tüm anket ve değerlendirme formları online olarak Google Formlar uygulaması üzerinden elde edilmiştir. Anketlerin dağıtılmasında sosyal medya platformlarından da (WhatsApp, LinkedIn, Instagram) faydalanılmıştır.

Veri toplama süreci üç adımda gerçekleştirilmiştir. İlk adımda sağlık yönetimi alanında uzman sekiz öğretim üyesinin/uzmanın her bir önermenin, hedeflenen ölçek yapısını ölçme durumunu, 3 (madde hedeflenen yapıyı ölçüyor), 2(maddenin ölçek ile alakası düşük), 1 (madde hedeflenen yapıyı ölçmüyor) skalası üzerinde değerlendirdikleri formlar elde edilmiştir. İkinci aşamada yapı geçerliliğini sınamak üzere 130 katılımcıdan, 5'li likert tipi ölçek ile (1 kesinlikle katılmıyorum, 5 kesinlikle katılıyorum) hazırlanmış anket formu aracılığıyla veri toplanmıştır. Üçüncü aşamada ise test-tekrar test geçerliliğini sınamak üzere örneklem seçimi ve uygulaması yapılmıştır. Test-tekrar test, ölçeğin farklı zamanlardaki ölçümler sonucundaki analizleri sonucunda, tekrar kullanıma uygun olup olmadığını ve bir bakıma stabilitesini veya zamana göre geçerliğini ölçmeyi amaçlayan bir yaklaşımdır. Bu yöntemde aynı gruba en az 15 gün arayla iki uygulama yapılması ve iki uygulamanın korelasyon değerinin 0,70 üzerinde olması gerekmektedir. Test-tekrar test uygulamalarındaki en az katılımcı sayısı konusunda net bir çıkarım yapılamamış olsa da katılımcı düzeyinin 30'un altında olmaması gerektiği (Bujang vd., 2024), 40 katılımcı ile yapılan çalışmaların ölçüm için asgari düzeyde yeterli olabileceği ifade edilmektedir (Kennedy, 2022). Mevcut çalışmada da asgari kriteri sağlayabilmek ve yapı geçerliliği sonrası oluşan 20 önermenin iki katı kadar katılımcının dahil edilebilmesi kriterleri ile 40 katılımcı ile test-tekrar test uygulaması yapılmıştır.

Bu çalışmada anket uygulaması için Tarsus Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 28/03/2024 tarihli ve 03 nolu toplantısında, 2024/23 sayılı kararı ile izin alınmıştır.

2.3. Veri Analizi

Veri analizi çok aşamalı bir süreçten oluşmaktadır. İlk olarak oluşturulan ölçeğin içerik (kapsam) geçerliliği sınanmıştır. İçerik geçerliliği ölçülmek istenen özellik ile ölçüm için tasarlanan maddeler arasındaki uyumu ve ilişkiyi irdelemek üzere, saha araştırmaları başlatılmadan önce uygulanan süreçtir. Bu aşamada, uzmanlık alanı araştırılan konu ile ilgili olan araştırmacıların/uzmanların değerlendirmelerine başvurulur. Bu değerlendirmeler, her bir önerme için

1-3 arasında bir ölçüm ile değerlendirilir ve önermelerin ölçülmek istenen yapı ile ilgililik derecesi tespit edilmiş olur. Lawshe (1975) tarafından tasarlanmış olan içerik geçerliliği metodolojisine göre bu sürecin, en az 5 en çok 40 uzman görüşü ile yürütülmesi gerekmektedir. Mevcut çalışmada, oluşturulan önermeler ve ölçüm modeli, sağlık yönetimi alanında uzman sekiz öğretim üyesi/uzman tarafından içerik geçerliliği bakımından değerlendirilmiştir. Her bir önerme için, uzmanlar tarafından yapılan değerlendirmeler sonucu, Formül 1 kullanılarak bir “içerik geçerlilik” oranı (İGO) hesaplanmıştır. İGO’nun “-1” olması, o önerme için “mükemmel uyumsuzluk” anlamına gelirken, “1” değeri ise “mükemmel uyumu” ifade etmektedir (Doğan & Doğan, 2019). Değerlendirici sayısı 8 olduğu için, kabul kriteri olarak minimum kapsam geçerlilik oranı 0,750 olarak kabul edilmiştir (Ayre & Scally, 2014).

$$\text{İçerik Geçerlilik Oranı} = \frac{n_e - (N/2)}{N/2} \quad (1)$$

$n_e = 3$ (madde hedeflenen yapıyı ölçüyor) puan veren uzman sayısı;

N : değerlendirme yapan uzman sayısı

Yapı geçerliliğini sınamak üzere açıcı (AFA) ve doğrulayıcı faktör analizleri (DFA) gerçekleştirilmiştir. İç tutarlılık için Cronbach’s alpha değeri, zamana göre geçerlik için ise test-tekrar test uygulaması korelasyon sonucu kullanılmıştır. Ayrıca birleşik güvenirlik (composite reliability-CR) ve ayıklanmış ortalama varyans (average variance extracted-AVE) sınamaları da yapılmıştır. Cronbach alpha ve CR değerleri için kabul edilebilir alt sınır olarak 0,70; AVE için ise 0,50 değeri alınmıştır (Field, 2018; Hair vd, 2021) Analizler için SPSS ve SPSS AMOS paket programları kullanılmıştır.

3. BULGULAR

Analiz sonuçları, analiz türüne göre takip eden başlıklarda sunulmuştur.

3.1. Madde Havuzu ve İçerik Geçerliliği

İlk aşamada uzman görüşüne sunulmak üzere, araştırmacı tarafından sosyal sağlık sigortacılığı ile ilgili 12, özel ve tamamlayıcı sağlık sigortacılığı ise ilgili 13 adet olmak üzere toplam 25 adet önerme oluşturulmuştur. Hazırlanan önermeler, sağlık yönetimi alanında uzmanlaşmış olan sekiz öğretim üyesi ile anlaşılabilirlik, netlik ve doğruluk açısından sözel olarak değerlendirilmiştir. İlgili uzmanların görüşleri doğrultusunda, “özel sağlık sigortası” ve “tamamlayıcı sağlık sigortası” kavramlarını beraber içeren 4 adet önermenin, bu iki kavram için ayrı ayrı hazırlanması gerektiği ifade edilmiştir. İlgili düzeltmeler sonrası içerik geçerlilik değerlendirmesine tabi tutulan önerme sayısı 29 olmuş ve içerik geçerlilik oranları ile birlikte Tablo 1.’de sunulmuştur.

Tablo 1: Önermeler ve İçerik Geçerlilik Oranları

Uzmanlarca Değerlendirilen Madde Havuzu	İçerik Geçerlilik Oranı
M1: Sosyal sağlık sigortası primlerimin ne kadar olduğunu biliyorum.	1
M2: Sosyal sağlık sigortası primlerimin nasıl ödenmesi gerektiğini biliyorum.	0,75
M3: Sosyal sağlık sigortası kapsamında hizmet aldığım zaman yapmam gereken cepten ödemelerin neler olduğunu biliyorum.	0,75
M4: Sosyal sağlık sigortası kapsamında hizmet aldığım zaman ortaya çıkan cepten ödemelerimin tutarlarını hesaplayabiliyorum.	-1
M5: Sosyal sağlık sigortam ile ilgili bir sorun yaşadığım zaman nerelere başvurabileceğimi biliyorum.	1
M6: Sosyal sağlık sigortamın hangi sağlık hizmetlerini kapsadığını araştırıp öğrenebilirim.	1
M7: Sosyal sağlık sigortamı hangi sağlık tesislerinde kullanabileceğimi araştırıp öğrenebilirim.	1
M8: Sosyal sağlık sigortası ile ilgili bilgilere nasıl ulaşabileceğimi biliyorum.	0,75
M9: Sosyal sağlık sigortam ile ilgili bilgi edinmek için sanal uygulamaları (e-devlet gibi) kullanabilirim.	0,75
M10: Sosyal sağlık sigortasının ne olduğunu ve ne işe yaradığını biliyorum.	0,75

M11: Sosyal sağlık sigortası kapsamında hizmet aldığım zaman ödemem gereken katkı paylarının neler olduğunu anlayabilirim.	0,75
M12: Sosyal sağlık sigortası primimin aylık gelirimin ne kadarını oluşturduğunu hesaplayabilirim.	-0,25
M13: Sosyal sağlık sigortası kapsamında olup olmadığımı bilmiyorum.	-0,25
M14: Özel sağlık sigortasının türlerini biliyorum ve anlayabiliyorum.	1
M15: Özel sağlık sigortası ve tamamlayıcı sağlık sigortasını ayırt edebiliyorum.	1
M16: Özel sağlık sigortası ile ilgili terimleri biliyorum ve anlayabiliyorum.	1
M17: Özel sağlık sigortası veya tamamlayıcı sağlık sigortası almak istersem veya alırken nereden alabileceğimi biliyorum.	0,25
M18: Özel sağlık sigortası almak istersem veya alırken kendime en uygun planı seçebilirim.	1
M19: Tamamlayıcı sağlık sigortası almak istersem veya alırken kendime en uygun planı seçebilirim.	1
M20: Özel sağlık sigortası almak istersem veya alırken sunulan paketin içeriğini anlayabilirim.	1
M21: Tamamlayıcı sağlık sigortası almak istersem veya alırken sunulan paketin içeriğini anlayabilirim.	1
M22: Hastanelerden, özel sağlık sigortası kapsamında nasıl hizmet alabileceğimi biliyorum.	1
M23: Hastanelerden, tamamlayıcı sağlık sigortası kapsamında nasıl hizmet alabileceğimi biliyorum.	0,25
M24: Özel sağlık sigortam veya tamamlayıcı sağlık sigortam ile ilgili bir sorun yaşasam çözmek için nerelere başvurabileceğimi biliyorum.	0,75
M25: Özel ve tamamlayıcı sağlık sigortası ile ilgili poliçe, prim, katkı payı, anlaşmalı kurum gibi kavramların ne olduğunu biliyorum.	0,25
M26: Özel sağlık sigortası almak istersem veya alırken ortaya çıkan maliyetin içeriğini anlayabilirim.	0,75
M27: Tamamlayıcı sağlık sigortası almak istersem veya alırken ortaya çıkan maliyetin içeriğini anlayabilirim.	1
M28: Özel sağlık sigortaları ve tamamlayıcı sağlık sigortaları ile ilgili bilgileri anlayabileceğimi düşünmüyorum.	1
M29: Özel sağlık sigortaları ve tamamlayıcı sağlık sigortaları ile ilgili bilgilere nasıl erişilebileceğini bilmiyorum.	1

Sekiz uzman tarafından yapılan değerlendirmeler sonucu, “M4: Sosyal sağlık sigortası kapsamında hizmet aldığım zaman ortaya çıkan cepten ödemelerimin tutarlarını hesaplayabiliyorum.”, “M12: Sosyal sağlık sigortası primimin aylık gelirimin ne kadarını oluşturduğunu hesaplayabilirim.”, “M13: Sosyal sağlık sigortası kapsamında olup olmadığımı bilmiyorum.”, “M17: Özel sağlık sigortası veya tamamlayıcı sağlık sigortası almak istersem veya alırken nereden alabileceğimi biliyorum.”, “M23: Hastanelerden, tamamlayıcı sağlık sigortası kapsamında nasıl hizmet alabileceğimi biliyorum.”, “M25: Özel ve tamamlayıcı sağlık sigortası ile ilgili poliçe, prim, katkı payı, anlaşmalı kurum gibi kavramların ne olduğunu biliyorum.” önermelerinin, İGO değerlerinin 0,75’ten düşük ve dolayısıyla hedeflenen yapıyı ölçemeyeceği, gereksiz olduğu veya katılımcılar tarafından anlaşılamayacağı görülmüştür. Böylece, yapı geçerliliği sınamasına 23 önermeli yapı dahil edilmiştir.

3.2. Yapı Geçerliliği Analizleri

Yapı geçerliliği için kullanılacak veriler 130 katılımcıdan toplanmıştır. Katılımcılara yönelik tanımlayıcı bilgiler Tablo 2’de yer almaktadır. Katılımcıların yaş ortalaması $30,62 \pm 9,85$ ’dir. Katılımcıların %59,2’si kadın, %40,8’i erkektir. %50,8 oranında ön lisans/lisans mezuniyet derecesine sahip katılımcı mevcutken, %6,9 lisansüstü öğrenim seviyesine sahiptir. %42,3’lük kesim ise lise ve daha düşük öğrenim seviyesi grubunda yer almaktadır. Katılımcıların %53,1’i mevcut durumda

alışan kategorisindedir. Katılımcılar arasında kamu sektöründe memur veya işçi olarak çalışanların oranı %24,6, özel sektör çalışanı olanların payı %22,3, kendi namına çalışanların oranı ise %6,2'dir. %56,2 oranında katılımcının herhangi bir özel veya tamamlayıcı sağlık sigortasına sahip olmadığı görülmektedir. %2,3'lk bir kesim hem özel hem tamamlayıcı sağlık sigortasına sahipken, özel sağlık sigortalıların oranı %13,8, sadece tamamlayıcı sağlık sigortasına sahip olanların oranı ise %27,7'dir. Katılımcılara yılda ortalama kaç defa hekime/hastaneye başvurdukları sorulduğu zaman, %51,5'lik bir payın 2-4 defa, %27'lik kısmın 5-7 defa, %10,8'inin ise 8 defa ve üzeri olarak cevap verdikleri görülmektedir.

Tablo 2: Katılımcılara Yönelik Tanımlayıcı Bilgiler

Demografik Değişken		n	%
Cinsiyet	Kadın	77	%59,2
	Erkek	53	%40,8
ğrenim Düzeyi	Sadece okuryazar	1	%0,8
	İlk ve orta ğrenim	6	%4,6
	Lise	48	%36,9
	n lisans/Lisans	66	%50,8
	Lisansüstü	9	%6,9
Çalışma Durumu	alışmıyor	61	46,9
	Kendi namına alışan	8	6,2
	Devlet memuru	25	19,2
	Kamu sektöründe işçi	7	5,4
	özel sektör çalışanı	29	22,3
	özel sağlık sigortam var	18	%13,8
Sağlık Sigortası Durumu	Tamamlayıcı sağlık sigortam var	36	%27,7
	Hem zel hem tamamlayıcı sağlık sigortam var	3	%2,3
	özel veya tamamlayıcı sağlık sigortam yok	73	%56,2
	Yok		
Yılda Hekime Başvuru Sayısı	1 defa	14	%10,8
	2-4 defa	67	%51,5
	5-7 defa	35	%26,9
	8 defa ve zeri	14	%10,8

Yapı geçerliliği analizine AFA ile başlanmıştır. İlgili analiz sonuçlarında Kaiser-Meyer-Olkin rneklem uygunluk test sonucunun 0,903, Barlett Küresellik Test sonucunun ise anlamlı olduğu ($p<0.01$) görülmüş, dolayısıyla örneklem hacminin faktör analizi için uygun olduğu kanısına varılmıştır. Tablo 3'de raporlanan açımlayıcı faktör analizi sonuçlarına göre, öz değerleri 1 puanın üzerinde olan 4 faktörlü yapının toplam varyansın, %72,1'ine sahip olduğu grlmştr. Açımlayıcı faktör analizi sonuçlarına göre, "M11: Sosyal sağlık sigortası kapsamında hizmet aldığım zaman ödemem gereken katkı paylarının neler olduğunu anlayabilirim", "M28: Özel sağlık sigortaları ve tamamlayıcı sağlık sigortaları ile ilgili bilgileri anlayabileceğimi düşünmüyorum", "M29: Özel sağlık sigortaları ve tamamlayıcı sağlık sigortaları ile ilgili bilgilere nasıl erişilebileceğini bilmiyorum" nermelerinin faktör yüklerinin oldukça düşük oldukları görülmüş ve bu önermeler ölçekten dışlanarak doğrulayıcı faktör analizi sürecine dahil edilmemiştir.

Tablo 3: Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Faktörler	Maddeler	Faktör Yükü	zdeğer	Açıklanan Varyans
F1	M1	0,747	1,42	5,27
	M2	0,931		
	M3	0,763		
	M5	0,570		
F2	M6	0,933	2,11	7,83
	M7	0,907		

	M8	0,636		
	M9	0,495		
	M10	0,676		
	M11	0,317		
	M14	0,732		
F3	M15	0,676	8,39	8,40
	M16	0,722		
	M22	0,631		
	M24	0,680		
	M18	0,649		
	M19	0,754		
	M20	0,835		
F4	M21	0,847	13,69	50,69
	M26	0,786		
	M27	0,643		
	M28	0,25		
	M29	0,20		

AFA sonrası DFA süreci yürütülmüştür. DFA sonuçlarına göre, “M5: Sosyal sağlık sigortam ile ilgili bir sorun yaşadığım zaman nerelere başvurabileceğimi biliyorum.”, “M9: Sosyal sağlık sigortam ile ilgili bilgi edinmek için sanal uygulamaları (e-devlet gibi) kullanabilirim.”, “M18: Özel sağlık sigortası almak istersem veya alırken kendime en uygun planı seçebilirim”, “M19: Tamamlayıcı sağlık sigortası almak istersem veya alırken kendime en uygun planı seçebilirim.”, “M24: Özel sağlık sigortam veya tamamlayıcı sağlık sigortam ile ilgili bir sorun yaşasam çözmek için nerelere başvurabileceğimi biliyorum.”, düşük regresyon yükü (<0,40) ve model uyumunu bozmaları sebebi (farklı önermeler ve örtük değişkenlerle yüksek kovaryansa sahip olmaları) ile ölçekten dışlanmıştır. Tanımlanmış olan tüm faktörlerin iç tutarlılık oranlarının “güvenilir” olarak kabul edilen 0,70 değerinden yüksek olduğu, CR değerlerinin kabul edilebilir sınır olan 0,70’den yüksek olduğu ve AVE değerlerinin de yine sınır değer olan 0,50’den yüksek olduğu görülmüştür. Uyum indeks değerlerinin Harrington (2008) ve Kline (2011)’in çalışmalarında aktarıldığı gibi kabul edilebilir değer aralığında oldukları görülmüştür. Nihai ölçek yapısı ve analiz sonuçları Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4: Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Güvenilirlik Sonuçları

Faktörler	Maddeler	Standart Regresyon Yüğü	Cr. Alpha	CR	AVE
	M1 Sosyal sağlık sigortası primlerimin ne kadar olduğunu biliyorum.	0,810			
Sosyal Sağlık Sigortası Uygulaması Hakkında Genel Bilgi Düzeyi	M2 Sosyal sağlık sigortası primlerimin nasıl ödenmesi gerektiğini biliyorum.	0,947			
	M3 Sosyal sağlık sigortası kapsamında hizmet aldığım zaman yapmam gereken cepten ödemelerin neler olduğunu biliyorum.	0,880	0,908	0,911	0,757
Sosyal Sigortası Konusunda Bilgi Edinebilme Yetkinliği	M6 Sosyal sağlık sigortamın hangi sağlık hizmetlerini kapsadığını araştırıp öğrenebilirim.	0,950			
	M7 Sosyal sağlık sigortamı hangi sağlık	0,957	0,886	0,885	0,668

	tesislerinde kullanabileceğimi araştırıp öğrenebilirim.				
	M8 Sosyal sağlık sigortası ile ilgili bilgilere nasıl ulaşabileceğimi biliyorum.	0,724			
	M10 Sosyal sağlık sigortasının ne olduğunu ve ne işe yaradığını biliyorum.	0,575			
	M14 Özel sağlık sigortasının türlerini biliyorum ve anlayabiliyorum.	0,897			
	M15 Özel sağlık sigortası ve tamamlayıcı sağlık sigortasını ayırt edebiliyorum.	0,874			
	M16 Özel sağlık sigortası ile ilgili terimleri biliyorum ve anlayabiliyorum.	0,871			
Özel Sağlık Sigortası Kullanabilme Yetkinliği	M22 Hastanelerden, özel sağlık sigortası kapsamında nasıl hizmet alabileceğimi biliyorum.	0,845	0,813	0,909	0,758
	M24 Özel sağlık sigortam veya tamamlayıcı sağlık sigortam ile ilgili bir sorun yaşasam çözmek için nerelere başvurabileceğimi biliyorum.	0,866			
	M20 Özel sağlık sigortası almak istersem veya alırken sunulan paketin içeriğini anlayabilirim.	0,742			
	M21 Tamamlayıcı sağlık sigortası almak istersem veya alırken sunulan paketin içeriğini anlayabilirim.	0,788			
Özel Sağlık Sigortası Seçebilme Yetkinliği	M26 Özel sağlık sigortası almak istersem veya alırken ortaya çıkan maliyetin içeriğini anlayabilirim.	0,807	0,910	0,876	0,639
	M27 Tamamlayıcı sağlık sigortası almak istersem veya alırken ortaya çıkan maliyetin içeriğini anlayabilirim.	0,857			
Uyum İndeks Değerleri: X ² /Serbestlik derecesi: 2,007; GFI: 0,860, CFI:0,953, NFI:0,912, IFI, 0,954, RMSEA:0,088					

Sürecin son aşamasında zamana göre geçerliliği sınamak üzere test-tekrar test uygulaması yapılmış ve katılımcıların farklı iki zamandaki (21 gün arayla) değerlendirmeleri arasındaki Pearson korelasyon katsayısı incelenmiş, sonuçları Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5: Zamana Göre Geçerlilik (Test-Tekrar Test) Sonuçları

Boyutlar	İlk Test	Son Test	r	p
Sosyal Sağlık Sigortası Uygulaması Hakkında Genel Bilgi Düzeyi	9,10 ± 3,30	8,40 ± 2,28	0,971	0,000
Sosyal Sağlık Sigortası Konusunda Bilgi Edinebilme Yetkinliği	15,10 ± 2,97	14,35 ± 3,08	0,967	0,000
Özel Sağlık Sigortası Kullanabilme Yetkinliği	16,30 ± 3,86	15,60 ± 3,78	0,953	0,000
Özel Sağlık Sigortası Seçebilme Yetkinliği	13,85 ± 3,39	12,80 ± 3,36	0,919	0,000

Analizin sonuçları tüm boyutlarda 0,90 üzerinde bir korelasyona katsayısının olduğu ve bu değerlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($p < 0.01$). Analiz sonuçları ölçüm aracının zamana göre geçerlilik kriterini sağladığını, dolayısıyla gelecekteki ve farklı zamanlardaki çalışmalarda uygulanmak için uygun olduğunu göstermektedir.

4. SONUÇ

Hizmet kullanıcılarının, sağlık sisteminin karmaşık yapısı içerisinde farklı alanlarda okuryazarlık düzeyine sahip olmaları gerekmektedir. Sağlık okuryazarlığı konseptinin birçok farklı alan içerisinde kullanıldığı görülmüş olmasına rağmen, mevcut durumda Türkiye’deki sağlık sisteminin özelliklerini barındıran bir sağlık sigortası okuryazarlığı ölçeğinin mevcut olmadığı görülmektedir. Bu çalışma, bu alandaki araştırmalarda kullanılabilecek bir ölçüm aracı olarak ilk basamak olma niteliğindedir. Sağlık sigortası piyasası hizmet kullanıcıları için kavraması ve güncelliğini takip etmesi zor olan bir alandır. Türkiye sağlık sisteminde özellikle sosyal sigortacılığın ağırlığının yüksek olması, özel sigorta ve diğer özel finansman araçlarının görece payının düşük olması bireylerin gelirlerinden kaynağında yapılan kesintiler ve bunların sağladığı faydalar ile getirdiği yükümlülüklerin farkında olmamalarına sebebiyet vermektedir. Türkiye’de bireylerin sigorta ile ilgili kavramlar, sigortanın gereklilikleri ve getirdiği haklar konusundaki bilgi düzeylerinin yetersiz olduğu ve bu durumun kimi zaman bireylerin hizmetten vazgeçmesine veya hizmet için başka yollar aramasına sebep olabildiği görülmektedir.

Bu çalışma, farklı sosyo-ekonomik özelliklere sahip olan bireylerin katıldığı bir çalışma grubu ile yürütülmüştür. Böylece, yöneltilen önermelerin toplumun geneli için ifade ettiği anlamın, ölçek yapısına yansımaları amaçlanmıştır. Katılımcı grubun özellikle “özel ve tamamlayıcı sağlık sigortası” ibarelerinin beraber yer aldığı önermeleri anlamakta zorlandığı ve dolayısıyla diğer yanıtları ile tutarlı olmayan işaretlemeler yaparak bu önermelerin ölçekten dışlanmasına neden oldukları görülmüştür. Bunun dışında sosyal sağlık sigortacılığındaki katkı payları ile ilgili önermelerin, sorunlar için başvuru merkezlerine yönelme ile ilgili önermelerin yapıyı bozduğu tespit edilmiştir. Nihai yapıda sosyal sağlık sigortacılığı ve özel sağlık sigortacılığı ile ilgili ikişer boyutun oluşabildiği görülmüştür.

Bu örtük değişkenleri oluşturan önermelerin ortaklık gösteren yanları incelendiği zaman üç maddelik ilk boyutun bireylerin sosyal sağlık sigortası ile ilgili genel bilgi düzeylerini ölçmeyi amaçlayan önermeler olduğu görülmektedir. Çalışma açısından bu boyut içerisinde önemli önermelerden biri bireylerin sistem içerisindeki cepten ödeme türleri ve miktarları yönündeki bilgilerini ölçmeyi amaçlayan M3 numaralı önermedir. Sağlık sistemi içerisinde cepten ödeme oranlarını düşürmek isteyen mevcut politikaların etkinliği için önemli bir bileşen olduğunu düşündüğümüz bireysel farkındalığın bu önerme ve yer aldığı boyut ile değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Sosyal sağlık sigortacılığı ile ilgili olan ikinci boyutta ise bireylerin bu alandaki bilgi arama ve edinebilme yetenekleri ölçülmektedir. Sistemin karmaşık yapısı bireyleri hak ve sorumlulukları noktasında araştırma yapmaya mecbur bırakabilmektedir. Burada yer alan önermeler bireylerin sosyal sigorta kapsamında hangi hizmetleri alabileceklerine yönelik bilgi edinme yeteneklerini ve sigortaları ile ilgili bir sorun yaşadıkları zaman bu sorunu çözmek üzere başvuru yapabileme yetkinliklerini ölçmek üzerine inşa edilmiştir.

Özel sağlık sigortası okuryazarlığı ile ilgili ilk boyutta ise, yine benzer şekilde, bireylerin sigorta kapsamında hizmet alabilme yani sigortalarını kullanabilme yetkinliklerini ölçmek üzere tasarlanmış önermeler yer almaktadır. Özel sağlık sigortacılığı terminolojisi, bireylerin bu alanda esas sorumluluk sahibi olmaları sebebiyle oldukça önemli bir konudur. Ayrıca sigorta ile hastane arasındaki ilişkilerin bilinmesi, hastanelerde sahip oldukları özel güvencenin rolünün bilinmesi de bireyler açısından gerekli bir yetkinliktir. Dolayısıyla, bu boyutun önermeleri bahsedilen hususları içermektedir. Son boyut olan özel sağlık sigortacılığı ile ilgili ikinci boyut, özel sigorta piyasasındaki bireysel sorumluluk anlayışını yansıtmak amacıyla, bireylerin kendi araştırma ve tercihleri sonucu özel sigorta edinebilme yetkinliğini incelemeyi amaçlamaktadır. Özel sağlık sigortası bireysel bir tercihtir. Bireylerin bu yönde bir istek duymaları, bu isteği satın alma gücüyle desteklemeleri ve piyasadaki aktörlerle iletişime geçmeleri gerekmektedir. İşte bu son boyut, bireyin piyasadaki sigorta sağlayıcıları tarafından sunulan paketlerin içeriğini anlayabilme ve tercihler arasından bir seçim yapabileme yetkinliğini ölçmektedir.

Mevcut çalışma, sağlık sigortası okuryazarlığı konusunu tüm boyutları ile irdelemiş olma özelliğine sahip değildir. Çünkü bu piyasa, çok aktörlü ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla çalışmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. İlgili sürecin farklı sosyal ve ekonomik özelliklere sahip olan bireyler ile yüz yüze yapılabilecek nitel görüşmelerle iyileştirilmesi mümkündür. Bu çalışmada yalnızca uzman görüşü alınmış olduğu için toplum tabanlı bir madde havuzu geliştirme süreci

mümkün olmamıştır. İleride yapılacak çalışmalar ölçeğin içeriğini ve boyutlarını, bu çerçevede ilderletebileceklerdir.

Mevcut kısıtları içermesi ile birlikte, geliştirilmiş olan ölçek toplum tabanlı tarama çalışmalarında, politika geliştirmek veya mevcut politikaları iyileştirmek amacıyla kullanılabilir bir yapıya sahiptir. Ayrıca sağlık sigortası okuryazarlığı konusu, hizmet kullanıcıların, sağlık arama davranışları, sağlık hizmeti kullanma niyetleri ve düzeyleri, sağlık sistemine güven ve tedaviye uyum gibi gösterge ve yetkinlikleri ile birlikte de irdelenebilecek bir araştırma sahası sunmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan anket yöntemi için Tarsus Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 28/03/2024 tarihli ve 03 nolu toplantısında, 2024/23 sayılı kararı ile izin alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde AKAD Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar (lar) ına aittir.

Ethics Statement: Permission for this study was obtained from the Ethics Committee of Tarsus University with the decision number 2024/23 at the meeting dated 28/03/2024 and 03 numbered of the relevant board. In case of detection of a contrary situation, AKAD Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

KAYNAKÇA

- Atasever, M. (2014). *Türkiye sağlık hizmetlerinin finansmanı ve sağlık harcamalarının analizi 2002-2013 dönemi*. Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayınları.
- Ayre, C., & Scally, A. J. (2014). Critical values for Lawshe's content validity ratio: revisiting the original methods of calculation. *Measurement and evaluation in counseling and development*, 47(1), 79-86. <https://doi.org/10.1177/0748175613513808>
- Barnes, A.J., Hanoch, Y., & Rice, T. (2015). Determinants of coverage decisions in health insurance marketplaces: consumers' decision-making abilities and the amount of information in their choice environment. *Health Services Research*, 50(1), 58-80. <https://doi.org/10.1111/1475-6773.12181>
- Berkman, N.D., Davis, T.C., & McCormack, L. (2010). Health literacy: What is it? *Journal of Health Communication*, 15(2), 9-19. <https://doi.org/10.1080/10810730.2010.499985>
- Bhargava, S., & Loewenstein, G. (2015). Choosing a health insurance plan: complexity and consequences. *JAMA*, 314 (23), 2505-2506. <https://doi.org/10.1001/jama.2015.15176>
- Bujang, M.A., Omar, E.D., Foo, D.H.P., & Hon, Y.K. (2024) Sample size determination for conducting a pilot study to assess reliability of a questionnaire. *Restorative Dentistry & Endodontics*, 49(1), e3. <https://doi.org/10.5395/rde.2024.49.e3>
- Cavmak, D. (2020). Informal payments for health care: a qualitative study in Turkey. *Management in Health*, 24(2), 1-5. <https://journal.hungrybytes.co/index.php/inmss/article/view/63>
- Chinn, D., & McCarthy, C. (2013). All Aspects of Health Literacy Scale (AAHLS): developing a tool to measure functional, communicative and critical health literacy in primary healthcare settings. *Patient education and counseling*, 90(2), 247-253. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2012.10.019>
- Comrey, A. L., & Lee, H. B. (1992). *A first course in factor analysis*. Lawrence Erlbaum Associates. Inc., Publishers, Hillsdale.
- Doğan, İ., & Doğan, N. (2019). lek geliştirme alışmalarında kullanılan içerik geerliliğine genel bir bakış. *Türkiye Klinikleri Journal of Biostatistics*, 11(2), 143-151. <https://doi.org/10.5336/biostatic.2019-65953>

- Edward, J., Morris, S., Mataoui, F., Granberry, P., Williams, M. V., & Torres, I. (2018). The impact of health and health insurance literacy on access to care for Hispanic/Latino communities. *Public Health Nursing*, 35(3), 176-183. <https://doi.org/10.1111/phn.12385>
- Ekiyor, A., & Akçınar, M. (2023). Tamamlayıcı özel sağlık sigortasında toplumsal algı. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 9(1), 113-127. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usaysad/issue/77041/1185360>
- Field, A. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*. Sage.
- Gorsuch, R. L. (1997). Exploratory factor analysis: Its role in item analysis. *Journal of Personality Assessment*, 68(3), 532– 560. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa6803_5
- Hair, J.F., Hult, J.R., Ringle, G.T.M., & Sarstedt, M.A. (2021). *Primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)*. Sage Publications
- Harrington, D. (2008). *Confirmator factor analysis*. Oxford University, London
- Kennedy, I. (2022). Sample size determination in test-retest and Cronbach alpha reliability estimates. *British Journal of Contemporary Education*, 2(1), 17-29. <https://doi.org/10.52589/BJCE-FY266HK9>
- Kim, J., Braun, B., & Williams, A. D. (2013). Understanding health insurance literacy: A literature review. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 42(1), 3-13. <https://doi.org/10.1111/fcsr.12034>
- Kline. R. B. (2011). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. The Guilford Press.
- Korkmaz, E., & Coşkun, G. (2022). Bireylerin Sağlık Sigortalarına ve Sağlık Hizmetlerine Yönelik Bakış Açılarının Değerlendirilmesi. *The Journal Of International Scientific Researches*, 7(Ek), 27-45. <https://doi.org/10.23834/isrjournal.1186254>
- Kutzin, J. (2008). *Health financing policy: a guide for decision-makers. Health financing policy paper*. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe.
- Lawshe, C. H. (1975). *A Quantitative Approach to Content Validity*. Personnel Psychology/Berrett-Koehler Publishers.
- Mossialos, E., & Dixon, A. (2002). Funding health care: an introduction. In E. Mossialos, A. Dixon, J. Figueras, J. Kutzin (Eds). *Funding health care: options for Europe (pp.1-31)*. Open University Press. <https://eurohealthobservatory.who.int/docs/librariesprovider3/studies---external/funding-health-care.pdf#page=18>
- Orhaner, E. (2017). Sağlık Harcamalarının Finansmanında Özel Sağlık Sigortalarının Rolü. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 3(3), 398-412. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usaysad/issue/33254/370346>
- Orhaner, E. (2018). *Türkiye'de sağlık sigortası*. Ankara: Siyasal Yayın Dağıtım.
- Orhaner, E., & Ekinci, N. (2019). Ankara'da yaşayan kişilerin özel sağlık sigortalarına ilişkin görüşlerinin değerlendirilmesi. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 6(1), 34-42. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sagakad/issue/43967/543252>
- Orhaner, E., & Yavaş, E. (2023). Tamamlayıcı sağlık sigorta kullanıcılarının bilgi ve memnuniyet düzeylerinin değerlendirilmesi: Ankara ilinde bir uygulama. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 9(1), 12-24. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usaysad/issue/77041/1208522>
- Osborne, J. W. (2014). *Best practices in exploratory factor analysis*. CreateSpace Independent Publishing.
- Özsarı, H., & Güdük, Ö. (2020). Bazı sigorta şirketi yöneticilerinin Türkiye'de özel sağlık sigortacılığı üzerine bir değerlendirmesi. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 11(3):526-536. <https://doi.org/10.31067/0.2020.303>

- Paez, K. A., Mallery, C. J., Noel, H., Pugliese, C., McSorley, V. E., Lucado, J. L., & Ganachari, D. (2014). Development of the Health Insurance Literacy Measure (HILM): conceptualizing and measuring consumer ability to choose and use private health insurance. *Journal of health communication*, 19(sup2), 225-239. <https://doi.org/10.1080/10810730.2014.936568>
- SB (Sağlık Bakanlığı) (2003). Sağlıkta Dönüşüm. <https://www.saglik.gov.tr/TR,11415/saglikta-donusum-programi.html>
- SBM-Sigorta Bilgi ve Gözetim Merkezi (2023). İstatistikler. <https://www.sbm.org.tr/tr/seyahat-saglik-sigortalari>.
- Sevim, E., & Nal, M. (2021). Türkiye’de özel sağlık sigortacılığı sisteminin mevcut durum analizi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 11(1), 157-174. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sgd/issue/63306/952573>
- Sezer, A., & Kadioğlu, H. (2014). Yetişkin sağlık okuryazarlığı ölçeği’nin geliştirilmesi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 17(3), 165-170. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunihem/issue/2666/34550>
- SGK (2011). *Türkiye’de genel sağlık sigortası sistemi*. Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayını. <https://www.sgk.gov.tr/YayinveProjeler/Yayinlar/7f65e722-ba64-48df-a5ca-c60336c2fbc5/>
- Tarım, M., & Güdük, Ö. (2019). Türkiye’de bireylerin özel sağlık sigortası tercihini etkileyen nedenler ve bilgi düzeyleri. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 6(3), 196-200. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sagakaderg/issue/49316/574121>
- Tatar, M. (2011). Sağlık hizmetlerinin finansman modelleri: Sosyal sağlık sigortasının Türkiye’de gelişimi. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 1(1), 103-133. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sgd/issue/28018/297504>
- Tikkanen, R., Osborn, R., Mossialos, E., Djordjevi, A., & Wharton, G. (2020). *International Profiles of Healthcare Systems*. The Commonwealth Fund Publication
- Tipirneni, R., Politi, M. C., Kullgren, J. T., Kieffer, E. C., Goold, S. D., & Scherer, A. M. (2018). Association between health insurance literacy and avoidance of health care services owing to cost. *JAMA Network Open*, 1(7), e184796. <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2018.4796>
- Türkoğlu, N., & Kılıc, D. (2021). Sağlık okuryazarlığı ölçeği’nin Türkçeye Uyarlanması: geçerlilik ve güvenilirlik alışması. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 24(1), 25-33. <https://doi.org/10.17049/ataunihem.662054>
- WHO (2010). *The World Health Report- Health Systems Financing The path to universal coverage* WHO Library Cataloguing-in-Publication Data.
- Yılmaz, G. (2018). Türkiye sağlık sisteminde reformlar ve politika transferi. *Sosyal Politika alışmaları Dergisi*, 18(41), 179-206. <https://doi.org/10.21560/spcd.vi.363875>

A Review of Economics and Refugee Research in Türkiye: A Bibliometric Analysis

Türkiye'de Ekonomi ve Mülteci Araştırmalarına İlişkin Bir İnceleme: Bibliyometrik Bir Analiz

Nuh OKUMUŞ¹

Abstract

Purpose: This study reviews the existing literature to fill a gap in this field by providing a bibliometric analysis of economic refugee research in Türkiye. The analysis utilizes Bibliometrix in RStudio and VOSviewer to derive descriptive metrics as well as patterns of co-citation and co-authorship, examining a total of 319 records from the Web of Science Core Collection between 1993 and 2024.

Design/Methodology: The results show a dramatic increase in the number of publications since 2016, peaking in 2021 and largely driven by the Syrian refugee crisis. Journal of Refugee Studies and International Migration have emerged as the most influential journals. Leading institutions such as Hacettepe University and Koç University have led the research efforts, while Acartürk C and İlkursun Z have also made significant contributions to the field.

Findings: The bibliometric analysis revealed a growing body of research on refugee integration in Türkiye, particularly since the Syrian refugee crisis. Annual publication rates have steadily increased, peaking in 2021. The most productive institutions include Hacettepe University and Koç University, with the Journal of Refugee Studies being the most influential journal in the field. The analysis identified two major thematic clusters: one focused on economic and social integration—including keywords like “refugees,” “economic,” and “labour”—and another on health and education, emphasizing access to services and language barriers. International collaboration was notable, especially with the USA, UK, and Germany. While refugee entrepreneurship and informal labor contributions were highlighted, key challenges such as legal restrictions, limited access to health services, and educational barriers persist.

Limitations: Limitations of the study include the reliance on only one database and linguistic barriers.

Originality/Value: The study underlines the interdisciplinary and collaborative nature of refugee research in Türkiye, highlighting international co-authorship and diverse research priorities.

Keywords: Bibliometric Analysis, Türkiye, Syrian Refugees, Economic Impact

Öz

Amaç: Bu çalışma, Türkiye'deki ekonomik mülteci araştırmalarının bibliyometrik analizini sağlayarak bu alandaki boşluğu doldurmak için mevcut literatürü gözden geçirmektedir. Analiz, 1993 ile 2024 yılları arasında Web of Science Çekirdek Koleksiyonu'ndan toplam 319 kaydı inceleyerek, tanımlayıcı metriklerin yanı sıra ortak atıf ve ortak yazarlık kalıplarını üretmek için RStudio ve VOSviewer'daki Bibliometrix'i kullanmaktadır.

Tasarım/Yöntem: Sonuçlar, 2016'dan bu yana yayın sayısında çarpıcı bir artış olduğunu, 2021'de zirveye ulaştığını ve büyük ölçüde Suriye mülteci krizi tarafından yönlendirildiğini göstermektedir. Journal of Refugee Studies ve International Migration en etkili dergiler olarak ortaya çıkmıştır. Hacettepe Üniversitesi ve Koç Üniversitesi gibi önde gelen kurumlar araştırma çabalarına öncülük ederken, Acartürk C ve İlkursun Z de alana önemli katkılarda bulunmuştur.

Bulgular: Bibliyometrik analiz, özellikle Suriye mülteci krizi sonrasında Türkiye'de mülteci entegrasyonu üzerine giderek artan bir araştırma gövdesi ortaya koydu. Yıllık yayın oranları istikrarlı bir şekilde artarak 2021'de zirveye ulaştı. En üretken kurumlar arasında Hacettepe Üniversitesi ve Koç Üniversitesi yer alırken, Mülteci Çalışmaları Dergisi bu alandaki en etkili dergi oldu. Analiz iki ana tematik küme belirledi: biri ekonomik ve sosyal entegrasyona odaklandı - "mülteciler", "ekonomik" ve "işgücü" gibi anahtar kelimeler dahil - ve diğeri sağlık ve eğitime, özellikle hizmetlere erişim ve dil engellerine odaklandı. Özellikle ABD, İngiltere ve Almanya ile uluslararası iş birliği dikkat çekiciydi. Mülteci girişimciliği ve gayri resmi işgücü katkıları vurgulanırken, yasal kısıtlamalar, sağlık hizmetlerine sınırlı erişim ve eğitim engelleri gibi temel zorluklar devam ediyor.

Sınırlılıklar: Çalışmanın sınırlamaları arasında yalnızca bir veri tabanına güvenilmesi ve dil engelleri yer alır.

Özgünlük/Değer: Çalışma, Türkiye'deki mülteci araştırmalarının disiplinlerarası ve iş birlikçi doğasını vurgular, uluslararası ortak yazarlığı ve çeşitli araştırma önceliklerini vurgular.

Anahtar Kelimeler: Bibliyometrik Analiz, Türkiye, Suriyeli Mülteciler, Ekonomik Etki

¹Hasan Kalyoncu Üniversitesi, okumus27@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6111-8083

1. INTRODUCTION

As one of the first countries to start the refugee intake process immediately after the civil war in Syria, Türkiye has been one of the biggest beneficiaries of strong migration waves. The latest wave has sparked academic debates around the relationship between refugee integration and economic development. Türkiye has been one of the world's largest hosts of Syrian refugees. The country's situation has created unique socio-economic challenges and opportunities (UNHCR, 2023). These conditions have led to an increased interest in academic debates on key issues such as economic integration, access to health services, and social solidarity. In parallel with this increase in interest, the number of publications and research in this field has also increased in recent years.

Bibliometric analysis provides a structured approach to exploring trends, dynamics, and collaborations in a research field. It provides qualitative information to advance academic discourse by identifying influential authors, key topics, and emerging issues (Aria and Cuccurullo, 2017). Tools such as Bibliometrix and VOSviewer allow the visualization of research networks and keyword annexes, helping to understand thematic evolution and patterns of collaboration in refugee-related studies.

This study aims to conduct a comprehensive bibliometric analysis of refugee and economic research in the Turkish context. Using Web of Science data, publications between 1993 and 2024 were analyzed. The main objectives are to identify key contributors, themes, and collaboration networks that emphasize the growth and development of this research field. As a result, this study contributes to a better understanding of how academic research is adapting to the evolving refugee crisis in Türkiye and the resulting socio-economic challenges.

2. LITERATURE REVIEW

The Syrian civil war, which began in 2011, has caused one of the largest displacement crises in modern history, forcing millions of refugees to seek asylum in neighboring countries (UNHCR, 2023). Türkiye has become the world's largest refugee-hosting country, hosting more than 3.7 million Syrian refugees. This significant influx has profoundly affected Türkiye's socio-economic landscape, impacting sectors such as employment, housing, health, and public services. To overcome these challenges, the Turkish government implemented policies that provided temporary protection status, health services, and limited employment opportunities.

The presence of Syrian refugees in Türkiye presents challenges and opportunities. It has strained public services, intensified competition in the labor market, and raised concerns about social cohesion, but it has also contributed to economic growth. Refugees have filled labor shortages in sectors such as agriculture and construction and created small businesses that have stimulated the local economy. Socio-economic integration remains a complex task that requires balanced strategies to meet the needs of host and refugee communities.

Türkiye's strategic location on the Syrian border has made it an important refuge for displaced populations. The country's open door policy has allowed Syrians to enter Türkiye despite the social and economic pressures caused by such massive displacement. The Turkish government, with the support of international organizations, has established a temporary protection regime that guarantees refugees access to basic services such as education, health, and social assistance. Türkiye's crisis management of Syrian refugees has positioned the country as a model that balances humanitarian commitments with domestic stability. Moreover, financial and technical assistance from the European Union and other organizations has contributed to the integration of refugees by reducing pressure on public services.

Academic research on the refugee issue in Türkiye has come a long way in the last decade. Initially, studies focused on immediate humanitarian needs, particularly food, shelter, and emergency response. However, as the crisis has progressed, research has expanded to include more complex issues, socioeconomic integration, impacts on local economies, and challenges in health and education. Recent studies focus more on social cohesion and host communities' attitudes towards refugees. Studies emphasize that public perceptions significantly affect the success of integration policies and argue that positive intergroup relations should be encouraged for long-term stability.

There is a growing interest in bibliometric analysis to examine research trends and patterns of collaboration in Refugee studies. Such analyses offer valuable insights into the academic community's efforts to meet new challenges and adapt to the evolving nature of refugee issues (Aria and Cuccurullo, 2017). This shift in research focus - from emergency response to long-term integration - reflects the complexity of managing protracted refugee crises. Experts are examining the economic contributions of refugees, their social integration processes, and their broader impact on Turkish society and policy.

3. MATERIAL AND METHODS

Thematic analysis, a method of determining the patterns in qualitative data, was applied to do a comparative analysis of incorporated zero waste strategies in the 11th and 12th Development Plans of Turkey. This study considered the 11th Development plan (2019-2023) and 12th Development plan (2024-2028). These documents are chosen to give a general overview for comparison of the main components of Turkey's strategic objectives and policies for economic, social, and environmental development over the five years. Content analysis is used for analyzing and reporting by identifying duplications in data. The process starts with familiarity, where researchers read data over and over again to get deeper familiarisation. The analysis is carried out through a series of steps. The identification and focus has been on sections easily associated with zero waste, sustainability, environmental protection, circular economy initiatives, systematically extracting key information from both plans. In assistance to the thematic analysis, relevant quotes and excerpts were also documented and plots of the findings found linked to the text.

Based on basic criteria, an analytical framework was first developed for the definition of zero waste, the scope, the specific objectives entailed with the proposed policies, initiatives, support mechanisms including financial aid and regulatory measures, and underlining technological investments. The framework guided the extraction and analysis of information relevant to the undertaking of the study from the documents. Then, one must proceed with the comparative analysis, reflecting commonalities and contrasts between the two plans. Thus, the similarities were found in this process in terms of measures for sustainability and public awareness issues of both plans, while differences come to light in the level, scope, purpose and proposed concrete measures. For instance, while zero waste and recycling are put forward and supported by two plans, the 12th Development Plan focuses more on the circular economy framework and includes an extremely ambitious target like that of a zero-waste society by 2030 and mandatory waste separation.

Other sections of the documents were cross-checked to ensure there was uniformity in the results for reliability and validity of the analysis. This method makes possible an exhaustive and systematic comparison of zero waste strategies in the 11th and 12th Development Plans for Turkey, focusing on how it approaches sustainability and environmental defense. In this regard, thematic analysis highlighted a developed strategic change in emphasis over time that represented a growing push towards an integration of zero waste into broader economic and technological frames.

3.1 Economic, Health, and Educational Aspects of Refugee Integration

The integration of refugees into the labor market is a key element of their socio-economic adjustment in Türkiye. In particular, Syrian refugees have filled gaps in low-skilled labor sectors such as agriculture, construction, and manufacturing (Kaya and Tekin, 2023). However, there are various barriers to accessing formal employment, including legal restrictions, limited work permits, and language barriers (Şimşek, 2022). A large proportion of refugees work informally, often in exploitative conditions, without social security, and for low wages (Kaya and Tekin, 2023).

The economic impact of refugees on the local economy has been both positive and negative. Refugees have contributed to economic activities by increasing the demand for goods and services (Güneş and Özcan, 2023). They play a vital role in the informal sector, especially in labor-intensive industries (Kaya and Tekin, 2023). However, this dependence on informality has intensified challenges such as violation of labor rights, wage suppression, and competition for low-skilled jobs among vulnerable populations (Şimşek, 2022).

Legal and financial constraints also limit refugees' economic participation. Applying for a work permit is problematic due to burdensome and costly procedures (Şahin and Yılmaz, 2022). Limited

access to credit and banking services also hinders efforts to start businesses or invest in livelihoods (Güneş and Özcan, 2023). Despite these obstacles, Syrian refugees have shown resilience by establishing small businesses that employ refugees and members of the host community (Güneş and Özcan, 2023).

Access to health services is another important dimension of refugee integration. Refugees face barriers such as language differences, lack of appropriate documentation, and limited knowledge of the Turkish health system (Doğan et al., 2023). Although the Turkish public health system has made significant progress in welcoming refugees, gaps remain, especially in mental health services (Kahraman and Sağlam, 2022). Mental health problems, often linked to trauma and displacement, are underreported (Doğan et al., 2023).

School integration also poses significant challenges. Education is essential for the long-term integration of refugee children and youth (Yılmaz and Acar, 2022). Although Türkiye has integrated many Syrian children into the public education system, challenges such as language barriers, limited resources, and crowded classrooms persist (Kaya, 2023). Language remains a significant barrier affecting academic achievement and social integration (Yılmaz and Acar, 2022). NGOs and international organizations have provided additional educational support, but these efforts often fail to meet widespread needs (Kaya, 2023).

Higher education for refugee youth is another critical area that requires special attention. Despite initiatives such as the abolition of tuition fees and scholarships, enrolment rates of refugee students in universities remain low (Kahraman and Sağlam, 2022). Financial constraints, language barriers, and non-recognition of previous qualifications are the main obstacles (Yılmaz and Acar, 2022). Addressing these issues is essential to ensure that young refugees acquire the skills and qualifications required for successful socio-economic integration.

While existing literature draws attention to the economic, health, and education-related challenges faced by refugees in Türkiye, a comprehensive understanding of how these dimensions interact has yet to be explored. Many studies treat these dimensions as discrete domains, failing to examine their interrelated nature and their collective impact on integration outcomes. In addition, limited bibliometric research has analyzed trends, patterns of collaboration, and thematic clusters in refugee studies in Türkiye.

3.2 Purpose of the Study and Research Questions

This study aims to fill these gaps by conducting a bibliometric analysis of research on the economic, health, and educational integration of refugees in Türkiye. It aims to identify key themes, collaborative networks, and emerging trends to provide a comprehensive understanding of the current state of refugee research. The findings are intended to inform the development of effective integration policies and strategies:

1. What are the main research themes in the literature on refugee integration in Türkiye, with a particular focus on economic, health, and education dimensions?
2. How have models of cooperation between researchers in the field of refugee studies in Türkiye developed?
3. What are the emerging trends and gaps in the existing literature on refugee integration in Türkiye?

3.3 Methodology

This study uses a bibliometric approach to analyze the intersection of refugee research, economic dimensions, and the Turkish context in academic literature. Bibliometric analysis provides a systematic method for assessing publication trends, major contributors, and topic groups in the field (Aria and Cuccurullo, 2017). Data for the analysis were retrieved from the Web of Science core collection database, a large repository of peer-reviewed academic literature.

3.4 Data Collection

The data collection process involved a targeted search of the Web of Science Core Collection to identify relevant scientific studies. The search query used was as follows: refugee (all fields) AND economics (abstract) AND Turkish (abstract)**

This query was designed to capture documents focussing on economic issues related to refugees in the Turkish context. The search yielded 319 records covering publication years from 2019 to 2024. These records include various types of publications such as journal articles, conference proceedings, book chapters, and editorials.

The data has been exported in a format compatible with bibliometric tools to enable a comprehensive analysis. Exported metadata is included:

- Author information
- Titles and summaries
- Keywords
- Years of publication
- Number of citations

The dataset formed the basis for bibliometric analyses using tools such as *Bibliometrix* (an R package for comprehensive science mapping) and *VOSviewer* (a software for visualizing bibliometric networks), both operated within the RStudio environment. These tools enabled the extraction and visualization of publication trends, co-authorship patterns, thematic clusters, and citation networks. *Bibliometrix* was used to compute descriptive metrics, track annual scientific production, and perform co-word and thematic mapping, while *VOSviewer* facilitated the construction of co-authorship and keyword co-occurrence maps, allowing for the identification of influential research actors and emergent themes in the literature. Using this methodology, the study provides a systematic and data-driven approach to understanding the evolution of the refugee search in Türkiye, particularly its economic dimensions.

Table 1: Main characteristics of the data set

Description	Results
Time Interval	1993:2024
Sources (Journals, Books, etc.)	197
Documents	280
Annual Growth Rate %	10.8
Average Age of Documents	4.36
Average citations per document	11.23
Citations	12898
DOCUMENT CONTENTS	
Keywords Plus (ID)	545
Author Keywords (DE)	875
AUTHORS	
Authors	623
Author of single-authored documents	92
AUTHOR CO-OPERATION	
Single-authored documents	97
Co-author per document	2.5
International co-authorship %	18.93
DOCUMENT TYPES	

Article	264
Article; early access	12
Compilation	4

The metrics provide a comprehensive overview of the dataset and highlight the strong research and collaboration efforts in the field of refugee and economic studies in Türkiye.

3.5 Software Tools and Data Processing

The bibliometric analysis used Bibliometrix, an open-source R package specifically created for comprehensive bibliometric assessments (Aria and Cuccurullo, 2017). This software was run in the RStudio environment to efficiently process and analyze the dataset.

3.6 Data Processing Steps

3.6.1. Data Cleaning:

- Duplicate and irrelevant records were eliminated - Missing metadata was filled in where possible - Inconsistencies in author names, links, and other fields were corrected to improve accuracy.

3.6.2. Descriptive Metrics:

- Metrics such as annual publication numbers, document types, and prolific authors were calculated to capture research trends - Highly cited papers, publication growth patterns, and contributions from leading journals were identified.

3.6.3. Co-Citation and Co-Authorship Analysis:

- These analyses revealed patterns of collaboration between authors, institutions, and countries - influential publications and key participants in the field were identified. By applying these process steps, the dataset was developed to guarantee reliable and insightful analyses.

3.7 Network Analysis

Visualization and analysis of the network were performed using VOSviewer, a tool specialized in the construction of bibliometric networks.

3.8 Basic Analyses Performed:

3.8.1. Keyword Co-occurrence Analysis:

- Relationships between frequently occurring keywords were investigated.
- Clusters representing dominant research themes such as refugee entrepreneurship, integration, and economic impacts were identified.

3.8.2. Thematic Mapping:

- Links between research clusters and keywords are visualized.
- The resulting areas of academic interest have been mapped to provide a comprehensive understanding of the research environment.

They came out:

- Thematic Clusters: This study has highlighted the dominant issues and emerging themes in interviewee and economic research in Türkiye.
- Visual Maps: These showed cooperation networks, citation networks, and relationships between keywords.

Data Analyses:

The findings from Bibliometrix and VOSviewer were combined into visual representations showing key patterns and trends:

- Networks of cooperation between authors, institutions, and countries.

- Attribution patterns highlighting effective work.
- Keyword co-occurrence maps revealing primary research areas and themes.

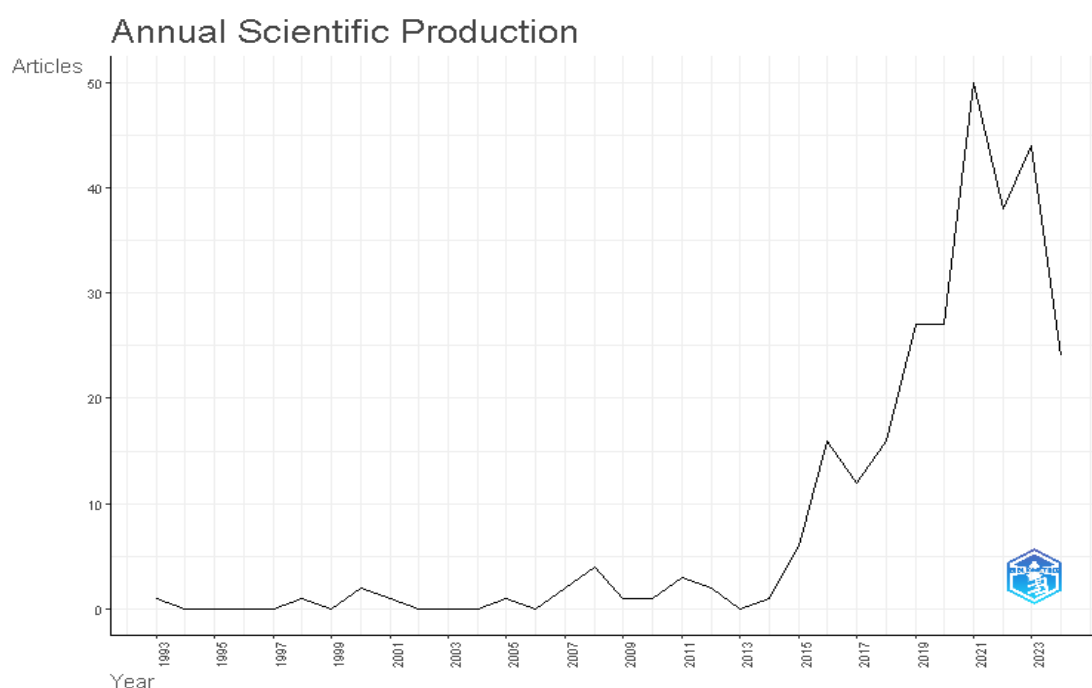
These visual outputs provide a comprehensive overview of research activities and collaborative efforts, highlighting important contributions and emerging trends in the field.

3.9 Findings

3.9.1 Annual Scientific Production

Initial analysis using Bibliometrix has shown a steady increase in publications focusing on refugee and economic issues in Türkiye over the last decade. This indicates a growing academic interest, possibly influenced by the socio-economic consequences of the Syrian refugee crisis.

Figure 1: Annual Scientific Production

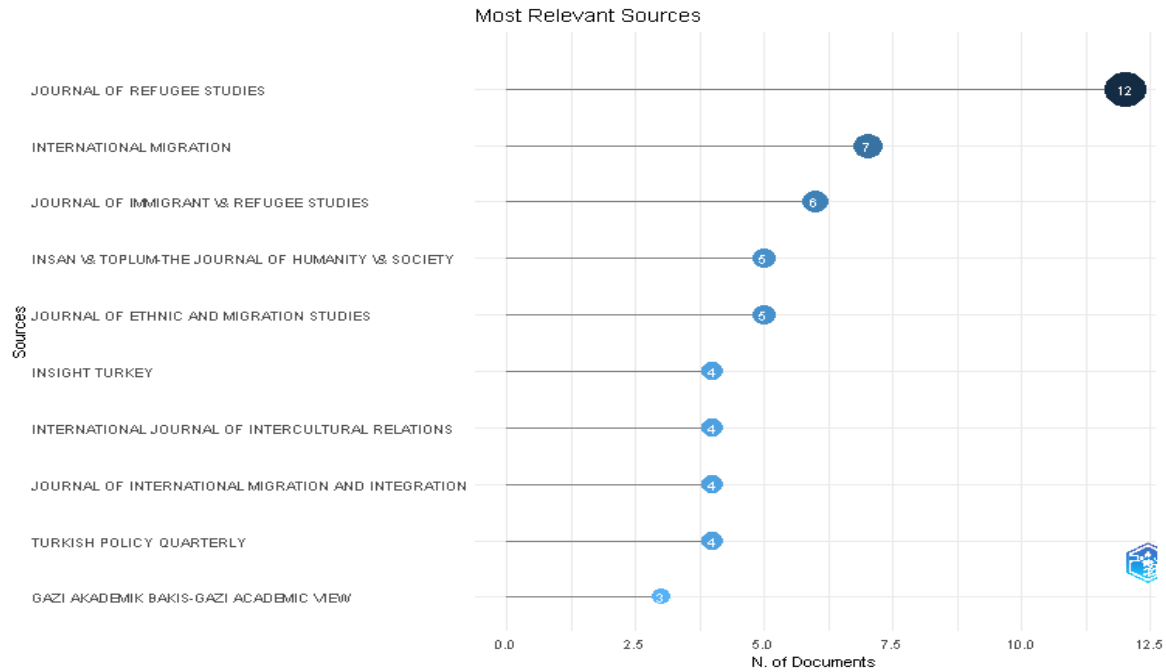

The distribution of publications by year reveals a significant increase in research activity. The steady annual growth rate of 10.8% has seen a significant increase in publications since 2016. The peak recorded in 2021 with 50 publications highlights the intense academic focus, possibly influenced by the economic effects of the Syrian refugee crisis. Subsequent notable publication numbers in 2022 (38), 2023 (44), and 2024 (24) indicate continued academic interest in these vital issues. This upward movement indicates a growing academic interest in the intersection of refugee issues and economic factors in Türkiye, especially in light of the significant arrival of Syrian refugees after 2015.

3.9.2 Prominent Journals in the Field

The bibliometric analysis identified a large number of influential journals that contribute significantly to refugee and economic research in Türkiye. Figure 2 summarises the academic outputs from these journals and highlights their important role in influencing the ongoing discourse.

Figure 2: Most Featured Magazines

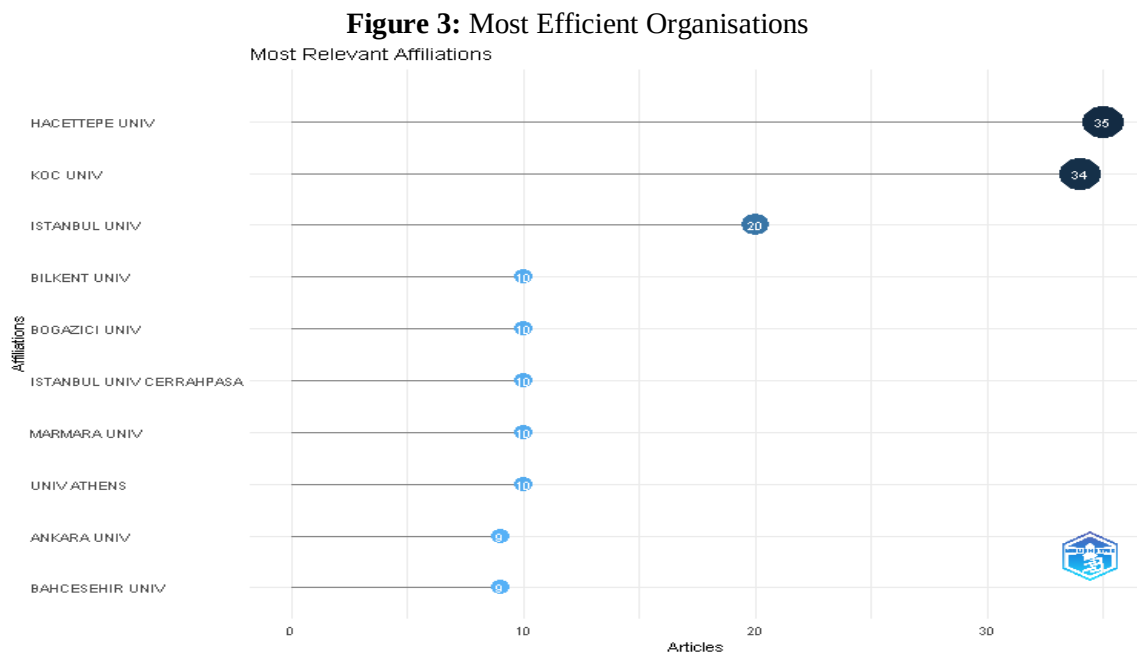

As shown in Figure 2, the Journal of Refugee Studies stands out as the leading publication area with a total of 12 articles. International Migration with 7 publications, Journal of Immigrant and Refugee Studies with 6 publications, and Journal of Ethnic and Migration Studies with 5 publications are also important contributors. These journals have played an important role in advancing research on refugees and economic issues, acting as key platforms for sharing insights and stimulating scholarly debate.

In addition, publications from journals such as Insight Türkiye, International Journal of Intercultural Relations, and Journal of International Migration and Integration, each with 4 contributions, emphasize the interdisciplinary nature of refugee research. This diversity underlines the comprehensive coverage of the social, economic, and political aspects of the field and reflects its complex and diverse character.

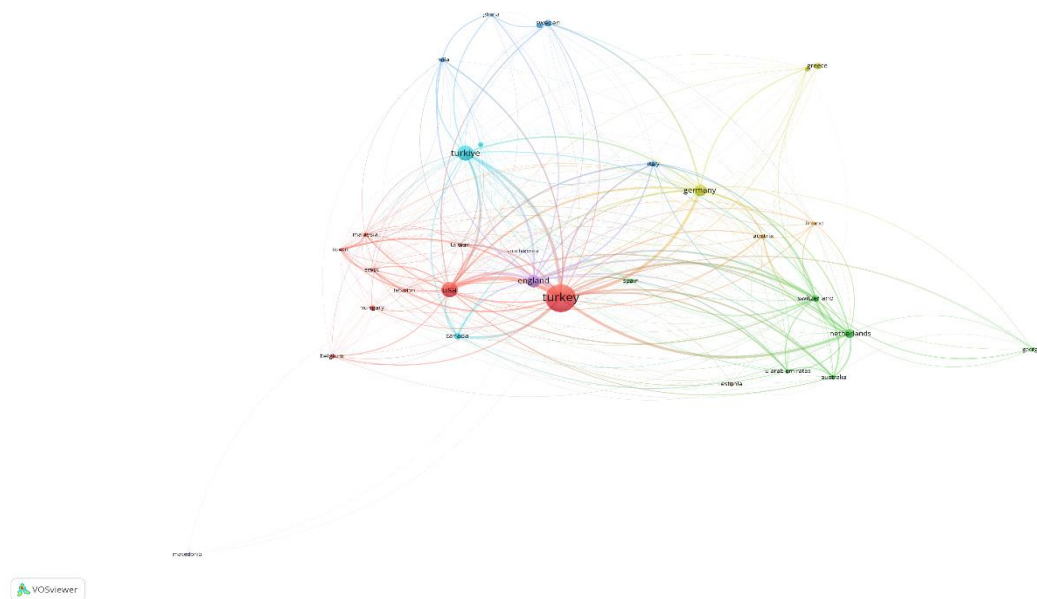
3.9.3 Most Efficient Institutions

The bibliometric analysis revealed the institutions with the highest production based on the affiliation of the authors, and these findings are summarised in Figure 3.

This analysis also highlighted the main institutions leading refugee and economic research in Türkiye. Hacettepe University was identified as the most prolific institution with 35 publications, followed by Koç University with 34 publications. Istanbul University also made significant contributions with 20 publications. Other notable institutions include Bilkent University, Boğaziçi University, Istanbul University-Cerrahpaşa, Marmara University, and the University of Athens, each contributing 10 publications. Ankara University and Bahçeşehir University stood out with 9 publications each. These institutions have played an important role in advancing research on refugee and economic issues and reflect the academic expertise and dedication of Türkiye's elite universities. The remarkable outputs from these universities demonstrate the existence of strong research centers on refugee studies and economic integration. The apparent cooperation between institutions within Türkiye and at the international level demonstrates the common spirit of research in this field. Furthermore, the bibliographic linkage analysis revealed trends of international cooperation in refugee and economic research on Türkiye.

Figure 4: Bibliographic Linkage of Countries

The visualization of the network highlights Türkiye and the USA as the two most important countries in terms of research contributions and shows a strong bilateral output. Other important contributing countries are the UK, Germany, the Netherlands, Greece and Canada. Furthermore, the map shows clear links between Türkiye and countries such as Sweden, Switzerland, India, Australia, and South Korea, revealing areas of active cooperation and common research interests. Many nodes and links represent the global dimension of the research field and include contributions from a wide geographical area. This international collaboration highlights the importance of a collective understanding and collaborative research efforts in addressing refugee-related economic challenges and points to the need for a comprehensive strategy that integrates expertise from different countries.

3.9.4 Keyword Analysis

The analysis of keywords provided important insights into key themes in refugee and economic research on Türkiye.

Figure 5: Keyword Analysis

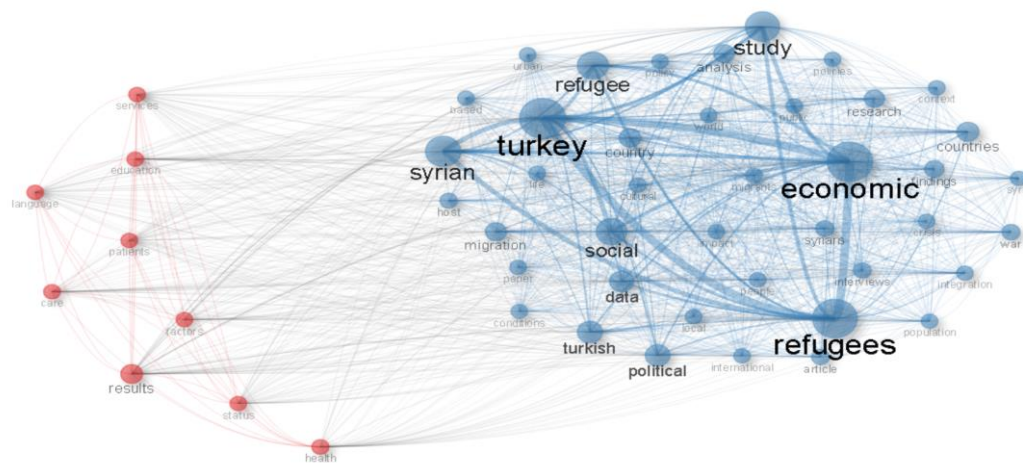
The most frequently used keyword is "refugees", which was used 624 times. This is followed by "Türkiye", which was used 412 times, and "Syria", which was used 400 times. This reveals the emphasis on Syrian refugees in Türkiye and shows the impact of the large influx of refugees since the beginning of the Syrian civil war on academic research. Other frequently used keywords include "economic" (315 times), "labour" (292 times), "social" (264 times), "health" (222 times), "Turkish" (206 times), and "migration" (189 times). These keywords cover a variety of themes examined in the literature and include economic integration, social dynamics, health issues, and broader migration issues.

The repetition of these keywords emphasizes the complex nature of the research field and illustrates the interplay of economic, social, and health dimensions in the context of refugees in Türkiye. This analysis provides a comprehensive overview of the main thematic areas of academic focus and highlights the wide diversity of the issues researched.

3.9.5. Thematic Clustering from Keyword Analysis

The keyword concurrency analysis allowed for the emergence of clear thematic clusters in the field of refugee and economic research in Türkiye. Two main clusters were identified based on the interconnectedness of keywords.

Figure 6: Thematic Clustering from Keyword Concurrency Analysis

Economic and Social Integration Cluster, shown in blue, includes keywords such as "Türkiye", "economic", "refugee", "Syrian", "social" and "political". The prevalence of these keywords indicates that a significant portion of the research focuses on the economic and social integration of refugees, with a particular emphasis on the integration of Syrian refugees in Türkiye. This cluster also reveals themes related to social conditions, migration dynamics, and the broader socio-political landscape of refugee integration.

In contrast, the Health and Education Cluster, shown in red, includes keywords such as "health", "patients", "care", "education", "language" and "services". This cluster highlights research focussing on the health needs and educational challenges faced by refugee populations. In addition, particular attention is given to issues such as access to health services, patient care challenges, education services, and language barriers faced by refugees in Türkiye.

These thematic clusters comprehensively present the main research foci and clearly distinguish economic and social factors on one side and health and educational concerns on the other. The examination of these clusters highlights the interdisciplinary nature of refugee research in Türkiye and the diversity of economic, health, social, and educational challenges faced by refugees.

4. DISCUSSION

The results of this study comprehensively examine the current state of the field of refugee research in Türkiye, with a particular focus on the integration of economic, health, and education. Bibliometric analysis reveals important themes and patterns of collaboration that have influenced academic debates over the last decade.

A clear trend is the increasing emphasis on socio-economic integration, reflecting the changing needs of both refugees and host communities. While initial research focused specifically on the humanitarian aspects of the Syrian refugee crisis, emergency response, and basic needs (Erdoğan, 2023), as the crisis has protracted, research attention has shifted to long-term socio-economic outcomes, employment opportunities, entrepreneurial activities, and access to health and education services. This shift reflects a growing recognition that sustainable integration involves not only meeting basic needs but also ensuring economic independence and securing access to essential services.

The economic integration of refugees remains an important area that is still attracting attention. Syrian refugees have created economic opportunities for both refugees and host communities by participating in the labor market and establishing businesses (Güneş and Özcan, 2023). However, challenges such as legal barriers, informal employment, and limited access to credit emphasize the need for more supportive policies, which should encourage formal employment and entrepreneurship initiatives (Şahin and Yılmaz, 2022). Overcoming these barriers is critical to increase refugees' economic inclusion and reduce their dependence on humanitarian aid.

In terms of health and education, the findings reveal significant gaps that hinder the full integration of refugees into Turkish society. Access to health services, particularly mental health services, poses a significant challenge due to language barriers, insufficient resources, and inadequate infrastructure (Doğan et al., 2023). Similarly, education integration, especially for children and youth, faces barriers due to language difficulties and the limited capacity of the public education system (Yılmaz and Acar, 2022). Despite efforts by the Turkish government and NGOs to provide support, the scale of demand far exceeds available resources, demonstrating the urgent need for targeted interventions such as language support programs and improved access to health services.

The bibliometric analysis also highlights the progression of patterns of collaboration between researchers. There has been a notable increase in international collaboration, which has improved the quality of research by integrating different perspectives in the study of refugee integration (Aria and Cuccurullo, 2017). However, the analysis reveals gaps in collaboration between academic institutions and policymakers. Strengthening these links could facilitate more effective translation of research findings into practical policies that address the needs of refugees and host communities.

The thematic clusters identified in this study imply that future research should focus on the interplay between economic, health, and educational integration, as these factors are interlinked and jointly influence the overall integration outcomes of refugees. For example, economic independence is

closely linked to access to education and health services, which in turn affect refugees' full participation in the labor market. A comprehensive approach that takes into account these intertwined dimensions is vital for the formulation of effective integration policies.

5. CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

This study presents a comprehensive bibliometric analysis of research on refugee integration in Türkiye, focusing on economic, health, and educational dimensions. The results highlight important trends, patterns of collaboration, and research themes that have emerged over the last decade. The research highlights the growing importance of socio-economic integration, the challenges faced in health and education, and the vital role of international cooperation in enabling progress in these areas. The findings of this study provide valuable insights into the current state and thematic evolution of refugee-related research in Türkiye. As such, they offer a meaningful foundation for shaping the future directions of academic inquiry in this field. Building upon the identified research clusters, collaboration networks, and gaps, future studies can conduct more in-depth investigations into the interconnections between economic, social, health, and educational dimensions of refugee integration. This would contribute to a more nuanced and policy-relevant understanding of the challenges and opportunities surrounding long-term refugee inclusion in Türkiye. By identifying gaps in the existing literature, this study enhances our understanding of the complex nature of refugee integration in Türkiye.

However, this study has some limitations. First, the analysis is based solely on Web of Science Core Collection data, which may lead to the exclusion of relevant research published in alternative databases or non-indexed sources. This limitation may result in an incomplete representation of the literature on refugee integration. Future studies should consider including additional databases such as Scopus, Google Scholar, and regional academic indexes to ensure broader coverage and a more complete representation of the scholarly landscape. This multi-database approach would enhance the robustness and generalizability of bibliometric findings. Secondly, as the study focuses on bibliometric analysis, it does not provide qualitative insights into the experiences of refugees or the effectiveness of integration policies. Future research should adopt mixed methods strategies that combine qualitative data with quantitative data to provide a more holistic understanding of refugee integration. Finally, while the study highlights important patterns of collaboration, it does not explore the specific impact of these collaborations on policy development and concrete outcomes. Examining how academic research can directly shape integration policies and practices is a key area of research to improve support for refugees in Türkiye.

Etik Beyan: Bu alışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

REFERENCES

- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959-975. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Doğan, A., Yılmaz, M., & Eren, S. (2023). Healthcare access among Syrian refugees in Turkey: Barriers & solutions. *Global Health Journal*, 18(3), 456-473. <https://doi.org/10.1016/j.ghj.2023.03.006>
- Erdogan, M. (2023). Socio-economic implications of the Syrian refugee crisis in Turkey. *Migration Studies*, 11(2), 123-142. <https://doi.org/10.1093/migration/mnz055>
- Güneş, S., & Özcan, M. (2023). Refugee entrepreneurship in Turkey: Opportunities and challenges. *Entrepreneurship and Regional Development*, 35(3), 345-368. <https://doi.org/10.1080/08985626.2023.2162345>
- Kahraman, H., & Sağlam, Z. (2022). Access to higher education for Syrian refugees in Turkey. *Journal of Higher Education Policy*, 45(4), 567-582. <https://doi.org/10.1080/03075079.2022.2056789>
- Kaya, Z. (2023). Language barriers and educational challenges for Syrian refugee children in Turkey. *Education and Society*, 41(2), 78-95. <https://doi.org/10.1080/09720041.2023.1112345>

- Kaya, Z., & Tekin, F. (2023). Labor market participation of Syrian refugees in Turkey: Barriers and opportunities. *International Labour Review*, 162(1), 78-95. <https://doi.org/10.1111/ilr.12265>
- Şahin, E., & Yılmaz, N. (2022). Legal and social barriers to refugee integration in Turkey. *Journal of Refugee Studies*, 34(4), 567-582. <https://doi.org/10.1093/jrs/feab098>
- Şimşek, E. (2022). Syrian refugees and the informal economy in Turkey. *Economic Policy Studies*, 15(1), 90-110. <https://doi.org/10.1080/09765239.2022.111097>
- UNHCR. (2023). *Syria Regional Refugee Response*. Retrieved from <https://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>
- Yılmaz, M., & Acar, T. (2022). Education and social integration of refugee children in Turkey. *Journal of Educational Policy*, 29(3), 234-251. <https://doi.org/10.1080/02680939.2022.2123456>

Erken Cumhuriyet Döneminde Gaziantep’da Tarım ve Ticaret (1924-1926) Agriculture and Trade in Gaziantep in the Early Republican Period (1924-1926)

Celal PEKDOĞAN¹

Öz

Amaç: Bu araştırmanın amacı, Türkiye Cumhuriyeti’nin erken döneminde, Gaziantep’teki ekonomik ve toplumsal hayat, nüfus, idari yapı, tarım ve ticaret alanındaki gelişmeleri ortaya koyarak, dönemin ekonomik ve tarımsal girdilerini belirtmektir.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada, devletin resmi yayınlarındaki veriler, yıllar itibarıyla karşılaştırılarak analiz edilmiştir.

Bulgular: Yapılan bilimsel araştırmaların sonucunda elde edilen veriler bağlamında, Mustafa Kemal’in uyguladığı, programlar ve ekonomik politikaların oldukça yararlı olduğu, halk tarafından benimsendiği ve tüm halkın, gerçekleştirilen uygulamaların bizzat uygulayıcısı oldukları sonucuna varılmıştır. Kurumlarda gerçekleştirilen ekonomik yaptırımlar, şehrin gönençli bir hale gelmesini sağlamış; sağlık, sosyal hayat ve eğitime ilişkin gerçekleştirilen uygulamalar şehirdeki hayat seviyesini yükseltmiştir.

Sınırlılıklar: Devletin resmi yayınları bağlamında ekonomik verilerin yanı sıra, yabancı kaynaklardaki veriler de değerlendirilmiştir.

Özgünlük/Değer: Devletin resmi kayıtlarına dayanan verilerin ekonomik ve toplumsal hayata yaptığı katkılar irdelendiğinde, araştırmanın özgün olduğu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Gaziantep, Gaziantep, Ticaret, Han, Ekonomi.

Abstract

Purpose: The aim of this research is to reveal the economic and social life, population, administrative structure, agriculture and trade developments in Gaziantep in the early period of the Republic of Turkey and to indicate the economic and agricultural inputs of the period.

Design/Methodology: In the research, the data in the official publications of the state were analyzed by comparing them by years.

Findings: In the context of the data obtained as a result of the scientific researches, it has been concluded that the programs and economic policies implemented by Mustafa Kemal were very useful, adopted by the people, and that all the people were the implementers of the practices implemented. The economic sanctions implemented in the institutions helped the city to become prosperous, and the practices implemented in health, social life and education raised the level of life in the city.

Limitations: In addition to economic data in the context of official government publications, data from foreign sources were also evaluated.

Originality/Value: When the contributions of data based on official government records to economic and social life are analyzed, it becomes clear that the research is unique.

Keywords: Gaziantep, Aintab, Trade, Khan, Economy.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih, pekdogan@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6207-7383

1. GİRİŞ

Geçmişte “Deba”, “Aentab” (Kinneir, 1818). , Ermenice Anthap’h, halk dilinde Antheb, Süryanice Aıntab (Chêref – ou’ddine, 1868), adlarıyla anılan şehir, Yunan coğrafyacısı Ptolemy’de Diba, M. T. Cicero’da (M.Ö. 106 - M.Ö. 43) Tyba, Haçlılar’da “Hamtab” (Gibb, 1932), Hitit dilinde, “Khantab”, Aramî dilinde, “Ayn dab”, “Ayn debo” (kurt yatağı) isimleriyle yer alan Gaziantep’te ilk yerleşim yeri, şehrin 10 km. kuzeyindeki (Darkot-Dağlıoğlu, 1993), “Dülük”, “Dolike” “Doliche”, “Dolikhê”, kentidir. Günümüzde Dülük adıyla bilinen bu yerleşimin adına, Asurlular “Babigü”, “Bilabhi”, “Doluk”, Yunan ve Romalılar “Doluchenus”, “Douluchia”, “Doliche” olarak anmışlardır. Kentin adı, Bizans kayıtlarında “Tolonbh” (Honigmann, 1970) Arap kayıtlarında ise Diba “Daluk” olarak geçmektedir.

Mevcut arkeolojik verilerde, kentin tarihi çok daha gerilere gitmekle birlikte, varsayımlara göre, M.S. 300’lerde kent yeniden kurulmuştur. Romalılar tarafından Jüpiter “Dolichenus” olarak isimlendirilen kentin adının, gökyüzü ve fırtına tanrısından geldiği ileri sürülmektedir. Mevcut veriler, Dülük’ün eski çağlarda, askerî ve ticarî yolların üzerinde bir yerleşke olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan dolayı kent, sık sık işgallerle karşı karşıya kalmış ve farklı topluluklar tarafından yönetilmiştir. Halife Hz. Ömer döneminde, Suriye’nin fethine başlanmış, 636’da, Membic-Dülük (Ayntâb) ve Raban, İslam toprakları olmuştur (İşıltan, 1960). Kuzey Suriye, Bizans-Arap çatışma merkezi olmaya devam etmiştir. Harun Reşid 782’de, Kuzey Suriye’deki tüm kaleleri, Ayntâb kalesi de dâhil, İslam topraklarına katmıştır.

Türklerin, Güneydoğu Anadolu’ya 11. Yüzyılın sonlarında yerleşmeye başladıkları ileri sürülmektedir (Darkot-Dağlıoğlu, 1993). Alparslan’ın emrindeki Türkmenler 1066-1067 yıllarında Harran, Rakka, Suruç, Nizip, Hısn-ı Mansûr (Adıyaman), Ayntâb ve Raban (Araban)’ı Bizanslılardan alarak, bu bölgede Türk egemenliğini kurmuşlardır (DİA, XIII, 1993). Yeni bir yerleşim yeri olan Ayntâb’ın giderek gelişmesiyle, eski kent, 12. Yüzyıldan itibaren işlevini yitirmiş ve tarihten silinmiştir. Köyün tarihçesine ilişkin yapılan mülakatlarda köyün bugünkü halkının kökeninin Orta Asya’dan Anadolu’ya göç eden kavimlerin olduğu, halk tarafından kabul gören bir görüştür (Geniş, 2009).

XIV. yüzyılın ilk yarısında bölgeye yoğun bir Türkmen akınının başlaması sonucu, Ayntâb’ta Türk nüfusu hızlı bir şekilde artmaya başlamış ve XVI. Yüzyılda yer adlarında da iyice belirginleşmiştir (Güzelbey, 1984). Daha sonraki dönemlerde Selçuklu ve 18 Ağustos/19 Receb 1516 tarihinde de Osmanlı yönetimine giren Ayntâb şehrinin merkezini teşkil eden Ayntâb Livası adına, idârî bir birim olarak ilk kez, “Vilâyet-i Arab” adıyla kayıtlı sancak listesinde rastlamaktayız (TSMA, Veliyüddin Efendi, nr. 1969, vr.121). 1523 yılında Vilâyet-i Arab’a, 1536 yılında Mîr-i mîrân-ı Şam/Vilâyet-i Arab’a bağlı olan “Ayntâb Livası”; Ayntâb Nahiyesi, Telbeşar Nahiyesi, Nehru’l-Cevz Nahiyesi ve Derbsâk nam-ı diğer Gündüzlü Nahiyesi’nden oluşmaktadır (401 Numaralı Şam Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (942/1535, 2011). 16. yüzyılda merkez nahiyede 219, Telbâşir’de 180 ve Nehru’l-Cevz’de 50 köy vardır. 1531 yılından 1818’e kadar sancak statüsüyle üç yüz yıla yakın zaman zarfında Zülkadriye (Celâl-zâde, Tabakât, vr. 17a) - daha sonra ki adıyla Maraş-Eyaletine (Sertoğlu, 1992: 6) bağlı kaldığı (BOA, KK. 262; BOA, A.RSK, Ruus Defteri, Nr.1512: 59-61; Atıf Efendi, nr.1734, vr.205b; Kunt, 1978; Şahin, DİA, XI, 552-553; BOA, A.RSK, 1551) anlaşılmaktadır. Zülkadriye Eyaleti şu livalardan oluşmuştur: Maraş Livası, Malatya, Kars-ı Zülkadriye, Sûmeysad (Özlü, 1999). Bu vaziyet, 1818 yılına kadar sürmüştür (Sak, 2003), 1818 yılından itibaren ise, Maraş Eyaleti’nden ayrılarak, “kaza” statüsünde Haleb Vilayet’ine bağlanmıştır (Darkot - Hikmet Turhan Dağlıoğlu, 66). 1914 yılında birinci dünya savaşının akabinde, Halep ile yönetsel ilişkisi sona eren ve bağımsız liva olan Ayntâb, bilahare vilâyet olmuştur.

Osmanlı devleti, askerî-idarî yönetim olarak eyalet ve sancaklara, adlî-idarî yönetim olarak da ilçelere ayrılmıştır. Devletin idarî taksimatında vilâyetler sancaklara, sancaklar ilçelere, ilçeler nahiyelere, nahiyeler köylere ayrılmıştır. Vilâyetler beylerbeylerinin, sancaklar, sancakbeylerinin idaresindeydi. Tanzimat’tan itibaren idarî ve askerî sancakbeyliği ayrılmış, sancakbeyi ismi kaldırılarak yerine mutasarrıf unvanlı görevliler atanmıştır. XVIII. yüzyılda eyaletlerdeki beylerbeyi için, “vali” kelimesi kullanılmıştır. Beylerbeyi’nin bulunmadığı durumlarda, yerlerine “mütesellim” atanırdı. Diğer sancaklarda olduğu gibi, Ayntâb, çoğu kez naipler marifetiyle yönetilmiştir (Özlü, 1999). XIX. yy sonlarında Gaziantep, un, alkollü içkiler, tütün, sabun, bakır eşya, deri ürünleri, antepfıstığı, canlı

hayvan satar; sabun hammaddeleri ile dokumacılık için ipek ve iplik satın alırdı. Bu dönemde Gaziantep'in en önemli tarım ürünleri olan antepfıstığı Amerika'ya, enfiye ve çiğnemlik olarak kullanılan Hasankeyf tütününü, Mısır ve öbür Arap ülkelerine, "sahtiyan" adı verilen işlenmiş deri ve "gül şeftali" adı verilen kırmızı yemeni boyası kuzey Afrika ülkelerine, "cehri" (Rhamnus petiolaris-boya bitkisi) ve "meyankökü" Avrupa'ya satılırdı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Gaziantep ticaretinde ciddi bir durgunluk ortaya çıkmıştır. Çalışabilecek nüfusun uzun yıllar silahlı savaş sırasında, Fransızlara karşı verilen savaş sırasında, sanayi ve sanat dallarının da önemli ölçüde yıkıma uğraması, savaş öncesinde Gaziantep'in art bölgesine giren büyük bir bölgenin Lozan Antlaşmasından sonra Suriye'de kalması, Gaziantep'in ticarî hayatını çok ciddi bir şekilde yıkıma uğratmıştır. Fakat 1923 yılından itibaren, Mustafa Kemal'in uyguladığı programlar ve ekonomik politika, gerçekten ülkede, hızlı bir gelişme süreci başlatmıştır.

2. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİNİN KURTULUŞ SONRASINDAKİ GAZİAYNTÂB'A İLİŞKİN POLİTİKASI

Vatan ve hürriyet uğruna mücadele ederek 9 Şubat 1921'de Fransız yönetimine giren Aynatâb kent merkezi, Gazî Mustafa Kemal Atatürk'ün diplomatik zaferi olan ve 20 Ekim 1921'de Fransa Hükümeti ile imzalanan Ankara İtilâfnamesine göre, Fransız işgal güçleri, 1 yıl 2 aylık bir zaman aralığından sonra, 25 Aralık 1921'de şehri terk etmişlerdir. İşgal güçlerinin kenti terk etmelerinin ardından harabeye dönen kentin uzunca bir süre onarımı ile uğraşmıştır. Halk büyük bir yoksulluk ve sefillik içindedir. Halkın, özellikle çamaşır ve ev eşyasına şiddetle ihtiyaç duyduğu anlaşıldığından, T.B.M.M. Hükümeti tarafından, 17 Nisan 1922'de, bir Heyet-i İmdadiye gönderilmiştir. Bu heyet tarafından 5.000 kişiye çamaşır ve ev eşyası dağıtılmış ve mahalli hastaneye, yetimler yurduna, Birecik yetimlerine ve Kilis mahalli hastanesiyle, yetimlerine, Rumkale ilçesi yetim ve muhtaç çocuklarına da ihtiyaçları oranında çamaşır ve gerekli ilaçlar verilmiştir. (Dört Senelik Devreye Ait Rapor, 1339).

Savaşın getirdiği ekonomik durgunluk ve çöküntüye karşın, Halep'in Suriye'de kalması bu ilin Güneydoğu ve Doğu Anadolu ticaret ve sanayisi üzerindeki işlevinin Gaziantep'çe yerine getirilmesine yol açmış; ayrıca izlenen teşvik politikaları da Gaziantep'in merkez olma durumunu güçlendirmiştir. Aynı şekilde, batının sanayi ürünleri yanında Gaziantep'te üretilen dokuma, sabun, işlenmiş deri gibi ürünler de yörede Gaziantep tüccarlarınca pazarlanmaktadır. (Yurt Ansiklopedisi, C. 4., 1982).

1 Mart 1922 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, *"iktisat sahasında bizden çok kuvvetli olanlar, memleketimizde fazla olarak bir de imtiyazlı mevkide bulunuyorlardı. Kazanç vergisi vermiyorlardı. Gümrüklerimizi ellerinde tutuyorlardı. İstedikleri zaman, istedikleri eşyayı, istedikleri şartlar altında memleketimize sokuyorlardı. Bütün iktisadî şubelerimizde bil sayede mutlak hâkim olmuşlardı. Bize karşı yapılan rekabet hakikaten çok gayri meşru, hakikaten çok kahir idi (kahrolsun sadaları). Rakiplerimiz bu suretle inkişafa müsait membalarımızı mahvettile; ziraatımızı rahneye uğrattılar. İktisadî ve malî tekâmülümüzün önüne geçtiler..."* (Tarih IV, 1931) ifadelerini vurgulayan Mustafa Kemal (Atatürk), iktisadî, malî, ticarî ve ziraî alanlarda çeşitli reform hareketlerine girişmiştir. Buna bağlı olarak alınan dikim ve ekim ıslah tedbirleri meyânında 1924 yılında Gaziantep'te de bir fıstık fidanlığı vücuda getirilmiştir (Tarih IV, 1931). Türkiye Büyük Millet Meclisi (T.B.M.M.) Hükümeti, Cumhuriyetin ilânından itibaren Gaziantep'teki yapılandırmayı daha planlı, programlı ve hızlı bir şekilde uygulamaya koymuştur. Bu bağlamda, savaş esnasında ürünü zarar gören "Gaziantep'in Evlek köyünün mülteziminden alınacak parada indirim yapılmış" (B.C.A., Tarih : 14.4.1924, Sayı: 6/1643, Fon Kodu: 030. 11.1.0, Yer No: 4.1 1.16) ve Cumhuriyet döneminde ilk defa "hükmi şahsiyete" sahip bir meslekî kuruluş hüviyetini kazanan Gaziantep Ticaret ve Sanayi Odasının (GTSO) (Pekdoğan, 1999) yasal temeli, 22 Nisan 1341 (22 Nisan 1925) tarihinde, bulunduğu yörenin ticarî ve sanayi faaliyetlerini düzenlemek ve diğer çevrelerle işbirliği ve iletişim kurmak üzere, Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiş bulunan 655 sayılı "Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu" ile atılmıştır. 2 Mayıs 1341 (2 Mayıs 1925) tarihli Resmi Gazetede yayınlanarak uygulanmaya başlayan 655 sayılı ve on iki maddeden ibaret "Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu ile tüccar ve sanayicilerin odalara kayıt olmaları mecburi hale getirilmiştir.

Söz konusu kanunda yer alan hükümler, başta GTSO olmak üzere Türkiye'deki tüm Ticaret ve Sanayi Odalarına yeni bir yapılanma getirmiş ve bu kanundan itibaren Odalar, yurt ekonomisine çok daha tutarlı bir katkı sağlamışlardır. Kanunun yürürlüğe girmesinden bir hafta sonra, "Ticâret Vekâlet-i

Celilesi'nden gelen 10 Mayıs 341 (10.05.1925) tarihli tezkirede, Gaziantâb İktisat Müdüriyeti ile Ticaret Odası'nın ikameti için, Gaziantâb kasabasının eski Hükümet Dairesi karşısında Sahakyan Hanı (Söylemez Pasajı'nın karşısındaki mıntıka) adlı mezkûr binanın resmi daire olarak bedelsiz, mezkûr Müdüriyete tahsisi, Bakanlar Kurulu'nun 24 Haziran 1925 tarihli toplantısında kabul edilmiştir. (B.C.A., Tarih : 24.6.1925, sayı: 2166, Dosya: 133-56 Fon Kodu. 030. 18. 1.19 Yer No: 14.41.18.)

Bir yandan Ticaret ve Sanayi Odası "hükmi şahsiyet"e kavuşurken bir yandan da Gaziantep'te kurumsal düzeyde bazı ekonomik düzenlemelerin yapıldığını görmekteyiz. Bu bağlamda, Bakanlar Kurulu'nun 29.4.1925 tarihindeki kararıyla (B.C.A., Tarih: 29. 4. 1925, sayı: 1833, Dosya: 180-62, Fon Kodu. 030.18. LI, Yer No: 13.25.7), "Gaziantep Konserve ve Mamulât-ı Ziraîyye T.A.Ş."nin, 14.6.1925 tarihindeki kararıyla (B.C.A., Tarih: 14. 6.1925, sayı: 2102, Dosya: 184-35, Fon Kodu. 030.18. 1.1, Yer No: 14. 38. 14.) "Gaziantep Mensucat T.A.Ş."nin iç tüzükleri onaylanarak kurulmalarına müsaade edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından çok daha önceleri kurulmuş bulunan "Gaziantep Debağat Anonim Şirketi"nin iç tüzüğü değişikliği 6 Haziran 1925 tarihinde Ticaret Vekâleti tarafından bir tezkire ile Başvekâlet'den istenmiş ve bu teklif Bakanlar Kurulu'nun 14 Haziran 1925 tarihli toplantısında kabul edilmiştir. (B.C.A., B.K.K., (B.C.A. B.K.K., 14.6. 1925/21 13.).

Gaziantep'te kurumsal düzeyde yapılan bu ekonomik düzenlemeler kuşkusuz olumlu sonuçlar vermiş ve Milli Mücadele yıllarında büyük tahribat gören Gaziantep, 1923-1926 yılları arasında hızlı bir yükselme dönemine girmiştir (Eldem, 1970). Yapılan reformlar çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti, her mıntıka, Ticaret ve İktisat Müdürünün yönetiminde on mıntıkaya ayrılmıştır (Tarih IV, 1931). Bu bağlamda 1925 yılında kurulan Gaziantâb İktisad Mıntıkası, Gaziantâb, Malatya, Siirt, Urfa, Elazığ, Diyarbakir, Mardin ve Bitlis vilayetlerinden oluşmuştur. (Pekdoğan, 1998).

3. TİCARET VE TİCARET MEKÂNLARI

Gaziantep'in 1924 yılının ticaretine ilişkin bilgilerimiz sınırlıdır. Ticaret hayatında taşımının, kuşkusuz çok önemli bir yeri vardır. Bu bağlamda, Mart-Nisan 1924'te 1.000 kilo malın taşınmasının ortalama maliyeti şöyledir (Pavie, 1924):

Tablo 1: Mart-Nisan 1924

	Deve ile/krş	Arabalarla (at arabası)/krş	Otomobil (kamyon)/krş
Halep-Kilis	400	425	750
Halep-Ayntâb	725	750	1250
Kilis-Halep	375	375	750
Ayntâb-Halep	700	725	1200

Tablo 2: Mart-Nisan 1924'te Otomobille Personel Taşıma

	Yürüyerek (adam başına)/krş	Ford arabasıyla/krş
Halep-Kilis	150	600
Halep-Ayntâb	225	900
Kilis-Halep	125	550
Ayntâb-Halep	200	800

Bu dönemde üretilen en önemli türlerin başında, Scammonée (Mahmude otu) ve eczacılıkta (müşhil) olarak kullanılan Convolvulaceae (sarmaşıkgiller), Avrupa'ya gönderilmektedir. Bu türler, Ayntâb'da, yılda yaklaşık olarak 20.000 kilo, Nizip'te, yılda yaklaşık olarak 5.000 kilo üretilmektedir (Pavie, 1924).

Deri endüstrisi, Ayntâb'da oldukça yaygındır. Çoğunlukla Halep, Antakya, Maraş, Ayntâb'da tabaklanan deriler, Avrupa'ya gönderilip ayakkabı derisi olarak tekrar bu kentlere dönmesi ve bunun da ayakkabıcılık endüstrisi tarafından yaygın olarak tüketilmesi sıklıkla karşılaşılan bir durum olmuştur. Özellikle, yöreye özgü yapılan kırmızı deri ayakkabıları ve atıklarından yapılan nargile boruları, zikredilebilir. Kurutulmuş ve arsenikli kuzu derileri paketlenerek Suriye'ye, Mardin'e, Maraş'a, her balyada, 100-110 adet keçi derisi, 150 adet oğlak derisi olmak üzere, 2.000 balya kuzu derisi, 4.000 balya keçi derisi gönderilmiştir. Fiyatlar, deri başına, büyüklüğüne bağlı olarak belirlenir, bu da yaklaşık olarak 20 ile 30 kuruş arasındadır ki, kg başına 10 veya 15 Frank'a denk gelmektedir. Savaşın önce, iki kat fazla deri toplamak mümkündü ve değerleri kg başına 3 ila 4 Frank arasında değişiyordu. Kuşkusuz,

deri endüstrisi, kente, önemli bir ekonomik girdi sağlamıştır (Pavie, 1924). Öbür yandan, Avusturya'ya 35.000 tuzlu bağırsak ihraç edilmiştir (Pavie, 1924).

Türk Ticaret Salnamesinde, Gaziantep'in ticarî hayatına ilişkin şu bilgiler yer almaktadır : *"Maalesef memleketimizin ticarî ve iktisadi vaziyet ve faaliyeti hakkında esaslı hiç bir malumatımız yoktur. Türkiye'de muamelede bulunan ecnebler her vesile ile memleketimizi bizden daha iyi tanımaya çalışıyorlar. Hâlbuki ki daha büyük bir alaka ile merbut olduğumuz bu topraklarda biz derin bir lakaydi ile malulüz. İşte [Milli Türk Ticaret Birliği] bu lakaydımızı mümkün mertebe izale için ve memleketimizin ticarî hayat ve vaziyetini olduğu gibi tanıtmak maksadıyla bir [Türk Ticaret Salnamesi] neşrini teşvik etmiş ve bu işi meydana getirmek üzere [İktisadî Tedkikat ve Neşriyat Anonim Şirketi]'nin teşekkülünü temin etmiş ve şirketince hemen işe başlamıştır.Harbin arifesinde, henüz başlangıç olması dolayısıyla nüfusun miktarı ve ticarî alemin tam kadrosu teşekkül etmeden bu nüsha neşr edildiği için, bazı adresler hin-i neşre kadar da değişmiş olabilir. Bundan içtinab gayri kabildir"* (T.T.S., 1925 : "Birkaç Söz").

Coğrafi konumundan dolayı önemli ticaret yollarının kavşağında bulunan Gaziantep'te, tarih boyunca büyük bir ticarî potansiyel var olmuştur. Bir kentin ticarî hayatını gün ışığına çıkarmak için, o kentteki ticarî mekânları, yani han, bedesten, çarşı gibi mekânları belirlemek gerekmektedir. Bu bağlamda, kentin ticarî hayatının ayrılmaz parçası olan Belediye, Maârif, Buğday arasası, Çitci Ömer, Tütün, Kürkçü, Tuz, Gümüş Kastel, Emir Ali, Yüzükçü, Çekirdekli, İkikapulu, Millet, Müfti, Yeni, İlikli, Hışva, Hacı Ömer, Beyazzâde, Bayramoğlu, Hacı Bey, Kara Nazar ve Sâbûn hanları ile Arasa, Demirci, Küçük, Güceli, Buğday, Helvacı, Çancı, Kapucu, Elmacı, Oturakçı, Harâd, Kazancı, Tuz ve Tüccar, pazarlarının varlığı, oldukça önemlidir.

1925 yılında, Kilis ve Halfeti adlı iki kaza, 171.079 nüfus, kazalarıyla birlikte 441 adet köye sahip olan Gaziantep, geniş bir araziye ve yoğun bir nüfusa sahiptir. Merkez kazaya Reşi, Hezik, Çıkda-Kızılk, Akçakoyun, Tebşar (Tılbaşar) ve Orul adıyla altı nahiye ilhak olmuştur. Aynı yılda 14.000 hane (harap olanlar dâhil) ve 82 mahalleye sahip olan Gaziantep'te bir hükümet konağı, ehlihalip zamanında inşa edilmiş bir kal'ası, kısmen harap bir askerî deposu, bir harap cephaneliği, bütün minareleri top ile yıkılmış 40 cami, 57 terk edilmiş ve kapalı mescid, 21 terk edilmiş medrese, 7 tekiye, 3 protestan, 1 katolik ve 1 Ermeni kilisesi, 1 Yahudi havrası, 2.299 dükkân, 4 bedesten, 26 han, 5 otel, 30 fırın, 2.210 alaca, bez ve aba tezgâhı, 45 kadar boya-hane, 6 sabun-hane ve debbağhane (hayvan derilerinin terbiye edildiği yer), 10 masura ile salhane, 11 değirmen mevcuttu. Yine 1925 yılında merkezde, belediyeye ait 50 yataklı, Amerikalılara ait 150 yataklı birer hasta hane, Kilis'te belediyeye ait 20 yataklı ve vekâletler bütçesinin bütününe ait bir dispanser 1924 yılı bütçesiyle kurulmuştur (Yargıcı, 1926). Adresler Tablo 3'te sunulmuştur (T.T.S., 1340-1341/1924-1925: 481-482).

Tablo 3: Adresler

İplik:
Hayyum Asiti- Kürkçü Hanı'nda.
Boya, Cam, Hırdavat:
Kasab Ökkeşzâde Mehmed Alâeddin – Tüccar Pazarı'nda.
Sahtiyan ve Meşin:
Fadlecî Hasan Hüseyin – İlikli Hanı'nda.
Hacı Ulvîzâde Şâkir – Emir Ali Hanı'nda.
Kebkebzâde Mehmed Asım – Emir Ali Hanı'nda.
Kebkebzâde Abdurrahman – Emir Ali Hanı'nda
Sâbûn:
İncözâde Hüseyin – İlikli Hanı'nda.
Daizâde Mahmud – Gümüş Kastel.
Söylemezzâde Abdulkadir – Gümüş Kastel; (Sâbûn imâli).
Attariye:
Samanlızâde Hamdi- Duz Hanı'nda.
Timurzâde Ökkeş – Kürkçü Hanı'nda.
Kumaş:
Emin Mazlum – Mağazacı.
Patpatzâde Nuri – Bedestân'da.
Rikul Kohen – Kürkçü Hanı'nda.
Yusuf Şıvga – Kürkçü Hanı'nda.

Kantariye:
Mehmed Bedreddin ve ortağı Bahaeddin – Emir Ali Hanı'nda.
Mahmud Bedri - Emir Ali Hanı'nda.
Halil Cemil Saman – Duz Hanı'nda.
Samanlızâde Hamdi - Duz Hanı'nda.
Hacı Ulvîzâde Şâkir - Emir Ali Hanı'nda.
Şeyh Mustafa Bakkal - Kürkçü Hanı'nda.
Kadıızâde Ali Aynî – Sâbûn Hanı'nda.
Daızâde Naci ve Hacı Ahmed – Duz Hanı'nda.
Bazarbaşızâde Nuri – Kürkçü Hanı'nda.
Kebkebzâde Mehmed Asım – Emir Ali Hanı'nda.
Kebkebzâde Abdürezzak – Emir Ali Hanı'nda.
Kantariye ve Komisyonculuk:
Ahmed ve Mehmed Ali Hariri - Emir Ali Hanı'nda.
Abdülkerim Tâcüddin - Kürkçü Hanı'nda.
Kapucuzâde Tefik - Emir Ali Hanı'nda.
Ta'vum Hokaz – İkikapulu Hanı'nda.
Şâkir Semakiye – Duz Hanı'nda.
Halil Hacı Mehmed Grivani - İkikapulu Hanı'nda.
Karslı Hacı Ömerzâde Hayri - Sâbûn Hanı'nda.
Müftizâde Mehmed - İkikapulu Hanı'nda.
Komisyonculuk:
Kannecizâde Mustafa – Yeni Han
Koyun Tüccarı:
İncözâde Hüseyin – İlikli Hanı'nda.

1925 yılında, Anadolu'nun sanayi ve güzel şehirlerinden birisi olan Gaziantep, Halep'in 132 kilometre (24 saat) kuzey doğusunda, Fırat nehrinin 60 kilometre batısındadır. Bağlık ve zeytinliklerle kaplı bir tepede bulunan şehir, Sacur nehriyle sulanan meyve bahçeleri ile bostanların ortasındadır.

Güzel ve yeni tarzda inşa olunmuş olarak etrafı bahçelerle çevrilidir. Şehrin kuzeyinde kadim bir sur kapısı ile eski bir şehrin harabeleri vardır. İskenderun limanı ile doğrudan doğruya bağlantılıdır. Şehrin 99.930 mülhakatı olan köylerin 49.507 nüfusu mevcuttur.

Wilayetin yüzölçümü, 6.543.000 dönüm olup bunun 4.000.000 işlenebilen arazi olmakla birlikte, ancak 2.500.000 dönümünde zirai işlemler yapılmaktadır. Tablo 4'te ürünler ve ekili alan bilgisi verilmiştir (T.T.S.1926: 550-551).

Tablo 4: Ziraat

	1340(1924)/dönüm	1341(1925)/dönüm
Arpa	1.705	3.000
Buğday	251.000	350.000
Pirinç	200	100
Çavdar	-	1000
Darı	35.000	49.000
Mahlut	-	3000
Mısır	37.000	41.000

Tablodaki veriler değerlendirildiğinde, işlenen arazi dönümlerinde önemli artışların olduğu görülmektedir.

İhracatı: Fıstık, ceviz, iç fıstık, iç ceviz, sadeyağ, kuru üzüm, zeytinyağı, pekmez, bal, sucuk, incir, tatlı, kösele, meşin, kırmızı sahtiyan, sarı sahtiyan, Avrupa'ya, Hısn-ı keyf tütününü, kilim Suriye ve Mısır'a, şal, dokuma, kuşak, sabun ve alaca da Maraş, Elbistan, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Urfa, Malatya, Birecik, Harput, Besni, Diyarbakır'a ihraç edilir. Transit olarak, cehri (Rhamnus petiolaris-boya bitkisi), kuzu ve keçi derileri, kozalak, koyun, afyon, mazi, haşhaş, palamut, elma, kitle ve armut

kısmen kasaba mıntıkasından, kısmen civar mıntıkalarından gelerek Avrupa'ya ve Suriye sevk ve ihraç olunur.

İthalatı: Karabiber, petrol, kahve, ay, Manchester ipi, şeker, iplik, işlenmiş darı, boya, demir, hırdavat, bakır, kalay, cam, attariyedir (T.T.S.1926: 550-551). Vilâyetin 1925 senesine ait genel geliri 123.317 ve belediye geliri de 78.874 adet liradır (T.C.D.S, 1926: 690-694). Tablo 5'te ise 1925 yılında elde edilen ürünler gösterilmiştir (T.T.S. 1926: 550-551).

Tablo 5: 1925 Yılında Elde Edilen Ürünler

Ürün	Elde edilen yıllık ürün/kg	İhraç edildiği yer	İhraç edilen miktar/kg
Arpa	16.000.000	Batı Anadolu ve Suriye	370.000
Buğday	17.500.000	Batı Anadolu ve Suriye	1.650.000
Mısır	9.000.000	Avrupa ve Amerika	1.290.000
Cilban	8.000.000	Batı Anadolu ve Suriye	96.000
Mercimek	500.000	Batı Anadolu ve Suriye	88.000
Nohut	500.000	Batı Anadolu ve Suriye	89.000
Maş	100.000		
Burçak	8.000.000		
Patates	300.000		
şalgam	100.000		
Pamuk	350.000	Batı Anadolu ve Suriye	300.000
Susam	500.000	Batı Anadolu ve Suriye	7.500
Akdarı	8.000		
Fülfül	40.000		
Ham kendir	390.000	Batı Anadolu ve Suriye	300.000
Tütün	140.7000	Mısır	64.000
İncir	350.000	Suriye	200.000
Fıstık	1.500.000		
Pekmez	8.627.812	Mısır ve Avrupa	4.627.812
Patlıcan	24.000.000 adet	Amerika	2.000.000 adet

1926 yılında, Gaziantep vilâyeti, Kilis ve Halfeti kazalarından müteşekkil olup kuzeyi, Maraş ve Malatya, batısı, Adana vilâyetleriyle kısmen Suriye, güneyi, Suriye ve Urfa'nın Birecik havalisi, doğusu, Urfa'nın Suruç mıntıkasıyla sınırlanmış olup on dört nahiye beş yüz kırk köy bulunmaktadır. Bunlardan iki yüz köyden mürekkep yedi nahiyesi merkez vilayete, yüz altmış beş köyden mürekkep üç nahiyesi Kilis ve dört nahiyeden mürekkep yüz yetmiş beş köyü Halfeti kazalarına bağlıdır. Genel itibariyle vilâyet merkezinin güney ve güney doğusu, Kilis kazasının doğu ve Halfeti kazasının kuzey ve kuzey doğu tarafları, ziraata daha fazla elverişlidir. Bu kısımlarda ortalama olarak bire on beş ile yirmi hasılat alınmaktadır. Diğer kısımlar ise bağlık bahçelik ve zeytin ağaçlarıyla kaplı olduğu gibi ormanlık olan mahaller de bulunmaktadır. (T.T.S.1926: 550-551).

Antep şehrine yirmi kilometre mesafede Sof, Sakal Tutan, kara Keili dağlarıyla Halfeti'nin Karadağ ve Kilis'in Kürt ve Musa Beyli dağları vilâyetin sayılabilecek dağlarından. Memleketin iklimi pek mutedildir. Havası sağlam, dağal manzarası son derece güzel, mahalleleri gayet boldur. Bu iklimde mevsimi erbaa bütün hükmünü icrâ etmektedir. Her nevi hububât yetiştiği gibi meyve bâhusus zeytin, fıstık, pekmezcilik olduğa ilerlemiştir. Bugünkü nüfusa nazaran 43.385 erkek, 47.215 kadın olmak üzere 90.600, merkez vilâyette 20.248 erkek, 18.394 kadın olmak üzere 38.432, Kilis kazasında 19.070 erkek, 20.400 kadın olmak üzere 39.470 nüfus Halfeti'de bulunmaktadır (T. C. D. S., 1926-1927: 948-961).

1923-1926 dönemi hızlı bir düzelme dönemidir (Eldem, 1970; Tezel, 1986). 1926 yılının en önemli gelişmesi, Gaziantep iktisad mıntıkasının, iktisadi ihtiyaçlarını tespit ve bu ihtiyaçların temini çarelerini takdir için iktisad müdürü Vasıf Bey tarafından Gaziantep'te 25 Ağustos 1926 Çarşamba günü saat 15:00'te "Gaziantep İktisad Mıntıkası Kongresi"nin gerçekleştirilmesidir (Pekdoğan, 1998).

Gaziantep (Gaziantep) İktisat Mıntıkası Kongresi'nde mıntıkanın ticari hayatının ulusal ve uluslararası boyutu ele alınarak bu hususta alınacak önlemler belirlenmiştir. Eldeki verilere göre, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da ilk iktisad kongresi olması bakımından da oldukça önemlidir ve alınan kararlar bölgeye birçok ekonomik girdi sağlamıştır.

Gaziantep, tarihin hemen her döneminde olduğu gibi, 1926'da da Güneydoğu Anadolu'da başat şehir olma özelliğini sürdürmüş ve adeta bölgenin ekonomik beyni olmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk'ün 1934 yılında söylediği "burası bir insanlık gölü olacaktır" sözünün ilk nüvesi 1926 yılında "Gaziantep İktisad Mıntıkası Kongresi" ile gerçekleşmiştir.

Bu bağlamda, kentte, tarım ve ticaret alanlarında çok önemli gelişmeler gerçekleştirilmiştir. Ziraat yapılan arazi: Vilayetin ziraat yapılan arazisi 4.000.000 dönümdür. Bu arazi dâhilinde elde edilen ürünler, 800.000 dönümde buğday, 500.000 dönümde arpa, 500.000 dönümde burçak, 15.000 dönümde küşne, 20.000 dönümde akdarı, 10.000 dönümde mısır, 30.000 dönümde nohut, 80.000 dönümde mercimektir.

Evcil Hayvanlar: Gaziantep vilayetinde 157.696 adet koyun ile 27.122 adet muhtelif evcil hayvan vardır. Tablo 6'da vilayet dâhilinde kuvve-i muharrike ile işleyen un fabrikaları verilmiştir (T.C.D.S., 1927: 952).

Tablo 6: Vilayet Dâhilinde Kuvve-İ Muharrike İle İşleyen Un Fabrikaları

Bulunduğu Mahall	Gaziantep	Kilis	Halfeti	Yekûn
Fabrikanın Adedi	4	5	0	9
Yevmiye Kuvve-i istihsaliyesi	11	13	0	24
Ne ile müteharrik bulunduğu	Kömürle	Kömürle	0	0
Motorunun Kuvveti	115	117	0	232
Yevmiye İstihdam Eylediği	20	25	0	45
Amelelerin Sayısı				

Tablo 7'de ise tezgahların miktarı sunulmuştur (T.C.D.S., 1927: 952).

Tablo 7: Tezgâhların Miktarı

Bulunduğu Mahall	Gaziantep	Kilis	Halfeti	Yekûn
Alaca Adedi	500	20	50	570
Bez Adedi	250	20	25	295
Kâyim(Kilim)Adedi	50	4	0	54
Aba Adedi	100	3	0	103
Kıl Dokuma Adedi	0	4	0	4
Yekûn:	900	51	75	1026

Bankalar ve şirketler ise Tablo 8'de verilmiştir (T.C.D.S., 1927: 952).

Tablo 8: Bankalar ve Şirketler

Ziraat Bankası. Aded	Osmanlı Bankası. Aded	Türk Anonim Şirketi		Ecnebi Anonim Şirketi		Bulunduğu Mahall
		Mensûcât. Sermayesi Lira	Konserve. Sermayesi Lira	Ford acentası. Aded	Singer dikiş şubesi Aded	

1	1	100.000	30.000	1	1	Gaziantep
1	0	0	0	0	0	Kilis
1	0	0	0	0	0	Halfeti
3	1	100.000	30.000	1	1	Yekûn

Gaziantep'te yalnız dört adet un fabrikası vardır. Mensucat fabrikasının şirketi teşekkül etmiş ve binasının temeli yapılmamıştır. Mıntıkada en mühim sanayi sırasında, tezgâhlarla, debâğat (sepicilik, hayvan derilerini terbiye etmek zanaatı) vardır. Alacacılık evvelce pek gelişmiş iken günden güne gerilemektedir.

Çulhalar: Yerli iplikten yerli bez dokurlar. 150 tezgâhları vardır. İpliğini kadınlar eğirir yevmiye bin metre mal çıkarırlar Antep ve havalisinde sarf olunur.

Kilimciler: Adana ve Avrupa ipliği ile koyunyünü ve keçi kılı kullanır, 200 tezgâhları vardır. Bunlarda iki yüz kalfa ve bir o kadar da çırak çalışır. Yün ve kıl iplerini kadınlar eğirir. Bunu eğirmek için beş yüz kadın ve atmak için 200 amele çalışır. Yevmiye 0.86 arzında bin metre kilim çıkar. Adana. İzmir ve İstanbul'a sevk edilir.

Alacacılar: Karyola takımları, elbiselik kumaş, poplin, pamuk, hamam takımı, sadakor vesaire çıkarırlar. 300 tezgâhları vardır. Bundan 250 tezgâh pamuk alaca işleri ve yevmiye 55.000 metre mal çıkarır. 50 tezgâh da diğerlerini işler ve yevmiye 300 metre mal çıkarır mahallinde sırf ve Anadolu'ya sevk olunur.

Jakarcılar: 20 tezgâhtır. 120 metre günün şalı çıkarır mahallinde sırf ve Anadolu'ya sevk olunur.

Abacılar: 40 tezgâhtır. Yevmiye 40 adet aba çıkarır. Mahallinde sırf ve Anadolu'ya sevk olunur.

Debağat: 16 tabakhane vardır bunlarda 300 usta ve amele çalışır. Senevî 50 bin deri işlenir. Bedeli yüz bin lira tutar. Bunun nısfı Antep'te sarf olunur. On bin liralık kadarını Mısır ve Tunus'a mütebakisi Suriye ve İstanbul'a sevk edilir.

Gaziantep'te Ziraat ve Osmanlı Bankalarının birer şubesi vardır. Teşekkül edip de henüz faaliyete başlamayan (Gaziantep Mensucat Anonim Şirketi)'nden başka belli başlı bir de Konserve Anonim Şirketi var ise de bu da henüz icrai faaliyete başlamamıştır (T. C. D. S., 1926-1927: 948-961).

1926-1927 Malûl Gaziler Ticaret Sâlnâmesi'ne göre, Gaziantep Vilâyeti, merkez kazasıyla Halfeti ve Kilis kazalarından müteşekkil olup genel nüfusu, 79.131'dir. Yüzölçümü, 6.543.000 dönümdür. Vilâyet dâhilinde beş adet un fabrikası, dört sâbûnhâne, bir pamuk, bir torna fabrikası ve Kilis Kazâsı'nda beş adet un fabrikasıyla bir sabunhane mevcuttur. Vilâyette ziraat yapılan arazi miktarı dört milyon dönüm miktarına balığ olmakta ise de ancak 2,5 milyon dönümü işlenebilmektedir. (T.C.M.G.T.S. 1927: 655). Gaziâyntab vilayeti ilanları Tablo 9'da sunulmuştur (T.C.M.G.T.S. 1927: 1252).

Tablo 9: Gaziâyntab Vilayeti İlanları

Bezzazcı:

İbrahim Kohen – Gaziler Câddesi'nde.
Elmacızâde Mehmed Şakir - Bedestân'da.
İmamzâde Cemal – Kürkçü Hanı'nda.
İncözâde Mehmed – Kürkçü Hanı'nda.
Hacı Paşa oğlu Mustafa – Eskici Pazarı'nda.
Hacı oğlu İbrahim – Hamidiye Hanı'nda.
Şaban Yakub Kohen – Bedestân'da.
Kürt İbrahim – Fısk-ı Kastel civarında.
Yakub Ebud Kohen ve Şemsud oğlu Davud.

Tuhafiyeci:

Hoca Ferid Karlızâde Şefik ve Nuri – Gaziler Câddesi'nde.
Abdulvahab oğlu Münir – Balıklı Câddesi.
Kethüdazâde Abdulsamed – Gaziler Câddesi'nde.
Mehmedzâde Abdülkerim Türkistani – Gaziler Câddesi'nde.
Maraşlı Mehmed Şekib – Gaziler Câddesi'nde.
Müftizâde Bekir Seyfi ve Ahmed Muhtar – Gaziler Câddesi'nde.

Hırdavatçı:

Çekdelizâde Zekeriya – Kunduracı Pazarı'nda.
Şemirzâde – Kunduracı Pazarı'nda.

Zahîreci:

Battal Beyzâde Mehmed Battal – Tarla-yı Atık.
Kethüdazâde Ömer – Cami' civarında.
Mehmed Lütfi.
Mısdizâde Nuri – Tecni mahallesinde.
Müftizâde Hüseyin oğlu Mehmed Raif – Hamidiye Hanı'nda.
Mela Ali evlâdları – Hamidiye Hanı'nda.
Müezzinzâde Bey – Buğday arasasında.

Sâbûn İmalât-hânesi:

İncözâde Hüseyin – İpekli Sâbûn Hanı'nda.
Daizâde Mahmud – Kümenkastı ve Nergis Han.
Söylemezzâde Abdulkadir – Eskisaray Caddesi.
Mehmed Said Hacı Kadir Bakkal – Eskisaray Caddesi.

Sarraf:

Ecrizâde Mehmed Sakıb – Kastel civarında.
Bitlisli Sayad oğlu Kasım – Pazarı'nda.
Türkistanlı Müderris Mehmed Said – Kuyumcu Çarşısı'nda.
Çayırâğasızâde Fazlı – Tuz Pazarı'nda.
Hacı Halilzâde Hacı Ökkele – Kürkçü Han civarında.
Hacı İsaizâde Bahaeddin – Cami'-i İkibölük.
Hacı Halid ve Mahdumı – Pazaryeri'nde.
Halman oğlu Bekir – Pazaryeri'nde.
Mayir Tuti – Gaziler Caddesi.
Yüzbaşızâde Hacı Ömer Efendi Mahdumları – Gaziler Caddesi.

Dökmecilik:

Kocazâde Ragıp ve Ahmed biraderler – Eskisaray Caddesi.

Attar:

İsrail oğlu Harun – Demirci Pazarı'nda.
Evliyâzâde Mehmed Tahir – Tuz Pazarı'nda.
Tokatlızâde Mehmed Ali ve şeriki – Tuz Pazarı'nda.
Hacı Yusufzâde Abduh – Kürkçü Han civarında.
Hacı İsaizâde Sakıb ve şürekâsı Osman – Kastel civarında.
Hacı İsaizâde Mehmed Fehmi – Arasada dükkân.

Fıstık Tüccarı:

Kebkebzâde Asım ve Hacı Ulvîzâde Arif – Karatarla.
Kilislioglu Yahya – Karatarla.

Koyun Tüccarı:

İncözâde Ali – Bostancı Mahallesi'nde.
Kasab Sıhhatlızâde Mehmed Tahir – Zencâr Pazarı'nda.
Kebabcı İbrahim Halil – Sırrı Efendi sokağında.

Kuyumcu:

Mehmed Sırrı – Gaziler Caddesi'nde.

Kitapçı:

Kitapçı Hacı Mehmedzâde Mehmed Raif – Gaziler kitap-hânesinde.

Köseleci:

Molla Arabzâde Tahir – İkikapulu Han'da.

Manifaturacı:

İbrahim İshak Dış – Kürkçü Hanı'nda.
İshak ve Hayyim İshak Ubadi – İkikapulu Han Caddesi.
Evliyâzâde Tefik Doğan - Bedestân'da.
Cera Kohen – Kürkçü Hanı'nda.
Çelebizâde Ali Zeynel – Gaziler Caddesi'nde.
Hacı Osmanzâde Mehmed Nuri – Gaziler Caddesi'nde.
Hacı Ulvîzâde Mehmed Ali – Gaziler Caddesi'nde.
Hacı Musazâde Şeyh Mehmed ve şürekâsı – Gaziler Hızır Müstel civarında.
Hasan Fuad biraderler – Gaziler Caddesi'nde.
Hallaçzâde İbrahim Halil ve şeriki Süleyman – Gaziler bedestânda.
Mütevellizâde Abdülhamîd – Bedestânda.
Mehmed Ali – Şehid Caddesi'nde.
Mazhar Efendizâde Şevket – Bedestânda.
Mela Arabzâde Mehmed ve Berber Abduh – Bedestânda.
Mumcuzâde Mehmed oğlu Abdulkadir – Bedestânda.
Nesim Teftelli – Kürkçü Hanı'nda.
Körl Şaşı [Kör Şaşı?] – Kürkçü Hanı'nda.
Yüncüzâde Mehmed Şükri – Bedestânda.

Tablo 10’da 1927 yılında faaliyet gösterilen Gaziantep ticarî meslek dalları verilmiştir (B.T.S.), 1928: 525-1575).

Tablo 10: Gaziantep’teki Ticarî Meslek Dalları

Meslek Dalları	Adet
Eskiciler	34
Ekmekçiler	38
İp tacirleri	4
Bakır tacirleri	7
Bezzazlâr	39
Bakkallar	157
Perukârlar	27
Tuhafiyeciler	6
Terziler	11
Camcı ve canbazlar	2
Hancılar	6
Haffâfçılar	19
Debbağlar	38
Doğramacılar	15
Doktorlar	4
Ressamlar ve züccacıeler	2
Saatçılar	4
Saraçlar	7
Sarraflar	10
Samancılar	6
Taşçılar	1
Tuzcular	3
Kunduracılar	71
Kuyumcular	4
Kahvehane ve kıraathaneler	38
Lokantacılar	35
Manifaturacılar	29
Nalbantlar	13
Yapağı ve yün tacirleri	26

Yukarıdaki tablo değerlendirildiğinde, Gaziantep’te mevcut olan 29 ticarî meslek dalı içinde, birinci sırada bakkallar, ikinci sırada kunduracılar, üçüncü sırada bezzazlar ve takiben debbağlar ile ekmekçiler yer almaktadır. Bu, şehirde ticaret hayatının hızlı bir şekilde canlandığını göstermektedir.

4. SONUÇ

Sonuç olarak Gaziyantâb Müdafaası, Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün liderliğinde yapılan Milli Mücadele programının gereği, Güney Cephesinin ayrılmaz bir parçası olarak gerçekleşmiştir. Nitekim T.B.M.M. Hükûmeti, işgal sonunda 3/2’si yıkılan ve 10.000’nin üzerinde şehit veren Gaziyantâb’a, sürekli her şekilde her yardımı yapmış ve şehir için özel bir yasa yürürlüğe koymuştur. Ayntâblılar, yekvücut olarak Mustafa Kemal’in yanında yer almışlar, işgalcilere karşı eşsiz bir kahramanlık ve bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir. Hükûmet, cumhuriyetin ilânından sonra da kentin kalkınması için gerekli sosyo-ekonomik politikaları uygulamıştır. Kurumlarda gerçekleştirilen ekonomik yaptırımlar, şehrin gönençli bir hale gelmesini sağlamış; sağlık, sosyal hayat ve eğitime ilişkin gerçekleştirilen uygulamalar şehirdeki hayat seviyesini yükseltmiştir.

Etik Beyan: Bu çalışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A.).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Basılı Eserler.

Celâl-zâde, *Tabakât*, vr. 17a.

Chêref – ou'ddine. (1868). *Chêref – Nâme ou Fastes de la Nation Kourde*, Tome I, première partie, St. Pétersbourg.

Darkot, B. - D, H. (1993). “Ayntâb”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C.2., İstanbul.

Eldem, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, Ankara.

Geniş, Ş. (2009). Gaziantep Kırsalında Sanayileşme Ve Toplumsal Değişim: Dülük Köyü Örneği. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1).

Gibb, H. A. R. M. A. (1932). *The Damascus Chronicle of the Crusades Extracted and Translated From The Chronicle of Ibn Al-Qalanisi*, London.

Güzelbey, C. C. (1984). Gaziantep'te Türk Topluluklarının Adlarını Taşıyan Yerler, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 11-13 Eylül.

Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc, Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Işıltan, F. (1960). *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Kinneir, J. M. (1818). *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan*, London: John Murray, Albemarle-Street.

Canard, M. “Ayntâb”, *Encyclopedia of İslam*, 2nd edition, I.

Necdet S. (1983). *Gaziantep'de Yer Adları ve Türk Boyları, Türk Aşiretleri Türk Oymakları*, İstanbul.

Özdeğer, H. “Gaziantep”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII.

Özdeğer, H. (1988). *Onaltıncı Asırda Ayntâb Livâsı*, I, İstanbul.

Özlü, Z. (1999). *Gaziantep'in 120 No'lu Şer'îye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Pavie, M. C. (1924). *Etat d'Alep. Renseignements agricoles*, Alep.

Pekdoğan, C. (1998). “Gaziantâb İktisad Mıntıkası Kongresi”, *Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhalûk M. Çay Armağanı*, C. II, Ankara.

Pekdoğan, C. (1999). *Gaziantep Ticaret Odası'nın 100 Yılı 1898-1998*, Gaziantep.

Resmi Gazete, 2 Mayıs 1341 (2 Mayıs 1925).

Sak, İ. (2003). *19 Numaralı Gaziantep Şer'îye Sicili'ne Göre Mülk Satışları (1647-1648)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Sıhhiye ve Muâvenet-i İctimâiye Müdürü : [Dr. Süleyman Faik Yargıcı], (1926). *Türkiye'nin Sıhhi ve İctimâî Coğrafyası Gaziantep Vilayeti*, Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muâvenet-i İctimâiye Neşriyatından: 24, Hilâl Matbaası, İstanbul.

Sertoğlu, M. (Hazırlayan). (1992). *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, İstanbul.

Sümer, F. (1980). *Oğuzlar, (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul.

Tezel, Y. (1986). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Târîhi*, 2.bs., Ankara.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2011). *Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942/1535) I*, Yayın Nu: 118, Ankara.

Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti, *Tarih IV*. (1931). [Ankara], Maârif Vekâleti.

Türk Ticaret Sâlnâmesi, Birinci Sene, 340/341 (1924-1925) Nüshası, İktisâdî Tedkikât, Neşriyat ve Muamelât Türk Anonim Şirketi, Matbaa-i Ebuziya, İstanbul. (T.T.S.).

Türk Ticaret Sâlnâmesi, İkinci Sene, 1926/1927 Nüshası. (1926). İktisâdî Tedkîkât, Neşriyât ve Muamelât Türk Anonim Şirketi, Bâb-ı alî Ebussuud Caddesi, Halk Matbaası, (T.T.S.1926).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâlnâmesi, (1926). İstanbul. (T.C.D.S.).

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, İstanbul, 1926-1927.

Türkiye Hilâl-i Ahmer Cem'iyyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1339 Senesi Hilâl Ahmer Meclis-i Umumisi'ne Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor, [İstanbul], Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi.

Türkiye'nin Sıhhi Ve İctimaî Coğrafyası Gaziyıntab Vilayeti (1926), İstanbul,

Türkiye Cumhuriyeti Malûl Gaziler Ticaret Sâlnâmesi 1927 (T.C.M.G.T.S.), Sahib ve Naşiri İsmail Hakkı ve Şürekâsı, Malûl Gaziler Neşriyat Şirketi, İstanbul 1927.

Türkiye Cumhuriyeti Malûl Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi. (1928) İstanbul. (B.T.S.).

[Yargıcı, Dr. Süleyman Faik]. Sıhhiyye ve Muâvenet-i İctimâiyye Müdürü. (1926). *Türkiye'nin Sıhhi ve İctimâî Coğrafyası Gaziantep Vilayeti*, Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiyye ve Muâvenet-i İctimâiyye Neşriyatından: 24, Hilâl Matbaası, İstanbul.

Yurt Ansiklopedisi, (1982). C. 4., Anadolu Yayıncılık, İstanbul.

Battue in Cyber Domain: Fighting Lone Wolves' Online Activities

Siber Alanda Sürek Avı: Yalnız Kurtların Çevrimiçi Faaliyetleriyle Mücadele

Emre ÇITAK¹, Mehmet Emin ERENDOR²

Abstract

Aim: The aim of this study is to provide an in-depth analysis of how the necessary fight should be conducted by focusing on the activities of lone wolves in the cyber domain and their potential to pose cyber threats.

Design/Methodology: In the study, the activities carried out by lone wolves with the advancement of technology are examined, and a method has been developed through case studies to assess the potential extent of these activities in conjunction with artificial intelligence.

Findings: Today, the benefits of the online environment have increasingly been utilized by lone wolves as significant advantages to meet their needs. By conducting research in the cyber domain, accessing relevant individuals, pages, and materials, making purchases, identifying targets, planning attacks, learning how to use weapons and explosives, and sharing their ideas and manifestos, lone wolves enhance their capabilities in both hardware and software. As a result, they are becoming a noteworthy cyber threat.

Limitations: The study focuses on the activities of lone wolves in the cyber domain and the potential threats that may arise with the advancement of artificial intelligence, while not examining traditional terrorist activities.

Originality/Value: The benefits of the online environment are being utilized by lone wolves as significant advantages to meet their needs. Examining the cyber activities of lone wolves will particularly contribute to contemporary research on organized terrorism and provide a different perspective on terrorism studies.

Anahtar Kelimeler: Lone Wolves, Terrorism, Cyber Domain, Counterterrorism, Cyber Security

Öz

Amaç: Bu araştırmanın amacı, yalnız kurtların siber alandaki faaliyetlerine ve siber tehdit oluşturma risklerine odaklanarak, gerekli mücadelenin nasıl olması gerektiği yönünde derin bir analiz çizmektir.

Tasarım/Yöntem: Çalışmada yalnız kurtların teknolojinin gelişmesiyle birlikte yapmış olduğu faaliyetler incelenerek örnek olaylarla bu faaliyetlerin yapay zekâ ile birlikte nerelere kadar uzanabileceğine yönelik yöntem geliştirilmiştir.

Bulgular: Günümüzde özellikle çevrimiçi ortamın getirileri, yalnız kurtlar tarafından da ihtiyaçları doğrultusunda ciddi avantajlar olarak kullanılmaya başlanmıştır. Siber alanda araştırma yapma, ilgili kişilere, sayfalara ve materyallere ulaşma, alışveriş yapma, hedef belirleme ve saldırı planlama, silah ve bomba kullanmayı öğrenme, fikirlerini ve manifestolarını paylaşma gibi imkânlar bulan yalnız kurtlar, kendilerini donanım ve yazılım boyutlarında geliştirerek dikkate alınması gereken siber tehdit haline gelmektedir.

Sınırlılıklar: Çalışma yalnız kurtların siber ortamdaki faaliyetlerine odaklanarak yapay zekanın gelişmesiyle birlikte ortaya çıkabilecek tehditlere odaklanmakta ve geleneksel terör faaliyetleri incelenmemektedir.

Özgünlük/Değer: Çevrimiçi ortamın getirileri, yalnız kurtlar tarafından da ihtiyaçları doğrultusunda ciddi avantajlar olarak kullanılmaktadır. Yalnız kurtların siber faaliyetlerinin incelenmesi özellikle günümüzdeki örgütlü terörizm araştırmalarına katkı sunacak ve terör çalışmalarına farklı bir bakış açısı getirecektir.

Keywords: Yalnız Kurtlar, Terörizm, Siber Alan, Terörizmle Mücadele, Siber Güvenlik

¹Assoc. Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, emrecitak@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8704-6495

²Assoc. Prof. Dr., Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of International Relations, merendor@atu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8467-0743

1. INTRODUCTION

Although the concept of “lone wolf” has been used in the literature for a long time, today it represents a phenomenon that has gained various dimensions in recent years with the development of technology. Acts of violence committed by politically motivated individuals with no connection to any external stakeholder or organization are often classified as lone wolf terrorism. The phenomenon is referred to by various terms in the field, including individual terrorism, lone-actor terrorism, homegrown terrorism, freelance terrorism, single-actor terrorism, solo actor, and lone offenders, etc. In contemporary times, the increasing influence of certain terrorist organizations, general trends of radicalization, and the promotion or endorsement of leaderless operations have elevated lone wolf terrorism to a significant threat.

Lone wolves are traditionally characterized as individuals who have isolated themselves from societal processes and, for various reasons, channel their accumulated grievances into violence against others. Although “lone wolves” are often defined as isolated individuals who have turned their grievances into violence, other factors such as the influence of radical ideologies or extremist groups may also play a role in their radicalization. Motivated by political ideology, religious beliefs, or perceived victimization and alienation, such individuals can transition from harboring radical thoughts to carrying out attacks. States accustomed to combating organized terrorism often face substantial challenges in addressing lone wolf attacks, which are highly unpredictable in timing and method. The current wave of lone wolf threats has evolved into dimensions markedly distinct from earlier manifestations.

After 1990, with the amazing developments in technology, the phenomenon of terrorism has also started to change dramatically. The development of phenomena such as the Internet and social media has turned cyberspace into a tool for terrorist organizations, especially lone wolves. Lone wolves perceived cyberspace as a golden opportunity especially for radicalization, planning operations, logistics and carrying out their actions. Cyberspace has started to play an active role especially in the radicalization process with the easy access and dissemination of extremist content. At this stage, the extent of radicalization was carried to different dimensions by communicating with people with the same thoughts and ideology. Encrypted messaging programs have especially guided the process of communicating without being tracked. Again, lone wolves who benefit from the blessings of cyberspace have reached the ability to conduct open-source intelligence and in a sense have started to manage the process of target discovery. Applications such as Google Earth and Google Maps have become fruitful tools for the preliminary examination of areas that can be attacked. In areas like deep web, it has provided opportunities such as obtaining weapons and other attacking materials and receiving training on bomb preparation. The artificial intelligence process has also paved the way for lone wolves to carry out more sophisticated attacks. In this context, the main purpose of this study is to question the use of technological developments by lone wolves.

One of the key focuses of this study is examining how lone wolves, a phenomenon with historical roots, have evolved into a significant cyber threat due to advancements in computer networks and systems. The core question of this study revolves around how to develop a comprehensive and multidimensional counterterrorism strategy in response to lone wolves who exploit cyber resources to enhance their capabilities. Specifically, it examines whether these individuals can access the necessary tools and knowledge online to conduct increasingly sophisticated attacks in the future. The central argument presented is that the cyber domain has become one of the most crucial factors in transforming lone-wolf terrorism and expanding their capabilities. Unlike the concept suggests, lone wolves are not entirely isolated during their radicalization and attack preparation processes; rather, online platforms and social media serve as spaces for socialization. Given this reality, countering lone wolves requires a distinct approach beyond traditional counterterrorism methods. Since they do not operate within a group dynamic and often leave minimal digital traces, detecting them poses a significant challenge. Therefore, this study argues that an individualized security strategy, akin to a targeted hunt for cyber lone wolves, would be the most effective approach.

This study aims to outline a general framework on lone wolves, who pose an increasing risk to modern societies, while also analyzing their activities in cyberspace. The continuous advancements in

computer networks and systems are strengthening the hands of terrorists. As will be discussed throughout the study, online environments can serve as both a socialization milieu and a training ground for lone wolves. These actors are highly active in digital spaces, both in executing traditional attacks and posing cyber threats. This study argues that cyberspace, which has grown in importance with the development of technology, brings new capabilities and opportunities for lone wolves, but also poses significant risks for the international community. Therefore, security forces are faced with a critical challenge that requires increased vigilance against these entities acting on their own. Although states have implemented measures against organized actors, especially in cybersecurity, it is evident that these efforts must be revised to tackle individual terrorism effectively.

2. LONE WOLVES AND CYBER DOMAIN

The phenomenon of terror or terrorism has an organized and systematic structure in general, but lone wolves can be considered as an element that acts individually and challenges this structure as the opposite of this strategy. Radicalized by extremism, lone wolves have become one of the most prominent phenomena in contemporary terrorism studies. Terrorist organizations acting in a systematic and organized manner support these activities of lone wolves and, in a sense, encourage them to increase their actions. The main reason for this is the difficulty in predicting such attacks and the difficulties in combating them, and the existence of potential threats posed by lone wolves can also cause terrorist organizations to adopt these strategies. That fact also reveals the necessity of further research on lone wolves.

As mentioned earlier, lone wolves' existence and their attempted attacks should not be considered a new phenomenon. Over the years, numerous attacks have taken place, resulting in significant harm to many people. Particularly from the 1970s onward, many individual attacks occurred in Western states, and it became clear that these actions were politically motivated. In the following period, the spread of radical views, facilitated by technological advancements, has influenced many individuals. The adoption of a similar strategy by ISIS, which made open calls to sympathizers worldwide, has contributed to the increasing number of such attacks (Byman, 2017; Michael, 2012; B. J. Phillips, 2017). In a database review, Ramon Spaaij found that between 1968 and 2010, 88 lone wolves were involved in 198 attacks across 15 countries. He also identified that two of the lone wolves were women, while the rest were men (2011, p. 12). It is likely that the number of lone wolves will continue to rise in line with global developments and technological advancements, in keeping with the spirit of the times.

Florian Hartleb argues that the phenomenon of lone wolf terrorism should be understood within its societal context, suggesting that it has emerged as a product of contemporary times (2020, p. 32). Helfstein defines a lone wolf terrorist as an individual who plans and executes an attack entirely on their own, without any prior connection to groups or organizations with shared radical political aims. This person independently adopts a radical ideology, and acts based solely on their personal convictions, without any external influence (2012, p. 29). Michael Becker further characterizes lone wolf terrorism as violence, or attempted violence, motivated by ideological beliefs and carried out by individuals who plan and execute their actions independently, without support from external sources. According to him typically lone wolves generally target civilians, not government institutions. This preference is influenced by two main factors: their ideological motivations, which lead them to target specific civilians, and their lack of resources, which limits their choice of targets and tactics (2014, p. 960).

Hamm and Spaaij describe the lone wolf terrorist as a fundamentally solitary individual, typically preferring to act independently. Their radicalization, however, is often catalyzed by exposure to violent media, provocative literature, manifestos, or inflammatory rhetoric. While their actions may align with the ideological objectives of an extremist movement, they seldom engage directly with the movement, instead independently formulating their terrorist strategies and methods. Lone wolf terrorists frequently experience feelings of alienation and societal stress, which can manifest in physiological distress (2017, pp. 55–56). Similarly, Sturidsonn argues that lone actors operate without membership or direct affiliation with any organized terrorist group or network. These individuals carry out violent acts autonomously, disconnected from the activities of established terrorist organizations. Acting solely on

their own initiative, they are not influenced or directed by any external leader and independently develop their tactics and methods (2016, p. 236).

Lone wolves are not necessarily required to have no prior connections to any organization. Individuals who have previously been involved with radical groups and later distanced themselves can still resort to violent acts later in life. Their previous experiences and engagement with such groups can make them more susceptible to radical ideologies (Alakoc, 2017, pp. 514–515). While lone wolves may sometimes become radicalized due to the influence of extremist organizations, they may also develop extreme views based on personal experiences and their own interpretations of general events. As a result, they often see violent action as the only solution to perceived injustices or unfairness. One of the key characteristics of lone wolves is that they are not bound by organizational restrictions or rules. Terrorist organizations sometimes intensify or reduce their activities, and while members follow strategies outlined by leaders, lone wolves are free to act at any time without waiting for instructions. This autonomy provides them with both a challenge—managing the entire process alone—and an advantage, as they enjoy more freedom of action. Although their attacks tend to be less planned, more unstructured, and generally have less impact than those orchestrated by terrorist organizations, their difficulty in detection makes them a potentially more serious threat.

Lone wolves are often viewed as part of leaderless terrorism, a strategy predicated on the shared ideology of dispersed individuals and groups willing to act violently or confrontationally without centralized leadership. This model assumes a decentralized structure where participants are united solely by a common belief system. The increasing adoption of leaderless resistance across various extremist and dissident movements highlights its appeal as a tactic in terrorism and insurgency. However, this decentralization poses significant challenges to detection and prevention, as the only discernible link between individuals and cells is their ideological alignment (Michael, 2014, pp. 45–46).

In his analysis, Joshua Sinai highlights the use of specific indicators to outline a general profile of lone wolves, categorizing these into mindset-based and behavioral indicators. From a mindset perspective, lone wolves are often characterized by extreme dissatisfaction, narcissism, and an inflated sense of superiority, leading them to believe they are above societal rules and deserving of recognition. They may harbor motives such as seeking revenge or attention through grandiose actions, often driven by ideological extremism or paranoia about perceived government overreach. Additional factors such as mental instability, a craving for adventure, and a desire to impress extremist figures can further contribute to their self-destructive tendencies, compelling them to act independently for what they perceive as a "noble" cause. On the behavioral side, key indicators include actions such as downloading an excessive amount of sensitive files, removing classified materials without authorization, or seeking access to information outside their professional scope. These individuals may also display increasing social isolation, prefer working in unsupervised or quiet environments, and provide vague explanations for interactions with foreign contacts or international travel. Warning signs such as unexplained wealth, connections to extremist figures, frequent visits to radical websites, or vocal expressions of hatred and outrage toward society or the government are also notable red flags (2016, pp. 283–284). These indicators offer valuable insights for identifying potential lone wolves and fostering preventive measures against their actions.

Although lone wolves often exhibit a tendency to isolate themselves from society, they paradoxically seek to broadcast their messages to the public. Before or after their attacks, they frequently disseminate materials that articulate their intentions, grievances, and motivations. These broadcasts serve as critical insights into how and why these individuals became radicalized (Hamm & Spaaij, 2017, p. 91). Lone wolves often utilize their writings or messages as a form of manifesto, attempting to address both like-minded individuals and society at large. Through these manifestos, they express their mixed emotions and thoughts, often characterized by anger and frustration. These manifestos can take various forms, addressing the general public, political authorities, or even God. By doing so, they reveal the extremist views they hold and the radicalization processes they have undergone. Manifestos often provide clues about the reasons behind their chosen targets, their perception of their actions as a duty, and the individual experiences that shaped their trajectory (Spaaij, 2011, pp. 41–43). Broadcasting is essentially a lone wolf's attempt to communicate a message to society, using their attack as a medium for expressing their anger. Through this act, they aim to ensure their message is understood,

remembered, and potentially influential to others. This underscores their belief that their actions will resonate and leave a lasting impact.

Although lone wolves are traditionally perceived as individuals detached from societal processes, making such a generalization is highly problematic. In the modern context, it is evident that lone wolves do not operate in complete isolation. Therefore, they need external resources to meet their individual needs, to provide logistics and to obtain and plan the necessary information. The existence of cyberspace appears to be an effective tool for lone wolves in this context. Lone wolves can use online platforms to access ideological materials related to extremism, participate in various online forums and meetings, follow extremist accounts, identify targets, research and plan attack methods, obtain weapons and learn how to use them. They also frequently use cyberspace to spread their messages or manifestos.

In addition, the potential for lone wolves to develop their technological capabilities to conduct cyber-attacks represents a critical dimension. The increasing prevalence of terrorist activities in cyberspace and the increasing emphasis on cyberspace in terrorism strategies may also lead lone wolves to shift their operational focus to this domain. As a result, in addition to traditional armed or bomb attacks, lone wolves' operations are likely to evolve towards targeting critical infrastructures or infiltrating individuals' private lives. These developments should be considered as the new horizon of lone wolves planning and strategy.

3. TECHNOLOGICAL DEVELOPMENTS, AI AND LONE WOLVES

While making people's lives easier, technology has also brought new risks and threats. As mentioned earlier, the use of these technological developments by lone wolves, especially in their tactics and methods, has led to the expansion of this risk and threat environment. Developments, especially in the last two decades, have empowered lone wolves to carry out more sophisticated attacks and remain undetected, to spread extremism through online platforms, and to plan. This situation, especially in the post-1990 period, the effective use of the Internet by civilians and the increasing integration of the global community into technology have created a favorable environment for lone wolves to proliferate and spread their ideas. Many structures, including terrorist organizations, started to use the Internet as a primary channel in the radicalization process. In the 2000s, the proliferation of various forums, chat groups and extremist websites facilitated the establishment of networks among individuals with common ideological tendencies, thus enabling them to disseminate their intellectual products through these platforms.

The attacks carried out by Anders Behring Breivik in Norway in 2011 are one of the mostly known examples of the phenomenon. Breivik stated that he was influenced by forums on online platforms, and when his attacks are analyzed, it is clearly seen that he was influenced by online communities with anti-Islamic views (Atran, 2021; Berntzen & Ravndal, 2021; Enstad, 2017; J. B. Phillips & Campion, 2024). This case clearly shows that the internet provides a suitable ground for lone wolves to communicate with each other and can contribute to their tendency towards violence by further reinforcing their extremist beliefs.

Moreover, the rapid growth of social media platforms (such as Facebook, Twitter, Instagram and YouTube) since the early to mid-2000s has removed barriers to radicalization and allowed content to spread much faster. The clear influence of these platforms on social events such as the Arab Spring has also opened up new opportunities for lone wolves. Encrypted messaging platforms (such as WhatsApp, Telegram and Signal), which became freely available in the 2010s, have allowed both individuals and radicalized lone wolves to communicate more actively and privately, which has eliminated the possibility of being caught or detected by security forces. Another feature of social media accounts, artificial intelligence-supported algorithms, provide users with recommendations based on their searches, chat history and social activities, which allows users to gravitate towards people or groups with similar thoughts to their own. Users who are not yet radicalized but are waiting for a spark are exposed to more extremist ideologies and posts with these personalized algorithms and are naturally influenced by them (Weimann & Hoffman, 2015). Mohamed Lahouaiej-Bouhlel stands out as a person who was radicalized specifically through the aforementioned online content in his attack in Nice, France in 2016 (Savelkoul, 2022).

Events similar to Breivik's case show how effectively social media and encrypted messaging platforms are used. For example, Abdul Razak Ali Artan, who carried out the Ohio State University attacks in 2016, used his social media account Facebook to express his extremist views and declare his allegiance to ISIS (Abdul Razak Ali Artan, n.d.; "Ohio Attack," 2016; Forest, 2023; Foster & Arnesen, 2019). When evaluated in this context, it shows how social media platforms are used by individuals to show their loyalty to the terrorist organization in a more distant region, but on the other hand, it also shows how the phenomenon of radicalization can easily spread. Similarly, the 2019 Christchurch Mosque attack in 2019 also shows how social media was used to plan the attack and increase the impact of the attack. The live broadcast of the attack by Brenton Tarrant on Facebook also enabled the spread of extremist messages (Bromell, 2022; Hutchinson, 2019; Ilardi et al., 2024; Millsaps, 2020).

In a sense, these events stand out as the visible face of the internet. What is meant by this is that social media accounts can be seen as a means of radicalization and spreading ideologies, but what is even more dangerous is that the tools necessary for the planning and implementation of attacks can also be obtained over the internet. The Dark Web, which is one of the most emphasized issues today, seems to be an area where lone wolves can obtain and sell weapons, explosives, illegal products and materials. Furthermore, the availability of information on the use of various weapons and more sophisticated content such as bomb-making on the Dark Web makes the phenomenon of cyber terrorism a tool that can be used by lone wolves.

In 2012, Mohamed Merah, who carried out a series of armed attacks in Toulouse, stated that he obtained the necessary information on bomb-making from extremist websites, especially YouTube (Nesser, 2014, 2018; Nesser & Stenersen, 2014; Weimann, 2012). The fact that there are examples of the aforementioned situations shows how far the power of the internet has gone. Again, in the attacks in Las Vegas in 2017, Stephen Paddock not only used digital weapons but also used satellite maps and other tools to plan all the logistics necessary for the attack. In this sense, it can be seen how lone wolves use technology effectively without any support. Paddock's attack also demonstrates that as technology continues to advance, lone wolves are now using it to plan and execute attacks rather than radicalize. Therefore, such attacks also show the international community how vital technological tools and devices are to more effective logistical planning and successful execution of attacks. As mentioned earlier, the rise of online marketplaces in environments such as the Dark Web has increased anonymity, and any product available from them will increase lone wolves' reliance on technology and the likelihood that they will use it in attacks.

In addition to these, the possibility that the drones and UAVs, which are effectively used by states, may fall into the hands of lone wolves creates a new risk and threat environment. Today, drones are used by civilians and even many non-state groups are conducting drone attacks, in a sense implementing the phenomenon of asymmetric warfare in real life. However, the fact that drones can be used for surveillance, target identification, target tracking and even explosive transportation, and the potential of lone wolves to carry out attacks from remote areas with this technology is also a risk for states (Byman, 2017; Sims, 2018). The 2018 drone attack on Venezuelan President Nicolás Maduro demonstrated that such attacks are possible. In addition, a development in the UK in 2020, in which an alleged ISIS supporter allegedly planned a "lone wolf" drone attack that could target the British Army or police, shows that interest in autonomous weapon technologies is increasing (Jackman, 2019; Mihaela, 2019; "Terror Accused Hisham Muhammad 'Was Planning Lone-Wolf Attack,'" 2020).

Another important development for lone wolves, who have increased their power with the development of technology and the widespread use of the internet, is the inclusion of artificial intelligence in the process. The potential of artificial intelligence to penetrate into all areas of life is a tool that lone wolves can use to carry out terrorist acts, and even the creation of artificial intelligence-supported terrorist messages, threats and extremist content increases the likelihood that the actions to be carried out will be more effective and efficient. The increase in technological advances over the last 30 years and the potential for artificial intelligence to be involved, and the possibility that this phenomenon can be misused, will expand the range of attacks by terrorist organizations as well as the activities of lone wolves. In general, technological advances have led to more regular perception operations, more manipulation of people through fake news, more sophisticated cyber-attacks, but another danger is the increasing autonomization of life, that is, the structure of autonomous weapon systems in the arms

industry along with daily life (Blauth et al., 2022). When it is assumed that the phenomena other than autonomous weapons are mostly realized on social media accounts and that lone wolves also use social media accounts and other internet applications effectively, the extent of the danger can go to different points. With such phenomena, societies that can first be manipulated with fake news and content in the context of social engineering activities may be exposed to cyber terrorism as a different phenomenon, especially as a result of the realization of terrorism online. Although this may seem like an assumption, there is no possibility that it will not happen in the future because artificial intelligence is developing and increasing its capacity with new information. In this context, lone wolves may also benefit from artificial intelligence in terms of data collection, planning, logistics and carrying out attacks. In this context, the increasing number of drones can also be seen as a threat, even though they are also used by states. Semi-autonomous or fully autonomous drones can be used by lone wolves with the support of artificial intelligence and terrorist acts can be carried out. In the incident that took place at Gatwick Airport in December 2018, although there was no attack, the airport was closed and approximately 1000 flights were canceled due to the drones detected (Kotkova, 2022). A loss of EUR 55.8 million was announced due to canceled flights (Wendt et al., 2020). Although this incident was not an act of terrorism, it is now becoming clear how it disrupted public order and what the possible future damage could be.

Another thing that lone wolves can do with artificial intelligence technology is deepfake technology, which is being used more and more nowadays, in which political leaders, figures, celebrities can be the subject of fake videos created with fake accounts, their faces and voices can be used, and thus an air of panic can be created on the way to extremism and radicalization. The aforementioned perception operations can also be seen as one of the elements that can be realized with deepfake technology (Allyn, 2022, 2022; Bazarkina, 2021; Davis, 2021; Deepfake Used to Attack Activist Couple Shows New Disinformation Frontier, 2020; Little & Richards, 2021). The main purpose of these videos is to gain a new dimension to radicalization and create content by analyzing the online behavior of individuals and identifying their weaknesses and points. The increasing influence of social media accounts on individuals and the encouragement of certain lives increases the likelihood of individuals believing all kinds of statements and posts of those people, and this situation can naturally be used by lone wolves.

Another act of terrorism that lone wolves can carry out is more sophisticated cyber-attacks powered by artificial intelligence. Cyber-attacks, especially against critical infrastructures, could disrupt the flow of life and create crises within the country. While the cost of cyber-attacks to the world economy is well known, more sophisticated cyber-attacks could also lead to political crises.

In general, lone wolves, like terrorist organizations, use technological developments to strengthen themselves and increase their activities. Using the power of the Internet, lone wolves have disseminated extremist content through social media platforms and improved themselves in terms of logistics. In other words, lone wolves have started to use all kinds of technological advances, from internet forums to artificial intelligence, to organize and carry out their actions. Such advancements have enabled lone wolves to increase radicalization while at the same time reducing the likelihood of being caught or detected. Future developments, especially in the field of artificial intelligence, may also increase the likelihood of sophisticated attacks with greater impact in the future.

4. FIGHTING LONE WOLVES IN CYBER DOMAIN

Combating lone wolves undoubtedly requires a specialized approach. The dual nature of lone-wolf attacks—both as a terrorism threat and an individual act—necessitates a distinct counterstrategy. Unlike organizational terrorism, lone-wolf attacks present significant challenges in detection and prevention due to their decentralized and unpredictable nature. As discussed in this study, in addition to their traditional attacks, lone wolves' activities in the cyber domain and potential cyberattacks further heighten the threat they pose. This, in turn, necessitates a more sophisticated and comprehensive approach to countering them.

Lone wolves are not entirely disconnected from society, as highlighted throughout this study. The internet plays a pivotal role in their radicalization and attack planning, serving as their main link to the outside world. In the modern digital era, self-radicalization largely depends on online platforms.

Consequently, their online activities are a crucial factor in understanding lone-wolf terrorism. The internet grants them anonymity, making it easier to obscure their actions. Although identifying these activities remains difficult, monitoring and countering their online presence is a key priority in combating terrorism (Michael, 2014).

It should be noted that there are many procedures to be followed and implemented during these tracking and detection operations. By procedure, it is not meant a guide or a list of requirements, but rather a list of possible actions. In the study, it has been mentioned that radicalization today occurs in the online environment, and lone wolves have been increasing these activities by effectively using online platforms. Although this situation appears to be an advantage for lone wolves, online platforms and artificial intelligence also present opportunities for counterterrorism teams. In the context of counterterrorism, security forces can use artificial intelligence applications to analyze data obtained from sources like social media accounts, forums, and messaging programs, enabling early detection of radicalization or extremism. In their study, Berker and Morgan (2015) examined the social media accounts of terrorist organizations or their supporters in terms of extremism, analyzing data such as the years these accounts were created, their locations, and the number of tweets. Based on the data obtained, they outlined actions that could be taken regarding extremism. Given the more advanced technology today, and the fact that artificial intelligence applications can perform such analyses in a shorter period, the identification of such posts will also be quicker. Advanced natural language processing (NLP) techniques have contributed to shortening this timeframe. AI-assisted NLP techniques can be used to scan for extremist rhetoric or violent posts and help identify potential lone wolves' attackers.

Machine learning algorithms have also been used effectively by Google, especially in the past, and they can also be used to combat lone wolves. In particular, they can create potential scenarios by modeling their behavior, such as identifying the most frequently viewed content, communication techniques and the structure of the words used, and finally their spending habits (Hussain & Saltman, 2014).

Another technological development is Deepfake technology, which lone wolves can use effectively. This construct can play an important role, especially in the context of radicalization and manipulation (Maras & Alexandrou, 2019). In the fight against this technology or manipulation, artificial intelligence can be used to determine whether the content is real or not (Agarwal et al., 2020). The effective use of artificial intelligence will play a critical role in managing perceptions, combating disinformation, and countering manipulation (Conway, 2016) as AI algorithms will operate based on verified information, preventing the spread of such fake news or posts.

Another area where lone wolves must be fought is cybersecurity. Terrorists or lone wolves who effectively use the benefits brought by technology reduce the likelihood of detection by using encrypted communication, the Darknet, and other platforms. It is well known that lone wolves often exhibit various warning signs/signals before carrying out their attacks. Detecting these signs/signals is crucial for preventing lone-wolf terrorism. Today, such signs/signals are predominantly found in online environments. Lone wolves engage in activities within the cyber domain that align with their objectives, including searching for targets, making purchases, accessing relevant individuals and materials, sharing radical ideologies, planning attacks, and attempting to learn how to use weapons (Meloy & Gill, 2016; Rose & Morrison, 2023; Schuurman et al., 2018).

To combat this, a more comprehensive strategy and policy are needed, as one of the biggest challenges for states is to ensure the protection of critical infrastructure, communication channels, and society from cyberattacks through effective and continuous efforts (Buchanan, 2020). In this context, states must establish attack detection systems to prevent cyberattacks and integrate artificial intelligence into cybersecurity (Das & Sandhane, 2021; Li, 2018; Zhang et al., 2022). Moreover, to fight lone wolves in the cyber domain, states must collaborate with the private sector. Given that most technology companies are operated by the private sector today, such collaboration is inevitable. States should request technology companies to detect and even remove posts related to extremism on online platforms. This way, the spread of information can be prevented, and the likelihood of detecting lone wolves will increase. At this point, intelligence and information sharing between states is vital because international cooperation must be developed in the fight against lone wolves. International cooperation will play a

critical role in detecting lone wolves and preventing attacks before they occur (Clarke & Knake, 2019; Rid, 2020).

It is essential to highlight that addressing lone wolves in cyberspace requires a perspective that extends beyond conventional cybersecurity methods. Those who have undergone extensive training to refine their cyber skills will not simply use online platforms for learning, sharing, or planning—such an assumption would overlook the evolving nature of digital threats. While efforts to limit their online activities are undoubtedly important, the potential severity of cyberattacks carried out by lone wolves with access to advanced technologies must not be underestimated. Therefore, all available surveillance and monitoring tools should be actively employed to identify individuals who may engage in cyber terrorism. Detecting every trace and subtle signal left behind by lone wolves, with the assistance of artificial intelligence applications, represents a crucial step in this effort. Any security vulnerability that enables lone wolves to target critical infrastructure or infringe on citizens' privacy could have serious consequences. As security forces strengthen countermeasures, lone wolves may view traditional attack methods as increasingly risky. With support from terrorist organizations, they could pivot toward more sophisticated cyberattacks. This underscores the need to enhance cyber deterrence as a fundamental element of security strategies.

5. CONCLUSION

Terrorism remains one of the greatest security threats of our time. In addition to acts of terrorism, the presence and activities of lone wolves in cyberspace have gradually increased the size of the threat they pose and caused them to become an even greater risk. Therefore, the risk posed by lone wolves should be addressed from two different perspectives: The increasing impact of their traditional attacks and their capacity to conduct cyber-attacks. The potential actions of lone wolves with advanced expertise in computer hardware and software make it clear that this problem requires a serious and comprehensive approach.

This study argues that lone wolves, through their activities in cyberspace, have gained access to opportunities that were previously unavailable to them. These include accelerating their radicalization process, disseminating their ideology, acquiring knowledge and training, planning attacks, obtaining materials and weapons, identifying targets and their vulnerabilities, and evading detection by security forces. Additionally, it highlights the potential threat posed by lone wolves who develop expertise in software and hardware, enabling them to conduct cyberattacks capable of inflicting significant harm on society. Given their political motivations, their approach is expected to differ from that of conventional hackers.

When evaluated within the framework of today's developments, it is clear that traditional counter-terrorism strategies are insufficient in combating lone wolves. Unlike terrorist organizations, lone wolves must be individually identified and neutralized. For this reason, the concept of “battue” (systematic hunt) is preferred in the title of the study. While strengthening overall cybersecurity measures and increasing counterterrorism efforts is vital, it is equally critical to develop effective strategies against individuals who may be individually motivated to commit acts of terrorism. The ability of lone wolves to mobilize at any time, to hide in public, to show minimal warning signs prior to an attack, and to carry out simple but highly effective attacks are critical factors that make them a serious security threat.

As stated above that expecting counterterrorism strategies designed for organized groups to be equally effective against lone wolves would be a significant miscalculation. Lone wolves exist within social structures while simultaneously managing to isolate themselves. Since they are not continuously seeking attacks and do not operate within an organizational hierarchy, their detection is highly challenging. Their attacks often come as complete surprises. Until recently, the primary challenge for lone wolves was obtaining the resources necessary for their radicalization and attacks, as they lacked the support of a structured organization. However, as explored throughout this study, cyberspace has provided them with crucial tools that accelerate radicalization, facilitate attack planning, and enhance their operational capabilities. Particularly, lone wolves who follow and integrate advancements such as artificial intelligence applications are poised to become an even more severe threat in the future.

Given these realities, it is essential to emphasize that combating lone wolves requires a specialized strategy distinct from conventional counterterrorism approaches. Since modern lone wolves operate actively in cyberspace, countermeasures must also be intensified within this domain. The fact that their online interactions and searches leave digital traces is a crucial aspect for security agencies to focus on. As long as lone wolves leave footprints in cyberspace, a dedicated system must be established to track these traces and effectively neutralize them.

The main argument of this study, as discussed in the relevant chapters, is the necessity of developing an integrated counterstrategy against lone wolves. They should be identified, deterred or apprehended through the joint efforts of all social institutions. Such an approach requires a multifaceted framework, including legal measures, law enforcement interventions, media pressure, educational programs and rehabilitation efforts. In today's world, cyberspace has become attractive to terrorists, allowing lone wolves to hide behind digital codes. Therefore, cybersecurity should be considered as a critical component of counterterrorism strategies. Recognizing the fact that lone wolves leave digital traces during their online activities will play an important role in shaping the direction of these efforts.

The lone wolves' radicalization, socialization, acquisition of weapons, learning attack methods, targeting, communicating messages or manifestos, and carrying out cyber-attacks rely heavily on the online environment. Given the rapid advancement of technology, it is not difficult to envision that lone wolves proficient in AI applications could engage in cyber activities that could paralyze social life. Therefore, a constant hunt for lone wolves in cyberspace is necessary. Detecting and neutralizing them through digital footprints can be one of the most effective aspects of counterterrorism.

While the necessary elements for combating lone wolves have already been mentioned, it should be acknowledged that there are challenges to these elements as well. One of the most important of these challenges and risks is misinformation or biased data that may emerge as a result of artificial intelligence modeling. False information or biased data may lead to an increase in ethical violations and exacerbate the problem by leading to erroneous operations and targeting the wrong individuals. Therefore, it is essential to cross-check and verify the data obtained through artificial intelligence with other intelligence information.

Moreover, as lone wolves use online platforms effectively, they are able to change their digital identities and reduce the chances of being detected. This necessitates close monitoring and the implementation of necessary legal regulations. One of the biggest challenges here is legal frameworks. Just as the international community struggles to find common ground in counter-terrorism measures, it also has difficulty in establishing a common legal approach to lone wolves. In addition, deficiencies in national legal regulations weaken the legal pillar of the fight.

To summarize, lone wolves are becoming an increasingly serious threat to the international community as technological advances increase. Effective cooperation is crucial and intelligence sharing plays a vital role in deterrence.

Ethics Statement: *In this study, no method requiring the permission of the "Ethics Committee" was used.*

Author Contributions Statement: *1st author's contribution rate is 50%, 2nd author's contribution rate is 50%.*

Conflict of Interest: *There is no conflict of interest among the authors.*

REFERENCES

- Abdul Razak Ali Artan (n.d.). Counter Extremism Project. Retrieved January 30, 2025, from <https://www.counterextremism.com/extremists/abdul-razak-ali-artan>
- Agarwal, S., Farid, H., Fried, O., & Agrawala, M. (2020). Detecting deep-fake videos from phoneme-viseme mismatches. *Proceedings of the IEEE/CVF Conference on Computer Vision and Pattern Recognition Workshops*, 660–661. http://openaccess.thecvf.com/content_CVPRW_2020/html/w39/Agarwal_Detecting_Deep-Fake_Videos_From_Phoneme-Viseme_Mismatches_CVPRW_2020_paper.html

- Alakoc, B. P. (2017). Competing to Kill: Terrorist Organizations Versus Lone Wolf Terrorists. *Terrorism and Political Violence*, 29(3), 509–532. <https://doi.org/10.1080/09546553.2015.1050489>
- Allyn, B. (2022, March 16). Deepfake video of Zelenskyy could be “tip of the iceberg” in info war, experts warn. *NPR*. <https://www.npr.org/2022/03/16/1087062648/deepfake-video-zelenskyy-experts-war-manipulation-ukraine-russia>
- Atran, S. (2021). Psychology of Transnational Terrorism and Extreme Political Conflict. *Annual Review of Psychology*, 72(Volume 72), 471–501. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010419-050800>
- Bazarkina, D. (2021). Artificial Intelligence Enhancing Social Engineering in Terrorism: The New Threats. In M. Florinda, I. Salavisa, & C. Serrao (Eds.), *ECIAIR 2021 3rd European Conference on the Impact of Artificial Intelligence and Robotics* (pp. 19–25). Academic Conferences and Publishing Limited.
- Becker, M. (2014). Explaining Lone Wolf Target Selection in the United States. *Studies in Conflict & Terrorism*, 37(11), 959–978. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2014.952261>
- Berker, J. M., & Morgan, J. (2015). The ISIS Twitter census: Defining and describing the population of ISIS supporters on Twitter. *Center for Middle East Policy at Brookings*. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/isis_twitter_census_berger_morgan.pdf
- Berntzen, L. E., & Ravndal, J. A. (2021). Monster or Hero? Far-right Responses to Anders Behring Breivik and the July 22, 2011 Terrorist Attacks. *Perspectives on Terrorism*, 15(3), 37–59.
- Blauth, T. F., Gstrein, O. J., & Zwitter, A. (2022). Artificial intelligence crime: An overview of malicious use and abuse of AI. *IEEE Access*, 10, 77110–77122.
- Bromell, D. (2022). Introduction: After Christchurch. In D. Bromell (Ed.), *Regulating Free Speech in a Digital Age: Hate, Harm and the Limits of Censorship* (pp. 1–25). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-95550-2_1
- Buchanan, B. (2020). *The Hacker and the State: Cyber Attacks and the New Normal of Geopolitics* (1st edition). Harvard University Press.
- Byman, D. (2017). How to hunt a lone wolf: Countering terrorists who act on their own. *Foreign Affairs*, 96(2), 96–105.
- Clarke, R. A., & Knake, R. K. (2019). *The Fifth Domain: Defending Our Country, Our Companies, and Ourselves in the Age of Cyber Threats*. Penguin Press.
- Conway, M. (2016). Determining the role of the Internet in violent extremism and terrorism. In A. Aly, S. Macdonald, L. Jarvis, T. Chen (Eds.), *Violent Extremism Online*. Routledge.
- Das, R., & Sandhane, R. (2021). Artificial Intelligence in Cyber Security. *Journal of Physics: Conference Series*, 1964 (4), 042072. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1964/4/042072>
- Davis, C. (2021, April 15). Intelligence Hearing: Terrorism and “Deep Fakes.” *WIBC 93.1 FM*. <https://wibc.com/107123/intelligence-hearing-terrorism-and-deep-fakes/>
- Deepfake Used to Attack Activist Couple Shows New Disinformation Frontier. (2020, July 16). *Gadgets 360*. <https://www.gadgets360.com/internet/features/deepfake-oliver-taylor-mazen-masri-terrorist-accuse-london-university-of-birmingham-student-fake-profile-2264044>
- Enstad, J. D. (2017). “Glory to Breivik!”: The Russian Far Right and the 2011 Norway Attacks. *Terrorism and Political Violence*, 29(5), 773–792. <https://doi.org/10.1080/09546553.2015.1008629>
- Forest, J. J. F. (2023). Recent Trends in International Terrorism and Their Impact on Counterterrorism Ambitions. In N. Stockhammer (Ed.). *Routledge Handbook of Transnational Terrorism*. Routledge.
- Foster, T. N., & Arnesen, D. W. (2019). Legal Strategies for Combating Online Terrorist Propaganda. *Atlantic Law Journal*, 21, 45.
- Hamm, M. S., & Spaaij, R. (2017). *The Age of Lone Wolf Terrorism*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/hamm18174>
- Hartleb, F. (2020). *Lone wolves: The new terrorism of right-wing single actors*. Springer Nature.
- Helfstein, S. (2012). *Edges of radicalization: Ideas, individuals and networks in violent extremism*. Combating Terrorism Center.
- Hussain, G., & Saltman, E. M. (2014). *Jihad trending: A comprehensive analysis of online extremism and how to counter it*. Quilliam.

- Hutchinson, J. (2019). Far-Right Terrorism: The Christchurch Attack and Potential Implications on the Asia Pacific Landscape. *Counter Terrorist Trends and Analyses*, 11(6), 19–28.
- Ilardi, G. (Joe), Smith, D., Winter, C., & Spaaij, R. (2024). The 2019 Christchurch terror attack: An assessment of proximal warning behaviors. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 1–21. <https://doi.org/10.1080/19434472.2024.2374758>
- Jackman, A. (2019). Consumer drone evolutions: Trends, spaces, temporalities, threats. *Defense & Security Analysis*, 35(4), 362–383.
- Kotkova, B. (2022). Airport defense systems against drones' attacks. *2022 26th International Conference on Circuits, Systems, Communications and Computers (CSCC)*, 85–90. <https://doi.org/10.1109/CSCC55931.2022.00025>
- Li, J. (2018). Cyber security meets artificial intelligence: A survey. *Frontiers of Information Technology & Electronic Engineering*, 19(12), 1462–1474. <https://doi.org/10.1631/FITEE.1800573>
- Little, O., & Richards, A. (2021, September 20). TikTok trolls are creating deepfakes and deceptively editing real users' videos to promote "transracialism." *Media Matters for America*. <https://www.mediamatters.org/tiktok/tiktok-trolls-are-creating-deepfakes-and-deceptively-editing-real-users-videos-promote>
- Maras, M.-H., & Alexandrou, A. (2019). Determining authenticity of video evidence in the age of artificial intelligence and in the wake of Deepfake videos. *The International Journal of Evidence & Proof*, 23(3), 255–262. <https://doi.org/10.1177/1365712718807226>
- Meloy, J. R., & Gill, P. (2016). The lone-actor terrorist and the TRAP-18. *Journal of Threat Assessment and Management*, 3(1), 37.
- Michael, G. (2012). *Lone wolf terror and the rise of leaderless resistance*. Vanderbilt University Press.
- Michael, G. (2014). Counterinsurgency and Lone Wolf Terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 26(1), 45–57.
- Mihaiela, B. (2019). Drones and terrorism—a new threat to international security. *Knowledge Management: Projects, Systems and Technologies*, 89.
- Millsaps, M. (2020). Terrorism: An Evolving Threat. *University of Baltimore Law Review*, 50, 335.
- Nesser, P. (2014). Toward an Increasingly Heterogeneous Threat: A Chronology of Jihadist Terrorism in Europe 2008–2013. *Studies in Conflict & Terrorism*, 37(5), 440–456. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2014.893405>
- Nesser, P. (2018). *Islamist Terrorism in Europe*. Oxford University Press.
- Nesser, P., & Stenersen, A. (2014). The modus operandi of jihadi terrorists in Europe. *Perspectives on Terrorism*, 8(6), 2–24.
- Ohio attack: Possible terror link being investigated, say police. (2016, November 28). *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-38136658>
- Phillips, B. J. (2017). Deadlier in the U.S.? On Lone Wolves, Terrorist Groups, and Attack Lethality. *Terrorism and Political Violence*, 29(3), 533–549.
- Phillips, J. B., & Champion, K. (2024). Is He /ourguy/, a False Flag, or Something Else? Debating Breivik's and Tarrant's Terrorism on 4chan's /pol/ Board. *Studies in Conflict & Terrorism*, 1–23. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2024.2388337>
- Rid, T. (2020). *Active Measures: The Secret History of Disinformation and Political Warfare* (Illustrated edition). Farrar, Straus and Giroux.
- Rose, M. M., & Morrison, J. (2023). An exploratory analysis of leakage warning behavior in lone-actor terrorists. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 15(2), 179–214. <https://doi.org/10.1080/19434472.2021.1900325>
- Savelkoul, C. (2022). Terrorists Need an Ideology. *E-International Relations*. <https://www.e-ir.info/2022/06/15/terrorists-need-an-ideology/>
- Schuurman, B., Bakker, E., Gill, P., & Bouhana, N. (2018). Lone Actor Terrorist Attack Planning and Preparation: A Data-Driven Analysis. *Journal of Forensic Sciences*, 63(4), 1191–1200. <https://doi.org/10.1111/1556-4029.13676>
- Sims, A. (2018). The Rising Drone Threat from Terrorists. *Georgetown Journal of International Affairs*, 19, 97–107.
- Sinai, J. (2016). The nonviolent lone actor: The insider threat in information security. In M. Fredholm (Ed.), *Understanding lone actor terrorism: Past experience, future outlook, and response strategies* (pp. 280–294). Routledge.

- Spaaij, R. (2011). *Understanding lone wolf terrorism: Global patterns, motivations and prevention*. Springer Science & Business Media.
- Sturidsson, K. (2016). Inside the mind of the lone actor. In M. Fredholm (Ed.), *Understanding lone actor terrorism: Past experience, future outlook, and response strategies* (pp. 235–248). Routledge.
- Terror accused Hisham Muhammad “was planning lone-wolf attack.” (2020, July 28). *BBC*. <https://www.bbc.com/news/uk-england-manchester-53573677>
- Weimann, G. (2012). Lone wolves in cyberspace. *Contemporary Voices: St Andrews Journal of International Relations*, 3(2). <https://jtr.st-andrews.ac.uk/index.php/up/article/view/405>
- Weimann, G., & Hoffman, B. (2015). *Terrorism in Cyberspace: The Next Generation*. Woodrow Wilson Center Press / Columbia University Press.
- Wendt, P., Voltes-Dorta, A., & Suau-Sanchez, P. (2020). Estimating the costs for the airport operator and airlines of a drone-related shutdown: An application to Frankfurt international airport. *Journal of Transportation Security*, 13(1), 93–116. <https://doi.org/10.1007/s12198-020-00212-4>
- Zhang, Z., Ning, H., Shi, F., Farha, F., Xu, Y., Xu, J., Zhang, F., & Choo, K.-K. R. (2022). Artificial intelligence in cyber security: Research advances, challenges, and opportunities. *Artificial Intelligence Review*, 55(2), 1029–1053. <https://doi.org/10.1007/s10462-021-09976-0>

Türk Toplumsal ve Siyasal Hayatına Etkileri Bakımından Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatı

Futuvvet and Ahi Organization in terms of Their Effects on Turkish Social and Political Life

Serpil YILDIRIM¹

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatlarının Türk toplumsal ve siyasal hayatı üzerindeki etkisinin incelenmesidir. **Tasarım/Yöntem:** Çalışmada Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatları, ortaya çıktıkları sosyo-politik koşullar çerçevesinde incelenmiştir. Tarihsel analiz ve süreç yaklaşımının uygulandığı çalışmada, kavramlar varsayımsal bir yaklaşımdan ziyade olgusal bir gerçeklikle incelenmiştir. Çalışmada, kavramların tarihselliği göz önünde bulundurularak dönemin sosyal ve siyasal yapısına ilişkin olaylara yer verilmiştir. Böylece kavramlar bu tarihsellik örüntüsü içinde bütüncül bir yaklaşımla aktarılmaya çalışılmıştır.

Bulgular: Çalışmada, başlangıçta farklı ihtiyaç ve dinamiklerle ortaya çıkan Fütüvvet ve Ahilik kavramlarının, dönemin siyasal koşullarının etkisiyle bir araya geldikten sonra kurumsal bir niteliğe kavuştukları görülmüştür. Yine çalışmada, aynı kaynaktan beslenen yapılar olarak bu kavramların hem Türk hem de İslam dünyasında devlet üzerinde etkili oldukları ve toplumsal birlik ve bütünlüğün sağlanması konusunda da önemli işlevler üstlendikleri görülmüştür.

Sınırlılıklar: Çalışmada Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatları Türk toplumsal ve siyasal hayatına etkileri bakımından incelenmiştir. Araştırma, bu sınırlılık çerçevesinde yürütülmüştür.

Özgünlük/Değer: Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatları Türk toplumsal ve siyasal hayatını derinden etkileyen kurumlardır. Türk devletleri olarak Büyük Selçuklular, Anadolu Selçuklu Devleti, Beylikler Türkiye'si ve Osmanlı İmparatorluğu fethedilen yerlerdeki devletleşme süreçlerinde bu kurumların desteğinden yararlanmışlardır. Bu kurumlar savaş sonrası toplumsal düzenin sağlanmasında önemli işlevler üstlenmişlerdir. Bu çalışma da, dönemin toplumsal ve siyasal koşulları ile iktidar ilişkilerini içeren bütün bu süreçleri belli bir bütünlük içinde aktarması bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Fütüvvet, Ahilik, Türk Toplumsal Hayatı, Türk Siyasal Hayatı, Türk Devlet Geleneği

Abstract

Purpose: The aim of this study is to examine the impact of Futuvvet and Ahi Organizations on Turkish social and political life.

Design/Methodology: In the study, Futuvvet and Ahi Organizations were examined within the framework of the socio-political conditions in which they emerged. In the study, where historical analysis and process approach was applied, the concepts were examined with a factual reality rather than a hypothetical approach. In the study, the events related to the social and political structure of the period were included by taking into account the historicity of the concepts. Thus, the concepts were tried to be conveyed with a holistic approach within this historicity pattern.

Findings: In the study, it was seen that the concepts of Futuvvet and Akhism, which initially emerged with different needs and dynamics, gained an institutional quality after coming together under the influence of the political conditions of the period. Again, in the study, it was seen that these concepts, as structures fed from the same source, were influential on the state in both the Turkish and Islamic worlds and undertook important functions in ensuring social unity and integrity.

Limitations: In this study, Futuvvet and Ahi Organizations were examined in terms of their effects on Turkish social and political life. The research was carried out within this limitation.

Originality/Value: Futuvvet and Ahi Organizations are institutions that deeply affected Turkish social and political life. As Turkish states, the Great Seljuks, the Anatolian Seljuk State, the Turkey of the Principalities and the Ottoman Empire benefited from the support of these institutions in the processes of state formation in the conquered areas. These institutions undertook important functions in ensuring the social order after the war. This study is also important in terms of conveying all these processes, including the social and political conditions of the period and the power relations, in a certain holistic way.

Keywords: Futuvvet, Akhism, Turkish Social Life, Turkish Political Life, Turkish State Tradition

¹Dr., Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Söğütözü/ANKARA, serpilakis@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7593-4666

1. GİRİŞ

Toplumsal içeriğe sahip bir kavram olarak “Fütüvvet” farklı toplumlarda değişik isimlerle ortaya çıkmıştır. Kökeni İslam öncesi döneme dayanan kavram, İslam’la birlikte gelişmiştir. Arapça kökenli bir kavram olan fütüvvet, Ortaçağ İslam dünyasının ekonomik, toplumsal ve siyasal yapısını derinden etkilemiştir (Cahen, 1986; Dikkaya, 2000; Taeschner, 1953). Kavramın düşünsel ve felsefi temelleri çok daha eskilere gitse de onun sosyal hayata dönük toplumsal yanı, kavramın siyasal alandaki kullanımıyla gelişmiştir. Kaynağını İslam toplumlarından alan kavram, siyasal gücüne ise Abbasî Halifeliği döneminde ulaşmıştır.

Abbasi Halifeliği, dönemin toplumsal ve siyasi koşullarında, içinde bulunduğu güç durumdan Fütüvvet Teşkilatı’nın kurulmasıyla kurtulmuştur. Bu Teşkilatın kurulmasıyla Abbasî Halifeliği bütün İslam dünyasının manevi lideri haline gelmiştir. Teşkilatın kurulmasından sonra toplumun ileri gelenleri ve birçok İslam devlet başkanı Teşkilata üye olmuştur. Halifenin, Teşkilatın manevi reisi tarafından Teşkilata alınması ise Teşkilatın adeta kutsal addedilip “*hilafet makamı*”nın da tekrar güçlenmesine neden olmuştur. Teşkilatın İslam dünyası tarafından kabul edilmesini sağlayan bu manevi güç, birçok Müslüman hükümdarın da Teşkilata girmesini sağlamıştır. Sufizm ve tasavvuftan renklerin de bulunduğu bu Teşkilat, dini ilkeler çerçevesindeki yaklaşımıyla toplumun büyük bir kesimi ve İslam dünyasının çoğunluğu tarafından geniş bir kabulle karşılanmıştır (Çelik, 2022; Kayaoğlu, 1981).

Türk-İslam kültüründe geniş bir yer tutan fütüvvet anlayışının, Türk toplum hayatı incelendiğinde yeni bir kavrayış olmadığı görülmektedir. Eski Türklerde “*alp*”, Müslüman Türklerde “*gazi*” ünvanları Fütüvvet Teşkilatı’nın kurulmasından asırlar öncesinde de Türk toplumlarında vardı. Asya toplumlarında “*gazi*”, “*ayyar*”, “*fata*”, “*alp*”, “*eren*”, “*alperen*” gibi değişik isimlerle anılan bu gruplar -dağınık bir yapıda da olsalar- Anadolu’da Moğol istilası sırasında toplumsal düzenin sağlanmasında büyük bir etkinlik göstermişlerdir (Anadol, 1991; Erdem, 2021; Köprülü, 1991). Bu dönemde Anadolu’da gelişmeye başlayan Ahilik Teşkilatı da bu gelişmelerden etkilenmiş ve Anadolu Selçuklu Devleti’nin en güçlü hükümdarlarından olan Sultan I. İzzeddin Keykavus’un Fütüvvet Teşkilatı’na girmesiyle birlikte bu iki Teşkilat adeta birbirinin devamı, eşdeğeri ve bütünleyeni olarak gelişmiştir (Çelik, 2022). Esasen 8. yüzyıldan itibaren Horasan, İran, Irak ve Şam ülkelerinde ortaya çıkan fütüvvet, 12. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu, Suriye ve Mısır’a, 13. yüzyılda ise başta Konya ve Ankara olmak üzere Anadolu’nun geniş bir alanına yayılmıştır (Gölpınarlı, 2011). Türk sosyal ve siyasal hayatını derinden etkileyen fütüvvet, Türk devlet geleneğinde kendisine Ahilik Teşkilatı içinde yer bulmuştur. Böylece 13. yüzyıldan itibaren Anadolu’da “*Ahilik*” olarak adlandırılan kurum, fütüvvetin ahlak ilkeleri ile Türk konukseverliğinin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır (Kayaoğlu, 1981).

Bu çalışmada Türk ve İslam dünyasının iki önemli kurumu olan “Fütüvvet” ve “Ahilik” Teşkilatları, Türk toplumsal ve siyasal hayatına etkileri bakımından incelenmiştir. Literatür taramasına dayanarak nitel araştırma yöntemiyle yürütülen çalışmada, konuya ilişkin incelemeler tarihsel analiz ve süreç yaklaşımı çerçevesinde ele alınmıştır. Bu kapsamda; çalışmada öncelikle fütüvvet kavramı etimolojik olarak incelenmiş olup kavramın tarihsel gelişimini de içerecek şekilde kuramsal açıdan bir analizi yapılmıştır. Sonrasında, dönemin arka plan siyasi gelişmelerini de içerecek şekilde siyasal bir kurum olarak Fütüvvet Teşkilatı’nın gelişimi incelenmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise Fütüvvet Teşkilatı’nın Türklerdeki gelişimi ve Ahilik Teşkilatı ele alınmıştır. Büyük Selçuklu döneminden başlayarak Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devleti dönemlerini de içerecek şekilde yürütülen çalışmada Türklerin Teşkilatla tanışması, Türk siyasal hayatında fütüvvetin yeri, fütüvvet hareketinin Ahilik’le olan etkileşimi ve Anadolu’da Ahilik Teşkilatı’nın gelişimi gibi konular incelenmiştir. Çalışmada fütüvvet hareketinin Türk toplumsal ve siyasal hayatı üzerinde önemli bir etkisinin olduğu ve Türk kültür ve medeniyetinin bir ürünü olarak Ahilik Teşkilatı’nın fütüvvet hareketinden etkilenip onun değer ve ilkelerini bünyesine katarak özünü koruyacak bir şekilde geliştiği sonucuna ulaşılmıştır.

2. TEORİK YAPI, KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHSEL GELİŞİM

2.1. Fütüvvet: Teorik ve Kavramsal Bir Değerlendirme

Arapça “*feta*” kelimesinden gelen “fütüvvet”; “*gençlik*”, “*mertlik*”, “*cömertlik*”, “*yiğitlik*”, “*erlik*”, “*diğerkâmlık*”, “*delikanlılık*” ve “*gözü peklik*” gibi anlamlara sahiptir. Çoğulu “*fityan*” ya da

“fitye” olan kavram; herhangi bir karşılık beklemezsizin başkalarının kurtuluşu ve mutluluğu için kendini feda etmek, nefisle mücadele edip Allah’ın emir ve yasaklarına uymak, kendini halka adayıp onun iyiliği için çalışmak, başkalarının kusurlarını örtüp bağışlayıcı olmak gibi anlamlar içermektedir (Bayram, 2016; Çatak ve Vural, 2018; Dikkaya, 2000; Keleş, 2019; Taeschner, 1953). Hak ve hukuka uygun davranmak, güzel huylu ve feragat sahibi olmak, iyiliksever olup başkalarının sıkıntılarını gidermeye yardımcı olmak, nefsinin hakir tutup Allah yolunda hizmet etmek gibi anlamları taşıyan fütüvvet; kahramanlık demek olup ahde vefa ve emanete sadık kalmak demektir. İşte bütün bu özellikleri taşıyan kişi ise “feta”dır (Bayram, 2016; Çatak ve Vural, 2018; Taeschner, 1953).

Fütüvvet kavramı üzerine yapılan çalışmalar, çoğunlukla kavramın Arap dili ve kültüründe nasıl kullanıldığının araştırılmasıyla başlar. Zira fütüvvet ve onun kökenini oluşturan feta kelimeleri Arapça olduğundan, kavramın kökeni ve geliştiği toplumsal koşullar anlaşılmaya çalışılır. Buna göre, Arap kültüründe fetanın taşınması gereken iki önemli özellik vardır. Bunlar; misafirperverlik, eli açıklık ve cömertlik anlamında “sahavet”; yiğitlik, yüreklilik ve delikanlılık anlamında ise “şecaattir”. Bu kavramlar daha sonra fütüvvet kavramının vazgeçilmez iki önemli unsuru olmuştur. Öyle ki, feta için bu iki kavramın uygulanmasında bir sınır yoktur, yani fetanın misafirperverliği ve eli açıklığı o kadar engindir. İşte bu iki kavramın, insanların ve toplumun refahı için birleştiği en yüce makam da fütüvvettir (Taeschner, 1953). İslam’da bu iki meziyete sahip olmak ise başlıca övünç kaynağıdır. Nitekim İslam öncesi dönemde sahavetiyle ünlü Hatem et-Tai’nin Hz. Peygamber tarafından takdir edilmesi onun Müslümanlar tarafından da örnek alınmasını sağlamıştır. Bu bağlamda fütüvvet geleneği için iki önemli meziyet olan sahavet ve şecaat kavramları tarih boyunca Hatem et-Tai (sahavet) ve Hz. Ali (şecaat) için kullanılmıştır (Bayram, 2016; Çatak ve Vural, 2018; Dikkaya, 2000; Güner, 2016).

Kur’an-ı Kerim’de ise fütüvvet kelimesi mevcut olmamakla birlikte, feta ve onun çoğulu olan “fityan” ve “fitye”, “delikanlı” ve “genç adam” anlamında birkaç yerde (12/62, 18/13-62, 21/60) kullanılmıştır (Bayram, 2016; Çatak ve Vural, 2018; Dikkaya, 2000; Keleş, 2019; Ocak, 1996). Bu kavramların kullanıldığı yerlerde ise kurumsallaşmış bir fütüvvet yapısından ziyade kişisel ve bireysel özelliklere vurgu yapılmaktadır. Fütüvvet kelimesiyle yakın anlamlı bir diğer kavram ise Kur’an-ı Kerim’de (12/91, 59/9) de geçen “îsâr” kelimesidir. Cömertliğin en yüksek derecesi olan îsâr; “bir şeyi veya bir kimseyi diğerine üstün tutma, tercih etme, kişinin kendi ihtiyacı varken başkalarına yardımda bulunarak özverili davranması, onları kendisine tercih ederek fedakârlık yapması” (Kolektif, 2025) gibi anlamlara gelmektedir. Kavramın Türkçe’deki karşılığı ise başkalarını kendisinden daha çok önceleyecek şekilde davranmak anlamında “diğerkâmlık”tır.

Fütüvvet kavramının kökenine ilişkin değerlendirmeler onun geliştiği tarihsel ve toplumsal koşullara göre farklılık göstermektedir. Nitekim kavrama ilişkin neredeyse bütün araştırmalar öncelikle İslam öncesi dönemin fetasından başlatılmakta ise de, kavramın anlam ve ilişkiselliği hakkındaki yorumlamalar farklılık gösterebilmektedir. Bu bağlamda, aralarındaki anlamsal yakınlığa karşın, İslam öncesi fetasıyla kurumsal bir hareket olan Fütüvvet Teşkilatı’nın organik bir bağının olmadığı konusunda da neredeyse bütün araştırmacılar hemfikirdirler (Dikkaya, 2000; Güner, 2016; Ocak, 1996; Taeschner, 1972). Bu bağlamda etimolojik olarak kökeni daha çok Arapça’ya dayansa da, başlangıçta daha çok Iraklı sufiler ve Horasanlı melametiler tarafından ele alınan kavramın ilk geliştiği yer, Horasan olarak kabul edilmektedir (Dikkaya, 2000). Bununla birlikte Zerdüş öncesi dönemde (M. Ö. 1000 yılından öncesi) Abbasiler dönemindeki fütüvvet ehline benzer bekâr ve savaşçı bir grubun İran’da bulunduğu da tespit edilmiş olup “Mairya” denilen ve üstünde ejderha bulunan siyah bir bayrakla kendilerini temsil eden bu örgütün, aynen fityanın yaptığı gibi sosyal ve siyasi sorunların çözümünde etkin bir şekilde rol aldıkları da araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir. İşte bu benzerliklerinden dolayı “şehirli” fütüvvetin İran kökenli olabileceği ileri sürülmektedir (Dikkaya, 2000; Ocak, 1996). Bu bağlamda tarihsel gelişim açısından değerlendirildiğinde kavramın, devamlılık ve dönüşüm süreçlerini içerecek şekilde birbirinin üstüne inşa edilerek gelişen şu dört aşamalı süreçten geçtiği görülmektedir (Çatak ve Vural, 2018; Dikkaya, 2000; Ocak, 1996):

- İslam öncesi dönemin fetasını içeren ve İslam’ın ilk yıllarına da rastlayan “sosyal bir oluşum olarak gelişen fütüvvet”
- 9. yüzyılda ekonomik ve siyasi bir yapıya evrilen ve özellikle Abbasiler döneminde resmi bir kurum haline getirilen “teşkilat olarak fütüvvet”

- Sufilikle iç içe gelişen ve tasavvuf hareketine benzer bir şekilde kurumsallaşan “*tasavvuf fütüvveti*”
- Tasavvuf hüviyetini koruyup bir esnaf yapılanmasının ruhunu oluşturarak mesleki bir teşkilat olarak gelişen “*ahilik fütüvveti*”.

Sonuç olarak fütüvvet hareketinin yaşadığı bu dönüşümün, toplumsal ve siyasal yapının gerekleri çerçevesinde işleyen tarihsel ve kurumsal bir evrilme süreci olarak değerlendirilmesi, sürecin yönünün anlaşılması bakımından önemlidir.

2.2. Fütüvvet Teşkilatının Tarihsel Gelişimi

Fütüvvet Teşkilatı'nın gelişimini değerlendirebilmek için öncelikle kavramın Arap toplumundaki kullanımına bakmak gerekmektedir. İslam öncesi Arap toplumunda fazilet sahibi gençler “*fütüvvet*” kavramıyla ifade edilirken; toplumsal değer ve ilkeleri hiçe sayıp toplum kurallarına aykırı davranan gençler ise “*es-sa'âlik*” kavramıyla tanımlanırdı (Ed-dik, 2018). Farklı yaklaşımlara sahip olmalarına karşın her iki grup da çöl koşullarının yarattığı güçlüklerin üstesinden gelmeyi amaçlamaktaydı, zira çöl koşulları bunu gerektirmekteydi. Kabilelerin himaye edilmesi, mukaddeslerin muhafazası, yolda kalmış kimseler ile kendilerine sığınan muhtaç kişilerin himaye edlip korunması bu güç koşulların topluma öğrettiği zorunluluklardandı. Ancak bu güçlüğün yönetilmesi için keskin bir zekâyâ sahip olup uyanık ve basiretli olmak gerektirmekteydi. İşte sosyoekonomik olarak farklı gruplara ait olan bu gençlerin, toplumsal sorunların çözümüne ilişkin yaklaşımları da farklıydı. Daha rahat ve iyi koşullara sahip olan fütüvvet grubu gençler bunu bir “*fazilet*” olarak yaparken; daha ziyade fakir-fukaranın çocuğu olan yoksul sa-âlik grubu gençler ise bu toplumsal sorumluluğu soygun ve gasp yaparak ele geçirdikleri mal ve ürünlerin paylaşımıyla yerine getirmekteydiler. Yani çöl koşullarında adalet, eşitlik, refah ve sosyal koruma gibi temel ihtiyaçlar bu şekilde çöl toplumunun kendi dinamikleri çerçevesinde çözümlenmeye çalışılırdı (Akbiyık, 2019; Ed-Dik, 2018). Şüphesiz İslam öncesi Arap toplumlarında bu doğal toplumsal süreçlerin yanında, toplumda huzur ve sükûnu sağlamaya çalışan başka kurumsal yapılar da vardı. Hz. Peygamber'in de üyesi olduğu “*Hilfû'l Fudûl*” (erdemli insanlar ittifakı) isimli teşkilat bunlardan biriydi (Bayram, 2016). İşte, Hilfû'l Fudûl ve bunun gibi kurumlar Fütüvvet Teşkilatı'nın en ilkel şekli, hatta çekirdeği olarak kabul edilmektedir (Güner, 2016).

Tarihsel süreçte, Emevilere gelinceye kadar herhangi bir Fütüvvet Teşkilatı'na rastlanmamaktadır. Bu dönemde toplumsal konulara ilişkin sorunlar Hilfû'l Fudûl gibi kurumlar aracılığıyla çözümlenmektedir. Ancak Emeviler döneminin ortalarına doğru toprakların genişleyip farklı kültürlerle karşılaşılması ve bu süreçte İslam tarihi açısından dönemin bağrında gelişen ağır toplumsal ve siyasal olaylar, siyasi otoritenin zayıflamasına ve “*fütüvvet birliklerinin*” de doğmasına neden olmuştur (Güner, 2016). Abbasi Devleti'nin ilk dönemlerinde ise fütüvvet anlayışı henüz tasavvufi niteliklerden yoksun olup Emevilerden devralındığı şekildedir (Taeschner, 1972).

Kavramın Arap toplumunun dışına yayılması ise Müslüman Arapların bu ülkelere yaptığı fetihlerle mümkün olmuştur. Başlangıçta Kuzey İran ve Horasan gibi İslam ülkelerine yapılan bu fetihlerle kavram Arap unsurlardan ziyade gayri-Arap unsurlar arasında daha çok yayılmıştır (Dikkaya, 2000; Güner, 2016). Bu dönemde, İslam mistikleri olarak sufiler tarafından kendilerine yakın olarak değerlendirilen bu kavram, Tanrıyı yüceltmek amacıyla tasavvufi bir nitelikte kullanılmaya başlanmıştır (Dikkaya, 2000). Böylece kavramı “*altruizm*”e (diğerkâmlık) kadar yorumlayan sufiler, fütüvvetin ulaşabileceği en yüksek mertebe olarak “*melamilîge*” ulaşmaktadırlar. Melamilik ise dini bir gayeden öte, daha yüksek bir gaye olarak diğerkâmlık üzere yaşamayı tembihlemektedir (Karaduman, 2020; Taeschner, 1972). Bu açıdan, fütüvvet hareketinin tasavvufla ne zaman temas kurduğu, Teşkilatın gelişiminin değerlendirilmesi bakımından incelenmesi gereken bir konudur. Bu konuda, aynı sosyal tabandan gelen kavramlar olarak özellikle 9. yüzyılda gelişmeye başlayan sufiliğin, o dönemde nüfuzlu bir kurum olan Fityan Teşkilatı'na ilgi duyması olası bir durum olarak değerlendirilmektedir. Nitekim 11. yüzyıldan itibaren kurumsal bir nitelik göstermeye başlayan sufiliğin, fütüvvet hareketiyle iç içe girmesi neticesinde Fütüvvet Teşkilatı'nda da tasavvuftakine benzer bir kurumsallaşma süreci görülmeye başlanmıştır (Ocak, 1996). Gelişen bu yeni anlayış ilk önce İran'ın Horasan, Kirman ve Maverâünnehir bölgelerinde başlamıştır. Bu dönemde mutasavvıflar İslam toplumunda kahramanlığın sadece savaşarak kazanılmayacağını, bunun yerine fetanın, karıncayı

bile incitmekten sakınacak kadar bir duyarlılığa sahip olması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu bağlamda kuşkusuz fütüvvet anlayışının İslam dünyasında bu kadar geniş bir şekilde kabul görmesinde tasavvuf hareketinin büyük bir etkisi olmuştur. Nitekim fütüvvet anlayışı felsefi olarak tasavvufla benzeşmektedir (Erdem, 2022; Güner, 2016). Ayrıca, oldukça geniş bir toplum kitlesi olarak sufilerin devlet kademeleriyle temas halinde olmaları da bu hareketin devlet tarafından kabul görmesini sağlamıştır (Erdem, 2022). Bu dönemde Fütüvvet Teşkilatı'nın “*ayyar*”, “*şatır*”, “*sipahi*” gibi bir takım sınıflara ayrıldığı görülmektedir. “*Reisül-fıtyan*” veya “*Reisül-ayyarın*” denilen başkanlarının himayesinde bu sınıflar sosyal, siyasi ve askeri alanlarda da görev almışlardır. Fütüvvet Teşkilatı'nda şüphesiz Türkler de yer almaktadır. Türk Alp Erenler ve Türk Akıllar bu dönemde Fütüvvet Teşkilatı'na girmiş ve Türklerdeki milli kahramanlık ülküsü bu dönemde İslami bir nitelik kazanmaya başlamıştır (Mahiroğulları, 2008). Bu dönemde özellikle Maverâünnehir bölgesindeki Arap, İran ve Türklerden oluşan Fütüvvet Teşkilatı, Türklerdeki “*Alplık*” ülküsünün daha aktif bir hareket olarak “*Gazilik*” mefkûresine dönüşmesini sağlamıştır (Bayram, 2016; Gordlevski, 1988).

Fütüvvet Teşkilatı'nın Kuzey Afrika ve Mağrib'deki gelişiminde ise yörenin etnik ve kültürel yapısı etkili olmuştur. “*Ribat*” denilen karargâhlarında faaliyetlerini sürdüren bu fütüvvet ehli kişiler, senenin belli zamanlarında Afrika içlerine kadar gidip oralarda ticari ve sosyal faaliyetlerde bulunurlardı. İslam'ı yayma ülküsüne sahip olan bu kişiler coğrafi koşullar gereği denizcilikte de iyi olduklarından Ortaçağ boyunca Akdeniz ve Atlas Okyanusu'nda da üstünlük kurmuşlar (Bayram, 2016) ve böylece fütüvvet hareketiyle birlikte İslam kültür ve medeniyetini de Batıya taşımışlardır.

Fütüvvet kavramı devlete ve topluma en iyi şekilde hizmet etmenin bir anahtarı olarak kullanıldığı gibi, bazı dönemlerde ise devlete karşı hareket etmenin bir parçası olarak kullanılmıştır (Bayram, 2016; Cahen, 1986; Keleş, 2019; Taeschner, 1953). Fetanın devlet ve ulema sınıfına karşı yapmış olduğu bu gayrinizami eylemlerinden dolayı fetaya “*serseri*, “*eşkîya*” anlamında “*Ayyârûn*” denmiştir. Öyle ki devlete karşı olan bu grup 9. yüzyıldan 12. yüzyılın ortalarına kadar devleti zayıf düşürmüş hatta 1135-1144 yılları arasında bir devlet dahi kurmuştur (Taeschner, 1953).

3. FÜTÜVVETİN SİYASİ BİR KURUM OLARAK GELİŞİMİ

3.1. Dönemin Koşulları ve Arka Plan Siyasi Gelişmeler

Fütüvvet Teşkilatı 12. yüzyılın sonlarına gelinceye kadar çeşitli gruplar tarafından farklı şekillerde temsil edilmiştir. Bu dönemde 34. Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah (hilafeti 575/622-1180-1225) zayıflayan otoritesini güçlendirmek için İslam dünyasını da içine alacak şekilde fütüvvet hareketini yeniden yorumlamıştır. Nasır Lidinillah halife olduğu zaman Abbasi Devleti bugünkü Irak'ta Tikrit'in güneyinden Basra'ya kadar uzanan bir bölgeye hâkimdi. Yönetim, halifenin atadığı valiliklerce gerçekleştirilmekteydi. Ancak, halife şeklen de olsa Irak Selçuklularının himayesi altındaydı. Zira Bağdat'ta okunan hutbeler Irak Selçuklu Sultanı adına okunmaktaydı (Çatak ve Vural, 2018). Bu dönemde Bağdat'ın Şii Büveyhoğulları tarafından işgal edilmesi Abbasi Halifeliği'nin gücünün zayıflamasına neden olmuştu. Bu işgalle İslam dünyasında herhangi bir otoritesi kalmayan Abbasi Halifesi Ka'im bi-Emrillah, düştüğü bu kötü durumdan kurtulmak için Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım istemişti. Bu gelişmeler üzerine Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat Seferi'ne mecbur kalmıştı. Öte yandan Tuğrul Bey bu seferi ile saltanatını halifelik makamı ile birleştirip İslam dünyasına da hâkim olmak amacını taşımaktaydı, nitekim öyle de oldu (Turan, 2008). Bu savaşla Şii Büveyhi Devleti'ne son verilirken Selçuklu Devleti de halifelik makamının desteğiyle İslam dünyasında hâkim bir güç haline gelmişti (Turan, 2008). Savaşın sonra Halife, Tuğrul Bey'e muhteşem bir merasim düzenlemiş ve onu taklid ve takdis ederek (taçlandırma, kılıç kuşatma) “*Dünya Sultanı*” (doğunun ve batının sultanı) ilan etmişti. Ayrıca Halife, dine hizmetlerinden dolayı Tuğrul Bey'e dinin temeli anlamında “*Rüknü'd-dîn*” ve halifenin ortağı anlamında da “*Kasım Emîrul-mu'minin*” ünvanlarını vermişti (Turan, 2008). Böylece tarihinin en parlak dönemini yaşayan Büyük Selçuklu Devleti, ezelden beri sahip olduğu cihan mefkûresi idealini de gerçekleştirmiş oluyordu (Turan, 2008).

Abbasi Halifeliği ise bu tarihten sonra dini otoritesini Selçuklu sultanlarının himayesinde sürdürmüştür (Çelik, 2022). Ancak Sultan Sencer'in ölümünden sonra (1157) Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla Harezmşahlar'ın baskısı altında kalan Abbasi Halifeliği yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir. Üstelik bu dönemde İslam coğrafyasında güçlü devletler

kurulmuştur. Harezmşahlar İran ve Kirman Selçuklularını ortadan kaldırarak devletlerinin sınırını Orta Asya'dan Irak'a kadar genişletmişlerdir. Anadolu'da ise Anadolu Selçuklu Devleti, I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve oğulları I. İzzeddin Keykavus ve Alaaddin Keykubat zamanında en parlak dönemini yaşamaktadır. Yine bu sıralarda Selahaddin Eyyübi Kudüs ve Suriye'de bazı bölgeleri işgal ederek Haçlıları yenmiş, Mısır'da Şii Fatımi Devleti'ni ortadan kaldırarak Kuzey Irak, Suriye, Filistin, Mısır ve Arap Yarımadası'nı ele geçirmiş ve büyük ve güçlü bir devlet kurmuştur. İran'ın Azerbaycan ve Mazenderan bölgesinde ise Bâtını Şii Devleti kurulmuş olup, Abbasi Halifeliği ise İslam coğrafyasında çok küçük bir alana sıkıştırılmıştır. Ancak bu karışık siyasi ortamda Bağdat şehri bir ilim merkezi olarak İslam coğrafyasındaki önemini korumaktaydı (Bayram, 2016; Çelik, 2022). İşte bu koşullara sahip İslam coğrafyası o dönemde hilafet makamında bulunan Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah'ı harekete geçmeye zorlamış ve Nasır Lidinillah İslam dünyasını içerecek şekilde fütüvvet hareketini yeniden organize etmiştir. Böylece Halife, o zamana kadar devletin zayıfladığı durumlarda devlete karşı tehdit oluşturan bu büyük gücü yanına alarak siyasi otoritesini yeniden güçlendirmişti (Bayram, 2016; Güner, 2016; Taeschner, 1953).

3.2. Fütüvvet Teşkilatının Kurulması

Doğuda Moğol, Batıda Haçlı tehlikesiyle karşı karşıya kalan Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah, devleti bu güç durumdan kurtarmak için Fütüvvet Teşkilatı'nı devletin resmi bir kurumu haline getirmiş ve Teşkilatı kendisine bağlamak suretiyle çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. Nasır, -tarihi belli olmamakla birlikte- öncelikle Bağdat'ta Reisül-fıtyan olan Şeyh Abdülcabbar el-Bağdadi'nin elinden fütüvvet elbisesi giymiş ve merasimle teşkilata katılmıştır (Çatak ve Vural, 2018; Çelik, 2022). Halife Nasır'ın Fütüvvet Teşkilatı'nı kurup ona resmi bir hüviyet kazandırması devlete iki açıdan fayda sağlamıştır. Birincisi, dağınık ve başına buyruk olan bu kurumlar tek bir çatı altında toplanarak bu kurumların devlete desteği sağlanmış; ikincisi ise İslam dünyasında zayıflayan ve gücünü kaybeden halifelik makamı bu Teşkilatın kurulmasıyla yeniden güçlenmiştir. Öte yandan diğer İslam ülkelerinin de bu Teşkilatı tanınması sağlanarak Abbasi Devleti yok olmaktan kurtarılmıştır (Çelik, 2022). Nasır, bu stratejiyle fütüvvet hareketine resmi ve siyasi bir nitelik kazandırmıştı. Böylece, o zamana kadar resmi bir statüsü olmayan ve devletin zayıfladığı zamanlarda devleti tehdit edebilecek derecede bir güce sahip olan bu hareketin devletin yanında yer alması sağlanmıştı (Ocak, 1996). Ayrıca Halife, bu Teşkilatı kurarak Teşkilata asalet sahibi, meslek erbabı, yüksek mertebeli kişileri sokarak onu yüksek seviyeli bir kurum haline getirmişti. Böylece Halife şeklen devletin kontrolünde olan ancak manen onun otoritesini tanımayan bu sufi grupları kendi otoritesi altında toplamıştı (Köprülü, 1991).

Nasır bu Teşkilatı kurarken çeşitli stratejiler kullanmıştır. Bu kapsamda; halifelığının ilk on yılında "Ayyarın" gibi isyancı ve başıbozuk fütüvvet gruplarını lağvetmek yerine bu gruplara üye olup onların fikir ve görüşlerini benimseyerek bu grupların yönetimle bir bağ kurmalarını sağlamıştır. Fütüvvet Teşkilatı'na girdikten yaklaşık yirmi beş yıl sonra ise kendisinin Fütüvvet Teşkilatı'nın tek lideri olduğunu ilan etmiştir. Liderliğini kabul etmeyen fıtyan gruplarını ise gayriresmi ve sahte olduklarını ilan ederek dağıtmıştır. Böylece Nasır, merkezi bir otorite olarak Fütüvvet Teşkilatı'nın da merkezine oturmuştur (Çatak ve Vural, 2018). Halife Nasır'ın Fütüvvet Teşkilatı'na girişi, bu Teşkilatı bir "buyrultu" yazarak düzene koyması ve dahası kendisinin Teşkilatın başına geçmesi onun sadece Abbasi Devleti'nin değil tüm İslam dünyasının da lideri olmasını sağlamıştı (Çelik, 2022). Halife Nasır'ın 1207 yılında bir fütüvvet üyesinin öldürülmesi üzerine kaleme aldıracağı fütüvvet buyrultusu ise fütüvvet toplumunun uyması gereken kurallar hakkında bilgi vermektedir. Buyrultuda fütüvvete sahip kişilerin uymaları gereken kurallar hakkında bilgi verilmiş ve fütüvvete uymayanların fütüvvetten çıkarılacağı belirtilmiştir. Yine buyrultuda kan dökmenin yasaklanması ve insan hayatının korunmasına dikkat çekilerek ceza sistemine ilişkin kurallara değinilmiştir (Kayaoğlu, 1981). Bu buyrultuyla, "fütüvvet" adı altında faaliyet gösteren ancak birbirinden bağımsız hareket eden teşkilatların birleştirilerek kendi şahsında toplanmak suretiyle tek elden yönetilmesi sağlanmıştır. Böylece yalnızca halifenin uygun gördüğü kişi ve kurumlar Teşkilata girebileceklerdi (Çelik, 2022).

Halife, Fütüvvet Teşkilatı'ndaki bu siyasi düzenlemelerin yanında, Teşkilata bir takım sosyal ve kültürel öğeler de eklemiştir. Bunlardan biri İran'dan alınan ve aslında bir savaş oyunu olan "findık endazlık" geleneğidir. Halife bu oyunu halka da öğreterek tüm toplumun zevkle oynağı bir oyun haline getirmiştir. Ayrıca posta güvercini yetiştirmeyi de teşvik ederek Teşkilata eklemiştir. Yine bu değişiklikler kapsamında fütüvvet askerlerinin giyeceği kıyafetler değiştirilmiş ve onlara daha önceki

dönemlerde de kullanılan ok atmak, ata binmek, kılıç-kalkan kullanmak gibi birtakım savaş teknikleri öğretilmiştir (Çelik, 2022; Ed-dik, 2018).

Halife Nasır bu siyasi hamleleri yaparken döneminin âlim ve mutasavvıflarından da yararlanmıştır. Nasır bu dönemde meşhur sufi Şehabettin es-Sühreverdi'nin büyük desteğini almıştır. Fütüvvet Teşkilatı'nın yeniden yapılanmasında bir teorisyen olarak görev alan Sühreverdi, sahip olduğu manevi otorite ile bu yeni kurumun yerleşmesini sağlamıştır (Ocak, 1996). Sühreverdi'nin hilafet görüşü Abbasi Hanedanlığının devamı açısından da hayati bir önem taşır. Zira Sühreverdi halifelik makamının İslam dininin merkezinde yer alan tek otorite olması gerektiğini savunmaktaydı. Sühreverdi İslam dünyasındaki hiyerarşik yapıyı “*fütüvvet, tarikat, hilafet*” üçlemesiyle açıklıyordu. Buna göre hilafet İslam dininin merkezinde yer alıp bütün dini, siyasi ve içtimai düzenin sağlanmasından sorumlu en yüksek otorite idi. Halife Nasır, Fütüvvet Teşkilatı'nın başına geçtikten sonra, Sühreverdi'ye Fütüvvet Teşkilatı'nın nizamnamesi olan “*Risâletü'l-fütüvve*”yi yazdırmıştır. Bu fütüvvetnamede fütüvvet ehlinin uyması gereken kurallar ile yapılacak tören ve merasimler hakkında bilgi verilmiştir (Çatak ve Vural, 2018). Sühreverdi'nin yanında Evhadü'd-Dîn Hamid el-Kirmanî ve Ebû Cafer Muhammed el-Berzaî gibi önemli mutasavvıfları da himaye eden Halife, böylece halkın iltifatına da mazhar olmuştur.

Halife Nasır fütüvvet kurumunu resmîleştirdikten sonra, ikinci adım olarak diğer Müslüman devletlere elçiler göndererek onların da fütüvvet çatısı altına girmelerini istemişti. Halifenin davetine Hârezmşâh hükümdarı Alâeddîn Tekiş hariç, İslam dünyasında birçok hükümdar olumlu cevap vermiştir. Bunlar arasında Ahlat, El-Cezire ve Meyâfakirin hâkimi Melik Eşref, Gazne ve Hind hâkimi Şihabüddîn Gurî, Kiş Emiri, Şiraz Emiri Atabey Sa'd, Halep Emiri Zâhir, Hama Meliki Eyyubî Melik Mansur, Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddîn Keykavus ve kardeşi Alaaddin Keykubat da bulunmaktadır (Çelik, 2022). Halife bu girişimiyle diğer Müslüman devletlerin kendi otoritesi altında toplanmalarını amaçlamaktaydı. Böylece fütüvveti kabul edip bu teşkilata dâhil olan hükümdarların halife nezdinde de meşruiyeti sağlanmış olacaktı (Demirtaş, 2021; Ocak, 1996).

4. TÜRKLERDE FÜTÜVVET HAREKETİ

4.1. Büyük Selçuklu Döneminde Fütüvvet Hareketi

Fütüvvetin Anadolu'da yayılması Abbasi Devleti'nin son dönemlerine rastlamaktadır. Moğol akınları nedeniyle birçok fütüvvet ehli Anadolu'ya göç etmiş ve bu göçler sonucunda Fütüvvet Teşkilatı Anadolu'da yerleşik bir yapıya geçerek nüfuzunu artırmıştır (Gölpınarlı, 2011). Türklerin fütüvvet hareketiyle ilişkisi genellikle Anadolu Selçuklu Devleti'yle başlatılsa da Anadolu Selçuklularından önce Büyük Selçuklu Devleti'nde de fütüvvet anlayışı geniş bir uygulama alanına sahiptir. Nitekim 11. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti Ceyhun Nehri ve Gazne sınırlarından Anadolu ve Mısır sınırlarına kadar olan geniş bir coğrafyada güçlü bir devlet kurmuştu. Büyük Selçuklu Devleti bu bölgelerde var olan ekonomik, sosyal, siyasi, kültürel, dini ve ilmi yapılarla birlikte fütüvveti de miras olarak almıştı (Keleş, 2019). Örneğin hareketin önde gelen temsilcilerinden Horasanlı sufi Ahmed el-Büşenci'nin vefatıyla Nişabur'da fütüvvetin bittiği düşünülse de o dönemde Merverrud'lu olup Nişabur'a yerleşen Hasan b. Said el-Menî'î ile hareketin devam edip hatta büyüdüğü görülmektedir. Öyle ki, Selçuklu devlet adamları tarafından da takdir gören el-Menî'î, Nizamülmülk tarafından Nişabur'a şeyhülislam olarak atanmıştır (Keleş, 2019).

Bu dönemde Hasan b. Said el-Menî'î gibi Ebû Ahmed et-Tûsî de Selçuklu döneminin fütüvvet ehli kişilerindendir. Ahmet et-Tusi “*kulun daima başkasının hizmetinde çalışması*” ilkesini düstur edinmiş olup bundan dolayı kendisine “*Hâdimü'l-Fukarâ*” ünvanı verilmiştir. Bu dönemde Nişabur'da bir diğer önemli sima da Ebû'l-Hasan el-İsferâyînî'dir. İsferâyînî'nin babası Nişabur reislerinden olup kendisi de iyi bir şair ve ediptir. Hatta Nizamülmülk'e yazdığı bir şiirinin olduğu da bilinmektedir. Bunların haricinde Ömer b. Abdülkerim b. Sa'daveyh gibi fütüvvet ehli olup “*Ebü'l-Fityân*” namıyla anılanlar olduğu gibi Cehime b. Müferrec gibi “*Ümmü'l-Fityân*” diye anılan kadın sufiler de vardır (Keleş, 2019).

Yine Selçuklular döneminde fütüvvetin usul ve kaidelerini belirleyen eserler de verilmiştir. Bu dönemde fütüvvete ait ilk eser es-Sülemi tarafından kaleme alınan “*Kitabü'l-Fütüvve*”dir. Sülemi bu eserinde (1977) fütüvvet ehlinin uyması gereken kurallar hakkında bilgiler vermekte ve ardından bu görüşlerini hadis ve kıssalarla desteklemektedir. Sonraki çalışma büyük âlim Abdülkerim el-

Kuşeyrî'ye ait “*er-Risâle*” isimli çalışmadır. Kuşeyri bu çalışmasında (1980) fütüvvetin anlamı, kaide ve usulleri hakkında bilgi vermiştir. Selçukluda fütüvvet üzerine yazılan üçüncü çalışma Kuşeyrî'nin de çağdaşı olan Herat'lı Hacı Abdullah el-Ensari el-Herevî'nin “*Kitabü'l-Fütüvve*”sidir. Fütüvvet alanındaki nadir çalışmalardan birisi olarak kabul edilen bu çalışma Kuşeyrî'nin çalışmasından daha ayrıntılı olup hem kendi dönemi hem de kendinden önceki dönemlerin fütüvvet anlayışına ilişkin bilgileri aktarması bakımından önemlidir. Yine bu dönemde İmâm el- Gazali de çalışmalarında fütüvvete yer vermiş olup fetanın taşınması gereken özelliklere dikkat çekmiştir (Keleş, 2019). Bu açıdan fütüvvetnameler Ahilerin hem dini hem de ahlaki eğitimlerine destek olmak amacıyla yazılan eserlerin de başında gelmektedir (Şeker, 2007). Bu bağlamda Anadolu'daki ilk Ahi fütüvvetnamesi de 13. yüzyılın sonlarında Tokatlı Nasırü'd-din Vaiz tarafından yazılmıştır (Bayram, 2005). Yine fütüvvetnameler sadece Ahilere yönelik eserler olmayıp o dönemde o coğrafyada yaşayan diğer toplulukların yaşam şekilleri, kültür ve gelenekleri hakkında da bilgiler vermektedir (Şeker, 2007). Bu bağlamda Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başladığı dönemler de dikkate alındığında göç ve savaş koşullarının hâkim olduğu bir ortamda Fütüvvet Teşkilatı ve fütüvvetnamelerin toplumsal yaşamı düzenlemeye yönelik birer nizamname olarak işlev gördükleri söylenebilir (Doğan-Turay, 2023; Gölpınarlı, 2015; Şeker, 2005). Nitekim Türklerin Anadolu'ya girişinden sonra 12. yüzyıl boyunca da kargaşa ortamı devam etmiş ve bu durum Türklerin yerleşik hayata geçişlerini güçleştirmiştir. Bu dönemde Danişmendiye, Saltuklu, Mengücek ve Artuklu bölgeleri ile Konya gibi yerleşik nitelikli merkezler olmakla birlikte göçle gelen Türkmen halk ya yeni köyler kurmak ya da bu yerleşik yapıların çeperlerinde yer alan mevcut köylere yerleşmek suretiyle buralara yerleştirilmişlerdir. Kırşehir Emiri Nureddin Caca Oğlu'nun 1272 tarihli Vakfiyesinde belirttiği üzere o dönemde Ankara, Aksaray, İskilip, Kayseri, Kırşehir, Konya, Koçhisar ve Sultanüyüğü'nü (Eskişehir) de içine alan çok sayıda köy bulunmaktadır. Nitekim 13. yüzyılda yerleşik yaşamın hızlandığı bu dönemde köy isimlerinin %80'i de Türkçe'dir (Koç, 2006). Göçlerle Anadolu şehirlerine gelen halk, devlet tarafından belirlenen yerlere yerleştirilmekte ve hemen ardından bu yerleşim yerlerinde medreseler, camiler, tekke ve dergâhlar kurarak oluşturdukları manevi iklimle buraların Türkleşmesi ve müslümanlaşmasını sağlamaktaydılar (Bayram, 2005; Gordlevski, 1988; Kemaloğlu, 2012; Mahiroğulları, 2008). Nitekim 14. yüzyıl seyyahlarından İbn Batuta'nın (2004) Seyahatnamesi'nde de o dönemde Anadolu'nun Sivas, Birgi, Safranbolu, Konya gibi birçok kentinde medreselerin yaygın bir şekilde bulunduğu belirtilmektedir.

Bu dönemde yüksek ilmi kurumlar olarak medreselerin Anadolu'da yaygınlaşmaya başlaması İslam dünyası ile karşılaştırıldığında daha geri durumda olan bölgelerin de gelişmesini sağlamıştır. Buna bağlı olarak medreselerde okutulan fıkıh, hadis, kelam gibi dini ve edebi ilimler halkın kültürel yapısında da bir dönüşüm yaratmıştır (Kemaloğlu, 2015). Ayrıca özellikle Beylikler döneminde, ulemanın korunması ve yapılan fetihlerle birlikte istikrarın sağlanması da Anadolu Selçuklu Sultanlarının halk nezdinde büyük bir kabul görmesini sağlamıştır (Kemaloğlu, 2012). Bu bağlamda Anadolu'nun bütününe kapsayacak şekilde bir İslamlaşma ancak Selçuklu fetihleri ile mümkün olurken, Anadolu'nun Müslüman ve Türk kimliğinin oluşumundaki en büyük pay Anadolu Selçuklu Devleti'ne aittir (Hatalmış, 2019). Ancak yerleşik yaşamın hızlandığı bu dönemde henüz yerleşik hayata geçmemiş topluluklar da vardır. İşte fütüvvet hareketi ve fütüvvetnameler gerek yerleşik yapıya geçen gerekse konar-göçer yaşam sürdüren bu topluluklar için toplumsal düzeni sağlamanın en önemli araçlarından biri olarak işlev görmüştür.

4.2. Anadolu Selçukluları Döneminde Fütüvvet Hareketi

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde fütüvvet hareketi Büyük Selçukludan alınan mirasla devam etmiştir. Bu süreçte, Türk devlet geleneğinde meliklere ve sultanlara hocalık yapan muallim ve atabeylerin rolü büyüktür. Bu açıdan Anadolu Selçuklu Devleti'nde II. Kılıçarslan döneminden başlayarak I. İzzeddin Keykavus'a kadar Selçuklu Sultanlarına danışmanlık ve muallimlik yapan Mecdüddin İshak'ın ayrı bir önemi vardır. Aslen Endülüslü olan Mecdüddin İshak, bu dönemde Müslümanları İspanya ve çevresinden uzaklaştırmaya yönelik “*reconquista*” hareketinin sonucunda ailesiyle birlikte Malatya'ya gelmiştir. Zira bu dönemde Müslümanlar ile Franklar arasında yaşanan savaşlar nedeniyle Müslümanlar ekseriyetle Afrika'ya ve doğudaki güçlü devletler olarak Eyyübi ve II. Kılıçarslan'ın başında bulunduğu Anadolu Selçuklu Devleti'ne göç etmektedirler (Hacıgökmen,

2012). İşte Mecdüddin İshak da Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın hizmetine bu dönemde girmiştir.

Mecdüddin İshak Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e daha yakın olup Sultanın şehzadeligi ve ilk saltanatı döneminde (1292-1296) onun hocalığını yapmıştır. Ancak I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in, kardeşi Rükneddin Süleyman Şah tarafından muhasara altına alınıp ülkeyi terk etmek zorunda kalmasından sonra Şam'a gitmek zorunda kalmıştır. Ancak Rükneddin Süleyman Şah'ın saltanatının sona erip İstanbul'da sürgün hayatı yaşayan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in uç Türkmenlerinin de yardımıyla tekrar Konya'yı alıp yeniden tahta oturmasıyla birlikte, Şam'da bulunan Mecdüddin İshak tekrar sultanın daveti ile Konya'ya gelmiştir. Sultan, Mecdüddin İshak'a yazdığı mektubunda ona şu şekilde övgü ve muhabbet dolu hitaplarla ülkeyi yeniden yapılandırmak için davette bulunmaktadır:

“Yakınlarının şerefi, dünyanın bir tanesi, İslam'ın dayanağı, dinin büyüğü İshak... Ülke bizim ve sizin emrinizin altındadır. Dünyada bizim adımız ve sizin arzunuz hâkimdir...Haberin olsun, senin yerin artık burası. Başında çamur da olsa onu burda yıka” (İbn Bibi, 1996, s. 111-113).

Sultanın davetine olumlu karşılık veren Mecdüddin İshak, ilerleyen süreçte Sultanın oğlu İzzeddin Keykavus'a Malatya'da hocalık yapacak ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin de İslam dünyası ile ilişkilerini bir elçi olarak yeniden inşa edecekti (Hacıgökmen, 2012; İbn Bibi, 1996).

Bu dönemde Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah, Abbasi Halifeliğinin eski siyasi gücünü tekrar korumak amacıyla fütüvvet birliklerini kendi manevi otoritesi altına almış ve İslam dünyasının bütün sultanlarını bu birliğe katılmaya davet emişti. Bu süreçte Şeyh Mecdüddin İshak, Bağdat'ta Anadolu Selçuklu Devleti ile Abbasi Devleti arasındaki siyasi ve kültürel görüşmeleri yapıktan sonra Bağdat'tan Hacca gitmiş ve hac dönüşünde Şam'dan da arkadaşları olan Evhadüddin Hamid el-Kirmani, Nasırüddin Mahmud el-Hoyi, Muhyiddin İbnül-Arabi, Ebu'l Hasan Ali el-İskenderani, Cemalüddin el-Vasiti, Ebül Ca'fer Muhammed el-Berzai, gibi birçok ilim ve fikir adamını da Anadolu'ya getirerek Malatya'nın bir ilim merkezi haline gelmesini sağlamıştı (Hacıgökmen, 2012).

Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in vefatından sonra tahta oğullarından I. İzzeddin Keykavus geçmiştir (1211-1220). Mecdüddin İshak bu dönemde Selçuklu kültürel politikasını yöneten en etkili kişidir. Sultan I. İzzeddin Keykavus hem tahta çıkışını bildirmek hem de Fütüvvet Teşkilatı'na girişini sağlamak üzere Mecdüddin İshak'ı Bağdat'a elçi olarak göndermiş olup Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah, şeyhi memnuniyetle karşılamıştır (Çelik, 2022; Demirtaş, 2021; Köprülü, 1991; Ocak, 1996). Mecdüddin İshak burada Fütüvvet Teşkilatı'nın “şuyûhu's-şuyûhu” (şeyhler şeyhi) sayılan Sühreverdi ile görüşmüştür. Halife, I. İzzeddin Keykavus'un fütüvvete kabulünü uygun görmüş ve Sultana fütüvvetin esaslarının yer aldığı bir fütüvvetname olarak İbn Mi'mar'ın “Kitâbu'l-Fütüvve”sinin bir örneğini göndermiştir (Çelik, 2022). Halife, Fütüvvet Teşkilatı'nın sembolü olan fütüvvet şalvarı ve fütüvvetnameyle birlikte saltanat sembolü olan saltanat menşuru, tülbente sarılmış bir sarık, bir davul çomağı, altın yaldızlı gerdanlık ve bir at başlığı ile süslü bir eğer takımını sultana sunulmak üzere Şeyh Mecdüddin İshak'a teslim etmiştir (Hacıgökmen, 2012). Buradan anlaşıldığı üzere I. Gıyaseddin gibi oğlu I. İzzeddin Keykavus'un da fütüvvete girişi Şeyh Mecdüddin İshak aracılığıyla olmuştur. Sultan Alaaddin Keykubat'ın fütüvvete girişi ise 1221 yılında Ömer es-Sühreverdi ve beraberindeki heyetin Konya'ya gelmesi ile mümkün olmuştur. Sultan Alaaddin Keykubat'a fütüvvet libasını Konya'da 78 yaşındaki Sühreverdi giydirmiştir. Mecdüddin İshak'ın ise bu günlerde vefat ettiği düşünülmektedir (Hacıgökmen, 2012). İşte Anadolu'da fütüvvetin yayılması da ekseri Sühreverdi'nin Konya'ya yaptığı bu ziyaretle gerçekleşmiştir (Kayaoğlu, 1981).

4.3. Osmanlılar Döneminde Fütüvvet Hareketi

Osmanlı dönemi fütüvvet hareketi genellikle Ahilik'le ilişkilendirilir. Ahiliğin kaynağı hakkında ise çeşitli görüşler öne sürülmektedir. Yaygın görüşe göre “kurumsal anlamda” Ahilik; Fütüvvet Teşkilatı'nın bir sonucu olarak Halife Nasır'ın Anadolu'ya elçiler göndermesi ve Moğol istilası sonucunda Türklerin Orta Asya'dan göç ederek Anadolu'ya yerleşip burayı Türkleştirip İslamlaştırmaları sonucunda gelişmiştir (Anadol, 1991; Cahen, 1986; Gölpınarlı, 2011; Kafesoğlu, 1972; Köprülü, 1991; Ocak, 1996; Öger, 2019; Taeschner, 1953).

İbn Batuta (2004) Ahilik Teşkilatı'nın 14. yüzyılda Anadolu'nun geniş bir kısmına yayılmış olduğunu belirtir. Bilhassa; Antalya, Burdur, Göllhisar, Lâdik, Milas, Barcın, Konya, Niğde, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum, Birgi, Tire, Manisa, Balıkesir, Bursa, Gerede, Geyve, Yenice, Göynük, Mudurnu, Bolu, Kastamonu, Safranbolu, Sinop gibi Anadolu'nun belli yerlerinde kurulmuş olan Teşkilatlara Anadolu'nun birçok yerinde rastlandığını ifade eder. Dönemin resmi kayıtlarında Anadolu'yla birlikte Azerbaycan ve Kırım'ın kıyı şeritlerinde de rastlanan bu kurum, Selçuklu dönemi kayıtlarında ise fütüvvet mensupları anlamında “*runud-rind*” ve “*ahîyân*” olarak geçmektedir. Rind kuvveti ve mahiyeti itibarıyla daha çok bir şehir teşekkülü iken, Ahilik Teşkilatlarına şehirlerin yanında köy ve uçlarda da rastlanmaktadır. Bu nedenle Ahilik Teşkilatları, köy ve uçlar gibi geniş bir alana yayılmasından dolayı Alplar Teşkilatı ile de temas etmiştir. Bundan dolayı Ahilik ve Alp Teşkilatı bu temastan sonra birlikte bir gelişim göstermiştir. Tıpkı büyük merkezlerdeki esnaf korporasyonu ile Fütüvvet Teşkilatı'nın birlikte gelişmesi gibi (Köprülü, 1991).

İbn Batuta'ya göre bekâr gençlerden oluşan bu Fütüvvet Teşkilatı, içlerinden seçilmiş “*Ahî*” lakaplı bir kişi tarafından yönetilirdi. Ancak tarihi kayıtlar Ahilerin öyle bahsedildiği gibi sadece bekâr gençlerden oluşmadığını, bilakis; evli, güç ve servet sahibi yüksek mevkilere sahip kişiler olduklarını da göstermektedir. Öyle ki, bu kişiler, devlet idaresi bir boşluğa düşüp düzensizlik yaşandığında devleti koruyup ve onu olası sarsıntılara karşı ayakta tutacak kadar da güçlüdürler. Dolayısıyla bu Teşkilat, devlet otoritesinin en uçralara henüz yeterince ulaşmadığı dönemlerde, mahalli ve yerel halkın idaresini sağlayıp onların birlik ve düzenini korumuştur (Kafesoğlu, 1972; Köprülü, 1991). Bu bağlamda Sultan I. İzzeddin Keykavus'un Fütüvvet Teşkilatı'na girmesinden sonra Fütüvvet Teşkilatı Anadolu'da da büyük bir gelişme göstermiştir. Anadolu'daki fikri cereyanlardan da etkilenen Teşkilat, Anadolu'daki korporasyonlarla birleşerek onlardan aldığı güçle kuvvetlenmiş ve Anadolu'nun uçlarına kadar yayılmıştır. Devlet nezdinde gördüğü destekle 13. yüzyılın başlarında ise Anadolu'da konumunu iyice pekiştirmiştir (Köprülü, 1991).

Bu dönemde Ortaçağ'ın diğer ülkelerinde olduğu gibi Anadolu'da da iş hayatı “*loncalar*” üzerinden yürütülmektedir. Belli bir işte çalışan kişi usta-çırak ilişkisiyle yetiştirilmekte ve mesleğe geçişi de diğer ustaların huzurunda yapılan bir değerlendirmeye mümkün olmaktadır (Anadol, 1991; Kafesoğlu, 1972). Bu kurumların başkanı ise “*Ahî*” ünvanını taşımaktaydı. Başkan yardımcılara “*yiğitbaşı*” veya “*server*”; loncaya bağlı işçi ve çıraklara “*fityan*”; şehirdeki bütün Ahilerin başkanına da “*ahî baba*” denirdi (Kafesoğlu, 1972). “*İhvân*” adı da verilen Ahiler, Selçuklu Devleti parçalandığı zaman toplumu dağılmaktan kurtardığı gibi Osmanlı Devleti kurulana kadar da durumu muhafaza etmişlerdi. Bu dini ve askeri nitelikli kurum daha sonra birçok meslek erbabının da bünyesine katılmasıyla büyümüş ve iktisadi ve ticari alanda önemli bir kurum haline gelmiştir (Kafesoğlu, 1972). Bu bağlamda sosyoekonomik hayatı da düzenleyen bir kurum olarak Ahilik, özellikle Ortaçağ'ın kualsız ve sert toplum yapısında gençleri belli bir öğreti çerçevesinde disipline ederek bir sosyal politika işlevi de üstlenmiştir. Benzer şekilde Ahilik, esnaf ve sanatkarlar arasında yardımlaşma ve dayanışmayı teşvik ederek toplumun belli bir düzen içerisinde kalması ve kamu yararının korunması açısından da siyasal ve ekonomik bir politika işlevi görmüştür (Anadol, 1991; Erdem, 2022; Yüksel, 2017). Ayrıca Ahilik, üstlendiği fonksiyonlar gereği Anadolu'da İslam'ın yayılmasında da etkin bir rol oynamıştır (Yüksel, 2017). Nitekim Anadolu'da Ahiliğin kurucusu olarak kabul edilen Ahi Evran'ın (Nasirüddin Mahmud el-Hoyi) kaleme aldığı pek çok eserinde dini ve ahlaki öğretiler ele alınmakta ve böylece hem Anadolu'nun İslamlaşması hem de eski dini inanışlarını muhafaza eden Türklerin bu inanışlarından sıyrılıp İslam'ı daha doğru bir şekilde yaşamaları teşvik edilmiştir. Bu bağlamda Ahi Evran tarafından yazılan “*Menahic*” isimli eser Anadolu'da ilmiyalciliğin de ilk örneği olarak kabul edilmektedir (Yüksel, 2017). 1205 yılında İran'dan gelerek Kayseri'ye yerleşen Ahi Evran, şeyhi Evhaduddin Kirmani'yle birlikte Anadolu'da Ahi Teşkilatlarını kurmuş olup ilk Ahi Teşkilatı da Kayseri'de kurulmuştur. Sonrasında Konya'ya ve nihayetinde ise vefatına kadar yaşayacağı Kırşehir'e yerleşen Ahi Evran Anadolu'da en güçlü Ahi Teşkilatlarının kurulmasını sağlamıştır. Bu dönemde Sivas, Niğde, Ankara, Aksaray, Manisa, Bolu, Erzincan, Bursa, Kastamonu, Sinop ve Erzurum'da kurulan Ahilik Teşkilatları dönemin en güçlü teşkilatları olarak kabul edilmektedir (Akbaş vd., 2018; Bedir, 2020; Mahiroğulları, 2008).

Sonuç olarak, Nasır'ın halifelik makamını güçlendirmeye yönelik faaliyetleri İslam dünyasında halifelik makamının; Anadolu'da ise bir esnaf teşkilatlanması olarak Ahilik kurumunun

gelişmesini sağlamıştır (Ocak, 1996). Bu bağlamda fütüvvet hareketi zayıflasa da hüküm sürdüğü hiçbir yerde tam anlamıyla sona ermemiştir. Nihai zamanında ise fütüvvet, Lonca Teşkilatlarının nizami prensiplerini belirleyen ilkeler olarak şekil almıştır. Fütüvvetten loncaya doğru evrim özellikle Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devleti gibi Türk devletlerini içerdiğinden bu Teşkilatın dönüşümüne ilişkin süreçler de bu ülkelerin toplumsal, siyasal ve ekonomik yapılarındaki dönüşümle açıklanmaktadır. Bu kapsamda Anadolu'nun fütüvvet şekli çoğunlukla “*Ahilik*” olarak anılmaktadır (Taeschner, 1953). Selçuklu devrinin sonları, yani 1300'lü yılların sonlarına doğru ise Fütüvvet Teşkilatı ile Ahilik Teşkilatları neredeyse birbiriyle eşdeğer derecede aynıdır (Cahen, 1986). Teşkilatlar arasındaki bu yakınlık Halife Nasır'ın Fütüvvet Teşkilatı'nı kurup benzer oluşumları aynı çatı altında toplamayıyla açıklanabilir. Zira Ahi adının o dönemdeki diğer İşlam ülkelerinde bulunmayışı bu oluşumun Halife Nasır'dan önce de var olduğunu düşündürmektedir. Nitekim kuzeybatı İran'da yaşayan ve Halife Nasır döneminden çok önce (1065) vefat etmiş olan Ahi Ferec Zencani tarihi kaynaklarda geçen ilk “*Ahi*” olarak anılmaktadır (Cahen, 1986). Ancak Cahen'a göre bundan daha eski tarihlerde de Ahilere rastlamak mümkündür. Zira Ferudiddin Attar'ın mutasavvıf Sahl b. Abdullah Tustarr'i'nin hayatını anlattığı çalışmasında Ahi İbrahim diye birisinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla Cahen'e göre (1986) Ahilik kuzeybatı İran'da gelişmiş olup Türkler arasındaki yayılması ise çok sayıda Türkün bu bölgede yaşaması ve bölge halklarının diğer yerlere göçleri ile mümkün olmuştur (Taeschner, 1953). Sonuç olarak ilk Ahiler hakkındaki bilgilerimiz yetersizdir, bu kapsamda Ahilik ve fıtyan grubunun birbiriyle nasıl ve ne zaman temas ettiği hakkında da kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bu iki grubun Moğol istilaları sonrasında birleştiğini söyleyebiliriz.

Ahilik Teşkilatı ekseri 13 ve 14. yüzyıllarda bir genişleme göstermiştir. 14. yüzyılın ilk dönemleri Anadolu Ahiliğinin en parlak dönemlerdir. Bu dönemde Ahiler Ankara'da güçlü bir konuma sahiptirler. şehrin kendi haline terkedildiği bu dönemde, o bölgede yer alan Ahi beyleri şehrin korunup imar hale getirilmesini sağlamışlardır. Öyle ki, Osmanlı hükümdarı I. Murat bu dönemde şehri Ahilerden teslim almıştır (Taeschner, 1953). Bu açıdan Ahilik, Anadolu'da şehirlerin kalkınması ve düzene konmasında önemli işlevler üstlenmiştir. Fütüvvet geleneğini koruyup ondan izler taşısa da, Ahilik esnaf örgütlenmesi olarak ön plana çıkmış ve fütüvvet söylemlerini de koruyarak kendine özgü bir yöntem geliştirmiştir (Hatalmış, 2019). Ahilik Selçukludan Osmanlı'ya kadar toplumsal, kültürel, sosyal ve siyasal bir kurum olma özelliğini sürdürmüştür. Ayrıca Ahilik Teşkilatı iktisadi ve ticari bir kurum olduğu kadar dini ve sosyal içerikli de bir kurumdur. 13. yüzyıl sonrasında Anadolu'da görölmeye başlanan Ahilik, İşlam dininin değer ve ilkeleriyle de doğrudan ilişkili bir kurumdur. Ahilik kavramının tasavvuftaki “*ihvan ve uhuvveti*” hatırlatması ise onun geniş çevreler tarafından da kabul görmesini sağlamıştır (Hatalmış, 2019). Öyle ki, Osmanlı Devleti'nde Ahiler II. Murat döneminin başlangıcına kadar siyaseten de aktif bireylerdir. Hatta kuruluş dönemindeki Osmanlı padişahları da teşkilata üyedirler. Ancak kuruluş döneminin sonlarına doğru Ahilik Teşkilatı hakkındaki bilgiler azalmaya başlamaktadır. Zira devletin gittikçe büyüyüp merkezi bir nitelik kazanması ve yeni yapıda merkezi yönetim biçiminin Ahilik Teşkilatı'nın işleyişiyle uymaması vb. nedenlerle Teşkilat zayıflamış ve bilhassa 17. yüzyıldan sonra kendine özgü tasavvufi özelliklerinden de uzaklaşarak iktisadi müdahalelerle yavaş yavaş gerileyip sönümüştür (Gölpınarlı, 2011).

Claude Cahen (1986), Abdölbaki Gölpınarlı (2011), Fuad Köprölü (1991) ve Franz Taeschner (1953) gibi bazı düşünürler Ahiliği Fütüvvet Teşkilatı'nın Anadolu'da aldığı değişik bir formu olarak yorumlamaktadırlar. Ancak bazı tarihçiler, bunun tam aksi bir görüşü savunarak bu kurumun Fütüvvet Teşkilatıyla hiçbir ilgisi bulunmadığını, Ahiliğin Anadolu'da Türklerin ortaya koyduğu özgün bir kurum olduğunu savunurlar. Bu tezin sahipleri Ahiliğin 13. yüzyılda Kırşehir'de yaşayıp ve aynı zamanda debbağların piri olan Ahi Evran tarafından geliştirildiğini ileri sürerler. Oysa Ahiliğin neden fütüvvetten sonra ortaya çıktığı, Anadolu'da en eski Ahiliğin Moğol istilalarıyla başlayıp 13. yüzyılda ortaya çıktığı bilindiğine göre İran'da 11. yüzyılda yaşayan Ahi Ferec Zencani gibi Ahilerin nasıl açıklanacağı sorularının da cevaplandırılması gerekmektedir (Cahen, 1986; Ocak, 1996). Çağatay (1976) kavramın etimolojisinden hareketle Türkçe'de eli açık, konuksever ve yiğit anlamında kullanılan “*Akı*” kelimesinin Türklerin Müşlman olmasından sonra aynı anlama gelmek üzere “*Ahi*” olarak kullanıldığını belirtir ve fütüvvetle tüzükleri bakımından benzerlikleri olmasına karşın; kavramın Türk kültür ve geleneğinin bir ürünü olduğunu ifade eder. Bu iki kavramın örgütlenme ve fonksiyon açısından da farklılıkları olduğunu belirten ağatay, öncelikle, Fütüvvet Teşkilatı'nın

kuruluş amacının “*Ahiliğe benzemek olmadığını*” bilakis Ahiliğin aksine, fütüvvet hareketinin Halife Nasır tarafından, dağınık, düzensiz ve gruplaşmış gençleri belli bir düzene sokmak amacıyla “*politik bir gayeyle*” kurulduğunu belirtir. Bu bağlamda; Türk misafirperverliğinin ve konukseverliğinin bir yansıması olarak kültürden ve gelenekten gelen Ahilikle, siyasal bir amaç çerçevesinde politik gayelerle sonradan kurulan bir kurum olarak fütüvvet hareketinin aynı teşkilatlar olmadığı ancak bu iki kurumun birbiriyle temasından sonra birbirini etkilemeye başladığı söylenebilir.

Fütüvvet ve Ahilik arasındaki ilişkiyi Ortaçağ’ın ekonomik yapısı üzerinden değerlendiren Ülgener (2006) gerek fütüvvetnamelerde gerekse dönemin dini ve ahlaki içerikli eserlerinde bu kavramların kullanımının birbiriyle aynı olduğunu, dolayısıyla bu kavramlar arasında yakın bir ilişkinin bulunduğunu belirtmektedir. Ülgener’e göre Ortaçağ’ın ekonomik ve toplumsal yapısı, bu kavramların bireyden ziyade “*toplumu ve diğerlerini*” önceleyecek şekilde gelişmesine neden olmuştur. Fütüvvet ve Ahilik arasındaki ilişkiyi tarihsellik üzerinden değerlendiren Anadol (1991) iki kurum arasındaki tarihi bağların Ahilik Teşkilatı’nın işleyişine yansıdığını vurgular. Benzer şekilde Kafesoğlu da (1972) bir tarihsellik üzerinde durur ve Ahiliğin fütüvvetin esaslarıyla harmanlanarak gelişen bir kurum olduğunu belirtir. Büyük Selçuklu dönemindeki fütüvvet hareketini incelediği çalışmada Keleş (2019), fütüvvetin, fütüvvet hareketinin henüz Anadolu Selçukluları dönemindeki Ahilik Teşkilatı’na dönüşmeden önceki dönemini temsil ettiğini, bu bakımdan fütüvvetin aslında esnaf ve tüccar zümresiyle ilgili bir oluşum olduğunu belirtir. Zira Keleş’e göre fütüvvet o dönem için tam anlamıyla mesleki bir örgüt niteliği taşımasa da “*reis*”, “*eşraf*”, “*ayan*” gibi toplumun önde gelen gruplarını içermesi bakımından daha çok bir esnaf örgütü niteliğindedir. Öger (2019) Ahiliğin fütüvvetle uzun bir sürece dayalı bir ilişkisinin olduğunu belirterek fütüvvet olmadan Ahiliğin açıklanamayacağını ifade eder. Özellikle Orta Asya ve Doğu Türkistan bölgelerinde “*Yesevilik*” tarikatında geniş bir yer tutan mesleki örgütlenme ve risalecilik geleneğinin 12. yüzyıldan sonra göçlerle Anadolu’ya taşındığını belirten Öger, Ahiliğin kökenini oluşturan değerlerin de öncelikle buralarda aranması gerektiğine vurgu yapar. Fütüvvet hareketi ve Ahiliği Türk sosyal ve kültürel hayatına etkileri bakımından inceleyen Demirpolat ve Akça (2004), Ahiliği, İslam öncesi Türk kültürel değerlerinin İslami ve tasavvufi değerler taşıyan fütüvvet anlayışıyla harmanlanarak “*cisimleşmesi*” sonucunda gelişen, “*Anadolu’ya özgü özel bir sosyal örgütlenme biçimi*” olarak tanımlamaktadır. Sühreverdi’nin fütüvvetnamesi üzerinden konuyu ele alan Kırpık (2011) Ahilik ile fütüvvet kavramlarını birbirlerine olan benzerliklerinden dolayı “*yekvücut*” kavramlar olarak değerlendirirken; Akbıyık (2019) ise Ahiliği fütüvvet hareketinin “*Türkleşmesi*” olarak nitelendirmektedir.

Sonuç olarak; Anadolu’da Ahilik Teşkilatı’yla ilgili kurumsal yapının izlerine fütüvvetten önce de rastlansa da, Halife Nasır Lidinillah’ın teşvikleriyle Anadolu’ya gelen mutasavvıflar Anadolu’da Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatlarının gelişmesinde büyük bir rol oynamışlardır. Bu bağlamda hem halifelik hem de Selçuklu sultanları tarafından desteklenen mutasavvıflar adına Anadolu’da çok sayıda zaviye yaptırılmış ve böylece Anadolu’da Ahilik Teşkilatı zaviyeler aracılığıyla hızla yayılmaya başlamıştır (Çelik, 2022). Bir tasavvuf müessesesi olarak zaviyeler İran, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde yaygın bir şekilde bulunmakta ise de, sonrasında, özellikle 10. yüzyılda Fergana, Semerkant ve Buhara gibi Orta Asya kentlerinde İslam’ın yayıldığı merkezler olarak öne çıkmışlardır. Büyük Selçuklu Devleti zamanına gelindiğinde ise İmparatorluğun her yanının cami, medrese ve kervansaraylarla dolu olduğu görülmektedir. Anadolu Selçukluları döneminde tekke ve zaviyelerin kuruluşu Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması süreçleriyle beraber seyretmiştir (Ocak, 1978). Bu gelenek Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Hatta Osmanlı döneminde Anadolu’daki zaviyelerin çoğu Osmanlılardan önceki Beylikler döneminde kurulmuş olan Ahi zaviyeleridir. Bu zaviyelerin çoğu, Beylikler döneminde Moğol istilalarından Anadolu’ya akın eden dervişlerin, halka hizmet etmeleri karşılığında köylere yerleşmelerine izin verilen “*kolonizatör dervişler*” tarafından kurulmuştur (Barkan, 1942). Bu bakımdan Anadolu’da tekke ve zaviyelerin kurulması Anadolu’nun “*istilas ve iskânlaşması*” kadar eski bir olgudur. Zira bu ahi ve şeyhler fethedilen bu yerlerin imar ve iskâna kavuşturulup fetihten sonra belli bir toplumsal düzenin inşasından da sorumluydular (Barkan, 1942). Bu bağlamda Osmanlı’da Selçuklulardan alınan bu gelenek devam ettirilmiş ve fethedilen yerlerin korunması ve idaresinde “*fütuhât anlayışı*” bir devlet politikası olarak benimsenmiştir (Bakırcı ve Türkan, 2013; Barkan, 1942). Özellikle batıya yapılan seferler ve Balkanlar’daki Türk yerleşimlerinde yaygın bir şekilde uygulanan bu yaklaşım, Balkanlar’ın Türkleşmesi ve müslümanlaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu açıdan

Anadolu’da tekke ve zaviyeler öncelikle bir iskân unsuru olarak kullanılmakla birlikte; Suriye, Azerbaycan, İran, Horasan, Maverâünnehir ve Harezm gibi ölkelerden gelen şeyh ve dervişlerin İslam düşünce ve değerlerini yaşattığı (Bakırcı ve Türkan, 2013; Barkan, 1942; Ocak, 1978) yerler olarak da işlev görmüşlerdir.

5. TÜRKLERDE FÜTÜVVET GELENEĞİ VE UYGULAMALARI

5.1. Dağınık Bir Toplumsal Yapıdan Bir İmparatorluğun İnşasına: Siyasal Birliğin Sağlanması

Fütüvvet ve Ahilik Türk siyasal ve toplumsal hayatını derinden etkileyen iki önemli kurumdur. Fütüvvet, taşıdığı ilke ve değerler nedeniyle daha çok bu oluşumun siyasi yanını ifade ederken; Ahilik, bu değer ve ilkelerin hayata yansıyan ve uygulamaya aktarılan tarafını temsil etmektedir. Bu temsil sürecinin gelişmesinde mevcut siyasi yapının sunduğu destekleyici ortam kuşkusuz büyük bir role sahiptir, zira siyasal olarak bu destekleyici ortam sağlanamamış olsaydı bu hareketin gelişmesi ve “*Ahilik*”e evrilmesi de düşünülemezdi. Bu sürecin gelişmesinde -bilhassa başlangıç döneminde- Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun büyük bir rolü vardır. Bu dönemde Anadolu topraklarına tasavvufu gelen fütüvvet, Anadolu coğrafyasında Ahilik çatısı altında, Anadolu’nun toplumsal ve siyasal hayatını derinden etkilemiştir (Akbiyık, 2019; Bayram, 2012; Deveci, 2021).

Türklerin Anadolu’ya girişi çeşitli göç dalgalarına dayanırken, Anadolu’nun kapılarının Türklere açılması 1071 Malazgirt Zaferi’yle olmuştur. Moğol istilasına kadar geçen bu ilk dalga göçlerde Türkler daha ziyade uygun bir iklim, otlak ve yaylak bulmak için göç etmişlerdir. Bu göçmenlerin çoğunluğunu hayvancılıkla uğraşan kırsal kökenli halk oluşursa da, bunların içinde daha önce şehirlerde yaşamış demirci, kalaycı, bakırcı, derici, dökmeçi, keçeci ve kuyumcu gibi çeşitli meslek mensubu kişiler de vardı. Moğol istilasıyla başlayan ikinci dalga göçlerde ise gelenlerin çoğunluğunu Türk-İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden olan Buhara, Semerkand, Merv, Belh ve Taşkent gibi kentlerde yaşayan esnaf ve sanatkârlar oluşurmaktaydı. Böylece Anadolu’da, birinci göç dalgasıyla savunma ve kırsal yaşama ilişkin gereklilikler yerine getirilirken; ikinci göç dalgasıyla yeni medeniyetin ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel hayata ilişkin esasları oluşturulmaktaydı (Deveci, 2021).

Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun topraklarına akın eden bu göçebe Türkmenler, bir yandan da İmparatorluğun bekası açısından büyük bir tehlike olarak değerlendirilmekteydiler. Bu durum karşısında Büyük Selçuklu İmparatorluğu dağınık halde yaşayan bu göçebe Türkmen topluluklarını Anadolu’ya yönlendirip onların yerleşik bir hayata geçmelerini sağlayarak devlet için bir tehlike olmaktan çıkarmaya yönelik bir siyaset izlemiştir. Bu nedenle daha önce şehir hayatını tecrübe eden iş ve meslek erbabı göçmenler şehirlere yerleştirilirken, hayvancılıkla uğraşan kırsal kökenli Türkmenler coğrafi koşulların uygunluğu çerçevesinde Orta Anadolu’nun bozkırlarına yerleştirilmişlerdir. Öte yandan bir devlet politikası olarak şehirlerdeki müslümanlaşma ve Türkleşmenin de hızlandırılmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu amaçla dağınık halde yaşayan bu göçebe Türkmenlerin şehirlere yerleştirilmeleri ve bir iş ve meslek sahibi olarak şehir hayatında yer almaları gerekmektedir ki, bu önemli görevi üstlenecek olan kurum da Ahilik Teşkilatlarıydı (Demirpolat ve Akça, 2004; Deveci, 2021). İşte Ahilik Teşkilatları bu süreçte doğu illerinden gelen iş ve sanat erbabı göçmen Türkmenlerin korunması ve himayesinde büyük bir görev üstlenerek onların yerleşik hayata geçmelerinde önemli bir rol oynamışlardır. Böylece göçmen Türkmenlerin yerleşik yapıya geçmeleri ve o bölgelerde belli bir iskân politikasının oluşturulmasında sosyal dokuya zarar verilmeden bir yerleşim süreci yaşanmıştır. Farklı kültürlerin bir araya gelmesi ve herhangi bir çatışma olmaksızın bir arada yaşamaları Ahilik Teşkilatlarının bu süreçte üstlendikleri uzlaşmacı rol ile mümkün olmuştur (Akbiyık, 2019; Demirpolat ve Akça, 2004). Böylece dönemin güç koşullarının da etkisiyle zayıflayan aşiret bağları tekrar güçlendirilmiş ve Anadolu’nun Türkleşmesi sağlanarak Ahilik Teşkilatlarının da desteğiyle Bizans’a karşı güçlü bir savunma stratejisi uygulanmıştır (Bayram, 2012; Dilik, 1988). Nitekim Anadolu’da kurulan Beyliklerin birbirleriyle kıyasıya mücadele ettikleri bu dönemde Bizans’la uğraşan Osmanlı Beyliği Ahi birlikleri tarafından desteklenmiş ve böylece Osmanlı’nın Bizans’a karşı mücadelesi de kolaylaşmıştır. Böylece 13. yüzyılın başlarında kurulmaya başlayan Ahilik Teşkilatları Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda da görev almışlardır (Akbiyık, 2019; Akgündüz, 2014).

Anadolu Selçuklu toplumsal düzeni içinde Ahiliğin üstlendiği fonksiyonlar dönemin siyasal ve toplumsal koşullarından bağımsız değildir, zira Bizans ve Haçlılarla yürütülen savaşlarda ekonomik ve ticari hayatın dışına itilen Anadolu coğrafyası, Selçukluların bu bölgede kurdukları hâkimiyetle canlanmış ve tekrar imar bir hale getirilerek şehir ve kasabalar kurulmaya başlanmıştır. Bu dönemde Anadolu'nun çeşitli etnik ve kültürel bir yapıya sahip olması, fütüvvetin de Anadolu'da yeni bir yapısal forma girmesine neden olmuş ve böylece Anadolu'ya tasavvufla gelen bazı akımlar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hâkim olmaya başlamışlardır. Anadolu'nun sosyal, siyasi, kültürel ve iktisadi yapısını derinden etkileyen bu tasavvuf hareketleri Anadolu'nun kurumsal değerleriyle de birleşerek “*Ahilik*” kurumunu oluşturmuştur. Ahilik kurumu ise siyasi ve ekonomik istikrarsızlığın yoğun bir şekilde yaşandığı Anadolu'da, adeta halkın direnme gücünü temsil etmiştir. Yerel kültürler ve halkla da işbirliği yaparak toplumsal ve siyasi bütünleşmeyi sağlayan Ahilik kurumu toplumsal ahlakın da korunmasında büyük bir rol oynamıştır (Akbıyık, 2019). Anadolu'nun tüm bu güç koşullarında ekonomik ve sosyal hayata ilişkin kadınların üstlendiği rol ise ayrıca dikkate değerdir. Bu dönemde, Ahi Evran'ın eşi Fatma Bacı tarafından Kayseri'de kurulan Bacıyan-ı Rum Teşkilatları (Anadolu Kadınları) zamanla tüm Anadolu'ya yayılmıştır. Kadınların eğitim ve el sanatlarında ilerlemelerini amaçlayan teşkilat onların ekonomik ve sosyal alanda da etkin bir şekilde görev almalarını sağlamıştır. Teşkilata üye kadınlar hem savaş hem de barış dönemlerinde toplumun ve ordunun ihtiyaçlarını karşılayarak kimsesiz kalmış yetim çocuklar ile yaşlıları himaye etmiş, gerektiğinde savaşta erkeklerle birlikte görev almışlardır (Akbıyık, 2019; Bedir, 2020).

Osmanlı toplumsal yapısında ise Ahilik Teşkilatları Beylikler ve Anadolu Selçuklu Devleti döneminden devam eden gelenekleri uygulamaktadır. Zira Osmanlı Devleti kurulurken, Anadolu dağınık bir şekilde Beyliklerin hâkimiyetindedir. Siyasi ve ekonomik istikrarsızlığın bulunduğu bu ortamda Osmanlı, Moğol-Haçlı-Bizans çekişmelerinin olabildiğince uzağında ancak Bizans'ın hemen yanı başında kurulmuştur. Bu dönemde, yukarıda bahsi geçen tasavvuf hareketleri Anadolu'da en parlak dönemlerini yaşamaktadırlar, zira bunda Beylikler arası mücadelelerin de büyük bir etkisi vardır (Akbıyık, 2019). Dini ve tasavvufi yapıları gereği İslam'ı yayma konusunda aktif bir rol üstlenen Ahi Teşkilatları aynı zamanda askeri bir karaktere de sahiptiler. Bu amaçla “*gaza*” ülküsüyle çeşitli fetih hareketlerine katılan Ahiler, özellikle istihbarat sağlama konusunda orduya büyük katkılarda bulunmuşlardır. Ordunun ihtiyaç duyduğu malzemeleri temin ederek onları sefer sürecinde destekleyen Ahiler, yol üstündeki kilit noktaları ordunun gelişinden önce ele geçirerek askerin işini kolaylaştırmakta ve bölgeye önceden gönderdikleri dervişlerle halkın gönlünü kazanmak suretiyle halkı ordunun gelişine hazırlamaktaydılar. Böylece Ahi Teşkilatları savunma süreçlerinde etkin bir şekilde görev alarak Anadolu'da birliğin sağlanıp ileride büyük bir imparatorluğa dönüşecek olan Osmanlı Devleti'nin kurulmasında da etkin bir rol oynamışlardır (Akbıyık, 2019; Akgündüz, 2014; Bayram, 2012; Demirpolat ve Akça, 2004; Fidan, 2020). Nitekim kuruluş aşamasında Osmanlı Devleti Ahilere yakın olduğu gibi yöneticilerinin çoğu da Ahilerden oluşmaktadır (Bayram, 2012). Kuruluş yıllarında Osman Gazi'nin vefatından sonra Şeyh Edebali'nin yeğeni Ahi Hasan'ın zaviyesinde yapılan topaltıyla Orhan Gazi Sultan olarak belirlenmiş ve bir Ahilik ünvanı olan “*ihtiyaru'd-din*” lakabını almıştır. Sultan I. Murat yaptığı fetihlerde Ahilerin askeri gücünden yararlanmış ve şed giyerek teşkilatın başına geçmiştir. Bu zamanda yapılan Kosova Savaşı'nda (1389) Ahiler “*orducu*” ünvanı ile savaşlarda yer almışlardır (Akgündüz, 2014). Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin kurulup gelişmesinde Ahilerin rolü o kadar büyüktür ki, ilk askeri yaya birliğinin kıyafeti de Ahi kıyafetlerine benzemektedir. I. Murat döneminde kurulan Yeniçeri Teşkilatı'nda ise askerlerin başlığı Ahi başlığındandır (Bayram, 2012).

5.2. Sosyal ve Ekonomik Hayatın Geliştirilmesi: Toplumsal Düzen ve İstikrarın Sağlanması

Ahilik Teşkilatları toplumsal düzenin inşasında üstlendikleri rol gereği devletle birlikte çalışırlardı, bu nedenle Teşkilatlar bütün görevlerini devletle birlikte ve koordineli olarak yerine getirirlerdi. Nitekim Osmanlı Devleti döneminde kendilerine “*ehl-i hiref*” denilen maaşlı bir sanat erbabı vardı ki bunlar sefer sırasında ordunun ihtiyaç duyduğu kale, köprü, sur vb. eserleri yaparak ordunun levazımını tedarik ederlerdi. Bu gruba ek olarak “*orducu esnafı*” olarak adlandırılan bir grup daha vardı ki onlar da askeri karakterleriyle ordunun başarısına katkıda bulunarak yerel ve yerleşik düzende dini ve tasavvufi nitelikteki dayanışmacı yaklaşımlarıyla toplumsal düzenin korunup sosyal

ve ekonomik yapının belli bir düzen içerisinde sürdürülmesinden sorumluydular (Demirpolat ve Akça, 2004; Deveci, 2021).

Haberleşme ve ulaşım hizmetlerinin yerine getirilmesinde de etkin bir şekilde görev alan Ahilik Teşkilatları, devletin sınırlarının genişliği dikkate alındığında bu hizmetlerin yürütülmesi bakımından da önemli görevler üstlenmişlerdi. Bu bağlamda o dönemlerde Anadolu’da seyahat eden gezginlerin tekke ve zaviyelerde konakladıkları dikkate alındığında, Ahilik Teşkilatlarının önemli bir istihbarat hizmeti sundukları ve bulundukları yerler gereği bütün dünyada olan-biten her şeyden, öncelikle onların haberdar oldukları ve bu yanı sıra devletin güvenliğinin sağlanması konusunda Ahilik Teşkilatlarının önemli bir görev üstlendikleri görülmektedir.

Ahilik Teşkilatı’nın toplumsal yapıya ilişkin önemli işlevlerinden biri de İslami değerlere dayanan genel bir toplum ahlakının oluşturulmasıdır. Teşkilatlar, gençlerin, enerjilerini toplumsal düzenin korunmasında rol alabilecekleri bir şekilde kullanmalarını teşvik ederek onların bir iş ve meslek sahibi olarak hayata hazırlanmalarını sağlamaya çalışmıştır. Böylece etik değerler ve Türk-İslam ahlakına uygun bir şekilde yetiştirilen bu gençler, dini ve milli geleneklerine bağlı, yaşadığı toplumla uyumlu bireyler olarak toplumda yer almışlardır (Demirpolat ve Akça, 2004).

Kuşkusuz Ahilik Teşkilatı’nın etkisi sadece toplumsal ve siyasal alanlarla da sınırlı değildir. Bu Teşkilatlar bütün toplumsal kurumların kaynağını oluşturan kültürel hayatı da derinden etkilemiştir. Bu bağlamda Ahi zaviyeleri önemli bir role sahiptir. Birer eğitim kurumu olan zaviyelerde yamak ve çıraklara öncelikle okur-yazarlık eğitimi verilirdi, zira okur-yazar olmayana fütüvvet düşmez ve kişi Ahi olamazdı (Bayram, 2012). Bu çerçevede, zaviyelerde Ahi adaylarına okur-yazarlık eğitimlerinin yanında dini, ilmi ve edebi bilgilerle birlikte Kur’an-ı Kerim okutulur, toplumsal ve kültürel hayata etkileri bakımından Arapça, Türkçe vb. diller öğretilirdi. Ayrıca yetenekli olan gençlere ilgileri ölçüsünde musiki, hat, işleme, oymacılık, süsleme, güzel yazı yazma gibi alanlarda estetik ve sanat öğretilirdi. İşte büyük bir istikrarsızlığın yaşandığı bu dönemlerde okuma geleneğinin oluşturulması Ahiliğin toplumsal ve kültürel hayata sunduğu en önemli hizmettir, zira toplum o dönem koşullarında ancak bu okuma geleneğinin hayata aktarılmasıyla belli bir düzen içinde tutulmuştur. Bu dönemlerde dergâh, cami, mescit, tekke ve zaviyeler okuma geleneğinin etkin bir şekilde sürdürüldüğü yerlerdi. Bunun yanında kışlalar, misafirhane ve kervansaraylar da mevcut yerleşim yerlerinin dışından gelen kişilere bu bilgi, düşünce ve değerlerin aktarılması bakımından yoğun kullanılan yerlerdendi. Siyer-i Nebi, hamzaname, battalname, fütüvvetname gibi eserlerin okunduğu bu meclislerde; divan, mesnevi, hamse, letaif, cihadiye ve gazavatname gibi eserlerle de ilim, kültür ve kahramanlık gibi hikâyeler aktararak toplumda ortak bir kültür ve değerler sisteminin oluşturulması sağlanırdı (Demirpolat ve Akça, 2004).

Ahilik Teşkilatlarında eğitimler daha ziyade şifahi ve yüz yüze yürütülürdü. Özellikle zaviyelerde gerçekleştirilen eğitimlerde İslam inancını öğretmek üzere öncelikle Allah’ın emir ve yasaklarına ilişkin değerler ele alınırdı. Yamak ve çıraklar dini değerler ve ahlaki erdemleri kendilerine hocalık yapan büyüklerinden dinleyerek, görerek ve yaşayarak öğrenirlerdi (Bayram, 2012; Demirpolat ve Akça, 2004). Çıraklık eğitimi mesleklerin özelliklerine göre 5-7 yıl sürerdi. Bu eğitimden sonra çıraklar uygulamalı olarak huzura çıkar ve yeterli olanlar kalfalığa yükselirdi. Kalfalık süresi 3 yıldır, bu sürenin sonunda başarılı olan kişi “şed” kuşanarak ustalığa terfi ederdi. Ustalık ise bir “son” değil, “hayat boyu öğrenim” esasına dayanan uzun bir süreçti (Bayram, 2012; Mahiroğulları, 2008). Her insanın bir işi ve mesleği olması gerektiğini savunan Ahilik anlayışına göre, helal yoldan kazanmak esas olup işsizlik ve başıboşluk hoş karşılanmazdı. Meslek erbabı kişi de işini fütüvvetnamelerde öğretildiği şekilde İslam ahlakı üzerine yerine getirirdi. İşte Ahilik Teşkilatı’nın “iş ahlakı” anlayışı da bu esaslara dayanırdı (Akbaş vd., 2018; Deveci, 2021; Dilik, 1988; Mahiroğulları, 2008). Kılıç ve silah eğitimi ise belli bir manevi eğitimden geçtikten sonra gerçekleştirilirdi. Bu çerçevede bilhassa insan yaşamının söz konusu olmasından dolayı bir kişinin silah eğitimine katılabilmesi için Ahi görmesi, şeyh görmesi ve bir kişiyi talim ve terbiye etmesi şarttı (Demirpolat ve Akça, 2004).

Ahiliğin ortaya çıkış süreci Anadolu’nun Türkleşmesi, İslamlaşması ve yerleşim birimlerinin oluşturulmasına ilişkin süreçleri kapsar. Anadolu’da yerleşik hayata geçilip toplumsal düzen sağlandıktan sonra Ahilik Teşkilatları esas işlemleri olan sosyal ve ekonomik hayata ilişkin alanlara

yönelmişlerdir. Bu nedenle Ahiliğin Türk toplumsal hayatına kazandırdığı en önemli katkılarının biri de toplumsal ve iktisadi alana ilişkin bir “iş ahlakının” geliştirilmesidir (Demirpolat ve Akça, 2004). Bu çerçevede Ahilik Teşkilatı’nda çalışma hayatının düzenlenmesinde 13. yüzyıldan Sanayi Devrimi’nin yaşandığı 19. yüzyıla kadar Türk örfi hukukuyla İslam hukuku referans alınırken, 19. yüzyıldan sonra çalışma hayatının düzenlenmesinde Dilaver Paşa Nizamnamesi, Maadin Nizamnamesi ve Mecelle gibi yazılı hukuk kurallarından da yararlanılmaya başlanmıştır (Mahiroğulları, 2008).

Ahilik Teşkilatları, üyelerinin hastalık, sakatlık, yaşlılık, ölüm, malullük vb. ihtiyaçlarının karşılanmasında da etkin bir şekilde görev almışlardır. “Orta sandıkları” uygulamasıyla bugünkü anlamda birer sosyal güvenlik kurumu gibi çalışan teşkilatların sandık gelirleri Teşkilat üyelerinin sandığa ödedikleri haftalık ya da aylık primlerden oluşmaktadır (Mahiroğulları, 2008). Osmanlı’da “teavün sandıkları” da denilen bu yardım sandıklarının kapsamı çok geniştir, ancak sandıktan yapılan yardımlar daha çok muhtaçlık şartına bağlıdır (Dilik, 1988). Bu yönüyle Ahilik Teşkilatı bugünkü anlamda birer sosyal politika kurumu gibi çalışmakta ve mali kaynakların tazmin sürecinde üstlendiği etkin rol nedeniyle aynı zamanda birer sivil toplum kuruluşuna benzemektedir.

Ahiliğin bir diğer önemli fonksiyonu da toplumda aç, yoksul, evsiz, düşkün, yolda kalmış, kimsesiz ve yardıma muhtaç kişilere yardım faaliyetlerinde bulunmasıdır. Bu konuda birer sosyal yardım kuruluşu gibi çalışan Ahilik Teşkilatları o günkü ifadeyle “ayende” ve “revende” hizmetleri sunmaktadırlar. Yolda kalmışlar ya da yol üstünde olanları zaviyelerde misafir edip onları en güzel şekilde ağırlayan Ahiler, ücretsiz olarak sundukları bu hizmetlerle sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın da en güzel örneklerini vermişlerdir (Bedir, 2020; Mahiroğulları, 2008). Nitekim Ahilerin bu konudaki yaygın gelenekleri İbn. Batuta’nın Seyahatname’sinde de ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Ahilik Teşkilatlarının zayıfladığı dönemlerde ise bu yardım faaliyetleri “imece” ve “yaran kuruluşları” aracılığıyla sürdürülmüştür. Köylere kadar inen bu kuruluşlar yardıma muhtaç yoksul ve kimsesiz çocukların, kadınların, yaşlıların bütün ihtiyaçlarını karşılar gerektiğinde diğer yaran odalarıyla birleşerek yardımlaşma faaliyetlerini yürütürlerdi (Dilik, 1998).

Ahilik Teşkilatları bütün bu görevlerinin yanında tüketiciyi koruma rolünü de üstlenmişlerdir. Bu amaç çerçevesinde üretilen malın kalitesinden dayanma süresine kadar olası bir mağduriyet durumunda öncelikle halkın yanında yer almışlardır. Ürün kalitesi ve üretimin her aşaması usta ve kalfaların sorumluluğundadır. Kaliteyi artırmak ve süreci belli bir düzende tutmak için bugünkü işletme tekniklerinden olan toplam kalite, standartlaşma, denetim ve kontrol gibi süreçlere dikkat edilirdi (Akbaş vd., 2018). Hatalı bir mal üretimi ya da tüketicinin şikâyeti karşısında ilgili kişi uyarılır ve vatandaşın zararı tazmin edilirdi, ancak esnaf hatasında ısrar ederse meslekten ihraç kararı alınırdı. Birlikler tarafından yapılan denetim süreçlerinde yıkıcı ve aşağılayıcı bir yöntem değil, daha çok barıştırmacı ve eğitici bir yaklaşım kullanılırdı (Bayram, 2012).

Yine iktisadi alana ilişkin olarak, ürün ve hizmetlerin fiyat tespit işlemlerinin Ahilik Teşkilatlarınca gerçekleştirilmesi, bu Teşkilatların toplumsal ve ekonomik alanda yürüttükleri önemli hizmetlerden bir diğeridir. Hem üreticiyi hem de tüketiciyi koruyacak şekilde fiyat tespit işlemlerini yürüten Teşkilatlar, bu fonksiyonlarıyla esnafın haksız yere aşırı zenginleşmesini engellediği gibi piyasayı belli bir düzende tutarak “sosyal refah” hizmetlerinin de gelişmesine katkıda bulunmuşlardır (Mahiroğulları, 2008).

Ahilik Teşkilatlarının sosyal ve iktisadi hayata ilişkin önemli katkılarının biri de “kooperatifçilik” faaliyetlerinde üstlenmiş oldukları işlevlerdir. Ahilik Teşkilatları çalıştıkları alana ilişkin olarak birer üretim kooperatifi gibi çalışıp esnaf ve zanaatkârın ihtiyaç duyduğu hammaddeyi ucuza temin ederek üreticilerine ulaştırmakla yükümlüydüler. Böylece Ahilik Teşkilatlarının bu işlevleri sayesinde iktisadi alana ilişkin haksız rekabet önlenmiş olup üretici ve tüketici arasına “aracıların” girmesi engellenerek tek fiyat uygulamasıyla toplumun tüm kesimlerinin ürün ve hizmetlere erişimi de sağlanmış oluyordu (Mahiroğulları, 2008). Ahilik Teşkilatlarının bu düzenli işleyişi neticesinde Ahilerin sosyal ve iktisadi alanda ulaştığı başarının bir yansıması olarak zamanla tüm şehir ve kasabalarda çarşılar, arastalar, bedestenler, kapalı ve uzun çarşılar açılmıştır (Akgündüz, 2014; Bedir, 2020). Sonuç olarak Ahilik sadece bir meslek örgütlenmesi değil kişinin kendisiyle, toplumla, yaratıcıyla, işi ve mesleğiyle olan ilişkilerini düzenlemesine yönelik bir yaşam felsefesidir. Bu felsefe Ahilik Teşkilatlarının adeta kanunnamesi sayılan fütüvvetnamelerde “*elini, sofranı, kapını*

açık; gözünü, dilini, belin bağlı tut” şeklinde ifade edilmiştir (Akgündüz, 2014; Doğan-Turay, 2023; Kırpık, 2011).

5.3. Siyasal Sistem ve Ekonomik Yapının Değişmesi: Teşkilatların Zayıflayıp Gerilemesi

Ahilik, devlet ve toplum ilişkilerinin geliştirilip belli bir düzen içinde sürdürülmesi açısından önemli bir kurumdur. Toplumsal birlik ve bütünlüğün sağlanıp devletin güven ve istikrar içinde geleceğe uzanmasında önemli bir rol üstlenen Ahilik, devlet yönetimine ilişkin önemli bir kültürün oluşmasını sağlayarak Türk devlet geleneğinin yeni esaslar çerçevesinde gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Ancak dönemin koşulları içinde değerlendirildiğinde, devletin siyasal ve ekonomik yapıda yaşadığı dönüşüme bağlı olarak Ahilik kurumunun da bu süreçlerden etkilendiğini görmekteyiz. Temel felsefi değerleri tasavvufa dayanan Ahilik kurumunun, bu süreçte devlet yönetimindeki etkisi Osmanlı Devleti’nin bir imparatorluğa evrilmesiyle azalmaya başlamıştır. Beylikler döneminde yerel beylere bağlı olarak kurulan düzensiz askeri sistem bu dönemde “*devşirme sistemine dayalı*” Yeniçeri Ordusu’na dnşmştir. İdari ve askeri yapıda ise Beyliğin kurucu unsuru olan yerel beylerin yerini devşirme kökenli gaziler almıştır. Devlet, bu uygulamalarla Ahiliğin vesayetinden kurtulurken Ahi birliklerini de kontrol etme iradesini ortaya koymuştur (Akbiyık, 2019; Fidan, 2020). Nitekim başlangıçta Ahiler kendi yöneticilerini kendileri seçerken, sonrasında bu yöneticiler devlet tarafından atanmaya başlanmıştır. Merkezileşmenin hızlandığı Fatih Sultan Mehmet döneminde ise Ahilik Teşkilatları diğer yerel teşkilatlar gibi siyasi bir g olmaktan çıkmış ve sadece esnaf örgütlenmesine ilişkin idari sistemin bir parçası olarak devam etmişlerdir (Akbiyık, 2019; Fidan, 2020; Dilik, 1988).

Ahilik Teşkilatlarının zayıflamasında kuşkusuz dönemin siyasi ve ekonomik koşullarının büyük bir etkisi vardır. Batıda coğrafi keşiflerin yaşanması ve lkenin büyük tüccarlarının uzak diyarlara gidemeyip gittikçe “*esnaflaşması*” bu dönemde kş hızlandıran en önemli etkidir. Buna paralel olarak lkenin dışa ve yeniliklere kapalı olması Ahilik Teşkilatlarının siyasi ve iktisadi açıdan zayıflamalarının bir diğer nedenini oluşturmuştur. Bununla birlikte tasavvuf akımlarının kanaat ve sabrı yücelten yaklaşımları da iktisadi hayatın yavaşlamasına ve Ahilik Teşkilatlarının güçlerini kaybederek iyice zayıflamalarına neden olmuştur. Nihayetinde ise tüm bu gelişmeler Tanzimat sonrasında sistemin resmen sona erip Batılı normlar çerçevesinde işlemesiyle sonuçlanmıştır. Sınırlanan yeni ekonomik sistemde ise Ahilik Teşkilatları “*küçük esnaf ve zanaatkr loncaları*” olarak kapalı ekonomik sistem içerisinde çalışacaklardı. Zira ekonomik faaliyetlerin üretimi, denetimi, kontrol ve standartları artık devlet tarafından gerçekleştirilecekti ve “*narh*” adı verilen bu sistem ise “*muhtesipler*” eliyle yürütülecekti (Akbiyık, 2019).

Tüm bu gelişmeler karşısında Osmanlı ekonomik sistemindeki iktisadi zayıflamanın yanı sıra sorunu nemeye yönelik fonksiyonel önlemlerin alınmaması sistemin kşn iyice hızlandırmıştır. Öyle ki, bu dönemde esnaf, devlete karşı duyduğu güvensizlik nedeniyle isyan hareketleri içine girmiştir. Rivayete göre bu isyanların temel nedenlerinden biri devletin yeniçerilerin maaşını ödeyememesi nedeniyle paranın değerini düşürüp baştığı bu düşük ayarlı parayla esnafın elindeki değerli parayı değiştirmek istemesidir. Yeniçeri Ocağı’nın 1826 yılında kapatılması ise bu süreci hızlandıran en önemli gelişmedir, zira esnaf teşkilatı Yeniçeri Ocağı’nın kapatılmasıyla en büyük dayanağından yoksun kalmıştır. Ardından İhtisap Nezareti’nin (Zabıta Teşkilatı) ve sonrasında ise 1855 yılında İstanbul şehremaneti’nin (Belediye) kurulmasıyla esnafın kontrolü bütünüyle devletin eline geçmiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen bazı hukuksal düzenlemeler de bu süreci hızlandırmış olup, gerçek şeyhleri belirlemeye yönelik olarak 1866 yılında “*Meclis-i Meşayıh*” kurumunun kurulması ve seyyidlerin -özellikle mali açıdan- korunmasını amaçlayan “*Nakibüleşraf*” kurumunun kaldırılması bu konuda gerçekleştirilen hukuksal düzenlemelerden bazılarıdır (Akbiyık, 2019).

Ahilik Teşkilatlarının toplumsal ve ekonomik yapıdaki bu önemli fonksiyonlarına karşın Osmanlı’da 15. yüzyıldan itibaren Ahilik Teşkilatı’nın zayıflayıp yerini ondan izler taşıyan Lonca Teşkilatı’na bıraktığı görülmektedir (Akbiyık, 2019; Bedir, 2020; Dilik, 1988). Bu geçişte İstanbul’un fethi gibi siyasal olayların yanı sıra Osmanlı Devleti’nde sayıca artan gayrimüslim nüfusun da etkisi vardır. Zira Ahilik Teşkilatları İşlam dinine mensup kişilerden oluşurken, iktisadi hayat içerisinde yer alan ve oldukça büyük bir çoğunluğu oluşturan gayrimüslim unsurların da sistem içinde yer almasını sağlamak amaçıyla İstanbul’un fethiyle birlikte Ahilik Teşkilatları Lonca Teşkilatlarına doğru

evrilmiştir. Örneğin 17. yüzyılın İstanbul’unda loncaların %57.9’unu Müslümanlar, %24.4’ünü Hristiyanlar %1.4’ünü Yahudiler ve %16.3’lük bir kısmını da bu üç din dışında kalan loncalar oluşturmaktadır (Akbaş vd., 2018). Dolayısıyla bütüncül bir ekonomik sistemin oluşturulması da bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bir ihtiyaç sebebiyle ortaya çıkmasına karşın Lonca Teşkilatları da bir süre sonra sona ermiştir. Ahilik Teşkilatlarının yerini alan Lonca Teşkilatlarının sona ermesi ise şu sebeplere dayanmaktadır (Akbiyık, 2019; Bayram, 2012; Bedir, 2020; Fidan, 2020):

- Ticaret yollarının değişip geleneksel ticaret yollarının önemini kaybetmesi,
- Yükselme döneminde yabancı ülkelere verilen ancak son dönemlerde yerli üretim ve dış ticaret açısından yıkıma sebep olan imtiyazlar,
- Osmanlıdaki el emeğine dayanan üretim sistemi karşısında Avrupa’da Sanayi Devrimi’nin de etkisiyle kitlesel üretim sistemine geçilmesi,
- Osmanlı üretim sisteminde tekeli kaldıran ancak sahip olduğu üstünlükler nedeniyle Batı’ya tekel durumuna getiren 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması,
- Savaş ve fetihlerin azalması nedeniyle yeniçerilerin bozulan bütçelerini düzenlemek amacıyla yeniçerilere esnafılık yapma yetkisinin verilmesi,
- Ayanların ticari faaliyetlere girip tefeciliğe varacak kadar devletin kaynaklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları,
- Küçük üretim merkezlerinin Avrupalı sanayilerle rekabet edememesi nedeniyle ticari faaliyetlerin devlet eliyle sürdürülmek zorunda kalınması,
- Genel olarak 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı coğrafyasında etkili olan askeri, siyasi ve idari gelişmeler,
- Osmanlı Devleti’nin duraklama ve gerileme dönemlerinde savaşlardan çoğunlukla mağlup çıkılıp savaş ganimetlerinin alınamaması ve bununla birlikte savaş giderlerinin artması,
- Küresel bir faktör olarak Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa’nın merkantilist devlet anlayışından kapitalist devlet anlayışına geçmesi.

Yukarıdaki gelişmelerden de anlaşıldığı üzere, Osmanlı İmparatorluğu’nun sınırlarının genişleyip gayrimüslim nüfusun sayıca artması ekonomik ve ticari yaşama ilişkin farklı uygulamaları da beraberinde getirmiştir. Demografik yapıdaki bu değişimle birlikte Osmanlı’da Ahilik uygulamasına benzeyen ancak farklı dini unsurları da içeren bir yapı olarak “*gedik*” uygulamasına geçilmiştir. Tekel ve imtiyaz içeren bu yapı herhangi bir dini ayrım gözetmeksizin tüm dini unsurlara uygulanabilmektedir. Böylece gedik uygulamasıyla gayrimüslim esnafların da ticaret yaşamı içinde yer almaları sağlanmıştır. İşte gedik uygulaması içerdiği bu gayrimüslim unsurlar nedeniyle Ahilik Teşkilatı’ndan ziyade Lonca Teşkilatı’na daha yakındır (Akbaş vd., 2018). Gedik, “*tekel*” bir uygulamayı içermektedir. Bunun için bu hizmeti yürüten kalfaların ellerinde devletçe verilmiş olan “*imtiyaz fermanının*” bulunması gerekmektedir. Esnafın işyeri açmasına izin niteliğinde olan bu belge Ahilik Teşkilatı’nda Ahi kurulları tarafından verilirken, gediklere devlet tarafından verilmektedir. Ayrıca gedik kavramına resmi olarak ilk defa 1727 yılında rastlanmaktadır, ancak bunun erken uygulamalarını loncalarda da görmekteyiz. Nitekim 1650’li yıllarda fırıncı ve camcı esnafına gedik verildiği bilinmektedir. Sonuç olarak Osmanlı’da devlet eliyle desteklenen bu sistem bir yandan ekonomide rekabeti geliştirirken bir yandan da yarattığı eşitsiz koşullar nedeniyle diğer esnafların da zayıflamasına neden olmuştur. Bu dönemde 19. yüzyılda Avrupa’da gelişen Sanayi Devrimi’yle Osmanlı ekonomisinin zarar görmesi ve ekonomide yaşanan fiyat artışlarının esnafı olumsuz etkilemesi nedeniyle esnaflara tanınan gedik ve imtiyazlar ortadan kaldırılarak bu işletmelerin şirketlere dönüştürülmeleri teşvik edilmiştir. Nihayetinde ise III. Selim tarafından 1764 yılında zorunlu gıda maddeleri dışındaki bütün esnaf tekelleri lağvedilmiştir. Tanzimat’ın ilanından sonra ise tekelciliğin sanayi ve ticaretin her alanını etkilediği değerlendirilerek 17 Haziran 1861 yılında Sultan Abdülmecid’in fermanı ile ticaretteki bütün gedik uygulamalarına son verilmiştir (Akbaş vd., 2018).

Sonuç olarak Türk toplumsal ve siyasal hayatında önemli bir yere sahip olan Ahilik Teşkilatı Osmanlı Devleti’nin yükselme dönemiyle birlikte, dönemin sosyal ve siyasal koşullarının da etkisiyle 15. yüzyıldan itibaren Lonca Teşkilatlarına dönüşmüştür. 17. yüzyıldan itibaren bu kuruluşların dini ve tasavvufi özellikleri iyice zayıflamış ve özellikle gedik uygulamaları nedeniyle dışarıdan müdahalelere açık bir hale gelmişlerdir. Nihayetinde ise bu kurumlar ekonomik ve sosyal yapı içindeki

rollerini kaybederek Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte ekonomik bir kurum olarak tarihteki yerlerini almışlardır.

6. SONUÇ

Fütüvvet ve Ahilik Türk kültür ve medeniyetinde yer alan iki önemli kurumdur. Bu kurumların kaynağı ve birbirleriyle etkileşimine ilişkin literatürde birçok tartışma yürütülmüştür. İslam dünyasında oldukça geniş bir yer tutan bu kavramların birbirleriyle ilişkileri ve hangisinin daha önce gelişip diğerini büyüttüğü bu konudaki araştırmaların merkezini oluşturmaktadır. Ancak bu araştırmaların merkezinde yer alan bir konu daha vardır ki o da her iki kurumun hem Türk hem de İslam dünyası açısından bir devlet geleneğı oluşturmalarıdır.

Tarihsel gelişim açısından değerdendirildiğinde toplumsal ve kültürel öğeleri de içinde taşıyan bu kavramlar, Türk ve İslam dünyasının toplumsal ve siyasal hayatına önemli derecede katkıda bulunmuşlardır. Özellikle, İslam dünyasında dağınık halde bulunan fütüvvet gruplarının belli bir amaç çerçevesinde ve belli bir teşkilat altında toplanmaları bu gruplara devlet nezdinde siyasal bir kimlik kazandırdığı gibi İslam dünyasının önemli bir dini ve siyasal kurumu olan halifelik makamının da önemli bir güce ulaşmasını sağlamıştır. Dini temelli bir kurum olan Fütüvvet Teşkilatı'nın dönemin güçlü devletleri olarak Selçuklular, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük devletler tarafından da kabul edilmesi Teşkilatın gücünü artırmış ve Teşkilatın değer ve ilkelerinin diğer toplumlar tarafından da uygulanmasına imkân tanımıştır. Bu çerçevede Türk devletlerinde de uygulanan fütüvvet geleneğı, doğal olarak bu devletlerin yerleşik kurumlarıyla da temas ederek onları derinden etkilemiştir. İşte Türk kültür ve medeniyetinin önemli bir parçasını oluşturan Ahilik Teşkilatı da bu temastan etkilenmiş ve sonraki süreçte kurumsallaşmasını bu esaslar çerçevesinde sürdürmüştür. Böylece İslam tarihinin ilk dönemlerinden beri mevcut olan fütüvvet geleneğı Ahilik Teşkilatı adı altında Türk toplumsal ve siyasal hayatının yanında, Türk ekonomik ve ticari hayatında da etkili bir kurum olmuştur. İslam anlayışı ve fütüvvet geleneğinin esaslarına göre işleyen Ahilik Teşkilatı toplum hayatının önemli bir ihtiyacı olan ticari faaliyetlerin, esnaf ve sanatkârların kardeşlik çatısı altında birleşerek gerçekleştirilmesini öngörmüştür. Bu yönüyle Ahilik Teşkilatı eşitlik, adalet, refah, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma gibi değerleri de vurgulayarak belli esaslara dayanan bir iş ve meslek ahlakının gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca Türklerin devletleşme süreçlerinde de etkili olan bu kurum üstlendiğı misyonla günümüz toplumsal ve ekonomik hayatına da ışık tutmuştur.

Selçuklu ve Osmanlı toplum yapısının taşıdığı maddi ve manevi değerlerle de örtüşen Ahilik Teşkilatı, toplumsal yapının belli bir ahenk ve denge içinde tutulmasına da yardımcı olmuştur. Ancak, başlangıçta dini ve tasavvufi değerler üstlenen Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatları zamanla tasavvufi özelliklerini kaybederek yerlerini Lonca Teşkilatlarına bırakmışlardır. Lonca Teşkilatları ise hem Osmanlı toplum yapısının genişlemesi hem de Sanayi Devrimi'nin yaşanıp ekonomik sistemlerin kökten değışmesi gibi nedenlerle kendi içlerinde dönüşerek çeşitli tekel uygulamalarla Ahilik kurumundan iyice uzaklaşmışlardır. Fetihlerle genişleyen Osmanlı İmparatorluğu'nun çok kültürlü yapısı da bu dönüşümü desteklemiş ve İmparatorlukta iktisadi hayatı ve çalışma sistemini düzenlemeye yönelik her bir hukuki düzenleme Lonca Teşkilatlarının konumunun iyice pekişmesine neden olmuştur. Ancak bu durum, yarattığı olumsuz sonuçlar nedeniyle toplumsal ve ekonomik hayata rekabet ve eşitsizlik olarak yansımıştır. Esnafın tekeller ve imtiyazlarla kazanmış olduğu bu tek taraflı zenginleşme, toplumsal ihtiyaçları karşılamamanın ötesinde yoksulluk ve eşitsizliğı artırarak toplumsal bütünlüğün bozulmasına neden olmuştur. Tüm bu gelişmelerin sonucunda ise esnafın sahip olduğu tekel hakları teker teker kaldırılmaya ve iktisadi sistem günün koşullarına göre yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Ancak yapılan her bir düzenleme sistemi geliştirmekten ziyade sistemin gerilemesine ve çöküşüne neden olmuştur. Nihayetinde ise Ahilik Teşkilatı'nın devamı olarak işleyen Lonca ve Gedik Teşkilatları İmparatorluğun son dönemlerinde kaldırılmıştır. İmparatorluğun çöküp Cumhuriyet'e geçilmesiyle birlikte iktisadi hayat yeniden düzenlenmiş ve iş ve meslek hayatına ilişkin düzenlemeler toplumun ihtiyaçları doğrultusunda Cumhuriyet'in yeni kurumları tarafından geliştirilmiştir. Böylece Türk toplumsal ve siyasal hayatında önemli bir sosyal diyalog aracı olarak da değerdendirilen Ahilik kurumunun işlevleri, Cumhuriyet sonrası dönemde esnaf odaları, sendikalar, sanayi ve ticaret odaları, birlikler, dernekler ve meslek örgütleri gibi çeşitli kuruluşlar tarafından yerine getirilmeye başlanmıştır.

Etik Beyan: Bu çalışmada “Etik Kurul” izni alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

KAYNAKÇA

- Akbaş, H. E., Bozkurt, S. ve Yazıcı K. (2018). Osmanlı Devletinde lonca teşkilatı yapısı ve yönetim düşüncesi ile karşılaştırılması. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (09), 165-202. <https://dergipark.org.tr/en/pub/muftad/issue/38342/444232>
- Akbıyık, N. (2019). Fütüvvetin Türk esnaf-zanaatkar sistemine etkileri. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 147-190. <https://doi.org/10.20493/birtop.636062>
- Akgündüz, M. (2014). Ticarî hayatta kardeşliği esas alan ahilik teşkilatı. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(31), 9-18. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/harranilahiyatdergisi/issue/26256/276559>
- Anadol, C. (1991). *Türk-İslam Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnameler*. Kültür Bakanlığı, Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Yayın No: 150. https://www.academia.edu/41782357/T%C3%9CRK_%C4%B0SLAM_MEDEN%C4%B0YET_%C4%B0NDE_AH%C4%B0L%C4%B0K_K%C3%9CLT%C3%9CR%C3%9C_V_E_F%C3%9CT%C3%9CVVETN%C3%82MELER_CEMAL_ANADOL_AH%C4%B0L%C4%B0K_K%C3%9CLT%C3%9CR%C3%9CN%C3%9C_ARA%C5%9ETIRMA_YARI%C5%9EMASI_%C4%B0K%C4%B0NC%C4%B0S%C4%B0
- Bakırcı, N. ve Türkan, H. K. (2013). Tekke ve zaviyelerin Balkanlar'daki rolü ve önemi. *TÜRK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 145-160. <https://dergipark.org.tr/en/pub/turuk/article/162221>
- Barkan, Ö. L. (1942). İstila devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler. *İnsan ve İnsan*, 2(5), 5-37. <https://dergipark.org.tr/en/pub/insanveinsan/issue/26620/279999>
- Bayram, M. (2005). Danişmend Oğulları'nın dinî ve millî siyaseti. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (18), 131-147. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sutad/issue/26305/277242>
- Bayram, M. (2016). Anadolu ahiliğinin teşekkülündeki rolü açısından fütüvvet hareketi ve tarihi. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (1), 51-73. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/218950>
- Bayram, S. (2012). Osmanlı Devlet'nde ekonomik hayatın yerel unsurları: Ahilik teşkilatı ve esnaf loncaları. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology*, (21), 81-114. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/10263>
- Bedir, A. (2020). Türklerin iktisadi hayatında sosyal yardımlaşma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(3), 1141-1169. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisobil/issue/57299/777385>
- Cahen, C. (1986). İlk ahiler hakkında. (Çev. M. Öztürk). *Belleten*, 50(197), 591-602. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ttkbelleten/issue/64625/988181>
- Çağatay, N. (1976). Fütüvvetçilikle ahiliğin ayrıntıları. *Belleten*, 40(159), 423-438. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ttkbelleten/issue/72261/1165767>
- Çatak, A. ve Vural, A. (2018). Hafife Nasır-Lidînillâh ve Şihâbüddin Ömer es-Sühreverdî ikilisinin fütüvvet teşkilatının gelişimindeki rolü. A. Gökbel ve A. Doğan (Ed.), *III. Uluslararası Ahilik Sempozyumu (5-7 Ekim 2017)*, *Bildiriler*, içinde (C.1, 1-12), Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Yayını, Yayın No: 001. https://isamveri.org/pdfdrg/D279560/2018/2018_CATAKA_VURALA.pdf

- elik, R. İ. (2022). Halife Nasır Li-dinillah'ın fütüvvet faaliyetleri ve Sultan I. İzzeddin Keykavus. *Tarihçi*, 2(1), 83-99. https://isamveri.org/pdfdrg/D04514/2022_1/2022_1_CELIKRI.pdf
- Demirpolat, A. ve Akça, G. (2004). Ahilik ve Türk sosyo-kültürel hayatına katkıları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (15), 355-376. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sutad/issue/26281/276930>
- Demirtaş, F. (2021). Anadolu Selçuklu Devleti'nde fütüvvet ve ahilik: Siyasetin kurumundan kurumun siyasetine. *Bilimname*, (46), 41-68. <https://doi.org/10.28949/bilimname.1033663>
- Deveci, S. (2021). Ahilik teşkilatı ve esnaf zümreleri. *Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(Fütüvvet, Ahilik ve İktisadi Hayat Özel Sayısı), 54-87. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1926706>
- Dikkaya, M. (2000). Ahiliğin ilk örnekleri olarak Ortaçağ İslam dünyasında fütüvvet teşkilatları. *İktisat, Tarih ve Zihniyet Dünyamız*, (25), 63-74. MÜSİAD Yönetim Kitaplığı. https://www.academia.edu/8810586/Ahili%C4%9Fin_%C4%B0lk_Versiyonlar%C4%B1_Olarak_F%C3%BCt%C3%BCvvet_Te%C5%9Fkilatlar%C4%B1
- Dilik, S. (1988). Sosyal güvenliğin tarihsel gelişimi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 43(01). <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/36632>
- Doğan-Turay, E. (2023). Sühreverdi, Risâletü'l-Fütüvve. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (106), 447-467. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/78793/1252476>
- Ed-Dik, İ. (2018). Cahiliye ve İslami dönemde fütüvvet. A. Gökbel ve A. Doğan (Ed.), *III. Uluslararası Ahilik Sempozyumu (5-7 Ekim 2017)*, Bildiriler içinde (C.1, 321-343), Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Yayını, Yayın No: 001. https://isamveri.org/pdfdrg/D279560/2018/2018_EDDIKI.pdf
- Erdem, E. (2021). Fütüvvet ve ahilik çalışmalarının kaynakları. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 16(2), 173-198. <https://doi.org/10.54860/beyder.1033450>
- Erdem, E. (2022). Fütüvvet/ahilik-tasavvuf ilişkisi ve iktisadi hayata dair bazı ıkarsamalar: Farklı dillerde yazılmış bazı fütüvvetnameler üzerine bir inceleme. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, 8(2), 185-222. <https://doi.org/10.54863/jief.1143438>
- Es-Sulemi [Ebu Abdi'r-Rahman Muhammed ibn el-Hüseyn es-Sulemi] (1977). *Tasavvufta Fütüvvet*. (ev. S. Ateş). Ankara Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 135. https://www.academia.edu/31925379/TASAVVUFTA_F%C3%9CT%C3%9CVVET_Ebu_Abdir_Rahman_Muhammed_%C4%B0bn_el_H%C3%BCseyin_es_SULEM_%C4%B0
- Fidan, M. (2020). Fütüvvet ve ahilik sürecinden Osmanlı Devletinin Âsitâne/Âstâne olması ve esnaflık anlayışındaki değişim. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(22), 171-198. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.680325>
- Gordlevski, V. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*. (ev. A. Yaran). Onur Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (2011). *İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*. İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 23. https://www.academia.edu/45134441/Abdulkaki_G%C3%B6lp%C4%B1narlı_%C4%B0slam_ve_T%C3%BCrk_%C4%B0llerinde_F%C3%BCt%C3%BCvvet
- Gölpınarlı, A. (2015). Burgazi ve fütüvvetnamesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, (15), 1-4. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuifm/issue/876/9754>
- Güner, U. (2016). Cahiliye devrinden Abbasilerin son dönemine kadar fütüvvet teşkilatının gelişimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 3(10), 185-201. https://www.academia.edu/30697587/Cahiliye_Devrinden_Abbasilerin_Son_D%C3%B6nemin_Kadar_F%C3%BCt%C3%BCvvet_Te%C5%9Fkilat%C4%B1_n%C4%B1n_Geli%C5%9Fimi_International_Academ%C4%B1c_Journal_of_History_and_Idea_C3_S_10_December_2016

- Hacıgökmen, M. A. (2012). Türkiye Selçukluları şehzade ve sultanlar muallimi Mecdüddin İshak. *Belleten*, 76(276), 419-430. <https://doi.org/10.37879/belleten.2012.419>
- Hatalmış, A. (2019). Anadolu'nun İslamlaşmasında ahilerin rolü. *Türkiye Çalışmaları Karşılaştırmalı Din Çalışmaları*, 14(2), 307-328. https://isamveri.org/pdfdrg/D04441/2019_2/2019_2_HATALMISA.pdf
- İbn Batuta [Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî] (2004). *İbn Battûta Seyahatnamesi I*, (Çev. A. S. Aykut). YKY Yayınları. https://www.academia.edu/36346504/Ibn_Battuta_Seyahatnamesi_1_Cild_pdf
- İbn Bibi (1996). *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name) I*. (Haz. M. Öztürk), T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları/1833. <https://arsivgtt.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/12/ibn-bibi-selc3a7ukname-1.pdf>
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, Milli Eğitim Basımevi. https://www.academia.edu/43257357/Prof_Dr_%C4%B0brahim_Kafeso%C4%9Flu_Sel%C3%A7uklu_Tarihi
- Karaduman, H. (2020). Geçimliliği önceleyen bir dindarlık modeli olarak melâmet ve fütüvvet. F. Karaduman (Ed.), *İslâm ve Yorum IV* içinde (C. 3, 379-402). İnönü Üniversitesi Yayınevi. https://www.academia.edu/44837378/GE%C3%87%C4%B0ML%C4%B0L%C4%B0%C4%9E%C4%B0_%C3%96NCELEYEN_B%C4%B0R_D%C4%B0NDARLIK_MODEL%C4%B0_MEL%C3%82MET_VE_F%C3%9CT%C3%9CVVET
- Kayaoğlu, İ. (1981). Halife en-Nasır'ın fütüvvete girişi ve bir fütüvvet buyrultusu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25(3-4), 221-228. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2567567>
- Keleş, N. (2019). Büyük Selçuklular devrinde Bağdad'da fütüvvet teşkilâtının ihdasına yönelik bir girişim. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 34(1), 123-137. <https://doi.org/10.18513/egetid.596110>
- Kemaloğlu, M. (2012). Selçuklular döneminde Anadolu'nun Türkleşmesi-İslamlaşması ve Hacı Bektaş-ı Veli. *Journal of Alevism-Bektashism Studies*, (5), 111-140. <https://doi.org/10.24082/abked.2012.05.004>
- Kemaloğlu, M. (2015). XI.-XIII. yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde eğitim-öğretim (medreseler). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2(5), 89-106. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd/issue/28224/299678>
- Kırpık, G. (2011). Sühreverdi'nin dilinden fütüvvet ve ahilik. *III. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildiriler* içinde (395-402). https://isamveri.org/pdfdrg/D202458/2011/2011_KIRPIKG.pdf
- Koç, Y. (2006). Selçuklular döneminde Anadolu'da köyler ve köylüler. A. Y. Ocak (Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi (Sosyal ve Siyasal Hayat)* içinde (293-297), T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. https://www.academia.edu/17168320/Sel%C3%A7uklular_D%C3%B6neminde_Anadoluda_K%C3%B6yler_ve_K%C3%B6yl%C3%BCler
- Kolektif (2025). *Dini Terimler Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 4602. https://ayazagaaihl.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/34/17/758901/dosyalar/2020_12/11171357_MEB_DOGM_Dini_Terimler_SoYzluYgYuY.pdf
- Köprülü F. (1991). *Osmanlı Devletinin Kuruluşu* (4. Baskı). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Yayın No: VIII. http://insulaelibertatis.com/KitaKita/Fuad_Koprulu-Osmanli_Devletinin_Kurulusu.pdf
- Kuşeyri [İmam Ebul Kasım Abdülkerim El Kuşeyri] (1980). *Risale-i Kuşeyri* (2. Baskı). (Çev. A. Arslan). Arslan Yayınları. https://ia601908.us.archive.org/view_archive.php?archive=/28/items/screenshot-2020-09-27-03-05-45-1/%5BRisale-

[i%20Ku%C5%9Feyri%5D%20%C4%B0mam%20Ku%C5%9Feyri.zip&file=%5BRisale-i%20Ku%E2%94%BC%D0%AFeyri%5D%20%E2%94%80%E2%96%91mam%20Ku%E2%94%BC%D0%AFeyri.pdf](https://dergipark.org.tr/en/pub/iusskd/issue/899/10100)

- Mahiroğulları, A. (2008). Selçuklu/Osmanlı döneminde kurumsal bir yapı: Ahilik/Gedik teşkilatı ve sosyo-ekonomik işlevleri. *In Journal of Social Policy Conferences*, (54), 139-154. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iusskd/issue/899/10100>
- Ocak, A. Y. (1978). Zaviyeler. *Vakıflar Dergisi*, (XII), 247-269. https://isamveri.org/pdfdrg/D00143/1978_12/1978_12_OCAKAY.pdf
- Ocak, A. Y. (1996). Fütüvvet. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, 261-263. <https://islamansiklopedisi.org.tr/futuvvet>
- Öger, A. (2019). Uygur Türklerinde fütüvvet kültürü, fütüvvetnâmeler ve ahilik teşkilatına etkileri. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (13), 1-11. <https://dergipark.org.tr/en/pub/uygur/issue/46541/539638>
- Şeker, M. (2005). Türkiye (Anadolu) Selçukluları tarihine dair bazı kaynak çalışmaları ve menâkıb-nâmelerle fütüvvet-nâmeler, *İstem*, (5), 79-95. <https://dergipark.org.tr/en/pub/istem/issue/26532/279303>
- Şeker, M. (2007). Fütüvvetnâmelerde eh-li-beyt. M. F. Köksal (Ed.), *II. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu (12 Ekim 2006)*, *Bildiriler*, içinde (401-409). https://isamveri.org/pdfdrg/G00085/2007_SEKERM.pdf
- Taeschner, F. (1953). İslam Ortaçağında futuvva (fütüvvet teşkilat). (Çev. F. Işıltan), *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4), 3-32. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/8964>
- Taeschner, F. (1972). İslamda fütüvvet teşkilatının doğuşu meselesi ve tarihi ana çizgileri. (Çev. S. Yüksel). *Belleten*, 36(142), 203-236. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ttkbelleten/issue/72515/1172530>
- Turan, O. (2008). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (10. Baskı), Ötüken. https://www.academia.edu/49197893/Osman_Turan_Sel%C3%A7uklular_Tarihi_ve_T%C3%BCrk_%C4%B0slam_Medeniyeti
- Ülgener, S. F. (2006). İktisadi hayatta zihniyetin rolü ve tezahürleri. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2, 351-380. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/8733>
- Yüksel, M. B. (2017). Temel dinamikleri açısından fütüvvet ve ahiliğin Kur'ânî referansları. *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 270-310. <https://doi.org/10.31121/tader.347593>

Satın Alma Davranışına İlişkin Yayınların Vosviewer ile Bibliyometrik Analizi

Bibliometric Analysis Of Publications Related to Purchasing Behavior Using Vosviewer

Tuğçe METİN¹, İbrahim ARSLAN²

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, satın alma davranışını inceleyen makalelerin kapsamalarını analiz etmek ve satın alma davranış konusundaki araştırmaların nerelerde yoğunlaştığını gösteren bir kaynak oluşturmaktır.

Tasarım/Yöntem: Web of Science veri tabanında, “satın alma davranışı” kavramına ilişkin 2015 – 2024 yıllarını kapsayarak Vosviewer 1.6.20 programı aracılığıyla bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır.

Bulgular: İnceleme sonucunda en fazla çalışmanın Çin ve ardından Amerika’da olduğu, en fazla yayının 2021’de yapıldığı, satın alma davranışı (purchasing behavior) anahtar kelimesinden sonra en sık covid-19 (covid-19) ve çevrimiçi alışveriş (online shopping) anahtar kelimelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca en fazla bağlantı gücüne sahip yazar’ın Osarodion Ogiemwonyi olduğu ve konu hakkında en çok yayın yapan kurum’un Caroline Üniversitesi olduğu tespit edilmiştir.

Sınırlılıklar: Araştırmanın temel sınırlılıkları; 2015 – 2024 yılları baz alınırken, 2024 yılı dahil analiz yapılmış olmakla birlikte, 2024 yılı için analizin yapıldığı tarih olan 18.05.2024 tarihi sınırlaması söz konusudur. Farklı bir ifade ile henüz 2024 yılı yalnızca ilk beş ay içinde yayınlanan çalışmalar analize dahil edilmiştir. Veri tabanı olarak yalnızca Web of Science kullanılmış ve bu veri tabanında yer alan 1261 araştırma makalesi ile araştırma sınırlandırılmıştır.

Özgünlük/Değer: Satın alma davranışı, etkileyici faktörlerinin güncel koşullar ile değişebildiği ve sınırlılık alanını belirlemenin güç olduğu bir kavramdır. Bir metin madenciliği yöntemi olarak bibliyometrik analiz yöntemi ile satın alma davranışını araştıran güncel bir çalışma olmaması bu çalışmanın temel özgünlük değerini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Satın alma davranışı, Vosviewer, Bibliyometrik analiz

Abstract

Purpose: The aim of this study is to analyze the scope of articles examining purchasing behavior and to create a resource showing where research on purchasing behavior is concentrated.

Design/Methodology: In the Web of Science database, bibliometric analysis method was used through the Vosviewer 1.6.20 program, covering the years 2015 - 2024 regarding the concept of "purchasing behavior".

Findings: As a result of the review, the most studies were in China and then in America, the most publications were made in 2021, after the keyword purchasing behavior, the most common words were covid-19 and online shopping. It was determined that keywords were used. It has also been determined that the author with the most connection power is Osarodion Ogiemwonyi and the institution that publishes the most on the subject is Caroline University.

Limitations: Main limitations of the research; While the years 2015 - 2024 were taken as basis, the analysis was made including 2024, but there is a limitation of 18.05.2024, which is the date of analysis for 2024. In other words, studies published only in the first five months of 2024 were included in the analysis. Only Web of Science was used as a database and the research was limited to 1261 research articles in this database.

Originality/Value: Purchasing behavior is a concept where influencing factors may change with current conditions and it is difficult to determine its limitation. The main originality value of this study is that there is no current study investigating purchasing behavior with bibliometric analysis method as a text mining method.

Keywords: Purchasing behavior, Vosviewer, Bibliometric analysis

¹Öğr. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Pazarcık Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü / Sosyal Güvenlik Programı, tugcekaracevirgen@ksu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6304-0320

²Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat, arслан@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4638-2676

1. GİRİş

Satın alma davranışı, bir ürün veya hizmetin satın alınması esnasında ortaya çıkan psikolojik süreçleri ve karar verme süreçlerini ifade etmektedir. Tüketici davranışının bir uzantısı olarak kabul edilen bu kavramın esasen temel ayırt edici bir özelliği mevcuttur. Tüketici davranışı hem mikro hem de makro ölçekte bireylerin veya kuruluşların ürün veya hizmetleri elde etmelerine ve kullanmalarına dair nasıl karar verdikleri ile ilgilenen, öncesi ve sonrası tüm süreci kapsayan bir çatı kavramdır. Satın alma davranışı ise, tüketicinin satın alma eylemi esnasındaki kararlarına odaklanarak daha spesifik bir alanda çalışır. Satın alma davranışı araştırmalarında temel gaye, satın alma eyleminin kendisine odaklanmaktır. Satın alma davranışı pazarlamadan, psikolojiye, ekonomiden, sosyolojiye çok sayıda disiplininin araştırma alanına girmektedir.

İktisat yazınında ekonomi aktörlerinin kararları sıklıkla araştırılmakta, bu kararların yönünü tayin etme ve sonuçlarını tahminleme araştırmaları uzun yıllardır yapılmaktadır. Satın alma davranışı da literatürde bu açıdan kendisine yer edinmiştir. Bu ve benzeri kavramların literatürdeki yerinin ne derinlikte olduğu, hangi alt başlıklara, hangi ülkelerde odaklanıldığının araştırılması ise bibliyometrik analiz yöntemi ile mümkündür.

Satın alma davranışı, sürdürülebilir tüketim kaynakları açısından da önem arz eden bir konudur. Kaynakların tüketilirken hangi kararlarla tüketildiği, yaşanan iklim ve gıda krizleri ile yalnızca günümüzü değil geleceği de etkilediği anlaşılmış bir konudur. Bu nedenle de satın alma davranışının literatürdeki yerinin bibliyometrik yöntem ile incelenmesinin önemli olduğu düşünülerek bu çalışma hazırlanmıştır.

Bu çalışmanın amacı, satın alma davranışı üzerine yapılan çalışmalardan Web of Science veri tabanında taranan, 2015-2024 yılları arasında yayınlanmış araştırma makalelerinin VOSviewer 1.6.20 programı ile bibliyometrik analizinin yapılmasıdır. Çalışmanın ilk kısmında satın alma davranışı kavramına ilişkin literatüre yer verilmekte, ikinci kısımda araştırma yöntemi açıklanmakta, üçüncü kısımda ise elde edilen bulgular yer almaktadır. Elde edilen bulguların, satın alma davranışı konusunun önemi dikkate alınarak gelecek çalışmaların araştırma alanlarını belirlemede bir referans olması beklenmektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Satın alma davranışının literatürdeki genel tanımları incelendiğinde Howard ve Sheth (1969) konuyu teori üretimi şeklinde “alıcı davranışı” (buyer behavior) şeklinde ele almıştır. Ancak gelişen literatürde bu kavramın genel kullanımı “satın alma davranışı” (purchasing behavior) biçimine dönüşmüştür. Engel vd. (1995), satın alma davranışını "tüketicinin mal ve hizmetleri tanıma, bilgi edinme, değerlendirme, seçme ve satın alma eylemleri" biçiminde tanımlarken, Kotler ve Armstrong (2016), aynı kavramı “bireylerin ve ev halklarının mal ve hizmetleri tanımlama, satın alma, kullanma ve atma süreçlerini içeren tüketici pazarlama faaliyetlerinin incelenmesi” biçiminde açıklamıştır. Solomon (2019) ise Kotler ve Armstrong’un (2016) tanımını bir adım ileriye taşıyarak satın alma davranışını "bireylerin mal ve hizmetleri tanımlama, satın alma, kullanma ve atma süreçleri boyunca gösterdikleri aktivitelerin incelenmesi" şeklinde ifade etmektedir. Satın alma davranışı yalnızca bir ürün veya hizmetin eylemsel olarak el değiştirmesi kararını ifade etmemektedir. Satın alma davranışı makro ölçekte uzun vadeli etkilere sahip bir karar alma sürecidir.

Satın alma davranışının literatür tarihi incelendiğinde, erken dönem çalışmaların ekonomi biliminde rasyonel bireyden beklenen faydayı maksimize etme veya optimum faydayı sağlama (Walras, 1874; Edgeworth, 1881; Marshall, 1890; Pareto, 1906) olarak satın alma (tüketim) davranışını değerlendirdiği görülmektedir. Burada satın alma davranışı daha çok matematiksel bir işlem niteliği ile öne çıkarılmaktadır. Psikoloji biliminin alanına giren çalışmaların ise dışsal dürtülerin tüketiciyi nasıl etkilediğine dair (Watson, 1924; Bernays, 1928) araştırmalara yer verdiği görülmektedir.

Orta dönem olarak ifade edilebilecek olan 1940 ile 1970 yıllarını kapsayan çalışmalarda, satın alma davranışının ihtiyaçlar veya beklentiler gibi sosyal ve kültürel etmenlerden etkilenebileceği üzerine yapılan araştırmalar (Maslow, 1943; Katona, 1951, Rogers, 1962; Kollat ve Willet, 1967) öne çıkmaktadır.

1980'lerle beraber bilişsel etkilerin satın alma kararı üzerindeki etkisini ortaya koyan araştırmaların (Kahneman ve Tversky, 1979; Cialdini, 1984; Petty ve Cacioppo, 1986; Loewenstein, 1987; Donovan, vd. 1994; Zellermyer, 1996) arttığı görülmektedir. Gelişmiş dönem olarak adlandırılabilir bu dönemde dikkat, bellek, düşünce süreçleri, bilgiyi işleme ile karar verme ve satın alma sırası duygulara ilişkin teorilerin oluşmaya başlamıştır. Mağaza ortamının neden olduğu duygusal tepkilerin tüketicilerin mağazada harcadıkları zaman ve parayı etkileyebileceği (Donovan, vd. 1994) gibi önemli ampirik bulguların bu dönemde elde edildiği görülmektedir.

2000'li yıllardan günümüze gelinen süreçte ise satın alma davranışının post modern bir yaklaşım ile değerlendirildiği, küresel etkilerin yanı sıra dijitalleşmenin etkisinin hızla arttığı, dolayısıyla satın alma davranışının önemli ölçüde değiştiği ve çeşitlendiği bir süreç başlamıştır (Stephen, 2016; Hawkins, vd. 2016; Kechagia ve Drichoutis, 2017; Solomon, 2019; Laato, vd. 2020; Gu, vd. 2021).

Her geçen yıl daha derinden hissedilen küresel iklim krizleri, bu krizlerin nedenlerine inildiğinde tüketicilerin doğaya karşı verdiği plansız kararları ortaya koymaktadır. “Ülkelerin tüketici davranışı ve politikası yoluyla küresel çevresel sürdürülebilirliğe katkıda bulunma ve küresel çevresel sürdürülebilirliği geliştirme yeteneği” (Greibus vd., 2012: 121) olduğu kabul edilmektedir. Bu noktada literatürde tüketicinin satın alma davranışının sürdürülebilir tüketim ile beraber araştırıldığı, satın alma eyleminin kendisinden öte, bu eylemin sonucu, etkisi ve öngörüsü ile birlikte araştırıldığı çalışmaların öne çıktığı görülmektedir. Öne çıkan araştırmalardan Yıldırım ve Ağdaş (2016) çalışmalarında, Türkiye’de tüketicilerin sürdürülebilir satın alma davranışlarını etkileyen faktörleri araştırmış, çevresel ve sosyal faktörlerin tüketici tercihleri üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Tunç ve Turak (2017), sürdürülebilir ürünlerin tüketici tarafından nasıl algılandığını ve satın alma davranışlarını nasıl etkilediğini ampirik analiz ile araştırmışlardır. Durak ve Aksoy (2018), tüketicilerin sürdürülebilir satın alma davranışlarını ve çevresel bilincin satın alma tercihlerine etkisini incelemişlerdir. Eker ve Aksoy (2020) ise tüketicilerin sürdürülebilir satın alma davranışlarını belirlemek amacıyla yapılan bir alan araştırmasını literatüre kazandırmışlardır. Bu çalışmalar, Türkiye’deki tüketicilerin sürdürülebilirlik konusundaki tutumlarını ve satın alma davranışlarını inceleyerek, yerel pazarlama stratejilerinin geliştirilmesine ve sürdürülebilir tüketim alışkanlıklarının teşvik edilmesine yönelik bilgi sağlarken uluslararası literatürde ise satın alma davranışını ve bunun sürdürülebilirlik üzerine etkisini dikkate alan çalışmaların bazıları şu şekildedir; Shaw ve Clarke (1999) çalışmalarında etik tüketim gruplarının inanç oluşumunu incelemiş ve tüketicilerin çevresel ve sosyal etkilere duyarlılığını ve bunların satın alma davranışları üzerindeki etkilerini ele almıştır. Vermeir ve Verbeke (2006), sürdürülebilir gıda tüketimi konusunda tüketicilerin tutumları ile davranışları arasındaki farkı araştırmış ve sürdürülebilir tüketim alışkanlıklarının teşvik edilmesi için stratejiler önermişlerdir. Thøgersen (2005), tüketici politikalarının sürdürülebilir yaşam tarzlarını teşvik etmek için nasıl kullanılabilirliğini ve tüketicilerin satın alma davranışlarını nasıl etkileyebileceğini incelerken, Cervellon ve Wernerfelt (2012) ise ambalajın sürdürülebilir ürünlerin pazarlanması ve tüketicilerin satın alma davranışları üzerindeki etkileri üzerine odaklanmıştır. Bahsi geçen araştırmalar sürdürülebilir ekonomide satın alma davranışının önemini farklı açılardan ele almaktadır.

Satın alma davranışı konusunun araştırıldıkça genişleyen alan kapsamı, konunun sürdürülebilir tüketici davranışından (Hosta ve Zabkar, 2016: 147), satın alma kararında görsel taramaya ve göz izleme aktivitelerine (Chen, vd., 2022; Modi ve Singh, 2022; Nordfalt ve Ahlbom, 2024) kadar geniş bir alanı kapsadığını göstermektedir. Geleneksel ekonominin dışında, davranışsal ekonomi ve hatta nöro ekonomide farklı iktisadi disiplinlerin araştırma alanlarına giren bir konu olduğu açıktır. Satın alma davranışı kavramının ortaya konan derin kapsamı dikkate alınarak bu bibliyometrik analize dayalı çalışmanın yapılması gerektiği düşünülmüştür.

Literatürde, bu çalışmaya benzer araştırmalar incelendiğinde yalnızca bir tane benzer amaca sahip çalışmaya rastlanılmıştır. İlgili çalışmada Sağlam vd. (2023), Scopus, ESCI, SSCI ve diğer endeksleri tarayarak tüketici davranışlarını farklı ekonomik kuramlar açısından bibliyometrik analiz ile irdelemekte ve konuları itibarıyla satın alma davranışına değinmektedirler. Ancak bu çalışmanın da spesifik olarak satın alma davranışına odaklanmadığı, farklı bir kapsama odaklandığı, dolayısıyla

literatürde doğrudan satın alma davranışının bibliyometrik analizini yapan bir çalışmanın henüz mevcut olmadığı kanaatine varılmıştır.

3. YÖNTEM

Bibliyometrik analiz, bilimsel yayınların ve atıfların niceliksel değeriendirilmesi anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bir veri tabanı analizi olarak durum çalışması deseni kullanmayı ifade etmektedir (Baş, 2023: 54).

Yayın sayısı, atıf analizi, dergi etki faktörü, yazar ve kurum analizi gibi bileşenleri içeren bibliyometrik analiz yöntemi, bilimsel literatürü ve araştırma faaliyetlerini analiz etmek için istatistiksel ve matematiksel teknikler kullanarak seçilen konu başlığının literatürdeki genel perspektifini ızmaktadır (Glänzel ve Czerwon, 1996; Donthu, vd. 2021; Artsın, 2020; Egghe ve Rousseau, 2022). Bir metin madenciliği yöntemi olarak anılan bibliyometrik analiz yöntemi, farklı disiplinlerin aynı konu başlığına nasıl yaklaştığını anlamlandırabilme ve ilgili konunun dünya genelinde seçilen ölçütlerde ne derece araştırıldığını görme konusunda araştırmacılara imkan tanımaktadır.

Yöntem geçmişinin 1960-1970 yılları arasında dayandığı görölmektedir (Price, 1976; Kessler, 1963). Güncel teknolojik imkanlarla beraber, araştırmacıların asıl kaynağa ulaşmasında emek ve zaman kazandıracak araçlardan birisi olarak daha sık kullanılmaya başlanmıştır (Koç ve Karabınar, 2021: 182). Farklı niteliklere sahip bibliyometrik analiz yöntemleri olmakla beraber haritalama tekniği de bu yöntemlerden birisidir (Paksoy, 2024: 4). Araştırmacılara, farklı disiplinlerde hızlı ve kullanışlı bilgi kaynağı sağlaması açısından sıklıkla tercih edilen bir yöntem olduğu görölmektedir (Glänzel ve Schubert, 2003: 360; Van ve Waltman, 2014: 290). Bu araştırmanın yöntemi olarak da seçilen bibliyometrik analiz yöntemi, Vosviewer 1.6.20 isimli bibliyometrik haritalama programı üzerinden gerçekleştirilmiştir.

3.1. Çalışmanın Amacı ve Sınırlılıkları

Çalışmanın amacı, Web of Science veri tabanında 2015-2024 yılları arasında “satın alma davranışı” (purchasing behavior) hakkında yazılmış araştırma makalelerini bibliyometrik analiz tekniği ile incelemektir.

Bu amaçla satın alma davranışı konusundaki araştırmaların yayın yılları, indeks dağılımları, atıf yoğunluğunun ölkeler dağılımları, araştırmacı dağılımı, ilgili konudaki anahtar kelime dağılımları ve araştırmaların yayınlandığı kurum dağılımı incelenmiştir. Bu çalışmada, satın alma davranışı konusunda yakın gelecekte daha çok araştırmaya gereksinim duyulacağı varsayılarak mevcuttaki araştırma perspektifinin resmedilmesi amaçlanmıştır. Veri tabanı olarak seçilen Web of Science veri tabanı, dünyada kabul gören, nitelikli dergilere ulaşılabilen popüler veri tabanları arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Bu nedenle araştırmanın örnekleme burası olarak belirlenmiştir.

Çalışmanın bazı sınırlılıkları söz konusudur. 2015-2024 yılları baz alınırken, 2024 yılı için analizin yapıldığı tarih olan 18.05.2024 tarihi sınırlaması söz konusudur. Farklı bir ifade ile henüz 2024 yılı tamamlanmamış olduğunda, bu yıla ithafen yalnızca yaklaşık ilk beş ay içerisinde yayınlanan çalışmalar analize dahil edilmiştir. Veri tabanı olarak yalnızca Web of Science kullanılmıştır. Bu nedenle analiz bu veri tabanında yer alan 1261 araştırma makalesi ile sınırlandırılmıştır.

3.2. Verilerin Analizi

İlgili veri tabanından elde edilen 1261 araştırma makalesinin yıl, indeks, atıf yoğunluğu, araştırmacı bilgileri, anahtar kelime ve yayıncı kurum analizi Vosviewer 1.6.20 isimli bibliyometrik haritalama programı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Analiz parametrelerinden veri türü olarak anahtar kelime veri türü kullanılmıştır. “Satın alma davranışı” anahtar kelimesi program dilinin İngilizce olması ve uluslararası literatür taraması yapıldığı için “purchasing behavior” olarak programa kodlanmıştır. Araştırmanın sınırlılıklar kısmında da belirtildiği üzere yıl parametresi 2015 – 2024 olarak belirlenmiştir. Bir diğer para metre seçimi ise makalelerin yayınlandığı veri tabanlarından hangisinin taranacağı ile ilgilidir. Web of Science veri tabanı bu araştırmada veri tabanı parametresi olarak seçilmiştir.

4. BULGULAR

Araştırmadan elde edilen bulgulardan ilki “satın alma davranışı” konulu araştırmaların indeks dağılımlarına ilişkindir. Buna göre makalelerden 710’u Social Sciences Citation Index (SSCI), 590’ı Science Citation Index Expanded (SCI-Expanded), 343’ü Emerging Sources Citation Index (ESCI) olup 30’u ise diğer indekslerde taranmaktadır.

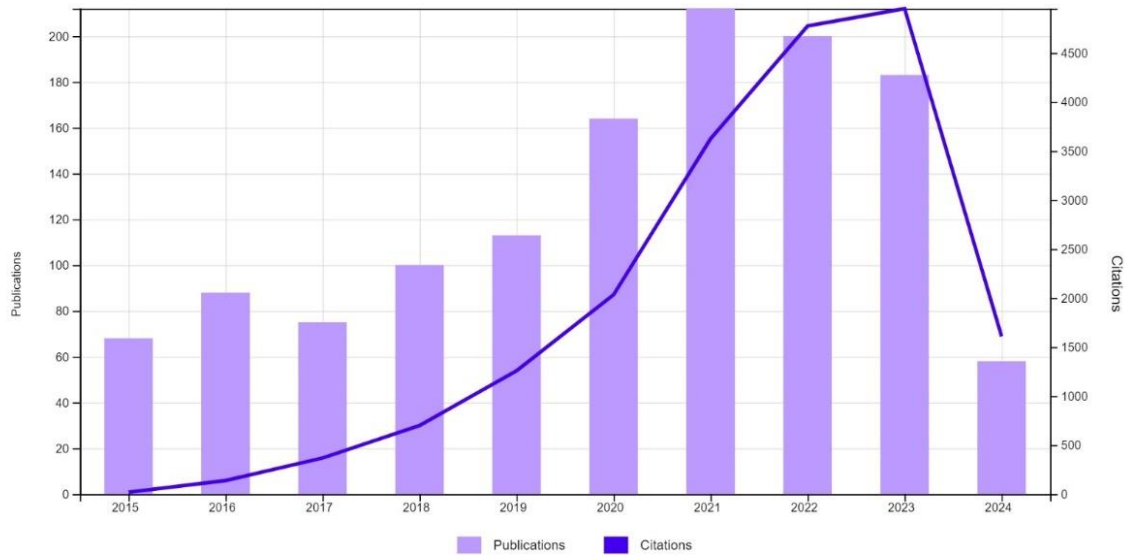
Araştırmadaki ikinci bulgu seçilen yıl parametresine göre oransal dağılımdır. Satın alma davranışı konulu çalışmaların yıllara göre dağılım detayları Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Yayın Sayısı ve Atıfları (2015-2024)

Yıl	Yayın Sayısı	% (1.261 Yayının Yüzde Dağılımı)
2024	58	4,6
2023	183	14,51
2022	200	15,86
2021	212	16,81
2020	164	13
2019	113	8,96
2018	100	7,93
2017	75	5,94
2016	88	6,97
2015	68	5,39

Satın alma davranışı konusunda en çok yayının %16,81 ile 2021 yılında yapıldığı görülmektedir. Covid-19 pandemi döneminin de en yoğun bu yıl yaşandığı göz önüne alınırsa satın alma davranışının analizine ilişkin ilginin bu pandeminin etkisi ile arttırdığı sonucuna varmak mümkündür.

Araştırmanın diğer bir bulgusu yıllara göre yayın sayıları ve atıf verileridir. Buna ilişkin sonuçlar Şekil 1’de yer almaktadır.

Şekil 1: Yıllara Göre Yayın ve Atıf Verileri

Burada da yayın ve atıf sayılarındaki artış trendinin 2021 ve hemen ardından 2022 yıllarında olduğu görölmektedir. 2024 yılı için araştırmada sadece yılın yaklaşık ilk beş ayı dahil edilmiş olsa da şimdiden 2024'ün 2015 yılına yakın sonuçlar verdiği de dikkati çekmektedir.

Atıfların ülke dağılımları da dikkat çekicidir. Satın alma davranışına dair araştırmalar en çok, dünya ekonomisinin önemli aktörlerinden olan, Çin ve Amerika Birleşik Devletleri coğrafyasında yaygındır. Tablo 2'de konu hakkında ilk 20'de yer alan ülkeler, yayın sayıları, atıfları ve toplam bağlantı gücü verileri yer almaktadır.

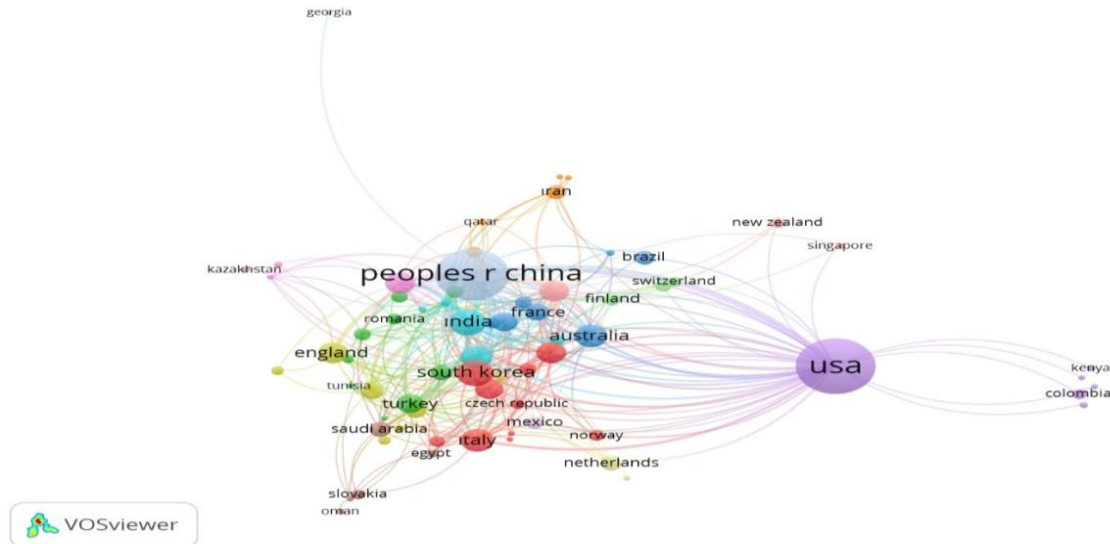
Tablo 2: Satın Alma Davranışına İlişkin Atıfların Ülke Bazlı Dağılım Verileri (2015-2024)

Ülke	Yayın Sayısı	Atıflar	Toplam Bağlantı Gücü
Çin	261	3963	165
Amerika Birleşik Devletleri	304	5291	110
Almanya	44	1147	80
Hindistan	68	873	77
Litvanya	5	279	49
Malezya	46	874	49
Tayvan	48	701	46
Güney Kore	69	1378	43
Avustralya	52	1000	39
İtalya	51	1085	39
İspanya	44	940	34
Endonezya	26	277	30
İngiltere	44	840	29
Suudi Arabistan	24	166	22
Güney Afrika	16	777	21
Pakistan	22	424	20
Türkiye	37	265	20
Portekiz	15	267	19
Japonya	41	278	17
Polonya	24	291	17

Satın alma davranışı konulu çalışmaların bağlantı gücüne göre sıralandığı Tablo 2'ye göre 261 yayının yayımlandığı Çin'de bu çalışmaların aldığı toplam atıf sayısı 3963, bağlantı gücü farklı bir ifade ile bu çalışmalar ile bağlantılı çalışma sayısı ise 165 olarak tespit edilmiştir. Tabloda şaşırtıcı veri Litvanya'ya aittir. Satın alma davranışı konusunda sadece 5 yayının yayımlandığı ülkede bu yayınların bağlantı gücünün 49 olması sonucu, çok daha fazla yayına sahip ülkelerin sıralamada önüne geçmiş durumdadır. Esasen bu durum yayınların niceliksel fazlalığından ziyade niteliksel gücünün etkisi ile bağlantı gücünün arttığını yorumunu ortaya koymaktadır. Türkiye ise bu listede 17.sırada yer almakta, 37 yayından alınan toplam atıf 265 olup toplam bağlantı gücü 20 olarak analiz edilmiştir.

VOSviewer programının ülkelerin yayın, atıf ve bağlantı gücüne ortaya çıkardığı ülke haritası ise şekil 2'de yer almaktadır.

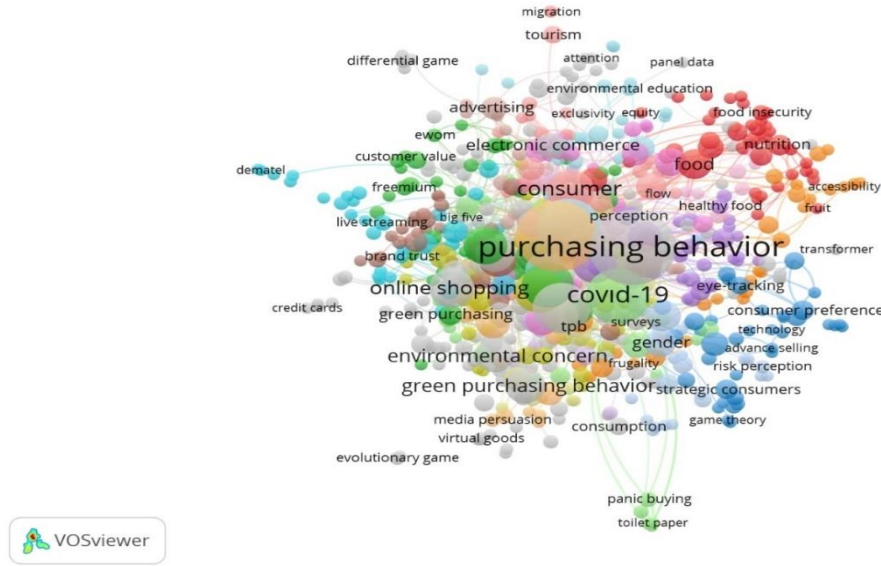
şekil 2: Satın Alma Davranışına İlişkin Atıfların Ülke Dağılımları

Programın haritalandırmasına göre, mor renkler Amerika’da yapılan satın alma davranışı konulu yayınların atıf aldığı ülke bağlantılarını göstermektedir. Açık mavi olarak görünen bağlantı hattı ise Çin’e aittir.

Bibliyometrik analiz yönteminin sunduğu önemli bulgulardan bir tanesi de satın alma davranışı konusu çalışılırken en sık kullanılan anahtar kelimelerdir. Bu anahtar kelimeleri gösteren dağılım Şekil 3’te yer almaktadır.

Şekil 3: Satın Alma Davranışına İlişkin Anahtar Kelime Haritası

Satın alma davranışı konulu araştırmalarda en sık kullanılan ilk anahtar kelimenin konu başlığı ile aynı olan “satın alma davranışı” (purchasing behavior) olması şaşırtıcı bir sonuç değil. Ancak ikinci sırada yer alan anahtar kelimenin “covid-19” olması, pandemi döneminde yaşanan sosyo-ekonomik olayların satın alma davranışı üzerindeki etkisinin literatürde sıkça araştırıldığını göstermektedir. Devamında, “çevrimiçi alışveriş” (online shopping), “yeşil satın alma” (green purchasing), “tüketici” (consumer), “cinsiyet” (gender), “çevresel kaygı” (environmental concern), “gıda” (food) ve “gıda güvensizliği” (food insecurity) anahtar kelimeleri yer almaktadır. Satın alma davranışı ile birlikte son yıllarda literatürde kendisine yer bulmaya başlayan ve nöro pazarlama alanına giren, tüketicinin göz bebeğindeki büyüme ile satın alma tercihleri arasındaki ilişkiyi yorumlayan “Göz izleme” (Eye Tracking) kavramının da anahtar kelimeler haritasında yer aldığı görülmektedir.

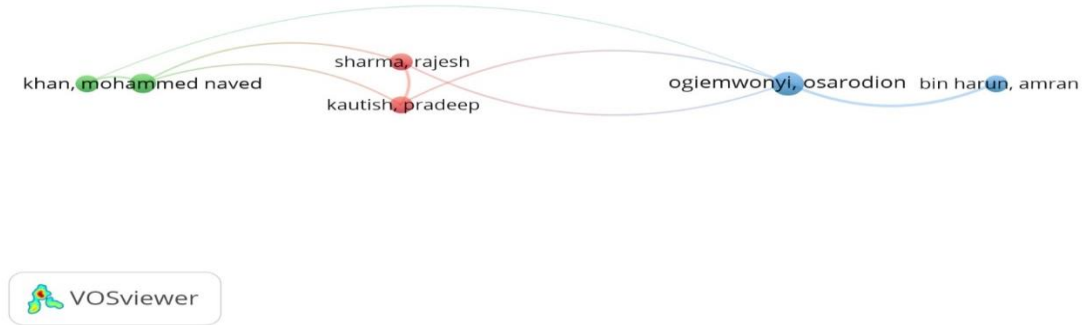
Analize dahil edilen araştırmaların yazarlarının incelendiği kısımda ise en çok yayın yapan ve atıf alan araştırmacıların bağlantı gücü dikkate alınarak yapılan sıralamada ilk 10’da yer alan araştırmacılar Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3: Satın Alma Davranışına İlişkin Atıfların Araştırmacı Bazlı Dağılım Verileri (2015 – 2024)

Araştırmacı	Yayın Sayısı	Atıf Sayısı	Bağlantı Gücü
Osarodion Ogiemwonyi	6	125	15
Pradeep Kautish	3	198	12
Rajesh Sharma	3	198	12
Mohammed Naved Khan	4	186	10
Amran Bin Harun	3	68	8
Nicole Darmon	3	47	8
Christophe Dubois	3	47	8
Hind Gaigi	3	47	8
Xianchuan Yang	5	96	8
Lei Zhang	3	80	8

Satın alma davranışı ile ilgili çalışma yapan araştırmacılar arasındaki bağlantı ağı ise Şekil 4’de görülmektedir.

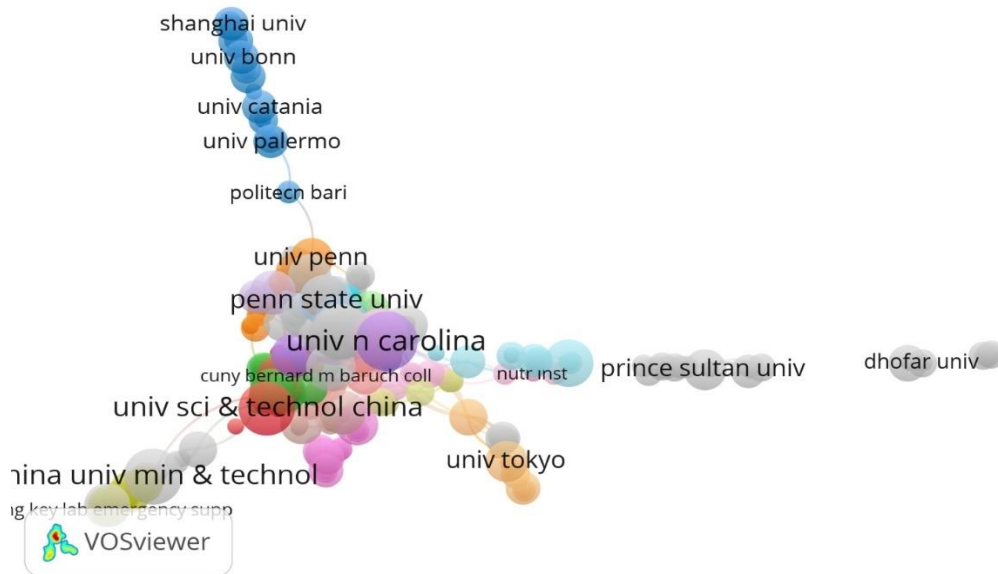
Şekil 4: Satın Alma Davranışına İlişkin Çalışmaları Olan Araştırmacıların Bağlantıları

Buna göre, konu hakkında yapılan çalışma sahiplerinden bazıları arasında ortak bir ağ söz konusudur. Mohammed Naved Khan’ın araştırmasının Rajesh Sharma ve Pradeep Kautish arasında bağlantı gücü oluşturduğu ancak aynı zamanda bu iki çalışmanın ise Osarodion Ogiemwonyi ile Amran Bin Harun isimli araştırmacılar arasında da bağ oluşturduğu görülmektedir. Bu ağ, bu araştırmacıların yaptıkları çalışmalar arasındaki bağlantı gücünü ortaya koymaktadır.

Satın alma davranışı üzerine çalışma araştırmacıların çalışmalarını yayınladıkları kurumların incelendiği harita ise Şekil 5’te yer almaktadır.

Şekil 5: Satın Alma Davranışı Konulu En Çok Yayın Yapan Kurumlar

Satın alma davranışını konu alan çalışmaları en çok yayınlayan kuruluş 12 yayın ile University of Carolina olmuştur. Florida University, Mishigan State University ve China University Mining and Technology ise 11 yayın ile sıralamada yer almaktadır. Bu harita ile bu yayıncı kurumların yayınladıkları araştırmalar arasındaki atıf bağlantılarını görmek mümkündür. Buna göre özellikle Shanghai University ile Bonn University, Catania University, Palermo University ve Bari Politecn isimli kurumlar arası uzun bağlantı ağı dikkat çekicidir.

5. SONUÇ

Satın alma davranışının, ekonomik, çevresel ve sosyal faktörlerle şekillenen dinamik bir kavram olduğu bilinen bir gerçektir. Ancak, bu davranışın nasıl evrildiği, özellikle 21. yüzyılda ortaya çıkan yeni küresel zorluklarla (sürdürülebilir tüketim, çevresel kaygılar, küresel salgınlar gibi) nasıl etkileşimde bulunduğu konusunda literatürde bir boşluk bulunmaktadır. Çalışmamız, Covid-19 pandemisi gibi küresel olayların, satın alma davranışına ilişkin çalışmaların nasıl şekillendirdiğini ve bu değişimin özellikle "yeşil satın alma" gibi çevre dostu tüketim trendlerine yönelik araştırmaların sayısal değişim verilerini ortaya koymaktadır.

Ayrıca, çevresel kaygılar ve sürdürülebilirlik gibi güncel temaların satın alma davranışı ile ilişkilendirilmesi, literatürdeki geleneksel tüketim anlayışından farklı bir perspektifle satın alma davranışı konusunun çalışıldığına dair kanutlar sunmaktadır. Çalışmamız, bu tür kavramların, ekonomik faktörlerin ötesinde, sosyal ve çevresel faktörler ışığında nasıl yeni bir yön kazandığını vurgulamaktadır.

Bibliyometrik analiz ile metin madenciliği tekniklerinin kullanımı, literatürdeki mevcut araştırma eğilimlerini ve boşlukları ortaya koymada güçlü bir araç olarak artık daha sık kullanılmaktadır. Bu yöntem, literatürün zaman içindeki evrimini resmetmek için bir fırsat olarak görülmelidir. Bu çalışmada satın alma davranışı konusunda yapılan çalışmaların belirli parametreler altında incelenmesi amaçlanmıştır.

Elde edilen araştırma bulgularından, özellikle anahtar kelimeler ile ilgili kısım dikkate alındığında, satın alma davranışını inceleyen çalışmaların covid-19 döneminde arttığını göstermektedir. Buna ilave olarak “yeşil satın alma” (green purchasing) ve “çevresel kaygı” (environmental concern) gibi anahtar kelimeler ile yapılan araştırmalar ise geleceğe dair artan kaygıların giderilmesi için satın alma davranışının yönetilmesine ilişkin araştırmaların yapıldığını göstermektedir.

Bunlarla birlikte “Anket” (Survey), “Panel verisi” (Panel data) ve “Oyun teorisi” (game theory) anahtar kelimelerinin satın alma davranışı konulu araştırmalarda seçilmiş olması, alanın ampirik analizler için elverişli olduğunu, “Algı” (perception), Göz izleme” (Eye Tracking), “Medya iknası” (media persuasion) anahtar kelimeleri ise satın alma sürecinin dış etkenler ile yönetilmesine ilişkin alanda araştırmaların yapıldığı kanısını oluşturmaktadır.

Çalışmaların Çin ve Amerika’da yoğunlaşması, dünyanın sayılı ekonomik gücüne sahip ülkelerinde bu konunun sıklıkla araştırıldığı tespitine varılmasını sağlamıştır. Alanında dünya sıralamasına girmiş University of Carolina, Florida University, Michigan State University gibi üniversitelerin yayın kuruluşlarının konuya ilişkin çalışmaları yayınlamaları sayesinde satın alma davranışına ilişkin araştırma makalelerinin daha büyük kitlelere ulaşmasının hızlandığını düşündürmüştür.

Akademik araştırmaların hazırlanması ve yayınlanması kadar, farklı çalışmalara referans olabilecek nitelikte olması, bağlantı gücünün yüksek olması bilimsel üretimi anlamlı kılan durumlardan birisidir. Bu nedenle ülkelerin yayın sayıları kadar önemli olan konu, yayınların uluslararası bağlantı gücüdür. Bu çalışmada tespit edilen Litvanya örneği bu konunun en net örneklerinden birisini oluşturmuştur. Satın alma davranışı konusunda 2015 – 2024 yılları arasında Web of Science veri tabanında yalnızca 5 adet yayın yayınlanan Litvanya, bu yayın sayısından on kat daha fazla yayına sahip ülkelerin bağlantı gücünün önüne geçmiştir. Türkiye’nin 37 yayını varken bağlantı gücü 20’de kalmış, dünya sıralaması 17 olmuştur. Ancak Litvanya’nın 5 yayın ile bağlantı gücü 49, dünya sıralaması ise beştir. Yayın sayısının niceliksel artışından ziyade, yayınların niteliksel önemi burada ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, akademik bağlamda bu çalışma sadece mevcut literatürü analiz etmekle kalmayıp, aynı zamanda yeni trendlerin ve sosyal faktörlerin satın alma davranışını nasıl yeniden şekillendirdiğine dair derinlemesine bir anlayış sunmaktadır. Böylece gelecekte yapılacak akademik çalışmaların, yalnızca geleneksel satın alma davranışı modellerini içerecek biçimde değil, aynı zamanda çevresel ve sosyal faktörleri de göz önünde bulundurarak yapılacağı ve aynı zamanda satın alma davranışı konulu çalışmaların sayısında artış trendinin devam edeceği düşünülmektedir.

Etik Beyan: : Bu alışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %50, 2. Yazarın katkı oranı ise %50’dir.

ıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar atışması yoktur.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

Author Contributions Statement: 1st author’s contribution rate is 50%, 2nd author’s contribution rate is 50%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Artsın, M. (2020). Bir Metin Madenciliği Uygulaması: Vosviewer. *Eskişehir Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi B - Teorik Bilimler*, 8(2), 344-354.
- Baş, H. (2023). Beyin Gne İlişkin Yayınların Vosviewer ile Bibliyometrik Analizi. *Toplumsal Politika Dergisi*, 4(1), 52-65.
- Bernays, E. L. (1928) *This Business of Propaganda and An Excerpted Article About How to Apply Advertising Techniques to Political Campaigns*. /09/01. (Manuscript/Mixed Material) Retrieved from the Library of Congress, https://www.loc.gov/item/mss12534_18/.
- Cervellon, M. C. ve Wernerfelt, A. (2012). The role of packaging in positiong an organic wine. *International Journal of Wine Business Research*, 24(1), 22-37.
- Chen, T., Samaranayake, P., Cen, X., Qi, M. ve Lan, Y.C. (2022). The Impact of Online Reviews on Consumers’ Purchasing Decisions: Evidence From an Eye-Tracking Study. *Frontiers in Psychology*, 13, 1–13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.865702>
- Cialdini, R. (1984). *Influence: The Psychology of Persuasion*. New York, NY: William Morrow e Company.
- Donovan, R. J., Rossiter, J. R., Marcoolyn, G. ve Nesdale, A. (1994). Store atmosphere and purchasing behavior. *Journal of Retailing*, 70(3), 283-194. [https://doi.org/10.1016/0022-4359\(94\)90037-X](https://doi.org/10.1016/0022-4359(94)90037-X)
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. ve Lim, W. M. (2021). How To Conduct A Bibliometric Analysis: An Overview And Guidelines. *Journal Of Business Research*, 133, 285-296. <https://doi.org/10.1016/J.Jbusres.2021.04.070>
- Durak, S. ve Aksoy, ř. (2018). Sürdürülebilir Satın Alma Davranışı: İzmır İlinde Bir Araştırma. *International Journal of Academic Value Studies*, 4(13), 108-122.
- Edgeworth, F. Y. (1881). Mathematical Psychics. *Mind*, 6(24), 581-583.
- Egghe, L. ve Rousseau, R. (2002). Co-Citation, Bibliographic Coupling And A Characterization Of Lattice Citation Networks. *Scientometrics*, 55(3), 349–361. <https://doi.org/10.1023/A:1020458612014>
- Eker, İ. ve Aksoy, ř. (2020). Sürdürülebilir Satın Alma Davranışlarının Belirlenmesine Yönelik Bir Alan Araştırması: Konya rneği. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 69-84.
- Engel, J.F., Blackwell, R.D. ve Miniard, P.W. (1995). *Consumer Behavior* (8. baskı). Fort Worth, TX: Dryden Press.
- Glnzal, W. ve Czerwon, H. J. (1996). A new methodological approach to bibliographic coupling and its application to the national, regional and institutional level. *Scientometric*, 2, 195-221. <https://doi.org/10.1007/bf02093621>
- Glnzal, W. ve Schubert, A. (2003). A new classification scheme of science fields and subfields designed for scientometric evaluation purposes. *Scientometrics*, 56(3), 357-367.

- Grebitus, C., Hartmann, M., Piorkowsky, M. B., Pakula, C. ve Stamminger, R. (2012). Editorial: Consumer behaviour towards a sustainable future. *International Journal of Consumer Studies*, 36(2), 121-122. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2011.01091.x>
- Gu, S., Ślusarczyk, B., Hajizada, S., Kovalyova, I., ve Sakhibieva, A. (2021). Impact of the COVID-19 Pandemic on Online Consumer Purchasing Behavior. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 16(6), 2263-2281. <https://doi.org/10.3390/jtaer16060125>
- Hawkins, D. I., Mothersbaugh, D. L., ve Mookerjee, A. (2016). *Consumer behavior: Building marketing strategy* (12th ed.). McGraw-Hill Education.
- Hosta, M. ve Žabkar, V. (2016). Consumer Sustainability and Responsibility: Beyond Green and Ethical Consumption. Market. *Faculty of Economics and Business, University of Zagreb*, 28, 143–157. <https://doi.org/10.22598/mt/2016.28.2.143>
- Howard, J. A. ve Sheth, J. N. (1969). *The Theory of Buyer Behavior*. New York, NY: John Wiley & Sons.
- Kahneman, D., ve Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263-292. <https://doi.org/10.2307/1914185>
- Katona, G. (1951). *Psychological analysis of economic behavior*. McGraw-Hill.
- Kechagia, V. ve Drichoutis, A. C. (2017). The effect of olfactory sensory cues on willingness to pay and choice under risk. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 70, 33-46. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2017.07.005>
- Kessler, M. M. (1963). Bibliographic coupling between scientific papers. *American Documentation*, 14(1), 10-25. <http://10.1002/asi.5090140103>
- Koç, A., ve Karabınar, S. (2021). Muhasebe Eğitimi Alanındaki Uluslararası Bilimsel Çalışmaların Bibliyometrik Analizi ve Türkiye'nin Konumu. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 13(24), 181-195. <https://doi.org/10.20990/kilisiibfakademik.715885>
- Kollat, D. T., ve Willett, R. P. (1967). Customer Impulse Purchasing Behavior. *Journal of Marketing Research*, 4(1), 21-31. <https://doi.org/10.1177/002224376700400102>
- Kotler, P. ve Armstrong, G. (2016). *Principles of Marketing* (16. baskı). Boston, MA: Pearson.
- Laato, S., Islam, A.K.M.N., Farooq, A. ve Dhir, A. (2020). Unusual purchasing behavior during the early stages of the COVID-19 pandemic: The stimulus-organism-response approach. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 57, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.102224>
- Loewenstein, G. (1987). Anticipation and the Valuation of Delayed Consumption. *Economic Journal*, 97(387), 666-684. <https://doi.org/10.2307/2232929>
- Marshall, A. (1890). *Principles of Economics*. Macmillan, London.
- Maslow, A.H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396. <http://dx.doi.org/10.1037/h0054346>
- Modi, N., ve Singh, J. (2022). Understanding Online Consumer Behavior at E-commerce Portals Using Eye-Gaze Tracking. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 39(4), 721–742. <https://doi.org/10.1080/10447318.2022.2047318>
- Nordfalt, J. ve Ahlbom, C. P. (2024). Utilising eye-tracking data in retailing field research: A practical guide. *Journal of Retailing*, 100(1), 148-160. <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2024.02.005>
- Paksoy, Ö. B. (2024). Bibliometric Analysis Of Publications On Time-Driven Activity Based Costing Method. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 16(30), 1-18. <https://doi.org/10.20990/kilisiibfakademik.1423932>
- Pareto, V. (1906). *Manual of Political Economy*. UK: Oxford University Press.

- Petty, R. E., ve Cacioppo, J. T. (1986). *Communication and Persuasion: Central and Peripheral Routes to Attitude Change*. New York: Springer-Verlag. <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4612-4964-1>
- Price, D. D. S. (1976). A general theory of bibliometric and other cumulative advantage processes, *Journal of the American Society for Information Science*, 27(5), 292-306. <https://doi.org/10.1002/asi.4630270505>
- Rogers, E.M. (1962). *Diffusion of Innovations*. Free Press, New York.
- Sağlam, M., elik, Z., ve Yiğenoğlu, K. (2023). Bibliometric analysis of empirical studies on consumer behavior in the context of seven economic theories. *Journal of Management Marketing and Logistics*, 10(1), 31-52. <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2023.1728>
- Shaw, D. ve Clarke, I. (1999). Belief formation in ethical consumer groups: An exploratory study. *Marketing Intelligence & Planning*, 17(2), 109-116. <https://doi.org/10.1108/02634509910260968>
- Solomon, M.R. (2019). *Consumer Behavior: Buying, Having, and Being* (13. baskı). Boston, MA: Pearson.
- Stephen, A. T. (2016). The role of digital and social media marketing in consumer behavior. *Current Opinion in Psychology*, 10, 17-21. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2015.10.016>
- Thøgersen, J. (2005). How may consumer policy empower consumers for sustainable lifestyles?. *Journal of Consumer Policy*, 28(2), 143-177. <https://doi.org/10.1007/s10603-005-2982-8>
- Tun, B. ve Turak, A. (2017). Sürdürülebilir rnlerin Tüketiciler Tarafından Satın Alınma Davranışlarının Belirlenmesi: Mersin İlinde Bir Araştırma. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 12(2), 99-114.
- Van Eck, N. J. ve Waltman, L. (2014). Visualizing bibliometric networks. In Y. Ding, R. Rousseau, & D. Wolfram (Eds.), *Measuring Scholarly Impact: Methods and Practice*, 285-320, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-10377-8_8
- Vermeir, I. ve Verbeke, W. (2006). Sustainable Food Consumption: Exploring the Consumer “Attitude – Behavioral Intention” Gap. *J Agric Environ Ethics. Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 19, 169–194. <https://doi.org/10.1007/s10806-005-5485-3>
- Walras, L. (1874). Elments d’conomie politique pre. *Revue de Thologie et de Philosophie et Compte-rendu des Principales Publications Scientifiques*, 7, 628-632.
- Watson, J. B. (1924). *Psychology: From the standpoint of a behaviorist* (2nd ed.). J B Lippincott Company. <https://doi.org/10.1037/14262-000>
- Yıldırım, Y. ve Ağdaş, D. (2016). Sürdürülebilir Satın Alma Davranışlarını Etkileyen Faktörler zerine Bir Araştırma. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 275-292.
- Zellermayer O., (1996). “*The Pain of Paying*”. A dissertation submitted to the department of Social and Decision Sciences for the degree Doctor of Philosophy in Behavioral Decision Making and Marketing, Department of Social and Decision Sciences Carnegie Mellon University

Eleştirel Jeopolitik Perspektiften Çin'in Değişen Arktik Politikası

China's Changing Arctic Policy from a Critical Geopolitical Perspective

Ayşe Gülsüm ÇALIK¹

Öz

Amaç: Arktik, iklim değişikliğinden en fazla etkilenen bölgelerden birisidir. Bölgedeki buzulların erimesiyle ortaya çıkan yer altı kaynakları ve kullanımı yaygınlaşan deniz yollarıyla küresel çaptaki etkisi her geçen yıl artmaktadır. Bununla paralel olarak dünyanın en büyük sanayi güçlerinden Çin de dış politikasında Arktik'e verdiği önemi her yıl arttırmaktadır. Çalışmada Çin'in Arktik politikasının tarihsel kökenleri ve bölge devletlerinden Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya ile olan ilişkilerinin analizi yapılmaktadır.

Tasarım/Yöntem: Çalışma Çin'in Arktik Bölgesi dış politikasını eleştirel jeopolitik perspektifinden ve söylem analizi metoduyla incelemiştir. İlk dönemlerinde Arktik "tüm dünya insanların ortak alanı" anlayışını savunan Çin'in "yakın Arktik ülkesi" anlayışına dönüşümü analiz edilmektedir.

Bulgular: Çin'in Arktik politikasının eleştirel jeopolitik bakış açısıyla incelenmesi sonucunda 2013 ve 2018 yıllarında dış politikada kırılmaların olduğu görülmektedir. Buna göre 2013 yılına kadar Çin'de Arktik'in sahip olduklarından tüm dünya insanların hakkı olduğuna dayalı söylem hakimdir. 2013'de ilk defa Arktik Konseyi gözlemci üye statüsünü kazanması ile birlikte kıyısı olan devletlerle birlikte yönetme imkanını arzuladığını belirtmeye başlamıştır. İkinci kırılma noktası olan 2018'de Çin'in ilk kez Arktik dış politika belgesini yayımlaması ve buz kıran filosu oluşturma hedefini açıklaması bölgenin iddialı aktörlerinden biri olmak istediğini göstermektedir.

Sınırlılıklar: Çin'in ABD ve Rusya haricindeki bölge devletleri ile ikili ilişkilerinin daha detaylı ele alınamaması temel sınırlılıktır.

Özgünlük/Değer: Arktik ile ilgili yapılan çalışmaların sayısındaki artışa rağmen Çin dış politikasında bölgenin öneminin sınırlı sayıda ele aldığı görülmüştür. Çalışma Çin'in Arktik politikasının eleştirel jeopolitik bakış açısıyla detaylı bir analizini sunmayı amaçlamasıyla özgün bir değer oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arktik, Çin, Eleştirel Jeopolitik, Enerji, Deniz Yolları

Abstract

Purpose: The Arctic is one of the regions most affected by climate change. Its global impact is increasing every year as the region's glaciers melt, exposing underground resources and opening up sea routes. In parallel, China, one of the world's largest industrial powers, is increasing the importance of the Arctic in its foreign policy every year. This study analyses the historical origins of China's Arctic policy and its relations with the United States and Russia.

Design/Methodology: The study analyses China's Arctic foreign policy from the perspective of critical geopolitics and discourse analysis. The study analyses China's transformation from a 'common space for all the peoples of the world' to a 'near-Arctic country' in its early years.

Findings: As a result of analysing China's Arctic policy from a critical geopolitical perspective, it was found that there were breaks in foreign policy in 2013 and 2018. Accordingly, while until 2013, China had a discourse based on the fact that all the people of the world have the right to what the Arctic has in 2013, with the acquisition of the observer member status of the Arctic Council for the first time, it started to state that it desired the opportunity to manage it together with the coastal states. In 2018, which is the second breaking point, both the announcement of the Arctic foreign policy document for the first time and the ideal of creating a nuclear icebreaker fleet show that it wants to be one of the assertive and active actors of the region.

Limitations: Due to the scope of the study, the main limitation is that China's bilateral relations with regional states other than the US and Russia cannot be discussed in more detail.

Originality/Value: Despite the increase in the number of studies on the Arctic Region, it has been observed that the importance of the region in Chinese foreign policy has been addressed in a limited number of studies. In this context, this study is of unique value as it aims to provide a detailed analysis of China's Arctic policy from a critical geopolitical perspective.

Keywords: Arctic, China, Critical Geopolitics, Energy, Sea Routes

¹Dr., Uluslararası İlişkiler, aysegulsumcalik@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3450-7451

Kuzeybatı Geçidi açıldıktan sonra yeni bir ‘‘Atlantik ve Pasifik arasında eksen boyunca deniz yolu’’ olacak ve Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika arasındaki deniz yolu 5.200 ile 7.000 deniz mili kısılacaktır. Kuzey Kutbu deniz yollarını kim kontrol ederse, dünya ekonomisini ve yeni bir uluslararası stratejik koridoru kontrol edecektir.

Li Zhenfu

1.GİRİş

Küresel ısınmanın dünyanın geri kalanına göre üç kat daha fazla etkili olduğu Arktik Bölgesi buzulsuz okyanusa doğru değişim yaşamaktadır. Yapılan araştırmalara göre 2040 yılı yaz mevsiminde bölgede buzulların tamamen eriyeyeceği ve en geç 2050 yılında bölgenin dört mevsim buzlu olacağı öngörülmektedir. Sahip olduğu koşullar sebebiyle bölgenin biyo-çeşitliliği ve yer altı kaynaklarının miktarları konusunda kesin veriler bilinmemekle birlikte nadir bulunan mineraller, petrol ve doğal gaz gibi önemli yer altı kaynaklarının varlıkları kesinleşmiştir. Bölgenin sahip olduğu yeraltı zenginlikleriyle ilgili Amerika Birleşik Devletleri Jeolojik Araştırma Kurumu’nun (USGS) tarafından 2008 yılında yayınlanan rapora göre, Arktik dünyanın petrol kaynaklarının %13’ünü ve doğalgaz kaynaklarının %30’undan fazlasını oluşturmaktadır (Bird vd., 2008).

Arktik Bölgesi’nin yönetimi de sahip olduğu coğrafi koşullar kadar farklılıklara sahiptir. Buna göre bölgede hukuksal düzenlenmeler en temelde Birleşmiş Milletler Antlaşması, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) ve Spitsbergen (Svalbard) Antlaşması ile uluslararası yapılageliş hukuku tarafından oluşmaktadır. Fakat ABD, BMDHS’ye taraf olmadığı için daha çok yapılageliş olarak kabul edilen düzenlemeler bölgede etkili olmaktadır. Diğer taraftan Arktik’in sahip olduğu *sui generis* konumu nedeniyle hukuksal olarak birçok sorunu da geleceğe taşımaktadır. Bu sorunlardan en önemlisi, egemenlik yetki alanlarını genişletmek için Arktik Okyanusu’nda bulunan Lomonosov ve Mendeleev sırtlarının Rusya tarafından Sibiry’a’nın devamı olarak kabul edilmesi gerektiği iddialarına karşılık Danimarka ve Kanada tarafından karşı tezlerin öne sürülmesidir (Loukacheva, 2021; Byers, 2019: 55). Bölgenin küçüklü büyüklü yüzlerce adaya sahip olması ve hala yeni kararların bulunmasıyla devletlerin egemenlik mücadelelerine yeni boyutlar eklendiği görülmektedir.

Bölgede yaşanan iklim temelli gelişmeler sonucunda doğacak fırsatlar sadece bölgeye kıyası olan devletlerin değil aynı zamanda Çin gibi küresel bir gücün de ilgisini çekmektedir. 1925 yılında Spitsbergen Anlaşması’na taraf olan Çin’in kendini Kuzey Kutbu aktörü olarak konumlandırma çalışmaları 1990’lı yıllarda bölgede yaptığı bilimsel araştırmalarla başlamıştır. Bölgenin tek uluslararası kurumu olan Arktik Konseyi’ne gözlemci statüsüne 2006, 2009, ve 2011 yıllarında yaptığı başvuruların reddedilmesine rağmen 2013’te seçilmesiyle birlikte izlediği uzun vadeli Arktik politikasında yeni bir aşamaya geçilmiştir. 26 Ocak 2018 tarihinde yayınlanan ‘‘Çin’in Arktik Dış Politikası’’ (中国的北极政策) belgesi izlenmesi planlanan dış politikayı ilk kez resmi olarak ortaya koymuştur (The State Council Information Office of the People’s Republic of China, 2018).

Çin’in Arktik Bölgesi ile ilgilenmesinin arkasındaki temel motivasyonun ekonomik ve Bir Kuşak Bir Yol (*One Belt One Route*) projesi kapsamında Arktik İpek Yolu merkezli olduğu genel kabul görmektedir. Fakat Çin’in iç politikasında bölgeyi tanımlama şekli ve bölgeye yönelik politikasının 2013 sonrası gözle görülür oranda değişmesi (nükleer buz kırıcı üretimi de dahil) ekonomik faydadan fazlasını beklediğini göstermektedir. Ayrıca iç politikada bölge ile ilgili daha agresif tutum izleyerek ABD karşısında lider güç olma politikalarının izlendiği görülürken, dış politikada Arktik Konseyi kapsamında iş birliği ve diğer devletlerle olan ortaklığı vurgulaması da dikkat çekmektedir. Özet olarak Arktik bölgesinde Çin’in dış politika uygulamaları ve açıklamaları farklılıklar içermektedir. Çalışmanın ana sorunsalı da aynı paralelde Çin’in bölgede izlediği politikalarının amacının ne olduğu ve uzun vadede bölgeden beklentilerinin neler olduğunu açıklayabilmektir. Bu kapsamda çalışmanın kuramsal yapısını eleştirel jeopolitik bakış açısı oluşturmaktadır. Kuramsal çerçeve olarak eleştirel jeopolitiğin seçilmesindeki temel etken, Çin’in bölgenin siyasi coğrafya kapsamında stratejik öneminin arttığını gözlemleyerek coğrafi mekân üzerinden dış politika oluşturduğunu öne sürmeye olanak tanınmasıdır. Çalışma iki kısımdan oluşmaktadır. İlk bölümde eleştirel jeopolitik ve söylem analizi yöntemi açıklanacaktır. İkinci

bölümde ise Çin'in 1990'lı yıllardan itibaren iç ve dış politikada izlediği Arktik politikası eleştirel jeopolitik bakış açısı kapsamında incelenecektir.

2.ELEŞTİREL JEOPOLİTİK ve SÖYLEM ANALİZİ

Jeopolitik, en geniş tanımıyla siyasi coğrafyayı merkezine alarak politika belirlemeye dayalı bakış açısıdır. Coğrafi anlamda sınırları belirli olan ülkeler jeopolitik ile bunların ötesinde etki alanlarını genişletmeyi amaçlarlar (O'Tuathail&Agnew, 1992). Jeopolitik kavramı ilk olarak İsveçli siyasi coğrafya uzmanı olan Rudolf Kjellen (1863-1922) tarafından kullanılmakla beraber tarihsel olarak gelişmesine katkıda bulunan düşünürler Frederik Ratzel, Vidal de la Blanche, Alfred Tayler Mahan, Sir Halford MacKinder ve Nicholas J. Spykman olmuştur. İki dünya savaşında da politikaların jeopolitik merkezli ilerlediği görülmüştür. Kara, deniz ve hava hâkimiyeti teorileri ile kenar kuşak teorileri geleneksel jeopolitiğin temel yapı taşlarıdır (Ar, 2020).

19. yüzyılda ortaya çıkan ve iki büyük dünya savaşıyla şekillenen klasik jeopolitik bakış açısı uluslararası realist teori ile paralellik gösterir. Buna göre gücü merkezine koyar ve devleti birincil aktör olarak kabul eden devlet merkezli perspektife sahiptir. Klasik jeopolitiğin en bilinen örnekleri olan Avrasya'yı (*heartland*) dünyanın merkezi olarak kabul eden ya da denizlere hâkim olanın dünyaya da hâkim olacağını savunan bakış açıları geleceğe dair yaptıkları varsayımlarla hegemon güç rekabetinde etkili olmuşlardır (Ashley, 1987). Soğuk Savaş'ın ortalarından itibaren uluslararası ilişkiler disiplininde artan çoğulcu ve eleştirel bakış açıları klasik jeopolitik anlayışı da etkileyerek eleştirel jeopolitik bakışın yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Eleştirel jeopolitik aynı dönemlerde gelişmeye başlayan inşacı, post-kolonyal ve post-yapısallı teorilerden de etkilenerek kimlik ve politik söylemi merkezine alarak iktidarın söylem üretme sürecini sorunsallaştırır. Mekân - kimlik arasındaki ilişkiyi özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde artan bağımsızlık hareketleriyle birlikte mekânsal kimliklerin sınırları ve dünya siyasetine olan etkilerini söylem analizi metodu kullanarak inceleme nesnesi haline getirir (Jones&Sage, 2010). Klasik jeopolitikten farklı olarak eleştirel jeopolitik temel aktör olarak sadece ulus-devleti değil bireyi de katar. Ayrıca siyasi coğrafya kavramını daha geniş bakış açısıyla ele alır.

Eleştirel jeopolitik söylem, egemen devletler içindeki güçlü koalisyonlar tarafından dünya siyasetini açıklamak ve kendi devletlerinin uygulamalarını haklı çıkarmak için kullanılan retorik ve sembolik akıl yürütmeler şeklinde tanımlanabilir. Bunlar kitleler gözünde kendi politikalarını meşrulaştırmanın araçları olmaktadır. Söylemde kimlik ve mekân arasında diyalektik bir ilişki kuran inşacı bakış açısını benimseyerek, jeopolitik kimliklerin ve oluşumların inşasını ve sosyal etkilerini değişen sınırlar olarak alarak inceler. Bu inşa edilen tarihsel sonuçları yapı-söküme uğratmaya çalışır. Özellikle küresel ve uluslararası siyaseti etkileyen coğrafi faktörleri inceler (Dalby, 1991). Eleştirel jeopolitikte söylem kavramının benimsenmesi anlamın jeopolitik olarak inşasına dikkat çeker. Söylemsel olarak yeniden tanımlanan jeopolitikte birlikte uluslararası politikada da yeni odak merkezleri oluşturulmaktadır (Kurečić, 2015). Çalışmada özellikle Müller'in modelinden dili ve pratiği söylem kavramına dahil ettiği için yararlanılmıştır. Bu modele göre eleştirel jeopolitik, bu kavramı coğrafyanın yanı sıra algıları ve sosyal yapıları da kapsayacak şekilde genişlettiği için pratik olarak sadece eylemleri değil aynı zamanda eylemlerin yarattığı kalıplar ve alışkanlıklar olarak da ele alır (Müller, 2008). Eleştirel jeopolitik söylem analizi için özellikle dış politika metinleri, gazete yazıları, filmler, kitaplar ve politika karar vericilerinin konuşmalarını veri olarak kullanmaktadır. Mekânların dış politikaya olan etkisi, algılanan gerçekliğin oluşturulma süreci ve politika söylemlerinin siyasi coğrafya üzerinden meşrulaştırılması inceleme konularından bir kısmını oluşturur (Müller, 2011). Yapılacak olan çalışmada Çin'in Arktik politikasını mekânsal kimlik oluşturma ilişkisi bağlamında ele alarak tarihsel süreç içinde yaşanan dış politika değişimlerine odaklanılacaktır. Analiz yapılırken Çin'in üst düzey yöneticilerinin konuşmaları, resmi dış politika belgeleri, raporlar, akademik yazılar ve gazete metinlerinden veri olarak yararlanılacaktır.

3.ÇİN'İN ARKTİK POLİTİKASI

Çin'in Kuzey Kutbu politikası 1990'lı yıllarda bilimsel araştırmalarla başlamasına rağmen 2013'te Arktik Konseyi'ne gözlemci üye seçilmesiyle birlikte hızlanmıştır. Bölge ile olan ilişkisinin tarihine kısaca bakılırsa ilk olarak 1992 yılında Kiel ve Bremen'deki Alman bilim üniversiteleri ile işbirliği içinde gerçekleştirilen Arktik Okyanusu'ndaki ilk beş yıllık bilimsel araştırma programını

başlatıldığı görülmektedir. İkinci önemli gelişme 2004 yılında Norveç'in Spitsbergen Adası'nda bulunan Ny-Ålesund bölgesinde ilk Arktik araştırma merkezi “*Arctic Yellow River Station*” kurması ve ardından dört bağımsız Arktik bilimsel araştırma görevini (1999, 2003, 2008 ve 2010) tamamlamasıdır. Araştırma çalışmalarını gerçekleştirmek için ilk buzkıranını 1993 yılında Ukrayna'dan satın alarak kullanmaya başlamıştır (Doshi vd., 2021).

Çin Devlet Okyanus İdaresi Müdürü Liu Cigui tarafından 2014 yılında Çin'in Arktik Bölgesi stratejisine yönelik yaptığı konuşma 3 temel başlığa ayrılmıştır: “Birinci dönem 1980- 2000 arası dönem “hazırlık aşaması”dır. Deng Xiaoping reformunun ülkede yaratığı olumlu etki ile birlikte Çin, ilk bilim adamlarını hem Kuzey hem de Güney kutuplarına göndermeye başlamıştır. Ayrıca bu dönem içerisinde Ukrayna'dan ilk buzkıranı alarak her iki bölgede de ilk istasyonlarını inşa etmiştir. Bölgelerle ilgili çok taraflı antlaşmalara katılım sağlamıştır. İkinci dönem 2000-2015 arası dönem “geliştirme aşaması”dır. Bu dönemde Çin, kutuplarda daha fazla istasyonlar inşa ederek bölgelere olan yatırımlarını arttırmaya başlamıştır. Ayrıca ilk yerli buzkıranını inşa etmiş ve keşif seferleri sayısını arttırmıştır. Son olarak Arktik Konseyi'ne daimi gözlemci ye olarak seçilerek siyasi varlığını da güçlendirmiştir. Son olarak üçüncü dönem 2015-2030 arası dönem “büyük kutup gücü” olma aşamasıdır. Bu dönem Başkan Xi Jinping ve Çin Komünist Partisi'nin önde gelenleri tarafından Çin'in kutupta büyük güç olma inşasına yönelik tarihi bir aşamanın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Arktik Bölgesi'nde varlığını arttırarak etki gücünü arttırmak hedeflerden biridir. Buna göre ikili ilişkileri ekonomik ve siyasi olarak geliştirme, Arktik kutup araştırma filosu kurma, daha fazla teknolojik yatırım yapma gibi yumuşak gücün yanında nükleer buzkıran gemi inşası ile daha fazla asker konuşlandırma amaçları sert gücün de artacağını göstermektedir.” (Brady, 2017:184).

Çin'in kutup bölgelerine yönelik uluslararası söyleminde, bu bölgelerin yalnızca kıyıdaş ülkelerin değil, tüm insanlığın ortak mirası olduğu vurgusu ne çıkmaktadır. Bu yaklaşım, Çin'de yayımlanan savunma ve diplomasi dergisi *Dangdai Haijun*'un Kasım 2011 sayısında yer alan bir makalede açık biçimde ortaya konulmuştur. Söz konusu makalede, “şu anda yürürlükte olan Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne göre, Kuzey Kutbu herhangi bir ülkeye ait değildir. Kuzey Kutbu'nda kıyısı olan beş lke Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Danimarka ve Norveç Kuzey Kutbu üzerinde kısmi egemenlik ilan etti. Fakat şu ana kadar kıta sahanlığının Kuzey Kutbu'na kadar uzandığını açıkça kanıtlamış hiçbir Arktik lkesi yoktur ve bu nedenle Arktik, ‘uluslararası bir alan’ olarak kabul edilir. Uluslararası Deniz Yatağı Kurumu tarafından denetlenir ve yönetilir. Bazı lkeler Kuzey Kutbu egemenliği için mücadele ediyor ve bu, dünyanın diğer ülkelerinin çıkarlarını ihlal etmekle eşdeğerdir... Kuzey Kutbu'nda gelecekte bir savaş patlak verme olasılığının çok yüksek olduğunu ve buna Amerika Birleşik Devletleri, Rusya ve Kanada'nın çatışan prensiplerinin sebep olacağını hayal etmek bizim için zor değil” (Wright,2011:6). ifadelerine yer verilmiştir. Bu değerlendirme, Çin'in Kuzey Kutbu'nu yalnızca bölgesel glerin değil, küresel toplumun sorumluluğu ve ortak çıkar alanı olarak gördüğünü, aynı zamanda bölgedeki artan jeopolitik gerilimlerin çatışma riskini beraberinde getirdiği yönündeki endişelerini ortaya koymaktadır.

Çin'in bu doğrultuda yaptığı söylemlerinin aksine uygulamalarında kendi faydasını en yüksek düzeye çıkarma işteği olduğu ileri sürülebilir. Bu zıtlık 2018 yılında yayınladığı “Beyaz Kitap” ile nükleer buzkıran gemisi yapımına başlanmasında görülmektedir. Toplam iki buzkıran gemisi ile Rusya'dan sonra ikinci sırada bulunan Çin'in 2021 yılında inşasına başlanılan üçüncü gemisinin nükleer enerji ile çalışacak olması bölge devletleri tarafından şüphe ile karşılanmaktadır (Humpert, 2019). Özellikle Kanada Arktik'e kıyısı olmayan bir lkenin neden bu kadar çok buzkırana ihtiyaç olduğu sorusunu gündemde tutmaktadır (Motntgomery, 2019; Byers, 2020; Koring, 2021). Öte yandan, Çinli yetkililer tarafından Kuşak ve Yol Girişimi'nin bir parçası olan Arktik Okyanusu'ndaki nakliye rotalarının en yüksek verimlilikte kullanılmaları için nükleer buzkıran gemilere ihtiyaç duyulduğu açıklaması da tatmin edici olmaktan uzaktır. Çin'in Kuzey Kutup İpek Yolu projesinin uygulaması ilk kez 2017'de gerçekleştirilmiştir. Buna göre Kuzey Denizi Rotası, Transpolar Deniz Rotası ve Kanada'nın Kuzeybatı Geçidi Kutup İpek Yolu'na entegre edilerek rotalar arasında kurulan bağlantılar her üç rotaya ayrı gemiler gönderilmiştir. Çin şimdiye kadar bunu gerçekleştiren tek ülke konumundadır (Nakano&Li, 2018). Özetle, Çin bölgenin artan jeopolitik önemine göre dış politikasını geliştirip söylemlerini de dönüştürebilmektedir. Bu bakımdan, Çin'in Arktik Bölgesi'nde ne çıkan politikalarının diplomasi, ekonomik ve askeri açılardan incelenmesi elzemdir.

3.1.Siyasi Boyut

Çin, Arktik Bölgesi'nde konumunu daha sağlam bir zemine oturtmak ve gelecekte bölge yönetiminde söz hakkına sahip olabilmek için başta Arktik Konseyi olmak üzere ikili ilişkilerde de aktif bir politika gündemi takip etmektedir. Bu durumun diğer devletler tarafından da kabul edilip meşruluk sağlaması amacıyla yayınlanan belgelerde ve üst düzey yetkililerin açıklamalarında sıklıkla kullanılmaktadır. Konsey başta olmak üzere çeşitli kurum, kuruluş ve sivil toplum örgütlerinde Çin hükümeti tarafından gönderilen üst düzey yetkililer, diplomatlar ve bilim adamları aracılığıyla ilişkilerin geliştirilerek bölge yönetimine katılma isteği belirtilmektedir. Fakat bu konuya başta ABD olmak üzere (Rusya dahil) Konsey üyesi tüm devletlerin olumsuz yaklaşıtları görülmektedir. A5 devletleri dışında bölgeye dışarıdan katılıma karşı çıkan devletler, her ne kadar Çin kendini Arktik'e yakın devlet olarak tanımlasa dahi, Konsey'in birincil aktörleri genişletme konusuna oldukça şüpheli yaklaşmaktadırlar. Diğer taraftan Çin, Konseyin gözlemci üye statüsünü kazandığı 2013 yılından sonra da üye ülkelerle diplomatik temaslarını artırarak Arktik yönetimi için daha fazla katılımlı yönetimi içeren reform politikasını devam ettirmektedir (Bowman&Quingchao, 2020; Gireger, 2018).

Arktik Konseyi'nde takip ettiği politikaların dışında da Çin, ekonomik ilişkilerden ayrı olarak ikili ve bölgesel diyalogların sağlanması için farklı girişimlerde bulunmaktadır. Bunun ilk örneklerinden olan Rusya - Çin Arktik Formu 2012 yılından beri devam etmektedir. Bu forum iki ülke arasında kurumsallaşmış Arktik Bölgesi'nde işbirliği ve bilimsel gelişmelerin derinlemesine tartışıldığı platform haline gelmiştir. 2013 yılında ise Çin, Kuzey Kutbu sorunlarının farkındalığını ve anlaşılmasını teşvik etmek ve bölgedeki üye enstitüler arasında araştırmaları koordine etmek için Çin-İskandinav Arktik Araştırma Merkezi'ni (CNARC) kurmuştur. 2015'te Çin Ulusal Kalkınma Komisyonu, Rusya Uzak Doğu Kalkınma Bakanlığı Kuzey Denizi Rotasının özellikle altyapı çalışmalarını geliştirmek amacıyla bir mutabakat imzalamıştır (Hsiun, 2020). 2016 yılında Çin, Japonya ve Güney Kore tarafından Arktik Bölgesi'nde uluslararası işbirliği, bilimsel araştırma ve ticari işbirliğine ilişkin politikalar geliştirmek amacıyla üst düzey diyaloglar kurulmaya başlanmıştır. 2017'de Çin ile Finlandiya arasında denizcilik alanında ve küresel ısınma sonucu oluşacak olan çevresel sorunlarla ilgili diplomatik ilişkilerin geliştiği gözlemlenmektedir. Marc Lantaigne (2020) gibi bölge uzmanları ise Çin tarafından gerçekleştirilen bu gelişmeleri daha fazla bilgi toplama ve hükümet dışı aktörlerle ilişkileri derinleştirmenin bir aracı olarak kullanıldığına dikkat çekmektedir. Tüm bu girişimler ile Çin, bölgesel ortak kimlik gelişimini sağlayarak Arktik Konseyi'nin daimi üyelerin sahip oldukları ayrıcalıkları ve kısıtlamaları kaldırmayı amaçlamaktadır (Doshi vd., 2021).

Çin, Arktik politikasıyla ilgili ilk resmî açıklamayı 26 Ocak 2018 tarihinde “Beyaz Kitap” yayınlamakla yapmıştır. Toplam yedi bölümden oluşan belgede ilk olarak Arktik Bölgesi'nin artan önemi ve Çin'in bölgeyle geçmişe dayalı ilişkisine değinilmiştir. Belgede Arktik'e kıyısı olmayan devletlerin egemenlik hakkı iddia edemeyecekleri belirtilmekle beraber devletlerin BMDHS kapsamında sahip oldukları yasal haklar detaylandırılmıştır. Çin ilk kez resmi bir belge ile kendini “yakın Arktik devleti” olarak konumlandırarak bölgede olan büyük değişikliklerden doğrudan etkilendiğini belirtmiştir (The State Council of the People's Republic of China, 2018). Belge ile Çin insanlığın ortak geleceği için diğer tüm ülkelerle işbirliği ve uyum içinde çalışmayı hedeflediklerini sıklıkla tekrarlamaktadır. Bunu gerçekleştirmek için saygı, işbirliği, kazan-kazan ilişkisi ve sürdürülebilirlik ilkelerine bağlı kalacakları ve bu sebeple hem kendi çıkarlarını hem de insanlığın çıkarlarını önemsedikleri de belgede belirtilmektedir.

Beyaz Kitap belgesinin bir diğer önemli özelliği ilk kez resmi olarak “Kuzey İpek Yolu” projesini ilan etmesidir. Burada öncelikli olarak Rusya'nın deniz yetkisinde bulunan Kuzey Deniz Yolu ile Transpolar Deniz Rotası veya Kanada'nın Kuzeybatı Geçidi'ne dikkat çekmektedir. Sahip olduğu zorlu coğrafi yapısı nedeniyle bölgede diğer devletlerin de işbirliği ile güvenlik ve lojistik kapasitelerini artırarak altyapı çalışmalarının artırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Çin'in bölgede petrol, doğal gaz ve mineral kaynakları üzerinde egemenlik hakları olan devletlere saygı duyduğu belirtilerek sürdürülebilir, jeotermal ve rüzgâr enerjisi gibi alanlarda bölgede tüm devletlerin hakları olduğunu belirtilmektedir. Özetle, Çin'in Arktik Politikası başlıklı belge ile Çin, işbirliği ve ortak çalışmaya vurgu yaparak bölgede sadece egemenlik hakları olan sekiz devletin değil hukuksal hakları olan diğer devletlerin de bulunduğunu belirtmiştir. Genel olarak baktığımızda belgede Kutup İpek Yolu projesi dışında Çin'in bölge ile ilgili bilimsel araştırmalar ve tüm insanlık için iyi bir

gelecek amaçlarıyla bölgede bulunduğu sonucu çıkarılmaktadır (Wishnick, 2017) Diğer taraftan, Çin’in takip ettiği politikanın sadece bir kolunun bu olduğu görülmektedir. Özellikle Arktik’e yakın devlet olarak kendini konumlandırması ve nükleer buzkıran gemiler filosu oluşturma hedefini açıklaması ile durum daha da şüpheci bir hale gelmiştir. Son olarak Brooking Enstitüsü tarafından Nisan 2021’de yayınlanan “*Northern Expedition China’s Arctic Activities and Ambitions*” raporuna göre Arktik Bölgesi’ne Çin st düzey yetkilileri tarafından 2000-2020 yılları arasında toplamda otuz üç kez (Arktik Konseyi oturumları da dahil) diplomatik ziyaretin gerçekleştirmiştir (Doshi vd., 2021). Bu ziyaretler ile Çin’in sadece ekonomi değil diplomasi kanalıyla da bölgeye verdiği önem görülmektedir.

3.2. Ekonomik Boyutu

Arktik Bölgesi sahip olduğu potansiyeli ile başta A5 devletleri olmak üzere başka devletlerin de dikkatini çeken en önemli bölgelerden biri haline gelmiştir. Petrol, doğalgaz, değerli madenler, değerli taşlar, nadir bulunan toprak elementlerinin yanı sıra balıkçılık ve turizm alanlarında da ön plana çıkmaktadır. Bölgenin sahip olduğu jeopolitik önemin artması ile Çin, Kuzey Kutbu üzerinde tüm dünyanın hakkı olduğu politikasını söylemlerle uygulamaya geçirmiştir. Bu durum Mart 2010’da General Yin Zhuo tarafından “Arktik, hiçbir ulusun üzerinde egemenliği olmadığı için dünyadaki tüm insanlara aittir... Dünya nüfusunun beşte birine sahip olduğumuz için Kuzey Kutbu keşiflerinde vazgeçilmez bir role sahip olmamız gerekir” şeklinde ifade etmiştir (Chang, 2010).

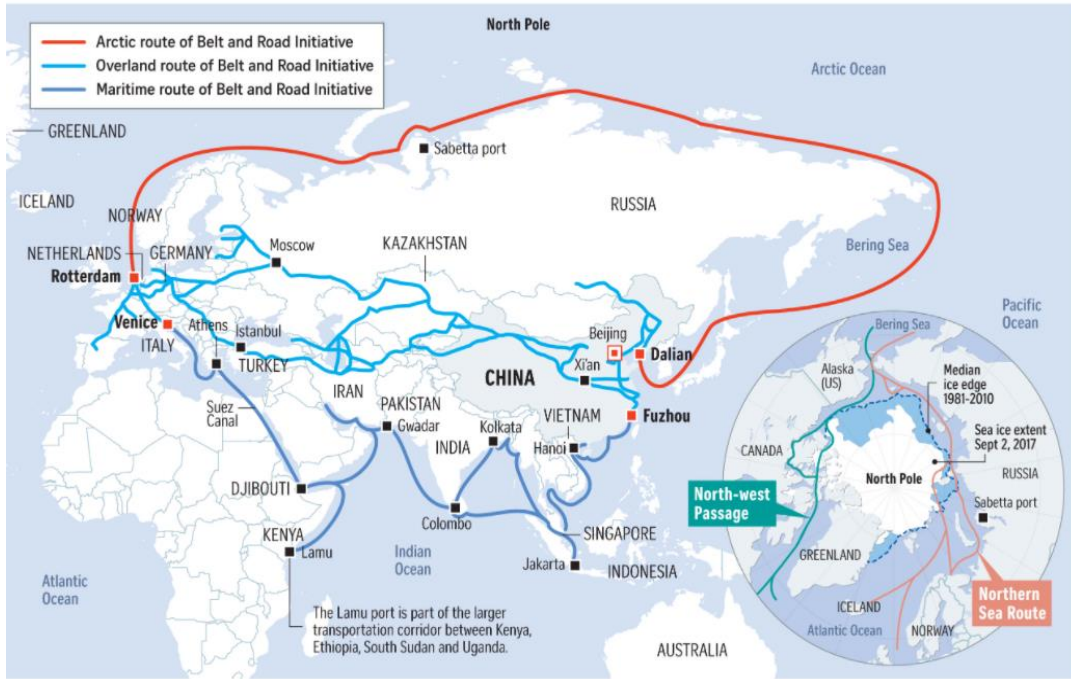
Diğer taraftan Çin’in “Arktik tüm dünyanın ortak mirasıdır” söylemini geçmişe göre daha az kullandığı görülmektedir. Özellikle 2013 yılında Çin Devlet Başkanı olarak Xi Jinping’in göreve başlamasından itibaren takip ettiği dış politikada keskin bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Yeni politikaları Çin’e bölgesel ilişkilerde aktif olma fırsatını sağlayarak Kuzey Kutbu’na yakın devlet olarak meşruiyetini ve yer altı kaynaklarına erişimini geliştirmesine de yardımcı olmaktadır. Arktik lkeleriyle bölgenin ekonomik olarak gelişmesini teşvik eden ama aynı zamanda küresel çapta ekonomik hedeflerini ilerletecek ve bölge üzerinde etkisini genişletmesini sağlayacak anlaşmalar yapma konusunda oldukça aktif bir politika izlemektedir.

Çin’in Arktik Bölgesi’nde ekonomik faaliyetleri temelde üç ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, bölgenin sahip olduğu başta doğalgaz ve petrol olmak üzere enerji kaynaklarına ulaşım ve kullanmada en çok faydayı sağlayan bölgeye kıyısı olmayan ülke olmaktır. İkincisi Kuzey Kutbu deniz gzergahlarıyla ticaret hacmini genişleterek daha hızlı ve güvenli taşımacılığı sağlamayı amaçlamaktadır. Son olarak Çin ekonomi temelli yaptığı yatırımlarla bölge ülkeleri ile ikili ilişkilerini ve yatırımlarını arttırarak küresel etkinliği çoğaltmayı amaçlamaktadır. Bölge ile ilgili üç temel amacın Arktik deniz rotalarının gelecekte ticaret ve güvenlik için öneminin fark eden Çin’in en kapsamlı projesi olan Kuşak ve Yol Girişimi’ne entegre edildiği görülmektedir. Bununla ilgili 2013 yılında *China Ocean Shipping Company Limited (COSCO)* tarafından yeni rotayı geliştirme ve potansiyelini test etmek amacıyla Kuzeydoğu Geçidi kullanılarak Avrupa’ya ilk seyahatini gerçekleştirmiştir. 2015’te ise COSCO ticaret gemisini Avrupa’dan Çin’e aynı güzergahı kullanarak geri göndermiştir. Bazı Çinli kaynakların Kuzey Kutbu rotasını Çin için altın su yolu olarak adlandırmasıyla Arktik Okyanusu zerinden Avrupa’ya düzenli seferler planladığını duyurdu (South China Morning Post, 27 Eylül 2015). COSCO Genel Müdür Yardımcısı Yu Zenggang, rotanın “Çin’in hem seçeneklerini genişlettiğini hem de daha hızlı teslimata imkân verdiğini Arktik Okyanusu’ndaki deniz buzu geri çekilmeye devam ettikçe bölgenin nakliye döneminin artarak devam ettiğini” belirtmiştir (Zhong, 2013).

2017’de Çin “*Vision for Maritime Cooperation under the Belt and Road Initiative*” mavi ekonomik geçiş (蓝色经济通道) başlığı altında Kuşak ve Yol Girişimine Kuzey Kutbu rotalarını eklemiştir. Belgede “Çin-Okyanusya-Güney Pasifik’in mavi ekonomik geçişini ortaklaşa inşa etmek için de çaba gösterilecektir... Arktik Okyanusu zerinden Avrupa’ya uzanan bir başka mavi ekonomik geçiş de tasavvur edilmektedir.” olarak belirtilmektedir (Xinhua, 2017). Böylece Kuzey Kutbu rotaları ilk kez Kuşak ve Yol Girişiminin  büyük deniz yolundan biri olarak resmiyet kazanmıştır (Xinhua, 2018).

Çinli uzmanlara göre yeni nakliye rotaları ile küresel denizcilik sektörünün yeniden şekillenerek sektörün beklentilerinin değişeceği belirtilmektedir. Özellikle Rusya'nın Süveyş Kanalı olarak da bilinen Kuzey Deniz Rotası (KDR) ön plana çıkmaktadır. Korsanlığın yaygın olduğu ve yaşanan gemi trafiği yüzünden sıklıkla gecikmelerin yaşandığı Malakka Boğazı ve Süveyş Kanalı'na alternatif bir nakliye rotası sunmaktadır. KDR Avrupa ile Asya arasındaki mesafeyi Süveyş Kanalı güzergâhına kıyasla %40'a kadar kısaltma (en az 12 gün daha erken) potansiyeline sahiptir (Hansen vd., 2016). Tokyo'dan Hamburg'a giden konteyner gemisi Süveyş Kanalı'nı kullanarak 48 günde gerçekleştireceği seferini KDR ile yaklaşık 35 günde tamamlayabilmektedir. Ayrıca Süveyş Kanalı'nın yoğun trafiğine karşı KDR daha güvenli rota imkânı sunmaktadır (Ragner, 2015). Bunun en son yaşanan örneği Asya ülkeleri ile Avrupa arasında gerçekleşen bu ticaretlerde en çok kullanılan güzergâhlardan biri olan Süveyş Kanalı'nda 23 Mart- 3 Nisan 2021 tarihleri arasında Çin'den Hollanda'ya giden *The Ever Given* adlı yük gemisinin karaya oturması sonucunda yaşanmıştır. Bu kazanın küresel ticarete günlük maliyetinin 10 milyar dolar olduğu açıklanmıştır (The New York Times, 29 Mart 2021). Arktik deniz rotaları ve Kutup İpekyolu Girişimi'ne ilave olarak Çin'in ekonomik faaliyetleri özellikle de Rusya ile gerçekleştirdiği enerji işbirliği dış politikasında oldukça önemlidir. Çin, bölgede daha etkili ekonomik aktör olmak için Arktik enerji ve madencilik girişimlerinin kapsamını genişletmeyi amaçlarken yapılan bazı yatırımların başarılı olurken bazı ülkelere yapılması planlan yatırımların sonuçsuz kaldıkları görülmektedir. Fakat sonuç olarak tüm bu ekonomik girişimler Çin'e bölgede gelecekte korumak isteyebileceği önemli çıkarlar sağlamaktadırlar.

Şekil 1: Kara, Deniz ve Arktik Kuşak Yol Girişimi Haritası

Kaynak: China Investment Research Center, 2019

Büyük bir sanayi gücü olarak Çin, kömür bağımlılığını ortadan kaldırmak ve enerji güvenliğini artırmak için en yakın ilişkisini Rusya ile gerçekleştirmektedir. Rusya ise Arktik Bölgesi'nde en fazla yetki alanına sahip devlet olarak altyapısını geliştirme ve limanların kullanımını artırmak için ekonomik olarak Çin'e bağımlı duruma gelmiştir. Bunun en temel sebebi 2014 Kırım'ın ilhakı sonrası ABD ve AB ülkeleri tarafından uygulanan ekonomik, teknolojik ve yatırım ambargosunun işbirliği seçeneklerini azaltılmış olmasıdır. Rusya ve Çin arasındaki en önemli girişimlere kısaca bakarsak 2013 yılında Rus şirketi *Novatek* ile *China National Petroleum Corporation (CNPC)* ortak girişimi olarak kurulan Yamal-LNG projesinin Çin %20 hissesini satın almıştır. Yamal-LNG 2'nin Arktik Bölgesi'nde kurulumu 2019 yılında başlamış olup 2023'te dağıtımına çıkacağı planlanmaktadır (Perskaya & Ravenko, 2019). 2017'de "Buz İpek Yolu" olarak adlandırılan ve Kuzey Deniz Rotasının aktif olarak kullanıma açılmasını ve iki ülke arasında yüksek hızlı demiryolu inşaatını kapsayan projedir. Çin kamuoyuna göre Buz İpek Yolu'nun açılması Arktik İpek

Yolu girişimi için önemli bir adımdır (Xiaojeng&Jiang, 2018). Son olarak Aralık 2019’da Sibirya bölgesini kuzeydoğu Çin’e bağlayan 3.000 kilometrelik “Sibirya’nın Gücü” adında doğalgaz boru hattının açılışı yapılmıştır (Congressional Research Service, 2020).

Rusya’dan sonra Çin için Grönland ve İzlanda ile ilişkiler Trump’ın Grönland’ı satın almak istediğine dair açıklamalarıyla ne çıkmıştır (Vivian vd., 2019). Grönland’ın stratejik öneminin farkında olan Çin, 2016 yılında Grönland’da bulunan ABD’ye ait eski bir askeri üssü satın almak için teşebbüste bulunmuştur. Fakat Danimarka hkmeti anlaşmayı veto ederek ABD ve AB ülkelerine adaya ekonomik destek olmaları için ağırıda bulunmuştur. 2018’de ise Çin hkmetine ait COSCO firması adaya havaalanı inşa edilmesi için yapılan ihaleyi kazanmıştır. Fakat zellikle ABD’nin karşı çıkması sonucunda Danimarka hkmeti ulusal güvenlik konusu olduğu gerekçesiyle antlaşmayı tek taraflı feshetmiştir. Her ne kadar Grönland hkmeti tarafından anlaşma onaylanmış olsa da Çin askeri uaları için havaalanı kullanımının serbest olması sebebiyle olduğunu belirten Danimarka tarafından veto edilmiştir (Mehta, 2018). Bununla birlikte Çin adaya yaptığı yatırımlarından vazgeememiş, madencilik şirketleri Grönland’daki *Citronen Fiyort* inko araştırması ve Güney Grönland’daki Kvanefjeld bölgesindeki maden araştırmasında *NF Company* yer almıştır. şu anda 10’dan fazla Çin şirketi Grönland’da maden araştırmasını sürdürmeye devam etmiştir (Dubois, 2018). ABD’nin Çin’in Grönland’ın maden kaynaklarına, İzlanda’daki jeotermal enerjiye ve Finlandiya ile bir siber ipek yolu geliştirmek için ortak bir projeye yaptığı yatırımlarla ilgili endişeleri resmî belgelerinde de görülmektedir. Çin’in deniz üssü satın alma ve Grönland’ın başkenti Nuuk’ta yeni bir havaalanı inşa etme girişimleri ABD’nin Savunma Bakanı James Mattis tarafından Danimarka’ya yapılan baskılar sebebiyle gerçekleşmemiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi olarak ABD’nin bölgedeki en önemli askeri üssü olan Thule’deki askeri üssünün güvenliğinin sağlamasıdır (Breum, 2019).

Son olarak Kanada ve Norveç’te yapılan Çin yatırımlarını incelersek 11 Mart 2021 tarihinde Norveç ve Çin arasında gerçekleşen serbest ticaret anlaşmasının bunların içinde en önemlisi olduğu görülmektedir. Norveç, hidroelektrik ve açık deniz petrol ve gaz geliştirme gibi kilit enerji sektörleri de dahil olmak üzere doğrudan yatırımların sınır ötesi akışlarını artırma konusunda Çin ile işbirliğini genişletme konusundaki çıkarlarını açıkça belirtmektedir. Diğer taraftan Çin’in diğer Avrupa lkeleriyle de serbest ticaret anlaşmaları yapmak istediği bilinmektedir (Savic, 2021). Kanada’nın kuzey bölgesi ise Kuzey Kutbu’nun en az gelişmiş alanı olarak biliniyor. Bu sebeple Çin’in alt yapı yatırımlarının reddedilmesi ekonomik açıdan bakıldığında Kanada için avantajlı olmamakla birlikte hala ABD’nin gölgesinde dış politika izlediğini de göstermektedir. Fakat diğer taraftan Kanada Huawei CFO’su Meng Wanzhou’nun 2018’de tutuklanması ve ardından Kanadalı Michael Kovrig ve Michael Spavor’un Çin tarafından tutuklanmasıyla artan Çin-ABD geriliminin ortasında kalmaya devam ettiği görülmektedir. Bunun yaşanan en son rneği ise Mayıs 2020 tarihinde iflasını ilan eden Kuzey madencilik şirketi TMAC Rosources’ı satın almak üzere Çinli yetkililer temasa geçmesine rağmen olumsuz cevap almışlardır (Shadian&Wallis, 2020; Alton vd., 2021). Kısacası bölgede Rusya ve Norveç dışında ekonomik ilişkilerde karşısına çıkan en büyük engelin ülkeler üzerinde var olan ABD etkisi olduğu görülmektedir. Özellikle Grönland ve Kanada bölgede altyapı çalışmalarını ve ekonomik gelişmelerini Çin ile sürdürme konusunda hevesli olsalar da ABD’nin baskılarına boyun eğmekte zorunda kaldıkları bilinmektedir. Fakat Çin izlediği uzun dönemli Arktik ekonomi politikası kapsamında ABD’ye karşı olarak ekonomik girişimlerini sürdürmektedir.

3.3. Askeri Boyutu

Çin’in Kuzey Kutbu’nda askeri varlığının planı 1959 gibi erken tarihte dönemin lideri Mao Zedong tarafından ortaya konulmuştur. ABD’nin nükleer deniz altısı olan USS Skate (SSN-578) Arktik’de konumlanmasıyla buzullarda da nükleer caydırıcılık döneminin başladığı grlmştr. Mao Zedong Sovyetler Birliği’nden nükleer deniz altı teknolojisini Çin ile paylaşmasını istemiş fakat Kruşev Çin’in Sovyetler tarafından korunduğunu ve buna gerek olmadığını belirterek talebi reddetmiştir. Bunun zerine Mao Zedong “On bin yıl sürse bile Arktik’te nükleer denizaltılarını geliştireceklerini” ilan etmiştir (Brady, 2019). 1974 yılında ilk nükleer denizaltısını piyasaya sürülmesine rağmen 1982 yılında dönemin Savunma Bakanı Geng Biao “Arktik Okyanusunun diğer tarafından tespit edilmeden su altında seyredemeyeceği ve bu sebeple de güçlü uluslara karşı caydırıcı bir g olarak kullanılamayacakları” yorumunu kamuoyuyla paylaştığı için görevinden alınmıştır. Fakat Biao’nun Çin’in kutuplardaki askeri politikalarının temellerini de ortaya koyduğu kabul

edilmektedir. Çin'in 2013 yılında Devlet Başkanı olarak göreve başlayan Xi Jinping 1979-1982 tarihleri arasında Geng Biao'nun özel danışmanı olarak çalışmasından dolayı Kuzey Kutbu ile ilgili sadece ekonomik ve diplomatik olarak değil askeri olarak da ilgilendiği görülmektedir. Buna Xi Jinping Kuzey Kutbu'nun nükleer füze yoluyla korunmasının Çin'in öncelikli güvenlik konuları arasında yer aldığını savunmaktadır. 2013 yılı sonrasında Çin'in Kuzey Kutbunda özellikle askeri anlamlarda aktif olmasının ve nükleer buzkıran gemi üretiminin artmasının temel sebebinin ardında bunun olduğu görülmektedir (Brookings Foundations, 2014). 2010 yılında Çinli araştırmacılar tarafından Arktikte yer alan deniz yolları “stratejik askeri hat” olarak tanımlayarak Kuzey Kutbu'nu kontrol eden kişinin diğer rakipler üzerinde üstünlüğü olacağını belirtmişlerdir (Chunlin, 2010). Çin, ABD gibi Arktik deniz yollarının statüsünü uluslararası boğazlar olarak görmekle birlikte bunun Rusya ve Kanada tarafından kabul edilmeyeceğinin de farkındadır. Bu sebeple deniz yollarına olan ilgisini bilimsel araştırmalarla sürdürmektedir (Brady, 2019).

Çin'in deniz ticaret yollarına artan ilgisinin arkasında ve aktif politikasında deniz jeopolitiğinin kurucusu olarak kabul edilen Alfred Thayer Mahan'ın (1840-1914) görüşlerinden İngiliz Deniz Kuvvetleri teorisyeni Julian Corbett'in deniz stratejisine geçiş olduğu fikri kabul görmektedir (Latham, 2020). Mahan'ın deniz stratejisine ilişkin temel görüşü, denizlerin tam kontrolünün her zaman büyük bir gücün büyük stratejik amaçları için en iyi araç olduğu ve bunun ancak düşman filosunu denizlerde savaşlarla yok edilerek başarılabilirdiydi. Corbett bunun yerine, büyük güçlerin her birinin kendine özgü büyük stratejileri olabileceğini ve her büyük stratejinin kendi ayırt edici “denizcilik stratejisini” talep ettiğini savundu. Böyle bir strateji, Mahan'ın savunduğu gibi, düşmanın ana filosunu savaşa sokmayı ve kararlı bir çarpışmada onu yok etmeyi içerebileceği gibi aynı zamanda sadece geçici ve yerel denizin kontrolünü, ablukayı, ticaret baskınlarını ve savunmasını veya anayurt savunmasını da içerebilir. Kısacası Corbett için her şey izlenen büyük stratejiye bağlıydı. Clausewitz için olduğu gibi Corbett için de en temel ilke, savaşta siyasetin önceliğidir. Bu sebeple de denizcilik stratejisinin her zaman ulusun belirli siyasi hedeflerinden, amaçlarından ve kısıtlamalarından türetilmesi gerektiğini savunmuştur (Latham, 2020). Özetle Çin deniz stratejisini geliştirerek bölgelere göre kendine özgü stratejiler izlemeye başlamıştır.

ABD eski Dışişleri Bakanı Mike Pompeo, Mayıs 2019'daki Arktik Konseyi bakanlar toplantısında yaptığı konuşmada Çin'in Kuzey Kutbu'ndaki yatırımlarının tehlikeleri konusunda bölge devletlerini uyararak ekonomik yatırımların altında yayılmacı amaçların olduğu konusuna dikkat çekmiştir (Swee&Collin,2020). Bu söylemini Twitter hesabında “Kuzey Kutbu'ndan 900 mil uzaktayken Çin'in “Kuzey Kutbuna yakın bir ulus” olmasının komünist bir kurgu olduğunu açıkça belirttim...” sözleriyle paylaşmıştır (Pompeo, 2021). Bu söyleme karşı Çin, genel olarak ABD'nin Kuzey Kutbu'nu başka bir stratejik cephe olarak kullanarak Çin karşıtı bir çevreleme planı aradığına inanmaktadır. Örnek olarak Çinli bilim adamları ABD'nin Orta Menzilli Nükleer Kuvvetler Antlaşması'ndan çekilmesini ve Başkan Donald Trump'ın Grönland'ı satın alma konusundaki ilgisini ABD'nin nükleer caydırıcılığı artırmaya yönelik daha geniş stratejisinin bir parçası olarak görmektedirler (Vivian vd., 2019). ABD ile paralel olarak 10 Aralık 2019 tarihinde Kanada Parlamentosu'nda vekil James Bezan tarafından yapılan açıklama Çin'in Arktik'e olan ilgisinin sadece ekonomi temelli olmadığını ve saldırgan amaçları olduğunu konuşmasında açıklamıştır:

“Üyelere şunu söyleyebilirim ki, şu anda bir Arktik ülkesi olmayan Çin'e bakarlarsa, kutup ipek yolu adı verilen bir Arktik politikası vardır. Transit için Kanada ve Rus sularını kullanmayı planlıyor. Onay alırsa, ortadan kalkan deniz buzu ile kendi başına bölgede daha fazla ticarete olanak sağlayacağını düşünüyor ki bu iyi bir şey olabilir. Ancak, neden bir Arktik ülkesi olmayan Çin'in şu anda iki kutup araştırma gemisi ve altı Halk Kurtuluş Ordusu donanma buzkıranına sahip olması gerekiyor? Çin Hükümeti'nin ağır buz kırıcılara sahip olduğundan bahsediyoruz. Geçiş yapma yeteneğinden değil, savaşma yeteneğinden bahsediyoruz. Bunlar savaş gemileri. Bu nedenle hazırlıklı olmalıyız. Kuzey Kutbu'ndaki egemenliğimizi savunmaya nasıl hazırlandığımıza dair hükümetten ne yazık ki hiçbir şey duymadım.” (Dean&Lackenbauer, 2020).

Buna karşılık Çin Bilimler Akademisi 2014'te başlayan ve 2025 yılı itibariyle de devam etmekte olan Kuzey Kutbu'nda tarafından hem sivil hem de askeri uygulamaları kapsayan araştırma programını sürdürmektedir. Bölgeye yapılan çok sayıda keşif gezisinde yer alan ve uzun vadeli

okyanus gözlemi için sensörlerin yerleştirilmesini içeren bu program ile Çin'in küresel ölçekte okyanus gözlem ağı oluşturma projesinde Arktik Bölgesi de eklenmiştir (Swee& Collin, 2020). Bu sinyal verici sensörlerin tam olarak ne amaç için kullanılacağı hakkında Çin tarafından resmi bir açıklama gelmemiştir. ABD Savunma Bakanlığı'nın Kongre'ye sunduğu “Çin Halk Cumhuriyeti'ni İçeren Askeri ve Güvenlik Gelişmeleri 2019” adlı yıllık raporunda Çin'in bu yönde attığı adımlar incelenmektedir. Rapora göre Çin'in görünürde bilimsel ve çevre ile ilgili olan sivil araştırmasının kapsamının Arktik Okyanusu'nda nükleer denizaltıların konuşlandırılmasını içerebilecek güçlendirilmiş bir Çin askeri varlığını destekleyebilecek yönde ilerlediğı belirtilmektedir.

Çin'in çift kullanımlı bilimsel araştırma faaliyetleri gelecekte Kuzey Kutbu'na askeri varlıkların konuşlandırılmasını öngöreceğ şekilde sürdürdüğü Batı devletlerinin ortak kanaati durumundadır. ABD Savunma Bakanlığı raporunda da bahsedildiğı gibi Çin, muhtemelen Sahil Güvenlik'in Arktik'i yönetmedeki rolünü artırmanın bir yolu olarak Arktik Sahil Güvenlik Forumu'na olası katılımını amaçlamaktadır. Bunun yakın tarihli örneğı olarak 2020 Nisan ayının sonlarında, Çin Sahil Güvenlik, uluslararası denizaltı internet kablolarının korunmasına ilişkin “*Deep Sea Defender 2020*” adlı uygulama tatbikatı gösterilebilir. Buzulların azaldığı bir Arktik'te Çin'in aynı uygulama tatbikatını yapması öngörülmektedir (Junshe, 2021).

Diğەر taraftan Zang Junshe ve Song Zhongping (2021) gibi Arktik uzmanları tarafından ABD'nin hazırladığı rapor ve Çin'in Arktik Bölgesi'nde devam ettirdiğı bilimsel faaliyetlerin askeri amaçlarla devam ediyor olması ABD'nin Çin'i tehdit olarak göstermesinin eski bir yöntemi olarak görölmektedir. Junshe'ye (2021) göre “Bu tür asılsız suçlamalar, ABD'nin silahlı kuvvetlerini ve bütçesini artırması, bölgedeki askeri varlığını ve faaliyetlerini artırması için sadece bir bahanedir.” Buna göre Biden yönetimi ile selefleri arasında Arktik politikaları açısından temel bir fark bulunmamaktadır. ABD, baskın askeri güç olarak bölgede ve dünyada varlığını devam ettirmek istemektedir. Bu sebeple Çin tarafından Biden yönetiminin Arktik Bölgesi'nde askeri varlığını ve tatbikat sayısını arttırması beklenmektedir. Ayrıca bölgeye daha fazla nükleer denizaltı yerleştirmek de dahil olmak üzere konumunu koruma girişimlerini hızlandırılması da olasıdır. Son olarak Çinli üst düzey yetkililerinin sıklıkla kullandığı söylem olarak ; “Çin'in Kuzey Kutbu'nda askeri varlığı bulunmamaktadır. Bu nedenle bölgedeki faaliyetleri hiçbir ülke için tehdit oluşturmayacaktır. Kuzey Kutbu için en büyük tehdit ABD'dir.” (Zhongping, 2021).

Çin her ne kadar askeri faaliyetleri ve amaçları olmadıklarını tekrarlasa da Kuzey Kutbu Politikasını açıklamadan Kuzey Kutbu'ndaki olası deniz güvenliğı operasyonlarının ön hazırlıklarını tamamlamıştır. Haziran 2017'de Arktik denizcilik hatlarını mavi ekonomik geçitlerinden biri olarak tanımlayan Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında Denizcilik İşbirliğı Vizyonu'nu açıklamıştır. Denizcilik kamu hizmetleri, okyanus gözlem ve izleme ağı, deniz çevre araştırmaları gibi önerilen “ortak geliştirme ve paylaşım” girişimleri de dahil olmak üzere, karşılıklı yararlar için ortak deniz güvenliğı” başlığına vurgu yaparak gelecekte bölgede ortak veya tek olarak askeri faaliyetlerin olabileceğini de belirtmiştir.

4. SONUÇ

Çin'in Arktik bölgesine yönelik artan ilgisi, yüzeyde ekonomik iş birlikleri ve çok taraflı yönetim söylemleri ile gerekçelendirilse de, söylem düzeyinde yapılan analizler bu ilginin arkasında daha derin jeopolitik ve stratejik motivasyonların bulunduğuna işaret etmektedir. Söylem analizi yöntemiyle elde edilen bulgular, Çin'in Arktik politikasının yalnızca mevcut uluslararası normlara uyum sağılama niyetiyle değıl, aynı zamanda bölge üzerinde uzun vadeli etki ve nüfuz kurma hedefiyle şekillendiğini göstermektedir. Özellikle 2013 sonrası dönemde söylemsel düzeyde yaşanan kırılmalar, Çin'in Arktik bölgesine ilişkin dış politika vizyonunun dönüşümünü açık biçimde yansıtmaktadır.

Eleştirel jeopolitik kuramsal çerçeve, söylemlerin sadece devlet merkezli ve resmi açıklamalarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda bu söylemlerin medya, akademi ve stratejik belgeler gibi çeşitli toplumsal alanlarda üretildiğini ve dolaşıma sokulduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda çalışma, Çin'in Arktik politikasına yönelik söylemlerini hem metinsel hem de uygulama bağlamında ele alarak, aktörler-arası etkileşim içinde nasıl yeniden üretildiğini incelemiştir. Söylem analizine dayalı bu yaklaşım, Çin'in söylem düzlemindeki stratejik yönelimlerinin, iç politika ile dış politika

arasında nasıl ayrıştığını ve bu ayrışmanın uluslararası düzlemde nasıl algılandığını anlamaya olanak sağlamaktadır.

2013 yılında Arktik Konseyi'ne gözlemci statüsü kazanmasıyla birlikte Çin'in söylemlerinde “tüm insanlığın ortak mirası” vurgusundan, kıyıdaş devletlerle ortak yönetim anlayışına doğru yönelme gözlemlenmiştir. 2018 yılında yayımlanan “Çin'in Arktik Politikası” belgesi ile birlikte bu söylem daha somut bir dış politika belgesi haline getirilmiş, eş zamanlı olarak nükleer buzkıran filosu inşası gibi teknik ve askeri kapasiteyi artırmaya yönelik adımlar gündeme gelmiştir. Söylem analizinin sunduğu veriler doğrultusunda, Çin'in Arktik'teki pozisyonunun pasif bir gözlemcilikten aktif bir jeopolitik aktörlüğe evrildiği söylenebilir.

Bu dönüşüm süreci, Çin'in Arktik politikasının gelecekte nasıl şekilleneceği konusunda önemli sorular ortaya koymaktadır. Söylem analizinde tespit edilen çelişkili ifadeler ve yönelimler, Çin'in “kazan-kazan” temelli çok taraflılık söyleminin ne ölçüde sürdürülebilir olduğunu belirsiz kılmaktadır. Çin'in söylemsel düzeyde barışçıl iş birliğini vurgularken, aynı zamanda teknik ve stratejik kapasite inşasına yönelmesi, bölge ülkelerinde güven sorunu yaratmaktadır. Dolayısıyla, Arktik bölgesine ilişkin Çin söyleminin gelecekteki evrimi, sadece Çin'in dış politikasına değil, aynı zamanda uluslararası hukukun uygulanabilirliğine, bölgesel güvenlik mimarisine ve çok taraflı yönetim normlarının sürdürülebilirliğine dair daha geniş çerçevede değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, söylem analizi temelli araştırmaların devam ettirilmesi ve Arktik'te yükselen aktörlerin politikalarının eleştirel jeopolitik yaklaşımla izlenmesi önem arz etmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

KAYNAKÇA

- Andersson, Patrik J. & Willaing, Z. (2018). Chinese Mining in Greenland: Arctic Access or Minerals?. *Arctic Yearbook 2018*, 102-117.
- Annual Report to Congress (2019). Military and Security Developments Involving the People's Republic of China 2019. https://media.defense.gov/2019/May/02/2002127082/-1/-1/1/2019_CHINA_MILITARY_POWER_REPORT.pdf
- Ar, M. (2020). Paradigmatic Change In Geopolitical Discourse And Critical Discourse Analysis. *International Journal of Geography and Geography Education*. 42 (1). 278-290.
- Aron, M. (2018, Eylül 7). How a Potential Chinese Built Airport in Greenland could be Risky For a Vital US Air Force Base. *Defense News*, <https://www.defensenews.com/global/europe/2018/09/07/how-a-potential-chinese-built-airport-in-greenland-could-be-risky-for-a-vital-us-air-force-base/>.
- Ashley, Richard K. (1987). The Geopolitics of Geopolitical Space: Toward a Critical Social Theory of International Politics. *SAGE Journals*. 12(4). 403-434, <https://doi.org/10.1177/030437548701200401>.
- Bird, K. (2008, Temmuz 23). Circum-Arctic Resource Appraisal: Estimates of Undiscovered Oil and Gas North of the Arctic Circle. *U.S. Geological Survey Fact Sheet*, <https://pubs.usgs.gov/fs/2008/3049/fs2008-3049.pdf>.
- Bowman, L. & Qingchao, X. (2020). China In The Arctic: Policies, Strategies, and Opportunities for Alaska. *Center for Arctic Policy Studies*.
- Brady, Anne-M. (2017). *China as a Polar Great Power*., Cambridge University Press.
- Brady, M. (2019) Facing Up to China's Military Interests in the Arctic. *China Brief*. 19 (21). <https://jamestown.org/program/facing-up-to-chinas-military-interests-in-the-arctic/>.

- Breum, M. (2018, Haziran 30). How a Dispute Over China and Greenland's Airports Worked Its Way Toward a Solution. *Arctic Today*. <https://www.arctictoday.com/dispute-china-greenlands-airports-worked-way-toward-solution/>.
- Brookings Foundation (2014, Mart 21). Xi Jinping. http://www.brookings.edu/about/centers/china/top-future-leaders/xi_jinping.
- Byers, M. (2019). *International Law and the Arctic*. Cambridge University Press.
- Byers, M. (2020, Aralık 1). Canada Has Plenty of Reasons to Stand Up to China Arctic Sovereignty Isn't One of Them. *The Globe and Mail*. <https://www.theglobeandmail.com/opinion/article-canada-has-plenty-of-reasons-to-stand-up-to-china-arctic-sovereignty/>.
- Cheng, Gordon G. (2010). China's Arctic Play, *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2010/03/chinas-arctic-play/>
- Congressional Research Service (2020, Nisan 21). Power of Siberia: A Natural Gas Pipeline Brings Russia and China Closer. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF1151>.
- Dalby, S. (1991, Temmuz) Critical Geopolitics: Discourse, Difference, and Dissent. *SAGE Journals*. 9 (3). 261-283, <https://doi.org/10.1068/d090261>.
- Dean, R. & Lackenbauer, W. (2020, Nisan 23). China's Arctic Gambit? Contemplating Possible Strategies. NAADSN. <https://www.naadsn.ca/wp-content/uploads/2020/04/20-apr-23-China-Arctic-Gambit-RD-PWL-1.pdf>.
- Doshi, R. (2021, Nisan) Northern Expedition China's Arctic Activities and Ambitions. Brookings Institution. <https://www.brookings.edu/research/northern-expedition-chinas-arctic-activities-and-ambitions/>.
- Dubois, K. (2018). The Security Implications of China- Greenland Relations. *Polar Research & Policy Initiative*. <http://polarconnection.org/security-china-greenland-relations/>
- Eiterjord, A. (2019, Eylül 5). Checking in on China's Nuclear Icebreaker. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2019/09/checking-in-on-chinas-nuclear-icebreaker/>.
- Grieger, G. (2018, Mayıs). China's Arctic Policy How China Aligns Rights And Interests. *European Parliamentary Research Service*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/620231/EPRS_BRI\(2018\)620231_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/620231/EPRS_BRI(2018)620231_EN.pdf)
- Guorui, S. & Payette, A. (2017) China's Two Ocean Strategy: Controlling Waterways And The New Silk Road. *Asia Focus* 31. <https://www.iris-france.org/wp-content/uploads/2017/05/Asia-Focus-31.pdf>.
- Hansen, C. (2016). *Arctic Shipping: Commercial Opportunities and Challenges*. Frederiksberg Maritime Press.
- Hsiun, Christopher W. (2020, Mayıs 20). The Emergence of a Sino-Russian Economic Partnership in the Arctic?. *The Arctic Institute*. <https://www.thearcticinstitute.org/emergence-sino-russian-economic-partnership-arctic/>.
- Humbert, M. (2019, Mart 26). China's First Nuclear Icebreaker Could Serve as Test Platform for Future Nuclear Aircraft Carriers. *High North News*. <https://www.arctictoday.com/chinas-first-nuclear-icebreaker-could-serve-as-test-platform-for-future-nuclear-aircraft-carriers/>.
- Jones, L. & Sage, D. (2010, Ağustos). New Directions in Critical Geopolitics: an Introduction. *Geo Journal*. 75 (4). 315-325. DOI 10.1007/s10708-008-9255-4
- Junshe, Z. (2021, Mart 1). US and Allies in a Show of Strength to Contain Chinese and Russian Interests in Arctic. *Global Times* *China*. <https://www.globaltimes.cn/page/202103/1216925.shtml>.

- Koring, P. (2018). Canada Should Beware the Ice Dragon. *IPolitics*. <https://ipolitics.ca/2018/02/09/canada-beware-ice-dragon/>.
- Kurecic, P. (2015). Identity and Discourse in Critical Geopolitics: A Framework for Analysis”, *DIT Book of Papers*. https://www.researchgate.net/publication/291229074_Identity_and_Discourse_in_Critical_Geopolitics_Framework_For_Analysis.
- Lantaaigne, M. (2020, Nisan 28). Identity and Relationship-Building in China’s Arctic Diplomacy. *The Arctic Institute*, <https://www.thearcticinstitute.org/identity-relationship-building-china-arctic-diplomacy/>.
- Latham, A. (2020, Ağustos 24). Mahan, Corbett, and China’s Maritime Grand Strategy. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2020/08/mahan-corbett-and-chinas-maritime-grand-strategy/>.
- Liping, X. & Yanhong, M. (2018). The ‘Ice Silk Road’: ‘One Belt One Road’ to the North Pole. *World Affairs*.
- Loukacheva, N. (2013). Polar Law Textbook, *Nordic Council of Ministers Publisher*. <https://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:701555/FULLTEXT01.pdf>.
- Mehta, A. (2018, 7 Eylül). How a Potential Chinese-Built Airport in Greenland Could Be Risky for a Vital US Air Force Base. *Defense News*. <https://www.defensenews.com/global/europe/2018/09/07/how-a-potential-chinese-built-airport-in-greenland-could-be-risky-for-a-vital-us-air-force-base/>
- Montgomery, M. (2019, Eylül 3). Icebreaker Wars for Control of The Arctic”, *Radio Canada International*, <https://www.rcinet.ca/en/2019/09/03/icebreaker-wars-for-control-of-the-arctic/>.
- Müller, M. (2008, Mart). Reconsidering the Concept of Discourse for the Field of Critical Geopolitics: Towards Discourse as Language and Practice. *Political Geography*, 27 (3). 322-338. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2007.12.003>.
- Müller, M. (2010). Doing Discourse Analysis In Critical Geopolitics. *L’ Espace Politique*. 12. <https://doi.org/10.1108/978-1-78714-479-820171002>.
- Nakano, J. & Li, W. (2018). China Launches the Polar Silk Road. Reconnecting Asia. <https://reconasia.csis.org/china-launches-polar-silk-road/>.
- National Aeronautics and Space Administration (NASA) (2019, Şubat 6). 2018 Fourth Warmest Year in Continued Warming Trend. . <https://www.nasa.gov/press-release/2018-fourth-warmest-year-in-continued-warming-trend-according-to-nasa-noaa/>
- O’tuanthail, G. & Agnew, J. (1992). Geopolitics and Discourse: Practical Geopolitical Reasoning in American Foreign Policy. *Political Geography*. 11 (2). 190-204.
- Oddleifson, E. & Alton, T. (2021). China In The Canadian Arctic: Context, Issues, and Considerations for 2021 and Beyond. *China Institute University of Alberta*. https://www.ualberta.ca/chinainstitute/research/analysis-briefs/2021/arctic_analysis_brief.html.
- People’s Daily (2015, Ekim 27). Arctic next ‘Golden Waterway’ for China-Europe Trade. <http://en.people.cn/n/2015/1027/c90000-8967158.html>.
- Perskaya, V. & Revenko, N. (2019, Ağustos). Russia - China Cooperation in the Arctic: Problems and Prospects. *Educación, Política y Valores*. 61(6). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4322574.
- Pompeo, M. (2021, Haziran 4). <https://twitter.com/secpompeo/status/1345837338333646848?lang=en>
- Ragner, C. (2000). Northern Sea Route Cargo Flows and Infrastructure – Present State and Future Potential” FNI Report, *Fridtjof Nansen Institute*, 2000, <https://www.files.ethz.ch/isn/96621/FNI-R1300.pdf>.

- Savic, B. (2021, Mart 14). Norway and China Strive to Complete Free Trade Agreement Negotiations. *China Briefing*. <https://www.china-briefing.com/news/norway-and-china-strive-to-complete-free-trade-agreement-negotiations/>.
- Shadian, J. & Wallis, E. (2021, Haziran 7). When It Comes to Canada-China Relations, It Is Time to Look North. *Policy Options*. <https://policyoptions.irpp.org/magazines/july-2020/when-it-comes-to-canada-china-relations-it-is-time-to-look-north/>
- South China Morning Post (2015, Eylül 27). Chinese Shipping Firm COSCO Plans to Launch Services to Europe through Arctic Northeast Passage Saving Days in Travel Time. <https://www.scmp.com/news/china/economy/article/1872806/chinese-shipping-firm-plans-launch-services-through-arctic>
- Swee, L. & Collin, K. (2020, Mayıs 12). China's Strategic Interest in the Arctic Goes Beyond Economics. *Defense News*. <https://www.defensenews.com/opinion/commentary/2020/05/11/chinas-strategic-interest-in-the-arctic-goes-beyond-economics/>
- The New York Times (2021, Mart 29). *With the Suez Canal Unblocked, the World's Commerce Resumes Its Course*. <https://www.nytimes.com/live/2021/03/29/world/suez-canal-stuck-ship>.
- The State Council of the People's Republic of China (2017, Haziran 20). Full Text: Vision for Maritime Cooperation under the Belt and Road Initiative. Xinhuanet. http://www.xinhuanet.com/english/2017-06/20/c_136380414.htm
- The State Council of the People's Republic of China (2018, Ocak 26). Full Text: China's Arctic Policy. Xinhua. http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2018/01/26/content_281476026660336.htm
- Vivian, S. (2019, Ağustos 16). President Trump Eyes a New Real-Estate Purchase: Greenland. *The Wall Street Journal*, <https://www.wsj.com/articles/trump-eyes-a-new-real-estate-purchase-greenland-11565904223>.
- Wishnick, E. (2017). *China's Interests and Goals in the Arctic: Implications for the United States*. Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press.
- Wright, D. (2011). The Dragon Eyes the Top of the World Arctic Policy Debate and Discussion in China. Newport, Rhode Island www.usnwc.edu/Research---Gaming/China-Maritime-Studies-Institute.aspx
- Xiaojiang, J. & Jiang, T. (2018, Haziran 25). Ice Silk Road. *China.org.cn*. http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2018-06/25/content_53369435.htm
- Zhong, N. (2013, Ağustos 10). Arctic Trade Route Opens. *China Daily*, www.chinadaily.com.cn/china/2013-08/10/content_16884390.htm.
- Zhongping, S. (2021, Ocak 6). Hegemonic US Is The Real Threat To Arctic. *Global Times China*, <https://www.globaltimes.cn/page/202101/1212052.shtml>.

Ekolojik Ayak İzi: İİBF Öğrencilerinin Farkındalığı Üzerine Bir Araştırma*

Ecological Footprint: A Study On The Awareness Of Faculty Of Economics And Administrative Sciences Students

Seyhan ÇİL KOÇYİĞİT¹, Şükran GÜNGÖR TANÇ², Fatma TEMELLİ³

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, ders içeriklerine bakıldığında sürdürülebilirlik konularının da ele alındığı İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde öğrenim gören öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerinin tespit edilmesi ve ekolojik ayak izi farkındalıkları ile demografik özellikleri arasında anlamlı farklılıkların olup olmadığının araştırılmasıdır.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle belirlenen örneklemle doğrultusunda 283 katılımcı ile yüz yüze anket yapılmıştır. Elde edilen veriler SPSS programı ile analiz edilmiştir.

Bulgular: Analizler sonucunda; İİBF öğrencilerinin Ekolojik Ayak İzi Genel Farkındalığı'nın yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalıkları ile bazı demografik özellikleri arasında anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir.

Sınırlılıklar: Örneklem sadece Nevşehir'de bulunan İİBF (İşletme, İktisat, SBKY) öğrencilerinden oluşması araştırmanın sınırlılığıdır.

Özgünlük/Değer: Diğer alanlarda yoğun olarak çalışılmasına karşın İİBF öğrencileri kapsamında ve Nevşehir ili özelinde bir çalışmaya rastlanmaması, katkı sağlayabilecek sonuçlara ulaşması araştırmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik Ayak İzi Farkındalığı, Çevresel Sürdürülebilirlik, İİBF Öğrencileri.

Abstract

Purpose: The objective of this study is to assess the level of ecological footprint awareness among students studying in the Faculty of Economics and Administrative Sciences, where sustainability issues are incorporated into the curriculum. Additionally, the study aims to examine potential variations in ecological footprint awareness based on demographic characteristics.

Design/Methodology: In the study, a face-to-face survey was conducted with 283 participants, based on the sample determined by simple random sampling method. The data obtained was analyzed with the SPSS program.

Findings: As a result of the analysis; It was determined that the General Awareness of Ecological Footprint of the Faculty of Economics and Administrative Sciences students was at a high level. In addition, significant relationships were found between the students' ecological footprint awareness and some demographic characteristics.

Limitations: The limitation of the research is that the sample consists only of students from the Faculty of Economics and Administrative Sciences (Business Administration, Economics, SBKY) in Nevşehir.

Originality/Value: Despite intensive studies in other fields, the fact that no study has been found within the scope of the Faculty of Economics and Administrative Sciences students and specifically for the province of Nevşehir, and that it has reached results that can contribute, constitutes the original value of the research.

Keywords: Ecological Footprint Awareness, Environmental Sustainability, Faculty of Economics and Administrative Sciences Students.

¹Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi, seyhan.cil@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1012-3605

²Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, sgungor@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0675-2479

³Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, ftemelli@agri.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7436-5289

*Yazarlara ait bu çalışma, 21-23 Aralık 2023 tarihlerinde Erzurum'da Atatürk Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen 2. International Symposium on Insurance Banking and Finance Kongresi'nde sözlü olarak sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

1. GİRİş

Sanayileşme, şehirleşme, teknolojik gelişmeler ve hızlı nüfus artışından dolayı ekolojik sorunlar, bütün ölkelerin temel sorunlarından biri haline gelmiştir. Artan nüfusun ve sanayileşmenin çevre üzerinde oluşturduğu baskı, gerek bireylerin gerekse toplumların gelecek kaygısı yaşamalarına ve ekolojik sorunları ciddiye almalarına yol açmıştır (Akıllı vd., 2008: 2). Çünkü, ortaya çıkan bu ekolojik sorunlar, artık dünyanın ve insanlığın geleceğini tehdit etmeye başlamış, küresel sürdürülebilirlik ve doğal yaşam tehlike altında kalmıştır.

İnsanoğlu yaşamını doğal çevrede sürdürmüş, hem doğal çevreyi etkilemiş hem de doğal çevreden etkilenmiştir. Sanayi devriminden sonra makineleşme üretimin artmasına; insan nüfusunun artması ise tüketimin artmasına neden olmuştur. Üretimin ve tüketimin artmasının bir sonucu olarak, insanların doğal çevre üzerinde oluşturduğu baskı ve olumsuz etkileri de giderek artış göstermiştir. İnsanların ihtiyaçlarının sürekli olarak artması, daha öncesinde tarım alanı olarak değerlendirilen bölgelerin yerleşim yeri şeklinde kullanılmasına, kıt/sınırlı kaynakların tüketilmesine ve doğal çevrenin kirlenmesine sebep olmuştur (Temizkan ve Ceyhanlı, 2020: 205).

Üretim ve tüketimin taraflarını oluşturan bireylerde doğal çevre bilincinin oluşturulması ya da bu bilincin artırılması durumunda, doğal çevrenin sürdürülebilirliğine katkı sağlanması mümkün hale gelecektir. Bu durumda çevre eğitiminin önemi gündeme gelmektedir. Çevre eğitiminin çıkış noktasını ise, çevre sorunlarının oluşmasında olumsuz insan davranışlarının etki sahibi olduğu düşüncesi oluşturmaktadır. Çünkü insan tutumları ve davranışları ancak eğitim aracılığı ile değişebilir (Temizkan ve Ceyhanlı, 2020: 205). Çevresel sorunlar birçok durumda içinden çıkılamaz bir boyutta olabilir. Bu durumun sebepleri ise (Ünal vd., 2001: 6); bireylerin ilgisizliği, vurdumduymazlığı, kendi çıkarları için doğaya acımasız ve bencil davranmaları gibi davranış ve tutumlardır. Bunlara ilaveten, bireylerin doğal çevre bilincinin ve bilgisinin yeterli düzeyde olmaması da bu sebepler arasında gösterilebilir. İnsanlar genellikle çevrede oluşturdukları zararın farkında olmayıp, bu davranışlarının sonuçlarının hangi boyutlara ulaşacağını bilmeden veya düşünmeden yaşamlarına devam etmektedir. Diğer yandan, çevre bilgisine sahip olan bir birey bu bilgiyi davranışlarına yansıtamıyorsa, çevre bilgisine sahip olmasının da bir anlamı bulunmamaktadır (Erten, 2004: 6).

Çevre eğitiminin detaylarıyla ele alındığı 1977 “Tiflis Bildirgesi”nde çevre eğitiminde amaçlar; farkındalık (bilinç), bilgi, tutumlar, beceriler ve katılım olmak üzere 5 başlık altında toplanmıştır. *Farkındalık (bilinç)* ise bireylerin ve toplumların çevreye ilişkin tüm sorunlara karşı bilinç ve duyarlılık kazanmasını ifade etmektedir (Ünal ve Dımışkı, 2000: 113). İnsan nüfusunun artması ve sanayileşmeye bağlı olarak tüketimin de artmasıyla birlikte çevre sorunları da git gide artmış ve artık günümüzde ciddi seviyelere erişmiştir. Bu sorunların incelenmesi, sebeplerinin izah edilmesi ve özöme kavuşturulması için insan davranışları araştırılmaya ve incelenmeye başlanmış ve bu doğrultuda çevre dostu davranış, ekolojik ayak izi farkındalığı gibi kavramlar geliştirilmiştir. Ekolojik ayak izi ise çevresel sürdürülebilirliğin bir göstergesi olup, bir bireyin, bölgenin, şehrin, ölkenin veya tüm insanlığın ihtiyaçlarını karşılamak için tükettiği doğal kaynakları üretmek için gereken toplam biyo-üretim alanı (arazi ve/veya su) olarak tanımlanmaktadır (Wackernage ve Rees, 1996). Ekolojik ayak izi, insanların dünya üzerinde bıraktığı olumsuz etkileri sayısal biçimde ifade ettiğinden dolayı çevreye ilişkin olumlu tutum ve davranışların geliştirilmesinde oldukça önemlidir (Coşkun ve Sarıkaya 2014: 1763). Ekolojik ayak izini tespit etmenin temel amacı, gelecek kuşaklara korunmuş bir çevre bırakmak yani sürdürülebilirliği sağlamaktır. Sürdürülebilirlik ise; biyolojik üretken alanların artırılmasını, bu alanların kendini yenileyebilmesini ve sürdürölmesini öğörmektedir (Yıldız ve Selvi, 2015: 459).

Bireyin çevreye karşı tutumlar geliştirmesi ve bu tutumların olumlu anlamda davranışa dönüşmesinde çevre eğitimi büyük katkı sağlamaktadır. Çevre eğitiminin amacı, bireyleri çevre konusunda bilgilendirmekle birlikte onlara çevreyi koruyabilecekleri ve geliştirebilecekleri tutum ve davranışları kazandırabilmektir (Yıldız, 2014: 29). Çevre eğitimi bireylerde çevre bilincinin gelişmesinde önemli bir faktör olmakla birlikte, ekolojik ayak izi kavramı da bireylerin çevreye karşı farkındalığını ve duyarlılığını geliştirebilmesinde önem arz etmektedir (O’Gorman ve Davis, 2013). Özetle, bireylerde çevre bilincini geliştirmek için eğitimde ekolojik ayak izi farkındalığına büyük önem verilmiştir. Bireylerin çevre sorunlarına yönelik tutumlarında, ekolojik ayak izi farkındalıkları önemli göstergelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, ders içeriklerine bakıldığında çevre, sürdürülebilirlik konularının da ele alındığı “İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi”nde öğrenim gören öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerinin tespit edilmesi ve öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalıkları ile demografik özellikleri arasında anlamlı farklılıkların olup olmadığının ortaya konulmasıdır. Bu amaca göre araştırma verilerine, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi’nde öğrenim gören öğrencilere anket uygulanarak ulaşılmıştır. Öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık puanlarının tespit edilmesinde kullanılan ölçeğin bu farkındalığı ölçmede etkili olduğu ve görüşlerine başvuru öğrencilerin samimi oldukları varsayılmıştır. Araştırma sadece Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme, İktisat ve Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümü öğrencileri ile sınırlıdır.

Araştırma verileri analiz edilirken SPSS paket programı kullanılmış, analiz sonuçları doğrultusunda değerlendirmeler yapılmış ve bazı öneriler geliştirilmiştir.

2. SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİN BİR GÖSTERGESİ OLARAK EKOLOJİK AYAK İZİ

Son yıllarda, küresel iklim çeşitliliği, aşırı ısınma ve hava kirliliği ve sera gazı gibi çevresel yıkımlar, karbon emisyonları hükümetlerin, araştırmacıların, ekonomistlerin, ekolojistlerin ve politika yapımcıların odak noktası olmuştur. Aşırı nüfus, fosil yakıt tüketimi, ormansızlaşma, plastik ve plastik ürünlerin kökeni, resiflere verilen zarar ve doğal kaynakların talep ve kötüye kullanımı gibi antropojenik uygulamalar ekosistemi ve atmosferi bozmaktadır. Sonuç olarak, dünya yüksek sıcaklıklar, düşük tarımsal üretim, öngörülemez kuraklık, yağış, deprem ve yükselen deniz seviyeleri ile mücadele etmektedir (Kibria, 2023).

Sürdürülebilirlik, doğal kaynakların korunmasına ve gelecek nesillere aktarılacak sürekliliğin sağlanmasına odaklanır (Güngör, 2019: 24). Sürdürülebilirlik, yüksek gelirli ülkelerin çoğu için en önemli önceliklerden biridir ve gelişmekte olan ülkeler için büyük bir endişe kaynağıdır. Modern çağımızın öncelikli sosyal ve çevresel sorunları, politika yapımcıları ve uluslararası kurumları mevcut yaşam koşullarını iyileştirmek ve gelecek kuşakların refahını sağlamak için harekete geçmeye zorlamıştır. Bu yönde atılan adımlardan biri de Birleşmiş Milletler tarafından 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefinin (SKH) oluşturulmasıdır. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri eğitimde, iş dünyasında ve genel olarak sivil toplumda sürdürülebilirliği teşvik etmek için değerli bir çerçeve oluşturmaktadır (Amprazis vd., 2023: 1).

Sanayi devriminden bu yana çevresel bozulma, araştırmacılar ve politika yapımcılar için daha fazla önem kazanmıştır; özellikle son otuz yılda, sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlamak için çözülmesi gereken temel sorunlar arasında görülmüştür. Çevresel bozulma; iklim değişikliği, hava kirliliği, su kirliliği, ormansızlaşma, gıda kıtlığı ve aşırı hava koşulları gibi küresel düzeyde çeşitli ekolojik sorunları içermektedir (Bashir vd., 2022; Karimi Alavijeh vd., 2022).

Küresel nüfus artmakta ve insanlar temel ihtiyaçlarını karşılamak için daha fazla kaynağa ihtiyaç duymakta, bu da enerji, gıda, su ve alana olan talebin artmasına neden olmaktadır. Birçok ülke, yaşam tarzını ve kalkınmayı yükseltmek için kaynak yoğun endüstriler geliştirmiş, enerji kullanımını ve ekolojik ayak izini artırmıştır. Daha büyük ekolojik ayak izi, ekosistemler üzerinde daha fazla baskı oluşturarak ormansızlaşma, karbon emisyonları ve aşırı avlanma gibi sorunları daha da kötüleştirmekte ve sonuçta çevresel bozulmanın artmasına neden olmaktadır (Aslam vd., 2023).

Ekolojik ayak izi, insan nüfusunun tükettiği kaynağın yenilenmesi için ihtiyaç duyulabilecek verimli arazi miktarını temsil etmek için kullanılan ve aynı zamanda dünyanın doğal kaynakları yenileyebilecek ekolojik kapasitesini temsil eden bir araçtır (Sonu vd., 2011: 140). Ekolojik ayak izi, insanlığın dünya ekosistemlerine olan talebini ölçen ve bu talebi dünyanın kaynakları yenilemeye yönelik ekolojik kapasitesiyle karşılaştıran bir araçtır (Wackernagel ve Rees’tan aktaran; Sonu vd., 2011: 141). Aynı zamanda insan nüfusu tarafından tüketilen kaynakların yenilenmesi ve dolayısıyla ilgili atıkları zararsız hale getirmek için gereken biyolojik olarak verimli kara ve deniz alanı miktarını da temsil eder. Dolayısıyla ekolojik ayak izi, insanların tarım, kereste üretimi, balıkçılık vb. için ihtiyaç duyduğu toplam alanı ve fosil yakıtların yakılmasıyla açığa çıkan karbondioksitin emilmesi için gereken

alanı temsil eder (Sonu vd., 2011: 141). Ekolojik ayak izi altı bileşenden oluşmakta olup bunlar (WWF, 2012):

- (1) Enerji alanı, bireylerin enerji tüketiminden kaynaklı karbondioksiti emmek için gereken ormanlık alanını,
- (2) Tahıl alanı, bireyin tükettiğı tahılları üretmek için gereken tahıl alanını,
- (3) Otlak alanı, gerekli hayvansal ürünleri üretmek için gereken otlama alanını,
- (4) Orman alanı, odun ve kâğıt üretmek için gereken ormanlık alanını,
- (5) Deniz alanı, deniz ürünleri ve deniz balığı üretmek için gereken deniz alanını,
- (6) İnşaat alanı ise, konut alanlar ve altyapı oluşturmak için gereken arazi alanını ifade etmektedir.

Literatürde ekolojik ayak izi kavramıyla birlikte zaman zaman su ayak izi ve karbon ayak izi kavramlarına da rastlanılmaktadır. Ekolojik ayak izi, su ayak izi ve karbon ayak izinin her üçü de çevresel etkiyi ölçmeye yönelik kavramlar olmakla birlikte aralarında farklılıklar bulunmaktadır.

Su ayak izi, doğrudan su kullanımıyla birlikte üretim sürecindeki dolaylı su kullanımını da dikkate almakta olup, bireylerin veya toplumun tüketmiş olduğı mal ve hizmetlerin üretiminde kullanılan veya üreticinin mal ve hizmet üretiminde kullanmış olduğı temiz su kaynaklarının toplam miktarını ifade etmektedir (Turan, 2017: 56). Su ayak izi, bir bireyin, toplumun veya kurumun kullandığı su miktarını ölçerken ekolojik ayak izi ise kullanılan doğal kaynakların miktarını ve atıkların miktarını ölçmektedir. Su ayak izi sadece su kullanımını ölçerken ekolojik ayak izi ise daha geniş bir çevresel etkiyi ifade etmektedir. Dolayısıyla su ayak izi, aynı zamanda ekolojik ayak izinin önemli bir bileşenidir ve sürdürülebilirlik için önemli bir metriktir.

Karbon ayak izi ise birey, toplum ve kuruluşların bir takım işlevleri, ulaşım ve enerji tüketimi gibi faaliyetleri neticesinde doğrudan veya dolaylı olarak atmosfere salınan sera gazı miktarını karbondioksit eşdeğeri cinsinden ölçen bir metriktir (Çolak ve Türkmen, 2023: 192). Karbon ayak izi, bireyin veya kurumun karbondioksit ve diğer sera gazlarının üretimine olan etkisini ölçerken ekolojik ayak izi ise kullanılan doğal kaynakların miktarını ve atıkların miktarını ölçmektedir. Karbon ayak izi sera gazı emisyonlarına odaklanırken ekolojik ayak izi ise daha geniş bir çevresel etkiyi kapsamaktadır. Ayrıca karbon ayak izi, özellikle küresel ısınma ve iklim değışikliği ile ilişkilendirilmekte iken ekolojik ayak izi ise doğal kaynakların tükenmesi ve ekosistemin tahrip edilmesi gibi çevresel sorunlara dikkat çekmektedir.

3. LİTERATÜR TARAMASI

“Ekolojik Ayak İzi Farkındalık Ölçeğı”nin geliştirilmiş olduğı Coşkun ve Sarıkaya (2014) tarafından yapılmış olan çalışmada; “Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi”nde sınıf öğretmenliği bölümünde ikinci ve üçüncü sınıfta okuyan öğrenciler kapsama alınmıştır. Kapsam dahilindeki öğrencilerde en fazla farkındalığın enerji alt boyutunda, en az ise gıda alt boyutunda olduğı görülmüştür. Farkındalıklara ilişkin olarak sınıf düzeyi ve ebeveynlerin eğitim düzeyleri açısından anlamlı bir fark bulunmazken, en uzun süreli yaşanan yerleşim birimleri açısından; gıda, enerji, ulaşım-barınma ve alt boyutlarında ve kadınlar lehine de enerji, su tüketimi ve atıklar alt boyutlarında anlamlı farklılıklar görülmüştür.

Turan (2020) tarafından yapılan çalışmada; çevre dostu davranışlar ile ekolojik ayak izinin düşürülmesine ilişkin eğilimler ve bu eğilimlerin bazı demografik değışkenlere göre değışip değışmediğı Kayseri ilinde öğrenim gören lise öğrencileri üzerinde incelenmiştir. Araştırma sonucunda öğrencilerin hem çevre dostu davranışlarına ilişkin puanlarının hem de ekolojik ayak izi azaltılmasına ilişkin puanlarının ortalamasının üzerinde olduğı belirlenmiştir. Ekolojik ayak izi eğiliminin en yüksek olduğı alt boyutun “enerji” ve “su tüketimi”, en düşük olduğı alt boyutun “gıda”, çevre dostu davranışlarda eğilim seviyesinin en yüksek olduğı alt boyutun “ekonomik davranışlar”, eğilim seviyesinin en düşük olduğı alt boyutun ise “çevre eğitimi” olduğı tespit edilmiştir.

Çıkrık ve Yel (2019) tarafından biyoloji öğretmen adayı olan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalıklarının belirlenerek, bu farkındalık seviyelerinin cinsiyet ve sınıf düzeyleri açısından farklılaşıp farklılaşmadığının ortaya konulması amacıyla yapılan çalışmada enerji alt boyutunda farkındalık düzeyinin en yüksek, gıda alt boyutunda ise en düşük olduğu tespit edilmiştir. Farkındalık düzeylerinin cinsiyet ve sınıf değişkeni açısından farklılaşmadığı görülmüştür.

Çam ve Çelik (2020) tarafından yapılan çalışmanın örneklemini Gümüşhane ilindeki 18 yaş ve üzeri kişileri kapsamaktadır. Araştırmada ekolojik ayak izine etki eden faktörler yapısal eşitlik modeli kullanılarak istatistiksel bakımdan belirlenmiştir. Çalışma sonuçlarına göre ekolojik ayak izi faktörü üzerinde atık faktörünün ve barınma-ulaşım faktörünün bir etkisinin olmadığı görülürken, gıda, enerji ve su tüketimi faktörlerinin negatif yönlü bir etkisi olduğu görülmüştür.

Akıllı vd. (2008) tarafından yapılan çalışmada, Akdeniz Üniversitesi İİBF öğrencileri ve çalışanlarına anket uygulanmış olup, bireysel ekolojik ayak izi hesaplanmıştır. Ekolojik ayak izi oranlarının cinsiyet değişkeni açısından değişmediği saptanırken, gelir düzeyinin artmasının toplam ayak izini arttırdığı görülmüştür.

Saylar ve Akyüz (2019) tarafından yapılan çalışmada, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde okuyan biyoloji ile fen bilgisi öğretmen adayı olan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalıklarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda cinsiyete, bölüme, anne-baba eğitim düzeylerine ve ekonomik durumlarına göre öğretmen adaylarının ekolojik ayak izi farkındalıklarında anlamlı farklılıklar görülmezken, ekolojik ayak izi alt boyutlarından yerleşim yeri alt boyutunda anlamlı bir farklılık görülmüştür. Ayrıca ilde yaşayan öğretmenlerin ilçede yaşayan öğretmenlere göre ekolojik ayak izi farkındalık düzeyleri daha yüksek olarak saptanmıştır.

Çakıroğlu (2023) tarafından yapılan çalışmada ekolojik ayak izi farkındalığı üzerinde ekolojik zekanın etkisi araştırılmıştır. Bu amaçla İstanbul ilinde yaşayan genç tüketiciler kapsama alınarak, aradaki etki regresyon analizi ile test edilmiştir. Araştırma sonucunda; genç tüketicilerin ekolojik zeka seviyelerinin ekolojik ayak izi farkındalıklarını etkilediği, ekolojik zeka düzeyinin artmasının ekolojik ayak izindeki farkındalığı artırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca ekolojik zeka alt boyutlarından olan ekonomi alt boyutunun ulaşım ayak izi farkındalığı üzerinde etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Eraslan ve Seçme (2021) tarafından yapılan çalışmada “Süleyman Demirel Üniversitesi Mimarlık Fakültesi”nde okuyan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalıkları belirlenmiştir. Araştırma sonucunda; “mimarlık”, “peyzaj mimarlığı”, “şehir ve bölge planlama” bölümlerinde okuyan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık düzeyleri birbirine yakın olarak bulunurken, gıda, ulaşım ve barınma boyutlarında; “peyzaj mimarlığı”nda eğitim gören öğrencilere ilişkin puanlar diğer öğrencilerin puanlarından yüksek, enerji ve atık boyutlarında ise “şehir ve bölge planlama bölümü”nde öğrenim gören öğrencilere ilişkin puanların diğer öğrencilerin puanlarından yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Güngör ve Cevher Kalburan (2022) tarafından yapılan çalışmanın amacı; Denizli ilinde okul öncesi eğitim kurumlarında görev yapan yöneticiler, öğretmenler ve diğer çalışanların ekolojik ayak izi farkındalıklarının saptanarak bu farkındalıkların bazı değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığının belirlenmesidir. Çalışma sonucunda; cinsiyet değişkeni açısından kurum personelinin ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerinde anlamlı farklılıklar görülmezken, gıda alt boyutunda öğrenim düzeylerine göre ve yaşlara göre, ulaşım boyutunda ise yaşlara göre anlamlı farklılıklar görülmüştür.

Özyürek vd. (2022) çalışmasında, Karadeniz bölgesinde bulunan bir devlet üniversitesinde çeşitli bölümlerde okuyan öğretmen adayı olan öğrencilerin ekolojik ayak izi düzeyi belirlenerek, bu düzeylerin cinsiyet, öğretim programı ve yaşanılan yerleşim yeri açısından değişip değişmediği incelenmiştir. Araştırma sonucunda, öğrencilerin bireysel ekolojik ayak izi ortalama değerlerinin, dünya çapında ulaşılan değerden fazla olduğu, bölümler açısından da sadece mal ve hizmet bileşenlerine ilişkin olarak fen bilgisi öğretmenliğinde okuyan öğrencilerin lehine anlamlı farklılıkların olduğu görülmüştür. Bulunan diğer sonuçlar ise, gıda alt boyutunun ekolojik ayak izi değerini artırmada en büyük role sahip olduğu, cinsiyet değişkenine göre toplam ekolojik ayak izi değerlerinin farklılaşmadığı, ayrıca kadın olmanın ve orta büyüklükteki şehirde yaşamının barınak bileşenine ilişkin ekolojik ayak izi değerlerini artırdığıdır.

Demirkol ve Aslan (2021) tarafından yapılan çalışmada Diyarbakır iline bağlı bazı ilçelerdeki okullarda görev yapan sınıf retmenlerinin ekolojik ayak izi farkındalık düzeyleri belirlenmiştir. Araştırma sonucunda; cinsiyetin, öğrenim durumunun, mezun olunan fakültenin ve seminer alma durumlarının sınıf retmenlerinin ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerinde anlamlı farklılıklar oluşturmadığı, kıdemin, okutulan sınıf düzeyinin, okulun bulunduğu bölgenin ise farkındalık düzeylerinde anlamlı farklılıklar oluşturduğu grlmştr.

Küçükbaş Duman ve Atabek Yiğit (2022) tarafından yapılan çalışmada; çeşitli niversitelerin Spor Bilimleri Fakültesi'nde öğrenim gören öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalıklarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda; öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalıklarının yüksek sayılabilecek düzeyde olduğu, çeşitli demografik değişkenler açısından bu farkındalıkların farklılaştığı görülmüş olup, evre derslerinde ya da evre eğitimleri verilerek farklı spor branşlarının evre üzerindeki etkilerinin aktarılabilceği önerisinde bulunulmuştur.

etin ve Güven Yıldırım (2017) tarafından yapılan çalışmada, Ankara Kazan'daki bir ortaokulun sekizinci sınıf şubelerinde fen ve teknoloji dersinde verilecek sürdürülebilir yaşama ilişkin ekolojik ayak izi eğitiminin, öğrencilerin çevresel sorunlara karşı tutum ve davranış düzeyine etkisi araştırılmıştır. Sürdürülebilir yaşama ilişkin ekolojik ayak izi eğitimi uygulamalarının, öğrencilerin evre sorunlarına ilişkin tutum ve davranışların değiştirilmesinde bir etkiye sahip olduğu olduğu belirlenmiştir.

Temizkan ve Ceyhanlı (2020) tarafından yapılan çalışmada dört devlet niversitesinde eğitim gören turizm lisans ğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalıklarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışma ile kapsam dahilindeki öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerinin genel olarak düşük olduğu, değişkenler açısından da; erkek öğrencilerin ekolojik ayak izine yönelik farkındalıkları kadın öğrencilerin farkındalıklarına göre daha düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Alt boyutlar açısından da "gıda" boyutundaki farkındalıklar, diğer boyutlardaki farkındalıklarından daha yüksek olarak saptanmıştır. Ayrıca ğrencilerin gelir düzeylerine ve ebeveynlerinin eğitim seviyelerine göre de farkındalıklar üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı farklılıklar grlmştr.

zgen ve Demirci Aksoy (2018) tarafından yapılan çalışmada Ankara ilinin farklı ilçelerinde ikamet eden tüketiciler kapsama alınarak, tüketicilerin ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerini belirlenmiştir. Araştırma ile tüketicilerin ekolojik ayak izi ortalamalarının düşük olduğu grlmştr. Araştırma sonucunda gıda alt boyutunda farkındalık düzeyi en fazla olarak, enerji alt boyutunda ise farkındalık düzeyi en düşük olarak bulunmuştur. Ayrıca kadınların ekolojik ayak izi farkındalıklarının erkeklerin farkındalıklarından daha düşük olduğu ve eğitim durumlarına göre de atıklar alt boyutunda anlamlı farklılıkların olduğu grlmştr.

Gnal vd. (2018) tarafından yapılan çalışmada, biyoloji ve mühendislik bölümlerinde okuyan öğrencilerin ekolojik ayak izinin azaltılması konusuna ilişkin eğilimlerini ölçmek amaçlanmıştır. Bu amaçla üç devlet niversitesi kapsama alınmıştır. Ayrıca bu eğilimlerin yaşanılan yerleşim birimi, aylık gider, cinsiyet ve alınan niversite eğitimi değişkenleri açısından farklılaşıp farklılaşmadığının tespit edilmesi de çalışmanın diğer amacıdır. Araştırma sonucunda öğrencilerin bölümlerden bağımsız olarak; ekolojik ayak izinin azaltılmasına yönelik eğilimlerin ortalamasının üstünde olduğu grlmştr. Eğilimlerin en yüksek olduğu alt boyut "enerji", en düşük olduğu alt boyut ise 'gıda' olarak belirlenmiştir. Cinsiyet değişkeni açısından kadın öğrencilerin ekolojik ayak izinin azaltılmasına ilişkin eğilimlerinin, erkek öğrencilere nazaran anlamlı olarak yüksek olduğu görülürken, aylık gider değişkeni açısından anlamlı bir farklılığa rastlanılmamıştır. Bulunan bir diğer sonuçta mühendislik bölümünde okuyan öğrencilerin ekolojik ayak izini azaltma eğilimlerinin, biyoloji bölümünde okuyan öğrencilerin ekolojik ayak izini azaltma eğilimlerinin anlamlı düzeyde düşük olduğudur.

Ağaç ve Yalçın (2018) tarafından yapılan çalışmada, Çanakkale Onsekiz Mart niversitesi farklı anabilim dallarında öğrenim gören ğretmen adayları kapsama alınmıştır. Bu ğretmen adaylarının ekolojik ayak izi büyüklüğü (gıda, barınak, ulaşım, mal ve hizmetler kategorilerinde) saptanmıştır. Araştırma sonucunda genel olarak grubun ekolojik ayak izi ortalama değerinin, "Türkiye Ekolojik Ayak İzi Raporu"ndaki ortalama değerden yüksek olduğu, değişkenler açısından da cinsiyet ve branşlara göre öğrencilerin ekolojik ayak izlerinin farklılaşmadığı grlmştr.

4. ARAŞTIRMA

4.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı; İİBF öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerinin tespit edilmesi ve öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalıkları ile demografik değişkenler arasında anlamlı farklılıklar olup olmadığının ortaya konulmasıdır.

4.2. Araştırmanın Yöntemi

Anket yöntemi ile verilerin toplandığı bu çalışmada İİBF öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalıkları araştırılmıştır. Öğrencilerin bu farkındalıkları araştırılırken Coşkun (2013)'ün geliştirdiği 46 maddelik “Ekolojik Ayak İzi Farkındalık Ölçeği”nden yararlanılmıştır. Ölçeğin alt boyutları “Gıda”, “Ulaşım-Barınma”, “Enerji”, “Atıklar” ve “Su Tüketimi” olarak 5 faktörden ibarettir. Derecelendirme ölçeğinden yararlanılmış olup bu ölçekte; “1: Kesinlikle Katılmıyorum, ...,..... 5: Kesinlikle Katılıyorum” biçiminde derecelendirme yapılmıştır. Ölçeğin geneli ve alt boyutları için yapılan güvenilirlik analizi ile “Cronbach Alpha” değeri bulunmuştur. Buna göre 46 maddeden oluşan ölçeğin geneli için “Cronbach Alpha” değeri 0,922; “Gıda” boyutunda 0,903; “Ulaşım-Barınma” boyutunda 0,909; “Enerji” boyutunda 0,878; “Atık” boyutunda 0,893; “Su Tüketimi” boyutunda 0,897 olarak bulunmuştur. Ölçeğin tamamı ve alt boyutları olan gıda ile ulaşım-barınma boyutları için “Cronbach Alpha” katsayısının 0,90’dan büyük olması, ölçeğin çok iyi derecede güvenilir olduğu; enerji, atık ve su tüketimi boyutları için “Cronbach Alpha” katsayısının 0,70’den büyük olması ise ölçeğin iyi derecede güvenilir olduğu anlamına gelmektedir (Güriş ve Astar, 2015: 283; Kalaycı (Ed.), 2010: 405).

Edinilen veriler analiz edilirken “SPSS 22.0 İstatistik Paket Programı” kullanılmıştır. Katılımcıların tanımlayıcı özelliklerini belirlemek için frekans ve yüzde analizleri, ölçeği incelemede ise ortalama ve standart sapma analizleri gerçekleştirilmiştir. Verilerin normal dağılıma sahip olup olmadığını görmek amacıyla “Kurtosis (Basıklık)” ve “Skewness (Çarpıklık)” değerlerine bakılmıştır (Tablo 1). Bu değerlerin +1.5 ile -1.5 (Tabachnick ve Fidell, 2013), +2.0 ile -2.0 (George, ve Mallery, 2010) arasında bulunması dağılımın normal olduğunu göstermektedir. Bu durumda araştırma verilerinin normal dağılım gösterdiği belirlenmiş, verilerin analiz edilmesinde parametrik testlerden yararlanılmıştır.

4.3. Araştırmanın Sınırları

Araştırma, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İİBF’de 2023-2024 eğitim-öğretim yılında Bahar döneminde aktif biçimde öğrenimine devam eden “İşletme”, “İktisat” ve “Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi” bölümündeki öğrenciler ile sınırlıdır.

4.4. Araştırmanın Anakütle ve Örneklemi

Araştırmanın ana kütle (evreni); 2023-2024 eğitim-öğretim yılının Bahar dönemi içinde “Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi” İİBF’de İşletme, İktisat ve SBKY bölümlerinde aktif biçimde öğrenimine devam eden öğrencilerden oluşmaktadır. Çalışmada evren içindeki öğrenci sayısı 2025’dir; evreni temsil eden örneklem büyüklüğü, evren sayısı doğrultusunda aşağıda yer alan formül yardımıyla hesaplanmıştır (Yamane, 1973: 133):

$$n = \frac{NP(1-P)Z^2}{(N-1)d^2 + P(1-P)Z^2}$$

Bu formül yardımıyla evreni temsil eden örnek büyüklük $P=0,50$ ve % 5 hata payı ile 280 olarak bulunmuştur. Katılımcılara uygulanan anketlerden 285’i cevaplanmış ve 2 anket eksik ve hatalı biçimde doldurulduğu için geriye kalan 283 anket değerlendirilmiştir. Örneklem büyüklüğü için bu sayının yeterli olduğunu söylemek mümkündür.

4.5. Bulgular ve Yorumlar

Katılımcıların tanımlayıcı özelliklerine ait bulgular Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Öğrencilerin Tanımlayıcı Özelliklere Göre Dağılımı

Gruplar	Frekans(n)	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Kadın	175	61,8
Erkek	108	38,2
Yaş		
17-19	91	32,2
20-22	142	50,2
23 yaş ve üzeri	50	17,7
Aile Aylık Ortalama Gelir Düzeyi		
0-15000 TL	93	32,9
15.001-30.000 TL	121	42,8
30.001-45.000 TL	35	12,4
45.001 TL ve üzeri	34	12,0
Bölüm		
İşletme	89	31,4
İktisat	67	23,7
SBKY	127	44,9
Sınıf		
1	98	34,6
2	73	25,8
3	24	8,5
4	88	31,1
Anne Eğitim Durumu		
İlkokul	114	40,3
Ortaokul	83	29,3
Lise	60	21,2
Önlisans	12	4,2
Lisans	14	4,9
Baba Eğitim Durumu		
İlkokul	63	22,3
Ortaokul	74	26,1
Lise	96	33,9
Önlisans	28	9,9
Lisans	22	7,8
Yaşamın En Uzun Geçirildiği Yer		
Köy	41	14,5
Kasaba	22	7,8
İlçe	69	24,4
İl	151	53,4
Daha Önce Sürdürülebilirlik İle İlgili Konferansa Katılma Durumu		
Evet	81	28,6
Hayır	202	71,4
Sürdürülebilirlik Dersi Alma Durumu		
Evet	128	45,2
Hayır	155	54,8
Sürdürebilirlik Konularında Kısa Ders Alma Durumu		
Evet	84	29,7
Hayır	199	70,3
AYT Puanı		

200-300	170	60,1
300-400	98	34,6
400-500	15	5,3
AGNO		
2.50 ve altı	95	33,6
2.51 ve üzeri	188	66,4

Tablo 1'e bakıldığında; öğrencilerin 175'inin (%61,8) kadın, 108'inin (%38,2) erkek olduğu görülmektedir. Yaş aralıkları açısından; öğrencilerin 91'inin (%32,2) 17-19 yaş aralığında, 142'sinin (%50,2) 20-22 yaş aralığında ve 50'sinin (%17,7) 23 yaş ve üzerinde olduğu görülmektedir. Ailelerinin aylık ortalama gelirleri açısından öğrencilerin 93'ünün (%32,9) 0-15000 TL, 121'inin (%42,8) 15.001-30.000 TL, 35'inin (%12,4) 30.001-45.000 TL, 34'ünün (%12,0) 45.001 TL ve üzeri gelire sahip olduğu görülmektedir. Öğrencilerin 89'u (%31,4) İşletme, 67'si (%23,7) İktisat ve 127'si (%44,9) SBKY öğrencisidir. Öğrencilerin 98'i (%34,6) 1. sınıf, 73'ü (%25,8) 2. sınıf, 24'ü (%8,5) 3. sınıf ve 88'i (%31,1) 4. sınıf olarak dağılmaktadır. Anne eğitim durumuna bakıldığında; öğrencilerden 114'ünün annesi (%40,3) ilkököl, 83'ünün annesi (%29,3) ortaokul, 60'ının annesi (%21,2) lise, 12'sinin annesi (%4,2) önlisans ve 14'ünün annesi (%4,9) lisans düzeyinde eğitime sahiptir. Baba eğitim durumuna bakıldığında; öğrencilerden 63'ünün babası (%22,3) ilkököl, 74'ünün babası (%26,1) ortaokul, 96'sının babası (%33,9) lise, 28'inin babası (%9,9) önlisans ve 22'sinin babası (%7,8) lisans düzeyinde eğitime sahiptir.

Öğrencilerin yaşamlarını en uzun geçirdikleri yere göre dağılımlarına bakıldığında; 41'inin (%14,5) köy, 22'sinin (%7,8) kasaba, 69'unun (%24,4) ilçe, 151'inin (%53,4) ilde yaşamlarını geçirdikleri görülmektedir. Öğrencilerin 81'i (%28,6) daha öncesinde sürdürülebilirlik ile ilgili konferansa katıldıklarını, 202'si (%71,4) ise katılmadıklarını belirtmişlerdir. Öğrencilerin 128'i (%45,2) sürdürülebilirlik ile ilgili ders/dersler aldıklarını, 155'i (%54,8) ise almadıklarını belirtmişlerdir. Öğrencilerin 84'ü (%29,7) sürdürülebilirlik konularına kısa da olsa değinildiği derslerinin olduğunu, 199'u (%70,3) ise olmadığını belirtmişlerdir.

AYT puanına göre öğrencilerin 170'inin (%60,1) 200-300, 98'inin (%34,6) 300-400, 15'inin (%5,3) 400-500 aralığında puana sahip oldukları görülmektedir. AGNO'ya göre öğrencilerin 95'inin (%33,6) 2.50 ve altı, 188'inin (%66,4) 2.51 ve üzeri not ortalamasına sahip olduğu görülmektedir.

Öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalıklarına yönelik; aritmetik ortalama, standart sapma minimum-maksimum değerleri, normallik analizine ilişkin Kurtosis ve Skewness değerleri, ölçeğin genel güvenilirlik katsayısı (Cronbach Alpha) ve alt boyutlarına ilişkin güvenilirlik katsayısı Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Ekolojik Ayak İzi Farkındalık Puan Ortalamaları

	N	Ort	Ss	Min.	Maks.	Kurtosis	Skewness	Cronbach Alpha
Ekolojik Ayak İzi Genel Farkındalık	283	3,629	0,516	2,090	5,000	-0,014	-0,065	0,922
Gıda	283	3,156	0,560	1,380	5,000	0,668	0,195	0,903
Ulaşım-Barınma	283	3,267	0,665	1,400	5,000	0,191	-0,096	0,909
Enerji	283	3,962	0,653	1,570	5,000	0,167	-0,473	0,878
Atıklar	283	3,806	0,701	1,750	5,000	-0,400	-0,327	0,893
Su Tüketimi	283	3,810	0,859	1,000	5,000	0,231	-0,641	0,897

Tablo 2'de görüldüğü gibi öğrencilerin "Ekolojik Ayak İzi Farkındalık" ortalaması yüksek 3,629±0,516 (Min=2.09; Maks=5), "Gıda" ortalaması orta 3,156±0,560 (Min=1.38; Maks=5), "Ulaşım-Barınma" ortalaması orta 3,267±0,665 (Min=1.4; Maks=5), "Enerji" ortalaması yüksek 3,962±0,653 (Min=1.57; Maks=5), "Atıklar" ortalaması yüksek 3,806±0,701 (Min=1.75; Maks=5), "Su Tüketimi"

ortalaması yüksek $3,810 \pm 0,859$ (Min=1; Maks=5) düzeyde bulunmuştur. Öğrencilerin en yüksek farkındalık gösterdiği ekolojik ayak izi alt boyutunun “**Enerji**” olduğu dikkati çekmiştir.

Öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalıklarının tanımlayıcı özelliklere göre farklılaşma durumunu tespit etmek için yapılan analiz sonuçları Tablo 3’de bulunmaktadır.

Tablo 3: Ekolojik Ayak İzi Farkındalık Puanlarının Tanımlayıcı Özelliklere Göre Farklılaşma Durumu

Demografik Özellikler	n	Ekolojik Ayak İzi Farkındalık Genel	Gıda	Ulaşım Barınma	Enerji	Atıklar	Su Tüketimi
Cinsiyet		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
Kadın	175	3,684±0,482	3,210±0,539	3,366±0,586	4,008±0,605	3,842±0,669	3,817±0,820
Erkek	108	3,539±0,559	3,069±0,586	3,106±0,751	3,886±0,721	3,747±0,750	3,799±0,923
t=		2,303	2,062	3,258	1,529	1,115	0,176
p=		0,022	0,040	0,002	0,127	0,266	0,860
Yaş		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
17-19	91	3,523±0,528	3,054±0,544	3,093±0,683	3,850±0,648	3,764±0,711	3,775±0,797
20-22	142	3,642±0,502	3,209±0,564	3,340±0,633	3,949±0,675	3,769±0,706	3,791±0,911
23 ve üzeri	50	3,784±0,499	3,195±0,564	3,374±0,673	4,201±0,540	3,988±0,653	3,930±0,819
F=		4,290	2,289	4,728	4,856	2,059	0,600
p=		0,015	0,103	0,010	0,008	0,130	0,550
PostHoc=		3>1 (p<0.05)		2>1, 3>1 (p<0.05)	3>1, 3>2 (p<0.05)		
Aile Aylık Ortalama Gelir Düzeyi		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
0-15000 TL	93	3,728±0,487	3,202±0,539	3,391±0,633	4,085±0,602	3,926±0,619	3,868±0,804
15.001-30.000 TL	121	3,638±0,506	3,189±0,584	3,287±0,625	3,952±0,609	3,777±0,697	3,860±0,810
30.001-45.000 TL	35	3,530±0,537	3,032±0,486	3,257±0,665	3,867±0,787	3,650±0,836	3,686±0,963
45.001 ve üzeri TL	34	3,424±0,553	3,044±0,590	2,865±0,758	3,758±0,744	3,739±0,757	3,603±1,039
F=		3,452	1,373	5,523	2,486	1,672	1,182
p=		0,017	0,251	0,001	0,061	0,173	0,317
PostHoc=		1>4, 2>4 (p<0.05)		1>4, 2>4, 3>4 (p<0.05)			
Bölüm		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
İşletme	89	3,573±0,479	3,135±0,505	3,223±0,660	3,864±0,654	3,721±0,701	3,840±0,802
İktisat	67	3,606±0,558	3,118±0,656	3,288±0,695	3,949±0,730	3,806±0,681	3,627±0,890
SBKY	127	3,680±0,518	3,192±0,545	3,287±0,657	4,037±0,603	3,865±0,711	3,886±0,873
F=		1,212	0,481	0,287	1,877	1,114	2,088
p=		0,299	0,619	0,751	0,155	0,330	0,126
Sınıf		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
1	98	3,583±0,522	3,100±0,586	3,183±0,692	3,944±0,686	3,764±0,712	3,760±0,867
2	73	3,395±0,488	3,087±0,536	3,044±0,639	3,652±0,605	3,572±0,747	3,538±0,874
3	24	3,671±0,493	3,078±0,550	3,338±0,663	4,012±0,675	3,802±0,718	4,042±0,694
4	88	3,861±0,442	3,298±0,536	3,526±0,572	4,225±0,532	4,047±0,569	4,028±0,816
F=		12,674	2,797	8,426	11,469	6,670	5,265
p=		0,000	0,041	0,000	0,000	0,000	0,002
PostHoc=		4>1, 1>2, 3>2, 4>2 (p<0.05)	4>1, 4>2 (p<0.05)	4>1, 4>2 (p<0.05)	4>1, 1>2, 3>2, 4>2 (p<0.05)	4>1, 4>2 (p<0.05)	4>1, 3>2, 4>2 (p<0.05)
Anne Eğitim Durumu		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
İlkokul	114	3,735±0,475	3,264±0,568	3,374±0,593	4,042±0,622	3,936±0,648	3,939±0,862
Ortaokul	83	3,602±0,510	3,185±0,558	3,237±0,646	3,940±0,658	3,750±0,724	3,768±0,822
Lise	60	3,580±0,543	3,050±0,494	3,237±0,695	3,905±0,696	3,790±0,729	3,754±0,886
Önlisans	12	3,487±0,630	2,823±0,634	3,267±0,897	3,929±0,785	3,563±0,734	3,542±0,789
Lisans	14	3,250±0,466	2,848±0,476	2,700±0,761	3,709±0,539	3,348±0,622	3,482±0,917

F=	3,626	3,931	3,467	1,101	3,067	1,567
p=	0,007	0,004	0,009	0,356	0,017	0,183
PostHoc=	1>5, 2>5, 3>5 (p<0.05)	1>3, 1>4, 2>4, 1>5, 2>5 (p<0.05)	1>5, 2>5, 3>5, 4>5 (p<0.05)		1>5, 2>5, 3>5 (p<0.05)	

Baba Eğitim Durumu		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
İlkokul	63	3,767±0,538	3,318±0,644	3,370±0,691	4,091±0,649	3,954±0,704	3,996±0,934
Ortaokul	74	3,607±0,482	3,206±0,571	3,262±0,625	3,907±0,600	3,797±0,645	3,706±0,838
Lise	96	3,633±0,526	3,065±0,499	3,264±0,669	4,009±0,683	3,824±0,718	3,852±0,857
Önlisans	28	3,505±0,517	3,054±0,563	3,207±0,693	3,870±0,621	3,527±0,635	3,688±0,778
Lisans	22	3,443±0,450	3,057±0,417	3,077±0,676	3,685±0,680	3,682±0,813	3,602±0,755
F=		2,334	2,549	0,881	2,023	2,036	1,542
p=		0,056	0,040	0,476	0,091	0,090	0,190
PostHoc=			1>3, 1>4 (p<0.05)				

Yaşamın En Uzun Geçirildiği Yer		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
Köy	41	3,606±0,487	3,244±0,489	3,288±0,559	3,843±0,629	3,851±0,715	3,707±0,952
Kasaba	22	3,624±0,540	3,142±0,396	3,323±0,605	3,796±0,773	3,909±0,659	3,989±0,730
İlçe	69	3,742±0,493	3,174±0,598	3,367±0,566	4,133±0,606	3,948±0,673	3,848±0,863
İl	151	3,583±0,528	3,127±0,582	3,207±0,737	3,940±0,652	3,714±0,709	3,795±0,851
F=		1,538	0,500	0,987	2,598	2,047	0,571
p=		0,205	0,683	0,399	0,053	0,108	0,635

Daha Önce Konferansa Katılma Durumu		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
Evet	81	3,627±0,500	3,159±0,487	3,269±0,679	3,915±0,691	3,830±0,722	3,870±0,784
Hayır	202	3,629±0,524	3,155±0,588	3,266±0,661	3,981±0,638	3,796±0,694	3,786±0,888
t=		-0,027	0,049	0,038	-0,769	0,373	0,747
p=		0,979	0,961	0,970	0,443	0,709	0,455

Sürdürülebilirlik Dersi Alma Durumu		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
Evet	128	3,714±0,545	3,238±0,564	3,373±0,691	4,056±0,639	3,872±0,708	3,916±0,859
Hayır	155	3,558±0,482	3,089±0,550	3,179±0,631	3,884±0,656	3,751±0,693	3,723±0,851
t=		2,556	2,251	2,474	2,220	1,451	1,895
p=		0,011	0,025	0,014	0,027	0,148	0,059

Sürdürülebilirlik Konularında Kısa Ders Alma Durumu		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
Evet	84	3,664±0,544	3,171±0,591	3,349±0,651	3,983±0,661	3,863±0,691	3,827±0,858
Hayır	199	3,614±0,505	3,150±0,548	3,232±0,670	3,953±0,651	3,781±0,706	3,803±0,861
t=		0,747	0,288	1,350	0,357	0,895	0,220
p=		0,456	0,774	0,178	0,721	0,372	0,826

AYT Puanı		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
200-300	170	3,672±0,523	3,182±0,544	3,325±0,604	4,009±0,677	3,835±0,731	3,832±0,883
300-400	98	3,563±0,513	3,133±0,604	3,177±0,748	3,881±0,617	3,768±0,658	3,778±0,844
400-500	15	3,568±0,434	3,025±0,434	3,193±0,725	3,948±0,589	3,725±0,646	3,767±0,704
F=		1,498	0,671	1,660	1,200	0,384	0,144
p=		0,225	0,512	0,192	0,303	0,681	0,866

AGNO		Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS	Ort±SS
2.50 ve Altı	95	3,547±0,562	3,120±0,617	3,184±0,753	3,849±0,710	3,751±0,750	3,687±0,876
2.51 ve Üzeri	188	3,670±0,488	3,175±0,530	3,309±0,614	4,019±0,617	3,833±0,676	3,872±0,846
t=		-1,888	-0,781	-1,488	-2,077	-0,926	-1,722
p=		0,060	0,435	0,166	0,039	0,355	0,086

F: Anova Testi; t: Bağımsız Gruplar T-Testi; PostHoc: Tukey, LSD

Tablo 3'e bakıldığında, öğrencilerin ekolojik ayak izi genel farkındalıklarının cinsiyet açısından anlamlı bir farklılık gösterdiği belirlenmiştir ($t=2,303$; $p=0.022<0.05$). Bu farklılığın nedeni, kadın öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarının ($x=3,684$), erkek öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından ($x=3,539$) yüksek olmasıdır. Öğrencilerin cinsiyetleri ile gıda farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($t=2,062$; $p=0.04<0.05$). Bu farkın nedeni, kadın öğrencilerin gıda puanlarının ($x=3,210$), erkek öğrencilerin gıda puanlarından ($x=3,069$) yüksek olmasıdır. Öğrencilerin cinsiyetleri ile ulaşım-barınma farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($t=3,258$; $p=0.002<0.05$). Bu farkın nedeni, kadın öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarının ($x=3,366$), erkek öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarından ($x=3,106$) yüksek olmasıdır. Öğrencilerin enerji farkındalıkları, atık farkındalıkları ve su tüketimi farkındalıkları ise cinsiyet açısından anlamlı bir farklılığa sahip değildir ($p>0.05$).

Tablo 3'e bakıldığında; öğrencilerin yaşları ile ekolojik ayak izi genel farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür ($F=4,290$; $p=0.015<0.05$). Bunun nedeni, 23 yaş ve üzeri olan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarının, 17-19 yaşında olanların ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin yaşları ile ulaşım-barınma farkındalıkları arasında anlamlı farklılık bulunmuştur ($F=4,728$; $p=0.01<0.05$). Bunun nedeni, yaşı 20-22 olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarının, yaşı 17-19 olanların ulaşım barınma puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, yaşı 23 ve üzeri olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarının, yaşı 17-19 olanların ulaşım-barınma puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin yaşları ile enerji farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=4,856$; $p=0.008<0.05$). Bunun nedeni, yaşı 23 ve üzeri olan öğrencilerin enerji puanlarının, yaşı 17-19 olanların enerji puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, yaşı 23 ve üzeri olan öğrencilerin enerji puanlarının, yaşı 20-22 olanların enerji puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin gıda farkındalıkları, atık farkındalıkları ve su tüketimi farkındalıkları ise yaşa göre anlamlı bir farklılığa sahip değildir ($p>0.05$).

Tablo 3'de görüldüğü üzere öğrencilerin aile aylık ortalama gelir düzeyleri ile ekolojik ayak izi genel farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=3,452$; $p=0.017<0.05$). Bu farkın nedeni, aile aylık ortalama geliri 0-15.000 TL olan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarının, geliri 45.001 TL ve üzeri olanların ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, aile aylık ortalama geliri 15.001-30.000 TL olan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarının, geliri 45.001 TL ve üzeri olanların ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin aile aylık ortalama gelirleri ile ulaşım-barınma farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=5,523$; $p=0.001<0.05$). Bu farkın nedeni, aile aylık ortalama geliri 0-15.000 TL olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarının, geliri 45.001 TL ve üzeri olanların ulaşım-barınma puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, aile aylık ortalama geliri 15.001-30.000 TL olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarının, geliri 45.001 TL ve üzeri olanların ulaşım-barınma puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Ayrıca, aile aylık ortalama geliri 30.001-45.000 TL olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarının, geliri 45.001 TL ve üzeri olanların ulaşım-barınma puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Gıda farkındalıkları, enerji farkındalıkları, atık farkındalıkları ve su tüketimi farkındalıkları ise aile aylık ortalama gelir düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemiştir ($p>0.05$).

Tablo 3'de görüldüğü gibi öğrencilerin bölümleri ile ekolojik ayak izi genel farkındalıkları, gıda, ulaşım-barınma, enerji, atıklar ve su tüketimi farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık yoktur ($p>0.05$).

Tablo 3'de görüldüğü gibi öğrencilerin sınıfları ile ekolojik ayak izi genel farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=12,674$; $p=0<0.05$). Bunun nedeni, 4. sınıftaki öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarının, 1. sınıf öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, 1. sınıf öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarının, 2. sınıf öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, 3. sınıf öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalık genel

puanlarının, 2. sınıf öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Ayrıca, 4. sınıf öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarının, 2. sınıf öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin sınıfları ile gıda farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=2,797$; $p=0.041<0.05$). Bunun nedeni, 4. sınıf öğrencilerinin gıda puanlarının 1. sınıf öğrencilerinin gıda puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, 4. sınıf öğrencilerinin gıda puanlarının 2. sınıf öğrencilerinin gıda puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin sınıfları ile ulaşım-barınma farkındalıkları arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($F=8,426$; $p=0<0.05$). Bunun nedeni, 4. sınıf öğrencilerinin ulaşım-barınma puanlarının, 1. sınıf öğrencilerinin ulaşım-barınma puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, 4. sınıf öğrencilerinin ulaşım-barınma puanlarının, 2. sınıf öğrencilerinin ulaşım-barınma puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin sınıfları ile enerji farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=11,469$; $p=0<0.05$). Bunun nedeni, 4. sınıf öğrencilerinin enerji puanlarının, 1. sınıf öğrencilerinin enerji puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, 1. sınıf öğrencilerinin enerji puanlarının, 2. sınıf öğrencilerinin enerji puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, 3. sınıf öğrencilerinin enerji puanlarının, 2. sınıf öğrencilerinin enerji puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Ayrıca, 4. sınıf öğrencilerinin enerji puanlarının, 2. sınıf öğrencilerinin enerji puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin sınıfları ile atık farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=6,670$; $p=0<0.05$). Bu farkın nedeni, 4. sınıf öğrencilerinin atıklar puanlarının, 1. sınıf öğrencilerinin atıklar puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, 4. sınıf öğrencilerinin atıklar puanlarının, 2. sınıf öğrencilerinin atıklar puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin sınıfları ile su tüketimi farkındalıkları arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($F=5,265$; $p=0.002<0.05$). Bunun nedeni, 4. sınıf öğrencilerinin su tüketimi puanlarının, 1. sınıf öğrencilerinin su tüketimi puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, 3. sınıf öğrencilerinin su tüketimi puanlarının, 2. sınıf öğrencilerinin su tüketimi puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Ayrıca, 4. Sınıftaki öğrencilerin su tüketimi puanlarının, 2. sınıf öğrencilerinin su tüketimi puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$).

Tablo 3’de görüldüğü gibi öğrencilerin anne eğitim düzeyleri ile ekolojik ayak izi genel farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=3,626$; $p=0.007<0.05$). Bunun nedeni, anne eğitim durumu ilkököl olan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, anne eğitim durumu ortaokul olan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, anne eğitim durumu lise olan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin anne eğitim düzeyi ile gıda farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=3,931$; $p=0.004<0.05$). Bunun nedeni, anne eğitim durumu ilkököl olan öğrencilerin gıda puanlarının, anne eğitim durumu lise olan öğrencilerin gıda puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, anne eğitim durumu ilkököl olan öğrencilerin gıda puanlarının, anne eğitim durumu önlisans olan öğrencilerin gıda puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, anne eğitim durumu ortaokul olan öğrencilerin gıda puanlarının, anne eğitim durumu önlisans olan öğrencilerin gıda puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Diğer taraftan, anne eğitim durumu ilkököl olan öğrencilerin gıda puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin gıda puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Ayrıca, anne eğitim durumu ortaokul olan öğrencilerin gıda puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin gıda puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin anne eğitim düzeyi ile ulaşım-barınma farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=3,467$; $p=0.009<0.05$). Bunun nedeni, anne eğitim durumu ilkököl olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, anne eğitim durumu ortaokul olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Diğer taraftan, anne eğitim durumu lise olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Ayrıca, anne eğitim durumu önlisans olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin anne eğitim düzeyi ile atık farkındalıkları

arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F=3,067$; $p=0.017<0.05$). Bunun nedeni, anne eğitim düzeyi ilkokul olan öğrencilerin atık puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin atık puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, anne eğitim düzeyi ortaokul olan öğrencilerin atık puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin atık puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Ayrıca, anne eğitim düzeyi lise olan öğrencilerin atık puanlarının, anne eğitim durumu lisans olan öğrencilerin atıklar puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin enerji farkındalıkları ve su tüketimi farkındalıkları ise anne eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermemiştir ($p>0.05$).

Tablo 3’de görüldüğü üzere öğrencilerin baba eğitim durumu ile gıda farkındalıkları arasında anlamlı bir ilişki görülmüştür ($F=2,549$; $p=0.04<0.05$). Bunun nedeni, baba eğitim düzeyi ilkokul olan öğrencilerin gıda puanlarının, lise olan öğrencilerin gıda puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Bununla birlikte, baba eğitim düzeyi ilkokul olan öğrencilerin gıda puanlarının, önlisans olan öğrencilerin gıda puanlarından yüksek olmasıdır ($p<0.05$). Öğrencilerin ekolojik ayak izi genel farkındalıkları, ulaşım-barınma farkındalıkları, enerji farkındalıkları, atık farkındalıkları ve su tüketimi farkındalıkları ise baba eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermemiştir ($p>0.05$).

Tablo 3’e bakıldığında öğrencilerin yaşamlarını en uzun geçirdikleri yerler ile ekolojik ayak izi genel farkındalıkları, gıda farkındalıkları, ulaşım-barınma farkındalıkları, enerji farkındalıkları, atık farkındalıkları ve su tüketimi farkındalıkları arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamıştır ($p>0.05$).

Tablo 3’de görüldüğü gibi öğrencilerin daha önce sürdürülebilirlik ile ilgili bir konferansa katılma durumları ile ekolojik ayak izi genel farkındalıkları, gıda farkındalıkları, ulaşım-barınma farkındalıkları, enerji farkındalıkları, atık farkındalığı ve su tüketimi farkındalıkları arasında ise anlamlı bir ilişkiye rastlanılmamıştır ($p>0.05$).

Tablo 3’de görüldüğü gibi öğrencilerin sürdürülebilirlik ile ilgili ders alma durumları ile ekolojik ayak izi genel farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür ($t=2,556$; $p=0.011<0.05$). Bunun nedeni, sürdürülebilirlik ile ilgili ders alan öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarının, sürdürülebilirlik ile ilgili ders almayanların ekolojik ayak izi farkındalık genel puanlarından yüksek olmasıdır. Öğrencilerin sürdürülebilirlik ile ilgili ders alma durumları ile gıda farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür ($t=2,251$; $p=0.025<0.05$). Bunun nedeni, sürdürülebilirlik ile ilgili ders alan öğrencilerin gıda puanlarının, sürdürülebilirlik dersi almayan öğrencilerin gıda puanlarından yüksek olmasıdır. Öğrencilerin sürdürülebilirlik ile ilgili ders alma durumları ile ulaşım-barınma farkındalıkları arasında anlamlı bir ilişki görülmüştür ($t=2,474$; $p=0.014<0.05$). Bunun nedeni, sürdürülebilirlik ile ilgili ders alan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarının, sürdürülebilirlik dersi almayan öğrencilerin ulaşım-barınma puanlarından yüksek olmasıdır. Öğrencilerin sürdürülebilirlik ile ilgili ders alma durumları ile enerji farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür ($t=2,220$; $p=0.027<0.05$). Bu farkın nedeni, sürdürülebilirlik ile ilgili ders alan öğrencilerin enerji puanlarının, sürdürülebilirlik ile ilgili ders almayan öğrencilerin enerji puanlarından yüksek olmasıdır. Öğrencilerin atık farkındalıkları ve su tüketimi farkındalıkları ise öğrencilerin sürdürülebilirlik ile ilgili bir ders alma durumuna göre anlamlı bir farklılık görülmemiştir ($p>0.05$).

Tablo 3’de görüldüğü üzere öğrencilerin sürdürülebilirlik ile ilgili konuların kısa da olsa değinildiği bir ders alıp alma durumları ile ekolojik ayak izi genel farkındalıkları, gıda farkındalıkları, ulaşım-barınma farkındalıkları, enerji farkındalıkları, atık farkındalıkları ve su tüketimi farkındalıkları arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır ($p>0.05$).

Tablo 3’de görüldüğü gibi ğrencilerin AYT puanları ile ekolojik ayak izi genel farkındalıkları, gıda farkındalıkları, ulaşım-barınma farkındalıkları, enerji farkındalıkları, atık farkındalıkları ve su tüketimi farkındalıkları arasında anlamlı bir ilişki görülmemiştir ($p>0.05$).

Tablo 3’de görüldüğü gibi ğrencilerin AGNO’ları ile enerji farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık görülmüştür ($t=-2,077$; $p=0.039<0.05$). Bunun nedeni, AGNO’su 2.50 ve altı olan öğrencilerin enerji puanlarının ($x=3,849$), AGNO’su 2.51 ve üzeri olan öğrencilerin enerji puanlarından ($x=4,019$) düşük olmasıdır. Öğrencilerin ekolojik ayak izi genel farkındalıkları ile gıda farkındalıkları, ulaşım-barınma farkındalıkları, atık farkındalıkları, su tüketimi farkındalıkları ise puanları AGNO’ya göre anlamlı farklılık göstermemiştir. ($p>0.05$).

5. SONUÇ

Ekolojik dengenin bozulması sonucunda ortaya çıkan sorunlarla karşılaşan insanların yaptığı şeylerin farkına varması ve bunları telafi etmesi gerekir. İnsanların ileride yapacakları faaliyetlere yön vermesi açısından, hangi faaliyetlerinin doğaya ne ölçüde zarar verdiğini, diğer bir ifadeyle çevre üzerinde bıraktığı ekolojik ayak izinin büyüklüğünü bilmesi oldukça önemlidir. Ekolojik ayak izi farkındalığı, bireylerin ve toplumların çevresel etkileri anlamalarına ve bu etkilerin ortaya çıkarabileceği olumsuzlukları azaltmalarına yardımcı olur. Bu farkındalık, doğal kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanılmasını teşvik eder, çevresel olumsuz etkilerin azaltılmasına katkı sağlar ve iklim değişikliği gibi büyük sorunlarla mücadelede önemli bir rol oynar. Ayrıca, bireylerin tüketim alışkanlıklarını gözden geçirmelerine ve böylelikle daha sürdürülebilir bir yaşam tarzı benimsemelerine yardımcı olur.

Araştırma bulguları ve sonuçlarına bakıldığında; İİBF öğrencilerinin “Ekolojik Ayak İzi Genel Farkındalığı”nın yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Çünkü İİBF öğrencileri işletme, iktisat ve kamu yönetimi bölümlerinde eğitim alırlarken, iktisadi büyüme, sürdürülebilir kalkınma, çevre ekonomisi, enerji ekonomisi, çevre sorunları ve politikaları ve kurumsal sosyal sorumluluk gibi konulara da aşina olabilirler. Özellikle sürdürülebilirlik üzerine dersler alan öğrencilerin, ekolojik ayak izi gibi kavramlara daha duyarlı olduğu söylenebilir. Ekolojik ayak izi farkındalığının yüksek olması, İİBF öğrencilerinin bireysel ve toplumsal sorumluluk duygularının gelişmiş olduğunu da göstermektedir.

Ekolojik ayak izi farkındalığı yüksek olan bireyler ve toplumlar, çevresel etkileri daha iyi anlarlar ve bu etkileri azaltmak için daha bilinçli olurlar. Doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilir kullanımı konusunda daha duyarlı olurlar ve tüketim alışkanlıklarını buna göre düzenlerler. Böylece farkındalığı yüksek olan bireylerin çevreye ve gezegene daha az zarar veren bir yaşam tarzı benimsediklerini söyleyebilmek mümkündür.

Bu çalışma ile elde edilen sonuçlar düşünülerek, aşağıdaki önerilerde bulunulabilir:

- Bu çalışma ile İİBF’de öğrenim gören öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalıkları araştırılmıştır. Ancak bir konu hakkında farkındalık ve bilinç sahibi olmak, o konu hakkında uygun davranışlarda bulunulduğu anlamına da gelmemektedir. Bu sebeple, ekolojik ayak izinin azaltılması konusundaki davranışı ölçen bir ölçme aracı geliştirilebilir.
- İİBF’de öğrenim gören öğrencilerin sürdürülebilir büyüme ve kalkınma için çevre eğitimi odaklı eğitimler almalarının önemli olduğu ifade edilebilir. Bu konuda öğrencilerin farkındalıklarını arttıracak derslerin müfredata dahil edilmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir.
- Ekolojik ayak izinin git gide arttığı, böyle devam ederse telafi edilemeyecek sorunlara yol açacağı, farklı derslerde ve disiplinler arası ilişkiler kurularak ele alınmalı ve tartışılmalıdır.
- Öğrencilerin ekolojik ayak izini azaltmaya ilişkin araştırma projeleri hazırlamaları sağlanmalı, böylece çevresel sorunlara yönelik çözümler bulmaları teşvik edilmelidir.
- Ekolojik ayak izinin azaltılması konusundaki farkındalığı artırmada üniversitelerdeki akademisyenlere de önemli görevler düştüğü unutulmamalıdır. Bu çalışma, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İİBF öğrencileriyle sınırlıdır. Bundan sonraki çalışmalarda, farklı üniversitelerin farklı bölümlerindeki öğrenciler ve akademisyenlerin ekolojik ayak izi farkındalıklarını araştırmaya yönelik daha kapsamlı araştırmalar yapılabilir. Böylece, yükseköğretim kurumlarında sürdürülebilirliğe yönelik katkı sağlayabilecek bilimsel çalışmalar yapılmış olacaktır.
- Bu çalışma, ayrıca büyük üretim işletmeleri veya sanayi kuruluşları üzerinde de yapılabilir, böylece onların da bu konuda farkındalık sahibi olmaları veya bilinçlendirilmeleri sağlanabilir.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan anket yöntemi için Ağrı İbrahim een Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 29/02/2024 tarihli ve E-95531838-050.99-95945 nolu toplantısında 67 sıra sayılı kararı ile izin alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde AKAD Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar (lar) ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %25, 2. Yazarın katkı oranı %25, 3. Yazarın katkı oranı ise %50'dır.

ıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar atışması yoktur.

Ethics Statement: Permission for this study was obtained from the Ethics Committee of Ağrı İbrahim een University with the decision number E-95531838-050.99-95945 at the meeting dated 29/02/2024 and numbered 67 of the relevant board. In case of detection of a contrary situation, AKAD Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate is 25%, 2nd author's contribution rate is 25%, 3rd author's contribution rate is %50.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Aga, H. & Yalçın, S. (2018). niversite ğrencilerinin ekolojik ayak izlerine göre ka gezegene ihtiyaı var? *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 960-967. <https://doi.org/10.21733/ibad.492268>.
- Akıllı, H., Kemahlı, F., Okudan, K. & Polat, F. (2008). Ekolojik ayak izinin kavramsal içeriği ve Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde bireysel ekolojik ayak izi hesaplaması. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 8(15), 1-25. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auibfd/issue/32317/359129>
- Amprazis, A., Galanis, N., Malandrakis, G., Panaras, G., Papadopoulou, P. & Galli, A. (2023). The ecological footprint of Greek Citizens: Main drivers of consumption and influencing factors. *Sustainability*, 15(2), 1377. <https://doi.org/10.3390/su15021377>.
- Aslam, B., Zhang, G., Amjad, M.A., Guo, S. & Ji, M. (2023). Does the impact of financial development reinforce sustainability ecological footprint? Fresh evidence from middle and high-income economies. *Journal of Cleaner Production*, 429, 139-573. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.139573>
- Bashir, M.F., Benjiang, M.A., Hussain, H. I., Shahbaz, M., Koca, K. & Shahzadi, I. (2022). Evaluating environmental commitments to COP21 and the role of economic complexity, renewable energy, financial development, urbanization, and energy innovation: empirical evidence from the RCEP countries. *Renewable Energy*, 184, 541–550. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.11.102>.
- Büyüköztürk, ř., okluk, . & Köklü, N. (2018). *Sosyal Bilimler İçin İstatistik*. Ankara: Pegem Akademi.
- Coşkun, I. . & Sarıkaya, R. (2014). Sınıf ğretmeni adaylarının ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerinin belirlenmesi. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(5), 1761-1787. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6598>
- am, H. & elik, G. (2022). Ekolojik ayak izini etkileyen faktörlerin belirlenmesine yönelik bir yapısal model nerisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 25(1), 201-215. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.1103235>
- etin, F. A., Güven Yıldırım, E. & Aydoğdu, M. (2017). Sürdürülebilir yaşama yönelik ekolojik ayak izi eğitiminin evre sorunlarına yönelik tutum ve davranış düzeyine etkisi. *Kuramsal Eğitim Bilim Dergisi*, 10(1), 31-48. <http://dx.doi.org/10.5578/keg.20985>.
- ıkırık, S. & Yel, M. (2019). Biyoloji ğretmen adaylarının ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerinin belirlenmesi. *Turkish Studies Social Sciences*, 14(6), 2999-3008. <http://doi.org/10.29228/TurkishStudies.39703>.

- Çolak, G. & Atılğan Türkmen, B. (2023). Kurumsal karbon ayak izi analizi: Bir kimya fabrikası için örnek hesaplama. *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 9(1), 191-201. <https://doi.org/10.21324/dacd.1120858>.
- Demirkol, M. & Aslan, İ. (2021). Sınıf öğretmenlerinin ekolojik ayak izi farkındalık düzeyleri. *Journal of Computer and Education Research*, 9(18), 904-928. <https://doi.org/10.18009/jcer.901915>.
- Deniz Çakıroğlu, A. (2023). Genç tüketicilerin ekolojik zekasının ekolojik ayak izi farkındalıkları üzerindeki etkisi: İstanbul İlinde bir uygulama. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 2100-2127. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1318124>.
- Eraslan, Ş. & Seçme, D. (2021). Mimarlık fakültesi öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalık düzeyi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 25(3), 481-491. <https://doi.org/10.19113/sdufenbed.801151>.
- Erten, S. (2004). Çevre eğitimi ve çevre bilinci nedir, çevre eğitimi nasıl olmalıdır?. *Çevre ve İnsan Dergisi*, Çevre ve Orman Bakanlığı Yayın Organı, Sayı.65-66, Ankara.
- George, D. & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference*. 17.0 update (10a ed.), Boston: Pearson.
- Günel, N., Yücel Işıldar, G. & Atik, A.D. (2018). Üniversite öğrencilerinin ekolojik ayak izi azaltılması konusundaki eğilimlerinin incelenmesi. *TÜBAV Bilim*, 11(4), 34-46. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubav/issue/42160/507066>
- Güngör, H. (2019). *Bir okul öncesi eğitim kurumunda ekolojik ayak izi uygulamaları ile sürdürülebilir yaşam fırsatlarının geliştirilmesi* (Yayın No. 507909) [Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurumu Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Güngör, H. & Cevher Kalburan, F. N. (2022). Okul öncesi eğitim kurumu çalışanlarının ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerinin belirlenmesi. *International Journal of New Trends in Arts, Sports & Science Education (IJTASE)*, 1(1), 17-27.
- Günşen, G. (2023). Çevre eğitimi etkinliklerinin okul öncesi öğretmen adaylarının ekolojik ayak izi farkındalığına ve çevre bilincine yönelik ilgi düzeylerine olan etkisinin incelenmesi. *Uluslararası Temel Eğitim Çalışmaları Dergisi*, 4(1), 1-13. <https://doi.org/10.59062/ijpes.1233687>.
- Güriş, S. & Astar, M. (2015). *Bilimsel araştırmalarda SPSS ile istatistik*. İstanbul: Der Yayınları.
- Işık Mercan, S. (2022). Ekolojik kimlik ve ekolojik ayak izi: Çevre sorunlarında bir ikilem mi? *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 47, 148-161. <http://dx.doi.org/10.32003/igge.1124911>.
- Kalaycı, Şeref (Ed.) (2010). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayınları.
- Karimi Alavijeh, N., Nasrin, S. & Salehnia, N. (2022). The effects of agricultural development on CO2 emissions: empirical evidence from the most populous developing countries. *Environment Development and Sustainability*, 25, 12011-12031. <https://doi.org/10.1007/s10668-022-02567-1>.
- Kibria, Md. G. (2023). Ecological footprint in Bangladesh: Identifying the intensity of economic complexity and natural resources. *Heliyon*, 9(4), 1-11. e14747. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e14747>.
- Küçükbaş Duman, F. & Atabek Yiğit, E. (2022). Spor bilimleri fakültesi öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalıkları. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 27(4), 265-280. <https://doi.org/10.53434/gbesbd.1114228>.
- O'Gorman, L. & Davis, J. (2013). Ecological footprinting: Its potential as a tool for change in preservice teacher education. *Environmental Education Research*, 19(6), 779-791. <https://doi.org/10.1080/13504622.2012.749979>.

- Özgen, U. & Demirci Aksoy, A. (2017). Tüketicilerin ekolojik ayak izi farkındalık düzeyleri (Ankara İli örneği). *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52(3), 46-65. <http://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.17.11.790>.
- Özyürek, C., Demirci, F., Sarıgöl, J., Tepe, B. & Güler, H. (2022). Öğretmen adaylarının bireysel ekolojik ayak izinin bazı değişkenlere göre değerlendirilmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1) 390-402. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.407082>.
- Saylar, Ö. & Akyüz, C. A. (2019). *Fen bilgisi ve biyoloji öğretmen adaylarının ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerinin belirlenmesi*. Mustafa Kılıç & M. Eraslan (Eds.), 6. Uluslararası Multidisipliner alışmaları Kongresi (26-27 Nisan 2019, Gaziantep, Türkiye), Eğitim Bilimleri Tam Metin Bildiri Kitabı, (ss.289-294). Asos Yayınları.
- Sonu, G., Binod, P. & Sonika, G. R. (2011). Ecological footprint: A tool for measuring sustainable development. *International Journal Of Environmental Sciences*, 2(1), 140-144. https://www.researchgate.net/publication/276270908_Ecological_Footprint_A_tool_for_measuring_Sustainable_development
- Şimşek, T. (2020). Bazı demografik özelliklere göre liseli gençlerin ekolojik ayak izi farkındalıkları ve çevre dostu davranışları. *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 3(2), 139-169. <https://doi.org/10.38004/sobad.765328>.
- Tabachnick, B.G & Fidell, L.S. (2013). *Using multivariate statistics*. Pearson: Boston.
- Temizkan, R. & Ceyhanlı, K. (2020). Turizm lisans öğrencilerinin ekolojik ayak izi farkındalıkları. *Turizm Akademik Dergisi*, 7(2), 203-223. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/touraj/issue/58493/629480>
- Turan, E. S. (2017). Türkiye'nin su ayak izi değerlendirmesi. *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 74(EK-1), 55-62. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/thdbd/issue/64014/968460>
- Ünal, S. & Dımaşıklı, E. (2000). Çağdaş öğretmenlik eğitiminde çevre boyutu: uluslararası gelişmeler ve ülkemiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12, 112-119. <https://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12397/36>
- Ünal, S., Mançuhan, E. & Sayar, A. A. (2001). *evre bilinci bilgisi ve eğitimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Wackernagel, M. & Rees, W. (1996). *Our ecological footprint: reducing human impact on the earth*. Canada: New Society Publishers.
- WWF (2012). *Reducing Cardiff's Ecological Footprint a Resource Accounting Tool for Sustainable Consumption*, http://awsassets.wwftr.panda.org/downloads/turkiyenin_ekolojik_ayak_izi_raporu
- Yamane, T. (1973). *Statistics: An introductory analysis*. New York: Harper & Row.
- Yıldız, E. (2014). *Fen ve teknoloji öğretmen adaylarının ekolojik ayak izi farkındalık düzeylerinin belirlenmesi ve değerlendirilmesi* (Yayın No. 381510). [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurumu Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Yıldız, E. & Selvi, M. (2015). Fen bilimleri öğretmen adaylarının ekolojik ayak izleri ve ekolojik ayak izini azaltma yolları konusundaki görüşleri. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(3), 457-487. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/312822>

İkinci Cumhuriyet Tartışmalarının İki Momenti: Cumhuriyetçilik Açısından Bir Değerlendirme

Two Moments of Second Republic Debates: An Assessment from the Perspective of Republicanism

Aydoğan KUTLU¹

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, Türkiye’deki ikinci cumhuriyet tartışmalarının 1960’lardaki ve 1990’lardaki kavram, tema ve tezlerini karşılaştırmalı biçimde değerlendirmektir.

Tasarım/Yöntem: Tarihselci bir yaklaşımla 1960’ların ve 1990’ların siyasal-entelektüel tartışmalarının genel çerçeveleri incelenmiş ardından her iki momentteki temel savlar irdelenip tartışılmıştır. Nitel yöntemlere dayanarak çok sayıda birincil ve ikincil kaynak taranmıştır.

Bulgular: Türk Cumhuriyetçiliği, güçlü bir monarşist meydan okumanın yokluğunda kendisini gerekçelendirmekte öteden beri zayıf kalmıştır. Bu bağlamda 1960’ların ve 90’ların ikinci cumhuriyetçilik tartışmaları, cumhuriyetin yeniden yorumlanmasında önemli fırsatlar olmuştur. Bununla birlikte cumhuriyet-devlet özdeşliği, Atatürk imgesiyle kurulan veya reddedilen ilişki, cumhuriyet-demokrasi tartışmasının sağlıklı bir çerçeveye oturtulamaması gibi durumlar, felsefi açıdan derinlikli bir cumhuriyet yorumuna imkân vermemiştir.

Sınırlılıklar: Çalışmanın amacı özellikle ikinci cumhuriyetçiliğin iki ana zirvesini incelemek olduğu için tartışmaların 1970’ler, 80’ler ve 2000’lerdeki izdüşümleri kapsam dışı bırakılmıştır. Ayrıca tarihsel dönemler yalnızca doğrudan ilgili olduğu özellikleriyle ele alınmıştır ki bu halde bile bir hayli uzun olmuştur.

Özgünlük/Değer: Çalışma, ikinci cumhuriyetçilik tartışmalarını bir yandan cumhuriyetçi siyaset felsefesiyle bağlantısı/bağılantısızlığı temeline oturtmaya çalışmakta, diğer yandan ise her iki momentte öne çıkan kavram, tema ve tezleri dönemsel koşullarla ilişkilendirerek karşılaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Cumhuriyet, Cumhuriyetçilik, Demokrasi, Kemalizm, Liberalizm, Bürokrasi.

Abstract

Purpose: The aim of this study is to comparatively evaluate the concepts, themes and theses of the second republic debates in Turkey in the 1960s and 1990s.

Design/Methodology: With a historicist approach, the general frameworks of the political-intellectual debates of the 1960s and 1990s are analyzed and then the main arguments of both moments are analyzed and discussed. A large number of primary and secondary sources were scanned based on qualitative methods.

Findings: Turkish republicanism has always been weak in justifying itself in the absence of a strong monarchist challenge. In this context, the second republican debates of the 1960s and 90s have been important opportunities for reinterpreting the republic. However, the republic-state identity, the relationship with the image of Atatürk, and the inability to frame the republic-democracy debate in a healthy framework did not allow for a philosophically in-depth interpretation of the republic.

Limitations: Since the aim of the study is to examine the two main peaks of second republicanism, the projections of the debates in the 1970s, 80s and 2000s have been excluded. Moreover, the historical periods have been analyzed only in terms of their direct relevance, and even then the study is too long.

Originality/Value: On the one hand, the study attempts to situate the second republicanism debates on the basis of their connection/disconnection with republican political philosophy, and on the other hand, it compares the concepts, themes and theses prominent in both moments in relation to the periodic conditions.

Keywords: Second Republic, Republicanism, Democracy, Kemalizm, Liberalism, Bureaucracy

¹Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, akutlu@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8462-2610

1. GİRİŞ

Türkiye’de cumhuriyet, ilan edildiği 1923’ten bu yana güçlü bir monarşist siyasal akımın meydan okumasıyla karşılaşmadan günümüze dek gelmiştir. Bu durum, bir yandan cumhuriyet üzerinde genel bir uzlaş sağlarken; diğer yandan onun kendisini kuramsal olarak gerekçelendirmesinde ve felsefi olarak derinleştirmesinde zaaflar yaratmıştır. Bu bakımdan gerek 1960’lardaki, gerekse 1990’lardaki ikinci cumhuriyet tartışmaları, cumhuriyetin ne olduğu ve ne olması gerektiği hususunda kamusal bir tartışma açmak bakımından iki önemli fırsat olmuştur. Mamafih bu tartışmalar Türkiye’de devletin ne olduğuna dair bir çerçeveyi pek aşamamış ve Türk cumhuriyetçiliğinin özgünlüğüne dair bir derinlik pek sunmamıştır. Bu bakımdan bu çalışma, ikinci cumhuriyet tartışmalarının iki zirve dönemini, cumhuriyetçilik perspektifinden yaklaşılarak karşılaştırmalı olarak incelemeyi ve ileri sürülen kavram, tema ve savların cumhuriyetçi potansiyelini sorgulamayı amaçlamaktadır.

İkinci cumhuriyetçilik tartışmaları gerek 1960’larda, gerekse 1990’larda özellikle basın üzerinden ilerlemiş; bir süreliğine bir moda olmuş ancak sonrasında sönümlenmiştir. Basındaki tartışmaları Koloğlu (2007) iyi özetlemiştir. Bununla birlikte literatürde hem 1960’lar hem de 1990’lar tartışmalarını karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışma pek yoktur. Bu bakımdan Somel’in (2015) makalesi istisnai bir özellik taşır. Bu kısa ama önemli makale, Marksist bir yaklaşımdan hareket ederek Bolşevizm’in oluşturduğu konjonktürle SSCB’nin çöktüğü konjonktürü karşılaştırıp incelemiştir. Onaran (2023), 1960’lardaki tartışmalara odaklanmış ve farklı tarafların ideolojik konumlarıyla ve çıkarlarıyla bağlantılandırarak ve derinlemesine bir kaynak taramasıyla etüt etmiştir. Gürpınar (2013) ve Yıldırım ve Haspolat (2016) ise 1990’lar tartışmalarını nitelikli bir biçimde çözümlemişlerdir. Bununla birlikte her iki dönemi derinlikli biçimde inceleyip karşılaştırmalı bir yöntemle ele almak bakımından literatürde bir boşluk bulunmaktadır. Bu bakımdan bu çalışma, Somel’in karşılaştırmalı çözümlemesini geliştirerek ve Onaran’ın 1960’lar, Yıldırım ve Haspolat’ın 1990’lar için ileri sürdükleri savları bütünlendirip cumhuriyetçi bir perspektiften yeniden değerlendirmektedir. Bu bağlamda, her iki dönem sırayla ele alınmakta ve her birinde, tarihsel-siyasal bağlam, temel kavramlar ve savlar irdelendikten sonra bu tartışmaların cumhuriyetçilik açısından ne ifade ettiği sorgulanmaktadır.

2. 1960’LARDA İKİNCİ CUMHURİYET TARTIŞMALARI

İkinci Cumhuriyet kavramı, her ne kadar 1950’den itibaren birkaç köşe yazısında kullanılsa da, asıl olarak Türkiye’nin gündemine 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesinden sonra girmiştir (Koloğlu, 2007: 24, 41; Onaran, 2023: 6-7). 27 Mayıs’tan sonra basında, akademide ve siyasette bazı kişiler, devrilen rejim sonrasında yeni başlayan dönemi adlandırmak için İkinci Cumhuriyet ifadesini kullanmaya başlamışlardır. Bu kullanımda Fransız geleneğinden esinlenilmiş ve İkinci Cumhuriyet, esasen yeni bir anayasanın çerçevesini çizdiği yeni bir siyasal düzene işaret etmiştir. Mamafih (aşağıda nedenleriyle beraber ele alınacağı üzere) bu tabir pek tutmamış ve 1990’lara dek adeta unutulmuştur.

2.1. Tartışmaların Geliştiği Siyasal Bağlam

27 Mayıs askerî müdahalesinden sonra başlayan yeni dönemin İkinci Cumhuriyet olarak tanımlanmasının nedenleri, Demokrat Parti’nin (DP) iktidar dönemine duyulan tepkilerde yatmaktadır. Bilindiği üzere DP, 1950’de tek parti yönetiminden bunalmış geniş bir kesimin desteğiyle iktidara gelmiştir (Demirel, 2011: 104). Lakin bu durum, çoğulcu bir demokrasiye yol açmamış; kendini “milli irade” ile özdeşleştiren ve çoğunluk desteğine sahip olduğu için millet adına mutlak yetkili olduğuna inanıp muhalefetten de küçük ortak olarak eleştiri yerine destek bekleyen bir anlayışın DP’de tecessüm ettiği görülmüştür (Zürcher, 2012: 324). Halkın doğrudan yönetime katılmayıp sadece seçimler aracılığıyla hükümeti (yeniden) yetkilendirdiği “biçimsel demokrasi” olarak da tanımlanabilen bu siyasal anlayışa göre, halk, bireylerin yığını olarak görülmekte (sınıfsal çıkarlar-karşıtlıklar dikkate alınmamakta), sol siyasete izin verilmemekte ve seçimler aracılığıyla geniş bir yetki devri anlayışı kabul edilmektedir (Eroğlu, 2014: 267-68). Bu siyasal tasavvur, 1950’lerin ikinci yarısındaki iktisadi bozulma ve dış politika başarısızlıklarıyla birlikte daha şedit bir hal almıştır. Demagojik siyaset tarzı, patronaja dayalı hizmet, eleştiriye tahammülsüzlük gibi zafiyetler daha da öne çıkmış ve memur güvencelerin kaldırılması, yargıya ve üniversitelere müdahale, basın özgürlüğünün kısılması, muhalif seçmenlerin cezalandırılması gibi girişimler görülmüştür. Bunlar, muhalefetin bilenmesini ve birleşmesini sağlarken; DP’de de ne pahasına olursa olsun iktidarı koruma hissinin güçlendirmiştir. Nihayetinde DP, başlıca rakibi CHP’yi kapatmak için Tahkikat Komisyonu’nu kurma kararı almış ve bu adımın hızlandırdığı

siyasal-toplumsal tepkiler, 27 Mayıs'a giden yolu açmıştır (Zürcher, 2012: 349-50; Eroğul, 2014: 233 vd).

İşte İkinci Cumhuriyet kavramını kullananlar esasen bu bağlamı temel alarak düşüncelerini geliştirmişlerdir. Örneğin Bekata'nın (1960) anlamlı biçimde *Birinci Cumhuriyet Biterken* adını verdiği eserinde bu algı, açık biçimde fark edilebilir. Bekata'ya göre “rejim soysuzlaş[mıştır]”: İlkeler yerine çıkarlar temel alınmış; eleştiri ve siyasal denetim (tenkit ve murakabe) düşmanlık olarak görülmüş; rakip siyasal partiler, basın ve üniversite baskı altına alınmaya çalışılmış; halk siyasal görüşüne göre ayrıştırılmış; hukuk ve anayasa bertaraf edilmiş; liyakatsiz kişiler göreve getirilirken siyasal sorumluluk alınmamıştır. Bu koşullarda iktisadi kriz ve dış politika hataları üst üste gelmeye başlamış ve rejim çözümü hırçınlaşmakta bulmuştur. Her şeye rağmen, istifa ve erken seçimle bu gidişatın önlenebileceğini düşünen Bekata'ya göre, DP meclis grubu, anayasayı ihlal etme pahasına birkaç kişiyi korumaya çalışma yoluna giderek müdahaleyi kaçınılmaz kılmıştır. Kısacası, “Atatürk'ün şanlı dalgalandırdığı Birinci Cumhuriyet'in bayrağı, İnönü'nün elinde yeni şerefler kazanmış ve Celal Bayar'ın elinde çamurlara düşmüştür” (Bekata, 1960: X). Giritli'ye (1960: 9) göre de “27 Mayıs Devriminin gerçek anlamı istibdada, diktatörlüğe karşı nefret ve isyan, hürriyete ve insan hak ve haysiyetlerine uygun bir hayata karşı sonsuz özleyiş”e dayanmaktadır. Ancak 27 Mayıs, salt bir reaksiyon değildir; kapsamlı bir amacı olan bir inkılaptır. Bu amaç ise, yeni bir demokratik düzen kurmak, “siyasi demokrasiden sosyal demokrasiye geçişi” sağlayarak insan haklarının en gelişmiş ülkeler düzeyinde gerçekleştiği bir siyasal düzen kurmaktır (Giritli, 1960: 9, 106-09). Karal da DP dönemiyle ilgili olarak; milli egemenliğin parti kurucuları ve taraftarları için menfaat aracı olarak görüldüğünü, imtiyazlı grupların oluştuğunu, israfı dayanan iktisadi anlayışın tıkandığını ve nihayetinde iktidarla muhalefet arasında, sadece karşı tarafı yıpratmayı amaçlayan partizanca bir rekabetin geliştiğini söyler (Karal, 1960: 11-13). Her üç yazarın da buluştukları yer, DP döneminin sonunda ülkenin bir çöküş noktasına geldiği ve bunun, rejimin çürümesi sonucu olduğudur.

İkinci Cumhuriyet kavramının doğuşuna etki eden başka bir etmen, dünyadaki güncel siyasal gelişmelerdi. 1950'lerin sonlarından itibaren dünyanın farklı yerlerinde önemli siyasal-toplumsal olaylar cereyan ediyordu. 1959 Küba Devrimi, ABD'nin hemen yakınındaki bir ülkede başarıya ulaşan bir devrim olarak 1960'lar boyunca yükselecek kitlesel siyasal hareketliliği haber verirken; Başkan Syngman Rhee'nin devrilmesine ve İlk Kore Cumhuriyeti'nin sona erip ikincisinin¹ başlamasına yol açan ihtilal de, İsmet İnönü'nün oturumlara katılma yasağı aldığı meşhur “Sizi ben bile kurtaramam” konuşmasında yankılanmıştı.² Lakin Küba ve Kore'den çok daha doğrudan etkide bulunan gelişme, Cezayir'in bağımsızlık mücadelesinin neden olduğu siyasal gerginliğin Fransa'da IV. Cumhuriyet'in çöküşüne yol açmasıydı. Cezayir'in “Fransız toprağı” olduğunu savunan bir grup general, dekolonizasyona yönelik müzakerelerin darbe nedeni olduğunu iddia ederek ciddi bir siyasal krizi tetiklemişlerdi. Bu koşullarda hükümeti kurmak için çağrılan De Gaulle, yeni bir anayasa yapmak koşuluyla görevi kabul etmiş ve nihayetinde 1958 tarihli anayasa, Fransa'da V. Cumhuriyet'in başlangıcı sayılmıştı (Schain, 2011: 83-86). Fransa'da yeni bir anayasa ve hükümet sistemine dayalı olarak IV. Cumhuriyet'ten V. Cumhuriyet'e geçiş, 27 Mayıs'tan sonra temel ihtiyacın yeni bir anayasa olduğunu düşünen Milli Birlik Komitesi (MBK) ve onun oluşturduğu anayasa hazırlama komisyonu üyelerinin düşünme biçimini, yakın ve başarılı bir örnek olarak etkilemiş olabilir (Koloğlu, 2007: 31).

2.2. Tartışmaların İçerdiği Temel Savlar

27 Mayıs askerî müdahalesinden sonra “ikinci cumhuriyet” tabirini ilk kimin kullandığı bilinmemektedir. Onaran, 28 Mayıs günü çıkan *Akşam* gazetesinin “İkinci Cumhuriyet Kuruluyor”

¹ Modern Güney Kore siyasal tarihinin dönemleştirilmesinde de “numaralandırmanın” kullanılması ve birinci cumhuriyetin 1960'ta sona ermesi ilginç bir benzerlik göstermektedir. Halen altıncı cumhuriyet içinde olan Kore'de cumhuriyetler, devrimler, darbeler ve yeni anayasaların kabulüyle değişmiştir. Bkz. Lew, 2000.

² “Biz aldığımız tedbiri aldık, yürüteceğiz diyorsunuz. Gayrimeşru baskı rejimine girmiş olan idarelerin hepsi böyle söylemişlerdir. Siz de öyle diyorsunuz. Fakat muvaffak olamayacaksınız. Kore başkanı Syngman Rhee kurtuldu mu? Üstelik onun ordusu, polisi, memuru elinde idi. Hâlbuki sizin elinizde ne ordu var, ne memur, ne üniversite ve hatta ne de polis var... Olur mu böyle baskı rejimi? Muvaffak olur mu bu? Bir baskı rejimi kurulduğu zaman onu kuranlar artık mukavemet kalmayacak zannederler. Bizdeki baskı rejimini kuranlar da öyle zann ediyorlar. Baskı tertipçileri bilsinler ki, Türk Milleti Kore Milleti'nden daha az haysiyetli değildir” (akt. Eroğul, 2013: 233).

manşetine dikkat çekip önceliğin basında olduğunu işaret ederken; Koloğlu, numaralandırmanın esasen Sıddık Sami Onar'ın başkanlığındaki anayasa komisyonundan çıktığını düşünmektedir (Onaran, 2023: 9; Koloğlu, 2007: 45). Esasen her iki görüş de doğru olmakla birlikte, "ikinci cumhuriyet" düşüncesinin bir tür dönemin ruhunun yansıması olduğu söylenebilir. şöyle ki, 27 Mayıs'ın meşruiyetinin DP yönetiminin yozlaşması ve Cumhuriyet'i akamete uğratması üzerinden kurulup şimdi yapılması gereken temel görevin yeni bir anayasa çerçevesinde yeni bir rejimin inşası olarak belirlendiği ve bunların da Fransa'da yakın bir dönemde V. Cumhuriyet'e geçildiği hatırd tutularak yapıldığı düşünüldüğünde, Türkiye'de de birinci-ikinci cumhuriyet temelli bir düşünüş gayet doğal görünmektedir. Bu bağlamda bazıları birinci cumhuriyetin bir çözümlemesini yaparken (Bekata, 1960; Karal, 1960), diğerleri ikincisine dönük bir projeksiyon çizmeye çalışmaktadır (Giritli, 1960; Erginer, 1960). Bu çalışmaların hepsinde ne çıkan vurgu, bir eşikte, bir geçiş aşamasında olma hissiyatıdır. Lakin bu arada olma duygusu, "ikinci cumhuriyet" tezinin berraklaşmasında ve somutlaşmasında birtakım güçlükler yaratmaktadır. Öncelikle kronolojik sınır çizgisinin nereden ekileceğinin yani birincinin bitip ikincinin hangi anda başladığının tespiti zordur (Onaran, 2023: 10-11). Daha açıkçası, 27 Mayıs askerî müdahalesi mi, DP'nin iktidara gelei mi, DP tarafından "cumhuriyetin temel kaidelerinin tahrip edilmesi" mi temel alınacaktır? Sonuncusu için net bir tarih vermenin zorluğu bir yana bırakıldığında, buradaki asıl sorun, her bir tercihin farklı bir siyasal çıkarıma karşılık gelmesidir. Örneğin DP tarafından cumhuriyetin yıkıldığı savı, DP'nin ve ardıllarının cezalandırılmasını vurgularken; 27 Mayıs tercihi, MBK'nın onurlandırılmasını ne çıkaracaktır. Öte yandan dönüm noktasının belirlenmesindeki güçlükten daha kritik bir güçlük, birinci ile ikinci arasındaki ilişkinin nasıl tanımlanacağıdır ki, 1960'ların ikinci cumhuriyet tartışmalarının kaderini belirleyen de esasen bu güçlük olmuştur. Daha açıkça ifade etmek gerekirse, bir ikinci cumhuriyetten bahsedebilmek için, birincisinin ortadan kalktığını kabul etmek gerekir. Ancak bu kabulün mantıksal sonucu olarak Atatürk'ün kurduğu cumhuriyeti ikame edecek bir cumhuriyet düşüncesi, Atatürk'ün siyasal mirasının ağırlığından ve dolayısıyla meşruiyetten yoksun olacağı için sil baştan bir cumhuriyet inşası tasavvur eden ve İkinci Cumhuriyet'i de bu anlamda kullanan biri görülmez (Ortaylı, 1992: 15). Önerilen şey daha ziyade, DP döneminde Cumhuriyet'in kazanımlarını ortadan kaldıran sapmaları bertaraf edip gerçek demokratikleşme dinamiklerini glendirenerek Cumhuriyet'i güncellemektir (Somel, 2015: 132).

Cumhuriyetin demokratikleşerek güncellenmesinin, "ikinci cumhuriyet" adını hak edecek denli köktenciliği (radikalliği), öncelikle yeni bir anayasa yapımına dayanmaktadır. Nitekim Fransız modeliyle benzerlik de buradan (yeni anayasa-yeni cumhuriyet bağlantısından) kurulmaktadır. Bu husus, 1990'lardaki tartışmalarda tekrar gündeme geleceği için bunu biraz daha açmak yararlı olacaktır. Fransa'da cumhuriyeti numaralandırma ihtiyaı nereden gelmektedir? Bir görüşü göre bunun nedeni, araya başka rejim girdiği için önceki ve sonraki cumhuriyet rejiminin ayrıştırılması gerekliliğidir (Akşın, 1992: 51). Örneğin 1792'de kurulan cumhuriyetle 1848 cumhuriyeti arasında 1804 imparatorluğu, 1815 ve 1830 krallığı girdiği için I. ve II. Cumhuriyet denilmiştir. Aynı şekilde 1848 ve 1871 cumhuriyetleri arasında da 1851 imparatorluğu bulunduğu için II. ve III. Cumhuriyet'in farklı biçimde adlandırılmasına gidilmiştir. Yani cumhuriyetleri numaralandırarak ayırmanın temel gerekçesi, özgürlükçü olmayan rejimler tarafından kesintiye (*rupture*) uğratılmış olmasıdır (Savcı, 1992: 2). Diğer görüş ise, III. Cumhuriyet'ten sonra monarşik rejimlere geri dnlmediğine dikkat çekmekte ve yeni bir ölçüt olarak her yeni anayasanın cumhuriyetin yeni bir biçimde düzenlenmesine, devlet aygıtının yeni baştan örgütlenmesine ve devlet-yurttaş ilişkilerinin, temel hakların buna göre biçimlenmesine neden olduğunu savunarak anayasal değişimlere odaklanmaktadır. Bu bakımdan Fransa'da "numaralandırma[yı] 1792, 1848 ve 1871 tarihlerinde kurulan ilk üç Fransız Cumhuriyetlerinde görüldüğü gibi sadece araya krallık ve imparatorluk gibi Cumhuriyetten tamamen değişik rejimlerin girmesi haline inhisar ettirmeğe imkân yoktur" (Giritli, 1966). Zira 1940'ta Vichy hükümetinin ve 1958'de V. Cumhuriyet'in kuruluşunda olduğu araya başka rejim girmeden de cumhuriyetin dönüşümü grlmştr. Burada belirleyici ölçüt, yeni bir anayasanın yapılmasıdır (Giritli, 1960: 8; ayrıca bkz. Onaran, 2023: 15). Bu mantıkla ABD federal cumhuriyeti bir sayı sıfatı almadan adlandırılırken, Fransız Cumhuriyeti, onu düzenleyen anayasaya göre bir sıra sayı sıfatı almaktadır.

Yeni anayasa-yeni cumhuriyet görüşünden bakıldığında, 1960'ta hazırlıklarına başlanan anayasanın, Türkiye'de ikinci cumhuriyete geçişi sağlayacağı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu mantığın arka planında, 1924 Anayasası'nda dört kez (1928, 1934, 1937 ve 1945) nemli değişiklikler yapılmış olsa da, çok partili hayata geçişte, muhalefetin meşru varlığı, yasama denetimi, kurumsal güvenceler

gibi parlamenter demokrasinin vazgeçilmez niteliklerini düzenleyen bir değişikliğin yapılmaması ve DP iktidar döneminin sonunda artık tek parti döneminin (hukuksal veya fiilen) kapatılması amacı yatmaktadır (Koloğlu, 2007: 41, 45). Aslında yeni bir anayasa yaparak yeni cumhuriyete geçiş, “İkinci Cumhuriyet” kavramının 1950’lerde ilk kullanılışında bile bulunmaktadır. Şeflik sisteminin cumhuriyetle bağdaşmadığına (haklı olarak) dikkat çeken Kurtbek, başkent dışında Anadolu’da hayat koşullarının değişmediğini, refahın artmadığını vurguladıktan sonra, “Demek ki 26 yıl sonra biz gene birinci yıldayız: Yeniden devlet teşkilatı kuracak ve yeniden Anayasa yapacağız” (Kurtbek, 1950; Koloğlu, 2007: 29) diyerek cumhuriyetin yeni baştan kurulmasını yeni anayasaya bağlamıştı.¹ Görüldüğü gibi, cumhuriyetin yenilenmesi, yeni anayasa yapımıyla açıkça bağlantılı görülüyordu. Ancak bu bağlantının zayıf yönleri de bulunmaktaydı. İlkın, mantıken yeni cumhuriyetin doğuşunu yeni anayasanın kabul anına taşımak gerekiyordu ki, bu hususta kavramı en sadık biçimde kullananlar bile yeterince titiz olmamışlar ve genelde 27 Mayıs’ı tercih etmeye devam etmişlerdir. İkinci ve daha önemlisi, ilelebet payidar kalacağını belirterek cumhuriyeti kurmuş olan Atatürk’ün hatırasını incitmeden ikincinin kuruluşunun meşruiyetinin sağlanmasındaki güçlülüdür. Bu bakımdan daha Anayasa Komisyonu’nun hazırlık çalışmaları sırasında konu gündeme gelmiş; komisyonun sözcüsü T. Güneş, “Yeni Anayasa yapmakla mükellefiz. Yeni bir cumhuriyet kurmakla değil! Türkiye Cumhuriyetinin ikinci anayasasını yapıyoruz. Fakat cumhuriyet tektir ve ebedidir” (Güneş, 1960: 1, 7) diyerek yeni anayasa yapımıyla yeni cumhuriyetin kuruluşunu veciz biçimde birbirinden ayırmıştır. Onaran’ın belirttiği üzere, Güneş’in bu müdahalesi, tartışmaların gidişatını etkilemiş, ikinci cumhuriyet tabirini kullananlar azalmaya başlamıştır (Onaran, 2023: 17-18). Güneş’in müdahalesinde asıl belirleyici etmenin “Atatürk’ün hatırası” olduğu ortadadır. İkinci cumhuriyetçiler, birinci ve ikinci cumhuriyet arasında çeşitli sentezler deneseler; ikincinin, birinciden kopuş değil, onun geliştirilmesi olduğunu vurgulasalar da, “ilelebet payidar” kalacak olan cumhuriyetin nasıl yeniden kurulduğunu açıklamada güçlük yaşamışlardır (Ortaylı, 1992: 15). Burada Tanör de daha teknik bir gerekçeye dikkat çekmektedir. Gerek 1924 Anayasası’nın 102. Maddesinde gerek 1961 Anayasası’nın 9. Maddesinde “Devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki Anayasa hükmü değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif dahi edilemez” açıklamasına yer verilmektedir. Tanör’e göre anayasal düzlemde Türk anayasaları 1923’ten beri Cumhuriyet’in sürekliliğini ve sonsuzluğunu temel bir anayasal ilke olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla araya monarşik başka bir rejim girmediğine göre, ikinci veya üçüncü cumhuriyetten bahsetmek, bu ilkeyi zedeleyeceği için doğru bir yorum olmayacaktır (Tanör, 2006: 388-89; ayrıca bkz. Savcı, 1962: 29).

Görüldüğü üzere, 1960’ların ikinci cumhuriyet tartışmalarının odağında yeni anayasa yapımının cumhuriyet açısından bir kopuş mu yoksa süreklilik mi ifade ettiği yer almaktadır. Tartışmaların ana aksı, yeni anayasa yapımının (tıpkı Fransa’da olduğu gibi) bir kopuşa karşılık geldiğini savunanlarla bunun cumhuriyetin mahiyetini değiştirmediğini, cumhuriyetin sürekliliği devam ettiğine göre bir kopuştan bahsedilemeyeceğini ileri sürenlerin savlarına dayanmaktadır. Aslında kuramsal açıdan çok verimli olabilecek bu ayrışma, cumhuriyetin farklı tanımları ve nitelikleri üzerinden zenginleştirilmediği ve belirli bir Türk tarihi okumasına dayandığı için yeterince derinleştirilmemiştir.² Öyle olduğu için, kısa sürede endişeler ön plana geçmiş; ikinciden sonra, üçüncü, dördüncü olmasının diyenler ve Atatürk’ün mirasından uzaklaşılmasından kaygılananlar seslerini yükseltmeye başlamıştır (Koloğlu, 2007: 46).

Aslında 1960’ların ikinci cumhuriyet tartışmalarında Atatürk’ün mirasını reddederek yeni bir cumhuriyet kurmayı savunan herhangi bir kişi veya siyasal grup yoktur. Bu bakımdan ikinci cumhuriyetçiler, Atatürk cumhuriyetinin reforme edilmesini ve restorasyonunu savunmaktadırlar (Somel, 2015: 133). Bu reformun en önemli ayağı, belirtildiği gibi, yeni anayasadır. Yeni anayasadan beklenen, parlamenter demokrasinin ihtiyaç duyduğu denge ve denetleme işlevlerinin tanımlanıp yürütmenin yasama, yargı ve diğer devlet kurumlarıyla ilişkisinin çerçevesini sağlam bir zemine yerleştirilmesiyle Türk demokrasisinin tekrar kendi gelişim izleğine oturtulmasıdır. 1960’ların başlarında aydınların gözünde DP vakasının, atipik bir durum olarak algılandığı söylenebilir. Türk

¹ Yeni anayasaya atfedilen önemin ne kadar eskilere gittiğini gösteren bu örnek, aynı zamanda anayasal iradiliğin (voluntarizmin) Türk siyasal kültüründeki yerine de işaret etmektedir. Nitekim günümüzde de salt anayasal değişikliklerle sorunların çözüleceğini uman oldukça kalabalık bir kesim bulunmaktadır.

² İzleyen bölümde cumhuriyetçilik açısından bu potansiyel irdelenmeye çalışılacaktır.

tarihinin genel gelişme çizgisine (“trendine”) bakıldığında, Sened-i İttifak ve Tanzimat Fermanı’ndan başlayarak mutlakîyetin derece derece azaltıldığı, temsili bir yönetimin ön plana geçtiği, egemenliğin millete doğru el değıştirdiği bir eğilim saptanmaktadır. Çok partili hayata geçişe kadar bu çizgi korunmuştur. Bu bakımdan DP iktidarı (ve özellikle 1957’den sonraki dönemi), manipüle edilmiş halk kitlelerinin desteğine dayanan bir mutlak yönetim olarak geçici bir sapma biçiminde görülmüştür (Savcı, 1961: 62-78). 1961 Anayasası ile tekrar eski evrimci gelişim çizgisine dönüleceği varsayılıyordu. Bu düşünüş tarzı, demokrasinin güçlendirilmesi ile cumhuriyetin gelişimini aynı zeminde bütünleştirmekte ve aralarında bir çelişki görmemektedir. Saltanat ve Hilafetin kaldırılarak milli egemenliğe dayanan cumhuriyete geçilmesi, siyasal özgürlüklerin ve insan haklarına dayalı usul ve esasların benimsenmesini ve nihayetinde çok partili demokratik düzene hazırlanmayı sağladığı varsayılmıştır (Karal, 1960: 4). Ancak “Cumhuriyet idealinin gerektirdiği ahlâkî faziletlerin cemiyette, istenildiği şekilde, bir türlü kök salamaması” ve “millete hakikî bir Demokrasi terbiyesi verilmeden seçimlere gitmek mecburiyeti[nin] hâsıl olm[ası]” yüzünden nitelikli bir demokrasinin uygulanabilmesi mümkün olmamıştır (Erginer, 1960: 12-13). Yeni dönemde demokrasinin gerekleri daha iyi anlaşıldığında, “demokrasi terbiyesi” topluma aşılandığında ve gerekli uzlaşmalar sağlandığında bu rejimi yerleştirmek mümkün olacaktır (Erginer, 1960 21 vd.).

Demokrasinin geliştirilmesinin yanı sıra, sosyal devletin hayata geçirilmesi de, ikinci cumhuriyetin ilkinden belirginleşen bir farkı olarak belirtilebilir. Demokratik ve laik nitelikleri haiz olan cumhuriyet, artık bir de sosyal vasfı kazanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra çağdaş milletlerin hemen hepsinde klasik özgürlüklerin yetersiz kaldığı kabul edilmiş ve yurttaşların iktisadi zayıflıklarını gidermek için yeni haklar tanınmıştır. Şimdi yeni anayasa ile Türkiye’de de bu haklar güvence altına alınmakta ve “siyasî demokrasiden sosyal demokrasiye” geçiş yapılmaktadır (Giritli, 1961: 106-07). Sosyal niteliği, ikinci cumhuriyetin birinciden ayrıştığı bir boyut olmasıyla dikkat çekicidir. Ancak bu farklılık da yeterince irdelenmemiştir.

İkinci cumhuriyet tartışmalarının asıl yönünü belirleyen ve bu bağlamda ikinci cumhuriyet kavramının da ömrünü biçen asıl bağlamın, cumhuriyetin özüne dair felsefî ve entelektüel savlardan çok bu kavramın farklı kesimlere ve onların siyasal çıkarlarına nasıl karşılık geldiği veya onlarla çatıştığı olmuştur. Bu bakımdan Onaran, dört temel yaklaşımı birbirinden ayırmaktadır: İkinci cumhuriyet tabirini benimseyenler ve “tek ve ebedi cumhuriyetçiler” olarak iki ana gruba ayırdıktan sonra; ilkinin (ikinci cumhuriyetçileri) 27 Mayıs’ı referans alanlar ve 1961 Anayasası’nı referans alanlar olarak ikiye ayırmakta; aynı biçimde tek ve ebedi cumhuriyetçileri de CHP’liler ve AP’liler olarak iki grupta toplamaktadır. 1961 Anayasası’nı referans alanlar daha çok akademisyen ve gazeteci aydınlardan oluşan bir elite karşılık gelmekte; buna karşın 27 Mayıs’ı dönüm noktası olarak vurgulayanlar ise giderek MBK çevresi olarak belirlemektedir. 1961 Anayasası’nı öne çıkararak ikinci cumhuriyeti savunanlar, anayasanın getirdiği yeniliklerin önemine dikkat çekmektedirler. Anayasanın temel aldığı yeni ilkelerin ve getirdiği yeni kurumların hem siyasal özgürlüklerin geliştirilmesine hem de iktisadî kalkınmaya öncülük edeceği umulmaktadır. Ancak 1961 Anayasası’na eleştirel yaklaşan AP’nin tek başına iktidar olup özerk anayasal kurumlarla çatışması, anayasanın mucizevî çözüm içermediğinin anlaşılmasını sağlamıştır. Daha önemlisi, 12 Mart 1971 Muhtırası’ndan sonra toplumsal taleplerin ve kitle hareketlerinin artışından çeken kesimlerin eleştiri oklarını anayasaya yöneltmeye başlamaları, bir dönüm noktası olarak simgeselleştirilen 1961 Anayasası’nın halesinin kaybolmasına yol açmıştır (Tanör, 1986: 33-54). Anarşi ve terör olaylarıyla birlikte giderek genişleyen muhafazakâr ittifak, kamuoyunda anayasanın güvenlik için köstek olduğu algısını yaymış; bunun sonucunda, anayasanın yeni bir cumhuriyetin müjdecisi olduğu iddiası, onun en sadık destekçileri için bile neredeyse savunulamaz hale gelmiştir. 27 Mayıs’ı referans alan ikinci grup, daha çok MBK üyelerinden oluşmaktadır. Aslandaş ve Bıçakçı’ya göre, ikinci cumhuriyet deyiminin kullanımı, bir tarihsel dönemlendirme ihtiyacından daha çok, 27 Mayıs askerî müdahalesiyle yapılan işin en az “Birinci Cumhuriyet” kadar büyük ve görkemli olduğunu vurgulamaya dayanıyordu (Aslandaş & Bıçakçı, 1995: 115-16). Onaran da yeni rejimin kurucusu olma unvanının önemli bir siyasal meşruiyet kaynağı oluşturduğuna dikkat çekmektedir (Onaran, 2023: 28). Bu bakımdan gerek Cemal Gürsel gerekse tabii senatörlere dönüşen eski MBK üyeleri, bu kullanımı olabildiğince sürdürürler. Ancak onların da herhangi bir kitlesel tabanının olmaması, AP iktidarından sonra 27 Mayıs’a dönük övgülerin giderek azalmasıyla birlikte marjinalleşmelerine yol açacaktır.

Siyasal olarak ikinci cumhuriyet tabirinin tutmamasının temel nedeninin, 1960-80 arasında Türkiye'nin iki büyük partisi olarak CHP ve AP'nin farklı gerekçelerle "İkinci Cumhuriyet" kavramına soğuk yaklaşımları olduğu söylenebilir. CHP açısından cumhuriyetin herhangi bir kopuşla işaretlenip numaralanmaması, öncelikle onun "devleti ve cumhuriyeti kuran parti" sıfatını korumak ve buradan gelen meşruiyeti muhafaza etmek istemesiyle ilişkilidir. 27 Mayıs veya 1961 Anayasası'nın ikinci cumhuriyetin kuruluş ânı olarak kabulü, bu momentte yer alan aktörlerle "bânilik" meşruiyetini paylaşması anlamına gelecekti. İkinci olarak CHP'nin Atatürk simgesine yaptığı yatırım da, birinci-ikinci ayrımı yapmasını engellemektedir. Atatürk simgesini kullanmaya devam edebilmek için, onun kurduğu cumhuriyetin "pâyidar kalması" gerekmektedir (Onaran, 2023: 28). AP açısından ise mesele farklıdır. AP, selefi DP'nin mirasını aklamak amacıyla ikinci cumhuriyet tabirine karşı çıkmaktadır. Zira DP'nin yozlaştırıp inkıza uğrattığı birinci cumhuriyet anlatısı, hem DP geleneğini cumhuriyet karşıtlığıyla damgalamakta hem de yeni kuruluş ânının arkasında bırakarak esasen paranteze alıp dışlamaktadır. Dolayısıyla AP açısından "Atatürk'ün kurduğu tek ve ebedi cumhuriyet" anlayışı, DP'yi cumhuriyet tarihine dahil edip kendi geldiği geleneği de meşrulaştırmak için gerekliydi. Burada, diğer aktörlerden temelden ayrıştığı bir husus, 1961 Anayasası'na karşıtlık olarak ortaya çıkmaktadır (Onaran, 2023: 29). AP'nin bu karşıtlığı, iktidar olduğu dönemde anayasanın meşruiyetinin altını oymasında ve nihayetinde 1971 sonrasındaki değişikliklerle onun yeni bir cumhuriyet kurma ve özgürlükçü bir demokratik düzen oluşturma iddiasının berhava olmasında ciddi etkide bulunduğu söylenebilir.

2.3. Temel Savların Cumhuriyetçilik Açısından Değerlendirilmesi

1960'ların ikinci cumhuriyet tartışması, 1971'den sonra uzun bir nisyan dönemine girdi. Öyle ki, 1991'de Mehmet Altan kavramı yeniden ileri sürdüğünde, pek çok kişi, 1960'lardaki tartışmaları hatırlamıyordu (Koloğlu, 2007: 87). 1960'lardaki ikinci cumhuriyet iddiasının böylesine kökten biçimde unutulmasının (yukarıda ele alınan kuramsal ve siyasal nedenler yanında) temel bir başka nedeninin, kitleselleşerek kamuoyuna mal olamaması olduğu söylenebilir. Bu bakımdan bu başlıkta, 1960'ların ikinci cumhuriyet tartışmasının cumhuriyetçi düşünceyle ilişkili unsur ve temalarını inceleyerek hem Türkiye'ye özgü cumhuriyetçiliğe daha yakından bakmak hem de neden elitist bir düzeyde kalıp kitleselleşemediğinin nedenlerini araştırmak amaçlanmaktadır. Böylece bu dönemdeki ikinci cumhuriyet tartışmalarının cumhuriyetçi potansiyeli irdelenecektir.

1960'ların İkinci Cumhuriyet tartışmaları, Türkiye'ye özgü cumhuriyetçiliğin içeriğini çözümleyebilmek açısından da önemli imkânlar sunmaktadır. Bu tartışmalarda öne sürülen savlardan biri "şahsi yönetim" ile "millet yönetimi" arasındaki karşıtlıktır. Bu karşıtlık temelinde Türkiye tarihi okuması, saltanatın kaldırılması ile son verilen şahsi iktidarın DP tarafından tekrar getirilmeye çalışıldığı ancak egemenliğin kendi elinde olduğunun bilincinde hareket eden milletin 27 Mayıs ile buna izin vermediğidir (Bekata, 1960; Giritli, 1960: 9). Bekata'da belirgin biçimde öne çıkan bu tema, diğer yazarlarda ve konuşmacılarda da yankılanmakta ayrıca Anayasa Komisyonu'nun (İlim Heyeti'nin) 27 Mayıs askerî müdahalesini meşrulaştıran bildirisinde de yer almaktadır. Bu bildiride, kamu yararına hizmet etmesi ve kamunun haklarını koruması beklenen yöneticilerin "şahsî nüfuz ve ihtiraslarla zümre menfaatini teşmil eden maddî bir kuvvet haline gel[diği]", hukuku buna göre çarpıttığı, devlet kudretini bu ihtiras ve çıkarlar için araçsallaştırdığı (akt. Bekata, 1960: 267) vurgulanmaktadır. Bu cumhuriyetçi anlayış, istibdat ile saltanatı özdeşleştirerek şahsi iktidar örneği olarak görmekte ve bunun karşısında ise millet egemenliği ile cumhuriyeti özdeşleştirmektedir. Aynı zamanda, şahsî iktidarı yozlaşmayla, kamu çıkarından uzaklaşmış bir nüfuz ve ihtiras özlemiyle özdeşleştirerek bu kontrastı derinleştirmektedir. Dolayısıyla 27 Mayıs öncesi ve sonrası arasındaki karşıtlık bu ikiliğe oturtulurken; İkinci Cumhuriyet de millet egemenliğinin tekrar ihya edilmesi olarak anlaşılmaktadır.

İkinci cumhuriyetçi söylev, yazı ve metinlerde beliren bir başka cumhuriyetçi tema da özgürlüktür (hürriyettir). Buna göre 27 Mayıs'ın gerçek anlamı, istibdada karşı nefrette ve hürriyete, insan hak ve haysiyetlerine uygun bir hayata karşı özlemde yatmaktadır (Giritli, 1961: 9). Yukarıda belirtildiği gibi, DP iktidarının son döneminde özellikle basın, toplanma, düşünce ve ifade özgürlüklerini kısıtlayıcı bir yola gitmesi, bu iktidarın devrilmesinin bile kendi başına özgürlüklere dönüş anlamına geldiği izlenimini yaratmıştır. Bu bakımdan yine anayasa, özgürlüklerin temel dayanağı olarak görülmüştür. Bu bağlamda Giritli, her rejimde mutlaka son sözü söyleyen bir organın veya heyetin bulunduğu işaret ederek bu son merciinin özgürlükleri muhafaza etmeye dönük tutumunun önemine dikkat çekmekte; ayrıca aydınların korkak ve ilgisiz olmamaları ve halkı uyarmaları gerektiğini

belirtmektedir (Giritli, 1961: 21-22). Burada asıl sorumluluğun aydınlara verilmesi, elitist bir tavra işaret etmektedir. Zira özgürlüğün ne sürdürülmesi ne de elde edilmesinde kitlesel katılıma dönük bir vurgu pek görülmemektedir. Özgürlüğün elde edilmesinde, zulme karşı mukavemetin, baskıya karşı direnişin önemi vurgulansa da, bu daha çok vekâleten orduya ve zinde güçlere atfedilen bir yetki görünümündedir.

Yurttaşın varlığına işaret edilmesi, bir başka cumhuriyetçi tema olarak görülebilir. Bekata, DP dönemindeki sorunları sıraladıktan sonra, “Bu itibarla, millete rağmen, başını alıp bir maceraya gitmeye kimse cesaret edemeyecektir.” diyerek iktidarın karşısında “Türkiye’de vatandaş var” tespitiyle yargısını ifade etmektedir (Bekata, 1960: 7). Giritli de Aristoteles’in ideal yurttaş tanımını aktararak; devlet faaliyetlerine katılıp hem emretmesini hem de itaat etmesini öğrenmiş yurttaşları devletin temel unsuru olarak zikretmektedir (Giritli, 1961: 21). Mamafih ne Bekata, ne Giritli ne de başka bir yazar, yurttaşın tanımını yaparak cumhuriyetle ilişkisini kurmaktadır. Yurttaşın ve yurttaşlık bilincinin önemine dikkat çekildikten sonra genellikle yurttaşlık görevlerinin hatırlatılmasına geçilmektedir (Pamukoğlu, 1960: 171-72).

Özgürlük ve yurttaşlık temalarının arayüzünde yer alan ve anayasa geleneğimizde sadece 1961 Anayasası’nda tanınmış özgül bir hak olarak direnme hakkı da bir diğer cumhuriyetçi temadır. Siyaset felsefesinde meşruiyetini yitirmiş bir yönetime karşı çıkmayı anlatan bu kavram, Ortaçağ’dan itibaren tartışılrsa da asıl olarak J. Locke’un kuramında biçimlenmiştir. Buna göre yurttaşların temel haklarına tecavüz eden bir yönetim tiranlaşır. Tiran haline gelen bir yönetime karşı ise herkesin direnme hakkı doğar. Bu açıdan 27 Mayıs askerî müdahalesi, temel hakları ihlal eden bir yönetime karşı direnme hakkı temelinde meşrulaştırılmıştır. Anayasa Komisyonu’nun bildirisinde, “Milli Birlik Komitesi hareketini yani devlet müessese ve kuvvetlerinin idareyi ele almasını bu mecburiyetin; yani devlet nizamını bozan, halkı birbirine düşürerek anarşiye yol açan, sosyal müesseseleri işleyemez bir hâle koyan ve bu müesseselerin dayandığı ahlak temellerini yok etmeye çalışan fiili bir durumu önleyerek meşru ve sosyal nizamı tekrar kurmak ihtiyacının bir neticesi sayıyoruz” denilerek direnme hakkına atıf yapılmıştır (akt. Bekata, 1960: 269). Bekata 27 Mayıs’ı “ihkak-i hak” (bir hakkın zorla geri alınması) olarak nitelerken (Bekata, 1960: XIII) Giritli de “zulme karşı mukavemet” kavramı üzerinden konuyu tartışmıştır (Giritli, 1961: 17). Her ikisinin de vurguladıkları husus, yurttaşların temel haklarını inkâr ve ihlal eden bir yönetime karşı direnmenin bir hak olduğudur. Bununla birlikte direnme hakkının tarih boyunca tartışmalı boyutlarına yani hangi koşullarda ve hangi araçlarla direniş gösterileceğine dair bir açıklamada bulunmamışlardır. Daha çok, zaten gerçekleşmiş bir olguyu, MBK’nın öncülüğünde gerçekleşen askerî müdahaleyi DP dönemindeki yozlaşma, hukuksuzluk ve yasadızlıkla değerlendirerek meşrulaştırma yoluna gitmişlerdir. Bu bakımdan anayasaya saygı ve yasaya bağlılık da, bir başka temel cumhuriyetçi düstur olarak öne çıkmaktadır. DP yönetiminde şahsi iktidarın yükselişinin, esasen anayasanın çiğnenmesiyle mümkün hale geldiği savunulmaktadır (Bekata, 1960: 24). Zira anayasanın hak ve özgürlükleri korumaya alan maddeleri umursanmamakta; yasalar partizanca niyetlerle hazırlanıp konulmakta; işine gelmeyen yasalara uyulmamakta ve nihayetinde hukuk devleti ihlal edilmektedir. Dolayısıyla anayasanın ihlali, yasaların tarafsızlığı ve hukuk devletinin işletilmemesi birbiriyle bütünleşerek devlette yozlaşmayı ve şahsi iktidarın tahakkümünü güçlendirmektedir. Bekata’nın belirttiği üzere, “Anayasaya hürmet, sadece bir kanuna hürmet değildir. Hukuk Devleti olmanın temel prensibine hürmettir. Bu itibarla bir insan (...) bir siyasî sergerdeliği göze almadıkça ve buna müsait yârânı bulmadıkça Anayasayı asla çiğneyemez” (Bekata, 1960: 24).

Görüldüğü üzere ikinci cumhuriyetçiler, kişisel yönetim, partizan çıkar ve hukuksuzluk eleştirileriyle geliştirdikleri düşüncelerini, millet egemenliği, yurttaş özgürlükleri ve direnme hakkının çerçevesini oluşturduğu bir cumhuriyetçi kalıba dökmeyi başarmışlardır. Mamafih bu cumhuriyetçi anlayışın bazı kritik zayıflıkları da bulunmaktadır. Öncelikle cumhuriyetin korunup kollanmasına yönelik çağrılar her ne kadar yurttaşın varlığını muştulasa da, onun mütemadiyen katılımına dönük bir arzu içermemektedir. Bu yazılarda yurttaş çok soyut ve müphem bir varlık olarak tebarüz etmektedir. Yurttaş katılımının somut yollarından ve araçlarından bahsedilmeden yalnızca sorumluluğu hatırlatılmaktadır. Öte yandan bu sorumluluk, esasen aydınlara tevdi edilerek onlara elitist bir gözetleme görevi verilmektedir. Ancak aydınlara gözetlemesi daha çok manevi bir göreve karşılık gelmektedir. Daha somut olarak gençlik ve ordu ön plana çıkmaktadır. Aslında bu durum, bir açıdan gayet anlaşılır görünmektedir. Nihayetinde olayların gidişatı, Tahkikat Komisyonu’nun kurulması, İstanbul ve Ankara’da üniversite gençliğinin protesto gösterileri, polis şiddeti ve sonunda askerî müdahale hattını

izlemişti. Dolayısıyla gençliğin ve ordunun etkinliği, kuramsal bir tercihten çok olaylarla kanıtlanmış, *post facto* bir tespitte işaret ediyordu. Esasen tüm ikinci cumhuriyet tartışmaları da, aynı biçimde, 27 Mayıs'ın başarısının ardından onun meşrulaştırılması veya yönlendirilerek geliştirilmesi amacını taşımaktaydı. Ancak yine de seçimle iktidara gelmiş bir partinin zorla alaşağı edilmesindeki meşruiyet açığı ortadadır. Üstelik konuya cumhuriyetçilik açısından yaklaşıldığında, Batılı cumhuriyetçi siyasal düşünce geleneğinin temel bir motifi olan askerî kuvvete dayanarak yurttaş eşitliğini ve müşterek yönetimi yıkan Sezarci geleneğin kınanması ortadayken askerî müdahalenin cumhuriyetçilik açısından meşrulaştırılması daha da zor görünmektedir. Doğrusu, ikinci cumhuriyet tabirini kullanan yazarlarda bu gerilime işaret eden herhangi bir iz bulunmamaktadır (Bekata, 1960; Giritli, 1961; Erginer, 1960). Bu tutumun gerekçelerinden biri, DP'nin politika ve uygulamalarıyla meşruiyetini yitirdiği ve ne olursa olsun iktidarı kaybetmemek için koltuğa sarıldıkça demokratik meşruiyetini tümüyle kaybettiği savıdır. Bekata'nın deyişiyle, "sabık olmamak için sabıkalı olmayı" tercih eden hükümet, iktidar değişikliği için başka bir yol bırakmadığından askerî müdahale meşru görülmelidir (Bekata, 1960: 232, 22). Daha kuramsal bir gerekçe, hukuksuzluğa saplanmış, hak ve özgürlükleri biteviye ihlal eden bir rejime karşı direnme hakkının doğmuş olduğudur. Nitekim Anayasa Komisyonu tam da bu gerekçeyi kullanmıştır. Askerî müdahale sonrasındaki gelişmeler de bu bakımdan etkili olmuştur. Daimî bir askerî diktatörlük kurmak yerine en kısa sürede sivil demokratik düzene dönüş sözünü veren ve derhal yeni anayasa yapımına başlayan MBK'nın doğrusu Sezar'la veya Cromwell'le karşılaştırılabilmesi de çok kolay değildi. Katılım ve askerî müdahaleye eleştirel yaklaşmama dışında, belki de en temel sorun, bizatihi cumhuriyet kavramının algılanışında yatıyordu. Birincisi bitip ikincisi başlayan cumhuriyet tam olarak neydi? Cumhuriyet kavramındaki muğlaklık veya soyutluk, gelişkin ve kitlelere mal olmuş bir cumhuriyetçi anlayışın ve hissiyatın oluşmasında en önemli sorundu. Kamu yararını önceleyen, belirli bir erdem nosyonunu öne çıkartan, müşterek işlerin yönetimiyle ilgili ve ona katılım sağlayan etkin yurttaşlar topluluğu düşüncesi bir hayli geride kalıyordu. Bunun yerine cumhuriyet, basitçe devletti. Cumhuriyet ve devlet kavramları arasındaki yakınlık salt Türkiye'ye özgü olmamakla birlikte (ki esasen Roma'dan beri devam eden bir yakınlık ve hatta özdeşlik durumu vardır), veciz "Türkiye Cumhuriyeti Devleti" ibaresinin imlediği üzere, cumhuriyetin özgün siyasal geleneği Türkiye'de çok kolayca devlet kavramının bir kipine dönüşebilmektedir. Üstelik bu sorun, sadece 1960'ların ikinci cumhuriyetçilerine özgü olmayıp günümüze dek devam eden ve müstakil bir siyasal akım olarak cumhuriyetçiliğin gelişmesine engel olan temel bir sorundur. Öyle ki, 1990'ların daha eleştirel ikinci cumhuriyetçileri de bu anlayışın dışında kalamamışlardır.

3. 1990'LARIN İKİNCİ CUMHURİYET TARTIŞMALARI

1970'ler boyunca tamamen kaybolan "ikinci cumhuriyet" tabiri, sert bir tartışma biçiminde 1990'lardan itibaren gündeme oturdu ve Türkiye'nin yaşadığı siyasal dönüm noktalarına (Özal'ın cumhurbaşkanlığı ve ölümü, AKP'nin iktidara gelişi, 12 Eylül 2010 ve 17 Nisan 2017 referandumları, cumhurbaşkanını doğrudan halkın seçmesi ve başkanlık sistemi ve 2023 cumhurbaşkanlığı seçimi) bağlı olarak zaman zaman tekrar gündeme geldi. Ancak (göreceğimiz üzere) Türkiye'nin nihayetinde geldiği yer, ne ikinci cumhuriyetçiler ne de onların eleştirmenleri açısından başta ileri sürdükleri savlara ve öncüllere uygun olduğu için tartışma da giderek sönümlendi.

3.1. Tartışmaların Geliştiği Siyasal Bağlam

Koloğlu'nun (2007) ikinci cumhuriyet kavramını on yıllar üzerinden dönemleştirerek incelediği çalışmasında, 1960'lardan sonra doğrudan 1980'lere geçilmektedir. Burada 1970'lerin yokluğu anlamlıdır. Zira yukarıda tartışıldığı üzere ikinci cumhuriyet kavramına mesafeli olan CHP ve AP'nin siyasetin ana eksenlerini belirlediği bu on yıl aynı zamanda siyasal yelpazenin uçlarında devrimci sosyalizmin ve faşizan milliyetçiliğin baskın hale geldiği farklı bir ideolojik kutuplaşmayı ifade ediyordu. Bunlar ikinci cumhuriyetçilik kavramının ortadan kayboluşunun genel nedenlerini oluştursa da, aslında daha önceden kavramın gözden düşmeye başladığı söylenebilir. Yine Koloğlu'nun vurguladığı üzere, daha 1962 ve 1963'teki darbe girişimlerinin İnönü'nün dirayetiyle engellenmesiyle, ikinci cumhuriyet gibi kökten (ve acilci) değişimleri ima eden kavramlar gözden düşmeye başlamıştı (Koloğlu, 2007: 73). Bu bakımdan 12 Mart 1971 Muhtırası, bir başka önemli dönüm noktası oldu. Zira 12 Mart sonrası peyda olan "reformculuk", 1961 Anayasası'nın etkisizleştirilmiş ve dağınık bir devlet mekanizması kurduğuna ve Türkiye'nin sosyoekonomik gelişkinliğinin ötesinde ("lüks") özgürlükler

sunduğunu temel alarak kapsamlı bir anayasa değişikliğini hedeflemişti.¹ Bu değişikliklerin konumuzla ilgisi, 1961 Anayasası’nın ilerici ve özgürlükçü imajının bozulmasıyla ikinci cumhuriyet savunucularının temel savlarından biri olan yeni anayasa-yeni cumhuriyet bağlantısının bořa dūřmesi idi. Böylece ikinci cumhuriyetçiliğin konusunu ve odağını kaybedip silinip gittiği söylenebilir. Bu bağlamda bir başka dönüm noktası, 12 Eylül 1980 askerî müdahalesi oldu. Öte yandan 12 Eylül’n ikinci cumhuriyetçilik tartişmaları bakımından ikircikli bir durum teşkil ettiği ileri sürülebilir. Zira bir yönüyle 12 Eylül, “Atatürk Cumhuriyeti’nin” en ödünsüz biçimde ihyasını hedeflemektedir; Atatürk imgesinin otoriter biçimde dayatılmasıyla, Atatrklęn resmî ideoloji haline getirilmesiyle kesinlikle “tek ve ebedi cumhuriyet” formülüne dayanıyordu (Koloęlu, 2007: 79). Öte yandan 12 Eylül, siyaset kurumuna, topluma ve devlet örgütlenmesine yönelik olarak 27 Mayıs’tan çok daha kökten bir yeniden kurulum ve dönüşüm dayatıyordu. Sadece yeni bir anayasa yapımına gidilmemiş, tüm siyasal partiler kapatılmış, dernek ve sendikaların faaliyetlerine son verilmiş, örgütlü siyasal yaşam durdurulmuştu. Toplum yeni bir siyasal pedagojiyle biçimlendirilmeye çalışılmış, devlet rgtlenmesi 1961 Anayasası’nın oluşturduğu mimariden çok farklı biçimde tekrar düzenlenmişti. Bu bakımdan pek çok tarihi için 12 Eylül, neden olduğu kökten dönüşüm yüzünden gerçek anlamda ikinci veya üçüncü cumhuriyet adını hak ediyordu (Yıldırım ve Haspolat, 2016: 144-45). Mamafih 12 Eylül’n otoriter biçimde düzeni sağlamasıyla ideolojik olarak Atatrklę ihye edişi arasındaki terkip, 1980’li yıllarda öncelikle ikinci cumhuriyet tartişmasını değil, sol ve saę Kemalizm arasındaki gerilimi açık etti ve Atatrklęn gerçekte ne olduğuna dair bir tartişmayı tetikledi. İkinci Cumhuriyet tartişmasının ikinci momentini, 1990’ların başında dünyada ve Türkiye’de oluşan özgün koşullar içinde belirdi.

1990’ların ikinci cumhuriyet tartişmaları, öncelikle entelektüeller arası bir tartişma olarak başladı. Basın üzerinden ilerledi ve kitlede yankılandığı lde zaman zaman siyasetçilerin dikkatini ve katılma isteğini çekti. Lakin hiçbir zaman müstakil bir siyasal programa dönüşüp belirli bir lider, parti veya ideoloji tarafından benimsenmedi.² İkinci cumhuriyetçilik, polemiklerin sertliği içinde belirli aydınlardan oluşan bir gruba işaret etmeye başladı. Başta, kavramın müellifi olduğu iddiasını taşıyan Mehmet Altan, onun savlarını destekleyen etin ve Ahmet Altan; Altan ailesinin dışında ise, Hikmet zdemir, Cengiz andar, Mehmet Barlas, Hasan Cemal, Murat Belge, Etyen Mapuyan, Orhan Pamuk, Eser Karakaş, M. Ali Birand, Ali Bayramoğlu ve şahin Alpay, ikinci cumhuriyetçilerin “kadrosu” içinde sayıldı. Daha sonra bu listeye, Kşat Bumin, Ahmet İnel, Hadi Uluengin, Asaf Savaş Akat, Cüneyt lsever, İsmet Berkan, Serdar Turgut, Nuray Mert gibi isimler de eklendi (Koloğlu, 2007: 156-57; Yıldırım ve Haspolat, 2016: 146-47). Görüldüğü üzere ikinci cumhuriyetçi olarak adlandırılan isimler, basın ve akademinin arayüzünde yer alan kişilerdi. Siyasal yetki ve sorumluluk taşıyan, belirli bir siyasal hareketin önderliğini üstlenmiş değildiler. Daha ok, Türkiye’nin sorunlarını soyut ve kuramsal bir çerçevede çözümleyip “aydın tarafsızlığı” ile önerilerde bulunmak iddiasını taşıyorlardı. Mamafih yukarıda belirtilen isimlerin hepsinin birden bir ikinci cumhuriyetçilik ekolü oluşturduğu veya müşterek biçimde bir ikinci cumhuriyetçilik kuramı geliştirdiği söylenemez. Daha ziyade, ikinci cumhuriyetçilik, polemiklerin keskinleşmesine koşut olarak “Kemalist-devletçi” yaklaşıma eleştirel yaklaşanları altında toplayan (rakiplerince pejoratif biçimde kullanılan) bir şemsiye-kavrama dönüşmüştür. Gündemde ne çıkan konulara göre ikinci cumhuriyetçiliğe yeni isimler katılrsa da, kuramsal izahı çoğunlukla Mehmet Altan’ın çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır.

1990’ların ikinci cumhuriyetçiliğinin özgünlüğünü anlamak için zal’a ve zalcılığa ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. İkinci cumhuriyet tartişmasının doğuşunda ve gelişiminde zal, gerek kişiliğiyle gerekse “vizyonu”yla önemli bir etkide bulunmuştur. zal’ın alışılmış sağ siyasetçilerden farklı olması, geleneksel-yerel muhafazakâr kökenlerini reddetmeden; değişimden, demokrasiden, dünyaya açılmaktan yana tavrı, bazı eski solcularla kurduğu yakın kişisel ilişkiler, onu diğer siyasetçilerden ayırđtırıyordu (Gürpınar, 2013: 188). Ayrıca zal, protokolü önemsemeyen rahat

¹ Burada Giritli’ye özel bir parantez açılabilir. Giritli, 1960’ların tartişmalarında ikinci cumhuriyet tabirini en ısrarlı kullanan isimdir. Ancak o bile, 12 Mart Muhtırası’yla ikinci cumhuriyetin kapandığını ve üçüncüsünün eşiğinde bulunulduğunu ifade etmektedir (Giritli, 1971).

² Bu durumun bir nedeni, bir elit aydın kadrosuna dayanıp kitleleşme imknlarının kısıtlılığıysa, diğer nedeni, aşağıda ele alınacağı gibi, ideolojilerin ölümünün ilan edildiği bir dönemde ideolojiler-üstü bir iddia taşımasıydı. Yine de bir istisna olarak Yeni Demokrasi Hareketi’nin (YDH) partileşme süreci ayrı bir yere konulmalıdır. İkinci Cumhuriyet savının destekçilerinin önde gelenleri bu hareketin içinde bulunmuş veya ona sempati duymuşlardı.

tavırlarıyla, kıyafetleri ve kökeniyle sivil cumhuriyetin kurucusu olarak selamlanmıştı (Bölügiray, 1993: 46). Bayar’dan beri, asker kökenli olmayan ilk cumhurbaşkanı olması, 1980’lerin sonlarında dünyada yaşanan liberalleşme ve demokratikleşme hareketleriyle çakışarak Türkiye’de cumhuriyetin sivilleşmesi tartışmalarına kapı araladı (Özdemir, 1991). Rejim üzerinde asker etkisinin sınırlandırılması, seçilmişlerin atanmışlar üzerinde üstünlüğünün sağlanması gibi talepler, bu tartışmaların içinden çıkıp ikinci cumhuriyetçiliğin başlıca temalarına dönüşeceklerdi. Öte yandan Özalıcılık açısından bakıldığında, ANAP’ın kuruluşunda dört eğilimi birleştirme iddiasıyla kurulan ittifakın, 1980’lerin sonlarında eski siyasetçilerin dönüşüyle ve partinin destek tabanının aşınmaya başlamasıyla dağıldığı gözlemleniyordu. Bu bağlamda Özal’ın kendisine yakın gazeteci ve entelektüeller aracılığıyla kültürel açıdan farklı kimliklerin birlikte barış içinde yaşamasını temel alan yeni bir projeye yönelmesinin, ikinci cumhuriyetçiliğin çerçevesini oluşturduğu söylenebilir. Bu bakımdan Erdoğan ve Üstüner’e göre ikinci cumhuriyetçilik, Özalcı bir yeni hegemonya kurma girişimine karşılık geliyordu (Erdoğan ve Üstüner, 2005: 659). Devlet-sivil toplum ana çelişkisini temel alarak iktisadi liberalizmi, çoğulcu ve ideolojik olmayan demokratik siyaseti hayata geçirerek Türkiye’nin sorunlarına çözüm bulmayı amaçlıyordu. Bu bağlamda Özal’ın yaptıklarının esasen solun güçlenmesine yol açacağı ve bu yüzden desteklenmesi gerektiği savını geliştiren ikinci cumhuriyetçilik, Yıldırım ve Haspolat tarafından Sol-Özalizm olarak adlandırılmıştı (Yıldırım ve Haspolat, 2016: 148-49).

Özal ve Özalizm etkisi, daha geniş bir perspektiften bakıldığında, 1980’lerin sonu, 90’ların başının uluslararası ve ulusal konjonktürüyle bağlantılıydı. Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Soğuk Savaş’ın bitişi, siyasal ve düşünsel olarak bir boşluk yaratmıştı (Yıldırım ve Haspolat, 2016: 148). Geleneksel sol-sağ ayrımının sona erdiği iddiası, “Tarihin Sonu” ve liberal demokrasinin nihai zaferinin ilanı, Türkiye açısından yeni siyasal parametreleri gündeme getirmişti. Öte yandan postmodernizmin etkisinin yavaş yavaş belirmeye başlaması; yasaklı liderlerin dönüşünü sağlayan 1987 Referandumu ve 1989’da Özal’ın cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte 12 Eylül döneminin kapanması ve Post-Kemalist paradigmanın yükselişe geçmesi de cumhuriyetin kökenlerini ve tek parti dönemini sorgulayan revizyonist yaklaşımlara alan açtı (Aytürk, 2022: 25-27). Denilebilir ki, ikinci cumhuriyet tartışması da düşünsel malzemesini Post-Kemalizm’den alan ve bir ölçüde ona daha geniş bir çerçeve sunan bir sav teşkil etmiştir. Özellikle İslamcılığın yükselişe geçişi ve Kürt Sorunu’nun yeni bir aşamaya ulaşması, Kemalist (“birinci”) cumhuriyetin eleştirisini çok daha etkili hale getirdi. Zira bu meydan okuma, bir yanıyla iç siyasetle diğer yanıyla yeni jeostratejik dengelerin biçimlendirdiği dış siyasetle bağlantılıydı.

İç siyaset boyutu açısından bakıldığında, Kürt siyasal hareketinin ve İslamcılığın eşzamanlı yükselişi, pek çok kişi açısından “baskılanmış olanın geri dönüşü” gibiydi. Örneğin Altan’a göre “bölücülük” ve “şeriat” tehlikeleri esasen “demokratik” bir toplum olmamamızdan, militarist anlayışa sahip bürokratik cumhuriyetin baskı ve yasaklarından kaynaklanmaktaydı (Altan, 2001: 64). Bulaç, Türkiye’de merkezin enerjisini tükettiğini, dinamizmin merkezkaç güçler olan Müslümanlar, Kürtler, kent yoksulları ve Anadolu’daki yeni tüccar kesimde olduğunu iddia etmekteydi (Bulaç, 1993: 372). Kürkçü de, cumhuriyetin, Kemalist rejimin düşmanlarıyla savaşmasının siyasal biçimini ifade ettiğini söylerken; bu düşmanları Kürt ulusal hareketi, İslami fundamentalizm ve Komünist hareket olarak sayarken; Akat bu listeye liberalleri de eklemekteydi (Kürkçü, 1993: 304; Akat, 1993: 119). Kısacası farklı görüşten pek çok kişi, Kemalist cumhuriyetin muarızlarını baskılayarak bir düzen oluşturduğunu; yeni konjonktürde bu baskının artık işe yaramaz hale geldiğini savunuyordu. Bu bağlamda mezkûr konjonktürün dış siyasetle ilgili yönü, jeopolitik dengelerin değişmesiyle ilgiliydi. SSCB’nin yıkılmasıyla birlikte iki süper güçten birinin ortadan kalkması, Orta Asya, Ortadoğu ve Balkanlar’da Türkiye’nin Osmanlı’dan gelen “emperyal mirası” sayesinde doldurabileceği bir siyasal boşluğun ortaya çıktığını düşündürmüştü. Çandar’ın “Neo-Osmanlılık” olarak adlandırdığı bu siyasal misyonun gerçekleşebilmesi için açıkçası birinci cumhuriyetin bazı temel kodlarının değişmesi gerekiyordu. “Misak-ı Milli sınırları içinde devletçi bir ekonomiye ve yönetime sahip Türkiye ile olacak bir iş değil[di] bu” (Çandar, 1993: 104). Kürtlerle ve İslam’la barışık bir rejimle birlikte daha atak bir dış politika, yayılcı bir iktisadi nüfuz ve başkanlık sistemi, bu yeni sorumluluğun gereği idi. Benzer savları Özdemir de ileri sürüyordu (Özdemir, 1991: 17-25; 1993: 72-80). Bu savların ikinci cumhuriyetçilikle örtüştüğü noktalar, hâlihazırda devlet statükocu, gelişmeye direnen, ekonomide demode ve geri bir devletçiliğe saplanıp kalmış ve bürokratik bir elitin halktan mahfuz iktidarını koruyan bir yapı olduğu eleştirileriydi (Çandar, 1993: 96). Neo-Osmanlılık tezleri, 1990’ların başlarında moda olan bir başka kavramla, “Yeni Dünya Düzeni” ile de bütünleşiyordu. Askerî açıdan tek kutuplu, iktisadi

açıdan üç kutuplu bir biçim alan dünyada, bir yandan küreselleşmeyle birlikte ülkeler arasında karşılıklı bağımlılık giderek artarken diğer yandan serbest pazar ekonomisinin ve liberal demokrasinin, tek geçerli iktisadi sistem ve siyasal düzen haline geldiği savunuluyordu. Eleştirel yaklaşımlara göre Yeni Dünya Düzeni, emperyalizmin ve ABD hegemonyasının güncel koşullara uyarlanmış biçimini anlatıp sermayenin, çok-uluslu şirketlerin, IMF ve DB gibi finans dünyasının kurumlarının meşrulaştırılması için ortaya atılmış yeni bir kavramken; iyimser görüştekilere göre ise, bilgi toplumuna, yüksek teknolojiye ve bütünleşmiş dünya ekonomisine geçişi; katılımcı demokrasinin, yerel yönetimlerin ağırlığının, yönetişimin ve ağ biçimli örgütlenmelerin gelişimini sağlayarak küreselleşmeyi, adem-i merkezileşmeyi, demokrasiyi ve yatay bağların önemini muştuluyordu (Öcal, 1994: 1-2).

Son olarak, sosyal demokrasi ve Kemalizm tartışmalarının da ikinci cumhuriyetçilik tezlerinin biçimlenmesini etkilediği söylenebilir. Daha geniş bir çerçevede, dünyada Soğuk Savaş sonrası solun kendini nasıl yeniden tanımlayacağı sorunsalıyla ilişkili olan bu tartışma, ulusal konjonktürde SHP ile CHP'nin birleşmesi sürecinde Türkiye'ye özgü bir hal almıştır. Evrensel sosyal demokrasiyi benimsemek ile “Atatürk'ün partisi” olmayı kimliğinin en önemli tanımlayıcısı olarak görmek arasındaki düşünsel gerilim, birkaç farklı ekseninde yankılanmıştır: Demokratlık-devletçilik, reformculuk-muhafazakârlık, sivillik-resmîlik gibi. Bu tartışmanın sosyal demokrat kanadına göre, Kemalizm'in Altı Ok'u hem çağdışı kalmıştır hem de içinde demokrasi olmadığı için Türkiye'nin sorunlarını çözmesi mümkün değildir (Akat, 2004: 13-14). Aynı savı destekleyen Altan'a göre, Türkiye'de gerçek bir sosyal demokrasiden bahsedilemez. Bunun yerine, orduya yaslanan bir küçük burjuva radikalizmi vardır. Kendilerini solcu ve aydın görenler, ilerici ve çağdaşlık adına tepeden inmece bir elitizmi savunmakta, halkın maddi koşullarını değiştirmeyen kültür reformlarını dayatmaktadırlar (Altan, 2001: 73-80).

3.2. Tartışmaların İçerdiği Temel Savlar

Öncelikle 1990'ların ikinci cumhuriyetçiliğin kalkış noktası, Türkiye tarihinin sürekliliği savıdır. Buna göre, Cumhuriyet ile Osmanlı arasında büyük bir kopuş yoktur. Toplumsal-sınıfsal yapı değişmemiş; bürokrasinin, küçük köylülüğün artığına el koyduğu, sermaye birikimi sağlamayan toprak düzeni varlığını sürdürmüştür (Altan, 1997: 89; 2008: 150-54). Yıldırım ve Haspolat'ın işaret ettikleri gibi, bu çözümlemenin, Türkiye'de liberal solun tarih anlayışına derinden tesir etmiş olan Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) tezlerine ve özellikle de Küçükömer'e bir hayli yakın düştüğü söylenebilir (Yıldırım ve Haspolat, 2016: 151). Ana çelişkinin bürokrasiyle köylülük arasında kurulması, merkezî ve ceberut devletin çokkültürlü toplum üzerinde kurduğu tahakküm ve vesayet, mirî toprak düzeni nedeniyle ekonominin Batı'daki gibi kapitalist dönüşümü tamamlayamaması, halkın yaşam pratiğiyle uyumsuz ve yabancılaştırıcı kültürel reformlar gibi vargılar, ikinci cumhuriyetçiliğin tarih okumasının ATÜT tezleriyle örtüştüğünü göstermektedir. Nitekim Altan da söyleşi kitabında Küçükömer'le tezlerinin yakınlığına dair bir soruya, (Küçükömer'in tezlerinin) “teorize edilmesine, beslenip derinleştirilmesine yardımcı olmuş olabilirim” diye yanıt vermektedir (Altan, 2008: 153). İkinci cumhuriyetçiliğin kökeninde İdris Küçükömer'in tezlerinin bulunduğunu iddia eden Kalkandelen de, Kemalizm'e ve CHP'ye duydukları “alerjiyi” Küçükömer etkisine bağlamaktadır (Kalkandelen, 2012: 144). Ayrıca Küçükömer'in “üçüncü cumhuriyet tezi” de, Altan'ın ikinci cumhuriyet savına esin kaynağı olarak görülebilir. Küçükömer, 1923-50 arasını birinci, 1950-73 arasını ikinci ve 1973 sonrası üçüncü cumhuriyet olarak adlandırmıştır. İlki, tek parti dönemine, ikincisi, çok partili demokrasi dönemine ve üçüncüsü de CHP-MSP koalisyonuyla birlikte sivilleşmenin ilerlemesine karşılık gelmektedir. Kalkandelen, 1923 cumhuriyetinin askerî-bürokratik yapısına karşı çıkış ve Atatürk ilkelerinden uzaklaşmayla sivil toplumun gelişeceği varsayımları üzerinden Küçükömer'in ikinci cumhuriyetçiliği etkilediğini ileri sürmektedir (Kalkandelen, 2012: 63-64).¹

¹ ATÜT-İkinci cumhuriyetçilik ilişkisi bakımından, “Sol Osmanlıcılık” akımının öncüsü olan Kemal Tahir'in etkisine de değinilebilir. Tahir, Osmanlı'nın kendine özgü düzenini vurgulamasıyla, Kurtuluş Savaşı'nı, düşük ölçekli bir Türk-Yunan Savaşı olarak adlandırmasıyla, Atatürk'ün üstün bir komutan olma niteliğini öne çıkarırken inkılapların etkisiz üstyapı devrimleri olduğunu vurgulayıp Batılılaşmaya duyduğu kuşkuyla hem Küçükömer'le örtüşmekte hem de ikinci cumhuriyetçiliğe öncülük etmektedir (Kalkandelen, 2012: 119-26). Ayrıca Kemal Tahir-İkinci cumhuriyetçilik ilişkisine daha çok kişisel yakınlıklar üzerinden yaklaşan şu yazıya da bakılabilir: Gökdemir, 1993.

1990'ların ikinci cumhuriyetçilik tezinin ağırlık noktası, bürokrasi eleştirisidir. ATÜTçü tezler doğrultusunda bürokrasi, sınıflara düşman bir sınıf niteliğindedir. "Bürokrasi sosyal sınıfları kendisine düşman ve rakip olarak görür. Çünkü sosyal sınıfların normal olarak geliştiği ülkelerde bürokrasi onların denetimindedir. Bizde ise her şeyin hakimi asker ve sivil bürokrasidir" (Altan, 1993: 41). Açıktır ki burada kastedilen bürokrasi, Weberci anlamda, kapitalizmle ve para ekonomisiyle birlikte gelişmiş, uzmanlık bilgisine göre sınıflandırılmış, liyakat ve deneyim temelinde bir kariyer sunan, çağdaş bir sosyolojik olgu değildir (Weber, 2017: 220-45). Bunun yerine, tarih-üstü bir etmen ve hatta aşkın bir kötülük halini alır. Türkiye'de bürokrasinin tarih-üstü bir etmen oluşu, esasen yukarıda belirtilen Osmanlı-Cumhuriyet sürekliliğine dayanır. Osmanlı sarayı da, Cumhuriyet bürokrasisi de köylülüğün verili durumunu sabit tutmayı ve bu biçimde kendi artığının akışını sürdürmeyi amaçlamıştır. Yani Marksist bir terimle ifade etmek gerekirse, üretim ilişkilerinin nesnel durumu açısından tarihsel değişimi dondurmaya amaçlamaktadır ve bu nedenle gericidir. Aşkın kötülük oluşu ise, altyapıyı değiştirmeden sadece yurttaşlarının nasıl oturup kalkacaklarını, giyineceklerini ve düşüneceklerini mesele edinen üst-yapısal devrimlere odaklanmasından gelir (Altan, 2001: 54). Bu odaklanmanın sonucu, toplumu zapturapt altına almaya çalışan militarist bir resmî ideoloji dayatması olmuştur. Altan'a göre bürokrasinin koşullarına en uygun ideoloji ise Kemalizm'dir.

Kemalizm, sadece bir ideoloji olmayıp bürokrasinin iktidarını, itibarını ve zenginliğini güvenceye alan, tüm siyasal sistemi ve siyaseti bu öncelik temelinde yönlendirmeye çalışan bir zümrenin dünya görüşüdür (Altan, 2008: 128; 2012: 321). Altan'a göre Kemalizm, her şeyden önce statükoculuktur. Zira aynı anda hem liberalizme hem de Marksizm'e karşıtlık içerir. Çağdaş dünyadaki bu iki alternatiften birden karşıt olmasının tek mantıklı açıklaması, kendi egemenliğine meydan okunmasını önlemektir. Bu anlayış, hiçbir şeyi sorgulamayan bir toplum yaratmıştır (Altan, 2001: 38). Bu sorgulamama durumu nedeniyle bürokratik egemenliğin resmî görüşü olan Altı Ok, uzun süre ilericilik sanılmıştır. Hâlbuki o, 30'ların tarım toplumunun ideolojisi olup bugün (90'larda) büyük oranda çağdışı kalmıştır (Altan, 2001: 80). Kemalizm'in ilericiliğinin bir diğer dayanağı olarak modernleşme yönü gösterilir. Ancak Altan'a göre bu da doğru bir gerekçe değildir. Zira Kemalizm, yapay bir yaşam biçimini halka zorla dayatma yoluna gitmiş otoriter bir modernleşmeyi salt üst-yapı düzeyinde gerçekleştirmeye çalışırken kitleleri kendisine yabancılaştırmıştır (Altan, 2001: 54-55). Bu yabancılaşma, yansımaları dinsel geleneğin siyasallaşmasında göstermiş ve neticede Türkiye siyaseti, kışla ile cami arasındaki rekabete sıkışmıştır. Bu yabancılaşmanın temel nedeni, üretim tarzında değil, tüketim tarzında batılılaşma yoluna gidilmesidir (Altan, 2008: 130). Görüldüğü gibi, Altan'a göre Kemalist ideoloji, salt bir düşünce biçimi olmayıp siyasal, kültürel ve iktisadi yapıyı belirleyen bir paradigma durumundadır. Bu paradigmanın çözülmesinde Altan, özellikle siyaset-ekonomi arasındaki bağlantının irdelenmesine önem vermektedir.

Altan'a göre Türkiye'nin sorunlarının müzminleşmesinin temel nedeni, siyasal ve iktisadi boyutların bir sarmal biçimde birbirine dolanıp birbirinden destek alarak kendini yeniden üretmesidir (Altan, 1992: 11). Türkiye'nin iktisadi yapısı, halkın refahını artırmaya değil, bürokratik yapıyı sürdürme hedefine göre düzenlenmiştir. Bu sistemde herkes devletten talep etmek zorundadır. Bürokrasi ise, iktisadî akılcılığa göre değil, kendi zümresel çıkarlarına göre kaynakları dağıtmaktadır (Altan, 1993: 36-38). Dolayısıyla iktisadî sorunların temel nedeni, devletçiliktir. Daha geniş bir açıdan, tarihsel-sosyolojik bir perspektiften bakıldığında da, Türkiye'nin kapitalistleşememesidir. Altan'a göre Türkiye ekonomisinin sorunları, emperyalizmle veya sömürüyle açıklanamaz (Gürpınar, 2013: 178). Toplumsal sınıfların belirginleşmediği, piyasanın gelişmediği, verimliliğin artmadığı bir yerde, herkesin devletten geçinmeye çalıştığı bir düzen oluşmaktadır. Kaçak elektrikten ihale yolsuzluğuna, taban fiyatından kayırmacılığa dek tüm sorunlar aynı devletçi zihniyetin sonuçlarıdır (Altan, 2008: 138-39). Dolayısıyla çözüm, piyasalaştırma-özelleştirme eksenli neoliberal politikalara destek vermektir. Zira ancak bu biçimde ekonomi bürokrasinin elinden alınıp halka verilebilecek, toplumsal sınıflar gelişebilecek ve devlet, politik devlet olmaktan çıkıp halkın hizmetine koşulmuş teknik bir aygıt olarak liberal devlet haline gelebilecektir (Altan, 1993: 42; Yıldırım ve Haspolat, 2016: 155). Altan'ın Özal'a desteğinin mantığı da buraya dayanmaktadır. Özal, bürokrasinin ülkeyi bir iç sömürge gibi yönettiği, halkı devlete köle kıldığı bir düzene ciddi anlamda karşı çıkan ilk kişi olmuştur (Altan, 2008: 138). Altan'ın iktisadî liberalleşme savunusunun, bürokrasi eleştirisinin yanı sıra özellikle iki konuya odaklandığı görülmektedir: KİT'ler ve tarım kesimi. KİT'ler, rant dağıtımının bir parçasıdır. Siyasal kayırmacılık ilişkileri içinde aşırı doldurulmuş ve verimsiz çalışan iktisadî birimlerdir. Bunların özelleştirilmesi, daha

rasyonel ve verimli biçimde yeniden düzenlenmesi toplumun ortak refahını artıracaktır (Altan, 1993: 50-51). Öte yandan tarım kesiminin durumu, salt iktisadî verimsizlik konusu değil, bunun ötesinde belirli bir sistemi ve zihniyeti yeniden üreten bir sorun kaynağıdır. Köylülüğün nüfusa oranı yüksek kaldığı sürece, küçük üreticilere dayalı toplumsal yapı devam edecek ve bu da bürokrasinin siyasetin ve ekonominin patronu olmasını yeniden üretecektir. Dahası, köylü zihniyeti hakka ve yurttaşlığa dayanan bir anlayışa değil, ranttan pay aldığı sürece itaate dayandığı sürece, hesap verebilir bir devlete geçişin de nn tıkayacaktır (Altan, 1993: 51; 1997: 89).

Anlaşılmış olacağı üzere Altan'ın birinci cumhuriyet eleştirisi, belirli bir tarih perspektifi içinde toplumu baskı altına almış, belirli bir kesimin çıkarını sürdürmek için siyasi gücü ve iktisadi kaynakları kullanan ve meşruiyetini de sahte bir ilericilik ve farklılıkları ezen bir resmî ideoloji üzerinden üreten bir sistem eleştirisine dayanmaktadır. Birinci cumhuriyetin Kemalist, otoriter ve askerî karakteri karşısında ikinci cumhuriyet, liberal, çoğulcu, bireyi ve yurttaşı önemseyen, devletin teknik bir aygıt düzeyine indirgenip uluslararası rekabete uyumlaşmış serbest piyasa ekonomisini benimseyen bir düzeni vaat etmektedir. Tek kelimeyle, demokratik olacaktır (Erdoğan ve stner, 2005: 659). Altan'ın yazılarında bürokrasi ne kadar pejoratif bir çağrışım taşıyorsa, demokrasi de o denli pozitif bir tını içermektedir. Türkiye'nin sorunlarının nihai czmdr. Burada demokrasi, siyaset biliminin belirli bir kuramsal tanımı çerçevesinde değil, ahlaki bir ideal olarak kullanılmaktadır. Aslında bu idealin, birinci cumhuriyetteki "yanlışların" ters çevrilmesiyle vücut bulduğu söylenebilir: Statükoya karşı değişim, teki dayatmacılığa karşı çoğulcu kapsayıcılık, otoriterliğe karşı özgürlük, devletçiliğe karşı serbest piyasa, militerliğe karşı sivillik, devlet sırrına karşı saydamlık... (Erdoğan ve stner, 2005: 659; Yıldıırım ve Haspolat, 2016: 160). Örnekler çoğaltılabilir ama burada asıl önemli husus, Türkiye'de demokrasinin yokluğunun bürokrasinin kast bir çabasının sonucu olduğu n kabulü doğrultusunda, bu gücü bertaraf edildiğinde adeta kendiliğinden demokrasinin filizleneceğine dair naif varsayımdır. Bu naifliğin bir nedeni, yukarıda değinildiği üzere, demokrasinin siyaset bilimsel tanımlarının, koşullarının ve süreçlerinin incelenmemesidir. Bunun yanı sıra bir başka neden, Kemalizm'in muarızlarına bir tür kendiliğinden-demokratlık payesi tanınmasıdır. Bu akım ve hareketlerin demokrasinin ikna, hoşgörü, uzlaşma gibi değerlerini ne kadar benimsedikleri irdelenmemektedir. Bu yaklaşımın dikkat çekici bir sonucu, ilk TBMM'deki İkinci Grup'tan başlayarak Kemalizm muhaliflerine "demokratlık" atfedilmesidir (Gürpınar, 2013: 181-82). Burada çok eleştirilen resmî ideolojinin iyiler-kötüler ayrımı ters çevrilip aynı biçimde tekrar üretilmektedir. Bir başka simetri, fail olgusunda ortaya çıkmaktadır: İkinci cumhuriyeti kim kuracaktır? İkinci cumhuriyetçi olarak adlandırılan yazarların geneli ve özellikle Altan, halk kesimlerinin, sınıfların vs. doğrudan siyasete katılarak yeni bir toplum sözleşmesi yapması ve yeni bir düzen kurması gibi bir hedef taşımamaktadırlar. Bunun yerine, başka türde bir "tepeden inmecilik" veya "sosyal mühendislik" abası görülmekte; önce zal, sonra AB ve nihayet Erdoğan'a bu dönüşüm için vekâlet verilmektedir (Erdoğan ve stner, 2005: 660; Yıldıırım ve Haspolat, 2016: 163). Bu vekleti yaklaşımın arkasında, halk kavramı konusunda muğlaklığın yer aldığı iddia edilebilir. 1993'teki röportajında Altan, "Halk homojen bir kavram değil, 'halk'ı nasıl tanımlıyorsunuz?" sorusuna, "Türkiye'nin bütün sorunu, politik devletten liberal devlete geememektir" biçiminde yanıt vermektedir (Altan, 1993: 38). Türkiye'nin demokratikleşmesi, esasen liberalleşmesiyle mümkün olacaktır. Bu sürecin öznesi ise, kitleler değil, alternatif elitler olarak görülmektedir. Liberalleşme, birinci cumhuriyeti ayakta tutan siyasi-iktisadi destek tabanlarının ikisinin birden czlmesini sağlayacaktır. Serbest piyasaya dönük reformlar, özelleştirmeler, malî sıkılaştırmalar, bürokrasinin kaynak dağıtarak sadakat devşirmesini önlemeyi, devletten geçinen kesimlerin kclmesini sağlayacaktır. Hukuk, şeffaflık, hesap verebilirlik yönündeki reformlar ise "halkın sahibi olan" bir devletten "halkın hizmetçisi" bir devlete geçişin nn açacaktır. Bu liberalleşme-demokratikleşme reçetesinin gücünü zamanın ruhundan aldığı söylenebilir. 1989-91 döneminde Doğu Bloku'nun dağılması, eski sosyalist devletlerin liberal demokrasiye geçiş sürecinin başlaması, AET'nin AB'ye doğru dönüşümünün hızlanması gibi olgular, Türkiye'de de "kumanda ekonomisine dayanan", bürokratik-otoriter yapının dönüşümü için zillerin almaya başladığı hissiyatını uyandırmıştır. Öte yandan postmodernizm, küreselleşme ve ulus-devlet tartışmaları, ideolojilerin sonu gibi moda tartışmalar da demokratikleşmeyi çok-kltrllkle, eski ideolojilere karşı demokratlığı müstakil bir ideolojisiz ideoloji olarak sunmayı mümkün kılmıştır (Erdoğan ve stner, 2005: 659).

3.3. Temel Savların Cumhuriyetçilik Açısından Değerlendirilmesi

1990'ların ikinci cumhuriyet tartışmasının, Türkiye'deki cumhuriyet algısı üzerinde günümüze dek süren önemli etkiler yarattığı söylenebilir. Lakin bu etkiler, cumhuriyetçiliğin kuramsal temellerine referansla ve kamusal bir tartışma içinde derinleşerek ilerlemek yerine, polemikler içinde alay, öfke ve nefret içeren ifadelerle ve kişiselleştirilen düşmanlıklarla kirlenmiştir. İkinci cumhuriyetçilerin “tabuları yıkma” şiarıyla cumhuriyetin kökenlerini sorgulayan tavırları, küçümseyici ve azarlayıcı bir tepkiyle karşılanmış; bu durum tartışmaların demagojiye ve hamasete kaymasına yol açarken, nitelikli bir cumhuriyetçilik tartışmasına dönüşmemiştir.

İkinci cumhuriyet tartışmasının nitelikli bir cumhuriyetçilik tartışmasına evrilememesinin kuramsal açıdan temel nedeni, çok dar bir cumhuriyet tanımına dayanmasıdır. “Cumhuriyet, pratik olarak hanedanın elinden iktidarı almaktır” yani monarşiye son vermektir (Altan, 1993: 350). Bu tanımlı, aynı röportaj kitabında Tuncay daha net biçimde ifade etmektedir: “Cumhuriyet, devlet reisinin irsen bir hanedandan gelmeyip seçimle iş başına geldiği sistemdir” (Tuncay, 1993: 135). Cumhuriyetin böylece negatif bir biçimde yani monarşinin karşıtı olarak tanımlanması, müstakil bir düşünce akımı olan cumhuriyetçilikle ilişkilendirilmesi yerine monarşinin yokluğu üzerinden kavranmasına ve nihayetinde anlamının yoksullaşmasına yol açmıştır. Bu bakış içinde cumhuriyetin siyasal katılım, aynı vatana ve haklara ortak biçimde sahip olmaktan gelen eşitlik, yurttaşlık erdemi, cumhuriyetçi özgürlük gibi cumhuriyetçiliğin temasta olduğu boyutlar maalesef tartışmaya eklenmemiştir.¹

Cumhuriyetçilikle ilişkilendirilmeyen cumhuriyet tartışması, cumhuriyet-devlet özdeşliği üzerinden ilerlemiştir. Bu husus, özellikle Özdemir'de (1993) ve Çandar'da (1993) çok belirgindir. Cumhuriyete yönelik eleştiri, esasen ulus-devlet eleştirisi biçimini almakta, ulus-devletin tekçi-modernleşmeci yaklaşımının İslamcılığın yükselişi ve Kürt sorununun hararetlenmesiyle iflas ettiği açıklanmaktadır. Altan'da ise birinci cumhuriyet eleştirisi, “ceberut devlet” ve Kemalizm eleştirisiyle bitişmekte ve cumhuriyet, devlet ve ideoloji arasındaki ayrımlar silikleşerek hepsi bir topağa dönüşmektedir. Öte yandan, ikinci cumhuriyetçilerin karşıtlarının yaklaşımlarında da hassaten cumhuriyetçi bir vurgu yer almamakta; devleti (rejimi, kuruluş değerlerini vb.) savunma refleksi öne çıkmaktadır. Örneğin Ateş, 1920'ler cumhuriyetinin bir devrim hareketi olduğunu, kendi koşulları içinde düşünülmesi gerektiğini, devletin işleyişine dair sorunların rejimin adının değişimiyle hallolmayacağını veciz bir biçimde ifade etmektedir² (Ateş, 1993: 148-49, 159). Dönemin koşulları ve “ihtilal mantığı” üzerinden cumhuriyetin/devletin savunulması, başta Mumcu (1992) olmak üzere pek çok ikinci cumhuriyet karşıtında görülmektedir. Dahası, ikinci cumhuriyet talebi masum olarak düşünülmemekte; burada komplocu bir kasıt olduğu varsayılmaktadır. Örneğin Altıntaş'a göre ikinci cumhuriyetçilerin asıl amacı, “yeni bir Cumhuriyet kurmak olmayıp varolan Atatürk Cumhuriyetini yıkmak ve yerine dünyanın tek süper gücü olarak kalan ABD güdümünde (...) birkaç devlet oluşturmak[tır]” (Altıntaş, 1996: 41). Tartışmaların böyle bir yere kaymasının nedeni, Tanör'e göre, ikinci cumhuriyetin demagojik bir slogan haline gelip “birincisinin kazanımlarını (...) üniterliğini, laikliğini yok saydırabilecek fikirler üret[mesidir]” (Tanör, 1993: 180). Kalaycıoğlu'nun (1992) tespit ettiği üzere, tartışmalarda iki içerik birbirine karışmaktadır. Birincisi, siyasal rejimde ve sosyoekonomik yapıdaki sorunlarla ilgilidir: Yerelleşme, piyasa reformları vb. Bu kısımda pek bir tartışma görülmemektedir. İkinci içerik, 1920'lerden itibaren oluşan cumhuriyeti, onun kurumlarını ve kazanımlarını sorgulayan değer yargılarıdır ki asıl kavga burada çıkmaktadır. Esasen 1980'lerden itibaren cumhuriyetle ulus-devletin özdeşleşmesi ve karşılıklı biçimde birinin savunulmasının aynı zamanda diğerrinin savunulması olarak görülmesi, salt Türkiye'ye özgü bir durum değildir. Örneğin Debray'in (1997) ses getirmiş makalesinde olduğu gibi, dikkat çekici örneklerle sahiptir. Lakin Türkiye'deki farklılık, cumhuriyet-devlet üzerine tartışmanın, resmî ideoloji tartışmalarıyla kaynaşarak bir “tarihle hesaplaşma” veya “tarihle barışma” biçimi almasıdır. Gürpınar'ın (2013: 180) belirttiği üzere, ikinci cumhuriyetin temel misyonunun tarihin

¹ Burada anlamlı bir istisna olarak Kılıçbay'ın *Türkiye Günlüğü*'ndeki makalesine dikkat çekilebilir. Özellikle şu eleştirisi önemlidir: “[T]artışan taraflar cumhuriyetin bir oluşum olduğunu, limite bir ideal olduğunu pek anlamamışlar. Bireylerin iradelerinin muhassalası olan toplumsal iradenin yerine, ne kadar hayırlı olursa olsun, kısmî iradelerin öncelikli olduğu düşünülüyormuş gibi gözüküyor (belki bunu bile düşünmüyorlar, ama öyleymiş gibi davranıyorlar); bu da cumhuriyet değil, en fazlasından aydınlanmış despotizm olur” (Kılıçbay, 1992: 46).

² “1. Cumhuriyetin suyu mu çıktı ki, 2. Cumhuriyet olsun. Hanımın adı Mine, her haltı yemiş, adını Emine yapınca her şey düzelecek mi?” (Ateş, 1993: 161).

temizlenmesine dönmesi, (başkanlık sistemi, federasyon gibi dönemin diğeri tartişmalarıyla da bütünleşerek) devletin yıkımına yönelmiş bir ‘‘iħanet’’ olarak algılanmasına yol açmıştır.

1990’ların ikinci cumhuriyetçilik tartişmasının, cumhuriyet-devlet özdeşliğinin yanı sıra, bir diğeri temel eksenini, cumhuriyet-demokrasi ayrımı ve hatta çatışmasıdır. Cumhuriyet, bir devlet biçimini olarak kabul edilmekte ve esas tartişma, cumhuriyetin demokrasiyi içerip içermediğinde düğümlenmektedir. Burada ikinci cumhuriyetilere göre, cumhuriyet ile demokrasi arasında hiçbir doğrudan ilişki, zorunlu gereksinim bulunmamaktadır. Hatta tam tersine, Ortadoğru ve Latin Amerika’daki pek çok cumhuriyet otoriter veya totaliter yönetimler altındayken, başta İngiltere olmak üzere pek çok Avrupa monarşisi, demokrasiyle yönetilmektedir (Altan, 1993: 35; Akat, 1993: 117; Tunçay, 1993: 135; Kunt, 2021: 79). Karşı cenahtakilerin ise bir kısmı, Atatürk ilkelerinden halkçılığın demokrasiyle özdeş olduğunu söyleyerek yanıt verirken (Akşın, 1992: 50); diğeri kısmı, cumhuriyeti kuranların niyetinin demokrasiye geçiş olduğunu; bunun için uygun koşulların sağlanması gerektiğini belirtmektedirler (Ateş, 1993: 148-50). Demokrasinin belirli siyasal ve toplumsal koşulların sağlanması halinde ayakta kalabileceğini savunan bu görüş, cumhuriyetin reformları sayesinde 1950’de barışçıl biçimde demokrasiye geçişin sağlandığına dikkat çekmektedir.

Bu tartişmada çoğunluk, cumhuriyetin bir devlet biçimini, buna karşın demokrasinin bir yönetim tarzı olduğunu kabul ederek kavramsal düzeyde cumhuriyet-demokrasi ayrımını benimserken; ikinci cumhuriyet karşıtlarının bir kısmı, cumhuriyetle demokrasi arasında bir özdeşlik bulunduğunu savunmaktadırlar. Örneğın Mumcu, cumhuriyetin halk yönetimi olduğuna dikkat çekmekte; Giritli ise, cumhuriyetin temel niteliğini olan milli egemenlik anlayışının demokrasinin de temeli olduğunu belirtmektedir (Mumcu, 1992; Giritli, 1992). Aslında buradaki kafa karışıklığı, cumhuriyetin bir devlet biçimini olduğu anlamının ve cumhuriyet-demokrasi ayrımının tarihselliğinin göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. Tarih içinde cumhuriyetle demokrasi, bazı dönemlerde birbirine yakınlaşmakta, bazı dönemlerde ise birbirinden uzaklaşmaktadır. Bu husus atlandığında, ‘‘halka ait mülkler ve işler’’ (*res publica*) olan cumhuriyet ile ‘‘halkın iktidarının’’ (*demokratia*) nasıl ayrıştırılacağı muğlak hale gelmektedir (Kutlu, 2023: 470, 476-79). Bu açıdan 1990’lardaki tartişmanın, liberal demokrasiyle modernleşmeci, sosyal devlet ilkesini benimsemiş ulus-devlet cumhuriyeti arasında döndüğü söylenebilir. Bu bağlamda Altan’ın serbest piyasayı geliştirecek reformları demokrasinin altyapısı olarak gördüğü, iktisadi liberalizmin siyasal liberalizme zemin hazırlayacağını savunduğu tekrar hatırlanabilir. Buradaki varsayım, demokrasinin esasen liberal demokrasi olduğudur. Bu ise, minimal ve teknik işlevlere indirgenmiş devlet anlayışı, hukuk devleti, vergi ve bte üzerinden hesap verebilir yönetim, atanmış bürokratların seçilmiş hkmete bağlılığı, yerel yönetimlerin yetkilendirilmesi öncüllerine dayanmaktadır. Kuşkusuz bu öncüller, liberal demokrasinin sağlanması için gereklidir. Mamafih bunlar, siyasetin sınırlarının genişlemesi ve halkın siyasal katılımıyla gerçekleşecek bir demokratik atılımla değil, devletin yeniden düzenlenmesi ve kamu yönetimi reformuyla ulaşılabilecek bir hedef olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim Altan’a ve diğerilerine göre ikinci cumhuriyetin nasıl kurulacağı, teknik bir mesele olarak kalmaktadır (Yıldırım ve Haspolat, 2016: 166). Bir teknik mesele olarak görüldüğü için zal’a veya Erdoğan’a danışmanlık yaparak; bu yol başarısız olduğunda Türkiye’yi dönüştürecek dış dinamik olarak AB sürecine destek vererek sağlanacağı umut edilmektedir (Altan, 2008: 230-31; 2012: 322-23). Demokrasi, bürokrasinin tahakkümünün tersi olarak düşünüldüğü için, bu tahakkümün kırılmasının kendiliğinden demokrasiyi getireceğini varsayılmaktadır. Tam bu noktada, ikinci cumhuriyet tartişması esasen sol-liberallerle sol-Kemalistler arasında cereyan etse de, Marksist soldan gelen eleştirilere yer vermek yararlı olacaktır. İkinci cumhuriyetiliğın ahlaki bir yargıya dönüştürdüğü ceberut devlet tartişmasını tarihsel-yapısal bir olgu olarak yeniden ele alan bu eleştirilerde, onun yeniden retiminde Kemalizm ve Kemalistler dışındaki aktörlere yönelinmiştir (Kürkçü, 1993; Pekdemir, 1993: 231; Savran, 1993: 259). Bu açıdan 1980 sonrası Yeni Sağ reformlarla devletin yeniden düzenlenmesine dikkat çekilirken; tüm bu uyarlamaların esasen burjuvazinin çıkarları için yapıldığı vurgulanmaktadır. Örneğın Savran’a göre Türkiye’deki ceberut devlet yapısı, az gelişmiş bir ülkede kapitalizmin gelişebilmesi yani burjuvazinin serpilmesi için bir önkoşul olmuştur. Bu açıdan burjuvazi ile bürokrasi arasında bir karşıtlık değil, tam tersine tamamlayıcılık ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim 1990’larda gündeme gelen değişim talepleri de Yeni Dünya Düzeni’nin ortaya çıkardığı fırsatlarla ve Kürt Sorunu’nun ulaştığı merhaleyle ilgilidir (Savran, 1993: 263-64).

İkinci cumhuriyetçiliğin cumhuriyet tartışmasının ana eksenleri cumhuriyet-devlet özdeşliği ve cumhuriyet-demokrasi ayrımı/karşıtlığı olsa da, geniş bir yorumla cumhuriyetçilikle ilişkilendirilebilecek bazı hususlara dikkat çekilebilir. Bu bakımdan ilk olarak yurttaşlıkla ilgili şu tespit önemlidir: “Vatandaşlık hukuksal bir kavramdır. Yani devletle birey arasında hukuksal bir ilişki kurar. Bu hukuksal yapının burada oluşmadığını görüyoruz. Türk ırkından, Müslüman dininden ve Sünni mezhebinden gelmeyenlerin buranın üyesi sayılmadığı bir garip anlayış var” (Altan, 1993: 37-38). Bu yorum, Altan’ın belki de en “cumhuriyetçi” değerlendirmesi olabilir. Gerçekten, cumhuriyet, tikel kimliklerin ötesinde, aynı yasaların ve vatanın sunduğu haklara imtiyazsız biçimde sahip olarak varlık kazanabilir. Bu bakımdan belirli bir etnik veya dinsel kimlik, kişiyi belirli bir cemaate dahil ederek ya imtiyazlar sunar veya ayrımcılıkla yüz yüze bırakır. Cumhuriyetçilik açısından her ikisi de evrensel eşitliği ve yurttaşlık kavramını sakatlar. Mamafih Altan, bu saptamayı derinleştirmeden, yurttaşlık ile cumhuriyet arasındaki bağlantıyı vurgulamadan, muğlak bir halk kavramıyla devam edip çözümlemesini iktisadi ve sosyolojik yapıya bağlamaktadır. Bir başka açıdan bakıldığında, Altan’ın “askeri cumhuriyet” eleştirisinde de cumhuriyetçi bir damar keşfedilebilir: 1990’lar Türkiye’inde silahlı kuvvetlerin kendine ait mahkemesi olmasının, harcamalarının Sayıştay tarafından denetlenememesinin, hükümetin ve meclisin kararlarının üzerinde MGK gölgesinin olmasına dönük eleştirisi, güçlü bir cumhuriyetçi potansiyel içermektedir (Altan, 2001: 45). Lakin burada da Altan, halkın doğrudan siyasal katılımıyla “Sezarist” veya “Pretoryen” müdahaleleri bertaraf etmek yerine, bilgi çağında bu yapının ne kadar demode kaldığını söylemektedir. Neticede denilebilir ki, Altan’ın (ve diğer ikinci cumhuriyetçilerin) cumhuriyetin dönüşümünü yeni bir demokratik momentte halkın siyasal katılımı yerine alternatif bir elitin aracılığıyla düşünmesi, yaklaşımlarında yer alan cumhuriyetçi potansiyelin de hayata geçmesine engel olmuştur.

4. SONUÇ YERİNE: İKİNCİ CUMHURİYETTEN CUMHURİYETİN İKİNCİ YÜZYILINA

Bitirirken, 1960’lar ve 90’lar ikinci cumhuriyet yaklaşımlarının benzerlik ve farklılıkları üzerinden bir karşılaştırma yaparak günümüz (2020’ler) için bu tartışmaların güncelliğini irdelemek yararlı olabilir. Türkiye’de 1923’te cumhuriyetin ilanından itibaren ona meydan okuyan güçlü bir monarşist siyasal akımın oluşmamasının, Türk cumhuriyetçiliğinin kendini açıklamak ve gerekçelendirmek için ek bir gayretten mahrum kalmasına yol açtığı başta belirtilmişti. Bu bakımdan her iki ikinci cumhuriyet tartışması, cumhuriyet üzerine tefekkür etmek için birer fırsat olmuştur. Lakin yine her ikisinde de bu tefekkür felsefi ve siyasal açıdan güdük kalmış, kavramsal derinlik ve tutarlılık açısından da pek etkili olmamıştır. Bu zayıflığın temel nedeni olarak, her iki tartışmada da cumhuriyet-devlet özdeşliğinin veri kabul edilmesi, önemli bir husustur. Zira bu özdeşlik, cumhuriyeti devletin tarihsel-kurumsal çerçevesi içinde somutlaştırırken aynı zamanda da onun felsefi bir derinlikle incelenmesini de gereksiz kılmıştır. İkinci bir benzerlik, (felsefi gerekçelendirmenin zayıflığıyla da bağlantılı biçimde) cumhuriyetin genel refah ve kalkınmayla ilişkilendirilmesidir. Bu bakımdan Kurtbek’ten Altan’a ilginç bir süreklilik tespit edilebilir. Birinci cumhuriyetin vaat ettiği muasır yaşam koşullarını sunmaktaki başarısızlıkları, ikincinin kuruluş nedeni olarak gösterilmiştir. Üçüncü bir benzerlik, elitist bakışta ortaya çıkmaktadır. Gerek 1960’ların gerekse 1990’ların ikinci cumhuriyetçileri, yeni cumhuriyetin kuruluşunu halkın siyasal aktivizminin ve katılımının artışı üzerinden değil, yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilecek yeni bir elitist müdahaleden beklemişlerdir. 1960’lar için bu, ordu ve aydınlar olmuşken; 1990’larda Özal gibi “çevrenin sözcüsü” olarak yükselen yeni siyasal aktörlerdi. Bu hususla bağlantılı bir başka benzerlik, cumhuriyetin kuruluşuna veya yenilenmesine teknik bir olay olarak bakıştır. 1960’larda yeni ve çağdaş bir anayasanın Türkiye’nin sorunlarına çözüm olacağı düşünülürken; 1990’larda benzer bir “sihirli değnek” piyasa reformları, özelleştirme ve AB üyelik süreci olmuştur.

1960’lar ve 90’lar ikinci cumhuriyetçiliği arasındaki en temel ve simgesel farklılığı, birinci cumhuriyetin kuruluş momenti ve kurucusu ile kurulan ilişki oluşturmaktadır. Görüldüğü üzere, 1960’ların ikinci cumhuriyetçilerinin tıkanıklıkları yer, Atatürk’ün ilelebet payidar kalacağını söylediği 1923 cumhuriyetinin hatırasına zarar vermeden ikinci cumhuriyeti tanımlamaktı. Bunu, (bu grubun en ısrarlı sözcüsü) Giritli’nin yaptığı gibi çağdaş koşullara göre cumhuriyeti tekâmül ettirmek olarak açıklıyorlardı. Yani birinci cumhuriyetten kopuş değil, onu güncelleme amacı taşıyorlardı. Bu anlamda Fransız numaralandırma mantığını benimsiyorlardı: İkincisi, birincisinin yenilenmesi ve geliştirilmesiydi. 1990’ların ikinci cumhuriyetçiliği ise ikinci sıfatını tam tersine, sürekliliği değil,

kopuşu vurgulamak için benimsemişti. Bu bakımdan Altan, kendi tabirinin Fransız numaralandırma geleneğiyle ilgisi olmadığını açıklarken amacının cumhuriyetin askerî yapısıyla ilişkiyi kesmek olduğunu belirtiyordu (Altan, 1992: 12). 1960’lar sürekliliği, 90’lar ise kopuşu vurguladığı için, Atatürk’le kurulan ilişki de taban tabana zıttı: 1960’lar için Atatürk’ün eseri, ancak saygı duyulabilecek bir olguydu. Buna karşın 1990’lar için Atatürk, en fazla “başarılı bir komutan” idi. Cumhuriyet ise, yanlış veya eksik yapılmış bir işti. Üstelik günümüze dek Türkiye’nin yaşadığı sorunların da müsebbibiydi: Tek parti diktatörlüğü, bürokratik tahakküm, devletçi ekonomi, üst-yapısal modernleşme vs. Bu nedenle ikinci cumhuriyet, ancak birincinin inkârı ve ilgası ile mümkün olabilirdi. 1960’lar ve 90’lar ikinci cumhuriyetçilerinin Osmanlı’yla cumhuriyet arasında kurdukları ilişki ve genel olarak Osmanlı’ya bakışları da birbirine karşıtı: 1960’ların ikinci cumhuriyetçiliği için 1923 cumhuriyeti, Osmanlı’dan bir kopuştu: Çağdaş, laik bir ulus-devlete geçişi sağlamıştı. Bu perspektiften Osmanlı ise, çağdışı kalmış, despotik ve teokratik bir imparatorluktu. 1990’lar ikinci cumhuriyetçiliğine göre ise, Osmanlı ile cumhuriyet arasında sınıfsal yapı ve iktidarın sosyolojisi açısından bir süreklilik vardı: Küçük üreticiliğin bürokrasi tarafından sömürülmesine dayalı bir düzende sadece padişahlık ilga edilmişti. Öte yandan 1990’lar ikinci cumhuriyetçiliği, neo-Osmanlıcı eğilimlerine eklenen İslamcılığın yükselişi ve Kürt Sorunu’nun yeni durumu nedeniyle bir hayli olumlu bir Osmanlı portresi çiziyordu. Örneğin Özdemir (1993: 86), Fatih döneminde sivil otoritenin üstünlüğü, insan hakları, çoğulculuk ve kültürel serbestlik açısından çok gelişkin bir sivil toplum anlayışının bulunduğunu iddia ediyordu. 1960’lar ve 90’lar ikinci cumhuriyetçiliğinin Osmanlı’ya ve cumhuriyete karşıt bakışlarının arkasında yatan temel sav, demokrasiyle ilgiliydi. 1960’lar ikinci cumhuriyetçileri açısından cumhuriyetle demokrasi birbirini tamamlıyordu; aralarında bir çelişki yoktu. 1990’lar ikinci cumhuriyetçileri ise, asla demokratik olamamış bir cumhuriyetle karşı karşıya olduklarını düşünüyorlardı. Ayrıca her on yılda demokrasisi askerî darbelerle kesintiye uğramış, ekonomisi küreselleşme karşısında çağdışı kalmış, ulus-devleti Yeni Dünya Düzeni’nin koşullarına uyumsuz cumhuriyet karşısında Osmanlı daha muteber bir seçenek gibi görünüyordu. Öte yandan 1990’lar ikinci cumhuriyetçiliğinin İslamcılığın yükselişinde ve Kürt Sorunu’nun silahlı çatışma biçiminde tırmanışında asıl sorumluyu cumhuriyet-devlet olarak görmeleri, karşıtları tarafından “şeriatçılık” ve “bölücülük” karşısında tepkisiz ve hatta işbirlikçi olmakla suçlanmalarına yol açtı. Laikliği cumhuriyetin otoriterliğinin meşru mazereti gibi görüp önemsizleştirdikleri ve üniter ulus-devlet karşısında federasyonu savundukları ve asıl amaçlarının cumhuriyetin tasfiyesi olduğu iddia ediliyordu.

1990’larda ikinci cumhuriyetçilik tezi, 1991-93 arasında hararetli bir tartışmayı tetikledikten sonra günümüze dek farklı dönüm noktalarında tekrar tekrar canlanıp sönümlendi. Bu bakımdan Özal’ın ölümü, 28 Şubat, AKP’nin iktidara gelişi, Ergenekon-Balyoz davaları, Erdoğan’ın doğrudan seçimle göreve gelişi, cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçiş ve 2023 seçimleri temel dönüm noktaları olarak belirtilebilir.¹ Geline nokta tartışmanın tüm taraflarının kaybettiği bir momente ulaşıldığı söylenebilir. Sol Kemalist cumhuriyet savunusu, arka planındaki modernleşmecî projeye birlikte etkisini yitirdiği gibi, devlet mimarisinde tuttuğu müstahkem mevkiileri de kaybetmiştir. Öte yandan ikinci cumhuriyetçiliğin temel varsayımı olan bürokrasi etkisizleştirmede ve çevre merkeze taşındığında demokrasinin geleceği tezi de iflas etmiştir. Bu tezin dayanağını oluşturan komünistyle liberaliyle, İslamcısıyla Kürtçüsüyle çoğulcu toplumun kendiliğinden demokratlığı da hayata geçememiştir. Cumhuriyet tarihinin okunmasında Post-Kemalist paradigma gerilerken ikinci cumhuriyetçilik de bundan nasibini almıştır. Öte yandan toplumda Atatürk imgesinin yeniden canlanması da dikkat çekmektedir. Özellikle cumhuriyetin yüzüncü yılından sonra ve rakip kampların iflasıyla birlikte “cumhuriyetin ikinci yüzyılı” ibaresinin giderek daha sık kullanılmaya başlandığı görülmektedir.² Atatürk’ün meşruiyeti yeniden yükselirken Atatürk’le cumhuriyet arasındaki bağ tekrar vurgulanmakta; bununla birlikte bu bağ bir programa dönüşmemektedir. İkinci yüzyıla başlarken cumhuriyet, içini dolduracak yeni kavramların, tezlerin ve programların olgunlaşmasını beklemektedir.

¹ Bu dönüm noktalarını temsilen pek çok yazıya atıf yapılabilir. Bunlar içinde özellikle Altan’ın (2022) ve Yayla’nın (2014) döneminin ruhunu iyi yansıtmaktadırlar.

² Yine basında pek çok örnek bulunsun da, özellikle TÜSİAD’ın raporu dikkat çekicidir: Ağırdır, Yayıoğlu vd. (2023). Ayrıca “İkinci yüzyıl” ile “Türkiye yüzyılı” şiarları arasındaki mücadele için bkz. Politikayol (2022).

Etik Beyan: Bu çalışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

KAYNAKÇA

- Ağırdır, B., Yaycıoğlu, A. vd. (2023). *Cumhuriyet’in İkinci Yüzyılına Girerken Türkiye*. TÜSiAD. <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/11415-cumhuriyet-in-i-kinci-yuzyilina-girerken-turkiye-calistay-dizisinden-perspektifler>.
- Akat, A. S. (1993). Türkiye’de Sivil Toplum İnanılmaz Bir Hızla Güçlenmektedir. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, 115-31.
- Akat, A. S. (2004). *Sosyal Demokrasi Gündemi*. (2. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi. <https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://akat.bilgi.edu.tr/pdf/sdgundemi-2.pdf>.
- Akşin, S. (1992). Sina Akşin ile Söyleşi: “II. Cumhuriyetçilerin Yapmak İstedikleri En Önemli Değişiklik, Türkiye’nin Dış Siyaset Kalıbını Değiştirmektir”. *Türkiye Günlüğü*. 20, 50-52.
- Altan, M. (1992). “İkinci Cumhuriyet” Nedir, Ne Değildir? *Türkiye Günlüğü*. 20, 10-14.
- Altan, M. (1993). Sorun Politik Devletten Liberal Devlete Geçememektir. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, 33-59.
- Altan, M. (1997). II. Cumhuriyet Manifestosunun Tartışmalarına Giriş. *Doğu Batı*. 1, 89-92.
- Altan, M. (2001). *Birinci Cumhuriyet Üzerine Notlar*. (1. Baskı). Birey.
- Altan, M. (2008). *İkinci Cumhuriyet’in Yol Hikâyesi*. (Söyleşi: Defne Asal Er). (3. Baskı). Hayykitap.
- Altan, M. (2012). Kemalizmde Demokrasiye Yer Yok Ama... İçinde A. Yıldız (röp.) *Cumhuriyetin Demokrasiyle İmtihanı*. Etkileşim Yayınları, 318-23.
- Altan, M. (2022, Ağustos 22). 2. Cumhuriyet, Yeniden, Hemen, Şimdi. *Artigerçek*. <https://artigercek.com/makale/2-cumhuriyet-yeniden-hemen-simdi-221736>.
- Altıntaş, M. (1996). Numaracı Cumhuriyetçilerin İçyüzü Ortaya Çıkmıyor mu? İçinde 2. *Cumhuriyete Hayır*. (2. Baskı). Türk Devrim Kurumu Yayınları, 40-41.
- Aslandaş, A. S. ve Bıçakçı, B. (1995). *Popüler Siyasî Deyimler Sözlüğü*. (1. Baskı). İletişim.
- Ateş, T. (1993). 2. Cumhuriyet Tartışmaları Abesle İstigalden Başka Bir Şey Değildir. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, s. 145-73.
- Aytürk, İ. (2022). Post-Post-Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken. İçinde İ. Aytürk & B. Esen (der.) *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*. (s. 23-48). İletişim.
- Bekata, H. O. (1960). *Birinci Cumhuriyet Biterken*. Çığır Yayınları.
- Bölüğü, N. (1993). *İşte Sivil Cumhuriyet?! Tekin Yayınları*.
- Bulaç, A. (1993). Milli Devlet Miadını Doldurdu. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, 367-92.
- Çandar, C. (1993). Özal’ın Cenaze Töreni Kemalizmin Cenaze Töreniydi. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, 91-114.
- Debray, R. (1997). Cumhuriyetçi misiniz, Demokrat mı? (Çev. A. Arslan) *Türkiye Günlüğü*. 47, 16-27.
- Demirel, T. (2021). *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. (3. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Erdoğan, N. & Üstüner, F. (2005). 1990’larda “Siyaset Sonrası” Söylemler ve Demokrasi. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 7: Liberalizm, İletişim, 658-65.
- Erginer, H. S. (1960). *İkinci Cumhuriyetin Eşiğinde*. Hamle Matbaası.
- Eroğul, C. (2014). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. (1. Baskı). Yordam.
- Giritli, İ. (1961). *27 Mayıs’tan İkinci Cumhuriyete*. Ercan Matbaası.
- Giritli, İ. (1966, Ağustos 8). Birinci Cumhuriyet mi? İkinci Cumhuriyet mi? *Milliyet*, 2.
- Giritli, İ. (1971, Nisan 20). Üçüncü Cumhuriyete Doğru. *Milliyet*, 2.
- Giritli, İ. (1992, Ağustos 6). 2. Cumhuriyet Tartışmaları. *Milliyet*, 7.
- Gökdemir, O. (1993). Basından Seçmeler: “Tahiri Tarikatı”nın 2. Cumhuriyet Çıkarması. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, 435-42.
- Güneş, T. (1961, Nisan 8). Türkiye Devleti Cumhuriyettir. *Ulus*, 1, 5.
- Gürpınar, D. (2013). *Düine Veda: Türkiye’de Liberalizm ve Demokratlık (1980-2010)*. Etkileşim.
- Kalaycıoğlu, E. (1992, Ağustos 6). 2. Cumhuriyet Tartışmaları. *Milliyet*, 7.
- Kalkandelen, Z. (2012). *İkinci Cumhuriyetçiliğin Temelleri*. (1. Baskı). Cumhuriyet Kitapları.
- Karal, E. Z. (1960). *27 Mayıs İnkılabının Sebepleri ve Oluşu*. Milli Eğitim Basımevi.
- Kılıçbay, M. A. (1992). Cumhuriyet ya da Nasıl Birey Olunur? *Türkiye Günlüğü*. 20, 43-46.
- Koloğlu, O. (2007). *Numaracı Cumhuriyetçiler: II. Cumhuriyetçiler Hakkında Her Şey*. (1. Baskı). Pozitif Yayınları.
- Kunt, M. E. (2021). *Cumhuriyet’in Yıkımında Numaracı Cumhuriyetçiler*. (1. Baskı). Cumhuriyet Kitapları.
- Kutlu, A. (2023). Cumhuriyet ve Kavramsal Komşuları Monarşi, Devlet ve Demokrasi: Benzerlikler ve Farklılıklar Üzerine Bir Değerlendirme. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24 (3), 469-82.
- Kürkçü, E. (1993). Sosyalistler Ne 1. Cumhuriyetçilerin ne de 2. Cumhuriyetçilerin Yanında Yer Almamalı. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, 301-29.
- Kurtbek, S. (1950, Nisan 15). 2nci Cumhuriyet. *Zafer*, 2.
- Lew, Y. I. (2000). *Brief History of Korea -A Bird’s Eye View-*. The Korea Society. https://www.koreasociety.org/images/pdf/KoreanStudies/Monographs_GeneralReading/BRIEF%20HISTORY%20OF%20KOREA.pdf.
- Mumcu, U. (1992, Eylül 28). Kaçınıcı? *Cumhuriyet*, 17.
- Onaran, B. (2023). 27 Mayıs Dönemi Cumhuriyet Tartışmaları: Sürekli ve Sayılı mı? Tek ve Ebedi mi? *Toplum ve Bilim*. 163, 5-31.
- Ortaylı, İ. (1992). İlber Ortaylı ile Söyleşi: “Cumhuriyeti Numaralandırmak, Eski Tepeden İnmecei Alışkanlıklara Dayalı Yeni Söylem Tarzıdır”. *Türkiye Günlüğü*. 20, 15-19.
- Öcal, Z. (1994). *Sermayenin Golaballeşmesi, Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE Bütçeleme ve Planlama Anabilim Dalı (Danışman: Prof. Dr. Osman Zekai Kaya), İstanbul.
- Özdemir, H. (1991). *Sivil Cumhuriyet*. (1. Baskı). Boyut.
- Özdemir, H. (1993). Fatih Sultan Mehmet İstanbul’unda Sivil Toplum Olduğunu İddia Ediyorum. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, 69-89.

- Pamukoğlu, A. H. (1960). *Türkiye’de Demokrasi: İkinci Meşrutiyetten İkinci Cumhuriyete*. Nurgök Matbaası.
- Pekdemir, M. (1993). Özal Kelimenin Tam Anlamıyla Oportünist ve Revizyonisttir. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, 223-55.
- Savcı, B. (1961). Yeni Anayasa Rejimine Doğru Gelişmeler (I). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 16 (2), 62-101.
- Savcı, B. (1962). Yeni Anayasa Rejimine Doğru Gelişmeler (III). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 17 (1), 21-87.
- Savcı, B. (1992, Ağustos 31). Savulun, İkinci Cumhuriyet Geliyor! *Cumhuriyet*, 2.
- Savran, S. (1993). 2. Cumhuriyet’i Demokrasiye Yönelik Bir Açılım Olarak Görmek Büyük Hatadır. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, 257-81.
- Schain, M. (2011). The Fifth Republic. İçinde E. Berenson, V. Duclert & C. Prochasson (ed.) *The French Republic: History, Values, Debates*. (s. 83-92). Cornell University Press.
- Somel, A. (2015). Türkiye’nin İkinci Cumhuriyetleri. *Praksis*. 37, 127-42.
- Tanör, B. (1986). *İki Anayasa 1961 ve 1982*. (1. Baskı). Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Tanör, B. (1993). 2. Cumhuriyet Kavramı Değişimden Yana Olan Güçleri Bölmüştür. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, 175-94.
- Tuncay, M. (1993). Bu Bölgenin Sorunları Ancak Yakın Doğu Federasyonu İle Çözülebilir. İçinde M. Sever & C. Dizdar (der.) 2. *Cumhuriyet Tartışmaları: Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler*, Başak, 133-44.
- Weber, M. (2017). *Sosyoloji Yazıları* (çev. T. Parla). Metis.
- Yayla, A. (2014). Üçüncü Cumhuriyet mi? *Liberal Düşünce*. 19 (75), 73-80.
- Yıldırım, D. & Haspolat, E. (2016). İkinci Cumhuriyetçilik: “Sol” Özalizm’in Türkiye Tahayyülü. İçinde D. Yıldırım & E. Haspolat (der.) *Türkiye’de Yeni Siyasal Akımlar (1980 Sonrası)*. (s. 147-70). Phoenix.
- Politik Yol (2022, Ekim 30). Cumhuriyetin İkinci Yüzyılı mı, Türkiye Yüzyılı mı? *Politik Yol*. <https://www.politikyol.com/cumhuriyetin-ikinci-yuzyili-mi-turkiye-yuzyili-mi>.
- Zürcher, E. J. (2012). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi* (çev. Y. S. Gönen). (27. Baskı). İletişim.

Arktik Bölgesinin Jeopolitik-Ekonomik Öneminin Küresel İklim Değişikliği Perspektifinden Değerlendirilmesi

Evaluation of the Geopolitical-Economic Significance of the Arctic Region from the Perspective of Global Climate Change

Sercan YAVAN¹

Öz

Amaç: Bu çalışma, Arktik bölgesinin jeopolitik, ekonomik ve çevresel dinamiklerini ele alarak, bölgedeki fosil yakıt üretimi ile iklim değişikliği hedefleri arasındaki çelişkileri açıklamayı ve bu çelişkilerin küresel iklim politikalarına etkilerini tartışmayı amaçlamaktadır.

Tasarım/Yöntem: Literatür taraması yöntemi kullanılarak Arktik bölgesinin küresel ısınma, enerji kaynakları ve uluslararası politikalar açısından önemi incelenmiş, Arktik Paradoksu kavramı bağlamında fosil yakıt üretimi ve iklim değişikliği ilişkisi değerlendirilmiştir. Ayrıca, Arktik bölgesindeki sıcaklık değişimleri ile dünya genelindeki iklim değişikliği verileri analiz edilerek, bölgesel ve küresel düzeydeki iklim değişikliklerinin etkileri karşılaştırılmıştır. Metodolojik olarak, bu çalışmada, Arktik bölgesindeki fosil yakıt üretiminin küresel ısınma hedeflerine nasıl etki ettiği, bölgedeki sıcaklık değişikliklerinin bölgesel ve küresel iklim politikaları üzerindeki etkilerinin yanı sıra, Arktik Paradoksu'nun çevresel ve ekonomik açıdan nasıl bir çelişki yarattığı soruları ışığında hem bölgesel iklim değişikliği verileri hem de küresel iklim verileri karşılaştırılarak Arktik bölgesinin küresel iklim değişikliği üzerindeki etkisi tartışılmıştır.

Bulgular: Arktik bölgesindeki sıcaklık artışı, dünya ortalamasından daha hızlı gerçekleşmekte ve bu durum yeni ulaşım yollarının açılması ile enerji kaynaklarının daha erişilebilir hale gelmesini sağlamaktadır. Ancak bu ekonomik fırsatlar, bölgesel ekosistemlere zarar vermekte ve küresel iklim değişikliği hedeflerini tehdit etmektedir.

Sınırlılıklar: Çalışma, yalnızca Arktik bölgesine odaklanmakta olup, diğer bölgelerdeki iklim değişikliği ve enerji politikalarıyla karşılaştırmalar sınırlı tutulmuştur. Ayrıca, bölgesel politik gelişmelerin dinamik doğası nedeniyle, mevcut bulgular gelecekteki durumlarla tam olarak örtüşmeyebilir.

Özgünlük/Değer: Çalışma, Arktik Paradoksu'nun ekonomik ve çevresel açıdan yarattığı çelişkileri detaylandırmakta ve bu çelişkilerin küresel iklim politikaları üzerindeki etkilerini vurgulayarak literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arktik, Arktik Paradoksu, Küresel İklim Değişikliği, Jeopolitik-Ekonomik Stratejiler, Devlet

Abstract

Purpose: This study aims to examine the geopolitical, economic, and environmental dynamics of the Arctic region, elucidate the contradictions between fossil fuel production and climate change goals in the region, and discuss the impacts of these contradictions on global climate policies.

Design/Methodology: The study employs a literature review method to explore the significance of the Arctic region concerning global warming, energy resources, and international policies. The concept of the Arctic Paradox is evaluated in the context of the relationship between fossil fuel production and climate change. Additionally, temperature changes in the Arctic region and global climate change data are analyzed to compare the effects of regional and global climate changes. Methodologically, this study examines how fossil fuel production in the Arctic affects global warming goals, the impact of temperature changes in the region on both regional and global climate policies, and how the Arctic Paradox creates a contradiction from both environmental and economic perspectives. In this context, the relationship between fossil fuel production in the Arctic and global climate change is analyzed by comparing regional and global climate data, discussing the Arctic region's impact on global climate change.

Findings: Temperature rise in the Arctic region is occurring at a rate faster than the global average, leading to new transportation routes and increased accessibility to energy resources. However, these economic opportunities are causing damage to regional ecosystems and threatening global climate change targets.

Limitations: This study focuses exclusively on the Arctic region, with limited comparisons to climate change and energy policies in other regions. Additionally, due to the dynamic nature of regional political developments, current findings may not fully align with future conditions.

Originality/Value: The study details the contradictions created by the Arctic Paradox from both economic and environmental perspectives and highlights the impacts of these contradictions on global climate policies, filling a significant gap in the existing literature.

Keywords: Arctic, Arctic Paradox, Global Climate Change, Geopolitical Strategies-Economic, State

¹Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye, sercan.yavan@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9873-5931

1. GİRİŞ

Arktik sözcüğü, kuzey ülkesi anlamına gelen ve yaygın olarak kutup bölgelerinden biri olarak da adlandırılan Yunanca "*Arktikós*" kelimesinden gelmektedir. Arktik bölgesi, sekiz kutup çevresi devletinin 'Finlandiya, Kanada, Danimarka (Grönland), İzlanda, Norveç, Rusya, İsveç ve Amerika Birleşik Devletleri'nin (Alaska)' en kuzeydeki bölgelerinden oluşur. Arktik, zaman zaman Kuzey Kutup Dairesi'nin kuzeyi olarak tanımlanır (66° Kuzey'in üzerinde), oysa siyasi formülasyonlarda daha geniş bir alanı kapsamaktadır (Begum, 2019:36). Arktik bölgesi, Kuzey Kutbu ve Kuzey Kutup Dairesi çevresindeki, kısmen deniz buzuyla kaplı ve donmuş topraklarla çevrili bir okyanus alanını ifade eder. Arktik Bölgesi'nin coğrafi boyuta bağlı olarak nüfus tahminleri 4 ila 10 milyon arasında değişmektedir (Quillérou vd., 2019:73). Arktik bölgesi şu anda dünya enerjisinin yaklaşık %22'sini sağlamakta, dünya nüfusunun yalnızca %0,05'ine ev sahipliği yapmaktadır (Arctic Economic Council, 2022). Doğal kaynaklara daha iyi erişim, yeni ticaret yolları ve artan insan faaliyetleri Arktik Bölgesi'nin küresel önemini arttırmıştır (Norwegian Ministry of Foreign Affairs, 2014:16). Arktik bölgesi enerji açısından zengindir; kömür, petrol, doğalgaz, rüzgâr, hidroelektrik, güneş ve jeotermal gibi geleceğin enerji kaynaklarına kadar her şey bölgede mevcuttur (Arctic Economic Council, 2022). Arktik bölgesinin sahip olduğu enerji potansiyeli ve zengin doğal kaynakları, bölgenin önemini artırmaktadır. Bu nedenle, Arktik yalnızca bölge devletlerinin değil, dünya genelindeki birçok ülkenin de ilgisini çekmektedir.

Arktik bölgesi, artık yalnızca beş kıyı devleti (Rusya, Norveç, Kanada, Danimarka (Grönland) ve Amerika Birleşik Devletleri) gibi Arktik ülkeleri değil, kendilerini "*Arktik'e yakın*" devletler olarak gören Çin gibi ülkeler tarafından da ilgi çeker hale gelmiştir. 1996'da, Kuzey Kutup Dairesi'nin üstünde toprakları bulunan beş kıyı devleti, İzlanda, İsveç ve Finlandiya ile birlikte, Arktik'teki çevre koruma ve sürdürülebilir kalkınma faaliyetlerini denetlemek için önde gelen hükümetlerarası organ olarak Arktik Konseyi'ni kurmuştur. 2008'de, beş kıyı devleti, Ilulissat Deklarasyonu aracılığıyla, uluslararası deniz hukukunun ve kıyı devletleri olarak egemen haklarının Arktik'i yönetmek için yeterli olduğunu yeniden teyit etmiştir. Ancak, 2013 yılına gelindiğinde Arktik sorunlarının ele alınması artık yalnızca bu özel bölgesel kulüple sınırlı kalmamıştır. Arktik Konseyi, Çin, Japonya, Güney Kore, Singapur ve Hindistan gibi Hint-Pasifik bölgesindeki ülkelerin de aralarında bulunduğu yeni daimi gözlemci ülkeleri ve kuruluşları kabul ederek küresel bir boyut kazanmıştır (Conley & Melino, 2017).

Dünyadaki iklim değişikliği, kutup bölgeleri üzerinde ciddi etkiler yaratmaktadır. Bu bağlamda, Arktik bölgesine artan küresel ilgi, iklim krizinin neden olduğu değişikliklerle doğrudan bağlantılıdır. İklim değişikliğinin etkileri dünyanın diğer yerlerine kıyasla Arktik Bölgesi'nde daha belirgindir ve çevre ve toplum üzerinde büyük sonuçlar doğurmaktadır (Norwegian Ministry of Foreign Affairs, 2014). Küresel iklim değişikliği, Arktik bölgesinde hızla ısınmaya ve buzulların erimesine neden olmaktadır. Bu, Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki ham madde potansiyeline sahip alanları ekonomik sömürü ve kalkınma için giderek daha erişilebilir hale getirmektedir. Ancak, Arktik'deki ekonomik fırsatlar, bu bölgenin ekosistemi üzerinde ciddi riskler doğurmaktadır. Penguenler, kutup ayları ve dondurucu soğuklar çoğumuzun Dünya'nın kutup bölgeleriyle ilişkilendirdiği şeylerdir. Ancak küresel ısınma gezegenin tepesindeki ve altındaki uzun süre donmuş alanları değiştirmektedir. Artık iklim değişikliğinin, insan etkisinin sınırlı olduğu ıssız ve ekolojik açıdan kırılgan ortamlar üzerindeki etkilerine; yeraltı orman yangınları, sıcak hava dalgaları ve permafrostun (yıl boyunca donmuş halde kalan toprak tabakası) erimesi gibi yeni olguları da ekleyebiliriz (Torkington, 2023). Son kırk yılda küresel ortalamadan neredeyse dört kat daha hızlı ısınan Arktik, uzun zamandır iklim krizinin 'sıfır noktası' olarak görülmektedir. Arktik deniz buzu her on yılda %13 oranında azalmaktadır. Deniz buzu kışın oluşur ve daha sonra daha sıcak yaz aylarında kısmen erir. Önümüzdeki birkaç on yıl içinde, Arktik'in yaz aylarında tamamen buzsuz olacağı öngörülmektedir. Buzsuzken okyanus yüzeyi güneşten gelen ısıyı yansıtmak yerine daha fazla emeceği için, Arktik Okyanusu'nun sıcaklığı artacak ve daha fazla erimeye neden olacak ve havanın ısınmasına daha da fazla katkıda bulunacaktır (World Wide Fund for Nature, 2023a). Son 20 yılda Arktik, bilimsel araştırmalar ve çevre yönetimi açısından önemli bir ilgi alanı haline gelmiştir. Ancak azalan buz örtüsü ve artan okyanus sıcaklıkları, Arktik'i yavaş ama sürekli olarak büyüyen ticari fırsatlarla tanımlanan bir bölge haline de getirmiştir. Bu durum, Arktik'in artık sadece ulusal bir mesele olmaktan çıkıp, küresel bir mesele olarak ilgi çekici bir hale gelmiştir (Conley & Melino, 2017). Son zamanlarda Arktik bölgesi dünya çapında büyük ilgi ve önem

kazanmıştır. Bu çoğunlukla iklim değişikliğinin neden olduğu değişen koşullar ve onunla birlikte açılan potansiyel ve fırsatlardan kaynaklanmaktadır.

Arktik bölgesinin stratejik ve ekonomik önemi, sadece bölgesel ülkeler topluluğu tarafından değil, küresel ölçekte birçok ülke tarafından fark edilmiştir. Bu ilginin artmasında, bölgedeki zengin doğal kaynaklar, yeni deniz yollarının açılması ve jeopolitik konumun önemi büyük rol oynamaktadır. Ancak, bu ilgi aynı zamanda Arktik bölgesinde yaşanan hızlı iklim değişiklikleri ile de doğrudan ilişkilidir. Arktik, küresel ısınmanın etkilerini en yoğun şekilde hisseden bölgelerden biridir; sıcaklıkların hızla artması, deniz buzunun erimesine ve ekosistemlerin değişmesine yol açmaktadır. Bu dramatik değişiklikler, bölgedeki ekonomik fırsatları ve jeopolitik dinamikleri yeniden şekillendirirken, uluslararası toplumun Arktik'e yönelik ilgisini daha da artırmaktadır. İklm değişikliğinin bu bölgedeki etkileri, sadece yerel halklar ve ekosistemler için değil, küresel evre ve ekonomi için de kritik öneme sahiptir.

Bu çalışmanın amacı, Arktik bölgesindeki fosil yakıt üretimi ile küresel iklim değişikliği hedefleri arasındaki çelişkileri açıklamak ve bu çelişkilerin küresel iklim politikalarına etkilerini tartışmaktır. Çalışma, Arktik bölgesindeki sıcaklık değişimlerinin, bölgesel ve küresel iklim politikaları üzerindeki etkilerini ve Arktik Paradoksu'nun ekonomik ve çevresel açıdan yarattığı çelişkileri incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Arktik bölgesindeki fosil yakıt üretiminin küresel ısınma hedefleriyle nasıl çeliştiği, bölgedeki sıcaklık değişimlerinin hızla devam etmesinin ve bu değişimlerin dünya genelindeki iklim politikalarına olumsuz etkilerinin olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca, Arktik Paradoksu'nun, ekonomik fırsatlar ile çevresel tehlikeler arasında yarattığı önemli çelişkiye de dikkat çekilmektedir. Çalışmanın metodolojisi, literatür taraması yöntemi kullanılarak Arktik bölgesinin küresel ısınma, enerji kaynakları ve uluslararası politikalar açısından önemi üzerinde yoğunlaşmıştır. Arktik Paradoksu kavramı çerçevesinde fosil yakıt üretimi ile iklim değişikliği ilişkisi değerlendirilmiş ve bölgesel ile küresel iklim değişikliği verileri karşılaştırılmıştır. Bu alışmada, Arktik bölgesindeki fosil yakıt üretiminin küresel ısınma hedeflerine nasıl etki ettiği, bölgedeki sıcaklık değişikliklerinin bölgesel ve küresel iklim politikaları üzerindeki etkileri, ayrıca Arktik Paradoksu'nun çevresel ve ekonomik açıdan yarattığı çelişkiler tartışılmaktadır. Hem bölgesel iklim değişikliği verileri hem de küresel iklim verileri işığında Arktik bölgesinin küresel iklim değişikliği üzerindeki etkileri karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Bu alışma, Arktik bölgesindeki fosil yakıt üretiminin küresel ısınma hedeflerine etkisi, Arktik bölgesindeki sıcaklık değişikliklerinin iklim politikalarına etkisi ve Arktik Paradoksu'nun ekonomik ve çevresel açıdan yarattığı çelişkiler gibi sorulara yanıt aramaktadır. İlk blimde, *Buzların Eridiği Nokta: Arktik ve Küresel İklm Değişikliği* konusu ele alınacaktır. İkinci blimde, Arktik'in jeopolitik ve ekonomik önemine dair, *Ekonomik Fırsatlar ve Sürdürülebilirlik, Küresel ve Bölgesel Politik çatışmalar ile İşbirlikleri* ve *Sosyal ve Kültürel Dinamikler* başlıkları altında detaylı bir inceleme yapılacaktır. nc blimde, *Paris Anlaşması ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin Etkinliği* değerlendirilecektir. Dördüncü blimde, *Küresel İklm abaları ve 'Arktik Paradoksu'* tartışılacaktır. Çalışmanın son blimnde ise genel bir değerlendirme yapılacaktır.

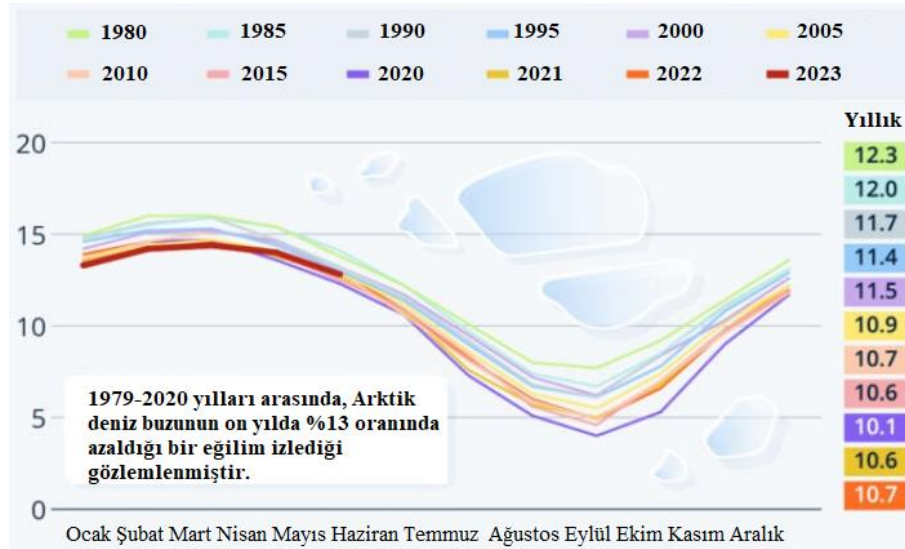
2. BUZLARIN ERİDİğİ NOKTA ARKTİK VE KÜRESEL İKLİM DEğİşİKLİğİ

Son zamanlarda Arktik bölgesi dünya genelinde büyük ilgi ve önem kazanmıştır. Bu çoğunlukla iklim değişikliğinin neden olduğu değişen koşullar ve onunla birlikte açılan potansiyel ve fırsatlardan kaynaklanmaktadır (Suvanto, 2015:6). İklm değişikliği, ekosistemleri ve toplulukları küresel düzeyde olumsuz etkilemektedir. Ancak, bu etkiler özellikle savunmasız bölgelerde, ilk ve en şiddetli şekilde hissedilmektedir. Arktik bölgesi de iklim değişikliğinden en çok etkilenenlerden biridir. Arktik bölgesi ve orada yaşayan topluluklar, birçok türün hayatta kalmasını tehdit eden ve sakinlerinin bir dizi insan hakkını riske atan iklim değişikliğinin etkilerinden orantısız bir şekilde etkilenmektedir (Almonte, 2023). Arktik deniz buzu her on yılda ortalama %13 oranında azalmakta ve önemli ölçüde incelmeye devam etmektedir. Sonuç olarak, Arktik deniz seviyeleri endişe verici şekilde yükselmekte ve artık okyanus seviyelerindeki küresel artışın %35'ini oluşturmaktadır. Bu, Arktik bölgesindeki doğrudan buza bağımlı türleri tehdit etmekle birlikte doğrudan buza bağlı olmayan yaban hayatını ve dolaylı olarak buzdan bağımsız organizmaları da olumsuz etkilemektedir. Bu olumsuz etkiler, Arktik'in dünya ortalamasından neredeyse dört kat daha hızlı ısınmasından dolayı daha büyük iklimsel problemlere yol açmaktadır (Citterich, 2024).

Sanayi Devrimi'nin başlangıcından bu yana, dünya yaklaşık 1,1°C daha ısınmıştır. Bu ısınma tekdüze bir şekilde gerçekleşmemiş, bazı bölgeler çok daha hızlı ısınmıştır. Bu bölgelerden biri de Arktik'dir. Yapılan çalışmalar, Arktik'in son 40 yılda dünyanın geri kalanından neredeyse dört kat daha hızlı ısındığını göstermektedir. Bu, Arktik'in 1980 yılına kıyasla ortalama 3°C daha sıcak olduğu anlamına gelmektedir. Bu durum endişe vericidir çünkü Arktik, aşırı ısındıkça küresel sonuçlar doğuracak hassas ve kırılgan dengelere sahip iklim bileşenlerini barındırmaktadır (Bamber, 2022). Artan ısı ve buz kaybının daha sıcak, daha az donmuş ve daha belirsiz bir geleceğe dönüşmesine neden olmasıyla birlikte, iklim değişikliğinin bir zamanlar güvenilir bir şekilde donmuş olan bu bölgeyi kökten değiştireceği tahmin edilmektedir (National Oceanic and Atmospheric Administration, 2021).

Arktik sakinleri soğuk ve sert iklim koşullarına maruz kalmaktadır. Arktik ekosistemi değişime karşı hassastır; ekosistemdeki küçük değişiklikler bile yerel iklim üzerinde önemli etkilere sahip olabilir. Örneğin, CO2 seviyelerindeki küresel artış sıcaklıkların yükselmesine yol açmıştır. Bu yüksek sıcaklıklar, hava desenlerinde önemli değişikliklere neden olabilir. İklim gözlemleri, iklim değişikliğinin ilk önce Arktik ortamında meydana geldiğini ve en büyük etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Arktik'deki iklim değişikliği, kar ve buz kaybına yol açmış ve bu durum, küresel iklim değişikliğini daha da hızlandırmıştır. Buzulların, güneş radyasyonunun %70'ine kadarını yansıtmaya kapasitesine sahip olması nedeniyle, buz kaybı bu etkinin azalmasına neden olmaktadır. Buzulların erimesiyle birlikte, dünyanın yüzeyi daha fazla ısı emmeye başlamaktadır. Bu durum, Arktik'teki sıcaklık artışının, gezegenin diğer bölgelerine göre daha hızlı gerçekleşmesine yol açmıştır (de Witt vd., 2021:144). Bu hızlanan ısınma yalnızca deniz buzunu değil, aynı zamanda Grönland Buz Tabakası'nı ve Arktik buzullarını da eritmekte ve bu da deniz seviyelerinin yükselmesine neden olmaktadır. Daha yüksek deniz seviyeleri ve daha sıcak denizler buzlu Arktik kıyıları ısıtmakta, deniz buzunun erimesini ve permafrostun çözülmesini şiddetlendirmektedir. Ne yazık ki, bu değişikliklerin çoğu yüzlerce hatta binlerce yıl boyunca geri döndürülemez hale gelmektedir. Arktik, daha sıcak okyanus suyunu Güney'den çekerek ve soğutarak küresel bir buzdolabı gibi işlev görmektedir. Şu anda Arktik'te gerçekleşen değişimler yalnızca Kuzey'i etkilememektedir. Bu okyanus suyu dolaşımı, tropikal bölgeleri normalden daha serin, Kuzey Avrupa gibi bölgeleri ise beklenenden daha sıcak tutmaktadır (World Wide Fund for Nature, 2023a).

Grafik 1: Arktik Deniz Buz Örtüsünün Değişimi (%)

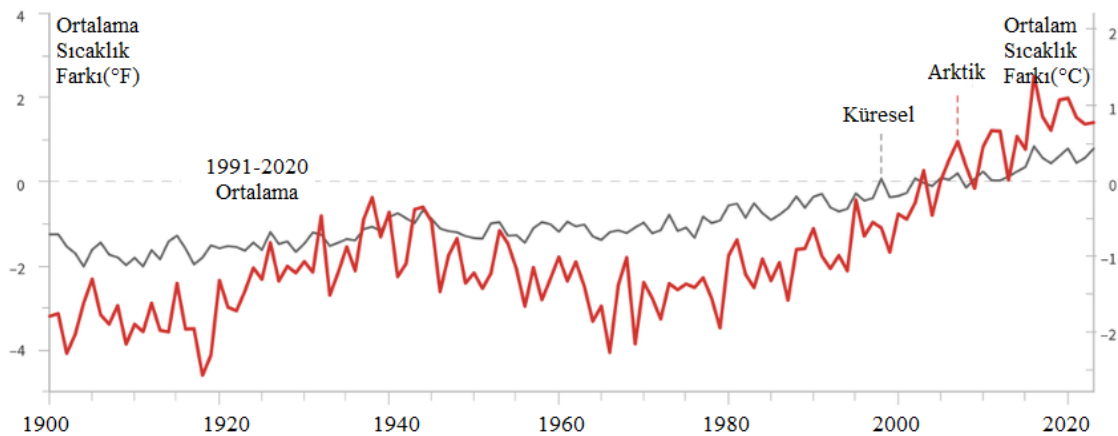
Kaynak: (Batoool, 2023).

Esas olarak fosil yakıtların yakılmasından kaynaklanan iklim değişikliği, aşırı hava olaylarının yoğunluğu ve şiddeti giderek artarken, dünyanın birçok bölgesini şimdiden etkilemektedir. 2011-2020 yılları arasında, küresel yüzey hava sıcaklığındaki ortalama sapma 1850-1900 referans döneminden yaklaşık +1,09°C daha fazla gerçekleşmiştir. Arktik'teki ısınmanın Dünya'nın diğer yerlerine kıyasla neredeyse dört kat daha hızlı olduğu görülmüştür. Grönland dünyanın en büyük adasıdır ve yükselen sıcaklıklardan ciddi şekilde etkilenmektedir; Grönland'ın batısında 2007-2012 yılları arasında ortalama

3°C'lik bir sıcaklık artışı yaşanmıştır; bu artış 1979-2000 yılları arasındaki ortalamaya kıyasla daha fazladır. Grönland buz tabakası, Dünya'nın ikinci büyük buz kütesidir ve 1992-2017 yılları arasında 3900 Gt(gigaton) buz kütlesi kaybedilerek ortalama deniz seviyesi 10,6 mm artmıştır. Gelecekte, Grönland'ın deniz seviyesine 4-27 cm daha katkıda bulunması beklendiğinden, deniz seviyesindeki artış daha da kötüleşecek ve uzun vadede daha ciddi etkilere yol açacaktır. Toplamda, Grönland buz örtüsünün kaybı küresel ortalama deniz seviyesinin 7 metreden fazla yükselmesine neden olabilir. Bu nedenle, iklim değişikliğinin azaltılması büyük önem taşımaktadır (Galimova vd., 2024:1).

Arktik bölgesinin aşırı ısınması, insan kaynaklı küresel ısınmanın kutuplarda arttığı ve Arktik'in dünyanın geri kalanından daha hızlı ısınmasına neden olduğu yaygın olarak bilinen bir olgudur. Yüksek enlemlerde ısınmayı artıran birden fazla faktör vardır, ancak en önemlisi ısınmanın gelen güneş ışığını yansıtacak olan kar ve buz azaltmasıdır. Arktik sıcaklıkları, 2000 yılından bu yana küresel sıcaklıkların en az iki katı, hatta daha hızlı artmıştır (World Meteorological Organization, 2023). Deniz buzunun kaybı, Arktik'in ısınmasının en belirgin nedenlerinden biridir. Arktik Dairesi genellikle okyanusla kaplıdır ve eskiden yılın büyük bir kısmında veya tamamında donmuş haldedir. Ancak, kalıcı deniz buzı sürekli olarak küçülmekte ve mevsimsel buz yılın başlarında eriyip sonra yeniden oluşmaktadır. Bu durum, daha fazla açık su yüzeyinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Buz parlak olup güneşten gelen ısıyı yansıtırken, su daha koyu olup ısıyı emer. Bu emilen ısı, buzun daha fazla erimesine yol açar ve böylece daha fazla ısıyı hapsedecek daha fazla su ortaya çıkar. Bu döngü, Arktik'deki ısınmayı kendiliğinden hızlandırır (Hersher, 2022).

Grafik 2: Dünya'da ve Arktik'te Ortalama Sıcaklık Farkları

Kaynak: (World Meteorological Organization, 2023).

Arktik'deki jeopolitik ve ekonomik sorunları anlamak için temel olan iklim değişikliği olgusudur (Brimmer, 2023). İklim değişikliğinin Arktik üzerindeki etkileri, bölgenin jeopolitik ve ekonomik önemini giderek artırmaktadır. Arktik'teki bu hızlı değişim ve doğal kaynakların azalması, bölgenin uluslararası ilgisini ve stratejik önemini etkileyen başlıca faktörlerden biridir. Çeşitli faktörlerin birleşimi nedeniyle Arktik bölgesi, küresel çapta büyük ilgi görmüştür. Arktik ülkeler yalnızca resmi Arktik stratejilerini yayımlamakla kalmamış, aynı zamanda uluslararası örgütler, sivil toplum kuruluşları ve Arktik dışı devletler de bölgeye ve bölgenin gelecekte sunabileceği fırsatlara olan ilgilerini ifade etmiştir. Bu bağlamda, Arktik bölgesinin karşılaştığı ana zorlukları ve beklentileri belirlemek amacıyla başlıca Arktik aktörleri ve stratejilerini incelemeye yönelik jeopolitik bir yaklaşım en uygun yöntem olarak görünmektedir (Suvanto, 2015).

3. ARKTİK'TE YAŞANAN İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ PERSPEKTİFİNDEN ARKTİK'İN JEOPOLİTİK-EKONOMİK ÖNEMİ

Çevresel değişiklikler önemli jeopolitik sonuçlar doğurabilir. Küresel ısınmadan jeopolitik durumu etkilenen bölgelerden biri de Arktik bölgesidir. Arktik, karmaşık yapısıyla gelişen jeopolitik, ekonomik, çevresel ve güvenlik eğilimlerinin merkezinde yer almaktadır. Sahip olduğu ekonomik potansiyel ve Kuzey Amerika, Avrupa ve Asya kıtalarını birbirine bağlayan stratejik konumu nedeniyle Yüksek Kuzey, küresel güvenlik üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Arktik son yıllarda istisnai bir

işbirliği bölgesi olarak ortaya çıkmış olsa da bölgenin tarihi boyunca çatışma dönemleri yaşadığı unutulmamalıdır. Bu tarih uzun ve zengindir; Yerli halklar bölgede yaklaşık 20.000 yıldır yaşamaktadır ve ilk Avrupa Arktik keşfi, MÖ 325 gibi erken bir tarihte İzlanda'ya ulaşmış olabilecek Yunan kaşif Pytheas'a dayanmaktadır (Gosnell vd., 2023). Arktik, tarihi, sosyal, kültürel, jeopolitik, ekonomik ve çevresel boyutlar da dâhil olmak üzere çok sayıda aktörün ve karmaşık sorunun farklı düzeylerde kesiştiği çok yönlü ve çeşitli bir bölgedir (Almonte, 2023).

Arktik bölgesi, sekiz ülkeyi kapsayan Kuzey Kutbu boyunca uzanan kuşağı kapsamaktadır. Bu kuşak boyunca Kanada, Danimarka (Grönland), Rusya, İzlanda, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İsveç, Norveç ve Finlandiya ülkeleri bulunmaktadır. Bölge, Arktik Okyanusu havzasıyla belirtilirken, Beaufort Denizi bölgenin çeşitli ekosisteminin önemli bir unsurudur. 21. yüzyılın başlamasıyla birlikte, Arktik bölgesi stratejik, jeopolitik ve jeoekonomik alanlarda önemi artmış ve ayrıca buz kaybı, daha sıcak sular, yükselen deniz seviyeleri ve permafrost erimesi nedeniyle de iklimsel değişiklikler konusunda da her geçen gün daha da popüler hale gelmektedir (Batoool, 2023). Arktik, gelecekteki küresel jeopolitik dinamikleri değiştirme potansiyeline sahip olmakla birlikte giderek daha stratejik bir bölge haline gelmektedir. Son birkaç on yılda, ekonomik olarak zengin ve çevresel olarak kırılgan bölgelere olan ilgi önemli ölçüde artmıştır. Bölgenin jeopolitik, teknolojik, ekonomik ve çevresel gelişmeleri yalnızca sekiz Arktik ülkesinin 'Kanada, Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Norveç, Rusya, İsveç ve ABD' değil, aynı zamanda Çin, Hindistan ve Japonya gibi diğer aktörlerin de ilgisini çekmektedir. Gerçekten de artan bu ilgiliyi, artık Arktik Konseyi'nin 13 Avrupa ve Asyalı Arktik olmayan gözlemci devleti içermesinden görebilmekteyiz (Gosnell vd., 2023). Arktik, başta Arktik Çemberi'nde toprakları olanlar veya kutup çevresiyle sınır komşusu olanlar olmak üzere dünyanın dört bir yanındaki birçok devlet aktörünün dikkatini çekmiştir. Bölgedeki farklı paydaşların farklı çıkarları bulunmaktadır (Symeonidis, 2023).

Arktik, hızla gelişen bir bölgenin sayısız zorluğunu ele almak için önemli yönetim ve iş birliği mekanizmalarına sahip benzersiz bir bölgedir. İklim değişikliği ve ekonomik kalkınma, Arktik'i eşine rastlanmamış bir hızda dönüştürmekte ve bu bölgeyi jeopolitik açıdan önemli bir sıcak nokta haline getirmektedir (Gosnell vd., 2023). Arktik bölgesinin stratejik önemi, kaynakların bolluğu ve küresel ısınma tehdidi, uluslararası aktörlerin dikkatini çekmiş ve bu aktörler Arktik bölgesinde çevre koruma kavramını benimsemişlerdir. Ancak gerçekte, uluslararası aktörler ekonomik statülerini iyileştirmek için projeler başlatarak bölgeyi sömürmektedir. Sonuç olarak, argüman, bölgenin büyüyen ekonomik beklentileri ve güvenlik tehditleri nedeniyle Arktik'de yeni bir 'Soğuk Savaş' olacağı gerçeğinde yatmaktadır. Bu kritik bölgenin barışçıl ve sürdürülebilir bir şekilde gelişmesini teşvik etmek için, uluslararası toplum Arktik'deki olası anlaşmazlıkları önlemek ve yönetmek için iş birliği yapmalıdır (Batoool, 2023). Arktik bölgesi, sadece doğal kaynakları ve yeni ticaret yollarıyla değil, aynı zamanda iklim değişikliği etkileri ve bölgesel güvenlik dinamikleriyle de dünya genelinde stratejik bir önem taşımaktadır. Bölgedeki buzulların erimesiyle birlikte ortaya çıkan ekonomik fırsatlar, yeni deniz yolları ve zengin doğal kaynak rezervleri, küresel ticaret ve enerji arzında önemli değişikliklere neden olmaktadır. Jeopolitik açıdan, bölgeye kıyaslı olan devletler arasındaki güç dengeleri ve bölgesel egemenlik iddiaları, Arktik'in stratejik önemini artırmaktadır. Ayrıca, Arktik'in hızla değişen iklimi, dünya genelinde iklimsel değişimlerin göstergesi olup, küresel iklim politikaları üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır. Sosyal ve kültürel açıdan ise, yerli halkların yaşam biçimleri ve kültürel mirasları, bu hızlı değişimlerle karşı karşıya kalmakta ve korunma ihtiyacı doğurmaktadır. Bu bağlamda, Arktik bölgesinin stratejik önemi, bölgede yaşanan iklimsel değişiklik perspektifinden, ekonomik, politik ve sosyal-kültürel açılardan kapsamlı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir.

3.1. Ekonomik Fırsatlar ve Sürdürülebilirlik

Arktik bölgesi, doğal gaz ve ham petrol gibi kaynaklar açısından zengin olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte balıkçılık, demir cevheri, nikel, bakır, çinko, kurşun ve kömür gibi kaynaklar açısından da zengindir. Arktik'te bol miktarda mineral rezervi, balık stoğu ve tatlı su bulunmaktadır. Küresel talebin artmasıyla birlikte, bu kaynaklara yönelik ilgi hem Arktik ülkeleri hem de diğer devletler arasında giderek güçlenmiştir. Arktik, deniz buzunun erimesi sayesinde yeni deniz yolculuğu fırsatlarına kapı açmaktadır. Bu durum, Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika arasındaki ulaşım sürelerini ve maliyetlerini önemli ölçüde azaltabilir (Batoool, 2023). Arktik petrol ve doğalgaz kaynakları açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Dünyanın bu bölgesinde henüz 400 milyar varilden fazla petrol ve doğal

gaz keşfedilmemiştir. Düzgün yönetildiğinde bu kaynaklar, ev sahibi ülkeler için rezervlere, gelirlere ve mali zenginliğe dönüştürülebilir. Eğer hükümetler kaynak rantlarını yakalamada başarılı olurlarsa, kaynak zengini ülkelerin halkı için kamu harcamaları ve/veya vergi indirimi yoluyla önemli kazanımlar ortaya çıkabilir (Mohn, 2019:199).

Arktik Bölgesi'nin temel ilgi noktalarından biri, bölgenin sahip olduğu doğal kaynaklardır. Arktik buzulların erimesi, bu kaynakların giderek daha erişilebilir hale gelmesine neden olmaktadır. Ancak, bu kaynakların araştırılması ve işletilmesi hâlâ karmaşık ve maliyetli süreçler gerektirmektedir (Suvanto, 2015:37). Arktik, fosfat, boksit, demir cevheri, bakır, nikel ve elmas gibi mineral kaynakları ile birlikte, neodimyum gibi nadir toprak elementleri ve kobalt gibi kritik mineraller açısından da zengin bir bölgedir. Öte yandan, yerel topluluklar, zengin deniz yaşamını ekonomilerinin merkezi bir parçası olarak kabul etmekte ve pelajik balıkçılık, gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Ancak, bu iki durum arasında bir paradoks söz konusudur: Mineral kaynaklarına olan talebin hızla artması, özellikle derin deniz madenciliği gibi faaliyetlerin ciddi çevresel etkileri olabilmesi nedeniyle biyolojik çeşitliliğin bozulmasına yol açmaktadır (Symeonidis, 2023). Arktik petrol ve gaz kaynakları, önemli zorluklar ve ikilemler de içermektedir, bu nedenle gelişim süreci şu ana kadar yavaş ilerlemiştir. Zorlu bir iklimde kötü haritalanmış açık deniz kaynakları, teknoloji gereksinimleri, altyapı yatırımı ve paydaş yönetimi, Arktik'te petrol ve doğalgaz aramalarının maliyetine ve riskine katkıda bulunan unsurlardır (Mohn, 2019:199). İklim değışiklikleri, Arktik'teki petrol ve gaz sahalarının geliştirilmesi üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkiler yaratabilir. Yaz aylarında deniz buzunun çekilmesi, sondaj altyapısı ve destek gemileri için daha geniş bir açık su alanı sunar ve bu da özellikle Rus Arktik'inde ve Beaufort Denizi'nde açık deniz sahalarının daha kolay geliştirilmesini sağlayabilir. Ancak, deniz buz örtüsündeki azalma ve daha sıcak atmosfer sıcaklıkları, fırtına ve artan dalga yüksekliği riskini artırır; bu durum, küresel deniz seviyesinin yükselmesiyle daha da kötüleşebilir ve sondaj operasyonlarını zorlaştırabilir (Depledge, 2016).

İklim değışikliği, okyanuslara erişimi değıştirdiği için Arktik'in jeopolitiği için önemlidir. Isınan hava, Arktik'in daha fazla alanının yaz aylarında buzsuz olması anlamına gelir ve bu da yeni alanlar için fırsatlar yaratır (Brimmer, 2023). Tamamen ekonomik bir perspektiften bakıldığında, iklim değışikliği Arktik için önemli fırsatlar sunmaktadır. Daha sıcak kışlar ve deniz buzunun geri çekilmesi, birçok kutup altı bölgesinde belirgin etkiler yaratmaktadır. Deniz buzunun azalması, Arktik limanlarına erişimi iyileştirerek petrol ve mineral arama ile işletme maliyetlerini azaltacak ve Atlantik ile Pasifik arasında daha hızlı ulaşım rotaları oluşturacaktır. Ayrıca, kutup bölgelerine artan turist ilgisi, turizmin de büyümesine yol açacaktır (Milazzo, 2014). Dünyanın enerji ihtiyacını karşılamak için fosil yakıtlara olan bağımlılık, sadece küresel ısınma yoluyla yerli toplulukları olumsuz etkilemekle kalmamakta, aynı zamanda uzak kuzey bölgelerinde elektrik tedarikinin maliyetini artırmakta ve güvenilirliğini azaltmaktadır. Bu toplulukların çoğu, bölgesel ve kıtasal elektrik şebekelerinin dışında Arktik yerleşim yerlerini oluşturmaktadır. Arktik'te birincil yakıt kaynağı olan dizelin ithal edilmesi son derece pahalı olmakta ve bazen kış koşulları nedeniyle uçakla getirilmesi gerekmektedir (Mulhern, 2021). Bu durum hem ekonomik hem de çevresel maliyetlere neden olmaktadır. Dolayısıyla alternatif ve yenilenebilir enerji kaynakları bölge için önemli bir enerji kaynağı niteliğindedir.

Arktik'in yenilenebilir enerji ve kritik minerallerdeki muazzam potansiyeli onu yeşil geçiş için de önemli kılmaktadır (McAlary, 2023). Arktik bölgesi, yenilenebilir enerji kaynakları bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Bölgenin geniş yüzölçümü ve doğal özellikleri, özellikle rüzgâr ve hidroelektrik enerji üretimi için büyük potansiyel sunmaktadır. Arktik Okyanusu çevresindeki kıyı şerisinde güçlü rüzgâr akımları bulunmakta olup, bu da rüzgâr enerjisi üretimi için ideal koşullar yaratmaktadır. Aynı zamanda, Arktik'in bol su kaynakları ve yüksek akış hızına sahip nehirleri, hidroelektrik enerji üretiminde önemli bir rol oynamaktadır. Bölgenin yaz aylarında uzun süren gün ışığı dönemleri, güneş enerjisi üretimini mümkün kılmakta ve bu alanda da büyük bir potansiyel sunmaktadır (de Witt vd., 2019, ss. 2-3). Bu yenilenebilir enerji kaynaklarının etkin kullanımı, bölgedeki enerji bağımsızlığını artırabilir ve küresel enerji piyasalarında önemli bir yere sahip olabilir.

Arktik'in yaz aylarındaki deniz buzunun çekilmesi, uydu görüntüleriyle gözlemlenebilir bir şekilde ortaya çıkmakta ve bu durum, iklim değışikliğinin artan insan faaliyetlerine olanak tanıyarak Arktik'in geleceğini yeniden şekillendirdiği varsayımını desteklemektedir. Ancak, Arktik'de çeşitli türlerde ekonomik kalkınmaların sürdürölüp sürdürölümeceğine dair kararlar yalnızca çevresel

faktörler tarafından şekillendirilmemektedir. Ticari ve teknik uygulanabilirlik bu konuda kilit rol oynamaktadır. İklim değişiklikleri deniz buzunda bir azalmaya yol açabilse de, permafrost erimesi gibi daha yıkıcı çevre koşullarını da beraberinde getirme tehdidi taşımaktadır. Sonuç olarak, Arktik bölgelerindeki iklim değişikliklerini en iyi şekilde nasıl öngöreceğimiz ve bu değişikliklere nasıl yanıt vereceğimiz, yalnızca yerel veya bölgesel siyasetin değil, küresel siyasetin de önemli bir meselesi haline gelecektir (Depledge, 2016).

Arktik bölgesinin enerji kaynakları, bölgesel ekonomiler ve küresel enerji piyasaları üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Buzulların erimesi, yeni deniz yollarının açılması ve bölgedeki enerji üretim imkanlarının artması, bölgeyi ekonomik açıdan cazip hale getirmiştir. Ancak bu fırsatlar, bölgedeki ekosistemler üzerinde önemli tehditler yaratmaktadır. Özellikle, fosil yakıt üretimi ve madencilik gibi faaliyetler, hem çevresel hem de sosyo-ekonomik açıdan sürdürülebilirlik açısından ciddi sorunlar doğurmaktadır. Bu ekonomik fırsatlar ve çevresel riskler arasındaki dengenin nasıl sağlanacağı, küresel iklim politikalarının geleceği için kritik bir öneme sahiptir.

3.2. Küresel ve Bölgesel Politik Çatışmalar ile İşbirlikleri

1990'larda, Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte, Arktik bölgesiyle ilgili düşünce ve yeniliklerde ilham verici bir 'yeni Kuzey' duygusu oluşmuştur. Bu dönemde, silah kontrol girişimleri, sınır ötesi iş birliği ve askeri gerginliği azaltarak siyasi istikrarı artırmayı amaçlayan sürdürülebilirlik çabaları ön plana çıkmıştır. Arktik, jeopolitik, ekonomik, kültürel ve çevresel açıdan sürekli bir dönüşüm süreci geçirmiştir. Bu süreçlerin bazı sonuçları oldukça etkileyici olmuş ve Arktik'i askeri gerginlik alanından jeopolitik istikrarı yansıtan bir bölgeye dönüştürmüştür (Heininen, 2024). Soğuk Savaş sırasında Arktik, iki süper güç arasındaki politik ve askeri çekişmelerde önemli bir rol oynamıştır. Bu önem, Arktik'in kendisindeki etkileşimlerden ziyade, ABD ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği(SSCB) arasındaki sistemsel rekabetteki stratejik rolünden kaynaklanmıştır. 1990'larda Kuzey'in jeopolitik ve jeostratejik önemi azalmışken, son yıllarda bölgenin stratejik önemi yeniden artmıştır (Østhagen, 2020). Arktik'e genişleyen erişilebilirlik, bölgenin doğal kaynaklarının cazibesi ve nakliye rotaları, Arktik'teki yeni Soğuk Savaş'ın başlıca nedenlerinden biridir. Arktik bölgesi, ABD, Çin ve Rusya'nın bölgenin çağdaş oyuncuları olması nedeniyle küresel güvenlik açısından büyük önem taşımaktadır. Bölgenin benzersizliği jeopolitik tarafları arasında yatmaktadır. Ancak, Arktik'deki ısınma jeopolitik açıdan değerlendirildiğinde, buzulların erimesi sonucu oluşan yeni ulaşım ağları bölgenin stratejik önemini artırmaktadır. Kuzey-Batı geçişi için bir ortam olan Arktik, ticaret için uzun rotaları en aza indiren önemli deniz yollarını sağlayan nakliye yollarıdır (Batool, 2023).

Kutuplardaki buzullar erimeye devam ettikçe, daha fazla talep edilmemiş toprak sondaj ve ticaret rotaları için kullanılabilir hale gelecek ve bunun sonucunda daha fazla kaynak edinme potansiyeli de artacaktır. Ekonomik motivasyonların ötesinde, ABD, Rusya ve Çin gibi büyük güçler, Arktik bölgesinde askeri üstünlük kurmak ve stratejik avantaj elde etmek için de rekabet etmektedir. Arktik'in Kuzey Amerika ve Avrasya arasında kritik bir konumda bulunması, onu askeri güç yansıtmak için stratejik bir merkez haline getirmektedir. Bu jeopolitik ve ekonomik çıkarları koruma ihtiyacı, ulusları bölgeye askeri bir varlık getirmeye motive etmiştir. Rusya'nın Kızıl Arktik hedefi, onları çok sayıda hava üssü ve sınır karakolu aracılığıyla askeri varlığını sürdürmeye yöneltmiştir. ABD'nin şu anda Grönland'ın kuzeyinde bulunan Thule Hava Üssü adında bir hava üssü bulunmaktadır. ABD, Rusya'nın bölgedeki askeri varlığını artırması nedeniyle 2017'de Thule Hava Üssü'nü iyileştirmek için 40 milyon ABD doları yatırım yapmıştır. Thule Hava Üssü'nün Arktik dışındaki çatışmalar için etkileri hafife alınamaz çünkü Rusya, Kuzey Kore veya Çin'den gelen herhangi bir füzeyi tespit edebilir. Arktik Çemberi bölgesindeki ABD-Rusya dinamiği, Soğuk Savaş dönemini anımsatmaktadır. İki ordu doğrudan çatışmaya girmemiş olsa da, sürekli askeri tatbikatlar yapmaları ve bölgedeki artan askeri yatırımlar, özellikle buzulların hızla eridiği bir dönemde, potansiyel bir çatışma için tehlikeli bir zemin oluşturmaktadır (Gross, 2020).

Bölgedeki güç dengesi ve güvenlik dinamiklerinin değişmesi, Arktik'deki yeni Soğuk Savaş'a katkıda bulunan bir diğer faktördür. En uzun Arktik kıyı şeridinde ve bölgenin kaynaklarının en büyük oranına sahip olan Rusya, bu açıdan en önemli oyuncudur. Arktik'de Rusya, askeri yeteneklerini geliştirmeyi, devriyeleri ve tatbikatları artırmayı, buz kırıcılarını ve nükleer güçlerini modernize etmeyi ve kıta sahanlığının önemli kısımları üzerindeki iddialarını ileri sürmeyi içeren iddialı ve hırslı bir

strateji izlemektedir (Batoool, 2023). Arktik'deki bu stratejik yeniden yapılanma, belirgin olan politik değişimlere dayanmaktadır. Son yıllarda büyük g rekabetinin yeniden canlanmasına da tanık olunmuştur. ABD ykselen bir g olan Çin ve Rusya ile karşı karşıyadır. Arktik dışındaki lkeler giderek blgede daha aktif hale gelmiştir. 2013 yılında Çin, Japonya, Hindistan, İtalya, Kore Cumhuriyeti ve Singapur, Fransa, Almanya, Hollanda, Polonya, İspanya, İsviçre ve Birleşik Krallık Arktik Konseyi gzlemcileri olmuştur. Çin, 2018 Arktik Politika Beyaz Blteni'nde kendisini "*yakın Arktik*" devleti olarak adlandırmıştır (Brimmer, 2023). lkeler Arktik'i dış politika etkisi ve sembolik siyaset için bir arena olarak kullanmak istemektedirler (sthagen, 2020).

Blgede uluslararası yasal korumaların olmaması, artan gerginliği nleyebilecek bir iş birliği ve diplomasi ihtiyacını yaratmaktadır. Kaynaklar ve topraklar doğası gereği sınırlı olduğundan, blgesel genişleme sıfır toplamalı bir oyun haline gelmektedir. Orduların varlığı, yanlış hesaplama olasılığına izin vererek blgedeki zaten tartışmalı dinamiği daha da arttırmaktadır. Arktik Konseyi'nin arabulucu rolünü askeri çatışmayı nlemek ve blgeye barış getirmeye çalışmak için hayati hale getirmektedir (Gross, 2020). Ancak, Arktik Blgesi'nin geleceğini esas olarak devletler ve onların ulusal çıkarları belirleyecektir; blgenin jeopolitik nemi, doğal kaynakları ve çevresel özellikleri üzerinde etkili olacak kararlar bu aktrler tarafından alınacaktır. şu anda, devlet dışı aktrler hl ikincil bir statüye sahip olmaktadır. Her ne kadar Arktik Blgesi stratejileri gelecekte daha fazla dhil olma eğilimini gösterse de, müzakereler ve alınan kararlar byk ölçüde devletlerin inisiyatifinde kalmaktadır (Suvanto, 2015:51). Arktik blgesindeki devletlerarası rekabet, yalnızca enerji kaynakları ve ekonomik fırsatlar etrafında değil, aynı zamanda blgesel güvenlik dinamikleri bağlamında da şekillenmektedir. Blgedeki sıcaklık artışları, yeni ulaşım yollarının açılmasını sağlarken, bu durum blgedeki uluslararası ilişkilerde yeni gerilimlere yol açmaktadır. Arktik blgesinde, özellikle byk gler olan Rusya, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada arasındaki stratejik çıkarlar, askeri ve diplomatik gerilimlere sebep olabilir. Ayrıca, blgedeki uluslararası işbirlikleri ve blgesel güvenlik düzenlemeleri, bu rekabetin dengeye oturmasını sağlamak için kritik bir rol oynamaktadır.

3.3. Sosyal ve Kültürel Dinamikler

Kültür, Arktik topluluklarda önemli bir rol oynar. Arktik blgesi önemli sayıda yerli halka ev sahipliği yapmaktadır. Bu insan grupları blgenin önemli bir özelliği olan kültürel çeşitliliği sağlamaktadır. Ancak Arktik'in iklimsel dönüşümü bu kültürel mirasın sürdürülmesine ciddi tehditler oluşurmaktadır. Genel olarak Arktik nüfusun kültürü ve kültürel kimliği, bu topluluklara yalnızca geçim sağlamakla kalmayıp aynı zamanda zihinsel sağlıklarını destekleyen kültürel bir hayatta kalma olanağı da sağlayan toprak ve geleneksel kaynaklarla bağlantılıdır. Geleneksel olarak, Arktikteki insanlar geçimlerini sağlamak için byk ölçüde benzer faaliyetlerle uğraşmaktadır; bunlar arasında ren geyiği ve karibu gütme, balıkçılık, avılık, tuzak kurma, meyve toplama ve küçük ölçekli çiftçilik en dikkate değer olanlar arasındadır. Bu faaliyetlerden bazıları, kültürel kimliğin simgesi olarak kabul edilmektedir. Örneğin, Fennoscandia'daki Smi halkı arasında ren geyiği yetiştiriciliği önemli bir kültürel simgedir (Begum, 2019:51). Arktik blgesinin bir başka ilginç özelliği de, toplam nüfusunun yüzde 10'una karşılık gelen 40'tan fazla farklı etnik yerli grubun varlığıdır. Aborijin halklar veya yerli halklar olarak da bilinen bu gruplar, kültürlerinin ve Arktik kimliklerinin bir parçasını oluşturan belirli geleneksel uygulamaları sürdürmektedirler. Bu uygulamaların başında avılık, balıkçılık, hayvancılık, geleneksel el sanatları, çiftçilik, yabani bitkileri yiyecek olarak toplamak ve ormandan meyve toplamak gelmektedir (Begum, 2019:38).

Blgenin iklimi hızla değiştiği için aşırı hava koşulları burayı yaşanması zor ve elverişsiz bir yer haline getirmektedir. Her ne kadar insanlar daha dirençli olmanın yollarını bulmuş olsalar da, günümüzde yaşanan antropojenik dönüşüm(insan eliyle değişim) ve zorlu evre koşulları, günlük yaşamlarında farklı düzeylerde çeşitli zorluklar yaratmaktadır (Begum, 2019:37). İklım değişikliği geçim kaynaklarını da tehdit etmektedir. Koşullar, geçimini sağlamak için hala avlanan yerli halk için özellikle ciddi bir sorundur. İnce buz ve değişen hayvan güçleri, avıların yiyecek için daha uzağa seyahat etmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Kuşların ve balıkların yanı sıra ren geyikleri, morslar ve balinaların g desenleri değişmiş ve insanların av sezonunu uzatmasını gerektirmiştir. Daha sıcak sular, genellikle daha düşük enlemlerde bulunan balıkları daha kuzeye taşınmaya teşvik etmektedir (Brimmer, 2023). Küreselleşmeyle birlikte iklim değişikliği, geçim kaynaklarında benzeri görülmemiş değişimler yaşayan Arktik toplumlarını derinden etkilemektedir. Kültürleri, gelenekleri, bilgileri ve yaşamları,

çevredeki ekosistemlerle uyum içinde gelişmiştir. Küçülen deniz buzu, çözülen permafrost, bitki örtüsündeki ve yaban hayatındaki değişiklikler, yerel ekonomilerin yapısını değiştirmektedir (Milazzo, 2014). Arktik'te yaşayan yerli topluluklar, iklim değişikliğinin etkilerini derinden hissetmektedir. Arktik'in ısınması, bu bölgenin kırılgan ekosistemlerini bozmakta ve sonuç olarak, Arktik'in manzarasıyla güçlü bir şekilde özdeşleşmiş olan yerli halkların atalarından miras kalan yaşam tarzlarını ve geleneksel bilgilerini olumsuz yönde etkilemektedir.

Küçülen deniz buzları ve eriyen permafrost, geleneksel ulaşım araçlarının kullanımını zorlaştırmaktadır. Bu değişimler, geçim kaynaklarının yanı sıra ticari hasat ve balıkçılığı da olumsuz yönde etkileyecek, dolayısıyla Arktik topluluklarının beslenme ve kimliklerini de tehdit edecektir. Ayrıca, bazı hayvan türlerinin yok olması, bu toplulukların refahını, sosyal yapılarını ve iş gücü dağılımını sürdürme yeteneklerini de zorlaştıracaktır (Milazzo, 2014). Arktik'in dönüşümü, yeni ekonomik faaliyetlerin ve modern yaşam tarzlarının geleneksel uygulamaların yerini almasıyla, sosyo-kültürel değişimlere neden olmuş ve daha önce yabancı olan kültürlerin tahribatını beraberinde getirmiştir. Bu nedenle, genel olarak geleneksel yerel yaşama meydan okunmakta ve bölgenin kültürü ve kültürel kimliği tehdit edilmektedir (Begum, 2019:51).

4. İKLİM KRİZİNE KÜRESEL YANIT: PARİS ANLAŞMASI VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİNİN ETKİNLİĞİ

Küresel ısınma ile birlikte, deniz seviyesinin yükselmesi, kasırgalar ve diğer aşırı hava olayları ile iklim anomalileri giderek daha belirgin hale gelmektedir. Bu değişiklikler, can kaybına, sağlık sorunlarına, önemli ürün kayıplarına, sulak alanların zarar görmesine ve enerji krizine yol açmaktadır. İklim değişiklikleri sera gazı emisyonlarına atfedilmekte ve fosil yakıtların ve yenilenemeyen enerjilerin küresel karbondioksit (CO₂) emisyonlarının yaklaşık dörtte üçünden sorumlu olduğu tahmin edilmektedir (Wang vd., 2023:1). Küresel ısınma, sıcaklık ve yağışlarda önemli değişiklikler meydana getirmekte, ayrıca şiddetli hava koşulları ve iklim olaylarının sıklığını, yoğunluğunu ve mevsimsel dağılımını artırmaktadır. Grönland ve Batı Antarktika buz tabakalarının çökmesi, dağ buzullarının erimesi ve permafrostun çözülmesi gibi kriyosferdeki değişiklikler, deniz seviyesinin yükselmesine neden olmaktadır. İklim değişikliğinin ekosistem üzerindeki etkileri, mercan resiflerinin ölümü gibi olaylar da dâhil olmak üzere biyolojik çeşitlilik için hayati öneme sahiptir. Bu nedenle, iklim direncini artırmak için sosyal, ekonomik ve ekolojik sistemlerin iklim değişikliğine uyum sağlamasını içeren adaptasyona acilen ihtiyaç duyulmaktadır (Jiang vd., 2024:1). Küresel iklim değişikliği, devletlerin yanı sıra giderek daha fazla devlet dışı ve ulus altı aktörlerin de bu sorunun çözümüne katkıda bulunması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Garbis vd., 2023). 1992 yılında gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED), 1997 yılı Kyoto Protokolü ve 2009 yılında gerçekleştirilen Kopenhag Anlaşması, küresel iklim değişikliğine karşı önemli adımları temsil etmektedir. Bu önlemler, 2015 yılında Paris Konferansı'nda kabul edilen Paris Anlaşması ile devam etmiş ve küresel sıcaklık artışını sınırlandırma konusundaki uluslararası çabaları daha da ileriye taşımıştır.

Dünya liderleri, 2015 yılında küresel sıcaklıkların 1,5 °C'yi aşmasını önlemeye yönelik ortak bir taahhütte bulunmuşlardır. Küresel ısınmaya neden olan sera gazı emisyonlarını azaltma konusunda neredeyse tüm ülkeler ilk kez anlaşmaya varmıştır. 12 Aralık 2015 tarihinde Paris'te yapılan zirvede 194 taraf (193 ülke ve Avrupa Birliği) tarafından kabul edilen Paris Anlaşması, 4 Kasım 2016 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Stallard, 2015). Paris Anlaşması, küresel ortalama sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelere göre 2°C'nin çok altında tutmayı amaçlayan, aynı zamanda sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelere göre 1,5°C ile sınırlama çabalarını da içeren, uluslararası bir iklim değişikliği anlaşmasıdır. Bu anlaşmanın varlığı, küresel ısınmanın yarattığı birçok olumsuz etkinin ciddiyetini gözler önüne sermektedir (Mercure vd., 2021:1133). Fosil yakıtlar, sera gazlarının toplam emisyonlarının yaklaşık %75'ini oluşturarak iklim değişikliğine en büyük katkıda bulunan unsurlardır (Galimova vd., 2024:1). Paris Anlaşması'nda fosil yakıtlarla ilgili alınan kararlar doğrudan bu yakıtların kullanımına yönelik açık bir yasağı veya kısıtlamayı içermemekle birlikte, fosil yakıtların azaltılmasına yönelik teşvikler ve hedefler içermektedir. Anlaşma, küresel finansal akışların düşük karbonlu ve iklim dirençli kalkınma yollarına yönlendirilmesini teşvik eder. Paris Anlaşması, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere finansal destek ve temiz enerji teknolojileri transferi sağlamalarını öngörmektedir. Bu, fosil yakıtlardan temiz enerji kaynaklarına geçişi teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Anlaşma, gelişmiş ülkelerin gelişmekte

olan ülkelere finansal destek ve temiz enerji teknolojileri transferi sağlamalarını öngörmektedir. Bu, fosil yakıtlardan temiz enerji kaynaklarına geçişi teşvik etmeyi amaçlamaktadır (United Nations, 2016).

Yenilenebilir bir küresel enerji sistemine geçişin, sera gazı emisyonlarını önemli ölçüde azaltarak küresel 1,5°C iklim hedefini karşılamak için uygun maliyetli bir czm olduğu kanıtlanmıştır. lkeler enerji sektöründe yenilenebilir enerji hedeflerini açıkladıktan sonra geçiş sürecini başlatmış ve bu kapsamda güneş fotovoltaikleri ile rüzgar enerjisi kapasiteleri hızla artmıştır (Galimova vd., 2024:1). Küresel enerji sisteminde yenilenebilir enerjinin artan önemi, fosil yakıtların yerini tamamen almasına yol açmamakta, ancak toplam enerji tktiminin genel genişlemesine katkıda bulunmaktadır. Bu bakış açısı, yenilenebilir enerji üretiminin yaygınlaşmasına rağmen düşük karbonlu geçişin hızının yavaş olduğunu vurgulayan bir gerçekliği yansıtmaktadır (Yang vd., 2024:1).

Küresel iklim değişikliğinin önlenmesi ya da azaltılmasına yönelik küresel çabalardan biri de Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleridir (SHK). Birleşmiş Milletler, 2015 yılında, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri) olarak da bilinen "*Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Gündemi*"ni" açıklamıştır. Bu hedeflerin temel amacı, sağlık ve eğitim sonuçlarını iyileştirmek, eşitsizlikleri azaltmak, ekonomik genişlemeyi teşvik etmek, iklim değişikliğinin etkilerini ele almak ve aynı zamanda deniz ekosistemlerinin ve ormanların korunmasına öncelik vermektir (Su vd., 2024:1). Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH'ler), sosyal, ekonomik ve çevresel zorlukları ele almak ve dünya genelindeki insanların refahını ve beklentilerini artırmak için kapsamlı bir küresel girişim görevi görmektedir. Ne yazık ki, yenilenebilir enerji tktimindeki mevcut artış, birkaç hayati SKH'de özetlenen hedefleri tam olarak gerçekleştirmekten uzaktır. Özellikle, uygun fiyatlı, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimi sağlamayı vurgulayan SKH 7, yenilenebilir enerji tktiminin mevcut gidişatı tarafından tamamen karşılanmamaktadır. Benzer şekilde, şehirleri kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve sürdürülebilir hale getirmeyi amaçlayan SKH 11'in ve sürdürülebilir tktim ve üretim modellerini sağlamaya odaklanan SKH 12'nin hedefleri yeterince gerçekleştirilememiştir. Dahası, SKH 13 (yani, iklim değişikliği ve etkileriyle mücadele için acil eylemde bulunmak) da tam olarak ele alınmamıştır, çünkü fosil enerji tktiminin ve karbon emisyonlarının hızlı büyümesi, küresel enerji geçişinin orijinal amacına aykırıdır. Fosil enerji kaynaklarının tükenmekte olduğu, iklim değişikliğinin devam ettiği ve özellikle gelişmekte olan ekonomiler için Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin 2030 yılına kadar giderek daha ulaşılamaz göründüğü göz önüne alındığında, bu durum özellikle endişe vericidir. Yenilenebilir enerji tktiminin arttığı mevcut gidişat, sürdürülebilir bir enerji dönüşümünden ziyade enerji sistemi içinde tamamlayıcı bir tedbir olarak görülmektedir (Yang vd., 2024:1).

Paris Anlaşması ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri arasında güçlü bir ilişki ve karşılıklı destek mekanizması bulunmaktadır. İklm değişikliğinin önlenmesi ve sürdürülebilir kalkınma, bu iki çerçevenin temel hedefleridir ve birbirini tamamlar niteliktedir. Paris Anlaşması'nın hedefleri, SKH'lerin iklim eylemi hedefiyle doğrudan örtüşmektedir. İklm değişikliğini sınırlamak, sürdürülebilir kalkınmanın bir parçası olarak çevresel sürdürülebilirliği destekler. SKH'lerin özellikle 13. hedefi, "*İklm Eylemi*" (United Nations, 2022) olarak adlandırılır ve iklim değişikliğine karşı acil önlemler alınmasını teşvik eder. Bu hedef, Paris Anlaşması'nın hedefleriyle uyumludur ve iklim değişikliği ile mücadelede önemli bir yönü temsil eder. Paris Anlaşması ve diğer evre anlaşmaları ile Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri gibi, Taraflar Konferansı da küresel iklim değişikliğini önlemek ve etkilerini azaltmak amacıyla yrtlen küresel bir çabanın önemli bir bileşeni olarak vurgulanmaktadır.

Taraflar Konferansı (COP), Birleşmiş Milletler ereve Sözleşmesi (UNFCCC) ve diğer uluslararası evre anlaşmalarında, sözleşmeye taraf olan ülkelerin bir araya geldiği yıllık toplantılardır. Bu toplantılar, küresel iklim değişikliği ile mücadele konusunda ilerlemeyi gözden geçirmek, yeni politika ve anlaşmaları tartışmak ve uygulama stratejilerini belirlemek amacıyla düzenlenir. Dünya liderleri, iklim taahhütlerini görüşmek üzere her yıl COP (Taraflar Konferansı) olarak bilinen uluslararası zirvelerde bir araya gelmektedir. 2015'ten bu yana yapılan tüm Taraflar Konferansı'nda ülkelerin Paris'te verdikleri sözleri ne ölçüde yerine getirdikleri takip edilmektedir. En son Aralık 2023'te düzenlenen COP28'de ülkeler, fosil yakıtlardan uzaklaşmaya 'katkıda bulunmayı' kabul etmişlerdir. Ancak, bu taahhüt, onları harekete geçmeye zorlamamaktadır. BM'nin COP28 için yaptığı analizde, 1,5°C sınırının kalıcı olarak aşılmasının önlenmesi için sera gazı emisyonlarında daha fazla

derin, hızlı ve sürdürülebilir azalmalara ihtiyaç duyulduğu açıkça ortaya koyulmaktadır. Mevcut taahhütler ve hedefler hala dünyayı 2100 yılına kadar yaklaşık 2,1 °C'lik bir ısınmaya doğru götüreceği tahmin edilmektedir (Stallard, 2015).

5. KÜRESEL İKLİM ÇABALARI VE 'ARKTİK PARADOKSU'

Enerji, insan uygarlığının tarihinde kritik bir öneme sahiptir. Enerji kaynaklarının arayışı, geliştirilmesi ve gezegendeki topluluklara ulaştırılması, modern toplumların ilk günlerinden bu yana daimi bir meşguliyet olmuştur. Özellikle Arktik bölgesindeki popülasyonlar, genellikle uzak topluluklarda uzun süreli soğuk ve karanlığın yarattığı aşırı iklim koşulları göz önüne alındığında, enerji sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Enerjiye erişim, Arktik toplulukların ve toplumların varlığı ve gelişimi için bir ön koşuldur (Funston, 2009:5). Arktik'de yenilenebilir enerji kaynaklarının mevcudiyetine rağmen, yenilenebilir enerji projeleri bu bölgede kolayca tutunamamaktadır. Bu klasik enerji kaynaklarına yönelim esas olarak, devam eden ve gelecekteki fosil yakıt çıkarma potansiyeli ile ilişkilendirilmektedir. Hidrokarbon zenginlikleri, Arktik gelişimine ilişkin küresel beklentileri yönlendirirken, birçok Arktik topluluğu enerji şebekesine bağlı değildir ve enerji üretmek için dizel jeneratörler kullanmaktadır. Enerji üretimi için ithal dizele bağımlılık, yüksek tüketici fiyatlarına ve çevre ve halk sağlığı üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır. Bu uzak topluluklardaki enerji kırlanlığı, insan refahını tehlikeye atmakta ve ekonomik kalkınmalarını dezavantajlı hale getirmektedir (Gritsenko & Salonen, 2020). Arktik nüfusu oldukça dağınıktır ve yaklaşık dört milyon kişi tarafından tarafında oluşmaktadır. Düşük nüfus yoğunluğu yerleşimlerin dağınık bir şekilde dağılmasına, yerleşimlerin genellikle yollarla birbirinden ayrılmasına ve uzak konumlarda bulunmasına yol açmıştır. Bu uzaklık, Arktik yerleşimleri arasındaki uzun mesafelerle birlikte, planlama, ulaşım, uygulama, işletme ve bakım açısından uzak kuzeydeki altyapı projelerine karmaşıklık katmaktadır. Bu, elektrik altyapı projeleri için de geçerlidir ve Arktik topluluklarında altyapının yüksek maliyetine katkıda bulunur (de Witt vd., 2021:144).

Hidrokarbonların çıkarılması ve bunun bir sonucu olan iklim değişikliği, Arktik'te daha fazla petrol ve doğalgaz kaynağına erişimi kolaylaştırmaktadır. Bu da, bölgedeki zararlı etkileri daha da kötüleştirmekte ve iklim değişikliğinin küresel etkilerini artırmaktadır. Bu durum 'Arktik Paradoksu' olarak açıklanabilir. Bu gelişmeler, uzun süredir küresel politikada göz ardı edilen bir bölgeyi 21. yüzyılın en büyük stratejik sorunlarından biri haline getirmiştir. Bu stratejik zorluklardan biri de 'Arktik paradoksu' ile başa çıkma yollarını içermektedir. İklim bilimciler, Paris Anlaşması'nın öngördüğü gibi, küresel sıcaklık artışını 2°C'nin, hatta 1,5°C'nin altında tutmak için Arktik'teki hidrokarbonların yer altında bırakılması gerektiğini öne sürmektedirler. Arktik'in hassas ortamı göz önüne alındığında, bu argümanın potansiyel olarak ekolojik açıdan zararlı faaliyetlerden genel olarak kaçınılmasını içerecek şekilde genişletilmesi gerekmektedir. Başka bir deyişle, Arktik paradoksunu çözmek, büyük ölçüde kalkınma değil, sürdürülebilirlik açısından öncelik verilmesini gerektirmektedir (Botselier vd., 2018:4). Arktik bölgesindeki birçok ülke, fosil yakıtlara bağımlıdır; ancak, bu ülkeler iklim değişikliğini azaltma hedefleri doğrultusunda fosil yakıtlardan uzaklaşmayı taahhüt etmişlerdir. 2016 Paris Anlaşması'nda belirtilen taahhütlere sadık kalmak isteyen Arktik devletleri, fosil yakıt kullanımını azaltmak zorundadır. Bu geçiş süreci, bölgedeki ekonomik güvenliği, özellikle bazı ülkeler için kısa vadede olumsuz etkileyebilir. Paris Anlaşması'ndaki emisyon hedeflerine ulaşamaması, hem Arktik bölgesinin hem de küresel çapta daha geniş bir bölgenin geleceğini önemli ölçüde şekillendirecektir (Klimenko, 2019:7).

Arktik'teki doğal kaynakların çıkarım çabaları yeni bir gelişme değildir; bu süreç 16. yüzyılda Batı'nın sömürge genişlemesiyle başlamış, özellikle İskandinav ülkeleri, Batı'daki diğer büyük ülkeler ve Rusya aracılığıyla şekillenmiştir. Bu ülkeler, ticaret ve kâr amacıyla büyük ölçekli ve yoğun endüstriyel çıkarım faaliyetlerine yönelmişlerdir. Örneğin, Hollandalılar ve İngilizler 1610 yılında Svalbard'da balina avlama istasyonları ve kömür çıkarma süreçleri kurmuşlar; Grönland'da Ivigtut kriyolit yatağının çıkarılması 1854 yılında başlamış; ve 1898 Klondike altın hücumu Alaska'daki Skagway ile Kanada'daki Yukon arasında gerçekleşmiştir. Ancak, mevcut sınır genişlemesi dalgasında yeni olan şey, bölgede gerçekleşen çıkarım faaliyetlerinin artan hızı ve hacmidir (Hanaček vd., 2022:2). Arktik uzun zamandır küresel pazar için bir enerji kaynağı olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Tarihsel olarak balinalar dünyanın diğer bölgelerinde petrol üretimi ve tüketimi için avlanmıştır. Daha sonra Arktik'deki petrol ve gaz kaynakları geliştirilmiş ve hala tüketilmek üzere küresel olarak işletilmekte ve ihraç edilmektedir. Günümüzde yenilenebilir enerji teknolojileri için gerekli minerallere

olan talep yüksektir, bu nedenle dünya bir kez daha küresel ihtiyaçlar için kaynaklarını işletmek üzere Arktik'e yönelmektedir (Hansen & Tbara, 2024:289). Arktik Paradoksu, bölgede yaşanan ekonomik fırsatlar ile çevresel tehditler arasındaki çelişkili durumdur. Arktik bölgesinde, fosil yakıtlar ve diğerk doğal kaynakların daha erişilebilir hale gelmesi, bölgenin küresel enerji üretimine katkısını artırmakta, fakat aynı zamanda bu faaliyetler iklim değişikliğini hızlandırarak çevresel felaketlere yol açmaktadır. Bu paradoks, bölgenin ekonomik kalkınmasını teşvik etme amacına karşılık, küresel iklim hedeflerini tehdit etmektedir. Arktik bölgesi, son yıllarda devletlerarası rekabetin ve bölgesel güvenlik dinamiklerinin yoğunlaştığı bir alan haline gelmiştir. Bölgedeki zengin doğal kaynaklar, artan stratejik önem ve iklim değişikliğinin etkileri, büyük glerin bölgeye olan ilgisini artırmıştır. Bu ilgi, özellikle fosil yakıt çıkarımı ve enerji politikaları bağlamında küresel güvenlik dinamiklerini şekillendirmektedir. Bu bağlamda, Arktik'teki askeri varlıkların artışı ve güvenlik tehditleri, bölgedeki jeopolitik gerilimleri daha belirgin hale getirmiştir.

ABD'nin Arktik bölgesindeki stratejik öncelikleri, özellikle enerji güvenliği ve Çin'in artan etkisiyle daha karmaşık hale gelmiştir. ABD, bölgedeki askeri varlığını artırmaya yönelik adımlar atarken, Çin'in Arktik'e olan ilgisi de artmıştır. Çin, Arktik bölgesinde özellikle deniz yolu ve enerji projelerine yatırım yapmaktadır. Çin'in Arktik'teki bu ekonomik genişlemesi, ABD ile bölgesel egemenlik mücadelesini tırmandırmaktadır (Türker, 2024). Çin'in bölgedeki enerji kaynaklarına olan ilgisi, Arktik Paradoksu'nu derinleştiren bir diğerk faktördür. Çin, Arktik bölgesinde sürdürülebilirlik hedeflerini göz önünde bulundurarak enerji projelerine yatırım yaparken, aynı zamanda fosil yakıt üretiminin artırılması gibi çelişkili politikalar izlemektedir.

Rusya'nın Arktik'teki artan militarizasyonunun, hem bölgesel güvenlik hem de küresel jeopolitikalar açısından önemli etkileri olmaktadır. 2000'lerin başından itibaren Rusya, bölgedeki askeri varlığını artırmak, mevcut üslerini modernize etmek ve yeni altyapılar inşa etmek için aktif olarak adımlar atmıştır. 2007'de Kuzey Kutbu'na Rusya bayrağını dikme gibi sembolik hamlelerle, bölgedeki egemenlik iddialarını güçlendiren Rusya, NATO ve ABD ile gerilimlerin artmasına neden olmuştur. Rusya'nın Arktik'teki bu eylemleri yalnızca güvenlik endişeleriyle değil, aynı zamanda bölgenin zengin doğal kaynaklarını, özellikle fosil yakıtları kontrol etme ve kullanma arzusuyla da şekillenmektedir (Pechko, 2025). Bu gelişmeler, küresel ısınmayı sınırlama çabalarına karşıt olan Rusya'nın enerji üretim stratejileriyle Arktik Paradoksu'nu derinleştirmekte ve karmaşık bir jeopolitik ikilem yaratmaktadır.

Günümüzde Rusya ve Norveç, Arktik kaynaklarının çıkarılmasının genişletilmesine yönelik en güçlü devlet desteğine sahip devletlerdir. Rusya, Arktik'teki hidrokarbon genişlemesini Rus milliyetçiliğinin bir simgesi olarak meşrulaştırmaya çalışan ve bu ikisini sorunlu bir şekilde birbirine bağlayan, iklim acil durumunu ihmal eden güçlü bir devlet söylemine sahiptir. Ancak bu anlatı, Rusya'da Arktik'deki kaynakların çıkarılmasına kendi kamuoyundan destek almasında başarılı olmuştur. Hem Rusya'da hem de Norveç'te, özellikle hidrokarbon için ama aynı zamanda madencilik genişlemesi için kapsamlı devlet desteği bulunmaktadır. nemli Norveç şirketleri arasında Statoil ve Yara bulunmaktadır, ancak Norveç açık deniz sondajını genişletmeye karar verirse yabancı petrol şirketleri de Arktik'e gidebilir. Rusya'nın yanı sıra, ABD de Arktik'te büyük lojistik ve askeri altyapılar inşa eden önemli bir oyuncu olmuştur. 1990'larda Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra, bu altyapılar şu anda kaynak çıkarma ve büyük g rekabetlerine hizmet etmek için yeniden inşa edilmiştir. Bu militarist hedefler, Rusların Arktik toprakları ve kaynakları üzerinde egemenlik iddia etme girişimlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Diğer Arktik güçleri, özellikle İşkandinav devletleri, toprakları veya kaynakları ele geçirmek için askeri ve zorla genişlemeye çok daha az eğilimli görünmektedir (Hanaek vd., 2022:3).

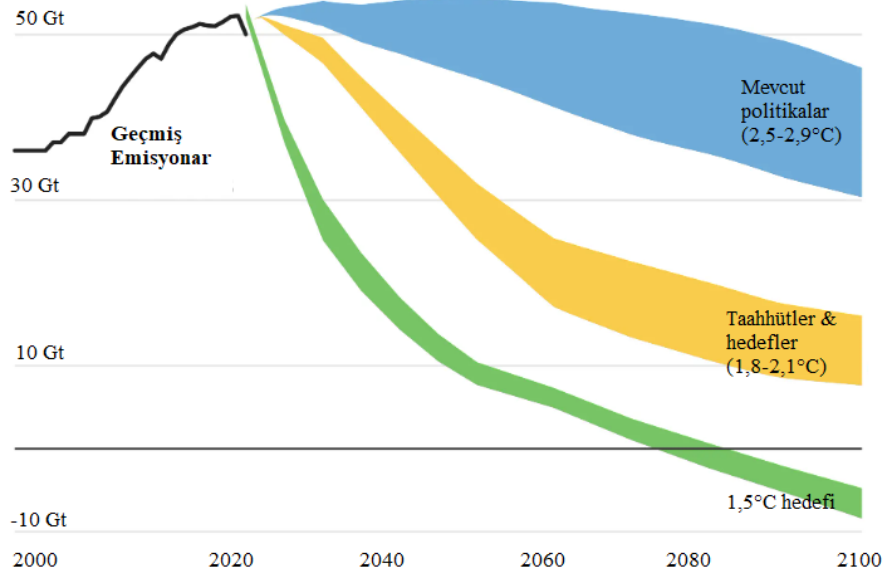
Arktik'teki fosil yakıt üretiminin çoğu Rusya tarafından gerçekleşmektedir. Arktik fosil yakıt üretimine en fazla yatırım yapan diğer iki lke Norveç ve ABD'dir. Aşağıdaki üç proje, yakın zamanda yatırımcıların temiz enerji projelerine yönlendirebileceği kaynağı fosil yakıt tesislerine ve altyapıya büyük yatırımlar sağlayacak bazı projeleri göstermektedir (World Wide Fund for Nature, 2023b:25):

- Rusya'nın devlet enerji devi Rosneft tarafından kontrol edilen Vostok Oil, Taymyr Yarımadası'nın uzak ve savunmasız tundrasında bulunan 13 sahayı içermektedir. Tahminlerine göre Vostok Oil, Rusya'nın şimdiye kadarki en büyük fosil yakıt projesi olmaya hazırlanmakta ve 2060'a kadar 8 milyar varilden fazla petrol ve eşdeğeri üretmesi hedeflenmektedir.

- Norveç'in Barents Denizi açıklarında bulunan Johan Castberg projesi, 400 ila 650 milyar varil olarak tahmin edilen geri kazanılabilir petrol hacmine ve 30 yıllık tahmini bir işletme ömrüne sahip üç petrol sahasından oluşmaktadır. Devlet tarafından kontrol edilen bir kamu enerji şirketi olan Equinor tarafından işletilmektedir. Üretimin 2024'ün dördüncü çeyreğinde başlaması planlanmaktadır.
- ConocoPhillips tarafından Alaska Kuzey Yamacı'nda işletilen ABD'nin Willow Projesi, yeşil alan sermaye harcamaları (7,8 milyar ABD doları) açısından ölçüldüğünde 2023 yılında dünyanın en büyük fosil yakıt projesidir. 600 milyon varillik tahmini üretim hacmiyle, mega proje enerji üretim sektörünü 1,5°C'ye uyumlu yoldan daha da uzaklaştıracaktır.

Küresel ısınmayı 1,5°C ile sınırlamayı öngören Paris Anlaşması'na rağmen, bazı Arktik ülkeleri önümüzdeki on yıl içinde bölgede büyük petrol ve gaz projelerine başlamayı planlamaktadır. Dünya genelindeki fosil yakıt şirketlerinin, küresel ısınmayı 1,5°C ile sınırlamak için gerekli önlemleri almadan, 2030 yılına kadar fosil yakıt üretimlerini neredeyse iki katına çıkarması beklenmektedir. Ancak Arktik'deki üretimin zirvesinin on yıl sonra gerçekleşmesi beklenmektedir. Paris Anlaşması'nın hedeflediği 2050 yılına kadar dünyanın net sıfır emisyonu ulaşması gerekliliği doğrultusunda, Arktik'te fosil yakıt üretiminin 1,5°C küresel ısınma sınırına uyumlu bir yol ile arasındaki farkın %700'e kadar ulaşabileceği öngörülmektedir (World Wide Fund for Nature, 2023b:25). Arktik'in iklim değişikliğinin önlenmesi gerekliliğinde ön saflarda yer alması ile Kanada, Rusya ve Norveç gibi bazı Arktik ülkelerin petrol, gaz ve kömür çıkarma konusundaki devam eden arzusu arasındaki gerilim, Arktik Paradoksu'nu özetlemektedir (Dodds & Woodward, 2021). Bu paradoks, bölgenin iklim koruma çabaları ile ekonomik çıkarlar arasında bir çatışma olduğunu ortaya koymaktadır.

Grafik 3: Sera Gazı Emisyonları Ve Dünya'nın Tahmini Isısı

Kaynak: (Stallard, 2015).

İklim krizinin olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için ulusal çabalar da devam etmektedir. Ülkeler yeni enerji ve iklim senaryoları geliştirilme çerçevesinde daha sürdürülebilir çevre için temiz enerji kaynaklarına yönelmektedir. Bunlar küresel fosil yakıt kullanımında önemli azalmalar ve düşük karbonlu teknoloji için büyük pazarlar anlamına gelmektedir. Emisyonları azaltmak, düşük karbonlu teknolojiye daha fazla yatırım yapılmasını gerektirmektedir ve bu, tartışmalı makroekonomik etkilere yol açabilir. Eğer ülkeler dünya genelinde iklim politikalarını etkili bir şekilde uygularsa, büyük miktarda fosil yakıt rezervinin ve kaynağının kullanılamaz hale gelmesi muhtemeldir (Mercure vd., 2021:1133). İklim değişikliği hükümetlerin tek başına çözebileceği bir sorun değildir; Arktik bölgesine sınırı olan ülkelerin hükümetler işletmeler ve topluluklar arasında da iş birliğine ihtiyaç vardır. Bu iş birliği, tüm paydaşların ortak hedeflere ulaşmak için eşgüdüm içinde hareket etmesini sağlar ve yenilikçi çözümler geliştirilmesine, kaynakların daha etkili kullanılmasına olanak tanır. Hem yerel hem de küresel

düzeyde sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için herkesin katkısı gereklidir; bu nedenle, toplumun tüm kesimlerinin katılımını ve sorumluluk üstlenmesini teşvik eden stratejiler geliştirilmelidir.

6. SONUÇ

Bu çalışma, Arktik bölgesindeki fosil yakıt üretimi ile küresel iklim değışikliği hedefleri arasındaki çelişkileri incelemeyi amaçlamış ve bu çelişkilerin küresel iklim politikalarına olan etkilerini tartışmıştır. Literatür taraması yöntemiyle yapılan bu analizde, Arktik Paradoksu'nun ekonomik ve çevresel açıdan yarattığı çelişki vurgulanmış ve bölgedeki sıcaklık değışimlerinin hızla devam etmesinin, küresel iklim politikalarına olan olumsuz etkileri incelenmiştir. Ayrıca, Arktik bölgesindeki fosil yakıt üretiminin küresel ısınma hedeflerine nasıl etki ettiğı, bölgedeki sıcaklık değışikliklerinin bölgesel ve küresel iklim politikaları üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

Arktik bölgesi, küresel iklim değışikliği ve jeopolitik stratejiler açısından benzersiz bir öneme sahiptir. Bu bölge, zengin doğal kaynakları, stratejik konumu ve ekosistem çeşitliliğı ile uluslararası ilginin merkezinde yer almakta ve küresel iklim değışikliğinin etkilerini doğrudan hissetmektedir. Deniz buzunun hızla erimesi, bölgedeki ekonomik ve stratejik önemini artırırken, aynı zamanda Arktik'teki fosil yakıt çıkarımına yönelik taleplerle çelişen bir durum yaratmaktadır. Bu çelişki, 'Arktik Paradoksu' olarak adlandırılmaktadır. Arktik Paradoksu, iklim değışikliğiyle mücadele hedeflerinin, bölgedeki fosil yakıt çıkarımıyla nasıl uyumsuz olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü fosil yakıtların çıkarılması ve yakılması, sera gazı emisyonlarını artırarak küresel ısınmayı hızlandırmakta; aynı zamanda hassas Arktik ekosistemlerine geri dönüşü zor çevresel zararlar vermektedir. Paris Anlaşması ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri çerçevesinde belirlenen emisyon azaltma hedefleri ile Arktik'teki fosil yakıt üretimindeki artış arasındaki uyumsuzluk, büyük bir çelişki yaratmaktadır. Küresel ısınmanın etkilerini sınırlama amacı güden uluslararası anlaşmaların hedefleriyle, Arktik bölgesindeki enerji çıkarım faaliyetlerinin mevcut hali arasındaki fark, bu çelişkinin boyutunu gözler önüne sermektedir.

Arktik Paradoksu'nun çözümü, sadece bölgesel değil, uluslararası düzeyde de kapsamlı bir strateji ve işbirliği gerektirmektedir. Küresel iklim değışikliğiyle etkili bir şekilde mücadele edebilmek için, Arktik bölgesindeki fosil yakıt çıkarımının sınırlandırılması ve enerji politikalarının yeniden şekillendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, bölgenin ekosistemlerine zarar vermeden enerji kaynaklarının yönetilmesi ve yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Arktik bölgesinde uluslararası iş birliğinin güçlendirilmesi, küresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmayı kolaylaştıracaktır. Arktik Paradoksu'nun çözülmesi, küresel iklim krizine karşı etkin bir yanıt verilmesi açısından oldukça önemlidir. Bu çözüm, sadece bölgesel iklim politikalarını değil, aynı zamanda küresel düzeydeki stratejileri de etkileyecektir. Dolayısıyla, Arktik bölgesinin sürdürülebilir yönetimi, çevresel ve ekonomik dengeyi sağlamak adına kritik bir öneme sahiptir. Uluslararası işbirliğini güçlendirmek, bölgesel ve küresel ölçekte daha uyumlu ve geniş kapsamlı stratejilerin geliştirilmesini destekleyecektir. Bu süreç, iklim değışikliği ile mücadelenin başarısını artıracak ve Arktik bölgesindeki doğal kaynakların korunmasını sağlayacaktır.

Ayrıca, Arktik bölgesinin ekosistemlerini korurken, bölgenin ekonomik kalkınması için alternatif enerji kaynaklarının geliştirilmesi önem arz etmektedir. Bu alternatifler, fosil yakıtların sınırlandırılmasının yanı sıra, bölgedeki yerel halkların geçim kaynaklarını sürdürülebilir bir şekilde iyileştirebilir. Arktik bölgesinde alınacak uluslararası tedbirler, bölgenin doğal zenginliklerinin daha az zarar görmesini sağlayacak ve aynı zamanda küresel iklim hedeflerine ulaşmada önemli bir adım olacaktır. Çalışma, Arktik bölgesinin doğal kaynaklarının çıkarılması, iklim değışikliği ve jeopolitik stratejiler arasındaki karmaşık ilişkileri anlamada önemli bir katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Arktik'in jeopolitik ve ekonomik önemini yanı sıra, bu bölgedeki iklim değışikliği etkilerinin sadece yerel değil, küresel ölçekte de büyük sonuçlar doğurduğu açıkça görülmektedir. Bölgedeki ekonomik güvenliğin fosil yakıt üretimindeki artışla nasıl etkilendiğı ve bu durumun küresel iklim hedeflerine nasıl bir tehdit oluşturduğu üzerinde durulmuştur.

Sonuç olarak, Arktik Paradoksu'nun çözüme kavuşturulması, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde kapsamlı bir strateji ve işbirliği gerektirmektedir. Arktik bölgesinin sürdürülebilir yönetimi, çevresel ve ekonomik dengeyi sağlamak adına kritik bir öneme sahiptir. Küresel iklim değışikliği ile etkili bir şekilde mücadele edebilmek için, Arktik bölgesindeki fosil yakıt çıkarımının sınırlandırılması, enerji politikalarının yeniden şekillendirilmesi ve bölgenin ekosistemlerine zarar vermeden enerji

kaynaklarının yönetilmesi gerekmektedir. Ayrıca, Arktik bölgesinde uluslararası işbirliğini güçlendirmek, bölgesel ve küresel düzeyde sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmayı kolaylaştıracaktır. Bu bağlamda, daha geniş kapsamlı ve uyumlu stratejilerin geliştirilmesi, hem yerel hem de küresel ölçekte iklim politikalarının etkili bir şekilde uygulanmasını destekleyecektir. Çalışmanın bulguları, Arktik'in yönetiminde daha geniş kapsamlı uluslararası işbirliği ve uyumlu stratejilerin geliştirilmesinin önemini vurgulamaktadır ve hem yerel hem de küresel ölçekte sürdürülebilirlik hedeflerinin gözetilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Arktik bölgesindeki sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak, küresel iklim krizine karşı mücadelede önemli bir adım olacak ve bu bölgenin gelecek nesiller için korunmasını sağlayacaktır.

Etik Beyan: Bu çalışmada “Etik Kurul” izni alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %100'dür.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate is 100%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Almonte, M. P. (2023, May 2). *Vulnerability in the Arctic in the Context of Climate Change and Uncertainty*. The Arctic Institute - Center for Circumpolar Security Studies. <https://www.thearcticinstitute.org/vulnerability-arctic-context-climate-change-uncertainty/> (Son erişim: 20.07.2024).
- Arctic Economic Council. (2022). *Sustainable Investment Opportunities in the Arctic*. Arctic Economic Council.
- Bamber, J. (2022, August 15). *The Arctic is warming nearly four times faster than the rest of the world*. PBS News. <https://www.pbs.org/newshour/politics/the-arctic-is-warming-nearly-four-times-faster-than-the-rest-of-the-world> (Son erişim: 20.07.2024).
- Batool, F. (2023, July 14). *The Arctic Region: A New Frontier for Geostrategic Competition*. <https://www.paradigmshift.com.pk/the-arctic-region/> (Son erişim: 20.07.2024).
- Begum:(2019). *Ageing and gender in the Nordic Arctic*. Lapin yliopisto.
- Botselier, B. D., Piqueres:L., & Schunz:(2018). *Addressing the ‘Arctic Paradox’: Environmental Policy Integration in the European Union’s Emerging Arctic Policy*. Department of EU International Relations and Diplomacy Studies.
- Brimmer, E. (2023). *Changing Geopolitics in the Arctic*. <https://www.cfr.org/report/changing-geopolitics-arctic-0> (Son erişim: 20.07.2024).
- Citterich, F. (2024, February 29). *Increased Arctic warming may accelerate climate change—Vatican News*. <https://www.vaticannews.va/en/world/news/2024-02/climate-change-artic-warming-study-interview-environment.html> (Son erişim: 20.07.2024).
- Conley, H. A., & Melino, M. (2017, June 1). *Economically Connecting the Arctic: A Belt, a Road, and a Circle*. <https://www.csis.org/analysis/economically-connecting-arctic-belt-road-and-circle> (Son erişim: 20.07.2024).
- de Witt, M., Stefánsson, H., & Valfells, Á. (2019). *Energy security in the Arctic: Policies and technologies for integration of renewable energy*. Arctic Yearbook.
- de Witt, M., Stefánsson, H., Valfells, Á., & Larsen, J. N. (2021). Energy resources and electricity generation in Arctic areas. *Renewable Energy*, 169, 144-156. 10.1016/j.renene.2021.01.025.
- Depledge, D. (2016). Climate Change, Geopolitics, and Arctic Futures. *E-International Relations*.

- Dodds, K., & Woodward, J. (2021, November 10). *The Arctic Paradox: Why the Arctic is caught in the conflicting pressures of global climate change*. OUPblog. <https://blog.oup.com/2021/11/the-arctic-paradox-why-the-arctic-is-caught-in-the-conflicting-pressures-of-global-climate-change/> (Son erişim: 20.07.2024).
- Funston, B. W. (2009). *Arctic Energy*. Arctic Council.
- Galimova, T., Satymov, R., Keiner, D., & Breyer, C. (2024). Sustainable energy transition of Greenland and its prospects as a potential Arctic e-fuel and e-chemical export hub for Europe and East Asia. *Energy*, 286. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2023.129605>.
- Garbis, Z., McCarthy, E., Orttung, R. W., Poelzer, G., Shaiman, M., & Tafrate, J. (2023). Governing the green economy in the Arctic. *Climatic Change*, 176(33). <https://doi.org/10.1007/s10584-023-03506-3>.
- Gosnell, R., Navy, U. S., Bastian, K., & Center, M. (2023, June 29). *Arctic Dynamics In An Evolving World*. <https://perconcordiam.com/arctic-dynamics-in-an-evolving-world/>, <https://perconcordiam.com/arctic-dynamics-in-an-evolving-world/> (Son erişim: 20.07.2024).
- Gritsenko, D., & Salonen, H. (2020). A local perspective on renewable energy development in the Russian Arctic. *Elementa: Science of the Anthropocene*, 8(1). <https://doi.org/10.1525/elementa.441>.
- Gross, M. (2020, December 2). *Geopolitical Competition in The Arctic Circle*. Harvard International Review. <https://hir.harvard.edu/the-arctic-circle/> (Son erişim: 20.07.2024).
- Hanaček, K., Kröger, M., Scheidel, A., Rojas, F., & Martinez-Alier, J. (2022). On thin ice – The Arctic commodity extraction frontier and environmental conflicts. *Ecological Economics*, 191. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2021.107247>.
- Hansen, A. M., & Tàbara, J. D. (2024). Confronting Local and Global Tipping Narratives: Green Energy Development in the Arctic and Why Greenland Is Not for Sale. İçinde J. D. Tàbara, A. Flamos, D. Mangalagiu, & S. Michas (Ed.), *Positive Tipping Points Towards Sustainability: Understanding the Conditions and Strategies for Fast Decarbonization in Regions* (ss. 287-300). Springer International Publishing.
- Heininen, L. (2024, May 21). *Geopolitical Features, Common Interests and the Climate Crisis: The Case of the Arctic*. <https://www.gcsp.ch/publications/geopolitical-features-common-interests-and-climate-crisis-case-arctic> (Son erişim: 20.07.2024).
- Hersher, R. (2022, August 11). *The Arctic is heating up nearly four times faster than the whole planet, study finds*. <https://www.npr.org/2022/08/11/1116608415/the-arctic-is-heating-up-nearly-four-times-faster-than-the-rest-of-earth-study-f> (Son erişim: 20.07.2024).
- Jiang, T., He, X., Su, B., Havea, P. H., Wei, K., Kundzewicz, Z. W., & Liu, D. (2024). COP 28: Challenge of coping with climate crisis. *The Innovation*, 5(1). <https://doi.org/10.1016/j.xinn.2023.100559>.
- Klimenko, E. (2019). The geopolitics of a changing Arctic. *SIPRI*.
- McAlary, P. (2023, June 19). *The geopolitics of climate change in the Arctic*. <https://www.csap.cam.ac.uk/news/article-geopolitics-climate-change-arctic2/> (Son erişim: 20.07.2024).
- Mercure, J.-F., Salas, P., Vercoulen, P., Semieniuk, G., Lam, A., Pollitt, H., Holden, P. B., Vakilifard, N., Chewpreecha, U., Edwards, N. R., & Vinuales, J. E. (2021). Reframing incentives for climate policy action. *Nature Energy*, 6, 1133-1143. <https://doi.org/10.1038/s41560-021-00934-2>.
- Milazzo, E. (2014). Opportunities and challenges: Economic, social, and political impacts of climate change in the Arctic. *ACCEL*. <https://accelfellowship.wordpress.com/opportunities-and-challenges-economic-social-and-political-impacts-of-climate-change-in-the-arctic/> (Son erişim: 20.07.2024).

- Mohn, K. (2019). Arctic Oil and Public Finance: Norway's Lofoten Region and Beyond. *The Energy Journal*, 40(3), 199-226. <https://doi.org/10.5547/01956574.40.3.kmo>.
- Mulhern, O. (2021, January 13). *The Fantastic Solar Power Potential of the Arctic*. Earth.Org. https://earth.org/data_visualization/the-fantastic-solar-power-potential-of-the-arctic/ (Son erişim: 20.07.2024).
- National Oceanic and Atmospheric Administration. (2021, December 14). *Arctic Report Card: Climate change transforming Arctic into 'dramatically different state'*. <https://www.noaa.gov/news-release/arctic-report-card-climate-change-transforming-arctic-into-dramatically-different-state> (Son erişim: 20.07.2024).
- Norwegian Ministry of Foreign Affairs. (2014). *Norway's Arctic Policy*. Norwegian Ministry of Foreign Affairs.
- Østhagen, A. (2020, January 7). *The Nuances of Geopolitics in the Arctic*. The Arctic Institute - Center for Circumpolar Security Studies. <https://www.thearcticinstitute.org/nuances-geopolitics-arctic/> (Son erişim: 20.07.2024).
- Quillérou, E., Jacquot, M., Cudennec, A., Bailly, D., Choquet, A., & Zakrewski, L. (2019). *The Arctic: Opportunities, Concerns and Challenges*. Ocean-Climate Platform.
- Pechko, K. (2025, January 7, 2025). Rising Tensions and Shifting Strategies: The Evolving Dynamics of US Grand Strategy in the Arctic. *The Arctic Institute*. <https://www.thearcticinstitute.org/rising-tensions-shifting-strategies-evolving-dynamics-us-grand-strategy-arctic/> (Son erişim: 20.03.2025).
- Stallard, E. (2015, February 8). What is the Paris climate agreement and why does 1.5C matter? *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/science-environment-35073297> (Son erişim: 20.07.2024).
- Su, Y., Lucey, B. M., & Jha, A. K. (2024). Finance Research and the UN Sustainable Development Goals – An analysis and forward look. *Research in International Business and Finance*, 71. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4696722>.
- Suvanto, V. P. (2015). *Geopolitics of the Arctic: Challenges and Prospects* [Master Thesis]. Universitat De Barcelona.
- Symeonidis, D. (2023, October 3). *Time for Systems Thinking in the Arctic? The Need for Aligning Energy, Environmental and Arctic Policies in the European Union*. The Arctic Institute - Center for Circumpolar Security Studies. <https://www.thearcticinstitute.org/time-systems-thinking-arctic-need-aligning-energy-environmental-arctic-policies-european-union/> (Son erişim: 20.07.2024).
- Torkington:(2023, January 11). *3 surprising facts about global warming in the polar regions*. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/agenda/2023/01/global-warming-polar-region-arctic-antarctica/> (Son erişim: 20.07.2024).
- Türker, H. (2024). China's Arctic Aspirations and Polar Silk Road: Implications for Great Power Competition. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(1), 98-110. <https://doi.org/10.53487/atasobed.1454578>.
- United Nations. (2016). *The Paris Agreement*. United Nations Framework Convention on Climate Change.
- United Nations. (2022). *The Sustainable Development Goals Report 2022*. United Nations.
- Wang, K.-H., Wang, Z.-S., Yunis, M., & Kchouri, B. (2023). Spillovers and connectedness among climate policy uncertainty, energy, green bond and carbon markets: A global perspective. *Energy Economics*, 128. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.107170>.
- World Meteorological Organization. (2023, December 19). *Arctic Report Card documents evidence of accelerating climate change*. World Meteorological Organization.

<https://wmo.int/media/news/arctic-report-card-documents-evidence-of-accelerating-climate-change> (Son erişim: 20.07.2024).

World Wide Fund for Nature. (2023a, March 16). *Arctic connected | Shining a light on Arctic warming*. WWF Arctic. <https://www.arcticwwf.org/newsroom/features/arctic-connected-shining-a-light-on-arctic-warming/> (Son erişim: 20.07.2024).

World Wide Fund for Nature. (2023b). *Leave It in the Ground*. World Wide Fund for Nature.

Yang, G., Zha, D., Cao, D., & Zhang, G. (2024). Time for a change: Rethinking the global renewable energy transition from the Sustainable Development Goals and the Paris Climate Agreement. *The Innovation*, 5(2). <https://doi.org/10.1016/j.xinn.2024.100582>.

Corporate Social Responsibility and Financial Performance Relationship in Healthcare Institutions: International Evidence

Sağlık Kurumlarında Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Finansal Performans İlişkisi: Uluslararası Kanıtlar

Hüseyin TEMİZ¹, Fatih ŞANTAŞ², Gülcan ŞANTAŞ³

Öz

Amaç: Bu çalışma sağlık kuruluşlarının kurumsal sosyal sorumluluk performansı ile finansal performansı arasındaki ilişkiyi uluslararası örneklem kullanarak incelemektedir.

Tasarım/Yöntem: Bu çalışmada Sıradan En Küçük Kareler, Ağırlıklı En Küçük Kareler, Ülke ve Kurum Sabit Etkiler Modelleri dâhil olmak üzere kuruluşların kurumsal sosyal sorumluluk performansı ve metodolojileri için çeşitli alternatif temsillerinden yararlanılmıştır. Çalışmanın örneklemini 21 ülkeden firmaların 1514 firma yılı gözlemi oluşturmaktadır ve ilgili veriler Refinitiv veri tabanından elde edilmiştir.

Bulgular: Kuruluşların kurumsal sosyal sorumluluk performansı ile finansal performansı arasındaki ilişkinin sağlık sektöründe anlamlı olduğunu doğrulamaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu çalışma kuruluşların kurumsal sosyal sorumluluk performansının finansal performans üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu gösteren kanıtlar sunmaktadır.

Sınırlılıklar: Örneklemin veri tabanında yer alan sağlık kuruluşlarını ve mevcut dönemlerini içermesi araştırmanın sınırlılıklarıdır.

Özgünlük/Değer: Diğer alanlarda yoğun olarak çalışılmasına karşın sağlık kuruluşları kapsamında sınırlı sayıda incelenen kurumsal sosyal sorumluluk ve finansal performans ilişkisinin bu çalışmada incelenmesi ve kurumsal sosyal sorumluluk ile ilgili konuların sağlık kuruluşlarının karlılığı ve hayatta kalmaları için önemli olduğuna dair kanıtların sunulması araştırmanın özgün değerini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Performans, Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Finansal Performans, Sağlık Kurumları.

Abstract

Purpose: This study examines the relationship between corporate social responsibility performance and financial performance of healthcare institutions using an international sample.

Design/Methodology: This study utilises various alternative representations of corporate social responsibility performance and methodologies for organisations, including Ordinary Least Squares, Weighted Least Squares, Country and Institution Fixed Effects Models. The sample of the study consists of 1514 firm-year observations of firms from 21 countries and the relevant data were obtained from the Refinitiv database.

Findings: The study confirms that the relationship between organisations' corporate social responsibility performance and financial performance is significant in the healthcare sector. In other words, this study provides evidence that organisations' corporate social responsibility performance has a positive and statistically significant effect on financial performance.

Limitations: The fact that the sample consists of healthcare institutions that are covered by the data provider and the sample period only covers the years in which the institutions have required data are the limitations of the study.

Originality/Value: The originality of this study lies in the fact that it examines the relationship between corporate social responsibility and financial performance, which has been extensively researched in other sectors but limited in the context of healthcare institutions and provides evidence that corporate social responsibility issues are important to the profitability and survival of healthcare institutions.

Keywords: Social Performance, Corporate Social Responsibility, Financial Performance, Healthcare Institutions.

¹Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi, huseyin.temiz@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0735-8884

²Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi, fatih.santas@bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1243-8275

³Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi, gulcan.santas@bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0488-9375

1. INTRODUCTION

Economic and cultural globalization, scientific and technological progress, increased access to information and acceptance of consumer rights causes some changes in modern societies. All these changes require organizations to act in accordance with ethical principles. This issue brings the concept of Corporate Social Responsibility CSR, which is an umbrella concept, to the agenda. CSR includes the main objectives such as increasing the profits of the shareholders of the organization, as well as taking into account the satisfaction of all key stakeholders and environmental sensitivity (Brandao et al., 2013).

CSR is a concept that closely concerns healthcare institutions like other organizations. Both private and public healthcare institutions have various social responsibilities. Understanding that social responsibility and profit motive can go together has made the issue important for healthcare institutions as well. With social responsibility practices, it gains a competitive advantage in the service industry market, and a positive image is obtained for external stakeholders.

Embracing sustainable policies in healthcare institutions may have direct and indirect effects on financial performance. Specifically, environmental sustainability practices can reduce operational costs through factors such as energy efficiency, waste management and carbon footprint reduction (Porter & Kramer, 2011). In terms of social sustainability, practices such as employee satisfaction, patient safety and community health projects contribute to long-term revenue growth by increasing patient loyalty and corporate reputation (Bodenheimer & Sinsky, 2014). Moreover, as regulatory authorities and investors are increasingly paying attention to the sustainability efforts of healthcare institutions, organisations with strong sustainability performance can access financing at lower capital costs (Friede et al., 2015).

On the other hand, increased patient and investor awareness of sustainability practices in the healthcare sector can create organisational competitive advantage. Research shows that hospitals that adopt sustainability strategies provide higher patient satisfaction and this has a positive impact on financial performance (Chowdhury et al., 2021). Especially green hospital practices create cost advantages by saving energy and water and gain the trust of patients and stakeholders through environmentally friendly policies (Kumari & Kumar, 2020). Therefore, the positive impact of sustainability performance on financial performance metrics in healthcare institutions are becoming an increasingly critical factor for strategic management.

CSR in the health sector is not extensively researched because it is believed that the services provided in the health sector already directly serve humanity. In addition to this, data availability is one of the main reason of the lack of the studies investigating the issue. For this reason, the aim of this study is to contribute to the limited literature with this study by using an international large sample. This study extends the literature by examining the relationship between social/CSR performance and financial performance from the perspective of healthcare institutions.

2. THE CONCEPT OF CSR

CSR is among the most important components of competitiveness that ensures the sustainable growth of the organization (Jang et al., 2019). Since CSR contributes positively to both the competitiveness and image of the organization, it is recommended that it should not only be included in the strategic plans but also be included in daily activities (Macuda, 2016). The basis of the CSR concept is to be in good communication and relationship with employees and other stakeholders and to protect the environment. CSR was previously seen only as a voluntary solution to social problems. However, this perspective has changed and it is believed that CSR and the organization should contribute to the solution of environmental and social problems (Lubis, 2018).

There is no clear and agreed-upon definition of CSR. For this reason, the concepts of corporate governance, corporate citizenship, corporate transparency and business ethics can be used synonymously with CSR (Leela, 2014). The meaning of the CSR concept may differ according to the organization, country and sector (Abderraouf and Nadira, 2018). In addition, since CSR is an interdisciplinary subject, it becomes a research topic in the fields such as business, ethics, philosophy, law, ecology, management and accounting (Macuda, 2016). CSR is expressed as both increasing the competition and value of organizations and making a positive contribution to social, economic and

environmental factors voluntarily (Leela, 2014). CSR is expressed as the support that organizations give to sustainable development. In another way, CSR is defined as the responsibility of the organization towards society (Droppert and Bennett, 2015).

CSR activities have four levels: profitability, legitimacy, ethics, and philanthropy. Profitability and legitimacy are mandatory activities that express compliance with applicable laws. Ethics and philanthropy includes persuasive voluntary practices (Lubis, 2018). In addition, CSR has four components: accountability, transparency, competitiveness and responsibility. Accountability can be defined as openness about business activities, products, decisions and policies, and notification, explanation and responsiveness about these factors. Transparency is providing accurate and complete information of the organization to the public about its products and processes. When there is transparency, the public will have information about the internal processes of the organization, and trust in the organization will increase. Competitiveness can be defined as the establishment of cooperation with the stakeholders of the organization. This component is very important for the sustainability of the organization. Responsibility refers to the compliance of the organization with legal documents, respect for the rights of employees, charity and environmental awareness (Safkaur, 2016).

CSR practices can be determined by the state, and organizations may be asked to respect human rights, minorities and the environment. Organizations can act in the form of not accepting these applications, fulfilling them and fulfilling more than these applications. In particular, businesses that exceed the minimum conditions can differentiate themselves from other businesses (Miller and Eden, 2020).

2.1. CSR in Healthcare Institutions

It can be said that CSR has emerged gradually in the health sector (Takahashi, 2013; Russo, 2016). CSR programs are also being established in Japan and the USA, where the majority of healthcare institutions are private. CSR activities are usually included in the balance scorecard. The mission statements of healthcare institutions are expanding and social responsibility statements such as helping patients, education and research are included in the mission statement (Takahashi et al., 2013).

CSR in healthcare institutions can be expressed as the ethical obligation of healthcare institutions to provide quality healthcare to everyone (Brandao et al., 2013). Since the decisions made in healthcare institutions directly affect human health, healthcare institutions represent a special situation in terms of CSR (Droppert and Bennett, 2015). CSR requires healthcare institutions to comply with the law and carry out activities that are beneficial to the society apart from general ethical rules (Gharaee et al., 2013).

Healthcare institutions are organizations that are expected to maximize benefit rather than profit and provide high quality service. However, it should not be forgotten that these institutions are also business enterprises and have economic characteristics. Despite this, it is believed that public or private healthcare institutions operate within the framework of ethical purposes rather than commercial activities. Due to this feature, CSR is a concept of high importance for healthcare institutions and highly associated with these institutions (Macuda, 2016).

Healthcare institutions are organizations that operate in an environment where there is a high level of regulation, with an insufficient number of personnel, especially nurses, working with increasing high-cost technologies, and operating in difficulties such as being expected to serve at international quality standards. In addition, diseases that cause pandemics or other serious diseases cause both public and private healthcare institutions to operate outside of their routine work. CSR has a very important function in working through all these difficulties and gaining the trust of its stakeholders (Safkaur, 2016).

CSR activities in healthcare institutions include practices such as training of health personnel, increasing public health through seminars and voluntary activities (Lubis, 2018). More generally, corporate social responsibility practices in healthcare institutions are divided into active and passive corporate social responsibility practices (Brandao et al., 2013):

Passive corporate social responsibility practices are as follows:

- Creating wealth and promoting employment
- Protecting the investments and interests of all stakeholders
- Respect for human rights
- Do not harm the environment
- To comply with the law

Active corporate social responsibility practices are as follows:

- Implementation of ethical codes of conduct
- Developing and implementing anti-discrimination policies
- Accountability in management decisions and performance metrics
- Respecting animal rights, especially in scientific research
- To actively contribute to the protection of the environment
- Contributing to national and international solidarity programs

With CSR activities, it is tried to create a positive perception towards the institution in the minds of patients/consumers towards healthcare institutions (Lubis, 2018). CSR activities will increase the attractiveness of the health institution in terms of donations and partnerships by enabling the health institution to establish good relations with the society. Although healthcare institutions operate in a way that shows social responsibility behaviors, this situation becomes more evident when health institutions embrace CSR related policies and communicate these efforts with their key stakeholders. In addition, CSR helps employees in healthcare institutions to continue working in the institution or to prevent them from leaving the institution. For example, people may not want to work in a health institution where ethical values are constantly violated. This problem may not occur with the application of CSR (Macuda, 2016).

There are various stakeholders for healthcare institutions such as patients, physicians, management personnel, nurses, material providers, policy makers, and these stakeholders have different effects on CSR. This effect varies between healthcare institutions. CSR coordinates and facilitates the relationship between these stakeholders and contributes to the management of role diversity and autonomy. CSR serves to protect stakeholders. For example, it helps policy makers maintain economic balance by protecting patients' rights against doctor's maltreatment, protecting physicians' rights against inappropriate requests, and preventing high financial cost procedures (Russo, 2016).

There are some difficulties in the implementation and acceptance of CSR in healthcare institutions for reasons specific to healthcare institutions. The first one is the perception that since healthcare institutions already have a social mission, there is no need for additional corporate social responsibility activities. Except for the private hospitals established for profit, especially in hospitals, public hospitals are established for the purpose of helping and treating patients and receive donations from various individuals and organizations. From this point of view, hospitals are the subject of corporate social responsibility activities of other institutions rather than performing their own corporate social responsibility activities. Secondly, health institutions typically operate in a highly regulated and government driven environment. For this reason, general strategies of healthcare institutions and CSR strategies may not be distinguished (Takahashi et al., 2013). Third, corporate social responsibility practices can be difficult to implement in the health sector, since in some cases they may conflict with the basic goals of the health institution. Despite this paradoxical situation, which arises due to the distinguishing features of healthcare institutions from other businesses, it will be in favour of for-profit and non-profit healthcare institutions to adopt corporate social responsibility (Brandao et al., 2013).

3. HYPOTHESES DEVELOPMENT

CSR has been the subject of many academic studies, and research focuses on financial performance, especially with CSR. Studies indicate that CSR positively affects financial performance

as it provides transparent business practices, trust among stakeholders and a positive brand image (Jang et al., 2019).

The relationship between CSR and financial performance was started to be investigated years ago, but still no definite conclusion has been reached (Roman et al., 1999; Jayachandran et al., 2013; Yang et al., 2019). The relationship between CSR and financial performance poses a challenge to Milton Friedman's view that the firm's social responsibility is to make a profit (Griffin and Mahon, 1997).

Various academic studies are conducted on how CSR affects the financial performance of the institution. Studies on the impact of CSR on financial performance may yield different results. This is due to the fact that CSR is a measure that measures different subjects. In other words, environmental and product policies, corporate governance and human relations can be included in CSR. This diversity can differentiate the effect of the concept on the financial performance of the institution (Yang et al., 2019). In addition, even if there is a positive relationship between CSR and financial performance, this situation is that organizations with good financial performance may not be the ones that allocate more resources for CSR (Waddock and Graves, 1997).

Studies investigating the effect of CSR activities on financial performance show that there are positive and negative effects. In some studies, it is concluded that the expenditures made for CSR increase the financial performance, while in some studies it is stated that the expenditures made for the CSR exceed the profit of the enterprise and therefore CSR activities reduce the financial performance. Although such discussions are made in the literature, the prevailing opinion is that CSR performance affects financial performance positively (Cho et al., 2019; Hwang and Chung, 2018; Leela, 2014). Various studies have found that CSR improves financial performance (Miller and Eden, 2020; Yang et al., 2019; Griffin and Mahon, 1997; Waddock and Graves, 1997; Cho et al., 2019; Hwang and Chung, 2018). According to the previous literature, Hypothesis 1 and 2 are established as follows:

H1: Healthcare institutions social performance has positive impact on financial performance.

H2: Healthcare institutions CSR performance has positive impact on financial performance.

4. METHODOLOGY AND DATA

4.1. Research Design

This quantitative study aims to investigate the effects of firms' CSR performance on financial performance in an international setting. In this regard, the variable of interest of the study is firms' CSR performance while financial performance is outcome variable of the study. Regression analysis is used to figure out the effects of firms' CSR performance on financial performance. In addition, Weighted Least Square method is utilized to control variability of sample size of the countries. The sample of the study consists of health institutions (referred as 'firm' in the study) from 21 countries. Refinitiv database is utilized to gather relevant data and Stata software is used to perform statistical analyses.

4.2. Measurement of CSR

Institutions' social and CSR performance embraces several aspects related to activities of institutions. In this context, following literature (Ioannou & Serafeim, 2012; Shaukat Qiu & Trojanowski, 2016) we used data provided by Refinitiv database which is one of the leading data provider in global setting. This database provides institution level data on yearly basis which enable researchers to conduct studies aiming to investigate corporate social/CSR performance and related issues. Refinitiv offers scores of environmental, social and governance (ESG) performance of institutions with considering more than 500 different ESG metrics (ESG, 2021) Institutions' social and CSR performance scores range between 0-100 and there is positive linear relationship between the score and the institution's performance. In other words, while 0 indicates the lowest performance, 100 indicates the highest performance.

In calculating institutions' social performance scores, Refinitiv considers four main issues related to workforce conditions (job satisfaction, healthy workplace etc.), human rights (respecting fundamental human rights), community (being a good citizen, protecting public health and respecting business ethics) and product responsibility (capacity to produce quality goods and services). In this

sense, social performance score reflects the social trust and loyalty to the institution. We used social performance scores of institutions in the study as proxy of institutions' social performance. As for CSR performance of institutions, Refinitiv considers institutions' activities in terms of whether institutions integrate ESG dimensions into their day-to-day decision-making processes (ESG, 2021).

4.3. Model

Models utilized to test hypotheses are based on previous studies. The main structure of the model is as follows:

$$\text{Financial Performance}_{i,t} = \text{Social/CSR Performance}_{i,t} + X_{i,t} + Y_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

Equation 1 demonstrates the main concept of the model. Social and CSR performance of institutions are the variable of interests of the study. X and Y denote institution and country specific control variables respectively. By adding X and Y, we aim to control the variables at institution and country level that may affect institutions' financial performance. Last, $\varepsilon_{i,t}$ stands for residual of the models.

As shown in equation 1, there are four types of variable sets. First one is related to institutions' financial performance. We use both accounting based and market based well known financial performance proxies. Return on asset (ROA) and return on equity (ROE) are used as institutions' accounting based financial performance variables while Tobins Q is used as proxy for market based financial performance of institutions. These variables are calculated as $ROA = (\text{Net Income}_{i,t} / \text{Total Asset}_{i,t})$, $ROE = (\text{Net Income}_{i,t} / \text{Equity}_{i,t})$ and Tobins Q = $(\text{Equity Market Value}_{i,t} + \text{Liabilities Market Value}_{i,t}) / (\text{Equity Book Value}_{i,t} + \text{Liabilities Book Value}_{i,t})$. Using three financial performance metrics allow us to consider the financial performance of health institutions on both an accounting and market perspective.

Second set of variables are related to institutions' social ($\text{SocPer}_{i,t}$) and CSR ($\text{CSRS}_{i,t}$) performance. As mentioned before, these variables range between 0 and 100. Third set of variables ($X_{i,t}$) consist of control variables at institution level. Previous studies clearly established the effects of institution size (Size), leverage (Leverage) and sales growth (Growth) on institutions' financial performance (Detthamrong et al., 2017; Mak & Kusnadi, 2005). Therefore, we control the effects of these variables by adding them into the models. Size and leverage are calculated as natural logarithm of Total Asset_{i,t} and (Total Debt_{i,t}/Total Asset_{i,t}) respectively. Growth stands for institutions' revenue growth and calculated as $((\text{Total Revenue}_{i,t} - \text{Total Revenue}_{i,t-1}) / \text{Total Revenue}_{i,t-1})$. We also control country level variables and these constitute fourth set of variables. Following related literature, we control gross domestic products (calculated as natural logarithm of GDP) and its growth rate (GDPgr).

In terms of methodological issues, all variables (except for Social and CSR Performance) are winsorized at 1% and 99% to eliminate outliers into the data. In addition, we use country and year fixed effects in all models used in the main analyses. To ensure the findings do not suffer from multicollinearity problem, Variance Inflation Factor (VIF) values are calculated. In this context, Gujarati (2009) states that the threshold value of VIF is 10. In other words, VIF values higher than threshold value indicates multicollinearity problem in the model. Variables used in the study have 1.63 as the highest VIF value demonstrating nonexistence of multicollinearity problem.

4.4. Sample Distribution

The initial sample of the study covers all available institutions operating in healthcare services and equipment sector between 2010-2019 in Refinitiv. This sector consists of subsectors related to the public health including healthcare facilities, ambulance/emergency services, medical laboratories, medical equipment, veterinary services etc. We eliminate institution-year observations having missing social performance/CSRS data. We also exclude countries with observations lower than ten institution-year. Remaining sample consists of institutions from 21 countries. Since not all firms have data for each year, our panel is unbalanced, covering 1,514 firm-year observations. All variables are obtained from Refinitiv database but GDP and GDPgr are obtained from World Bank. Table 1 presents summary statistics of sample distribution.

As presented in Table 1, US has the largest sample size (917 institution-year) having required data. US is followed by Australia (103), Japan (76), Germany (54) and Sweden (41 institution-year) respectively. While institutions domiciled in Netherlands have the highest average social (SocPer) and CSR performance (CSRS) scores, South Korean institutions have the lowest average value in terms of social performance and Thai institutions have the lowest average value of CSR performance. One of the possible explanation of institutions' differing CSR performance scores is that engaging CSR activities reflect a degree of societal expectation which may vary in line with different social norms of each country in the study.

Table 1: Summary Statistics of Key Variables by Country

Country	# of observation	SocPer	CSRS	ROA	ROE	TobinsQ
Australia	103	39.864	36.846	0.046	0.095	2.373
Belgium	15	72.878	38.817	-0.021	0.028	3.544
Brazil	16	38.193	37.198	0.136	0.241	1.771
Canada	27	35.004	26.380	-0.006	0.037	1.625
China	17	32.453	56.708	0.189	0.167	6.026
Denmark	34	62.798	41.878	0.127	0.278	5.079
France	21	64.227	18.660	0.064	0.123	2.250
Germany	54	61.646	28.650	0.056	0.122	1.905
Hong Kong	20	34.082	26.589	0.051	0.072	2.850
Japan	76	51.007	52.332	0.058	0.091	2.512
Malaysia	17	47.087	38.774	0.081	0.116	3.317
Netherlands	10	94.704	86.803	0.092	0.087	3.862
New Zealand	27	35.750	26.909	0.104	0.22	2.963
Singapore	12	36.536	46.273	0.097	0.126	2.560
South Africa	19	64.367	59.470	0.087	0.236	2.275
South Korea	10	33.099	-	0.051	0.097	1.925
Sweden	41	53.259	20.368	0.069	0.147	3.512
Switzerland	28	59.009	45.869	0.098	0.168	3.678
Thailand	16	38.632	13.298	0.122	0.205	4.349
UK	34	57.981	49.968	0.059	0.093	2.166
US	917	41.166	51.440	0.023	0.018	2.777
Total	1514	44.622	43.635	0.042	0.064	2.806

5. FINDINGS

5.1. Descriptive Statistics and Correlation Analysis

Summary statistics of the variables used in the study are presented at Table 2. This table includes variables used in the robustness check as well as variables used in the main analyses. The number of observations varies from variable to variable as some variables have missing values and we aimed to perform analyses by using the highest number of observations. The final number of observations used in the analysis is presented in Table 4.

As shown in Table 2, the average values of institutions' social (SocPer) and CSR performance (CSRS) are 44.622 and 43.635 respectively. As for financial performance proxies, sample institutions have the average value of ROA, ROE and TobinsQ as 0.041, 0.063 and 2.806 respectively. This indicates that sample institutions make profit from their activities in the investigation period. Growth has the average value of 0.132 indicating sample institutions have average sales growth compared to previous year at 13.2%. Regarding the Leverage, it is seen that the sample institutions have an average total debt

of 23.9% of their total assets. As mentioned before, Table 2 includes variables used in the robustness check. These variables are introduced in robustness check section. However, it is determined that 67.8% of sample institutions have separate CSR committee on their board of directors (this ratio has been calculated by considering only the sample of institutions having CSRS) and sample institutions have average value of 0.056 earnings before interest and taxes.

Table 2: Descriptive Statistics

	# of obs.	Mean	Min	max	Std. Dev.
SocPer	1514	44.622	1.201	96.432	23.067
CSRS	745	43.635	0.714	98.401	26.542
CSRcom	730	0.678	0.000	1.000	0.467
ROA	1507	0.041	-0.183	0.681	0.094
ROE	1452	0.063	-0.577	0.531	0.214
Q	1501	2.806	0.173	11.336	2.287
Ebit	1509	0.056	-0.693	0.305	0.152
Size	1511	21.896	14.256	28.900	2.261
Growth	1418	0.132	-0.280	0.639	0.175
Leverage	1511	0.239	0.000	0.865	0.196
GDP	1514	29.509	25.711	30.696	1.490
GDPgr	1514	0.032	-0.266	0.325	0.051

Findings showing the relationship between variables are presented at Table 3. As reported in Table 3, there is positive and statistically significant relationship between institutions' social performance (SocPer) scores and financial performance proxies. In this context, SocPer has correlation coefficients as 0.2999 ($p<0.001$), 0.331 ($p<0.001$) 0.082 ($p<0.001$) and 0.327 ($p<0.001$) correlation coefficients with ROA, ROE, TobinsQ and Ebit respectively. Similar correlation findings are obtained for CSRS as well. Regarding this relationship, CSRS has correlation coefficients as 0.213 ($p<0.001$), 0.234 ($p<0.001$), 0.045 ($p<0.10$) and 0.225 ($p<0.001$) with ROA, ROE, TobinsQ and Ebit respectively. These findings demonstrate that there is positive and statistically significant relationship between SocPer, CSRS and institutions' financial performance. As for institution level control variables, Size has positive statistically significant correlation coefficients with accounting based financial performance proxies (ROA 0.322 $p<0.001$, ROE 0.358 $p<0.001$ and Ebit 0.408 $p<0.001$) and negative statistically significant correlation coefficient with market based financial performance proxy (TobinsQ -0.217 $p<0.001$). Leverage has negative statistically significant correlation coefficients with all financial performance proxies (with ROA -0.195 $p<0.001$, ROE -0.123 $p<0.001$, TobinsQ -0.262 $p<0.001$ and Ebit -0.088 $p<0.001$). Lastly, Growth has negative (positive) statistically significant coefficients with accounting (market) based financial performance as ROA -0.232 $p<0.001$, ROE -0.246 $p<0.001$ and Ebit -0.268 $p<0.001$ (TobinsQ 0.236 $p<0.001$).

Table 3: Correlation Coefficients

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
(1) SocPer	1								
(2) CSRS	0.699 ^a	1							
(3) ROA	0.299 ^a	0.213 ^a	1						
(4) ROE	0.331 ^a	0.234 ^a	0.886 ^a	1					
(5) TobinsQ	0.082 ^a	0.045 ^c	0.223 ^a	0.119 ^a	1				
(6) Ebit	0.327 ^a	0.225 ^a	0.829 ^a	0.832 ^a	0.120 ^a	1			
(7) Size	0.474 ^a	0.490 ^a	0.322 ^a	0.358 ^a	-0.217 ^a	0.408 ^a	1		
(8) Leverage	0.093 ^a	0.068 ^a	-0.195 ^a	-0.123 ^a	-0.262 ^a	-0.088 ^a	0.132 ^a	1	
(9) Growth	-0.233 ^a	-0.202 ^a	-0.232 ^a	-0.246 ^a	0.236 ^a	-0.268 ^a	-0.292 ^a	-0.048 ^c	1

This table shows the correlation coefficients of the variables. a, and c demonstrate the significance level at %1, and %10, respectively.

5.2. Main Results

Table 4 provides findings with regards to effects of institutions' social and CSR performance on financial performance. First three models (from 1 to 3) show the effects of social performance of institutions (SocPer) on both accounting (ROA and ROE) and market based (TobinsQ) financial performance proxies. Remaining three models (from 4 to 6) show the effects of corporate CSR performance (CSRS) on both accounting and market based financial performance proxies.

Table 4: The Effects of Social and CSR Performance on Financial Performance

Variables	(1) ROA	(2) ROE	(3) TobinsQ	(4) ROA	(5) ROE	(6) TobinsQ
SocPer	0.001*** (0.000)	0.002*** (0.000)	0.035*** (0.003)			
CSRS				0.001** (0.000)	0.001*** (0.000)	0.014*** (0.003)
Size	0.008*** (0.001)	0.036*** (0.003)	-0.464 (0.041)	0.033** (0.016)	0.008* (0.004)	-0.472** (0.057)
Leverage	-0.126*** (0.011)	-0.328*** (0.029)	-2.409*** (0.300)	-0.106*** (0.015)	-0.316*** (0.037)	-3.004*** (0.443)
Growth	-0.083*** (0.013)	-0.160*** (0.030)	2.395*** (0.329)	-0.011 (0.020)	-0.016 (0.044)	2.239*** (0.572)
GDP	-0.054 (0.034)	-0.163** (0.079)	-0.037 (0.862)	-0.054 (0.034)	-0.169** (0.077)	-0.371 (0.969)
GDPgr	0.025 (0.055)	0.067 (0.128)	1.670 (1.389)	0.014 (0.056)	0.030 (0.125)	0.040 (1.594)
C	1.423 (0.966)	3.970* (2.233)	11.441 (24.134)	1.677** (0.953)	4.823** (2.156)	22.624 (27.132)
# of observation	1416	1366	1407	694	667	693
Adjusted R-squared	0.318	0.320	0.282	0.267	0.210	0.382
# of institution	315	309	314	161	158	161
Country FE	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
Year FE	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes

Heteroscedasticity robust standard errors are in parentheses. ***, **, and * show significance level at 1%, 5% and 10%, respectively.

As reported in model 1, institutions' social performance has positive and statistically effects on both accounting and market based financial performance proxies. This indicates that an increase in institutions' social performance causes an increase in institutions' ROA, ROE and TobinsQ. These three models have adjusted R2 between 28.2% and 32%. Findings also show that 28% and 32% of the change in financial performance proxies is explained by the variables in the models. In this context, it is seen that H1 hypothesis suggesting that healthcare institutions' social performance has positive impact on their financial performance is supported by these findings. As for H2 it is observed that CSRS has positive statistically significant coefficients at %1 demonstrating institutions' CSR performance has positive impact on financial performance. Hence, the findings observed through the model 4-6 are consistent with H2. In addition, these findings are observed after controlling several institution and country level variables including Size, Leverage, Growth, GDP and GDPgr. Overall, our findings confirm that institutions' social and CSR performance have positive impact on institutions operating in healthcare service and equipment sector. It should also be noted that these results are consistent with previous literature examining other sectors. (Jayachandran et al., 2013; Mishra and Sua, 2010).

5.3. Robustness Checks

We use several alternative analyses and proxies to ensure that our results are robust. First, in line with previous studies, we use alternative proxies for both institutions' financial (Ebit) and social/CSR performance (CSRcom – which is a categorical variable that takes value of 1 if institution has CSR committee on board of directors and 0 otherwise). Ebit differs from ROA/ROE by excluding interest and taxes which are not related to institutions' ongoing profitability and provide more clear representation of profitability of institutions' ongoing operations. The existence of CSR committee shows the institutions' awareness to CSR related issues. It is observed that findings from alternative proxies have similar results with main results.

Second, as in many other cross country studies, countries in the study show great variability in terms of sample size. For example, US has the highest number of institution-year observations (917) whereas Netherlands and South Korea have the lowest number of institution-year observations (both have 10). There are two methods that can be applied to deal with the unequal sample size. One of these is to use weighted least square method (WLS) and the other one is to rerun the analyses by excluding countries with the highest institution-year observations from the sample (Han et al., 2010). In the WLS method, weight is inversely proportional to the number of observations of countries. By using the WLS method, the bias caused by the unequal number of observations of countries in the sample can be

eliminated. In this context, we use both WLS method and exclude US from the sample before rerunning our analyses. According to untabulated findings, main results remain qualitatively same.

Third, different from main analyses, we use firm-fixed effects to control the effects of time invariant unobservable factors that may have impact on both dependent and independent variables. Obtained results from firm-fixed effects provide supporting evidence to both H1 and H2 hypotheses. Overall, performed robustness checks demonstrate that our main results are robust and reveal that firms' social and CSR performance has positive and significant impact on financial performance.

6. CONCLUSION

Although healthcare institutions are business enterprises and vary according to countries, the explicit use of concepts such as profit and financial performance is avoided in these institutions. In other words, there may be a concern that private or public healthcare institutions are actually established to serve people, especially in countries where the social health system is dominant, and that the juxtaposition of these institutions with financial terms, especially profit, may be perceived as unethical in the society. For this reason, there is no price information on the websites of healthcare institutions. In fact, all kinds of advertisements and promotions by healthcare institutions are prohibited by law due to the concern that it will create unnecessary use of services in Turkey. Although they were established with the mission of serving people, healthcare institutions are also business enterprises. Private healthcare institutions are established for profit in addition to other purposes (such as serving the community, maintaining their existence). Public healthcare institutions, on the other hand, are not the primary purpose of making profit, but at least these institutions are expected to be able to meet their expenses with their own income. For this reason, monitoring the financial performance of their institutions is among the important duties of healthcare institutions managers. For this reason, the concept of CSR, which is thought to increase financial performance, has been the subject of this study.

In this study, the relationship between CSR and financial performance, which can be considered limited in the sample of healthcare institutions, is investigated. Studies on the CSR-financial performance relationship have not found a consensus. However, as stated in the literature section, the prevailing opinion as a result of the studies is that there is a positive relationship between the two variables and that CSR increases financial performance. As a result of the analyses made in this study, it is concluded that CSR increased financial performance in line with the prevailing opinion in the literature. For this reason, it can be said that giving importance to CSR, which is already the main purpose for healthcare institutions, will also increase their financial performance. As a result of the study, the managers of healthcare institutions should be sensitive to the environment, transparency and accountability in organizational policies, developing and implementing policies that will ensure the adoption of ethical principles by all personnel, not harming the subjects in research on humans and animals, obeying the laws in all work and processes, organizing social support and assistance programs. or to implement active and passive CSR activities, such as contributing to such programs. Thus, it will be possible to benefit from the various benefits of CSR and its positive effect on financial performance as revealed as a result of this research. In the future, in case of receiving financial data from healthcare institutions, the relationship between CSR and various financial performance metrics can be examined. Thus, it will contribute to the limited work in the literature as well as in terms of practice. Although the study covers a long process and a large amount of data, the study has the limitation of being formed in line with the variables in the data due to the use of secondary data. It is also accepted that the data is error-free and reliable.

Author Contributions Statement: *1st author's contribution rate is 34%, 2nd author's contribution rate is 33%, and 3rd author's contribution rate is 33%.*

Conflict of Interest: *There is no conflict of interest among the authors.*

Ethics Statement: *In this study, no method requiring the permission of the "Ethics Committee" was used.*

REFERENCES

- Abderrauof, G. & Nadira R. (2018). The Impact of Corporate Social Responsibility On Quality Health, Safety and Environment, *European Journal of Multidisciplinary Studies*, 3(2): 43-52. <https://doi.org/10.26417/ejms.v7i2.p43-52>
- Bodenheimer, T., & Sinsky, C. (2014). From triple to quadruple aim: care of the patient requires care of the provider. *The Annals of Family Medicine*, 12(6), 573-576. <https://doi.org/10.1370/afm.1713>
- Brandao, C., Rego, G., Duarte, I. and Nunes, R. (2013). Social Responsibility: A New Paradigm of Hospital Governance? *Health Care Anal*, 21: 390–402. <https://doi.org/10.1007/s10728-012-0206-3>
- Cho, S., Chung, C.Y. & Young, J. (2019). Study on the Relationship Between CSR and Financial Performance. *Sustainability*, 11(343): 1-26. <https://doi.org/10.3390/su11020343>
- Chowdhury, M., Paul, S. K., Kaisar, S., & Moktadir, M. A. (2021). COVID-19 pandemic related supply chain studies: A systematic review. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 145, 102206. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2021.102271>
- Detthamrong, U., Chancharat, N. & Vithessonthi, C. (2017). Corporate Governance, Capital Structure and Firm Performance: Evidence from Thailand. *Research in International Business and Finance*, 42: 689-709. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2017.07.011>
- Droppert, H. & Bennett S. (2015). Corporate Social Responsibility in Global Health: An Exploratory Study of Multinational Pharmaceutical Firms. *Globalization and Health*, 11(15): 1-8. <https://doi.org/10.1186/s12992-015-0100-5>
- Friede, G., Busch, T., & Bassen, A. (2015). ESG and financial performance: Aggregated evidence from more than 2000 empirical studies. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 5(4), 210-233. <https://doi.org/10.1080/20430795.2015.1118917>
- Gharaee, H., Bahrami, M.A., Rejaliyan, F., Atashbahar, O.B., Homayouni, A., Ataollahi, F. & Jamali, E. (2013). Corporate Social Responsibility of Hospitals: The Effect of Emotional Intelligence. *Middle-East Journal of Scientific Research*, 17(7): 842-847. <https://doi.org/10.5829/idosi.mejsr.2013.17.07.7649>
- Griffin, J.J. & Mahon J.F. (1997). The Corporate Social Performance and Corporate Financial Performance Debate: Twenty-Five Years of Incomparable Research. *Business Society*, 36(5): 5-31. <https://doi.org/10.1177/00076503970360010>
- Gujarati, D.N. (2009). Basic Econometrics, New York: TataMcGraw-Hill Education.
- Han, S., Kang, T., Salter, S., & Yoo, Y.K. (2010). A Cross-Country Study on the Effects of National Culture on Earnings Management. *Journal of International Business Studies*, 41(1): 123-141. <https://doi.org/10.1057/jibs.2008.78>
- Hwang, Y.I. & Chung S.A. (2018). Market Orientation, Social Responsibility, And Performance in Korea's Healthcare Industry. *International Journal of Healthcare Management*, 11(4): 325-332. <https://doi.org/10.1080/20479700.2017.1404728>
- Ioannou, I. & Serafeim, G. (2012). What Drives Corporate Social Performance? The Role of Nation-Level Institutions. *Journal of International Business Studies*, 43(9): 834-864. <https://doi.org/10.1057/jibs.2012.26>
- Jang, S.S., Ko, H., Chung, Y. & Woo, C. (2019). CSR, Social Ties and Firm Performance. *Corporate Governance*, 19(6): 1310-1323. <https://doi.org/10.1108/CG-02-2019-0068>
- Jayachandran, S., Kalaiganam, K. & Eilert, M. (2013). Product and Environmental Social Performance: Varying Effect on Firm Performance. *Strategic Management Journal*, 34(10): 1255-1264. <https://doi.org/10.1002/smj.2054>

- Kumari, S., & Kumar, R. (2020). Green hospital-A necessity and not option. *Journal of Management Research and Analysis*, 7(2), 46-51. <https://doi.org/10.18231/j.jmra.2020.010>
- Leela, V. (2014). Corporate social responsibility in hospitals: need for transparent CSR initiatives for internal and external stakeholders. *International Journal of Business Ethics in Developing Economies*, 3(1), 8-18. <http://www.publishingindia.com/ijbede/51/corporate-social-responsibility-in-hospitals-need-for-transparent-csr-initiatives-for-internal-and-external-stakeholders/333/2432/>
- Lubis, A.N. (2018). Corporate Social Responsibility in Health Sector: A Case Study in the Government Hospitals in Medan, Indonesia, *Business: Theory and Practice*, 19:25–36. <https://doi.org/10.3846/btp.2018.04>
- Macuda, M. (2016). Corporate Social Responsibility: A New Trend in Hospital Accounting? *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 284: 76–86. https://www.ue.katowice.pl/fileadmin/user_upload/wydawnictwo/SE_Artyku%C5%82y_271_290/SE_284/07.pdf
- Mak, Y.T. & Kusnadi, Y. (2005). Size Really Matters: Further Evidence on the Negative Relationship Between Board Size and Firm Value. *Pacific-Basin Finance Journal*, 13(3): 301-318. <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2004.09.002>
- Miller, S.R., Eden, L. & Li D. (2020). CSR Reputation and Firm Performance: A Dynamic Approach. *Journal of Business Ethics*, 163: 619–636. <https://doi.org/10.1007/s10551-018-4057-1>
- Mishra, S., & Suar, D. (2010). Does Corporate Social Responsibility Influence Firm Performance of Indian Companies? *Journal of Business Ethics*, 95(4): 571-601. <https://doi.org/10.1007/s10551-010-0441-1>
- Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011). Creating shared value. *Harvard Business Review*, 89(1/2), 62-77. <https://hbr.org/2011/01/the-big-idea-creating-shared-value>
- Refinitive Environmental, Social and Governance (ESG) Scores from Refinitive (2021). Retrieved from: https://www.refinitiv.com/content/dam/marketing/en_us/documents/methodology/refinitiv-esg-scores-methodology.pdf
- Roman, R.M., Hayibor, S. & Agle, B.R. (1999). The Relationship Between Social and Financial Performance. *Business Society*, 38: 109-125. <https://doi.org/10.1177/000765039903800105>
- Russo, F. (2016). What is the CSR's Focus in Healthcare? *Journal of Business Ethics*, 134: 323-334. <https://doi.org/10.1007/s10551-014-2430-2>
- Safkaur O. (2016). Corporate Social Responsibility in The Health Sector for Papua Indonesia. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 5(04): 159-167. <https://www.ingentaconnect.com/content/doi/22778616/2015/00000004/00000008/art00594>
- Shaukat, A., Qiu, Y. & Trojanowski, G. (2016). Board Attributes, Corporate Social Responsibility Strategy, and Corporate Environmental and Social Performance. *Journal of Business Ethics*, 35(3): 569-585. <https://doi.org/10.1007/s10551-014-2460-9>
- Takahashi, T., Ellen, M. & Brown, A. (2013). Corporate Social Responsibility and Hospitals: US Theory, Japanese Experiences, And Lessons for Other Countries. *Healthcare Management Forum*, 26:176–179. <https://doi.org/10.1016/j.hcmf.2013.07.0>
- Waddock, S.A. & Graves SB. (1997). The Corporate Social Performance– Financial Performance link. *Strategic Management Journal*, 18(4): 303–319. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-0266\(199704\)18:4<303::AID-SMJ869>3.0.CO;2-G](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199704)18:4<303::AID-SMJ869>3.0.CO;2-G)
- Yang M, Bento P, & Akbar A. (2019). Does CSR Influence Firm Performance Indicators? Evidence from Chinese Pharmaceutical Enterprises. *Sustainability*, 11(5656): 1-18. <https://doi.org/10.3390/su11205656>

Duygusal Manipülasyonların Tüketim Sürecine Etkileri: Tüketici Davranışları Üzerindeki Psikolojik Yansımalar

Effects of Emotional Manipulations on the Consumption Process: Psychological Reflections on Consumer Behavior

Hilal MOLA¹

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, duygusal manipülasyonların tüketim süreci üzerindeki psikolojik etkilerini incelemek ve tüketici davranışları üzerindeki yansımalarını anlamaktır. Çalışma tüketim alışkanlıklarının tarihsel ve sosyo-kültürel süreçteki değişimlerini, özellikle internet ve sosyal medya gibi yeni medya araçlarının etkisiyle şekillenen modern tüketici davranışlarını daha net bir şekilde görmemizi sağlamaktadır.

Tasarım/Yöntem: Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Araştırmada 15 kadın ve 12 erkek olmak üzere toplam 27 katılımcı ile görüşme sağlanmıştır.

Bulgular: Katılımcıların çevrelerinin tercihleri, reklamların hedeflediği duygusal tepkiler ve geçmişteki deneyimlere dayalı nostaljik bağlar gibi etkenlerin, onların satın alma kararlarını önemli ölçüde etkilediği gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, duygusal manipülasyonlar, tüketicilerin bilinçli düşünme süreçlerini aşarak, onların duygusal reflekslerini harekete geçirmekte ve tüketici davranışlarını yönlendirmektedir. Ayrıca, influencer etkisi ve sosyal prestij gibi sosyal faktörlerin de tüketici davranışları üzerinde güçlü bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Özellikle, influencer'ların kişisel deneyimlerini paylaşarak takipçileriyle kurdukları duygusal bağlar, tüketici kararları üzerinde belirgin bir etki yaratmaktadır. Ancak, bu manipülasyonlara karşı katılımcıların zaman zaman pişmanlık yaşadıkları ve bu etkileşimlerin farkında olduklarını belirtmeleri, duygusal manipülasyonların bilinçli tüketici davranışları üzerindeki karmaşık etkisini ve bu etkilerin bazen istenmeyen sonuçlara yol açabileceğini ortaya koymaktadır.

Sınırlılıklar: Örneklem sadece birkaç şehirden katılımcıların dahil edilmesi ve meslek gruplarının daha fazla çeşitlendirilememesi çalışmanın kısıtlarındandır.

Özgünlük/Değer: Tüketici davranışları ile ilgili birçok çalışma olmasına rağmen tüketim sürecinde etkisinin yoğun hissedildiği duygusal manipülasyonların tüketici davranışları üzerindeki etkileri ve sürdü psikolojisinin etkisi araştırılmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tüketim, Psikoloji, Tüketici Davranışları, Duygusal Manipülasyon

Abstract

Purpose: The aim of this study is to examine the psychological effects of emotional manipulations on the consumption process and understand their reflections on consumer behavior. The study enables us to see more clearly the changes in consumption habits in the historical and socio-cultural process, especially the modern consumer behaviors shaped by the influence of new media tools such as the internet and social media.

Design/Methodology: The data obtained through semi-structured interview technique was analyzed using descriptive analysis method. A total of 27 participants, 15 female and 12 male, were interviewed in the study.

Findings: It has been observed that factors such as the preferences of the participants' environment, the emotional reactions targeted by the advertisements, and nostalgic ties based on past experiences significantly affect their purchasing decisions. In this context, emotional manipulations transcend consumers' conscious thought processes, activate their emotional reflexes, and direct consumer behavior. In addition, it has been determined that social factors such as influencer effect and social prestige have a strong effect on consumer behavior. In particular, the emotional bonds that influencers establish with their followers by sharing their personal experiences create a significant effect on consumer decisions. However, the fact that participants sometimes regretted these manipulations and stated that they were aware of these interactions reveals the complex effect of emotional manipulations on conscious consumer behavior and that these effects can sometimes lead to undesirable results.

Limitations: The limitations of the study include the inclusion of participants from only a few cities in the sample and the inability to further diversify the occupational groups.

Originality/Value: Although there are many studies on consumer behavior, the effects of emotional manipulations and herd mentality, which are felt intensely during the consumption process, on consumer behavior have not been investigated.

Keywords: Consumption, Psychology, Consumer Behavior, Emotional Manipulation

¹Dr.Öğr.Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Oltu Beşeri Ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık, Hilal.karatas@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2707-5577

1. GİRİş

İnsanlık tarihinin en başından itibaren bireyler, yemek, barınma ve diğ er temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla t uketim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ancak zamanla teknolojinin ilerlemesi ve ekonomik sosyal ve kültürel faktörlerin şekillenmesi ile t uketim alışkanlıkları da giderek farklılık göstermiştir. T uketim alışkanlıkları farklılık göstermesinde ilk olarak demografik özelliklerin farklılığı gelmektedir. Demografik  zellikler, bireyin sosyal çevredeki yerini açıklayan ve bireyi belirleyen, doğıştan gelen fiziksel, sosyal, ekonomik ve coğırafi özelliklerdir (Wells & Prensky, 1996). Yaş, cinsiyet, etnik köken, din, sosyal statü, doğışduğı ve yaşadığı coğırafya, aile yapısı bireylerin demografik özelliklerinin bazılarını oluşturmakta ve doğırudan t uketim alışkanlıklarını da şekillendirmektedir.

Örneğın, bireylerin cinsiyeti ve toplumsal cinsiyet kimliğı, t uketicinin t uketim aşamasında karar vermesini etkilerken, yaşının ilerlemesi de hayat biçimini, değerlerini ve bu doğırltuda t uketim davranışlarını da değiştirmektedir. Beş yaşındaki bir birey ile altmış yaşındaki bir insanın ihtiyaçları diğ er yaş gruplarına göre farklılık göstermektedir. Yani, giyim, aksesuar, sağlık ürünleri, besinler, kozmetik ürünler, sosyal hizmetler ve benzeri birçok ürün, yaş gruplarına bağlı olarak değişik boyutlarda ve farklı ihtiyaçları karşılamak amacıyla t uketlenmektedir (Tekvar, 2016). T uketim alışkanlıklarının zamanla değişmesindeki en önemli faktör ise internet kullanımı ve sosyal medya platformları olmuştur.

Teknolojinin hızla ilerlemesi, günümüzde birçok alanda önemli değişimlere yol açmaktadır. Bu değişimlerin en belirgin örneklerinden biri sosyal medyanın yaygınlaşmasıdır. Sosyal medya araçlarının etkisi, internet kullanımının artmasına ve bireylerin dijital dünyada daha fazla vakit geçirmelerine neden olmuştur. Bu durum, firmalar için önemli bir fırsat sunarak, t uketici geri bildirimlerini hızla toplama ve analiz etme imkanı sağlamıştır. Aynı zamanda sosyal medyanın kullanıcı sayılarındaki sürekli artış, yeni pazarlama stratejilerinin geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Araştırmalar, t uketicilerin büyük bir kısmının sosyal medya platformlarında ürünler hakkında yapılan paylaşımlardan ve yorumlardan etkilendiğini göstermektedir. Bu da sosyal medyanın, firmalar için kritik bir rol oynamasına neden olmaktadır (Keskin & Baş, 2015). Firmalar açısından bakacak olursak, geri dönüşler ile birlikte t uketicileri nasıl ürünler ile etkileyebileceklerini ve satış politikalarını hangi doğırltuda belirleyeceklerini kolaylıkla ortaya koyabilmektedirler.

Sosyal medya t uketim sürecini ve t uketici davranışlarını etkilemekte önemli bir aracı olmasına rağmen günümüzde değişen t uketim alışkanlıklarında sosyal evreninde oldukça etkisi vardır. Günümüzde t uketim sadece hayatta kalma amaçlı olmamakta, duygusal tatmini ve sosyal statüyü sağlamak amalıda gerçekleştirilmektedir. Özellikle online t uketimin artması, pazarlama stratejilerinin şekillenmesi, internet kullanımının yaygınlaşması ile birlikte t uketim süreçleri oldukça etkilenmiş ve karmaşık bir hal almıştır. T uketici ihtiyaçlarının duygusal manip lasyonlar ile şekillenmesi bu sürecin karmaşıklaşmasında ve psikolojik yansımalarının dikkat çekici bir noktaya ulaşmasında oldukça etkili olmuştur. Bu doğırltuda t uketicilerin bilinçli veya bilinçsiz şekilde etkilenmelerini sağlayan, onların karar verme süreçlerini şekillendirmede g  l  bir faktör olan duygusal manip lasyonlar çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde t uketici davranışları ve duygusal manip lasyonlardan ilaveten duygusal manip lasyonların t uketim sürecindeki etkilerinden bahsedilmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise yüz yüze gerçekleştirilmiş olan derinlemesine mülakatlardaki görüşmecilerin özelliklerinden bahsedilerek bu görüşme sonuçlarına yer verilmiştir. Çalışmanın   nc  kısmında ise sonuç kısmına yer verilerek, çalışmada elde edilen sonuçlar yorumlanmış ve gelecek çalışmalara önerilerde bulunulmuştur.

2. T UKETİCİ DAVRANIşLARI VE DUYGUSAL MANİP LASYONLAR

T uketici, kendi kişisel arzu, istek ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla pazarlama unsurlarını satın alan veya satın alma gücüne sahip olan gerçek kişiler Karabulut (1981) olarak tanımlanırken, t uketici davranışları ise, bireylerin, ekonomik değeri olan mal ve hizmetleri edinme ve bunları kullanma süreçleriyle doğırudan ilişkili faaliyetler ile bu süreçleri etkileyen ve belirleyen karar alma süreci olarak tanımlanmaktadır (Kıncal, 2006). Birçok araştırma, t uketimin insan yaşamının ayrılmaz bir parçası olduğunu ve t uketimle ilgili unsurların, bu unsurların neden olduğı etkiler, sonuçlar ve t uketicilerin sahip olduğı özellikler ile bu özelliklerdeki benzerlik ve farklılıkları belirlemeyi amaçladığını ortaya koymaktadır (Güven, 2009). T uketim süreci açıklanırken bu sürece birçok eleştiride yöneltilmektedir.

Tüketime yönelik eleştirilere bakıldığında temelde, tüketimin aşırı israf ile özdeşleştirilmesi bulunmaktadır. Ancak liberal bakış açısına göre, tüketimin en önemli boyutu ihtiyaçların karşılanmasıdır. Neo-klasik ekonomi kuramına göre, bu ihtiyaçların tatmin edilmesi mutluluğun elde edilmesini sağlar. Serbest piyasa ekonomisinin tüketim modeli ise, tüketiciyi merkezine alır. Bu bağlamda, "Tüketici, hayatın tadını çıkarmak için araştıran ve mantıklı seçimler yapan birey olarak görülmektedir" (Lunt ve Livingstone, 1992). Ancak tüketim süreçleri dikkatli incelendiğinde bireylerin mantıklı seçimler değil aksine irrasyonel seçimler yaptığı görülmektedir.

Pozitivist paradigmanın tüketiciyi rasyonel birim olarak ele almasının aksine, yorumlayıcı ve postmodern yaklaşımlar, tüketiciyi içinde bulunduğu sosyal ve kültürel bağlamda anlamayı amaçlamaktadır. Bu perspektife göre, tüketici davranışlarını incelemenin çok disiplinli bir yaklaşım gerektirdiği sonucuna varılmaktadır. Bu tür bir araştırma için psikoloji, sosyoloji, tarih, antropoloji, semiotik, mikro ve makro ekonomi gibi farklı disiplinlerin bir arada kullanılması önemlidir (Özhan Dedeoğlu, 2002). Tüketici davranışlarını ekonomi ve psikoloji kapsamında ele alan davranışsal iktisat, tüketici davranışlarını batık maliyet, çerçeveleme etkisi, sürü psikolojisi gibi farklı bakış açıları sunmuştur.

Tüketici davranışlarında batık maliyetlerin dikkate alındığına dair bazı örnekler bulunmaktadır. Thaler, bir mal veya hizmet için ödeme yapılmış olmasının, bu mal ya da hizmetin kullanım süresini artırıcı bir etki yaratacağını savunmuş ve bu durumu "batık maliyet etkisi" olarak adlandırmıştır (Thaler, 1980). Kişilerin sınırlı rasyonellik nedeniyle, rasyonel tercih modelinin öngördüğü şekilde hareket etmeyebileceğine dair Thaler'in sunduğu bir diğer örnek ise "önceden bağlanma"dır (Thaler, 1980). Tüketici davranışlarını açıklamaya yönelik en önemli model, psikolog Kurt Lewin tarafından geliştirilmiştir. Lewin, davranışın şu şekilde ifade edilebileceğini belirtmiştir:

$$D = F(K < Ç)$$

Bu formüle; D = Davranış, K = Kişisel Etkenler, Ç = Çevresel Faktörler olarak tanımlanmıştır. Bu denkleme göre, davranış, kişisel faktörler ile çevresel koşulların bir fonksiyonu olarak şekillenir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak "kara kutu" modeli ya da uyarıcı-tepki modeli gibi açıklamalar ortaya çıkmıştır (Odabaşı ve Barış 2002). Görülmektedir ki bireyler tüketim süreçlerinde birçok dış etkenden etkilenmektedir. Bu etkenlerden bir tanesi de tüketim alanlarının farklılaşmasıdır.

Çeşitli tüketim alanları sayesinde bireyler, yeni tüketim biçimlerinin içine çekilmektedir. Alışveriş merkezleri, hipermarketler, lüks konut projeleri gibi tüketim odaklı mekanlar, modern tüketim araçları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür mekânların cazibesine kapılan tüketiciler, alışveriş yapma dürtüsünü durmaksızın sürdürerek, zamanla bunu bir alışkanlık haline getirmektedirler. Bu süreçte kullanılan tüm araçlar, hedeflenen tüketicinin bilinçaltındaki algılarla etkileşim kurmayı amaçlamaktadır (Ergene, 2018). Bu noktada karşımıza tüketim sürecinde karşımıza çıkan duygusal manipülasyonlar çıkmaktadır.

Bireylerin başkalarının duygularını kendine hizmet eden bir kapsamda veya kendi yararına olacak şekilde yönlendirme yeteneğine duygusal manipülasyon denilmektedir. (Grieve ve Mahar, 2010). Başka bir deyişle, duygusal manipülasyon, bir kişinin kendi çıkarları veya faydası doğrultusunda başkalarının duygularını yönlendirmesi anlamına gelir (Hyde ve Grieve, 2018). Duygusal manipülasyon, bir kişinin, başka birini kontrol etmek veya etkilemek için duygusal stratejileri kasıtlı bir şekilde uygulamasıdır (<https://www.sirpsikoloji.com/duygusal-manipulasyonu-tanima-ve-engelleme/> Erişim tar: 01.01.2025). Galanton (2019) ise duygusal manipülasyonu medya araçları bakımından ele almış ve belirli araçlarla (manipülasyon teknikleri olarak) kamuoyunu etkileme eylemi olarak ifade etmiştir.

İnternet teknolojilerindeki ilerlemeler, dijital medya alanında pek çok olumlu gelişmeyi beraberinde getirirken, aynı zamanda manipülasyon ve dezenformasyon gibi olumsuz durumların da ortaya çıkmasına yol açabilmektedir (Ural, 2024). Bu gelişmeler, hem fırsatlar hem de riskler sunarak, dijital platformlarda bilgi akışını ve etkileşimi kolaylıkla şekillendirmektedir. Duygusal manipülasyon kavramı incelenirken duygusal zeka kavramında açıklanması gerekmektedir.

Duygusal zekâ, bilişsel ve duygusal süreçlerin birleşimi olarak; duyguları anlama, doğru bir şekilde algılama ve bu duyguları ifade etme yeteneğidir (Salovey & Mayer, 1990). Her bireyde farklılık

gösteren duygusal zeka tüketici davranışlarını şekillendiren önemli bir psikolojik faktördür. Duygusal zekaya sahip bireyler, satın alma kararlarını daha analitik bir şekilde değerlendirme ve duygusal durumlarını etkili bir biçimde yönetme kapasitesine sahiptirler. Bu bireyler, karar verme süreçlerinde daha yüksek bir bilinçlilik sergileyerek, duygusal dürtülerle hareket etmek yerine, mantıklı ve ölçülü bir yaklaşım benimsemektedirler. Ancak duygusal zekayı etkili kullanamayan bireyler reklamlar gibi duygusal manipölasyonun yoğun kullanıldığı araçlardan oldukça etkilenip bu doğrultuda davranış sergilemektedirler.

Geleneksel reklamcılık, genellikle satış amacı güderek hazırlanır ve tüketicilere ürün ya da hizmetle ilgili bilgiler sunar. Sanayi devriminden sonra uzun bir süre boyunca reklamlar, ürün tanıtımları biçiminde, bilgi verici ve rasyonel faydaları vurgulayan şekilde tasarlanıyordu. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında pazarlama stratejilerinin güçlenmesiyle, özellikle reklam ajanslarının artan sayısı ve büyük ölçekli reklam kampanyalarının yaygınlaşması ile markalar, reklamları sadece ürün tanıtımında değil, aynı zamanda imaj oluşturma ve konumlandırma gibi farklı alanlarda da kullanmaya başlamıştır (Aslaner ve Aydın Aslaner, 2020). Reklam, bireylerin belirli bir konu hakkında fikir edinmelerini, istenilen tutumu benimsemelerini ve bu tutumu davranışa dönüştürmelerini amaçlayan organize bir iletişim faaliyetidir. Reklamın savunulmasına yönelik ileri sürölen argümanlar, reklamın ekonominin önemli bir unsuru olduğu ve temel amacının tüketici ürünleri hakkında bilgi vermek ve satışları teşvik etmek olduğu şeklinde özetlenebilir (Gürgen, 1996). Reklamların toplumsal üzerindeki etkileri hem olumlu hem de olumsuz yönde olabilir. Olumlu anlamda, reklamlar, bireylerin toplumsal olaylara dair bilinçlenmesini sağlamak ve onları belirli sosyal sorunlara karşı duyarlı hale getirmek gibi yararlar sunabilir. Öte yandan, aşırı tüketimi teşvik eden ve yanıltıcı mesajlar veren reklamlar, toplumu olumsuz şekilde etkileyebilir. Bu nedenle, reklamların etik kurallar çerçevesinde ve toplumsal değerlere saygılı bir şekilde yapılması büyük önem taşımaktadır (Shelton, 1998: 10 (akt: Özdemir, 2024). duygusal manipölasyonlar ve tüketici davranışlarına yönelik literatür incelemesi yapıldığında, Çıpalama, duygusal zeka, reklamlar vb. bir çok konuya değinildiği görölmektedir. Ayar ve Yıldız (2022) alışmalarında hedonik tüketim üzerinde duygusal zeka etkisini araştırmışlardır. alışmalarında Ordu ve Giresun ilinde toplam 544 kişiye anket uygulamışlardır. Duygusal zekânın ve hedonik tüketim ilişkisini ortaya koyabilmek amaçlı korelasyon analizi ve regresyon analizinden faydalanılmıştır. Araştırmada, demografik özellikler ile duygusal zekâ ve hedonik tüketim arasındaki anlamlı farkları belirlemek amacıyla bağımsız örneklem t-testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Elde edilen analiz sonuçlarına göre, bu iki değişken arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Karabıyık ve Elgun (2022) alışmalarında tüketici manipölasyonu ve Çıpalama kavramları üzerinde durmuş ve pazarlamanın psikolojik yaklaşımını ortaya koymayı amaçlamıştır. Çalışmada tüketicilerin bilinçli bir şekilde tüketim süreçlerinin tamamlanması için gerekli bilgiler sunulmuştur. Özdemir (2024) ise çalışmasında reklamların çocuklar üzerindeki etkilerini incelerken yönlendirme yani manipölasyon edilen çocuk modellerine değinmiştir. Çalışma sonucunda reklamların çocuklar üzerinde oldukça fazla olumsuz etkileri olduğu ve bu nedenle çocukların reklamları daha iyi anlayabilmeleri için medya okuryazarlığının geliştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Kalfaoğlu (2021) yaptığı çalışmada rasyonel karar alma sürecinde duygusal manipölasyon ilişkisini incelerken incelemeye ahlaki zeka boyutunu da dahil ederek literatüre oldukça katkı sağlayan bir çalışma ele almıştır. Çalışmada duygusal manipölasyonun olumlu ve olumsuz tarafı olarak iki yönlü yansıdığına vurgu yaparak, ahlaki zeka ve rasyonel karar almada etki derecesini ve yönünü ortaya koymuştur. SPSS programından yararlanan Kalfaoğlu, alışma sonucunda ahlaki zeka, duygusal manipölasyon ve rasyonel karar alma arasında ilişkinin anlamlı olduğunu ve bunun yanı sıra duygusal manipölasyonun ahlaki zeka ve rasyonel karar almada düzenleyici etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Literatüre bakıldığında duygusal manipölasyonun hem olumlu hem de olumsuz olarak göröldüğü ve bu doğrultuda çalışmalar da yapıldığı dikkat çekmektedir.

Özdemir ve Turan (2018), Berkovich ve Eyal (2017) manipölatif davranışları sınıflandırırken, bu davranışları pozitif ve negatif olarak ikiye ayırmışlardır. Yazarların belirttiği üzere, pozitif manipölatif davranışlar arasında; kişiye rahatlatma, güvende hissettirme, övgüde bulunma, kişinin gurur duymasını sağlama, barışçıl bir yaklaşım sergileme ve olumlu duygusal beceriler kullanma gibi özellikler bulunur. Negatif manipölatif davranışlar ise; karşısındakini suçlu hissettirme amacıyla olumsuz duygusal beceriler kullanma, huzursuzluk yaratma, engellemeler yapma, çatışma veya kargaşa

yaratma eğiliminde olma gibi unsurları içerir. Gültekin (2016) ise çalışmasında, manipülasyona maruz kalan kişilerin ortak özelliklerinden bahsetmiştir. Yazara göre, insanlar zamanla geçmişteki hatalarını ve olumsuz deneyimlerini unuttur, bu da ders çıkaramamaya ve tekrar aynı hataları yapmaya yol açar. Bu süreç, kişiyi manipülasyona daha açık hale getirir. Ayrıca, duygularına tamamen kapılmak ve aklını bir kenara bırakmak, kişiyi manipülatörlerin etkisi altına girmeye daha yatkın kılar. Düşünme ve değerlendirme sürecinden uzaklaşan bireyler, kandırılma, manipülasyon ve algı yönetimine daha kolay düşer. Yazar, unutkanlık, duygusal olma ve tefekkür eksikliği gibi üç temel özelliğin, manipülasyona maruz kalmanın en önemli kişisel faktörleri olduğunu belirtmiştir. Bunun tersine, bireylerin düşmanlarını iyi tanımaları, içinde bulundukları durumu doğru bir şekilde değerlendirmeleri ve mantık ile akıl yoluyla hareket etmeleri durumunda, manipülasyona karşı dirençli olmaları mümkün olacaktır. Yapılan çalışmalara bakıldığında duygusal manipülasyon birçok yönle ele alınmış ancak tüketicilerin içinde bulundukları manipülasyonlara dikkat çekilmemiştir. Günlük hayatta bir çok manipülasyon etkisiyle hareket eden tüketicilerin duygusal manipülasyonların ne kadar farkında olduğu bunlardan etkilenip tüketici davranışlarını şekillendirip şekillendirmedikleri detaylı bir şekilde ele alınmamıştır. Bu bakımdan çalışma oldukça özgündür ve literatüre katkı sağlayacaktır.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Kişisel bir deneyim olan tüketim sürecindeki duygusal manipülasyonların etkisi ancak muhataplarının süreç içerisinde yaşadıklarının incelenmesi ile anlaşılabilceği düşünülmektedir. Alan araştırmasında yedi farklı şehirden bireyler ile görüşmeler gerçekleştirilmiş ve uygulama kısmında bu deneyimlerin ortaya koyulması için nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel analiz yönteminin tercih edilmesinin nedeni tüketim sürecindeki duygusal manipülasyonların etkilerini ortaya koyarken muhataplarından alınacak cevapların ve yapılacak derinelemesine mülakatların sonuçları ortaya koymada son derece önemli olduğu düşüncesidir. Bu doğrultuda 18 yaşından büyük olan, eğitim düzeyi ve medeni durumu farklılık gösteren erkek ve kadın görüşmeciler çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Araştırmada 15 kadın ve 12 erkek olmak üzere toplam 27 katılımcı ile görüşme sağlanmıştır. Nitel araştırma yöntemleri kullanılırken araştırma genelde küçük bir örneklem üzerinde yapılmakta ve hatta bazen n=1 kişiden bile oluşabilmektedir (Patton, 1990:169). Ayrıca nitel araştırmalarda örneklem seçimi, genellikle araştırmanın özgün bağlamı ve amacına göre belirlenir. Lincoln ve Guba (1985:233), nitel çalışmalarda örneklem seçiminde, mümkün olan en geniş kapsamda bilgi sağlayabilecek bireylerin seçilmesinin gerektiğini ifade etmektedir. Bu çerçevede, örneklemin büyüklüğü veya küçüklüğü değil, araştırmacının ihtiyaç duyduğu bilgi miktarını karşılayıp karşılamadığı belirleyici faktör olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, örneklem seçimi, temsiliyet ilkesinden ziyade, araştırma amacına uygunluk gözetilerek gerçekleştirilir Amaçlı örnekleme ise, olasılık temelli olmayan bir örnekleme yöntemidir ve genellikle araştırmanın belirli bir amacına ulaşmak için kullanılır. Bu yöntemde, araştırmacılar belirli kriterlere sahip ve istenen özellikleri taşıyan bir ya da daha fazla özel durumu seçmeyi hedefler (Başaran, 2019: 490). Amaçlı örnekleme ile araştırmacı, katılımcıları seçerken, onları daha derinlemesine anlamak ve sahip oldukları deneyimlere dair farkındalık kazanmak amacıyla örneklem seçimi yapar (Patton, 2025: 46). Bu çalışmada da çalışmanın katılımcı grubunu oluşturan görüşmecilere amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan kartopu örnekleme ile ulaşılmıştır. Bu süreçte de katılımcıların çalışmanın özgün bağlamına katkıda bulunabileceği ve en geniş kapsamlı bilgi sunacağı bireyler olmasına dikkat edilmiştir. Görüşmecilerin demografik bilgileri Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcılar

KATILIMCILAR	YAŞ	CİNSİYET	MEDENİ DURUM	MESLEK	EĞİTİM DURUMU	GELİR
Katılımcı 1	25-34	Kadın	Bekar	Akademisyen	Yüksek Lisans	60.001-90.000 TL
Katılımcı 2	25-34	Kadın	Evli	Öğretmen	Lisans	30.001-60.000 TL
Katılımcı 3	35-44	Kadın	Evli	Akademisyen	Doktora	60.001-90.000 TL
Katılımcı 4	25-34	Kadın	Bekar	Akademisyen	Yüksek Lisans	60.001-90.000 TL

Katılımcı 5	35-44	Kadın	Bekar	İşçi	Lise	0-30.000 TL
Katılımcı 6	25-34	Erkek	Evli	Akademisyen	Yüksek Lisans	60.001-90.000 TL
Katılımcı 7	25-34	Kadın	Evli	Memur	Lisans	90.000 TL ve üzeri
Katılımcı 8	45-54	Erkek	Evli	Memur	Lise	30.001-60.000 TL
Katılımcı 9	25-34	Erkek	Evli	Memur	Yüksek Lisans	60.001-90.000 TL
Katılımcı 10	35-44	Kadın	Evli	Doktor	Doktora	90.000 TL ve üzeri
Katılımcı 11	45-54	Erkek	Evli	Doktor	Doktora	90.000 TL ve üzeri
Katılımcı 12	35-44	Kadın	Evli	Doktor	Doktora	90.000 TL ve üzeri
Katılımcı 13	35-44	Kadın	Evli	Doktor	Doktora	90.000 TL ve üzeri
Katılımcı 14	45-54	Kadın	Bekar	Doktor	Doktora	90.000 TL ve üzeri
Katılımcı 15	35-44	Erkek	Evli	Doktor	Doktora	90.000 TL ve üzeri
Katılımcı 16	25-34	Erkek	Evli	Mühendis	Lisans	60.001-90.000 TL
Katılımcı 17	35-44	Kadın	Bekar	Hemşire	Lisans	60.001-90.000 TL
Katılımcı 18	35-44	Kadın	Bekar	Doktor	Doktora	90.000 TL ve üzeri
Katılımcı 19	25-34	Kadın	Evli	Hemşire	Lisans	60.001-90.000 TL
Katılımcı 20	45-54	Erkek	Evli	Diş Hekimi	Doktora	60.001-90.000 TL
Katılımcı 21	55 ve üzeri	Erkek	Bekar	Emekli	İlkokul	0-30.000 TL
Katılımcı 22	55 ve üzeri	Erkek	Evli	Emekli	İlkokul	0-30.000 TL
Katılımcı 23	45-54	Kadın	Evli	Ev Hanımı	Lise	0-30.000 TL
Katılımcı 24	55 ve üzeri	Kadın	Evli	Ev Hanımı	İlkokul	0-30.000 TL
Katılımcı 25	18-24	Erkek	Bekar	İşçi	Lise	0-30.000 TL
Katılımcı 26	18-24	Erkek	Bekar	Bankacı	Lisans	30.001-60.000 TL
Katılımcı 27	55 ve üzeri	Erkek	Evli	Emekli	Lise	0-30.000 TL

Görüşme sağlanan 27 katılımcının tüketim sürecindeki duygusal manipülasyonlardan etkilenme şekilleri ve bakış açılarının farklı olabileceği düşünüldüğü için, farklı cinsiyetlerden, farklı yaş grupları ve farklı eğitim düzeyleri dikkate alınarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Tablo 1 incelendiğinde 27 katılımcının eğitim yaş aralıkları farklılıklar göstermektedir ve meslekler incelendiğinde işçi, memur, doktor, diş hekimi, mühendis gibi farklı iş kollarından katılımcılar ile görüşmeler gerçekleştirildiği görülmektedir. Tüketim sürecinde karşılaşılan duygusal manipülasyonlar, bireylerin eğitim düzeyi ve meslek durumu gibi faktörlere bağlı olarak farklı etkiler yaratabilmektedir. Eğitim seviyesi yüksek kişiler, genellikle reklam ve pazarlama stratejilerindeki duygusal manipülasyonları daha çabuk fark edebilir ve bu tür etkilere karşı daha fazla direnç gösterebilirler. Aynı şekilde, bireylerin meslek gruplarında bu etkileşimleri değiştirebilir; örneğin, yüksek gelir seviyesine sahip ve belirli profesyonel alanlarda çalışan bireyler, daha karmaşık pazarlama yöntemlerine karşı farklı bir bakış açısı geliştirebilirler. Bu doğrultuda çalışmada farklı meslek gruplarından ve farklı eğitim düzeylerinde katılımcılar olmasına özen gösterilmiştir.

4. BULGULAR

Çalışmada yirmi yedi görüşmeci ile yüz yüze derinlemesine mülakat yapılarak görüşmeler sağlanmıştır. Tüketim sürecinde duygusal manipülasyonlara ilişkin ilgili literatür ışığında oluşturulan teorik kısımdan hareketle, duygusal manipülasyona ilişkin mülakat soruları ile uyumlu başlıklar oluşturulmuştur. Görüşmeler sonucunda elde edilen bulgular bu başlıklar altında değerlendirilmiştir.

- Reklamların Duygusal Etkileri

Diğer çekiciliklere oranla, reklamlara bakıldığında duygusal çekiciliğin yoğun olduğu görülmektedir. Akıldan çok duyguya yönelen reklam çekicilikleri, reklamda ilgi çekici bir araştırma konusu oluşunun altında yatan sebebin reklamda yer alan mesajın daha olumlu değerlendirilmesi ve duygusal reklamların daha dikkat çekmesi olarak belirtilmektedir (Yılmaz, 1999). Yapılan görüşmelerde katılımcıların tamamı karşılaştıkları televizyon reklamlarından duygusal olarak etkilendiklerini ifade ederken bazı katılımcılar reklamlara kamu spotlarını da dahil ederek özellikle kamu spotlarından daha fazla duygusal olarak etkilendiklerini vurgulamışlardır. **Katılımcı 1** “beni duygusal olarak etkileyen daha çok kamu spotu reklamları oluyor. Örneğin sigara tüketimi gibi” benzer şekilde **katılımcı 20** “reklamlar bazen etkiliyor evet ama özellikle kamu spotları beni duygusal olarak daha fazla etkiliyor diyebilirim” başka bir görüşmeci ise belirli konuların altını çizerek **katılımcı 3** “duygusal olarak etkileniyorum reklamlardan. Özellikle sosyal sorumluluk kapsamında kavramlara değinen, ya da milliyetçilik kurgusu hissettiren reklamlardaki ürünlere daha sıcak bakıyorum” diyerek milliyetçilik ve sosyal sorumluluk kavramlarının etkisi ile tüketim sürecini şekillendirdiğini dile getirmektedir. Emekli ve evli olan 55 yaş üstü **katılımcı 27** ise “bu bayram zamanları evde torunlarını bekleyen reklamlardan duygusal olarak etkileniyorum. Bayramlardaki birlik ve beraberliğe önem verdiği için o ürünü her bayram alıyorum” diyerek reklamlardaki birlik ve beraberlik duygusunu öne çıkaran markanın etkisinde kalarak tüketim tercihinde bulunduğunu ortaya koymaktadır.

- Tüketimde Sürü Psikolojisi

Bandwagon metaforu yani sürü psikolojisi, Harvey Leibenstein tarafından 1950'lerin başında iktisadi ve sosyal psikolojik bir kavram olarak literatüre kazandırılmıştır (Rook, 2006). Sürü psikolojisi, bir kişinin çoğunluğun davranışlarını takip etmesi, bunun sonucunda çoğunluğun tercih ettiği ürünleri satın alması ve böylece yüksek talep oluşturması durumudur. Hem kıtlık hem de bandwagon etkisi (sürü psikolojisi) ekonomik, sosyolojik ve psikolojik açıdan çeşitli sonuçlar doğurur. Bu nedenle, kıtlık ve sürü psikolojisinin tüketici davranışları üzerindeki etkileri göz ardı edilememektedir (Korkmaz ve Dal, 2020). Tüketici davranışındaki sürü psikolojisi etkisini ortaya çıkarmak amacıyla görüşmecilere “bir ürünün birçok kişi tarafından alındığını görürseniz bu durum sizi o ürünü almaya yönlendirir mi” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcılardan özellikle kadın katılımcıların çoğu verdikleri cevap ile sürü psikolojisinin etkisinde kaldıklarını belirtmişlerdir. Örneğin **katılımcı 4** “genelde çevremde arkadaşlarım almışsa ve memnun kalmışsa o üründen almam için etkili olabilir” diyerek özellikle yakın çevresinin etkisinde kalabileceğini vurgularken **katılımcı 23** “Ürünün kaliteli olduğunu ve işe yarar olduğunu düşünüyorsam eğer çoğunluğun tercih ettiği ürünü tercih ediyorum” diyerek seçimlerinde ürünün kalitesine de dikkat ettiğini belirterek sorgulayıcı bir tavır taşımaktadır. Başka bir görüşmeci ise sürü psikolojisi etkilerini online alışveriş açısına çekerek **katılımcı 10** “ özellikle online alışveriş yaparken bir ürünün çok kişinin sepetinde olması, o an çok kişinin o ürüne bakıyor olması ve çok fazla olumlu yorum içermesi beni çok etkiliyor. Hemen o ürünü alıyorum, kalmaz diye düşünüp. Belki de o etkiler olmasa o ürünü düşüp almaktan vazgeçerim ama o an hızlı davranıp alıyorum” sürü psikolojisinin online alışverişlerde etkili olduğunu vurgulamaktadır. **Katılımcı 5** ise “aslında etkileniyorum ama bazen bu durumun farkına varıp kendime engel olmaya çalışıyorum. Çünkü çok gereksiz ürün aldığım oldu böyle. Ben alışveriş yaparken yorumlardan çok etkileniyorum” diyerek sürü psikolojisinin etkisinde kaldıktan sonra rasyonel kararlar veremediğini ve tüketim sonucunda pişmanlıklar yaşayabileceğini göstermektedir. Görüşmelere bakıldığında sürü psikolojinin etkili olabileceği görülmektedir. Ancak özellikle erkek katılımcılar, verdikleri cevaplar ile sürü psikolojisinden etkilenmediklerini ortaya koymuşlardır. **Katılımcı 25** “eğer ihtiyacım varsa bir şeye zaten alırım ihtiyacım yoksa gereksiz masraf yapmam, bu yüzden ihtiyacım olmayan ürünü çok kişinin alması beni hiç etkilemiyor” bir başka görüşmeci ise **katılımcı 22** “ben hiç etkilenmem çünkü zaten gelirimiz ancak ihtiyaçlarımızı karşılıyor, başkalarından etkilenip bir ürünü almak çok lüks hayatımıza” diyerek tüketimde sürü psikolojisini gelir seviyesi ile bağdaştırarak farklı bir bakış açısı sunmuştur.

- Reklamlar ve Hedeflenen Duygular

Bireylerin karar verme süreçlerinde yalnızca rasyonel düşünceler değil, aynı zamanda duygusal faktörler de önemli bir rol oynamaktadır. Bu durum, zihinsel süreçlerin karmaşıklığını artırırken, davranışların da her bireye özgü ve genellenemez olmasına yol açmaktadır (Damasio, 2018). Yayınlanan televizyon reklamları da tüketicilerin belirli duygularını hedef alır ve satış politikalarını böylece şekillendirebilirler. Çalışmada reklamların tüketicilerin hangi duygularını etkilediği sorulmuş ve birçok farklı cevap elde edilmiştir. Evli ve kadın olan **katılımcı 2** “beni genelde mutluluk açısından etkiliyor reklamlar, eğlenceli reklamlardaki ürünler daha fazla dikkatimi çekiyor”, **katılımcı 4** “reklamlar bence genelde mutluluk duygumu hedef alıyor, çünkü beni mutlu edeceğini düşündüğüm ürünü satın alıyorum”. Başka bir görüşmeci ise **katılımcı 9** “beni en çok yalnızlık duygusuyla etkiliyor. Yalnız bir çocuk, yalnız bir yaşlı olması beni etkiliyor. Sanırım bu duygu hüznün, bu reklamlarda reklamın sonunu bekliyorum hangi ürün tanıtılacak diye dolayısıyla o ürün dikkatimi çekmiş oluyor ve aklımda yer ediniyor”. **Katılımcı 3** ise farklı bir duyguya değinerek “beni en çok merhamet duygusu etkiliyor. Aslında böyle reklamlar sorumluluklarımızı da gösteriyor bize hem reklam hem farkındalık gibi bir şey. Örneğin Lösev gibi sosyal sorumluluk temelli organizasyonların reklamları beni o ürünü almaya yönlendiriyor”. Adalet ve eşitliği çok önemseydiğini dile getiren katılımcı 10 ise “eşitlik ve adalet, böyle reklamlar çok yok ama olunca da çok etkiliyor beni” diyerek farklı bir duyguyu belirtmiştir. **Katılımcı 23** “aile, arkadaşlık ve toplumsal dayanışma duygularını öne çıkaran reklamlar benim duyarlılığımı öne çıkarıyor ve tüketim tercihlerimi çok fazla etkileyebiliyor” Elde edilen bu cevaplar bireylerin tüketim sürecinde duygusal etkilerin önemine dikkat çekmiş ve öne çıkan duygular doğrultusunda tüketim süreçlerini şekillendirdiklerini göstermiştir.

- Etki Sahipleri ve Duygusal Manipülasyonlar

Günümüzde sosyal medya, günlük hayatımızın vazgeçilmez bir parçası haline gelirken, influencer pazarlama da yeni bir pazarlama stratejisi olarak tüketicilerin satın alma kararları üzerinde giderek artan bir etki yaratmaktadır. Influencerların etkisi, ürün ve hizmetlere göre farklı şekillerde etkileşim sağlayabilmesiyle birlikte, takipçi sayısı ve etkileşim düzeyine bağlı olarak güç kazanmaktadır. İşletmeler, influencer pazarlama aracılığıyla ürün veya hizmetlerini son derece etkili bir biçimde tanıtabilmektedir (Şeker, 2021). Etki sahibi olarak da adlandırılan influencerlar giderek yaygınlaşan bir hareketi ele almaları neticesinde tüketim sürecinde bir çok araştırmaya konu olmuştur. Özellikle takipçileri ile yoğun duygusal bağlar kuran, ürün tanıtım süreçlerinde kişisel hikayeler veya deneyimler paylaşarak manipüle edebilen influencerlardan etkilenilebileceği düşünülmesi neticesinde görüşmecilere, tüketim süreçlerinde influencerlardan etkilenip etkilenmedikleri sorulmuştur. Katılımcıların çoğu bu kişilerden etkilenmediklerini şu ifadelerle dile getirmişlerdir. **Katılımcı 6** “Influencerlar beni hiç etkilemez, tamamen para karşılığı ürünleri tanıttıklarını biliyorum” **katılımcı 22** “aslında çok fazla takip etmiyorum, bu konuda bilgimde az, eğer şu internette çıkıp bu ürünü kullandım çok güzel dediğiniz reklamlarsa hiç izlemiyorum bile, bana güvenilir gelmiyor” **katılımcı 21** “influencer hakkında bilgim yok ama televizyonda çıkmayan ürünleri güvenip almıyorum, internetteki şeyler inandırıcı değil” katılımcı 21 ve 22 nin yaşları dolayısıyla influencer kavramını bilmemeleri aslında influencerları belirli bir yaş grubunun takip ettiğini gösterebilmektedir. Net bir bilgi sahibi olmamalarına rağmen internet üzerindeki ürünlerden etkilenip almayacaklarını ifade eden katılımcı 21 ve 22 daha çok uzun zamandır süregelen reklam kampanyalarını takip ettiklerini vurgulamışlardır. Başka bir katılımcı ise **katılımcı 18** “eğer tanıtan kişi kişisel deneyimini gösteriyorsa kendinin kullandığına inandırıyor bu ürünlerden etkileniyorum ve aklımda olmayan bir ürünü böylece aldığım oluyor” diyerek kişisel deneyim ile tüketici davranışını şekillendirdiğini ortaya koymuştur.

- Bağlılık, Fırsatlar ve Sosyal Olarak Kabul Edilmek

Tüketim kültürü, bireysel ve toplumsal davranışları etkileyen pek çok faktörü içinde barındırır. Bireyler, tükettikleri ürün ve hizmetler aracılığıyla kendilerini ifade ederler ve bu seçimler, onların toplumsal statülerini ve ait oldukları sosyal sınıfı dış dünyaya yansıtma olanağına olanak tanır. Tüketim, bu bağlamda, bireylerin topluma kendileri hakkında mesajlar göndermelerini sağlayan bir araç haline gelir. Bu durum, bireylerin toplumda kabul görmek ve sosyal açıdan değer bulmak amacıyla tüketim alışkanlıklarını şekillendirdiklerini gösterir. Bu noktada, bireylerin bir sosyal grup tarafından kabul edilmesini ifade eden "sosyal onay" kavramı, tüketim kültürü üzerinde önemli bir etkiye sahip

olabilmektedir (Köksalan, 2021). Özellikle değer ve normları doğrultusunda bireyler, sahip oldukları ürünler ve yaptıkları tüketim seçimleri ile sosyal gruptan onay alma arzusuyla hareket ederler. Böylece, tüketim sadece bireysel bir ihtiyaç karşılama değil, aynı zamanda toplumsal kabul ve aitlik sağlama amacını da taşır. Görüşmeciler tüketim davranışlarında etkili olabilecek durumlardan ve markalardan bahsederken birkaç önemli nokta dikkat çekici olmuştur. Bu durumlardan birisi sosyal olarak kabul edilebilirliktir. **Katılımcı 23** “markaların statüyü belirlediğini düşünüyorum, hatta ben buna dikkat ederim gireceğim ortama göre gireceğim markaları seçiyorum. Dikkat çekmek istediğim ortamlarda pahalı markalar tercih ediyorum” **katılımcı 6** “insanların giydikleri şeyler ona duyulan saygıyı bile etkiliyor, ben bu duruma çok dikkat ettim, eskiden markalara çok önem vermiyordum ama yaş ilerledikçe özellikle iş hayatına girdikten sonra markaların sosyal hayatta bende varım demek için etkili bir yol olduğunu anlamadım” **katılımcı 11** “genelde kıyafet ve aksesuar markalarında sosyal hayatla bir bağlantı olduğunu düşünüyorum ama diğer alanlardaki markaların çok etkili olduğunu düşünmüyorum. Birazda bu gösteriş tüketimi dedikleri şey heralde ne yazık ki bende dahil olmak üzere çevremdeki çoğu kişi markaların gösterişine kapılıp gidiyoruz” başka bir katılımcı ise akraba marka seçiminde akraba baskısını hissettiğini şöyle dile getirmiştir. **Katılımcı 24** “ben ev hanımıyım çok fazla dışarıya çıkmıyorum iş hayatım yok ama sosyal çevrem akrabalarım var, bir şey alırken başkasında olmayan bir şey olmasına dikkat ediyorum, markalara eğer param yetiyorsa marka olmasına dikkat ediyorum, gittiğimiz bir akraba ziyaretinde bile böyle şeylere dikkat edildiğini görüyorum çünkü, istemesem de maddi olarak zorlansam da mecbur kalıyor gibiyim” başka bir katılımcı ise markalardaki bağlılığa dikkat çekerek **katılımcı 8** “beni alışveriş yaparken en çok bağlı olduğum markalar etkiliyor, eğer bir markadan bir ürün almışsam ve beğenmişsem yıllarca o markadan kopamıyorum açıkçası, ama o markanın kaliteli bir marka olmasına dikkat ediyorum, çevremde dikkat çekmesini de isterim” bağlılık duygusu ile tüketici tercihlerini bağdaştırmıştır. Bir diğer görüşmeci ise **katılımcı 27** “markalara olan düşkünlük tamamen yaş ile alakalı, yaş ilerledikçe böyle şeylerin çok mantıksız geldiğini düşünüyorsunuz ama gençlik dönemlerinde ister istemez giydiğinizin, yediğinizin markasına dikkat ediyorsunuz” diyerek tüketim sürecindeki marka etkisinin yaş ile alakalı olduğunu belirtmiştir. Yapılan görüşmelerde fırsatlara da dikkat çekilerek **katılımcı 16** “beni çoğu zaman o ürünü almadığımda çok iyi bir indirim veya herkesin beğeneceği bir ürünü kaçıracağımı hissi o ürünü almaya yönlendiriyor, aldıktan sonra pişmanlıkta yaşayabiliyorum” **katılımcı 3** “özellikle fırsat avantajı gibi reklamlar olunca ben o ürünü almadığımda pişman olacağımı gibi bir his hissediyorum” tüketim sürecinde, tüketici davranışlarını etkileyen bir başka manipülasyonun ise önemli fırsat hissiyatı uyandıran kampanya ve reklamların olduğu belirlenmiştir.

- Yüksek Fiyat ve Pazarlama Stratejisi

İşletmelerin, karlılık elde etme, sosyal sorumluluklarını yerine getirme ve sürdürülebilirliklerini sağlama gibi temel hedefleri vardır. Bu hedeflere ulaşabilmek için, sundukları ürün ve hizmetler için bir fiyat belirlemeleri gerekmektedir. Bu fiyat, ürün ya da hizmetin karşılığında talep edilen bedeldir. Bir başka ifadeyle, "fiyat" belirli bir mal veya hizmetin sağladığı faydanın bir para miktarına dönüştürülmesidir. Fiyat ayrıca, tüketicilerin bir ürün veya hizmete biçtikleri toplam değeri yansıtan bir kavram olarak da tanımlanabilir (Baltacı, 2008). Tüketim sürecinde fiyatlar yüksek olsa bile manipülasyon yoluyla o ürün satın alınabilir. Tüketiciler, bazen bilinçli olarak yüksek fiyatları ödeyebilecek duruma gelebilmektedirler çünkü ürünün değerine dair düşünceleri, pazarlama stratejileri ve reklamlar aracılığıyla etkilenebilirler. İşletmeler, çeşitli manipülasyon teknikleri kullanarak tüketicilerin psikolojik ihtiyaçlarını ve isteklerini hedef alabilmektedir. Görüşmecilere yüksek fiyatlara rağmen, pazarlama stratejisinin duygusal etkisi ile o ürünü tercih etme durumları sorulmuştur. Katılımcılardan özellikle gelir düzeyi düşük olan tüketiciler yüksek fiyat durumunda reklamlardan etkilenme durumlarının çok zor olduğunu belirtirken gelir seviyesi daha yüksek olan bireyler ise bu duruma evet olarak cevap vermişlerdir. **Katılımcı 4** “maalesef bir ürünün fiyatı yüksekse daha kaliteli olduğunu düşünerek satın alma eğiliminde çok kez bulundum. Son zamanlarda fiyatlara çok dikkat ederek alışveriş yapıyorum. Fiyatı düşük olan bir ürün bana kalitesiz geliyor ve aldıktan sonra pişmanlık duyuyorum. O ürünü alırken yapılan reklamda kalitenin öne çıkarılması sanırım beni etkiliyor” **Katılımcı 1** “reklamların beni etkilediği en iyi nokta elde ettikleri gelirlerin bir kısmıyla çevreye ve topluma duyarlı, projelere katkı sağlamaları veya böyle değerler yapmalarıdır. Böyle içerikte tanıtımlardan etkileniyorum ve fiyatı diğer eşdeğerlerine göre yüksek olsa bile artık o ürünü kullanıyorum”, **katılımcı 12** “etkilendiğim bir ürünün fiyatını çok fazla dikkate almıyorum. Örneğin

bazı tuvalet kağıdı reklamlarında çevreye dost, ağaç tüketimi az olduğu vurgulanıyor bu ürünler diğerlerine göre daha fazla olsa bile bu duygusal etki ile davranıyorum ve onu alıyorum". Bazı diğer görüşmeciler ise fiyat yüksekliğine aşırı derecede duyarlı olduklarını vurgulayarak tüketim sürecinde böyle ürünleri tercih etmediklerini dile getirmişlerdir. **Katılımcı 22** *"benim için önemli olan büteme uyması, yapılan reklamlardan etkilensem bile o ürünleri tercih etmiyorum.* **Katılımcı 25** *"ben genelde dolaşıp tüm fiyatlara bakıp en uygununu alıyorum, bir yerde reklamını gördüğümde etkilendiğim ürünler oluyor gidip önce onun fiyatına bakıyorum sonra benzerlerinin, yani markası farklı olanların fiyatlarına en uygununu alıyorum*". Katılımcılar ile yapılan görüşmelerde gelir düzeyinin bir ürünün tanıtımında uygulanan manipölasyonlar ile yakından ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Gelir düzeyi düşük olan bireyler reklamların etkilerinde kalsalar bile o ürüne yönelmediklerini ve bütçelerini düşündüklerini dile getirmişlerdir.

- Yardımlaşma Temalı Kampanyalar

Yardımlaşma temalı reklamlar, bireylerin rasyonel düşünme süreçlerinden sapmalarına neden olabilir. Bu tür reklamlarda genellikle duygusal etki yaratmayı amaçlayan stratejiler kullanılır. İnsanlar, yardımlaşma ve dayanışma gibi değerlere vurgu yapan reklamlara duygusal olarak tepki verebilirler, bu da bazen mantıklı düşünmenin önüne geçebilir. Örneğin: Yardımlaşma temalı bir reklam, izleyicinin empati ve merhamet gibi duygularını hedefleyerek, mantıklı bir karar almak yerine duygusal bir tepki uyandırabilir ve böylece bireylerin çoğu zaman daha hızlı ve duygusal kararlar almalarına yol açabilmektedir. Yapılan görüşmeler sonucunda karşılaşılan cevapların hepsinde yardımlaşma temalı reklamlardan etkilendiği gözlemlenmiştir. Örneğin **katılımcı 7** *"temel duygusu yardımlaşma olan ürün reklamları beni tamamen o ürüne yönlendiriyor. Hatta ihtiyaç fazlası bir tüketimim oluyor.* **Katılımcı 13** *"aldığım ürüne ödediğim fiyatın birilerine destek sağlayacağını bilmek beni mutlu ediyor ve bu yüzden o ürünü daha fazla almaya çalışıyorum.* **Katılımcı 19** *"kesinlikle sosyal fayda yaratan ürün ve hizmeti daha fazla satın almak istiyorum."* Yapılan görüşmelerde katılımcı 14 ve katılımcı 26 ise yardımlaşma temalı reklamların ilk başta güvenilirliğinden şüphe duyduklarını dile getirmişlerdir. **Katılımcı 14** *"maalesef bazen bu yardımların yerlerine ulaşmadığını görüyorum. Bu nedenle ilk başta doğruluğunu araştırıyorum, eğer gerçekten yardımların yerine ulaştığını anlıyorsam o ürünü almaya özen gösteriyorum".* **Katılımcı 26** *" yapacağım desteğin gerçekten yardıma ihtiyaç olan kişiye ulaşacağını biliyorsam bu kapsamlı reklamlar beni etkiliyor, bu yüzden en başta biraz araştırıyorum."* **Katılımcı 17** ise *"yardım amaçlı o kadar aldığım ürün var ki hatta yaklaşık iki ay önce hastanede yaşlı bir amca çorap satıyordu hastasına destek amaçlı onun elindeki çorapların neredeyse yarısını aldım. Evimde böyle satın aldığım ve kullanmadığım çok fazla eşyam var"* **Katılımcı 26** ise yardımlaşma temalı tüketici davranışını merhamet duygusu ile bağdaştırarak *"merhamet duygusu olan kişi yardımlaşmalardan uzak kalamaz, ben sokakta özellikle soğukta satış yapan çoğu kişiden bir şeyler alıyorum. En azından elindekileri erkenden bitirip evine gitsin diye düşünüyorum."*

- Yüksek Prestij ve Statü

Bir ürünü yüksek prestij ve statü ile ilişkilendirerek satın almak, tüketim sürecinde duygusal manipölasyonun bir örneği olarak değerlendirilebilmektedir. Bu tür stratejiler, ürünün fonksiyonel değerinin ötesinde, tüketiciye sosyal statü kazanma, prestij elde etme gibi duygusal tatminler sunmayı hedefler. Reklam ve pazarlama kampanyaları, ürünleri bu şekilde konumlandırarak, tüketicinin duygusal yanlarını etkileyerek o ürünü tercih etmeye yönlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, tüketiciler, söz konusu ürünün alımını yalnızca kişisel ihtiyaçlarını karşılamaktan daha fazlası olarak, çevreleri tarafından takdir edilme ya da toplumsal onay görme arzusuyla gerçekleştirebilirler. Kısacası, bu süreç rasyonel düşünme ve mantıklı karar alma süreçlerinin gerisinde kalarak, daha çok duygusal ve anlık tepkilere dayalı kararların alınmasına yol açmaktadır. **Katılımcı 26** *"bazı markaların statü göstergesi olarak tercih edildiğini düşünüyorum, özellikle her gün bir çok insanla karşı karşıya kaldığın bir iş yerinde alışıyorsan, kullandığın saatten ayakkabına kadar iyi markalar kullanmak insanların sana saygısını bile etkiliyor"* **Katılımcı 1** *"lüks markalar zaten insanların kendilerine bir prestij katması için tercih ediliyor. Aynı ürüne birkaç kat fazla para yoksa verilmez. Hatta o markaya verecek para bulamayınca akmasını bile alabiliyorum."* **Katılımcı 14** *" bir Mercedes veya BMW marka araba kullanınca, insanlar sana daha kibar davranıyorlar. Ben buna şahit olduğum için kesinlikle kullanılan ürünlerin veya tercih edilen markaların statü ve prestijle alakalı olduğunu düşünüyorum"*.

- FOMO (Kaçırma Korkusu)

Sosyal medya platformları, etkinlikler, organizasyonlar ve toplantılar gibi sosyal aktivitelere hızlı ve kolay erişim imkanı sunarak, gündemin takip edilmesini daha da kolaylaştırmaktadır. Bu sürekli güncelleme ve izleme davranışı, yabancı literatürde "FoMO" (Fear of Missing Out) olarak bilinen, gelişmeleri kaçırma korkusunun ortaya çıkmasına yol açmıştır (Fox & Moreland, 2015). FOMO tüketici davranışlarında oldukça etkili bir kavram haline gelmiştir. Tüketiciler, bir ürün veya hizmetin sınırlı bir fırsat sunduğu algısıyla aceleci satın alma kararları verebilirler. Örneğin, "sadece bugün geçerli olan indirim" gibi ifadelerle dayalı stratejiler, tüketicinin gelişmeleri kaçırma korkusunu tetikleyerek, ani ve aceleci kararlar almalarına neden olabilmektedir. FOMO etkisi, tüketicilerin hızla değişen trendleri takip etme eğilimini artırarak özellikle moda, teknoloji, konfeksiyon gibi sektörlerde, popüler ve güncel olanı kaçırmamak adına, tüketicileri harekete geçirebilmektedir. Bu durum, tüketici kararlarını duygusal ve anlık tepkilerle şekillendirerek, rasyonel düşünme süreçlerinin gerisinde kalan tüketim alışkanlıklarını da tetikleyebilecektir. Bu doğrultuda çalışmada FOMO etkisinin katılımcılar üzerinde etkili olup olmadığı sorulmuştur ve kaçırma korkusunun farklı açılardan etkili olduğu belirlenmiştir. **Katılımcı 15** *"uzun süre araştırdığım bir ürün olduğunda kaçırma duygusuyla hareket ettiğim oluyor. O ürünü bulunca özellikle bu üründen az sayıda var gibi yazılar olunca hemen o ürünü alabiliyorum"* diyerek, görüşmeci özellikle online alışverişlerde sıklıkla karşımıza çıkan "bu üründen sadece iki adet var" gibi kaçırma duygusunu uyandıracak durumların tüketici davranışındaki etkisini vurgulamıştır. **Katılımcı 21** *"ben genelde yakın çevredeki indirimli marketleri takip ediyorum. Belirli günler indirim oluyor ve o günler o ürünü alabilmek için dükkanlar açılmadan gidip bekliyorum"*. **Katılımcı 17** *"ben hem indirim, kısıtlı sayıda ürün gibi şeylerden etkileniyorum hem de bazı elektronik malzemelerin son sürümlerini kaçırmamak adına hızlı davranıyorum. Bazı ürünler sınırlı sayıda üretiliyor mesela onları kaçırmak istemiyorum"*. **Katılımcı 8** ise kaçırma korkusunu sosyal statü ile ilişkilendirerek *"benim tüketim sürecindeki kaçırma korkum daha çok çevremde herkesin bir şeyi almış olup ve memnun olmalarıyla alakalı. Çalıştığım yerde çoğu kişi mesela iPhone kullanıyorsa bende o ürünü zam gelmeden almaya çalışıyorum"*.

- Hatıralar ve Tüketici Davranışları

Bireylerin geçmiş deneyimleri, anıları ve duygusal bağları, tüketim alışkanlıklarını önemli ölçüde şekillendirebilmektedir. Özellikle duygusal bağların kurulduğu hatıralar, tüketicilerin belirli markalar, ürünler veya hizmetler ile ilgili tercihlerini etkileyen temel faktörlerden biridir. Bu bağlamda, geçmişteki deneyimlere dayalı duygusal yansımalar, bireylerin gelecekteki tüketim davranışlarını yönlendiren önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır. Yapılan görüşmelerde katılımcılara geçmiş özlemlerinin, hatıralarının tüketim süreçlerinde etkili olup olmadığı sorulmuştur. **Katılımcı 14** *"en severek kullandığım ürünler beni geçmişe götüren eşyalardır. Bu yüzden bende güzel hatıraları canlandıran ürünleri gördüğümde kullanmayacak olsam bile alabiliyorum"*. **Katılımcı 10** *"beni mutlu eden nostalji ürünlerini görünce bazen alıyorum, onu evde bir yerde görmek bana huzurlu günleri anımsatıyor"*. **Katılımcı 21** *"hatıralarla bir şeyler aldığım oldu, mesela geçenlerde bizim çocukken oynadığımız bilyelerden satıldığını gördüm, torunuma aldım. Birlikte oynadık. Hem ben mutlu oldum hem torunum"*. **Katılımcı 1** *"böyle ürünleri almayı çok seviyorum. Özellikle bana çocukluğumu hatırlatan ürünlerin satıldığı yerleri keşfederim ve gerekli gereksiz şeyler alırım"*. Katılımcıların verdikleri cevaplar ile güzel hatıraların bireylerin tüketim süreçlerinde etkili olduğu, anılara yönlendirerek o ürünü almaya ittiği ve tüketicilerin yoğun duygu altında hareket ettikleri anlaşılmaktadır.

- Yaşlı ve Çocuk Satıcılar

Çocuk veya yaşlı bir satıcı, tüketiciler üzerinde genellikle daha yoğun duygusal tepkiler uyandırabilmektedir. Özellikle yaşlı satıcılar, sahip oldukları deneyimiyle güven duygusu oluşturma eğilimindeyken, çocuk satıcılar ise masumiyet ve şefkat gibi duygusal çağrışımlar yaratabilmektedir. Bu tür duygusal yanıtlar, tüketicilerin satıcıyla daha güçlü bir bağ kurmasına olanak tanıyabilir ve bu bağ, tüketici kararlarını etkileyen önemli bir faktör olarak karşımıza çıkabilmektedir. Yaşlı ve çocuk satıcıların tüketicilerin duygularına hitap etmesi bireyleri tüketim sürecinde duygusal manipülasyonların etkisinde kalmaya yönlendirebilmektedir. Çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde katılımcılara, yaşlı ve çocuk satıcılardan etkilenip etkilenmedikleri ve etki doğrultusunda ihtiyaç dışı satın alma yapip

yapmadıkları sorulmuştur. **Katılımcı 7** “*bu tür kişilerin yaptıkları satışlardan ürün aldığım oldu, örnek vermek gerekirse geçenlerde kırmızı ışıklarda yaşlı bir kadın limon satıyordu limona ihtiyacım olmadığı halde aldım hatta evde de limon olduğu için çoğu kullanmadan bozuldu*” diyerek katılımcı duygusal manipülasyon karşısında rasyonel olmayan bir tüketici davranışı sergilediğini gözler önüne sermiştir. **Katılımcı 15** “*özellikle çocuklara çok üzüliyorum bu sanırım kendi çocuklarımla olmaları ile alakalı, empati yapıyor olabilirim o nedenle yardımcı olmak amaçlı sattıklarından alıyorum*” katılımcı 15 duygusal manipülasyonlardan etkilenmenin empati ile ilişki olduğunu vurguladığı bu görüşmede çalışmaya farklı bir bakış açısı sunmuştur. Empati duygusunun tüketici davranışlarında etkili olabileceği düşünülebilmektedir. **Katılımcı 8** ise yapılan görüşmede “*yaşlı ve çocuklardan alışveriş yapıyorum, çünkü kendimi o zaman mutlu hissediyorum*” diyerek, bu tüketim davranışını mutluluğu ile bağdaştırmıştır. **Katılımcı 13** *her zaman, daima*” gibi kısa bir cevap vererek yaşlı ve çocuk satıcılardan sürkeli etkilenip bir şeyler aldığını ifade etmiştir. **Katılımcı 11** “*kesinlikle etkileniyorum bu tür satıcılardan ve ürün almaya çalışıyorum ancak bir duygusal tuzağın içinde de olmamak için sattıkları şeyi almadan önce gözlemliyorum ve bazen birkaç şey soruyorum*”. Katılımcı 11 verdiği cevap ile “duygusal tuzak” kavramını ortaya atmıştır. Yaşlı ve çocukların başkaları tarafından kullanılması da aslında duygusal tuzak olarak nitelendirilebilir. Çünkü genellikle merhamet duygusuna hitap eden bu duygusal manipülasyonlar herkes tarafından bilinmekte ve bu doğrultuda kötü amaçlar için de kullanılabilir. Örneğin **katılımcı 12** kesinlikle yaşlılardan heleki çocuklardan hiç almıyorum. Çünkü onların başkaları tarafından kullanıldığını düşünüyorum. **Katılımcı 1** “*önceden alıyordum yaşımda gençti ama yaşımda ilerledikçe onların kullanıldığını düşünüyorum ve bu nedenle bilerek almıyorum çünkü satış yapamadıkça belki onlarıda kullanmaktan vazgeçerler diye düşünüyorum*” şeklinde görüşlerini ifade eden katılımcılar aslında farkında olmadan duygusal tuzaklara değinmişlerdir.

- Duygusal Manipülasyon Nedir?

Yapılan derinlemesine mülakatlarda katılımcılara duygusal manipülasyon hakkında bilgileri olup olmadığı ve duygusal manipülasyon denince ne düşündükleri sorulmuştur. Bazı katılımcılar bilmediklerini dile getirirken bazı katılımcılar ise bu kavramı doğru şekilde kendi ifadeleri ile tanımlamışlardır. **Katılımcı 10** “*hiçbir fikrim yok ama böyle söyleyince sanki duygusal olarak kandırılmak gibi bir çağrışım yaptı bende*” **Katılımcı 8** “*daha önce hiç duymadım ama yorum yaparsam eğer bence duygularımı etkileyip bana istediklerini satın aldırma olabilir*”. **Katılımcı 13** “*bence duygusal manipülasyon duygularımız özelinde kişilerin istenilen şeye yönlendirilmesidir*” **Katılımcı 21** “*manipülasyon yönlendirmek gibi bir şey demekti, duygusal manipülasyon demekki duyguları yönlendirerek insanı istemese de bazı şeylere itmesidir*” **Katılımcı 18** “*duygusal sömürüdür bence çünkü duygularımızın etkisiyle işimize lazım olmayan şeyler aldırılıyor bize*” **katılımcı 22** “*eğer alışveriş için söyleyeceksem duygularımızı kullanarak bizi istediklerini almaya yönlendiriyorlar, bence duygusal manipülasyon dediğin bu*”. Yapılan görüşmelerde elde edilen sonuçlara göre duygusal manipülasyonun çoğu kişi tarafından bilinmektedir. Ancak eğitim düzeyini dikkate alırsak, duygusal manipülasyon kavramını bilip bilmemenin eğitim düzeyi ile alakalı olmadığı dikkat çekicidir. Çünkü eğitim düzeyi yüksek olan katılımcılardan bu kavramı bilmiyoruz, duymadık gibi cevaplar alınırken, eğitim düzeyinin ilköğretim olduğu katılımcılar ise bu kavramı güzel bir şekilde açıklamışlardır.

- Duygusal Manipülasyon Etkisi ve Sonrası

Son olarak katılımcılara duygusal manipülasyon hakkında kısa bir bilgi verilerek, daha önce duygusal manipülasyona maruz kaldığınızı düşünüyor musunuz ve eğer kaldıysanız sonrasında aldığınız ürünler için pişmanlık yaşadınız mı sorusu yöneltilmiştir. **Katılımcı 24** “*ramazanlarda ve bayramlarda ben bu etkide kalıyordum. Mesela bayram yaklaşınca markete giriyorum çeşit çeşit şekerler çikolatalar, ben ve eşim şeker hastasıyız çok fazla tüketmememize rağmen onlar görünce alıyorum, sonra dağıtıyorum evde kalanlarda kuruyor atıyorum*”. **Katılımcı 3** “*düğün davetiyesi seçerken bana doğayı korumak ve çevresel sürdürülebilirlik için birkaç çeşit gösterildi o an bu durumun etkisinde kaldım ve düğün davetiyemi çam ağacı tohumu olanlardan seçtim. Diğerlerine göre daha fazla para ödedim, benim çevresel duyarlılığım yüksek olduğu için bundan pişman olmadım ama duygusal etki ile hareket edip pişmanlık yaşamışlığımda çoktur*”. **Katılımcı 18** “*hastalık, kimsesizlik vb. nedenlerle ihtiyaç sahibi olduğumu söyleyen satıcılardan ne sattığının önemi olmaksızın duygusal etki ile alışveriş yapıyorum. Sonrasında genelde pişmanlık hissediyorum*”. Başka bir katılımcı ise özellikle online alışverişe dikkat çekerek yaşadığı pişmanlığı dile getirmiştir. **Katılımcı 4** “*duygusal manipülasyon*

etkisinde kaldığımı düşünüyorum, en basit örnekte son şans yada indirimde son ürün gibi ifadelerle hızlı alışveriş yapıyorum. Bu durum ihtiyacım olmayan ürünü almama sebep oluyor. Bende kaybetme duygusunu tetikliyor sanırım. Acele ile aldıklarımın da genelde memnun kalmıyorum. İade edebileceklerimi ediyorum edemediklerim elimde patlıyor. Bazen farkediyorumki elimde kalan üründen memnun olmak için kendimi zorluyorum”. **Katılımcı 1** “duygusal manipülasyon etkisiyle pişman olduğum durumlar çok olur, örneğin üniversitede okuduğum dönemde bazı dergi satışları oluyordu ve gelirinin şiddet gören kadınlara verildiği söyleniyordu bende her hafta bu dergilerden alıyordum ancak sonrasında bu paranın gerekli yerlere ulaşmadığını duygum ve o pişmanlığımı hiç unutmuyorum”. Duygusal Manipülasyonlardan maneviyat duygusu doğrultusunda etkilendiğini dile getiren bir baş katılımcı ise pişmanlığını şöyle dile getirmiştir. **Katılımcı 8** “manevi duygumun etkisiyle alıyorum ben ve sonrasında kendimi sorguluyorum neden aldım diye”. **Katılımcı 11** “bu ürünü aldım ama boşa mı aldım iyi bir şey için mi aldım bekleyip göreceğim diyorum kendime”. Görüşme sonucunda bilgi sahibi olduğunu vurgulayan **Katılımcı 10** “şimdi duygusal manipülasyonu daha detaylı öğrendiğim için düşünüyorum ben çok bu etkide kalabiliyormuşum. Bir şeyi aldıktan sonraki pişmanlığım bu yüzden olabilir” diyerek bu konuda farkındalık kazandığına vurgu yapmıştır. Bazı katılımcılar ise tüketim sürecindeki etkiler ile yönlendikleri ürünlerin işe yararlığına göre pişman olup olmadıklarını belirtmişlerdir. **Katılımcı 5** “duygusal hareket edip aldığım şey işime yarıyorsa pişman olmuyorum ama işime yaramıyorsa çok pişman oluyorum” **Katılımcı 6** “peçete satan çocuklardan çok etkileniyorum maalesef alıp kullanmıyordum ama pişmanlık yaşamıyorum çünkü onu alırken ben duygusal olarak tatmin olabiliyorum. Beni aldığım ürünün kullanım avantajından ziyade satın almanın kendisinden memnum kalmam mutlu ediyor. Mutluluğum sebebi satın alma eylemi, ürün değil”.

5. SONUÇ

Bu çalışma, duygusal manipülasyonların tüketici davranışları üzerindeki etkilerini derinlemesine incelemiş ve bu etkilerin, sosyal çevre, reklam stratejileri ve nostaljik unsurlar gibi çeşitli faktörler aracılığıyla nasıl şekillendiğini detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, tüketicilerin satın alma kararlarını yalnızca rasyonel analizlere dayalı olarak değil, aynı zamanda duygusal ve psikolojik faktörler doğrultusunda aldıklarını net bir şekilde göstermektedir. Çakır (2019) tüketim sürecindeki psikolojik etkileri ve irrasyonel karar alma sürecini incelediği çalışmasında bireylerin her ne kadar mantıksal bir tüketim süreci yönetmeye çalışsalar da irrasyonel bir süreç geçirdikleri yapılan analiz sonucunda ortaya koyulmuştur. Çalışma ile paralel sonuçlar gösteren bir başka çalışma ise Yıldız (2023)’ın çalışmasıdır. Çalışmada içgüdüsel satın almada bilinçli tüketim sürecini incelemiştir ve çalışma sonucunda bilinçli tüketim ve dokunma ihtiyacı gibi psikolojik etkilerin bireyleri plansız satın almada anlamlı etkileri olduğu ortaya koyulmuştur.

Özellikle katılımcıların çevrelerinin tercihleri, reklamların hedeflediği duygusal tepkiler ve geçmişteki deneyimlere dayalı nostaljik bağlar gibi etkenlerin, onların satın alma kararlarını önemli ölçüde etkilediği gözlemlenmiştir. Literatüre bakıldığında çalışmayla aynı sonuçları gösteren Müftüoğlu’nun 2024 yılında yaptığı çalışma dikkat çekmektedir. Çalışmada tüketicilerin nostalji eğilimlerinin tüketim sürecinde etkili olduğu ve nostaljik reklama yönelik tutumların bireyleri tüketime yönlendirdiği belirlenmiştir. Bu bağlamda, duygusal manipülasyonlar, tüketicilerin bilinçli düşünme süreçlerini aşarak, onların duygusal reflekslerini harekete geçirmekte ve tüketici davranışlarını yönlendirmektedir.

Ayrıca, influencer etkisi ve sosyal prestij gibi sosyal faktörlerin de tüketici davranışları üzerinde güçlü bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Özellikle, influencer’ların kişisel deneyimlerini paylaşarak takipçileriyle kurdukları duygusal bağlar, tüketici kararları üzerinde belirgin bir etki yaratmaktadır. Ancak, bu manipülasyonlara karşı katılımcıların zaman zaman pişmanlık yaşadıkları ve bu etkileşimlerin farkında olduklarını belirtmeleri, duygusal manipülasyonların bilinçli tüketici davranışları üzerindeki karmaşık etkisini ve bu etkilerin bazen istenmeyen sonuçlara yol açabileceğini ortaya koymaktadır. Ünlü ve Filan’nın (2021) yılında yaptığı çalışmalarında da çalışmayla paralel sonuçlar elde edilmiş ve sosyal medyanın özellikle gösteriş tüketiminde önemli bir etkisi olduğu ve influencer’larında bireyleri tüketime yönlendirdiği belirlenmiştir.

Sürü psikolojisi etkisine bakıldığında, özellikle kadın katılımcılarda daha belirgin şekilde etkilendiği, erkek katılımcılarda daha az etkili olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle çevrelerinin

seçimlerinden etkilenen katılımcılar, bazen hızlı ve düşünmeden satın alma yapabilmektedirler. Bu davranış sonucunda büyük pişmanlıklar yaşayabilmektedirler. Wang, Xue ve Liu'nun (2023) yılında yaptıkları çalışmalarında da sürü psikolojisinin tüketim sürecinde etkili olduğu ortaya koyulmuş ve organik gıda tüketiminde sürü zihniyeti yönlendirici bir rol üstlendiği belirlenmiştir. Loxton vd. (2020) yılında yaptıkları çalışmalarında da kriz dönemlerinde tüketici davranışlarını ele almış ve tüketim sürecinde, değişen takdiri harcama ve davranışların etkilenmesinde medyanın rolünü, sürü zihniyetinin etkileirini ve panik alışverişin etkilerini ortaya koyarken bu çalışma ile paralel sonuçlar elde etmişlerdir.

Sonuç olarak, duygusal manipölasyonlar, tüketici kararlarını şekillendiren güçlü araçlar olarak önemli bir yer tutmaktadır. Bu manipölasyonlar, pazarlama stratejilerinin etkinliğini artırırken, aynı zamanda tüketicilerin psikolojik düzeyde yönlendirilmesine de neden olmaktadır. Duygusal manipölasyonların, tüketicilerin bilinçli düşünme süreçlerini etkileyerek, karar alma mekanizmalarını büyük ölçüde dönüştürdüğü ve bazen onların gerçek ihtiyaçlarına aykırı tercihler yapmalarına yol açtığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, gelecekteki araştırmaların, duygusal manipölasyonların tüketici psikolojisi üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkilerini daha derinlemesine incelemesi önemlidir. Özellikle farklı eğitim düzeylerinin gelir düzeylerinin ve mesleki grupların duygusal manipölasyonlara yönelik tutundukları tavırların farklılık göstermesi nedeni ile gelecekteki çalışmalarda bu sınırlılıklar genişletilmeli ve daha kapsamlı sonuçlar elde edilmesi sağlanmalıdır. Ayrıca, pazarlama ve reklam sektörlerinde etik sorumlulukların belirlenmesi gerektiği, tüketicilerin bilinçli seçimler yapabilmesi için pazarlama stratejilerinin daha etik bir çerçevede şekillendirilmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır. Bu alışma, duygusal manipölasyonların etkilerini daha kapsamlı bir şekilde anlamamıza olanak sağlamış olup, tüketim sürecinde duygusal davranışlar sergileyebildiğimizi vurgulamaktadır. Tüketicilerin psikolojik manipölasyonlardan daha az etkilenebilmesi için, etik sorumluluklar doğrultusunda düzenlemeler yapılması ve bu konunun daha fazla araştırılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan anket yöntemi için Atatürk Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 25/11/2024 tarihli ve E.88656144-000-2400387518 nolu toplantısında 20 sıra sayılı kararı ile izin alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde AKAD Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar (lar) ına aittir.

Ethics Statement: Permission for this study was obtained from the Ethics Committee of Atatürk University with the decision number 25/11/2024 at the meeting dated E.88656144-000-2400387518 and numbered 20 of the relevant board. In case of detection of a contrary situation, AKAD Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

KAYNAKÇA

- Aslaner, A. G., & Aydın Aslaner, D. (2020). Geleneksel'den dijitale Türkiye'de reklamcılık. Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(21), 17–30. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil/issue/57136/760471>
- Ayar, M., & Yıldız, D. (2022). Duygusal zekanın hedonik tüketim davranışına etkisi: Ordu ve Giresun ili örneği. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 14(26), 400–423. <https://doi.org/10.38155/ksbd.1189901>
- Baltacı, A. (2008). Pazarlamada fiyat stratejileri. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/343814470_Pazarlamada_Fiyat_Stratejileri (Erişim tarihi: 20.11.2024). <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.32224.51205>
- Başaran, Y. K. (2019). Sosyal bilimlerde örnekleme kuramı. The Journal of Academic Social Science, 47(47), 480–495. <https://doi.org/10.16992/ASOS.12368>
- Berkovich, I., & Eyal, O. (2017). Good cop, bad cop: Exploring school principal's emotionally manipulative behaviours. Educational Management Administration and Leadership, 45(6), 944–958. <https://doi.org/10.1177/1741143216659293>

- Çakır, K. (2019). Tüketim psikolojisi ve irrasyonel karar alma süreci: Konya ilinde bir nitel araştırma (Yüksek lisans tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman). Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı. <https://dosya.kmu.edu.tr/sbe/userfiles/file/tezler/iktisat/kezibancaakir.pdf>
- Damasio, A. (2018). Spinoza'yı ararken. ODTÜ Yayıncılık. ISBN: 978-605-98567-99
- Duygusal manipülasyonu tanıma ve engelleme. (n.d.). Sır Psikoloji. (Erişim tarihi: 01.01.2025) <https://www.sirpsikoloji.com/duygusal-manipulasyonu-tanima-ve-engelleme/>
- Ergene, İ. (2018). Tüketim kültürü bağlamında alışveriş merkezlerinde iç mekan tasarım yaklaşımları. In II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı (ss. 39–56). <https://hdl.handle.net/20.500.12415/3047>
- Fox, J., & Moreland, J. J. (2015). The dark side of social networking sites: An exploration of the relational and psychological stressors associated with Facebook use and affordances. *Computers in Human Behavior*, 45, 168–176. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.11.083>
- Galanton, D. (2019). The manipulation through media, from concept to practical application. *Information and Manipulation*, 9(1), 17–22. https://www.ijcr.eu/articole/433_003%20Dana%20GALANTON.pdf
- Grieve, R., & Mahar, D. (2010). The emotional manipulation–psychopathy nexus: Relationships with emotional intelligence, alexithymia, and ethical position. *Personality and Individual Differences*, 48, 945–950. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.02.028>
- Gülen, M. (2016). Algı yönetimi ve manipülasyon. Pınar Yayınları.
- Gürgeç, H. (1996). Reklam ve Tüketim. *Yeni Türkiye Dergisi*, 11, 432–436. <https://yeniturkiye.com/>
- Gültekin, M. (2016). Algı yönetimi ve manipülasyon: Kanmanın ve kandırmanın psikolojisi. Pınar Yayınları
- Güven, E. Ö. (2009). Hedonik tüketim: Kavramsal bir inceleme. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, (13), 65–72. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/abmyoder/issue/46435/583392>
- Hyde, J., & Grieve, R. (2018). The dark side of emotion at work: Emotional manipulation in everyday and workplace contexts. *Personality and Individual Differences*, 129, 108–113. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.03.025>
- Kalfaoğlu, S. (2021). Ahlaki zeka ile rasyonel karar alma ilişkisinde duygusal manipülasyonun düzenleyici etkisi: Sanayi işletmeleri araştırması (Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya). https://iav.org.tr/wp-content/uploads/2020/07/Serap_Kalfaoglu_KITAP_BASKI_2023.pdf
- Karabıyık, H. Ç., & Elgün, M. N. (Eds.). (2022). Pazarlamaya psikolojik bir yaklaşım: Çıpalama ile tüketici manipülasyonu üzerine deneysel bir araştırma (1. baskı). NEÜ Yayınları.
- Karabulut, M. (1981). Tüketici davranışı: Pazarlama yeniliklerinin kabulü ve yayılışı. Cağaloğlu-İstanbul: Minnetoğlu Yayınları.
- Keskin, S., & Baş, M. (2015). Sosyal medyanın tüketici davranışları üzerine etkisinin belirlenmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 51–69. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziuiibfd/issue/28305/300777>
- Kıncal, Ö. D. (2006). Tüketici davranışlarının saat tasarımlarına etkisi. Marmara Üniversitesi, <https://www.proquest.com/docview/2572366128?pq-origsite=gscholar&fromopenview=true&sourcetype=Dissertations%20&%20Theses>
- Korkmaz, İ., & Dal, N. E. (2020). Kıtık teorisi ve bandwagon etkisi çerçevesinde Covid-19 salgınının tüketici davranışı açısından incelenmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi*, 7(11), 88–125. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/58010/812635>
- Köksalan, N. (2021). Tüketim kültürünün yaygınlaşmasında sosyal onayın rolü: Kavramsal bir inceleme. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5(12), 27–39. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/meric/issue/62266/910577>

- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Sage Publications.
- Loxton, M., Truskett, R., Scarf, B., Sindone, L., Baldry, G., & Zhao, Y. (2020). Consumer behaviour during crises: Preliminary research on how coronavirus has manifested consumer panic buying, herd mentality, changing discretionary spending and the role of the media in influencing behaviour. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(8), 166. <https://doi.org/10.3390/jrfm13080166>
- Lunt, P. K., & Livingstone, S. M. (1992). *Mass consumption and personal identity*. Open University Press.
- Müftüoğlu, S. (2024). Tüketim kültürü bağlamında endüstrileşen nostalji: Nostaljinin reklamlarda kullanılması üzerine bir araştırma (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul). <https://tezara.org/theses/889660>
- Odabaşı, Y. (2002). Tüketici davranışları. *Kapital Medya Hizmetleri*.
- Özdemir, İ. (2024). Televizyon reklamlarının çocuklar üzerindeki etkisi. *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10(15). <https://doi.org/10.51947/yonbil.1358755>
- Özdemir, N., & Turan, S. (2018). Okul müdürlerinin manipülatif davranışları ile öğretmenlerin özerklik algısı ve bağıllık düzeyleri arasındaki ilişkiler. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(2), 1707–1726. <https://doi.org/10.29299/kefad.2018.19.02.018>
- Özhan Dedeoğlu, A. (2002). Tüketici davranışları alanında kalitatif araştırmaların önemi ve multidisipliner yaklaşımlar. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 75–92. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/deuiibfd/issue/22760/242938>
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods* (2nd ed.). Sage Publications.
- Patton, M. Q. (2025). Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri (M. Bütün & S. B. Demir, Çev.). 3. Baskı, Pegem Akademi. <https://depo.pegem.net/9786053649335.pdf>
- Rook, L. (2006). An economic psychological approach to herd behavior. *Journal of Economic Issues*, 40(1), 75–95. DOI: 10.1080/00213624.2006.11506883
- Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185–211. <https://doi.org/10.2190/DUGG-P24E-52WK-6C>
- Şeker, A. (2021). İnfliencerların tüketici satın alma tutum ve davranışlarına etkileri üzerine nitel bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 22(1), 19–42. <https://doi.org/10.24889/ifede.934155>
- Thaler, R. (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 1, 39–60. [https://doi.org/10.1016/0167-2681\(80\)90051-7](https://doi.org/10.1016/0167-2681(80)90051-7)
- Tekvar, S. O. (2016). Tüketici davranışlarının demografik özelliklere göre tanımlanması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(6), 1601–1616. <https://doi.org/10.15869/itobiad.256244>
- Ural, S. (2024). Dijital manipölasyon, manipölasyonun doğuşu ve manipölasyon yöntemleri. In IV. Uluslararası İletişim Sempozyumu: Dijital Çağda Dezenformasyon, Bildiriler Kitabı (ss. 128–146). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hmkusbed/issue/70758/1072624>
- Ünlü, S., & Filan, M. (2021). Veblen'in gösterişçi tüketim kavramı çerçevesinde sosyal medya: Instagram influencer'ları üzerine bir analiz. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6(12), 39–55. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akader/issue/65599/890320>
- Wang, J., Xue, Y., & Liu, T. (2023). Consumer motivation for organic food consumption: Health consciousness or herd mentality. *Frontiers in Public Health*, 10, <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.1042535>
- Wells, W. D., & Prensky, D. (1996). *Consumer behavior*. John Wiley & Sons.

- Yıldız, S. Y. (2023). Bilinçli tüketim ve içgüdüsel satın alma arasındaki etkileşimi keşfetmek: Tüketici psikolojisini anlamaya ve etkilemeye yönelik içgörüler. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 58(2), 1081–1099. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.23.04.2112>
- Yılmaz, R. A. (1999). Duygusal çekicilikli reklamların iletişim etkileri, Doktora tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir. <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/handle/11421/8530>

Psikolojik İyi Oluşun Genel Öz Yeterlik Üzerindeki Etkisi: Demografik Değişkenlerin Moderatör Etkisi

The Effect of Psychological Well-Being on General Self-Efficacy: The Moderating Role of Demographic Variables

İbrahim FIRAT¹

Öz

Amaç: Bu çalışma, bireylerin psikolojik iyi oluş düzeylerinin genel öz yeterlik inançları üzerindeki etkisini ve bu ilişkide demografik faktörlerin (cinsiyet, medeni hal, yaş, öğrenim düzeyi, kıdem düzeyi, meslek kategorisi ve okul türü) moderatör rolünü incelemeyi amaçlamaktadır.

Tasarım/Yöntem: Araştırma, nicel yöntem kullanılarak gerçekleştirilmiş ve Likert ölçeklerine dayalı bir anket uygulanmıştır. Çalışma, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda görev yapan öğretmenlerden oluşan 501 kişilik bir örneklemle yürütülmüştür. Veriler, SPSS, AMOS ve PROCESS makro araçlarıyla analiz edilmiş; temel ilişkiyi test etmek için basit doğrusal regresyon, düzenleyici etkileri belirlemek için moderasyon analizleri yapılmıştır.

Bulgular: Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi bulunmuştur. Ancak moderasyon analizleri, demografik değişkenlerin bu ilişkide düzenleyici bir rolü olmadığını göstermiştir. Sonuçlar, psikolojik iyi oluşun bireylerin genel öz yeterlik inançlarını artıran önemli bir faktör olduğunu ve bu etkinin demografik değişkenlerden bağımsız olarak güçlü şekilde devam ettiğini ortaya koymuştur.

Sınırlılıklar: Araştırma, belirli bir bölgede öğretmenler üzerinde gerçekleştirilmiş olup, farklı meslek grupları ve kültürel bağlamlara genellenebilirliği sınırlıdır. Çalışma kesitsel bir tasarıma sahip olduğu için değişkenler arasındaki ilişkiler nedensellik yerine yalnızca ilişkisellik düzeyinde değerlendirilmiştir.

Özgünlük/Değer: Bu çalışma, psikolojik iyi oluş ve genel öz yeterlik ilişkisini demografik faktörlerin düzenleyici rolü açısından ele alan sınırlı araştırmalardan biridir. Elde edilen bulgular, çalışanların psikolojik iyi oluş düzeylerini artırmaya yönelik örgütsel stratejilerin geliştirilmesi açısından önemlidir. Çalışma, özellikle yönetim ve organizasyon bağlamında psikolojik iyi oluşun mesleki başarı üzerindeki etkisini ortaya koyarak literatüre katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik İyi Oluş, Genel Öz Yeterlik, Çalışan Motivasyonu, Moderasyon Analizi, Örgütsel Davranış

Abstract

Purpose: This study examines the impact of psychological well-being on general self-efficacy and the moderating role of demographic factors (gender, marital status, age, education level, tenure, occupational category, and school type).

Design/Methodology: A quantitative research method was employed, using a Likert-scale-based survey. The sample consists of 501 teachers working in schools under the Ministry of National Education. Data were analyzed using SPSS, AMOS, and PROCESS macro tools. Simple linear regression assessed the main effect, while moderation analyses examined the role of demographic variables.

Findings: Psychological well-being positively and significantly affects general self-efficacy. However, moderation analyses indicate that demographic variables do not significantly alter this relationship. The results suggest that psychological well-being consistently enhances self-efficacy, regardless of demographic differences.

Limitations: The study focuses on teachers in a specific region, limiting its generalizability to other professions and cultural contexts. Additionally, self-report measures were used, which may introduce response bias. As the study employed a cross-sectional design, the relationships between variables were evaluated at the correlational rather than causal level.

Originality/Value: This study is among the few that explore the moderating role of demographics in the relationship between psychological well-being and self-efficacy. It highlights the need for organizational strategies that support employees' well-being and contributes to the management and organization literature by emphasizing its role in professional success.

Keywords: Psychological Well-Being, General Self-Efficacy, Employee Motivation, Moderation Analysis, Organizational Behavior

¹Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Kozluk Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi, ibrahimfirat4673@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6102-7176

1. GİRİŞ

Çalışanların bireysel ve profesyonel yeterlilikleri, örgütlerin verimliliği ve performansı üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır (Day & Gu, 2014). Özellikle, öğretmenlerin psikolojik iyi oluş durumları ve genel öz yeterlik inançları, hem bireysel hem de örgütsel düzeyde başarısını destekleyen kritik faktörler arasında yer almaktadır (Bandura, 1997; Ryff, 1989). Psikolojik iyi oluş, bireyin anlamlı bir yaşam sürebilme, potansiyelini gerçekleştirme ve zorluklarla başa çıkma becerisini ifade ederken (Ryff, 2014), genel öz yeterlik, bireyin belirli bir hedefe ulaşma konusundaki yetkinlik algısını ifade etmektedir (Bandura, 1997).

Çalışanların psikolojik iyi oluşu ve öz yeterlik algısı; liderlik, örgütsel destek ve iş ortamı gibi faktörlerden etkilenir ve bu durum, örgütsel davranış ile performansı önemli ölçüde etkiler (Luthans vd, 2007). Örneğin, yüksek psikolojik iyi oluş düzeyine sahip çalışanların çatışma yönetimi, motivasyon ve liderlik becerileri açısından daha etkin oldukları gözlemlenmiştir (Schaufeli & Bakker, 2004). Benzer şekilde, genel öz yeterlik algısının bireylerin stresle başa çıkma becerilerini, örgütsel bağlılıklarını ve iş performanslarını olumlu yönde etkilediği gösterilmiştir (Skaalvik & Skaalvik, 2010). Bandura'nın (1997) sosyal bilişsel teorisi, olumlu psikolojik durumların bireylerin zorluklarla başa çıkma stratejilerini geliştirme ve öz yeterlik algılarını artırma üzerindeki etkisini açıklamaktadır.

Demografik faktörlerin, özellikle cinsiyet, yaş, mesleki kıdem ve öğrenim düzeyi gibi değişkenlerin, bireylerin psikolojik iyi oluş ve genel öz yeterlik algıları üzerindeki etkilerini anlamak, örgütlerin çalışan bağlılığını artırmaya yönelik daha hedefli politikalar geliştirmesi açısından kritik bir adım olabilir. Benzer şekilde, Bıyıkbeyi ve Tatlı (2025) de örgütsel süreçlerde bireylerin çevresel değişkenlere verdiği tepkilerin doğrudan değil, dolaylı mekanizmalarla şekillendiğini ortaya koyarak, bireysel faktörlerin etkisinin daha karmaşık dinamiklerle incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Yurtal ve Elgit'in (2022) çalışmasında, kıdem düzeyi yüksek çalışanların öz yeterlik algılarının daha düşük kıdeme sahip çalışanlara göre daha yüksek olduğu bulunmuştur. Eagly'nin (1987) toplumsal cinsiyet rolleri teorisine göre, kadın ve erkek çalışanlar farklı sosyal beklentiler içinde olduğundan, mesleki yeterlik algıları ve psikolojik iyi oluş düzeyleri üzerinde bu durumun etkili olabileceği öne sürülmektedir. Gelişimsel psikoloji perspektifinden bakıldığında, yaş ilerledikçe bireylerin mesleki deneyimlerinin artması ve stresle başa çıkma becerilerinin gelişmesi, onların öz yeterlik algılarında ve psikolojik iyi oluş düzeylerinde bir artış sağlayabilir (Lachman & Weaver, 1998). Literatürde demografik faktörlerin bireylerin iyi oluş ve öz yeterlik düzeyleri üzerindeki etkisini inceleyen bunlara benzer şekilde çalışmalar mevcuttur. Ancak, bu etkilerin örgütsel davranış ve insan kaynakları yönetimi bağlamında ele alındığı çalışmalarda sınırlı bir perspektif olduğu anlaşılmıştır. Bu doğrultuda, örgütlerde çalışanların psikolojik iyi oluş ve genel öz yeterlik düzeylerinin anlaşılması, demografik değişkenlerin bu unsurlar üzerindeki etkisini örgütsel davranış perspektifinden ele alarak insan kaynakları yönetimi stratejilerinin daha hedefli ve etkili hale getirilmesine katkı sağlayabilir.

Bu çalışmanın amacı, bireylerin psikolojik iyi oluş düzeylerinin genel öz yeterlik algıları üzerindeki etkisini incelemek ve bu ilişkiye demografik değişkenlerin moderatör etkisini analiz etmektir. Çalışmada, psikolojik iyi oluş ve genel öz yeterlik arasındaki temel ilişki analiz edilirken, cinsiyet, medeni hal, yaş, öğrenim düzeyi, kıdem düzeyi ve çalışılan iş kategorisi gibi demografik faktörlerin moderasyon etkileri değerlendirilmiştir. Elde edilen bulguların, öğretmenlerin öz yeterlik inançlarını güçlendirmek amacıyla; mesleki gelişim programlarının artırılması, psikolojik iyi oluşu destekleyen okul içi uygulamaların yaygınlaştırılması, öğretmenler arası iş birliği ve dayanışmanın teşvik edilmesi, ayrıca daha kapsayıcı ve destekleyici okul iklimlerinin oluşturulması yönünde insan kaynakları politikalarına katkı sunması beklenmektedir. Ayrıca, örgütsel performans ve çalışan tatminini artıracak stratejilere rehberlik etmesi amaçlanmaktadır.

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Psikolojik iyi oluş kavramının kökenleri Aristoteles'in "eudaimonia" anlayışına kadar uzanmaktadır. Aristoteles, "eudaimonia"yı insan yaşamının nihai amacı olarak tanımlamış ve bunu erdemli bir yaşam sürmek, bireyin potansiyelini gerçekleştirmek ve anlamlı bir hayat yaşamak şeklinde açıklamıştır. Bu anlayış, bireyin mutluluğunu ve yaşam memnuniyetini en üst düzeye çıkarmayı ifade eder ve modern psikolojik iyi oluş kavramıyla paralellik göstermektedir (Aristoteles, 2000). Modern dönemde, Carol Ryff bu kavramı daha kapsamlı bir şekilde ele almış ve bireyin

psikolojik sağlığını ve yaşam kalitesini artıran unsurları açıklayan bir model geliştirmiştir. Ryff'in (1989) modeline göre, psikolojik iyi oluş; özerklik, çevresel hkimiyet, kişisel gelişim, olumlu ilişkiler, amaçlı yaşam ve kendini kabul olmak üzere altı temel boyuttan oluşmaktadır. Günümüz sosyal bilim insanları da bireylerin psikolojik iyi olma durumlarını çeşitli farklılıklara göre ele almışlardır (zbek & Akyüz, 2022). Çünkü bir bireylerde iyi olma durumuna karşılık gelen birçok kavram bulunmaktadır. Bireysel iyi oluş, olumlu veya olumsuz duygu durumları, yaşam doyumu, yaşam kalitesi gibi kavramlar anlam olarak psikolojik iyi oluş kavramını tam olarak karşılamayan ancak aralarında ilişki bulunan ifadeleri içerisinde barındırmaktadır. Söz konusu kavramların tümünün bireylerin psikolojik iyi oluş durumları üzerinde etkisi bulunmaktadır (Gülaçtı, 2009). Ryff ve Keyes, (1995)'e göre, bireyin yaşamında anlam ve amaç bulması, olumlu ilişkiler geliştirmesi ve kendini gerçekleştirmesi gibi unsurları içermektedir. Bireylerin duygusal, bilişsel ve sosyal yönlerden kendilerini tatmin olmuş hissetme durumu olarak tanımlamaktadır. Keyes (2002), bireyin yaşamda başarılı bir şekilde işlev görmesi ve hayattan memnuniyet duyması olarak tanımlamaktadır. Seligman (2011) ise, psikolojik iyi oluşun mutluluk ve tatmin duygularını içeren daha geniş bir refah anlayışı olduğunu belirtir. Alan yazında yer alan bu çalışmalar ışığında, psikolojik iyi oluş, bireyin hayatında anlam ve amaç bulması, kişisel gelişimini sürdürebilmesi ve sosyal ilişkilerinde tatmin yaşaması gibi unsurları içerdiği bir kavram olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda, bireyin kendisi ve çevresiyle barışık olmasını, olumlu duygular yaşamasını ve zorluklarla başa çıkabilme kapasitesini açıklayan bir yapı olarak ele alınmaktadır. Bireyin olumlu ve olumsuz duygularının kıyaslandığında, olumlu duyguların baskın olması, bireyin yaşamıyla ilgili düşünce ve hislerinin olumlu olması ve genel olarak pozitif bir psikolojik bakış açısına sahip olması, bireyin psikolojik olarak iyi durumda olduğunu ifade eder (Yılmaz & Büyükcebeci, 2019). Psikolojik iyi oluş hali, zihinsel ve duygusal açıdan daha iyi olmayı içermekle birlikte, genel şekliyle kendini iyi hissetme veya iyi performans gösterme anlamında da kullanılabilir (Gen, 2013).

z yeterlik (self-efficacy) kavramı, Bandura'nın (1977) Sosyal-Bilişsel Kuramı çerçevesinde geliştirilmiştir. Bandura'ya göre, öz yeterlik algısı bireyin motivasyonunu, düşüncelerini ve davranışlarını doğrudan etkiler. Bandura (1986), bilgi, beceri ve uygulamanın yaşamda başarılı olmak için yeterli olmadığını aynı zamanda bireylerin kişisel öz-yeterlikleri ve becerileri hakkındaki düşünce ve inançları, motivasyonları ve davranışları da performansına etki ettiğini ifade etmektedir. z yeterlik kişinin yetenekli olmasından ziyade kendi kaynaklarına güvenmesini ön plana alır. Birey herhangi bir işi yapabilme becerisine sahip olsa bile o işi yapacağına dair inancı ve devamında bu yönde davranışı yok ise başarısız olabilir (Işık & iek, 2020; Yner, 2020; Kılınç, 2017). z yeterlik inancı, bireylerin belirli bir performans sergilemek için gereken etkinlikleri ve eylemleri düzenleyip, bunları başarıyla gerçekleştirme yeteneklerine olan inanç olarak nitelendirilebilir. Diğer bir anlatımla bireyin herhangi bir işi başarabileceğine ilişkin inanç olarak açıklanabilir. Bandura (1997), z yeterlik kavramını her ne kadar bireyin kendi yeteneğine yönelik bir algı olarak ele alsa da bu durumun genelleştirilebileceğini ifade etmektedir (Ekici, 2008). Zira z yeterlik kavramı duruma özgü kullanıldığı gibi son yıllardaki çalışmalarda "genel öz yeterlik" olarak da kullanılmaktadır (Kılınç, 2017: 20). Kavramın genelleştirilmiş halinin lği (Aypay, 2010; Scherbaum, vd., 2006) artık çalışmalarda kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Uğurlu & Fırat, 2023: 9). Bu bağlamda genel öz yeterlik, bir duruma özgü olmanın dışında genelleştirilebilen durumlar için geçerli olan bireylerin yeteneklerine dair inançlarını açıklamaktadır (Tipton & Worthington, 1984). Luszczynska vd. (2005b), daha geniş bir ifadeyle genel öz yeterlik inancını, bireyin yeni veya zorlu durumlarda üstesinden gelme ve hedeflerine ulaşma yeteneğine olan inanç şeklinde ifade etmektedir. Bandura (1977) ise, genel öz yeterliği bireyin belirli bir durumu ya da görevi başarıyla tamamlayabileceğine dair inancını ifade ederek kişinin yeteneklerine olan güvenini ve bu yetenekleri kullanarak hedeflerine ulaşma kapasitesini vurgular. Sosyal bilişsel kuramı, düşük genel öz-yeterlik düzeyine sahip bireylerin gelişim ve yeteneklerini değerlendirirken olumsuz bir eğilim sergilediklerini; yüksek genel öz-yeterlik düzeyine sahip bireylerin ise iyimser ve mücadeleci olduklarını belirtmektedir (zsoy & Ardıç, 2020).

z yeterlik, bireyin belirli bir görevi yerine getirebileceğine olan inancını ifade eden bir kavramdır ve bireylerin içsel motivasyonu ve başarıya ulaşma kapasitesi ile yakından ilişkilidir (Schwarzer & Jerusalem, 1995). Pozitif psikoloji yaklaşımına göre, psikolojik iyi oluşun bireylerin öz yeterlik algıları üzerinde pozitif bir etkisi bulunmaktadır (Seligman, 2011). Yin vd. (2023)'e göre, öğretmenlerin öz yeterlik inançlarını şekillendiren faktörler arasında psikolojik iyi oluş önemli bir yer

tutmaktadır. Zira, Bandura'nın (1997) öz yeterlik teorisi, bireyin psikolojik durumu ile öz yeterlik algısı arasındaki güçlü ilişkiyi vurgulamaktadır. Alan yazında da, psikolojik iyi oluş ile genel öz yeterlik inancı arasındaki etkileşimi farklı örneklemeler kapsamında ele alan çalışmalarda, pozitif ve anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Örneğin, Bradson ve Strober (2024) hastalar üzerinde, He, Fang ve Du (2023) öğrenciler üzerinde, Üner ve arkadaşları (2023) okul idarecileri üzerinde, Zeng ve arkadaşları (2021) öğrenciler üzerinde, Sarıtaş (2019) öğretmen adayları üzerinde, Kılınç (2017) öğrenciler üzerinde, Xie ve arkadaşları (2020) hemşireler üzerinde ve De-Caroli ve Sagone (2014) 14-18 yaş arasındaki gençler üzerinde yaptıkları çalışmalarda, bu değişkenler arasında anlamlı ilişkiler tespit etmişlerdir. Özellikle öğretmenler bağlamında yapılan çalışmalarda, Caprara ve arkadaşları (2006) ortaokul öğretmenleri üzerinde, Cansoy, Parlar ve Türkoğlu (2020) genel öğretmenler üzerinde, Ateş ve Ateş (2023) voleybol eğitimcileri üzerinde ve An ve Tao (2024) İngilizce öğretmenleri üzerinde psikolojik iyi oluş ile genel öz yeterlik inancı arasında anlamlı ilişkiler bulmuşlardır. Bu bulgular, psikolojik iyi oluş ile genel öz yeterlik arasındaki ilişkinin, öğretmenler bağlamında da tutarlı bir şekilde ortaya çıktığını göstermektedir. Zira Bandura'nın (1997) Sosyal Bilişsel Teorisi ve Ryff'in (1989) Psikolojik İyi Oluş Modeli, bu ilişkiyi teorik olarak desteklemektedir. Özellikle eğitim bağlamında, öğretmenlerin öz yeterlik inançlarını etkileyen temel unsurlar arasında mesleki deneyim (Tschannen-Moran & Woolfolk Hoy, 2001), destekleyici okul ortamı (Goddard vd., 2004), mesleki gelişim fırsatları (Ross & Bruce, 2007) ve öğrenci başarısı (Klassen & Chiu, 2010) önemli bir yer tutmaktadır. Literatür taramasına dayanarak, öğretmenlerin öz yeterlik inançlarını etkileyen yukarıda belirtilen unsurların geniş çapta incelendiği, ancak psikolojik iyi oluş kavramı ile bu inançlar arasındaki ilişkinin yeterince ele alınmadığı gözlemlenmiştir. Öz yeterlik ve mesleki performans arasındaki ilişkiler, özellikle eğitim bilimleri literatüründe kapsamlı bir şekilde incelenmiştir (Tschannen-Moran & Woolfolk Hoy, 2001; Goddard vd., 2004). Bununla birlikte, öğretmenlerin psikolojik iyi oluş durumlarının öz yeterlik inançları üzerindeki etkisini örgütsel davranış perspektifinden ele alan çalışmalara sınırlı sayıda rastlanmış olup, bu bağlamda özellikle Schwarzer ve Hallum'un (2008) çalışması dikkati çekmektedir. Benzer şekilde, Ateş ve Ateş (2023) ile An ve Tao (2024)'ün çalışmalarında, bireylerin duygusal iyilik hallerinin genel öz yeterlik inançlarının temel bir belirleyicisi olduğu vurgulanmıştır. Bu çalışmalarda, psikolojik iyi oluş düzeyi yüksek olan bireylerin, görevlerini yerine getirme konusunda daha güçlü bir inanç geliştirdiği ve buna bağlı olarak öz yeterlik düzeylerinin anlamlı ölçüde arttığı belirtilmiştir. Ayrıca, psikolojik iyi oluş düzeyi yüksek bireylerin yaşam zorluklarını daha etkili bir şekilde aşabilme becerisi geliştirmelerinin, öz yeterlik algılarında kayda değer bir artışa neden olduğu ifade edilmiştir. Luszczynska vd., (2005a), psikolojik iyi oluş düzeyi yüksek bireylerin, daha fazla içsel motivasyona ve başarı odaklı bir bakış açısına sahip oldukları, dolayısıyla öz yeterlik inançlarının da güçlendiğini belirtmektedir. Ryff ve Keyes, (1995), psikolojik iyi oluşun bireyin olumlu duygularını artırarak öz yeterlik algısını geliştirdiği belirtilmiştir. Bu bağlamda, bireylerin psikolojik olarak iyi hissettikleri durumlarda, genel öz yeterlik inançlarının daha yüksek olacağı öne sürülmektedir. Bu varsayımdan hareketle ana etki hipotezi (H₁) geliştirilmiştir.

Ana Etki Hipotezi:

H₁: “Psikolojik iyi oluş, genel öz yeterlik inancı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.”

Sosyal bilimlerin doğasında bulunan görecelik gereği bazı etkiler; durumlara, bireysel özelliklere, bağlama veya kültüre bağlı olarak değişebilmektedir (Gürbüz, 2021:89). Çalışmada incelenen demografik faktörler, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisini düzenleyebilecek değişkenler olarak ele alınmıştır. Alan yazın çalışmaları, demografik değişkenlerin bireylerin psikolojik iyi oluş durumları ve genel öz yeterlik inançları üzerinde anlamlı etkiler yaratabildiğini göstermektedir. Örneğin, Oğuz Duran ve Çalışkan (2020), Doğan ve Aslan (2022) ile Gündüz ve Çağırca (2023) psikolojik iyi oluş ile cinsiyet değişkeni arasında; İmroğlu ve arkadaşları (2021) psikolojik iyi oluş ile cinsiyet, medeni durum ve çalışma durumu arasında; Kahraman ve Çelik (2022) psikolojik iyi oluş ile okul türü ve çalışma süresi arasında anlamlı ilişkiler tespit etmişlerdir. Benzer şekilde, Seyedi-Andi ve arkadaşları (2019) genel öz yeterlik ile aile geliri, okul türü ve sınıf değişkenleri arasında; Keskin ve Toprakçı (2024) genel öz yeterlik ile eğitim düzeyi arasında; Parlar ve Gençal Yazıcı (2017) genel öz yeterlik ile cinsiyet değişkeni arasında anlamlı ilişkiler bulmuşlardır.

Bunun yanı sıra, söz konusu değişkenlere ilişkin literatürde ulaşılan teorik yaklaşımlar ve diğer ampirik bulgular aşağıdaki gibidir:

Eagly'nin (1987) toplumsal cinsiyet teorisine göre, erkekler ve kadınlar toplumsal rollerine bağlı olarak farklı psikolojik deneyimlere sahiptir. Bu durum, öz yeterlik algısında farklılıklara neden olabilir. Schunk ve Pajares (2002), öz yeterlik algısının cinsiyete göre farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur.

Conger ve Elder (1994) tarafından ortaya konulan aile stres modeli, evli bireylerin sosyal destek mekanizmalarından yararlanarak psikolojik iyi oluşlarını artırabileceğini ifade etmektedir. Ross, Mirowsky ve Goldsteen'in (1990) çalışmaları, medeni halin bireylerin psikolojik iyi oluşlarını ve dolaylı olarak öz yeterlik algılarını etkileyebileceğini göstermektedir.

Gelişimsel psikoloji teorilerine göre bireyler, yaşlarına bağlı olarak psikolojik dayanıklılık ve öz yeterlik algısında farklılıklar gösterebilir (Lachman & Weaver, 1998). Özellikle yaş ilerledikçe bireylerin yaşam deneyimlerinden elde ettikleri kazanımlar, öz yeterlik algılarını artırabilir.

Lent, Brown ve Hackett'in (1994) sosyal bilişsel kariyer teorisi, eğitim düzeyinin bireylerin öz yeterlik algılarında belirleyici bir rol oynadığını öne sürmektedir. Yükseköğrenim düzeyine sahip bireylerin, problem çözme becerileri ve öz yeterlik algılarının daha yüksek olduğu belirtilmiştir.

İş yaşam döngüsü teorisine göre, bireylerin kıdem düzeyi arttıkça öz yeterlik algılarında da artış görülebilmektedir (Bandura, 1997). İş deneyimi ve bilgi birikimi, bireyin görevlerini daha kolay yerine getirme kapasitesini artırabilir.

Mesleki kimlik teorisine göre, bireylerin mesleklerine özgü roller ve sorumluluklar, öz yeterlik algısını etkileyebilir (Schunk & Pajares, 2002). Öğretmenlik kategorilerinin bu algıyı nasıl şekillendirdiği literatürde sıklıkla tartışılmaktadır.

Gelişimsel psikoloji teorisine göre, öğretmenlerin çalıştıkları eğitim düzeyi (ilkokul, ortaokul, lise) onların mesleki rollerini, beklentilerini ve stres düzeylerini şekillendirerek öz yeterlik algıları üzerinde etkili olabilir (Klassen & Chiu, 2010).

Söz konusu bulgular, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik inancı üzerindeki pozitif ve anlamlı etkisinin demografik değişkenler tarafından düzenlenebileceği fikrini desteklemektedir. Buradan hareketle, demografik değişkenlerin psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisinde moderasyon rolü oynadığı hipotezleri (H₂, H₃, H₄, H₅, H₆, H₇ ve H₈) geliştirilmiştir.

Moderasyon Hipotezleri:

H₂: "Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisi, cinsiyet tarafından düzenlenmektedir."

H₃: "Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisi, medeni hal tarafından düzenlenmektedir."

H₄: "Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisi, yaş tarafından düzenlenmektedir."

H₅: "Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisi, öğrenim düzeyi tarafından düzenlenmektedir."

H₆: "Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisi, kıdem düzeyi tarafından düzenlenmektedir."

H₇: "Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisi, öğretmenlik kategorisi tarafından düzenlenmektedir."

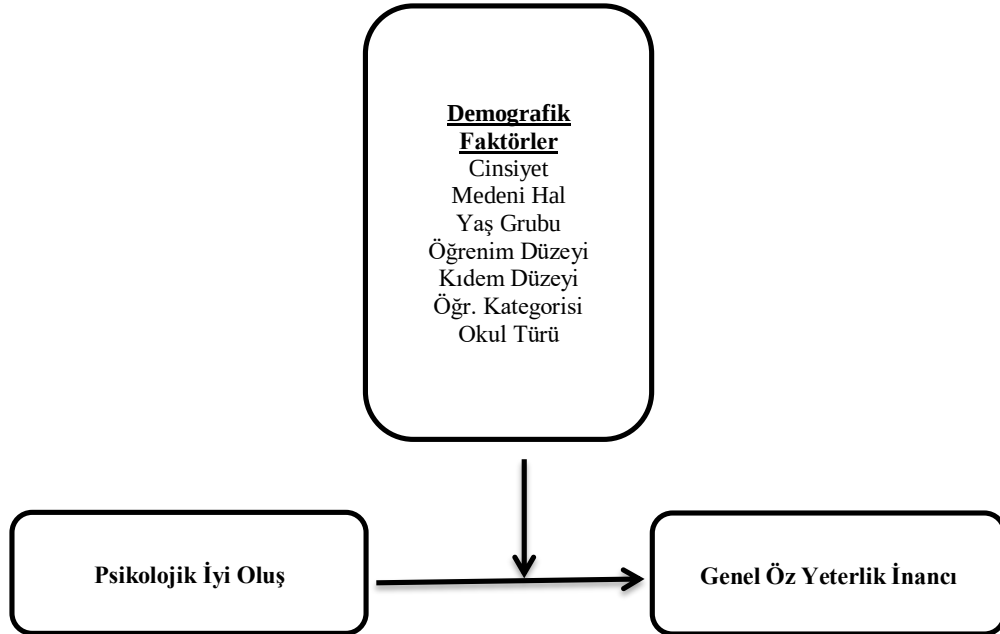
H₈: "Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisi, okul türü tarafından düzenlenmektedir."

3. YÖNTEM

Nicel araştırma yöntemi kullanılması benimsenen çalışmada verilerin analiz edilip bulgularının ortaya çıkarılmasında IBM SPSS Statistics 23 ve AMOS Graphics 21 programları kullanılmıştır. Çalışmanın veri setinin elde edilmesinde anket yöntemine başvurulmuş olup araştırma bir ilde Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullardaki eğitim-öğretim hizmeti veren öğretmenler üzerinde yürütülmüştür. Likert ölçeği dikkate alınarak hazırlanan anket formu aracılığıyla çevrimiçi ve yüz yüze görüşmelerle çalışmanın verileri toplanmıştır. Çalışmada örnekleme dâhil edilecek öğretmenlerin belirlenmesinde Basit Tesadüfi Örnekleme Metodu (Simple Random Sampling) metodu tercih edilmiştir. Basit tesadüfi örnekleme metodu ise, popülasyondaki her bir bireyin örnekleme dâhil edilme olasılığının eşit olduğu bir yöntemdir. Bu metod, örneklemin popülasyonu temsil etme olasılığını artırır ve sonuçların genellenebilirliğini sağlar (Creswell & Creswell, 2018). Ana kütlesi 100.000'den fazla olan evrenlerde %95 güvenilirlik ve %5 duyarlılık ile asgari 384 sayısına ulaşılması örneklemin evreni temsil etmesi açısından yeterli görülmektedir (Altunışık vd., 2005:127; Arıkan, 2005:166). Bu kapsamda araştırmanın anketine eksik ve hatalı cevaplar ile analiz sonucu aşırı uç değere sahip cevaplamalar çıkarıldıktan sonra 501 kişilik bir sayıya ulaşılarak örneklem temsil düzeyinin üstüne ulaşılmıştır.

İlişkisel tarama modeli çerçevesinde temellendirilen araştırma modelinde değişkenler arasındaki etkileşimler analize tabi tutulmuştur. Araştırmada modelin test edilmesi için yeniden örnekleme (Bootstrap) yöntemine dayalı regresyon analizi uygulanmıştır. Bu analiz, diğer yöntemlere kıyasla daha geçerli ve güvenilir sonuçlar verdiği için Process Makro uygulaması (Hayes, 2018) tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra AMOS programıyla diğer ilgili analiz sonuçları değerlendirilmiştir. Bu kapsamda geliştirilen araştırma modeli Şekil 1.'deki gibidir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırma modeli, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisini ve bu etkiyi düzenleyebilecek cinsiyet, medeni hal, yaş, öğrenim düzeyi, kıdem düzeyi, öğretmenlik kategorisi ve okul türü gibi demografik faktörlerin moderatör rolünü göstermektedir. Model, araştırmanın hipotezlerini test etmek için teorik çerçeveyi temsil etmektedir.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama araçları olarak demografik bilgiler formu, psikolojik iyi oluş ölçeği ve genel öz yeterlik inancı ölçeği kullanılmıştır.

- **Demografik Bilgi Formu:** Literatürdeki çalışmalar doğrultusunda hazırlanan bu form, katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini belirlemeye yönelik ifadelerden oluşmaktadır ve bireylerin demografik profillerini sistematik bir şekilde analiz etmeyi amaçlamaktadır.

- **Psikolojik İyi Oluş Ölçeği:** Diener ve arkadaşları (2010) tarafından mevcut iyi oluş ölçümlerini tamamlamak amacıyla geliştirilen bu ölçek, bireylerin psikolojik iyi oluş düzeylerini değerlendirmek için 8 maddeden oluşmaktadır. Telef (2011; 2013), ölçeği Türkçe'ye uyarlamış ve Türkiye bağlamında kullanılabilir hale getirmiştir. Gültekin ve Bayramoğlu (2021: 125) tarafından yapılan bir çalışmada, bu ölçeğin Türkiye'de yazılan tezlerin %46,5'inde kullanıldığı tespit edilmiş ve bu bulgu, ölçeğin güvenilirliğini destekleyen bir referans olarak değerlendirilmiştir. Ölçeğin maddeleri, katılımcılar tarafından kesinlikle katılmıyorum (1) ile kesinlikle katılıyorum (7) arasında derecelendirilmekte olup, çalışmada katılımcıların ifadeleri daha kolay anlaşılabilir hale getirilmesi için 5'li Likert ölçeği kullanılmıştır. Ölçekteki tüm maddeler olumlu yönde puanlanmakta ve katılımcılardan alınan puanlar 8 ile 40 arasında değişmektedir. Yüksek puan, bireyin birçok psikolojik kaynak ve güce sahip olduğunu göstermektedir. Ölçek, iyi oluşun farklı yönlerini ayrı ayrı ölçmese de, bireylerin yaşamlarının farklı alanlarındaki olumlu işlevleri genel bir perspektifle değerlendirmektedir (Diener vd., 2010).

- **Genel Öz Yeterlik İnancı Ölçeği:** Schwarzer ve Jerusalem (1995) tarafından geliştirilen ve bireylerin öz yeterlik inançlarını tek boyutlu olarak ölçmeyi amaçlayan, 10 maddelik bir ölçektir. Aypay (2010), ölçeğin Türkçe uyarlamasını yaparak Türkiye bağlamında geçerli ve güvenilir hale getirmiştir. Türkçe geçerlik çalışmaları sırasında, ölçek 4'lü Likert tipi (1: Tamamen Yanlış; 4: Tamamen Doğru) bir formatta adapte edilmiştir. Ölçekteki tüm maddeler olumlu yönde puanlanmakta ve toplam puanlar 10 ile 40 arasında değişmektedir. Ölçekten elde edilen puanın yüksek olması, bireyin öz yeterlik inancının güçlü olduğu anlamına gelmektedir.

4. BULGULAR

Araştırmada kullanılan örnekleme ilişkin demografik veriler, katılımcıların çeşitli değişkenlere göre dağılımlarını ortaya koymaktadır. Bu bulgular, katılımcıların çeşitliliğini göstermekle birlikte, çalışmada ele alınan değişkenler arasında anlamlı ilişkiler olup olmadığını incelemek için bir referans oluşturmaktadır.

Tablo 1: Demografik Faktörler

Değişken	Frekans	Oran (%)	Değişken	Frekans	Oran (%)
Cinsiyet			Kıdem (Yıl)		
Erkek	293	58,5	1-5 yıl	203	40,5
Kadın	208	41,5	6-10 yıl	148	29,5
Medeni Hal			11-15 yıl	90	18,0
Bekâr	205	40,9	16 yıl ve üzeri	60	12,0
Evli	296	59,1	Öğretmenlik Kategorisi		
Yaş Grubu			Sınıf Öğretmeni	116	23,2
16-20	193	38,5	Branş Öğretmen	272	54,3
21-30	236	47,1	Diğer	113	22,6
31-40	72	14,4	Okul Türü		
Öğrenim Durumu			Okul Öncesi	46	09,2
Ön Lisans	32	06,4	İlkokul	142	28,3
Lisans	373	74,5	Ortaokul	146	29,1
Lisansüstü	96	19,2	Lise	167	33,3
			Toplam	501	100

Tablo 1.'de görüldüğü üzere, araştırmaya katılan öğretmenlerin demografik dağılımı incelendiğinde, cinsiyet değişkeni açısından katılımcıların %58,5'inin erkek, %41,5'inin ise kadın olduğu görülmektedir. Medeni durum değişkenine göre, katılımcıların %59,1'i evli, %40,9'u ise bekârdır. Yaş grupları açısından değerlendirildiğinde, en büyük grubu %47,1 ile 21-30 yaş aralığındaki öğretmenler oluştururken, en küçük grubu %14,4 ile 31-40 yaş aralığındaki öğretmenler oluşturmaktadır. Katılımcıların öğrenim düzeylerine bakıldığında, büyük çoğunluğunun (%74,5) lisans mezunu olduğu, bunu %19,2 ile lisansüstü mezunlarının ve %6,4 ile ön lisans mezunlarının takip ettiği belirlenmiştir. Kıdem düzeyi açısından değerlendirildiğinde, en büyük grubu %40,5 ile 1-5 yıl arasında çalışan öğretmenler oluştururken, 16 yıl ve üzeri kıdeme sahip öğretmenlerin oranı %12,0 olarak tespit edilmiştir. Öğretmenlik kategorisine göre yapılan sınıflamada, katılımcıların %54,3'ünün

branş öğretmeni, %23,2'sinin sınıf öğretmeni ve %22,6'sının diğer öğretmenlik kategorilerinde görev yaptığı belirlenmiştir. Çalışılan okul türü değişkeni açısından değerlendirildiğinde ise, en büyük grubu %33,3 ile lise öğretmenleri oluştururken, bunu sırasıyla %29,1 ile ortaokul, %28,3 ile ilkokul ve %9,2 ile okul öncesi öğretmenleri takip etmektedir.

Araştırmada sayısal verileri analiz etmenin en önemli şartlarından biri de verilerin normal dağılım gösterip göstermediğidir. Araştırma neticesinde elde edilen veriler analiz edilmeden önce analizlerde hangi testlerin kullanılacağına karar verebilmek adına ölçek için Normallik Testi yapılmıştır. Normallik Testi sonucunda ölçeklerin p (Sig) değerlerinin ,000 olduğu saptanmıştır (Sig<,05). Her ne kadar bu değerler verilerin normal dağılmadığına dair bir bulgu olsa da n>400 olduğu durumlarda p değerinin bu şartı sağlamaması pratikte çok önemli değildir (Şencan, 2005: 196). Ayrıca verilerin normal dağılım gösterip göstermediği Çarpıklık-Basıklık, Histogram Grafikleri, Kutu Grafiği (Boxplot Chart), Gövde ve Yaprak Grafiği (Steam and Leaf Plot) ve Q-Q Plots Diyagram bulgularıyla da değerlendirilmektedir.

Tablo 2: Ölçeklere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken (Construct)	Ort. (Mean)	St. Sapma (Std. Dev.)	Çarpıklık (Skewness)	Basıklık (Kurtosis)	Min	Max	Sample
Psikolojik İyi Oluş	4,00	,547	-,185	,034	3	5	501
Genel Öz Yeterlik İnancı	3,23	,520	-,247	-,644	2	4	

George & Mallery (2010) ile Kline (2015)'e göre analizler neticesinde elde edilen çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerlerinin ± 1 aralığında olmasının normal dağılıma uygun olduğunu göstermektedir. Yapılan analizler sonucunda, aykırı değerlerin analizden çıkarılmasıyla grafiklerin normal dağılıma uygun hale geldiği belirlenmiştir. Çalışmanın ana değişkenleri olan Psikolojik İyi Oluş değişkeni için skewness (-,185) ile kurtosis (,034) ve Genel Öz Yeterlik İnancı değişkeni için skewness (-,247) ile kurtosis (-,644) değerleri elde edilmiştir (Tablo 2). Ayrıca Histogram Grafikleri, Kutu Grafiği (Boxplot Chart), Gövde ve Yaprak Grafiği (Steam and Leaf Plot) ve Q-Q Plots Diyagram bulgularıyla incelendiğinde normal dağılımda sapma gözlemlenmemiştir. Bu bulgular doğrultusunda, çalışmada kullanılan değişkenler setinin normal dağılım gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Keşifsel Faktör Analizi çerçevesinde veri setinin faktör analizine uygunluğu test edilmiştir. Direct Oblimin Metodu (Delta:0) kullanılarak yapılan asal bileşen analizi bulgularına göre genel öz yeterlik inancı değişkenine ait oluşan tek faktörlü yapı varyansın %52,76'sını (KMO:0.93; $p < 0.001$; Bartlett Sphericity $\chi^2 = 2776.345$; $df = 45$) ve psikolojik iyi oluş değişkenine ait oluşan tek faktörlü yapı varyansın %41,972'sini (KMO:0.89; $p < 0.001$; Bartlett Sphericity $\chi^2 = 1316.206$; $df = 28$) açıklamaktadır. Psikolojik iyi oluş ölçeği için açıklanan varyans oranı %50'nin altında olsa da %40'ın üzerinde olması bu tür psikolojik ölçümlerde kabul edilebilir bir seviyedir (Hinkin, 1995). Hair ve arkadaşlarının da (2010) belirttiği üzere, sosyal bilimlerde açıklanan varyans oranının %40'ın üzerinde olması kabul edilebilir bir seviyedir. Keşfedici faktör analiziyle keşfedilen yapıyı doğrulamak ve teorik olarak belirlenen modelin verilerle uyumlu olup olmadığını kontrol etmek amacıyla Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA) yapılmıştır. DFA'ya ve diğer bazı bulgulara ilişkin sonuçlar Tablo 3.'te yer almaktadır.

Tablo 3: DFA Bulguları

Yapı	Yapı Maddeleri	Faktör Yükleri	St. Hata (S.E.)	t (C.R.)	p	α	CR	AVE
Psikolojik İyi Oluş	Pio1	,657	-	-	-	0,85	0,86	0,44
	Pio2	,776	,064	16,544	***			
	Pio3	,667	,086	12,483	***			
	Pio4	,585	,068	10,868	***			
	Pio5	,722	,069	12,982	***			
	Pio6	,644	,071	13,882	***			
	Pio7	,545	,088	11,596	***			
	Pio8	,698	,061	13,158	***			
Göy	Göy1	,591	-	-	-			
	Göy2	,642	,093	13,436	***			
	Göy3	,685	,097	13,072	***			
	Göy4	,730	,108	12,988	***			

Genel Öz Yeterlik İnancı	Göy15	,782	,110	13,891	***	0,92	0,93	0,56
	Göy16	,751	,088	13,951	***			
	Göy17	,885	,117	14,242	***			
	Göy18	,851	,109	14,139	***			
	Göy19	,755	,106	12,690	***			
	Göy10	,736	,115	12,430	***			

α : Cronbach's Alpha, CR:Composite Reliability, AVE: Average Variance Extracted, *** $p < 0.001$

Çalışmanın ölçeklerinin güvenilir olduğu Cronbach Alpha (α) değerlerinden ve ölçek maddelerinin faktör yüklerinin referans düzeylerinin üzerinde olduğu saptanmıştır. Tabachnick ve Fidell (2013), 0.32'nin üzerinde faktör yükleri olan maddelerin faktör analizi çalışmalarında kabul edilebilir olduğunu belirtirler. Doğrulamalı faktör analizi sonucuna göre hesaplanan yakınsak ve ıraksak geçerlilik değerleri olan AVE (Average Variance Extracted) değerinin 0.50'den yüksek ve CR (Composite Reliability) değerinin 0.70'ten yüksek olması arzu edilen durumlardır (Fornell & Larcker, 1981). Yapılan analizler sonucunda, her iki değişkenin CR değerleri oldukça yüksek, genel öz yeterlik inancı değişkeninin AVE değeri 0.50'ten yüksek (0.56) çıkarken psikolojik iyi oluş değişkeninin AVE değeri 0.50'den daha düşük (0.44) çıkmıştır. Ancak, kimi kaynaklara göre belirtilen değişkenlerin yüksek faktör yüklerine ve kompozit güvenilirlik değerlerinin yeterince yüksek olmasına bağlı olarak, 0.40'ın üzerindeki AVE değerlerini kabul edilmektedir (Malhotra & Dash, 2011). Çalışmadaki kompozit güvenilirlik değerleri ve diğer uyum indeksleri dikkate alındığında, AVE değerinin kabul edilebilir olduğu değerlendirilmiştir. DFA sonrası uyum iyiliği değerleri analiz edilerek değerlendirilmiştir (Tablo 4).

Tablo 4: Doğrulamalı Faktör Analizine İlişkin Uyum İyiliği Değerleri

Ölçek	Psikolojik İyi Oluş							
Uyum İndeksi	χ^2	χ^2/df	GFI	AGFI	CFI	TLI	RMSEA	SRMR
Yapısal Model Değeri	28,837	1,602	,96	,93	,95	,92	,035	,0396
Kabul Edilebilir Aralık	$p > 0.05$	$1 < \chi^2/df < 3$	≥ 0.90	≥ 0.90	≥ 0.90	≥ 0.90	≤ 0.08	≤ 0.08
Sonuç		İyi Uyum	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	İyi Uyum	İyi Uyum
Ölçek	Genel Öz Yeterlik İnancı							
Uyum İndeksi	χ^2	χ^2/df	GFI	AGFI	CFI	TLI	RMSEA	SRMR
Yapısal Model Değeri	53,619	1,787	,97	,94	,96	,93	,040	,0447
Kabul Edilebilir Aralık	$p > 0.05$	$1 < \chi^2/df < 3$	≥ 0.90	≥ 0.90	≥ 0.90	≥ 0.90	≤ 0.08	≤ 0.08
Sonuç		İyi Uyum	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	İyi Uyum	İyi Uyum

Kaynak: Kline (2015), Hu & Bentler (1999), Byrne (2016)

χ^2 : Ki-Kare; GFI: Goodness of Fit Index; AGFI: Adjusted Goodness of Fit Index; CFI: Comparative Fit Index; TLI: Tucker&Lewis Index; RMSEA: Root Mean Square Hata of Approximation; SRMR: Standardized Root Mean Square Residual

Ölçüm modelinin uyumuna ilişkin önerilen modifikasyonlar neticesinde modelin yeterli uyumu sağladığı gözlemlenmiştir. Psikolojik İyi Oluş Ölçeği'nin uyum indekslerine bakıldığında, χ^2/df değerinin (1,602) iyi uyum, GFI değerinin (0,96) iyi uyum, TLI değerinin (0,92) kabul edilebilir uyum, CFI değerinin (0,95) iyi uyum ve RMSEA değerinin (0,035) iyi uyum sağladığı görülmektedir. Genel Öz Yeterlik Ölçeği için ise, χ^2/df değerinin (1,787) iyi uyum, GFI değerinin (0,97) iyi uyum, TLI değerinin (0,93) kabul edilebilir uyum, CFI değerinin (0,96) iyi uyum ve RMSEA değerinin (0,040) iyi uyum değerleri aralığında olduğu saptanmıştır (Tablo 4).

Araştırmada kullanılan ölçeklere ait katılımcıların cevaplara ilişkin tanımlayıcı istatistikler özet şekilde Tablo 5.'te verilmiştir.

Tablo 5: Ölçeklere İlişkin Tanımlayıcı Özet İstatistikler

GÖYİ Ölçeği	N	Ort.	S.S.	PİO Ölçeği	N	Ort.	S.S.
göy1	501	3,43	,636	pio1	501	3,94	,826
göy2	501	3,14	,729	pio2	501	4,06	,762
göy3	501	3,06	,701	pio3	501	3,82	,875
göy4	501	3,16	,707	pio4	501	4,16	,669
göy5	501	3,14	,722	pio5	501	4,10	,664
göy6	501	3,47	,618	pio6	501	3,99	,832
göy7	501	3,27	,706	pio7	501	3,75	,999
göy8	501	3,29	,671	pio8	501	4,16	,624
göy9	501	3,30	,660				
göy10	501	3,04	,725				
Toplam Puan	501	32,29	5,199	Toplam Puan	501	31,99	4,378

Genel Öz Yeterlik İnancı (GÖYİ) ve Psikolojik İyi Oluş (PİO) ölçeklerine ilişkin betimleyici istatistikler incelendiğinde, her iki ölçek için de toplam 501 katılımcıdan elde edilen veriler değerlendirilmiştir. GÖYİ Ölçeği'ne ait maddelerdeki ortalama puanların 3,04 ile 3,47 arasında değiştiği ve standart sapmaların 0,618 ile 0,729 arasında olduğu gözlemlenmiştir. GÖYİ toplam puanı ise 32,29 (S.S. = 5,199) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlar, katılımcıların genel olarak öz yeterlik inançlarının ölçek ortalamasının üzerinde olduğunu göstermektedir. Psikolojik İyi Oluş (PİO) Ölçeği maddelerinde ise ortalama puanların 3,75 ile 4,16 arasında değiştiği ve standart sapmaların 0,624 ile 0,999 arasında olduğu belirlenmiştir. PİO toplam puanı 31,99 (S.S. = 4,378) olarak hesaplanmıştır. Bu değerler, katılımcıların genel olarak psikolojik iyi oluş düzeylerinin ölçek ortalamasının üzerinde olduğunu işaret etmektedir. Her iki ölçeğin toplam puan ortalamalarının ölçek ortalamasını aştığı görülmekte ve bu durum, katılımcıların hem genel öz yeterlik inançlarının hem de psikolojik iyi oluş düzeylerinin olumlu bir eğilim sergilediğini göstermektedir. Bu betimleyici istatistikler, çalışmanın değişkenleri arasındaki ilişkileri analiz etme sürecinde önemli bir temel oluşturmaktadır. Bu bulgu, literatürdeki ilgili çalışmalarla uyumlu bir sonuç sunmaktadır. Örneğin, Tschannen-Moran ve Woolfolk Hoy (2001) öğretmenlerin öz yeterlik inançlarının, sınıf yönetimi, öğretim stratejileri ve öğrenci katılımı gibi alanlarda başarılı olma beklentilerini olumlu yönde etkilediğini belirtmiştir. Bu çalışma, öğretmenlerin genel öz yeterlik düzeylerinin yüksek olduğu bulgusuyla, eğitimde karşılaşılan zorluklarla etkili bir şekilde başa çıkabilme kapasitelerinin arttığını göstermektedir. Klassen ve Chiu (2010) tarafından yapılan araştırmada, öğretmenlerin öz yeterlik inançlarının iş tatmini ve mesleki stres düzeyleriyle güçlü bir ilişki içinde olduğu vurgulanmış, yüksek öz yeterlik inancının öğretmenlerin mesleklerinden duydukları tatmini artırdığı ifade edilmiştir. Skaalvik ve Skaalvik (2007) öğretmenlerin öz yeterlik inançlarının, onların sınıf içi uygulamalarında ve öğrenci başarısına yönelik beklentilerinde belirleyici bir etken olduğunu bulmuştur. Bu çalışmaların ortak noktası, öğretmenlerin öz yeterlik inançlarının genellikle yüksek olduğu ve bu durumun mesleki başarıları üzerinde olumlu etkiler yarattığıdır. Aynı zamanda Gündüz ve Çağırca (2023), Özer vd., (2023), Demirhan ve İnce (2022), Aydoğan (2019), Kurt (2018), Ertürk vd., (2016) çalışmalarında öğretmenlerin psikolojik iyi oluş ortalamalarının toplamını yüksek bulmuştur. Bu bulgulara öğretmenlerin mesleki başarılarına ve genel yaşam kalitelerine olumlu katkılar sağlayabildiği rapor edilmiştir. Ryff (1989) tarafından geliştirilen psikolojik iyi oluş modeli, bireylerin kendilerini gerçekleştirme, çevreyi kontrol etme, olumlu ilişkiler kurma, otonomi, kişisel gelişim ve yaşam amaçları gibi alt boyutları kapsamakta olup, bu boyutlarda yüksek puan alan bireylerin psikolojik iyi oluşlarının da yüksek olduğu ifade edilmektedir. Çalışmanın bulgularından elde edilen yüksek psikolojik iyi oluşun bireyin farklı alanlardaki tutum ve davranışları etkilemesi (örn. genel öz yeterlik inancı) beklenmektedir.

Öğretmenlerin psikolojik iyi oluş durumlarının (bağımsız değişken), genel öz yeterlik inançları (bağımlı değişken) üzerindeki etkisini anlamak amacıyla basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır (Tablo 6).

Tablo 6: Doğrusal Regresyon Analizi

Model	R	R²	Adj. R²	F	Sig.
--------------	----------	----------------------	---------------------------	----------	-------------

	,551 ^a	,304	,302	217,815	0,000 ^b
	B	Std. Hata	β	t	Sig.
Sabit (Constant)	1,136	0,143	-	7,930	0,000
Psikolojik İyi Oluş	,524	0,035	0,551	14,759	0,000

Basit doğrusal regresyon analizi sonuçları, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik inançları üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir ($B = .524$, $\beta = .551$, $t(499) = 14.759$, $p < .001$). Model, bağımlı değişkendeki varyansın %30,4'ünü açıklamaktadır ($R^2 = .304$, düzeltilmiş $R^2 = .302$, $F(1, 499) = 217.815$, $p < .001$). Bu bulgular, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisinin orta düzeyde güçlü olduğunu ve modelin kabul edilebilir bir açıklayıcılığa sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Regresyon analizinden elde edilen anlamlılık etkisinin ardından, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisi daha detaylı bir şekilde ele alınmış ve bu ilişkide demografik faktörlerin olası düzenleyici rolleri kapsamlı bir analizle değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, demografik değişkenlerin bu etkide düzenleyici rolü incelenmiştir.

Tablo 7: Psikolojik İyi Oluş ve Genel Öz Yeterlik Arasındaki İlişkide Cinsiyetin Düzenleyici Etkisi (Model 1)

Değişkenler/İstatistikler	β	se	t	p	CI (LL)	CI (UL)
Constant	1.1389	0.4341	2.6234	0.009***	0.2859	1.9919
Psikolojik İyi Oluş (PİO)	0.5309	0.1078	4.9270	0.000***	0.3192	0.7426
Cinsiyet	-0.0047	0.2935	-0.0161	0.9871	-0.5813	0.5719
Cinsiyet * PİO	-0.0045	0.0726	-0.0623	0.9504	-0.1471	0.1381

Not: n=501, R: .55, R^2 : .30, CI:%95 *** $p \leq .001$., ** $p \leq .01$., * $p \leq .05$. S.H: Standart Hata. Standardize edilmemiş beta katsayıları (b) raporlanmıştır.

Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki olumlu etkisinin cinsiyet tarafından pozitif olarak düzenlenip düzenlenmediğini test etmek amacıyla PROCESS makrosunun Model 1 prosedürü kullanılarak bir moderasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları, modelin genel olarak anlamlı olduğunu ($R^2=.3043$, $F(3, 497)=72.48$, $p<.001$) ve genel öz yeterlik inancındaki varyansın %30'unun açıklanabildiğini göstermiştir. Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi anlamlı ve pozitif bulunmuştur ($\beta=.5309$, $p<.001$), bu da psikolojik iyi oluş düzeyindeki artışların genel öz yeterlik inancını güçlendirdiğini göstermektedir. Ancak, cinsiyetin genel öz yeterlik üzerindeki doğrudan etkisi anlamlı bulunmamış ($\beta=-0.0047$, $p=.9871$) ve psikolojik iyi oluş ile cinsiyet arasındaki etkileşim (moderasyon etkisi) de istatistiksel olarak anlamlılık göstermemiştir ($\beta=-0.0045$, $p=.9504$). Cinsiyetin farklı düzeylerinde (erkekler ve kadınlar için) psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi anlamlı ve pozitif bulunmuş olsa da, bu etkiler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olmadığı görülmüştür. Bu sonuçlar, hipotezin desteklenmediğini, cinsiyetin psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisini düzenlemediğini, ancak psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki pozitif ve anlamlı etkisinin güçlü bir şekilde devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 8: Psikolojik İyi Oluş ve Genel Öz Yeterlik Arasındaki İlişkide Medeni Halin Düzenleyici Etkisi (Model 1)

Değişkenler/İstatistikler	β	se	t	p	CI (LL)	CI (UL)
Constant	1.4350	0.4740	3.0275	0.002***	0.5037	2.3662
Psikolojik İyi Oluş (PİO)	0.4721	0.1175	4.0164	0.000***	0.2412	0.7031
Medeni Hal	-0.1917	0.2887	-0.6641	0.5069	-0.7590	0.3755
Medeni Hal * PİO	0.0333	0.0716	0.4650	0.6421	-0.1073	0.1739

Not: n=501, R: .55, R^2 : .31, CI:%95 *** $p \leq .001$., ** $p \leq .01$., * $p \leq .05$. S.H: Standart Hata. Standardize edilmemiş beta katsayıları (b) raporlanmıştır.

Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki olumlu etkisinin medeni hal tarafından düzenlenip düzenlenmediğini test etmek için yapılan moderasyon analizi (Model 1), modelin genel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir ($R^2 = .3073$, $F(3, 497) = 73.48$, $p < .001$). Bu durum, genel öz yeterlik inancındaki varyansın %30.73'ünün model tarafından açıklandığını ifade eder. Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlı bulunmuştur ($\beta = 0.4721$, $p < .001$, $LLCI = 0.2412$, $ULCI = 0.7031$). Bu sonuç, psikolojik iyi oluş düzeyindeki artışların genel öz yeterlik inancını güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, medeni halin genel öz

yeterlik üzerindeki doğrudan etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir ($\beta = -.1917$, $p=.5069$, $LLCI= -0.7590$, $ULCI= 0.3755$) ve psikolojik iyi oluş ile medeni hal arasındaki etkileşim (moderasyon etkisi) de anlamlı bir düzenleyici rol göstermemiştir ($\beta=0.0333$, $p=.6421$, $LLCI= -0.1073$, $ULCI= 0.1739$). Moderasyon analizi sonuçlarına göre, medeni halin iki düzeyinde (evli ve bekar) psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi anlamlı ve pozitif bulunmuştur (evli: $\beta=0.5054$, $p<.001$; bekar: $\beta=0.5387$, $p<.001$). Ancak, bu etkiler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Sonuç olarak, hipotez desteklenmemiştir; medeni hal, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisini düzenlememektedir.

Tablo 9: Psikolojik İyi Oluş ve Genel Öz Yeterlik Arasındaki İlişkide Yaşın Düzenleyici Etkisi (Model 1)

Değişkenler/İstatistikler	β	se	t	p	CI (LL)	CI (UL)
Constant (16-20 Yaş Grubu)	1.3159	0.2219	5.9293	0.000***	0.8798	1.7519
Psikolojik İyi Oluş (PİO)	0.4834	0.0555	8.7116	0.000***	0.3744	0.5924
Yaş Grubu (W1: 21-30 Yaş)	-0.4066	0.3097	-1.3132	0.1897	-1.0151	0.2018
Yaş Grubu (W2: 31-40 Yaş)	-0.0636	0.4387	-0.1452	0.8846	-0.9238	-0.7967
PİO * W1	0.0873	0.0768	1.136	0.2564	-0.0637	0.2383
PİO * W2	0.0274	0.1086	0.2521	0.8011	-0.1861	0.2408

Not: n=501, R: .56, R²: .31, CI:%95 ***p≤.001., **p≤.01, *p≤.05. S.H: Standart Hata. Standardize edilmemiş beta katsayıları (b) raporlanmıştır.

Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisinin yaş değişkenine göre değişiklik gösterip göstermediği moderasyon analiziyle incelenmiştir. Analiz sonuçları, modelin genel olarak anlamlı olduğunu ($R^2=.3110$, $F(5, 495)=44.68$, $p<.001$) ve genel öz yeterlik inancındaki varyansın %31'inin model tarafından açıklandığını göstermiştir. Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi tüm yaş gruplarında pozitif ve anlamlı bulunmuştur ($\beta=0.4834$, $p<.001$, $LLCI=0.3744$, $ULCI=0.5924$). Ancak yaşın bu ilişkide düzenleyici bir rolü olmadığı belirlenmiştir ($X*W$ için R^2 değişimi=.0018, $F(2, 495)=0.6616$, $p=.5165$). Yaş gruplarına göre psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkileri şu şekilde tespit edilmiştir:

16-20 yaş grubu: $\beta=0.4834$, $p<.001$, $LLCI=0.3744$, $ULCI=0.5924$

21-30 yaş grubu: $\beta=0.5707$, $p<.001$, $LLCI=0.4663$, $ULCI=0.675$

31-40 yaş grubu: $\beta=0.5108$, $p<.001$, $LLCI=0.3273$, $ULCI=0.6943$

Sonuçlar, yaşın psikolojik iyi oluş ile genel öz yeterlik arasındaki ilişkide anlamlı bir düzenleyici rol oynamadığını göstermektedir. Ancak psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki pozitif etkisi tüm yaş gruplarında güçlü bir şekilde devam etmektedir.

Tablo 10: Psikolojik İyi Oluş ve Genel Öz Yeterlik Arasındaki İlişkide Öğrenim Düzeyinin Düzenleyici Etkisi (Model 1)

Değişkenler/İstatistikler	β	se	t	p	CI (LL)	CI (UL)
Constant (Lise)	1.6996	0.6080	2.7954	0.0054**	0.5050	2.8942
Psikolojik İyi Oluş (PİO)	0.4470	0.1485	3.0104	0.0027**	0.1553	0.7388
Öğrenim Düz. (W1:Lisans)	-0.5693	0.6285	-0.9058	0.3655	-1.8042	0.6656
Öğrenim Düz. (W2:Lisansüstü)	-0.5345	0.7122	-0.7506	0.4532	-1.9338	0.8647
PİO * W1	0.0698	0.1537	0.4539	0.6501	-0.2323	0.3718
PİO * W2	0.0798	0.1734	0.4599	0.6458	-0.2610	0.4206

Not: n=501, R: .57, R²: .32, CI:%95 ***p≤.001., **p≤.01, *p≤.05. S.H: Standart Hata. Standardize edilmemiş beta katsayıları (b) raporlanmıştır.

Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki olumlu etkisinin öğrenim düzeyi tarafından düzenlenip düzenlenmediğini test etmek için moderasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçları, modelin genel olarak anlamlı olduğunu ($R^2=.3236$, $F(5, 495)=47.36$, $p<.001$) ve genel öz yeterlik inancındaki varyansın yaklaşık %32'sinin model tarafından açıklandığını göstermektedir. Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlı bulunmuştur ($\beta=0.4470$, $p=.0027$, $LLCI=0.1553$, $ULCI=0.7388$), bu da psikolojik iyi oluş düzeyindeki artışların bireylerin genel öz yeterlik inancını güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Ancak öğrenim düzeyinin, psikolojik iyi oluş ile genel öz yeterlik arasındaki ilişki üzerindeki düzenleyici etkisi anlamlı bulunmamıştır (R^2 değişimi= 0.0003, $F(2,495)=0.1143$, $p=.8920$). Her bir öğrenim düzeyinde

psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlıdır. Bu etkiler, lise düzeyinde ($\beta=0.4470$, $p=.0027$), lisans düzeyinde ($\beta=0.5168$, $p<.001$) ve lisansüstü düzeyde ($\beta=0.5268$, $p<.001$) anlamlı bulunmuş; öğrenim düzeyi arttıkça bu etkinin hafif bir artış gösterdiği gözlemlenmiştir. Sonuçlar, öğrenim düzeyinin psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisini anlamlı bir şekilde düzenlemediğini, ancak bu etkinin öğrenim düzeyinden bağımsız olarak güçlü bir şekilde devam ettiğini göstermektedir.

Tablo 11: Psikolojik İyi Oluş ve Genel Öz Yeterlik Arasındaki İlişkide Kıdem Düzeyinin Düzenleyici Etkisi (Model 1)

Değişkenler/İstatistikler	β	se	t	p	CI (LL)	CI (UL)
Constant (1-5 Yıl)	1.4229	0.2114	6.7298	0.000***	1.0075	1.8383
Psikolojik İyi Oluş (PİO)	0.4617	0.0526	8.7783	0.000***	0.3584	0.5651
Kıdem (W1: 6-10 Yıl)	-0.4701	0.3496	-1.3446	0.1794	-1.1569	0.2168
Kıdem Düz. (W2: 11-15 Yıl)	-0.8407	0.4039	-2.0813	0.0379*	-1.6344	-0.0471
Kıdem Düz. (W3: 16 Yıl ve +)	-0.1930	0.4901	-0.3938	0.6939	-1.1560	0.7699
PİO * W1	0.0994	0.0869	1.1434	0.2534	-0.0714	0.2702
PİO * W2	0.1904	0.0996	1.9130	0.0563	-0.0052	0.3860
PİO * W3	0.0375	0.1208	0.3102	0.7566	-0.1999	0.2748

Not: n=501, R: .56, R²: .31, CI:%95 ***p≤.001., **p≤.01, *p≤.05. S.H: Standart Hata. Standardize edilmemiş beta katsayıları (b) raporlanmıştır.

Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki olumlu etkisinin kıdem düzeyi tarafından düzenlenip düzenlenmediğini test etmek için moderasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçları, modelin genel olarak anlamlı olduğunu ($R^2=.3140$, $F(7, 493)=32.24$, $p<.001$) ve genel öz yeterlik inancındaki varyansın %31.4'ünün model tarafından açıklandığını göstermektedir. Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlı bulunmuştur ($\beta=0.4617$, $p<.001$, LLCI=0.3584, ULCI=0.5651). Bu sonuç, psikolojik iyi oluş düzeyindeki artışların bireylerin genel öz yeterlik inancını güçlendirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, kıdem düzeyinin bu ilişkiyi düzenleyici bir rolü olmadığı tespit edilmiştir (R^2 değişimi = 0.0056, $F(3, 493)=1.35$, $p=.2585$). Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi her bir kıdem düzeyinde pozitif ve anlamlıdır:

1-5 yıl kıdem: $\beta = 0.4617$, $p < .001$, LLCI = 0.3584, ULCI = 0.5651

6-10 yıl kıdem: $\beta = 0.5611$, $p < .001$, LLCI = 0.4251, ULCI = 0.6971

11-15 yıl kıdem: $\beta = 0.6522$, $p < .001$, LLCI = 0.4861, ULCI = 0.8183

16+ yıl kıdem: $\beta = 0.4992$, $p < .001$, LLCI = 0.2855, ULCI = 0.7129

Her ne kadar kıdem düzeyine göre etkiler arasında farklılık gözlemlense de, bu farklılıklar istatistiksel olarak anlamlı değildir. Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki pozitif etkisi kıdem düzeyinden bağımsız olarak güçlü bir şekilde devam etmektedir. Sonuçlar, hipotezin reddedildiğini ve kıdem düzeyinin psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisini anlamlı bir şekilde düzenlemediğini ortaya koymaktadır.

Tablo 12: Psikolojik İyi Oluş ve Genel Öz Yeterlik Arasındaki İlişkide Öğretmenlik Kategorisinin Düzenleyici Etkisi (Model 1)

Değişkenler/İstatistikler	β	se	t	p	CI (LL)	CI (UL)
Constant (Sınıf Öğretmeni)	1.4997	0.3022	4.9622	0.000***	0.9059	2.0935
Psikolojik İyi Oluş (PİO)	0.4160	0.0766	5.4346	0.000***	0.2656	0.5665
Öğr. Kategorisi (W1: Branş Öğr.)	-0.3486	0.3598	-0.9689	0.3331	-1.0554	0.3583
Öğr. Kategorisi (W2: Diğer Öğr.)	-0.6520	0.4232	-1.5404	0.1241	-1.4835	0.1796
PİO * W1	0.1063	0.0904	1.1758	0.2402	-0.0713	0.2839
PİO * W2	0.1876	0.1057	1.7743	0.0766	-0.0201	0.3953

Not: n=501, R: .56, R²: .31, CI:%95 ***p≤.001., **p≤.01, *p≤.05. S.H: Standart Hata. Standardize edilmemiş beta katsayıları (b) raporlanmıştır.

Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki olumlu etkisinin öğretmenlik kategorisi tarafından düzenlenip düzenlenmediğini test etmek için moderasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçları, modelin genel olarak anlamlı olduğunu ($R^2=.3122$, $F(5, 495) =$

44.95, $p < .001$) ve genel öz yeterlik inancındaki varyansın %31.22'sinin model tarafından açıklandığını göstermektedir. Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlı bulunmuştur ($\beta = 0.4160$, $p < .001$, LLCI=0.2656, ULCI=0.5665). Bu sonuç, psikolojik iyi oluş düzeyindeki artışların bireylerin genel öz yeterlik inancını güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, öğretmenlik kategorisinin bu ilişkiyi düzenleyici bir rolü olmadığı tespit edilmiştir (R^2 değişimi = 0.0044, $F(2, 495) = 1.58$, $p = .2070$). Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi her bir öğretmenlik kategorisinde pozitif ve anlamlıdır:

Sınıf Öğretmeni: $\beta = 0.4160$, $p < .001$, LLCI = 0.2656, ULCI = 0.5665

Branş Öğretmeni: $\beta = 0.5223$, $p < .001$, LLCI = 0.4279, ULCI = 0.6168

Diğer: $\beta = 0.6036$, $p < .001$, LLCI = 0.4604, ULCI = 0.7469

Her ne kadar öğretmenlik kategorilerine göre etkiler arasında küçük farklılıklar gözlemlense de, bu farklılıklar istatistiksel olarak anlamlı değildir. Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki pozitif etkisi öğretmenlik kategorisinden bağımsız olarak güçlü bir şekilde devam etmektedir. Sonuçlar, hipotezin reddedildiğini ve öğretmenlik kategorisinin psikolojik iyi oluş ile genel öz yeterlik arasındaki ilişkide anlamlı bir düzenleyici rol oynamadığını göstermektedir.

Tablo 13: Psikolojik İyi Oluş ve Genel Öz Yeterlik Arasındaki İlişkide Okul Türünün Düzenleyici Etkisi (Model 1)

Değişkenler/İstatistikler	β	se	t	p	CI (LL)	CI (UL)
Constant (İlkokul)	1.0007	0.5048	1.9823	0.0480*	0.0088	1.9926
Psikolojik İyi Oluş (PiO)	0.5748	0.1229	4.6780	0.000***	0.3334	0.8162
Okul Türü (W1: Ortaokul)	0.3873	0.5747	0.6739	0.5007	-0.7418	1.5163
Okul Türü (W2: Lise)	0.0445	0.5639	0.0789	0.9371	-1.0634	1.1524
Okul Türü (W3: Üniversite)	0.2351	0.5648	0.4162	0.6775	-0.8746	1.3447
PiO * W1	-0.1362	0.1412	-0.9645	0.3352	-0.4136	0.1412
PiO * W2	-0.0340	0.1379	-0.2463	0.8056	-0.3049	0.2370
PiO * W3	-0.0591	0.1374	-0.4298	0.6676	-0.3291	0.2110

Not: n=501, R: .57, R^2 : .32, CI:%95 *** $p \leq .001$., ** $p \leq .01$, * $p \leq .05$. S.H: Standart Hata. Standardize edilmemiş beta katsayıları (b) raporlanmıştır.

Psikolojik iyi oluş durumunun genel öz yeterlik inancı üzerindeki olumlu etkisinin okul türü tarafından düzenlenip düzenlenmediğini test etmek için moderasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçları, modelin genel olarak anlamlı olduğunu ($R^2 = .3211$, $F(7, 493) = 33.31$, $p < .001$) ve genel öz yeterlik inancındaki varyansın %32.11'inin model tarafından açıklandığını göstermektedir. Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlı bulunmuştur ($\beta = 0.5748$, $p < .001$, LLCI=0.3334, ULCI=0.8162). Bu sonuç, psikolojik iyi oluş düzeyindeki artışların bireylerin genel öz yeterlik inancını güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, okul türünün bu ilişkiyi düzenleyici bir rolü olmadığı tespit edilmiştir (R^2 değişimi = 0.0022, $F(3, 493) = 0.53$, $p = .6640$). Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi her bir okul türünde pozitif ve anlamlıdır:

İlkokul: $\beta = 0.5748$, $p < .001$, LLCI = 0.3334, ULCI = 0.8162

Ortaokul: $\beta = 0.4386$, $p < .001$, LLCI = 0.3018, ULCI = 0.5753

Lise: $\beta = 0.5408$, $p < .001$, LLCI = 0.4178, ULCI = 0.6638

Üniversite: $\beta = 0.5157$, $p < .001$, LLCI = 0.3946, ULCI = 0.6367

Her ne kadar okul türüne göre etkiler arasında küçük farklılıklar gözlemlense de, bu farklılıklar istatistiksel olarak anlamlı değildir. Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki pozitif etkisi, okul türünden bağımsız olarak güçlü bir şekilde devam etmektedir.

Sonuçlar, hipotezin reddedildiğini ve okul türünün psikolojik iyi oluş ile genel öz yeterlik arasındaki ilişkide anlamlı bir düzenleyici rol oynamadığını göstermektedir. Bununla birlikte, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki belirleyici etkisi, okul türü fark etmeksizin güçlü bir şekilde devam etmektedir. Bu bulgular, bireylerin psikolojik iyi oluş düzeylerini artırmanın, okul türünden bağımsız olarak öz yeterlik inançlarını güçlendirmek için etkili bir strateji olduğunu göstermektedir.

Araştırmada, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisinin demografik faktörler tarafından düzenlenip düzenlenmediği moderasyon analizleri ile incelenmiştir. Cinsiyet, medeni hal, yaş, öğrenim düzeyi, kıdem düzeyi, öğretmenlik kategorisi ve okul türü gibi faktörlerin, bu etkiye düzenleyici bir rol oynayıp oynamadığı ayrı ayrı analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, modelin genel açıklayıcılığının yüksek olduğunu ve psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki pozitif ve anlamlı etkisinin demografik faktörlerden bağımsız olarak güçlü bir şekilde devam ettiğini göstermiştir. Aşağıda, bu demografik değişkenlerin moderasyon etkilerini özetleyen bir Tablo 14’te sunulmaktadır.

Tablo 14: Demografik Faktörlerin Psikolojik İyi Oluş ve Genel Öz Yeterlik İlişkisindeki Moderasyon Rolü

Demografik Faktörler	PİO→ GÖYİ Etkisi (β)	Moderasyon Etkisi (β)	R ² Değeri	F Değeri	Anlamlılık (p)
Cinsiyet	0.5309***	-0.0045	0.304	72.48	<0.001
Medeni Hal	0.4721***	0.0333	0.307	73.48	<0.001
Yaş	0.4834***	0.0274	0.311	44.68	<0.001
Öğrenim Düzeyi	0.4470**	0.0798	0.324	47.36	<0.001
Kıdem Düzeyi	0.4617***	0.1904	0.314	32.24	<0.001
Öğr. Kategorisi	0.4160***	0.1876	0.312	44.95	<0.001
Okul Türü	0.5748***	-0.0591	0.321	33.31	<0.001

***p≤0.001, **p≤0.01, *p≤0.05.

Demografik faktörlerin psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisini düzenleyici rolü, çeşitli moderasyon analizleri ile incelenmiştir. Tablo 14.’e göre, cinsiyet, medeni hal, yaş, öğrenim düzeyi, kıdem düzeyi, öğretmenlik kategorisi ve okul türü değişkenlerinin modelin genel açıklayıcılığında anlamlı bir katkı sağladığı görülmektedir (p<0.001). Ancak, moderasyon etkileri istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır, bu da demografik faktörlerin psikolojik iyi oluş ile genel öz yeterlik arasındaki ilişkide belirleyici bir düzenleyici rol oynamadığını göstermektedir. Psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisi, tüm demografik gruplarda pozitif ve güçlü bir şekilde devam etmektedir. Bu bulgular, bireylerin psikolojik iyi oluş seviyelerini artırmanın, demografik farklılıklarından bağımsız olarak öz yeterlik inançlarını güçlendirmek için etkili bir strateji olduğunu ortaya koymaktadır.

5. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu araştırma, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik inancı üzerindeki etkisini ve bu etkiye demografik değişkenlerin düzenleyici rolünü incelemiştir. Araştırmanın temel bulguları, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik inancı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin bulunduğunu (Etki hipotezi = Kabul), bu etkinin tüm demografik gruplar arasında güçlü bir şekilde devam ettiğini göstermiştir. Regresyon analizi sonuçları, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik inancındaki varyansın %30,4’ünü açıkladığını ortaya koymuştur. Bu sonuç, bireylerin psikolojik iyi oluş düzeylerinin artmasının, onların genel öz yeterlik inançlarını önemli ölçüde güçlendirdiğini göstermektedir. Moderasyon analizleri, cinsiyet, medeni hal, yaş, öğrenim düzeyi, kıdem düzeyi, öğretmenlik kategorisi ve okul türü gibi demografik faktörlerin psikolojik iyi oluş ile genel öz yeterlik inancı arasındaki ilişkide anlamlı bir düzenleyici rol oynamadığını göstermiştir (Moderasyon hipotezleri = Red). Bu sonuç, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisinin, demografik faktörlerden bağımsız olarak güçlü bir şekilde devam ettiğini göstermektedir.

Araştırma bulguları, literatürde yer alan önceki çalışmalarla uyum göstermektedir. Örneğin, Bandura’nın (1997) sosyal bilişsel teorisi, bireylerin olumlu psikolojik durumlarının öz yeterlik inançlarını artırdığına dikkat çekerken, Ryff’in (1989) psikolojik iyi oluş modeli, bireyin öz yeterlik algılarının olumlu psikolojik yapı ile güçlendiğini öne sürmektedir. Bu bağlamda, psikolojik iyi oluşun bireylerin iş performansını, stresle başa çıkma becerisi ve motivasyon gibi mesleki başarıyı etkileyen unsurlar üzerinde olumlu bir etkisi olduğu literatürde geniş bir şekilde desteklenmiştir (Yin vd., 2023; Skaalvik & Skaalvik, 2010; Schaufeli & Bakker, 2004). Araştırma sonuçları, öğretmenlerin psikolojik iyi oluş düzeylerinin yüksek olduğunu ve bu durumun onların genel öz yeterlik inançlarını güçlendirdiğini göstermektedir. Literatürde, yüksek öz yeterlik inancına sahip bireylerin, mesleki

görevlerini daha etkin yerine getirdiği ve mesleki tatmin düzeylerinin arttığı belirtilmektedir (Klassen & Chiu, 2010). Benzer şekilde, bu çalışmada elde edilen bulgular, öğretmenlerin psikolojik iyi oluş seviyelerini artırmanın, örgütsel performansı ve bireysel başarıyı olumlu yönde etkileyebileceğini göstermektedir. Nitekim, Uğurlu (2020) da örgütlerde çalışanların psikolojik iyi oluş düzeylerinin yükseltilmesinin verimliliği arttırdığını ifade etmektedir. Demografik faktörlerin düzenleyici etkisinin istatistiksel olarak anlamlı bulunmaması, psikolojik iyi oluşun genel öz yeterlik üzerindeki etkisinin bireyler arasında tutarlı ve bağlamdan bağımsız bir yapıya sahip olabileceğini düşündürmektedir. Ancak, literatürde yer alan bazı çalışmalarda cinsiyet, sınıf düzeyi, okul türü, aile geliri ve eğitim seviyesi gibi demografik değişkenlerin genel öz yeterlik inancıyla anlamlı ilişkiler kurabildiği ifade edilmektedir (Seyedi-Andi vd., 2019; Keskin ve Toprakçı, 2024; Parlar ve Gençal Yazıcı, 2017). Bu durum, elde edilen bulguların daha geniş ve farklı örneklemeler üzerinde yeniden test edilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

İşletmeler ve liderlerin, çalışanların psikolojik iyi oluş düzeylerini artırmaya yönelik stratejiler geliştirmesi büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, örgütsel destek sistemlerinin güçlendirilmesi, iş-yaşam dengesi politikalarının uygulanması ve mesleki gelişim programlarının artırılması önerilmektedir. Öz yeterlik inancını desteklemek amacıyla, çalışanlara yönelik bireysel ve mesleki gelişim odaklı eğitim programları düzenlenmeli ve bu programlar, psikolojik iyi oluşu artırmayı hedefleyen uygulamalar içermelidir. Araştırmacılar için, bu tür çalışmaların farklı sektörlerdeki çalışanlar üzerinde tekrarlanması ve farklı meslek gruplarının bağlamlarında incelenmesi, bulguların genellenebilirliğini artırabilir. Psikolojik iyi oluşun farklı boyutlarının (örneğin, anlamlı iş deneyimi, kişisel gelişim vs.) öz yeterlik inancı üzerindeki etkilerini derinlemesine inceleyen analizler yapılması da önerilmektedir. Bunun yanı sıra çalışma kesitsel bir tasarıma sahip olduğu için değişkenler arasındaki ilişkiler nedensellik yerine yalnızca ilişkisellik düzeyinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle, gelecekte yapılacak araştırmalarda boylamsal ya da deneysel tasarımların tercih edilmesi, değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin daha sağlıklı bir şekilde test edilebilmesine olanak sağlayacaktır. Ayrıca, demografik değişkenlerin etkilerinin farklı kültürel bağlamlarda daha detaylı incelenmesi, iş gücünün heterojen yapısına dair daha kapsamlı sonuçlar sağlayabilir. Politika yapıcılar için, iş yerinde psikolojik iyi oluşu ve öz yeterlik inancını desteklemek üzere kapsamlı stratejiler geliştirilmesi gerekmektedir. Örneğin, esnek çalışma modelleri, adil performans değerlendirme sistemleri ve çalışanlara sunulan sosyal destek mekanizmalarının güçlendirilmesi bu kapsamda değerlendirilebilir. Ayrıca, çalışanların psikolojik iyi oluşlarını desteklemek amacıyla mesleki gelişim fırsatlarına erişimin artırılması teşvik edilmelidir. Sonuç olarak, bu çalışma, çalışanların psikolojik iyi oluş düzeylerini artırmanın, öz yeterlik inançlarını güçlendirmek ve iş performanslarını artırmak için etkili bir strateji olabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda, bireysel ve örgütsel düzeyde alınacak önlemler, hem çalışanların iş tatminini artırabilir hem de kurumların genel performansına önemli katkılar sağlayabilir.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan anket yöntemi için Batman Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 31/01/2024 tarihli ve 2024/01 nolu toplantısında 51 sıra sayılı kararı ile izin alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde AKAD Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Ethics Statement: Permission for this study was obtained from the Ethics Committee of Batman University with the decision number 51 at the meeting dated 31/01/2024 and numbered 2024/01 of the relevant board. In case of detection of a contrary situation, AKAD Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

KAYNAKÇA

Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2005). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Sakarya Kitabevi.

An, S., & Tao, S. (2024). English as a foreign language teachers' burnout: The predictor powers of self-efficacy and well-being. *Acta Psychologica*, 245(104226), 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2024.104226>

- Arıkan, R. (2005). *Araştırma teknikleri ve rapor hazırlama*. Asil Yayınları.
- Aristoteles. (2000). *Nicomachean ethics* (J. Sachs, Trans.). Focus Publishing/R. Pullins Co. (Original work published ca. 350 B.C.E.)
- Ateş, H., & Ateş, N. (2023). Voleybol antrenörlerinin psikolojik iyi oluş düzeyleri ile öz yeterlik düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Akdeniz Spor Bilimleri Dergisi*, 6(1), 1045-1059.
- Aydoğan, İ. (2019). *Öğretmenlerin psikolojik iyi oluş düzeylerinin yordayıcısı olarak okul iklimi algıları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Aypay, A. (2010). Genel Öz Yeterlik Ölçeği'nin (GÖYÖ) Türkçeye uyarlama alışması. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(2), 113-131.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84, 191-215.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. Freeman/Times Books/Henry Holt & Co.
- Bıyıkbeyi T., & Tatlı, H.S. (2025). Dinamik evrelerde örgütsel miyopiden kurtulmak: Örgütsel öğrenme açısından inceleme, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 23(55), 588-611. <https://doi.org/10.35408/comuybd.1571534>
- Bradson, M. L., & Strober, L. B. (2024). Coping and psychological well-being among persons with relapsing-remitting multiple sclerosis: The role of perceived self-efficacy. *Multiple Sclerosis and Related Disorders*, 84, 105495. <https://doi.org/10.1016/j.msard.2024.105495>
- Byrne, B. M. (2016). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming* (3rd ed.). Routledge.
- Cansoy, R., Parlar, H., & Turkoglu, M. E. (2020). A predictor of teachers' psychological well-being: Teacher self-efficacy. *International Online Journal of Educational Sciences*, 12(4), 41–55. <https://doi.org/10.15345/iojes.2020.04.003>
- Caprara, G. V., Barbaranelli, C., Steca, P., & Malone, P. S. (2006). Teachers' self-efficacy beliefs as determinants of job satisfaction and students' academic achievement: A study at the school level. *Journal of School Psychology*, 44(6), 473-490. <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2006.09.001>
- Conger, R. D., & Elder, G. H. (1994). *Families in troubled times: Adapting to change in rural America*. Aldine de Gruyter.
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2018). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (5th ed.). Sage Publications.
- Day, C., & Gu, Q. (2014). *Resilient teachers, resilient schools: Building and sustaining quality in testing times*. Routledge.
- De-Caroli, M. E., & Sagone, E. (2014). Generalized self-efficacy and well-being in adolescents with high vs. low scholastic self-efficacy. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 141, 867-874. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.05.152>
- Demirhan, G., & İnce, A. (2022). Covid-19 sürecinde öğretmenlerin pozitif liderlik algıları ile psikolojik iyi oluş düzeyleri arasındaki ilişki. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 10-22.
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D. W., Oishi, S., & Biswas-Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 97(2), 143-156.
- Doğan, Ü., & Aslan, M. (2022). Teachers' perceptions regarding the school climate: Examination of the relationship between psychological well-being. *Trakya Journal of Education*, 12(3), 1482–1499. <https://doi.org/10.24315/tred.993218>

- Eagly, A. H. (1987). *Sex differences in social behavior: A social-role interpretation*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Ekici, G. (2008). Sınıf yönetimi dersinin öğretmen adaylarının öğretmen öz yeterlik algı düzeyine etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(35), 98-110.
- Ertürk, A., Keskinkılıç Kara, S. B., & Zafer Güneş, D. (2016). Duygusal emek ve psikolojik iyi oluş: Bir yordayıcı olarak yönetsel destek algısı. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(4), 1723-1744.
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- George, D., & Mallery, P. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference, 17.0 update*. Pearson.
- Goddard, R. D., Hoy, W. K., & Woolfolk Hoy, A. (2004). Collective efficacy beliefs: Theoretical developments, empirical evidence, and future directions. *Educational Researcher*, 33(3), 3-13. <https://doi.org/10.3102/0013189X033003003>
- Göçen, G. (2013). Pozitif psikoloji düzleminde psikolojik iyi olma ve dini yönelim ilişkisi: Yetişkinler üzerinde bir araştırma. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7(13), 97-103.
- Gülaçtı, F. (2009). *Sosyal beceri eğitime yönelik programın üniversite öğrencilerinin, sosyal beceri, öznel ve psikolojik iyi olma düzeylerine etkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi.
- Gültekin, F., & Bayramoğlu, G. (2021). 2000-2020 yılları arasında Türkiye’de “psikolojik iyi oluş” ile ilgili yazılan tezlerin içerik analizi. *Journal of Management Theory and Practices Research*, 2(2), 117-133. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jmtpr/issue/77134/1290751>
- Gündüz, Y., & Çağırca, T. (2023). Öğretmenlerin tolerans düzeyi ile psikolojik iyi oluşları arasındaki ilişki. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 997-1028. <https://doi.org/10.30561/sinopusd.1257148>
- Gürbüz, S. (2021). *Sosyal bilimlerde aracı, düzenleyici ve durumsal etki analizleri* (Güncellenmiş 2. baskı). Seçkin Yayınları.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis* (7th ed.). Pearson.
- Hayes, J. (2018). *The theory and practice of change management*. Palgrave Macmillan.
- He, X., Fang, S., & Du, L. (2023). Study on the relationship between self-efficacy and psychological well-being among Chinese college students. *Studies in Psychological Science*, 1(3), 53-58. <https://doi.org/10.56397/SPS.2023.12.07>
- Hinkin, T. R. (1995). A review of scale development practices in the study of organizations. *Journal of Management*, 21(5), 967-988.
- Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Işık, M., & Çiçek, B. (2020). Planlı davranış teorisi perspektifinden girişimcilik niyeti üzerinde sosyal sermaye öz yeterlilik ve öz saygının rolü. *Turkish Studies-Economy*, 15(1), 185-206.
- İmiroğlu, A., Demir, R., & Murat, M. (2021). Psikolojik iyi oluşun yordayıcıları olarak bilişsel esneklik, bilinçli farkındalık ve umut. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(80), 2037-2057. <https://doi.org/10.17755/esosder.859555>
- Kahraman, Ü., & Çelik, O. T. (2022). Öğretmenlerin örgütsel destek algıları ile psikolojik iyi oluşları arasındaki ilişki. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 7(1), 1-17. <https://doi.org/10.46628/itbhssj.1134102>

- Keskin, O., & Toprakçı, E. (2024). Okul yöneticilerinin genel öz yeterlik algılarının çeşitli değişkenlere göre meta-analizi. *E-International Journal of Educational Research*, 15(1).
- Keyes, C. L. M. (2002). The mental health continuum: From languishing to flourishing in life. *Journal of Health and Social Behavior*, 43(2), 207-222. <https://doi.org/10.2307/3090197>
- Kılın, M. (2017). Psikolojik iyi oluşun yordayıcıları olarak z-yeterlik ve etkileşim kaygısı. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, (13), 207-216.
- Klassen, R. M., & Chiu, M. M. (2010). Effects on teachers' self-efficacy and job satisfaction: Teacher gender, years of experience, and job stress. *Journal of Educational Psychology*, 102(3), 741-756. <https://doi.org/10.1037/a0019237>
- Kline, R. B. (2015). *Principles and practice of structural equation modeling* (4th ed.). Guilford Press.
- Kurt, N. (2018). *ğretmenlerin psikolojik sermaye algıları ile psikolojik iyi oluşları ve iş doyumları arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi.
- Lachman, M. E., & Weaver, S. L. (1998). The sense of control as a moderator of social class differences in health and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(3), 763-773. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.3.763>
- Lent, R. W., Brown, S. D., & Hackett, G. (1994). Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance. *Journal of Vocational Behavior*, 45(1), 79-122. <https://doi.org/10.1006/jvbe.1994.1027>
- Luszczynska, A., Gutierrez-Dona, B., & Schwarzer, R. (2005a). General self-efficacy in various domains of human functioning: Evidence from five countries. *International Journal of Psychology*, 40(2), 80-89.
- Luszczynska, A., Scholz, U., & Schwarzer, R. (2005b). The general self-efficacy scale: Multicultural validation studies. *The Journal of Psychology*, 139(5), 439-457. <https://doi.org/10.3200/JRLP.139.5.439-457>
- Luthans, F., Youssef, C. M., & Avolio, B. J. (2007). *Psychological capital: Developing the human competitive edge*. Oxford University Press.
- Malhotra, N. K., & Dash, S. (2011). *Marketing research: An applied orientation*. Pearson Publishing.
- Oğuz Duran, N., & alışkan, B. (2020). Psikolojik iyi oluş, cinsiyet, mesleki kıdem ve okuldaki görev süresinin ğretmen kültürlerarası duyarlılığını yordamadaki rolleri. *Cumhuriyet International Journal of Education*, 9(1), 198-218. <http://dx.doi.org/10.30703/cije.560090>
- zbek, S., & Akyüz, O. (2022). Futbolcuların psikolojik sağlamlık düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Spor ve Performans Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 245-256.
- Özer, S., Nuri, C., & Bağlama, B. (2023). Özel eğitim ğretmenlerinin COVID-19 pandemisinde psikolojik iyi oluş düzeylerinin incelenmesi. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 508-521. <https://doi.org/10.47525/ulasbid.1285514>
- Özsoy, E., & Ardıç, K. (2020). Çalışanların karanlık kişilik özelliklerinin tükenmişliğe etkisinde genel öz-yeterliliğin düzenleyici rolü. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 144-154.
- Parlar, H., & Gençal Yazıcı, S. (2017). Evli ve bekar yetişkinlerin genel öz-yeterlik ve benlik saygılarının incelenmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(31), 207-247.
- Ross, C. E., Mirowsky, J., & Goldsteen, K. (1990). The impact of the family on health: The decade in review. *Journal of Marriage and the Family*, 52(4), 1059-1078. <https://doi.org/10.2307/353319>
- Ross, J. A., & Bruce, C. D. (2007). Professional development effects on teacher efficacy: Results of a randomized field trial. *The Journal of Educational Research*, 101(1), 50-60. <https://doi.org/10.3200/JOER.101.1.50-60>

- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069–1081. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>
- Ryff, C. D. (2014). Psychological well-being revisited: Advances in the science and practice of eudaimonia. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 83(1), 10-28. <https://doi.org/10.1159/000353263>
- Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719-727. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>
- Sarıtaş, S. (2019). *Sınıf öğretmeni adaylarının psikolojik iyi oluş halleri, mesleki kaygı düzeyleri ve öz yeterlik inançlarının incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi.
- Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: A multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior*, 25(3), 293-315. <https://doi.org/10.1002/job.248>
- Scherbaum, C. A., Cohen-Charash, Y., & Kern, M. J. (2006). Measuring general self-efficacy: A comparison of three measures using item response theory. *Educational and Psychological Measurement*, 66(6), 1047-1063.
- Schunk, D. H., & Pajares, F. (2002). The development of academic self-efficacy. In A. Wigfield & J. S. Eccles (Eds.), *Development of achievement motivation* (pp. 15–31). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-012750053-9/50003-6>
- Schwarzer, R., & Jerusalem, M. (1995). Generalized self-efficacy scale. In M. Johnston, S. G. Wright, & J. Weinman (Eds.), *Measures in Health Psychology: A User's Portfolio. Causal and Control Beliefs* (Vol. 1, pp. 35-37). Nfer-Nelson.
- Schwarzer, R., & Hallum, S. (2008). Perceived teacher self-efficacy as a predictor of job stress and burnout: Mediation analyses. *Applied Psychology*, 57(1), 152-171. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2008.00359.x>
- Seligman, M. E. P. (2011). *Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being*. Free Press.
- Seyedi-Andi, S. J., Bakouei, F., Adib Rad, H., Khafri, S., & Salavati, A. (2019). The relationship between self-efficacy and some demographic and socioeconomic variables among Iranian Medical Sciences students. *Advances in Medical Education and Practice*, 10, 645–651. <https://doi.org/10.2147/AMEP.S185780>
- Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. (2007). Dimensions of teacher self-efficacy and relations with strain factors, perceived collective teacher efficacy, and teacher burnout. *Journal of Educational Psychology*, 99(3), 611-625. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.99.3.611>
- Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. (2010). Teacher self-efficacy and teacher burnout: A study of relations. *Teaching and Teacher Education*, 26(4), 1059-1069. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2009.11.001>
- Şencan, H. (2005). *Güvenilirlik ve geçerlilik*. Seçkin Yayınevi.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed.). Pearson.
- Telef, B. B. (2011). Psikolojik iyi oluş ölçeği (PİOO): Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *11. Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi*, 3–5 Ekim, Selçuk-İzmir.
- Telef, B. B. (2013). Psikolojik iyi oluş ölçeği (PİOO): Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Hacettepe Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(3), 374-384.
- Tipton, R. M., & Worthington, E. L. (1984). The measurement of generalized self-efficacy: A study of construct validity. *Journal of Personality Assessment*, 48(5), 545-548. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4805_14

- Tschannen-Moran, M., & Woolfolk Hoy, A. (2001). Teacher efficacy: Capturing an elusive construct. *Teaching and Teacher Education*, 17(7), 783-805. [https://doi.org/10.1016/S0742-051X\(01\)00036-1](https://doi.org/10.1016/S0742-051X(01)00036-1)
- Uğurlu, F., (2020). Psikolojik iyi oluş, İçinde K. Eryeşil, Pozitif örgütsel davranışta güncel yaklaşımlar, ss. 102-122. Eğitim Yayınevi.
- Uğurlu, F., & Fırat, İ. (2023). Nomofobik davranışların akademik öz-yeterlik üzerindeki etkisinde genel öz-yeterliğin aracılık rolü. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(2), 596-621.
- Üner, M., Özbacı, N., Bayrak, E., Can, İ., şahinler, Y., & Alphan, M. (2023). Okul idarecilerinin yaşam doyumları ve psikolojik iyi oluşlarının öz yeterliklerini yordama düzeyinin belirlenmesi. *Journal of Management Theory and Practices Research*, 4(1), 30-44.
- Xie, J., Liu, M., Zhong, Z., Zhang, Q., Zhou, J., Wang, L., Ma, K., Ding, S., Zhang, X., Sun, Q., & Cheng, A. S. K. (2020). Relationships among character strengths, self-efficacy, social support, depression, and psychological well-being of hospital nurses. *Asian Research*, 14, 150-157. <https://doi.org/10.1016/j.amr.2020.06.002>
- Yılmaz, H., & Büyükcebeci, A. (2019). Bazı pozitif psikoloji kavramları açısından helikopter ebeveyn tutumlarının sonuçları. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 9(54), 707-744.
- Yin, H., Tam, W. Y. T., & Lau, E. (2023). Happy teachers are efficacious and committed, but not vice versa: Unraveling the longitudinal relationships between Hong Kong kindergarten teachers' psychological well-being, self-efficacy, and commitment. *Teaching and Teacher Education*, 123(103997), 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2022.103997>
- Yurtal, F., & Elgit, B. (2022). Sınıf öğretmenlerinin öz yeterlik inançları ile sınıf içi davranışlarının incelenmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, 51(235), 2275-2296. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.885220>
- Yüner, B. (2020). Investigation of the relationship between academic self-efficacy, academic motivation and success: The case of prospective teachers. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 49(2), 706-733.
- Zeng, W., Wu, X., Xu, Y., Wu, J., Zeng, Y., Shao, J., Huang, D., & Zhu, Z. (2021). The impact of general self-efficacy on psychological resilience during the COVID-19 pandemic: The mediating role of posttraumatic growth and the moderating role of deliberate rumination. *Frontiers in Psychology*, 12, 684354. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.684354>

Sahiplik Yapısı ve Denetim Kalitesinin Karbon Emisyon Açıklamalarına Etkisinde İnovasyonun Rolü: Türkiye’den Kanıtlar

The Role of Innovation in the Effect of Ownership Structure and Audit Quality on Carbon Emission Disclosures: Evidence From Türkiye

Ali DERAN¹, Filiz ÖZŞAHİN KOÇ², Banu BEYAZ SİPAHİ³

Öz

Amaç: Bu çalışma firmaların sahiplik yapısı ve denetim kalitesinin karbon emisyon açıklamaları üzerine etkisini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Ayrıca sahiplik yapısı ve denetim kalitesi ile karbon emisyon açıklamaları arasındaki ilişkide inovasyonun düzenleyici etkisi de incelenmiştir.

Tasarım/Yöntem: BIST Sürdürülebilirlik Endeksi’nde listelenen finansal olmayan 49 firmanın 2017-2023 yıllarına ait verileri panel veri analizi rassal etkiler modeli yöntemiyle analiz edilmiştir.

Bulgular: Analizler neticesinde ortaklık dağılımı, yabancı sermaye oranı ve halka açıklık oranı değişkenlerinin toplam karbon emisyonu açıklama düzeyi üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Denetim kalitesi ve inovasyon arasındaki etkileşimi inceleyen ikinci modele göre, inovasyonun toplam karbon emisyonu açıklama düzeyi üzerindeki pozitif etkisi, denetim kalitesiyle olan etkileşim sonucunda azaldığı bulgusu elde edilmiştir. Bu bulgu, inovasyonun etkisinin denetim kalitesi yüksek olan firmalarda farklı şekillerde ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Sahiplik yapısı alt değişkenleri ile inovasyon arasındaki etkileşimi inceleyen model bulguları ise geniş ortaklık yapısına sahip yenilikçi firmaların çevresel raporlama süreçlerinde toplam karbon emisyonu açıklama düzeylerinin sayfa fazla olduğunu ve daha etkin bir raporlama yaptıklarını ortaya koymaktadır.

Sınırlılıklar: Çalışma kapsamında yalnızca finansal olmayan firmaların verileri incelenmiş olup finansal şirketler incelemeye dâhil edilmemiştir. Bu durum çalışmanın kısıtlarından biridir. Firmaların 2017-2023 yılları sürdürülebilirlik raporları ve verileri incelemeye tabi tutulmuş olup bu durum çalışmanın diğer kısıtını oluşturmaktadır.

Özgünlük/Değer: Bu çalışma, Türkiye örnekleminde sahiplik yapısı ve denetim kalitesinin karbon emisyon açıklamaları üzerindeki etkisini ve sahiplik yapısı ile denetim kalitesi ile karbon emisyon açıklamaları arasındaki ilişkide inovasyonun düzenleyici etkisini inceleyerek iklim değişikliği literatürüne yeni bulgular sunmaktadır. Çalışma sahiplik yapısı bileşenlerinin (ortaklık dağılımı, yabancı sermaye oranı ve halka açıklık oranı) karbon emisyonu açıklamaları üzerinde anlamlı etkisi olduğunu ayrıca sahiplik yapısı inovasyon etkileşimi ile yenilikçi firmaların çevresel raporlamaya verdikleri önemi göstermektedir. Bu anlamda çalışma paydaşların karbon emisyon açıklamaları ile endişelerini azaltma noktasında da firmalar, düzenleyici kurum ve kuruluşlar ile çevre gözlemcileri için pratik ve yönetsel çıkarımlar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sahiplik Yapısı, Denetim Kalitesi, İnovasyon, Karbon Emisyon Açıklamaları

Abstract

Purpose: This study purposes to research the impact of firms’ ownership structure and audit quality on carbon emission disclosures. Additionally, the moderating effect of innovation on the relationship between ownership structure, audit quality, and carbon emission disclosures is examined.

Design/Methodology: Data from 49 non-financial firms listed on the BIST Sustainability Index for the period 2017–2023 were analyzed using the panel data analysis random effects model.

Findings: The consequences of the analyses show that variables such as closely held shares, foreign ownership ratio, and public float rate have a positive and significant impact on the total level of carbon emission disclosures. According to the second model, which examines the interaction between audit quality and innovation, the positive effect of innovation on the total level of carbon emission disclosures decreases as a result of its interaction with audit quality. This finding suggests that the impact of innovation may manifest differently in firms with high audit quality. The findings from the model examining the interaction between sub-variables of ownership structure and innovation reveal that innovative firms with a broad ownership structure exhibit a higher number of total carbon emission disclosures and engage in more effective reporting in their environmental reporting processes.

Limitations: Within the scope of the study, only data from non-financial firms were analyzed, with financial firms excluded from the investigation. This represents one of the limitations of the research. The sustainability reports and data of firms from 2017 to 2023 were subjected to analysis, constituting another limitation of the study.

Originality/Value: Therefore, this study contributes new findings to the climate change literature by analyzing the effect of ownership structure and audit quality on carbon emission disclosures in the Turkish context, as well as the moderating effect of innovation on the relationship between ownership structure, audit quality, and carbon emission disclosures. The study shows that ownership structure components (partnership distribution, foreign capital ratio and free float ratio) have a significant effect on carbon emission disclosures and also shows the interaction between ownership structure and innovation and the importance given by innovative firms to environmental reporting. In this sense, the study offers practical and managerial implications for firms, regulatory institutions and organizations and environmental watchdogs in terms of reducing stakeholders’ concerns with carbon emission disclosures.

Keywords: Ownership Structure, Audit Quality, Innovation, Carbon Emission Disclosures

¹Prof. Dr., Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık, alideran@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5377-6740

²Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, filiz.ozsahin@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0211-869X

³Doç. Dr., Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi, banubeyazsipahi@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5242-5049

1. GİRİş

Küresel ısınma ve iklim değişikliği küresel anlamda tüm kurum ve kuruluşların karşı kaşıya olduğu en önemli çevresel sorunlardan biridir. Özellikle sanayileşmenin etkisiyle ortaya çıkan sera gazı salınımları iklim değişikliğini ve küresel ısınmayı hızlandırmaktadır. Gerek küresel anlamda yapılan düzenlemeler gerekse iç ve dış paydaşların baskı ve talepleri firmaları iklim değişikliğini azaltmaya yönelik çalışmalara yönlendirmiştir. Firmalar, iklim değişikliği ile mücadele kapsamında gerçekleştirdikleri çalışmaları, mevcut karbon emisyon miktarları ve doğaya salınan sera gazı miktarlarını azaltma hedefleri gibi pek çok konuyu sürdürülebilirlik raporları aracılığıyla açıklamaktadırlar. Yatırımcılar artık sadece firmaların finansal performanslarına göre yatırım kararı almadan ziyade, çevresel, sosyal ve kurumsal açıklamaları da dikkate almak suretiyle o firmanın risk ve fırsatlarını değerlendirerek yatırım kararı almaktadırlar (Fan vd., 2024: 1). Bu durumda firmaları çevresel, sosyal ve yönetim performansları ile ilgili açıklama yapmaya yönlendirmektedir. Karbon emisyon açıklamalarına ilişkin raporlama firmaların mevcut karbon emisyon miktarı (Kapsam 1-2-3), emisyon azaltma stratejileri, hedef emisyon seviyeleri, bu süreçte karşılaşabilecekleri riskler ve fırsatlar da dahil olmak üzere firmaların iklim değişikliğiyle mücadelesine yönelik faaliyetleri hakkında bilgi sağlar. Dolayısıyla, firmaların yaptıkları çevresel açıklamalar, yöneticiler ve paydaşlar arasındaki bilgi boşluğunu en aza indirerek yönetime duyulan güveni arttırabilir (Abbas vd., 2022: 1471). Genel anlamda çevresel açıklamalar gönüllölük esası ile yapılmaktadır.

Küresel anlamda iklim değişikliği ile mücadele kapsamında 1992 yılında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği ereve Sözleşmesi, sözleşme sonrası taraflar arasında COP (Conference of the Parties) Zirveleri (1995'ten 2021'e COP 1-COP 21) gerçekleştirilmiş, COP 3 esnasında 1997 yılında Kyoto Protokolü ve 2015 yılında Paris İklim Anlaşması gibi düzenlemeler yapılmıştır. Türkiye 2004 yılında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği ereve Sözleşmesine, 2009 yılında Kyoto Protokolüne ve 2016 yılında Paris İklim Anlaşmasına taraf olmuştur (Özşahin Koç ve Deran, 2024: 34). Türkiye'yi dolaylı olarak etkileyecek bir diğer düzenleme ise 1 Ekim 2023 ile 31 Aralık 2025 tarihleri arasında kademeli olarak uygulanması planlanan Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması'dır (CBAM). Bu düzenleme ile Avrupa Birliği (AB) tarafından ithal edilen bazı ürünlerden, karbon içeriklerine göre sınırdaki belirli oranlarda "karbon emisyon vergisi" alınması öngörülmektedir (Aydıngölü Sakalsız ve Özçelik, 2024: 722). Ulusal anlamda Türkiye için önemli olan bir gelişme ise 20 şubat 2025 tarihinde TBMM Başkanlığına 20 asıl ve 2 geçici maddeden oluşan İklim Kanunu Teklifi'nin sunulması ve İklim Kanunu'nun TBMM Çevre Komisyonu'nda kabul edilmesidir. Kanun taslağı, sera gazı emisyonlarının azaltılması, iklim değişikliğine uyum faaliyetleri, emisyon ticaret sistemi, karbon kredileri ve yeşil yatırımları teşvik eden düzenlemeleri içermektedir (<https://www.qsi.com.tr/wp-content/uploads/2025/03/Iklim-Kanunu.pdf>). Küresel anlamda yapılan düzenlemelere uyum sağlamak ve rekabet gücünü arttırmak isteyen firmalar için karbon emisyon açıklamaları daha önemli hale gelmektedir. Vekalet, paydaş ve meşruluk teorileri kapsamında da şeffaflığın sağlanması, rekabet gücü elde edilmesi, paydaşların güveninin kazanılması amacıyla sürdürülebilirlik raporlarında karbon emisyon açıklamalarının yapılması desteklenmektedir. Dolayısıyla firmalar için karbon emisyon miktarının azaltılması kaçınılmazdır. Bu bağlamda firmaların yönetim yapılarının oluşum biçimi bir başka ifadeyle aile şirketi olup olmama, halka açıklık oranının yüksek olması, firmanın sermaye yapısında yabancı payı oranı gibi faktörler, ayrıca firmanın bağımsız denetimini yapan denetim firmasının kalitesi ve inovatif bir firma olup olmama durumları çevresel ve sosyal açıklamalar ve karbon emisyon azaltımına yönelik yaklaşımda etkilidir (Ghachem vd., 2022: 15-16). Uluslararası literatürde sahiplik yapısının karbon emisyonu açıklamaları üzerine etkisini inceleyen alışmalar "Budiharta ve Kacaribu (2020); Ika vd. (2022); Rosel vd. (2022); Simamora ve Elviani (2022); Amanda vd. (2024); Bedi ve Singh (2024); Lina ve Rohmah (2024)" bulunmaktadır. Bununla birlikte sahiplik yapısı ve denetim kalitesinin karbon emisyon açıklamaları üzerine etkisini Endonezya örneğinde inceleyen bir alışma "Tarığan vd. (2022)" bulunmaktadır. Ayrıca sahiplik yapısının karbon emisyon seviyesi üzerindeki etkisini ve inovasyonun bu ilişki üzerindeki düzenleyici etkisini inceleyen bir çalışmaya "Ghachem vd. (2022)" rastlanılmıştır. Ulusal literatürde ise sahiplik yapısının karbon emisyon açıklamaları üzerine etkisini, denetim komitesinin karbon emisyon açıklamaları üzerine etkisini inceleyen bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu alışma, Türkiye örnekleminde sahiplik yapısı ve denetim kalitesinin karbon emisyon açıklamaları üzerindeki

etkisini ve sahiplik yapısı ile denetim kalitesi ile karbon emisyon açıklamaları arasındaki ilişkide inovasyonun düzenleyici etkisini inceleyerek iklim değişikliği literatürüne yeni bulgular sunmaktadır. Türkiye’de bu konuda yapılan çalışmaların yeterli olmaması bu nedenle tespit edilen ilişkilerin ve bulguların uluslararası literatürde elde edilen bulgularla karşılaştırılarak firmalara olan katkısının boyutları önem arz etmektedir. Çalışma sonucunda elde edilen bulgularla birlikte düzenleyici kuruluşlarının sahiplik yapısı ile ilgili teşvik edici düzenlemelere gidebileceği ve firmaların ise denetim kalitesinin iyileştirilmesine yönelik önlemler almaları beklenmektedir. Bu da çalışmanın önemini ortaya koyması açısından ayrı bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda sahiplik yapısında halka açıklık oranı ve yabancı sermaye payı daha yüksek olan, dört büyük denetim firması tarafından denetlenen ve inovatif yeşil teknolojilere sahip endüstriyel firmaların karbon emisyon açıklamalarının daha şeffaf ve ayrıntılı olacağı beklentisi, çalışmanın motivasyonunu oluşturmaktadır. Bu çerçevede, çalışma sahiplik yapısı ve denetim kalitesi ile karbon emisyonu açıklamaları arasındaki ilişkide inovasyonun düzenleyici etkisini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, BIST Sürdürülebilirlik Endeks’ inde listelenen finansal olmayan 49 firmanın 2017-2023 yıllarına ait verileri, panel veri analizi rassal etkiler modeli yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışma, sahiplik yapısı ve denetim kalitesinin karbon emisyon açıklamaları üzerindeki etkisinin yanı sıra, sahiplik yapısı ve denetim kalitesi ile karbon emisyon açıklamaları arasındaki ilişkide inovasyonun düzenleyici etkisine dair bulgular sunarak alandaki bilgi boşluğunu gidermekte ve literatürü zenginleştirmektedir. Çalışmadan elde edilen bulgular, düzenleyici kurumlar ve kuruluşlar, politika yapıcılar ve firmalar için pratik ve yönetsel çıkarımlar sunacaktır.

Bu bağlamda, firmaların karbon emisyon açıklamalarına yönelik yaklaşımlarını anlamak için çeşitli kurumsal teoriler incelenmiştir. Çalışma, vekalet teorisi, paydaş teorisi ve meşruluk teorisi çerçevesinde sahiplik yapısı, denetim kalitesi ve inovasyonun karbon emisyon açıklamaları üzerindeki etkilerini analiz etmektedir.

2. TEORİK TEMELLER VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kurumsal açıklama teorileri, firmaların bilgi açıklama motivasyonlarını ve bu açıklamaların paydaşlar üzerindeki etkilerini anlamak için kullanılan temel teorik yaklaşımlardan biridir. Christensen ve Demiski (2003) açıklama teorisini, bir dizi olguları açıklayan bilgi seti olarak tanımlamıştır. Açıklama teorileri, kavramsal gelişimler, hipotezler ve beklentilerin oluşturulması açısından önemli bir dayanak sunmaktadır. Firma yöneticilerinin bilgileri açıklamaya yönelik motivasyonunu ifade eden çeşitli açıklama teorileri yer almaktadır. Bunlar arasında, sinyal teorisi, vekâlet teorisi, politik maliyetler, bilgi asimetrisi, sermaye ihtiyacı, paydaş teorisi ve meşruluk teorileri ön plana çıkmaktadır (Muzahem, 2011: 11; Özşahin Koç, 2017: 38). Özellikle kurumsal, sosyal ve çevresel açıklamalar bağlamında karbon emisyonunu açıklamak için en yaygın kullanılan temel teori, vekalet teorisi, paydaş teorisi ve meşruluk teorisidir. Bu çalışmada, karbon emisyon açıklamalarının sahiplik yapısı ve denetim kalitesi ile olan ilişkisini anlamak amacıyla vekalet, paydaş ve meşruluk teorileri temel alınarak kurumsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Aşağıda, bu teoriler detaylı olarak ele alınmakta ve çalışmanın bağlamına uygun şekilde açıklanmaktadır.

Vekâlet teorisi, yöneticiler ile firma sahipleri arasında var olduğu kabul edilen bir sözleşme olarak tanımlanmaktadır (Memiş ve Çetenak, 2012: 207). Vekâlet teorisi sahiplik ve yönetim arasındaki ayrışıma dayanmaktadır. Teoride, kişi veya grup adına hareket eden kişi vekil olarak, vekilin temsil ettiği kişi ya da grup ise asil olarak ifade edilmektedir. Vekil ile asil arasında bulunan ilişki de vekâlet ilişkisi olarak tanımlanmaktadır (Yıldız ve Doğan, 2012: 356). Dolayısıyla firma sahipleri asil konumunda iken, yöneticiler vekil konumunda bulunmaktadır (Memiş ve Çetenak, 2012: 207). Bilgi açıklamaları vekâlet teorisini yönlendiren bir mekanizma olarak görülmektedir. Literatürde firma büyüklüğü, sahiplik yapısı, denetçi türü ve finansal kaldıraç vekâlet maliyetlerinin unsuru olarak değerlendirilmektedir (Muzahem, 2011: 15; Özşahin Koç, 2017: 41-42).

Vekâlet teorisi kapsamında, firma yöneticileri tarafından yapılan açıklamalar, yatırımcılar açısından belirsizliği ve taraflar arasındaki bilgi asimetrisini azaltarak firmaya duyulan güveni artırmaktadır (Özşahin Koç, 2017: 41-42). Bu bağlamda karbon emisyonlarına ilişkin açıklamalar, sürdürülebilirlik raporları aracılığıyla karar alıcılara şeffaf bir biçimde sunulmaktadır. Karbon

emisyonlarını azaltmaya yönelik çalışmalar ve bu kapsamda gerçekleştirilen faaliyetlere yönelik bilgilendirmeler, yöneticilere rakip firmalar karşısında rekabet avantajı sağlamaktadırlar.

Paydaş teorisi, firmaların paydaşlarının beklenti ve ihtiyaçlarını en st düzeyde karşılaması ve etkin bir şekilde yönetmesini savunmaktadır (Becan, 2011: 24). Paydaş teorisi, yalnızca hisse sahiplerinin çıkarlarını değil, tüm i ve dış paydaşların “hissedarlar, çalışanlar, tedarikçiler, müşteriler, bankacılar, hkmet, toplum, yerel toplum gibi” çıkarlarını da önemseyen yönetim anlayışının öneminden bahsetmektedir. Roberts (1992), firmaların paydaşları ile olan ilişkilerini yönetmek ve itibarlarını oluşturmak için açıklamalar yapılabileceğini vurgulamaktadır (Mokhtar, 2010: 56; zşahin Koç, 2017: 48). Paydaş teorisinin amacı, yönetime; paydaşların finansal performanslara ilişkin açıklamalara ilaveten çevresel ve sosyal açıklamalara da ihtiyaç duyduğu anlayışını kazandırmaktır (Amanda vd., 2024: 47). Bu bağlamda firmalar i ve dış paydaşlarına sosyal ve çevresel performanslarına ilişkin şeffaf açıklamalar yapmaktadır. Firmaların sürdürülebilirlik raporları aracılığıyla yapmış oldukları karbon emisyon açıklamaları da firma ve paydaşları arasındaki iletişimde önemli bir bileşen olarak dikkate alınmaktadır. Paydaş teorisi ile karbon emisyonu açıklamaları arasındaki ilişki, yönetimin paydaşların beklentilerini nasıl gerçekleştirdiğini açıklamaktadır (Amanda vd., 2024: 47). Dolayısıyla firmalar paydaşlarının beklentilerini karşılamak ve çıkarlarını korumak için firmanın sürdürülebilirliği ve çevreye olan duyarlılığı ile ilgili karbon emisyonlarına yönelik açıklamalar yapmaktadır.

Meşruluk teorisi, toplum ile firma arasındaki ilişkileri düzenlemekte olup ayrıca firmaların faaliyetlerini yasal çerçevede yürütmesinin önemini vurgulamaktadır (Mokhtar, 2010: 58). Teori, toplumun amaçları ile kurumsal amaçların uyumlu olması ve faaliyet raporlarında çevresel ve sosyal bilgilere yönelik açıklamalarla firma faaliyetlerinin meşrulaştırılması çabalarını ifade etmektedir (Kavut, 2010: 16). Teoriye göre; firmaların gönüllü çevresel açıklamaları, toplumun doğal çevreye karşı olan tutumuna yönelik kural, beklenti, inanç ve değer yargılarına uyduklarını göstererek meşruluğun sağlanması önemli bir araçtır (Yıldız vd., 2016: 257; zşahin Koç, 2017: 49-50). Bu bağlamda firmaların faaliyetlerinin çevresel etkilerini dikkate almaları ve buna yönelik sürdürülebilirlik raporlarında açıklamalarda bulunmaları bilgi kullanıcılarının ve toplumun firmaya olan güveni noktasında da önem arz etmektedir. Firmalar meşruiyet elde etmek için öncelikle karbon salınımlarını azaltmalı ve ardından taahhütlerini ve karbon emisyonunu azaltma yönündeki çabalarını yeterince açıklamaları gerekmektedir.

3. LİTARETÜR ARAşTIRMASI

Literatürde karbon emisyon açıklamaları üzerine farklı boyutlarla yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Bu araştırmada, literatür incelemesi sahiplik yapısı ve karbon emisyon açıklamaları; karbon emisyon açıklamalarının belirleyicileri; denetim komitesi özellikleri ve karbon emisyon açıklamaları; sahiplik yapısı ile denetim komitesi ilişkisi ve sahiplik yapısı ile denetim kalitesinin karbon emisyon açıklamaları üzerindeki etkisi başlıkları kapsamında gerçekleştirilmiştir. İncelenen alışmalar ve elde edilen bulgular şöyledir:

Chariri vd. (2018) alışmalarında denetim komitesi özelliklerinin karbon emisyon açıklamaları üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada 2015 Karbon Açıklama Projesi'ne kayıtlı olan 105 İşkandinav firmasının verileri regresyon analizi ile incelenmiştir. Çalışma sonucunda denetim komitelerinin tüm özelliklerinin (bağımsız denetim komitesi, denetim komitesi uzmanlığı ve denetim komitesi toplantıları) karbon emisyonu açıklamasını olumlu yönde etkilediği saptanmıştır.

Alfani ve Diyanty (2020) alışmalarında karbon emisyon açıklamalarının belirleyicilerini analiz etmeyi amaçlamışlardır. Çalışmada, karbon emisyon açıklamalarının belirleyicileri olarak sahiplik yapısı, finansal boşluk, sosyal itibar ve endüstri düzenlemeleri incelenmiştir. Endonezya'daki 179 firmanın 2012-2014 yıllarına ait verileri analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda karbon emisyonu açıklamaları seviyesinin %6,25 olduğu ve karbon emisyonu açıklamaları ile farkındalığın düşük olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada finansal boşluk, sosyal itibar ve endüstri düzenlemelerinin karbon emisyonu açıklamaları üzerinde pozitif önemli bir etkiye sahip olduğu; sahiplik yapısının ise önemsiz bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Budiharta ve Kacaribu (2020) alışmalarında Endonezya'daki finansal olmayan firmaların 2016-2018 yılları için yönetim kurulu büyüklüğü, sahiplik yapısı ve denetim komitesinin karbon

emisyon açıklamaları üzerine etkisini çoklu doğrusal regresyon yöntemiyle araştırmışlardır. Çalışma sonucunda sahiplik yapısının karbon emisyon açıklamaları üzerine olumlu bir etkisi olduğu, ancak yönetim kurulu büyüklüğü ve denetim komitesinin karbon emisyon açıklamaları üzerine herhangi bir etkisi bulunmadığı saptanmıştır.

Ghachem vd. (2022) çalışmalarında Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkelerindeki küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ’ler) sahiplik yapısının karbon emisyon seviyesi üzerindeki etkisini ve inovasyonun bu ilişki üzerindeki düzenleyici etkisini araştırmışlardır. Çalışmada 32 OECD ülkesinin 2015-2020 yılları panel verileri en küçük kareler yöntemi (EKK) ile analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda sahiplik yapısının karbon emisyonları üzerinde negatif önemli bir etkiye sahip olduğu ve inovasyonun karışık düzenleyici etkisinin bulunduğu belirlenmiştir. Bir başka ifadeyle stratejik hissedarlar inovasyon yoluyla çevre politikalarının uygulanmasına katkıda bulunurken, kamu ve yabancı yatırımcıların sosyal ve çevresel taahhütleri göz ardı ederek firmaların ekonomik faaliyetlerini artırmak için araştırma ve geliştirme harcamaları yaptığı gözlenmiştir.

Ika vd. (2022) çalışmalarında Endonezya’daki 102 firmanın 2019 yılı için karbon emisyonu açıklamalarında sahiplik yapısı, çevresel performans, finansal performans ve firma büyüklüğünün etkisini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda daha büyük firmaların sürdürülebilirlik raporlarında daha fazla karbon emisyon açıklamaları yaptığı belirlenmiştir. Ayrıca halka açık şirketlerin gönüllü karbon emisyon açıklamaları yaptığı gözlenmiştir.

Rosel vd. (2022) çalışmalarında Endonezya Borsası’nda (IDX) işlem gören 9 maden firmasının 2016-2020 yılları için sahiplik yapısı ve karlılığın karbon emisyonu açıklamasına etkisini araştırmışlardır. Veriler lojistik regresyon kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda sahiplik yapısının karbon emisyonu açıklamaları üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı saptanmıştır.

Simamora ve Elviani (2022) çalışmalarında Endonezya borsasında işlem gören madencilik firmalarının 2017-2020 yılları için yönetim kurulu, sahiplik yapısı ve denetim komitesinin karbon emisyon açıklamaları üzerine etkisini çoklu doğrusal regresyon yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma sonucunda yönetim kurulu ve denetim komitesinin karbon emisyon açıklamaları üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu bununla birlikte sahiplik yapısının karbon emisyon açıklamaları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı bulgusu elde edilmiştir.

Tarigan vd. (2022) çalışmalarında Endonezya Borsası’nda (IDX) listelenen 106 finansal olmayan firmanın sahiplik yapısı ve denetim kalitesinin karbon emisyonu açıklaması üzerindeki etkisini sıradan en küçük kareler çoklu regresyon yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda aile şirketlerinin daha az karbon emisyon açıklamalarında bulunduğu belirlenmiştir. Diğer taraftan dört büyük denetim firması tarafından denetlenen firmaların daha fazla karbon emisyon açıklamaları yaptığı gözlenmiştir.

Amanda vd. (2024) çalışmalarında 2018-2022 yılları için Endonezya Borsası’nda listelenen finansal olmayan firmaların sahiplik yapısının karbon emisyon açıklamaları üzerindeki etkisini, kaldırma, üst düzey yönetici sayısı, firma yaşı, firma büyüklüğü ve karlılık gibi kontrol değişkenleri ile incelemişlerdir. Çalışmada çoklu doğrusal regresyon yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda sahiplik yapısının karbon emisyon açıklamaları üzerine anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu belirlenmiştir.

Bedi ve Singh (2024) çalışmalarında 2016-2023 yılları için Hindistan’daki 318 finansal olmayan firmanın sahiplik yapısının karbon emisyon açıklamaları üzerindeki etkisini panel regresyon analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma sonucunda sahiplik yapısının karbon emisyon açıklamaları üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu gözlenmiştir.

Fan vd. (2024) çalışmalarında Japonya’daki firmaların sahiplik yapısının karbon emisyonları üzerindeki etkisini OLS regresyon yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda yabancı yatırımcılara sahip firmaların daha az karbon salınımı eğiliminde olduğu; buna karşılık, yerli yatırımcılara sahip firmaların ise karbon emisyonlarını azalttığına dair bir kanıt bulunamadığı tespit edilmiştir.

Lina ve Rohmah (2024) çalışmalarında ASEAN-5 (Vietnam, Malezya, Endonezya, Tayland, Singapur, Filipinler) ülkelerinde borsada işlem gören 175 firmanın 2018-2022 yılları için kurumsal

sahiplik ve yönetsel sahipliğin karbon emisyon açıklamaları üzerine etkisini ve bu etkide yönetim kurulu yapısının büyüüğünün moderatör etkisini çoklu doğrusal regresyon analizi ile araştırmışlardır. Çalışma sonucunda kurumsal sahiplik ve yönetsel sahipliğin karbon emisyonlarının açıklanması üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Ayrıca yönetim kurulu yapısının büyüğü rolünün, kurumsal sahiplik ile yönetsel sahiplik arasındaki karbon emisyonlarının açıklanması üzerindeki olumsuz etkiyi zayıflattığı bulgusu gözlenmiştir.

Singhania ve Bhan (2024) çalışmalarında sahiplik mekanizması ve gönüllü karbon açıklama arasındaki ilişkiyi met analiz yöntemleri ile araştırmışlardır. Çalışmada 2008-2022 yılları arasında yürütölen ve 13 ölkeyi, 85 etki büyüklüğünü ve 226.473 firma-yıl gözlemini kapsayan 55 ampirik çalışmaya meta-analitik prosedürler uygulanmıştır. Çalışma kapsamında kurumsal teori perspektiflerine dayanarak, kurumsal sahipliğin gönüllü karbon açıklamaları üzerindeki etkisinin medeni hukuk ölkelerinde ve emisyon ticareti planı (ETS) uygulayan ölkelerde daha belirgin olduğu doğrulanmıştır.

4. VERİ VE YÖNTEM

BIST Sürdürülebilirlik Endeksi, firmaların çevresel, sosyal ve yönetim (ESG) kriterlerine uyumunu değerlendiren, Borsa İstanbul tarafından oluşturulmuş bir endekstir. Bu endeks, firmaların sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmalarını teşvik ederken, yatırımcıların da daha bilinçli kararlar almasına yardımcı olur. BIST Sürdürülebilirlik Endeksi firmaları, bağımsız denetim süreçleri sonucunda seçilerek ESG kriterlerinde en iyi performansı sergileyen firmalardan oluşur (<https://www.enexion.com.tr/bist-surdurulebilirlik-endeksi-detayli-rehber/>). Bu nedenle çalışmada BIST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde yer alan finansal olmayan firmaların verileri incelenmiştir. Çalışmaya ilişkin veriler 26 Mart 2024 tarihinde toplanmaya başlanmış ve bu tarihte BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde işlem gören 80 firmanın bulunduğu tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında yalnızca finansal olmayan firmaların verileri incelenmiş olup finansal şirketler incelemeye dâhil edilmemiştir. Finansal firmaların mali tablolarının oluşum biçimlerindeki farklılıklar ve kullanılacak değişkenlerin hesaplanması için gereken verilerin bir kısmına ulaşmada eksiklik olacağından dolayı finansal firmalar incelenmemiştir. Bu kapsamda 16 finansal firmanın verileri kapsam dışı bırakılmış ve 64 finansal olmayan firmanın verileri incelemeye alınmıştır. Bu durum çalışmanın kısıtlarından biridir. Araştırma kapsamında BIST Sürdürülebilirlik Endeksi'nde yer alan firmaların yıllar itibariyle yayınladıkları sürdürülebilirlik raporları incelendiğinde sürdürülebilirlik raporlarının en fazla yayımlandıkları yılların 2017-2023 yılları arasında bulunduğu belirlenmiştir. Bundan dolayı firmaların 2017-2023 yılları sürdürülebilirlik raporları ve verileri incelemeye tabi tutulmuş olup bu durum çalışmanın diğerkısıtını oluşturmaktadır. İncelemeye alınan 64 firmadan 15 firmanın inceleme dönemi olan 2017-2023 yıllarına ait sürdürülebilirlik raporlarına ulaşılammış ve bu firmalar örneklem dışında bırakılmıştır. Bu durum da çalışmanın bir diğerkısıtını oluşturmaktadır. Sonuç olarak 49 firmanın verileri analiz edilmiştir. Tablo 1'de çalışmada kullanılan değişkenler, bu değişkenlerin hesaplanma yöntemi ve elde edildiğı kaynaklar sunulmaktadır.

Tablo 1: Değişkenlere İlişkin Bilgiler

Değişkenin Kısaltması	Değişkenin Adı ve Hesaplanması	Değişkenin Kaynağı
KEA	Karbon Emisyonu Açıklamaları: Araştırmada bağımlı değişken olarak incelenen karbon emisyonu açıklamalarının sayısını belirlemek için Choi vd., (2013) tarafından geliştirilen Karbon Emisyonu Açıklaması Kontrol Listesi Endeksi kullanılmıştır. Choi vd., (2013) tarafından yapılan çalışmada karbon emisyonu açıklama endeksi puanı; sürdürülebilirlik veya entegre raporda yer alan her bir açıklama için bir puan olmak üzere değerlendirilerek hesaplama yapılmıştır. Bu kapsamda firmalar yapmış oldukları açıklamalar doğrultusunda en az 0 puan en fazla ise 18 puan almıştır. Başka bir ifadeyle inceleme kapsamındaki firmanın kontrol listesi endeksinde yer alan her bir değişkene yönelik açıklama yapması durumunda firmanın puanı toplam 18 olarak analize tabi edilmiştir. Bahse konu Karbon Emisyonu Açıklaması Kontrol Listesi çalışmanın ekinde sunulmuştur	Choi vd.: 2013; Alfani ve Diyanı: 2020; Budiharta ve Kacaribu: 2020; Kestane ve Sezgin: 2022; Özşahin Koç ve Deran, 2022; Tarigan, Pramono, Rusmin ve Astami: 2022
CHS	Ortaklık Dağılımı: %5'den Fazla Paya Sahip Ortakların Toplam Payı	Özşahin Koç ve Deran: 2022; Ika, Okfitasari ve Widagdo: 2022; Bedi ve Singh: 2024
YSO	Yabancı Sermaye Sahiplik Oranı (%)	Özşahin Koç ve Deran: 2022; Ika, Okfitasari ve Widagdo: 2022; Tarigan, Pramono, Rusmin ve Astami: 2022; Bedi ve Singh: 2024; Fan, Qian, Wang, ve Yamada: 2024
HAO	Halka Açıklık Oranı (%)	Özşahin Koç ve Deran, 2022
BIG4	Denetim firmasının büyüklüğü: Dört büyük denetim firmasından biri ise 1, değilse 0	Tarigan, Pramono, Rusmin ve Astami: 2022
MODTA	İnovasyon: $\frac{[Maddi Olmayan Duran Varlık]}{[Toplam Aktif]}$	Çiçek ve Onat: 2012; Tatar: 2010; Aydingülü Saklasız ve Özşahin Koç: 2024
Log SIZE	Firma büyüklüğü: [Toplam aktifin logaritmik değeri]	Alfani ve Diyanı: 2020; Budiharta ve Kacaribu: 2020; Amanda, Gunawan, Putri ve Saadah: 2024; Fan, Qian, Wang, ve Yamada: 2024
LEV	Kaldıraç: $\frac{[Toplam Borç]}{[Toplam Aktif]}$	Alfani ve Diyanı: 2020; Tarigan, Pramono, Rusmin ve Astami: 2022; Ika, Okfitasari ve Widagdo: 2022; Amanda, Gunawan, Putri ve Saadah: 2024
ROA	Aktif Karlılık: $\frac{[Net Kar (Zarar)]}{[Toplam Aktif]}$	Alfani ve Diyanı: 2020; Amanda, Gunawan, Putri ve Saadah: 2024; Bedi ve Singh: 2024; Fan, Qian, Wang, ve Yamada: 2024
ROE	Özkaynak Karlılığı: $\frac{[Net Kar (Zarar)]}{[Öz Kaynak]}$	Tarigan, Pramono, Rusmin ve Astami: 2022
BIG4*MODTA	BIG4 ve inovasyon arasındaki etkileşim terimi	
CHS*MODTA		
YSO*MODTA	Sahiplik yapısı alt değişkenleri ve inovasyon arasındaki etkileşim terimi	
HAO*MODTA		

Çalışma kapsamında üç model oluşturulmuş ve panel regresyon analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Panel veri analizi, hem zaman içinde hem de farklı firmalar arasında değişkenliği dikkate alarak daha güvenilir tahminler yapmayı sağlar. Ayrıca, gözlem birimleri arasındaki heterojenliği kontrol etme imkânı sunar. Bu nedenle, değişkenler arasındaki ilişkileri daha iyi modellemek adına veri yapısı ve amacına uygun olarak panel regresyon analizi tercih edilmiştir

Aşağıda, kurulan hipotezler, çalışma modelleri ve modellerde yer alan değişkenlere ilişkin açıklamalar sunulmaktadır. Çalışmanın modelleri ve hipotezleri sırasıyla Model (1), Model (2) ve Model (3) ile gösterilmektedir.

Model 1: Bu modelde, karbon emisyon açıklamalarına (KEA) etki eden temel bağımsız değişkenleri (örneğin CHS, YSO, HAO, BIG4 vb.) kontrol ederek temel ilişkiler incelenmiştir.

H₁: Sahiplik yapısı ve denetim kalitesinin karbon emisyon açıklamaları üzerinde anlamlı etkisi vardır.

$$KEA_{(i,t)} = \beta_0 + \beta_1(CHS)_{(i,t)} + \beta_2(YSO)_{(i,t)} + \beta_3(HAO)_{(i,t)} + \beta_4(BIG4)_{(i,t)} + \beta_5(MODTA)_{(i,t)} + \beta_6(LogSIZE)_{(i,t)} + \beta_7(LEV)_{(i,t)} + \beta_8(ROA)_{(i,t)} + \beta_9(ROE)_{(i,t)} + \epsilon_t \quad (1)$$

Model 2: Bu modelde, **denetim kalitesi (BIG4) ve inovasyon (MODTA)** arasındaki etkileşim değişkeni eklenmiştir. Bu sayede inovasyonun, denetim kalitesinin karbon emisyon açıklamalarına olan etkisini nasıl değiştirdiği analiz edilmiştir.

H₂: İnovasyon ve denetim kalitesinin etkileşiminin karbon emisyon açıklamaları üzerinde anlamlı etkisi vardır.

$$KEA_{(i,t)} = \beta_0 + \beta_1(CHS)_{(i,t)} + \beta_2(YSO)_{(i,t)} + \beta_3(HAO)_{(i,t)} + \beta_4(BIG4)_{(i,t)} + \beta_5(MODTA)_{(i,t)} + \beta_5(BIG4 * MODTA)_{(i,t)} + \beta_7(LogSIZE)_{(i,t)} + \beta_8(LEV)_{(i,t)} + \beta_9(ROA)_{(i,t)} + \beta_{10}(ROE)_{(i,t)} + \epsilon_t \quad (2)$$

Model 3: Bu modelde, **sahiplik yapısı alt değişkenleri ve inovasyon (MODTA)** arasındaki etkileşim değişkenleri eklenmiştir. Bu sayede inovasyonun, sahiplik yapısının karbon emisyon açıklamalarına olan etkisini nasıl değiştirdiği test edilmiştir.

H₃: İnovasyon ve sahiplik yapıları etkileşiminin karbon emisyon açıklamaları üzerinde anlamlı etkisi vardır.

$$KEA_{(i,t)} = \beta_0 + \beta_1(CHS)_{(i,t)} + \beta_2(YSO)_{(i,t)} + \beta_3(HAO)_{(i,t)} + \beta_4(CHS * MODTA)_{(i,t)} + \beta_5(YSO * MODTA)_{(i,t)} + \beta_6(HAO * MODTA)_{(i,t)} + \beta_7(BIG4)_{(i,t)} + \beta_8(MODTA)_{(i,t)} + \beta_9(LogSIZE)_{(i,t)} + \beta_{10}(LEV)_{(i,t)} + \beta_{11}(ROA)_{(i,t)} + \beta_{12}(ROE)_{(i,t)} + \epsilon_t \quad (3)$$

Öncelikle, bu panel veri setinin dengeli ve dengesiz veri yapısına sahip olup olmadığına karar verilmesi gerekmektedir. Mevcut çalışmada firmalara ait yıllık veri kaybı bulunmadığı için, dengeli panel yapısı söz konusudur. Bu aşamadan sonra, model seçiminde birim etkinin varlığı yani klasik modelin geçerli olup olmadığını belirlememiz gerekmektedir. Eğer birim etkiler varsa, yani her bir gözlem biriminin kendine ait özellikleri varsa, sabit etkiler (FE) veya rastgele etkiler (RE) modellerine geçiş yapmak gerekir (Sheytanova, 2014). Panel veri analizinde üç temel model bulunmaktadır: Klasik model, sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modeli. Klasik Modelde (Havuzlanmış Model) birim ve zaman etkilerinin modelde yer almadığı ve sabit ile eğim parametrelerinin tüm birimler için değişmediği varsayılmaktadır. Sabit Etkiler (FE) Modelinde ise, eğer her bir gözlem biriminin kendine özgü, zaman içinde değişmeyen özellikleri olduğu düşünülüyorsa, sabit etkiler modeli kullanılır. Bu model, gözlemlenemeyen birim etkilerini her yatay kesit için ayrı bir sabit katsayı olarak tahmin eder ve böylece bireysel farklılıkları kontrol altına alır. Rassal Etkiler (RE) modeli ise birimlere özgü etkilerin sabit olmadığını, tesadüfi olarak dağıldığını varsayar. Sabit etkiler modelinden farklı olarak, birimlere ait etkilerin modelde sabit terim içerisinde değil, hata terimi içerisinde yer aldığı kabul edilir. Bu model, bireysel etkilerin sabit olmadığı ancak normal dağıldığı durumlarda daha verimli tahminler sağlayabilir (Baltagi, 2005).

Bu model seçiminde ilk olarak, F testi ve olabilirlik oran testi tercih edilmektedir. Modelin hipotezi “H₀: Sabit etkiler modeli gereksizdir, yani panel veri birimlerinin sabit etkileri yoktur ve havuzlanmış model (Klasik model) yeterlidir” şeklinde kurulmaktadır. Eğer klasik modelin uygun olmadığı belirlenirse, sabit etkiler modeli ile rassal etkiler modeli arasında bir seçim yapılması gerekmektedir. Rassal etkiler modelinde, hata terimi bileşenleri açıklayıcı değişkenlerle ilişkiliyse, tahminler yanlı ve tutarsız hale gelebilir. Buna karşın, sabit etkiler modeli bu durumda tutarlı tahminler sağlayacaktır. Bu nedenle, model seçim sürecinde sabit ve rassal etkiler modelleri arasındaki farkı değerlendirmek amacıyla Hausman testi uygulanmaktadır. Model seçimine ilişkin analizler ve elde edilen sonuçlar bulgular bölümünde sunulmaktadır.

4.1. Bulgular

Bu çalışmada, sahiplik yapısı ve denetim kalitesinin firmaların karbon emisyon açıklamaları üzerindeki etkisinde inovasyonun moderatör etkisi incelenmiştir. Analizler, Stata 15 paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Analizde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ise Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Sürekli Değişkenler Ortalama	Standart Hata	Minimum	Maksimum
KEA	15.134	1.821	12	18
CHS	58.418	18.672	14.07	99.99
YSO	13.428	18.515	0	60
HAO	33.471	15.733	0.01	71.8
MODTA	0.224	1.942	0	29.325
SIZE	18.950	2.980	11.137	26.198
LEV	0.625	0.1999	0.023	1.837
ROA	0.065	0.080	-0.273	0.401
ROE	0.124	1.474	-18.934	11.105
Kategorik Değişkenler				
BIG4	Gözlem Sayısı	Yüzde		
Dört büyük denetim şirketinden biri	330	96.21		
Dört büyük denetim şirketinden biri değil	13	3.79		

Not: 49 firma ve 7 yıldan oluşan toplam 343 gözlem vardır.

Tablo 2'ye göre, toplam karbon emisyonu açıklamalarının (KEA) sayısının ortalaması 15,134 ve standart hatası 1,821'dir. Bu, KEA sayısının genelde 15 civarında yoğunlaştığını göstermektedir. Ortaklık dağılımının (CHS) ortalaması 58,418 olup, geniş bir standart sapmaya (18,672) sahiptir. Bu, firmalar arasında ortaklık dağılımı açısından yüksek çeşitlilik olduğunu göstermektedir.

Yabancı pay oranının (YSO) ortalaması 13,428 ve standart hatası 18,515'tir. Bazı firmaların hiç yabancı payı bulunmazken, bazılarının yabancı pay oranının oldukça yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Benzer şekilde, halka açıklık oranı (HAO) incelendiğinde, bazı firmaların halka açıklık oranının çok düşük seviyelerde olduğu, bazılarının ise yüksek seviyede olduğu görülmektedir. Firma büyüklüklerinin (SIZE) ortalaması 18,95 olarak hesaplanmıştır ve bu durum, firma büyüklüklerinin çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Kaldıraç oranının (LEV) ortalaması 0,625 olup, standart hatası 0,1999'dur. Minimum 0,023 ve maksimum 1,837 değerleri, firmaların finansal yapıları açısından borç oranlarının önemli ölçüde farklılık gösterdiğini ifade etmektedir.

Denetim kalitesi (BIG4) değişkeni açısından, firmaların %96,21'inin dört büyük denetim firmasından biri tarafından denetlendiği görülmektedir. Bu durum, yüksek kaliteli denetim hizmetlerinin yaygın olduğunu ve analiz edilen firmaların çoğunluğunun güvenilir finansal raporlama uygulamalarına sahip olduğunu düşündürmektedir.

Tablo 3, toplam karbon emisyonu açıklamalarının (KEA) sayısı ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkileri sunmaktadır.

Tablo 3: Korelasyon Matris Tablosu

	KEA	CHS	YSO	HAO	BIG4	MODTA	SIZE	LEV	ROA	ROE
KEA	1									
CHS	0.099*	1								
YSO	0.063	-0.298***	1							
HAO	-0.049	-0.674***	-0.050	1						
BIG4	-0.019	-0.190***	0.130**	0.1395***	1					
MODTA	0.122**	-0.059	-0.041	0.070	0.019	1				
SIZE	-0.160***	-0.048	0.046	-0.035	-0.118**	-0.124**	1			
LEV	-0.043	-0.324***	0.302***	0.110**	0.1236**	0.072	-0.054	1		
ROA	0.033	0.099***	-0.123**	0.010	-0.085	-0.003	-0.191***	-0.415***	1	
ROE	0.064	-0.040	-0.034	-0.008	-0.010	0.013	-0.007	-0.061	0.227***	1

Not: *, **, *** ile ilgili katsayılar sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Sonuçlara göre, ortaklık dağılımı (CHS) ile KEA sayısı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu durum, firmalarda daha geniş ortaklık yapısının, karbon emisyonu açıklamalarına yönelik bir itici güç olabileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, inovasyonun KEA sayısı ile pozitif ve anlamlı bir ilişkisi, yenilikçi firmaların çevresel raporlama süreçlerinde daha öncü olabileceğini düşündürmektedir.

Firma büyüklüğü (SIZE) ile KEA sayısı arasında negatif ve anlamlı bir ilişki bulunması ise dikkate değer bir bulgudur. Bu, daha büyük şirketlerin karbon emisyonu açıklamaları konusunda daha temkinli veya sınırlı bir yaklaşım sergilediğini işaret edebilir. Aktif kârlılık (ROA) ile kaldıraç oranı (LEV) arasındaki negatif ve anlamlı ilişki ise, yüksek borçlanmanın kârlılığı olumsuz etkileyebileceğini ortaya koymaktadır. Tablo 3'te verilen korelasyon matrisine bakıldığında, bağımsız değişkenler arasında genelde düşük ya da orta düzeyde korelasyonlar olduğu görülüyor.

Bu durum çoklu doğrusal bağlantı probleminin (multicollinearity) olmadığını ortaya koymaktadır (Liu, Wei ve Xie: 2014). Çoklu bağlantı probleminin olup olmadığını gösteren VIF (Variance Inflation Factor) test sonucu ise Tablo 4'de sunulmuştur.

Tablo 4: VIF Sonuçları

	KEA	CHS	YSO	HAO	MODTA	SIZE	LEV	ROA	ROE	Ortalama
VIF	2.51	2.15	1.45	1.36	1.32	1.12	1.07	1.07	1.03	1.45

Tüm bağımsız değişkenlerin VIF değerlerinin 10'dan küçük olduğu göz önüne alındığında, çoklu bağlantı sorunu bulunmamaktadır. Wooldridge (2010) tarafından önerildiği gibi, bu durum modelin güvenilir ve sağlam olduğunu, bağımsız değişkenlerin birbirleriyle yüksek derecede ilişkilendirilmediğini göstermektedir.

Panel veri analizi yapılmadan önce, tahminlerin güvenilirliğini sağlamak için verilerin durağan olup olmadığı incelenmelidir. Bu amaçla, genellikle birim kök testleri uygulanır. Ancak, zaman boyutunun kısa olduğu çalışmalarda birim kök testlerinin uygulanması bazı riskler taşımaktadır. Kısa zaman serileri nedeniyle, yapılan birim kök testleri, veri setinin durağan olmama problemini yanlış bir şekilde tespit edebilir (Karlsson ve Lothgren, 1999). Bununla birlikte, zaman boyutu 30 yıldan az olan araştırmalarda kısa dönem analizi yapıldığından, birim kök testlerinin uygulanması genellikle uygun görülmemektedir. Bu çalışmada da zaman boyutunun kısa olması (2017-2023) nedeniyle birim kök testlerinin sonuçları paylaşılmamıştır.

Tablo 5: Model Tercihinde Kullanılan Test Sonuçları

	Amaç	Boş Hipotez (H ₀)	İstatistiksel Değer
F Test	Klasik Modelin uygulanabilirliği	Birim etki yoktur. Bu klasik modelin geçerli olduğunu ifade eder	2.38 (0.0038)**
Olabilirlik Oran Testi	Klasik Modelin uygulanabilirliği	Birim etki yoktur.	12.32 (0.00)***
Hausman Testi	Sabit etki ile rassal model arasındaki seçimi ifade eder	Rassal etki modeli geçerlidir.	0.78 (0.285)

Not: *, **, *** ile ilgili katsayılar sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değer prob değerini göstermektedir.

Tablo 5’te model seçim sonuçları verilmiştir. F ve olabilirlik oranı test sonuçlarına göre olasılık değeri güvenilirlik düzeylerinden küçük olduğundan H₀ hipotezi reddedilmiş, birim ve zaman etkilerin varlığı kabul edilmiştir (klasik modelin geçerli olmadığına karar verilmiştir). Bu durum, klasik modelin bu analiz için uygun olmadığını göstermektedir. Sabit etkiler modeli ile rassal etkiler modeli arasında seçim yapabilmek amacıyla Hausman Testi uygulanmıştır. Hausman testi sonuçları, boş hipotezin kabul edilmesiyle rassal etkiler modelinin geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle, analizlerde rassal etkiler modeli tercih edilmiştir.

Model seçimine karar verildikten sonra rassal etkiler modelinin temel varsayımlarının sınanması gerekmektedir. Modelde heteroskedasite ve otokorelasyon problemi olup olmadığı incelenmelidir. Bu çalışmada heteroskedasite Levene-Brown-Forsythe’nın testi ile incelenmiştir. Bu teste ait hipotez “H₀: Birimlerin varyansları eşittir.” kurulmuştur. Levene, Brown ve Forsythe testlerinde hesaplanan istatistiksel değerler (W0, W50, W10), Snedecor F dağılımı tablosundaki değeri ile karşılaştırılarak karar verilmektedir. Otokorelasyon ise LM testi ile test edilmiş ve hipotezi “H₀: Otokorelasyon yoktur.” şeklinde kurulmaktadır.

Tablo 6: Rassal Etkiler Modeli Temel Varsayım Sınamaları

	Levene, Brown ve Forsythe			Wooldridge test-LM Test
	W0	W50	W10	
Model 1	0.852(0.427)	0.942(0.391)	0.902(0.406)	234.383(0.00)***
Model 2	1.374(0.25)	1.714(0.182)	1.498(0.225)	650.112(0.00)***
Model 3	2.683(0.07)*	2.007(0.135)	2.593(0.076)*	1230.845(0.00)***

Not: *, **, *** ile ilgili katsayılar sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değer prob değerini göstermektedir.

Tablo 6’ya göre, Model 1 için W0 ve W10 istatistiklerine göre hesaplanan olasılık değerleri, %10 anlamlılık düzeyinde temel hipotezin reddedildiğini göstermektedir. Bu iki istatistik sonucunda, birimlerin varyanslarının farklı olduğu sonucuna varılmıştır. W50 istatistiği ise olasılık değeri açısından temel hipotezin reddedilmemesi gerektiğini belirtmektedir, bu da birimlerin varyanslarının eşit olduğu sonucuna ulaşılmasını sağlamaktadır. LM testinin sonuçları incelendiğinde, olasılık değerlerinin %1 anlamlılık düzeyine göre H₀ hipotezinin reddedilmesi gerektiği görülmektedir. Bu da modelde otokorelasyon olduğu sonucuna ulaşılmasını sağlamaktadır. Hem heteroskedastisite hem de otokorelasyon problemi tespit edildiğinden, Arellano (1987), Froot (1989) ve Rogers (1993) tarafından geliştirilen rassal etkiler tahmincisi ile dirençli tahminciler elde edilebilmektedir.

Birimlerden kaynaklanan etkilerin sabit olmadığı ve rassal nitelikte olduğu belirtilmektedir. Bu yaklaşımda, birimlere özgü etkilerin, açıklayıcı değişkenlerle ilişkisiz bir rastgele değişken olarak ele alındığı ifade edilmektedir (Nwakuya ve Ijomah, 2017). Modelde, birim etkilerinin sabit terim yerine hata teriminin bir parçası olarak kabul edildiği varsayılmaktadır.

Tablo 7’de rassal etkiler model sonuçları yer almaktadır. Çalışmada, eşitlik 1, eşitlik 2 ve eşitlik 3 ile ifade edilen modellerin sonuçları sunulmaktadır.

Tablo 7: Rassal Etkiler Modeli Sonuçları

	Model 1			Model 2			Model 3		
	Katsayı	Robust S.Hata	Z	Katsayı	Robust S.Hata	Z	Katsayı	Robust S.Hata	Z
Sabit	16.170** *	0.678	23.860	13.48***	0.71	19.07	13.621***	0.799	17.050
CHS	0.017***	0.006	2.880	0.02***	0.01	2.86	0.025***	0.005	4.630
YSO	0.015***	0.003	5.630	0.01***	0.00	5.64	0.023***	0.002	10.660
HAO	0.009***	0.003	2.720	0.01***	0.00	2.59	0.044***	0.007	6.040
BIG4	-0.300	0.192	-1.560	1.96***	0.18	10.94	-0.217	0.197	-1.100
LEV	-0.620	0.378	-1.640	-0.51	0.37	-1.37	-0.815**	0.345	-2.360
MODTA	0.111***	0.014	8.120	54.66***	10.09	5.42	16.954***	1.710	9.910
SIZE	-0.096***	0.012	-8.080	-0.08***	0.01	-6.62	-0.064***	0.015	-4.230
ROA	-1.004	0.659	-1.520	-0.96	0.74	-1.30	-0.813	0.502	-1.620
ROE	0.099*	0.055	1.800	0.10*	0.06	1.74	0.099*	0.053	1.880
BIG4*MODTA				-54.54***	10.09	-5.41			
CHS*MODTA							0.090***	0.025	3.600
YSO*MODTA							-0.141***	0.009	-16.230
HAO*MODTA							-0.449***	0.035	-12.720
R ²		0.2925			0.3223			0.6268	
Wald test		38.79(0.00)***			42.67(0.00)***			52.15(0.00)***	

Not: *, **, *** ile ilgili katsayılar sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değer olasılık değerini göstermektedir.

Model 1 temel bağımsız değişkenlerin Karbon Emisyonu Açıklamaları (KEA) sayısını üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Bu modele göre Ortaklık Dağılımı (CHS), Yabancı Pay Oranı (YSO) ve Halka Açıklık Oranı (HAO) değişkenlerinin toplam karbon emisyonu açıklama düzeyi üzerinde pozitif ve anlamlı etkileri bulunmaktadır. Ortaklık dağılımının genişlemesi, yabancı yatırımcıların artışı ve halka açıklık oranının yükselmesi, firmaların sürdürülebilirlik konularında daha fazla açıklama yapma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, paydaş beklentilerinin ve piyasa baskılarının karbon emisyonu açıklamaları üzerinde teşvik edici bir rol oynayabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca, inovasyonun toplam karbon emisyonu açıklama düzeyi üzerindeki anlamlı ve pozitif etkisi, çevresel sorumluluk ile yenilikçi faaliyetler arasındaki güçlü ilişkiyi vurgulamaktadır. İnovatif firmaların çevresel etkilerini yönetme konusunda daha duyarlı olduğu ve sürdürülebilirlik odaklı raporlama süreçlerine daha fazla kaynak ayırdığı söylenebilir. Bu bulgular, işletmelerin sürdürülebilirlik stratejilerini şekillendirmede inovasyonun kritik bir rol oynadığını desteklemektedir.

Ancak, firma büyüklüğü ile toplam karbon emisyonu açıklama düzeyi arasında negatif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Büyük firmalar, daha karmaşık operasyonel yapılara ve geniş üretim süreçlerine sahip oldukları için karbon emisyonlarının yüksek olması muhtemeldir. Bu durum, olumsuz bir kurumsal imaj yaratma endişesiyle emisyon açıklamalarını sınırlamalarına neden olabilir. Ayrıca, büyük firmalar genellikle düzenleyici çerçeveler ve yasal yükümlülüklerle uyum sağlamak için minimum açıklama yaparak daha stratejik bir raporlama yaklaşımı benimseyebilirler. Bazı büyük firmalar ise halihazırda güçlü bir marka itibarı oluşturdıklarından, çevresel açıklamalara daha az ihtiyaç duyduklarını düşünebilirler.

Model 2'nin bulguları, denetim kalitesi ve inovasyon arasındaki etkileşimin, firmaların karbon emisyonu açıklamalarındaki dinamikleri nasıl şekillendirdiğine dair önemli bir perspektif sunmaktadır. Denetim kalitesi (BIG4) ve inovasyon (MODTA) arasındaki etkileşimi temel modele dahil etmektedir. Model sonuçlarına göre, inovasyonun toplam karbon emisyonu açıklama düzeyi üzerindeki pozitif etkisi, yüksek denetim kalitesine sahip firmalarda zayıflamakta, ancak bu durum inovasyonun etkisinin tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Denetim kalitesinin artması, firmaların finansal ve sürdürülebilirlik raporlama süreçlerini daha sıkı standartlara bağlamasına yol açabilir. Bu standartlaşma, inovatif yaklaşımların raporlama süreçlerine doğrudan ve serbest biçimde yansımaları sınırlandırabilir gibi görünse de aslında daha düzenli, denetlenebilir ve sürdürülebilir bir açıklama

çerçevesi oluşturmaktadır. Başka bir deyişle, yüksek denetim kalitesine sahip firmalar, inovatif yaklaşımlarını çevresel raporlama süreçlerine daha disiplinli bir şekilde entegre edebilirler.

Ayrıca, denetim kalitesinin Model 1’de anlamsız bir değişkenken Model 2’de anlamlı hale gelmesi, denetim süreçlerinin tek başına değil, inovasyon ile birlikte ele alındığında raporlama üzerinde daha belirgin bir rol oynadığını göstermektedir. Bu durum, denetim süreçlerinin sadece düzenleyici uyumu sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda çevresel açıklamaların güvenilirliğini ve doğruluğunu artıran bir mekanizma olarak çalıştığını düşündürmektedir.

Sonuç olarak, inovasyonun etkisinin azalması, denetim kalitesinin inovasyonu kısıtladığını değil; inovatif çevresel açıklamaların daha yapılandırılmış ve güvenilir hale geldiğini göstermektedir. Bu durum, özellikle şeffaflık ve sürdürülebilirlik açısından piyasa aktörleri ve düzenleyici kurumlar için olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Model 3’ün bulguları, sahiplik yapısının ve inovasyonun, firmaların karbon emisyonu açıklamalarındaki belirleyici rolünü vurgulamaktadır. Ortaklık yapısı, yabancı pay oranı ve halka açıklık oranının karbon emisyonu açıklama düzeyi ile pozitif ilişkili olması, bu firma özelliklerinin şeffaflık ve sürdürülebilirlik konularında daha duyarlı bir yapı sergilediğini göstermektedir.

Özellikle halka açık firmalar için kamuoyuna hesap verme zorunluluğu, çevresel açıklamaların artmasını teşvik eden önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Yabancı sermayeli firmaların küresel sürdürülebilirlik standartlarına uyum sağlama eğiliminde olmaları ve geniş ortaklık yapısına sahip firmaların farklı paydaş beklentilerine daha duyarlı olması, bu firmaların karbon emisyonu açıklamalarında daha proaktif davranmalarını açıklamaktadır.

Ayrıca, inovasyonun tek başına karbon emisyonu açıklamalarını artırdığı görülmekte ve geniş ortaklık yapısına sahip inovatif firmaların çevresel raporlama süreçlerinde daha etkin olduğu görülmektedir. Bu bulgu, inovasyonun yalnızca teknolojik veya süreç iyileştirme açısından değil, aynı zamanda şeffaflık ve sürdürülebilirlik açısından da kritik bir unsur olduğunu göstermektedir.

Çeşitli paydaş taleplerinin, inovasyon faaliyetlerini çevresel raporlamayla daha uyumlu hale getirmesi, firmaların rekabet avantajı elde etme ve kurumsal itibarlarını koruma amacıyla sürdürülebilirlik açıklamalarını artırmalarını teşvik edebilir. Sonuç olarak, sahiplik yapısı ile inovasyonun etkileşimi, firmaların karbon emisyonlarını açıklama düzeyini belirleyen önemli bir faktör olarak öne çıkmakta ve bu dinamiklerin çevresel raporlama süreçlerini şekillendirdiği görülmektedir.

Bununla birlikte, halka açık inovatif firmalar ile yabancı sermaye payına sahip inovatif firmaların toplam karbon emisyonu açıklama düzeyleri düşük bulunmuştur. Bu bulgular, sahiplik yapısı ve inovasyonun bağımsız etkilerinin yanı sıra, bu faktörler arasındaki karmaşık etkileşimlerin çevresel raporlama süreçlerini nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Doğaya salınan sera gazları, iklim değişikliğini ve küresel ısınmayı hızlandırmaktadır. Firmalar küresel anlamda yapılan düzenlemelere uyum sağlamakla birlikte paydaşların ve yatırımcıların beklentileri doğrultusunda çevresel faaliyetler ve raporlamalara daha fazla önem vermektedir. Çeşitli açıklama teorileri kapsamında karbon emisyon açıklamalarının kamuoyunun ilgisini çekmesi firmaları, politika yapımcıları ve araştırmacıları bu alanda çalışmaya yönlendirmiştir. Bu çalışmanın amacı sahiplik yapısının ve denetim kalitesinin karbon emisyonlarının açıklanması üzerindeki etkisi ve sahiplik yapısı ile denetim kalitesi arasındaki ilişkiye inovasyonun düzenleyici etkisini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda 2017 - 2023 yılları arasında Türkiye’deki BIST Sürdürülebilirlik Endeksi’nde yer alan ve sürdürülebilir faaliyetleri olan finansal olmayan firmalar örneklem olarak kullanılmıştır.

Yapılan test ve analiz sonucunda, ortaklık dağılımı, yabancı sermaye oranı ve halka açıklık oranı değişkenlerinin toplam karbon emisyonu açıklama düzeyi üzerinde pozitif ve anlamlı etkisinin bulunduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgular, literatürde yer alan Budiharta ve Kacaribu (2020); Ika, Okfitasari ve Widagdo (2022); Amanda, Gunawan, Putri ve Saadah (2024); Bedi ve Singh (2024); Lina ve Rohmah (2024) çalışmalarında elde edilen bulgularla uyumludur. Bununla birlikte Rosel,

Meutia, Taqi ve Zulfikar (2022); Simamora ve Elviani (2022) tarafından yapılan çalışmalarda sahiplik yapısının karbon emisyonu açıklamaları üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı belirlenmiş ve bu çalışmanın bulguları ile çelişmektedir. Bu çalışmada firma büyüklüğünün toplam karbon emisyonu açıklama düzeyi üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Literatürde yer alan Alfani ve Diyanty (2020); Budiharta ve Kacaribu (2020); Ika vd. (2022); Fan vd. (2024); Lina ve Rohmah (2024) tarafından yapılan çalışmalarda ise büyüklüğün, toplam karbon emisyonu açıklama düzeyi üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Çalışmanın birinci modeline göre firmaların dört büyük denetim firması tarafından denetlenmesinin karbon emisyon açıklamaları üzerine bir etkisi bulunmamaktadır. Tarıgan vd. (2022) tarafından yapılan çalışmada ise, bu çalışmada elde edilen bulgudan farklı olarak dört büyük denetim firması tarafından denetlenen firmaların daha fazla karbon emisyon açıklamaları yaptığı bulunmuştur. Bununla birlikte denetim kalitesi ve inovasyon arasındaki etkileşimi inceleyen ikinci modele göre, inovasyonun toplam karbon emisyonu açıklama düzeyi üzerindeki pozitif etkisi, denetim kalitesiyle olan etkileşim sonucunda azaldığı bulgusu elde edilmiştir. Bu bulgu, inovasyonun etkisinin denetim kalitesi yüksek olan firmalarda farklı şekillerde ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Sahiplik yapısı alt değişkenleri ile inovasyon arasındaki etkileşimi inceleyen model bulguları ise geniş ortaklık yapısına sahip yenilikçi firmaların çevresel raporlama süreçlerinde toplam karbon emisyonu açıklama düzeylerinin sayıca fazla olduğunu ve daha etkin bir raporlama yaptıklarını ortaya koymaktadır. Ghachem vd. (2022) tarafından yapılan çalışmada sahiplik yapısının karbon emisyonları üzerinde negatif önemli bir etkiye sahip olduğu ve inovasyonun karışık düzenleyici etkisinin olduğu belirlenmiştir.

Çalışma hem pratik hem de teorik açıdan önemli çıkarımlar sunmaktadır. Teorik açıdan, ulaşılan bulgular sahiplik yapısı ile firmaların karbon emisyonlarını azaltma eğilimi arasındaki bağlantıyı ortaya koymaktadır. Vekalet, paydaş ve meşruluk teorileri çerçevesinde firmaların sosyal ve çevresel performansları ile ilgili açıklamaları, finansal performanslarını ve rekabet güçlerini artırmakta ve desteklemektedir. Ayrıca firmaların inovasyona yönelik yatırımları, çevreye duyarlılığı ve karbon emisyonlarının azaltılmasını destekler niteliktedir. Çalışmanın bulguları firmaların iş stratejilerini ve uygulayacakları politikaları belirlemeleri bakımından önemlidir. Bu bağlamda firmaların çevresel politikaları, çevresel performansları ve bu konulara ilişkin açıklama stratejileri, rakiplerine karşı sağlamalarında önemli bir rol oynayacaktır. Çevresel performanslarını iyileştirmek isteyen firmaların inovatif faaliyetlere bir başka ifadeyle sürdürülebilirliği destekleyen yeşil teknolojiye yatırım yapmaları uzun vadeli bir gerekliliktir. Bu nedenle, yönetim politikalarında sahiplik yapısı ve inovasyonun bütüncül bir yaklaşımla ele alınması önerilmektedir.

İklim değişikliği ile mücadele kapsamında Türkiye'nin de taraf olduğu bir takım düzenlemeler bulunmaktadır. Ancak, gelişmekte olan birçok ülkede olduğu gibi, Türkiye'de politika yapıcılarının karbon emisyonları ile diğer çevresel ve sosyal konulara ilişkin açıklamaları zorunlu kılan düzenlemeler geliştirmesi, firmaları bu alanlarda daha şeffaf ve duyarlı olmaya teşvik edecektir. Ayrıca, iklim değişikliği ile mücadelede firmaları destekleyici btceleme ve finansman politikalarının da yine düzenleyici otoriteler tarafından dikkate alınması faydalı olacaktır. Firmalarda ise st düzey yönetimden alt düzey çalışana kadar iklim değişikliği ve çevreye duyarlılığın ve farkındalığın artırılması için eğitim faaliyetleri düzenlenerek destekleyici iş birlikleri sağlanmalıdır.

Çalışma, bazı kısıtlamalar ve sınırlamalar içermektedir. İlk olarak, bu çalışma finansal olmayan firmalarla sınırlı olup gelecekte yapılacak olan araştırmalar finansal firmaları kapsayacak biçiminde yapılarak veya kıyaslamalı çalışmalarla sürdürülebilirlik ve iklim literatürü zenginleştirilebilir. İkinci olarak alışma Türkiye bağlamında sahiplik yapısının ve denetim kalitesinin karbon emisyonu açıklamaları ilişkisinde inovasyonun etkisini incelemiştir. Daha sonra yapılacak olan araştırmalar gelişmiş ve gelişmekte olan ülke örneklemeleri ile karşılaştırmalı olarak yapılabilir. Son olarak ilave değişkenler eklenebilir, inceleme yılı ve gözlem sayısı geliştirilebilir; vaka çalışmaları, nitel analizler, firma st düzey yöneticileri ile görüşmeler gibi farklı boyutlarda araştırmalar yapılabilir.

Etik Beyan: Bu çalışmada “Etik Kurul” izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %34, 2. Yazarın katkı oranı ise %33 3. Yazarın katkı oranı ise %33’dir.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the “Ethics Committee” was used.

Author Contributions Statement: 1st author’s contribution rate is 34%, 2nd author’s contribution rate is 33%, 3rd author’s contribution rate is 33%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Abbas, A., Zhang, G., Bilal, & Chengang, Y. (2023). Firm governance structures, earnings management, and carbon emission disclosures in Chinese high-polluting firms. *Business Ethics, the Environment & Responsibility*, 32(4), 1470-1489. [doi: 10.1111/beer.12582](https://doi.org/10.1111/beer.12582)
- Alfani, G. A., & Diyanty, V. (2020). Determinants of carbon emission disclosure. *Journal of Economics Business, and Accountancy*, 22(3), 333-346. [doi: 10.14414/jebav.v22i3.1207](https://doi.org/10.14414/jebav.v22i3.1207)
- Amanda, S. T., Gunawan, N. A., Putri, I. H., & Saadah, K. (2024). Carbon Emissions Disclosure in Indonesia: the Impact of Institutional Ownership. *Management of Sustainable Development*, 16(1), 45-57. <https://doi.org/10.54989/msd-2024-0005>
- Arellano, M. (1987). Computing robust standard errors for within-groups estimators. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 49(4): 431-434. [doi: 10.1111/j.1468-0084.1987.mp49004006.x](https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.1987.mp49004006.x)
- Aydınçölü Sakalsız, S., & Özçelik, M. (2024). The Impact of Firms' Carbon Emissions on Financial Performance and the Role of Innovation: Evidence from Türkiye. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 11(2), 721-740. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.1414190>
- Aydınçölü Sakalsız, S., & Özşahin Koç, F. (2024). The Effect of Innovation on Financial Performance: A Research in BIST Manufacturing Sector. *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 17(2), 251-267. <https://doi.org/10.29067/muvu.1491135>
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric Analysis Of Panel Data*. Chichester, England: John Wiley Sons Ltd.
- Becan, C. (2011). Kurumsal sosyal sorumluluk kavramının paydaş teorisi ve iletişim yaklaşımı açısından değerlendirilmesi: bankaların basın bültenlerine yönelik bir içerik analizi. *Selçuk İletişim*, 7(1), 16-35. <https://doi.org/10.18094/si.43353>
- Bedi, A., & Singh, B. (2024). Does ownership structure affect carbon emission disclosure?. *Asian Review of Accounting*, 33(1), 72-88. <https://doi.org/10.1108/ARA-11-2023-0307>
- Budiharta, P., & Kacaribu, H. (2020). The influence of board of directors, managerial ownership, and audit committee on carbon emission disclosure: a study of non-financial companies listed on BEI. *Review of Integrative Business and Economics Research*, 9, 75-87. https://sibresearch.org/uploads/3/4/0/9/34097180/riber_9-s3_06_h19-121_75-87.pdf
- Chariri, A., Januarti, I., & Yuyetta, E. N. A. (2018). Audit committee characteristics and carbon emission disclosure. In *E3S Web of Conferences* 73, 1-5. EDP Sciences. https://doi.org/10.1051/e3sconf/2018730_02001
- Choi, B. B., Lee, D., ve Psaros, J. (2013). An Analysis of Australian Company Carbon Emission Disclosures, *Pacific Accounting Review*, 25(1), 58-79. <https://doi.org/10.1108/01140581311318968>
- Çiçek, H., & Onat, O. (2012). İnovasyon odaklı faaliyetlerin firma performansına etkisinin veri zarflama analizi ile belirlenmesi; İMKB üzerine bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi*

- Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 46-53. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/181789>
- Fan, P., Qian, X., Wang, J., & Yamada, K. (2024). Does ownership structure influence carbon emission? Different roles of institutional investors. *Journal of Climate Finance*, 6, 100030. <https://doi.org/10.1016/j.jclimf.2023.100030>
- Froot, K. A. (1989). Consistent covariance matrix estimation with cross-sectional dependence and heteroskedasticity in financial data. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 24(3), 333-355. <https://doi.org/10.2307/2330815>
- Ghachem, D. A., Bastı, N., & Zureigat, Q. (2022). Ownership structure and carbon emissions of SMEs: evidence from OECD countries. *Sustainability*, 14(21), 14408. <https://doi.org/10.3390/su142114408>
- Ika, S. R., Okfitasari, A., & Widagdo, A. K. (2022, April). Factors influencing carbon emissions disclosures in high profile companies: some Indonesian evidence. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 1016 (1): 012043. IOP Publishing. [doi:10.1088/1755-1315/1016/1/012043](https://doi.org/10.1088/1755-1315/1016/1/012043)
- Kavut, L. (2010). Kurumsal yönetim, kurumsal sosyal sorumluluk ve çevresel raporlama: İMKB 100 şirketlerinin çevresel açıklamalarının incelenmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadı Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 21(66), 9-43.
- Karlsson, S. & Lothgren, M. (1999). On the power and interpretation of panel unit root test. *Working Paper Series in Economics and Finance*, (299), 1-10. <https://swopec.hhs.se/hastef/papers/hastef0299.pdf>
- Kestane, A. & Sezgin, R. (2022). Karbon Muhasebesi Perspektifinde Karbon Emisyonu Açıklamalarının Belirleyicileri, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 7(13), 92-106. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2040968>
- Lina, L., & Rohmah, F. S. (2024). Ownership Structure, Board Size, and Carbon Emission Disclosures: Empirical Evidence from ASEAN-5 Countries. *Jurnal Dinamika Akuntansi dan Bisnis*, 11(2), 315-330. <https://dx.doi.org/10.24815/jdab.v11i2.40399>
- Liu, Y., Wei, Z., & Xie, F. (2014). Do women directors improve firm performance in China?. *Journal of corporate finance*, 28, 169-184. <https://doi.org/10.1016/j.jcorpfin.2013.11.016>
- Memiş, M. Ü., & Çetenak, E. H. (2012). Kurumsal yönetimin kazanç yönetimi uygulamaları üzerine etkisi: İMKB’de işlem gören şirketler üzerine uygulama. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(3), 205-224.
- Mokhtar, E. S. (2010). *Investigating risk reporting practices in Egypt* (Publication No. U 516848) [Doctoral Dissertations, Cardiff University] <https://orca.cardiff.ac.uk/id/eprint/55461/1/U516848.pdf>
- Muzahem, Abdulla. (2011). *An Empirical Analysis on the Practice and Determinants of Risk Disclosure in an Emerging Capital Market: The Case of United Arab Emirates*. [Unpublished Doctoral Dissertations, University of Portsmouth]
- Nwakuya, M. T., & Ijomah, M. A. (2017). Fixed effect versus random effects modeling in a panel data analysis; a consideration of economic and political indicators in six african countries. *International Journal of Statistics and Applications*, 7(6), 275-279. [doi:10.5923/j.statistics.20170706.01](https://doi.org/10.5923/j.statistics.20170706.01)
- Özşahin-Koç, F. (2017), *İşletmelerde Risk Raporlaması: BİST İmalat Sektöründe Faaliyet Gösteren İşletmelerde Bir Araştırma* (Yayın No. 461261) [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Özşahin Koç, F., & Deran, A., (2022). İklim Değişikliği Perspektifinden Çevre Muhasebesi ve Finansı, Aksoy, E. E. & Çil Koçyiğit, S. İçinde. *İşletmeye Özgü Değerlerin Karbon Emisyonu*

- Açıklamaları Üzerine Etkisi: BIST Sürdürülebilirlik Endeksi İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma*, Gazi Kitabevi, Ankara, 85-110.
- Özşahin Koç, F., & Deran, A. (2024). The Impact of Carbon Emissions on Corporate Cost of Debt (COD): A Research on Borsa İstanbul (BIST) Sustainability Index. *Sosyoekonomi*, 32(60), 33-50. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2024.02.02>
- Rogers, W. H. (1993). Regression standard errors in clustered samples. *Stata Technical Bulletin*, 13: 19-23. <https://econpapers.repec.org/RePEc:tsj:stbull:y:1994:v:3:i:13:sg17>
- Rosel, R., Meutia, M., Taqi, M., & Zulfikar, R. (2022). The Effect of Structure Ownership and Profitability to Carbon Emission Disclosure in Indonesia Mining Companies. *ICOSTELEM*. <https://eprints.untirta.ac.id/18663/1/Artikel%203.pdf>
- Sheytanova, T. (2014), *The Accuracy of the Hausman Test in Panel Data: a Monte Carlo Study*, [Unpublished Thesis, Örebro University]. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:805823/fulltext01.pdf>
- Singhania, M., & Bhan, I. (2024). Firm ownership structure and voluntary carbon disclosure: a systematic review and meta-analysis. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*. [doi:10.1108/SAMPJ-08-2023-0613](https://doi.org/10.1108/SAMPJ-08-2023-0613)
- Simamora, R. N. H., & Elviani, S. (2022). Carbon emission disclosure in Indonesia: Viewed from the aspect of board of directors, managerial ownership, and audit committee. *Journal of Contemporary Accounting*, 1-9. <https://doi.org/10.20885/jca>
- Tarigan, B., Pramono, A. J., Rusmin, R., & Astami, E. W. (2022). The impact of ownership structure and audit quality on carbon emission disclosure: an empirical study from Indonesia. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 9(4), 251-259. [doi:10.13106/jafeb.2022](https://doi.org/10.13106/jafeb.2022)
- Tatar, H. (2010). *İnovasyonun finansal performans üzerindeki etkisi: İmalat sektöründe bir uygulama* (Yayın No. 264888 [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi] <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Wooldridge, J. M. (2010). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data* (2nd ed.). MIT Press.
- Yıldız, F., & Mesut D. (2012). Genel müdür'ün yönetim kurulu üyesi olması halinin menkul kıymet yatırım ortaklığı şirketlerinin performansına etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 17(2), 353-366. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/194407>
- Yıldız, Ş., Tuna, G., & Tuna, V. E. (2016). Kurumsal sosyal sorumluluk kapsamında çevre açıklamaları ile firma özellikleri arasındaki ilişki: kimya, petrol, kauçuk ve plastik ürünler sektöründe bir uygulama. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 255-276. [doi: 10.20491/isarder.2016.178](https://doi.org/10.20491/isarder.2016.178)
- <https://www.enexion.com.tr/bist-surdurulebilirlik-endeksi-detayli-rehber/> (Erişim Tarihi: 04.02.2025)
- <https://www.qsi.com.tr/wp-content/uploads/2025/03/Iklim-Kanunu.pdf> (Erişim Tarihi: 15.05.2025)

Ek-1: Karbon Emisyonu Açıklaması Kontrol Listesi Endeksi

BOYUT	SIRA NO	DEĞİŞKENLER
A-İklim Değişikliği Riskler ve Fırsatlar	A1	CC1 – İklim değişikliğine yönelik risklerin tanımlanması ve bahse konu riskleri yönetmek amacıyla alınmış veya alınması planlanan önlemler
	A2	CC2 – İklim değişikliğinin mevcut finansal ve ticari etkileri ile fırsatları hakkında değerlendirme/açıklama
B- GHG Emisyonları Muhasebesi	B1	GHG1 – GHG emisyonlarını hesaplamak için kullanılan yöntemin açıklanması (örneğin GHG protokolü veya ISO)
	B2	GHG2 – GHG emisyon miktarının varlığının dış doğrulaması – eğer öyleyse kim tarafından ve hangi temelde
	B3	GHG3 – Toplam GHG emisyonları – metrik ton CO2 emisyonu
	B4	GHG4 – Kapsam 1 ve 2 veya Kapsam 3 doğrudan GHG emisyonlarının açıklanması
	B5	GHG5 – GHG emisyonlarının kaynaklara göre açıklanması (Örn. kömür, elektrik vb.)
	B6	GHG6 – GHG emisyonlarının tesis veya bölüm seviyesine göre açıklanması
	B7	GHG7 – GHG emisyonlarının önceki yıllarla karşılaştırılması
C- Enerji Tüketim Muhasebesi	C1	EC1 – Tüketilen toplam enerji (Ör. tera-joule veya peta-joule)
	C2	EC2 – Yenilenebilir kaynaklardan kullanılan enerjinin niceliği
	C3	EC3 – Tesise, türe, veya bölüme göre açıklama
D- Sera Gazı Azaltımı ve Maliyeti	D1	RC1 – GHG emisyonlarını azaltmak için plan veya stratejilerin detayı
	D2	RC2 – GHG emisyonlarını azaltma hedef seviyesi ve hedef yıl belirtimi
	D3	RC3 – Azaltım planının bir sonucu olarak bugüne kadar elde edilen emisyon azaltımları ve ilgili maliyetler veya tasarruflar
	D4	RC4 – Sermaye harcama planlamasına dahil edilen gelecekteki emisyonların maliyeti
E- Karbon Emsiyonu Hesap Verebilirliği	E1	ACC1 – İklim değişikliği ile ilgili eylemlerden hangi yönetim kurulu komitesinin (veya diğer yürütme organının) genel sorumluluğa sahip olduğunun göstergesi
	E2	ACC2 – Yönetim kurulunun (veya diğer yürütme organının) firmanın iklim değişikliğine yönelik ilerlemesini gözden geçirdiği mekanizmanın tanımı

Kaynak: Choi vd.,(2013: 67); Kestane ve Sezgin, (2022:97-98); Özşahin Koç ve Deran (2022: 98); Simamora ve Elviani (2022: 3-4); Budiharta ve Kacaribu (2020: 79-80).

Ek-2: BIST Sürdürülebilirlik Endeksi İncelenen Firma Listesi

Sıra	Kod	Firma Unvanı
1	AGHOL	AG ANADOLU GRUBU HOLDİNG A.Ş.
2	AKCNS	AKÇANSA ÇİMENTO SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
3	AKENR	AKENERJİ ELEKTRİK ÜRETİM A.Ş.
4	AKSGY	AKİŞ GAYRİMENKUL YATIRIM ORTAKLIĞI A.Ş.
5	AKSA	AKSA AKRİLİK KİMYA SANAYİ A.Ş.
6	AKSEN	AKSA ENERJİ ÜRETİM A.Ş.
7	AEFES	ANADOLU EFES BİRACILIK VE MALT SANAYİ A.Ş.
8	ARCLK	ARÇELİK A.Ş.
9	ASELS	ASELSAN ELEKTRONİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
10	AYDEM	AYDEM YENİLENEBİLİR ENERJİ A.Ş.
11	AYGAZ	AYGAZ A.Ş.
12	BIMAS	BİM BİRLEŞİK MAĞAZALAR A.Ş.
13	BIZIM	BİZİM TOPTAN SATIŞ MAĞAZALARI A.Ş.
14	BRISA	BRISA BRIDGESTONE SABANCI LASTİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
15	CCOLA	COCA-COLA İÇECEK A.Ş.
16	CIMSA	ÇİMSA ÇİMENTO SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
17	DOCO	DO & CO AKTIENGESELLSCHAFT
18	DOHOL	DOĞAN ŞİRKETLER GRUBU HOLDİNG A.Ş.
19	DOAS	DOĞUŞ OTOMOTİV SERVİS VE TİCARET A.Ş.
20	ENJSA	ENERJİSA ENERJİ A.Ş.
21	ENKAI	ENKA İNŞAAT VE SANAYİ A.Ş.
22	EREGL	EREĞLİ DEMİR VE ÇELİK FABRİKALARI T.A.Ş.
23	FROTO	FORD OTOMOTİV SANAYİ A.Ş.
24	SAHOL	HACI ÖMER SABANCI HOLDİNG A.Ş.
25	ISDMR	İSKENDERUN DEMİR VE ÇELİK A.Ş.
26	KERTV	KEREVİTAŞ GIDA SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
27	KCHOL	KOÇ HOLDİNG A.Ş.
28	KORDS	KORDSA TEKNİK TEKSTİL A.Ş.
29	LOGO	LOGO YAZILIM SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
30	MGROS	MİGROS TİCARET A.Ş.
31	MPARK	MLP SAĞLIK HİZMETLERİ A.Ş.
32	NETAS	NETAŞ TELEKOMÜNİKASYON A.Ş.
33	OTKAR	OTOKAR OTOMOTİV VE SAVUNMA SANAYİ A.Ş.
34	PGSUS	PEGASUS HAVA TAŞIMACILIĞI A.Ş.
35	PETKM	PETKİM PETROKİMYA HOLDİNG A.Ş.
36	PNSUT	PINAR SÜT MAMULLERİ SANAYİ A.Ş.
37	POLHO	POLİSAN HOLDİNG A.Ş.
38	SASA	SASA POLYESTER SANAYİ A.Ş.
39	SOKM	ŞOK MARKETLER TİCARET A.Ş.
40	TAVHL	TAV HAVALİMANLARI HOLDİNG A.Ş.
41	TOASO	TOFAŞ TÜRK OTOMOBİL FABRİKASI A.Ş.
42	TCELL	TURKCELL İLETİŞİM HİZMETLERİ A.Ş.
43	TUPRS	TÜPRAŞ-TÜRKİYE PETROL RAFİNERİLERİ A.Ş.
44	THYAO	TÜRK HAVA YOLLARI A.O.
45	SISE	TÜRKİYE ŞİŞE VE CAM FABRİKALARI A.Ş.
46	ULKER	ÜLKER BİSKÜVİ SANAYİ A.Ş.
47	VESBE	VESTEL BEYAZ EŞYA SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
48	VESTL	VESTEL ELEKTRONİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
49	ZOREN	ZORLU ENERJİ ELEKTRİK ÜRETİM A.Ş.

Kaynak: Kamuyu Aydınlatma Platformu (2024)

Government Support and SME Growth in Türkiye: A Romer Model Approach with Ridge Regression

Türkiye'de Devlet Desteği ve KOBİ Büyümesi: Ridge Regresyon ile Bir Romer Modeli Yaklaşımı

Serkan ŞENGÜL¹, Pınar KARAHAN DURSUN²

Abstract

Purpose: This study examines the growth performance of Small and Medium Enterprises (SMEs) in Türkiye through the lens of Romer's (1990) endogenous growth model, focusing on the effects of government support, technological progress, and human capital. The research addresses the empirical gap in applying Romer's framework at the microeconomic level and introduces Ridge regression as a methodological innovation to address multicollinearity challenges common in SME data.

Design/methodology: Using a unique national dataset covering 2015–2022, the study applies Ridge regression analysis to estimate the effects of government subsidies, R&D expenditures, patent applications, human capital, and imports on SME production performance. Ridge regression over traditional methods is motivated by its ability to deliver stable coefficient estimates in the presence of high correlations between predictors.

Findings: The empirical results reveal that government support ($\beta = 0.152$, $p < 0.01$), R&D expenditures ($\beta = 0.166$, $p < 0.01$), and imports ($\beta = 0.150$, $p < 0.05$) have significant positive effects on SME production value. Human capital, measured by the number of employees ($\beta = 0.140$, $p < 0.05$), also positively impacts performance. Interestingly, patent applications show an adverse short-term effect ($\beta = -0.020$, $p < 0.05$), suggesting potential lags in innovation commercialization.

Limitations: The analysis is constrained by the short timeframe (2015–2022), limiting the ability to assess long-term dynamics or lagged effects. Future research could incorporate more extended data periods and explore alternative modeling approaches.

Originality/Value: This study is among the first to empirically test Romer's growth model at the SME level in Türkiye. It combines micro-level data with Ridge regression to address multicollinearity issues. The findings offer theoretical and policy insights into how government intervention and innovation drive SME growth.

Keywords: SMEs, Romer Growth Model, Innovation, Government Support, Ridge Regression.

Öz

Amaç: Bu çalışma, Türkiye'de Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin (KOBİ) büyüme performansını Romer'in (1990) endojen büyüme modeli çerçevesinde incelemekte ve devlet destekleri, teknolojik ilerleme ve beşeri sermayenin KOBİ büyümesi üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Çalışma, Romer modeli uygulamasındaki ampirik boşluğu doldurmayı ve KOBİ verilerinde yaygın olan çoklu doğrusal bağlantı sorunlarını ele almak üzere Ridge regresyonunu metodolojik bir yenilik olarak sunmayı amaçlamaktadır.

Tasarım/Yöntem: 2015–2022 dönemini kapsayan ulusal veri seti kullanılarak, KOBİ üretim performansı üzerinde devlet destekleri, Ar-Ge harcamaları, patent başvuruları, beşeri sermaye ve ithalatın etkileri Ridge regresyonu ile tahmin edilmiştir. Ridge regresyonu, yüksek korelasyon içeren tahmin değişkenlerinde istikrarlı katsayı tahminleri sunması nedeniyle tercih edilmiştir.

Bulgular: Ampirik sonuçlar, devlet desteklerinin ($\beta = 0.152$, $p < 0.01$), Ar-Ge harcamalarının ($\beta = 0.166$, $p < 0.01$) ve ithalatın ($\beta = 0.150$, $p < 0.05$) KOBİ üretim değeri üzerinde anlamlı ve olumlu etkileri olduğunu göstermektedir. Çalışan sayısı ile ölçülen beşeri sermaye ($\beta = 0.140$, $p < 0.05$) da performansı olumlu yönde etkilemektedir. İlginç bir şekilde, patent başvuruları kısa vadede negatif bir etki göstermiştir ($\beta = -0.020$, $p < 0.05$), bu da yeniliklerin ticarileşmesinde bir gecikme olabileceğine işaret etmektedir.

Sınırlılıklar: Analiz, kısa zaman dilimi (2015–2022) ile sınırlıdır, bu da uzun vadeli dinamiklerin veya gecikmeli etkilerin değerlendirilmesini kısıtlamaktadır. Gelecekteki çalışmalar, daha uzun veri setlerini ve alternatif modellere yaklaşımlarını içerebilir.

Özgünlük/Değer: Bu çalışma, Romer'in büyüme modelini Türkiye'de KOBİ düzeyinde ampirik olarak test eden ilk çalışmalardan biri olup, çoklu doğrusal bağlantı sorunlarını ele almak için Ridge regresyonunu mikro düzeyde veriyle birleştirmektedir. Bulgular, devlet müdahalesi ve inovasyon yoluyla KOBİ büyümesinin nasıl şekillendiğine dair teorik ve politika düzeyinde değerli içgörüler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: KOBİ, Romer Büyüme Modeli, İnovasyon, Devlet Destekleri, Ridge Regresyonu

¹Dr. Öğr. Üyesi, Mudanya Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans, serkan.sengul@mudanya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9891-9477

²Dr. Öğr. Üyesi, Mudanya Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans, pinarkarahan.dursun@mudanya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8289-6570

1. INTRODUCTION

Until the late 1980s, growth theories were primarily shaped by the Solow (1956) model, which assumed that technological progress was exogenous and predicted that growth rates across countries would converge. However, empirical evidence failed to support this prediction, raising doubts about the model's core assumptions. In response, endogenous growth models pioneered by Romer (1986) emerged, proposing that technology is an endogenous outcome shaped by a country's investments in research and development (R&D) and innovation (Acemoğlu, 2009; Özer & Çiftçi, 2009). Romer's framework emphasizes the importance of knowledge accumulation, technological progress, and human capital formation as drivers of sustained economic growth. In this view, growth is not merely a result of capital accumulation or labor expansion but can be continuously fueled by internal processes such as innovation and learning spillovers (Romer, 1990). These models also highlight the crucial role of government in enabling development, particularly in emerging economies, where proactive state interventions are needed to stimulate human capital and support innovation.

The relevance of the Romer model extends notably to small and medium-sized enterprises (SMEs), widely seen as engines of economic growth, innovation, and employment creation (Batrancea et al., 2022). As Romer's theory suggests, sustained growth depends on enhancing technological capabilities and knowledge resources, and SMEs are key actors in this process. Strengthening SMEs' innovation ability improves their performance and contributes to broader macroeconomic development. However, SMEs often face critical barriers in financing technological and innovative activities, underscoring government support's necessity. Prior research has shown that government financial assistance boosts SMEs' innovation capacity, increases patenting activity, and helps overcome typical constraints such as limited access to training and technology transfer (Doh & Kim, 2014; Oum et al., 2014). Recent empirical studies have increasingly explored the relationship between government support, SME performance, and economic growth (Batrancea et al., 2012; Xiang & Worthington, 2017; Kim et al., 2020; Anvar & Li, 2021; Peçe, 2024).

Despite this growing literature, important gaps remain. While numerous studies have examined factors shaping SME performance, few have systematically applied the Romer endogenous growth framework at the microeconomic level, especially in the context of developing countries such as Türkiye. Even more rare is the combination of this theoretical approach with advanced econometric techniques like Ridge regression, which can effectively address multicollinearity among variables such as government subsidies, R&D expenditures, and imports. This study seeks to fill these gaps by analyzing the production performance of Turkish SMEs through the lens of Romer's theory, using Ridge regression to enhance the robustness and precision of the empirical analysis. Specifically, the study investigates how government incentives, R&D expenditures, human capital, and import expenditures shape SME production outcomes in Türkiye between 2015 and 2022, thereby testing the key theoretical predictions of the Romer model in a real-world SME context.

The study hypothesizes that government incentives positively influence SME production performance, that R&D expenditures foster innovation-driven output gains, that human capital—measured through the number of employees—strengthens production capacity, and that import expenditures improve access to intermediate goods and technologies, further enhancing productivity. By analyzing these relationships, the study not only evaluates the empirical validity of the Romer framework but also provides new insights into the mechanisms through which policy interventions and firm-level factors jointly affect SME performance.

As of 2022, SMEs in Türkiye accounted for 99.7% of total enterprises, 70.6% of employment, 47.5% of personnel costs, 42.5% of turnover, and 36.3% of production value (TUIK, 2023), highlighting their critical role in the national economy. Methodologically, this study employs Ridge regression, a technique particularly well-suited to handling the multicollinearity that often arises when modeling interrelated predictors. Recent empirical research has widely endorsed Ridge regression for improving economic model estimation stability and predictive accuracy (Hoerl & Kennard, 1970; Zou & Hastie, 2005; Hastie et al., 2009). By integrating Romer's theoretical framework with Ridge regression, this study makes a conceptual and methodological contribution to the literature.

The study aims to enrich the understanding of SME growth dynamics in Türkiye by bridging theoretical insights from endogenous growth theory with empirical evidence drawn from a unique national dataset. It offers original contributions by applying the Romer framework at the SME level, using modern econometric techniques, and providing evidence-based recommendations for policymakers seeking to strengthen the role of SMEs in promoting sustained economic growth.

The remainder of the paper is organized as follows: Section 2 presents the literature review, Section 3 outlines the theoretical framework, Sections 4 and 5 describe the data and methodology, Section 6 reports the empirical results, and Section 7 concludes.

2. LITERATURE REVIEW

A substantial body of research has examined the impact of government financial support on SME performance and economic growth, highlighting both the potential and the limitations of such interventions across different contexts. Batrancea et al. (2012) analyzed the role of various financing sources for SMEs across 28 EU countries, demonstrating that instruments such as interest rates, business angels, bank loans, and public subsidies significantly promote economic growth. Similarly, Seo (2017), employing panel logit regression for OECD countries, identified financial pro-cyclicality reduction policies as particularly effective in enhancing employment and economic performance. Doh and Kim (2014) and Xiang and Worthington (2017) offered complementary evidence, showing that government assistance enhances technological innovation and income among SMEs in South Korea and Australia, respectively. Kim et al. (2020) extended these findings to the climate-tech sector, showing that government credit guarantees increase sales volumes. Anwar and Li (2021) emphasized that financial and non-financial government support improves financial performance among Pakistani SMEs.

In Türkiye, empirical studies have largely confirmed the positive effects of government support, though often within narrower analytical frameworks. For instance, Olcay and Bulu (2015) reported that financial support positively affects SMEs' net sales, while Arslan (2016), using data envelopment analysis, found that loan interest subsidies did not enhance financial performance. Yıldız (2018) highlighted that financial support significantly boosts SMEs' brand value, and Peçe (2024) demonstrated that KOSGEB credit support increases firm profitability in the TR81 region. While these studies offer important insights, they often fail to situate Türkiye's experience within the broader international context. Research by Beck, Demirgüç-Kunt, and Maksimovic (2005) provides a critical perspective, illustrating that financial and legal constraints disproportionately limit SME growth globally—an angle seldom addressed in the Turkish literature. Accordingly, integrating institutional and structural dimensions offers a valuable extension to existing national studies, which this paper aims to address.

The nexus between R&D expenditure and economic growth has also received considerable scholarly attention. In the case of Türkiye, Bozkurt (2015) identified a one-way causal relationship between economic growth and R&D expenditure, whereas Dereli and Salğar (2019) reported bidirectional causality. Öztürk and Çınar (2021), employing FMOLS and Granger causality tests, found that R&D investment fosters economic growth, while Erzurum (2023) offered a more critical perspective, suggesting that the absence of effect may be due to Türkiye's low R&D-to-GDP ratio. Internationally, Sokolov-Mladenovic et al. (2016) demonstrated the positive impact of R&D on growth within EU countries, while Güneş (2019) found one-way causality from growth to R&D in OECD nations. Bayraktar et al. (2022) further enriched this debate by establishing bidirectional causality in BRICS-T countries. Ersin et al. (2022) highlighted that even countries with relatively low R&D intensity can benefit from innovative investment.

Critically, Hall and Lerner (2009) advanced the discussion by addressing the financing challenges specific to R&D activities, particularly for small firms, noting that market failures and underdeveloped capital markets often lead to underinvestment despite the substantial social benefits of innovation. These empirical findings align with influential theoretical frameworks such as Romer's (1990) endogenous growth theory and Aghion and Howitt's (1992) creative destruction model, which both underscore the pivotal role of knowledge accumulation and innovation as engines of long-term growth. Additionally, Porter, Stern, and Furman (2002) contributed to the concept of national innovative capacity, emphasizing the complex interplay between policy, institutions, and industrial clusters in sustaining innovation performance. Integrating these perspectives enables this study to move beyond

narrowly framed national analyses and position its theoretical foundation within a broader international and interdisciplinary context.

Human capital is another fundamental determinant of economic growth, widely acknowledged in literature. In Türkiye, Boztosun et al. (2016) provided evidence of a robust long-term relationship and bidirectional causality between human capital and economic growth. Complementing these findings, Pelinescu et al. (2019) confirmed the positive impact of human capital and R&D on economic performance across EU countries, while Mwatu (2023) observed similar results in Austria. Ogbeifun and Shobande (2020) underscored the importance of human capital in fostering economic growth among OECD nations. Barro's (1991) seminal cross-country study revealed that initial human capital levels significantly shape long-term growth trajectories, influencing economic performance, fertility patterns, physical investment, and political stability.

Despite these extensive empirical and theoretical contributions, the literature remains fragmented, often examining government support, R&D investment, and human capital as isolated drivers of economic performance. Few studies explore their dynamic interplay or examine how these factors collectively shape SME growth and broader macroeconomic outcomes. Addressing this critical gap, the present study integrates financial support, R&D, and human capital into a unified endogenous growth framework operationalized through ridge regression to address multicollinearity concerns. Combining insights from Turkish and international contexts, this paper contributes novel empirical evidence and theoretical refinement, offering a more holistic understanding of the mechanisms driving SME growth and economic development.

3. THEORETICAL FRAMEWORK: ROMER GROWTH MODEL

This study draws upon the Romer (1990) endogenous growth model, which emphasizes the role of knowledge accumulation, innovation, and human capital in driving long-term economic growth. The Romer framework assumes that technological progress results from purposeful investment decisions by profit-maximizing agents, particularly firms engaged in R&D activities. A distinguishing feature of the model is the no-rivalrous and partially excludable nature of knowledge, which generates positive externalities and knowledge spillovers that enhance the productivity of other firms and the broader economy.

In the specific context of SMEs, the Romer model offers important theoretical insights. Due to their limited access to external finance, SMEs often underinvest in R&D and human capital despite the substantial social benefits of their innovative activities. Government support, therefore, plays a critical role in alleviating market failures, enhancing SMEs' capacity to invest in innovation, and enabling them to contribute to aggregate knowledge accumulation and productivity growth. This creates a virtuous cycle whereby public intervention strengthens firm-level outcomes and amplifies economy-wide innovation dynamics.

The central relationships relevant to our empirical analysis can be summarized using the following simplified production function:

$$Y_t = A_t K_t^\alpha L_t^{1-\alpha} \quad (1)$$

where Y_t is total output, A_t represents the stock of knowledge, K_t is physical capital, L_t is labor, and α is the capital share. Knowledge accumulation is governed by:

$$\frac{dA_t}{dt} = \delta A_t L_{A,t} \quad (2)$$

where $L_{A,t}$ is labor allocated to R&D, and δ measures the productivity of R&D effort. On the balanced growth path, long-run output growth depends critically on the growth of knowledge, which is fueled by R&D investments and human capital formation.

To ensure a clear connection between theory and empirical application, we explicitly map the theoretical constructions to the empirical variables used in this study. Specifically, the stock of knowledge A_t is proxied by R&D expenditure and patent applications; physical capital K_t is represented by capital investment data; labor L_t is measured using employment figures; government financial support is proxied by KOSGEB support programs; and human capital is captured using education

indicators such as tertiary enrollment or workforce skills data. This mapping is summarized schematically in Appendix A, where the complete mathematical derivation of the model is also provided.

By integrating these elements into the empirical framework, the study aims to capture the multifaceted drivers of SME growth. The Romer model predicts that when firms engage in R&D and human capital development, they enhance their productivity and contribute to the broader technological frontier, benefiting other firms through spillovers. For SMEs, government support is particularly vital as it mitigates financing constraints and enables firms to reach innovation thresholds that would otherwise be unattainable. This theoretical foundation justifies the inclusion of financial support, R&D, and human capital variables in the empirical analysis and informs the interpretation of the results.

4. DATA

This study uses a national-level dataset covering 2015–2022 to analyze the production performance of small and medium-sized enterprises (SMEs) in Türkiye. The data obtained from KOSGEB and the Turkish Statistical Institute (TÜİK) includes six key variables: KOSGEB subsidies, SME production values, R&D expenditures, number of patent applications, number of employees, and import expenditures. These variables are integrated into the empirical model to explain the growth dynamics of SMEs within the framework of the Romer endogenous growth model.

Specifically, SME production value (denoted as *Value*) is modeled as the dependent variable. This variable represents the total economic output produced by SMEs in a given year and serves as a direct measure of SME growth. The study's main objective is to examine how production value responds to government incentives, innovation efforts, human capital, and changes in import activity.

The state subsidies provided by the Small and Medium Enterprises Development Organization (KOSGEB), denoted as *Subsidies*, are treated as proxies for physical capital in the model. In line with Romer's theoretical framework, these government incentives are expected to enhance SMEs' production capacity by facilitating capital accumulation and stimulating innovation and technological upgrading.

R&D expenditures (*R&D*) and the number of patent applications (*Patents*) represent innovation and technological development concepts. While R&D expenditures capture the input dimension of innovative activity, the number of patent applications reflects the tangible output of these efforts. Both variables are included as independent predictors to assess the effects of innovation on SME performance.

The number of employees (*Labor*) is incorporated as an indicator of human capital, which, alongside physical capital, is a fundamental engine of growth in the Romer model. This variable captures the labor capacity of SMEs and their contribution to production.

Import expenditures (*Imports*) are a proxy for access to intermediate goods and international inputs. Intermediate imports enable SMEs to access higher-quality materials and advanced production inputs, potentially enhancing productivity and competitiveness.

Logarithmic transformations of all variables are applied to reduce heteroscedasticity, account for scale differences, and minimize the influence of outliers. Table 1 presents descriptive statistics summarizing the primary variables, including means, standard deviations, minimums, and maximums.

Table 1: Descriptive Statistics

	Mean	Std. Dev.	Min	Max
ln(Value)	28.472	0.63276	27.7671	29.7085
ln(Subsidy)	21.07021	1.03644	19.6729	23.03292
ln(R&D)	22.82267	0.818049	21.81409	24.27063
ln(Patent)	7.090097	0.229572	6.784457	7.354362
ln(Labor)	16.27099	0.06452	16.20966	16.39329
ln(Import)	19.23892	0.74464	18.40166	20.59494

Table 1 presents the descriptive statistics for the log-transformed variables used in the empirical analysis. The results indicate substantial variation across key dimensions of SME activity in Türkiye

over the 2015–2022 period. The production value, subsidies, and R&D expenditures exhibit relatively high dispersion, reflecting the diverse scale and intensity of economic activities among SMEs. Patent applications and labor show more stable patterns, while import expenditures display moderate variability. These summary statistics highlight the heterogeneity across SMEs and provide a solid foundation for investigating the relationships between government support, innovation, human capital, international inputs, and SME growth within the Romer growth framework.

Importantly, we clarify that the dataset consists of national-level aggregate data, not firm-level microdata. While this allows for analyzing broad sectoral dynamics and policy impacts, we acknowledge that aggregation and omitted variable bias may limit the ability to capture firm-level heterogeneity. We address this limitation in the conclusion section.

Given the relatively short period (2015–2022), formal unit root and stationarity tests were not conducted, as such tests tend to have limited statistical power in small samples. Instead, we relied on logarithmic transformation to mitigate nonstationary concerns, and we encourage future research with longer time series to explore formal unit root diagnostics.

5. METHODOLOGY

Ridge regression is a widely used method to overcome the difficulties in multiple linear regression analysis cases. When there is a high level of correlation between independent variables (multicollinearity), the reliability of classical regression analysis decreases, and coefficient estimates become unstable. In this case, Ridge regression makes the estimates more stable by adding an L2 penalty term (Hoerl & Kennard, 1970). It also reduces the risk of overfitting by controlling the complexity of the model, which is an important advantage when the training data set size is small or the number of independent variables is large (Tikhonov, 1963). Ridge regression offers flexibility in variable selection by setting some coefficients close to zero, allowing analysts to control variables' contribution (Bishop, 2006). For these reasons, Ridge regression is frequently preferred in data analysis and machine learning applications. To summarize, this method, which ensures that all necessary variables are included in the model in case of multicollinearity, aims to obtain parameter estimates with more minor variance than least squares estimates and to exclude unnecessary variables in the model (Marquardt & Snee, 1975). To describe the Ridge regression model in matrix format, we can use the general formula for the model. Ridge regression is an extension of normal regression and can be expressed as follows:

$$\hat{y} = X\beta + \varepsilon \quad (3)$$

In this equation, $\hat{y}$ is the dependent variable (SME Production Value), X is the independent variable matrix ($n \times p$), β is the regression coefficient vector ($p \times 1$) and ε is the error term.

Ridge regression is used when variables have high multiplicity relationships, especially in the case of multiple linear regression. The objective of Ridge regression is to minimize the following loss function when estimating the coefficients β :

$$\min_{\beta} (\|y - X\beta\|^2 + \lambda \|\beta\|^2) \quad (4)$$

In this equation, $\|y - X\beta\|^2$ is the sum of squared errors (RSS), λ is a positive constant that controls the ridge penalty term and $\|\beta\|^2$ is the L2 norm of the β coefficients. The L2 norm is added as a penalty term to reduce the model's complexity and prevent overfitting, making it more general and stable.

As a result, the closed form solution of Ridge regression can be expressed as follows:

$$\hat{\beta}_{ridge} = (X^T X + \lambda I)^{-1} X^T y \quad (5)$$

Adding positive constants to the diagonal elements of the explanatory variables correlation matrix significantly minimizes the matrix's conditional number. Since the Ridge solution for $\lambda = 0$ is equivalent to the least squares solution, the Ridge estimation can also be expressed as a linear transformation of the least squares estimation (Sakallıoğlu & Kaçiranlar, 2008). The most important point in Ridge regression is correctly determining the λ value.

While Hoerld and Kennard (1970) proposed the Ridge Trace method to determine λ in their article, this study will use the variance inflation factor (VIF) proposed by Marquardt and Snee (1975). VIF is one of the most popular ways in literature to identify the multicollinearity problem. Accordingly, VIF is used to measure the correlation between independent variables. High VIF values indicate that a particular independent variable is highly correlated with other independent variables. This may affect the model's reliability and reduce the coefficients' predictability. Generally, variables with a VIF value of 10 and above carry a high risk of multicollinearity. The VIF value is calculated for each independent variable using the following formula:

$$VIF_i = \frac{1}{1-R_i^2} \quad (6)$$

where R_i^2 is the coefficient of determination value obtained from the regression model of independent variable i with other independent variables.

In addition to Ridge, alternative penalized regression methods such as LASSO (Least Absolute Shrinkage and Selection Operator; Tibshirani, 1996) and Elastic Net (Zou & Hastie, 2005) are commonly used. LASSO performs coefficient shrinkage and variable selection by setting some coefficients exactly to zero, which can be helpful when a sparse model is desired. Elastic Net combines the strengths of Ridge and LASSO by applying both L1 and L2 penalties, making it suitable for situations with highly correlated variables and a need for automatic variable selection. However, Ridge regression was preferred in this study because the main goal was to stabilize coefficient estimates under multicollinearity without eliminating variables from the model. Ridge ensures that all theoretically justified variables remain in the model, which aligns with the research aim of evaluating their collective impact on SME performance. Additionally, Ridge is less sensitive to small sample sizes and multicollinearity, offering more stable and interpretable estimates in this context (Hoerl & Kennard, 1970; Marquardt & Snee, 1975; Hastie, Tibshirani & Friedman, 2009).

While cross-validation is typically recommended to select the optimal λ , this study used VIF to assess the degree of multicollinearity among predictors. VIF was chosen over other diagnostic tools (such as condition index or eigenvalue decomposition) because of its simplicity, widespread use, and intuitive interpretability. Nevertheless, we acknowledge the reviewer's suggestion, and in the empirical results section, we report model comparisons using OLS, Ridge, and LASSO and apply cross-validation to determine the optimal λ .

6. EMPIRICAL RESULTS

To examine the model, it is necessary first to examine the relationship between the variables. The table below (Table 2) shows the correlation coefficients between the independent variables in the data set and the *Variance Inflation Factor (VIF)* values calculated for each variable. This analysis is essential for diagnosing multicollinearity and understanding its potential impact on the reliability and interpretability of the model results. While correlation coefficients reflect the strength of linear relationships between pairs of variables, VIF values quantify how much the variance of a regression coefficient is inflated due to multicollinearity. As a rule of thumb, a correlation coefficient exceeding 0.7 or a VIF value above 10 indicates a strong linear dependence and raises concerns about coefficient stability and predictive accuracy.

Table 2: Correlation Matrix and VIF Values Between Independent Variables

	ln(Subsidy)	ln(R&D)	ln(Patent)	ln(Labor)	ln(Import)	VIF
ln(Subsidy)	1					40.707542
ln(R&D)	0.983584	1				101.81215
ln(Patent)	0.783171	0.839498	1			9.048543
ln(Labor)	0.943675	0.927551	0.643195	1		15.00791
ln(Import)	0.968408	0.990013	0.871805	0.908742	1	75.99186

The table reveals high correlations between government subsidies, R&D expenditures, and import expenditures, indicating that these variables often move together and are highly interdependent.

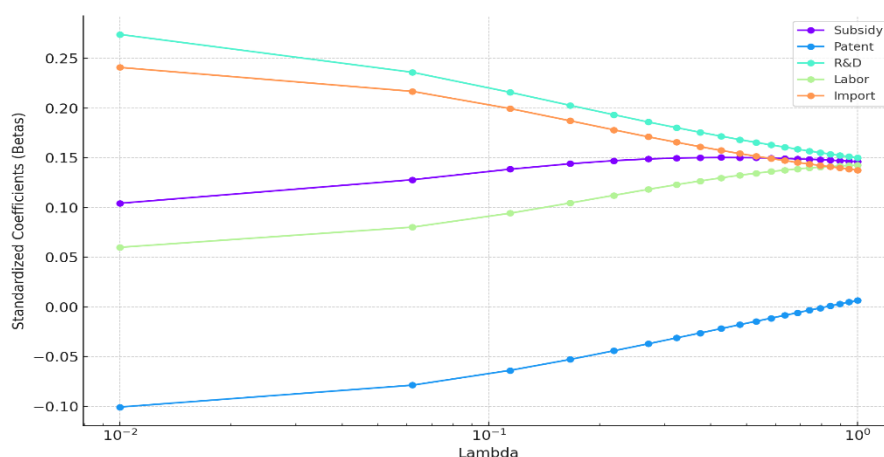
Such interrelations can pose significant risks in regression analysis because they reduce the model's ability to isolate the unique effect of each predictor on the dependent variable. In economic terms, this means that policy recommendations drawn from such models might be misleading, as the actual contribution of each factor to SME growth would be obscured.

Moreover, the VIF values confirm this concern: several variables show values far exceeding the critical threshold of 10, with R&D reaching over 100 and import expenditures over 75. This level of multicollinearity can severely inflate standard errors, reduce statistical power, and distort hypothesis testing, ultimately weakening the robustness of economic inferences.

Given this context, Ridge regression provides an appropriate and practical solution. By adding L2 regularization, Ridge regression shrinks the magnitude of the coefficients, balancing bias and variance to improve model generalizability. Importantly, it allows all predictors to remain in the model while controlling their influence, thus retaining the whole economic story without sacrificing statistical validity. This approach enables policymakers and researchers to derive more reliable insights, especially when highly interrelated innovation, labor, and subsidy variables are involved.

Figure 1: Ridge Trace Plot

The Ridge Trace plot (Figure 1) and the Ridge coefficient table (Table 3) display how the

standardized coefficients of the independent variables change across different λ (regularization parameter) values. As λ increases, the coefficients progressively shrink toward zero, the fundamental mechanism that allows Ridge regression to mitigate multicollinearity and reduce model overfitting.

At minimal λ values (around 10^{-2}), the coefficients are relatively large, reflecting the raw strength of the relationships between predictors and the dependent variable. However, as λ increases, the shrinkage effect reduces the variability of the coefficients, resulting in a more stable and generalizable model. Notably, the shrinkage rates differ across variables: while the coefficients of Subsidy and Patent shrink rapidly, the coefficients of R&D and Import decline more gradually. This pattern suggests that R&D and Import are particularly influential drivers of SME production performance, even under penalization, while Subsidy and Patent are more sensitive to regularization.

Another noteworthy point in the graph is the difference in the rate at which the coefficients shrink across variables. For example, the coefficients of variables such as *Subsidy* and *Patent* shrink rapidly as λ increases. On the other hand, the coefficients of *R&D* and *Import* variables decrease at a slower rate. This suggests that variables such as R&D and Import have a more dominant effect in the model, so the Ridge regression is less affected by the penalization effect. However, as the penalty increases, the differences between the variables start to decrease, and the coefficients become closer to each other, especially when λ is high. This implies that the model becomes more balanced, and regression can produce more stable results.

Table 3: Ridge Coefficients

λ	<i>Subsidy</i>	<i>Patent</i>	<i>R&D</i>	<i>Labor</i>	<i>Import</i>
0.01	0.1042	-0.1008	0.2741	0.0599	0.2409
0.0621	0.1279	-0.0788	0.2360	0.0802	0.2168
0.1142	0.1385	-0.0639	0.2159	0.0942	0.1995
0.1663	0.1440	-0.0529	0.2027	0.1045	0.1872
0.2184	0.1471	-0.0442	0.1933	0.1122	0.1781
0.2705	0.1491	-0.0376	0.1862	0.1185	0.1707
0.3226	0.1504	-0.0323	0.1804	0.1242	0.1648
0.3747	0.1513	-0.0282	0.1756	0.1290	0.1599
0.4268	0.1518	-0.0249	0.1717	0.1331	0.1559
0.4789	0.1521	-0.0223	0.1684	0.1367	0.1526
0.5310	0.1523	-0.0201	0.1657	0.1399	0.1497
0.5831	0.1524	-0.0183	0.1634	0.1427	0.1472
0.6352	0.1525	-0.0168	0.1614	0.1452	0.1450
0.6873	0.1526	-0.0155	0.1597	0.1474	0.1430
0.7394	0.1526	-0.0144	0.1582	0.1494	0.1412
0.7915	0.1527	-0.0134	0.1569	0.1511	0.1396
0.8436	0.1527	-0.0115	0.1557	0.1526	0.1381
0.8957	0.1527	0.0018	0.1547	0.1540	0.1368
0.9478	0.1527	0.0021	0.1538	0.1552	0.1356
1.000	0.1527	0.0035	0.1530	0.1563	0.1344

Economically, the magnitude of these coefficients can be interpreted as elasticities, given that the model is specified in logarithmic form. For example, at the optimal $\lambda = 0.531$, a 1% increase in Subsidy is associated with an approximate 0.15% increase in SME production, holding other factors constant. Similarly, a 1% increase in R&D spending yields about a 0.17% increase in output, and a 1% rise in Import spending contributes about 0.15% to SME production. Labor shows a robust effect with a 0.14% elasticity. Importantly, the Patent coefficient is slightly negative (-0.02), suggesting that short-term patenting activity may not yet translate into production gains. This result may be explained by the well-documented lag between innovation and its economic returns, consistent with the literature on innovation diffusion (Hall et al., 2005). Future models incorporating lagged patent variables may help clarify this relationship.

Regarding model performance, the Ridge regression with $\lambda = 0.531$ yields an R^2 of 0.941 and an MSE of 0.0041, indicating excellent predictive accuracy. These performance metrics highlight Ridge regression's ability to address multicollinearity without sacrificing explanatory power. From a policy perspective, these findings suggest that public support (subsidies), R&D investment, and access to global markets (imports) play central roles in enhancing SME productivity. However, innovation policies should consider the temporal lag between patenting and productivity to capture the returns to technological advancement fully.

Table 4: Model Comparison

Model	$\ln(\text{Subsidy})$	$\ln(\text{R\&D})$	$\ln(\text{Patent})$	$\ln(\text{Labor})$	$\ln(\text{Import})$	R^2	RMSE
OLS	0.0998	0.3750	-0.4971	0.8929	0.3538	0.9972	0.0501
Ridge ($\lambda = 0.531$)	0.1523	0.1657	-0.0201	0.1399	0.1497	0.9410	0.0641
LASSO ($\lambda = 0.531$)	0.0759	0.3894	-0.0547	0.7653	0.2861	0.9834	0.0722

The model comparison table (Table 4) provides valuable insights into the differences between the OLS, Ridge, and LASSO regression results. First, looking at the R^2 values, OLS yields the highest explanatory power (0.9972), followed by LASSO (0.9834) and Ridge (0.9410). However, it is important to note that the slightly lower R^2 of Ridge and LASSO is compensated by their ability to handle multicollinearity and reduce overfitting, which is particularly crucial given the high correlation and VIF values observed in the dataset.

When examining the RMSE (Root Mean Squared Error), Ridge shows a slightly higher error (0.0641) compared to OLS (0.0501), but it outperforms LASSO (0.0722). This suggests that Ridge achieves a good trade-off between model complexity and predictive accuracy, offering a more stable estimation framework under multicollinearity.

Regarding the coefficients, the differences are notable and meaningful from an economic perspective. For example, under OLS, the coefficient for $\ln(\text{Patent})$ is negative (-0.4971), which may appear counterintuitive, as patents are generally expected to stimulate growth. However, Ridge reduces this adverse effect significantly (-0.0201), and LASSO almost eliminates it (-0.0547), indicating that the penalization mechanisms help mitigate potential distortions caused by multicollinearity or small-sample effects. This finding points to further robustness checks, such as adding lag structures or exploring nonlinear specifications, especially for the patent variable.

From an elasticity interpretation, the Ridge model suggests that a 1% increase in subsidies increases production value by approximately 0.15%, while a 1% increase in R&D boosts it by around 0.16%. Notably, labor (0.14%) and imports (0.15%) also exert a positive and relatively balanced effect, highlighting the multi-faceted drivers of SME growth. LASSO shows similar patterns but zeroes out less significant variables more aggressively, as seen with $\ln(\text{Patent})$, which is effectively shrunk to zero.

Overall, the comparison highlights that while OLS offers the best fit in purely statistical terms, Ridge provides a more reliable framework in multicollinearity and maintains economic interpretability. LASSO further improves variable selection but at the cost of slightly higher prediction error. Together, these models paint a comprehensive picture of the determinants of SME performance in Türkiye, and the Ridge regression emerges as an exceptionally robust choice for balancing accuracy and stability.

7. CONCLUSION AND DISCUSSION

This study aims to analyze the production performance of Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs) in Türkiye within the framework of the Romer Growth Model and Ridge regression methods. Romer's (1990) endogenous growth theory emphasizes the role of innovation, human capital, and technological development in sustaining long-term economic growth. The data set used in the study consists of production values, state supports (by KOSGEB), R&D expenditures, patent applications, number of employees, and import expenditures of Turkish SMEs covering the years 2015–2022. The production value of SMEs is used as the dependent variable. Independent variables are determined in line with the assumptions of the Romer model, including innovation, physical capital accumulation, human capital, and intermediate goods imports.

The Ridge regression method is preferred in this study, primarily to address the multicollinearity problem. Multicollinearity can distort the model's predictive power when there is a high correlation between independent variables (Hoerl & Kennard, 1970). The VIF analysis of the data shows that KOSGEB supports R&D expenditure, and import expenditures are highly correlated. Therefore, Ridge regression alleviated this issue by shrinking the coefficients of the variables, thus improving the overall validity of the model (Marquardt & Snee, 1975).

The results demonstrate that KOSGEB incentives significantly enhance the production performance of SMEs. Government incentives expand firms' production capacities through physical capital accumulation. Anchoring this finding more explicitly in Romer's framework, physical capital investments increase immediate output and indirectly stimulate knowledge accumulation and innovation, amplifying long-term growth effects (Romer, 1990). The positive effect of incentives aligns with Romer's view that policy can actively accelerate technological change.

The positive impact of R&D expenditures on production value reinforces the central claim of Romer's theory that technological progress is a key driver of growth. R&D activities foster the creation of new products and processes, boosting SME competitiveness in domestic and international markets (Jones & Vollrath, 2013). Notably, the Ridge regression shows that R&D coefficients are relatively stable under penalization, suggesting their dominant and resilient role in explaining SME performance, mirroring Romer's emphasis on the self-reinforcing nature of innovation.

The positive effect of import expenditures is consistent with the theoretical expectation that intermediate goods imports enhance technological diffusion and production efficiency (Acemoğlu,

2009). This aligns with empirical studies showing that access to imported inputs improves firm productivity, particularly in emerging economies.

However, patent applications show an unexpected adverse effect, suggesting innovative efforts may have delayed economic payoffs. This result is not entirely inconsistent with Romer's framework, which acknowledges that the transformation of knowledge into productivity gains can be gradual. The negative short-term coefficient may reflect adjustment costs or the time lag between innovation and commercialization. Future research should test this relationship using lagged variables, which we could not incorporate here due to the short period of the dataset.

As a proxy for human capital, the positive effect of the number of employees on output is consistent with Romer's argument that skilled labor enhances both production and innovation capacity. Firms with more human resources can simultaneously increase production and contribute to developing new ideas (Lucas, 1988). This underscores the importance of policies targeting both the quantity and quality of labor within SMEs.

Compared to other empirical studies, our findings align with research highlighting the growth-enhancing effects of government support and R&D in SME contexts (e.g., Hall & Lerner, 2010; Aghion & Howitt, 1992). The negative patent result contrasts with some studies documenting immediate innovation gains. This discrepancy suggests the need for more nuanced research on the commercialization process and its timing in SMEs.

The study contributes to the literature by integrating Romer's endogenous growth framework with a rigorous empirical approach using Ridge regression to address multicollinearity—an innovation rarely applied in the SME context. While existing studies often focus on macroeconomic indicators, our micro-level analysis offers detailed insights into the specific channels through which innovation, human capital, government support, and imports affect SME growth. This integrated approach strengthens the theoretical and empirical bridge between endogenous growth theory and real-world SME dynamics.

Based on our results, several policy recommendations can be made. Given the positive impact of KOSGEB incentives, sustaining such support while strategically directing it toward innovation-intensive activities is crucial and consistent with the theoretical insights of Romer's model. However, these recommendations must be framed within our model's limits, particularly recognizing our data's short-term focus and the unexplored lag effects. For R&D and patenting, it is essential to develop programs that support not only invention but also the commercialization phase, helping SMEs translate knowledge into marketable products. Regarding human capital, investment in training programs and efforts to retain skilled labor will strengthen the innovation capacity of SMEs. Finally, policies facilitating the import of intermediate goods, such as tax breaks or streamlined regulations, can further enhance productivity.

Despite the robustness of our findings, several limitations should be acknowledged. First, the dataset only spans eight years, restricting our ability to explore long-term dynamics and lag effects, particularly for variables like patents. Second, while Ridge regression effectively addressed multicollinearity, future research should compare results with alternative methods (e.g., LASSO, Elastic Net) and expand diagnostic testing. Lastly, measurement issues in variables like import expenditure may have limited our ability to capture their full effect.

In conclusion, while this study offers valuable insights into the production dynamics of SMEs in Türkiye, it also opens avenues for future research to deepen the empirical and theoretical understanding of the innovation-growth nexus in small firms.

Etik Beyan: Bu çalışmada "Etik Kurul" izini alınmasını gerektiren bir yöntem kullanılmamıştır.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %50, 2. Yazarın katkı oranı ise %50'dir.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: In this study, no method requiring the permission of the "Ethics Committee" was used.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate is 50%, 2nd author's contribution rate is 50%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

REFERENCES

- Acemoğlu, D. (2009). *Introduction to Modern Economic Growth*, Princeton University Press, 1-977.
- Aghion, P., & Howitt, P. (1992). A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, 60(2), 323–351. <https://doi.org/10.2307/2951599>
- Anwar, M., & Li, S. (2021). Spurring competitiveness and financial and environmental performance of SMEs through government financial and non-financial support. *Environment, Development and Sustainability*, 23(5), 7860-7882. <https://doi.org/10.1007/s10668-020-00951-3>
- Arslan, B. (2016). The Impact of KOSGEB's financial support on financial efficiency of SME's: An Application in Düzce Province. *Journal of Management Economics and Business, ICAFR 16 Special Issue*, 12(12), 27-39.
- Barro, R. J. (1991). Economic growth in a cross section of countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443. <https://doi.org/10.2307/2937943>
- Batrancea, L. M., Balci, M. A., Chermezan, L., Akgüller, Ö., Masca, E. S., & Gaban, L. (2022). Sources of SMEs financing and their impact on economic growth across the European Union: Insights from a panel data study spanning sixteen years. *Sustainability*, 14(22), 15318, 1-18. <https://doi.org/10.3390/su142215318>
- Bayraktar, Y., Dündar, N., & Özyılmaz, A. (2022). The relationship between R&D expenditures and economic growth in BRICS-T countries. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(3), 893-910. <https://doi.org/10.17153/oguiibf.1151022>
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Maksimovic, V. (2005). Financial and legal constraints to growth: Does firm size matter? *The Journal of Finance*, 60(1), 137–177. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2005.00727.x>
- Bishop, C. M. (2006). *Pattern Recognition and Machine Learning*. Springer.
- Bozkurt, C. (2015). R&D expenditures and economic growth relationship in Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(1), 188-198.
- Boztosun, D., Aksoylu, S., & Ulucak, Z. Ş. (2016). The role of human capital in economic growth. *Economics World*, 4(3), 101-110. doi: 10.17265/2328-7144/2016.03.001
- Dereli, D. D., & Salgar, U. (2019). Relationship between R&D expenditures and economic growth: An evaluation on Turkey. *Journal of Life Economics*, 6(3), 345-360. <https://doi.org/10.15637/jlecon.6.021>
- Doh, S., & Kim, B. (2014). Government support for SME innovations in the regional industries: The case of government financial support program in South Korea. *Research Policy*, 43(9), 1557-1569. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2014.05.001>
- Ersin, Ö., Ustabaş, A., & Acar, T. (2022). The nonlinear effects of high technology exports, R&D and patents on economic growth: A panel threshold approach to 35 OECD countries. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 25(1), 26-44.
- Erzurum, R. (2023). The effect of R&D expenditures and innovation on economic growth in Turkey. Uludağ University, Social Science Institution, Economics, Master Thesis.
- Güneş, H. (2019). The relationship between R-D expenditures and economic growth: panel data analysis for the OECD countries. *The Sakarya Journal of Economics*, 8(2), 160-176.
- Hall, B. H., & Lerner, J. (2009). The financing of R&D and innovation. *NBER Working Paper No. 15325*. National Bureau of Economic Research, 609-639. <https://doi.org/10.3386/w15325>
- Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (2009). *The elements of statistical learning: Data mining, inference, and prediction* (2nd ed.). Springer, 1-745. <https://doi.org/10.1007/978-0-387-84858-7>

- Hoerl, A. E., & Kennard, R. W. (1970). Ridge regression: Biased estimation for nonorthogonal problems. *Technometrics*, 12(1), 55-67.
- Jones, C. I. and Vollrath, D. (2013). Introduction to economic growth. W. W. Norton & Co., 3rd edition.
- Kim, D., Yeom, S., & Ko, M. C. (2020). The interactive effect of government financial support and firms' innovative efforts on company growth: a focus on climate-tech SMEs in Korea. *Sustainability*, 12(22), 9666. 1-12. <https://doi.org/10.3390/su12229666>
- Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3-22.
- Marquardt, D.W and Snee, R.D. (1975). Ridge regression in practice. *The American Statistician*, 29 (1), 3-20.
- Mwatu, Shadrack, (2023). Effect of human capital on economic growth in Austria: A time series analysis, 1-10. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4362459>
- Ogbeifun, L., & Shobande, O. A. (2022). A reevaluation of human capital accumulation and economic growth in OECD. *Journal of Public Affairs*, 22(4), e2602. 1-12. <https://doi.org/10.1002/pa.2602>
- Olçay, G. A., & Bulu, M. (2015). Who should really get government support: an analysis of Turkish SME cases. *International Journal of Knowledge-Based Development*, 6(1), 34-49. <https://doi.org/10.1504/IJKBD.2015.069445>
- Öztürk, S., & Çınar, U. (2021). The relationship between R&D expenditures and economic growth within the scope of endogenous growth theories: Time series analysis for Turkey. *International Journal on Social Sciences*, 6(2), 54-71. DOI: 10.46291/Al-Farabi.060204
- Özer, M., & Çiftçi, N. (2009). AR-GE tabanlı içsel büyüme modelleri ve AR-GE harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkisi: OECD ülkeleri panel veri analizi. *The Journal of Social Economic Research*, 8(16), 219-240.
- Pelinescu, E., Pauna, C., Saman, C., & Diaconescu, T. (2019). Human capital, innovation, and economic growth in the EU countries. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 22(4), 160-173.
- Peçe, M. A. The effect of KOSGEB supports on the profitability of enterprises in TR81 region: Panel time series analysis. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 9(2), 69-75.
- Porter, M. E., Stern, S., & Furman, J. L. (2002). The determinants of national innovative capacity. *Research Policy*, 31(6), 899-933. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(01\)00152-4](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(01)00152-4)
- Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94, 1002-1037.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of political economy*, 98, 71-102.
- Romer, P. M. (1994). The origins of endogenous growth, the journal of economic perspectives,.8(1), 3-22.
- Sakallıoğlu, S. & Kaçıranlar, S. (2008). A new biased estimator based on ridge estimation. *Statistical Papers*. 49(4): 669-89.
- Seo, J. Y. (2017). A study of effective financial support for SMEs to improve economic and employment conditions: Evidence from OECD countries. *Managerial and decision economics*, 38(3), 432-442. <https://doi.org/10.1002/mde.2838>
- Sokolov-Mladenović, S., Cvetanović, S., & Mladenović, I. (2016). R&D expenditure and economic growth: EU28 evidence for the period 2002-2012. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 29(1), 1005-1020. <http://dx.doi.org/10.1080/1331677X.2016.1211948>
- Tibshirani, R. (1996). Regression shrinkage and selection via the Lasso. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological)*, 58(1), 267-288. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1996.tb02080.x>

- Tikhonov, A. N. (1963). Solution of Incorrectly Posed Problems and the Regularization Method. *Soviet Mathematics Doklady*, 4, 1624-1627.
- TÜİK (2023). Small and Medium Sized Enterprises Statistics, 2022. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=49438&dil=2> (10.10.2024)
- Tung, L. T., & Hoang, L. N. (2024). Impact of R&D expenditure on economic growth: evidence from emerging economies. *Journal of Science and Technology Policy Management*, 15(3), 636-654. <https://doi.org/10.1108/JSTPM-08-2022-0129>
- Xiang, D., & Worthington, A. C. (2017). The impact of government financial assistance on the performance and financing of Australian SMEs. *Accounting Research Journal*, 30(4), 447-464. <https://doi.org/10.1108/ARJ-04-2014-0034>
- Yıldız, Ş. (2018). The effect of government incentives on the brand value of the firm: A KOSGEB application in Antalya. Social Science Institution, MBA.
- Zou, H., & Hastie, T. (2005). Regularization and variable selection via the Elastic Net. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Statistical Methodology)*, 67(2), 301-320. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9868.2005.00503.x>

APPENDIX A: A: Full Mathematical Derivation of the Romer Model

Romer (1990) defines the final good production function as follows:

$$Y = H_Y^{1-\alpha} \int_0^{A(t)} X_i^\alpha di \quad (1)$$

According to equation (1), two factors of production are required to produce final goods: human capital H_Y and intermediate goods $X_i, i \in A(t)$. In the equation, $A(t)$ denotes the number of patents. It is assumed that as long as there is R&D, the number of patents increases and therefore each patent obtained/developed leads to the production of a new intermediate good. The production function assumes that the variety of intermediate goods is continuous. In this way, the production function can be written as follows:

$$Y = H_Y^{1-\alpha} \sum_0^{A(t)} X_i^\alpha \quad (2a)$$

$$Y = H_Y^{1-\alpha} (X_1^\alpha + X_2^\alpha + X_3^\alpha + \dots + X_A^\alpha) \quad (2b)$$

Looking at the market solution, the profit equation of the representative firm:

$$\pi_Y = H_Y^{1-\alpha} \int_0^{A(t)} X_i^\alpha di - w_Y H_Y - \int_0^{A(t)} p_i X_i di \quad (3)$$

In this equation, w_Y is the cost of labor and p_i is the cost of the intermediate good.

Since the final good sector is a perfectly competitive market, the representative firm will maximize profits. The first-order conditions for profit maximization are as follows:

$$\frac{\partial \pi_Y}{\partial H_Y} = (1 - \alpha) H_Y^{-\alpha} \int_0^{A(t)} X_i^\alpha di - w_Y = 0 \quad (3a)$$

$$\frac{\partial \pi_Y}{\partial X_i} = \alpha H_Y^{1-\alpha} X_i^{\alpha-1} - p_i = 0 \quad i \in [0, A] \quad (3b)$$

These equations are also called *inverse factor-demand functions*. For example, the inverse factor-demand function in (3b) determines the demand function of the intermediate-goods sector. This is because X_i , which is the i th factor of production for the final-goods sector, expresses the output to be produced for the intermediate-goods sector. The production function of the intermediate-goods sector is defined in Romer (1990) as follows:

$$X_i = \frac{1}{\eta} k_i \quad \eta > 0 \quad (4)$$

According to equation (4), $\frac{1}{\eta}$ represents the productivity of the intermediate-goods sector. If the only factor used in the production of intermediate goods is physical capital, then the profit equation will be as follows:

$$\pi_i = p_i X_i - r k_i \quad (5a)$$

$$\pi_i = p_i X_i - r \eta X_i \quad (5b)$$

In equation (5), it is the real interest rate, and since the capital depreciation rate is assumed to be zero in the Romer (1990) model, the capital rental rate and the real interest rate are the same value. Since the i th intermediate-good producer produces with the patent purchased from the R&D company, its product (even if it is similar to other products in the market) is unique, i.e., a monopoly. Therefore, p_i is not a fixed value but a value that varies with demand. In other words, it is of the form $p_i = p_i(X_i)$. In fact, this relationship between p_i and X_i is clear from equation (3b).

When the first-order condition for profit maximization is examined, the basic relationship between price and cost in monopolistic structures is found:

$$X_i \left(1 + \frac{p_i}{X_i} \frac{\partial X_i}{\partial p_i} - r \eta \frac{\partial X_i}{\partial p_i} \frac{1}{X_i} \right) = 0 \Rightarrow X_i \left(1 + \varepsilon_p - r \eta \varepsilon_p \frac{1}{p_i} \right) = 0 \quad (6)$$

The ε_p in this equation is nothing but the price elasticity of demand. Since the product above is equal to zero, and since the first term being zero is a *trivial solution*, the second term is expected to be zero. Hence;

$$\left(1 + \varepsilon_p - r \eta \varepsilon_p \frac{1}{p_i} \right) = 0 \Rightarrow p_i = \frac{r \eta}{\frac{1 + \varepsilon_p}{\varepsilon_p}} \quad (7)$$

The price elasticity of demand can be easily obtained from equation (3b). For this, it is sufficient to take the logarithmic differential of the equation:

$$\ln(\alpha) + (1 - \alpha) \ln(H_Y) + (\alpha - 1) \ln(X_i) = \ln(p_i) \Rightarrow \varepsilon_p = \frac{\partial \ln(X_i)}{\partial \ln(p_i)} = - \frac{1}{1 - \alpha} \quad (8)$$

If the value of ε_p is substituted into the price, $p_i = \frac{r \eta}{\alpha}$ is found³. Based on this result, when the profit equation is re-examined, it will be seen that $r \eta X_i$ is the *total cost function*. Then the *marginal cost function* will be $r \eta$. Therefore, the monopoly producer of intermediate good i sells it by adding a profit-margin to its marginal cost ($\frac{1}{\alpha} > 1$ since $\alpha < 1$). This is precisely the *mark-up pricing* strategy.

In Romer's (1990) model, the R&D sector produces patents (new knowledge) using only human capital. According to Romer, previously discovered patents (stock of knowledge) are positive externalities for patents currently being worked on/developed. According to Romer (1990), the patent (knowledge) production function is as follows:

$$\dot{A} = a_{R\&D} H_{R\&D} A \quad (9)$$

In equation (9), $\dot{A}$ is the number of patents produced at any point in time, $a_{R\&D}$ is the productivity of the R&D sector, $H_{R\&D}$ is the number of human capital employed in the R&D sector and A is the patent stock. A represents the positive externality in the equation. Romer (1990) assumes total human capital as $H_{R\&D} + H_Y = \bar{H}$ as constant. The reason for this assumption is that endogenous growth in the model is already provided by endogenous technological change. There is no need for a second source of endogenous growth. Romer (1990) assumed that the R&D sector is perfectly competitive. In this case, the profit equation will be as follows:

³According to this result, the price is the same for all $i \in [0, A]$ in the intermediate goods market. The fact that the price is the same does not mean that these intermediate goods are the same intermediate good. The price is constant across intermediate goods, but not over time. Since r is time-dependent, p_i also changes over time. If there is a steady state of the model and r reaches a constant value in the steady state, then p_i will also reach a constant value over time. Since the prices of all intermediate goods are identical, it is not necessary to relate price to i , i.e. all values are independent of i . Therefore, since r and H_Y are the same for all intermediate goods, the demand for intermediate goods is constant across sectors.

$$\pi_{R\&D} = P_A \dot{A} - w_{R\&D} H_{R\&D} \quad (10)$$

In equation (10), P_A denotes the price of a single patent. If $\dot{A}$ number of patents are produced at time t , the real sales revenue of the R&D sector will be $P_A \dot{A}$. The cost of the R&D sector consists only of wages paid to human capital. As mentioned above, in the patent production function, the patent stock is a positive externality. Therefore, there is no cost input. The *equilibrium process* in the R&D sector requires the following condition:

$$P_A a_{R\&D} A = w_{R\&D} \quad (11)$$

The following equation is used to derive the P_A value:

$$P_A(t) = \int_t^\infty e^{-\int_t^\tau r(s)ds} \pi(\tau) d\tau \quad \tau \in [t, \infty) \quad (12)^4$$

The derivative of the $P_A(t)$ term on the left side of equation (12) with respect to t is $\dot{P}_A$. Therefore, the derivative of this equation with respect to t is $\dot{P}_A = -\pi(t) + r(t)P_A(t)$. Romer (1990) noted that P_A is constant at steady state, hence it is $\dot{P}_{A,ss} = 0$. Based precisely on this property of P_A , Romer stated that the following equation is true:

$$P_{A,ss} = \frac{\pi_{ss}}{r_{ss}} \quad (13)$$

When this equation is substituted in equation (11), the new equation to be obtained is as follows:

$$w_{R\&D,ss} = \frac{\pi_{ss}}{r_{ss}} a_{R\&D} A_{ss} \quad (14)$$

Recall that human capital has two alternative uses: the final-goods production sector and the R&D sector. If $w_{R\&D,ss} > w_{Y,ss}$, all human capital would want to work in the R&D sector. Conversely, all human capital would want to be employed in the final-goods sector. If an equilibrium exists, $w_{R\&D,ss} = w_{Y,ss}$ must necessarily exist.

Since the parameter $w_{R\&D,ss}$ was found in equation (14), it is necessary to use equation (3a) to find the value of the parameter $w_{Y,ss}$.

$$\begin{aligned} (1 - \alpha) H_Y^{-\alpha} \int_0^{A(t)} X_i^\alpha di &= w_Y \Rightarrow (1 - \alpha) H_Y^{-\alpha} X^\alpha A = w_Y \\ &\Rightarrow (1 - \alpha) H_{Y,ss}^{-\alpha} X_{ss}^\alpha A_{ss} = w_{Y,ss} \end{aligned}$$

Now $w_{R\&D,ss} = w_{Y,ss}$ is able to use the equation. When the equations in this equation are substituted⁵:

$$\begin{aligned} (1 - \alpha) H_{Y,ss}^{-\alpha} X_{ss}^\alpha A_{ss} &= \frac{\pi_{ss}}{r_{ss}} a_{R\&D} A_{ss} \Rightarrow \\ (1 - \alpha) H_{Y,ss}^{-\alpha} X_{ss}^\alpha &= \frac{\left(\frac{1 - \alpha}{\alpha}\right) r_{ss} \eta X_{ss}}{r_{ss}} a_{R\&D} \Rightarrow \\ H_{Y,ss}^{-\alpha} &= \left(\frac{\eta a_{R\&D}}{\alpha}\right) X_{ss}^{1 - \alpha} \Rightarrow \\ H_{Y,ss}^{-\alpha} &= \left(\frac{\eta a_{R\&D}}{\alpha}\right) \left(\frac{\alpha^2}{r_{ss} \eta}\right) H_{Y,ss}^{1 - \alpha} \Rightarrow \\ H_{Y,ss} &= \frac{r_{ss}}{\alpha a_{R\&D}} \end{aligned}$$

⁴To solve this integral, it is possible to find an expression for P_A that can be used to solve the model by taking the derivative of both sides of the equation with respect to the initial time t . However, in order to find this, it is necessary to apply Leibniz's rule of the derivative of the integral.

⁵Equations $X = \left(\frac{\alpha^2}{r\eta}\right)^{\frac{1}{1 - \alpha}} H_Y$ and $\pi = \left(\frac{1 - \alpha}{\alpha}\right) r\eta X$ are used in the solution here.

Finally, from equation (9), the information production function is expected to be as follows at steady state:

$$\begin{aligned}\hat{A}_{ss} &= a_{R\&D} H_{R\&D,ss} \Rightarrow \\ \hat{A}_{ss} &= a_{R\&D} (\bar{H} - H_{Y,ss}) \Rightarrow \\ \hat{A}_{ss} &= a_{R\&D} \bar{H} - \frac{r_{ss}}{\alpha}\end{aligned}$$

In order to find the endogenous growth rate of the Romer growth model, it is necessary to maximize the utility obtained by households. This solution is the same as the household utility maximization developed by Ramsey (1928).

$$\begin{aligned}Max U(C_t) &= \int_0^{\infty} e^{-\rho t} u(c_t) dt \\ s. t. (\dot{FA}) &= r_t(FA) + w_{R\&D} H_{R\&D} + w_Y H_Y - P_A \dot{A} + A\pi_t - C_t\end{aligned}\quad (15)$$

In this equation, one of the forms of the instantaneous utility function $u(c_t) = \frac{c^{1-\theta}-1}{1-\theta}$ shown in the Ramsey model, which yields a steady state result, is used. Moreover, U is the *overall utility*, c is the *per capita consumption*, $u(c)$ is the *momentary utility* and ρ is the *subjective rate of discount*. Moreover, FA represents the value of financial assets owned by households, which is a dynamic parameter.

Thanks to the previously obtained $w_{R\&D} = w_Y$ equations, $w_{R\&D} H_{R\&D} + w_Y H_Y = w\bar{H}$ can be written. Hence, when the Hamiltonian equation of the total utility maximization problem is written:

$$H = e^{-\rho t} \frac{c^{1-\theta}-1}{1-\theta} + \lambda \{r_t(FA) + w_t \bar{H} - P_A \dot{A} + A\pi_t - C_t\} \quad (16)$$

When the mathematical solution of the first order maximizing conditions is done, the steady state result $\hat{\lambda}_{ss} = -r_{ss}$ will be obtained. Its derivative with respect to time will also take the value $\dot{r}_{ss} = 0$ and r_{ss} will be constant at steady state. Together with the other first order maximizing conditions, the *Keynes-Ramsey Rule* will be obtained $\left(\frac{\dot{c}}{c} = \frac{1}{\theta}(r - \rho)\right)$.

Since there will be $\hat{C}_{ss} = \frac{1}{\theta}(r_{ss} - \rho)$ in the steady state and r_{ss} is constant, the parameter $\hat{C}_{ss}$ is also constant. On the other hand, the macroeconomic budget constraint is obtained with the equations $r_t = MPP_K$ and $w_t = MPP_L$ to be obtained by solving the Hamiltonian equation⁶ ($K = \dot{Y} - C$).

In the light of all the information, it can now be shown that r_{ss} is a fixed number:

$$\begin{aligned}a_{R\&D} \bar{H} - \frac{r_{ss}}{\alpha} &= \frac{1}{\theta}(r_{ss} - \rho) \Rightarrow \\ r_{ss} &= [a_{R\&D} \theta \bar{H} + \rho] \left(\frac{\alpha}{\alpha + \theta}\right)\end{aligned}$$

Plugging this equation into $\hat{C}_{ss}$ makes it easy to find the endogenous growth rate g :

$$\begin{aligned}g &= \frac{1}{\theta} \left([a_{R\&D} \theta \bar{H} + \rho] \left(\frac{\alpha}{\alpha + \theta}\right) - \rho \right) \Rightarrow \\ g &= \frac{\alpha a_{R\&D} \theta \bar{H} - \rho}{\alpha + \theta}\end{aligned}\quad (17)$$

It will be positive as long as $\alpha a_{R\&D} \theta \bar{H} > \rho$ holds. According to the Romer (1990) model, the productivity of the R&D sector and the total stock of human capital affect the growth rate positively, while the subjective discount rate and the elasticity of marginal utility affect the growth rate negatively. Finally, as α , which indicates monopolistic price-setting power in the intermediate-goods market, increases (i.e. as monopolistic price-setting power decreases), the growth rate increases.

⁶ In the Romer model, the margin of erosion is not defined. The $\hat{Y}_{ss} = \hat{K}_{ss} = \hat{C}_{ss} = \hat{A}_{ss}$ equations can be easily found together with the budget constraint equation.

Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yöntemi ile Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Karşılaştırılması: Özel Bir Eğitim Kurumunda Uygulama¹

Comparison of Time-Driven Activity Based Costing Method and Activity-Based Costing Method: Application in a Private Educational Institution

Mehmet Murat GUTNU², Zeynep TÜRK³

Öz

Amaç: Bu çalışmanın amacı, Faaliyet Tabanlı Maliyetleme (FTM) ve Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme (ZDFTM) yöntemlerini bir hizmet işletmesi olan özel bir eğitim kurumunda uygulamak ve elde edilen sonuçları karşılaştırmaktır.

Tasarım/Yöntem: Araştırmada, özel bir eğitim kurumunda örnek olay araştırma yöntemi kullanılarak her bir sınıf düzeyinde birim öğrenci maliyetleri hesaplanmıştır.

Bulgular: Analizler sonucunda, ZDFTM yönteminin FTM yöntemine göre atıl kapasite maliyetlerini hesaplayarak daha doğru maliyet bilgisi sunduğu tespit edilmiştir. Ek olarak, 7. ve 11. sınıflarda atıl kapasite maliyetlerinin yüksek olduğu ve atıl kapasite maliyetlerinin % 81'inin eğitim-öğretim faaliyetinden kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sınırlılıklar: İşletmenin yönetim muhasebesi konusundaki bilgi ve personel eksikliği araştırmanın sınırlılıkları olarak değerlendirilmektedir.

Özgünlük/Değer: Literatürde çeşitli çalışmalar olmasına karşın, anasınıfından 12. sınıfa kadar tüm kademelerde hem FTM hem de ZDFTM yöntemlerinin uygulandığı ve karşılaştırıldığı bir çalışmaya rastlanılmaması bakımından çalışmanın literatüre katkı sunması değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Faaliyet Tabanlı Maliyetleme, Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme, Atıl Kapasite

Abstract

Purpose: The aim of this study is to apply Activity Based Costing (ABC) and Time Driven Activity Based Costing (TDABC) methods in a private educational institution, which is a service business, and to compare the results obtained.

Design/Methodology: In the study, unit student costs at each grade level were calculated using the case study research method in a private educational institution.

Findings: As a result of the analysis, it was determined that the ZDFTM method provides more accurate cost information by calculating idle capacity costs compared to the ABC method. In addition, it was concluded that idle capacity costs were high in the 7th and 11th grades and 81% of the idle capacity costs resulted from education and training activities.

Limitations: Lack of knowledge and personnel on management accounting of the business are considered as limitations of the research.

Originality/Value: Although there are various studies in the literature, it is considered that the study contributes to the literature as there is no study in which both ABC and ZDFTM methods are applied and compared at all levels from kindergarten to 12th grade.

Keywords: Activity Based Costing, Time Driven Activity Based Costing, Idle Capacity

¹Bu çalışma, Prof. Dr. Zeynep TÜRK'ün danışmanlığında 2018 yılında Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde savunulmuş olan "Kaynak Tüketim Muhasebesinin Geleneksel ve Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yöntemleriyle Karşılaştırılması ve Bir Hizmet İşletmesinde Uygulanması" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

²Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin Meslek Yüksekokulu, Turizm ve Otel işletmeciliği, muratgutnu@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3547-0729

³Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, zeynepturk@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6744-1255

1. GİRİş

Faaliyet Tabanlı Maliyetleme (FTM) yöntemi, 1980’li yıllarda ilk defa Robert Kaplan ve Robin Cooper tarafından öne sürüldüğünde maliyet ve yönetim muhasebesi alanında dünya çapında ciddiyeyle ve ilgiyle karşılanmış ve çeşitli akademisyenlerin de katkısıyla gelişerek günümüze kadar gelmiştir. İlerleyen zamanlarda, FTM yönteminden sağlanan maliyet verilerinin yönetsel amaçlara da hizmet edebileceğı ve yöneticilere değerli, detaylı ve güvenilir bilgiler sağlayabileceğı yönünde görüşler ağırlık kazanmaya başlamış ve böylece Faaliyet Tabanlı Yönetim (FTY) yöntemi yöneticilere yardımcı olmak ve işletme kararlarında kullanılmak üzere ortaya çıkmıştır (Tanış, 1999). Güçlü bir felsefeye ve arka plana sahip olan FTM yöntemi, maliyet ve yönetim muhasebesi alanında köklü ve sarsılmaz bir iz bırakmıştır. Ancak, zaman içerisinde her sistemde olduğı gibi FTM yönteminde de bazı eksikliklerin olduğı gün yüzüne çıkmış ve çeşitli yönlerden eleştirilmiştir.

FTM yöntemi, geleneksel hacim tabanlı maliyetleme yöntemleri üzerinde teorik üstünlüğüne rağmen, çoğı işletmede Geleneksel Maliyet Yöntemleri (GMY)’nin yerini almada başarılı olamamıştır. FTM yönteminin işletmelere adaptasyonu oldukça düşük seviyelerde kalmış ve yöntemi uygulayan işletmelerin büyük çoğunluğu uzun vadede yöntemi sürekli kılamamıştır (Tse & Gong, 2009). 2000’li yıllara gelindiğinde FTM kullanımı İngiltere’de %17,5 Yeni Zelanda’da 20,5 Avustralya’da ise %12 seviyesindedir (Cengiz, 2012). Türkiye’de ise 500 büyük firma üzerinde yapılan çalışmada, işletmelerin %17’sinin FTM yöntemini pilot çalışma olarak denedikleri görülmüştür (Tanış, 2005). FTM yönteminde; veri toplama ve hazırlama sürelerinin uzun olması, maliyet taşıyıcılarının belirlenmesinin sübjektif olması, sistemin sürdürülmesi ve güncelleştirilmesinin güç olması, faaliyetlerin ne kadar zamanda yapılacağıyla ilgili çalışanlarla yapılan görüşmelerin her faaliyet değışikliğinde yeniden yapılması zorunluluğı, faaliyet sayısının çok olmasıyla beraber bu faaliyetlerin karmaşıklığı ve en önemlisi kullanılmayan kapasiteyi göz ardı ederek hesaplamaması gibi eksiklikleri bulunmaktadır (elik, 2016). Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme (ZDFTM), Kaplan ve Anderson tarafından bu eleştirilerin ve zorlukların üstesinden gelmek için geliştirilmiş bir maliyet yönetim tekniğidir (Guzman vd., 2016). ZDFTM yöntemi, FTM yönteminin iyileştirilmiş hali (Kaplan ve Anderson, 2003), yeni FTM (Pernot vd., 2007), yeni nesil FTM (Barros ve Ferreira, 2017), güncellenmiş, gelişmiş, basitleştirilmiş FTM (Kırlioğlu ve Atalay, 2014b) ve FTM’nin yeni yorumu, yeniden yorumlanması şeklinde ifade edilebilir.

Kaplan ve Anderson (2004, 2007), FTM’nin klasik konseptine yönelik eleştirilere yanıt olarak, ZDFTM adı verilen FTM’nin yeni bir versiyonunu önermiştir. Bu yeni versiyon faaliyet maliyetlerinin hesaplanmasının karmaşıklığını azaltmak için tasarlanmıştır. ZDFTM, hizmet işletmeleri de dahil olmak üzere büyük ve çok büyük işletmelerde (imalat, otel, hastane, bankalar, finansal kurumlar ve kar amacı olmayan organizasyonlar) uygulanmıştır (Namazi, 2016; Barros & Ferreira, 2017). ZDFTM, FTM yönteminin uygulanması ve işletilmesi ile ilgili sorunları ortadan kaldırmayı mümkün kılmıştır (Szychta, 2010).

ZDFTM, FTM’nin zorluklarının üstesinden gelmek için Kaplan ve Anderson tarafından geliştirilen yeni bir yaklaşımdır (Everaert vd., 2008a). Bu yöntemin tarihsel süreci Anderson tarafından 1996 yılında kurulan bir danışmanlık şirketine kadar gitmektedir. Anderson ve Acorn Systems 1997 yılında işletmesinin zaman denklemlerini ve ortalama zaman tahminlerini kullanarak daha tutarlı ve etkin model süreçleri konusunda ZDFTM yöntemiyle ilgili ilk deneyler yapmasıyla başlamaktadır. Kaplan ise; 2001 yılında bu ekibe katılmış ve yapmış olduğı akademik çalışmalarda yöntemi iki parametre (tedarik edilen kapasite için maliyet oranı ve her bir işlemde kullanılan kapasite) üzerine kurarak, ZDFTM yönteminin ortaya çıkışının teorik alt yapısını hazırlamıştır. 2004 yılında Anderson ve Kaplan bir araya gelmiş, yöntemi geliştirmeye ve tamamlamaya yönelik akademik çalışmalarla da destekleyerek, stratejik maliyet yönetimi yaklaşımlarında etkin bir yöntem olarak kullanılması sağlamışlardır (Kaplan & Anderson, 2007).

İlerleyen bölümlerde; FTM yönteminin tanımı ve genel yapısı, FTM yöntemine yöneltilen eleştiriler, ZDFTM yönteminin tanımı, amaçları ve özellikleri üzerinde durulduktan sonra, ZDFTM yönteminin işleyişıyle ilgili genel yapısı, ZDFTM yöntemini uygulayacak işletmeler için kurulma adımlarının ne olduğı ve en son ZDFTM yönteminin avantaj ve dezavantajları ele alınmıştır. Araştırmanın metodolojisi bölümünde çalışmanın amacı ve yöntemi ile araştırma sırasında karşılaşılan

kısıtlara değinilmiştir. Uygulama bölümünde işletme hakkında genel bilgiler verilmiş ardından sırasıyla FTM ve ZDFTM yöntemleri uygulanarak atıl kapasite maliyetleri hesaplanmıştır. Sonuç bölümünde ise uygulamadan elde edilen sonuçlar analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

2. TEORİK ÇERÇEVE

2.1. Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Tanımı ve Genel Yapısı

Yoğun küresel rekabet ve köklü yeni üretim teknolojileri ortamında doğru ürün/hizmet maliyet bilgisi rekabet başarısı için hayati derecede önem arz etmektedir. (Cooper & Kaplan, 1988). Maliyet bilgilerinin doğru ve güvenilir olması işletmelerin yönetsel kararlarının isabetli olmasına, dolayısıyla rekabet üstünlüğü sağlamasına fırsat tanır. Kuşkusuz ki, rekabetin artmasıyla doğru maliyet bilgisine olan gereksinim de aynı oranda artmıştır (Karğın, 2013).

FTM yöntemi, ilk defa Robin Cooper ve Robert Kaplan tarafından GMY'ye karşı bağımlılığı azaltmak ve alternatif oluşturmak amacıyla 1980'li yıllarda John Deere, Union Pasific, Packard, General Motors gibi işletmelerdeki araştırmalar sonucu yönetsel amaçlara dayanarak geliştirilmiştir (Carmo & Padovani, 2012; Fei & Isa, 2011). Başlangıçta; FTM yöntemi sadece daha az karmaşık ve ürünlerle ilişkili faaliyetlerin tanınması için üretim işletmelerinde uygulanmış, daha sonra artan rekabet ortamında hayatta kalmak için maliyet bilgisinin önemini benimseyen hizmet işletmelerinde de uygulanmasının gerekliliği anlaşılmıştır (Krishnan, 2006).

FTM yöntemi; “ürünler/hizmetler faaliyetleri tüketir, faaliyetlerde kaynakları tüketir” temeline dayanmaktadır (Haroun, 2015). Daha geniş bir ifadeyle; FTM iki aşamalı bir yaklaşımdır. İlk aşamada, kaynak maliyetleri gerçekleştirilen her faaliyetin gerektirdiği kaynakları dikkate alarak kaynak maliyeti taşıyıcıları aracılığıyla süreçlere ve faaliyetlere, ardından da ikinci aşamada faaliyet maliyetleri faaliyet maliyet taşıyıcıları aracılığıyla ürünlere, hizmetlere ve müşterilere yükleyen bir yöntem olarak tanımlanmaktadır (Kostakis vd., 2010). Yani FTM, işletmede gerçekleştirilen faaliyetlerin maliyetlerini ürünler ve müşterilerle doğrudan ilişkilendirmektedir (Cooper & Kaplan, 1992).

FTM; ürün ve müşterilerin karlılığını izlemeye ve işletme maliyetlerini düşürmeye yardımcı olan gelişmiş bir maliyetleme yöntemidir (Tapanjeh, 2008).

FTM; faaliyetler üzerine odaklanarak değer katan faaliyetleri önceleyen, endirekt maliyetleri uygun maliyet taşıyıcıları ile faaliyetlere sonrasında maliyet nesnelerine anlamlı bir şekilde yükleyen yararlı bir maliyet yönetim aracıdır. (Polat, 2011).

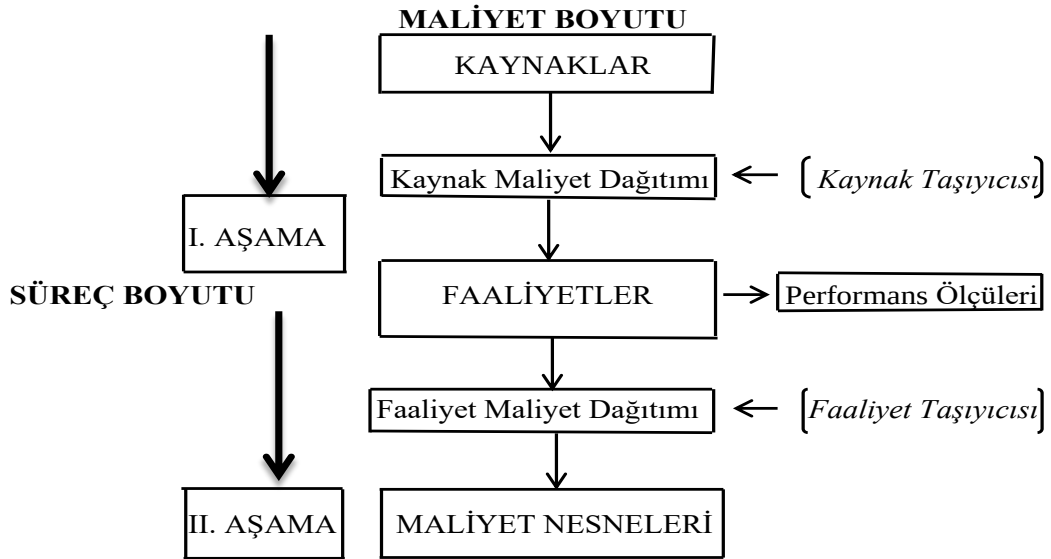
FTM, Genel Üretim Giderleri (GÜG)'ni etkili bir şekilde dağıtmayı amaçlayan bir maliyet muhasebesi metodolojisidir (Kostakis vd., 2010). Daha açık bir ifadeyle; GÜG'ü ürünler, süreçler, hizmetler ya da müşteriler gibi maliyet özneleri ile direkt olarak ilişkilendirilmesi ve bu sayede yöneticilerin, ürün karışımına ve rekabetsel stratejilerine ilişkin doğru kararlar vermeleri için kullanılan bir maliyetleme yöntemidir (Arzova, 2002).

FTM yöntemi; kaynaklar, faaliyetler ve maliyet nesneleri arasındaki nedensel ilişkileri tanımlayarak, verimsiz/gereksiz faaliyetleri ve maliyet azaltma veya kar geliştirme fırsatlarına olanak tanımaktadır (Moore, 2005). Tüm bunlar çözümlendiğinde, FTM yönteminin çift boyutlu bir işleyişe sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunu, Şekil 1 yardımıyla görmek mümkündür.

FTM yöntemi; genel yapısı ve işleyişi açısından değerlendirildiğinde, maliyet boyutu ve süreç boyutu olmak üzere iki boyutlu bir modele sahip olduğu görülmektedir. Maliyet boyutu; kaynaklar, faaliyetler ve maliyet nesneleri hakkında maliyet bilgileri sağlamaktadır. Maliyet boyutunun amacı; maliyet atamalarının doğruluğunu ve kesinliğini arttırmaktır. Şekil 1'de de görüldüğü gibi; kaynaklar kaynak taşıyıcılarıyla faaliyetlere, faaliyet maliyetleri de faaliyet taşıyıcılarıyla maliyet nesnelerine dağıtılmaktadır. FTM yönteminin maliyet boyutu; ürün/hizmet maliyeti hesaplama, stratejik maliyet yönetimi ve taktik analiz için faydalı olmaktadır. Süreç boyutu ise; hangi faaliyetlerin yapıldığı, niçin yapıldığı ve ne kadar iyi yapıldığı ile ilgili bilgi sağlamaktadır. Süreç boyutunun amacı; maliyet azaltma, faaliyet analizi, süreç mühendisliği, kalite maliyetleri ve sürekli gelişim gibi performans ölçümüdür (Hansen & Mowen, 2006). Performans ölçütleri, bir faaliyetin ne kadar iyi gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Tipik performans ölçütleri, faaliyet verimliliği, bir faaliyeti tamamlamak için gereken süre ve işin kalitesini içermektedir. Genel olarak; bir faaliyeti gerçekleştirmek ne kadar uzun sürerse,

kullanılan kaynaklar ve toplam maliyetler o kadar büyük olur. Benzer şekilde, kalitesizlik genellikle daha fazla kaynak kullanır ve genel maliyetler daha yüksektir. Burada amaç, performansı artırmaya yardımcı olmak ve ürünlerin/hizmetlerin değerini artırmak için bu bilgiyi kullanmaktır (Moore, 2005).

Şekil 1: FTM Yönteminin Genel Yapısı

FTM yöntemi temel olarak iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada; maliyetler maliyet taşıyıcıları ile bir faaliyet merkezindeki maliyet havuzlarına atanır. İkinci aşamada ise; maliyetler, ürünlerin faaliyet tüketimine dayalı olarak maliyet havuzlarından bir ürüne tahsis edilir (Roztockı vd., 2004; Everaert vd., 2008a).

2.2. Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler

1980'li yıllarda tanıtılan FTM yöntemi; görünüşte süreçler, ürünler ve müşterilerin daha doğru maliyetlerini elde etmek için işletmelere yeni bir fırsat sunmuştur. Ancak; büyük işletmeler için FTM yöntemini kurmak ve sürdürmek yüksek maliyete sebep olduğundan dolayı vadinin büyük bir kısmını gerçekleştirememiştir. Yönetim araçlarının benimsenmesine ilişkin yapılan bir ankette FTM sadece %50 benimsenme oranı ile ortalamanın altında kalmıştır. İşletmelere kavrayışlar sunan bir sistem için ürünler, süreçler, servisler ve müşterilerin karlılığı ve maliyetindeki düşük benimsenme oranı şaşırtıcı ve rahatsız edici olmuştur (Kaplan & Anderson, 2007).

Tse ve Gong (2009)'a göre; FTM, maliyet yönetim sistemleri ve diğer örgütsel bilgi sistemleri arasındaki entegrasyon eksikliği, sistemin büyük işletmelerde sürdürülmesinin kompleks olması ve yönetim desteğinin istenen düzeyde olmaması yönünden problemlidir.

Karğın (2013)'a göre; FTM, yöntemine işletmelerdeki personeller tarafından güçlü direnç gösterildiği için uygulanması yönetsel kararlar bakımından etki doğurmamaktadır. Zira; FTM yöntemi, hem yöneticilere yeni olmayan ve tahmin edilebilir bilgiler sunmakta hem de sunulan bilgiler üst düzey yöneticilerce önemsenmemektedir.

Bruggeman vd. (2005)'ne göre; daha az doğru maliyet bilgilerine yol açan ölçüm hataları, örgütsel çapta FTM yönteminin çok karmaşık hale gelmesi, oluşturulmasının zaman alıcı olması ve güncellenmesinin zor olmasından kaynaklı olarak işletmelerin FTM yöntemini uygulamada karşılaştıkları zorluklardan birkaçıdır.

Polat (2011)'a göre; FTM yöntemi, maliyet taşıyıcısı oranlarını ortalama rakamlarla (birim sipariş maliyeti, birim fatura maliyeti gibi) hesaplandığından, farklı kaynak taleplerinde bulunan maliyet nesnelerinin maliyetleri bilinmemektedir.

Çarıkçıoğlu ve Polat (2007)'a göre, bazı küçük farklılıklarına rağmen FTM, bir tarihi maliyet yöntemidir. Gelecekle ilgili tahminlerde bazı noksanlıkları vardır. Bu anlamda, direkt girdi yerine bir

başlangıç noktası olarak görülmelidir. Ayrıca, geleneksel yöntemlerde görülen endirekt maliyetlerin maliyetin oluşumunu doğru olarak yansıtmayan taşıyıcılarla dağıtılması durumu FTM ile daha da artabilir.

Pernot vd. (2007) bir üniversitenin kütüphane hizmetlerinde yaptıkları çalışmada FTM yönteminin iki önemli probleme sebep olduğunu belirtmiştir. Birincisi, özellikle eğer mevcut muhasebe sistemi FTM bilgisi toplamayı desteklemiyorsa bir FTM yöntemi kurmak çok maliyetlidir. İkincisi, yöntem daha da maliyetleri arttıran bir şekilde sürekli güncellenmeye ihtiyaç duymaktadır.

Roztockı vd. (2004) 100 kişiden az personeli olan küçük işletmeler için GMY'den FTM yöntemine geçişin işletmeler için riski azalttığını, ancak zaman ve para yatırımı, örgütsel değişiklikler, çalışanların kabulü, yazılım ve donanım yatırım, veri toplama araçları vb. gerektirdiğini ifade etmişlerdir.

Gutnu (2013) FTM yöntemini bir üretim işletmesi olan fiberglas pikap kabininde uygulamış ve geleneksel üç aşamalı maliyetleme sistemi ile FTM yöntemi sonuçları karşılaştırıldığında birbirine benzer rakamların çıktığı görülmüştür. Böyle bir sonucun çıkmasının temel nedeni ise, işletmede gerçekleşen faaliyetlerin "birim seviye" düzeyinde olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla FTM; faaliyetleri parti, mamul ve işletme düzeyindeki faaliyetlerin dışında birim seviyede olan işletmelerde anlamlı sonuçlar vermemektedir.

Kaplan ve Anderson (2007)'a göre; FTM yöntemiyle ilgili başka ve önemli bir eksiklik de görüşme ve anket sürecinin kendisinde meydana gelmektedir. Personeller günlük olarak yaptıkları faaliyetlerin hangilerine yüzdesel olarak ne kadar zaman harcadıkları sorusuna büyük bir kısmı %100 şeklinde cevaplar vermiş, çok küçük bir kısmı zamanlarının bir bölümünün boşta ve kullanılmamış olarak geçtiğini ifade etmişlerdir. Bu nedenle; FTM, kaynakların tam kapasitede çalıştığını varsayarak maliyet taşıyıcı oranlarını hesaplamaktadır. Dolayısıyla; FTM, kullanılmayan kapasiteyi hesaba katmadığı için teorik olarak doğru değildir.

Yukarıdaki eleştirilere ek olarak Kaplan ve Anderson (2007) FTM yönteminin yeni bir yorumu olan ZDFTM yöntemini tanıtırken FTM yönteminin dezavantajlarını şu şekilde sıralamaktadır:

- Görüşme ve araştırma süreci zaman alıcı ve masraflıdır.
- FTM yöntemi verileri sübjektif ve doğrulamak zordur.
- Verilerin saklanması, işlenmesi ve raporlanması pahalıdır.
- FTM yöntemi çoğu zaman yerel kalmakta ve işletme çapında bütünsel bir karlılık fırsatları sağlayamamaktadır.
- FTM yönteminin değişen koşullara uyum sağlayacak şekilde kolaylıkla güncellenmemektedir.
- FTM yöntemi kullanılmayan kapasite potansiyelini göz ardı ettiği için teorik olarak doğru değildir.

FTM yöntemine yöneltilen geniş çaplı ve derinlikli eleştiriler sistemin bu şekilde uygulanmasının doğru bilgi üretmeyeceği ve revize edilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Bunun sonucu olarak, ZDFTM (Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme) yöntemi doğmuştur.

2.3. Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Tanımı, Amaçları ve Özellikleri

ZDFTM yöntemi; daha basit, daha az maliyetli ve FTM yönteminden çok daha güçlü bir yaklaşımdır. FTM yönteminde, görüşme ve araştırma süreci zaman alıcı ve pahalı iken; bu durum ZDFTM yönteminde, faaliyetlere kaynak maliyetleri tahsis etmek için personellerle görüşme ve anket yapma ihtiyacı ortadan kalktığından dolayı daha basit bir tekniktir (Kaplan & Anderson, 2007). ZDFTM, birden fazla taşıyıcıyla işletilebilen zaman denklemlerini kullanarak karmaşık ve uzmanlaşmış işlemleri basit bir şekilde tanımlama ve raporlama olanağı sağlayan bir yöntemdir (Bruggeman vd., 2005). ZDFTM, tek bir dağıtım taşıyıcısı olarak zamanı kullanan ve FTM'ye göre daha basit ve daha doğru maliyet hesaplamaları yapmaya çalışan bir yaklaşımdır (Yükücü & Gönen, 2009). ZDFTM, maliyet ve karların daha net ve şeffaf bir şekilde görülmesini sağlayan ve çeşitli stratejik kararların alınmasına yardımcı olan yenilikçi bir yaklaşımdır (Kırlioğlu & Atalay, 2014a).

ZDFTM, kapasiteyi dikkate alınarak kullanılmayan kapasite miktarını hesaplayan böylece işletmede gerçekleşen faaliyetler ve personelin verimliliği hakkında yöneticilere bilgi sağlayarak etkili

bir kaynak planlamasına olanak sağlayan bir yöntemdir (Koşan, 2007). ZDFTM işletmelere; üretim süreçlerinin maliyet ve kapasite kullanımı ve siparişlerin, ürünlerin ve müşterilerin karlılıklarının tespit edilmesinde şık ve pratik bir seçenek sunmaktadır. ZDFTM, yöneticilere süreç iyileştirme öncelikleri belirlemek, ürün çeşitlerini ve karışımlarını rasyonel hale getirmek, müşteri siparişlerini fiyatlandırmak ve müşteri ilişkilerini her iki tarafa fayda sağlayacak şekilde yönetmek için doğru maliyet ve karlılık bilgileri sağlamaktadır (Kaplan & Anderson, 2007).

FTM'nin yeni bir versiyonu olan ZDFTM'nin amacı, FTM'nin faydalarını göz ardı etmeden sistemle ilgili eleştirileri ve kısıtları çözmeye çalışmasıdır (Pernot vd., 2007). Bununla birlikte, zaman alıcı ve maliyetli araştırmaların terk edilmesiyle FTM'nin yararlarının artırılıp eksik taraflarının azaltılması da başka bir amacdır (Atmaca & Terzi, 2007; Barrett, 2005).

ZDFTM yönteminin en önemli özelliği, kapasitenin etkin bir şekilde hesaplanıp, faaliyet maliyetlerine aktarılabilmesi ve kullanılmayan kapasite maliyetinin ayrıştırılabilmesidir. Bu nedenle ZDFTM; işletme yöneticilerine daha anlamlı maliyet ve karlılık bilgilerini, daha hızlı ve düşük maliyetle sunmaktadır (Bekçioğlu & Köroğlu, 2012).

2.4. Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Genel Yapısı

ZDFTM yöntemi, FTM yöntemiyle benzer şekilde faaliyetlerin kaynakları tükettiği, maliyet nesnelerinin de faaliyetleri tükettiği bir maliyet yöntemidir (Koşan, 2007). ZDFTM yöntemi; kaynak maliyetlerini, sadece kaynak kapasitesinin birim maliyeti ve bir faaliyetin zaman süresinin tahminini kullanarak doğrudan maliyet nesnelerine atamaktadır (Síguenza-Guzman vd., 2014). Ayrıca, çalışanların FTM yöntemi için sübjektif bir şekilde tahmin ettiği yüzdelerin aksine, ZDFTM yöntemindeki süre gözlemlenebilir ve geçerlidir (Kaplan & Anderson, 2004).

2.4.1. Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin İki Parametreye Dayanması

ZDFTM yönteminin basitliğinden dolayı sadece iki parametrenin tahmin edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır (Pernot vd., 2007; Kaplan & Anderson, 2003; Polat, 2011; Szychta, 2010; Guzman vd., 2016; Cengiz, 2012).

- Kaynak kapasitesini tedarik etmenin her zaman birimi başına maliyeti,
- Ürünler, hizmetler ve müşteriler tarafından tüketilen kaynak kapasitesinin birim süresi,

Kaynak Kapasitesini Tedarik Etmenin Her Zaman Birimi Başına Maliyeti: ZDFTM yöntemi, tedarik edilen kapasite maliyetini tahmin ederek başlamaktadır. Bunun için, faaliyetlerin gerçekleştiği çeşitli kaynak gruplarının pratik kapasitesi saptanır. Tedarik edilen kapasite maliyetini bu kaynak gruplarının pratik kapasitesine bölerek birinci parametre olan kaynak kapasitesini tedarik etmenin her zaman birimi başına maliyeti hesaplanmış olmaktadır (Kaplan & Anderson, 2003).

Kaplan ve Anderson (2007) ZDFTM yöntemi için varsaydıkları pratik kapasite, teorik kapasitenin %80 veya %85'i olarak kabul edilmiştir. Eğer bir personel teorik kapasite olarak haftada 40 saat çalışıyorsa, bunun 8 saati (%20) mola, yemek, eğitim, toplantı vb. işlere ayrılarak pratik kapasitesi 32 saat olarak hesaplanacaktır. Aynı şekilde; makineler için de periyodik bakım-onarımlar, arızalanma vb. sebeplerden dolayı %15 veya %20 oranında verimli çalışmadığı için teorik kapasitenin %80 veya %85'i kabul edilmelidir.

Ürünler, Hizmetler ve Müşteriler Tarafından Tüketilen Kaynak Kapasitesinin Birim Süresi: ZDFTM'de kaynak havuzunun birim maliyeti hesaplandıktan sonra, bu havuzda meydana gelen çoklu faaliyetlerin yerine getirilmesi için gereken birim zaman (kapasite) saptanmalıdır. Başka bir ifadeyle, maliyet nesneleri bazında değişen kaynak (kapasite) taleplerini gösterecek zaman tahmini yapılmalıdır. Böylece; birim zaman tahmini, çalışanların zamanlarını hangi faaliyetlere yüzdesel olarak harcadıklarını bulmak için yapılan mülakatların yerini almaktadır. Zaman tahminleri ya doğrudan gözlemle ya da mülakat yoluyla elde edilebilmektedir. Yüzde yüz doğru olmasının çok önemli olmadığı, yaklaşık tutarlı bir sonucun yeterli olduğu vurgulanmaktadır (Szychta, 2010; Polat, 2011).

ZDFTM yöntemiyle faaliyetler analiz edilerek fayda sağlamayan faaliyetler saptanmaktadır. Bunun yanında, kapasite etkin bir şekilde hesaplanarak kullanılmayan kapasite maliyetleri ortaya çıkarılıp maliyet nesnelerine yüklenmeyerek yöneticilere kaynaklar, faaliyetler, süreçler ve maliyet nesneleri hakkında daha doğru ve güvenilir bilgiler verilmektedir (Kırhoğlu & Atalay, 2014a).

2.4.2. Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminde Zaman Denklemleri

ZDFTM yönteminin getirdiği en büyük yenilik, zaman taşıyıcıları ve zaman denklemleridir. ZDFTM, faaliyetlerin gerçekleştirildikleri zamana karşılık gelen maliyet taşıyıcılarının kullanımını içeren bir eşdeğerlilik yaklaşımıdır. ZDFTM yönteminin temel ilkesi; maliyet taşıyıcılarını zaman taşıyıcılarına, yani eşdeğer zamansal birimlere (standart çalışma saatlerine) çevirmektir. Zaman denklemleri ise; bir faaliyeti gerçekleştirmek için gerekli olan zamanı, zaman taşıyıcılarının bir fonksiyonu olarak gösteren matematiksel denklemlerdir (Yaşar, 2017). Bu denklemleri kullanarak olası tüm faaliyet kombinasyonları, farklı hizmet türlerinin gerçekleştirilmesi için aynı sürelerle sahip olmasına gerek olmadan modellenebilmektedir (Guzman vd., 2016). Genel olarak; tüm sipariş ve işlemlerin aynı olduğu ve aynı zamanı gerektirdiği yanlış algısından hareketle ZDFTM yönteminde zaman denklemleri, farklı işlem türlerinin gerektirdiği farklı zamanlara kolaylıkla uyum sağlamaktadır (Kaplan & Anderson, 2007). Zaman denklemlerinin hesaplanabilmesi için aşağıdaki adımların yerine getirilmesi gerekmektedir (Kaplan & Anderson, 2007; Köse, 2010).

- En maliyetli süreçlerden başlanmalıdır. Bu kapsamda, en çok zamanın harcandığı ve maliyetin oluştuğu süreç ele alınmalıdır.
- Sürecin kapsamı belirlenmeli, süreci hangi faaliyet veya olayların başlattığı ve bitirdiği açıkça saptanmalıdır.
- Zamanın önemli etkenleri belirlenmeli, her bir faaliyet için kaynak zamanı (kapasite) tüketen önemli ve etkili faktör tanımlanmalıdır.
- Kullanılabilir, hazır ve elde edilebilir taşıyıcı değişkenleri kullanılmalıdır. İşletmeler yalnızca ZDFTM’yi besleyecek yeni veri toplama teknolojilerini kullanmamalıdır. KKP ve MİY yöntemlerinden kolayca veri aktarımı sağlanabilmektedir.
- Kolaydan başlanmalıdır. Öncelikle, zaman denklemi için tek taşıyıcı değişkeni kullanılmalıdır.
- Yöntemin kurulması ve geçerliliğinin sağlanması için operasyonel personel istihdam edilmelidir.

Aşağıdaki satırlarda zaman denklemlerinin matematiksel olarak açıklanması sunulmaktadır (Bruggeman vd., 2005):

J faaliyetinin içindeki her bir olayın (k) maliyeti = $t_{j,k} * c_i$

c_i = i kaynak havuzunun birim zaman (dakika) başına maliyeti

$t_{j,k}$ = j faaliyetindeki k olayı için harcanan zaman

Bir faaliyetin maliyeti, tüm farklı olayların maliyetlerinin toplanması ile bulunur. Bir maliyet öznesinin (mamul, hizmet, müşteri, sipariş) toplam maliyeti şu şekilde hesaplanır:

$$n \quad m \quad l$$

$$\text{Bir Maliyet Öznesinin Toplam Maliyeti} = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m \sum_{k=1}^l t_{j,k} * c_i$$

c_i = i kaynak havuzunun birim zaman (dakika) başına maliyeti,

$t_{j,k}$ = j faaliyetindeki k olayı için harcanan zaman,

n = kaynak havuzu sayısı,

m = faaliyetlerin sayısı,

l = j faaliyetinin tekrarlanma sayısını göstermektedir.

Zaman denklemlerinde, bir faaliyetin içindeki bir olay için harcanan zaman, zaman taşıyıcıları denilen farklı özelliklerin fonksiyonu olarak ifade edilebilir. Aşağıda yer alan zaman denklemi, olası “X” zaman taşıyıcıları ile “j” faaliyetindeki “k” olayı için gereken zamanı gösterir. Genel zaman denklemi şu şekilde formüle edilir:

$$t_{j,k} = \square_0 + \square_1 X_1 + \square_2 X_2 + \square_3 X_3 + \dots + \square_p X_p$$

$t_{j,k}$ = j faaliyetindeki k olayı için harcanan zaman,

$\square 0$ = “k” olayının özelliklerinden bağımsız olarak “j” faaliyeti için gereken sabit zaman,

$\square 1$ = Birinci zaman taşıyıcısının bir birimi için harcanan zaman,

X_1 = Zaman taşıyıcısı 1,

X_2 = Zaman taşıyıcısı 2,

X_p = Zaman taşıyıcısı p,

P = “j” faaliyetinin gerçekleştirilmesi için gereken zamanı belirleyen zaman taşıyıcılarının sayısını göstermektedir.

ZDFTM yöntemindeki zaman denklemleri, yöneticilere geleceği simüle etme imkanı tanımaktadır. Süreç verimlilikleri, ürün hacmi ve karması, müşteri sipariş modelleri ve kanal karmasındaki değişiklikler dahil olmak üzere süreç kapasitesine yönelik talepler oluşturan temel faktörleri vermektedir. Yöneticiler ZDFTM ile çeşitli senaryoların dinamik analizini yapabilir. Gelecek dönemlerin satış ve üretim planlarına ulaştırılması için gereken kaynak kapasitesini analitik olarak hesaplayan yeni bir bütçeleme sürecine kolayca dahil edilebilir (Kaplan & Anderson, 2007).

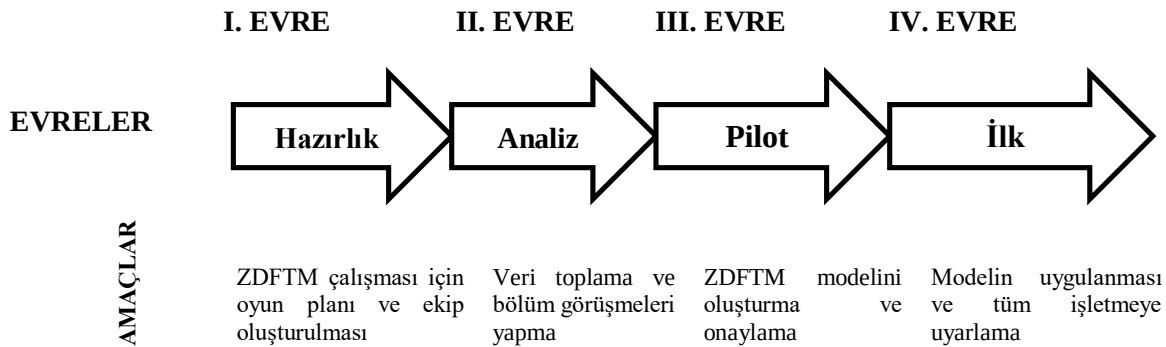
2.5. Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Kurulması

ZDFTM yöntemi temel anlayış olarak FTM yöntemiyle aynı olmasına karşın, uygulama aşamasında kendine özgü bir sürece sahiptir. ZDFTM yöntemi kullanılarak ürün/hizmet maliyetlerinin hesaplanmasında aşağıdaki adımların takip edilmesi gerekmektedir (Bruggeman vd., 2005; Everaert vd., 2008a; Yükçü & Gönen, 2009; Özyürek & Dinç, 2014; Guzman vd., 2016; Yaşar, 2017):

- Faaliyetleri yerine getirecek çeşitli kaynak gruplarının belirlenmesi,
- Her bir kaynak grubunun maliyetinin tahmin edilmesi,
- Her bir kaynak grubunun pratik zaman kapasitesinin tahmin edilmesi (mümkün olan çalışma saatleri gibi),
- Kaynak grubunun toplam maliyetini pratik kapasiteye bölerek her bir kaynak grubunun birim maliyetinin hesaplanması,
- Farklı zaman taşıyıcılarına bağlı faaliyetlerin her bir alt dalı için gerekli olan zaman saptanması,
- Birim maliyet ile gerçekleşen fiili zaman çarpılarak maliyet taşıyıcılarının maliyetlerinin izlenmesi,

ZDFTM yaklaşımında, ürün/hizmet maliyetlerinin hesaplanması için yukarıdaki süreç izlenmeli ve uygulanmalıdır. Diğer taraftan, ZDFTM yönteminin bir işletmede kurulması için de yapılması gerekenler Şekil 2’de görülmektedir.

Şekil 2: ZDFTM Yönteminin Kurulması

EYLEMLER

1. Oyun planının formüle edilmesi,	1. Zaman çalışmaları yapma,	1. Zaman denklemlerinin yazılım içine yerleştirme,	1. İlk uygulama programının geliştirilmesi,
2. Model yapısının geliştirilmesi,	2. Zaman denklemleri ve kapasite maliyet oranlarını tahmin etme,	2. Maliyet nesnesi verisinin alınması,	2. Uygulamacı ekip üyelerinin eğitilmesi,
3. Proje maliyetinin tahmin edilmesi,	3. Gerekli verilerin tamamlanması,	3. Modelin çalıştırılması,	3. Uygulamadan gelen verilerin toplanması,
4. Kullanılabilir ve gerekli verilerin belirlenmesi,	4. Pilot modelin tamamlanması,	4. Modelin onaylanması,	4. Sonuçların yönetim ve ZDFTM komitesi kurullarınca gözden geçirilmesi,
5. Ekip üyelerinin seçilmesi,			

Kaynak: Kaplan, R. S. & Anderson, S. R., 2007.

ZDFTM yönteminin kurulumu dört evrede gerçekleştirilmektedir (Köse, 2010). Her evrede yerine getirilmesi gereken bazı eylemler vardır. Öncelikle; her bir evrenin amacı belirlenmeli, daha sonra bu amaç doğrultusunda eylemler yapılmalıdır. Hazırlık evresinde; süreç iyileştirme, karlı olmayan müşterileri karlı hale getirme gibi amaçlar çerçevesinde amaçlar oluşturulmakta ve bir tesis veya bölümde pilot bir uygulama yapılarak proje maliyetinin tahmini, verilerin toplanması ve proje ekibinin kimlerden oluşacağı belirlenmektedir. Analiz evresinde; verilerin tanımlanması, girişi ve analizinden oluşmaktadır. Zaman denklemleri ve kapasite maliyet oranları bu aşamada ele alınmaktadır. Pilot model evresinde; proje ekibi bölümlerdeki maliyet verilerini maliyet nesnelere zaman denklemleri yoluyla yükleyerek pilot model yapılandırılmaktadır. Ayrıca; pilot model çalıştırıldıktan sonra, proje ekibi tarafından finansal ve işlemsel olarak onaylanmaktadır. İlk uygulama evresinde; model uygulanmakta ve ortaya çıkan sonuçlar işletme yönetimi ve ZDFTM komitesi tarafından değerlendirilerek işletmenin tümüne uyarlanması sağlanmaktadır.

2.6. Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Avantajları ve Dezavantajları

ZDFTM yöntemi, işletmelere maliyet yönetim sistemlerini geliştirme olanağı tanıyarak süreç geliştirme için öncelikleri tespit etme, ürün/hizmet miktarını belirleme, müşteri siparişlerini fiyatlama ve müşteri ilişkilerini karşılıklı fayda temeline göre yönetme konusunda çok fayda sağlayan doğru maliyet ve kârlılık bilgileri sunmaktadır (Bekçioğlu & Köroğlu, 2012). Bunun yanında; ZDFTM yönteminde katma değer yaratmayan faaliyetler belirlenmekte, karlılığı artırıcı tedbirler alınmaktadır. Yöntem yöneticilere, daha anlamlı maliyet ve karlılık bilgilerini daha hızlı ve daha ucuza sunmaktadır. Yöntemin en büyük yararlarından biri doğru ürünler üzerinde daha fazla zaman harcayıp karlı müşterilere odaklanmayı sağlamasıdır (Saban & İrak, 2009). Ayrıca; işletmelerin maliyetlerini ve karlılıklarını müşteri, ürün ve hatta sipariş gibi daha birçok alt seviyede sürdürülebilir şekilde ölçümleyip yönetmelerini mümkün kılmaktadır (Yılmaz & Baral, 2007). ZDFTM, ürünlerin ve hizmetlerin maliyetleri hakkında kapsamlı bilgi üreten, basit ama işletme süreçlerine yaklaşımı bakımından etkili bir yöntemdir (Tanış & Özyapıcı, 2012). ZDFTM yöntemi, işletme yöneticilerine çeşitli avantajlar sağlamaktadır. Bu avantajlar aşağıda maddeler halinde sıralanmaktadır (Kaplan & Anderson, 2007; Namazi, 2016).

- Sağlam bir model oluşturmak için daha kolay ve hızlıdır,
- KKP ve MİY yöntemlerinden alınan veri ile iyi bir şekilde bütünleşebilmektedir (bu sistemi daha dinamik ve daha az insana bağımlı hale getirmektedir),
- Belirli siparişlerin, süreçlerin, tedarikçilerin ve müşterilerin belirli özelliklerini kullanarak maliyetleri işlemlere ve siparişlere dağıtmaktadır,
- En son operasyonların verimliliğini ölçmek için aylık olarak çalışmaktadır,
- Verimliliği ve kapasite kullanımını işlemek için görünürlük sağlamaktadır,
- Öngörülen sipariş miktarları ve karmaşıklığı temelinde kaynak kapasitesi bütçelemek için işletmelerin kaynak taleplerini tahmin etmesini sağlamaktadır,
- Bilgisayar yazılımları ve veri tabanı teknolojileri ile işletmelere kolaylıkla ölçeklenebilir,

- Modelin bakımı hızlı ve ucuzdur,
- Kullanıcılara, sorunların ana nedeninin saptanması konusunda ayrıntılı bilgi sağlamaktadır,
- Müşteriler, ürünler, kanallar, bölümler ve süreçler ile personel sayısı fazla ve sermaye harcamaları çok olduğu için karmaşıklığa sahip herhangi bir işletme veya sektörde kullanılabilir,

Son olarak Tanış ve Özyapıcı (2012), ZDFTM yönteminde kullanılmayan kapasitenin ölçülmesi ve yönetilmesi konusunda yaptıkları çalışmanın literatüre dört önemli katkı sunduğunu ifade etmişlerdir. Birincisi, kullanılmayan kapasitenin analizinin önemi onu sadece güçlü kılmaz, aynı zamanda ZDFTM yönteminin etkinliğini de artırır. İkincisi, ZDFTM yöntemi içinde kullanılmayan kapasite kavramının kullanımı karar verme sürecinde daha detaylı ve güvenilir bilgi sağlar. Dolayısıyla, kullanılmayan kapasitenin elimine edilmesi bir rekabet avantajı sağlamaya yardım eden maliyet etkinliğine yol açar. Üçüncüsü, stratejik yönetim sürecinde vardiyaların rolünün anlaşılmasında daha iyi katkı sunar. Dördüncüsü, ilk olarak kullanılmayan kapasitenin yapısının analizi üzerine odaklanmak etkili bir ZDFTM yöntemi yaratmaya yardımcı olur.

ZDFTM yönteminin yukarıda açıklanan avantajlarına rağmen bazı önemli eksikliklere de sahip olduğu söylenebilir. Öncelikle, zamanın ölçümü halen sorunsaldır. İşte bu yüzden; direk gözlemleme imkanı olmadığında, çalışanlar tarafından ifade edilen zaman tahminleri kullanılmaktadır. Bir diğer önemli eksiklik, ZDFTM kullanılmayan kapasitenin yorumlanmasına ilişkin belirsizlik önemli bir konudur. Kullanılmayan kapasite açıkçası karmaşık bir kavramdır, ayrıca kullanılmayan kapasitenin belirsizliği işletmenin operasyonlarından kaynaklanmaktadır. 24 saat 365 gün hizmet veren bazı hizmet işletmeleri diğer işletmelere göre daha sorunsaldır (Tanış & Özyapıcı, 2012). Ayrıca; ZDFTM, tek dağıtım anahtarı olarak “zaman” kavramını (faaliyetlerin zamanı) almakta hacim esaslı maliyet taşıyıcılarını göz ardı etmektedir. Aynı şekilde, tüm maliyetler değişken olarak kabul edilip sabit ve orantısız şeklinde ayrılmadığından işletmelerde kısa vadeli kararlarda kullanılamamaktadır (Tutkavul, 2016). Bunun dışında, bazı dezavantajlar aşağıdaki maddelerde belirtilmektedir (Gervais vd., 2010).

- Kaynak gruplarının birim maliyetini belirlemek için standart maliyetler ile gerçek maliyetlerin kullanımı arasında tereddüt edilmektedir,
- Atıl kapasite maliyetinin hesaplanması o kadar da kolay değildir,
- Bu yöntem tüm durumlar için uygun bir metodoloji değildir. Herhangi bir işletmede pazarlama, araştırma gibi bazı fonksiyonlar homojen ve tekrarlayıcı olmaktan uzak faaliyetleri içerir. Döngü sürelerinin çok hızlı değiştiği faaliyetlere bu sistemi zorlamaya çalışmak, bu faaliyetler için uygun değildir,
- Bu yöntemde, emeğin zamanının ölçülmesi zordur,

Yükçü ve Gönen (2009)’e göre ise ZDFTM yönteminin bazı zayıf yönleri şunlardır:

- Kullanılacak veriler doğru, güvenilir ve zamanında ulaşılabilir olmadığında çeşitli problemlere sebep olabilir.
- Süreç hesaplamaları için gerekli gözlemler doğru bir şekilde yapıp güncellenmediğinde problem oluşturabilir.
- Bu yöntemde her bir süreç için hesaplanan maliyet bilgileri çok fazla olduğunda, bilgilerin analiz edilmesi yöneticiler için daha fazla çaba gerektiren ve daha fazla zaman isteyen bir iş olabilir.
- Bu yöntemin bazı özelliklerinin yalın üretim yöntemine benzerliğinden dolayı kısıtlı bir durum ortaya çıktığında oluşabilecek durumla ilgili maliyet bilgisi vermemektedir.

3. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİ

3.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu araştırmanın amacı, FTM ve ZDFTM yöntemlerini bir hizmet işletmesi olan özel bir eğitim kurumunda uygulamak ve elde edilen sonuçları karşılaştırmaktır. Her iki yöntem arasındaki sınıf bazında farklılıkların ve atıl kapasite maliyetlerinin hesaplanması yöneticilerin karar almasına yardımcı olacaktır.

Araştırmada yöntem olarak örnek olay (case study) yöntemi tercih edilmiştir. Örnek olay yöntemi, bir veya daha az sayıda birbiriyle ilgili birimler (kurum, işletme, ülke, kabile, birey) üzerinde yapılan derinlemesine araştırmalardır (Coşkun vd., 2019). Araştırmada birincil veri toplama yöntemlerinden mülakat ve gözlemden de yararlanılmıştır. Mülakat için yarı biçimsel soru formları hazırlanmış ve işletmede ilgili kişilerle görüşülmüştür. Gözlem içinse işletme ihtiyaç duyulan zamanda şahsen ziyaret edilmiş ve gerçekleşen faaliyetler ve eğitim süreçleri gözlemlenmiştir. İkincil veri toplama yöntemleri için kütüphane, kitap, makale, üniversite veri tabanı ve işletme dokümanlarından yararlanılmıştır.

3.2. Araştırmanın Kısıtları

Uygulama sürecinde eğitim kurumuyla ilgili bazı güçlüklerle ve kısıtlarla karşılaşmıştır. Bu durum, çalışmanın yürütülmesi aşamasında daha fazla çaba sarf etme gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bazı güçlükler ve kısıtlar aşağıda maddeler halinde sıralanmaktadır:

- Çalışmanın yapılması için uygulama yapılacak olan bir işletmenin bulunması çok güç olmuştur.
- Bulunan işletmede uygulanan herhangi bir maliyet sisteminin olmaması, maliyetlerin geleneksel yöntemle hesaplanması, maliyet ve yönetim muhasebesinin önemini bilinmemesi gibi sebeplerden ötürü maliyet yönteminin kurulması ve verilerin toplanması evresi olağanüstü çabaları gerektirmiştir.
- İşletmede muhatap alınacak uzman personel eksikliği daha fazla gözlem, görüşme ve inceleme yapmayı beraberinde getirmiştir.

4. UYGULAMA

4.1. İşletme Hakkında Genel Bilgiler

Uygulamanın yapıldığı işletme hizmet sektöründe faaliyet gösteren bir özel eğitim kurumudur. Van bölgesinde faaliyetlerine devam eden işletme 17 ilkokul, 10 ortaokul ve 5 lise dersliğine sahiptir. Ayrıca laboratuvarlar, görsel ve sanatsal sınıflar, kütüphane, yemekhane, spor salonu, konferans salonu, kafeterya, yüzme havuzu ve idari birimler mevcuttur. Araştırmanın yapıldığı 2015-2016 eğitim öğretim sezonunda 54'ü öğretmen olmak üzere toplam 85 personel istihdam edilmiştir. Aynı dönemde anasınıfında 55, 1. sınıfta 45, 2. sınıfta 55, 3. sınıfta 34, 4. sınıfta 35, 5. sınıfta 53, 6. sınıfta 33, 7. sınıfta 19, 8. sınıfta 35, 9. sınıfta 27, 10. sınıfta 17, 11. sınıfta 16, 12. sınıfta 13 olmak üzere toplam 437 öğrencisi bulunmaktadır.

İşletme toplam maliyetleri öğrenci sayısına bölmek suretiyle birim öğrenci maliyetlerini hesaplamaktadır. Bu araştırmada önce FTM yöntemi daha sonra ZDFTM yöntemi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar mukayese edilmiştir.

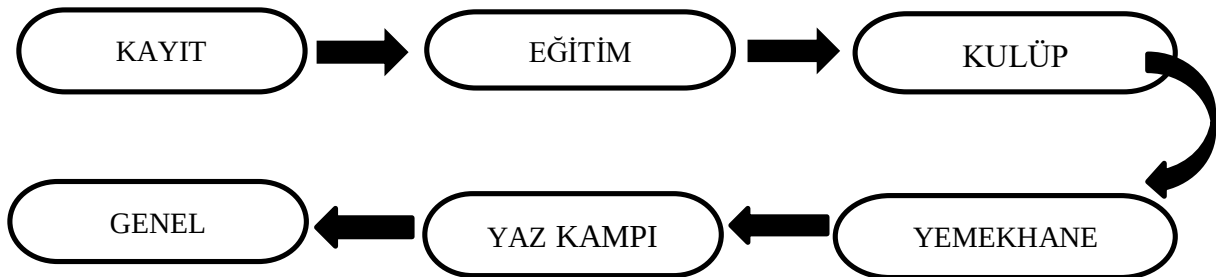
4.2. Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Uygulanması

FTM yönteminin uygulanabilmesi için öncelikle ana faaliyetler tespit edilmiş ve faaliyet merkezleri oluşturulmuştur. Daha sonra; birinci aşama maliyet taşıyıcıları kullanılarak maliyetler faaliyet merkezlerinde toplanmış, ikinci aşama maliyet taşıyıcıları aracılığıyla da faaliyet merkezlerinde toplanan maliyetler maliyet nesnesi sınıflara yüklenmiştir. Devam eden sayfalarda FTM yöntemine göre birim öğrenci maliyetlerinin hesaplanması görülmektedir.

4.2.1. Faaliyetlerin Belirlenmesi ve Birinci Aşama Dağıtım

Kapsamlı gözlemler ve işletme yöneticileriyle yapılan mülakatlar neticesinde, işletmede 6 ana faaliyet havuzu tespit edilmiştir. Bu faaliyet havuzları şekil 3'te gösterilmiştir.

Şekil 3: İşletmenin Ana Faaliyetleri

Kayıt işlemleri faaliyet havuzu, yeni kayıt yaptıırma, kayıt yenileme ve veli ile görüşölmüş olmasına rağmen kayıt yaptıırmama gibi alt faaliyetlerden oluşmaktadır. Eğitim öğretim faaliyet havuzu, eğitim-öğretim sezonunun planlanması ve yürütölmesi süreçlerini kapsamaktadır. Kulüp faaliyet havuzu, kurumdaki çeşitli kulüp faaliyetlerinin koordine edilmesi ve gerçekleştirilmesi faaliyetleri bulunmaktadır. Yemekhane hizmeti faaliyet havuzu, öğrencilerin ve personelin yemek ihtiyacının karşılanması için malzemelerin tedarik edilmesi, yemeğin hazırlanması, sunulması, toplanması, genel temizlik ve bir sonraki güne hazırlık alt faaliyetlerden oluşmaktadır. Yaz kampı faaliyet havuzu, yaz döneminde sadece 7 ve 11. sınıflar için sınava yönelik olarak 1,5 ay şeklinde planlanan faaliyetlerdir. Genel yönetim faaliyet havuzu, kurumun bakım-onarım, gerekli araç-gereç temini, resmi işlemler, toplantılar ve genel yönetimin sağlanması vb. alt faaliyetlerin yürütölmelerini sağlamaktadır. Faaliyetlerin tespit edilme aşamasından sonra elde edilen maliyet verilerinin faaliyetlere yüklenmesi gerekmektedir. Tablo 1’de birinci aşama maliyet taşıyıcıları, tutarları ve yüzdelik dağılımları gösterilmektedir.

Tablo 1: Birinci Aşama Maliyet Taşıyıcıları, Tutarları ve Yüzdesi

GİDERLER	MALİYET TAŞIYICILARI	TUTARLAR (₺)	YÜZDESİ (%)
Öğretmen Ücretleri	Direkt	1.505,73	45,35
Personel Ücretleri	Direkt	367.575	11,07
Yemekhane Giderleri	Direkt	416.000	12,53
Kira Gideri	Metrekare (m ²)	91.200	2,75
Reklam Gideri	Direkt	63.000	1,90
Kırtasiye Giderleri	Oran	15.600	0,47
Vergi-Resim-Harçlar	Direkt	5.280	0,16
Yolluk ve Seyahat Giderleri	Oran	27.000	0,81
Amortismanlar	Farklı dağıtım anahtarları	465.300	14,02
Elektrik Gideri	Metrekare (m ²)	26.750	0,81
Isıtma Gideri	Metrekare (m ²)	45.147	1,36
Su Gideri	Metrekare (m ²)	3.450	0,10
Temizlik Gideri	Metrekare (m ²)	179.040	5,39
İletişim ve Haberleşme	Oran	10.460	0,32
Bakım-Onarım Gideri	Direkt	7.000	0,21
Mali Müşavirlik ve Danışmanlık	Direkt	10.200	0,31
Güvenlik	Metrekare (m ²)	81.234	2,45
TOPLAM		3.319.96	100

Maliyetler faaliyetlere birinci aşama maliyet taşıyıcıları yardımıyla yüklenirken direkt olarak seçilen maliyet taşıyıcıları ilgili faaliyetlere herhangi bir maliyet taşıyıcısına ihtiyaç duymadan doğrudan dağıtılırken, endirekt maliyet kalemleri ise bir maliyet taşıyıcısı aracılığıyla faaliyetlere dağıtılmaktadır.

Maliyet taşıyıcılarının saptanması aşamasında özel eğitim kurumuna yapılan ziyaretler sırasındaki gözlemler etkili olmuştur. Öğretmen ücretleri; eğitim öğretim, kulüp ve yaz okulu faaliyetlerinde bulunan öğretmenlere direkt olarak dağıtılmıştır. Personel ücretleri; kayıt işlemleri ve genel yönetim faaliyetlerinde çalışan personele göre direkt dağıtılmıştır. Yemekhane giderleri, yemekhane hizmeti faaliyetine direkt olarak dağıtılmıştır. Kira giderinin dağıtımında en doğru maliyet taşıyıcısının metrekare olduğu varsayılmıştır. Reklam giderleri, kayıt işlemleri faaliyetiyle ilgili olduğundan bu faaliyete direkt olarak yansıtılmıştır. Kırtasiye giderlerinin bir oran üzerinden faaliyetlere dağıtılması uygun görülmüştür. Vergi-Resim-Harçlar, direkt ilgili tüketilen faaliyetlere dağıtılmıştır. Yolluk ve seyahat giderleri için de bir oran belirlenmiş ve bu oran üzerinden faaliyetlere yansıtılmıştır. Amortismanlar; bina amortismanları metrekareye göre, makine amortismanları eğitim öğretim faaliyetine direkt, taşıt amortismanları için taşıt genel yönetim departmanında kullanıldığı için genel yönetim faaliyetine direkt ve demirbaş amortismanları da genel yönetim faaliyetlerine direkt olarak dağıtılmıştır. Elektrik, Isıtma, Su, Temizlik ve Güvenlik giderleri özel eğitim kurumunun tamamını ilgilendirdiği için maliyet taşıyıcısı olarak metrekare seçilmiştir. İletişim ve haberleşme giderleri bir oran üzerinden faaliyetlere yüklenmiştir. Bakım onarım giderleri, idari bölümün bakım onarımıyla ilişkili olduğundan genel yönetim faaliyetine direkt yüklenmiştir. Mali müşavirlik ve danışmanlık gideri, direkt olarak genel yönetim faaliyetine dağıtılmıştır. Tablo 2’de işletmenin faaliyet maliyetleri gösterilmektedir.

Tablo 2: İşletmenin Faaliyet Maliyetleri

GİDERLER	Kayıt İşlemleri	Eğitim Öğretim	Kulüp	Yemekhane Hizmeti	Yaz Kampı	Genel Yönetim
Öğretmen Ücretleri	-	1.373,91 ₺	68.442 ₺	-	63.372 ₺	-
Personel Ücretleri	46.028 ₺	-	-	-	-	321.547 ₺
Yemekhane Giderleri	-	-	-	416.000 ₺	-	-
Kira Gideri	2.571 ₺	51.766 ₺	12.263 ₺	16.522 ₺	3.671 ₺	4.407 ₺
Reklam Gideri	63.000 ₺	-	-	-	-	-
Kırtasiye Giderleri	1.560 ₺	12.480 ₺	-	-	-	1.560 ₺
Vergi-Resim-Harçlar	-	4.500 ₺	-	-	-	780 ₺
Yolluk ve Seyahat Giderleri	-	9.450 ₺	-	-	-	17.550 ₺
Amortismanlar	10.182 ₺	295.817 ₺	48.583 ₺	65.457 ₺	14.546 ₺	30.715 ₺
Elektrik Gideri	754 ₺	15.184 ₺	3.597 ₺	4.846 ₺	1.077 ₺	1.292 ₺
Isıtma Gideri	1.272 ₺	25.627 ₺	6.070 ₺	8.179 ₺	1.818 ₺	2.181 ₺
Su Gideri	97 ₺	1.958 ₺	464 ₺	625 ₺	139 ₺	167 ₺
Temizlik Gideri	5.046 ₺	101.627 ₺	24.074 ₺	32.435 ₺	7.209 ₺	8.649 ₺
İletişim ve Haberleşme	3.138 ₺	6.276 ₺	-	-	-	1.046 ₺
Bakım-Onarım Gideri	-	-	-	-	-	7.000 ₺
Mali Müşavirlik ve Danışmanlık	-	-	-	-	-	10.200 ₺
Güvenlik	2.290 ₺	46.111 ₺	10.923 ₺	14.716 ₺	3.270 ₺	3.924 ₺

TOPLAM	135.938 ₺	1.944,71 ₺	174.416 ₺	558.780 ₺	95.102 ₺	411.018 ₺
---------------	------------------	-------------------	------------------	------------------	-----------------	------------------

4.2.2. İkinci Dağıtım ve Birim Öğrenci Maliyetleri

Faaliyet maliyetlerinin hesaplanmasıyla kaynaklar uygun maliyet taşıyıcılarıyla faaliyetlere aktarılmış ve birinci aşama dağıtım gerçekleştirilmiştir. İkinci aşamada faaliyet maliyetleri yine uygun maliyet taşıyıcıları yardımıyla maliyet nesneleri olan sınıflara dağıtılarak birim maliyetler hesaplanacaktır. Bunun için öncelikle maliyet yükleme oranlarının hesaplanması gerekmektedir. Maliyet yükleme oranları, tutarların her faaliyet merkezinin toplam maliyet taşıyıcısına bölünmesiyle bulunmaktadır. Maliyet yükleme oranları Tablo 3’de hesaplanmıştır.

Tablo 3: Maliyet Yükleme Oranları

		(1)	(2)	(1) / (2)
Faaliyet Merkezleri	Maliyet Taşıyıcıları	Tutarlar (₺)	Toplam Maliyet Taşıyıcısı	Yükleme Oranı (₺)
Kayıt İşlemleri	Yeni Kayıt Öğrenci Sayısı	135.938	152	894,33
Eğitim-Öğretim	Toplam Öğrenci Sayısı	1.944,71	437	4.450,13
Kulüp	Kulüp Öğrenci Sayısı	174.416	337	517,55
Yemekhane Hizmeti	Toplam Öğrenci Sayısı	558.780	437	1.278,67
Yaz Kampı	Yaz Kampı Öğrenci Sayısı	95.102	35*	2.717,2
Genel Yönetim	Toplam Öğrenci Sayısı	411.018	437	940,54

*Sadece 7. ve 11. sınıflar için

Birim maliyetlerin hesaplanması için yükleme oranıyla maliyet taşıyıcılarının çarpılıp öğrenci sayısına bölündüğünde her bir sınıf için öğrenci birim maliyetleri elde edilmektedir. Tablo 4’te FTM yöntemine göre birim öğrenci maliyetleri görülmektedir.

Tablo 4: FTM Yöntemine Göre Birim Öğrenci Maliyetleri

Faaliyet Merkezleri	Kayıt İşlemleri (₺)	Eğitim Öğretim (₺)	Kulüp (₺)	Yemekhane Hizmeti (₺)	Yaz Kampı (₺)	Genel Yönetim (₺)	Toplam (₺)	Birim Maliyet (₺)
Anasınıfı	17.887	244.757	-	70.327	-	51.730	384.701	6.995
1. sınıf	12.521	200.256	-	57.540	-	42.324	312.641	6.948
2. sınıf	8.943	244.757	28.465	70.327	-	51.730	404.222	7.350
3. sınıf	7.155	151.304	17.597	43.475	-	31.978	251.509	7.397
4. sınıf	13.415	155.755	18.114	44.754	-	32.919	264.956	7.570
5. sınıf	18.781	235.857	27.430	67.770	-	49.849	399.687	7.541
6. sınıf	9.838	146.854	17.079	42.196	-	31.038	247.005	7.485

7. sınıf	4.472	84.552	9.834	24.295	51.627	17.870	192.650	10.139
8. sınıf	17.887	155.755	18.114	44.754	-	32.919	269.428	7.698
9. sınıf	2.683	120.154	13.974	34.524	-	25.395	196.729	7.286
10. sınıf	8.049	75.652	8.798	21.737	-	15.989	130.226	7.660
11. sınıf	8.049	71.202	8.281	20.459	43.475	15.049	166.515	10.407
12. sınıf	6.260	57.852	6.728	16.623	-	12.227	99.690	7.668
TOPLAM	135.938	1.944,71	174.416	558.780	95.102	411.018	3.319,96	

4.3. Zamana Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Uygulanması

Örnek işletmemiz olan özel eğitim kurumunda FTM yöntemine göre birim öğrenci maliyetleri hesaplandıktan sonra sıra ZDFTM yöntemine göre öğrenci birim maliyetlerinin hesaplanmasına gelmiştir. ZDFTM yönteminde faaliyet maliyetlerinin bulunmasına kadar olan işlemler FTM yöntemiyle aynıdır. Ancak, ikinci dağıtımda faaliyet maliyetlerini dağıtmak için FTM yöntemi birçok maliyet taşıyıcısını kullanırken, ZDFTM yöntemi sadece “zamanı” maliyet taşıyıcısı olarak kullanmaktadır. Dolayısıyla, FTM ile ZDFTM yöntemlerinin temel anlayışları aynı olmakla birlikte, işleyiş açısından bazı farklılıkların olduğu ifade edilmektedir (Koşan, 2007). Devam eden sayfalarda ZDFTM yöntemine göre birim öğrenci maliyetlerinin hesaplanması görülmektedir.

4.3.1. Kayıt İşlemleri

Öğrencilerin kayıt işlemleri ile ilgili olarak yeni kayıt yaptıрма, kayıt yenileme ve veli ile görüşülmüş olmasına rağmen kayıt yaptırmama gibi alt faaliyetlerden oluşmaktadır. Bunun için, kayıt işlemleri faaliyet merkezindeki maliyetler zaman denklemi üzerinden gerçekleştirilecektir.

B_0 : sabit kayıt süresi

B_1 : yeni kayıt süresi

X_1 : Standart bir kayıt ise (0), farklı ise (1)

Kayıt işlemleri faaliyet merkezi zaman denklemi = $B_0 + B_1 \cdot X_1$

Kayıt işlemleri faaliyet merkezi zaman denklemi = $60 + 120 \cdot 1 = 180$ dk.

Kayıt işlemleri ile ilgilenen 2 personel istihdam edilmektedir. Bu personel yılda 5 ay bu faaliyetlerle ilgilenmekte geriye kalan 7 aylık zamanda genel yönetime yardımcı olmaktadır. Bu personelin yıllık teorik kapasitesi, 2 personel * 8 saat * 26 gün * 5 ay = 2.080 saat * 60 dk. = 124.800 dakikadır. Teorik kapasitenin %20¹'si personelin yemek, dinlenme, kişisel ihtiyaçlar vb. sebeplerden dolayı kullanılamamaktadır. Böylece, personelin pratik kapasitesi 124.800 dk. * 0.80 = 99.840 dk. Olarak hesaplanmaktadır.

Kayıt işlemleri faaliyet maliyetinin, personelin pratik kapasitesine bölünmesi sonucu birim dakika maliyeti bulunmaktadır. Birim dakika maliyeti = $135.938 \text{ ₺} / 99.840 \text{ dk.} = 1,3615 \text{ ₺/dk.}$ Olmaktadır. Birim dakika maliyetinin toplam dakika ile çarpılması sonucu her bir sınıf için yüklenen kısım hesaplanmış olmaktadır. Tablo 5'te ZDFTM yöntemine göre kayıt işlemleri faaliyet merkezinde toplanan maliyetlerin dağıtımı gösterilmektedir.

Tablo 5: Kayıt İşlemleri Faaliyet Merkezinin Sınıflara Dağıtılması

¹ Kaplan ve Anderson (2007) ZDFTM yöntemi için varsaydıkları pratik kapasite, teorik kapasitenin %80 veya %85'i olarak kabul edilmiştir. Eğer bir personel teorik kapasite olarak haftada 40 saat çalışıyorsa, bunun 8 saati (%20) mola, yemek, eğitim, toplantı vb. işlere ayrılarak pratik kapasitesi 32 saat olarak hesaplanacaktır. Aynı şekilde; makineler için de periyodik bakım-onarımlar, arızalanma vb. sebeplerden dolayı %15 veya %20 oranında verimli çalışmadığı için teorik kapasitenin %80 veya %85'i kabul edilmelidir. Bu nedenle, bu çalışmada %20 oranı kullanılmıştır.

	(a)	(b)	(a)*(b)	(c)	(a)*(b)*(c)		
Sınıflar	Öğrenci Sayısı	Zaman (dk.)	Toplam Zaman (dk.)	Birim Dakika Maliyeti (₺/dk.)	Yüklenen (₺)	FTM (₺)	Fark (₺)
Anasınıfı	55	180	9900	1,3615	13.479	17.887	(4.408)
1. Sınıf	45	180	8100	1,3615	11.028	12.521	(1.493)
2. Sınıf	55	180	9900	1,3615	13.479	8.943	4.536
3. Sınıf	34	180	6120	1,3615	8.332	7.155	1.177
4. Sınıf	35	180	6300	1,3615	8.577	13.415	(4.838)
5. Sınıf	53	180	9540	1,3615	12.989	18.781	(5.792)
6. Sınıf	33	180	5940	1,3615	8.087	9.838	(1.751)
7. Sınıf	19	180	3420	1,3615	4.656	4.472	184
8. Sınıf	35	180	6300	1,3615	8.577	17.887	(9.310)
9. Sınıf	27	180	4860	1,3615	6.617	2.683	3.934
10. Sınıf	17	180	3060	1,3615	4.166	8.048	(3.882)
11. Sınıf	16	180	2880	1,3615	3.921	8.048	(4.127)
12. Sınıf	13	180	2340	1,3615	3.186	6.260	(3.074)
TOPLAM	437		78.660		107.094	135.938	28.844

Tablo 5’te kayıt işlemleri faaliyet merkezinde toplanan giderlerin sınıflara dağıtılması gösterilmektedir. İşletmenin öğrencileri kaydetmek için harcadığı toplam zaman 78.660 dk. ve pratik kapasitesi ise 99.840 dk. olarak hesaplanmış, 99.840 dk. – 78.660 dk. = 21.180 dk. atıl/kullanılmamış zaman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan; FTM yönteminde yüklenen 135.938 ₺, ZDFTM yönteminde 107.094 ₺ olarak yüklenmekte ve aradaki fark olan 28.844 ₺ atıl kapasite maliyeti olarak hesaplanmıştır. ZDFTM yöntemi atıl kapasite maliyetini sınıflara yüklemeyerek FTM yöntemine göre hem daha doğru hem de daha gerçekçi bir maliyet hesaplaması ortaya koymuştur.

4.3.2. Eğitim – Öğretim

Eğitim-öğretim faaliyetleri, eğitim-öğretim dönemi boyunca öğrencilerin ders aldıkları süreci kapsamaktadır. Eğitim kurumunda aktif olarak kullanılan 32 adet derslik bulunmaktadır. Günlük olarak 360 dk. (6 saat) fiili ders işlenmektedir. Günlük toplam zaman 32 * 360 dk. = 11.520 dakikadır. Aylık toplam zaman 11.520 dk. * 22 gün = 253.440 dakikadır. Yıllık toplam zaman ise, 253.440 dk. * 9 ay = 2.280.960 dk. olarak hesaplanmıştır.

Özel eğitim kurumunda eğitim-öğretim faaliyetini sürdüren toplam 53 öğretmen istihdam edilmektedir. Bu öğretmenler, eğitim-öğretim faaliyetlerinin olmadığı yaz döneminde de çeşitli şekillerde görevlendirildikleri için (kayıt faaliyetleri için ilçelere gitme, yöneticiler tarafından verilen kurum içi/dışı görevler vb.) 12 ay boyunca ve günlük 8 saat çalışmaktadır. Bu öğretmenlerin yıllık teorik kapasitesi, 53 öğretmen * 8 saat * 22 gün * 12 ay = 111.936 saat * 60 dk. = 6.716.160 dakikadır. Teorik kapasitenin %20’si öğretmenlerin yemek, teneffüs, dinlenme, kişisel ihtiyaçlar vb. sebeplerden dolayı

kullanılamamaktadır. Böylece, öğretmenlerin pratik kapasitesi $6.716.160 \text{ dk.} \cdot 0.80 = 5.372.928 \text{ dk.}$ olarak hesaplanmaktadır.

Eğitim-öğretim faaliyet maliyetinin, öğretmenlerin pratik kapasitesine bölünmesi sonucu birim dakika maliyeti bulunmaktadır. Birim dakika maliyeti = $1.944,71 \text{ ₺} / 5.372.928 \text{ dk.} = 0,3619 \text{ ₺/dk.}$ olmaktadır. Birim dakika maliyetinin toplam dakika ile çarpılması sonucu her bir sınıf için yüklenen kısım hesaplanmış olmaktadır. Tablo 6’da ZDFTM yöntemine göre eğitim-öğretim faaliyet merkezinde toplanan maliyetlerin dağıtımı gösterilmektedir.

Tablo 6: Eğitim-Öğretim Faaliyet Merkezinin Sınıflara Dağıtılması

	(a)	(b)	(a)*(b)	(c)	(a)*(b)*(c)		
Sınıflar	Derslik Sayısı	Zaman (dk.)	Toplam Zaman (dk.)	Birim Dakika Maliyeti (₺/dk.)	Yüklenen (₺)	FTM (₺)	Fark (₺)
Anasınıfı	4	71.280	285.120	0,3619	103.185	244.757	(141.572)
1. Sınıf	3	71.280	213.840	0,3619	77.389	200.256	(122.867)
2. Sınıf	4	71.280	285.120	0,3619	103.185	244.757	(141.572)
3. Sınıf	3	71.280	213.840	0,3619	77.389	151.304	(73.915)
4. Sınıf	3	71.280	213.840	0,3619	77.389	155.755	(78.366)
5. Sınıf	4	71.280	285.120	0,3619	103.185	235.857	(132.672)
6. Sınıf	2	71.280	142.560	0,3619	51.592	146.854	(95.262)
7. Sınıf	1	71.280	71.280	0,3619	25.796	84.552	(58.756)
8. Sınıf	3	71.280	213.840	0,3619	77.389	155.755	(78.366)
9. Sınıf	2	71.280	142.560	0,3619	51.592	120.154	(68.562)
10. Sınıf	1	71.280	71.280	0,3619	25.796	75.652	(49.856)
11. Sınıf	1	71.280	71.280	0,3619	25.796	71.202	(45.406)
12. Sınıf	1	71.280	71.280	0,3619	25.796	57.852	(32.056)
TOPLAM	32		2.280.960		825.479	1.944,71	1.119,23

Tablo 6’da eğitim-öğretim faaliyet merkezinde toplanan giderlerin sınıflara dağıtılması gösterilmektedir. İşletmenin eğitim-öğretim dönemi süresince harcadığı toplam zaman 2.280.960 dk. ve pratik kapasitesi ise 5.372.928 dk. olarak hesaplanmış, $5.372.928 \text{ dk.} - 2.280.960 \text{ dk.} = 3.091.968 \text{ dk.}$ atıl/kullanılmamış zaman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan; FTM yöntemince yüklenilen 1.944,71 ₺, ZDFTM yönteminde 825.479 ₺ olarak yüklenmekte ve aradaki fark olan 1.119,23 ₺ atıl kapasite maliyeti olarak hesaplanmıştır.

4.3.3. Kulüp

Özel eğitim kurumunun resim, müzik, satranç, tiyatro, futbol, basketbol, kültür-edebiyat, gezi, çevre ve kütüphanecilik kulüp faaliyetleri bulunmaktadır. Kulüp faaliyetlerine anasınıfı ve 1. sınıf hariç tüm sınıflar katılmaktadır. Bu faaliyetlerin yerine getirilmesi için diğer öğretmenlerle koordineli çalışan 1 personel ilgilenmektedir. Eğitim-öğretim faaliyeti için yıllık toplam zaman 2.280.960 dk. olarak hesaplanmıştı. Anasınıfı ve 1. sınıf kulüp faaliyetlerine katılmadığından $2.280.960 \text{ dk.} - (285.120 \text{ dk.} +$

213.840 dk.) = 1.782.000 dk. kalmaktadır. Kulüp faaliyeti için harcanan toplam zaman 1.782.000 dk. / 53 = 33.622 dakikadır.

Kulüp faaliyeti için 1 personel istihdam edilmektedir. Bu personelin yıllık teorik kapasitesi 1 personel * 8 saat * 22 gün * 12 ay = 2.112 saat * 60 dk. = 126.720 dakikadır. Teorik kapasitenin %20'si öğretmenlerin yemek, teneffüs, dinlenme, kişisel ihtiyaçlar vb. sebeplerden dolayı kullanılamamaktadır. Böylece, personelin pratik kapasitesi 126.720 dk. * 0.80 = 101.376 dk. olarak hesaplanmaktadır.

Kulüp faaliyet maliyetinin, personelin pratik kapasitesine bölünmesi sonucu birim dakika maliyeti bulunmaktadır. Birim dakika maliyeti = 174.416 ₺ / 101.376 dk. = 1,7204 ₺/dk. olmaktadır. Birim dakika maliyetinin toplam dakika ile çarpılması sonucu her bir sınıf için yüklenen kısım hesaplanmış olmaktadır. Tablo 7'de ZDFTM yöntemine göre kulüp faaliyet merkezinde toplanan maliyetlerin dağıtımı gösterilmektedir.

Tablo 7: Kulüp Faaliyet Merkezinin Sınıflara Dağıtılması

	(a)	(b)	(a)*(b)	(c)	(a)*(b)*(c)		
Sınıflar	Öğrenci Sayısı	Zaman (dk.)	Toplam Zaman (dk.)	Birim Dakika Maliyeti (₺/dk.)	Yüklenen (₺)	FTM (₺)	Fark (₺)
2. Sınıf	55	99,76	5487	1,7204	9.439	28.465	(19.026)
3. Sınıf	34	99,76	3392	1,7204	5.835	17.597	(11.762)
4. Sınıf	35	99,76	3492	1,7204	6.007	18.114	(12.107)
5. Sınıf	53	99,76	5287	1,7204	9.096	27.430	(18.334)
6. Sınıf	33	99,76	3292	1,7204	5.664	17.079	(11.415)
7. Sınıf	19	99,76	1895	1,7204	3.261	9.834	(6.573)
8. Sınıf	35	99,76	3492	1,7204	6.007	18.114	(12.107)
9. Sınıf	27	99,76	2694	1,7204	4.634	13.974	(9.340)
10. Sınıf	17	99,76	1696	1,7204	2.918	8.798	(5.880)
11. Sınıf	16	99,76	1596	1,7204	2.746	8.281	(5.535)
12. Sınıf	13	99,76	1297	1,7204	2.231	6.728	(4.497)
TOPLAM	337		33.619		57.838	174.416	116.578

Tablo 7'de kulüp faaliyet merkezinde toplanan giderlerin sınıflara dağıtılması gösterilmektedir. Özel eğitim kurumunun kulüp faaliyeti için harcadığı toplam zaman 33.619 dk. ve pratik kapasitesi ise 101.376 dk. olarak hesaplanmış, 101.376 dk. – 33.619 dk. = 67.757 dk. atıl/kullanılmamış zaman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan; FTM yöntemince yüklenen 174.416 ₺, ZDFTM yönteminde 57.838 ₺ olarak yüklenmekte ve aradaki fark olan 116.578 ₺ atıl kapasite maliyeti olarak hesaplanmıştır.

4.3.4. Yemekhane Hizmeti

Özel eğitim kurumunda eğitim-öğretim döneminde öğrencilerin ve diğer personellerin faydalandığı yemekhane hizmeti verilmektedir. Yemekhane hizmeti faaliyeti için aşçı ve aşçı yardımcıları genellikle malzemelerin tedarik edilmesi, yemeğin hazırlanması, sunulması, toplanması, bulaşık, masa düzeni, genel temizliğin yapılması ve sonraki güne hazırlık yapılması vb. faaliyetleri

yerine getirmektedir. 4 personel günde 6 saat ve ayda 22 gün fiili olarak hizmet vermektedir. Dolayısıyla yıllık toplam fiili olarak harcanan zaman ise; 4 personel * 6 saat * 22 gün * 12 ay = 6.336 saat * 60 dk. = 380.160 dakikadır.

Özel eğitim kurumunda yemekhane hizmeti faaliyetini sürdüren toplam 4 personel istihdam edilmektedir. Bu personel, eğitim-öğretimin olmadığı yaz döneminde de diğer personele hizmet sundukları için 12 ay boyunca ve günlük 8 saat çalışmaktadır. Bu personelin yıllık teorik kapasitesi, 4 personel * 8saat * 22 gün * 12 ay = 8.448 saat * 60 dk. = 506.880 dakikadır. Teorik kapasitenin %20'si personelin yemek, dinlenme, kişisel ihtiyaçlar vb. sebeplerden dolayı kullanılamamaktadır. Böylece, personelin pratik kapasitesi 506.880 dk. * 0.80 = 405.504 dk. olarak hesaplanmaktadır.

Yemekhane hizmeti faaliyet maliyetinin, personelin pratik kapasitesine bölünmesi sonucu birim dakika maliyeti bulunmaktadır. Birim dakika maliyeti = $558.780 \text{ ₺} / 405.504 \text{ dk.} = 1,3779 \text{ ₺/dk.}$ olmaktadır. Birim dakika maliyetinin toplam dakika ile çarpılması sonucu her bir sınıf için yüklenen kısım hesaplanmış olmaktadır. Tablo 8'de ZDFTM yöntemine göre eğitim-öğretim faaliyet merkezinde toplanan maliyetlerin dağıtımı gösterilmektedir.

Tablo 8: Yemekhane Hizmeti Faaliyet Merkezinin Sınıflara Dağıtılması

	(a)	(b)	(a)*(b)	(c)	(a)*(b)*(c)		
Sınıflar	Öğrenci Sayısı	Zaman (dk.)	Toplam Zaman (dk.)	Birim Dakika Maliyeti (₺/dk.)	Yüklenen (₺)	FTM (₺)	Fark (₺)
Anasınıfı	55	869	47.795	1,3779	65.857	70.327	(4.470)
1. Sınıf	45	869	39.105	1,3779	53.883	57.540	(3.657)
2. Sınıf	55	869	47.795	1,3779	65.857	70.327	(4.470)
3. Sınıf	34	869	29.546	1,3779	40.711	43.475	(2.764)
4. Sınıf	35	869	30.415	1,3779	41.909	44.754	(2.845)
5. Sınıf	53	869	46.057	1,3779	63.462	67.770	(4.308)
6. Sınıf	33	869	28.677	1,3779	39.514	42.196	(2.682)
7. Sınıf	19	869	16.511	1,3779	22.751	24.295	(1.544)
8. Sınıf	35	869	30.415	1,3779	41.909	44.754	(2.845)
9. Sınıf	27	869	23.463	1,3779	32.330	34.524	(2.194)
10. Sınıf	17	869	14.773	1,3779	20.356	21.737	(1.381)
11. Sınıf	16	869	13.904	1,3779	19.158	20.459	(1.301)
12. Sınıf	13	869	11.297	1,3779	15.566	16.623	(1.057)
TOPLAM	437		380.160		523.263	558.780	35.517

Tablo 8'de yemekhane hizmeti faaliyet merkezinde toplanan giderlerin sınıflara dağıtılması gösterilmektedir. İşletmenin yemekhane hizmeti faaliyeti için harcadığı toplam zaman 380.160 dk. Ve pratik kapasitesi ise 405.504 dk. Olarak hesaplanmış, 405.504 dk. – 380.160 dk. = 25.344 dk. Atıl/kullanılmamış zaman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan; FTM yöntemince yüklenen 558.780 ₺, ZDFTM yönteminde 523.263 ₺ olarak yüklenmekte ve aradaki fark olan 35.517 ₺ atıl kapasite maliyeti olarak hesaplanmıştır.

4.3.5. Yaz Kampı

Yaz kampı faaliyetinde 7. Sınıflar için TEOG ve 11. Sınıflar için ise YGS/LYS dersleri verilmektedir. Normal eğitim-öğretim sezonunun dışında tatil döneminde yaklaşık 1,5 aylık (6 hafta) cumartesi-Pazar hariç süre olarak planlanmaktadır. Günlük olarak 360 dk. (6 saat) fiili ders işlenmektedir. Günlük toplam zaman $2 * 360 \text{ dk.} = 720 \text{ dakikadır}$. Toplam zaman ise, $720 \text{ dk.} * 30 \text{ gün} = 21.600 \text{ dk.}$ Olarak hesaplanmıştır.

Özel eğitim kurumunda yaz kampı faaliyetiyle alanlarına göre ilgilenen toplam 12 öğretmen istihdam edilmektedir. Bu öğretmenlerin yıllık teorik kapasitesi, $12 \text{ öğretmen} * 8 \text{ saat} * 30 \text{ gün} = 2.880 \text{ saat} * 60 \text{ dk.} = 172.800 \text{ dakikadır}$. Teorik kapasitenin %20'si öğretmenlerin yemek, teneffüs, dinlenme, kişisel ihtiyaçlar vb. sebeplerden dolayı kullanılmamaktadır. Böylece, öğretmenlerin pratik kapasitesi $172.800 \text{ dk.} * 0.80 = 138.240 \text{ dk.}$ Olarak hesaplanmaktadır.

Yaz kampı faaliyet maliyetinin, öğretmenlerin pratik kapasitesine bölünmesi sonucu birim dakika maliyeti bulunmaktadır. Birim dakika maliyeti = $95.102 \text{ ₺} / 138.240 \text{ dk.} = 0,6879 \text{ ₺/dk.}$ olmaktadır. Birim dakika maliyetinin toplam dakika ile çarpılması sonucu her bir sınıf için yüklenen kısım hesaplanmış olmaktadır. Tablo 9'da ZDFTM yöntemine göre yaz kampı faaliyet merkezinde toplanan maliyetlerin dağıtımı gösterilmektedir.

Tablo 9: Yaz Kampı Faaliyet Merkezinin Sınıflara Dağıtılması

	(a)	(b)	(a)*(b)	(c)	(a)*(b)*(c)		
Sınıflar	Derslik Sayısı	Zaman (dk.)	Toplam Zaman (dk.)	Birim Dakika Maliyeti (₺/dk.)	Yüklenen (₺)	FTM (₺)	Fark (₺)
7. Sınıf	1	10.800	10.800	0,6879	7.429	51.626 ₺	(44.197)
11. Sınıf	1	10.800	10.800	0,6879	7.429	43.475 ₺	(36.046)
TOPLAM	2		21.600		14.858	95.102	80.244

Tablo 9'da yaz kampı faaliyet merkezinde toplanan giderlerin sınıflara dağıtılması gösterilmektedir. İşletmenin yaz kampı faaliyeti için harcadığı toplam zaman 21.600 dk. ve pratik kapasitesi ise 138.240 dk. olarak hesaplanmış, $138.240 \text{ dk.} - 21.600 \text{ dk.} = 116.640 \text{ dk.}$ atıl/kullanılmamış zaman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan; FTM yöntemince yüklenilen 95.102 ₺, ZDFTM yönteminde 14.858 ₺ olarak yüklenmekte ve aradaki fark olan 80.244 ₺ atıl kapasite maliyeti olarak hesaplanmıştır.

4.3.6. Genel Yönetim

Genel yönetim faaliyeti; özel eğitim kurumunun iç/dış bakım onarımı, gerekli eşya/araç-gereç temini, resmi işlemlerin yürütülmesi, toplantılar, genel yönetimin sağlanması vb. faaliyetlerden oluşmaktadır. Bu nedenle, genel yönetim faaliyetleri karmaşık ve çok yönlü faaliyetler olduğundan FTM yöntemindeki genel yönetim faaliyetlerinin dağıtımı esas alınmıştır.

Tablo 10: ZDFTM Yöntemine Göre Birim Öğrenci Maliyetleri

Faaliyet Merkezleri	Kayıt İşlemleri (₺)	Eğitim Öğretim (₺)	Kulüp (₺)	Yemekhane Hizmeti (₺)	Yaz Kampı (₺)	Genel Yönetim (₺)	Toplam (₺)	Birim Maliyet (₺)
Anasınıfı	13.479	103.185	-	65.857	-	51.729	234.250	4.259
1. sınıf	11.028	77.389	-	53.883	-	42.324	184.624	4.103
2. sınıf	13.479	103.185	9.439	65.857	-	51.730	243.690	4.431

3. sınıf	8.332	77.389	5.835	40.711	-	31.978	164.245	4.831
4. sınıf	8.577	77.389	6.007	41.909	-	32.919	166.801	4.766
5. sınıf	12.989	103.185	9.096	63.462	-	49.849	238.581	4.502
6. sınıf	8.087	51.592	5.664	39.514	-	31.038	135.895	4.118
7. sınıf	4.656	25.796	3.261	22.751	7.429	17.870	81.763	4.303
8. sınıf	8.577	77.389	6.007	41.909	-	32.919	166.801	4.766
9. sınıf	6.617	51.592	4.634	32.330	-	25.395	120.568	4.465
10. sınıf	4.166	25.796	2.918	20.356	-	15.989	69.225	4.072
11. sınıf	3.921	25.796	2.746	19.158	7.429	15.049	74.099	4.631
12. sınıf	3.186	25.796	2.231	15.566	-	12.227	59.006	4.539
TOPLAM	107.094	825.479	57.838	523.263	14.858	411.018	1.939.55	

Tablo 10’da ZDFTM yöntemine göre birim öğrenci maliyetleri sunulmuştur. Atıl kapasite maliyetlerinin dikkate alınması sebebiyle FTM yöntemi sonuçlarından farklılık arz etmektedir.

Tablo 11: ZDFTM Yöntemine Göre Maliyet Dağıtım Özeti

Faaliyet Merkezleri	Katlanılan Maliyetler (₺)	Dağıtılan Maliyetler (₺)	Atıl Maliyetler (₺)
Kayıt İşlemleri	135.938	107.094	28.844
Eğitim-öğretim	1.944,71	825.479	1.119,23
Kulüp	174.416	57.838	116.578
Yemekhane Hizmeti	558.780	523.263	35.517
Yaz Kampı	95.102	14.858	80.244
Genel Yönetim	411.018	411.018	0
TOPLAM	3.319,96	1.939,55	1.380,41

Tablo 11’e bakıldığında, ZDFTM yöntemine göre kullanılmayan kapasite maliyetleri görülmektedir. Kayıt işlemleri için 135.938 ₺ katlanılan maliyetin 107.094 ₺’si dağıtılmış, 28.844 ₺ ise atıl maliyet olarak hesaplanmıştır. Eğitim-öğretim için 1.944,71 ₺ katlanılan maliyetin 825.479 ₺’si dağıtılmış, 1.119,23 ₺ ise atıl maliyet olarak hesaplanmıştır. Kulüp için 174.416 ₺ katlanılan maliyetin 57.838 ₺’si dağıtılmış, 116.578 ₺ ise atıl maliyet olarak hesaplanmıştır. Yemekhane hizmeti için 558.780 ₺ katlanılan maliyetin 523.263 ₺’si dağıtılmış, 35.517 ₺ ise atıl maliyet olarak hesaplanmıştır. Yaz kampı için 95.102 ₺ katlanılan maliyetin 14.858 ₺’si dağıtılmış, 80.244 ₺ ise atıl maliyet olarak hesaplanmıştır. Genel yönetim için 411.018 ₺ katlanılan maliyetin hepsi dağıtılmıştır. Kısacası, FTM yönteminde 3.319,96 ₺’nin tümü sınıflara dağıtılırken, ZDFTM yönteminde 1.939,55 ₺ sınıflara dağıtılmış aradaki fark olan 1.380,41 ₺ sınıflara dağıtılmayarak atıl kapasite maliyeti olarak hesaplanmıştır.

Tablo 12: ZDFTM Yöntemi ve FTM Yöntemine Göre Hesaplanan Öğrenci Birim Maliyetlerinin Karşılaştırılması

SINIFLAR	FTM Yöntemi	ZDFTM Yöntemi	Fark
Anasınıfı	6.995 ₺	4.259 ₺	2.736 ₺
1. Sınıf	6.948 ₺	4.103 ₺	2.845 ₺
2. Sınıf	7.350 ₺	4.431 ₺	2.919 ₺
3. Sınıf	7.397 ₺	4.831 ₺	2.566 ₺
4. Sınıf	7.570 ₺	4.766 ₺	2.804 ₺
5. Sınıf	7.541 ₺	4.502 ₺	3.039 ₺
6. Sınıf	7.485 ₺	4.118 ₺	3.367 ₺
7. Sınıf	10.139 ₺	4.303 ₺	5.836 ₺
8. Sınıf	7.698 ₺	4.766 ₺	2.932 ₺
9. Sınıf	7.286 ₺	4.465 ₺	2.821 ₺
10. Sınıf	7.660 ₺	4.072 ₺	3.588 ₺
11. Sınıf	10.407 ₺	4.631 ₺	5.776 ₺
12. Sınıf	7.668 ₺	4.539 ₺	3.129 ₺

Tablo 12’de işletmede uygulanan FTM yöntemine ve ZDFTM yöntemine göre hesaplanan birim öğrenci maliyetleri görülmektedir. ZDFTM yöntemine göre; anasınıfı 6.995 ₺’den 4.259 ₺’ye, 1. sınıf 6.948 ₺’den 4.103 ₺’ye, 2. sınıf 7.350 ₺’den 4.431 ₺’ye, 3. sınıf 7.397 ₺’den 4.831 ₺’ye, 4. sınıf 7.570 ₺’den 4.766 ₺’ye, 5. sınıf 7.541 ₺’den 4.502 ₺’ye, 6. sınıf 7.485 ₺’den 4.118 ₺’ye, 7. sınıf 10.139 ₺’den 4.303 ₺’ye, 8. sınıf 7.698 ₺’den 4.766 ₺’ye, 9. sınıf 7.286 ₺’den 4.465 ₺’ye 10. sınıf 7.660 ₺’den 4.072 ₺’ye, 11. sınıf 10.407 ₺’den 4.631 ₺’ye, 12. sınıf 7.668 ₺’den 4.539 ₺’ye ZDFTM yöntemi lehinde düşmüştür. ZDFTM yönteminin FTM yöntemine göre sınıflara daha az maliyet dağıttığı çok açık bir şekilde görülmektedir. Çünkü ZDFTM yöntemi kullanılmayan/atıl maliyetleri sınıflara dağıtmayarak ayrı olarak hesaplamaktadır. FTM yönteminin hatalı maliyet bilgisi üretmesinin net bir şekilde ortaya konmuş olması ve ZDFTM yönteminin daha sağlıklı maliyet bilgisi sunması, FTM yöntemini sadece bir mukayese yapma çerçevesinde kullanmamızı sağlamaktadır.

5.SONUÇ

Günümüzün sert ve yoğun küresel rekabet ortamı ve durdurulamaz şekilde ilerleyen teknolojik gelişmeler işletmeleri her anlamda derinden etkilemektedir. İşletmeler bu mevcut şartlar içerisinde maliyetlerini oldukça minimize edip, aynı zamanda da kaliteden taviz vermeden ürün ve hizmetlerini üretmenin yollarını aramaya zorlanmaktadır. Aynı zamanda, işletmeler yönetsel anlamda da var olan yaklaşım ve pratiklerini gözden geçirme ve yeni şartlara uyum sağlayacak şekilde kendilerini yeniden dizayn etme durumuyla yüz yüze gelmektedirler. Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak, yönetsel karar almaya hizmet eden maliyet bilgilerinin doğru, güvenilir ve gerçeği tam yansıtır şekilde oluşturulmasında bir önceki yöntemlerin eksikliklerini giderici yeni yöntemler ortaya çıkmıştır.

20. yüzyılın ortalarında başlayan otomasyon, makineleşme ve daha sonraki zamanlarda bilgisayarlı ve esnek üretim sistemlerinin hayatımıza girmesi ile üretim maliyetleri içerisinde DİŞ ağırlığını kaybetmiş, GÜĞ daha fazla ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bununla birlikte; müşteri ihtiyaç ve tercihlerinin öncelenmesiyle ürün yelpazesi artmış, teknolojik gelişmelere paralel olarak üretim süreci karmaşıklaşmıştır. Bu gelişmeler, FTM yönteminin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

FTM yönteminin işletmelerde istenilen derecede benimsenmemesi, üst yönetim tarafından desteklenmemesi, uygulanmasının zaman alıcı ve maliyetli olması, maliyet verilerinin güncellenme gerektirmesi ve en önemlisi de kullanılmayan kapasiteyi dikkate almaması gibi sebeplerden ötürü yetersiz kalmıştır. Bu nedenle, FTM yönteminin yeni bir yorumu olan ZDFTM yöntemi geliştirilmiştir.

ZDFTM, FTM yönteminin uygulanması ve sürdürülmesinde meydana gelen problemlere çözüm bulmak için geliştirilmiş bir yöntemdir. ZDFTM, tek dağıtım taşıyıcısı olarak zamanı kullanan, sadece iki parametrenin (kaynak kapasitesini tedarik etmenin her zaman birimi başına maliyeti, maliyet nesneleri tarafından tüketilen kaynak kapasitesinin birim süresi) tahmin edilmesi üzerinden hareket eden ve karmaşık işlem ve süreçleri zaman denklemleriyle tanımlamak suretiyle aşan son derece basit bir yöntemdir. Ayrıca, kullanılmayan kapasitenin belirlenmesi ve kullanılmayan kapasite maliyetlerinin hesaplanması yöneticilere alacakları stratejik kararlarda yardımcı olmaktadır. Bu durum yöntemin en kayda değer özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. ZDFTM yöntemi FTM'yle karşılaştırıldığında pratik kapasiteyi dikkate alarak daha hassas maliyet bilgisi elde edilmektedir.

Bu araştırma FTM ve ZDFTM yöntemlerini bir hizmet işletmesi olan özel bir eğitim kurumunda uygulamak ve elde edilen sonuçları karşılaştırmak amacıyla yapılmıştır. Örnek olay yönteminin kullanıldığı araştırmada anasınıfı, ilkokul, ortaokul ve lise düzeyinde her bir sınıfın birim öğrenci maliyetleri ile atıl kapasite maliyetleri hesaplanmıştır. Buna göre, anasınıfından 12. sınıfa kadar her bir sınıf düzeyinde ZDFTM yönteminin FTM yöntemine kıyasla daha az maliyetlendiği saptanmıştır. Özellikle 7. sınıfta 5.836 ₺ ve 11. sınıfta 5.776 ₺ gibi yüksek tutarda bir atıl kapasite maliyetinin ortaya çıkmasının nedeni bu sınıfların öğrenci sayılarının çok düşük olması ve bu iki sınıf için sınava yönelik yaz kampı faaliyetinden kaynaklanmaktadır. Araştırmada lise düzeyindeki sınıflarda atıl kapasite maliyetlerinin yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca eğitim-öğretim faaliyet merkezinin 1.119,23 ₺ ile en fazla atıl maliyete neden olan faaliyet merkezi olduğu saptanmıştır. Bu durum eğitim-öğretim zamanının ve ders saatlerinin sabit olmasından dolayı zorunlu olarak ortaya çıkmıştır. Yönetimin bunun farkında olarak personellerini eğitim-öğretim dönemi dışında farklı işlerde görevlendirmesi lehine olacaktır. Genel olarak değerlendirildiğinde, ZDFTM yönteminde 3.319,96 ₺'nin 1.939,55 ₺'si sınıflara dağıtılmış 1.380,41 ₺ sınıflara dağıtılmayarak atıl kapasite maliyeti olarak hesaplanmıştır. Böylece toplam maliyetin %58'i dağıtılmış %42'si dağıtılmamış ve atıl kapasite maliyeti olarak kalmıştır. Atıl kapasite maliyetlerinin 1.119,23 ₺'si yani %81'ini eğitim-öğretim faaliyeti oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, bir hizmet işletmesi olarak özel eğitim kurumlarının kendine has yapısı, bir üretim işletmesine nazaran tatil ve boş günlerinin fazla olması ve personelin görevlerini yerine getirmese bile hizmet sunmaya hazır bir şekilde beklemesi ZDFTM yönteminde atıl kapasite maliyetlerinin yüksek çıkmasına neden olduğu gereğini/gerçeğini dikkate almak gerekmektedir. Literatür incelendiğinde araştırmacılar tarafından eğitim kurumlarında uygulaması yapılmış çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Demir (2009) yaptığı çalışmada FTM ve ZDFTM yöntemlerini müşteri karlılık analiziyle entegre ederek özel bir eğitim kurumunda sadece ilköğretim öğrencileri üzerinde uygulamış ve işletmenin müşterilerin karlılığına göre fiyatlama politikalarını tekrar gözden geçirmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bozkurt vd. (2011), Yılmaz ve Coşkun (2012) ve Yılmaz ve Aktaş (2015) bir lisede geleneksel maliyet yöntemi ile FTM yöntemi sonucu elde edilen verileri karşılaştırmış ve FTM yönteminin daha doğru bir dağıtım yaptığı sonucuna ulaşmıştır. Yıldırım (2015) FTM yöntemini bir eğitim kurumunun ilkokul ve ortaokul kademelerinde uygulamış ve geleneksel maliyet sistemiyle karşılaştırmıştır. Giderlerin faaliyetler bazında yüklenmesinin işletmenin faaliyet analizine ve kontrolüne imkan tanıyacağı sonucuna ulaşmıştır. Ataş (2019) bir lisede sadece FTM yöntemini uygulamış ve FTM yönteminin yöneticilere doğru maliyet verisi sağladığını ifade etmiştir. Barlaslar (2014) bir kolejde maliyet muhasebesi kalemlerini sınıflandırmış ve geleneksel üç aşamalı dağıtım sürecini incelemiştir. Meydan ve Koç (2019) bir lisede FTM ve ZDFTM yöntemlerini karşılaştırmış ve ZDFTM yönteminin “zaman” maliyet taşıyıcısını kullanması ve atıl kapasiteyi hesaplamasından dolayı daha doğru bir maliyet bilgisi sunduğu sonucuna ulaşmıştır. Literatür taramasında anasınıfından 12. sınıfa kadar tüm kademelerde hem FTM hem de ZDFTM yöntemlerinin uygulandığı ve karşılaştırıldığı bir çalışmaya rastlanılmaması bakımından çalışmanın literatüre katkı sunması değerlendirilmektedir. Gelecekte çalışma yapacaklar için ZDFTM yönteminin kaynak tüketim muhasebesi, hedef maliyetleme ve faaliyet tabanlı yönetim konularının birlikte incelendiği konular tavsiye edilebilir.

Etik Beyan: Çalışma 2018 yılında yapılmış bir doktora tezinden kaynaklandığı için etik onayına gerek duyulmamıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde AKAD dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı % 70, 2. Yazarın katkı oranı ise 30'dur.

ıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar atışması yoktur.

Ethics Statement: No ethical approval was required, as the study stems from a 2018 PhD thesis. In case of detection of a contrary situation, AKAD Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate is 70% and 2nd author's contribution rate is 30%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Arzova, B. (2002). Faaliyet Tabanlı Maliyet Yönetimi, Türkmen Kitapevi, İstanbul.
- Atmaca, M. & Terzi, S. (2007). Zaman etkenli faaliyet tabanlı maliyetleme. *Kahramanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Aralık Sayısı, Karaman.
- Ataş, C. (2019). Faaliyet tabanlı maliyetleme ve bir uygulama. *İstanbul Okan Üniveritesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Barlaser, N. (2014). Eğitim işletmelerinde maliyet muhasebesi ve bir uygulama. *Okan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Barrett, R. (2005). Time driven costing: the bottom line on the new ABC. *Business Performance Management*, 3(1), p.35-39. <https://doi.org/10.1016/j.bpm.2005.07.005>.
- Barros, R.S. & Ferreira, M.C. (2017). Time-driven activity-based costing: designing a model in a portuguese production environment. *Qualitative Research in Accounting & Management*, Vol. 14 Issue: 1, pp.2-20. <https://doi.org/10.1108/QRAM-11-2015-0105>.
- Bekçioğlu, S. & Köroğlu, . (2012). Stratejik maliyet yönetimi kapsamında sürece dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme yönteminin analizi ve bir otel işletmesinde uygulama. *Muhasebe ve Denetime Bakış*, Sayı: 37: Ankara.
- Bozkurt İ., Karakuş, R. & ksz, S. (2011). Öğrenci maliyetlerinin belirlenmesinde faaliyet tabanlı maliyet sistemi: yapraklı çok programlı lisesi rneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31.
- Bruggeman, W., Everaert,P., Anderson, S.R. & Levant,Y. (2005). Modeling logistics costs using time-driven ABC: A Case in a Distribution Company. http://www.feb.ugent.be/fac/research/WP/Papers/wp_05_332.pdf
- Carmo L.P. & Padovani, F. (2012). Advances and Challenges for Adoption of Activity Based Costing (ABC) by Public Sector: A Comparative Study of Brazil, Colombia, Uruguay and United States. *Intemational Business Research*, Vol. 5, No. 2; February. <https://doi.org/10.5539/ibr.v5n2p1>.
- Cengiz, E. (2012). Gelişmiş bir maliyetleme yaklaşımı olarak kaynak tkretim muhasebesi. *Muhasebe Bilim Dnyası Dergisi*, 14(1), s.215-233.
- Cooper, R. & Kaplan, S.R. (1988). Measure Costs Right: Make The Right Decisions, *Harvard Business Reivew*, September-October.
- Cooper, R. & Kaplan, R.S. (1992). Activity-Based Systems: Measuring The Costs of Resource Usage. *Accounting Horizons*, (September 1992), s.1-13.
- Coşkun, R., Altunışık R. & Yıldıırım E. (2019). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı. Sakarya Yayıncılık.

- Çarıkçıoğlu, P. & Polat L. (2007). Zaman Sürücülü Faaliyet Tabanlı Maliyetleme (ZSFTM) ve Bir KOBİ Örneği. *4.KOBİ'ler ve Verimlilik Kongresi, İKU, İstanbul*, s.517-532.
- Çelik, M. (2016). Bulanık sürece dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme sistemi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Nisan, s.91-110. <https://doi.org/10.25095/mufad.396274>.
- Demir, İ. (2009). Sürece dayalı faaliyet tabanlı müşteri karlılık analizi: bir eğitim kurumunda uygulama. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Everaert, P., Bruggeman, W., Sarens, G., Anderson, S.R. & Levant, Y. (2008a). Cost modeling in logistics using time-driven abc: experiences from a wholesaler. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, Vol. 38 Issue: 3, pp.172-191. <https://doi.org/10.1108/09600030810866977>.
- Fei Z.Y. & Isa, C.R. (2011). The Effect of Activity-Based Costing on Firms Performance, A Study Among Chinese Manufacturing Firms. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 5(9), p.227-237, ISSN 1991-8178.
- Gervais, M., Levant, Y. & Ducrocq, C. (2010). Time-Driven Activity-Based Costing (TDABC): an initial appraisal through a longitudinal case study. *Journal Of Applied Management Accounting Research*, 8(2), pp.1-20.
- Gutnu, M.M. (2013). Faaliyete dayalı maliyetleme ve faaliyet analizi: bir üretim işletmesinde uygulama, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Guzman, L.S., Auquilla, A., Abbeele, A.V. & Cattrysse, D. (2016). Using time-driven activity-based costing to identify best practices in academic libraries. *The Journal of Academic Librarianship*, 42, p.232–246. <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2016.01.014>.
- Hansen, D.R. & Mowen M.M. (2006). Cost Management Accounting and Control. Fifth Edition, China.
- Haroun, A. E. (2015). Maintenance cost estimation: application of activity-based costing as a fair estimate method. *Journal of Quality in Maintenance Engineering*, Vol. 21 Issue: 3, pp.258-270. <https://doi.org/10.1108/JQME-03-2014-0012>.
- Kaplan, R. S. & Anderson, S. R. (2003). Time-driven activity based costing. *Working Papers Series*, November, s.1-18.
- Kaplan, R. S. & Anderson, S. R. (2007). *Time-driven activity based costing: a simpler and more powerful path to higher profit*, Harvard Business School Press: Boston.
- Karğın, S. (2013). Faaliyet tabanlı maliyetleme yönteminin yükselişi ve düşüşü. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Nisan, s.21-40. <https://doi.org/10.25095/mufad.396665>.
- Kırlioğlu, H. & Atalay, B. (2014a). Hastane işletmelerinde sürece dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme modellemesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 41. Sayı, s.141-161.
- Kırlioğlu, H. & Atalay, B. (2014b). Sürece dayalı faaliyet tabanlı maliyetlemenin kapasite yönetimi açısından değerlendirilmesi ve bir hastane uygulaması. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt 10, Sayı 23, s.99-119. <https://doi.org/10.17130/ijmeb.2014....>
- Kostakis, H., Boskou G. & Palisidis G., (2011). Modelling Activity-Based Costing In Restaurants. *Journal of Modelling in Management*, Vol. 6 Issue: 3, pp.243-257. <https://doi.org/10.1108/17465661111183621>.
- Koşan, L. (2007). Maliyet hesaplamasında yeni bir yaklaşım: sürece dayalı faaliyet tabanlı maliyet sistemi. *Mali Çözüm Dergisi*, Sayı:84, s.155-168.
- Köse, T. (2010). Sürece Dayalı Yönetim Kapsamında Maliyet Yönetimi, (1. Baskı), Ankara, Detay Yayıncılık.
- Krishnan, A. (2006). An application of activity based costing in higher learning institution: a local case study, *Contemporary Management Research*, Vol.2, No.2, p.75-90. <https://doi.org/10.7903/cmr.76>.

- Moore, Kevin R. (2005). Using activity-based costing to improve performance: a case study report. Maxwell Air Force Base, Alabama. <https://research.maxwell.af.mil/papers/ay2000/acsc/00-125.pdf>
- Meydan, C. & Koç, . (2019). Zaman sürücülü faaliyet tabanlı maliyetlemenin bir özel eēitim kurumuna uygulanması. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 21(2), 347-373. <https://doi.org/10.31460/mbdd.532861>.
- Namazi, M. (2016). Time-driven activity-based costing: theory, applications and limitations. *Iranian Journal of Management Studies (IJMS)*, Vol. 9, No. 3, pp. 457 – 482. <https://doi.org/10.22059/ijms.2016.57321>.
- Özyürek, H. & Din, Y. (2014). Son yıllarda maliyet daēıtımında kullanılan yöntemler ve zamana dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme olay çalışması. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt: 15, Sayı:1, s.345-364.
- Pernot, E., Roodhooft, F. & Van den Abbeele, A. (2007). Time driven activity based costing for inter-library services: a case study in a university. *The Journal of Academic Librarianship*, 33(5), p.551-560. <https://doi.org/10.1016/j.acalib.2007.06.002>.
- Polat, L. (2011). Zaman sürücülü faaliyet tabanlı maliyetlemenin bir sanayi işletmesinde uygulanması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ocak, s.126-137. <https://doi.org/10.25095/mufad.396342>.
- Roztockı, N., Porter, J. D., Thomas, R. M. & Needy, K. L. (2004). A procedure for the smooth implementation of activity based costing in small companies. *Engineering Management Journal*, 16(4), 19-27. <https://doi.org/10.1080/10429247.2004.11415255>.
- Saban, M. & İrak, G.G. (2009). aēdař maliyet yönetimi sistemlerinden sürece dayalı faaliyet tabanlı maliyetleme. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 10, S.97-108.
- Sıguenza-Guzman, L., Abbeele, A.V. & Cattrysse, D. (2014). Time-driven activity- based costing systems for cataloguing processes: a case study. *Liber Quarterly: The Journal of European Research Libraries*, Cilt: 23, Sayı: 3, pp.160-186.
- Szychta, A. (2010). Time-driven activity-based costing in service industries. *Social Sciences*, 1(67), p.49–60. <https://doi.org/10.5755/j01.ss.67.1.557>.
- Tanış, V. N. (1999). Faaliyete dayalı maliyet yönetiminin anlamı, nemi ve faydaları, *İktisadi ve İdari Bilimler Fakltesi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2, Adana.
- Tanış, V. N. (2005). Teknolojik Deēiřim ve Maliyet Muhasebesi (1. Baskı). Adana: Nobel Kitabevi.
- Tanış, V. N. & zyapıcı, H. (2012). The measurement and management of unused capacity in a time driven activity based costing system. *Journal of Applied Management Accounting Research*, Vol. 19, No:2, pp.43-55.
- Tapanjeh, A.M. (2008). Activity-Based Costing Approach to Handle the Uncertainty Costing of Higher Educational Institutions: Perspective from an Academic College. *JKAU: Econ. & Adm.*, Vol. 22 No. 2, pp: 29-57.
- Tse, M. & Gong, M. (2009). Recognition of idle resources in time-driven activity based costing and resource consumption accounting models. *Journal of Applied Management Accounting Research*, 7(2), p.41-54.
- Tutkavul, K. (2016). İşletmelerin sürdürülebilir rekabet gücü ve rekabet stnlē saēlamada verecekleri stratejik kararların kaynak tüketim muhasebesi modeliyle doērulanmasına yönelik ampirik bir alışma, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yaşar, R.ř. (2017). Zaman esaslı faaliyet tabanlı maliyetleme yöntemi ile konteyner terminallerinde maliyet analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ocak, s. 203-228. <https://doi.org/10.25095/mufad.396752>.

- Yıldırım, İ. (2015). Eğitim kurumlarında faaliyet tabanlı maliyetleme ve bütçeleme bir özel eğitim kurumunda uygulama. *İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Yılmaz, M. & Coşkun, A. (2012). Ortaöğretim kurumlarında öğrenci birim maliyetlerinin hesaplanmasında modern bir yöntem, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (33).
- Yılmaz, Ş. & Aktaş, R. (2015). Özel öğretim kurumlarında faaliyet tabanlı maliyetleme yönteminin kullanılması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44.
- Yükçü, S. & Gönen, S. (2009). Zaman esaslı faaliyete dayalı maliyetleme yaklaşımının otomobil parçaları üreten bir işletmede uygulanması. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, (28).

**KİLİS 7 ARALIK
ÜNİVERSİTESİ**

